

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології

Національна академія наук України
Інститут української мови

Н.Ф. КЛИМЕНКО

Вибрані праці

Видавничий дім Дмитра Бураго
Київ 2014

УДК 81Клименко(081.2)
ББК 81я44
К49

Редакційна колегія:

П.Ю. Гриценко, О.Д. Пономарів, Г.Ф. Семенюк, О.С. Снитко,
Є.А. Карпіловська, А.О. Савенко

Надруковано за ухвалами вчених рад
Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
та Інституту української мови НАН України

Рецензенти:

доктор філологічних наук Л.П. Гнатюк
доктор філологічних наук С.О. Соколова

*Видання здійснено за фінансової підтримки
Посольства Греції в Україні*

**К49 Клименко Н.Ф. Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 728 с.
ISBN 978-966-489-250-3**

Том містить вибрані праці відомого українського вченого – члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко з широкого кола проблем сучасного теоретичного й прикладного мовознавства: морфеміки, словотворення, лексикології та лексикографії української та новогрецької мов, зіставно-типологічного мовознавства, перекладознавства, структурної та комп'ютерної лінгвістики, мовної синергетики, створені за півстоліття її наукової діяльності. До тому, крім наукових праць, увійшли також художні й наукові переклади Н.Ф. Клименко з новогрецької мови, біографічні нариси, рецензії, огляди.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться проблемами філології та історії культури.

УДК 81Клименко(081.2)
ББК 81я44

ISBN 978-966-489-250-3

© Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014
© Інститут української мови НАН України, 2014
© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014

ЗМІСТ

Щедрий ужинок	7
Олександр Пономарів. Слово про ювілярку	9

Розділ I. МОРФЕМІКА. СЛОВОТВОРЕННЯ.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ.....	11
Аглютинативність в українському словотворенні.....	12
Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему.....	20
Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними	22
Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів.....	44
Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови	54
Місце композитних прикметників у формуванні семантичних полів.....	67
Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови	78
Морфологічна будова композитів.....	83
Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики	112
Осново- і словоскладання у процесах номінації в сучасній українській мові.....	134
Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників	154
Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів.....	160
Роль антонімії у формуванні семантичних полів.....	166
Складні іменники із значенням абстрактної дії.....	190
Складні слова та проблема їх гніздування	200
Словотвірна параметризація лексичної семантики слова	207
Словотворчі моделі сучасної української художньої прози	215
Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові	223

Розділ II. ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

З ЛЕКСИКИ, СЛОВОТВОРУ, ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ГРАМАТИКИ.....	239
Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні	240
Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних.....	253
Конверсія в сучасній українській та новогрецькій мовах.....	261
Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках	272
Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мов	295
Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков)	309
Основоскладання в процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з новогрецькою та німецькою)	317
Синтаксичні дериватами в сучасній російській та українській мовах	339
Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників	349
Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарошені» словотвірні значення (в типологічному аспекті).....	359
Словотвірні-лексичні значеннєві зв'язки слів, що вербалізують той самий концепт у мові	366
Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)	376
Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах.....	384
Точна і приблизна кількість як домінантна ознака семантики композитних прикметників у новогрецькій та українській мовах	400
Тюркізми в українській та новогрецькій мовах.....	413
Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи	437
Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πληγή σχηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα	440

Розділ III. СТРУКТУРНА ЛІНГВІСТИКА. МОВНА

СИНЕРГЕТИКА. КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА	445
Автоматизований аналіз мови: проблеми і пошуки	446
Виміри притягальної сили коренів у морфемній підсистемі мови.....	456
Глибина слова сучасної української мови.....	458
Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги.....	462
Мовна синергетика як модель системи із саморегулюванням і як компонент комп'ютерної лінгвістики.....	465
Морфотактика основ у сучасній українській мові.....	470
Нові підходи до укладання комп'ютерних словників	480
Основные свойства автоматических словарей	485
Построение тезауруса с помощью ЭВМ	496
Потенциальные и реализованные слова.....	504
Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови	518
Про невикористані можливості словотвору української мови	526
Составление словарей морфем с помощью ЭВМ.....	535
Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.І. Комарова, Т.І. Недозим, Т.В. Іванова. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система	545
В.М. Русанівський, Н.Ф. Клименко. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників	558

Розділ IV. ПЕРЕКЛАДИ. РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРЕДМОВИ. ПІСЛЯМОВИ.

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ. ОГЛЯДИ	569
Алексіу Еллі. Троє братів. Пер. з новогрецької Н. Клименко	570
Вічне віддуння Григорія Кочура	573
Греція бореться	578
Елліністка з Божої ласки	580
Η Ελληνίστρια ελέω του Θεού (70 χρόνια από τη γέννηση της Τ. Ν. Τσερνισόβα)	595
Наукове кредо і творче довголіття В.С.Перебийніс (до 90-річчя з дня народження)	601
Про вивчення новогрецької мови в Україні	609
Талант, помножений на працю (до 70-річчя Р.П.Зорівчак)	615

Центри духовного тяжіння: родина Білецьких і родина Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв'язків	617
Шляхи пізнання істини у філології	629
Христос Яннарас. Перетин: ототожнення буття з особистим інобуттям [відмінністю]. Пер. з новогрецької Н. Клименко	641
K. Buzássyová. Sémantická štruktúra slovenských deverbativ	652
G. Klaus. Sprache der Politik	659
N. Κλιμένκο, Α. Σαβένκο. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο»	666
Н.Ф. Клименко, А.О. Савенко. Перспективи неоелліністичних лінгвостилістичних та перекладознавчих студій в Україні	676
N. Κλιμένκο, Α. Σαβένκο. Προοπτικές των νεοελληνικών γλωσσοϋφολογικών και μεταφραστικών σπουδών στην Ουκρανία	686
Праці Н.Ф.Клименко та публікації про неї	699

Щедрий ужинок (задум і будова тому «Вибрані праці» Н.Ф. Клименко)

22 жовтня 2014 року член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філологічних наук, професор Ніна Федорівна Клименко, а з нею її учні, друзі, співпрацівники, вся мовознавча громада України, наші колеги за кордоном відзначатимуть 75-річчя від дня її народження. Близька за часом до цієї поважної віхи в особистому житті Н.Ф. Клименко й знаменна дата в її професійній діяльності – 50-річчя невтомної й плідної праці на мовознавчій ниві.

Цей том умістив вибрані праці з щедрого творчого ужинку вельмишановної Ювілярки на різних ділянках сучасного українського мовознавства. Готуючи його, упорядники – учні й колеги Н.Ф. Клименко – прагнули передусім окреслити спектр її наукових зацікавлень, показати, з одного боку, тематичну, проблемну широту й багатоманітність її праць, незмінну відкритість їхньої авторки до нових ідей і шляхів у науці, а з іншого – її непохитну відданість раз і назавжди виробленим науковим принципам і уподобаним об'єктам дослідження, уміння в старих проблемах побачити нові аспекти, а в добре, здавалося б, вивчених мовних явищах – нову поживу для роздумів допитливого дослідника.

Добираючи праці до цього тому, упорядники також намагалися подати його майбутнім читачам наукову творчість Н.Ф. Клименко в розмаїтті її жанрів і видів, до того ж не лише суто теоретичних її розправ, адресованих фахівцям, а й розвідок науково-просвітницьких, інформаційно-довідкових, звернених до широкої читацької аудиторії, не байдужої до мови, літератури, історії, філософії: українські переклади грецьких художніх (оповідання Еллі Алексіу) та історико-філософських творів (фрагменти з «Нерозривної філософії» Христоса Яннараса), біографічні нариси, огляди, рецензії, передмови та післямови до наукових розвідок колег по мовознавчому цеху.

Праці, зібрані в презентованому томі, створено в різний час (найраніша датована 1968 роком, найостанніша – 2014 роком), у різних обставинах суспільного життя України й особистого життя Ніни Федорівни, проте всі вони позначені пильною увагою авторки до мовних фактів та її намаганням глибоко, всебічно їх вивчити, осмислити й пояснити. Сподіваємося, що шановні читачі це побачать і належно поцінують.

Подаємо праці Н.Ф. Клименко радянського часу без змін і тішимося, що вони цього й не потребували, що, попри весь потужний ідеологічний тиск радянської

системи на гуманітарну науку, ці тексти позбавлені трибунного офіціозу й навіть неминучої для радянської гуманітаристики партійно-барабанної риторики. Читачі – свідки й учасники тогочасного громадського й наукового життя України – зрозуміють, що така позиція вченого-мовознавця, дослідника української мови, потребувала неабиякої мужності.

Том поділено на чотири тематичні розділи: *I. Морфеміка. Словотворення. Лексикологія. Лексикографія; II. Зіставно-типологічні дослідження з лексики, словотвору, фразеології та граматики; III. Структурна лінгвістика. Мовна синергетика. Комп'ютерна лінгвістика та IV. Переклади. Рецензії. Передмови. Післямови. Біографічні нариси. Огляди.* Праці з міркувань зручності їхнього знаходження подано не за хронологічним, а за абетковим принципом. Наскрізно через увесь том, як через увесь досьогоднішній науковий шлях Ніни Федорівни Клименко проходить її глибока любов до рідного, українського, слова й до слова грецького, яке стало рідним, яке вельмишановна Ювілярка віддано любить і плакає в Україні впродовж багатьох років. Однак матеріал окремих наукових розвідок, як і праць науково-популярних, не обмежено українською й новогрецькою мовами. Н.Ф. Клименко широко до своїх досліджень залучає матеріали російської, німецької та інших мов. Тексти самих її праць також подаємо в оригінальних мовних версіях, а деякі з них – у паралельних українському та грецькому варіантах.

Віддаючи до рук читачів том «Вибраних праць» Ніни Федорівни Клименко як вияв пошани колег та учнів до її багатолітньої плідної наукової діяльності, щиро зичимо вельмишановній Ювілярці здоров'я й наснаги для творчості. Ми чекаємо появи її нових глибоких і змістовних досліджень, насичених цікавими ідеями, оригінальними розв'язками дискусійних проблем, новими спостереженнями й узагальненнями.

Упорядники та редколегія тому користуються нагодою сердечно подякувати його рецензентам, цінні поради яких дали змогу краще презентувати майбутнім читачам творчий доробок Н.Ф. Клименко: професору кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктору філологічних наук Лідії Павлівні Гнатюк та завідувачці відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, доктору філологічних наук Світлані Олегівні Соколовій.

Особливу свою вдячність висловлюємо Посольству Греції в Україні, особисто Надзвичайному і Повноважному Послові пану Василісу Пападопулосу, фінансова підтримка яких сприяла виходу цієї книги у світ.

Найщирішу подяку звертаємо до колег, які допомагали в технічній підготовці тому до друку: працівників кафедри елліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Галини Сергіївни Барановської, Світлани Євгеніївни Перепльотчикової та Анни Анатоліївни Столярової, співробітниць відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України Лариси Павлівни Кислюк і Юлії Віталіївни Романюк та працівниці відділу граматики цього ж Інституту Ганни Олександрівни Бардукової.

Слово про ювілярку

Тепер Ніна Федорівна Клименко – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філологічних наук, професорка Київського національного університету ім.Тараса Шевченка. З цими титулами вона зустрічає свій 75-річний ювілей. А я пам'ятаю її такою, якою вона була у вересні 1956 року. Сімнадцятирічна дівчинка, яка приїхала з маленьких, зелених, затишних Черкас до великого, затишного Києва, що потопав у зелені садів, скверів та парків, і стала студенткою Шевченкового університету. Про той схожий на казку Київ співали багато пісень, що відбивали всі грані його краси: «Ген з далини голубої казкою Київ встає...», «Каштани Києва, ми разом з вами мріяли...», «Сяє Київ наш у цвіту каштанів...», «Дніпре, я люблю твою сонячну далеч, Дніпре, шепочу твоїм хвилям услід: «Мій синьоокий, я люблю твої тихі затоки, весняного вітру політ»...

Батьки й мала батьківщина Ніни Клименко – земля Шевченкового краю наділили її українською вродою, розумом, працьовитістю й наполегливістю. Курс наш був дружний, хоч ми були дуже відмінні одні від одних, але об'єднані, мабуть, прагненням увібрати в себе якомога більше з того, що може дати молодій людині прадавнє місто – колиска нашої історії, культури, духовності. Зовнішня врода Ніни вабила до неї багатьох хлопців, але вона тримала всіх на віддалі. Училася багато, вчащала до бібліотеки, читала все, чого вимагала програма з української, російської (яка не була тоді іноземною), зарубіжної літератури і чимало поза програмою.

Був якийсь кумедний випадок. Викладачка зарубіжної літератури відіслала з іспиту кількох студентів, серед них і Ніну як таких, що викликали сумнів стосовно їхніх знань. Коли інша група прийшла на іспит і довідалася про це, то ніхто не хотів іти складати. Мовляв, якщо «погнали» Клименко, то що вже буде з рештою однокурсників. А річ була в тому, що Ніна почала так докладно відповідати на питання іспитової картки та цитувати напам'ять великі уривки з творів, що викладачка, не чувши ніколи таких відповідей, вирішила, що студентка списала. Але вона ніколи нічого не списувала, бо все знала й так. На другий день непорозуміння було усунуте, і Ніна одержала заслужену п'ятірку. Либонь, у неї були улюблені предмети, але вчила вона все, тому мала бездоганні знання.

Коли ми були на третьому курсі, на філологічному факультеті започаткували (вперше в колишньому Радянському Союзі) викладання новогрецької мови й літератури. Був великий конкурс, але відібрали вісьмох студентів, серед них і нас із Ніною Клименко. Наші викладачі Андрій Олександрович Білецький і

Тетяна Миколаївна Чернишова були талановиті, привабливі з усіх поглядів (як тепер кажуть, харизматичні) і самовіддані, через те для них не становило жодних труднощів прищепити й нам любов до Греції та бажання якомога ближче познайомитися з її мовою, культурою, літературою, історією.

Працювали ми багато і впродовж навчального року, і в літніх діалектологічних експедиціях до румеїв – греків Надазов'я. Згодом зібрані матеріяли стали темами наших курсових робіт і заохотили до дальших студій на ниві українсько-грецьких стосунків. Вийшло так, що з учасників нашої грецької групи тільки ми з Ніною стали найближчими колегами Андрія Олександровича й Тетяни Миколаївни. Ми робили підрядкові переклади творів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, аби запропонувати їх для художнього відтворення митцям грецького слова і в такий спосіб познайомити їх з українським світом. Працювали синхронними перекладачами та перекладачами творів грецького красномовства. У домі Білецьких ми познайомилися з Григорієм Кочуром, Миколою Лукашем, Борисом Теном, Іваном Дзюбою, Юрієм Щербакком, Мироном Петровським, Вадимом Скуратівським та з іншими високоінтелектуальними носіями української ідеї.

Після закінчення університету Ніна працювала в Українському товаристві дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами. Згодом вступила до аспірантури Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні Академії наук України, захистила кандидатську й докторську дисертації.

Висока освіченість, здібності й старанність Ніни Федорівни дозволили їй стати видатним українським науковцем, досягти великих успіхів у багатьох галузях мовознавства – в україністиці, славістиці, елліністиці, структурному, математичному, прикладному, загальному, зіставно-типологічному й контрастивному мовознавстві, в теорії й практиці перекладу. Особлива її заслуга у здійсненні мрії наших незабутніх учителів Андрія Білецького й Тетяни Чернишової: 1999 року Ніна Клименко створила й очолила катедру елліністики в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. На цій кафедрі виховано нове покоління українських елліністів, що його репрезентують Світлана Перепляотчикова, Ганна Столярова, Зоя Павловська, Тетяна Любченко, її нинішній керівник, талановитий мовознавець, літературознавець і перекладач Андрій Савенко та інші.

Шлях Ніни Клименко в житті й науці не був суціль устелений трояндами, але вона мужньо й чесно долає його. За внесок у науку її шанують і в Україні, й за межами нашої держави. Але Ніна Федорівна відбулася не лише як учена, а й як жінка. Вона дбайлива мати двох доньок Оксани та Надії, зворушлива бабуся онука Василька, названого на честь діда, небіжчика-чоловіка Ніни Федорівни. Тож з роси й води тобі, дорога однокурснице!

Олександр Пономарів,
*доктор філологічних наук, професор
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка, академік АН Вищої школи України*

РОЗДІЛ І

МОРФЕМІКА.
СЛОВОТВОРЕННЯ.
ЛЕКСИКОЛОГІЯ.
ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Аглютинативність в українському словотворенні¹

Останнім часом дослідники української морфології дедалі більше підкреслюють зростання аналітизму в граматичній структурі сучасної української літературної мови і визначають її як синтетико-аналітичну [2: 25]. Згідно з цією концепцією прийменники розглядаються як аналітичні синтаксичні морфеми. Разом із субстантивами вони формують аналітичні прислівники.

Розвиток аналітизму в сучасній українській мові пов'язується також з напрямком руху відмінкової системи. При цьому відзначається, що в структурі української мови прийменники є категорією, що розвивається, а відмінки – категорією, пов'язаною з прийменниками і водночас потісною ними [3-4].

Аналітизм виявляється також у зростанні аналітичних форм при вираженні роду іменників. Цей спосіб вираження властивий словам «спільного» роду, що поза контекстом потенційно є носіями двох грамем і лише ситуативно іменник співвідноситься з особою і оформляє значення чоловічого або жіночого роду. Категорія роду цих слів виражається узгоджувальними одиницями, наприклад, займенниками: *Роман – такий невдаха, Марія – така невдаха* [7: 21].

Омонімія граматичної форми чоловічого роду в іменників – назв професій теж знімається контекстом, коли предикативи виступають у ролі конкретизаторів роду (*інженер сказав, інженер сказала*). Аналітичні тенденції структурного вираження роду спостерігаються в невідмінюваних іменників *юний гереро // юна гереро* [8: 92].

Такі процеси не минули й українське словотворення. І це закономірно. Вчені давно помітили, що розвиток аналітизму в морфології посилює тенденції до аглютинативності в мові [12: 82].

У шістдесяті роки ХХ століття російські мовознавці визначили як найхарактернішу особливість словотворення сучасної російської літературної мови зростання в ньому ознак аглютинативності [13: 9-10]. Вона виявляється в семантиці і структурі похідного слова. Аглютинативність у семантиці – це тяжіння до взаємодозначної відповідності між означуваним і тим, що позначає, до окремоти подачі елементів інформації в складі словоформи [12: 84]. В.В. Виноградов [1], Дж. Гринберг [5], І. Леков [11], О.А. Земська [9] зазначають, що аглютинативність

¹ Уперше опубліковано в: Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.

у структурі твірного слова знаходить свій прояв у вільному «склеюванні» морфем, відсутності явищ морфологічного пристосування морфем при їх поєднанні.

О.А. Земська звернула увагу на те, що зростання аглютинативності в семантиці похідного слова сприяє чіткому поділу слова на морфемі, оскільки з кожною морфемою пов'язується певна частина значення слова і в такий спосіб семантична подільність підтримує подільність структурну [9: 12].

Аглютинативність у простих (з одним коренем) і складних словах має різний характер прояву. В перших вона виявляється в зміні техніки поєднання морфем (усуненні чергувань, розширенні інвентаря інтерфіксів тощо), в спеціалізації суфіксів на вираженні одного значення, в префіксальному творенні похідних. Складні слова показові тим, що ілюструють зростання можливостей вільного «склеювання» основ, появу серед них основ-класифікаторів і конкретизаторів, що здатні використовуватися як певні семантичні кліше [10: 236-237]. Нарешті активне поповнення лексичного складу мови за рахунок багатьох розчленованих номінативних одиниць, виражених словосполученнями, теж свідчить про аналітичні можливості для зростання в ньому аглютинативності.

Відомо, що морфемні шви в слов'янських мовах характеризуються фузією, взаємопристосуванням одиниць, яке реалізується в чергуваннях на межі твірної основи і суфіксів, усіченні основ, накладанні основи та суфікса, появи інтерфіксів, що полегшують сполучуваність різнорідних основ з тим самим суфіксом. Учені відзначають, що морфемні шви в болгарській та українській мовах більш фузійні порівняно з російською, де яскравіше виявляється аглютинативність [6: 193]. Проте і в українській мові зустрічаються непоодинокі випадки, які засвідчують послідовне нарощування морфем там, де в інших випадках відбувається чергування звуків основи і суфікса. Отже, помітне послаблення чергувань на межі морфем, що говорить про посилення в ній ознак аглютинативності. Це твердження можна проілюструвати прикладами поєднання різних основ на **г, к, х, ч** з суфіксами **-ськ-, -ств-**: *герцогство, герцогський, англосакський, ацтекський, франкський, орокський, баскський, казахський, шахський, палехський, ороцький*. Як бачимо, йдеться здебільшого про запозичені основи. Можливо, прагнення зберегти їхню форму незмінною і розпізнаваною сприяло усуненню чергувань, які в інших випадках послідовно реалізуються: *пор.: дослідник → дослідницький, читач → читацький, чех → чеський*.

Є підстави розглядати регулярність оформлення прикметників, утворюваних від аббревіатур, запозичених або питомих основ за допомогою суфікса **-ськ-** з інтерфіксом **-ів-** теж як прояв аглютинативності і тенденції до збереження твірної основи незмінною: *виконкомівський, вузівський, есдеківський, женихівський, завгоспівський, завкомівський, метробудівський, паничівський, сільбудівський, райкомівський, робсількорівський, родичівський* тощо.

У мовознавчій літературі прийнята теза про те, що активізація префіксального способу словотворення свідчить про зростання аглютинативності в мові. Аглютинативність префіксального способу творення дієслів у російській мові виразно показана в празькій російській граматиці. Українські дієслова здебільшого утворюються префіксальним або префіксально-суфіксальним способом.

Характерною особливістю їх є те, що безпрефіксне дієслово зазнає найбільшої значеннєвої диференціації завдяки префіксам, безпосередньо приєднуваним до кореня (*бити* → *вбити*, *вибити*, *відбити*, *забити*, *збити*, *набити*, *оббити*, *підбити*, *побити*, *прибити*, *розбити* тощо). В міру віддалення префікса від кореня, точніше, коли він займає другу, а особливо третю і четверту, максимально можливу для дієслова української мови, позиції, він усе більше набуває рис морфемі граматичної, а не словотворчої. Адже в цих випадках префікс виражає граматикалізовані значення родів дії або виду: *побігти* → *попобігти*, *здумувати* → *позадумувати*, *зарубцьовуватися* → *позарубцьовуватися*, *поневірятися* → *попоневірятися*, *поділити* → *розподілити* → *перерозподілити* → *поперерозподілити*, *доганяти* → *здоганяти* → *наздоганяти* → *поназдоганяти*.

Цікаво, що і дієслівні суфікси, займаючи передкінцеві четверту, п'яту або кінцеву шосту суфіксальні позиції, властиві слову української мови, теж характеризуються уніфікованими значеннями, які слугують сигналами частиномовної належності слова (*де-центр-ал-із-ува-ти*, *драм-ат-із-ува-ти*, *від-букс-ир-ува-ти*, *від-букс-ир-ов-ува-ти*, *об-валь-к-ов-ува-ти*, *о-п'ік-ун-ств-ува-ти*) або зворотності дієслів (*драм-ат-із-ува-ти-ся*, *по-смі-ш-к-ов-ува-ти-ся*, *від-брунь-к-ов-ува-ти-ся*, *від-пуп-к-ов-ува-ти-ся*, *по-за-руб-ць-ов-ува-ти-ся*).

Не можна не погодитися із слушним зауваженням О.А. Земської про те, що префікси в дієслові нерідко виконують роль елемента, позбавленого дериваційного значення. Вони лише підтримують суфікси, надто слабкі, щоб виконувати роль єдиного оформлювача слова [9: 11]. Тому ці два класи одиниць у дієслові виступають як тісна морфемна єдність: *співати* → *переспівувати* → *попереспівувати*, *кахикати* → *покахикувати*.

Уніфікованими значеннями наділені також прикметникові та іменникові суфікси в максимально віддалених від кореня позиціях. Зрозуміло, що в цих частинах мови п'яту, шосту, в поодиноких словах – сьому позиції займають флексії. Суфікси, оформляючи твірну основу, займають, відповідно, четверту – шосту позиції. В іменників вони виражають значення абстрактної дії, якості або осіб жіночого роду: *дер-к-от-а-нн-я*, *о-бож-н-юва-ч-к-а*, *при-бу-т-к-ов-ість-0*, *в-по-ряд-к-ов-а-н-ість-0*, *о-по-да-т-к-ов-ува-нн-я*.

У прикметників максимально віддалений від кореня суфікс оформляє значення ознаки дії (*о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий*) або відношення до певного предмета чи особи (*др-а-н-к-ов-ий*, *дріб-н-ич-к-ов-ий*, *до-імпер-і-ал-іст-ичн-ий*).

Можна зробити висновок про те, що морфемі, максимально віддалені в слові від кореня, позбавлені синонімічних значень.

Тенденція до аглютинативності виявляється в зменшенні багатозначності суфіксів, у посиленні в них одного певного значення і послабленні або й витісненні деяких значень суфікса за рахунок вираження його іншими засобами.

В українській мові це видно на прикладі прикметників з суфіксом **-уват-**. Йому притаманні два близькі, але різні значення: неповного ступеня вияву ознаки (*блідуватий*, *довгуватий*, *рижуватий*, *різкуватий*, *синюватий*) та підкреслення схожості чого-небудь до твірного іменника (*ведмедикуватий*, *вовкуватий*, *дивакуватий*, *жевжикуватий*, *мішкуватий*, *собакуватий*). Останні здебільшого тлумачаться

пперифрастично і в такий спосіб «який нагадує кого-, що-небудь поведінкою, рухами, зовнішністю». Перше значення більш абстрактне і чітко окреслене. Воно може реалізуватися практично в усіх якісних прикметниках. Друге значення розмите і більше прив'язане до контексту слова, точніше, до твірної основи. Крім того, відіменникові прикметники з цим суфіксом мають розмовний характер. Через це в літературній мові з'явилася численна група складних слів з еквівалентними основами **-видний**, частіше **-подібний**, що виражають лише одне значення схожості. Більшість із них проникла в літературну мову з термінологічної системи: *бруньковидний – брунькоподібний, веретенopodobний, воронкоподобний, віночковидний – віночкоподобний, гагарopodobний, ниркоподобний, ракоподобний, сталеподібний, хрящеподібний, циліндрopodobний*.

У деяких морфем помітне тяжіння до спеціалізації на вираженні лише одного значення. Так, серед слів з суфіксом **-тель**, поданих у одинадцятитомпому тлумачному «Словнику української мови», зустрілося два, в яких поєднуються значення приладу та особи (*гаситель, глушитель*). Отже, цей суфікс спеціалізується на оформленні найменувань осіб, що виконують дію, названу твірною дієслівною основою.

Помітне тяжіння суфікса **-ун** до переважного вираження значення істоти – людей (*горбун, говорун, товстун*), рідше тварин (*ревун, гризун*). Словники не засвідчують творення нових слів за допомогою цього суфікса зі значенням предмета (подібних до *пливун, валун*) чи знаряддя дії (*колун*). Виняток становить ряд слів, що виникли при конкретизації твірної основи **-двигун**: *авіадвигун, вітродвигун, електродвигун, нафтодвигун*.

Тенденція до уніфікації значень, а отже, до розширення можливостей поєднання з багатьма основами властива суфіксам української мови, що в межах кількох частин мови виражають зменшено-пестливе значення: *голівонька, природонька, правдонька, спатоньки, їстоньки, вершечки, дрібушечки, трішечки, пішечки, тілечки, ніскілечки, теперечки*. Ця тенденція ще більше виявляється в приєднанні префіксів з уніфікованими значеннями до багатьох різнорідних основ кількох частин мови. В українській мові це префікси **без-** (*безафіксний, безбарвний, безвітряний, безтурботний, без'ядерний, безвілля, безділля, безвладдя, безводдя, безлад, безліч, безпалок, безсилля, безсилок*), **не-** (*неправда, неспромога, незгода, некрасивий, ненапад, неоглядки, незговірливий, неусталений, недібрати, недобувати, недовиробити*), **над-** у значенні «більше, ніж звичайно» (*надвартість, надлюдина, надзвичайний, надлюдський, надмір*).

Ця ознака властива також запозиченим префіксам на зразок **анти-** (*антибактеріальний, антидемократичний, антиморальний, антипартійний, антибіотики, антимілітаризм, антитіло, антициклон*), **ультра-** (*ультракороткий, ультралівий, ультраправий, ультрачервоний, ультраакустика, ультразвук, ультрамікроби*).

Зростання аглютинативних тенденцій у сучасній українській мові особливо помітне при творенні складних слів. Воно виявляється в трьох планах: 1) складні слова одержують можливість утворюватися від інших простих або складних слів за допомогою основ, що мають абстрактні значення і лише співвідносять з певними поняттями, окремою предметною галуззю; 2) завдяки цьому збільшуються комбінаторні потужності питомих і запозичених основ;

3) зростає чіткість і легкість виділення таких основ у складі слова, і, отже, відкривається простір для використання їх при творенні нових слів.

Аргументацію цих тверджень можна розпочати з практики тлумачення одиниці у словниках іншомовних слів (див., наприклад, словник за редакцією О.С. Мельпичука). У реєстрі подібних словників заголовковими є не тільки слова, а й основи, що пояснюються в такий спосіб: **відео-** (від лат. *video* – дивлюсь, бачу) – в складних словах вказує на приналежність поняття до зображення телевізійних, радіолокаційних та інших складних електричних сигналів на екрані електронно-променевої трубки. Основа **відео-** конденсує в собі це поняття і виступає ощадливим засобом, який переводить цілі ряди різнорідних явищ і предметів у один клас. Наприклад, словник засвідчує з цією основою слова *відеограма, відеоманітофон, відеосигнал, відеотелефон, відеофонограма, відеорекордер*. Газети ж доповнюють список ще й словами *відеоапаратура, відеоклуб, відеоновини, відеокасети, відеоканал* та іншими. Основа **відео-** настільки «ожила» в наш час, що в розмовній мові з'явилось навіть слово *відео*. З нею відбулося те, що й з основою **вело-**. Адже в розмовній мові діти називають *велосипеди вело і великами*. Це сталося тому, що основа **вело-** спроможна виконувати роль класифікатора і співвідносить дії, процеси (*велогонка, велоперегони, велокрос, велопробіг, велотур, веломотогонки*), осіб (*велосипедист, велосипедистка, велофігурист, велофігуристка, велогонщик, велогонщиця*), предмети (*велокамера, велодром, веломашина*), так чи інакше пов'язаних з використанням велосипедів.

Характерною ознакою подібних основ є вільність поєднання з іншими основами (*волей-бол, баскет-бол і вело-бол, аеро-дром, космо-дром і вело-дром*) чи готовими словами (пор. *велозавод, велокоманда, велоспорт, велостанція*).

В українській мові дедалі більше зростає клас питомих основ, що мають високий ступінь сполучуваності з іншими компонентами складних слів і виражають значення належності до певної предметної галузі. Досить згадати хоча б деякі з них (**вугле-, водо-, земле-, зерно-, лісо-, паро-**) і навести приклади використання їх у складних словах: *водопостачання, зернорадгосп, землеволодіння, землекористувач, зерноелеватор, зернозволочувач, зерноочистка, зернопульт, зерносклад, лісогосподарство, паротурбіна*.

Серед інших особливо виділяються запозичені основи, їх вільність у сполученні з багатьма основами зумовлена тим, що вони мають стандартні, уніфіковані значення і здебільшого не обтяжені багатозначністю (**аеро-, біо-, гео-, геліо-, електро-, кіно-, космо-, психо-, радіо-, фото-** тощо). Клас таких основ увесь час поповнюється в українській мові, причому головним джерелом їх активізації є термінологія. Ядром її виступають греко-латинські основи, що становлять також ядро інтернаціональної термінологічної лексики.

Помітне явище кореляції співвідносних за значенням питомих і запозичених основ, коли вони чітко розподіляють сфери свого впливу. Перші поєднуються переважно з питомими основами, другі – з запозиченими. Питомі реалізуються в загальноживаних словах і почасти в термінах, запозичені, як правило, належать до термінологічної лексики. Наприклад, у складних словах української мови трапляються чотири основи, співвідносні з поняттям «вода» і різні за походженням:

аква- (лат.), **гідро-** (грецьк.), **ватер-** (герм.) і **водо-** (слов.). Основи **аква-** і **ватер-**, хоч і виділяються в небагатьох запозичених словах (*акванавт, акваметрія, акваплан, акватинія, ватерлінія, ватержакет, ватерполо*), але не можуть бути суперниками основам **гідро-** та **водо-**. Останні мають спеціалізацію і є більш поширеними в мові, ніж попередні. **Гідро-** з галузі термінології. Вона може конкретизувати інші основи (*гідробокс, гідрограф, гідрографія, гідроїд, гідроліз, гідрофіт*) або частіше готові слова (*гідроапаратура, гідроелеватор, гідропластика, гідрохімія* та десятки інших), переважна більшість з яких є іменниками. В основі **водо-** сила тяжіння до основ і оформлених слів ніби врівноважена. Однак кількість прикметників з нею набагато вища, ніж з основою **гідро-**: *водобійний, водовимірвальний, водонапірний, водопропускний, водочерпальний* тощо.

За матеріалами спостережень можна висловити припущення, що основи, здатні займати третє місце в препозиції, мають вищий ступінь словотворчої активності і чіткості семантичного та структурного виділення в слові. Воно ґрунтується на узагальненні про те, що ядро складних слів становлять в українській мові двокореневі утворення. Три-, чотири-, п'яти- і в поодиноких випадках шестикореневі (*стодвадцятип'ятиміліметровий*) похідні утворюють периферійну частину підсистеми складних слів. Оскільки такі слова розгортаються переважно в препозиції, вони підлягають загальному правилу: віддаленіші компоненти слова повинні мати більш уніфіковані і регулярно повторювані значення.

Ми спостерігаємо, що в третій препозитивних позиціях стоять здебільшого ті основи, які близькі до одиниць афіксоїдного типу і приєднуються до інших елементів за зразком аглютинативних морфем. У наведеному випадку ця риса більшою мірою притаманна основі **гідро-** (*гідробіологія, гідробіолог, гідроголог, гідрогологія, гідроелектрометалургія, гідроенергоресурси, гідромашинобудування, гідрометеорологія, гідрометеослужба*), ніж **водо-** (*водомаслозправник*).

Висловлене припущення підтверджується при порівнянні основ **аеро-** (*аерогеліотерапія, аероіонотерапія, аерокліматологія, аеромагнітометр, аерофотоапарат, аерофотограмметрія, аерофотографія, аерофотознімання*) і **повітро-** (трикореневі слова відсутні²), **астро-** (*астробіологія, астрогеографія, астрогеологія, астроспектрограф, астроспектроскоп, астрофотографія, астрофотометр, астрофотометрія*) і **зоре-** (0), **біо-** (*біогеносфера, біогеографія, біогеохімія, біогеоценоз*) і **живо-, життє-** (не реалізують третій позицій), **гігро-** (*гігроелектрометр, гігрометрограф, гігротермограф*) і **волого-** (0), **геліо-** (*геліобіологія, геліофізика*) і **сонце-** (0) та багатьох інших.

Треті позиції характерні для численної групи неспіввідносних основ: **газо-** (*газоволюметрія, газоводотрубний, газопаропровідник, газотурбовоз, газотурбохід*), **альфа-** (*альфа-радіоактивність, альфа-спектрометр*), **гама-** (*гамадефектоскопія, гама-спектрометр, гама-спектроскопія*).

Інколи такою ознакою більше наділена не запозичена, а питома основа, що вже в першій позиції виявляє виразні риси афіксоїдності. Пор. **гіало-** (*гіалоліт, гіалоплазма, гіалотинія, гіалохромія*) і **скло-** (*склоблок, скловата, скловолокно,*

² Далі в подібних випадках ставитимемо 0.

склозавод, скломаса, склопакет, склорубероїд, склотканина, склоцемент), **атмо-** (*атмометр, атмосфера, атмосферіки*) і **паро-** (*паротворення, паротеплохід, паротурбобудування, паротурбовоз, паротурбогенератор*).

Слід зазначити також, що багато співвідносних запозичених і питомих основ не можуть займати третіх препозитивних місць у слові, хоча зберігають, спеціалізацію. Перші використовуються здебільшого в галузі термінології, другі – в загальноживаній лексиці, хоча трапляються і в терміносистемах. Пор.: **гало-** (*галобіонти, галогенез, галогени, галоїдний, галофіти*) і **соле-** (*солеваріння, солевидобувний, солевитривалість, солевоз, соледобування, солекоп, солеломня*), **гемо-, гемато-** (*гемоангіома, гематоген, гематохром, гематопорфірин*) і **крово-** (*кровобіг, кровообіг, кровопролиття, кровотамувальний, кровоспинний*).

Вивчення кореляцій складних слів з питомими та запозиченими основами показує, що багатозначність елемента стримує його вільне пересування в препозитивній частині слова. В цьому зв'язку досить пригадати основи **агро-, гео- і земле-**. Дві перші грецького походження. **Агро-** співвідносить складні слова з поняттями «земля», «поле, яке обробляють і на якому вирощують культурні рослини». **Гео-** – кліше для слів, пов'язаних з поняттям «земна кора». **Земле-** несе в складні слова весь тягар своєї полісемії.

Аналізуючи матеріал, помічаємо, що **агро-** вільно почуває себе у другій і третій препозитивних позиціях (*агробіолог, агробіологічний, агробіологія, агробіоценози, агрогрунтознавство, агрозоотехнічний, агрокліматологія, агролісомеліоративний, агрометеорологія, агрофітоценози*). Така сама ознака властива основі **гео-** (*геогідрологія, геомагнітофон, геоморфолог, геоморфологія, геотехнологія, геохронологія*). Основа **земле-** не займає жодного разу третього місця в препозиції.

Досі йшла мова про компоненти слова, що приєднуються в препозиції. Однак існує велика група основ зі стандартними значеннями, які завершують слово і вільно сполучаються з багатьма іншими одиницями. Вони здебільшого однозначні і теж подібні до афіксоїдів, які формують однотипні за семантикою слова. Серед таких питомих основ можна згадати **-віз/-воз** (*ваговіз, стоговіз, коповіз, вуглевоз, панелевоз, солевоз, тролейвоз, бомбовоз, турбовоз, трубовоз, дрововоз, рудовоз, бензовоз, шлаковоз, молоковоз, фермовоз, міновоз, лісовоз* та ін.), **-мір** (*вологомір, вітромір, висотомір, газомір, глибиномір, молокомір, калібромір, мікромір, радіоітромір, ростомір, солемір, швидкостемір*). До них приєднуються також **-знавець, -нос, -роб**. Поміж запозиченими виділяються **-граф, -дром, -метр, -скоп, -фор**.

І, нарешті, необхідно підкреслити, що в словотворенні української мови, як і в усіх слов'янських, продуктивно утворюються складні найменування, що характеризуються аналітичною формою вираження. Вони виникають на наших очах. Для того, щоб переконатися в цьому, досить лише проаналізувати щорічні літні оголошення в газетах про набір до ПТУ. Серед них ми знайдемо слова-юкстапозити на зразок *кресляр-конструктор, лицювальник-плиточник, маляр-штукатур, столяр-паркетник* і описові найменування типу *зварник арматурних сіток і каркасів, складач на рядковідливних машинах, електрозварник ручної зварки, машиніст поточних ліній*.

Учені справедливо відзначають, що у відповідь на тенденцію до виникнення таких описових назв з'явилася інша – до уніфікації та стандартизації їх за допомогою слів-ототожнювачів. Так формуються ряди слів, подібні до: **монтажник сталевих, залізобетонних конструкцій, монтажник внутрішніх санітарно-технічних систем, монтажник радіоелектронної апаратури та приладів, слюсар-складальник радіоелектронної апаратури та приладів, слюсар механо-складальних робіт, слюсар-ремонтник, слюсар-електромонтажник, слюсар-інструментальник, слюсар з виготовлення деталей і вузлів систем вентиляцій, кондиціонування повітря, слюсар-сантехнік, слюсар-електрик**. У ролі ототожнювальних слів виступають *оператор, контролер, регулювальник* та інші.

Аналітичні найменування потенційно завжди можуть набути синтетичну форму вираження і згорнутися в одне слово: *виконроб, голубух, сантехнік*. За цієї умови постійно існує джерело для структурного і семантичного виділення основ, що поповнюють інвентар одиниць, які вільно сполучаються з багатьма іншими морфемами і, отже, посилюють аглютинативні тенденції в мові.

Література

1. Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1972.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
3. Вихованець І.Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
4. Воронцова В.Л. Наименования лиц по профессии // Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982. – С. 254-271.
5. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 9-95.
6. Деянов И. Имена прилагательные в современном болгарском и русском языках // Актуальные проблемы русского словообразования. Учен. зап. Ташкент. пед. ин-та, 1975. – Т. 143. – Ч. I.
7. Загнітко А.О. Структура категорії роду іменників. – Донецьк, 1985.
8. Загнітко А.О. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. – 1985. – Вип. 13.
9. Земская Е.А. Вступление // Словообразование современного русского литературного языка. – М., 1968. – С.9-23.
10. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
11. Леков И. Отклонения от флективного строя в славянских языках // Вопр. языкознания. – 1956. – № 2. – С. 18-26.
12. Реформатский А.А. Аглютинация и фюзия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.-Л., 1965.
13. Словообразование современного русского литературного языка. – М., 1968.

Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему¹

Сучасний етап розвитку української мови, як відомо, характеризується взаємопроникненням різних стилів, особливо публіцистичного, художнього, науково-технічного і розмовного, що виразно впливає на словотвірну систему, взаємовідношення одиниць і різних способів їх творення.

Завдяки впливові терміносистем у мові стали активними проміжні способи творення слів. Це способи, наділені рисами юкстапозиції і композиції (тобто сурядним зв'язком компонентів, як у юкстапозитів, і з'єднувальною голосною, як у композитів: *медико-санітарний, фізико-географічний*), абрєвіації та композиції (тобто скороченими основами, як у абрєвіатур, і з'єднувальною голосною, як у композитів: *відеоапаратура, відеорекодер, відеосигнал, стереокардіограф*).

Відбувається нагромадження основ-класифікаторів на зразок: **відео-, гідро-, електро-, земле-, кіно-, лісо-, радіо-, стерео-, фото-, хлібо-** та ін., що становлять характерну особливість іменників та прикметників. Вони виражають загальне значення належності до певної предметної галузі і виконують роль своєрідного семантичного кліше: *електрокардіограма, електромашинобудування; фотокамера, фотонабір, фотонабір; хіміко-бактеріологічний, хімікометалургійний*.

Формуються також цілі класи терміноелементів на позначення приладів, назв осіб за професією, установ: **-граф, -дром, -метр, -мір, -план, -різ, -скоп:** *аероплан, космодром, фотополяриметр*.

Завдяки проникненню багатьох термінів до загальнолітературної мови в ній посилюються тенденції до аглютинативності. Остання пов'язана з розвитком аналітизму в мові поширенням описових найменувань (згадаймо назви багатьох професій типу *монтажник сталевих, залізобетонних конструкцій*), стандартизацією значень афіксоїдних основ (пор. **термо-, турбо-**), спеціалізацією афіксів на вираженні одного значення. Афіксоїдні основи, що наділені стандартними і регулярно повторюваними значеннями, засвідчують риси аглютинативної техніки поєднання елементів у слові: *відеограма, відеокасета, відеоканал*,

¹ Уперше опубліковано в: Актуальні проблеми словотвору української мови / Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С. 64-66.

відео клуб. Особливо це помітно у тих елементів, що перебувають у третій, рідко четвертій препозитивній частині щодо стрижневого слова: *відеомагнітофон, гідрометеослужба, електротепловентилятор*.

Словотворення терміносистем активізувало у загальнолітературній мові такий спосіб словотворення, як телескопія, що узаконює скорочення слова не на морфемному шві, склеювання штучних, неморфемних частин слова, що спричинює невиразність їхньої семантики. Останні можуть ставати активними терміноелементами, що використовуються при творенні назв приладів, речовин, лікарських препаратів. Пор.: **-ласти** з (**пласт**[мас]**и**): *ніноласти, поропласти, склопласти*, також **-трон** у словах на позначення елементарних частинок: *дейтрон, мезотрон, позитрон* або приладів: *альфатрон, бетатрон, синхротрон, фазотрон*.

Багато з цих одиниць проникає в загальнолітературну мову, стає складовими авторських неологізмів. Так, у О.Гончара зустрічаємо ряди слів з термінологічними основами, поєднуваними з нейтральними чи побутовими словами: *авіакозакування, кінововк, кінозубр, кіностворіння, радіомотлох, радіоцвіркун, радіочвари* або спроби творення від них експресивно-забарвлених похідних: *аеродромчик, електромашинка, кіноактрисочка*.

Ці тенденції в мові значною мірою стимулює абревіація. Вона охоплює все більше сфер, напр., назв знярядь, де складноскорочені слова з номенклатури в писаному тексті переходять в усне мовлення, а з нього і в художній стиль: *білази, камази, крази*.

Впливу новітніх тенденцій у словотворенні зазнають навіть ті тематичні групи лексики, що більше перебували під дією діалектних, а також усно-мовних, ніж літературних традицій, напр., катойконіми. Серед них зустрічаються вже і часті абревіатури: *кремгесівці*, і усічення-універби: *Червона Слобода* → *червонослобідці* → розм. *слободяни*.

Останні десятиліття більш інтенсивно відбувається проникнення в науково-технічний стиль термінів-інтернаціоналізмів, що стають надбанням загальнолітературної мови. Характерним для перших є «приживлення» в українській мові групами – в складі спільнокореневих слів, пор.: *байт, мегабайт, кілобайт; менеджер, менеджмент; дизайн, дизайнер; комп'ютер, комп'ютерний, комп'ютерник*, що сприяє швидкій появі нових кореневих морфем, отже, поповненню словотворчих засобів мови.

Способи словотворення, що властиві переважно розмовному стилю, усталилися в науково-технічному. Це виявляється насамперед в активному використанні субстантивізації (пор. уже традиційні на сьогодні назви родин рослин та тварин на зразок: *розові, колючкові*, багатьох математичні терміни: *дотична, шукане*). У свою чергу, в науковому стилі посилюється елемент розмовності, пор. терміни з обчислювальної техніки: *режим роботи крок за кроком, прапорець кадру* тощо.

Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними¹

Композитні прикметники з числівниковими основами

Серед складних прикметників засвідчено значний прошарок слів, що з семантичного погляду належать до кількісних та кількісно-оцінних. Вони відрізняються між собою співвіднесенням з синтаксичним еквівалентом. Перший різновид ґрунтується на словосполученнях кількісних або порядкових числівників та іменників (*одно-, дво-, три-, чотири-, семи-, чотирнадцяти-струнний, третьорозрядний*). Основою другого є поєднання неозначено-кількісних числівників з іменниками (*багатоповерховий, багатозначний*). Перехідний різновид становлять ті кількісно-оцінні прикметники, що утворюються на основі сполучень прикметників з іменниками (*густоволосий ↔ рідковолосий*). Характерною особливістю співвідношення названих розрядів слів є не тільки семантична їх спільність (за вираженням різноманітних кількісних значень), а й своєрідність їх співіснування. З одного боку, в межах складних прикметників наявне протиставлення точних – неточних кількостей, з другого – помітні наближення композитів з основами порядкових числівників до оцінних прикметників, можливість останніх бути використаними для вираження приблизних, неточних кількостей. У композитних прикметників виявляються також семантичні основи інших зіставлень кількостей, наприклад, один-два-багато. Все це змушує дослідника відповідно кваліфікувати та описувати матеріал, який подаємо в такий спосіб: спочатку аналізуються прикметники, в складі яких трапляються основи кількісних та порядкових числівників, потім кількісно-оцінні композити з підкресленням основи їх зіставлення і перехідних випадків.

¹ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 67-93. Див. розділи «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», «Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля», «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

Кількісні складні прикметники

Кількісні складні прикметники з першими числівниковими і другими іменниковими основами характеризуються рядом таких властивостей лексичних значень, що протиставляють їх власне оцінним композитам цієї частини мови. Вони вказують на кількісні ознаки предметів (у широкому розумінні), які є їх складовими частинами: *двокорпусний* (Який має два корпуси (у 2 знач.); складений з двох корпусів); *трикорпусний* (Який складається з трьох корпусів); *п'ятикорпусний* (Який має п'ять лемешів), пор.: *двокорпусний вулик, трикорпусний, п'ятикорпусний плуг*.

Такі композитні прикметники, як правило, мають прямі лексичні стилістично нейтральні значення. Лише в незначній частині слів засвідчені переносні або метафоризовані значення. Останні розвиваються в межах композитів, що називаються перші два найменші числа натурального ряду (*однобічний 3, однодушний, двозначний 2, дволикий 2*) або такі великі числа, як *сто* (*стоголовий, стокрилий, столікий, стоокий, стосилий, стоязкий*), *тисяча* (*тисячоокий, тисячотонний, тисячовустий*). Характерною особливістю прикметників з числівниковими основами **сто-** та **тисячо-** є те, що вони не стільки вказують на точну кількість чогонебудь, скільки на дуже велику, приблизну: *стоголовий* (Який складається із ста або дуже багатьох голів); *стоголосий* (Який складається із ста або багатьох голосів); *тисячоголосий* (Утворений тисячею або величезною кількістю голосів; який складається з тисячі, з величезної кількості голосів); *тисячоразовий* (Який повторюється, повторений тисячу або дуже багато разів). Завдяки цьому відбувається метафоризація значень, перехід їх у розряд переносних: *стопроцентний* – 3. *перен., розм.* Те саме, що *справжній*; *стопудовий* – 2. *перен.* Дуже важкий; *сторазовий* – 2. *перен.* Який повторюється багато разів; багаторазовий.

Показовою є реалізація поєднання в композитах основ кількісних числівників та іменників, яку відбивають складні прикметники СУМу. Аналізовані слова розпадаються на чотири чітко відмежовані зони. Найбільшими сполучувальними можливостями наділені основи, співвідносні з числівниками першого десятка (засвідчені в 452 словах). Причому перше місце серед них посідають лексеми з основою **одно-** (104), далі помітне зниження кількості слів зі збільшенням числа натурального ряду: **дво-** (95), **три-** (84), **семи-** (29). Проте таких лексем буває все ж більше десяти (за винятком прикметників з основою **дев'яти-**, їх 3). Другу зону розпочинає прикметник *одинадцятирічний* і в інтервалі до слів з основою **сто-** фіксуються кількості, більші десяти (*дванадцятирічний, дванадцятилітній, дванадцятигранний, дванадцятипалій* – 4); *тридцятиватний, тридцятивіковий, тридцятигодинний, тридцятиградусний, тридцятиденний, тридцятилітній, тридцятиповерховий, тридцятирічний* – 8). Таких слів 49. Третій зоні належать слова з основою **сто-** (їх 34): *стоградусний, стогектарний, стоглавий, стоденний, стожильний* тощо. Далі знову помітне зниження кількості слів зі збільшенням порядкового номера числівникової основи. Композитні прикметники зі складними числівниковими основами належать до поодиноких (*трьохсотрічний, трьохсотлітній, трьохсоттисячний, сімсотрічний, чотиристарічний*). Зростання кількості слів має місце тоді, коли композитні прикметники використовують

основу **тисячо-**. Це дає підстави зробити висновок, що переосмислення точної великої кількості (*сто, тисяча*) як дуже великої розширює сполучувальні можливості основ з таким значенням. У цьому випадку, можливо, виявляється вплив на формування значень кількісних композитних прикметників семантичної основи зіставлення числівників як точних малих ↔ великих (у певних межах) одиниць і неточних дуже великих (більших за сто, тисячу).

Іменникові основи, використовувані в складі композитних прикметників разом з основами кількісних числівників, характеризуються тим, що більшість із них наділена словотворчою рядністю. Так, у матеріалі дослідження засвідчено 556 слів, що корелюють із словосполученням ‘кількісний числівник + іменник’. У 90 прикметниках цього типу трапляються основи, що вживаються по одному разу. Вони становлять ≈ 16,19 % (*однокопитний, трилистий, одноламповий, чотирьохстінний, шестиствольний, одностовбурний, двокореневий, двозерний, тривершинний, трибрусний, стовідсотковий, семигривенний, дводисковий, чотириканальний*). Решта – 105 основ (усього їх різних 214) використовуються в складі 466 прикметників. Отже, такі слова утворюють словотворчі ряди, об’єднані спільністю другої іменникової основи. Ряди ці бувають досить численними. Вони відкриті і можуть бути продовжені. В нашому матеріалі довжина таких рядів обмежується даними словника. Найдовшим (з 30 одиниць) є ряд, що має основу **-річн(ий)** (*одно-, дво-, три-, чотири-, п’яти-, сімдесяти-, трьохсот-, сімсот-, тисячорічний*). На другому місці – 22 прикметники з синонімічною до названої основою **-літн(ий)**: *одно-, дво-, три-, тринадцяти-, сімсотлітний*. Композити на **-денн(ий)** утворюють ряд з 12 (*одно-, дво-, три-, чотири-, п’яти-, шести-, семи-, восьми-, десяти-, тринадцяти-, тридцяти-, стоденний*), на **-поверхов(ий)** – з 10 (*дво-, три-, чотири-, шести-, семи-, восьми-, десяти-, тринадцяти-, чотирнадцяти-, тридцятиповерховий*), на **-гранн(ий)** – з 9 (*дво-, три-, чотири-, п’яти-, шести-, семи-, восьми-, десяти-, дванадцятигранний*), на **-годинн(ий)** – з 8 одиниць (*одно-, дво-, три-, чотири-, шести-, семи-, восьми-, тридцятигодинний*). Проте таких довгих рядів небагато. Численніші ряди, що об’єднують меншу кількість одиниць. Так, рядів з кількістю одиниць від двох до п’яти 93, а більшчленних – 21.

Звертає увагу невелика кількість зв’язаних основ, що можуть поєднуватися з числівниковими в складі композитів, наприклад, часто повторювана основа **-кратн(ий)** утворює ряд з 10 одиниць (*одно-, дво-, три-, чотири-, п’яти-, шести-, восьми-, десяти-, сто-, тисячократний*), а елемент **-манітн(ий)** трапляється один раз у композиті *одноманітний*.

Тлумачення кількісних складних прикметників характеризуються високою регулярністю. За наявності стандартних формул пояснення виділяються чотири групи композитів. Укладачі СУМу з метою більш стислого подання матеріалу часто вдаються до пояснень типу: ‘**Дев’яти-**... Перша частина складних слів у знач.: який має дев’ять одиниць, складається з дев’яти одиниць’. Іноді вони бувають дещо розширеними: ‘**Семи-**... Перша частина складних слів, що означає: який має сім однакових одиниць, предметів, ознак і т.ін.; який є мірою у сім одиниць’. Отже, в таких випадках подаються типові формули тлумачення

кількісних прикметників: 1) який має + кількісний числівник + іменник у род.в.; 2) який складається з + кількісний числівник + іменник у род.в.; 3) який є мірою в + кількісний числівник + іменник у род. в. Здебільшого кожен окремих композитний прикметник описується однією з формул. Так, перша формула вжита для пояснення прикметників *восьмигранний, восьмикутний, дев'ятибальний, дев'ятитранний, дев'ятисильний; семигранний, семикласний, семикутний, семилемішний, семиярусний; чотирибічний, чотиривісний, шестиствольний*. Формула 'який складається з + кількісний числівник + іменник у роді в.' використовується в тлумаченнях композитів типу *семитомний, чотирьохактовий, чотиризначний, чотирикамерний, чотиріпелюстковий, шестистопний, шеститомний* і т.ін. Третя формула в різних тлумаченнях реалізується словосполученнями на зразок *семимильний* (Який має довжину сім миль); *семип'ядний* (Який має довжину сім п'ядей); *семисажневий* (Який має розмір, величину сім сажнів); *чотириверстий* (Протяжністю чотири версти); *семипудовий* (Який важить сім пудів). Отже, вона конкретизується словами, що підкреслюють міру – довжину, протяжність, розмір, вагу. Розмір може підкреслювати також словосполучення, одним із членів якого є дієслово *дорівнює*: *чотириметровий* – Який дорівнює чотирьом метрам.

Виділяється ще один різновид формул тлумачення кількісних прикметників, що орієнтовані на визначення часових проміжків. У цьому випадку композит співвідноситься зі словосполученням 'кількісний числівник + іменник із значенням часу', а в тлумаченні йому відповідають тричленні словосполучення з дієсловом *триває* (*семигодинний* – Який триває сім годин; *семитижневий* – Який триває сім тижнів) або синонімічні йому словосполучення 'має тривалість' (*десятиденний* – Який триває, має тривалість десять днів), 'віком у + ...' (*десятирічний* – 2. Віком у десять років). Прикметники з основою **-годинн(ий)** розвивають, крім значення, описуваного формулою 'який триває...', ще інші значення: *восьмигодинний* – 1. Який триває вісім годин; 2. Який починається, вирушає або прибуває о 8 год.

Крім названих стандартних формул рідше використовуються інші формули у тлумаченнях кількісних прикметників типу *чотирисерійний* (У чотирьох серіях); *чотирирядний* (У чотири ряди); *двохсерійний* (У двох серіях); *дворядний* (У два ряди); *двоколійний* (З двома коліями, на дві колії); *двоколісний* (З двома колесами, на двох колесах); *дворогий* (З двома рогами). Деякі з них легко можуть бути уніфіковані, пор.: *дворазовий* (Здійснюваний (здійснений) два рази), *шестиразовий* (Здійснюваний шість разів) і *восьмиразовий* (Повторений вісім разів, збільшений або зменшений у вісім разів).

Широке використання типових формул тлумачення в розкритті значень кількісних прикметників стає ще помітнішим при аналізі слів, що мають описові пояснення (їх 39, або $\approx 7\%$): *чотириголосий* (Який звучить чотирма голосами або співається на чотири голоси); *двохукісний* (Який має два укуси протягом року); *двовалентний* (Який може сполучатися з двома атомами водню або іншого одновалентного елемента, а також заміщати стільки ж його атомів).

Композитні прикметники, що ґрунтуються на словосполученні кількісного числівника та іменника, здебільшого відзначаються семантичною прозорістю. Вона вичерпується констатацією у явища, предмета кількості чого-небудь (про

це свідчать формули ‘який має певну кількість’ та ‘який складається з певної кількості чого-небудь’). Лише в небагатьох випадках необхідні розширення пояснень, доповнення їх інформацією про відношення між дією та суб’єктом чи об’єктом дії, які визначаються ще у кількісному плані (*чотиримісний* – Зроблений на чотири місяці). Метафоризація кількісних значень або перехід їх у переносні відбувається порівняно рідко (пор.: *двожильний* – 1. Який складається або має вигляд двох спарених жил; 2. Витривалий, сильний, міцний; 3. *перен.* Напружений, тяжкий).

Ці особливості характерні більшою мірою для кількісних прикметників, що ґрунтуються на словосполученні порядкового числівника та іменника. Таких композитів набагато менше порівняно з попереднім різновидом слів (23 : 556). Невелика кількість композитів цього різновиду почасти зумовлюється морфологічними факторами. Очевидно, що на перешкоді оформленню таких слів стає омонімія основ кількісних і порядкових числівників, пор.: *п’яти-, дев’яти-, десяти-, одинадцяти-* і т.д., а також широка сполучуваність будь-якого порядкового числівника з іменником. Подібні словосполучення згортаються в композитні прикметники тоді, коли вони історично прив’язані до певної події, становлять її назву: *першотравневий* (свято), *третьочервневий* (дума) тощо. Основою згортання такого словосполучення в складне слово здебільшого стає його метафоричне переосмислення. Співіснування прямих і метафоричних лексичних значень спостерігається у прикметників *першосортний* (Який належить до першого сорту, оцінюють першим сортом; 2. *розм.* Дуже добрий, відмінний, найкращої якості); *третьокласний* (1. Признач. для місць третього класу на транспорті; 2. Невисокого розряду, не дуже добрий; посередній). Багатьом словам властиві лише метафоричні значення: *третьорядний* (Який не має великого значення; не дуже добрий, посередній; неосновний); *третьосортний* (Який своєю якістю поступається перед другим сортом), пор. також *другокласний, другосортний, першокласний, першорозрядний* 2. На цьому фоні особливо помітна своєрідність таких слів, як *першокурсний* (Стос. до першого курсу), що в словнику має позначку *рідковживане*.

У матеріалі дослідження мало поширені поєднання числівникових основ з прикметниковими на зразок *двоопуклий, двосічний* (їх – 14). У складі подібних композитних прикметників виступають віддієслівні прикметникові основи: *двоспальний* (Признач. для спання двох); *двосічний* (Загострений з двох боків); *двоскладний* (Складений з двох частин). Для них характерне вживання числівникових основ, співвідносних з першими трьома числами натурального ряду. Лексичні значення таких композитів здебільшого належать до термінологічних: *двовідвальний* (Який одночасно відвалює ґрунт на обидві сторони), пор. також *двовгнутий, двоопуклий*. І в цьому різновиді слів використовуються переважно основи кількісних числівників. Єдиним прикладом засвідчено-використання основи порядкового числівника: *першодрукований* – 1. Який є першим друкованим виданням якого-небудь твору; 2. Який належить до першодруків. На фоні нейтральних композитів, утворюваних від числівниково-іменникових словосполучень, своїм виразним експресивним забарвленням відрізняються прикметники *триклятий* (*розм.* Те саме, що *проклятий* (з відтінком підсилення);

який заслуговує прокляття); *трисвятий* (*церк.* Який перевершує всіх (все) у святості; пресвятий), що, в свою чергу, можуть ще підсилюватися: *триклятуший* – розм. Підсил. до *триклятий*.

Кількісно-оцінні композити

Розгалужену сітку творять композитні прикметники, що дають кількісну оцінку явища, дії, тобто виражають кількісний вимір ступеня виявлення чого-небудь. Багато аналізованих прикметників у той чи інший спосіб запроваджує поняття норми та її виміру, оцінки якого-небудь явища, здійснюваного в певному діапазоні. Такі композити в лінгвістиці називаються кількісно-оцінними: *багатоповерховий, сильнодіючий*². Провідним принципом організації прикметників цього типу є антонімія, що дозволяє впорядкувати лексику на основі зіставлення. Специфічною рисою антонімії та синонімії у межах аналізованих слів є внутрішньослівні засоби вираження цих відношень.

У розглядуваному масиві слів кількісні ознаки представлено значеннями: ‘точна мала і невизначена кількість’, ‘кількість як приблизна міра висоти, ширини, товщини’. Нормативність виявляється у межах зіставлень високої-середньої-низької якості, достатньої-недостатньої (щодо норми) кількості, якості. Якісна оцінка в композитах дається ознаками гарний-поганий, тотожний-нетотожний. Спостерігаються перехідні групи слів, у яких кількісний аспект кваліфікується в якісному плані.

У сферу слів, що виражають значення точної малої та неозначеної кількості, потрапляють композити з основами кількісних та неозначено-кількісних числівників (*один, два, три, багато, кілька* тощо). До одиниць, що вказують приблизно велику або малу кількість, розміри, достатність-недостатність щодо норми, належать складні прикметники, перші основи яких співвідносяться з елементами *буйний, великий, високий, вузький, глибокий, густий, дрібний, загальний, малий, мілкий, низький, тишний, повний, рівний, рідкий, рясний, середній, спільний, чистий, широкий*.

Головним аспектом розгляду аналізованих прикметників є встановлення співвідношення основ за вираженням оцінних значень і завдяки цьому з'ясування семантичної специфіки композиції основ, що словотворчими засобами оформляють значення кількості, визначеності або невизначеності.

Синонімізація прикметників, що виражають приблизно велику кількість

Серед композитів, які характеризують кількісні ознаки, засвідчені лексеми, що функціонують як близькі синоніми, їх виразною особливістю є те, що один член такого синонімічного ряду має основу, яка мало поширена в композитах: *парокінний* (Признач. для запрягання або запряжений парою коней), натомість його дублет характеризується наявністю основи з високою сполучуваністю в композитах:

² У матеріалі дослідження їх 441.

двокінний. Завдяки цьому перші бувають охоплені семантичними зв'язками з лексемами, де виражені кількісні показники, наприклад: *однокінний*, *двокінний*, *парокінний*. Деякі з таких співвідносних у кількісному плані композитних прикметників належать до термінологічної лексики: *однокопитний* (Який має суцільні, нероздвоєні копита); *парнокопитний* (1. Який має в копиті два однаково розвинених пальці (про ссавців)).

У цій групі композитів трапляються також синоніми, що підкріплюють кількісні ознаки і відрізняються стилістичним використанням, наприклад, лексеми з основами **багато-** і **много-**. Друга співвідноситься із застарілим морфологічно простим прикметником *многий* (Численний) і вживається в складі слів, які в словнику мають ремарки *рідко*, *заст.*, *уроч.* або *спец.* Для таких лексем характерне зіставлення неозначено великої та малої кількості чого-небудь. Іноді порівнюється неозначено велика ↔ мала кількість чого-небудь з точною, вираженою основами, співвідносними з кількісними числівниками. Закритий ряд слів фіксує неозначено великі (*багатолітній* – Те саме, що *багаторічний* – Який живе, існує або триває протягом багатьох років; *великолітній* – Який має багато років; *довголітній* – Який триває багато років; *кількалітній* – Те саме, що *кількарічний* – Який триває (тривав або триватиме) кілька років; *многолітній* – *рідко*. Те саме, що *багаторічний*) і малі кількості (*малолітній* – Який має мало років (про дітей, підлітків)). Причому серед них трапляються лексеми, що крім кількісного аспекту підкреслюють нормативні показники, певну межу в розвитку, існуванні: *неповнолітній* (Який не дряг повноліття) ↔ *повнолітній* (Який досягнув повноліття). Точна кількість виражена відкритим рядом слів, котрий починається найменшими числами (*однолітній* – Те саме, що *однорічний* – 1. Віком в один рік; 2. Який проходить увесь цикл розвитку протягом одного року; *дволітній* – Те саме, що *дворічний* – 1. Який здійснюється, виконується протягом двох років, триває два роки) і практично може бути продовжений безконечно. Інша річ, що позамовні реалії диктують кінцеві великі числа, які реалізовані композитами: *тисячоп'ятсотлітній*, *трьохсотлітній* і т. ін. Проте в потенції цей ряд відкритий, отже, залишається можливість поповнення його новими словами. Характерною ознакою аналізованих лексем є кореляція в них основ **-літн(ій)** та **-річн(ий)**. Композити з основою **-річн(ий)** у сучасній мові стають більше вживаними порівняно з прикметникам, де є основа **-літн(ій)**. Про це свідчать тлумачення СУМу, що відсилають прикметники з основою **-літн(ій)** до слів з основою **-річн(ий)**: *багатолітній* – Те саме, що *багаторічний*. Подібної кореляції основ не спостерігаємо в словах, де кількісні показники супроводжуються ознакою певної міри норми розвитку: *повнолітній* чи *неповнолітній*.

Стилістичне навантаження деяких композитів з основами **багато-** та **много-** збігається, пор.: *многостраждальний* – Те саме, що *багастраждальний* – Який зазнав багато страждань; нещасний; *многонадійний* – Те саме, що *багатонадійний* – Який подає великі надії на що-небудь), хоча частіше композити з основою **багато-** подаються в словнику як нейтральні, а **много-** як емоційно забарвлені: *многотрудний* – *уроч.* Який вимагає великих зусиль, несе в собі велике напруження; дуже важкий. Вони вступають у складні семантичні стосунки

з композитами, де є основи, співвідносні з кількісними числівниками. У таких кількочленних рядах прикметники з елементами **багато-** та **много-** різняться лише стилістичними ремарками і мають однакову характеристику: *багатоликий* (1. Який складається з багатьох різних осіб; 2. Який виявляється в її різних формах; різноманітний) і *многоликий* (*поет.* Те саме, що *багатоликий*). Пов'язані з ними композити з основами **одно-** і **дво-** виявляють суттєві семантичні розходження, розвиваючи метафоризовані (*одноликий* – *книжн.* Позбавлений індивідуальності) чи переносні значення (*дволикий* – 1. Який має два лиця і 2. *перен.* Те саме, що *дволичний, лицемірний*). Іноді слова з основою **много-** дублюють лише одне з кількох значень лексеми, де є основа **багато-** (пор. *багатолюдний* – 1. Який складається з великої кількості людей; 2. Такий, у якому живе багато людей і *многолюдний* – рідко. Те саме, що *багатолюдний* 1), але через нього співвідносяться з композитами, де засвідчені основи **повно-** (*повнолюдний* – Те саме, що *багатолюдний*) і **мало-** (*малолюдний* – Такий, на якому перебуває, присутня мала кількість людей). Трапляються випадки, коли складні слова з основою **много-** відрізняються від семантично пов'язаних з ними прикметників спеціальним значенням: *бататократний* (Який повторюється багато разів); *однократний* – Який здійснюється один раз; одноразовий); *двократний* (Який відбувається, здійснюється два рази; збільшений у два рази; подвійний); *многократний* (*мат.* Кратний багатьом числам). У таких же відношеннях перебувають лексеми *багатокутний* (Який має багато кутів) і *многокутний* (*мат.* Який має більше чотирьох кутів). У деяких композитах з аналізованими основами спостерігається поєднання кількісних ознак чого-небудь (прямі значення) з їх якісною оцінкою (переносні): *многогранний* (1. Який має кілька граней і 2. *перен., рідко.* Який охоплює різні сторони чого-небудь; різносторонній); *багатогранний* (1. Який має кілька (багато) граней та 2. *перен.* Різносторонній, різноманітний). Як уже відзначалося, на відміну від них прикметники, співвідносні за основами з кількісними числівниками, мають лише прямі значення: *двогранний* (Який має дві грані).

Основі **багато-** еквівалентна запозичена з грецької мови основа **полі-**, що трапляється що трапляється в складі термінологічної лексики: *поліагрегатний, полівалентний, полікарпічний*. У сферу слів, що виражають певним способом значення кількості; бувають залучені композити, співвідносні з морфологічно простими прикметниками *багатий, великий, довгий, багатий, повний, малий*. Наявність у їх лексичній семантиці значень, що вказують на певний вимір чого-небудь, на ступінь прояву ознаки, створює умови для використання їх як основ у кількісно-оцінних композитах. При цьому основи **багато-, велико-, довго-, много-, повно-, полі-** вказують на неозначено велику кількість. Елементи **багато-, много-, полі-** виражають лише це значення і споріднені з основою **кілька-**. Композити з останньою основою зустрічаються в багаточленних рядах слів, де реалізується зіставлення неозначеної кількості з точною (пор.: *багатоденний, кількадечний, одnodенний, дводенний; багаторазовий, кількарразовий, одноразовий, дворазовий; багатоярусний, кількаярусний, одноярусний, двох'ярусний; багаторічний, кількарічний, однорічний, дворічний*), і виступають як нейтральні щодо зіставлення неозначено великої і малої кількості, Наприклад, *кількалітній* може бути еквівалентним

і *багатолітньому*, і *малолітньому*, а *кількаповерховий* – *багатоповерховому* та *малоповерховому*. В широкому контексті вони можуть замінювати композити з основами **багато-** і **мало-**, але не з елементом **рівно-** (пор.: *багатоскладовий*, *двоскладовий*, *кількаскладовий* ↔ *односкладовий* і *рівноскладовий*). Останній підкреслює тотожність будь-якої (великої чи малої) кількості складів у слові. Тільки в двох лексемах значення кількості доповнюється в переносному вживанні якісною оцінкою ознак (*багатогранний 2*, *многогранний 2*). Іншим указаним основам властиві кілька значень і завдяки цьому більш розгалужені зв'язки з композитними прикметниками. Так, основа **велико-** трапляється у складі лексем, що виявляють кількісні ознаки: *великосімейний* (Який має велику сім'ю, багато дітей у сім'ї); *багатосімейний* (Який має багато дітей, велику сім'ю; великосімейний) ↔ *малосімейний* (Який має невелику родину, сім'ю). Не завжди основи **багато-** і **велико-** бувають співвідносними за цими значеннями. Іноді при тотожній другій основі композита вони виявляють суттєві семантичні розходження. Перша з них підкреслює наявність великої кількості чого-небудь (*багатолистий* – Який має багато листя або густе листя), друга – великий розмір чого-небудь (*великолистий* – З великим листям). За вираженням кількісних ознак **багато-** співвідноситься ще з основою **густо-** (*густолистий* – З густим листям). Значення кількості для основи **велико-** менш характерне, ніж позначення розміру. Тому спостерігаємо численні випадки невідповідності слів, тотожних за другою основою. Одні з них виражають кількість (*багатоголовий* – Який має кілька (багато) голів; *одноголовий* – Який має одну голову, з однією головою; *двоголовий* – Який має дві голови), другі вказують лише на розмір: *великоголовий* (З великою головою).

З цього погляду найближчими до лексем з основою **велико-** є прикметники з основою **мало-**: *великокаліберний* (Який має великий калібр) ↔ *малокаліберний* (Який має невеликий калібр; дрібнокаліберний). До названих композитів близькі лексеми-антоніми *однакаліберний* ↔ *різнокаліберний*, що так поділяють властивості розмірів: *однакаліберний* (Який має однаковий калібр, одного калібру (про зброю) ↔ *різнокаліберний* (1. Який відрізняється один від одного калібром). Переносне значення останнього прикметника охоплює не тільки ознаки розмірів, а й додає до них властивості форми, звучання: *різнокаліберний* – Неоднаковий, різноманітний за розміром, формою, звучанням і т. ін. Деякі з них у цьому значенні корелюють ще з композитами, де є основа **повно-**: *великорозмірний* (Який має великий розмір) ↔ *малорозмірний* (Який має невеликий розмір). Лексема *повномірний* вказує на певну норму чого-небудь (Який має певну міру).

Часто такі композити функціонують як термінологічна чи спеціальна лексика: *великогабаритний* (Який має великі габарити) ↔ *малогабаритний* (Який має малі габарити). СУМ засвідчує, наприклад, терміни з основою **велико-**, що належать до найрізноманітніших галузей – архітектури, анатомії, політекономії: *великоблочний*, *великогомілковий*, *великопанельний* та ін.

Деякі композити з основою **велико-** підкреслюють не тільки великі розміри предметів, а й відповідність їх певній прийнятній нормі: *великоваговий* (1. Який має велику вагу, надто важкий; 2. Який перевозить вантаж, що перевищує вагою існуючі норми навантаження, для даного типу (про поїзди і судна)). Багато

з цих слів (здебільшого застарілі) містять соціальну оцінку людини: *великокняжий* (іст. Стос. до великого князівства); *великоможний* (Який належить до кола знатних панів) (див. також *великопанський*, *великородний*, *великосвітський*). Зустрічаємо поодинокі випадки семантичної кореляції лексем з основами **велико-**, **високо-** і **благо-**, що визначають належність до аристократичного роду (пор.: *великородний*, *високородний*, *благородний* ↔ *худорідний*). Кілька з них оцінюють властивості характеру людини, її поведінки і засвідчені серед лексем з основою **-душн(ий)**: *великодушний*, *двоєдушний*, *малодушний*, *однодушний*, *прекраснодушний*, *простодушний*. Усі ці слова виражають метафоричні значення, що безпосередньо не співвідносяться між собою. Одні з них в емоційному плані забарвлені позитивно: *великодушний* (Який має прекрасні душевні якості, благородні почуття, велику доброзичливість); *однодушний* (рідко. То саме, що *одностайний* – 4. Який виявляє, виражає спільну волю і 2. *рідко*. Єдиний, неподільний); *простодушний* (Довірливий, наївний), Інші – негативно: *малодушний* (Те саме, що *боязкий* 1; *легкодушний* – Позбавлений сили волі, нерішучий); *двоєдушний* (заст. Лицемірний)) Кожна з цих лексем, як правило, має синонімічний, здебільшого композитний відповідник з іншими морфемними складниками: *однодушний* – *одностайний*, *двоєдушний* – *лицемірний*. Лише одне слово з основою **велико-** зустрічається серед експресивної лексики: *великорозумний* (ірон. Який претендує бути розумнішим, ніж є насправді).

Зв'язок значень приблизно великої кількості та інтенсивного вираження ознаки

У композитах з основами **багато-** і **повно-** при їх семантичній кореляції обов'язково наявна вказівка на кількісний вимір чого-небудь. Якщо слова з елементом **багато-** виділяють ознаку великої кількості чого-небудь, то деякі лексеми з основою **повно-** підкреслюють ще її інтенсивність: *багатобарвний* (З багатьма барвами; барвистий); *повнобарвний* (Який використовує усі барви). Часто при цьому композити з основою **багато-** зіставляються з лексемами, що виражають малу точну кількість чого-небудь: *однobarвний* (Забарвлений в один колір); *двобарвний* (Який має у своєму забарвленні два кольори). Композити з основами **багато-** і **повно-** не завжди так диференційовані, іноді вони виступають як синоніми: *багатолюдний*, *многолюдний*, *повнолюдний* ↔ *малолюдний*. На це вказують також семантичні зв'язки слів *багатоводний* (Який має багато води); *повноводий* і *повноводний* (Який має високий рівень води). Останні два зіставляються з прикметниками, де є основа **мало-**: *маловодний* (1. З малою кількістю води, з низьким рівнем води). Наявність кількісного виміру як ознаки чого-небудь споріднює з названими прикметниками композити *глибоководний* і *мілководний*. *Глибоководний* виступає синонімом до прикметників, які вказують на неозначено велику кількість чого-небудь: 1. Глибокий і з великою кількістю води. *Мілководний* є антонімом до таких лексем і синонімізується з композитами, що підкреслюють неозначено малу кількість чого-небудь (Який має низький рівень води (про водойми); неглибокий). Як бачимо, встановлюються синонімічно-антонімічні

відношення між лексемами, об'єднаними інтегральними значеннями неозначено великої ↔ малої кількості чого-небудь: *багатоводний, повноводний, глибоководний* ↔ *маловодний, мілководний*.

Композити з основою **повно-** завдяки семантичному сніввіднесенню з багатозначним прикметником *повний* по-різному кваліфікують кількісну ознаку. Досі йшла мова про такі прикметники, де підкреслено іншомовність певної ознаки (заповнений до краю, виявлений повністю). Серед них трапляються лексеми, котрі виділяють досягнення певної межі, норми, віку. Зрозуміло, що кількісний аспект тут подається в плані достатності ↔ недостатності стосовно певної норми. Це особливо помітно в тих рядах слів, де реалізується зіставлення неозначено великої кількості з точною (*багатоголосий* – Який має в своєму складі багато голосів, що звучать одночасно; *двоголосий* – Який звучить двома голосами або співається на два голоси) чи достатньою (*повноголосий* – Який має достатню повноту звучання). Неозначено мала кількість у цьому ряді слів не виражена композитами, всі вони зіставляються з морфологічно простим прикметником *безголосий*, який фіксує відсутність голосу (1. Який втратив голос; // Глухий, неголосний; 2. *перен.* Беззвучний, тихий; німий).

Багатозначність простих прикметників, з якими корелюють основи **багато-, одно-, повно-**, зумовлює появу семантичної неспіввідносності композитів з цими основами. Таке явище пояснюється тим, що складний прикметник у подібних випадках засвоює один лексико-семантичний варіант полісемічного слова. Наприклад, лексема *багатовіковий* (Який існує або триває протягом багатьох віків) виділяє ознаку 'велика тривалість чого-небудь': *одновіковий* (Який має однаковий вік) підкреслює тотожність порівнюваних предметів щодо певної кількості, а *повновіковий* (Який досяг зрілого віку, зрілості) – досягнення певної норми.

Складні прикметники з основою **повно-** мають з композитами, які виражають точну кількість, лише опосередковані семантичні зв'язки через композити з елементами **багато-, мало-**. Якщо слова з таким морфемним складом відсутні, немає і семантичної відповідності між композитами з основою **повно-** та основами, співвідносними з кількісними числівниками (пор.: *однозвучний* (Який весь час звучить одноманітно, однотонно) і *повнозвучний* (Який має достатню повноту звучання)). І річ не в тому, що в наведених прикладах основа **одно-** вказує не стільки на кількість, скільки на тотожність, однаковість ознак.

Очевидно, причиною відсутності таких безпосередніх кореляцій між прикметниками, що виражають точну та достатню кількість, є те, що остання ознака ніби нейтралізована в семантичному плані. Достатня кількість може бути великою і малою, і лише контекст вказує на реалізацію відповідного відтінку. У контекстах складних слів ця ознака кількості найчастіше виражена як достатньо велика. Завдяки цьому композити з основою **повно-** найчастіше корелюють з лексемами, де є основа **багато-**, а через них з іншими лексемами, які виражають кількісні ознаки. Складні прикметники, що передають значення кількості, мають безпосередні семантичні зв'язки з прикметниками, де трапляється основа **повно-**: *малосилий* (Який не має достатньої фізичної сили; недужий, кволий) ↔ *повносилилий* (Повний сил, енергії); *малоцінний* (Який має незначну цінність; недорогий,

дешевий) ↔ *повноцінний* (4. Який зберігає повну встановлену цінність (про гроші, валюту)). Проте часто і між ними немає відповідності, причиною чого є лексична сполучуваність слів, що задає, визначає семантичне звучання композита, закріплює певну ознаку за певним денотатом. Так, прикметник *малометражний* здебільшого сприймається як ознака квартири, а *повнометражний* – як характеристика кінофільмів і в цьому плані виступає антонімом до *короткометражний*. Іноді термінологічне вживання лексеми різко відрізняє її від співвідносних за основами ккомполитів: *багатозначний* (1. Який має кілька або багато значень; 2. Який має велике значення); *однозначний* (2. Який має тільки одне значення); *малозначний* (Який не має великого значення, впливу) і *повнозначний* (*лінгв.* Який має окреме самостійне лексичне значення). У перших трьох наведених прикладах неозначено велика і мала кількість зіставляється з точною, а в лексемі *повнозначний* це зіставлення нейтралізовано ознакою самостійності значення.

Полісемія прикметника *повний* дозволяє композитам з основою **повно-** вступати у семантичні зв'язки з прикметниками, об'єднуваними з ними інтегральним значенням *товстий* ↔ *тонкий*, і порівнювати предмети за формою. Звичайно, значення кількості присутнє при цьому зіставленні лише в стертому, невиразному вигляді, як супровідне. Воно швидше підкреслює надлишок чогонебудь порівняно з прийнятою нормою. На цій основі синонімізуються складні прикметники *повнобокий* (Те саме, що *товстобокий* – Який має товсті боки, з товстими боками); *повнотілий* (Який має повне тіло; товстий, огрядний) і *товстотілий* (1. Який має товсте тіло, з товстим тілом). Синонімами є і прикметники *товстогубий*, *повногубий*, що протиставляються композитові *тонкогубий*. Зрідка семантична співвідносність прикметників з основами **повно-** і **товсто-** дещо порушується закріпленням їх за певними стилями. Так, композит *повнолиций* (Який має повне лице; повновидий) сприймається як більш стилістично нейтральна лексема порівняно з експресивно забарвленим *товстолиций* (Який має товсте, м'ясисте лице; з товстим лицем). Отже, аналіз композитів з основою **повно-**, що характеризують кількісний аспект явищ, свідчить про семантичні зв'язки, які еднають ці слова з лексемами, де є елементи **багато-**, **мало-**, **велико-**, **глибоко-**, **коротко-**, **мілко-**, й опосередковано – з прикметниками, де зустрічаються основи кількісних числівників.

Поєднання ознаки приблизно великої кількості з ознакою близького розташування предметів

Лексеми з основою **густо-** становлять своєрідну групу серед композитів, що виражають кількісні ознаки. Основа **густо-** за своїм значенням буває синонімом основи **багато-** і підкреслює неозначено велику кількість чогонебудь. Проте серед композитів зустрічається лише дві пари слів-синонімів з названими елементами: *густолистий* і *багатолистий*. В одній з цих пар (*багатоквітковий* – Який має велику кількість квіток) і *густоцвітний* (3 густим цвітом; з великою кількістю цвіту) наявна семантична відповідність і відсутня формальна. В інших випадках безпосередня кореляція слів з основами **багато-** і **густо-**, об'єднуваними

зіставленням неозначено великої ↔ малої кількості, спостерігається не часто, її може проілюструвати тричленний ряд слів: *густонаселений* (З великою кількістю населення ↔ *малонаселений* (Заселений невеликою кількістю людей); *рідкозаселений* (З малою кількістю населення). Доповнення виміру великої кількості ознакою близького розташування однорідних предметів споріднює композити, де є основа **густо-**, з лексемами, де засвідчено елемент **рідко-**. Вони й утворюють значну частину зіставляваних у цьому плані складних прикметників (пор.: *густобровий* ↔ *рідкобровий*, *густоволосий* ↔ *рідковолосий*, *густочубий* ↔ *рідкочубий*, *густошерстий* ↔ *рідкошерстий*). Слова з основою **рідко-** також уникають безпосередніх кореляцій з лексемами, що вказують на неозначено велику або точну кількість. Вона буває відсутньою навіть у тих прикметників, що співвідносяться формально: *багатошаровий* (Який складається з кількох (багатьох) шарів, покритий кількома шарами чого-небудь); *двошаровий* (Який має два шари). Композит *рідкошаровий* (Який має рідко рідко розташовані шари) наголошує не стільки кількісний аспект, скільки розташування предметів: шарів може бути багато чи мало, але вони розташовані рідко.

Частина композитів не має відповідних антонімічних пар: *густовітій*, *густогривий*, *густозораний*, *густопосаджений*, *густоростучий*, *рідкозубий*. Деякі такі складні прикметники виражають не стільки значення великої кількості, скільки великого вмісту, великої концентрації чого-небудь. У них основа **густо-** сполучається з лексемами на позначення кольорів (*густо-зелений*, *густо-синій*, *густо-червоний*), інколи – рідин (*густосокий*).

Синонімічним відповідником основи **густо-** є компонент **рясно-**, що в своїй семантиці містить вказівки на велику кількість близько розміщених однорідних предметів, частин, пор.: *густовітій* і *рясновітій*, *густолистяний* і *ряснолистяний*; *густоцвітій* і *рясноцвітій*.

Серед аналізованих композитів зустрічаються прикметники з основою **пишно-**, що синонімічні словам, де є основа **густо-** і виражене значення великої кількості: *густоволосий*, *пишиноволосий* ↔ *рідковолосий*. Синонімами можуть вважатися композити *густо-зелений* і *пишно-зелений*, що підкреслюють велику концентрацію зеленого кольору у чомусь. У цьому плані дані композити чітко відрізняються від прикметників, які виражають лише значення кольорових відтінків: *світло-зелений*, *ясно-зелений*, *свіжо-зелений*, *темно-зелений*. Іноді антонімічними відношеннями охоплені слова з основами **пишно-** і **рідко-**: *пишнобородий* ↔ *рідкобородий*. У поодиноких випадках основи **багато-** і **повно-** вказують на неозначено велику кількість і є близькими синонімами: *багатобарвний*, *пишнобарвний*, *повнобарвний*. Лексеми з основою **пишно-** не співвідносяться з композитами, що підкреслюють точну кількість, і найчастіше синонімізуються з прикметниками, де є елементи **повно-**, **товсто-**: *пишноколосий* ↔ *повноколосий*, *пишнотілий* і *повнотілий*, *товстотілий*.

Близькими синонімами композитів з основами **густо-**, **пишно-** є слова з основою **буйно-**, що підкреслюють інтенсивність виявлення ознаки: *густогривий* (З густою гривою) і *буйногривий* (Який має пишну гриву), пор. також *буйнолистяний* і *густолистяний*.

Антонімічні прикметники на позначення висоти, товщини, ширини

До кількісно-оцінної лексики належать також композити з основами **товсто-** і **тонко-**. Деякі з них уже згадувалися. Умовно їх можна віднести до лексем, що виражають кількісні ознаки. Вони виступають як міра неозначено великої ↔ малої ширини, товщини, висоти. У прикметників з основами **товсто-** і **тонко-** здебільшого відсутня семантична спорідненість з композитами, що виражають точну кількість чого-небудь, навіть при фіксації їх формальної співвідносності: *однопалий* (Який має один палець на кінцівці); *двопалий* (Який має два пальці на руці, нозі, лапі) і *товстопалий* (Який має товсті пальці, з товстими пальцями). Хоча аналізовані прикметники можуть бути одночасно ознакою і міри висоти, і міри товщини, проте при кореляції з лексемами, де є основи **високо-** і **низько-**, вони спеціалізуються лише на вираженні міри товщини: *високоногий* ↔ *низьконогий*, *високостеблій* ↔ *низькостеблій* і *товстоногий* ↔ *тонконогий*, *товстостеблій* ↔ *тонкостеблій*. Усі вони значеннєво не пов'язані з композитами, що підкреслюють точну кількість чого-небудь (пор. названі лексеми з прикметниками *двоногий*, *одноногий*; *одностеблій*, антоніми *товсторукий* ↔ *тонкорукий* і лексеми *однорукий*, *дворукий*).

У розглядуваних композитів відсутня кореляція з лексемами, що вказують на неозначено велику і точну кількість і використовують основу **багато-** та кількісні числівники (пор. *багатострунний* – Який має багато струн; *однострунний* – Який має одну струну; з однією струною (про музичний інструмент) і *тонкострунний* – Який має тонкі струни, з тонкими струнами). Це свідчить про велику значеннєву диференціацію кількісно-оцінних прикметників, які поняття кількості уточнюють по-різному. Чіткому зіставленню підлягають лексеми – виразники кількості (неозначено великої, малої, точної) і приблизні показники міри (висоти, ширини, товщини). Лише в небагатьох прикладах спостерігаємо випадки нейтралізації ознак кількості та міри. Вони супроводжуються зміною природи самого зіставлення порівнюваних величин. Якщо без нейтралізації основа **товсто-** передає значення неозначено великої кількості, а **тонко-** малої, то при ній вони займають протилежні позиції. Так, у парі слів *тонкоголосий* (1. Який має тонкий, високий голос) ↔ *товстоголосий* (Який має низький, густий, басистий голос) основа **тонко-** бере на себе функції виразника міри неозначено великої висоти, а **товсто-** – малої. У цьому ж значенні синонімізуються прикметники *високоверхий*, *гостроверхий*, *тонковерхий*. Помітні семантичні розходження основ **товсто-** і **тонко-**, коли остання є не ознакою міри чого-небудь, а прикметою форми. У такому випадку при формальній співвідносності лексем відсутня їх значеннєва відповідність у рядах слів *товстолиций*, *повнолиций* і *тонколиций*.

У композитів з основами **високо-** і **низько-** наявне вираження ознак кількості, якості, що супроводжується здебільшого елементом порівняння з певною нормою. Частіше ряди слів, де є співвідносність названих перших та других основ, виділяють одну яку-небудь ознаку – кількісного чи якісного плану. Коли в прикметниках підкреслено якість, вона градується за показниками: значно перевищує прийняту норму, недостатній щодо норми, не досягає її. Таке зіставлення

реалізується словами з основами **високо-** і **мало-**: *високоавторитетний* (дуже авторитетний) ↔ *малоавторитетний* (недостатньо авторитетний). Воно лежить в основі об'єднання антонімічних пар *висококваліфікований* ↔ *малокваліфікований*, *високоосвічений* ↔ *малоосвічений*, *високорозвинений* ↔ *малорозвинений*. Порівняння якості відбувається також за ознаками гарний ↔ поганий: *високопробний* (Найвищої проби, без домішок) ↔ *низькопробний* (Який має низьку пробу через велику домішку міді й олова (про золото, срібло)). Тлумачення переносного значення останнього прикметника особливо виділяє назване інтегральне значення (2. *перен.* Який має погану, низьку якість). У цьому плані з композитами, де є основа **високо-**, синонімізуються прикметники з елементом **чисто-**: *чистопробний* – Те саме, що *високопробний*. Ряд слів з основою **-сортн(ий)** вказує на тонку семантичну диференціацію між названими елементами. Так, коли лексема *односортний* (Який складається з одного сорту) кваліфікує сортність безвідносно до якості в плані гарний ↔ поганий, то композити *високосортний*, *чистосортний* ↔ *низькосортний* наголошують саме цю ознаку, зіставляючи предмети чистого, одного сорту, добірні з предметами поганих, змішаних сортів. Ознаки гарної ↔ поганої якості наявні й у прикметниках *високоякісний* (Який відзначається дуже доброю якістю) ↔ *низькоякісний* (Який має низьку якість; поганий). Цікаво, що деякі лексеми, споріднені з ними за другою основою, виявляють нові семантичні нюанси такого зіставлення, доповнюючи його співвіднесенням з певною нормою: *доброякісний* (1. Догрої якості, який своєю якістю цілком задовольняє вимоги) ↔ *недоброякісний* (Якість якого не відповідає належним вимогам; низької якості) або новими термінологічними значеннями, що вказують не стільки на позитивність ↔ негативність ознак, скільки на їх шкідливість ↔ нешкідливість для живого організму: *зляякісний* (1. Дуже шкідливий, небезпечний, загрозовий для життя) ↔ *доброякісний* (2. *мед.* Який не поширюється і піддається виліковуванню; протилежне *зляякісний*). Композит з основою **зло-** перетинається з названими прикметниками в плані зіставлення гарної ↔ поганої якості своїм переносним значенням: 2. *перен.* Який відзначається поганими властивостями, має вади.

Деякі прикметники зіставляють не просто гарну і погану якість чого-небудь, а підкреслюють ще вищий ступінь прояву гарної якості: *високоорганізований* (1. Який має найскладнішу і найдосконалішу будову (звичайно про живу матерію, організми)) ↔ *низькоорганізований* (Який має низьку організацію, структуру чого-небудь). Багато композитів характеризують одну яку-небудь ознаку якості без зіставлення її з антонімічною. Так, слова *високоідейний*, *високомеханізований*, *високопоетичний*, *високоталановитий*, *високоурочистий*, *високохудожній* у СУМі перифразовуються за допомогою прислівника *дуже*, словосполучення у *вищій мірі*, що наголошують значний рівень прояву ознаки, названої другими основами лексем. Композити *низькородючий* та *малородючий* підкреслюють, що ознака за своїми властивостями нижча від звичайного рівня, певної норми. Часто такі прикметники належать до термінологічної лексики: *високобілковий*, *низьколегований*, *низькотемпературний*.

Основи **широко-** і **низько-** називають також різноаспектні кількісні ознаки. Неозначені кількість представлена ними в плані ступеня вияву, сили, інтенсивності й

уточнюється тлумаченнями для **високо-** типу 'дуже великий, значно більший від звичайного кількості, інтенсивністю', для **низько-** 'невеликий, незначний щодо кількості, сили, інтенсивності'. Зрідка ряди слів з таким зіставленням доповнюються лексемами, де є основа **мало-**, що підкреслює недостатню кількість: *високоврожайний* ↔ *низьковрожайний*, *маловрожайний*; *висококалорійний* ↔ *низькокалорійний*, *малокалорійний*; *високопродуктивний* ↔ *низькопродуктивний*, *малопродуктивний*; *висоочастотний* ↔ *низькочастотний*, *малочастотний*.

Аналізовані основи часто стають у композитах виразниками міри висоти, показують коливання якої-небудь кількості в певному діапазоні, в межах норми, де вказані крайні верхня і нижня точки: *високооплачуваний* (Який оплачується або одержує заробітну плату за ви соким тарифом) ↔ *низькооплачуваний* (Який одержує заробітну плату за низьким тарифом). Така сама основа зіставлення складних прикметників *високовольтний* ↔ *низьковольтний*, *високостовбурний* ↔ *низькостовбурний*. У ряді випадків міра висоти співвідноситься з нормою: *високорослий* (З великим ростом, який перевищує звичайну висоту) ↔ *низькорослий* (Який має невисокий зріст; який не доріс до звичайної, нормальної висоти; низький) (пор. *малорослий* (Невеликий на зріст; невисокий), у тлумаченні якого відповідність нормі не підкреслена).

Композити з основами **високо-**, **низько-** орієнтовані на вираження приблизної кількості і не корелюють з лексемами, де засвідчено ознаки точної кількості. В цьому можна пересвідчитися при аналізі слів, співвідносних за другою основою. Якщо у парі *високостеблій* ↔ *низькостеблій* наявна і формальна, і семантична відповідність, то лексема *одностеблій* споріднена з ними лише формально. Немає семантичної відповідності між лексемами *однощогловий*, *двощогловий* (виявляють точну кількість) і *низькощогловий* (виявляє міру висоти), хоча вони співвідносяться за спільною другою основою. Все це свідчить, що в композитах значення компонентів упорядковуються по-різному. З одного боку, іменникова основа композита, в якому поєднуються іменні основи, групує сукупність значень, що є ознаками різної якості (в наведених прикладах *стебло*, *щогла* характеризуються за висотою і кількістю), а другого – властивості, що є перемінними однієї ознаки, організовуються як антоніми чи синоніми.

У сферу слів, пов'язаних семантичними зв'язками з компонентами, де є основи **високо-** і **низько-**, потрапляють прикметники з основами **добро-**, **зло-**, **мало-**, **часто-**, рідше – елементами **близько-**, **далеко-**, **коротко-**. Останні витісняють застарілу лексику з основою **низько-**: *низькозорий* – *короткозорий* (1. Який погано бачить на далекій відстані (про очі); *близькозорий* ↔ *далекозорий* (Який добре бачить на великій відстані).

До кількісно-оцінних прикметників відносяться композити з основами **вузько-**, **широко-**, що виражають міру ширини: *вузьколиций* (З вузьким лицем) ↔ *широколиций* (З широким лицем); *вузькорядний* (Із вузькими міжряддями (про сівбу, посіви)) ↔ *широкорядний* (Пов'язаний із застосуванням, використанням широких міжрядь при сівбі деяких сільськогосподарських культур). Композити типу *широкогабаритний* (Який має великі розміри, значну ширину) ↔ *вузькогабаритний* (Який має малі розміри, незначну ширину) є синонімами композитів з основами **велико-**,

мало-: *великогабаритний* ↔ *малогабаритний*. Трапляються випадки, коли композити міру ширини співвідносять з певною нормою: *вужкоколіїний* (Який має колію, вужчу за звичайну) ↔ *ширококоліїний* (Який має широку залізничну колію). Складні прикметники з основою **широко-** зрідка виражають значення неозначено великої кількості: *широкодоступний* (Доступний усім, багатьом).

Вираження значення кількості в композитних прикметниках

Розглянуті кількісно-оцінні прикметники дозволяють чіткіше провести межі використання і семантичної диференціації численної групи композитів з основами **багато-** і **мало-**, а також визначити їх взаємовідношення з основами кількісних числівників. Названі основи виразно відрізняються одна від одної кількістю компонентів значення, які передають. **Багато-** переважно (крім одного винятку) спеціалізується в композитах на вираженні неозначено великої кількості. Основа **мало-** – полісемічна. Вона може передавати кількісні ознаки і кваліфікувати якісні властивості (наприклад, у композитах, що характеризують розміри, певну позицію стосовно норми – низьку, недостатню), часові ознаки, способи виконання дії. Кількісний аспект явища цієї основі притаманний набагато менше, ніж якісний. Кореляція **багато-** і **мало-** як антонімів щодо вираження неозначеної кількості підтверджується лише прикладами *багатоводний, повноводний* ↔ *маловодний; багатоземельний* ↔ *малоземельний; багатолюдний, многолюдний, повнолюдний* ↔ *малолюдний; багатотиражний* ↔ *малотиражний*. Основа **мало-** при вираженні невеликої кількості синонімізується з основою **рідко-** (*малозаселений, рідкозаселений*) і антонімізується з основою **широко-** (*маловідомий* – Відомий небагатьом ↔ *широковідомий* – Якого знає велика кількість людей, який має широку популярність). У численних композитах з елементом **мало-** кількісні значення виражені без зіставлення з антонімами й у тлумачних частинах уточнені перифразами, де зустрічаються прислівники *рідко, нечасто: маловживаний* (Який рідко вживається); *малозастосовний* (Який мало, нечасто застосовується).

Характерно, що основа **мало-** в складних прикметниках не корелює з основами кількісних числівників і не замінює жодної з них, навіть якщо останні виражають найменші числа. Засвідчено всього один приклад такої кореляції, коли порівнюється неозначено велика кількість (*багатоповерховий*) з малою точною (*одноповерховий*) і неозначено малою (*малоповерховий*).

Більшість композитів з основою **мало-** співвідносить ознаки предметів з певною нормою. У тлумачних частинах до них фігурує формула 'недостатньо, менше, ніж треба, не досить': *маловивчений* (Недостатньо вивчений); *малодостовірний* (Недостатньо вірогідний); *малоздібний* (Не досить здібний); *малознайомий* (Недостатньо знайомий). Ряд цей можна продовжити словами *малоістотний, малокомпетентний, малокорисний, малокультурний, маломіцний, малопідготовлений, малопридатний, малосвідомий, малоуспішний*. Іноді назване значення модифікується і розгортається в плані уточнення позиції щодо норми, тоді основа **мало-** підкреслює нижню, а основа **високо-** – верхню позицію щодо норми:

маловрожайний (Недостатньо врожайний) ↔ *високоврожайний* (Який відзначається високою врожайністю). Такі самі співвідношення характеризують слова *малоавторитетний* ↔ *високоавторитетний*, *малокалорійний* ↔ *висококалорійний*, *малокваліфікований* ↔ *висококваліфікований*, *малоосвічений* ↔ *високоосвічений*, *малопродуктивний* ↔ *високопродуктивний*, *малорозвинений* ↔ *високорозвинений*. При вираженні нормативних ознак основи **багато-** і **мало-** не мають ніяких зв'язків. Значення наднормативності ознаки набагато рідше, ніж основа **високо-**, виражає основа **велико-**. Остання може корелювати з основою **мало-**: *малодосвідчений* (Який не має достатнього досвіду) ↔ *великодосвідчений* (З великим досвідом).

Композити з основами **велико-** і **мало-** найчастіше характеризують властивості розмірів. У багатьох випадках на невеликі розміри предметів указують композити з елементом **мало-** без зіставлення з іншими словами: *малолітражний* (техн. 1. Який уміщує мало рідини; невеликого літражу); *малометражний* (Який має невеликий метраж). Іноді **мало-** синонімізується з основою **дрібно-**: *великокаліберний* ↔ *малокаліберний*, *дрібнокаліберний*.

Зрідка основа **мало-** підкреслює не стільки відповідність певній нормі, скільки певний ступінь виконання дії і синонімізується в цьому значенні з основою **свіжо-**: *малосольний* (Злегка просолений; свіжопросолений). Полісемія елемента **мало-** дозволяє також підкреслювати значення способів дії, часу. У таких випадках композити перифразовуються словосполученнями з прислівниками *погано* (*малограмотний* – 1. Який не вміє добре читати й писати, мало знає; // Погано обізнаний у певній галузі знань), *важко* (*малопомітний* – 1. Такий, якого майже не видно; важко помітити), *повільно* (*малорухливий* – Який рухається повільно; повільний).

Аналіз значень основи **мало-** в композитах дозволяє виділити таку її специфічну особливість порівняно з **багато-**, як широка сполучуваність з віддієслівними прикметниками типу *малодійовий*, *малопереконливий*, що перифразовуються словосполученнями на зразок *мало діє* тощо, де відчутний зв'язок з прислівником *мало*. Основа **багато-** здебільшого уникає такого уподібнення. Більшість пов'язаних з нею композитів корелює зі словосполученням типу *багато* + *іменник* (*багато поверхів* ↔ *багатоповерховий*) і з словотворчого погляду утворилася словоскладанням та суфіксацією. Це зумовлює, в свою чергу, її широкі зв'язки з композитами, де є основи, співвідносні з кількісним числівниками. Іменники, поєднані з *багато*, можуть бути церелічені. В цьому плані складні прикметники з основами **багато-** та **одно-** утворюють безпосередні антоніми, що мають спільне стилістичне використання. Більшість таких композитів представлена як пари антонімів у спеціальній чи термінологічній лексиці (пор.: архітектурні – *багатоквартирний* ↔ *одноквартирний*; *багатоярусний* ↔ *однорусний*; біологічні – *багатоядерний* ↔ *одноядерний*; електричні – *багатожильний* ↔ *однотельний*, *багатоламповий* ↔ *однотельний*, музичні – *багатоголосий* ↔ *одноголосий*, *багатострунний* ↔ *однострунний*, технічні – *багатокішечний* ↔ *однокішечний*, *багатолемішний* ↔ *однотельний*, *багатомоторний* ↔ *одномоторний*, *багатосильний* ↔ *односильний*, *багатоступінчастий* ↔ *одноступінчастий*, *багатоциліндровий* ↔ *одноциліндровий*, фольклорні терміни – *багатоголовий* ↔ *одноголовий*).

У ряді випадків, коли основа **одно-** корелює з лексемою *один* у значенні ‘той самий’, такої співвідносності композитів з названими основами не спостерігається: *одновірний, одюзвучний, одnodумний, одnodушний, одnodійменний, одnodкаліберний, одnodкровний, одnodмасний, одnodорідний, одnodотипний, одnodотонний¹, одnodочасний*. Кожне з перелічених слів може бути перифразоване словосполученням типу *одновірний – тієї самої віри*.

Протиставлення основ **багато-** та **одно-** не має місця тоді, коли остання семантично пов’язана з основою **дво-**, що підкреслює парність рахунку. Такі антонімічні пари властиві термінологічній або професійній лексиці: *одnodкамерний ↔ дводкамерний, одnodпалатний ↔ дnodпалатний, одnodстатевий ↔ дводстатевий, одnodствольний ↔ дводствольний, одnodстопний ↔ дводстопний, одnodтумбовий ↔ дводтумбовий*.

Проте словником засвідчені ряди слів, де композитам з основою **багато-** протиставляються лексеми з елементами **одно-** і нейтральною щодо **багато-** основою **дво-**: *багатократний ↔ одnodкратний ↔ дводкратний; багатомоторний ↔ одnodомоторний ↔ дводомоторний; багаторазовий ↔ одnodоразовий ↔ дводоразовий; багатоскладовий ↔ одnodоскладовий ↔ дводоскладовий; багатотомний ↔ одnodотомний ↔ дводотомний*. Отже, в таких випадках має місце потрійне протиставлення кількісно-оцінних слів з елементами **одно-, дво-, багато-**.

У СУМі зафіксовані поодинокі композити зі спільною другою основою та першими **багато-** і **дво-**, але між ними не існує антонімічного зіставлення, а наявна лише співвідносність щодо вираження неозначено великої кількості та точної парної: *багатогранний, дводгранний; багатокорпусний, дводкорпусний; багатоступеневий, дводступеневий; багатofазний, дводfазний; багатofаровий, дводfаровий*. Зіставлення точних кількостей спостерігаємо в небагатьох випадках типу *двобічний ↔ трибічний*, це не випадково, мабуть, тому, що точні кількості, більші за два, поглинаються приблизно великою кількістю ‘багато’.

Нейтралізація протиставлень у межах кількісно-оцінних прикметників

Серед кількісно-оцінних композитних прикметників виділяються лексеми з основою **рівно-**, що зіставляють ознаки предметів, однакових за розміром, величиною, кількістю, якістю, роллю. Це говорить про те, що порівняння предметів, речей, явищ здійснюється в мові на основі не лише їх протиставлення, а й ототожнення. Тотожність ознак підкреслюється і в деяких прикметниках з основою **одно-**, що в таких випадках перифразовуються формулою тлумачення ‘той самий’ і бувають еквівалентними композитам з основою **рівно-**: *рівночасний – одnodочасний*. Обом названим основам властиве не лише підкреслення певних однакових якостей, а й наявність елемента порівняння, зіставлення. Цим вони, наприклад, відрізняються від основи **чисто-**, що утверджує однаковість певних властивостей предмета без порівняння його з іншими: *чистосортний* (Чистого сорту; відібраний); *одnodосортний* (Який складається з одного сорту), пор. також *чистоплемінний* та *одnodплемінний*.

Кількісний аспект у тлумачних частинах прикметників з основою **рівно-** виражений у неявній формі, бо і розміри (*рівнокрилий* – Який має однакові за розміром крила; *рівновеликий* – 1. Який має однакову з чим-небудь величину, такий самий, як у чогось, розмір), і відстані (*рівновіддалений* – Який перебуває на однаковій відстані від чого-небудь) мають кількісний вимір. Лише в деяких прикметниках типу *рівноскладовий* кількість наголошена тлумаченням. Частина таких композитів функціонує як термінологічна лексика: *рівнодіючий* (фіз. Який діє однаково з силами, сумою сил); *рівносторонній* (мат. Який має рівні сторони (про геометричні фігури)). Деякі з них виражають термінологічно протилежні поняття: *рівноприскорений* – Швидкість якого рівномірно зростає); *рівносповільнений* (мех. Швидкість якого рівномірно зменшується). Багато складних прикметників з основою **рівно-** підкреслює якісну тотожність предметів: *рівнозначний* (Який дорівнює чому-небудь значенням, значністю, пор. багатозначний); *рівномірний* (1. Однаковий, постійний у всіх своїх частинах, елементах або протягом усієї дії); *рівноправний* (1. Який має однакові рівні з ким-, чим-небудь права).

Отже, основа **рівно-** у складі кількісно-оцінних прикметників наближена до тих елементів, що характеризують невизначені кількості або однакові якості. З цього погляду і їй, і основі **одно-** протиставляється основа **різно-**. Прикметники з основою **різно-** корелюють з композитами, де є елемент **одно-** у значенні 'той самий; однаковий', яке вони заперечують, висуваючи на перший план якісну і кількісну неоднаковість предметів (пор.: *однобарвний* і *різнобарвний*; *одновіковий* і *різновіковий*; *однозначний* і *різнозначний*; *одноманітний* і *різноманітний*). Ряд подібних пар антонімів досить численний і може бути продовжений прикметниками *однорідний* ↔ *різнорідний*, *однотонний* ↔ *різлотонний*; *одномастий* ↔ *різномастий*; *однотипний* ↔ *різнотипний*. Зрідка композити з основою **різно-** вказують на кількісну та якісну відмінність порівнюваних предметів. Так, композит *одноголосий* (1. муз. Який виконується на один голос; звучить одним голосом або виконує одну мелодію) виступає не тільки як антонім до *багатоголосий*, що виражає неозначено велику кількість, а й як антонім до *різноголосий*, що описує якісну своєрідність голосів (1. Який відрізняється від іншого (інших) своєрідним голосом, звучанням), їх кількісну різницю (2. Який звучить на різні голоси). Подібні значеннєві відношення властиві словам *одноплановий* (Який подається, розкривається і т.ін. в одному плані); *багатоплановий* (Який має кілька (багато) планів) і *різноплановий* (Який розглядається, створюється і т.ін. в різних планах).

Для композитних прикметників характерне зіставлення однієї і багатьох різних кількостей: *одностопний* (поет. Який складається з однієї стопи (про вірш)) і *різностопний* (літ. Рядки якого мають неоднакову кількість складів). Трапляються випадки, коли полісемічні слова з аналізованими основами корелюють лише одним своїм значенням. Так, з трьох рубрик прикметника *різносторонній* тільки одна (2. Який має різноманітні інтереси, здібності, знання) співвідноситься з п'ятою рубрикою композита *односторонній* (5. перен. Вузкий, обмежений (про діяльність, інтереси і т.ін.)). Зрідка і моносемічні лексеми з основами **одно-** і **різно-** не мають семантичної спорідненості при формальній близькості: *одноокий* (Який має одне око, з одним оком) і *різноокий* (Який має різні, неоднакові очі).

Звертають на себе увагу випадки синонімізації композитів з основами **різно-** та **одно-**, які використовуються у складі лексем з часткою *не* (пор.: *одночасний, рівночасний* ↔ *різночасний, неодночасний і однорідний* ↔ *різнорідний, неоднорідний*).

До прикметників, які певною мірою нейтралізують протиставлення властивостей, що займають протилежні полюси, належать слова з основою **середньо-**. Здебільшого вони виражають ознаки, проміжні між протилежними властивостями (великим і малим, високим і низьким, важким і легким, передовим і відсталім): *середньозернистий, середньокаліберний, середньосортний, середньостиглий*. Часто вони вказують і на певні кількісні ознаки, які одержують діленням суми декількох величин на їх кількість. Це значення в багатьох випадках трансформується в 'типовий, нормальний для групи яких-небудь явищ': *середньоарифметичний, середньодобовий, середньомісячний, середньорічний*.

Проміжні властивості виражаються в композитних прикметниках з основою **напів-**, що модифікуються по-різному. В одних випадках такі слова вказують на ознаки з домішкою, елементами інших ознак: *напіввовняний, напівволосяний, напівжирний*, в інших підкреслюють частковість, неповноту ознаки: *напівголодний, напівдикий, напівтемний*. Пор. тлумачення *напівголий* (Майже без одержі; не повністю прикритий одержею). У цьому останньому значенні подібні прикметники можуть ставати синонімами композитів з основою **мало-** (*напівграмотний* – Не зовсім грамотний; малограмотний) і антонімами слів з основою **високо-**: *високваліфікований* ↔ *малокваліфікований, напівкваліфікований*. Зрідка спостерігаємо багаточленні антонімічні зіставлення типу *твердий* ↔ *напівтвердий* (Середній між твердим і м'яким) ↔ *напів'який* (Трохи, не зовсім м'який).

* * *

Таким чином, кількісні ознаки у складних прикметниках реалізуються в межах кількеступневих двочленних опозицій, що можуть бути представлені значеннями неозначено великої кількості (виражаються композитними словами з основою **багато-**), зіставлюваної з неозначено малою (передаються словами з основою **мало-**). Перша, в свою чергу, порівнюється з одиничністю (де є основа **одно-**), з точною кількістю, більшою за один (де є основа **дво-** та ін.). Одиничність у композитах зіставляється з парністю (основи **одно-**, **дво-**). У лексемах з **мало-** відсутня кореляція з прикметниками, що починаються основами, співвідносними з кількісними числівниками, і, отже, з вираженим значенням точної кількості. Для цієї основи характерна нейтралізація значень одиничності та парності. Вона порівняно рідко корелює і з основою **багато-**, частіше вказуючи не стільки на неозначено малу кількість, скільки на кількість, недостатню порівняно з прийнятою нормою.

Значення неозначено великої кількості передається багатьма основами. Моносемічність характеризуються основи **багато-**, **много-**, **кілька-**. Інші основи значення великої кількості модифікують, доповнюють новими відтінками і дозволяють внаслідок цього розширювати мережу семантичних кореляцій, що визначають кількість у композитних прикметниках. Так, основа **ведико-** співвідносить кількість з

певними нормативними показниками, **повно-** підкреслює не просто неозначено велику кількість, а велику або максимально можливу. Основи **високо-, товсто-, широко-** поєднують значення неозначено великої кількості з мірою висоти, товщини, ширини. Основи **густо-, пишно-** доповнюють кількісні ознаки вказівкою на інтенсивність (концентрацію вмісту, силу вияву ознаки). Ці основи здебільшого функціонують в складі композитів, семантично організованих як антонімічні пари, другим член яких підкреслює модифіковану неозначено малу кількість (лексеми з основами **густо-, пишно-** і **рідко-, вузько-, низько-, тонко-**).

Характерною особливістю основ, що модифіковано передають значення кількості і доповнюють його в композитах іншими значеннями, є відсутність у них семантичних кореляцій з числівниковими основами, які виражають точну кількість. Такі основи бувають значеннєво пов'язаними з іншими основами, котрі можуть виступати показниками міри висоти й опосередковано – кількості чогонебудь (**повно-** і **глибоко-** чи **мілко-** і **мало-**: *повноводний, глибоководний* ↔ *мілководний, маловодний*), міри довжини (**низько-** та **коротко-** і **близько-**: *низькозорий, короткозорий, близькозорий* ↔ *далекозорий*), кількості, доповненої ознаками способу дії (**мало-** і **важко-**: *важкодоступний, маловивчений*), якості (**високо-** і **чисто-, добро-**: *високопорядний, чистосортний, добропорядний*). Як бачимо, складні прикметники зі значенням кількості утворюють дві групи. В одній з них засвідчені композити, де є основи **багато-, кілька-, много-**, протиставлювані, з одного боку, основам **одно-, дво-**, з другого – основи **мало-**, у другій наявні композити, що зіставляються за модифікованим значенням неозначено великої (з основами **велико-, високо-, густо-, пишно-, повно-, товсто-, широко-**) і малої кількості (з основами **вузько-, мало-, низько-, рідко-, тонко-**) і не мають кореляцій з прикметниками, що характеризують точну кількість.

Проаналізовані кількісно-оцінні складні прикметники дозволяють зробити висновки, що значення кількості у таких словах має самостійне словотворче вираження (передається спеціальними основами) і цим відрізняє їх від морфологічно простих прикметників, де це значення не виражається внутрішньослівними засобами. Словотворча форма вираження значення кількості накладає відбиток і на членування самого значення. Проведений аналіз дозволяє ставити питання про можливість ширшого вивчення категорії кількості в слов'янських мовах, особливості оформлення цієї категорії та специфічну роль композиції основ прикметників у передачі кількісних значень, де вона робить можливим зіставлення великої і малої неозначеної кількості, неозначено великої кількості і визначеної, а також одиничності і парності.

Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів¹

У мовознавчій літературі останніх десятиріч дедалі більше уваги приділяється словотвірній семантиці, методам її вивчення. Відбулися помітні зміни в дослідженні синхронного словотвору, зумовлені його орієнтацією на розгляд словотвірних явищ в аспекті від змісту до форми. У шістдесяті роки (XX ст. – *упоряд.*) в словотворі панувала тенденція аналізу явищ від форми до змісту. На розвиток теорії суттєво вплинули два чинники. Похідні почали розглядатися в тексті, тобто не як ізольовані словесні єдності. Мотивування перестало зводитися лише до форми деривата, наприклад, у межах довжини (коротша – основа, довша – дериват), і почало охоплювати семантичні особливості похідних².

У попередні роки дериватологія переважно займалася класифікацією ізольованих слів, що мали свої флексії, розглядалися у межах окремих частин мови, були чітко окреслені лексично і поділені на більш або менш регулярні сукупності (скажімо, в іменниках – на групи назв матеріалів, виконавців дії тощо). Труднощі з'явилися із намаганням пояснити механізм творення похідних слів (дериватів) з уже наявних, що вимагає встановлення відношень між похідним словом та його твірною (дериваційною) основою, між словом мотивуючим і мотивованим. У свій час для розв'язання цього завдання польський лінгвіст В. Дорошевський запропонував метод перифразування, який знайшов застосування у працях багатьох дослідників словотвору. Перифразування типу *слухач* → людина (хтось), яка слухає, *орач* → людина (хтось), яка оре, дає змогу встановлювати синтаксичну паралель між похідним словом і відповідною йому синтагмою (перифразою). Воно дозволяє вводити в аналіз дериватів їх лексичні значення, окреслювати словотвірні категорійні значення. Кожний дериват у межах цієї теорії інтерпретується перифразою, що існує в мовленні, а не за допомогою словесних одиниць, включених в абстрактну структурну (словотвірну) схему. Нормальна перифраза не є фразеологізмом, це синтагма в даній синхронній мові, якою можна пояснити дериват. Звідси стає очевидною необхідність запровадження текстів у словотвірний аналіз дериватів, помітне дедалі більше вростання перифраз у контекст. Це наслідок того, що перифрази розглядаються як засіб підтвердження мотивованості деривата, тому й

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1982. – № 3. – С.38-45.

² Див.: Honowska M. Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięciolecie 1967-1977). – Wrocław, Warszawa, 1979. – S. 11.

виявляється їх тісний зв'язок із словосполученнями, відбувається їх контекстування. Останнім часом стала виразною тенденція співвіднесення перифраз із словниковими визначеннями дериватів. У сучасній мовознавчій літературі з питань словотвору дедалі більше метод перифразування розглядається як засіб тлумачення дериватів і водночас він поєднується з морфологічними, лексичними (словниковими) критеріями. Отже, пошук словотвірних значень здійснюється часто при встановленні співвідношення принаймні трьох типів значень – словотвірного, лексичного та граматичного. Словникові статті відіграють все більшу роль при описі словотвірної семантики, коли стоїть завдання словотворчо витлумачити похідне слово, так подати його дефініцію, щоб до неї входило як складова частина значення мотивуючого слова. Російська дослідниця О.С. Кубрякова підкреслює необхідність пояснювати індивідуальне значення даного слова через інше слово та через відношення до позначеної цим останнім реалії і подавати такі факти як системні, тобто які регулярно повторюють семантичні зв'язки між однокореновими утвореннями³. Значеннєві зв'язки слів, підтверджені на основі аналізу словникового матеріалу, дозволили О.М. Тихонову та його послідовникам здійснити цікаві спостереження над формуванням словотвірного значення, закономірностями засвоєння семантики твірного слова в похідних, можливими перетвореннями типів значення (наприклад, прямого в метафоризовані, переносні) у межах словотвірних гнізд⁴.

Необхідно підкреслити, що словникові дефініції допомагають розкривати семантику похідних слів, а крім того, дозволяють формувати семантичні поля, в контексті яких стають зрозумілими закономірності творення слів певної словотвірної структури. Зокрема по-новому висвітлюються значеннєві співвідношення багатьох семантичних груп морфологічно простих та складних слів, які не помітні при розгляді окремих ізольованих лексем. Хоч окреслення меж семантичного поля саме по собі належить до складних питань, проте на сьогодні вважається можливим його висвітлення. Формування таких полів дозволяє комплексно розв'язувати проблеми словотвірної семантики.

Наш експеримент⁵ побудований у такий спосіб: задано пару слів, що більшістю лінгвістів визнаються антонімами на зразок *твердий* ↔ *м'який*. При порівнянні їх тлумачних частин встановлені спільні компоненти значення. З словника⁶ відібрані синоніми, за допомогою яких пояснюються значення обраних для аналізу

³ Див.: Кубрякова Е.С. Семантика производного слова. – В кн.: Аспекты семантических исследований. М., 1980, с. 85-86; її ж. Типы языковых значений (Семантика производного слова). – М., 1981. – С. 11.

⁴ Див.: Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд, 1971. – С. 203.

⁵ Докладніше про це дослідження див. у працях: «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», «Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля», «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики», «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» з колективної монографії «Лексична семантика в системі «людина – машина» (К., 1986) у цій книзі (упоряд.).

⁶ Див.: Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук, думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

прикметників. Здійснено зіставлення тлумачних частин їх та антонімічної пари, внаслідок якого окреслюються спільні компоненти значення між антонімами та пов'язаними з ними синонімами. Сукупність цих компонентів дозволяє провести зовнішні межі семантичного поля антонімічної пари *твердий* ↔ *м'який*, встановити серед цих компонентів найбільш поширені в полі і на цій підставі надати їм статусу семантичного індекса поля. Порівняння рубрик тлумачень дозволяє виділити, наприклад, антонімічні значення полісемічних слів шляхом формулювань типу *твердий* протилежне *м'який*. Так, до першої рубрики прикметника *твердий* вказано протилежні *рідкий, газоподібний*, до другої – *м'який*. Таке зіставлення дає підстави для виділення щонайменше чотирьох лексем семантичного поля: *твердий, м'який, рідкий, газоподібний*. Його можна доповнити завдяки відсиленням у рубриках до слів-синонімів. Скажімо, шоста рубрика лексеми *м'який* подає його синоніми *добрий, сердечний, чутливий*, внаслідок цього семантичне поле поповнюється ще трьома лексемами. Проте цього недостатньо для визначення подібності чи відмінності їх семантики. Для розв'язання такого завдання необхідне осмислення компонентів значення, належних спеціальній семантичній метамові, а також апарату опису реєстрових слів у словнику. Вона може бути опрацьована при вилученні з рубрик спільних формул тлумачення або на основі подібної лексичної сполучуваності слів у рубриках. Так, у другій рубриці прикметника *твердий* є формула «важко піддається стискуванню, згинанню, різанню», у першій рубриці лексеми *м'який* зустрічаємо «який угинається, подається при дотику, натискуванні тощо». Аналіз цих формул дає можливість визначити їх спільну ознаку, що в метамові представлена як «здатність предмета деформуватися». Розгляд рубрик значення антонімів *твердий* ↔ *м'який* та їх синонімів дав підстави для виділення семантичних компонентів і відповідно груп прикметників у полі, які визначають ознаки, що стосуються: 1) здатності предметів зберігати форму; 2) деформуватися; 3) піддаватися впливу; 4) ставлення до людей; 5) сприйняття людиною навколишнього; 6) особливостей погоди, клімату; 7) характеристики людини; 8) положення предметів у просторі; 9) ступеня вияву певного явища; 10) характеристики форми предметів. Усередині поля групи розташовуються за семантичними відношеннями з основною антонімічною парою *твердий* ↔ *м'який*. Ті з них, які встановлюють зв'язки з обома антонімами, належать ядру аналізованого семантичного поля, умовно названого «зміна форми предметів та сприйняття їх людиною». Ті групи, які корелюють тільки з одним членом пари, становлять оточення ядра. Групи, що безпосередньо не співвідносяться із значеннями жодного члена основної антонімічної пари і пов'язані з ними лише опосередкованими семантичними зв'язками, утворюють периферію поля. До ядра семантичного поля відносяться групи прикметників, що передають здатність предметів зберігати форму (*твердий, стійкий, тривкий, незмінний, незламний* ↔ *рідкий, м'який, нестійкий, нетривкий, змінний*), деформуватися (*твердий, жорсткий* ↔ *м'який, слабкий*), піддаватися впливу (*твердий, сильний, непохитний, стійкий* ↔ *м'який, слабкий, нестійкий, піддатливий*). Йому належать також лексеми, які визначають ставлення до людей (*твердий, невічливий, грубий, різкий, необлажливий, суворий, нещадний, грізний* та ін. ↔ *м'який,*

ввічливий, культурний, делікатний, чемний, поблажливий та ін.), сприйняття людиною навколишнього (*м'який, чулий, чуйний, чутливий, лагідний, ласкавий* ↔ *нечулий, нечуйний, нечутливий, грубий, різкий, твердий*).

До центра поля входять групи прикметників, у тлумаченнях яких основна увага звернута на опис ознак погоди (*суворий, холодний, лютий, свіжий, різкий* ↔ *несуворий, теплий, тонкий*), характеристику людини (*твердий, сильний, дужий, міцний* ↔ *слабкий, тендітний, ніжний*), положення предметів у просторі (*нехисткий, стійкий* ↔ *хисткий, нестійкий*). Периферію поля творять групи лексем, значення яких підкреслюють ступінь вияву певного явища (*гострий, сильний, міцний, жорстокий, різкий, нещадний, злий, лютий* ↔ *тендітний, слабкий, слабкий, рівний*) або подають ознаки форми предметів (*невитончений, грубий* ↔ *витончений, тонкий, тендітний, ніжний*). Семантичні компоненти, які формують ядерні групи в полі, узагальнюються поняттям «властивості форми предметів». Коли вони втілені в прямих значеннях, то підкреслюють зміну форми предметів – неістот. Якщо ж вони реалізовані метафоричними і переносними значеннями прикметників, то вказують на зміну «форми» людини (її думок, переконань, настроїв, поведінки тощо). Семантичні компоненти, що корелюють із значеннями лише одного члена антонімічної пари, ніби пов'язують особливості зовнішніх, суспільних умов життя людини з характеристикою її самої. Можна помітити, що виділені групи частково перетинаються рубриками тлумачень лексем *твердий* ↔ *м'який* і ще кількох прикметників, проте цих перетинів небагато.

У композитних прикметниках семантичні компоненти, що утворюють лексичне поле і визначають зміни форми, представлені мало. Це стосується однаковою мірою і тих компонентів, які об'єднують прямі значення антонімічної пари *твердий* ↔ *м'який* (здатність зберігати форму, деформуватися), і тих, які пов'язані з їх переносними та метафоричними значеннями (здатність піддаватися впливу, ставлення до людей). З прямими значеннями асоціюються два антонімічні слова: *тугоплавкий* «спец. Який плавиться при дуже високій температурі» ↔ *легкоплавкий* «спец. Який плавиться при невисокій температурі». Можна виділити кілька складних лексем, які характеризують не зміну форми предмета, а перебування його в певному стані і завдяки цьому певному його використанню: *твердопаливний* «який працює на твердому паливі» ↔ *рідкопаливний* «який працює на рідкому паливі». До них приєднуються і такі композити, як *рідкоплавкий, рідкоскляний*.

Із семантичного і словотвірного погляду складні слова виявляють свою специфіку в цих групах лексики (зміна форми предметів – неістот) у тому, що серед них активізуються віддієслівні прикметники, орієнтовані на підкреслення динамічних ознак предметів. Прості прикметники, належні семантичному полю, вступають у співвідношення з віддієслівними і відіграють специфічну роль конкретизаторів, показників умов реалізації динамічних ознак. У складних прикметниках вони передають свої семантичні та словотвірні функції прислівникам з суфіксом *-о*, тісно пов'язаним з ними структурно та значеннєво. Високої продуктивності, тобто високої сполучуваності з іншими основами, набувають у межах композитів ті лексеми, семантика яких містить вказівки на ступінь виявлення певної ознаки, на умови її здійснення. Завдяки цьому часто антонімами стають лексеми, які

ними не бувають, виступаючи в ролі морфологічно простих слів. Наприклад, *тугоплавкий* ↔ *легкоплавкий*: *тугий* і *легкий* не є безпосередніми лексичними антонімами і лише мають у своїй семантиці інтегральні значення, що стосуються ступеня виявлення чого-небудь. Тому в межах композитів виникає передумова для зіставлення значень 'важко ↔ легко переходить з одного стану в інший, змінює свою форму'. За своїми функціями, значенневим навантаженням такі прикметники (точніше, пов'язані з ними прислівники) близькі до іменників, з якими корелюють перші основи композитів на зразок *жаростійкий*, *жаротривкий*. Вони конкретизують умову, за якої предмет зберігає форму. Композитні прикметники з таким значенням частотні в сучасній українській мові, зокрема в галузі термінологічної лексики. Особливо поширені серед них лексеми з другими основами **-стійкий, -тривкий**: *морозостійкий* «який витримує температуру нижче від нуля (про рослини)»; *морозотривкий* «техн. Який витримує багаторазове зниження й підвищення температури без значного зниження своєї міцності».

Як бачимо, відбувається перегрупування складних прикметників порівняно з морфологічно простими словами поля, і в центральні групи композитів потрапляють слова, ще підкреслюють умови реалізації ознаки. Так, ступінь вияву певної якості, явища, що об'єднує лексику периферійної дев'ятої групи поля на етапі до розширення його складними словами, стає одним із центральних семантичних компонентів у межах композитів. Лексика цього типу показує, що ступінь вияву членується на ознаки: можливість виконання дії, часовий вимір розгортання властивості дії, кількісна міра охоплення дією об'єктів, відповідність певній нормі. Кожна з них об'єднує велику кількість композитів, які свідчать, що ступінь вияву певної якості у межах складних прикметників набуває значенневого відтінку ознак способів виконання дії. Можливість виконання дії об'єднує, наприклад, такі слова, як *широкодоступний* «доступний усім, багатом» та його антоніми *трудодоступний* «до якого важко дістатися, доступитися», *важкоприступний*, *малодоступний* «такий, до якого важко дістатися, добратися». Ці кілька прикладів показують, як поле поповнюється новими членами, лексемами *трудний*, *важкий*, *малий* та їх антонімами *легкий*, *великий*. Складні слова з основами, співвідносними з наведеними словами, утворюють свій семантичний цикл, що ніби задає ознаки різних способів виконання дії. Частина з них функціонує у межах антонімічних зіставлень типу *труднопрохідний* «який важко подолати, по якому або через який важко пройти»; *важкопрохідний* ↔ *легкопрохідний* «через який легко пройти, перейти». Інша не має антонімів і групується за тим самим способом виконання різноманітних дій, напр.: *легкозаймистий* «який легко займається», *легкозброджуваний* «який легко зброджується», *швидкозмінний* «який швидко змінюється, робиться іншим», *швидкоплавний* «який, плаваючи, швидко рухається по воді».

Багато лексем об'єднується ознакою часового виміру дії. Лише у деяких з них ця ознака градується і виступає в межах антонімічних тричленних зіставлень: *ранньостиглий* «який досягає рано», *середньостиглий* «який досягає не рано і не пізно», *пізньостиглий* «який досягає пізно». У численних прикметників з ознакою часового виміру відсутні антонімічні зіставлення, зокрема це слова з

основою **свіжо-** на позначення дії, нещодавно виконаної: *свіжовибраний, свіжовидосний, свіжовиголений, свіжовимащений, свіжовимитий, свіжовипечений* тощо. Отже, можна зробити висновок про пов'язаність продуктивного використання прикметників, що вказують на ступінь виявлення ознаки, спосіб виконання дії, і високої сполучуваності з ними віддієслівних прикметників, які зберігають динамічні ознаки дії і, отже, зумовлюють вибір властивостей перебігу останньої (часових, кількісних, способових). Зв'язок цих явищ, у свою чергу, пояснює деякі морфологічні особливості подібних складних прикметників, зокрема відсутність у них ступенів порівняння, утворених аналітичним чи синтетичним способом. Ступенювання ознаки реалізується в таких композитах основами, а не афіксами, та словами *більш* або *менш*. У цьому плані композитні прикметники такого типу близькі до лексем, які описують ознаки форми предметів і, як правило (за деякими винятками – *кругловиденький*), також не мають суфіксів, що градуують цю ознаку або надають їй стилістичного забарвлення (пор. *товстезний, товстелезний, товстенький* і відсутність утворень з такими суфіксами серед композитів, у яких цю функцію на себе беруть перші основи *товстоногий ↔ тонконогий, великоголовий, миловидий, милолиций*).

Численними є композитні прикметники, що виражають кількісний вимір ступеня виявлення чого-небудь. Тут трапляються зіставлення неозначеної кількості з точною. Неозначена кількість може бути великою та малою і реалізована парою слів типу *багатоземельний ↔ малоземельний*. У ряді випадків порівнюється неозначено велика кількість з точною: *багатоквартирний ↔ одноквартирний, двоквартирний*.

У сферу слів, що виражають значення приблизної оцінки великої або малої кількості, розмірів, можуть входити композитні прикметники, основи яких співвідносяться з елементами *густий, багатий, пишний, повний, рідкий* та ін. (*багатоводний, повноводний ↔ маловодний; пишнобородий ↔ рідкобородий; пишноволосий, густоволосий ↔ рідковолосий*).

У велику групу об'єднуються прикметники, що виражають поняття норми та її виміру, оцінку якого-небудь явища, яке відбувається в певному діапазоні. Підкреслення відхилень від певної норми щодо розмірів єднає антоніми *вузькогабаритний, малогабаритний ↔ великогабаритний; вузькоколіїний ↔ ширококоліїний*. На кількісні коливання у межах певної норми вказують композитні прикметники *високопродуктивний ↔ малопродуктивний, низькопродуктивний; високооплачуваний ↔ низькооплачуваний; високорентабельний ↔ малорентабельний*. Такі слова кваліфікують також якість предметів щодо певної норми: *високоорганізований ↔ низькоорганізований; високоосвічений ↔ низькоосвічений*. Подібні прикметники не обов'язково вступають у синонімічні чи антонімічні відношення з іншими лексемами. Вони творять численні ряди слів, що визначають відповідність предметів певній нормі. Характерною ознакою таких слів є обов'язкова наявність у них елемента порівняння, співвідносності, що виражається першою основою композита.

Таким чином, складні прикметники по-своєму членують семантичне поле, виділяючи в ньому моменти, пов'язані із ступенем виявлення ознаки. Наявність у багатьох морфологічно простих прикметників поля оцінного моменту створює

передумови для їх високої сполучуваності з словами, що виражають значення якості дії. Структурування семантичного поля часто зумовлюється також іншими факторами.

Члени аналізованого поля утворюють семантичний контекст, впливом якого так чи інакше охоплені всі складники і який диктує можливості входження в поле нових елементів. Це зумовлено, з одного боку, тим, що співвіднесення відповідних рубрик значень прикметників на антонімічній чи синонімічній основі виявляє інтегральні семантичні компоненти. З другого, спільні компоненти з'ясовуються завдяки зіставленню сукупності всіх рубрик тлумачень слова, що становлять його лексичне значення, з усією сукупністю рубрик пов'язаного з ним слова. Останнє дозволяє розширяти межі поля і пояснювати можливості творення нових семантичних зв'язків, нових слів, що бувають включені в поле. Так, наприклад, *товстий* і *тонкий* потрапляють до групи сприйняття людини (підгрупа дотикових відчуттів) за своїми першими пов'язаними рубриками: *товстий* «який має велику, значну товщину» (протилежне *тонкий*); *тонкий* «який має невелику, незначну товщину» (протилежне *товстий* (у 1-му знач.). Прикметник *тонкий* входить у семантичне поле більшою кількістю рубрик (зокрема потрапляє до групи сприйняття людини, її реакції на події; особливостей клімату). Два антонімічні морфологічно складні слова *товстошкірий* і *тонкошкірий* показують, що їх лексичні значення зумовлені не тільки зіставленням відповідних рубрик тлумачення антонімів *товстий* ↔ *тонкий*, а й продиктовані всім семантичним контекстом поля, їх перші рубрики також належать до підгрупи сприйняття людини: *товстошкірий* «який має товсту шкіру» ↔ *тонкошкірий* «який має тонку шкіру або шкірку, шкуру або шкурку». Лексема *товстошкірий* своїм третім переносним значенням («який ні на що не звертає уваги, якого нічим не можна пройняти; грубий, нечуйний») входить до групи лексем, які передають ставлення до людей. Морфологічно простий прикметник *товстий* не має відповідної рубрики тлумачення. Отже, значеннєві зв'язки лексеми *товстошкірий* зумовлені всім семантичним контекстом поля і підтримані ще й антонімічним зіставленням з прикметником *тонкошкірий* «2. перен. Слабий, легко вразливий, надто чутливий». Близькі до них своїм значенням прикметники-синоніми *твердошкірий*, *грубошкірий* «який має грубу, товсту шкіру» та антонім *ніжношкірий*.

Лексична сполучуваність слів – членів поля стає джерелом поповнення його новими складними прикметниками. Для композитів характерний специфічний спосіб упорядкування семантичних компонентів, який створює передумови для формування нових значеннєвих зв'язків лексем на антонімічній чи синонімічній основі. Так, наприклад, слово *рідкий* зустрічається в композиті *рідкоплечий* «розм. З вузькими плечима». Простому прикметнику *рідкий* такі семантичні синонімічні зв'язки з лексемою *вузький* не властиві. Аналіз лексичного значення останнього слова показує, які саме рубрики його тлумачення співвіднесені з семантичними компонентами поля. Перша його рубрика, крім того, що подає характеристику форми предметів («який має невелику ширину»), у відтінках значення загострює увагу на ступені вияву цієї ознаки, на співвіднесенні її з певною нормою («менший за шириною, тісніший, ніж потрібно, бажано»). Обидва

семантичні компоненти властиві полю, прикметник *вузький* збагачує їх ще й такою супровідною ознакою ступеня вияву, як співвіднесення з певною нормою. Безпосереднім лексичним антонімом до *вузький* є лексема *широкий*. Кілька її рубрик також співвідносні з семантичним компонентом «ступінь вияву ознаки»: «який значно переважає своїми розмірами в ширину інші подібні, однорідні предмети». У прикметника *широкий* він доповнюється новим аспектом – кількісною мірою охоплення предметів (*широкий* «5. *перен.* Великий кількісно; значний обсягом, охопленням чогось; 7. *перен.* Який охоплює багатьох, поширюється на багатьох; масовий»). Як бачимо, прикметник *рідкий*, ставши основою складного слова *рідкоплечий*, розширює семантичні межі поля, поповнюючи його насамперед безпосереднім своїм лексичним антонімом *широкоплечий*, а також співвідносними з обома лексемами морфологічно простими словами *широкий* ↔ *вузький*. Їх з аналізованим полем єднають семантичні компоненти: характеристика форми предметів, ступінь виявлення ознаки, ставлення до людей, сприйняття людиною навколишнього. Розширення поля за рахунок нових членів по-новому конкретизує ознаки семантичних компонентів. Ступінь виявлення ознаки, явища доповнюється, наприклад, такими характеристиками, як певна норма виявлення і кількісна міра охоплення ознакою, дією, явищем предметів. Нові семантичні зв'язки лексем зумовлюють появу нових антонімічних та синонімічних кореляцій.

Лексична сполучуваність композитів (назвемо її умовно контекстом складних слів) створює свої, особливі передумови для виникнення переносних значень, нових кореляцій прямих і переносних значень. У цьому плані показовий ряд слів з елементом **-головий**. Слід відзначити, що метафоризовані значення прикметників *твердоголовий*, *тупоголовий* розвиваються на основі словосполучень *тверда голова*, *тупа голова*. Співвідносні з ними прикметники позначають людей, розумово відсталих: *твердоголовий* «розумово обмежений; дурний»; *тупоголовий* «розм. Нерозумний, некітливий». Здавалося б, у безпосередні лексичні відношення з *тупоголовим* повинен вступати прикметник *гостроголовий*, адже морфологічно прості слова *гострий* і *тупий* належать до антонімів. Проте композити *тупоголовий* і *гостроголовий* не є антонімами. Прикметник *гостроголовий* («з головою, яка витягується на кінці») переконливо відтіняє нові принципи формування переносних значень у складних слів, зумовлені їх лексичною сполучуваністю. Він реалізує прямі значення членів словосполучення *гостра голова* (пор. також *довгоголовий* ← *довга голова*). Композит *тупоголовий* актуалізує метафоричні, переносні значення словосполучення *тупа голова* і завдяки цьому співвідноситься як синонім з прикметником *твердоголовий*.

Композитні слова по-своєму впорядковують лексичні значення багатьох лексем у полі. Про це свідчать семантичні зв'язки прикметників *тупий*, *тихий* ↔ *легкий*, *тупий*, *слабкий* ↔ *бистрий*. Між значеннями композитів з основами, що подібні до названих простих прикметників, накреслюється кілька зіставлень: з одного боку, людей, здатних повільно ↔ швидко думати або діяти, не розмірковуючи (*туподумний* «який повільно думає, змірковує, вирішує»; *тиходумний* «який думає

повільно, нешвидко» ↔ *легкодумний* «те саме, що *легковажний* – Який дії необачно, бездумно, не розмірковуючи; несерйозний»), з другого, людей, розумово обмежених і таких, що швидко все розуміють (*тупоумний* «який відзначається тупоумством»; *слабоумний* «недоумкуватий» ↔ *бистроумний* «який відзначається здатністю швидко охоплювати розумом, розуміти; бистрий на розум; кмітливий»). Морфологічно прості слова не належать до безпосередніх лексичних антонімів. Словосполучення *тупо, тихо думає* ↔ *легко думає; тупий, слабкий ум* ↔ *бистрий ум* створюють передумови для оформлення антонімічних зіставлень композитних прикметників. У співвідносних простих словах *тупий, тихий, легкий, бистрий, слабкий* існує спільне інтегральне значення, що стосується ступеня виявлення руху, розвитку. Кожна лексема розкриває його по-своєму. Проте помітна семантична близькість слів *тихий, тупий* і, отже, можливість їх у певних контекстах виступати синонімами та протиставлення їм прикметників *бистрий, легкий*, що за певних умов можуть стати їх антонімами. Для утворення синонімів чи антонімів з цими компонентами потрібні додаткові умови – хоча б мінімальний контекст, фіксація сполучуваності лексем. Таке явище має місце в межах названих композитних прикметників.

До композитів з основами **-головий, -лобий** (*твердоголовий* = *твердолобий, тупоголовий* = *туполобий*) близькі лексеми з елементом **-чолоий**. Аналіз їх показав, що метафоричні або переносні значення складних слів виникають внаслідок поєднання в одне словосполучення лексем, що сприймаються як стилістично несумісні. Так, лексема *чоло* належить здебільшого до високого літературного стилю, часто вживається в поезії, в багатьох історичних фразеологізмах типу *бити чолом, віддавати чолом*, у переносних значеннях сприймається як застаріла. У сучасній мові іменник *чоло* все частіше витісняється нейтральною лексемою *лоб*. У композиті *високочолоий* («який має високе чоло») спостерігається значеннева, синтаксична і стилістична сумісність слів. Певне порушення стилістичної сумісності в прикметниках *вузькочолоий, низькочолоий* сприяє появі переносних значень: такі лексеми стали характеризувати нерозумних людей.

Лексична сполучуваність слів також диктує свої семантичні кореляції в тій ділянці, де оформляються композити на основі фразеологізмів. Часто останні розвивають переносні значення, ніби розгортають метафору, закладену в співвідносний фразеологізм, і в такий спосіб створюють передумови для поповнення поля новими членами, для появи нових словотвірних рядів прикметників. Так, фразеологізм *гострий на слово (язик)* «який влучно, дотепно говорить» мотивує складний прикметник *гостроязиковий* «який любить дошкуляти словами, любить говорити дотепно». З цим композитом у синонімічні зв'язки вступає прикметник *гострозубий*, що має пряме («з гострими зубами або гострим зуб'ям») і переносне значення («дотепний, уїдливі (про людину)»). Поведінку людини окреслює також композит *тонкосльозий*, пов'язаний з фразеологізмом *тонкий на сльози* «який плаче з будь-якого приводу; плаксивий». Його можна співвіднести також із семантичним компонентом сприйняття людиною навколишнього: «розм. Схильний до плачу, який може легко розплакатися».

Проведений аналіз свідчить про наявність тісного зв'язку між лексичними і словотвірними значеннями. Для його розкриття важливо знати не стільки індивідуальне значення слова, скільки його співвідношення з іншими словами, належність до певних груп лексики, зокрема до семантичних полів. Саме в контексті таких полів стають зрозумілими словотвірні особливості багатьох прикметників, зумовлені композицією основ (наприклад, продуктивність творення композитів, що виражають ознаки різних способів дії), з'ясовуються причини поділу прямих значень на прямі й переносні, а також передумови оформлення лексичної антонімії та синонімії.

Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови¹

Упродовж останніх чотирьох десятиріч пришвидшеними темпами відбувається процес інтелектуалізації сучасної української мови. Традиційними аргументами на користь цього твердження є приріст кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень), пришвидшені темпи термінування і детермінування лексики, засвоєння іншомовних слів з активним розширенням їхнього словотвірного потенціалу, збільшення продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття (типу **-уванн(я)**, **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-изаці(я)**, **-ад(а)**, **-іан(а)**, **-ість**, **-щин(а)**, **-ств(о)**, та основ, зростання питомої ваги складних слів, утворених осново- і словоскладанням, поява нових основ, аброоснов, нових слів. Названим явищам властиві свої диференційні та інтеграційні процеси, що свідчать про їхню взаємодію та утримування мовної системи в стані нестійкої (плинної) рівноваги.

Виникнення великої кількості слів з абстрактними значеннями є наслідком подальшої інтелектуалізації української мови, про яку писав Іван Франко [10: 463]. Геніальні праці в 1929 році назвуть її серед тенденцій, що визначають подальший розвиток літературних мов Європи в ХХ сторіччі, так само, як і окреслять зв'язок її з термінізацією та детермінізацією лексики [8].

В українській мові зростає кількість новоутворених однокореневих іменників-назв абстрактної дії, занять: *бюджетування, докладення (в банк), доосвітлення (теплиць), люмпенізація, манкуртизація, маргіналізація, маркетингізація, окниження (мови), тінізація (економіки), транскультурація, університетизація (інститутів)*. Їх доповнюють композити на зразок *алмазобетонорізання, алмазорізання, бісероплетіння, ендопротезування, макрокінознімання – мікрокінознімання, макроліквідація, макрофотознімання – мікрофотознімання, масажонавчання, медіамагнатство, мемуаротворчість, паркетопшлифування, першозахоплення, слухопротезування, реміфологізація, стіноруйнування, тарифоутворення, теплошумоізоляція, футболізація (суспільства)*.

¹ Уперше опубліковано в: Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов: Збірник доповідей тематичного блоку на XIV Міжнародному з'їзді славистів (10-16 вересня 2008 р., Охрид, Македонія). – К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2008. – С.69-100.

Триває процес творення іменників-назв абстрактних ознак. Він охоплює насамперед однокореневі слова на зразок: *громадянськість, лінгвіцизм, масовізм, мафіозність, місійність, техніцизм, шароварність, шароварицина, укоріненість*. Останнім часом розширилося коло композитів, що називають абстрактні ознаки: *високоєкологічність, лінгвоментальність, лінгвопуризм, макрогомогенність, медіатипність, міфологемність, неавтохтонність, несамоцінність, першохристиянськість, природосвідомість, психоемоційність, самовідповідальність, самозахисненість, самоідентичність, самоцінність, самоусвідомленість, технократизм*.

У кінці ХХ-го та на початку ХХІ-го сторіч багато композитів виявляє зближення абстрактної лексики, зокрема належної до наукової термінології, з експресивно забарвленою, розмовною. Отже, з одного боку, можемо констатувати міграцію такої лексики з наукового стилю в розмовний, з другого – виникнення її відразу як розмовної. Характерною її особливістю є те, що саме продуктивність використовуваних основ у науковому стилі сприяє появі експресивно забарвлених слів з ними, які «маскуються» під терміни.

Це властиво назвам абстрактних дій та процесів: *мікровибух, мікромета, самовименшення, самоімітаторство, самонакручування, самоошукування, самоянголізація*. До експресивно-оцінної орбіти потрапляють суспільно-політичні терміни: *мікроімперія, міні-держави, міні-дискусія, міні-криза, мікроорда* (новітніх газетярів і літературознавців), *міфоспоживання*.

Експресивність містять також назви абстрактних ознак та станів, що є простими однокореневими іменниками: *європейськість* (України), *польськість* (Рильського), *селянськість* (літератури), *українськість* (Дон Жуана) і композитами на зразок: *нікомуненалежність, олігархічність, олігархофренія, позаміфологічність, фольклорофільство*. Оказіональність деяких із них очевидна. Врешті ця остання є продовженням продуктивності окремих словотвірних типів у мові й творення оказіональних слів за ними або всупереч ним, пор. для прикладу *позадуховність, позаісторизм, позадництво, позаправедність*.

На тлі нечисленних порівняно з іменниками та прикметниками дієслівнеологізмів звертає на себе увагу значна кількість дієіменників, утворених здебільшого за допомогою суфікса **-изація** без мотивації відповідними дієсловами: *афганізація, берегинізація, білорусизація, валютизація, громадянизація, делімінізація, деперсоналізація, деядеризація, доларизація, екологізація, євангелізація, рідше суфіксів –ення опинзенення, –ання, –ування акціонування, гіперзростання, рейтингування*. У багатьох випадках з'являються варіативні утворення із запозиченими суфіксами **-изація, -ація** та питомим **-ування**: *дерегуляція, дерегулювання, спонсоризація, спонсорування, дотація – дотування – дотувати, реінвестація, реінвестування – реінвестувати, реінтеграція – реінтегрування – реінтегрувати, деполітизація – деполітування, реструктуризація – реструктурування – реструктурувати – реструктуризувати*. Це свідчить про наявну в сучасній українській мові тенденцію до заміни запозичень (суфіксів, слів) питомими одиницями.

Такі дієіменники стають похідними для інших дієіменників-назв абстрактних дій, утворюваних префіксальним способом, найчастіше за допомогою префіксів

де- бартеризація – *дебартеризація*, *індивідуалізація* – *деіндивідуалізація*, *зросійщення* – *дезросійщення*, *колективізація* – *деколективізація*, *міфологізація* – *деміфологізація*, рідше **ре-** ресоціалізація, *реприватизація*, **гіпер-** гіперзростання, **контр-** голодування – *контрголодування*, **над-** концентрація – *надконцентрація*, **недо-** недоратифікація, **не-** нератифікація, **пере-** структуралізація – *переструктуралізація*. Деякі з них уже призвичаїлися в сучасній мові. Приєднання до них префіксів спричиняє появу неологізмів.

У списку нових слів О.А.Стишова [7: 328-374] дієсменників (без мотивування дієсловами) майже вдвічі більше, ніж парних, де є твірне дієслово та іменник-назва абстрактної дії, процесу (перших 80, других 44): *американізувати* – *американізація*, *декомерціалізація* – *декомерціалізувати*, *чорнобілізація* – *чорнобілізувати*.

Дієсменники-композити серед новотворів нечисленні, більшість із них виникла внаслідок активізації деяких основ, що займають перше місце в слові, зазнають або не зазнають усічення при композиції і поєднуються з об'єктами дієсменника, що стоїть у другій кінцевій позиції композита. Такими є основи **авто-** (від автомобіль) у іменниках *автобудівництво* = *автобудування*, *автопаркування*, *автоперехід*, *автобізнес* та **відео-** *відеовиробництво*, *відеогра*, *відеозамовлення*, *відеоогляд*, *відеопіратство*, *відеопрокат*, *відеоурок*, **аудіо-** *аудіозапис*, *аудіопослання* і **арматуро-** *арматурорізання*. Цей же тип внутрішнього (дієслівно-об'єктного) синтаксису слова демонструють композити з другими основами –**творення** *державотворення*, *закономотворення*, *корупцієтворення*, *курсотворення*, *націєтворення*, *програмотворення*, *угодотворення*, *указотворення* та **-будування** *державобудування*, **-захоплення** *бізнес-захоплення*.

Інструментальні відношення реалізовано в композиті *вакуумрегуляція*, в ряді іменників з другою основою –**терапія** *ароматотерапія*, *біоенерготерапія*, *голко-рефлексотерапія*, *лінгвотерапія*, *німотерапія*, *словотерапія*, *спелеотерапія*.

Нечисленні дієсменники в композитах набувають постійних ознак завдяки поєднанню з абсолютивами, що окреслюють сферу їхнього функціонування: *авіапослуга* (авіаційна послуга), *бандформування*, *біозахоплення*, *біоеніляція*, *біоконверсія*, *біорегулювання*, *екорух*, *держзамовлення*, *політзомбування*, *політструктуризація*.

Багато новоутворених дієсменників-назив абстрактної дії та процесу мають виразний прагматичний ореол, що наближує їх до рядів ад'єктивів на позначення ознак соціального світу: меншою мірою до тих із них, що позначають людські властивості *дебілізація*, *духозрушення*, *самсобіпанство*, більшою – до тих, що окреслюють властивості соціального світу: *зомбування*, *євангелізація*, *локшиновішання*, *манкуртизація*.

Отже, відбувається зближення лексики, яка називає абстрактні дії та процеси, з лексикою, що позначає статичні абстрактні якості, які асоціюються в мовному колективі з явищами, котрі одержують соціальну оцінку, здебільшого з відтінком негатиї. Іншими словами, помітне зростання прагматичного ореолу абстрактної іменникової лексики і водночас зближення процесів інтелектуалізації (окнижнення) мови зі зростанням її емоційної виразності.

Прагматичний ореол мають іменники, що позначають певний стан (інтелектуальний чи психічний), який виявляється в надмірному захопленні чим-небудь: *агентоманія, балетоманія, декретоманія, дієтоманія, довбушоманія, фанероманія, шекспіроманія, шпигуноманія* або неприйнятті чогось *лазерофобія*. Поява таких слів зумовлює паралельне зростання кількості назв осіб, що дуже цікавляться чимось: *біроман, лірикоман, магазиноман, москвоман, некроман, пивоман, титуломан, фанероман, шекспіроман*. Згадаймо для порівняння іменник *футболофіл* з основою **-філ**, що виражає близьке до основи **-ман** значення „любитель чогось”.

Оцінки дій, процесів, станів дуже ємні. Вони стосуються певних соціальних штампів (образів). Дієіменники, що містять їх, є наслідком узагальнення і водночас вони індивідуалізують явища, апелюючи до назв, відомих певному колективу. Конкретизація змісту слів відбувається завдяки окресленню явища в просторі географічному: *афганізація, американізація, африканізація, білорусизація, латиноамериканізація*; соціальному: через неприйняття доктрин певного соціального устрою і називання характерних їхніх проявів=реалізацій: *комунізація, радяннізація*; заперечення політики і способу правління, уособлюваних певними історичними постатями: *кучмізація, лукашенізація, піночетизація*; шляхом називання негативних соціальних явищ, властивих певному етапу розвитку суспільства: *алкоголізація, братопоїдання, маргіналізація, оміщанення, мафізація, тіннізація, деінтелектуалізація, доктринізація, кланізація/клановізація, комунізація, космополітизація, наркоманізація, олігархізація, провінціалізація – депровінціалізація, табуїзація – детабуїзація, чорнобилізація*.

У словах з префіксами **де-**, **роз-**, що вказують на позбавлення якихось ознак, частин чогось, з’являється позитивна оцінка соціальних процесів: *дебюрократизація, дебільшовизація, декриміналізація, деноменклатуризація, дерадяннізація, десталінізація, розколгоспнення*.

В орбіту негативнозabarвлених дієіменників залучено деякі лексеми з суфіксом **-ад(а)**, що первісно не мав прагматичного (оцінного) значення. Традиційно його використовували для позначення періоду тривання чогось: *декада, олімпіада*. У словах *комітетіада, спікеріада* цей суфікс підкреслює тривалий, спеціально затягуваний процес виборів і призначень на посади у Верховній Раді. З’явилися варіативні за значенням словотвірні синоніми *жебракізація = жебракіада*.

У композитах-дієіменниках оцінку виражають основи, що характеризують соціальні стосунки: *взаємозахвалювання, взаємолобіювання, взаємопоборювання, взаємонедовіра, корупцієтворення, співдружнізація* або індивідуальну поведінку людини: *самовигоряння, самовтеча, самозвеличення, самозникання, самонеповага, самообльовування, самоошукування, самопрезентація, саморозвінчання, саморуїнація, самострімування*.

Виразною є активізація творення нових дієслів з основою **само-**: *самоліквідуватися, самоототожнюватися, самознищуватися, саморозпускатися, самостратифікуватися*.

Помітне зростання емоційної виразності сучасної української мови, що виявляється в розширенні кола слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) з прагматичним ореолом. Їхньою характерною ознакою є переважно соціальна

оцінка явищ, подій (позитивна, а частіше негативна), яка зорієнтована меншою мірою на визначення властивостей і поведінки людей, більшою – на окреслення ознак соціального світу і стосунків. Перебудова соціальних взаємин у суспільстві, зміна шкали оцінок, переоцінка цінностей стали тими чинниками, що зумовили зростання емоційно забарвленої та оцінної лексики в словниковому складі мови, а також активізацію словотворчих засобів, здатних оформляти цю оцінність та емоційність – основ, суфіксів, префіксів. До неї належать назви абстрактних дій, процесів, ознак, а також найменування осіб.

Останнім часом зросла кількість основ, що мають заряд емоційності, яким вони наділяють новоутворювані слова й активізують емотивну функцію словотворчих формантів та інших основ. В орбіту емоційно забарвлених слів потрапляє значна частина ономастично мотивованої лексики. Питома вага таких одиниць серед неологізмів суттєва. Ономастичні твірні слова є прізвищами осіб, позбавлених іконічності, прийнятої в радянському суспільстві і неприйнятної в часи незалежності України та дерадянзації, характерної для республік колишнього Радянського Союзу: *сталінізація – десталінізація, ленінізація – делінінізація*.

Твірними основами частини ономастично мотивованих назв абстрактних дій і процесів є прізвища або імена політичних діячів, різного роду менеджерів та бізнесменів: *кучмізація, юхимізація (Юхим Звягільський), суркісизація*.

До негативно забарвлених, неприйнятних у соціальному плані належать і ті новотвори, значення яких конкретизоване назвами континентів, географічних районів, держав, міст: *американізація, афганізація, африканізація, балканізіція, білорусизація, ірландизація, ісландизація, латиноамериканізація, сербізація, фінляндизація, чорнобілізація, югославізація*. Вони характеризують негативні явища – міжнаціональну ворожнечу, збройні конфлікти, втрату корінною нацією своєї мови, зубожіння народу, криміналізацію суспільства, зростання тоталітаризму тощо. Докладний опис їхньої семантики подано в праці О.А.Стишова [7: 130-137].

Серед неологізмів, мотивованих онімами, набули поширення слова-назви абстрактних ознак, утворювані за допомогою суфікса **-ізм/-изм**, що раніше в мові позначав певні наукові, політичні напрямки, теорії, а тепер окреслює політичні та економічні намагання окремих лідерів, що позбавлені пієтету і часто мають негативний, рідше позитивний ореол: *брежнєвізм, горбачовізм, кравчукізм, кучмізм, тетчеризм*. Паралельно з ними існують назви осіб-послідовників цих лідерів з суфіксами **-ист/-іст**: *гамсахурдист, ельценіст, кучміст, кравчукіст* та **-ець**: *вітренківець, костенківець, кравчуківець, кучмівець, марчуківець, морозівець, пинзенківець, симоненківець* чи членів злочинних угруповань: *савлохівець*. Більшість із них містить прихований оцінний компонент, що виявляється контекстуально.

Активізував свої позиції в мові суфікс **-щин(а)**, за допомогою якого утворюють від онімів назви абстрактних ознак, переважно з негативною оцінкою. З одного боку, їхніми мотиваторами є прізвища: *брежнєвщина, жириновщина, зюганівщина, лазаренківщина, лукашенківщина*, з другого – назви континентів: *азійщина, малоросійщина*. Порівняння слів з суфіксом **-щин(а)**, мотивованих ономастичною лексикою, поданих у «Словнику української мови» в 11 тт. (К., 1970-1980, далі – СУМ) з наведеними вище новотворами, говорить про наявність у їхній семантиці

соціальної оцінки явищ. Однак полюси цих оцінок різні. Перший список складається з мотиваторів, асоційованих з прізвищами, котрі не визнавала радянська парадигма сприйняття дійсності, за шкалою якої негативно оцінювалися події минулого: *аракчєєвщина, разінщина, толстовщина, столипінщина; денікінщина, керенищина, колчаківщина, махновщина, петлюрівщина*. У списку сучасних новотворів мотиватори називають діячів радянського та пострадянського періоду.

До кола соціально помічених та емоційно забарвлених одиниць потрапляють слова з продуктивними усіченими абрєвіатурними основами типу **імпер-** (від імперія) та **інтер-** (від інтернаціональний). Перша своєрідна в тому плані, що в радянські часи теж мала негативне забарвлення, але вона була орієнтована на оцінку явищ поза межами Радянського Союзу. В новотворах вона служить оцінкою породжень самого Союзу, що був організований як велика імперія зі своєю тоталітарною системою. Неприйняття її засвідчують слова: *імпервеликодержавництво, імперкомуніст, імперрадикал, імпершовініст*. Основа **інтер-** у сучасній українській мові трапляється в словах зі зниженою оцінкою явищ, пор. нейтральні утворення типу *Інтерспорт* (телепередача), *інтермузей* з семантикою *міжнаціональний* та *інтербезбатченко, інтердівчина, інтеркохання* (іронічне), *інтерлайка, інтершлюха* з негативним, а часто і лайливим відтінком значення.

До емоційно знижених потрапляють слова з основою **ком-/комун-/комуно-** (від комуністичний). Два її перші варіанти належать до аброморфем: *комшабаш, комундержавна, комунімперія, комунрай*. Третій **комуно-** властивий емоційно забарвленим і соціальнопереосмисленим композитам-назвам осіб: *комунобюрократ, комуноімперіаліст, комуноколгоспник, комунореванишист, комуносоціаліст, комунофашист*.

Соціальної переоцінки зазнали також основи **держ-, політ-** та **парт-**, що й раніше використовувалися як аброморфеми. Зміна їхньої соціальної оцінки, позбавлення їх „надвисокого” звучання зумовили утворення частковоскорочених негативно забарвлених абрєвіатур: *держаморальність, держверхи, держгодівниця, держкомпартноменклатура, держрекет; політолігархи, політбомонд, політпараци, політчлен, компартбільшість*. Натомість зросла продуктивність основи **дем-** (від демократичний). Це зумовлено запереченням „демократичності” радянського тоталітарного режиму і намаганням утвердити (принаймні декларативно) справжню демократію. Звідси виникнення багатьох утворень з основою **дем-, демо-**, особливо в назвах різних громадських організацій та угруповань: *демблок, демкрило, демоб'єднання, демпартія, ДемПУ, демплатформа, демсили, ДемСоюз, демфракція*. Від деяких із них утворено похідні – назви осіб: *демблоківець, демпартієць* та прикметники: *демсоюзівський*. Варіант **демо-** трапляється лише в складі прикметників: *демоліберальний, демосоціальний*.

Разом зі своїми похідними функціонує скорочена основа **деп-** (від депутат): *нардеп, нардепка, нардепівський, комдеп* (депутат від комуністів), *депкорпус*.

Активним засобом творення емоційної та оцінної лексики є префікси, багато з яких активізувало свої позиції останнім часом. Префікси, як і основи, упорядковують лексику в межах певних протиставлень, що налагоджують системні зв'язки між одиницями. Ці протиставлення стосуються оцінки ознак якості, часових

відрізків, ставлення загалу до окремих осіб або до явищ суспільного життя, поведінки та діяльності людей. Перше реалізоване в іменних частинах мови в межах оцінки якості щодо норми: найвища, вища від норми, неповна, низька, нульова (не існує), що виражена префіксами **не-**, **без-**, запозиченим **а-/ан-**. Оцінка часових відрізків здійснена за шкалою: те, що було в минулому, те, що актуальне зараз, те, що гряде. Ставлення до суспільних явищ, поведінки й діяльності окремих осіб, їхніх властивостей оцінюється за шкалою: позитивне/негативне, справжнє/несправжнє, прийнятне/неприйнятне, перебування на боці когось/ у протилежному таборі/ поза блоками, угрупованнями, організаціями тощо. При цьому слід враховувати характер лексики, що виступає в ролі твірної бази новоутворюваних одиниць, а також активізацію певних компонентів значення у службових морфем та основ, зростання чи зниження комбінаторних можливостей як основ, так і словотворчих формантів. Розгляд засобів вираження цих протиставлень разом із окресленням їхньої продуктивності на сучасному зрізі розвитку української мови повинні показати нові тенденції функціонування цих одиниць, перебудову в лексико-семантичній та словотвірній підсистемах, функціональне переродження елементів.

На найвищій ступінь ознак, розвитку дій вказують запозичені префікси **супер-**, **ультра-**, **гіпер-**, **екстра-**, **архі-**. Серед них найвищу продуктивність виявляє префікс **супер-** (від лат. *supra*, *super*, означає перебування зверху в певній ієрархії чогонебудь, зверхність, найвищу якість, посилену дію). Список слів із ним у реєстрі УОС [9] охоплює понад шість десятків лексем. Реєстри словопокажчика Стишова О.А. [7], словників Мазурик Д.В. [4], Віняр Г.М. та Шпачук Л.Р. [1], Колоїз Ж.В. [3] та нашої картотеки доповнюють цей список ще кількома десятками слів. Характерною рисою реєстрів орфографічних словників сучасної української мови [5, 9] є перевага серед слів з префіксом **супер-** тих, що називають машини, прилади з найвищою якістю: *суперавтомобіль, супербомбардувальник, супервізор, супергенератор, супергетеродин, суперкаландр, суперіконоскоп, суперлайнер, суперортикон, суперракета, суперрегенератор, супертанкер, супертип, супертраулер, супер'яхта*. Цих назв у 4,5 рази більше, ніж інших найменувань. Досить численні спортивні терміни на позначення різних заходів, ігор та змагань: *супергра, супермарафон, супертурнір, суперфініш, суперфінішування, суперфутбол*, а також об'єднань: *суперклуб, суперкоманда, суперліга*. Нечисленні групи назв дій: *суперконтроль, суперінспекція*, політичних, економічних та інших об'єднань, установ: *супердержава, супермаркет, супермонополія, супертрест*. Незначна кількість прикметників: *супераеродинамічний, супергармонійний, супермодний, суперпарадоксальний, суперстійкий, суперсучасний, супертонкий*.

Розгляд реєстрів новотворів з префіксом **супер-** засвідчує кардинальний перерозподіл лексики за тематичними групами за останні три десятиліття розвитку мови. Він виявляється в значному зростанні кількості прикметників з оцінним компонентом значення: *суперактуальний, супервинахідливий, супердешевий, супердорогий, суперзбитковий, суперелегантний, суперфектний, суперлікувальний, суперляльний, супермалий, супермобільний, супермодний, супермодельний, супермодерний, супермодерновий, супернезвичайний, супернизький, суперпідлий,*

суперполітичний, суперпрестижний, суперприємний, суперпринциповий, суперсекретний, суперскладний, суперстабільний, суперталановитий, суперфантастичний, супершвидкий. Помітно збільшилася група іменників-назв осіб, здебільшого з позитивною оцінкою ознак-характеристик: *суперагент, супербагатий, супергравець, суперважковик, супергросмейстер, супердитина, суперкрасень, суперлідер, супермалюк, супермодель, суперпатріот* та назв приладів: *супервагон, суперзброя, суперкомп'ютер, супермашина, суперобладання, суперролер.*

З'явилися оцінні іменники від власних назв: *супер-Динамо, супер-ЕОМ, супер-Маріо* (від імені відомого хокеїста Маріо Лемьє). Зросла кількість назв абстрактних дій та процесів: *суперакція, супервикид (спорт.), суперполітизація, суперприватизація, суперпотуга,* абстрактних ознак: *суперкоректність, суперможливість, суперперспектива, суперстильність.*

Запозичені префікси виявляють продуктивність у сучасній українській мові, реалізуючи елемент оцінки в емоційно забарвленій новій лексиці. Вони сполучаються переважно також із запозиченими основами. Середовище їхнього функціонування – наукові, художні, публіцистичні твори, тексти засобів масової інформації. Однак багато із цих слів стало надбанням розмовної мови, спроможні поєднуватися з питомими українськими словами, поповнюючи словниковий склад мови: *супергра, суперобкладинка, супертонкий, гіперзростання, гіпердержавний, гіперчутливий, гіперправославнохристиянський, екстрабудматеріали, екстравидовище, архіскладний, архіважкий, архісучасний.* Це свідчить про зближення різностильових одиниць і формування такої літературної мови, в якій гармонійно співіснують слова книжні з розмовними та відбувається зімкнення процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емоційності.

Засобом утворення оцінної лексики в українській мові продовжують бути питомі префікси **над-** та **за-**. Обидва вони багатозначні. У них серед інших значень представлено компоненти „якість, вища за норму”: *надтонкий, задовгий.* У префікса **за-** залежно від значення слова, до якого він приєднується, це може бути якість, нижча від норми: *закороткий.* У реєстрі СУМу питома вага слів з **над-** та **за-** з такими значеннями значно менша, ніж слів з іншими значеннями. Так, слів з **над-**, що виражає значення „розташований вище чогось”, в один раз більше, ніж тих, що оцінюють якість як вищу від норми, пор.: *надлопатковий, надліктювий, надп'ятковий, надшахтний та надвинятковий, наддовгий, надновий, надтвердий, надчистий, надшвидкий.* Від таких прикметників можливе творення іменників абстрактної ознаки та прислівників: *надзвичайність, надзвичайно, надприродність, надприродно, надчутливість.*

Рідше трапляються назви абстрактних ознак та дій і процесів, утворені від інших іменників: *надвартість, надвиробництво, наднапруга.* В одному випадку використано **над-** із цим значенням у контексті дієслова: *надуживати* та мотивованих ним слів: *надуживаний, надуживання, надужиття.* Поодинокі похідні – назви осіб, мотивовані прикметниками: *надстроковий – надстроковик.*

Новотвори поповнили найменування абстрактних ознак: *надвідвертість, надрадикалізм, надсмертність;* процесів: *надінтеграція, надконцентрація, надцентралізація;* ознак: *надактуальний, наддемократичний, наддешевий, надрозумний.*

Префікс **над-** легко поєднується з абстрактною лексикою: *надвлада, наддержавна, надідея, надсистема, надцивілізація*. Про продуктивність префікса **над-** як виразника надмірної якості свідчать оказіоналізми – прислівник *наддостатньо* та прикметник *надполітико-дипломатично-делікатна відповідь* (лідера руху).

У поле оцінної лексики, що виражає негативне ставлення до явищ, осіб, учень і підкреслює їхню несправжність, увіходять похідні слова з основами **квазі-** (від лат. *quasi*, у складних словах означає „позірний, несправжній, фальшивий”) та **псевдо-** (від грец. *ψεύδος*, у складних словах означає „несправжній, неправильний”) і **фальшив-** (несправжній, підроблений). Основи **квазі-** та **псевдо-** активні у сучасній українській мові. За їхньою допомогою утворено багато прикметників та іменників. Сферою функціонування основи **квазі-** є здебільшого термінологічна лексика. Вона реалізована в складі прикметників, де підкреслено позірність того, що вказано другою основою слова: *квазіабсолютний, квазіаналоговий, квазідіагональний, квазікласичний, квазілінійний, квазіметричний, квазімінімальний, квазіпаралельний* та іменників: *квазігеоїд, квазігрупа, квазікільце, квазіморф, квазісистема, квазічастинка*. Часто прикметники та іменники утворюють словотвірну пару слів: *квазіаналітичний – квазіаналітичність, квазінаціональний – квазінаціональність, квазістійкий – квазістійкість, квазіортогональний – квазіортогональність, квазісиметричний – квазісиметричність, квазістаціонарний – квазістаціонарність*. Лише в деяких нечисленних назвах осіб (*квазіспеціаліст, квазіреволюціонер*), поодиноких назвах предметів (*квазігроші*) та ознак (*квазінауковий*) основа **квазі-** містить елемент оцінки.

Серед слів з основою **псевдо-** переважають слова з оцінним компонентом, що не є термінами. Однак основи, до яких приєднується **псевдо-**, не належать розмовній побутовій мові. Це прикметники *псевдоідейний, псевдоісторичний, псевдокласичний, псевдоконституційний, псевдоморальний* та іменники *псевдовідкриття, псевдореформа, псевдотеорія*. Існують слова з основою **псевдо-**, що є термінами: *псевдогамія, псевдонім, псевдоскаляр, псевдосуфікс, псевдовектор, псевдотуберкульоз*. Отже, обидві основи не поєднуються з розмовною побутовою лексикою і не втрачають „нальоту” книжності.

Серед неологізмів у матеріалі дослідження засвідчено небагато слів з основою **квазі-**, де вона виражає негативну оцінку: *квазідемократія, квазідержавна, квазіпартія, квазіуряд, квазіфракція*. Натомість основа **псевдо-** трапляється в неологізмах, що називають абстрактні дії: *псевдозаняття, псевдокритика, псевдостagnaція, псевдореформа*; стани: *псевдобіль, псевдорай*; ознаки: *псевдовпевненість, псевдоактивність; псевдоринковий; осіб: псевдоблагодійник, псевдоінтернаціоналіст, псевдоліквідатор, псевдомама, псевдопатріот, псевдореформатор*. Отже, основу **псевдо-** представлено і в абстрактних словах типу: *псевдозепітський, псевдорелігійний, псевдоеліта, псевдоринок, псевдосоціалізм, псевдосуверенітет*, і в лексемах з конкретною семантикою: *псевдолітопис, псевдопляж*. Усі вони містять елемент оцінки того, що названо твірною основою, і підкреслюють його *несправжність, позірність*, тобто в сучасній мові зростає кількість слів з оцінним значенням у основи **псевдо-**. Основа **фальшив-** трапляється в поодиноких неологізмах типу: *фальшивобілетник, фальшиво-простий*.

У сучасній українській мові в орбіту слів з прагматичним ореолом залучені іменники-назви абстрактних дій, процесів, ознак, утворювані за допомогою книжних запозичених суфіксів **-изаці(я) / -ізаці(я), -изм / -ізм, -ад(а) / -іад(а)**. Це свідчить про зближення лексики книжної з лексикою загальнолітературною. Відбувається зімкнення процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емотивності. Розмовні, емоційно забарвлені слова часто утворюють за допомогою книжних суфіксів. Емотивна функція мови розширює сферу дії, залучаючи до своїх засобів вираження питомі суфікси **-ість, -ств(о), -щин(а)**, іншомовні основи в новій для них скороченій формі такі, як **інтер-** (від інтернаціональний), **імпер-** (від імперія), **комун-** (від комуністичний).

Відбувається зміна реєстрів соціального звучання деяких аброоснов на зразок **держ-, парт-, політ-**, що внаслідок заперечення радянської парадигми дійсності одержують нову соціальну знижену оцінку. Зросла продуктивність деяких аброморфем типу **демо-** (від демократичний), що стала антиподом тоталітарного.

За зразком запозичених слів-американізмів виникають емоційно забарвлені похідні, співвідносні з відомими в Україні онімами: *Монікагейт, Ірангейт, Гонгадзегейт, Лазаренкогейт*. Нові запозичені основи з негативним ореолом поєднуються з уже відомими в українській мові словами, утворюючи лексеми з негативною оцінкою на зразок: *манкуртопарламентар*.

У вираженні емотивної функції активізували свої позиції запозичені префікси **супер-, ультра-, гіпер-, екстра-**, що підкреслюють вищий ступінь виявлення ознаки та дії. Ця їхня семантика співіснує з оцінкою соціальних явищ, подій, дій людей та їхньої поведінки. Джерелом їх виокремлення були наукові, художні, публіцистичні тексти. На сьогоднішньому етапі розвитку мови вони стають надбанням засобів масової інформації, особливо електронних і завдяки цьому переходять у сферу розмовної мови. Отже, первісно „книжні” морфеми розширюють свої виражальні функції в окресленні соціального ореолу слів. Такі префікси сполучаються з питомими українськими словами і утворюють слова, що потрапляють до словникового фонду мови: *гіперзростання, гіпердержава, гіперчутливий, екстравидовище, екстрабудматеріали, супергра, суперкрасень, супермалюк, архімільйонер, архіскладний, архісучасний, ультрасучасний*. Це свідчить про зближення різностильових одиниць мови.

Питомі українські префікси **над-** та **за-** зі значенням оцінки якості серед багатьох інших у словниковому складі мови мають незначну питому вагу. Їхня сполучуваність із запозиченими словами досить обмежена. У **над-** — це лексеми *надсинхронний, надідея, надідеал, надпатріот, наднаціональний, надінтелектуальний*. Префіксу **за-** з оцінним компонентом у значенні зовсім не властива комбінаторика із запозиченими словами. Усе це й спричинило зростання продуктивності деяких запозичених префіксів, наприклад **супер-**, з уніфікованішими значеннями в творенні оцінної лексики в сучасній українській мові, запит на яку зріс в часи переоцінки цінностей.

Спостерігається кардинальний перерозподіл оцінної лексики в тематичних групах. Якщо раніше утворення з **супер-** належали здебільшого до назв приладів, рідко ознак, ще рідше осіб, то зараз в українській мові зросла кількість прикметників

та назв осіб і продовжує збільшуватися кількість назв приладів. Новотвори з префіксом **анти-** поповнюють назви осіб типу *антиринковик*, *антирухівець*, раніше такі лексеми були нечисленні.

Книжні й народні основи та форманти, що оцінюють явища в часових вимірах, утворюють зони взаємопроникнення. Так, основа **нео-**, що спеціалізується в сфері термінологічної лексики, почала сполучатися з розмовною лексикою: *неошароварництво*, **ново-** стає характеристикою осіб з негативно забарвленим ореолом: *новоукраїнець*, *новобагатько*. Основа **екс-** характеризує не лише посади, які втратили певні люди: *екс-спікер*, *екс-лідер*, а й переродження функцій установ: *екс-дитсадок*, самих людей: *екс-приятелька*, *екс-соратниця*.

Серед неолексем зросла питома вага утворень, мотивованих ономастичною лексикою, що дають чітку соціальну оцінку, здебільшого негативну: *кравчучка*, *брежнєвщина*, *суркісизація*, *антиграчевий*, *антилазаренківський*, *проморозівський*. Деякі оніми швидко збільшують свій словотвірний потенціал, обростаючи похідними з емоційним забарвленням: *кучміада*, *кучмізація*, *кучмізм*, *кучміст*, *прокучмівський*, *антикучмівський*, *некучма*, *кучмоїд*, *кучмистий*, *кучмобачення*, *кучмовіз*, *кучмодрук*, *кучмократія*, *кучмоненависник*, *кучмономіка*, *кучмопрем'єрство*, *кучмуватися*, *кучмунізм*.

Це явище зумовлено насамперед екстралінгвістичними причинами: перехідними періодами розвитку певного суспільства і змінами парадигм сприйняття дійсності. Свого часу В.Г.Гак, зіставляючи відмінності між словами, утвореними від власних імен та від загальних назв, підкреслював, що загальна назва багатозначна або позначає об'єкт, наділений багатьма властивостями та аспектами, і тому різні значення похідних від них зумовлені не стільки власним значенням суфіксів, скільки взаємодією значення суфікса з актуалізованим у певному випадку значенням основи. „У словах, похідних від власних імен, основа менше зазнає зміни значення і суфікси виявляють власне значення найвиразніше” [2: 57].

Питомі й запозичені суфікси **-енн(я)**, **-уванн(я)**, **-ств(о)**, **-щин(а)**, **-изаці(я)/-ізаці(я)**, **-ад(а)**, **-изм/-ізм** у розглянутих відонімних утвореннях наділені уніфікованими абстрактними значеннями дії або ознаки, а твірні основи (власні імена), крім функції ідентифікації, виконують ще й роль виразників та носіїв певного оцінного значення, окреслюють поле розпізнавання сукупності негативних ознак явища, асоційованого з онімом.

Як і раніше, в сучасній українській мові основокладання, рідше аббревіація є засобом творення експресивно оцінних слів. Часто такі похідні одержують свої емоційно забарвлені значення внаслідок поєднання різнорегистрових одиниць. Інакше, в похідному слові комбінуються дві основи, одна з яких співвідносна зі словом офіційного стилю, друга – розмовного і має негативний оцінний компонент у значенні. Так, основа **держ-** (співвідносна з іменником *держава*), використовується в словах *держборг*, *держбудування*, *держдотація*, *держзамовлення*, *держконтракт*, *держмито*, *держскарбниця*, *держфінанси*, *держчиновник*, не має оцінного значення. Перелічені слова належать офіційно-діловому стилю. Поширені вони і в публіцистичному стилі. Аббревіатури, що є скороченими назвами різних державних установ, комітетів, департаментів, на зразок: *Держінформ'юст*,

Держінформполітика, Держкоммедбіопром, Держмитком, Держ ТБ теж належать офіційному і публіцистичному стилям. Сполучення основи **держ-** з основами, співвідносними зі словами з негативним забарвленням, зумовлює формування загальної негативної характеристики похідного, оскільки йдеться про поєднання несполучуваного, адже держава покликана боротися з явищами, що іменуються як: *держаморальний, держаморальність, держверхи, держгодівниця, держреклет*.

Такі поєднання властиві також аброоснові **ком-, комуно-**, що в радянські часи належала високому офіційному стилю, а згодом одержала негативну оцінку, котра посилюється другою основою слова з негативним компонентом значення: *комунореванишист, комунофоб, комунофашист, комшабаши*. Подібних до цього значеннєвих перетворень зазнають слова з основами **інтер-, парт-**. Деякі похідні, утворювані від абревіатур, співвідносні з повними офіційними назвами установ, набувають іронічного відтінку через незвичність самого скорочення і пропуску компонентів у словосполученні: *мінприродівець* (співробітник Міністерства охорони природи), *охороноздоровець* (співробітник Міністерства охорони здоров'я), *ТБ розчарування*.

Оцінні та експресивно забарвлені композити також виникають завдяки поєднанню різностильових основ. У одних випадках це прикметники *дикоприватизаційний*, в інших (і їх більше) – це іменники-назви дій: *євроскандал* та осіб: *комуноімперіаліст, манкуртопарламентар, нафтохалявник, порнобабуся*. Трапляються серед них іронічно, а то й саркастично забарвлені слова на зразок: *першсек* (перший секретар), *значконосець, хабародавець, туманопускач; грошопад, орденопад, мискоборство; плейбойськість, проньопрокопівщина, порожньокишеньковість*.

Стилістична невідповідність поєднуваних основ та суфіксів також веде до утворення похідних з оцінним значенням. Це властиво розглянутим словам з суфіксом **-изм/-ізм, -ист/-іст, -ад(а)**. Згадаймо для прикладу іменник *лукашенізатор*, в якому суфікс **-ізатор** додано до оніма Лукашенко, що має визначений негативний суспільний ореол. Сам суфікс здебільшого вживається в нейтральних словах, які називають машини та прилади: *амортизатор, інкубатор, культиватор, пеленгатор, тоталізатор* або осіб за професією, постійним заняттям: *імпровізатор, механізатор, організатор, раціоналізатор*. Лише в кількох словах за його допомогою утворено назви з оцінним компонентом значення, що характеризують людей за їхніми поглядами та діяльністю: *вulgаризатор, консерватор, новатор*. До цих слів приєдналися іменники *лукашенізатор* – той, хто проводить політику Лукашенка, *радянізатор* – той, хто насаджував усе радянське.

Отже, у сучасній українській мові при збереженні її функціонально-стильової диференціації відбувається словотвірні і лексична інтеграція між стилями, розширення значень окремих словотвірних формантів та основ, перехід лексики одного стилю до іншого. Можливо, внаслідок екстралінгвальних причин, швидких суспільних змін пришвидшується взаємодія між стилями, здійснюється взаємопроникнення їхніх складників. Це особливо помітно на прикладі посиленої інтелектуалізації мови, тобто зростання фонду її абстрактних одиниць, здобуття

ними прагматичного ореолу і розширення фонду книжних морфем та лексем, здатних передавати експресивно-емоційні значення, активізації лексики з оцінним компонентом. За рахунок цієї взаємодії навіть у часи бурхливих мовних змін зберігається нестійка рівновага між стилями [2: 89].

Література

1. Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – Вип.2. – 180 с.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М., 1977. – 364 с.
3. Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzmів. – Кривий Ріг, 2003. – 168 с.
4. Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л., 2002. – 130 с.
5. Орфографічний словник української мови. – К., 1999. – 989 с.
6. Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970-1980.
7. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., 2003. – 388 с.
8. Тезиси Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С.17-41.
9. Український орфографічний словник української мови. – К., 2002. – 1006 с.
10. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Твори. – К., 1984. – Т.41. – С.194-470.

Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля¹

Основні передумови структурування значень складних прикметників у словнику

Компонентний аналіз композитів дозволяє виявити складники їх семантики, що на формальному рівні встановлюються за наявністю спільних формул тлумачення у рубриках. Крім того, розгляд семантики складних прикметників полегшується можливістю встановлення синтаксичних еквівалентів, з якими співвідносяться композити. Отже, значення таких слів вимірюється в кількох планах: 1) за кореляцією з відповідними словосполученнями, на основі яких виникли композити; 2) за найзагальнішим лексичним значенням, властивим словосполученню і композитові; 3) за наявністю тих чи інших формул тлумачення, що використовуються для пояснення слів, співвідносних з тотожним синтаксичним еквівалентом. Так, у матеріалі дослідження засвідчено великий просярок слів (470), що ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях. З семантичного погляду вони однотипні – характеризують ознаку дії. В словосполученнях вона може виражатися об'єктними, інструментальними та іншими відношеннями іменників, залежних від дієслів. Проте і ця їх семантична особливість може конкретизуватися за характером найзагальнішого лексичного значення, властивого композитові. Ті з них, що мають тотожні формули тлумачення, семантично еквівалентні. З цього погляду за кореляцією з однотипним словосполученням, якому властиві об'єктні відношення іменника та дієслова, за наявністю спільної формули тлумачення (Який служить для...) еквівалентними є *грунтообробний* (Який служить для обробітку землі); *залізопрокатний* (Який служить для прокатування заліза); *паровипускний* (Який служить для випускання пари). Отже, при такому аналізі діють два формальні фактори, що

¹ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 54-66. Див. розділи «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними», «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

допомагають об'єднувати композити в лексико-семантичні групи. Склад композитного лексико-семантичного поля заданий співвідносними морфологічно простими прикметниками, з якими корелюють основи композитного слова. Компонентний аналіз композитів дозволяє виявити найбільш поширені складники у семантиці слів цього типу і порівняти їх з найчастотнішими компонентами значень простих слів.

Аналізований матеріал показує, що композити мають свій спосіб упорядкування семантики в досліджуваному полі, зумовлений композицією основ, яка ґрунтується на найбільш частотному використанні в словосполученнях лексем з певними значеннями. Структурування розглянутого поля в межах простих слів продиктоване співвідношенням значеннєвих рубрик прикметників з рубриками основної антонімічної пари *твердий* ↔ *м'який*. На цій підставі виділені ядро, центр і периферія семантичного поля простих прикметників. Об'єднання композитів у групи також відбувається за цією ж ознакою. На основі пари *твердий* ↔ *м'який* виникають композити, засвідчені майже в усіх групах (крім групи VI Ознаки погоди, клімату та VIII Положення предметів у просторі). Їх зустрічаємо в першій (*твердопаливний, твердосплавний*), другій (*м'яконабивний, твердокам'яний*), третій (*м'якохарактерний, м'якодухий* ↔ *твердодухий*), четвертій (*м'якосердий* ↔ *твердосердий*), п'ятій (*м'яковоний, м'якорунний, твердопіднебінний, твердолистяний*), шостій (*твердолобий*), дев'ятій (*твердокопчений*), десятій (*м'якотілий*) групах. Наведені композити в них мають численні антоніми та синоніми. Проте порівняно з морфологічно простими словами помітно кілька характерних ознак нового структурування поля, отже, утворення нового осемантичного поля складних прикметників. У композитів відбувається збагачення семантичних компонентів новими ознаками. Ступінь виявлення ознаки у них, наприклад, не тільки трансформується в ознаки способів виконання дій, а й членується ще на ознаки часового, кількісного, способового, нормативного завершення дії, існування якості. Характеристика форми подана в композитах не стільки в плані витонченості ↔ невитонченості (хоча і це має місце), скільки в розрізі визначення різних ознак об'єктів, що з тимчасових стали постійними (*низькостовбурний, прямокутний, широкогіллястий*).

Поле, утворюване композитами, має іншу, ніж морфологічно прості слова, лексичну реалізацію груп, внаслідок цього змінюються і їх співвідношення між собою, ієрархія в полі. До ядра семантичного поля, представленого композитами, потрапляють периферійні для морфологічно простих прикметників групи IX Ступінь виявлення ознаки та X Характеристика форми. Ця особливість структурування поля зумовлена композицією основ прикметників, мотивованих словосполученнями. В останніх широко реалізовані віддієслівні прикметники з показниками способів протікання дії та прикметники, поєднані з іменниками, що визначають особливості форми. Семантичною передумовою такого явища є наявність у багатьох морфологічно простих прикметників поля оцінного моменту, що робить можливою їх високу сполучуваність з іншими словами, які виражають значення якості дії.

Окреслюється новий і продуктивний спосіб формування антонімічних значень у межах складних прикметників, що ґрунтується на зіставленні основ. Це

дає підстави для творення розгалужених семантичних груп слів, об'єднаних у численні синонімічні та антонімічні ряди. Аналіз прикметників, зафіксованих в СУМі, показує, що композити об'єднуються в семантичні групи на словотворчій основі. Підставою їх об'єднання є антонімічні відношення основ.

Такий аспект опису лексико-семантичного поля композитних прикметників приводить до важливого теоретичного висновку про те, що в складне слово згортаються насамперед ті атрибутивні словосполучення, прості прикметники яких мають значення, що можуть модифікуватися, тобто допускати суб'єктивну чи об'єктивну модальність (оцінку). Разом із тим він спричинив появу другого аспекту опису композитних слів, зумовленого необхідністю перевірки згаданого висновку на матеріалі всіх складних прикметників СУМу. Цей останній дозволив підтвердити, що наявність оцінного моменту в семантиці простого прикметника є найбільшою гарантією його входження до складу композита, тому й виникла необхідність в описі кількісних та кількісно-оцінних прикметників у межах окремого параграфу. Специфіка цих слів виразніше підкреслюється на фоні інших атрибутивних словосполучень (пор. прикметники на позначення кольорів), а також прикметників, співвідносних з іншим типом словосполучень (наприклад, з дієслівно-іменниковим). У кожній такій групі складних слів поряд з накресленням основних лексико-семантичних зіставлень композитів помітне інше явище – сукупність типових формул тлумачення аналізованого різновиду слів досить невелика і дозволяє економно й стисло характеризувати великі масиви слів.

У композитних прикметниках семантичні компоненти, що задають і визначають лексичне поле морфологічно простих слів, представлені мало. Це стосується однаковою мірою і тих компонентів, які об'єднують прямі значення антонімічної пари *твердий* ↔ *м'який* 'здатність зберігати форму, деформуватися', і тих, які пов'язані з їх переносними та метафоричними значеннями 'здатність піддаватися впливу', 'ставлення до людей'. З прямими значеннями пари *твердий* ↔ *м'який* асоціюються два антонімічні прикметники: *тугоплавкий* (*спец.* 'Який плавиться при дуже високій температурі') ↔ *легкоплавкий* (*спец.* 'Який плавиться при невисокій температурі'). Можна виділити кілька складних лексем, пов'язаних з морфологічно простими прикметниками цієї групи, що характеризують перебування предмета в певному стані і придатність його для відповідного використання: *твердопаливний* ('Який працює на твердому паливі') ↔ *рідкопаливний* ('який працює на рідкому паливі'). До них приєднуються і такі композити, як *рідкоскляний* та ін.

З семантичного і словотворчого погляду складні слова засвідчують свою специфіку в цих групах лексики тим, що формують віддієслівні прикметники, орієнтовані на підкреслення динамічних ознак предметів, які виявляються в дії, під час перебування в певному стані. Прості прикметники, належні до семантичного поля, вступають у співвідношення з останніми і відіграють специфічну роль як конкретизатори, показники умов реалізації динамічних ознак. У складних словах вони передають свої семантичні та словотворчі функції прикметникам з суфіксом **-о-**, тісно пов'язаним з ними значеннєво і структурно. Високу продуктивність, тобто високу сполучуваність з іншими основами мають у межах композитів лексеми, семантика яких містить вказівки на ступінь виявлення певної ознаки, на умови її здійснення.

Завдяки цьому антонімами часто стають лексеми, які ними не бувають, виступаючи в ролі морфологічно простих слів. Ілюструвати це твердження можна щойно названим прикладом антонімів *тугоплавкий* ↔ *легкоплавкий*, коли *тугий* і *легкий* не є безпосередніми лексичними антонімами. В їх семантиці є інтегральні значення, які створюють передумови для оформлення антонімічних протиставлень у контексті складних слів. Так, у прикметника *тугий* знаходимо визначення – Який важко піддається стисненню, розтяганню, повертанню тощо, у *легкий* – 3. // Який не являє собою складності, не викликає напруження; нескладний і 5. Не дуже сильний, ледве помітний, незначний (сплюю, розмірами, ступенем вияву). Внаслідок цього виникає передумова зіставлення значень ‘важко ↔ легко переходить з одного стану в інший’, ‘змінює свою форму’ в композитах *тугоплавкий* ↔ *легкоплавкий*. За своїми функціями, значеннєвим навантаженням такі прикметники (точніше, пов’язані з ними прислівники) близькі до іменників, з якими корелюють перші основи композитів на зразок *жаростійкий*, *жаротривкий*. Вони конкретизують умови, за яких предмет здатен зберігати форму. Композитні прикметники з таким значенням частотні в сучасній українській мові, зокрема в галузі термінологічної лексики. Особливо поширені серед них лексеми з другими основами **-стійк(ий)**, **-тривк(ий)**, які окреслюють лише плюсовий член антонімічного зіставлення ‘важко ↔ легко піддається деформації’: *морозостійкий* – Який витримує температуру нижче від нуля (про рослини); *морозотривкий* – *техн.* Який витримує багаторазове зниження й підвищення температури без значного зниження своєї міцності.

Семантичний компонент ‘здатність піддаватися впливу’ в композитах представлений прикладами, в яких це значення має або метафоричний, або переносний характер: *м’якодухий* ↔ *твердодухий* (пор. також *слабохарактерний*, *м’якохарактерний*). До попередньої ця група близька тим, що вона нечисленна. Більшість її морфологічно простих лексем (*байдужий*, *безпристрасний*, *ввічливий*, *відвертий*, *відданий*, *грізний*, *делікатний*, *душевний*, *жахливий*, *непідробний*, *несуворий*, *нещадний*, *цоблажливий*, *поганий*, *приязний*, *привітний*, *різкий*, *страшний*, *суворий*, *тверезий*, *чемний*, *черствий* тощо) стають основою для творення композитних прикметників. У антонімічний ряд об’єднано кілька лексем з основою **-тверд(ий)** ↔ **м’як(ий)** та їх синонімами: *твердосердий* – Позбавлений чуйності, лагідності, сердечності; *суворий* (про серце, душу); *жорстокосердий* ↔ *м’якосердий* – Якому властиве м’якосердя.

Композити, що характеризують сприйняття людини

Більше половини морфологічно простих прикметників, що визначають сприйняття людиною навколишнього (*виразний*, *вразливий*, *лагідний*, *ласкавий*, *меткий*, *невизначний*, *невразливий*, *необтяжливий*, *нестійкий*, *нечуйний*, *нечулий*, *нечутливий*, *нешвидкий*, *обтяжливий*, *плавний*, *повільний*, *поривчастий*, *проворний*, *різкий*, *розбірливий*, *розпливчастий*, *стійкий*, *суворий*, *упевнений*, *чіткий*, *чуйний*, *чулий*, *чутливий*), не утворюють композитних слів. Саме тому в цьому прошарку лексем не представлені підгрупи прикметників з їхніми основами, що подавали

б загальну характеристику органів чуття людини, реакції людини на події, а приладів – на зовнішні подразники, оцінку сприйняття обрисів предметів, морального стану людини. Закономірним наслідком такого явища є те, що інші прикметники цієї групи, а також інших семантичних груп поля частково беруть на себе їх функції. За таких обставин створюються сприятливі умови для виникнення метафоричних і переносних значень, які з'являються на перетинах кількох семантичних груп.

Найбільш повно представлена підгрупа композитних слів з характеристикою ознак предметів через оцінку їх на дотик. Такі слова утворилися на основі багатьох простих прикметників, належних до аналізованого семантичного поля, та іменників, з якими вони сполучаються. До цієї підгрупи належать прикметники, об'єднані в антонімічні пари. Спостерігається своєрідне явище творення антонімів-композитів, не властиве співвідносним морфологічно простим словам. Так, прикметники *грубий*, *товстий*, *тонкий* входять до підгрупи з вказівкою на ознаки, оцінювані дотиковим сприйняттям людини. Перші два зіставляються з *тонким* за ознакою 'важко ↔ легко деформується', проте безпосередніми лексичними антонімами виступають лише *товстий* і *тонкий*, *грубий* подається як синонім до *товстий*. Розгляд композитних слів показує, що в їх межах безпосередніми лексичними аантонімами стають найчастіше *грубий* і *тонкий*, хоча зрідка утворюється тричленне протиставлення типу *грубостеблій* (Який має товсте, грубе стебло), *товстостеблій* (Який має товсте стебло, з товстим стеблом) ↔ *тонкостеблій* (Який має тонке стебло, з тонким стеблом). Перші два слова синонімічні за значенням і обидва сприймаються як антоніми до *тонкостеблій*. Цей приклад показує, що при творенні таких слів діють два фактори, які диктують семантичні зв'язки в полі – безпосереднє співвідношення рубрик тлумачень лексем і семантичний контекст поля, який розподіляє прикметники за групами і підгрупами. В парі *грубововний* ↔ *м'якововний* семантичний контекст поля диктує антонімічне зіставлення прикметників *грубий* ↔ *м'який*, хоча в тлумаченнях СУМу між простими словами відзначені лише такі безпосередні антоніми до *м'який*, як *твердий* і *суворий*. Композитам *м'якорунний* і *тонкорунний* властиве тотожне значення (Який має тонке руно; // Який складається з тонких волосинок), а це свідчить, що в підгрупі ознак, оцінених з погляду 'дотикового сприйняття людини', *м'який* і *тонкий* виступають як близькі синоніми. Засвідчене також антонімічне зіставлення слів *грубий*, *твердий*, *шорсткий* з прикметником *тонкий* у прикладах *груболистий* (Який має товсте листя; з грубим листям), *шорстколистий* (Який має шкарубке, шершаве листя), *твердолистий* (Який має тверде листя; з твердим листям) ↔ *тонколистий* (Який має тонке листя; з тонким листям). Усі ці композити співвідносні за інтегральною ознакою, що містить оцінку їх за сприйняттям на дотик. Останні корелюють ще за наявністю спільної другої основи з такими словами, як *гостролистий* (З гострим листям; з листям, яке звужується на кінці) та *широколистий* (Який має широке листя; з широким листям), проте останні відносяться до інших семантичних груп поля. Хоча прикметники *гострий* і *широкий* належать до аналізованого семантичного поля, в цій групі композитів вони не мають безпосередніх лексичних зв'язків. Їм усім властиве лише словотворче співвіднесення. Такі опосередковані семантичні зв'язки характерні для слів *грубостеблій*,

товстостеблий ↔ *тонкостеблий* і *низькостеблий* (Який має невисоке стебло; низький). Не всі морфологічно прості слова підгрупи ознак з погляду дотикових відчуттів людини можуть ставати основою композитів. Останні не утворюються від прикметників *нечерствий*, *шовковистий*, *жорсткий*, *несвіжий*, *цупкий*, *черствий*, *шерехатий*, *шкарубкий*. Деякі з них стають джерелом виникнення складних прикметників, що семантично не співвідносяться з аналізованою підгрупою лексики (*м'який*, *рівний*, *свіжий*). Її поповнюють кілька композитів, що не мають антонімічних відповідників: *твердокрилий* (Який має тверді крила; з твердими крилами), *тонкокрилий* (Який має тонкі крила; з тонкими крилами) та ін.

До попередньої підгрупи в групі ознак сприйняття людиною навколишнього близька невелика кількість композитних прикметників, що описують властивості явищ з погляду слухового сприйняття людини. Тут здебільшого представлені слова, що становлять антонімічні пари на зразок *тонкоголосий* (Який має тонкий, високий голос) ↔ *товстоголосий* (Який має товстий, низький голос); *тихоголосий* (Який звучить не сильно, не голосно) і *дзвінкоголосий* (Який має дзвінкий голос), *міцноголосий* (Який має звучний, сильний голос). Іноді композити організовані в синонімічні ряди типу *тиходзвонний* (Який звучить ледве чутно); *ніжнодзвонний* (Який звучить не сильно, не голосно, ледве чутно). Прикметник *туговухий* (*рідко*. Який погано чує; глухуватий) метафорично визначає слухові дані людини. З цією підгрупою за наявності формули 'приємний для зору, слуху, нюху' в прикметника *тихий* поєднуються також прикметники *тихосяйний* (Який сяє тихим, рівним, спокійним світлом), *тихострунний* (З струнами, що тихо звучать). До неї входять композити типу *ніжноколірний*, *ніжнотонний*, а також такі кальки з грецької, як *благоуханний* (*ц.-с.* Який приємно, добре пахне; запашний, пахучий), *зловонний* (Який має неприємний запах; смердючий). Ряд композитів цієї підгрупи виступає як близькі за значенням кальки з грецької, наприклад *благозвучний* (Який гарно, приємно звучить), *доброзвучний* (*заст.* Який приємно діє на слух), *милозвучний* (Приємний для слуху).

Досить численну підгрупу слів становлять композити, які оцінюють рух, його сприйняття людиною. Такі прикметники об'єднуються в кількочленні антонімічні ряди, де або однаковою кількістю синонімів представлено плюсовий і мінусовий члени зіставлення зі значеннями 'швидко ↔ повільно рухається', пор. *бистрохідний* (Те саме, що *швидкохідний* – Який пересувається з великою швидкістю) ↔ *тупоходий* (Який має повільну ходу); *тихохідний* (Який має тихий хід, невелику швидкість), або більшою кількістю – плюсовий член: *швидкоплинний* (Те саме, що *бистроплинний* – Який швидко плине, летить, тече) ↔ *тихоплинний* (*поет.* Який тихо плине). Часто подібне значення з'являється як наслідок метафори, в таких випадках виникають синонімічні ряди композитних прикметників на зразок *бистрокрилий* (Який швидко літає); *легкокрилий* (Який має легкі, швидкі у льоті крила); *швидкокрилий* (який швидко літає), де описано рух птахів і асоціативно – літальних апаратів. Іноді така метафора стосується рухів людей і тварин: *бистроногий* (Який швидко ходить, бігає, легкий на ходу; прудкий); *легконогий* (Швидкий, легкий у ходьбі, бігу, танці і т.ін.); *прудконогий* (Те саме, що *швидконогий* – Який швидко, прудко ходить, бігає; легкий на ходу). Відносними

антонімами до щойно названих прикметників виступають композити *важкотілий*, *тяжкотілий*, що описують малорухливих, неповоротких істот. На метафоричній основі з'являються визначення рухів деяких явищ природи: *бистроводий* (Такий, у якому швидко тече вода); *тиховодий* (З тихою, без хвиль водою; // З повільною, спокійною течією). Значення, що подають оцінку рухів, часто стають джерелом виникнення семантичних компонентів, які описують ознаки реакції органів чуття людини на певні природні явища. Прикладом такого семантичного поєднання може бути ряд слів, до якого входять *тиховійний* (Який тихо віє, слабо коливається); *легковійний* (Який віє злегка, не сильно (звичайно про вітер)); *тепловійний* (Який віє теплом); *суховійний* (Який віє сухим гарячим вітром). У наведених словах, частина з яких належить до поетичної лексики, ознаки руху вітру поєднуються з ознаками відчуття його людиною.

Складні прикметники на визначення зовнішнього вигляду істот та предметів

Семантичний компонент 'характеристика зовнішнього вигляду кого-, чого-небудь', який утворює периферійну і найменш численну групу морфологічно простих прикметників аналізованого поля, організовує одну з найбільших за складом групу композитів.

Основу зіставлення простих прикметників становить значення 'витончений ↔ невитончений'. Негативно забарвлений член пари має, як правило, супровідні семи 'простий – дуже простий – грубий'. В композитах це значення рідко реалізується. Натомість у них ширше представлене визначення зовнішнього вигляду предметів, людей, рослин, тварин. Характерною особливістю багатьох таких композитів є закріплення їх за певними тематичними групами іменників. Зокрема, серед них виділяються підгрупи композитів, які виступають здебільшого в ролі означень людей, тварин, предметів. Помітна метонімія, коли характерні ознаки людей, тварин за подібністю переносяться на предмети. Це явище дає підстави для висновку, що композиція основ дозволяє закріплювати в композитних прикметниках певні ознаки предметів, істот, які з тимчасових стають постійними (пор. *сухолиций*, *гострорилий*). Закріпивши сталість таких ознак у композитах, вона звужує подальшу лексичну сполучуваність складних прикметників, обмеживши її поєднанням із словами названих поняттєвих груп (люди, тварини, предмети), наприклад, слова з основами **-вид(ий)**, **-лиц(ий)** сполучаються з іменниками-назвами людей. Метонімія дозволяє зняти обмеження, накладені на лексичну сполучуваність слів, і розширити її завдяки перерозподілу прикметників між групами, виникненню в них переносних значень (наприклад, ознака людини *товстопузий* стає ознакою автомобіля).

У підгрупу композитів, що визначають зовнішність людей, входять прикметники, які характеризують різномірні її особливості. Тут трапляються ряди слів, пов'язані лексичними синонімічно-антонімічними відношеннями, що групуються за другими основами. Так, частина поєднує зіставлення повних-неповних

облич людей з підкресленням у деяких випадках витонченості форми. Композити *кругловидий*, *повновидий* зіставляються з *довговидим*, бо виділяють обличчя круглі та продовгуваті.

На іншу ознаку вказує прикметник *широковидий*, що визначає обличчя не за об'ємом, а за шириною (з широким обличчям). Лексеми *тонковидий* (Який має тонкий вид, з тонкими рисами обличчя), *миловидий* і *миловидний* (Який має приємні, привабливі риси обличчя) подають оцінку рис обличчя. Цікаво, що подібну сітку синонімічних та антонімічних відношень утворюють прикметники, до складу яких входить основа **-лиц(ий)** (зрідка **-образ(ий)**). Такі композити численніші порівняно з попередньою підгрупою, проте мають подібний характер семантичного впорядкування, наприклад, у них зіставлені обличчя товсті (*круглолиций*, *повнолиций*, *товстолиций*) та вузькі, худі (*вузьколиций*, *сухолиций*); продовгуваті, загострені (*довголиций*, *довгообразий*, *гостролиций*) і плоскі (*плосколиций*). Прикметник *широколиций* визначає обличчя за ознакою ширини. Оцінку рис обличчя в цілому містять лексеми *милолиций*, *ніжнолиций*, *тонколиций*, а окремих його частин – прикметники *тонкобровий* (за шириною), *довгобровий* (за довжиною), *низкобровий* (за розташуванням над очима).

Іноді композити утворюють синонімічний ряд слів, об'єднаний значенням 'предмет з невитонченою грубою формою' (*грубокостий*, *ширококостий*). Такі слова бувають словотворчо пов'язаними з синонімічним рядом лексем, які вказують на іншу зовнішню ознаку людини (худорлявість): *сухокостий*, *худокостий* (Кістлявий, худий). З останнього прикладу стають більш зрозумілими основи синонімізації композитних прикметників. Чисто передумови синонімічного групування складних слів створюють синонімічність їх перших та тотожність других основ (типу **-кост(ий)**). Синонімічні відношення можуть встановлюватися між словами з різними другими основами при синонімії перших основ композитів, що виражають значення 'кістлявий, худий' (пор. *пласкоробрий*, *худоробрий* і *сухокостий*, *худокостий*). Антонімами до них виступає синонімічний ряд слів *круглобокий*, *повнобокий*, *товстобокий*, що характеризують повних людей. Тотожність других компонентів дозволяє групування слів на тематичному ґрунті й на антонімічно-синонімічній основі: *сухотілий*, *пишнотілий*, *повнотілий*, *товстотілий*. У цій групі композиція основ спричинює появу таких антонімів і синонімів, що в співвідносних зі складними прикметниками морфологічно простих лексемах існують як потенція. Так, антонімія повного і плоского виникає лише контекстуально, при поєднанні з деякими спільними іменниками (живіт, груди). Умовою контекстуальної реалізації антонімічних відношень названих прикметників є наявність у них спільних значень (пор. *плоский* – 3. Який має невелику товщину або висоту і рівну поверхню і повний – 7. В міру товстий, округло-пухлий). Оформлення їх як антонімів спостерігаємо у межах композитів *плоскогрудий* (Який має плоскі груди) ↔ *повногрудий* (Який має повні груди). Як бачимо, в усіх наведених прикладах порівнюються предмети, що мають округлу (значну за об'ємом) і неокруглу, плоску форму. На цій же основі об'єднуються, наприклад, такі прикметники, як *повногубий* (Який має повні губи), *товстогубий* (Який має товсті губи, з товстими, губами) ↔

тонкогубий (Який має тонкі губи, з тонкими губами). Інакше характеризує губи лексема *сухогубий*, що в СУМі співвіднесена з третім значенням прикметника *сухий* (Позбавлений вологи). Однак метафоричний прикметник *сухогубий* може також описувати людей з тонкими губами.

Більшість композитних прикметників, що характеризують зовнішній вигляд чого-небудь, можуть однаково сполучатися з іменниками – назвами людей і тварин, наприклад: *товстоносий* ↔ *тонконосий*, *тупоносий* ↔ *гостроносий*, *плосконосий* ↔ *широконосий*; *високоногий* ↔ *низьконогий*, *сухоногий*, *тонконогий* ↔ *товстоногий*. Проте багато серед них таких лексем, що стосуються лише людей (*повнощокий*, *рожевощокий*, *свіжощокий*) або лише тварин (*тупорилий* ↔ *гострорилий*, *товстодзьобий* ↔ *тонкодзьобий*, *гостродзьобий*).

Підкреслення подібності зовнішніх ознак істот та предметів стає основою для виникнення метафоричних значень композитів у словосполученнях на зразок *тупоносий*, *гостроносий черевик*, *тонконогий гриб*, *товстоногий* ↔ *тонконогий стіл*. Рідше метафоризація відбувається при перенесенні ознак тварин на людину (пор. *товстомордий* у першому та другому значеннях – 1. Який має велику, товсту морду, з товстою мордою (про тварин) та 2. *розм.* Який має товсте, м'ясисте обличчя, з товстим обличчям (про людину), див. також *товстопикий*). Подекуди уподібнення ознак людей та предметів спричиняє появу переносних значень, як у прикметника *товстопузий* (1. *розм.* Який має велике, товсте черево, пузо і 2. *перен.* З випуклими, широкими боками (про автомобіль, меблі та інші предмети)).

У групі композитів із семантичним компонентом 'характеристика зовнішнього вигляду чого-небудь' широко представлені лексеми, що визначають предмети. Лише в небагатьох із них трапляється оцінка зовнішнього вигляду предмета, рослини (пор. зіставлення товщини кори в композитах *товстокорий* ↔ *тонкокорий* з описом приємних для сприйняття людини інших її особливостей в лексемі *ніжнокорий*). Частина аналізованих композитів об'єднана в антонімічно-синонімічні ряди, що характеризують різні властивості предметів: *тонковерхий* (Який звужується догори, з гострою верхівкою); *гостроверхий* (З гострим верхом); *плосковерхий* (З плоским, рівним верхом); *широковерхий* (З широкою верхньою частиною (про предмети)). Один ряд зіставляє гострі і тупі предмети (*гострокутний* ↔ *тупокутний*, *гостролистий* ↔ *туполистий*), другий – високі й низькі (*високостовбурний* ↔ *низькостовбурний*), третій – широкі й вузькі (*вузькорядний* ↔ *широкорядний*). У багатьох випадках такі прикметники не впорядковані як синоніми чи антоніми і наголошують одну певну якість предмета, що могла б мати антонімічну реалізацію чи бути розгорнутою синонімічними словами, але не засвідчена словником: *широкостеблій*, *гострогранний*, *гострокінцевий*, *довгостеблій*, *низькощоглий*, *широковітий*, *широкогіллястий*, *ширококронний*.

Іншу центральну групу композитів становлять слова, що належать до кількісно-оцінних. Оскільки це найбільш численна лексика серед композитних прикметників, її доцільно розглянути на матеріалі всього словника й описати окремо².

² Див. у цій книзі працю «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними» (упоряд.).

Периферійні групи компаративних прикметників

Група композитів із значенням ступеня впливу певних факторів на людину, подію нечисленна. Для неї характерні градування ознаки, підкреслення її інтенсивності при впливі, а також використання перших основ типу **гостро-, добро-, зло-, легко-, мало-, сильно-, тяжко-, швидко-**. Частина таких складних прикметників організована як антонімічні пари, один член яких підкреслює сильний, другий – незначний вплив чого-небудь на когось, щось: *злаякісний* (1. Дуже шкідливий, небезпечний, загрозований для життя) ↔ *доброякісний* (2. мед. Який не поширюється, піддається вилікуванню; протилежне *злаякісний*); *сильнодіючий* (Який справляє сильну дію на кого-, що-небудь) ↔ *малодійовий* (Який мало впливає на що-небудь, мало діє, дає мало користі). Деякі з них не мають антонімічних зіставлень і своїми першими основами співвідносяться з морфологічно простими словами, у тлумаченнях яких засвідчуються формули ‘який діє сильно, швидко’ і т.д. Вони підкреслюють і інтенсивність ознаки, дії (*гострозаразний* – Надзвичайно заразний; *швидкодіючий* – Який діє дуже швидко) або недостатність впливу (*малозначний* – Який не має великого значення, впливу).

Кілька композитних прикметників розкривають таку ознаку предметів, як їх здатність піддаватися впливу: *швидкопсувний* (Який швидко псується). Характерними особливостями композитних прикметників порівняно з морфологічно простими словами, які виявляють значення ‘ступінь впливу на кого-, що-небудь’, є їх більша чисельність і вираження не тільки такого відтінку значення, як вплив одних людей на інших (що становить основу зіставлення морфологічно простих лексем *сильний* ↔ *слабий*), а й визначення способу дії людини на предмети, а предметів на людину (що реалізовано основами **добро-, зло-, легко-, мало-, тяжко-, швидко-** у композитах). Хоча таких композитів більше, ніж морфологічно простих прикметників, однак порівняно з іншими групами складних лексем вони становлять невеликий прошарок лексики і тому відносяться до периферії аналізованого прикметникового поля.

Серед композитів не представлені слова, що мали б семантичний компонент ‘ознаки положення предмета у просторі’, основи яких співвідносилися б з морфологічно простими прикметниками, належними до поля. Відсутність композитів з таким значенням пояснюється синтаксичними причинами. Адже аналізовані слова є наслідком сполучуваності основ прикметників з другими віддієслівними основами. Дієслова положення на зразок *висіти, сидіти, лежати* неперехідні, від них здебільшого не утворюються безпрефіксні прикметники. Вони зустрічаються в словосполученнях із слабким зв’язком дієслова та обставинного слова: *висіти на стіні, лежати на дивані, лежати, сидіти в кріслі*. Як показує матеріал дослідження, такі словосполучення не згортаються в композитні слова. З цього погляду показовий приклад прикметника *стійкий*, похідного від дієслова *стояти*. Він представлений як друга основа словотворчого, дуже продуктивного в сучасній українській мові ряду слів на зразок *гнилостійкий, жаростійкий, морозостійкий*. Відбувається це внаслідок того, що прикметнику притаманні

валентності, не характерні для твірного дієслова, пор.: *стійкий до морозу* і *стояти на морозі*. Цей фактор і сприяє перетворенню словосполучення із сильним керуванням у складне слово.

* * *

Лексико-семантичне поле композитних прикметників складається з восьми груп, які передбачають характеристику ознак предметів з погляду їх здатності зберігати форму, деформуватися, піддаватися впливу, зовнішнього вигляду, характеристики людини, оцінки явищ за сприйняттям на дотик, зір, нюх, смак, за впливом певних факторів на людину, події, ступенем виявлення ознаки. До найбільш заповнених належать ті з них, що називають ознаки зовнішньої форми людини, предмета, оцінюють ступінь виявлення ознаки. Характерною особливістю композитів є те, що ознаки, основні для формування лексико-семантичного поля простих прикметників, у межах складних слів притаманні одиницям, мало поширеним у полі і таким, що мають метафоричні або лексикалізовані значення. Так, властивості ‘здатність зберігати форму, деформуватися’ сприймаються в композитах як ознаки способу дії. З цього погляду прикметники, подібні до *тугоплавкий, легкоплавкий, морозостійкий*, розрізняються таким чином: перші за важко ↔ легко виконуваною дією, останній – за ознакою можливості дії.

Метафоричні та переносні значення простих прикметників, що описують здатність людей, предметів піддаватися впливу, реалізуються в 25 композитах поля. Отже, таких одиниць утричі менше, ніж простих (пор. 25 і 77). У композитах активізуються ті значення морфологічно простих слів, що підкреслюють оцінку предметів, явищ з погляду сприйняття людини (приємний ↔ неприємний) на дотик, слух, нюх і т.ін.: *благозвучний, доброзвучний, тиховійний*.

Аналізований матеріал підводить до підсумку, що в композитах найбільша модифікація і реалізація властиві семантичному компоненту ‘ступінь виявлення ознаки’, який конкретизується значеннями кількості та оцінки щодо певної норми. У складних словах з другими віддієслівними прикметниковими основами він передбачає оцінку способів виконання дії, що характеризують її часовий перебіг, інтенсивність щодо охоплення дією якої-небудь кількості об’єктів, з погляду прийнятих норм. Там, де наявні другі основи, похідні від іменників, теж оцінюються кількісні ознаки предметів або інші властивості, які стосуються їх зовнішнього вигляду, стану тощо.

Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови¹

В українському мовознавстві існує достатня кількість граматики української мови різного типу. Останній том академічної граматики сучасної української літературної мови опубліковано понад три десятиліття тому [Сучасна... 1969-1973]. За цей час змінилася сама українська мова, а також наукові парадигми мовознавства.

На розвиток української мови істотно вплинули такі соціальні чинники, як здобуття незалежності Україною й утвердження державного статусу української мови. Помітні зміни сталися в різних функціональних стилях сучасної української мови, змінюється і усталюється її норма, посилюється її інтелектуалізація, відбуваються процеси демократизації мови, термінування і детермінування, збагачується і оновлюється її словниковий склад. На розвиток української мови впливає глобалізація світових процесів. Отже, необхідне дослідження реакції мови на них і систематизація наслідків цього впливу. В останнє десятиліття, наприклад, в українській мові під впливом численних запозичень з'явилася велика кількість слів проміжного типу між композитами і юксталозитами (*афроєвразійський*), численними стали складні слова без єднального голосного між основами *інтернет-сторінка*, *інтернет-новини*, *інтернет-тарифи*, *резус-фактор*, *дискурс-аналіз*. Нагромадження їх веде до зміни морфемного образу українського слова, для якого характерніша наявність такого голосного. Посилилися аглютинативні механізми творення складних слів. Ми спостерігаємо нанизування в препозиції до вже наявних складних слів нових основ, пор.: *кінофотофоноводокумент*, *перевезення* → *меблеперевезення*, *вантажоперевезення* → *автомоблевантажоперевезення* тощо. Накопичується фонд так званих аброморфем – основ, що здебільшого мають інтернаціональний характер, стандартні, регулярно повторювані значення, достатньо високу частотність в науково-технічному стилі та загальнолітературній мові, часто містять у фіналі голосний *o*, що полегшує їхнє входження

¹ Уперше опубліковано в: Функціональні аспекти словаутварення: Дакл. ІХ Міжнар. наук. канф. Камісії па славянскому словаутваренню пры Міжнар. камітэце славістаў (Мінск, 9-14 кастрычніка 2006 г.). – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка», 2006. – С. 109-114.

в гібридні слова мови: *енергоборг, енергозалежність, енергокриза, енергопрогрес, енергорепресії*. Вони стають наслідком творення слів за новими моделями, подібними до абrevіатурних, що не проходять у сучасній мові стадію обов'язкового співвідношення зі словосполученням: *екобезпека, екогідрологія, екоенергетика, екокатастрофа, екоосвіта, екополіс, екорух, екосистема, екотуризм, екоцид*.

У лінгвістиці утвердився антропоцентричний підхід до пояснення мовних явищ. У межах цього підходу в центрі уваги дослідника перебуває особистість мовця, його епістемічний світ і комунікативні наміри.

Висвітлення мовних явищ у цьому аспекті найповніше може відбити функціонально-категорійна граMATика української мови. Проект написання граMATики такого типу обґрунтував член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії та граMATики української мови Інституту української мови НАН України І.Р. Вихованець, який очолює авторський колектив праці. До нього ввійшли вчені Національної академії наук України доктори філологічних наук І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.Ф. Клименко. Є.А. Карпіловська, професори вишів України: Донецького національного університету (А.П. Загнітко), Івано-Франківського національного університету імені Василя Стефаника (В.В. Грещук) та Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (М.Ю. Федурко). До граMATики увійдуть томи «Синтаксис», «Морфологія» та «Словотвір».

Останній складатиметься з морфеміки, словотвірної морфології та словотворення. У морфеміці будуть описані одиниці морфемної підсистеми мови, взаємовідношення між морфемами та між класами морфем, різними за місцем розташування в слові. Їхньою роллю, функціональними характеристиками, походженням, за ознаками форми. За матеріалами «Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови» Інституту мовознавства НАН України, в якому на сьогодні понад 177 тисяч слів, не лише будуть окреслені інвентарі коренів та службових морфем, а й показані частотно-валентні характеристики префіксів та суфіксів, інтерфіксів (за матеріалами «Словника афіксальних морфем української мови» [САМУМ 1998]).

У «Морфеміці» буде розкрито лінійні морфемні структури слів, подано інвентар цих структур, особливості в різних частинах мови, показано параметри допустимих структур, межі їхнього ускладнення, а також максимальну морфемну структуру однокореневого слова української мови з чотирьох префіксів, кореня, шести суфіксів та флексії (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-0*), а також структури з максимальною кількістю префіксів (*по-пере-роз-по-діл-я-ти*) або суфіксів (*матер-і-ал-із-ува-ти-ся*).

У цій частині тому буде представлена парадигматична інтерпретація лінійних морфемних структур завдяки встановленню морфемної сітки структур слів сучасної української мови. Завдяки такому розгляду буде змальовано типологічний морфемний портрет української мови, що вирізняє її з-поміж інших слов'янських і неслов'янських мов. Його доповнюють такі типологічні ознаки слова української мови, як його середня морфемна довжина і глибина.

У «Морфеміці» будуть розкриті закономірності конструювання морфемних структур, використання їх у мові і наповнення у текстах різних функціональних стилів. Воно підвладне дії законів простоти і переваги. У лексичному складі мови переважають однокореневі слова, багатокореневі становлять лише 14% лексикону. Морфемні структури мають найбільше лексичне наповнення і реалізуються з найбільшою частотою в текстах, коли вони є простими (у межах середньої довжини слова 4 ± 1 морфема).

У конструюванні морфемних структур слова виявляється закон симетрії. Структури однокореневих слів переважно асиметричні, однак ті з них, що входять до ядра підсистеми мови (*до-пис-0*, *за-мал-ий*), наділені дзеркальною симетрією, тобто мають врівноважену до- і післякореневу частину слова. Багатокореневі слова віддають перевагу структурам з монотонною симетрією (ритмічним повторенням тактів: *тінь-о-люб-0*, *чорн-о-білий*).

Плинна рівновага в морфемній підсистемі мови зберігається завдяки притягальній силі кореня, що є носієм спорідненості слів у гніздах, і задає спосіб поєднання службових морфем у слові, як і можливості прочитування семантики його одиниць.

Цю частину тому завершить огляд тих процесів, що відбуваються сьогодні в мові і пов'язані з її морфемікою та морфотактикою. Ідеться про активізацію малопоширених афіксів, що здобувають продуктивність у науковому стилі української мови, стають активним засобом творення неологізмів, поповнення інвентаря морфем новими основами та уніфіксами, виникнення афіксоїдів тощо.

У частині «Морфонологія» морфонологічна підсистема української мови буде представлена в контексті комплексної одиниці словотвірної підсистеми мови – словотвірного гнізда. Методика аналізу особливостей формального входження основ твірних слів до структури похідних, встановлення правил перетворення афіксальних морфем на різних ступенях похідності, розкриття взаємодії морфонологічних явищ, що супроводжують словотворення, застосована в описі відіменникових гнізд у праці М.Ю. Федурко [Федурко 2003].

У нашій граматиці передбачено визначення морфонологічного чинника у формуванні словотвірних гнізд з вершинними словами різних частин мови систематизацією особливостей морфонологічних перетворень (шляхом встановлення типової морфонологічної структури словотвірних гнізд). Ми поділяємо думку С.Толстої, що основною одиницею аналізу та синтезу морфонологічної структури дериватів є морфонологічна модель, і враховуємо наслідки застосування такої одиниці в розгляді морфонології відіменникових гнізд сучасної української мови, що одержала М.Ю. Федурко. Виділені всередині словотвірних гнізд морфонологічні моделі похідних, типові морфонологічні структури гнізд, їхні класи, доповнені показниками їхнього лексичного наповнення, допоможуть розкрити обсяг морфонологічних перетворень у гніздах, найпродуктивніші морфонологічні моделі у межах іменників, дієслів, прикметників, прислівників.

Словотворення мови буде описано в межах основоцентричного підходу з урахуванням транспозиційних, модифікаційних і мутаційних значень, словотвірних категорій, процесів, а також особливостей функціонування словотворення у різних стилях сучасної української літературної мови.

У згадуваній функціонально-категорійній граматиці сучасної української мови враховано системні зв'язки морфологічної, синтаксичної та словотвірної підсистем мови. Докладніше функціональна морфолого-синтаксична концепція граматики описана в праці «Теоретична морфологія української мови» І.Вихованця і К.Городенської [Вихованець. Городенська 2004]. І.Р. Вихованець відзначає, що ця концепція дозволяє послідовно окреслити слово в плані його граматичної будови й функціонування, у вирізненні й аналізі частиномовних одиниць, слів-морфем, слів-речень та морфологічних категорій у всіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови.

Морфологію і словотворення визначає використання спеціалізованих морфем, одні з яких передають морфологічні значення (флексії), інші (суфікси, префікси, постфікси тощо) – словотвірні. Словотворення з'єднує морфологію з лексикою і є важливою ланкою структурування мови [Там само: 6-7].

У граматиці буде з'ясовано налаштованість морфологічних, словотвірних, синтаксичних категорій одна на одну і водночас показані відмінності кожної з них. своєрідність їхніх граем. «Граемам морфологічних категорій звичайно притаманна семантико-граматична спрямованість, тоді як граеми словотвірних категорій є формально-граматичними величинами, тобто словотвірними типами з відповідним афіксальним структуруванням, які в семантичному плані об'єднані спільною словотвірною функцією категорії» [Там само: 100]. На відміну від граем морфологічних категорій, що беруть участь у побудові всіх реченневих конструкцій, граеми словотвірних категорій, або словотвірні типи, їхнє формування часто підтримувані відповідно реченневою позицією словотвірної бази [Там само, 100]. Зрозуміло, що виділення основних словотвірних семантичних категорій, наприклад, похідних іменників та прикметників, корелює з семантико-синтаксичною структурою речення. До основних словотвірних іменникових категорій входять суб'єкт, знаряддя, локатив, граматична предметність, збільшеність, зменшеність, збірність, одиничність тощо, з подальшим поділом їх на підкатегорії, скажімо, суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану тощо.

Словотвірні категорії прикметника визначено характером його взаємозв'язків з вихідними для нього з словотвірного погляду частинами мови. І.Р. Вихованець характеризує прикметник як таку частину мови, що має суфіксально-префіксальну словотвірну доміную, і наголошує, що суфікси похідних іменників здебільшого формуються з предикативних знаків [Там само: 134].

До розгляду прикметникових словотвірних категорій буде залучено категорію недостатнього ступеня вияву ознаки, категорію надмірної інтенсивності ознаки, категорію суб'єктивної оцінки якості (тобто категорії з модифікаційними значеннями), категорію протилежності, категорію надміру супровідної ознаки (в межах яких словотворчі засоби виконують функцію заступання). Їх доповнять категорія присвійності, категорія локативної атрибутивності, категорія темпоральної атрибутивності, категорія порядковості, ад'єктивної синтаксичної деривації і міжрівнева словотвірно-морфологічно-синтаксична категорія ступенів порівняння.

Основоцентричний підхід до пояснення словотвірних явищ уможливить розкриття словотвірних потенцій різних частин мови, залежність їх від синтаксичної

поведінки вершинних слів гнізд, а також визначення гнізд за параметрами реалізації словотвірних типів, семантичних словотвірних категорій, лексичної потужності гнізд. До цих ознак в описі буде додано аналіз гнізд за особливостями словотвірних ланцюжків, парадигм слів різного ступеня похідності, а також за характером засвоєння значень слів в аспекті зв'язку між похідними одиницями. У ньому буде використано морфемно-словотвірний фонд української мови Інституту мовознавства НАН України [Клименко, Карпіловська та ін. 1990; Klymenko, Karpilovs'ka 1994], а також «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2005].

Характеристика словотвірних явищ сучасної української мови буде неповною без опису функціонування словотвірних одиниць у текстах різних стилів, динаміки в словотворенні. Вони виявляються в процесах нсологізування і використання в них словотворчих засобів нових і тих, що були штучно заборонені в часи першої русифікації, збільшенні інтернаціональних запозичених одиниць і водночас конкуренції з ними слів з питомими компонентами мови, швидкій гібридизації слів як реакції мови на прискорене проникнення в неї різних запозичень, зростання ролі осново- та словоскладання в процесах номінації і внаслідок цього збільшенні питомої ваги складних слів у словниковому фонді мови. Помітні зростання розчленованих номінацій, що є перекладами інтернаціональних термінологічних словосполучень з подальшим згортанням їх в афіксальні похідні, формування нових словотвірних моделей, «агресія» експресивних засобів мови і проникнення їх навіть до термінологічної лексики тощо.

Література

1. Вихованець, Городенська 2004: Иван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – Київ.
2. Клименко, Карпіловська та ін. 1990: Клименко Н.Ф., Карпіловська С.А., Комарова Л.І., Недозим Т.І., Иванова Т.В. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – №6. – С. 41-50.
3. Клименко, Карпіловська, Кислюк 2005: Клименко Н.Ф., Карпіловська С.А., Кислюк Л.П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – Київ.
4. САМУМ 1998: Клименко Н.Ф., Карпіловська С.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – Київ.
5. Сучасна... 1969-1973: Сучасна українська літературна мова. – Київ. – Т.1-5.
6. Федурко 2003: Федурко М.Ю. Морфологія відіменникового словотворення. – Дрогобич.
7. Klymenko, Karpilovs'ka 1994: Klymenko N.F., Karpilovs'ka Ie.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – No.2. – P. 113-131.

Морфологічна будова композитів¹

Способи творення складних слів

Дослідження композитів має давні й досить сталі традиції. Складні слова (композиції) краще вивчені в порівняльно-історичному плані², менше – в синхронному аспекті. Проте й тут ми маємо ґрунтовні розвідки на матеріалі різних мов³. Українські складні слова аналізуються в працях Є. Рудницького, М.Т.Чемерисова, М.Т.Доленка та ін.⁴

¹ Уперше опубліковано в: Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.

² К.Brugmann, B. Delbrück. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, т. II, ч. I і II, Strasburg, 1906; Г. Пауль. Принципы истории языка, М., 1960; F. Miklosich. Die nominale Zusammensetzung im Serbischen, Wien, 1863; А.А. Белецкий. Отношение простых и сложных основ в древнегреческом языке. К., 1949; И.М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967; К.К. Трофимович. Продуктивность моделей сложных существительных в чешском языке добелогорского периода // Исследования по чешскому языку. Вопросы словообразования и грамматики, М., 1963, с. 172-180; його ж. До питання про «синтаксичні зв'язки» між компонентами складного слова // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологія, 1961, № 1. с. 108-112.

³ В.В. Виноградов. Русский язык. М., 1967; Г.О. Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы, т. V. Сб. статей по языковедению. М., 1939; Н.М. Шанский. О соединительной гласной как словообразовательной морфеме // Русский язык в школе, 1958, № 5; В.П. Григорьев. К вопросу о «грамматических» отношениях между компонентами сложного существительного // Русский язык в школе, 1958, № 5; його ж. Заметки о сложных словах // Вопр. языкознания, 1958, № 5; його ж. О взаимодействии словосложения и аффиксации // Вопр. языкознания, 1961, № 5; Е.Л. Гинзбург. Синтаксическая типология сложных слов // Проблемы структурной лингвистики, М., 1968; Э.Ф. Скороходько. Вопросы теории английского словообразования и ее применение к машинному переводу. К., 1964; H. Marchand. On the analysis of substantive compounds and suffixal derivatives not containing verbal elements // Indogermanische Forschungen, 1965, 70, 2; його ж. The Categories and Types of Present-day English Wordformation, Wiesbaden 1960 та ін.

⁴ Є. Рудницький. Складні слова в українській мові // Збірник секції граматики української мови, кн. 1, 1930, с. 141-196; М.Т. Чемерисов. Складні іменники в українській мові // Наук. зап. Запорізького пед. ін-ту, т. 4, філол. зб., 1957; його ж. Сложные слова в украинском языке. Автореф. канд. дисс., Х., 1956; М.Т. Доленко. Складні прикметники в

Обидва аспекти – діахронний і синхронний – окреслюють різні властивості композитів. При першому підході увага дослідника зосереджується на генезисі композитів, на аналізі умов і способів їх виникнення із словосполучень завдяки сталій позиції слів у них, відокремленню і протиставленню словосполучення цілому реченню або внаслідок аналогії. При другому підході вивчається існування композитів у мові, функціонування і виникнення їх у мовленні. В обох випадках композит, як явище словотвору, співвідноситься з іншими одиницями мови: на словотворчому рівні – з складними словами некомпозитами, простими афіксальними словами, з одиницями інших рівнів мови, наприклад із словосполученнями. Для правильного зіставлення необхідне чітке тлумачення об'єкта дослідження, усвідомлення можливих шляхів при вивченні його властивостей.

Композиція – один із способів словотвору. Ми, слідом за А.О. Білецьким, розрізняємо морфологічний, або зовнішній словотвір, який становлять 1) афіксація (*учити, учитель, учителька, учительський, учительство, учителювати*), 2) словоскладання, чи юктапозиція (*анінацо, вічнозелений, думати-гадати, насамперед, немовбито, панібрат, такий-сякий, тимчасовоповірений*), 3) основокладання, чи композиція (*лісосплав, мідеплавильний, утихомирювати, цілодобовий*), 4) скорочення, чи абревіація (*агітпункт, завпед, вуз, УРСР*), і семантичний, або внутрішній словотвір, що полягає в семантичних змінах лексем (*голова як частина тіла і голова колгоспу*)⁵.

Класифікація способів морфологічного словотвору ґрунтується на протиставленні простих слів, що мають у своєму складі один корінь (чи основу, синхронно між ними не існує принципової різниці), та слів складених, що мають два або більше коренів. Серед останніх виділяються слова, утворені внаслідок складання кількох оформлених слів або форм слів (*інженер-механік, ніпроцо, поцейбічний, цьогорічний*). Від них відокремлюються слова, утворені внаслідок основокладання (*винороб, пройдисвіт, скособочитися*). Ці слова мають особливу композиційну форму: в них поєднуються не форми слів, а основи, вони здебільшого мають композиційні елементи **о, е**, їм притаманний еліптичний характер з'єднання компонентів, до них часто входять складові частини, що не зустрічаються при сполучуваності самостійних елементів (*винокур, криголам, свинопас, хлібороб*).

Абревіація – наслідок поєднання в одному слові кількох слів, що скорочуються до кореня, до кількох складів, до окремих букв (*заготзерно, райком, РТС*).

Варто зауважити, що словоскладання і основокладання багатьма дослідниками не розрізняються. Обидва ці явища підводяться під одну рубрику – словоскладання. Звичайно, принципової різниці між ними немає, як не існує її і між словоскладанням та афіксацією. Вже стала загальноновизнаною теза про еквівалентність

сучасній українській мові // Укр. мова в школі, 1956, № 1, с. 18-24; А.В. Майборода. Основокладання як засіб поповнення словникового складу української мови // Тези доп. IV міжвузівської республіканської славистичної конференції, Одеса, 1961, с. 13-16; Н.С. Родзевич. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Укр. мова в школі, 1952, № 6, с. 10-19; М. Станіславський. Слова-скорочення у сучасній українській літературній мові // Збірник секції граматики української мови, кн. 1, 1930, с. 197-216.

⁵ А.О.Білецький. Програма курсу «Загальне мовознавство», К., 1972, с.29.

останніх як форм синтаксичної деривації⁶. Зіставимо для прикладу *лежебока* – *лежень*, *лизоблюд* – *лизун*, рос. *зеворот* – *зевун*⁷ або

Проте при вивченні одного зрізу мови доцільно розрізняти словоскладання і основокладання для того, щоб виявити характерні тенденції словотвору окремої мови. В історичному плані словоскладання розглядається як перший ступінь творення складних слів; другим є основокладання; від складних слів (юкстапозитів) та композитів при деетимологізації утворюються прості афіксальні слова. У сучасній мові вивчення розподілу слів за виділеними способами словотвору має показати співвідношення слів з різним ступенем складності у словотворчій чи морфемній структурі. Одним із питань при вивченні такого співвідношення є кількість і характер афіксальних слів, утворюваних від складних слів (юкстапозитів), композитів та абревіатур.

Інакше питання повинно бути сформульоване в такий спосіб: чи однаковою мірою утворюються похідні слова безпосередньо від складних слів, композитів, абревіатур? При позитивній відповіді можна було б твердити про рівноправність перелічених способів творення слів у сучасній мові. Коли ж виявиться велика відмінність у творенні похідних від різних типів складних слів, доведеться визнати, що і в сучасній мові помітна поступовість переходу від одного типу творення складних слів до іншого, від складних слів до простих. Складне слово (юкстапозит) *інженер-геолог*, наприклад, має афіксальне утворення *інженерно-геологічний*. Юкстапозит *інженер-геолог* легко розкладається на самостійні слова *інженер* і *геолог*, афіксальні утворення від нього важко піддаються декомпозиції (розкладу на окремі елементи). Власне, афіксація спресовує слово, робить зв'язок між його морфемами ще тіснішим. Так само творення від абревіатури *робітфак* за допомогою афіксів слів *робітфаківець*, *робітфаківський* показує вищий ступінь об'єднання двох коренів у слові. Порівняймо з цією метою згадане слово зі словом *агітмасовий*, що легко розкладається на *агітаційний* і *масовий*.

Здавна методом вивчення складних слів була декомпозиція. Вона полягає у відшуканні словосполучень, синтаксично і семантично співвідносних юкста- і композитам. Цей метод ми знаходимо ще в граматиці старої індійської мови Паніні⁸, його модифікували в різний спосіб у межах порівняльно-історичного

⁶ Е. Курилович. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике, М., 1962, с.30.

⁷ Пор. Е. Гинзбург. Синтаксическая типология сложных слов, с.228.

⁸ У граматиці Паніні зафіксовано 6 класів композитів: 1) копулятивні, при декомпозиції їхні компоненти між собою координуються; 2) детермінативні, останній елемент композита визначається першим у відмінковій формі; 3) клас, першим елементом якого є прикладка; 4) клас, першим елементом якого є числівник; 5) клас з двома компонентами –

мовознавства, процедурно доповнили в структурній лінгвістиці, де чітко опрацьовані правила позиційного (дистрибутивного) та трансформаційного аналізу. Метод базується на гіпотезі про те, що складні слова функціонують у тісному зв'язку з системою словосполучень, їхня структура зумовлена в цілому граматичною будовою мови. Наслідком застосування цього методу є класифікація складних слів за типом опосередкованих синтаксичних відношень між компонентами слова⁹. Ми користуємося при вивченні матеріалу дистрибутивним і трансформаційним аналізами. Вони є засобом розгляду композитів зсередини, групування їх у обмежену кількість класів зі всією сукупністю еквівалентних синтаксичних конструкцій і певним семантичним значенням.

Першим кроком вивчення композитів у нашому дослідженні є морфемний аналіз, внаслідок якого встановлюється морфемна структура складних слів. Другим кроком є словотворчий аналіз складних слів, за допомогою якого виділяються їхні словотворчі структури.

Далі здійснюється зіставлення (в основному статистичне) складних слів, узятих із словника та з суцільно розписаних текстів. Цей аналіз спрямований на перевірку продуктивності способів творення складних слів, на вивчення поширеності окремих типів композитів у мовленні. Крім того, при вивченні матеріалу застосовано деякі статистичні індекси, запропоновані Дж. Грінбергом для морфологічної типології мов¹⁰. Вони допомагають аргументувати твердження про ступінь синтетичності сучасної української мови.

Матеріал дослідження організований у такий спосіб:

1) з «Українсько-російського словника»¹¹ виписані складні слова, яких налічується в ньому 9988;

2) із статистичної картотеки відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства АН УРСР відібрані складні слова в кількості 2054. Картотека охоплює 500 000 слововживань¹². Отже, всього було проаналізовано 12 042 слова, а також 9621 слововживання композитів у сучасній українській художній прозі.

прикметниками, які мають значення постійної якості; 6) клас, останній компонент якого невідмінюваний. Див. А.А. Белецкий. Отношение простых и сложных основ в древнегреческом языке, с.23.

⁹ Термін «опосередковані синтаксичні відношення» уперше запровадив В.П. Григор'єв у статті «К вопросу о «грамматических» отношениях между компонентами сложного существительного, с.29.

¹⁰ Дж. Грінберг. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике, вып. III, М., 1963.

¹¹ Українсько-російський словник, т. I-VI, К., 1953-1961. (Далі скорочено УРС).

¹² Картотека охоплює твори сучасних українських прозаїків, що друкувалися з 1945 р. до нашого часу (кінець 1960-х років, до часу початку укладання «Частотного словника сучасної української художньої прози» – *упоряд.*). Див. Частотний словник сучасної української художньої прози (пробний зошит). К., 1969.

Морфемний аналіз складних слів

Морфемний аналіз передбачає встановлення кінцевих складників у досліджуваних словах. Отже, на цьому етапі вивчення важливо встановити морфемі, що входять до складу слова, сполучуваність і кількість їх у межах одного слова. Крім того, особливою ділянкою такого аналізу може стати дослідження сполучуваності лексико-граматичних категорій в одному слові, можливих перетворень категорій при об'єднанні компонентів складного слова, наприклад, співвідношень істоти – неістоти, чоловічого – нечоловічого роду, перехідності – неперехідності дієслів і т. д.

Обмежимо своє дослідження з'ясуванням двох питань: 1) встановлення морфемного складу кожного слова; 2) фіксація кількості коренів і морфем у складному слові.

При поділі слів на морфемі афіксом вважався такий елемент, що далі не розкладається на самостійно вживані частини словоформи. При ототожненні виділених елементів ми дотримувалися правил позиційного аналізу¹³.

Слід зауважити, що в більшості випадків чітко встановлюються межі морфем. Особливих пояснень вимагає статус частини коренів іншомовного походження, таких, наприклад, як **-граф-, -лог-, -тек-, -скоп-**. На думку деяких дослідників, їх слід інтерпретувати як суфікси, а не як непохідні основи чи суфіксоїди (тобто елементи, що можуть бути і службовою, і кореневою морфемою). Так, М.М. Шанський пропонує з погляду сучасної мовної свідомості тлумачити слова *текстолог, етнограф, фільмотека, дефектоскоп* як суфіксальні утворення, що мають суфікси **-олог, -граф, -отека, -оскоп**¹⁴. Основою такого твердження є теза про те, що ні один з цих комплексів з відповідним значенням не зустрічається як коренева частина в жодному слові. Проте досить пригадати слова *логопед, графоман, філософ* (пор. *слов'янофіл*), *гомеопат* (пор. *патологія*), щоб пересвідчитися, що таке міркування не розв'язує питання виділення морфем у словах іншомовного походження. Інакше до розряду суфіксів доведеться віднести й такі перші компоненти складних слів, як **фено-, філо-, фізіо-, фіто-, моно-, орто-, стено-, топо-, хроно-, зоо-, біо-, авто-** тощо. УРС фіксує 1945 таких слів. Нам здається доцільнішим розглядати їх як корені, а не як суфікси. Підставою для цього є розрізнення в сучасному мовознавстві одиниць лінгвістичного аналізу (опису), одиниць спостереження і одиниць мовно-психологічного сприйняття¹⁵. В нашій системі опису частина з цих коренів буде зв'язаними морфемами (*гідромеліорація, палеофітологія*), решта виступає як вільні, незв'язані морфемі (*радіомовлення, фотоальбом*).

Морфемна структура складних слів характеризується нами за двома ознаками – за кількістю морфем та за кількістю коренів у слові. За першою диференційною ознакою юкстапозити розподіляються в такий спосіб:

¹³ В.С. Перебийніс. Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі // Структурно-математична лінгвістика, К., 1965, с. 71-74.

¹⁴ Н.М. Шанський. О соединительной гласной как словообразовательной морфеме, с. 34.

¹⁵ Г.А. Климов. Фонема и морфема, М., 1967; Э. Бенвенист. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике, вып. 4, М., 1965.

Таблиця 1

Розподіл юкстапозитів за кількістю морфем

Кількість морфем	Частини мови					Разом
	іменники	прикметники	дієприкметники	прислівники	вигуки	
2	-	-	-	19	23	42
3	-	-	-	41	7	48
4	148	-	-	41	18	207
5	66	10	7	70	-	153
6	30	60	14	25	11	140
7	9	23	37	5	-	74
8	1	21	30	-	-	52
9	1	3	21	1	-	26
10	1	-	9	-	-	10
11	-	-	6	-	-	6
Разом	256	117	124	202	59	758

Таблиця 2

Розподіл абревіатур за кількістю морфем

Кількість морфем	Частини мови		Разом
	іменники	прикметники	
3	156	-	156
4	122	-	122
5	54	9	63
6	38	43	81
7	16	6	22
8	3	5	8
9	1	-	1
Разом	390	63	453

З табл. 1 видно, що максимальна кількість морфем у юкстапозитах дорівнює 11. Найдовшими є дієприкметники на зразок *тимчасово-зобов'язаний, рівномірно-уповільнений*. Найчисленнішу групу серед юкстапозитів утворюють слова з чотирма морфемами: *вакуум-апарат*¹⁶, *брутто-сума, трохи-трохи, люлі-люлечки*. Серед прикметників найбільше шестиморфемних слів: *потойбічний, малорухомий*; серед дієприкметників – семиморфемних: *слаборозвинений, швидкотекучий*; серед прислівників – п'ятиморфемних: *десь-колись, трохи-потроху*.

Табл. 2 показує розподіл абревіатур за кількістю морфем і свідчить про те, що в українській мові найбільше триморфемних, включаючи і нульову, абревіатур: *дитрух, держтеатр, лікпункт, літфонд, групком, комкор*. Серед іменників найбільшу групу становлять триморфемні абревіатури (*комполку, компроти,*

¹⁶ У нашому аналізі запроваджуються нульові морфемі: апарат – 01, 01 – нульовий афікс іменників чоловічого роду, вірогідність – 02, 02 – нульовий афікс іменників жіночого роду.

культшеф). Серед прикметників – відабrevіатурних утворень – найбільше шестиморфемних: *робітфаківський, робкорівський, юннатівський, радгоспівський*. Іменник *медобслуговування* має в своєму складі 9 морфем. Найдовші прикметники від абrevіатур мають вісім морфем: *райвиконкомівський*.

Аналіз композитів за кількістю морфем у слові відбиває табл. 3. У ній наведені дані щодо кількісного розподілу морфем у композитах – іменниках, дієсловах, прикметниках. Помітно, що одинадцятиморфемні слова є серед іменників (*електроустаткування*) та серед прикметників (*гірничозбагачувальний, внутрішньоспільчанський, національно-визвольний*). Дієслова-композити мають максимум 9 морфем: *низькопклонничати, священнодійствувати*. Серед композитів найчисленнішу групу становлять слова з шістьма морфемами: *заверховодити, полихословити, осточортіти, позубоскалити, тонкодзьобий, жироподібний, горіховидний, лицемірність, електродинамомотор*.

Таблиця 3

Розподіл композитів за кількістю морфем

Кількість морфем	Частини мови			Разом
	іменники	дієслова	прикметники	
3	-	-	-	-
4	1014	-	-	1014
5	1338	25	541	1904
6	849	81	1045	1975
7	263	53	252	568
8	113	22	214	349
9	101	2	179	282
10	53	-	67	120
11	1	-	34	35
Разом	3732	183	2332	6247

Аналіз таблиць дозволяє дійти висновку, що в сучасній українській мові спостерігаються складні слова, які мають найменше 2 і найбільше 11 морфем. Найдовшими виявляються складні іменники, прикметники та дієприкметники. Вони мають по 11 морфем. Найдовші дієслова мають 9 морфем, прислівники – 8 морфем. Варто зіставити ці дані з наслідками морфемного аналізу простих афіксальних слів, які подаються в розділі «Глибина слова сучасної української літературної мови»¹⁷, щоб пересвідчитися, що кількість морфем в обох різновидах слів збігається. Отже, можна стверджувати, що це визначальна риса слова української мови взагалі. При цьому помітна певна тенденція до збільшення дев'яти- та десятиморфемних іменників і прикметників серед складних слів. У цілому морфемна структура складних слів не виявляє принципової різниці порівняно з простими словами. Відмінність цих слів проявляється на іншому мовному рівні – у словотворі.

¹⁷ Н.Ф. Клименко. Глибина слова сучасної української літературної мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження, К., 1972, с. 28.

Аналіз складних слів за кількістю коренів узагальнений в табл. 4. Помічено, що максимальна кількість коренів у складних словах дорівнює 5. Слів з п'ятьма коренями в досліджуваному матеріалі виявлено всього 4: *стодвадцятип'ятилітній*, *стодвадцятип'ятирічний*, *стодвадцятип'ятиліття*, *стодвадцятип'ятиріччя*. Існують чотирикореневі іменники та прикметники: *двадцятип'ятитисячник*, *сімдесятип'ятиріччя*, *стоп'ятдесятилітній*.

Серед трикореневих слів зафіксовано іменники-юкстапозити (*інженер-капітан-лейтенант*, *інженер-контр-адмірал*), прикметники (*маловірогідний*, *малоймовірний*), іменники-аббревіатури (*райспоживспілка*, *політосвітробота*, *райветлікарня*), прикметники-аббревіатури (*санепідеміологічний*).

Численну групу творять трикореневі композити: *взаємозрівноважувати*, *трикалійфосфат*, *коренеплодосховище*.

Абсолютну більшість утворюють двокореневі слова – 6795: *льодоріз*, *радгоспний*, *лицемірити*.

Таблиця 4

Розподіл складних слів за кількістю коренів

Кількість коренів	Вид слів									Разом
	Юкстапозити			Композити			Абревіатури			
	іменник	дієслово	прикметник	іменник	дієслово	прикметник	іменник	дієслово	прикметник	
2	251	-	154	3621	182	2189	340	-	58	6795
3	5	-	3	75	1	124	50	-	5	263
4	-	-	-	13	-	17	-	-	-	30
5	-	-	-	2	-	2	-	-	-	4
Разом	256	-	157	3711	183	2332	390	-	63	7092

Такий нерівномірний статистичний розподіл слів з різною кількістю коренів змушує шукати додаткові лінгвістичні пояснення. На наш погляд, причину обмеженої кількості складних слів з трьома, чотирма, п'ятьма коренями можна вбачати у спільних рисах структури словосполучення і складного слова. Справа полягає в тому, що такі слова творяться за зразком нанизування препозиційних атрибутів, наприклад: *електроводолікарня* (I ступінь творення *водолікарня*, II – *електроводолікарня*), *радіовітромір* (I – *вітромір*, II – *радіовітромір*), *райветлікарня* (I – *ветеринарна лікарня*, II – *районна ветеринарна лікарня*). В. Ингве довів, що глибина препозиційних структур у мові не перевищує 4-5 одиниць¹⁸.

Як показує матеріал дослідження, максимум нанизування коренів у слові в препозиції не перебільшує 5. Більше того, встановлюється подібність між нанизуванням префіксів і коренів у слові. Серед афіксальних простих слів сучасної української мови не зустрілося жодного, в якому було б більше 4 префіксів. Зберігається схожість і в розподілі слів з максимальною кількістю префіксів і коренів.

¹⁸ В. Ингве. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике, вып. 4, М., 1965, с. 132.

Максимум префіксів спостерігається в поодиноких словах, подібно до того, як фіксуються поодинокі слова з 5 коренями¹⁹.

Цю думку підтверджує також аналіз абревіатур на зразок *ФЗУ*, *ТАРС*. Абревіатури, що є скороченням препозиційних атрибутивних словосполучень в українській мові, охоплюють максимум п'ять слів. Останні становлять нечисленний клас. Зіставимо:

ЦК – *Центральний Комітет*

ЦВК – *Центральний Виконавчий Комітет*

МХАТ – *Московський художній академічний театр*

РРФСР – *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*.

Характерно, що абревіатури, які є скороченням від атрибутивних постпозиційних словосполучень, лише зрідка порушують межу в п'ять слів, як-от: *Тсоавіахім* – *Товариство сприяння обороні та авіаційному і хімічному будівництву СРСР*. Проте вони також становлять поодинокі слова.

Пояснювані явища свідчать про те, що деякі ознаки морфемної та словотворчої структури складних слів можуть бути розкриті тільки при висвітленні взаємодії трьох рівнів мови – морфемного, словотворчого і синтаксичного.

Словотворчий аналіз складних слів

Словотворчий аналіз складних слів доцільно проводити поетапно. На першому етапі аналіз здійснюється з урахуванням способу творення складних слів. На другому – складні слова, поділені внаслідок першого етапу аналізу на юкстапозити, композити і абревіатури, класифікуються за частинами мови. Частина мови складного слова визначається за формальною ознакою його другого (чи взагалі кінцевого) компонента. Коли цього не достатньо, аналізується контекст, який допомагає зняти омонімію частин мови.

На третьому етапі аналізується співвідносність кожного компонента складного слова з тією або іншою частиною мови. Наприклад, юкстапозити *вічнозелений*, *радий-радісінський*, що є прикметниками, при встановленні співвідносності кожного компонента з відповідною частиною мови потрапляють до двох типів. Співвідношення компонентів слова *вічнозелений* з частинами мови передається як прислівник + прикметник, слова *радий-радісінський* – як прикметник + прикметник. Абревіатури *агітпропаганда* і *командарм* входять до різних типів,

¹⁹ З цього погляду цікаві зауваження, висловлені в статті: M. Wandruszka. Englische und deutsche Nominalkompositionen // Wortbildung, Syntax und Morphologie, The Hague-Paris, Mouton, 1968, с. 242-250. У цій праці для препозиційних означень у романських мовах застосовується термін *de-de-de / Treppen*, який показує, що препозиційні означення нанижуються в цих мовах за допомогою прийменників, у той час, як у німецькій вони ніби вмонтовуються між артиклем і основним словом. Пор. нім. *Kartoffelschnaps* (картопляна горілка), фр. *de l'eau de vie de pommes de terre*.

Кількість таких означень у межах одного слова в німецькій мові коливається між 4 і 5. На обмеженість нанизування препозиційних атрибутів указують також W. Mańczak. Z zagadnień językoznawstwa ogólnego, Wrocław, 1970; В.А. Москович. Глубина и длина слов в естественных языках // Вопр. языкознания, 1967, № 6.

бо в першому слові компоненти мають співвідношення частин мови прикметник + іменник (*агітаційна пропаганда*), в другому – іменник + іменник (*командуючий армією*). Композити *криголам* і *лісостеп* відносяться до двох різних типів, оскільки в першому компоненти співвідносяться з частинами мови іменник + дієслово (*ламає кригу*), в другому – іменник + іменник (*ліс і степ*).

На четвертому етапі визначається словотворча структура складного слова. Вона розуміється як семантико-синтаксичний зв'язок одного компонента з іншим. Основним прийомом визначення словотворчої структури складного слова є відшукування синтаксичних еквівалентів. На цій підставі всередині типів відокремлюються підтипи. Розгортання або трансформація складного слова в словосполучення є тими прийомом, що дозволяють на формальній основі одержати поділ слів, близьких за семантикою. Так, юкстапозити *Іван-чай* і *батько-мати* (рідні) відноситимуться до двох підтипів: перший трансформується в словосполучення *Іванів чай*, другий розгортається в *батько і мати*.

Абревіатури *радгосп* і *завмаг* належатимуть до двох підтипів: *радгосп* розгортається в словосполучення *радянське господарство*, *завмаг* – у *завідувач магазину*.

Композити *водограй* і *водолій* потрапляють у два підтипи внаслідок того, що перший трансформується у словосполучення *вода грає* або *грає водою*, другий – *у лє воду*.

На п'ятому етапі аналізу враховується кількість похідних від різних видів слів – юкстапозитів, композитів, абревіатур. Цей аналіз стає у пригоді для з'ясування відношень між словоскладанням і афіксацією. Він спрямований на розкриття словотвору як єдиної системи мови, що має певну структуру з характерними для даної мови ознаками. У цьому плані юкстапозити, композити, абревіатури утворюють по дві групи: до однієї входять ті, від яких виникають похідні: *панібрат*, *панібратство*, *панібратський*, до другої потрапляють ті, що не мають похідних: *альфа-проміння*, *хата-лабораторія*, *ІППО*.

Запропонований аналіз слів є однією схемою дослідження складних слів різного способу творення. Він підпорядкований основному завданню – встановленню словотворчої структури слів і особливостей функціонування складних слів певних типів, підтипів, груп.

Ми дотримуємося поділу слів на частини мови, який подається в праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія»²⁰. Згідно з цим поділом виділяються дев'ять частин мови. Крім того, вважаємо доцільним у межах нашого аналізу розглядати дієприкметники і дієприслівники як окремі частини мови, оскільки вони поєднують категорії двох частин мови (дієслова і прикметника, дієслова і прислівника). З огляду на це цікаво простежити, в яких саме складних словах компоненти можуть бути співвіднесені з дієприкметниками або дієприслівниками. Отже, передбачається одинадцять лексико-граматичних розрядів слів. Теоретично можна припустити, що в словниках української мови ми можемо знайти 33 класи складних слів: 11 класів юкстапозитів, 11 класів композитів, 11 класів абревіатур.

²⁰ Сучасна українська літературна мова. Морфологія, К., 1969.

В УРСі зафіксовано 999 юкстапозитів. Серед них іменників – 256, прикметників – 117, прислівників – 202, займенників – 56, числівників – 147, дієприкметників – 124, вигуків – 59, часток – 22, сполучників – 16.

Характерною особливістю в розподілі слів цього словника є відсутність дієприслівників-юкстапозитів. Не фіксує словник і дієслів-юкстапозитів. Відсутність дієслів-юкстапозитів частково пояснює і відсутність віддієслівних складних форм – дієприслівників. Теоретично можна передбачити існування складних дієслів у мовленні. Сюди можуть належати слова на зразок *думати-гадати, ходити-походжати*. Статистична картотека сучасної української художньої прози засвідчує саме такі слова (*говорити-співати*), як і дієслова з частками (*думати-таки, гадай-но*). Це явище звертає на себе увагу ще й тим, що у текстах зустрічаються дієслова-юкстапозити, в яких обидва компоненти співвідносяться з дієсловом, рідше їх другий компонент є часткою. Разом з тим воно засвідчує, що дієслова в українській мові становлять досить замкнену систему. При вивченні афіксального словотвору (слова аналізувалися за безпосередніми складниками) було виявлено, що $\approx 81,85\%$ дієслів сучасної української мови утворюється відношенням одиниць (основ, афіксів) тільки свого класу²¹. Творення дієслів в основному розгортається в сфері префіксації. Остання дуже близька до словоскладання. Пор.: *ділити* → *поділяти* → *розподіляти* → *перерозподіляти* → *поперерозподіляти*. Прийменники, що з ними співвідносяться більшість префіксів, частиною лінгвістів розглядаються як морфеми, тобто як слова, позбавлені самостійного лексичного значення. Саме тому префіксація у всіх частинах мови посідає в словотворі проміжне місце між морфемним (афіксальним) словотвором і словоскладанням. Зіставимо для прикладу *штатний* → *заштатний* → *позаштатний* і *штат* → *за штатом* → *поза штатом*; *безводдя* → *без води*. Частки, які сполучаються з різними частинами мови, також значною мірою десемантизувалися.

Іменники-юкстапозити переважно мають два компоненти, які співвідносяться з іменниками: *інженер-механік, генерал-лейтенант, технік-механік*. Але в УРСі фіксується й іменник, співвідносний з вигуками *хихи* (пор. *хи-хи*, а також утворене афіксальним способом слово *хихикання*). Близькою до нього є невелика група іменників, здебільшого вживаних тільки в множині, що мають прослідки звуконаслідування: *фіглі-міглі, хвиги-миги, тари-бари, шахри-махри, тинди-ринди, теревені-вені*. Їхня лексична сполучуваність з іншими словами дуже низька і обмежена словами *розводити, справляти, правити*. Сюди ж відносяться іменники *чудо-юдо, рак-неборак, шуря-буря (шура-буря), гогель-могель (гоголь-моголь)*.

В УРСі подається також одне слово *нічогонероблення*, компоненти якого співвідносні із займенником у родовому відмінку й іменником. Цей іменник може бути розгорнутий у словосполучення *нічого не робити*.

У матеріалі дослідження трапляються два тричленні іменники-юкстапозити, перші й треті елементи котрих співвідносяться з іменниками й об'єднуються сполучником *і*: *брат-і-сестра* (бот., рос. *огнецвет*), *мати-й-мачуха* (бот.).

²¹ Н.Ф. Клименко. Система афіксального словообразования современного украинского языка. Автореф. канд. дисс., К., 1970, с. 12.

Серед прикметників-юкстапозитів найчастіше трапляються такі, в яких перший компонент співвідноситься з прислівником: *гострозаразний, удаванохворий, рівновеликий, зменшено-пестливий, зблакитна-темний*.

Менш характерними є прикметники, що утворюються дублюванням прикметників з однаковим коренем, як-от: *радий-радісінський, радий-раднісінський, темний-претемний, гарний-прегарний* або складанням числівників із прикметниками: *один-однісінський, перший-ліпший*.

Невелику групу становлять прикметники, перший компонент яких співвідносний з різними відмінковими формами займенників: *сьогочасний, тогорічний, цьогорічний, тимчасовий*. Фіксуються два прикметники – *потойбічний, поцейбічний*, що утворені від словосполучень *по той бік, по цей бік*.

Серед дієприкметників зустрічаються юкстапозити, перші компоненти яких можуть бути зіставлені з прислівниками або займенниками: *рівномірно-уповільнений, всепожиряючий, всевидящий, легкозасвоюваний, нелегкоздійснений*.

Найрізноманітнішу групу юкстапозитів української мови становлять прислівники. В них перший компонент співвідноситься:

1) з прислівником: *далеко-далеко, десь-колись, темно-претемно, трохи-потроху, повік-віки;*

2) з формами іменника: *хрест-навхрест, тишком-нишком, вешті-решт;*

3) з формами прикметника: *давним-давно;*

4) з прийменником + займенник: *насамперед, насамкінець*.

Поширені тричленні прислівники, другим компонентом яких може бути прийменник або частка: *віч-на-віч, пліч-о-пліч, усього-навсього, ніпочім, де-не-де, будь-що-будь*.

Займенники-юкстапозити здебільшого є поєднанням на зразок частка + займенник (*абиякий, бозна-що, казна-чий, аніщо*) або займенник + частка (*який-небудь, чий-небудь*). Поодинокими є займенники, перший компонент яких співвідносний із займенником: *такий-сякий, сякий-такий*. У непрямих відмінках займенників-юкстапозитів може з'явитися прийменник. Порівняймо: *казна-який, абичий, казна про який, аби на чий*.

Вигуки, зафіксовані в УРСі, є, як правило, повторами типу *кахи-кахи, пугу-пугу* (23 слова) або на зразок *дзень-дзелень, люлі-люлечки, тік-так*. У деяких вигугах компоненти можуть співвідноситися з формами прикметника та іменника: *добривечір, добридень*. У словнику фіксуються поодинокі тричленні вигуки: *ой-ой-ой, га-га-га*.

Деякі сполучники сучасної української мови також є юкстапозитами, співвідносними з прислівниками і частками: *немовбито, неначебто*. Ці слова можуть бути розгорнуті в такий спосіб: *мов* → *мовби* → *мовбито* → *немовбито* або *мов* → *немов* → *немовби* → *немовбито*; *наче* → *начеб* → *начебто* → *неначебто* або *наче* → *неначе* → *неначеб* → *неначебто*.

Аналіз матеріалу свідчить про те, що при словоскладанні (юкстапозиції) в словах української мови реалізуються не всі можливі сполучення компонентів, співвідносних з усіма частинами мови. Замість теоретично очікуваного 121 типу (11 класів, проєктованих на 11 частин мови) юкстапозитів зафіксовано тільки 30.

Серед них у класі іменників – 4, дієслів – 2, прикметників – 5, числівників – 3, займенників – 4, прислівників – 6, вигуків – 4, сполучників – 1, часток – 1.

При визначенні словотворчої структури юкстапозитів і поділі їх на підтипи як основний прийом використовується розгортання складних слів у словосполучення. Найбільшою різноманітністю з цього погляду відзначаються іменники. У них спостерігаються два підтипи, компоненти в яких або синтаксично координуються, або синтаксично підпорядковуються. У першому підтипі виділяються: групи слів, що їх можна об'єднати сполучником *і*: *отець-мати*, *отець-ненька*, *батько-мати*, *хліб-сіль*. Проте, що це розгортання має під собою певний лінгвістичний ґрунт, свідчить наявність слів, де сполучник *і* зафіксовано: *брат-і-сестра*, *мати-й-мачуха*. Ці юкстапозити здебільшого означають або збірні поняття – *отець-ненька* (батьки, рос. *родители*), або назви рослин.

Другу групу цього підтипу творять іменники, синтаксичними еквівалентами яких виступає словосполучення із сполучником *як*, що включає в себе три підгрупи юкстапозитів. Перша підгрупа охоплює слова, зв'язок між якими передається однаково рівноправним способом – перший компонент, як другий – другий компонент, як перший (або сполученням *і ... і*): *салон-вагон* → *і салон*, *і вагон* → *салон як вагон* → *вагон як салон*, *танк-паровоз* → *і танк*, *і паровоз* → *танк як паровоз* → *паровоз як танк*. До другої підгрупи входять іменники, синтаксичний зв'язок між компонентами яких оформляється так: перший компонент, як другий: *ракета-носій* (*ракета як носій*), *бібліотека-читальня* (*бібліотека як читальня*). Сюди належать іменники *хата-лабораторія*, *хата-читальня*, *клоп-черепашка*, *бавовна-сирець*, *цегла-сирець*, *шовк-сирець*, *бичок-губань*, *льон-кудряш*, *-довгунець*, *-рошенець* тощо. А третю підгрупу творять слова, в яких другий компонент порівнюється з першим: *чудо-богатир* (*богатир як чудо*), *жар-птиця* (*птиця як жар*). До цієї підгрупи можна віднести іменники на зразок *жовтець-пшінка*, *пила-риба*, *ремінь-риба*, *меч-риба*, *молот-риба*, *голка-риба*. У першому підтипі іменників-юкстапозитів рідко трапляються такі, в яких один із компонентів є віддієслівним іменником: *Іван-покиван*, *відсічка-відбивач*.

Іменники другого підтипу трансформуються в атрибутивні словосполучення, в яких перший компонент композита легко перетворюється на прикметник: *Іван-дерево* → *Іванове дерево*, *трута-зілля* → *отруйне зілля*. Слід відзначити, що більшість іменників цієї групи становлять слова іншомовного походження (в основному, з німецької та романських мов), де такі композити дуже поширені: *вакуум-апарат*, *рентген-апарат*, *прем'єр-міністр*, *томат-юре*, *радикал-соціаліст*. Іноді це комбінації запозиченого слова з українським: *штаб-лікар*, *штаб-квартира*, *альфа-*, *гамма-*, *дельта-*, *ікс-проміння*. Структурно до них близькі слова *дівич-вечір*, *багат-вечір*, перший елемент яких є прикметниковою основою, що поєднується з іменником (другим компонентом композита) без сполучного голосного *о*. У сучасній українській мові такі іменники поодинокі. Можливо, вони засвідчують активний колись етап переходу від юкстапозитів до об'єднання «голих основ» тієї або іншої частини мови в межах одного слова, далі вже відбувалося з'єднання різних основ у слові за допомогою сполучних елементів **о**, **е**, **и**.

Прикметники утворюють досить однорідні групи слів: а) у яких другий елемент підпорядковує перший *маловірогідний* → *вірогідний мало*, б) обидва компоненти координуються *перший-ліпший* → *перший і ліпший*. Інші групи представлені поодинокими прикметниками, і немає потреби здійснювати їхній дальший поділ.

У дієприкметників виділяються дві групи слів. До першої входять композити, що розгортаються в словосполучення прислівник + дієприкметник (теперішнього або минулого часу): *малозрозумілий*, *легкоздійснений*. До другої групи належать дієприкметники, що розгортаються в активний дієприкметник теперішнього часу + займенник: *всепожираючий* → *пожираючий все, створюючий, всевидячий, всепермагаючий, всепоглинаючий*. Група таких слів малочисельна.

Юкстапозити решти частин мови становлять здебільшого застигли словосполучення, тому вони не підлягають дальшому розгляду.

Характерною особливістю юкстапозитів сучасної української мови є дуже незначна кількість слів, утворених від них афіксальним способом. Причому це стосується не тільки юкстапозитів прислівників, сполучників, часток, займенників, тобто частин мови, що утворюють мало похідних і тоді, коли вони є простими словами. Ця риса властива іменникам і прикметникам, що загалом характеризуються різноманітністю афіксальних утворень. Серед іменників-юкстапозитів похідні має слово *панібрат* (*панібратство, панібратський*). Цікаво, що в сучасній мові існують слова-дублети, що є, можливо, першим ступенем творення перелічених юкстапозитів, – *запанібрата, запанібратство, запанібратський*. Афіксально творяться слова *марксист-ленінець, марксизм-ленінізм*.

Від іменників-юкстапозитів творяться деякі прикметники. Проте в таких словах відповідні афікси додаються не безпосередньо до юкстапозита. Необхідним попереднім кроком для виникнення таких слів є перетворення юкстапозита в композит: *медико-санітарний* (*медик-санітар*), *медико-хірургічний* (*медик-хірург*), *інженерно-економічний* (*інженер-економіст*), *інженерно-технічний* (*інженер-технік*).

Від прикметників, числівників-юкстапозитів утворюється небагато афіксальних похідних. Так, від прикметників творяться прислівники (*тимчасово, маловірогідно*) та поодинокі іменники – *тимчасовість*. Від числівників творяться числівники – *п'ятсот, сто двадцять п'ятий* та прикметники – *двохелементний*. Безпосередньо від юкстапозитів не утворюється жодної аббревіатури.

Серед аналізованих слів сучасної української мови, що подані в УРСі, 503 слова становлять аббревіатури. Переважна більшість із них – 501 – є іменники (*радгосп, агітпункт*), і лише два прикметники (*агітмасовий, культмасовий*).

Виділяються чотири типи аббревіатур за співвіднесеністю їхніх компонентів із частинами мови. До першого (і найчисленнішого) належать аббревіатури, компоненти яких співвідносяться як прикметник і іменник: *медслужба, райвиконком, облпрофрада*.

Компоненти аббревіатур другого типу співвідносяться як іменник (часто це субстантивованій дієприкметник) + іменник: *начсклад* → *начальник складу, завгосп* → *завідуючий господарством*.

До третього підтипу належать аббревіатури, співвідносність компонентів яких з частинами мови передається як прикметник + іменник + іменник: *РКП(б)* → *Російська комуністична партія більшовиків*, *США* → *Сполучені Штати Америки*.

У четвертий тип об'єднуються аббревіатури, що складаються з прикметників: *політмасовий* → *політико-масовий*.

За характером словотворчих структур аббревіатури-іменники поділяються на три підтипи. До першого належать іменники, які розгортаються в атрибутивні словосполучення прикметник наз. в. + іменник наз. в.: *робітфак* → *робітничий факультет*, *сільрада* → *сільська рада*, *фізкультура* → *фізична культура*. Аббревіатури власні назви можуть розгортатися в кілька прикметників (як уже відзначалося, не більше п'яти): *МТС* → *машино-тракторна станція*, *Робселін* → *Робітничо-селянська інспекція*, *РСДРП* → *Російська соціал-демократична робітничка партія*.

До другого підтипу належить нечисленна група аббревіатур, що трансформуються в словосполучення іменник наз. в. + іменник род. в.: *помзав* → *помічник завідувача*. Сюди належать ще такі слова, як *начсклад*, *завпед*, *замнарком*, *командарм*, *комдив*, *комбриг*, *комбід* і под. Серед іменників цього підтипу виділяється група слів, які зберігають прослідки словосполучень. Пор. аббревіатури *керсправ* і *керсправами*, які фіксуються УРСом. Цей ряд можна продовжити іменниками *комполку*, *комроти*, *завскладу*. Можливо, що в таких аббревіатурах останні компоненти зберігають флексії непрямих відмінків іменника для уникнення омонімії. Наприклад, *комполк* за аналогією до іменника *дитрух* може тлумачитися як *комуністичний полк*.

Третій підтип представлений словами на зразок *лікнеп*, що трансформується в словосполучення → *ліквідація неписьменності* → *ліквідувати неписьменність*. Особливу групу в цьому підтипі утворюють аббревіатури власні назви, що розгортаються в кількеступеневі (не глибше трьох ступенів) нанизування іменників у родовому відмінку з прикметниками до іменників у називному відмінку: *ТАРС* → *Телеграфне агентство Радянського Союзу*, *ЦК КПРС* → *Центральний Комітет Комуністичної Партії Радянського Союзу*, *ЗАГС* → *запис актів громадянського стану*.

Аббревіатури сучасної української мови дають численнішу порівняно з юкстапозитами групу афіксальних слів: *культшеф*, *культшефський*, *культшефство*. При словотворі за допомогою афіксів відбувається перетворення більш самостійних морфем (у межах аббревіатури) в одну основу в афіксальному похідному слові. Порівняймо з цього погляду дублети *культурно-освітній* (композит, що легко трансформується в *культурний* і *освітній*) та слово *культосвітній*, що утворене від аббревіатури *культосвіта* і такій декомпозиції не піддається.

Спостерігаються навіть кількеступеневі (не глибше п'яти ступенів) афіксальні утворення від аббревіатур:

I ступінь продуктивності – *колгосп*, *робітфак*;

II ступінь – *колгоспний*, *робітфаківський*;

III ступінь – *колгоспник*, *робітфаківець*;

IV ступінь – *колгоспниця*, *робітфаківка*.

Це можна ілюструвати й іншими прикладами: *комсомол* → *комсомолець, комсомолка, комсомольський, комсомолія*; *Тсоавіахім* → *тсоавіахімовець, тсоавіахімівка, тсоавіахімівський*; *фізкультура* → *фізкультурний, фізкультурник, фізкультурниця*.

Частіше від абревіатур утворюються тільки прикметники: *колдоговір* → *колдоговірний, жінвідділ* → *жінвідділівський, госпрозрахунок* → *госпрозрахунковий*.

Іноді утворюються тільки іменники зі значенням особи (*nomen agentis*): *геништаб* → *геништабіст, врубмашина* → *врубмашиніст*.

Від абревіатур шляхом основоскладання утворюються композити: *книгокультторг, зернорадгосп, колгоспно-радгоспний*. Жодного юкстапозита від абревіатур не утворюється.

Основну частину аналізованих складних слів у сучасній українській мові становлять композити – 8586 (з 9988 слів, що були матеріалом дослідження). З них 3732 слова – іменники, 2384 – прикметники, 233 – прислівники, 183 – дієслова, 115 – числівники.

Оскільки це дуже численний різновид слів, здійснити повний аналіз усіх частин мови в межах невеликого розділу монографії дуже важко. Вважаємо за доцільне подати загальні принципи класифікації українських композитів і розглянути на прикладі хоча б однієї частини мови особливості, характерні композиції основ в українській мові. Загалом схема аналізу композитів збігається з тією, що застосовувалася для аналізу юкстапозитів і абревіатур. Для більш детального дослідження композитів можна скористатися вдалою і близькою до нашого аналізу схемою К. Гансена²². Вона опрацьована для вивчення англійських композитів, але придатна (з деякою модифікацією) і для аналізу українських композитів. Це тим більше виправдано, що дає можливість здійснювати типологічне зіставлення мов з необхідним дотриманням усіх правил типологічного аналізу (зіставляються одиниці одного рівня мови, схема їхнього аналізу алгоритмізована і дотримана в однаковий спосіб для обох мов).

Алгоритм аналізу композитів у К. Гансена має такі правила:

Встановити:

1 = Чи є композит дієсловом чи іменем (іменником, прикметником)?

(а) дієслово: → 2 (схема аналізу дієслів)²³

(б) належить іменам: → 3

3 = Чи узгоджуються компоненти композита щодо частини мови?

(а) узгоджуються: → 4

(б) не узгоджуються: → 5

4 = Перший компонент композита координується з другим чи підпорядковується йому?

(а) координується: → 6 (таблиця класів копулятивних, або в українській мовознавчій традиції сурядних композитів)

(б) підпорядковується: → 5

²² К. Hansen. Zur Analyse englischer Komposita // Wortbildung, Syntax und Morphologie, с. 119-120.

²³ Схема аналізу дієслів у цій праці не використовується.

5 = Є композит прикметником чи іменником?

(а) прикметник: → 7 (див. таблиці прикметникових класів)

(б) іменник: → 8

8 = Чи замінюється семантично і синтаксично весь композит другим компонентом?

(а) замінюється: → 9 (ендоцентричні композити, тобто такі, лексико-граматичні властивості яких відповідні головним їх елементам, наприклад, *book-seller*, 'той, хто продає книжки, продавець')

(б) не замінюється: → 10 (екзоцентричні композити, тобто такі, лексико-граматичні властивості яких не відповідні головним їх елементам (наприклад, *bluebell* 'щось, що має блакитні дзвіночки', тобто квіти дзвіночки).

За цим алгоритмом були проаналізовані прикметники і дієприкметники, які в українській мові утворені як композити (див. табл. 5-10). Відзначимо, що тут ми не наводимо таблицю дослідження прикметникових композитів, що є копулянтами. Їхню вичерпну класифікацію можна знайти в праці Д.Х.Баранника²⁴.

Основоскладання прикметників

Таблиця 5

Типи прикметників-композитів, що еквівалентні словосполученню іменник+прикметник

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
1	2	3	4	5
1	Ім.+ віддієсл. прикм.			
I.1	Те саме	водомірний солетворний водоочисний плодоїдний	дієсл. (перех.) + ім. зн.в. міряє воду творює сіль очищає воду їсть плоди	Дія (2 комп.), здійснювана над об'єктом, який позначено 1 комп.
I.2	Те саме	вогнедишний повітробійний пресовидувний	дієсл. (перех., неперех.) + ім. ор.в. дихає вогнем б'є повітрям видуває пресом	Дія (2 комп.), здійснювана за допомогою об'єкта, позначеного 1 комп.
I.3	Те саме	доморослий водоплавний	дієсл. (перех., неперех.) + прийм. + ім. місц.в. зріс у домі плаває у воді	Дія (2 комп.), що здійснюється в місці, в часі, які позначені 1 комп.

²⁴ Д.Х. Баранник. Прикметники із складними основами // Сучасна українська літературна мова. Морфологія, с. 215.

Закінчення табл. 5

1	2	3	4	5
I.4	Те саме	вогнетривкий боездатний теплочутливий	прикм. + прийм. + ім. род. в. стійкий до вогню здатний до бою чутливий до тепла	Якість (2 комп.), яка проявляється у здатності витримати, відчувати те, що позначено 1 комп.
I.5	Те саме	залізоробний	діеприкм. + прийм. + ім. род. в. зроблений із заліза	Якість (2 комп.). Щось зроблене з речовини, позначеної 1 комп.
II	Ім. + відімен. прикм.			
2.1	Те саме	хвилеподібний зерноподібний	щось схоже + подібне + прийм. до + ім. род. в. подібний до хвиль схожий до зерна	Якість (2 комп.) чогось схожа до об'єкта, позначеного 1 комп.
2.2	Те саме	козлоногий собакоголовий	щось + прийм. з + ім. ор. в. + спол. як + прийм. у + ім. род.в. щось з ногами, як у козла щось з головою, як у собаки	Якість (2 комп.), яку має щось (хтось), що полягає у схожості до об'єкта – 1 комп.
2.3	Те саме	лускокрилий ластоногий	щось + прийм. з + ім. ор. в. + спол. як + прийм. у + ім. наз.в. щось з крилами, як луска щось з ногами, як ласти	див. 2.2
2.4	Те саме	вікодавній	прикм. + ім. ор. в., місц. в. давній віками давній у віках	Якість (2 комп.), яка має часовий вимір, позначений 1 комп.

Таблиця 6

**Типи прикметників-композитів, що еквівалентні
словосполученню прикметник + прикметник**

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
I	Прикм. + відімен. прикм.			
I.1	Те саме	рудобородий гостроязичий кривобокий глибоководний	прикм. + ім. наз. в., щось + прийм. з + при- км. + ім. ор. в. руда борода гострий язик кривий бік глибока вода хтось з рудою бородою, кривим боком	Якість. Об'єкт (2 комп.) має якість, визначену 1 комп.
I.2	Те саме	порожнисторогий	прикм. + ім. наз. в., ім. + прийм. з + ім. ор. в. порожністі роги роги з порожнинами	Див. I.1
II	Прикм. + віддієсл. прикм.	живоносний живодайний животворний	дієсл. + прикм. ор. в. носить живим дає живим творити живим	Див. табл. 10, II – 2.1.

Таблиця 7

**Типи прикметників-композитів, що еквівалентні
словосполученню займенник + прикметник**

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
I	Займ. + віддієсл. прикм.	всеїдний всетворний всеосяжний	дієсл. + займ. знах. в. їсть усе творює усе осягає усе	Дія (2 комп.), здійс- нювана над 1 комп.
II	Займ. + відімен. прикм.	всесторонній іноплеменний цілотижневий єдинокровний	займ. наз. в. + ім. наз. в. всі сторони інші племена цілий тиждень єдина кров	Якість передавана 1 комп., що стосується об'єкта, позначува- ного 2 комп.

Таблиця 8

**Типи прикметників-композитів, що еквівалентні
словосполученню числівник + прикметник**

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
I	Числ. + відімен. прикм.			
I.1	Те саме	малошерстий багатоголовий багатоплемінний мільйонноголосий десятирічний шестилітній п'ятнадцяти- поверховий	числ. (кільк., неозн.- кільк.) + ім.род.в. мало шерсті багато голів багато племен мільйон голосів десять років шість літ п'ятнадцять поверхів	Кількість (1 комп.) того, що позначено 2 комп.
I.2	Те саме	другошлюбний першочерговий	числ. порядк. + ім.наз.в. другий шлюб перша черга	Порядковий номер (1 комп.) того, що позначено 2 комп.
II	Числ. + віддієсл. прикм.			
II.1	Те саме	маломісткий малозначний	числ. (неозн.-кільк.) + дієсл.ос.ф. мало містить мало значить	Кількість, міра (1 комп.) виконання дії (2 комп.)

Таблиця 9

**Типи прикметників-композитів, що еквівалентні
словосполученню прислівник + прикметник**

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
I	Присл. + прикм.			
I.1	Те саме	легкоплавний скоротечний рівнодійовий	присл. + дієсл. легко плавиться скоро тече рівно діє	Міра, ступінь, якість дії
I.2	Те саме	різновисокий	прикм. + присл. високий по-різному	Якість вказує на спосіб дії

Таблиця 10

Основоскладання дієприкметників

Тип	Частина мови, з якою співвідносні компоненти	Приклади	Синтаксичні еквіваленти	Основне значення
I	Ім. + дієприкм. теп.ч.			
I.1	Те саме	життє-стверджуючий	дієсл. + ім. зн.в.; дієприкм. + ім. зн.в. стверджує життя стверджуючий життя	Дія (2 комп.), яка здійснюється над об'єктом (1 комп.)
I.2	Те саме	вододіючий	дієсл. + ім.ор.в.; дієпр. + ім.ор.в. діє водою діючий водою	Дія (2 комп.), здійснювана за допомогою об'єкта, позначуваного 1 комп.
I.3	Те саме	водоплаваючий	дієсл. + прийм. + ім. місц.в.; дієприкм. + прийм. + ім. місц.в. плаває у воді плаваючий у воді	Дія (2 комп.), що здійснюється в місці, позначеному 1 комп.
I.4	Ім. + дієприкм. мин.ч.	видозмінюваний	дієсл. + ім. зн.в.; дієприкм. + ім.зн.в. змінювати вид змінюваний вид	Див. табл.5 – I.1
I.5	Те саме	золототканий	дієсл. + ім.ор.в.; дієприкм. + ім.ор.в. ткати золотом тканий золотом	Див. табл.5 – I.2
II	Прикм. + дієприкм.			
2.1	Те саме	животворящий	дієсл. + прикм.ор.в. творить живим	Дія (2 комп.), що надає чомусь якості, позначеної 1 комп.
2.2	Те саме	мертво-народжений	дієприкм. мин.ч., пас. + прикм. ор.в.; дієсл. + прикм.ор.в. народжений мертвим народжує мертвим	Див. 2.1
III	Присл. + дієприкм.			
3.1.	Те саме	новонавернений новоприйнятий	дієприкм. + присл. навернений по-новому прийнятий по-новому	Див. табл. 9 – I.2

Закінчення табл. 10

1	2	3	4	5
3.2	Те саме	сильнорослий малорослий	дієсл. + присл. рости сильно рости мало	Див. табл. 9 – I.1
IV	Числ. + дієприкм.			
4.1	Те саме	малородючий малоімущий	числ. (неозн-кільк.) + дієсл. мало родить мало має	Кількість, міра (1 комп.) виконаної дії (2 комп.)

Таблиці свідчать, що в сучасній українській літературній мові встановлено 9 типів, 19 підтипів прикметників-комполітів і 4 типи, 9 підтипів дієприкметників-комполітів.

Немає потреби повторювати таблиці, називаючи типи прикметників-комполітів, оскільки в них перелічуються критерії віднесення комполітів до певного типу чи підтипу, наводяться приклади слів, синтаксичні еквіваленти комполітів, дається семантична інтерпретація одержаних груп слів. Ми доповнимо характеристику комполітів-прикметників та дієприкметників ще однією ознакою – даними про численність (поширеність) кожного типу прикметників у словнику сучасної української мови.

Табл. 5, підтип 1 (основа іменника + основа прикметника) охоплює 499 слів (на зразок *босездатний, мідеплавильний*); підтип 2 (основа іменника + основа відіменникового прикметника) – 455 слів, з них 195 мають другим елементом прикметники – **подібний, -видний** (*хвилеподібний, листовидний*).

Табл. 6, підтип 1 (основа прикметника + основа відіменникового прикметника) – 997 слів, серед них 387 на зразок *рудобородий, широколистий*, решта типу *високочастотний, глибокодонний*; підтип 2 (основа прикметника + основа віддієслівного прикметника) – 43 слова на зразок: *чужоїдний, живодайний*.

Табл. 7, до підтипу 1 (займенникова основа + основа відіменного прикметника) входить 61 слово на зразок *всебічний, всеосяжний, всепереможний*.

Табл. 8 (числівникова основа + відіменниковий прикметник) охоплює 178 слів. Наприклад, *другочерговий, шістдесятирічний, багатогніздий, малодушний*.

Табл. 9 перелічує підтипи слів з компонентами прислівникова основа + основа прикметника. Сюди належать 109 слів: *швидкоплавний, тиховійний, новомодний*.

Статистичні дані свідчать про те, що в сучасній українській мові в межах прикметників-комполітів існує висока сполучуваність іменникових і прикметникових основ, які є похідними від дієслів та прикметників (1988 слів з 2384).

В УРСі 52 дієприкметники-комполіти. Така незначна кількість складних дієприкметників є визначальною рисою української мови у порівнянні, наприклад, з англійською та німецькою²⁵. Коли зіставити підтипи дієприкметників зі вста-

²⁵ Див. табл. 1, пункти 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, у К. Гансена. Зазнач. праця, с.121.

новленими нами підтипами прикметників української мови (тобто табл. 5–9 з табл. 10), стане зрозумілим, що більшість дієприкметників має такі самі синтаксичні еквіваленти, як і прикметники.

Порівняймо:

Прикметники	Дієприкметники
водомірний *	життєстверджуючий *
мідеплавильний *	видозмінюваний *
водоплавний *	водоплаваючий *
електрорушійний *	вододіючий *
животворний *	животворящий *
живоносний *	мертвонароджений *
різновисокий високий по-різному	новонавернений навернений по-новому
багатозначний *	малородючий *

Велика поширеність прикметників-композитів, у яких другий компонент є віддієслівним прикметником, і дуже незначна кількість дієприкметників-композитів свідчить про те, що в українській мові при основокладанні активним, продуктивним²⁶ елементом є віддієслівні прикметники. Дієприкметники-композити розташовуються на периферії словотворчої системи.

Характеризуючи композити української мови за кількістю та особливостями похідних від них слів, можна відзначити, що це такий різновид слів, від яких можливе творення слів усіх інших структурних видів (рис. 1). Композиція з цього погляду є центром перетину, переходу від одного різновиду слів до іншого.

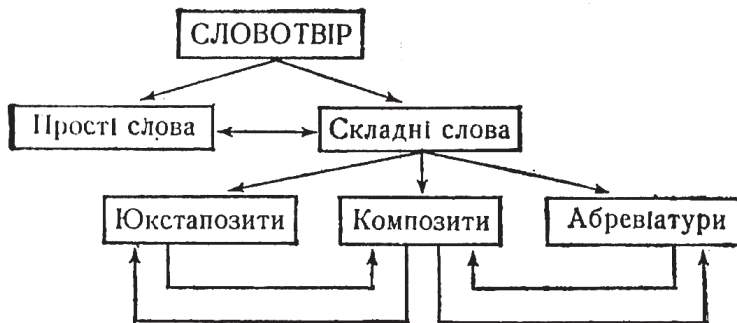

Рис. 1. Схема творення композитів в українській мові

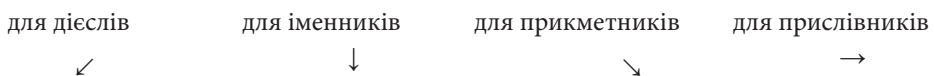

Рис. 2. Напрямки приєднання при словотворі

²⁶ Продуктивність визначається як здатність одного елемента до високої сполучуваності з іншими.

Від композитів утворюються юкстапозити: *тимчасовоповірений, рівномірно-уповільнений, маловірогідний, маловірогідно, малоюмовірно*. Серед юкстапозитів, утворених від композитів, зустрічаються прикметники, дієприкметники, прислівники, але немає жодного іменника²⁷, займенника, числівника.

Від композитів утворюються аббревіатури: *авіамоторобудування* ← *авіаційне моторобудування*, *фізмат* ← *фізико-математичний (факультет)*, *агітмасовий* ← *агітаційно-масовий*, *культмасовий* ← *культурно-масовий*.

Характерною ознакою композитів порівняно з юкстапозитами і аббревіатурами є велика кількість похідних від них афіксальних слів. Це спонукає до зіставлення особливостей творення афіксальних слів від простих слів і від композитів, переходу від одного різновиду слів до другого. Таке зіставлення можна послідовно здійснити в межах теорії про словотвір, що визначає ступеневість переходу від основи одного класу до іншого та пропонує методику визначення цієї ступеневості. Перетворення основ іменників, прикметників, дієслів, прислівників у слова цих самих класів відбувається завдяки афіксам. Сукупності афіксів одного класу приписано одну постійну ознаку – здатність нести інформацію про синтаксичні властивості свого класу. Якщо до основи іменника приєднується, наприклад, дієслівний суфікс, утворюється слово-присудок, прислівниковий суфікс – слово-обставина. Припускається, що перехід від основи одного класу до основи або слова другого може тривати необмежено. При аналізі було встановлено, що творення афіксальних слів в українській мові припиняється на 11 такті (ступені). Лінгвістичною основою такого аналізу є тлумачення похідного слова за безпосередніми складниками, тобто як основи + афікса. Ось чому виникає можливість на цьому етапі аналізу не приховувати, що в основі складного слова є кілька коренів.

Для унаочнення доцільно скористатися графічним зображенням процесу творення слів від основ. Вершини графа означають ступені творення слів у моделі, а напрямки ребер показують класи афіксів. Кожен з цих класів матиме свій один напрямок, тоді легко простежити за творенням слів певного класу від одного кореня.

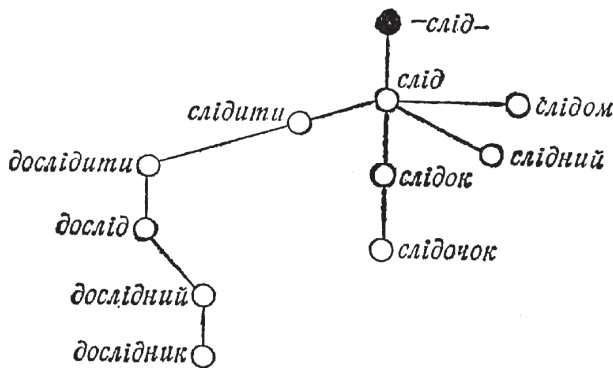

Рис. 3. Творення частини афіксальних слів від кореня -слід-.

²⁷ Слово *тимчасовоповірений* буває субстантивованим дієприкметником.

Корінь графа – аморфне слово – корінь 0. Ним буде основа без афіксів. Він позначається чорним кружечком ●. Його слід читати як здатність основи (простої, з одним коренем) будь-якого класу на будь-якому такті творення перетворюватися на основу або слово будь-якого класу. Щоправда, повне перетворення основ не завжди здійснюється, однак типовим є саме нанизування афіксів (див. рис.3).

Від основ композита афіксальні слова утворюються переважно на 4 тактах: *чародій, чародійний, чародійник, чародійницький*.

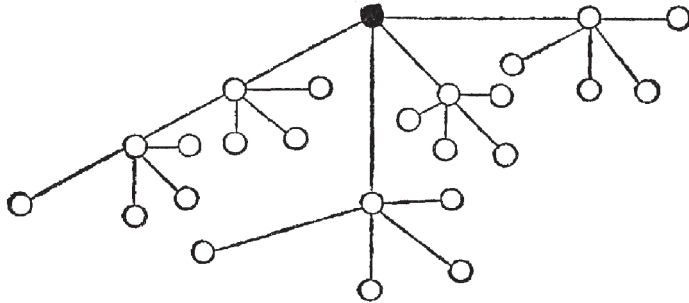

Рис. 4. Творення афіксальних слів від одного кореня.

Можливо, така невелика кількість ступенів, тактів у перетворенні композитних основ пояснюється тим, що вони ще містять у собі прослідки словосполучень, які стали базою виникнення композита. Пригадаймо в цьому зв'язку хоча б похідні від слова *маслороб* → *маслоробка, маслоробний, маслоробня, маслоробство*. Серед них немає дієслів. Це зумовлено тим, що основа слова *маслороб* тісно зв'язана з словосполученням *масло робити*, останній компонент композита співвідноситься з дієсловом і цей зв'язок (ще не втрачений) заважає творенню дієслівних похідних від таких слів. Опосередковано цю думку підтверджує і той факт, що більшість дієслів, похідних від композитів такого типу, утворюється після творення іменників, тобто лише на третьому такті: *законодавець* → *законодавство* → *законодавствувати, мародер* → *мародерство* → *мародерствувати* (хоча є і *хліборобити*).

В УРСі зафіксовано найбільшу кількість афіксальних похідних від композита *злодій*. Вона дорівнює 17 словам: *злодій, злодійка, злодійкуватий, злодійкувато, злодіюка, злодіячка, злодійський, злодійство, злодійчук, злодіювати, злодіюга, злодіяка, злодіяння, злодіяти, злодіячити, злодюга, злодюжка*. Цей приклад цікавий тим, що свідчить про певну декомпозицію цього слова в сучасній українській мові, про його зближення з простими словами. Принаймні, в словах *злодюга, злодюжка* від другого кореня лишився тільки один елемент д. Очевидно, в міру більшої декомпозиції слів, наближення композита до простого слова зростає кількість афіксальних слів, утворюваних від них.

Решта слів-композитів має не більше 13 похідних (частіше не більше 3-4): *миротворець, миротворний, миротворницький, умиротворити(ся), умиротворятити(ся), умиротворіння, умиротворення, умиротворитель, умиротворителька, умиротворений, умиротворення*.

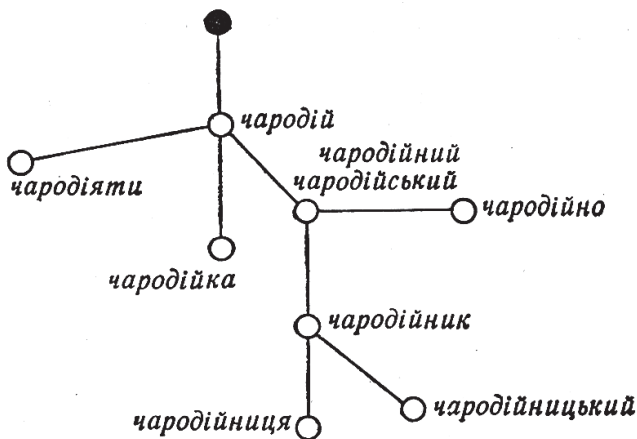

Рис. 5. Творення афіксальних слів від основ композитів

З цього випливає, що основоскладання є тією ділянкою словотвору, що розгортається переважно на синтагматичній осі. Слова-композити, зв'язані спільністю одного кореня, утворюють в українській мові групи з 400 і більше слів. Варто з цього погляду проаналізувати слова з коренем **-радіо-** (190 слів), або з коренями **-багат-** (140), **-сам-** (419), **-ліс-** (56)²⁸.

Складні слова в словнику і в текстах

Зіставлення розподілу різних видів складних слів в УРСі і в тексті повинно привести до виявлення певних особливостей функціонування їх у мовленні. Останні в свою чергу свідчатимуть про певні тенденції в структурі словотвірної системи мови, оскільки в мовленні реалізуються парадигматичні й синтагматичні елементи мови, елементи кожної підсистеми мови.

Вивчати складні слова в словнику (одиниці мови) і в тексті (одиниці мовлення) доцільно за однією методикою. Можна порівнювати в словнику та в тексті розподіл складних слів, класи складних слів, їх типи й підтипи. При аналізі їх функціонування з'являється нова порівняно з словником ознака – показник використання кожного різновиду, класу, типу й підтипу складних слів у мовленні. Цей показник виявляється у кількості слововживань. Проте таке вивчення повинно бути темою спеціального дослідження, окремої праці. У цьому розділі подаються лише деякі результати подібного вивчення, звичайно, з відповідною інтерпретацією.

Розподіл юкстапозитів, композитів і абревіатур (табл. 11) свідчить про певні відмінності словника й тексту. В УРСі²⁹ композити становлять $\approx 7,06\%$, юкстапозити $\approx 0,82\%$, абревіатури $\approx 0,41\%$ усіх слів, зафіксованих у ньому. Відповідні

²⁸ Див. Українсько-російський словник, т. I, с. 24-26; т. II, с.451-452; т. V, с.249-259.

²⁹ Увесь УРС охоплює 121 700 слів.

дані про тексти можуть бути встановлені тільки після підготовки «Частотного словника сучасної української мови»³⁰.

Таблиця 11

Розподіл складних слів у словнику та в текстах

Різновид слів	Кількість слів		Кількість слововживань у тексті
	словник	текст	
Юкстапозити	999	618	2875
Композити	8586	1307	3181
Абревіатури	503	129	1115
Разом:	9988	2054	9621

Звертає на себе увагу невелика кількість складних слів у текстах художньої прози. Процент складних слів у них становить $\approx 1,92\%$ від 500 000 слововживань. Можливо, це пояснюється тим, що частотні слова, які становлять більшу частину слововживань у тексті³¹, є простими словами (сполучниками, частками, приєднаннями, іменниками, дієсловами, прикметниками).

Аналіз частотних слів, виявлених на 100 000 слововживань сучасної української художньої прози (на матеріалі пробного зошита «Частотного словника сучасної української художньої прози»)³², показав, що більшість частотних слів двоморфемні, максимальна кількість морфем у частовживаних словах 7, процент семиморфемних слів незначний. Складні слова масивніші за прості, вони, як правило, містять три і більше морфем. Незначна поширеність складних слів у текстах художньої прози пояснюється саме цією причиною.

Помітне й інше явище – кількість юкстапозитивів у текстах досить висока. Зіставлення списків юкстапозитивів свідчить про те, що більшість іменників та дієслів юкстапозитивів, що зустрічаються в тексті, не фіксується словником. Причину цього явища можна вбачати «в особливостях переходу двох слів (двох лінгвістичних знаків) до одного знака, спочатку двокомпонентного, а далі внаслідок того, що тривале використання складного знака підвищує передбачуваність другого компонента»³³, складаються реальні умови до виникнення однокомпонентного знака. Більшість іменників-юкстапозитивів засвідчує, як тимчасові ознаки іменника перетворюються

³⁰ «Частотний словник сучасної української художньої прози», укладений на масиві текстів обсягом у 500 тис. слововживань, вийшов друком у 2-х томах у Києві 1981 р. за редакцією В.С. Перебийніс (упоряд.).

³¹ За законом З. Ципфа, 1100 найбільш частовживаних слів становлять $\approx 80\%$ усіх слововживань будь-якого тексту. Див. P. Guiraud. Problemes de la statistique linguistique, Dordrecht, 1959, с. 94.

³² Н.Ф. Клименко. Словотворчі моделі сучасної української художньої прози // Структура мови і статистика мовлення, К., 1974 (див. у цій книзі – *упоряд.*).

³³ В.В. Мартынов. Кибернетика, семиотика, лингвистика. Минск, 1966, с. 106. Таке пояснення слів-юкстапозитивів дається з погляду теорії номінації, що викладена в працях: J. Rozwadowski. Słowotwórstwo: znaczenie wyrazów. Wybór pism, t.III, Warszawa, 1960; В.В. Мартынов. Парадигматический план языка и порождающие грамматики // Проблемы моделирования языка, Тарту, 1969, с. 102-112.

в постійній ї тоді виникає нове слово – іменник-юкстапозит. Прикладом цього процесу можуть бути такі слова, як *картотека-каталог*, *інженер-будівельник*, *-геолог*, *-електрик*, *-металург*, *-механік* і под. Інтерпретувати їх можна в такий спосіб; будь-яка картотека може бути і каталогом і не каталогом, але коли *каталог* стає постійною ознакою картотеки, виникає нове слово *картотека-каталог*. *Інженер* може бути і будівельником і не будівельником; коли *будівельник* з тимчасової ознаки стає постійною, утворюється нове слово зі значенням спеціальності *інженер-будівельник*. Так само пояснюються й інші слова: *їдальня-автомат*, *замок-блискавка*, *дъоготь-первачок*, *дуб-нелинь*, *гриб-боровик*, *вусики-щупальця*, *камінь-самоцвіт*, *камінь-сапфір*, *костюм-трійка* і под.

Характерно, що такі іменники зустрічаються в обстежених текстах не більше одного-двох разів кожен. З частішою вживаністю цих слів у текстах, очевидно, збільшується можливість переходу їх у словник.

Прикметники-юкстапозити в текстах бувають повторами на зразок: *зелений-зелений*, *дрібний-дрібний*, *густиий-прегустиий*, *довгий-предовгий* або словами типу *голий-босий*, *живий-здоровий*, *обережно-ласкавий*.

Незначна кількість дієслів-юкстапозитів зустрічається в текстах у формах минулого часу: *їхали-посвистували*, *гримів-питав*, *говорили-балакали*, *біг-біг*, *ганяв-ганяв*.

Перевірка поширеності різних типів складних слів у словнику і тексті змушує обережніше ставитися до певних теоретичних міркувань про продуктивність деяких композитів у сучасній українській мові. Так, наприклад, у праці В.П. Григор'єва ми читаємо: «Грамматичні відношення в цьому непродуктивному для російської мови (але продуктивному для української) типі складних іменників певною мірою поступаються місцем словотворчим»³⁴. Зазначимо, що В.П. Григор'єв характеризує слова типу *пройдисвіт*, *паливода*, *негний-дерево*, *дурисвіт*, *крутивус*. У аналізованому словнику вони утворюють разом із похідними від них словами групу з 30 одиниць. У досліджуваних текстах сучасної української художньої прози жодного такого нового композита не зафіксовано. Можливо, що певну продуктивність цей тип композитів української мови зберігає в утворенні прізвищ: *Пробийголова*, *Непийвода*, *Вариборці*. Однак ономастична лексика в статистичній картотеці української художньої прози також не дає підстав для твердження про продуктивність в українській мові композитів на зразок *ломикамінь*, *горидуб*.

Нових порівняно з УРСом абревіатур в обстежених художніх текстах не зафіксовано. Спостерігається лише збільшення кількості афіксальних утворень від абревіатур, як, наприклад, *завучів*, *колбудівський*, *комнезамівський*.

Отже, аналіз функціонування юкстапозитів, композитів, абревіатур у мовленні не виявляє принципово нового перерозподілу між різними видами складних слів. Співвідношення цих слів у словнику й тексті виявилось сталим: найбільше в них композитів, на другому місці перебувають юкстапозити, далі йдуть абревіатури. Як уже відзначалося, у текстах помітне збільшення кількості юкстапозитів.

³⁴ В.П. Григорьев. К вопросу о «грамматических» отношениях между компонентами сложного существительного, с. 26.

Для встановлення співвідношення між афіксальним словотвором і слово-, основоскладанням в українській мові ми скористалися статистичними індексами Дж. Гринберга: індексом 1 (індекс синтетичності) та індексом 3 (індекс словоскладання). Відомо, що перший розуміється як відношення M/W (де M – кількість морфем, W – кількість слів), другий – як відношення R/W (де R – кількість коренів, W – кількість слів). W – величина постійна, в аналізі Дж. Гринберга вона дорівнює 100 словам тексту³⁵. За методом Дж. Гринберга були проаналізовані вибірки, по сто слововживань кожна, з роману О.Т. Гончара «Прапороносці»³⁶.

Одержано такі дані: індекс синтетичності³⁷ коливається в інтервалі між 2,34 ~ 2,74, індекс словоскладання – між 1 ~ 1,03. Як бачимо, і типологічні індекси Дж. Гринберга свідчать про невелику поширеність складних слів у текстах сучасної української мови. Індекс словоскладання, який дорівнює 1,03, означає, що в тексті на сто слововживань зустрічається всього три складні слова.

Проведений аналіз складних слів у сучасній українській мові показує тісний зв'язок їх із словосполученнями, тобто одиницями синтаксичного рівня мови. Він виявляється в тому, що деякі закономірності в організації словосполучень у структурі речення зумовлюють певні властивості в словотворчій структурі складних слів. Так, наприклад, кількість препозиційних компонентів у складному слові не перевищує 5. Крім того, помітний взаємозв'язок слів різного способу творення, зокрема афіксальних і складних слів, у словотворчій системі мови. Максимальна кількість морфем, наприклад, у складних словах дорівнює 11 морфемам, і вона не вища від тієї, яку мають афіксальні слова, утворювані від одного кореня. Отже, це загальна риса морфемної структури слова в сучасній українській мові.

³⁵ Дж. Гринберг. Квантитативный подход к морфологической типологии языков, с. 74, 76.

³⁶ О. Гончар. Прапороносці, т. III, К., 1959.

³⁷ Відзначимо, що морфемні виділялися в нашому аналізі за методикою, близькою тій, що пропонується Дж. Гринбергом.

Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики¹

Складні прикметники, що виражають повноту якості однорідних об'єктів

До кількісно-оцінних композитних прикметників належать численні слова, що підкреслюють максимальну кількість однотипних явищ, предметів, стосунків, на які поширюється ознака. Здебільшого вона доповнює значення належності (до певного народу, нації, країни, формації, колективу і т.ін.). Отже, виникає необхідність розглядати ці композити на фоні кількісно-оцінних слів і утворень, що визначають тільки належність до певного класу одиниць. Характеристика ознаки як такої, що максимально охоплює сукупність явищ, властива прикметникам з першими основами **загально-, спільно-, всесвітньо-, все-**: *загальноармійський, всесвітньо-історичний, спільнослов'янський, всесоюзний*. Ці прикметники належать до граничних, отже, можуть вступати лише в синонімічні відношення, їм не властиві антонімічні зіставлення з іншими словами, коли їх другі основи прикметникові й є непохідними або похідними від іменників. Здатність мати антонімічні відповідники з'являється у тих композитних слів з названими першими основами, що мають другі ад'єктивні основи віддієслівного походження, пор.: *загальнодоступний ↔ труднодоступний, малодоступний*. Такі прикметники кваліфікують способів ознаки дії, описують ступінь охоплення дією певного класу об'єктів у межах зіставлення *всі ↔ небагато*.

У матеріалі дослідження засвідчена найбільша кількість слів з основою **загально-**. Композитам з цією основою притаманна і найбагатша модифікація значення 'охоплення ознакою певного класу одиниць', що набуває відтінків: а) який торкається всіх, поширюється на всіх (*загальноколоніальний, загальнопролетарський*,

¹ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 94-120. Див. розділи «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними», «Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

загальнопромисловий); б) в якому беруть участь усі (загальногромадський); в) який містить лише головне, суттєве, основне (загальнометодологічний); г) який не має фахового ухилу (загальноосвітній). Типових формул тлумачення у слів з основою **загально-** чотири: 1) ‘спільний, єдиний для всіх + конкретизатор іменник – назва колективу, республіки, країни тощо’: *загальнодержавний* – Спільний, єдиний для всієї держави; 2) ‘спільний, однаковий для всіх + іменник – назва групи, верстви людей’: *загальнокласовий* – Спільний, однаковий для всього класу. Першою формулою описується більшість прикметників цього типу *загальнозаводський, загальнолюдський, загальнонародний, загальнонаціональний, загальнопартийний, загальнопролетарський, загальнореспубліканський, загальноросійський, загально-український, загальнофабричний*. Для пояснення деяких слів з першою формулою використовуються розширені тлумачення, які уточнюють, кого саме стосується ознака: *загальноміський* (Спільний для всього населення і всіх організацій цілого міста); *загальносоюзний* (Спільний, єдиний для всього Радянського Союзу, стос. до Радянського Союзу). Два прикметники пояснюються формулою ‘який стосується...’ і мають лексикалізовані значення: *загальнодемократичний* (Який стосується демократичного руху в цілому, без класового розмежування); *загальнокультурний* (Який стосується культури людства, культури певного народу). Такий тип значення характерний також для прикметників, що тлумачаться формулою ‘який включає, охоплює...’ або ‘стосовно до основних питань, принципів’: *загальнополітичний* (Який включає основні, загальні питання політики; стос. до основних, загальних питань політики); *загальнотеоретичний* (Який охоплює основні теоретичні питання, принципи або категорії в якій-небудь галузі знань; який має загальне теоретичне значення). Один композит перифразовується тлумаченням, у якому слово *загальний* замінюється синонімічним йому *весь*: *загальнообов’язковий* – Обов’язковий для всіх.

Три прикметники з основою **спільно-**, що є синонімічною до компонента **загально-**, пояснюються формулами ‘спільний для всіх...’, ‘який має загальне значення для всіх’: *спільнослов’янський* (Спільний для всіх слов’янських племен у минулому; який має значення для всіх слов’янських племен; який поширюється на всі слов’янські племена’. Композити *загальноруський* і *спільноруський* функціонують як синоніми і тлумачаться стандартною формулою ‘спільний для...’, хоча її реалізація дещо відрізняється за рахунок варіації конкретизаторів, пор.: *загальноруський* (Спільний, єдиний для всієї Стародавньої Русі) і *спільноруський* (Спільний для всієї Київської Русі; який має значення для всієї Київської Русі; поширювався на всю Київську Русь).

Більш розповсюджені композитні прикметники з першою основою **все-**, що є синонімічною до **загально-** і **спільно-**. За вказівкою СУМу ця основа в поєднанні з другою прикметниковою, похідною від іменників, має значення, що підкреслює а) повноту обсягу, об’єму предмета чи явища, означуваного другою частиною слова, напр.: *вселюдський, всестановий*; б) повноту якості, вираженої другою частиною слова, напр.: *всесильний*. У першому значенні ця основа використовується в складі слів, пояснюваних формулою ‘стос. до всього...’ (*всесвітній* – Стос. до Всесвіту, до законів його будови), що є синонімами прикметників

з основою **загально-**, пор.: *вселюдський, загальнолюдський; всенародний, загальнонародний; всеросійський, загальноросійський; всесоюзний, загальносоюзний; всеукраїнський, загальноукраїнський*, рідше з основою **спільно-**: *всеслов'янський, спільнослов'янський*. У другому значенні основа **все-** не виступає в ролі синоніма до компонентів **загально-**, **спільно-** і пояснюється іншим порівняно зі словами такого складу тлумаченням, що зводиться до стандартної частини 'який має винятковий, необмежений + ім. у зн. в.': *всемогутній* (Який має виняткову силу, могутність, владу); *всесильний* (1. Який має необмежену владу, силу, вплив). Такі слова є синонімами одне до одного, подібно до щойно названих, або синонімізуються з одиницями, до складу яких входить основа **повно-**: *всевладний* – 1. Який має необмежену владу; повновладний. Розглянуті складні прикметники утворюють перехідну групу слів між кількісно-оцінними (підкреслюють повноту якості за охопленою нею кількістю об'єктів) та оцінними композитами (вказують належність до певної країни, народу, національності, групи людей тощо).

Композити, що виражають відношення належності

Оцінка предметів за належністю кому-, чому-небудь, співвідношенням з певною предметною галуззю становить основу значень багатьох складних прикметників типу *водноспортивний, народно-державний, робітничо-селянський*. Вони були об'єктом дослідження мовознавців з погляду особливостей їх написання [2]. Це дуже продуктивний розряд слів (за даними «Частотного словника сучасної української художньої прози»), що весь час поповнюється в мові новими композитами. За особливостями словотворчої структури аналізовані прикметники поділяються на два різновиди. Одні з них співвідносяться з атрибутивними словосполученнями, що реалізуються як поєднання 'прикметник + іменник' чи 'іменник в наз. в. + іменник в род. в.': *народна держава* → *народнодержавний, історія культури* → *культурно-історичний*. Інші виникають на основі сполучення двох прикметників, що становлять властивість єдиного процесу, явища. Перша прикметникова основа таких слів часто виконує роль класифікатора за належністю до певної галузі економіки, культури, науки, спорту, адміністративного апарату і т.ін., наприклад *соціально-психологічний* (Стос. до психології суспільства, окремих людей у суспільстві), в якому психологія оцінюється з суспільного погляду, в суспільному відношенні. Подібні основи в багатьох випадках підкреслюють сталість поєднання в одному цілому різнорідних ознак. Так, прикметник *аграрно-промисловий* дає характеристику комплексу, який відзначається новими і більш безпосередніми формами економічного зв'язку між сільським господарством і підприємствами відповідної галузі промисловості і торгівлі. Написання таких слів коливається залежно від двох суперечливих факторів. З одного боку, в багатьох випадках діє правило, продиктоване усвідомленням єдності поняття, вираженого атрибутивним словосполученням типу *народне господарство* → *народногосподарський*, з другого – перші основи, повторювані в численних словах, дедалі більше набувають рис класифікаторів, що входять у єдину систему термінів, які часто займають полярні місця в шкалі соціальної, історичної, економічної, культурної та іншої оцінки явища,

пор.: *буржуазно-демократичний, народно-демократичний, революційно-демократичний*. Перший фактор сприяє написанню цих слів разом, другий – через дефіс. Очевидно, уніфікацію написання можна здійснити за умови, коли обрати один із цих факторів за провідний і ним керуватися в правописі слів. Якщо такий складний прикметник співвідноситься з атрибутивним словосполученням, що становить єдине поняття, його слід писати разом. З цього погляду два вищезазнані прикметники повинні писатися разом (*буржуазнодемократичний, народнодемократичний*), адже є терміни *буржуазна демократія, народна демократія*, що характеризують форму політичної організації суспільства. Коли ж співвіднесення з словосполученням подібного типу неможливе, слово пишеться через дефіс, тим більше, що воно переважно будується на фіксації порядку слідування одного елемента за іншим: *історико-філологічний, механіко-математичний*. З цього погляду показова різниця в написанні слів *повітрянодесантний* (бо є *повітряний десант*), *повітрянокабельний* (є *повітряний кабель*) і *повітряно-морський* (сили), *повітряно-реактивний* (двигун). Такі слова утворюють тип, перехідний між юкстапозитами і композитами [5], в структурі яких велику роль відіграють стале розташування компонентів і співвіднесення зі спільним денотатом, пор.: *навчально-виховна робота, матеріально-технічна база, житлово-побутові умови* тощо. На важливість сталої позиції компонентів у слові вказують випадки використання тих самих основ у першій та другій позиціях композита (пор.: *масово-політичний, партійно-масовий, культурно-масовий*) і намагання розрізнити основи-класифікатори (перші в слові) та ядерні основи шляхом їх різного оформлення. Так, основа **політико-** займає першу позицію, а **політичн** – другу в слові: *політико-масовий* і *морально-політичний, воєнно-політичний, ідейно-політичний*. Подібно співвідносяться **американо-** і **американськ-** (*американо-латинський, англо-американський*), **медико-** і **медичн-** (*медико-хірургічний, військово-медичний*), **історико-** і **історичн-** (*історико-культурний, культурно-історичний*), **техніко-** і **технічн-** (*техніко-економічний, інженерно-технічний*, хоча зустрічається і *технічно-промисловий*). Це явище свідчить про те, що першу позицію в композитному прикметнику аналізованого типу займають основи-класифікатори, які передають супровідні ознаки, що виконують роль постійних завдяки сталим зв'язкам з другою основою, яка ними визначається. Саме тому виникає єдність всієї складної двокомпонентної ознаки, що характеризує предмети, явища (*професійно-технічне навчання, банно-пральна фабрика*).

В аналізованих композитах діють два принципи їх групування – лексичний і словотворчий. З одного боку, слова об'єднуються в певні ряди, визначувані спільною другою основою: *інженерно-, матеріально-, науково-, професійно-технічний*. Відповідно між собою групуються і їх перші основи, що визначають єдиний для них базовий компонент (*-техніч(ий)*). Перші основи в одному ряді співвідносяться як класифікатори, що оцінюють цей компонент в різних аспектах відношення належності. Так, *агітаційно-масова робота* пов'язана з проведенням агітації серед мас, *культурно-масова* – з обслуговуванням культурних потреб мас, *партійно-масова* – з пропагандою ідей партії в масах, *політико-масова* – з політико-виховною роботою серед дорослого населення, *спортивно-масова* – із залученням широких мас до спорту. Такі ряди бувають різної довжини.

Переважають двочленні ряди (*військово-, повітряно-морський; адміністративно-, організаційно-господарський*), хоча трапляються і три- (*житлово-, культурно-, соціально-побутовий*), чотири- (*аграрно-, воєнно-, технічно-, торговельно-промисловий*) і п'ятичленні (*воєнно-, ідейно-, масово-, морально- партійно-політичний; агітаційно-, культурно-, партійно-, політико-спортивно-масовий*). Рідше зустрічаються більшчленні ряди. Семичленний ряд є максимально довгим у матеріалі дослідження (*військово-, інженерно-, політико-, природно-. соціально-, техніко-, фінансово-економічний*).

З другого боку, відбувається групування композитів за спільною першою основою-класифікатором. Такі угруповання слів можна визначити як лексико-словотворчі, тематичні парадигми слів, оцінюваних з певного погляду. За кількістю членів вони бувають значно численнішими, ніж ряди. Так, парадигма з першою основою **військово-** об'єднує десять, а якщо врахувати ще іншу її реалізацію – **воєнно-**, то 13 слів: *військово-інженерний (-медичний, -морський, -навчальний, -окружний, – повітряний, -польовий, -революційний, -санітарний, -технічний); воєнно-політичний (-промисловий, стратегічний)*. **Культурно-** групує вісім слів: *культурно-громадський (господарський, -виховний, -історичний, -масовий, -освітній, -побутовий, -шефський)*. Підвищення комбінаторних можливостей першої основи в словах аналізованого типу свідчить про те, що вона стає кваліфікатором: *медико-біологічний (-педагогічний, -санітарний, -судовий, -хірургічний)*. Основним джерелом поповнення таких слів є термінологічна лексика, коли відбувається кваліфікація ознак, виражених другою основою в слові, з погляду окремих галузей культури, науки, економіки, виробничих процесів у промисловості, торгівлі, з точки зору спеціалізації пристроїв: *потоково-розчленований (-швидкісний); поточо-конвеєрний, поштово-ощадний (-телеграфний); торговельно-заготовчий (-кооперативний, -промисловий); токарно-карусельний (-гвинторізний, -револьверний)*.

Кількість повторюваних класифікаторів достатньо велика (35), хоча й менша за список тих елементів, що фіксуються по одному разу в словнику (78). Серед повторюваних зустрічаємо, наприклад, **адміністративно-, буржуазно-, військово-, воєнно-, житлово-, ідейно-, історико-, інженерно-, культурно-, масово-, медико-, м'ясо-, навчально-, науково-, народно-, овоче-, партійно-, плодово-, повітряно- політико-, потоково-, поштово-, революційно-, соціально-, суспільно-, токарно-, торговельно-** та ін. Ті класифікатори, що засвідчені по одному разу в словниках, ілюструють термінологічну лексику: *суспільно-політичну (діалектико-матеріалістичний, державно-монополістичний, марксистсько-ленінський), виробничу (вугільно-металургійний, збоєчно-буровий, городньо-баитанний, квадратно-гніздовий, книжково-журнальний, крохмале-патоковий, машинно-тракторний, трамвайно-тролейбусний, цегляно-записний), лінгвістичну (балтослов'янський, звуко-літерний, зменшено-пестливий, порівняльно-історичний)* та ін.

Тлумачення багатьох композитів суспільно-політичної термінології включають формули 'з ... погляду' та 'Стос. до ..'. Замість пропущеної частини вставляється вказівка на оцінку явища в певному аспекті, наприклад **суспільно-, соціально-** (з суспільного погляду): *соціально-економічний* (Стос. до економіки

(суспільства, пов'язаний з нею); *соціально-побутовий, суспільно-побутовий* (Стос. до суспільного побуту, пов'язаний з ним); *соціально-політичний, суспільно-політичний* (Стос. до політичного життя суспільства, пов'язаний з ним). Слова з першою основою **культурно-** оцінюють явища з погляду вимог культури, у відповідності до запитів культурної людини: *культурно-історичний* (Стос. до історії культури); *культурно-побутовий* (Стос. до культури побуту). Деякі з них, хоч і пояснюються стандартними формулами, мають лексикалізовані значення: *культурно-виховний* (Стос. до поширення культури, виховання), *культурно-освітній* (Стос. до поширення культури, освіти). Подібно модифікуються значення других основ, коли використовуються компоненти **масово-** (явище оцінюється з погляду участі широких мас: *масово-політичний*); **морально-** (визначається відповідність вимогам моралі: *морально-політичний*); **історико-** (підкреслюється оцінка явищ за важливістю їх для історії, виникненням та розвитком, умовами їх існування, з точки зору вивчення подій у цьому аспекті: *історико-культурний, історико-філологічний, історико-філософський*); **політико-** (наголошується політична оцінка: *політико-виховний (-економічний, -масовий, -освітній.)*).

Характерною особливістю аналізованих композитів є те, що вони рідко впорядковуються як антоніми. Такі пари зустрічаємо серед слів, що розглядають певне явище з різних соціальних точок зору, пор.: *буржуазно-демократичний, народно-демократичний; приватногосподарський, народногосподарський*. Проте серед них трапляються слова – наслідок поєднання в межах одного композита двох антонімічних основ, сполучення значень яких характеризує процес (виробничий, економічний та ін.) за його початком і кінцем (*вантажно-розвантажувальний, постачальницько-збутовий, прибутково-видатковий*) або форму явища (*опукло-ввігнутий, питально-відповідний*). Усі ці дані дозволяють ставити питання про своєрідність лексичної організації композитних прикметників, про різну роль у ній антонімії та синонімії залежно від розряду складного слова. Основним принципом організації кількісно-оцінних прикметників є антонімічно-синонімічне впорядкування лексики. Воно підтримується на словотворчому рівні формуванням рядів слів із спільною другою основою, на лексико-словотворчому – тематичних парадигм слів, об'єднаних єдністю першої основи, що задає співзначення членів парадигми. Прикметники, що передають відношення належності, впорядковуються єдністю ряду і групуванням у лексико-словотворчі парадигми за спільною темою (першою основою). Отже, в цьому розряді слів переважає їх лексико-словотворче тематичне об'єднання.

Прикметники на позначення кольорів

Композитні прикметники на позначення кольорів співвідносяться з двома типами словосполучень. Одні з них мотивовані іменниково-прикметниковими словосполученнями (*білоший, зеленоспинний, синьоокий, чорноплідний*), другі виникають на основі поєднання двох прикметників (*мідно-гарячий, світло-бежевий, темно-блакитний, чорно-білий*). Разом такі композити об'єднуються в сукупність із 277 слів. Два названих різновиди прикметників входять до

відкритих рядів лексем, проте відмінною є подача цих різнотипних одиниць у словнику. В ньому більше представлені композити, що корелюють із словосполученням 'прикметник + іменник' (238). Композитів, співвідносних із словосполученням двох прикметників, 39. При тлумаченні обох різновидів аналізованих прикметників СУМ вдається до формулювань, що підкреслюють відкритість рядів (пор.: **Темно**-... Перша частина складних слів, що відповідає слову а) *темний* у 2 знач., напр.: *темнобородий, темноводний, темнокрилий, темнолистий*; б) вживається на позначення відтінку кольору в знач.: 'більш насичений, більш густий' порівняно з основним кольором, із темним відтінком: *темно-блакитний, темно-бурий, темно-вишневий, темно-гнідий*). У реєстрі більше представлені композити, співвідносні з прикметниково-іменниковими словосполученнями. В основі такої традиції – кілька причин. Перші здебільшого пояснюються стандартними формулами тлумачень (пор.: *темнобровий* (Який має темні брови); *темноколірний* (Який має темний колір); *темноокий* (Який має темні очі)) і наділені більшими можливостями до лексикалізації та метафоризації значень (*темнобарвний* – Який має темне забарвлення; *темношкірий* – 2. у знач. іменника). Другі визначають відтінки кольорів, поєднання яких у природі дуже широке, звідси й широкі можливості до комбінування лексем, що їх передають. Проте такі поєднання не завжди реалізуються контекстуально, а тому подібні композитні прикметники залишаються потенційними одиницями мови.

Аналіз композитів на позначення кольорів, що утворюються на ґрунті словосполучень морфологічно простих прикметників-назв кольорів та іменників, які вони визначають, свідчить про наявність лінгвістично впорядкованої системи кольорів. Наслідки наших спостережень підтверджують висловлену В.В.Івановим гіпотезу [3, 9-10; 4, 14-17] про те, що в мовах наявна ієрархія кольорових позначень, що різні мови по-різному реалізують і впорядковують 11 лінгвістично суттєвих кольорів (чорний, білий, червоний, жовтий, зелений, синій, коричневий, ліловий, рожевий, оранжевий, сірий). У сфері композитів сучасної української мови функціонує основна шестичленна система кольорів: чорний, білий, червоний, жовтий, зелений, синій: *чорновусий, білоголовий, червонобокий, жовтогарячий, зеленоверхий, синьогрудий*. Два з них мають синонімічні назва: чорний (темний, смаглявий), білий (ясний, світлий, блідий): *темнобарвний, смаглолиций, ясночолій, світловодий, блідолиций*. Решта кольорів, позначуваних композитами, є наслідком перетину (комбінації) названих шести кольорів. Композити засвідчують функціонування основ, співвідносних з такими 18 прикметниками-назвами кольорів, які можна представити як певні поєднання: рожевий (білий + червоний), карий (чорний + жовтий), золотий, рижий, рудий, мідний (червоний + жовтий), сивий, сірий, срібний (чорний + білий), голубий (білий + синій): *рожевоцокий, кароокий, золотокосий, рижобородий, рудовусий, міднобородий, сірогривий, сивогривий, срібнобородий, голубоокий*. Два кольори є наслідком перетину трьох інших кольорів: русий (білий + коричневий {чорний + жовтий}); сизий (чорний + білий + синій). У деяких композитах трапляється основа **рябо-**, співвідносна з відповідним прикметником, який є нейтральним щодо вираження кольорів. Він констатує наявність плям іншого (будь-якого) кольору на основному фоні: *рябодзьобий*.

Підрахунки лексичної реалізації поєднань основ прикметників на позначення кольорів та іменників виявляють різну активність складників кольорової палітри. За даними СУМУ, композитні прикметники найчастіше фіксують чорно-білі відтінки предметів (126 слів), на другому місці – червоно-жовті (84), на третьому – синій колір (47), на четвертому – зелений (6) і нейтральний – рябий (6).

Показовим є аналіз лексичної сполучуваності слів, що становлять синтаксичну основу аналізованих прикметників. У межах композитів функціонують 65 іменникових і 24 прикметникові основи, які відбивають поєднання лексем. Більше половини іменникових основ (41) корелює з назвами частин тіла людини чи тварини (*бік, борода, брова, вид, лице, пика, морда, голова, вуса, волосся, грива, груди, губа, дзьоб, жила, зір, зуб, копита, коса, крила, лапа, лоб, нога, ніс, око, перо, рило, ріг, рот, рука, спина, тіло, хвіст, черево, чоло, чуб, чуприна, шерсть, шия, шкіра, щока*). Інші (21 основа) співвідносні з назвами, що стосуються рослин (*віття, дерево, зерно, кора, листя, плід*) або різноманітних явищ природи (*вода, зоря, піна, сніг*) чи предметів (*камінь, колона*). Ці дані свідчать, що характеристика людини чи тварини ‘в кольорі’ знаходить більш повне відображення в структурі композитів, ніж опис цих ознак у рослин та предметів.

Характерною особливістю лінгвістичного співвіднесення кольорових ознак елементів людського організму є впорядкування їх у певні зіставлювані пари (*світлокосий ↔ чорнокосий*), як і наявність композита, що нейтралізує це зіставлення (*сивокосий*). Здебільшого в ряді ознак представлені 1) чорний, 2) білий, 3) чорно-білий або 4) червоно-жовтий кольори, напр. 1) *чорновоłosий ↔ 2) біловоłosий, світловоłosий*; 3) *сивовоłosий, срібловоłosий*; 4) *золотовоłosий, рудовоłosий*; 1) *темнобородий, чорнобородий ↔ 2) білобородий*; 3) *сивобородий, сріблобородий*; 4) *міднобородий, рижобородий, рудобородий, русобородий*. Засвідчені випадки, коли в ряді наявні всі чотири його компоненти: 1) *темнобровий, чорнобровий ↔ 2) білобровий, світлобровий*; 3) *сивобровий*; 4) *рудобровий, русобровий*; 1) *чорновусий ↔ 2) біловусий*; 3) *сивовусий*; 4) *мідновусий, рижовусий, рудовусий*. Іноді в ньому пропущено один член зіставлення (1) *чорночубий*; 3) *сивочубий*; 4) *русочубий*) або наявний лише один член (*сивочупринний*). Такі ряди властиві також, хоч і меншою мірою, визначенню тваринного організму: 1) *чорногривий ↔ 2) білогривий*; 3) *сивогривий, сірогривий, срібногривий*; 4) *золотогривий*.

Наявність жовтого, червоного, зрідка синього в кольоровій характеристиці ознак людини здебільшого стає джерелом метафоричних переносних значень. Так, коли композити *чорновидий, смагловидий ↔ біловидий* стилістично нейтральні щодо визначення кольору обличчя, то *червоновидий, червонолиций* свідчать про певну експресивність у значенні прикметника (надмір здоров’я, емоцій, повноти у людини): *Перекупка, як жар, червонолиця, стала проти сонця, бряжчить коралями та вигукує: – Е, е! коралі добрі!* (Вовчок, I, 1955, 14). Не випадково з такими словами синонімізуються прикметники, іменникові основи яких належать до експресивно забарвлених: *червономордий, червонопикий*. Антонімічним значенням наділений композит *синьовидий*, який характеризує людину, що замерзла або хвора. Подібні семантичні відношення характерні і для слів з другою іменниковою основою **-лиц(ий)**. У ряді *чорнолиций, смаглолиций, темнолиций ↔ білолиций* реалізуються

стилістично нейтральні й прямі значення обох складників композита. *Червонолиций* і *жовтолиций* в ньому виступають як лексичні антоніми, перший з них підкреслює надмір здоров'я, другий містить серед інших компонент значення, що вказує на поганий стан здоров'я: *жовтолиций* – Який має жовтий колір шкіри обличчя. Прикметникові основи, які передають червоно-жовті відтінки кольору, що характеризують людину, є складниками композитів, значення яких легко метафоризуються: *міднолиций* – З обличчям кольору міді (*Тут [на березі] були загорілі і статні. Так, як мати в любистку, найшла, Юнаки міднолиці, брунатні...* (Масенко, Сорок., 1957, 306). Пор. метафоричність значення цього прикметника в словосполученні *міднолиций місяць* і переносність значення у прикметника *міднолобий* – *зневажл.* Безглуздо впертий, недосвідчений, без життєвого досвіду; тупий, тупоголовий.

Тенденція до метафоризації значень прикметників з основами **-мідн(ий)**, **-червон(ий)**, **-рожев(ий)**, **-жовт(ий)** підтверджується іншими прикладами використання їх для характеристики людини: *червонощокий*, *рожевощокий* ↔ *жовтощокий*, пор. також *жовтошкірий*. Особливо помітно її підкреслює контекстуальна сполучуваність подібних композитних прикметників з іменниками-назвами людей чи тварин. З обома групами лексем однаково можуть сполучатися прикметники, що мають другу іменникову основу **-ок(ий)**, і прикметникові основи, що передають чорно-білі (*темноокий*, *чорноокий* ↔ *світлоокий*, *сіроокий*), червоно-жовті (*золотоокий*, *кароокий*), сині (*синьоокий*, *сизоокий*), зелені (*зеленоокий*) кольори. Проте *червоноока риба* (наприклад, *плотиця*) сприймається як риба у фізично нормальному стані, а *червоноока людина* – як людина хвора чи заплакана (в поганому настрої). Звичайно, має місце і метонімія значень чорно-білих кольорів, наприклад, *блідолиций* підкреслює і ознаку нормального кольору шкіри людини (не темного), і прояв поганого фізичного стану. Прикметник *яснолиций* має пряме (Який має світлий колір обличчя) і переносне значення (Сповнений щастя; який виявляє радість), а *чорноротий* – лише переносне (Який злісно лається, поширює наклепи тощо).

Проте частіше метонімія і метафоризація цих значень відбуваються тоді, коли чорно-білі кольори використовуються для характеристики різних поняттєвих груп (пор. приклади визначень людини (*ясноокий*, *світлоокий*), рослин (*ясноока ромашка*) і явищ (*зорі ясноока*)). Особливо показові в цьому плані, прикметники *чорнолобий* (З чорною плямою на лобі; з чорним пір'ям на голові) ↔ *білолобий* (Який має на лобі лисину (в 3 знач.); лисий), що використовуються тільки для характеристики тварин, птахів.

Отже, жовтий та червоний кольори як ознаки всередині тих самих груп виявляють нахил до тотожних стилістично забарвлених чи нейтральних значень. У такому плані можна розглядати прикметники *чорнобокий* ↔ *білобокий*, *сизобокий*; *золотобокий*, *жовтобокий*, *червонобокий*, *рожевобокий*, *рудобокий*, які не використовуються для характеристики людини. Між групами накреслюється тенденція до оформлення стилістично протилежних, контекстуально закріплених значень. Так, *чорноголовий* ↔ *білоголовий*; *сивоголовий*, *срібноголовий*; *золотоголовий*, *рудоголовий*, *русоголовий* використовуються як ознаки людини, а

червоноголовий (півень, дятлик, капуста), *жовтоголовий* (соняшник), *зеленоголовий* (капуста), *синьоголовий* (буряк, селезень) – як властивості тварин, рослин і предметів. Прикметник *зеленоокий* сириймається як метафоричне визначення деяких явищ природи: *зеленоока вода*. У ряді *чорнокрилий* ↔ *білокрилий*; *сивокрилий*, *срібнокрилий*; *золотокрилий*, *огнекрилий*, *рудокрилий*; *червонокрилий*, *рожевокрилий*; *синьокрилий*, *сизокрилий* тільки три одиниці (*золотокрилий*, *срібнокрилий*, *огнекрилий*) наділені метафоричними значеннями, внаслідок чого вони здебільшого використовуються в поетичних текстах. Нейтральними є прикметники *чорноперий* ↔ *білоперий*: *рябоперий*; *червоноперий*; *синьоперий*, а стилістично відміченими – *срібноперий*, *золотоперий*, *сизоперий*. Прикметники *чорноногий*, *чорноносий* ілюструють роздвоєння первинного прямого значення цих слів, що окреслює ознаки птахів, тварин (Який має чорні ноги; який має чорний ніс), і появу переносних значень в їх семантиці, коли вони характеризують людину (З брудними ногами; Який має забруднений чим-небудь ніс). Подібне роздвоєння значень властиве і композитові *жовтодзьобий* – Те саме, що *жовторотий* – 1. З жовтим дзьобом; у якого куточки дзьоба покриті жовтою шкірою; 2. *перен.* Про людей молодих, недосвідчених, без життєвого досвіду.

Аналіз рядів композитних прикметників, співвідносних за другою основою, свідчить, що вони здебільшого бувають багаточленними, коли описують властивості людини (частини її тіла: *коси*, *зуби*, *волосся*, *бороду*, *брови*, *лице*, *вуса*, *голову*, *зуби*, *очі*, *шкіру*, *щюки*). Значно рідше така численність ряду притаманна тим композитам, що описують кольорові ознаки рослин (*білокорий* ↔ *чорнокорий*; *сірокорий*; *златокорий*; *червонокорий*; *зеленолистяний*; *золотолістяний*, *жовтолістяний*; *червонолистяний*; *ряболістяний*; *сизолістяний*, *сіролістяний*, *сріблोलістяний*; *темнолістяний*). Одночленні ряди аналізованих складних прикметників, які описують людину, належать до поодиноких явищ (*білотілий*, *білошійий*). Найбільше таких рядів серед слів, що характеризують предмети: *білокамінний*, *білоколонний*, *білостінний* тощо.

Композити на позначення кольорів, співвідносні з іменниково-прикметниковими словосполученнями, використовують дві стандартні формули тлумачення: 'який має + прикметник та іменник, що корелює з основою слова' та 'з + прикметник + іменник в ор. в.': *русоволосий* (Який має русе волосся; з русим волоссям); *чорнохвостий* (З чорним хвостом); *синьоокий* (Який має сині очі). Більшість слів однозначні. Лише 15 композитів двозначні (*чорномазий*, *чорномордий*, *чорноногий*, *чорноносий*, *темношкірий*, *жовторотий*, *червоноголовий*, *яснозорий*, *яснолиций*). Це свідчить про високий ступінь їх семантичної регулярності, яка особливо помітна, коли зіставити однозначність композитів з багатозначністю співвідносних з ними морфологічно простих прикметників на позначення кольорів. Більшість з них (за винятком трьох слів *рижий*, *рудий*, *русий*) багатозначні. 13 у своїй семантиці мають переносні значення (*білий*, *блідий*, *зелений*, *золотий*, *мідний*, *рожевий*, *світлий*, *сірий*, *срібний*, *темний*, *червоний*, *чорний*, *ясний*). Проте двозначні композити рідко мають тлумачення з позначкою *перен.*, як, наприклад, *сивогривий* – 2. Який має густе, довге, сиве волосся (про людину), пор. також *міднолобий*, *жовторотий*, *яснолиций*. Обмеження багатозначності морфологічно простих прикметників, як і

зменшення кількості переносних значень, настає у співвідносних з ними композитів завдяки реалізованій лексичній сполучуваності слів. Багатозначність знімається контекстуально в межах словосполучень, на основі яких виникає композит, пор.: *ряболлистий* (З листям рябого забарвлення, різних відтінків), що співвідноситься з першим значенням прикметника *рябий* (Покритий плямами іншого кольору, відтінку, що виділяються на основному фоні), та *рябошкірий* (З рябою шкірою), що пояснюється його другим значенням (Покритий шрамами від віспи або ластовинням). Переносні значення простого прикметника переходять у розряд метафоризованих завдяки закріпленій у межах композита сполучуваності з певним іменником, пор.: *срібний* (5. *перен.* Мелодійно-дзвінкий, чистий (про звук, голос, сміх і т.ін.)) і *срібноголосий* (*поет.* Який має мелодійно-дзвінкий, чистий голос). Такі перетворення значень характерні для слів *мідноголосий, ясноголосий, світлоголосий* і т.ін.

Складні прикметники на позначення кольорових відтінків

Композити на позначення кольорів, що ґрунтуються на словосполученнях двох прикметників, можна розподілити на чотири типи залежно від характеру вираження значення. Семантику першого типу допомагає передати перифраза ‘який став + дієслово, похідне від прикметника основного кольору, відтінок котрого уточнюється в межах композита’. Так, *темно-блакитний* описує синій колір, бо *блакитний* це світло-синій і перифразою для нього є ‘світло-синій, що став темнішати’. Антонімом до цього композита виступає *ясно-блакитний*. Проте в його семантиці фіксується момент інтенсифікації, насиченості кольору, це ‘світло-синій, що став ще більше світлим (ясним)’. Подібні перифрази ‘який став дужче (темнішати, світлішати)’ лежать в основі другого типу композитів (пор.: *темно-гнідий, темно-бурий, чорно-бурий* → *темно-коричневий; темно-вишневий* → *темно-червоний; темно-карий* → *темно-жовтий; чорно-багряний* → *густо-червоний*). Протилежна гама світлих кольорів властива композитам, описуваним перифразою ‘який став більш світлим’ (*світло-солом’яний, світло-кремовий* → *світло-жовтий; світло-бежевий* → *світло-коричневий*). Специфікою розглянутих прикметників (*багряний, бежевий, блакитний, бурий, вишневий, гнідий, карий, кремовий, солом’яний*) є їх вторинність, багатокомпонентність творення при перетині чорного з іншими кольорами основної шестичленної системи кольорових позначень. У сучасній українській мові наявні антонімічні зіставлення і таких композитів, що виражають основні кольори й описуються перифразою першого типу: *темно-зелений* ↔ *світло-зелений, ясно-зелений; темно-червоний* ↔ *світло-червоний*. У всіх згаданих прикметників засвідчено кольорову гаму, що утворюється перетином двох кольорів, один з яких належить до ахроматичних (*чорний, темний* чи *білий, світлий, ясний*). Наростання саме його кількості і фіксує складний прикметник.

У матеріалі дослідження трапляються прикметники з тричленими поєднаннями кольорів, яким властива перифраза другого типу: *світло-бузковий, ясно-бузковий* – це ліловий, що став світлішим. *Ліловий* же є наслідком перетину двох кольорів: червоного і синього.

Поодинокими прикладами засвідчені випадки інтенсифікації хроматичних кольорів, пор.: *мідно-червоний*, що має поєднання компонентів ({червоний + жовтий} + червоний), тобто жовтий, який став червонішим. Інтенсифікація може виражатися і метафорично: *червоногарячий* – Який має колір вогню; яскраво-червоний. Метафоричне посилення червоного кольору фіксується і в прикметника *жовтогарячий* – Жовтий з червонуватим відтінком; який має колір апельсина, моркви; оранжевий.

Посилення якогось одного відтінку (наприклад, чорного) у триколіоровій гамі помітне в композитах, у яких спостерігаємо такі перетини: *темно-сизий* → (темний, тобто чорний, + сизий {чорний + білий + синій}), *червоно-бурий* (червоний + бурий {темний + коричневий}). Останнє слово може бути представлене як поєднання кольорів: червоний + (чорний + {чорний + жовтий}).

Третій тип об'єднує композитні прикметники, що є наслідком поєднання кількох кольорів. До них можлива перифраза на зразок 'основний колір, що трохи...': *сіро-зелений* (зелений, що трохи посірів), *червоно-сизий* (червоний, що має сизий відтінок).

Четвертий тип охоплює композити, які засвідчують поєднання двох основних кольорів: *червоно-жовтий*. До нього належить і прикметник *чорно-білий*, що сполучає протилежні кольори (1. Який поєднує чорний і білий кольори; 2. Не кольоровий (переваж, про фотографію, кінострічку, передачу).

Прикметники розглянутого різновиду здебільшого моносемічні (за винятком композита *чорно-білий*) і мають прями значення.

Композити з об'єктними, інструментальними, локальними і темпоральними значеннями

У матеріалі дослідження засвідчено 470 композитних прикметників, що співвідносяться з дієслівно-іменниковим словосполученням. Цим словам властива різнорідна лексична семантика, зумовлювана характером синтаксичної семантики, притаманної компонентам словосполучення. Переважна більшість слів (451) характеризує ознаку дії, що ґрунтується на об'єктних відношеннях між дієсловами та залежними від них у словосполученнях іменниками. Тлумачення співвідносних з ними прикметників дозволяють поділити останні на дві кількісно та якісно різні групи слів. Одні з них (таких більшість – 445) визначають дію, спрямовану на певний об'єкт, що конкретизується першою основою композита (*грунтозахисний* – Який захищає ґрунт від несприятливих впливів (пересихання, вимерзання, заболочування і т.ін.)), другі (6 лексем) окреслюють дію, орієнтовану на об'єкт, не вказаний у межах композита, їх перша основа називає можливого виконавця дії: *вітрозахисний* – Який захищає від вітру.

Частина композитних прикметників співвідноситься зі словосполученнями, між компонентами яких наявні інструментальні відношення. Здебільшого інструментальність підкреслюється першою іменниковою основою, на що вказують тлумачні частини слів, які використовують формулу 'за допомогою + іменник, співвідносний з першим компонентом складного прикметника' (*вітрозапильний* –

Який запилюється за допомогою вітру), або в яких іменники, еквівалентні першим основам композита, вживаються у формі орудного відмінка (*гребенечесальний* – Зв'язаний з прочісуванням гребенем волокнистих матеріалів).

Тлумачення кількох прикметників підкреслюють інструментальність поєднанням пасивних дієприкметників з іменником – знаряддям дії: *машинописний* – (Написаний на друкарській машинці); *рукописний* (Написаний від руки). У матеріалі дослідження засвідчені поодинокі лексеми, співвідносні зі словосполученням 'дієслово + іменник у зн. в.', що передають об'єктні відношення і характеризують виконавця дії, не вказаного в складі слова, за допомогою якого вона здійснюється, пор.: *вуглеочисний* – З допомогою якого очищають вугілля.

Кількість прикметників, які ґрунтуються на інструментальних відношеннях складників дієслівно-іменникового словосполучення, становить $\approx 2,34$ %. Характерно, що інші типи словосполучень передають це значення ще рідше. Так, його виражають композити *пароповітряний* (2. Який діє за допомогою повітря і пари), що мотивується словосполученням з сурядним зв'язком компонентів *паровий* і *повітряний*, та *власноручний* (Виконаний, зроблений, написаний своєю рукою), який корелює з атрибутивним словосполученням *власна рука*. Очевидно, така кількість композитних прикметників з характеристикою дії, що визначається інструментальними відношеннями, зумовлюється синтаксичними причинами. Інструментальні значення перебувають на периферії предметної залежності від дієслова. Вони входять у зону так званої слабкої предикативної валентності, позиції якої розподілені в наступній послідовності: об'єкт, адресат, місце, інструмент дії [див. 1, 202]. Можливо, периферійність іменниково-дієслівних словосполучень з інструментальними відношеннями в структурі речення не дозволяє їм згортатися в композитне слово, яке покликане називати певну стійку ознаку дії. Зіставлення іменників зі значенням знарядь дії з аналізованими прикметниками показує, що перші найчастіше виникають на основі дієслівно-іменникових словосполучень з об'єктними відношеннями. З семантичного погляду тут відбувається переосмислення дії, виконуваної над певним об'єктом, як постійної функції знаряддя її виконання: *сіноворушилка* – Сільськогосподарська машина, яка ворухить, перевертає, перетрушує сіно. У прикметників засвідчені поодинокі випадки подібного переосмислення об'єктних відношень як інструментальних, пор.: *вуглеочисний*. Згадуване явище зустрічається рідко тому, що такі прикметники стають наслідком значно складніших, ніж у іменників, семантичних перетворень і певна дія над об'єктом сприймається як ознака її виконавця. Структура складного слова в даному випадку відображає лише словосполучення з об'єктною залежністю компонентів.

Композитні прикметники часову і локальну залежність іменника від дієслова рідше закріплюють, ніж інструментальну. Так, часове значення властиве одному застарілому композитному прикметнику (*вікопомний* – Якого пам'ятатимуть віками), а локальне – семи ($\approx 1,48$ %): *кровотечний*, *сечовивідний*, *солевитривалий*, *солелюбний*, *тракторопрохідний*, *шишконосний*. Тлумачення останніх показують, що вони характеризують предмет за місцем дії, причому в межах композитного слова вказані виконавець (*тракторопрохідний* – Такий, по якому може

пройти трактор) або суб'єкт і об'єкт одночасно (*шишконосний* – Який має шишки, на якому виростають шишки). Прикметники, що мотивуються словосполученнями з об'єктними відношеннями, які характеризують місце дії, мають лексикалізовані значення типу *солевитривалий* – Який може рости на засолених ґрунтах; *солелюбний* – Який добре росте на засолених ґрунтах. Це явище особливо показове на фоні поодиноких неперифрастичних прикметників, які є наслідком згортання словосполучень з локальним значенням: *жиророзчинний* – Який розчиняється в жирі. Невелика кількість складних прикметників (7), що ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях з локальним значенням, зумовлюється, з одного боку, периферійністю цього значення на шкалі предметної залежності від дієслова, з другого – вона пояснюється ще й тим, що словосполучення дієслова та іменника зі значенням місця дії не мають можливості згортатися в одне слово, семантично конденсуватися в нього через те, що такий іменник залежить не тільки від дієслова, а й від усієї предикативної основи речення, від його детермінанти [6, 85-86]. пор.: *Я відпочиваю в саду*, де *в саду* однаково залежить від суб'єкта дії *я в саду* і від дії *відпочиваю в саду*. В подібних випадках учені встановлюють словосполучення зі слабким керуванням, з необов'язковим зв'язком компонентів. Слабка залежність іменника зі значенням місця від дієслова стає на перешкоді згортання словосполучень 'дієслово + іменник' у одне слово. Очевидно, подібною причиною пояснюються і поодинокі випадки оформлення прикметників зі значенням часу від згадуваних словосполучень, пор.: *Сад цвіте весною*, де однаково можлива залежність *сад весною* і *цвіте весною*.

Найбільше серед композитних прикметників слів, що виражають локальні (32) значення і співвідносяться зі словосполученням 'іменник + прикметник'. Подібні словосполучення мають у своєму складі прикметник, який вказує на просторову орієнтацію одного предмета щодо іншого, пор.: *верхня палуба* → *верхньопалубний*. У таких випадках семантична конденсація фіксує два моменти: наявність ознаки, властивої предмету, що характеризується розташуванням відносно іншого предмета, і осмисленням її як єдиної ознаки інших предметів, що теж визначаються місцем розташування, перебування, творення, наприклад: *заднє піднебіння* → *задньопіднебінний звук*. Такі композитні прикметники зберігають просторове зіставлення на зразок *нижньогогубний* ↔ *верхньогогубний*, *передньоязиковий* ↔ *задньоязиковий*, *близькосхідний* ↔ *далекосхідний* тощо. Кілька аналізованих слів мають фразеологічні значення: *далекострумний* (Який струминами подає воду і т.ін. на далеку відстань); *кореневласний* (Який росте на власному корені; неприщеплений). Один такий прикметник є наслідком згортання атрибутивного словосполучення: *надочномковий* – *анат.* Який міститься, над очними ямками, орбітами.

Композитні прикметники, що виражають ознаку за місцем розташування чого-небудь і співвідносяться зі словосполученням 'прислівник + дієслово', мають здебільшого прозору семантику (*доморослий*, *доморобний*, *домотканий*, *вищезгаданий*, *нижчепідписаний*) або 'складний прийменник + іменник' (*навколomisячний*). Їх тлумачення використовують перифрази зі словами, що відповідні основам композита: *далекопривізний* – Який привозиться здалеку. Лише кілька з них

мають лексикалізовані значення: *далекобійний* (Здатний стріляти, бити на далеку відстань; пристосований для такої стрільби); *далекоглядний* (Здатний передбачити події, наслідки чого-небудь і т.ін.; передбачливий).

Композити, співвідносні зі словосполученням ‘складний прийменник + іменник’, у тлумачній частині мають дієприкметник *розміщений* та іменник, що вказує, навколо чого розташовано інші предмети: *навколосемний* (Який оточує землю, розміщений навколо неї); *навколосерцевий* (Який оточує серце, розміщений навколо нього).

Деякі композитні прикметники з локальним значенням мотивуються словосполученням двох іменників, основи яких представлені в структурі слова й які характеризуються розташуванням один щодо одного: *лукопасовищний* (Стос. до пасовища на луках); *тазостегновий* (Розташований в місці з’єднання стегна з тазовою кісткою; кульшовий).

На формування семантичної і словотворчої структур композитних прикметників впливає не тільки характер синтаксичних зв’язків між членами словосполучень, які безпосередньо мотивують композити, а й залежність словосполучень від предикативної основи речення, позиція на шкалі предикативної валентності речення. Розподіл складних прикметників, що ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях, за характером семантики, яку вони передають, засвідчує: $\approx 95,6\%$ із них виражає ознаки за об’єктними відношеннями предмета і дії. Решта вказує на ознаки за інструментальними ($\approx 2,34\%$) та локальними ($\approx 1,48\%$) відношеннями, тобто передає ті значення, що перебувають на периферії предметної залежності від дієслова. Саме тому такі значення оформляються здебільшого в межах іменника в словотворчих категоріях ‘знаряддя’ та ‘місце дії’, де вони здебільшого ґрунтуються теж на дієслівно-іменникових словосполученнях з об’єктними відношеннями предмета і дії. Проте в останньому випадку дія над об’єктом переосмислюється або як постійна функція пристрою, машини і т.ін. (*м’ясорубка, сінокопнувач, сінокосарка, сінонавтантажувач, сінопідіймач, сіносушарка, сінотяг, соковижималка*), або як місце виконання дії над об’єктом (*книгозбірня, нафтохочище, шовкомотальня, шовкопрядильня*). Локальні значення композитних прикметників здебільшого оформляються на основі атрибутивних словосполучень ‘прикметник + іменник’, з яких перший у своїй семантиці обов’язково містить компонент, що вказує на просторову орієнтацію (*нижньоощелепний*).

Часові значення властиві (за винятком *вікопомний*) тільки тим складним прикметникам, що співвідносяться зі словосполученнями ‘займенник + іменник’ та ‘прислівник + прикметник (дієприкметник)’. Характерною особливістю перших є наявність у слові основи, пов’язаної з іменником, лексичне значення якого передбачає опис часу: *цьогорічний* \leftrightarrow *тогорічний, повсякчасний, повсякденний*. Ті слова, що мотивуються словосполученням ‘прислівник + прикметник (дієприкметник)’, у своєму складі мають першу основу, яка корелює з прислівником часу: *вічнозелений, вічнопам’ятний, давноочікуваний, довгожданий*.

Основою композитних прикметників з темпоральним значенням стають і словосполучення ‘прикметник + іменник’ (*довголітній, короткочасний*), у поодиноких випадках – ‘прикметник та залежний від нього іменник’ (*віковичний, віко-*

давній), 'іменник + іменник' (*разуразний* – Те саме, що *постійний I*). Спільного особливості всіх цих прикметників є обов'язкова наявність у їх складі основи, що виражає часові значення.

Серед прикметників-комполитів, які передають ознаки часу, значно більше слів, мотивованих словосполученням 'прикметник + прикметник'. Їх характерною рисою є зіставлення часових проміжків у певних діапазонах: старий ↔ новий, давній ↔ новий, пізній ↔ ранній: *старогрецький* ↔ *новогрецький*, *давньо-вічний*, *новокам'яний*, *староросійський*, *старослов'янський*, *нововиниклий*, *нововідкритий*, *пізньостиглий* ↔ *ранньостиглий*. Про них піде мова далі.

Зіставлення прикметників з темпоральним значенням за характером одиниць, які їх мотивують, показує, що серед них трапляються поодинокі слова, співвідносні з дієслівно-іменниковими словосполученнями. Нечисленні композити, мотивовані словосполученнями 'прикметник + іменник', 'іменник + іменник'. Основну роль у вираженні цього значення відіграють складні прикметники, що ґрунтуються на словосполученнях 'прислівник + прикметник' та 'прикметник + прикметник'. Їм властива наявність у складі слова компонентів, що мають часове значення: *давньогрецький* ↔ *ранньогрецький*, *старослов'янський* ↔ *ранньослов'янський*.

Порівняння композитних прикметників та іменників з темпоральним значенням засвідчує, що іменні складні слова таке значення передають здебільшого на основі іменних словосполучень: *довгі літа* → *довголітній*, *десять років* → *десятиріччя*, *п'ятнадцять літ* → *п'ятнадцятилітній*.

Отже, основну масу композитних прикметників, мотивованих дієслівно-іменниковими словосполученнями, становлять слова, семантична основа яких формується на об'єктних відношеннях предмета і дії. Причому об'єкт у словосполученнях є прямим, пор.: *відгодовувати свиней* → *свиновідгодовувальний* – Пов'язаний з відгодівлею свиней. Аналіз тлумачень таких прикметників у СУМі засвідчує їх високу семантичну регулярність, що проявляється в невеликій кількості стандартних формул пояснення. Більше половини прикметників (266) описується формулами 'призначений для + іменник', 'стосовно до + іменник', 'який служить для + іменник', 'пов'язаний з + іменник'. Відповідно, процентне співвідношення слів, що використовують ці формули, виглядає як $\approx 34,3\%$ з першою, $\approx 16,3\%$ – з другою, $\approx 4,43\%$ – з третьою і $\approx 3,5\%$ – з четвертою формулами.

Прикметники – назви ознак за функціональним призначенням

Складні прикметники, пояснювані тлумаченням 'призначений для...', у більшості випадків передбачають вживання іменників, що є трансформами дієслів у словосполученнях, на основі яких виникають композити: *збирати бавовну* → *бавовнозбиральний* – Признач. для збирання бавовни; *ремонтувати вагони* → *вагоноремонтний* – Признач. для ремонту вагонів; *переганяти смолу* → *смолоперегінний* – Признач. для перегонки смоли. Частина з них використовує у тлумаченні споріднений композитний іменник, що становить назву процесу: *водопійний* – Признач. для водопою; *звукозаписний* – *спец.* Признач. для звукозапису;

льонопрядильний – Признач. для льонопрядіння. Ряд слів має формули тлумачення, що складаються з кількох синтаксичних конструкцій: *бетонозмішувальний* – Признач. для перемішування суміші, з якої виробляють бетон; *коноплепрядильний* – Признач. для прядіння ниток із конопляного прядива. Тлумачення уточнюються здебільшого за рахунок пояснень дії над об'єктом: *коноплетіпальний* – Признач. для тіпання конопель, очищення їх волокна від костриці тощо; *металорізальний* – Признач. для обробки металів способом різання. СУМ у ряді випадків засвідчує паралельне використання у тій самій рубриці двох формул, наприклад 'стосовно до...' і 'призначений для...': *борошномельний* – *спец.* Стос. до переробки зерна на борошно; признач. для неї; *сталеплавильний* – 1. Стос. до виплавки сталі; признач. для виплавки сталі. Наведені факти говорять про семантичну еквівалентність цих формул, а отже, і про значеннєву близькість слів, для пояснення яких вони використовуються,

У формулі тлумачення 'стосовно до...' часто використовуються композитні іменники: *землевпорядкувальний* (Стос. до землевпорядкування); *нафтовидобувний* (Стос. до нафтовидобутку); *товарообмінний* (Стос. до товарообміну). Розгляд тлумачень виявляє не тільки паралельність названих формул, а й показує, що вона наявна також між формулами 'стосовно до...' і 'пов'язаний з...' (*сироварильний* – Стос. до сироваріння; пов'язаний з виробництвом сиру) або 'який служить для...' (*листпрокатний* – Стос. до прокатки листового металу; який служить для прокату листового металу). Семантична еквівалентність слів, що використовують ці формули, підтверджується й при встановленні словотворчої серійності композитів, які мають тотожні другі основи, пор.: *судноремонтний* (Признач. для ремонту суден); *паровозоремонтний* (Стос. до ремонту паровозів). Формулі 'стосовно до...' у деяких тлумаченнях властиві варіанти на зразок *чавуноливарний* – Який стосується виплавки чавуну й виливання виробів з нього; *звіробійний* – Який стосується полювання на морського звіра.

Складним прикметникам, при розкритті значення яких СУМ вдається до формули 'пов'язаний з... + іменник', властиві здебільшого розширені тлумачення, що використовують також слова, не співвідносні з основами композита: *залізоробний* (Пов'язаний з виправкою й обробкою заліза); *китобійний* (Пов'язаний з полюванням на китів); *фасонноливарний* (Пов'язаний із фасонним литтям, відливанням деталей машин і виробів).

Натомість прикметники з формулою тлумачення 'який служить для...' пояснюються переважно співвідносними з ними словами: *грунтообробний* (Який служить для обробки землі); *залізопрокатний* (Який служить для прокатування заліза); *паровпускний* (Який служить для впускання пари). У деяких випадках тлумачення засвідчують паралельність використання формул 'який служить для...' і 'призначений для...': *силосозбиральний* – Який служить для збирання, транспортування, обробки рослин; признач. для силосування.'

У матеріалі дослідження засвідчено формулу 'який використовується для...': *жарознижувачий* – Який використовується для зниження високої або підвищеної температури. Вона буває семантично еквівалентною формулі 'призначений для...': *ваговозний* – Який призначений, використовується для перевезення вантажів.

Найбільш поширені формули у тлумачних частинах композитних прикметників, мотивованих дієслівно-іменниковими словосполученнями, використовуються і при поясненні деяких складних слів, співвідносних з іншими типами словосполучень. Це свідчить про спорідненість їх семантики. Так, формула 'призначений для...' фіксується в тлумаченнях слів, що ґрунтуються на іменних словосполученнях, де вона супроводжується розширеними поясненнями: *радіорелейний* – 1. Признач. для напрямленого передавання радіосигналів надвисокої чистоти через проміжні приймально-передавальні радіостанції на великі відстані; *плодоконсервний* – Признач. для виготовлення або зберігання консервів з плодів та овочів. У таких випадках доводиться констатувати, що поверхнева структура композита не відбиває всієї мотивації слова і що він є наслідком згортання ширших, ніж іменні (типу *консерви з плодів*), конструкцій, які включають і констатацію певних дій над об'єктами. Частіше, ніж попередня, використовується формула 'пов'язаний з...' у тлумаченнях слів, які мотивуються іменними словосполученнями. Серед них зустрічаються слова, що ґрунтуються на зв'язках двох іменників (на зразок *плоди та овочі*), які є складовою частиною ширших конструкцій, пор.: *плодоовочевий* (Пов'язаний з вирощуванням фруктів і ягід, їх обробленням і т.ін.); *рейкобалошний* (Пов'язаний з виготовленням рейок та інших виробів важкого прокату). Деякі такі композити співвідносні зі словосполученнями, що характеризуються в тлумаченнях певними діями над ними і входять до інших словосполучень: *електроннообчислювальний* (Пов'язаний із застосуванням електронного обчислення); *електросиловий* (Пов'язаний із застосуванням електричної енергії як джерела рушійної сили); *залізорудний* (Пов'язаний із залізною рудою, її розміщенням, видобуванням, підготовкою до металургійного плавлення і т.ін.).

Тотожність формул тлумачення як прояв однотипності основи творення композитів

Розгляд використання формул у тлумаченнях композитних прикметників відбиває однотипність семантико-синтаксичної основи творення композитів, регулярність оформлення їх значень на основі тотожних складників. Ці явища знаходять відображення і підтвердження у високому ступені словотворчої серійності аналізованих слів. 91 слово із 155, пояснюваних формулою 'призначений для...', об'єднуються у словотворчі ряди за наявністю спільної другої основи. Деякі з них багаточленні, як ряд з основою **-збиральн(ий)**, куди входять 15 слів (*бавовно-, буряко-, зерно-, картопле-, кукурудзо-, льоно-, паровозо-, рисо, силосо-, сіно-, сміттє-, сніго-, хлібо-, хмеле-, чаєзбиральний*), **-очисн(ий)** – 9 (*вугле-, зерно-, коро-, льоно-, насінне-, повітро-, рисо-, сніго-, спиртоочисний*), **-різальн(ий)** – 6 слів (*зубо-, камене-, метало-, рейко-, трубо-, шпалорізальний*). Інші ряди менш численні – з 2-5 слів: *льоно-, овоче-, плодо-, фрукто-, шлакопереробний; вагоно-, судно-, танкоремонтний*. Багато з них може бути продовжено за рахунок варіативних основ, пор.: *льонобральний* і *льонозбиральний*; *снігозбиральний* і *снігоприбиральний*, *снігозбірний*; *дрово-, залізо-, силосорізний* і *рейкорізальний*; *дноочищувальний* і *повітроочисний*.

Семантична спорідненість композитних прикметників, мотивованих дієслівно-іменниковими словосполученнями з об'єктними відношеннями компонентів, виявляється й у тому, що слова з різними формулами тлумачення входять у один словотворчий ряд. Отже, від цього словотворча серійність розглядуваної лексики ще дужче зростає: *верстатобудівний* (Признач. для будування верстатів); *машинобудівний* (Який займається виробництвом машин), пор.: *мостобудівний*; *тракторобудівний* (Стос. до тракторобудування), пор. *приладобудівний* і *турбобудівний*. Це явище, в свою чергу, дозволяє ставити питання про уніфікацію використаних формул тлумачення в однорядних словах: *виноробний* (Признач. для виготовлення вина); *сироробний* (Пов'язаний з виробництвом сиру). Різної використання формул спостерігаємо у слів ряду **-варн(ий)**, коли фіксуються 'призначений для...' (*кашо-, квасо-, стравоварний*) та 'стосовно до...' (*сахаро-, солеварний*); **-перегінн(ий)**, де засвідчені 'призначений для...' (*ското-, сланце-, смолоперегінний*) і 'який здійснює...' (*нафтоперегінний*). Звичайно, таку уніфікацію можна провести для слів з регулярною семантикою, див.: *бавовно-, шерсте-, шовкоткацький* з формулою 'призначений для ткання бавовни, шерсті, шовку,' і *сарпиноткацький* – Пов'язаний з виробництвом сарпинки. Уніфікації підлягають також тлумачення слів *нафтовидобувний, рудовидобувний, солевидобувний, торфовидобувний; м'ясозаготівельний, овочезаготівельний, сінозатотівельний; металоплавильний, склоплавильний (залізоплавильний); мідноливарний, сталеливарний, чавуноливарний; вугленавантажувальний і породонавантажувальний*.

Для її здійснення відсутні передумови у слів з різною семантикою, пор.: *гребенечесальний* (Зв'язаний з прорізуванням гребенем волокнистих матеріалів) і *льоно-, шерстечесальний* (Признач. для очищення льону, шерсті), або з лексикалізованими значеннями: *водопіднімальний* (Який піднімає воду на певну висоту); *електропіднімальний* (Стос. до піднімання чого-небудь за допомогою електричної енергії). Здебільшого семантична невідповідність формально подібних слів зумовлюється семантико-синтаксичною невідповідністю одиниць, що мотивують композити, наприклад протиставленням об'єктних та інструментальних відношень: *світломаскувальний* (Признач. для світломаскування) і *димомаскувальний* (Стос. до маскування димом).

Аналіз прикметників з лексикалізованими значеннями показує джерела семантичної невідповідності слів із зовні подібною словотворчою структурою (зберігається однакова рядність). Здебільшого у таких випадках слова є наслідком різної за обсягом семантичної кондексації. Так, прикметник *повітродувний* ґрунтується на об'єктних відношеннях компонентів словосполучення (Признач. для стиснення і переміщення повітря). Два інші слова (*піскодувний* і *склодувний*) теж враховують участь повітря в дії, але вже як її інструменту, не представленого в поверхневій структурі композита. Участь повітря тут фіксується тлумачними частинами: *піскодувний* – Який працює на суміші піску й стисненого повітря.

Висока словотворча рядність помітна і в композитах, що перифразуються за допомогою різних формул тлумачення. Найвища зона у слів з другою основою **-любн(ий)** – 27. Пояснюються одиниці цього ряду вісьмома формулами. У дев'яти композитів засвідчено розширені тлумачення. Крім частини, яка відповідає

основам слова і оформлена формулою ‘який любить + іменник’, є ще інші пояснення: *правдолюбний* (Який любить правду, бореться за неї, шукає справедливості); *працелюбний* (Який любить працю, старанно, рівно, із запалом працює). Шість композитів мають нерозширену формулу тлумачення: *владолубний, властоллюбний, дітоллюбний, женолюбний, життєлюбний, чадолубний*. У чотирьох є формули ‘який прагне до...’ (*грошолубний, користолубний*) і ‘який добре росте’ (*світлолюбний, тінюлюбний*). Кілька слів пояснюються формулами ‘який сповнений любові до...’ (*людинолюбний*) і ‘який проявляє любов до...’ (*братолубний*), ‘стійкий до ...’ (*холодолубний*). Фразеологічні значення властиві композитам *плотолубний, трудолюбний, христолубний*.

У численний ряд (19 слів) об’єднуються складні прикметники з основою **-носн(ий)**. Майже половина з них зустрічається з формулою ‘який містить + іменник’ (*залізоносний, каучуконосний, медоносний, нафтогазоносний, рудоносний, сірконосний, смолоносний, спороносний, фосфористоносний*). Чотири слова пояснюються перифразою ‘який несе + іменник’: *градоносний, повітроносний, побідоносний, світлоносний*, два – ‘який має, дає + іменник’ (*квітконосний, пдодоносний*). У трьох слів засвідчені фразеологічні значення: *броненосний* (Покритий бронею), *орденоносний* (Нагороджений орденом), *торпедоносний* (Озброєний торпедами). Регулярність формули – кліше типу ‘який містить’, очевидно, дозволяє їй бути основою слів, семантично близьких до ряду на **-носн(ий)**, але з іншими другими компонентами: *водомісткий, трудомісткий, кореневмісний*, що пояснюються в такий спосіб: *кореневмісний* – Який містить у собі коріння рослин.

Ряд композитів з основою **-стійк(ий)** об’єднує 17 слів, що можуть бути віднесені до модальних, оскільки більшість із них тлумачиться формулою ‘здатний + дієслово + іменник’ і підкреслює ознаку як можливість звершення якої-небудь дії: *посухостійкий* (с.г. Здатний витримувати посуху (про рослини)); *ракостійкий* (Здатний протистояти раковій хворобі). Кілька з них пояснюються формулами ‘який витримує + іменник’ (*засухостійкий, морозостійкий, сульфостійкий*) та ‘який не піддається дії + іменник’, що вказує на її виконавця (*водостійкий, зносостійкий, хворобостійкий*). До них близькі композити, що мають основу **-здатн(ий)**, які також підкреслюють модальність можливості: *боєздатний* (Здатний вести бойові дії); *життєздатний* (Здатний зберігати, підтримувати життя). Зустрічаються слова, що містять основи, синонімічні до **-стійк(ий)**; *тінювитривалий, вогнетривкий, водотривкий, морозотривкий, жароміцний*. Два композити зі стандартними формулами, що підкреслюють можливість виконання дії, мають структуру слова, яка не дозволяє їм входити в словотворчі ряди слів з модальними основами. Проте вони залишаються значеннево близькими до проаналізованих слів: *звукопоглинальний* (Здатний поглинати звуки); *життєстверджуючий* (Здатний творити, перебудовувати життя).

Найбільш уніфіковані тлумачення характерні для слів ряду на **-проникн(ий)/непроникн(ий)**, що описуються формулою ‘який (не) пропускає + іменник’: *водопроникний* (Який пропускає воду); *повітронепроникний* (Який не пропускає повітря). Найбільшою різноманітністю тлумачень відзначаються синонімічні

ряди слів. Так, 18 композитів об'єднуються семантично спорідненими основами на **-творн(ий)**, **-робн(ий)**, **-дійн(ий)**. У першому ряді лише шість слів використовують стандартну формулу тлумачення типу 'який викликає + іменник' (*гно-етворний, снотворний, хвороботворний, чудотворний*) або 'який сприяє творенню + іменник' (*плодотворний, формотворний*). Другий ряд представлений словами типу склоробний. Тлумачення двох із них піддаються уніфікації (*виноробний, маслоробний*). Слова з основою **-дійн(ий)** мають лексикалізовані значення: *лиходійний* – Який чинить або несе в собі лихо.

Прикметники з основами **-мірн(ий)** та **-вимірювальн(ий)** засвідчують використання описових тлумачень і лексикалізацію значень: *закономірний* (Який відбувається відповідно до закону); *планомірний* (Який здійснюється за планом); *правомірний* (Який опирається на закони розвитку природи і суспільства, на право). Слова з основами **-мірн(ий)** і **-вимірювальн(ий)** використовують стандартну формулу тлумачення 'призначений для вимірювання'. Проте більшість із них (за одним винятком *землемірний* – Признач. для вимірювання землі) має, крім формули тлумачення, додаткові пояснення, які уточнюють, що саме вимірюється (сила, висота, швидкість): *вітромірний* (Признач. для вимірювання сили вітру); *водовимірювальний* (Признач. для вимірювання швидкості течії та витрати води). В одному випадку прикметник ряду пояснюється формулою 'Стос. до +-іменник': *снігомірний* – Стос. до вимірювання висоти та щільності снігового покриву.

Всього 48 слів із 451 ($\approx 10,64\%$) не входять у словотворчі ряди. Цей факт дозволяє твердити, що одним із головних принципів семантичного впорядкування і співвіднесення композитних прикметників є групування їх у словотворчі ряди за спільністю другої основи. Така особливість відрізняє складні слова від морфологічно простих, що об'єднуються в ряди лише єдністю спільного афікса (здебільшого суфікса **-н-**). Перші мають також спільну другу віддієслівну основу. Отже, семантична близькість аналізованих одиниць перебуває на вищому ступені порівняно з простими словами, оскільки, крім спільності словотворчого значення афікса, враховує ще єдність лексичного значення основ, що спричиняє лексичну спорідненість подібних композитів.

Серед слів, котрі входять у ряди, є прикметники з фразеологічними словотворчими значеннями: *богобійний, боговідступний, богомольний; вогнепальний, вогнедишний, віротерпимий, медоточивий, правовірний, рукопашний, сонцебризний, членороздільний*. Це свідчить про незначну словотворчу активність віддієслівних основ, які трапляються в складі таких слів, про відхід їх на периферію лексичної системи. Численні серед них композити з лексикалізованими словотворчими значеннями: *вірогідний, електрорушійний, машинолічильний, сонцесяйний, хлібородний*, що говорить про певне зниження ступеня семантичної прозорості при об'єднанні компонентів складного слова, значення якого не дорівнює їх сумі. Лексичні значення цих слів бувають двох типів. Одні з них є стилістично забарвленими, пор.: *сонцесяйний* – У якому багато сонця; сповнений світлом і теплом сонця. Інші функціонують як терміни, отже, мають термінологічні або спеціальні значення: *лісосадивний* (Якого саджають з метою розведення лісу); *стравоварильний* (Який сприяє травленню страви). Відчутна поетичність перших стає

на перешкоді розширення рядності, серійності цих слів. Термінологічність других засвідчує порівняно недавнє утворення таких одиниць, обмежене функціонування їх лише у певних стилях (здебільшого науково-технічному): *вітрозапильний, водовбирний, водонапірний, звукоізолюваний, кровостинний, світлосигнальний, судиноруховий*) і потенційну можливість розширення їх рядності в майбутньому.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980.
2. Єрмоленко С.Я. Правопис складних слів (Загальні назви) // Складні питання сучасного українського правопису. К.: Наук. думка, 1980. – С.5-58.
3. Иванов В.В. Естественный язык – мозг, искусственный язык – машина // Кибернетическая лингвистика. М.: Наука, 1983. – С. 8-15.
4. Иванов В.В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии // Балто-славянские исследования. М.: Наука, 1980. – С. 11-21.
5. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984.
6. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С.77-93.

Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови¹

Осново- і словоскладання належать до продуктивних способів словотворення української мови, застосування яких на всіх етапах її розвитку сприяло поповненню словникового складу. Однак використання їх у різні періоди має своєрідні риси, зумовлені появою нових слів у відповідь на соціальне замовлення, збільшенням запозичень-складних слів, засвоєння яких веде до виокремлення нових або зростання продуктивності вже відомих основ і залучення їх у процеси словотворення мови, подальшим згортанням словосполучень (серед них багатьох інтернаціоналізмів, які з'явилися в останні десятиріччя ХХ століття, типу *лазерна терапія – лазеротерапія, екологічна катастрофа – екокатастрофа*), термінізацією і детермінізацією загальнолітературної мови.

Усе це зумовлює необхідність подальшої систематизації нових слів, виявлення нових тенденцій у їхньому творенні, окреслення характерних рис композиції, юктапозиції, аббревіації упродовж кількох десятиліть розвитку української мови. Це стає можливим завдяки зіставленню реєстрів давнішніх і зовсім нових словників української мови, фіксації вживання складних слів у різних стилях літературної мови, зокрема публіцистичному, науково-технічному, художньому в дев'яностих роках ХХ століття.

Свого часу такий розгляд складних слів був здійснений за матеріалами словників української мови, опублікованих у сімдесяті-вісімдесяті роки ХХ століття [СУМ, 2-3, 10 та ін.]. Дослідження показало, що слова цього типу становили до десяти відсотків словникового складу мови [4-7].

За даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України² кількість композитів, юктапозитів та аббревіатур зросла і становить 13,4 % одиниць лексики мови [ОСУМ, УОС, 1, 9]. Лексикографічні праці 1999-2002 рр. засвідчують подальше зростання кількості складних слів у сучасній українській мові [8]. Аналіз показує, що в динамічних процесах формування словникового складу мови композиція, юктапозиція та аббревіація нарощують свій словотвірний потенціал [згадаймо тут

¹ Уперше опубліковано в: ж. Українська мова. – 2003. – № 3-4. – С. 83-105.

² Нині цей фонд, створений у відділі структурно-математичної лінгвістики, перебуває в Інституті української мови НАН України, у якому з 2011 р. працює цей відділ (упоряд.).

лише декотрі видання: газети «Голос України», «Літературна Україна», «Урядовий кур'єр», «Україна молода», «Метро», «Місто-передмістя», журнали «ПіК», «Сучасність», «Кадри», «Туризм»]. Усе це підтверджує необхідність детальнішого розгляду процесів виникнення складних слів у сучасній українській мові.

Лексика сучасної української мови поповнилась останнім часом великою кількістю нових композитів. У їхньому складі продовжують зберігати продуктивність питомі: *новоритуальний, новоромантизм, новоукраїнці*, давно запозичені основи: *автовантажоперевезення, автомоблеперевезення, автовивіз; телеремонт, телевідеоремонт, телеслужба, телемагазин, телепродукт, телерадіопроект, телсюжет* і розвивають продуктивність новочасні запозичення.

Це основи-класифікатори, що визначають профіль базового, означуваного компонента складного слова. Так, порівняно з «Орфографічним словником української мови» (ОСУМ) в «Українському орфографічному словнику» (УОС) з'явилися нові слова з основою **соціо-**: *соціограма, соціокультура, соціокультурний, соціометрія, соціометричний, соціосфера*. Порівняно з обома цими словниками в науковій та публіцистичній літературі виникли слова на зразок: *соціоекономічний, соціолект* (молодіжний), *соціоприродна* (система), *соціоцентричний*.

Зростає кількість основ-ідентифікаторів, що займають останню позицію в слові, виконують роль базового компонента композита і групують навколо себе парадигми лексем. Наприклад, до слів, що є гасловими в «Інверсійному словнику української мови» з основою **-терапія** (зі значенням «лікування»): *бальнео-, вітаміно-, гідро-, геліо-, голко-, дієто-, електро-, клімато-, механо-, озокерито-, органо-, парафіно-, психо-, радіо-, рентгено-, серо-, термо-, фаго-, фармако-, фізіо-, фіто-, фото-, хіміотерапія*, за останні два десятиліття додано іменники: *дельфінотерапія, кріотерапія, лазеротерапія, музикотерапія, хлорофітотерапія*. Компонент **-технологія**, що в ОСУМ зафіксований в складному іменникові *геотехнологія*, в новіших словниках трапляється в словах: *інтернет-технологія, кінотехнологія, мікротехнологія, нанотехнологія, фототехнологія*. У лінгвістичній термінології настільки зросла продуктивність основи **-онім** (виражає значення «назва») у словах *анонім, антонім, антропонім, етніонім, криптонім, омонім, псевдонім, топонім*, що її використовують у нових композитах *лінгвонім, фірмонім, поетонім* (ім'я в художній літературі), *поетонімічна традиція* і вже виділили в окреме слово *онім(и)*.

Основи-класифікатори та основи-ідентифікатори продовжують засвідчувати аглютинативні тенденції в словопородженні української мови. Це виявляється, зокрема, в тому, що названі компоненти зі стандартно повторюваними значеннями нанизуються без змін у препозиції: *соціоекосистема, соціоекологія, соціопсихолог, гідроекологія, гідроклонотерапія, голкорексфлексотерапія, магнітолазеротерапія* або постпозиції до вже існуючого слова, пор. *електро-, літ-, радіо-, фотомонтаж* (засвідчені словниками 1985 р.) та *кіномонтаж* (у словнику 1999 р.) і *гіпсокартономонтаж* (2003 р.). Для тих із них, що є продуктивними, характерне зростання комбінаторики з іншими композитами, а також підвищення словотвірного потенціалу слів, до складу яких вони входять. Це виявляється у збільшенні афіксальних похідних від них. Прикладом може бути основа **гідро-**. На тілі слів, спільних для реєстрів ОСУМ та УОС, у яких вона займає першу препозицію

до твірного: *гідроаеродинаміка, гідротермодинаміка, гідроаеромеханіка, гідроелектрометалургія, гідрольодоріз, гідротурбобудування*, в останньому з'явилися нові одиниці, що здебільшого належать до іменників: *гідробіонти, гідробіос, гідроген, гідрогенез, гідроізол, гідроізон'еза, гідромагnezит, гідрометеор, гідрохвилі, гідроцефалія*, рідше – до прикметників: *гідроаккумуляований, гідромагнітний, гідромеханізований*, в поодиноких випадках – до дієслів: *гідролізуватися*.

Характерно, що серед іменників з компонентом **гідро-** помітно зросла кількість композитів-назв абстрактних дій, процесів, ознак: *гідроіндукція, гідрокрекинг, гідрометаморфізм, гідротропізм*, а також назв приладів: *гідровібратор, гідродвигун, гідрозамок, гідроблок, гідрозонд, гідроіндикатор, гідроінтегратор, гідроманіпулятор, гідропатрон, гідропідсилювач, гідропривід, гідронульсатор*.

До афіксальних похідних додані слова *гідроакустик, гідрофізик* (мотивовані, відповідно, іменниками *гідроакустика, гідрофізика*) та *гідромонтажник*, що може мати подвійну мотивацію і утворюватися від іменника *гідромонтаж* → *гідромонтажник* або за аналогією – від слова *монтажник* (пор. *електромонтаж* → *електромонтажник* → *електромонтажниця* чи *монтаж* → *електромонтаж, гідромонтаж, монтажник* → *електромонтажник, гідромонтажник*).

Нарощує свій словотвірний потенціал основа **мікро-**. В УОС засвідчені *мікродіалект, мікроінтервал, мікрокаталог, мікрокатастрофа, мікрокнига, мікроконгломерат, мікроконфлікт, мікромодель, мікрорадіохвилі, мікрорепродукція*. Серед неологізмів з цією основою назв приладів: *мікроватметр, мікрівібратор, мікроіндикатор, мікромашина, мікрооб'єктив, мікроперемикач, мікропотенціометр, мікропривід, мікрорадіометр, мікрорезистор, мікротранзистор, мікрофільтр* значно більше, ніж назв абстрактних дій: *мікрогравіювання, мікроскопування, мікроспалах*. На тлі одного афіксального похідного, що називає особу: *мікрохімік* (від *мікрохімія*), помітне продуктивне творення відносних прикметників. У новішому орфографічному словнику (УОС) до вже фіксованих в ОСУМ іменників додано *мікрокалькуляторний, мікроструктурний, мікросхемний*, зареєстровано нові пари слів: *мікрометеор, мікрометеорний, мікрометеорит, мікрометеоритний, мікросекунда, мікросекундний, мікросхема, мікросхемний*. В одному випадку такі похідні охоплюють ще й іменник-назву абстрактної ознаки: *мікрокапіляр* → *мікрокапілярний* → *мікрокапілярність*.

Часто питома й запозичена основа, зберігаючи часткову еквівалентність значення, активізують свої додаткові семи і їх використовують у словах, що є наслідком різних способів словотворення. Це, зокрема, стосується основ **само-** та **авто-**. Перша в композитах найпізнішого часу, що ще не ввійшли до словників літературної мови, характеризує абстрактні дії: *самоапробація, самовіднайдення, самозаборона, самоідентифікація, самонародження, самоозначення, самоокреслення, самопоневолення, самореалізація, самоформування*. Основа **само-** легко поєднується з прикметниками, здебільшого віддієслівного походження, оминаючи стадію мотивації дієслівно-іменниковими словосполученнями та їхнього згортання в слово. Інакше, такі слова утворюють за аналогією. У цих випадках основоскладання зближується з афіксацією: *самозроджений, самонадіїливий, самопроникний, самостимульований*.

Щойно згадана основа успішно конкурує із запозиченою **авто-**. В одних випадках ця основа співвідносна з прикметником *автоматичний*: *автовідповідач, автогальмо, автодиспетчер, автозавантажувач, автосамоскид, автофокус* (у фотоапараті). В інших – з іменником *автомобіль*: пор. *автомобілерозвантажувач та автоаматор, автобудування, автовеломотогонки, автомотоаматор, автопарк, автосалон, автотехобслуговування* і новотвори *автокредит, автосервіс*. Іноді такі слова підкреслюють призначення автомобіля (автомобіль як цистерна, цементовоз тощо): *автоцистерна, автоводоцистерна, автотермоцистерна, автоцементовоз*.

Багато лексем з давно запозиченими основами утворюють опозитивні пари в терміносистемах, наприклад, на основі зіставлення явищ, процесів, предметів за величиною, обсягом, розміром або приладів, що вимірюють великі й малі за розміром об'єкти. Це лексеми з основами **макро-** (в складних словах співвідносна зі значеннями «великий, довгий») та **мікро-** (виражає значення «малий»). З ними синонімізуються, відповідно, основи **мега-**, **мегало-** (стосовно поняття «мільйон», ознак «великий, грандіозний, велетенський»), **максі-** (від *максимальний*) та **міні-** (від *мінімальний*): *макроклімат – мікроклімат, макрокефалія – мікрокефалія, макроліт – мікроліт, мегават – мікроват, мегавольт – мікровольт, мегатрон – мікротрон, максі-мода – міні-мода, мегаспора, те саме макроспора*.

Серед слів, що доповнюють реєстри найновіших словників, у текстах трапляються слова: *макрографія, макрографічний, макроекономіка – мікроекономіка, макроекономічний, макроетнічний, макрокоманда, макро- і мікроконтекст, макро- і мікросередовище, макро- і мікроструктура, макро- і мікротопонім, макро- і мікрофонема, макрофотознімок, мікрогалактика, мікрокартина*. До них можна ще додати *міні-віриш, міні-блок, міні-АТС, міні-група, міні-модуль, міні-пивзавод, міні-техніка, мегалото, мегамісто, мегатенденція*.

У газетних текстах трапляються композитні іменники та прикметники з іншими основами цього типу, що виражають значення кількості (в зіставленні одно- та багаточленний): *монокультура, монокультурний, мультикультурний, мультиособистісна* (сутність людини), *моновиклад, моноекономіка, моноколір, мономовний* (клас з англійською мовою), *моно- і поліетнічний*.

Нагромадження запозичених слів у сучасній українській мові стимулює активізацію способу поєднання основ, який був властивий мові в давній період її розвитку і згодом втратив свою продуктивність через зміни в звуковому ладі мови (випадіння напівголосних): *дівич-вечір, Новгород, Славгород*. Зараз його помічаємо у багатьох словах з основами **інтернет-**, **медіа-**, **пан-**, **прес-**, **фітнес-** та інші: *інтернет-газета, інтернет-енциклопедія, інтернет-канал, інтернет-кафе, інтернет-клуб, інтернет магазин, інтернет-музей, інтернет-пейджер, інтернет-синдром, інтернет-телефонія, інтернет-шоу*. Кількість подібних до цих слів швидко зростає у мові. Так, порівняно з реєстром ОСУМ в УОС з'явилися *пан'європейський, панукраїнський, прес-реліз*, у публіцистичних текстах ще і *панглобалізм, пангуманізм, пан'європеїзм, панукраїнізм, прес-фонд, прес-фотографія, фітнес-клас, фітнес-клуб, фітнес-центр*.

Основа **медіа-** (останнім часом також **медіа-**) на позначення засобів масової інформації орфографічний словник української мови 1999 року не фіксує зовсім. В УОС 2002 року вона представлена в словах *медіа*, *медіаімперія*, *медіамагнат*, *мультимедіа*, *мультимедійний*. Газетні тексти доповнюють цей список лексемами: *медіа-дискурс*, *медіамагнат*, *медіамагнатство*, *медіа-проект*, *медіатипний* (у ряді *архетипний*, *новотипний*).

Основа **дизайн-** відсутня в реєстрі тлумачного «Словника української мови» (СУМ), останній (11-ий) том якого надруковано 1980 року. В реєстрі ОСУМ її існування підтвержене трьома словами *дизайн*, *дизайнер*, *дизайнерський*. Українськомовні газети останніх трьох років (2001-2003) фіксують її в словах *фітодизайн*, *дизайн-студія*. Перше слово є типовим композитом, друге належить до напівкомпозитів та напівабревіатур, на це вказують різні позиції основи в словах.

Найновіші словники української мови засвідчують подальше засвоєння мовою слова *бізнес* та його основи. ОСУМ фіксує такі реєстрові одиниці: *бізнес*, *бізнесмен*. УОС – *бізнесовий*, *бізнес-план*. Публіцистичні тексти підтверджують зростання продуктивності цієї основи в українській мові внаслідок накопичення запозичених слів з нею і збільшення одиниць гібридного типу: *бізнес-контакти*, *бізнес-курс*, *бізнес-клас*, *бізнес-кореспонденція*, *бізнес-кредити*, *бізнес-ланч*, *бізнес-леді*, *бізнес-прогноз*, *бізнес-структура*. У цих композитах основа **бізнес-** займає першу позицію в словах, хоча трапляються випадки її вживання в другій позиції: *репортер-бізнес*. Як реакцію на розширення сфери використання слів з цією основою в українській мові слід розглядати появу композита *бізнес-вумени* в стилістично маркованих текстах.

Помітні випадки подальшого входження згаданих основ у мову і появи в них єднальних голосних, пор.: *прес-бар*, *прес-брифінг*, *прес-фонд* та *пресолінгвіст*, *пресолінгводидактика*.

Про активне засвоєння багатьох запозичених основ у сучасній українській мові свідчать пришвидшені процеси гібридизації слів, тобто поєднання в них питомих і запозичених компонентів: *бізнес-новини*, *відеовиходи* (пор. *відео-* та *аудіокасети*), *електронідал*, *експрес-тестування*, *інтернет-видання*, *інтернет-гурток*, *інтернет-залежність*, *інтернет-користувач*, *інтернет-новини*, *інтернет-підключення*, *інтернет-сторінка*, *євровідносини*, *євроновини*, *макро-*, *мезо-*, *мікрорівень* (економіки), *мікробраз*, *мікроприлад*, *медіа-підтримка*, *міні-пекарня*, *міні-хлібопекарня*, *міфоспоживання*, *телепростір*, *тест-смуга*, *фольк-шоу-гурт*.

В основоскладанні сучасної української мови помітне не лише зростання інвентаря нових основ, а й швидше залучення їх до процесів словотворення, співіснування основ питомих і запозичених, а також тих запозичень, що приходять в українську мову з різних джерел і входять до рядів уже наявних одиниць, побудованих за словотвірними зразками, які мають еквівалентне з ними семантичне співвідношення компонентів. У цьому можемо переконалися, аналізуючи слова з основою **-інтерв'ю** (запозиченою з англійської). Реєстр СУМу подає слова *інтерв'ю*, *інтерв'ювати*, *інтерв'юер*, ОСУМ додає до нього іменник абстрактної дії *інтерв'ювання*. Газетні тексти 2002 року засвідчують іменник *флеш-інтерв'ю*, що теж прийшов в українську мову з англійської зі значенням короткочасного,

блискавичного інтерв'ю. І в цьому своєму значенні наведений вище композит стає в один ряд з утвореннями, асоційованими зі словами, до складу яких входить запозичена з німецької мови основа **бліц-** (від *Blitz* «блискавка, спалах»), пор. *бліцкриг* – блискавична війна, *бліцтурнір* – спортивні змагання в шахи, шашки за максимально скорочений час. Ця основа теж зберігає свою продуктивність у нашій мові, згадаймо *бліцопитування* (за матеріалами УОС).

Аналіз участі основокладання у процесах номінації сучасної української мови дозволяє встановити, з одного боку, зміни в механізмах поєднання основ (за типом аглютинативного словопородження, комбінування основ без єднальних голосних, гібридизацію слів за рахунок поєднання в них питомих і запозичених основ). З другого – нагромадження композитів, об'єднаних базовими поняттями науки, техніки, тобто зростання однотипних парадигм слів, що згруповані за першою чи другою основою. Це свідчить про подальшу систематизацію лексики за лексико-тематичним принципом і про зростання в ній ролі композиції основ, їй сприяє також упорядкування термінологічних одиниць як опозитивних (антонімічних) пар на зразок: *макро-* і *мікроорганізм*.

Основокладання сучасної української мови демонструє зростання абстрактної лексики. Списки новоутворених однокоренових іменників-назв абстрактної дії, занять: *бюджетування, доповідання (в банк), доосвітлення (теплиць), люмпенізація, манкуртизація, маргіналізація, маркетингізація, окниження (мови), тінізація (економіки), транскультурація, університетизація (вузів)* доповнюють композити на зразок: *алмазобетонорізання, алмазорізання, бісероплетіння, ендопротезування, макрокінознімання – мікрокінознімання, макроліквідація, макрофотознімання – мікрофотознімання, масажонавчання, медіамагнатство, мемуаротворчість, паркетопшлифування, першозахоплення, слухопротезування, реміфологізація, стіноруйнування, тарифоутворення, теплошумоізоляція, футболизація (суспільства).*

Триває процес творення іменників-назв абстрактних ознак. Він охоплює насамперед однокореневі слова на зразок: *лінгвіцизм, масовізм, мафіозність, місійність, техніцизм, шароварність, шароварщина, укоріненість*. Однак останнім часом значно розширилося коло композитів, що називають абстрактні ознаки: *висококологічність, лінгвоментальність, лінгвопуризм, макрогомогенність, медіатипність, міфологемність, мультикультуралізм, неавтохтонність, несамоцінність, персехристиянськість, психоемоційність, самовідповідальність, самозахищеність, самоідентичність, самоцінність, самоусвідомленість, технократизм,*

Виникнення великої кількості композитів з абстрактними значеннями є наслідком подальшої інтелектуалізації української мови, про яку писав Іван Франко [14: 463]. Геніальні пражці в 1929 році назвали її серед тенденцій, що визначають подальший розвиток літературних мов Європи в ХХ сторіччі, так само, як і окреслять зв'язок її з термінізацією та детермінізацією лексики [12: 128, 131-132].

У кінці ХХ-го та на початку ХХІ-го сторіч багато композитів виявляє зближення абстрактної лексики, зокрема належної до наукової термінології, з експресивно забарвленою, розмовною. Отже, з одного боку, можемо констатувати міграцію такої лексики з наукового стилю в розмовний, з другого – виникнення її відразу

як розмовної. Характерною її особливістю є те, що саме продуктивність використуваних основ у науковому стилі сприяє появі експресивно забарвлених слів з ними, які «маскуються» під терміни.

Це властиво назвам абстрактних дій та процесів: *мікровибух, мікромета, самовименшення, самоімітаторство, самонакручування, самоошукування, самоанголізація*. До експресивно-оцінної орбіти потрапляють суспільно-політичні терміни: *мікроімперія, міні-державна, міні-дискусія, міні-криза, мікроорда* (новітніх газетярів і літературознавців), *міфоспоживання*.

Зараз експресивність містять також назви абстрактних ознак та станів, що є простими однокореневими іменниками: *європейськість* (України), *польськість* (Рильського), *селянськість* (літератури), *українськість* (Дон Жуана) і композистами на зразок: *нікомуненалежність, олігархічність, олігархофренія, позаміфологічність, фольклорофілство*. Оказіональність деяких із них розглянемо далі. Врешті ця остання є продовженням продуктивності окремих словотвірних типів у мові й творення okazіональних слів за ними або всупереч їм, пор. для прикладу *позадуховність, позаісторизм, позадництво, позаправедність*.

Порівняно з основоскладанням словоскладання менш продуктивно використовується у процесах номінації сучасної української мови. До нього часто вдаються в оформленні назв спеціальностей, хоча, як і раніше, цей розряд слів зростає здебільшого за рахунок афіксального словотворення [5]. Продуктивним способом словотворення, що уточнює і називає спеціальності, продовжує лишатися основоскладання. Профіль спеціальності, що є або стає популярною, називають початкові компоненти слів. Основа **фіто-**, наприклад, у СУМі зареєстрована в двох композитах-найменуваннях професій: *фітопалеонтолог* та *фітопатолог*, ОСУМ подає слова *фітовірусолог, фітоімунолог, фітотерапевт*, УОС доповнює їх іменниками *фітобіолог, фітодизайнер*, а в газетних текстах 2002 року знаходимо слово *фітокосметолог*. Як бачимо, такі слова формують лексико-тематичні парадигми слів з першою основою-класифікатором і водночас вони поповнюють парадигми слів з однаковими основами-ідентифікаторами, орієнтованими на опорну назву професії. Скажімо, композит *фітопатолог* увиходить ще й до групи слів: *лісопатолог, невропатолог, психопатолог, сексопатолог, а фітотерапевт – до геліотерапевт, психотерапевт, фізіотерапевт*.

Юкстапозити, що є наслідком словоскладання, допомагають конкретизувати спеціальність: *адміністратор-метрдотель, бармен-офіціант, бібліотекар-бібліограф, бібліотекар-інформатор, бухгалтер-економіст, бухгалтер-касір, дизайнер-закрійник, верстатник-дизайнер, конструктор-будівельник, кухар-кондитер, ліцензіар-продавець, лікар-хронотерапевт, ліфтер-провідник* (у лікарнях), *методист-пісняр, педагог-психолог, перукар-візажист, перукар-модельєр, повар-кондитер, продавець-консультант, радіотехнік-технолог, стиліст-візажист*.

У цьому розряді слів найчастотнішими є двочленні юкстапозити, хоча трапляються і тричленні, пор.: *інженер-технолог* та *інженер-технік-технолог, офіс-менеджер* та *секретар-офіс-менеджер, косметик-візажист-стиліст*.

Слід підкреслити, що афіксацію, композицію та юкстапозицію в оформленні назв спеціальностей доповнюють парадигми словосполучень, тобто продовжує

розвиватися лексична спеціалізація одиниць. У сучасній мові помічаємо випадки згортання описових найменувань у юкстапозити, композити та афіксальні похідні. Усе сказане свідчить про існування явищ переходу між ціліснооформленими і розчленованими номінаціями.

У ролі компонентів, співвідносних з родовими поняттями, в юкстапозитах продовжують виступати **інженер-, технік-, механік-**. Вони лишаються центральними і в описових найменуваннях. Однак їхня продуктивність різна.

Іменник *інженер* продовжує зберігати свою активність у словоскладанні. До списку слів у реєстрах словника С.І. Головашука, ОСУМ, УОС за даними фотожурналу «Кадри» (№ 6, 2003) додано юкстапозити *інженер-електромеханік, інженер-рефмеханік*. Ця лексема засвідчена в описових назвах: *інженер з автоматизації хімікотехнологічних процесів, ~ з акустикоелектроніки, ~ з експлуатації радіотехнічних засобів, ~ з електронної техніки*.

У перелічених джерелах зареєстровано 8 композитів з компонентом **-технік**: *технік-архітектор, технік-електромеханік, технік-інтендант, технік-конструктор, технік-механік, технік-оператор, технік-радіолог, технік-технолог*. У журналі «Кадри» трапляється описове найменування спеціальності: *технік з електрозв'язку*.

В УОС названо іменник *технолог-програміст* (він відсутній в ОСУМ), тексти фіксують також випадки його лексичної спеціалізації: *технолог збереження і переробки зерна*.

В описових назвах спеціальностей продовжують зберігати свою давню активність опорні слова: *викладач соціально-політичних і філософських дисциплін, ~ основ економіки та екології, ~ дошкільної педагогіки і психології, механік холодильного устаткування, оператор цеху розливу, оператор-користувач ПЕОМ, оператор ПК зі знанням бухгалтерського обліку, слюсар з ремонту тепловозів, спеціаліст з державного і військового управління, ~ зі зв'язків з громадськістю, ~ з соціальної інформатики, ~ з міжнародної інформатики, товаровознавець з промислових і продовольчих товарів та ін.*

Упродовж останніх десяти років як визначники спеціальностей в описових найменуваннях розвинули свою продуктивність давно відомі в українській мові іменники *бакалавр* (~ *гнучких комп'ютеризованих систем і рототехніки, ~ менеджменту, ~ права*) та *магістр* (~ *державної служби, ~ міжнародних відносин, ~ міжнародних економічних відносин, ~ правових наук, ~ права, ~ історії* тощо).

Велику продуктивність здобув у складі юкстапозитів та описових найменувань іменник *менеджер*, що в словнику С.І. Головашука зареєстрований у двох словах *менеджер, менеджеризм*, в ОСУМ та УОС до них додано ще й прикметник *менеджерський*. Складні слова з компонентом *менеджер* у цих словниках відсутні. Однак у сучасних спеціальних та публіцистичних текстах трапляються *бренд-менеджер, менеджер-економіст* і ціле гніздо описових найменувань з цим стрижневим словом: *менеджер з напрямку, ~ з організації, ~ персоналу, ~ з продажу / з купівлі, ~ з реклами, ~ з туризму, ~ у виробничій сфері, ~ з невиробничої сфери, ~ із загальноекономічної діяльності*. У текстах є ще *менеджер із ЗЕД, ~ з корпоративних питань, адміністративний ~, фі-*

нансовий ~. У журналі «Кадри» з великою частотою використано юкстапозит *офіс-менеджер*, якого немає в словниках.

У цьому розряді слів активізували свої позиції іменники економіст: *економіст-аналітик, економіст-педагог, економіст-фінансист*; конструктор: *конструктор-технолог ЕОМ, конструктор одягу*; режисер: *режисер естради і масових свят, режисер кіно і телебачення*; референт: *секретар-референт, референт-перекладач*; юрист: *юрист-правознавець, юрист-міжнародник*.

Згортання описових найменувань в афіксальні утворення ілюструють такі приклади: *спеціаліст з реклами став рекламистом, спеціаліст з упорядкування ландшафту – ландшафтником, спеціаліст з упорядження клумб і квітників – флористом*. Деякі такі одиниці за структурою і семантичним співвідношенням своїх компонентів зберігають ознаки аббревіатур та юкстапозитів: *прес-менеджер, прес-секретар*.

Значно менше серед юкстапозитів назв знярядь дії на зразок: *мотокосярка-кущоріз, повітроочисник-іонізатор*, акцій, дій: *виставка-продаж, виставка-ярмарок, фестиваль-конкурс*, найменувань установ: *офіс-салон, магазин-салон, меблів чи деталей інтер'єру офісів або квартир: шафи-купе, штори-жалюзі*.

Трапляються також поодинокі утворення типу: *банки-агенти, нарис-есе, частки-радикали*, що підкреслюють функціональне призначення (чи різновид) першого складника юкстапозита.

У наш час стрімко зростає кількість аббревіатур, що виявляється у збільшенні слів цього типу в мові, перетворенні їх на твірні основи афіксальних похідних, продуктивності відомих у мові аброснов, тобто основ-скорочень, а також появи нових аброснов.

За даними словників української мови вісімдесятих років ХХ століття усього кілька аббревіатур виражали значення знярядь дії, інструментів, машин: *врубмашина, сільгоспмашина, земснаряд*. Сьогодні в публіцистичному стилі, особливо в рекламних текстах, трапляються *газколонка, газприлад, спеціалізований інструментарій, шліфмашина*. Серед новіших аббревіатур є назви осіб: *музтамада, нардеп* (народний депутат), *імпершівніст*, абстрактних ознак: *оргзлочинність*, об'єднань: *бандформування, держструктура, демблок* (демократичний блок), *АТ* (акціонерне товариство), дій: *бухоблік, держзамовлення, держприймання, профнастил, сантехроботи*, предметів: *емаль-посуд, ламінатпідлога*, установ: *укрпрофоздоровниця, райдержадміністрація, облдержадміністрація, Мінекономіки, ДПА* (державна податкова адміністрація), *УБОЗ*, партій: *БЮТ, СДПУ(о)* тощо.

Нові аббревіатури швидко стають твірними основами афіксальних похідних: *БЮТ* (Блок Ю. Тимошенко) – *бютівець*, *Нацбанк* – *нацбанківець*, *НДП* (Народно-демократична партія) – *ендепівець*, *УБОЗ* (управління боротьби з організованою злочинністю) – *убозівець*, *УРП* (Українська республіканська партія) – *урпніст*.

Абревіацію постійно живлять запозичення, що в українській мові / спочатку засвоюються як слова проміжного типу, котрі нагадують аббревіатури та композиції: *аудіотехніка, відеотехніка, аудіовідеотехніка* (пор. *побуттехніка*) або аббревіатури та юкстапозити: *авіа-експрес-доставка, експрес-лист, степ-аеробіка*. Основа **аудіо-** зі значенням «записаний на магнітну плівку» трапляється у складі слів

аудіоальбом, аудіовізуальний, аудіокасета. Подальшу трансформацію її значення спостерігаємо в іменниках: *аудіопродукція* – музичні твори, записані на магнітну плівку, розтиражовані та випущені в продаж, *аудіокомпанія* – компанія, що виробляє і продає аудіопродукцію, *аудіоринок* – виробництво, реклама та збут аудіопродукції. Можливо, що основа **аудіо-** внаслідок частотного використання в мові, збільшення кількості слів з нею має шанс згодом стати окремим словом, як *відео, стерео*, а ще раніше *кіно* та *радіо*.

Список напівабрєвіатурних-напівкомполітних одиниць поповнюють запозичені: **техно-**, що співвідносна з прикметником *технологічний*: *технократ, технократичний, технопарк*, **термо-** (еквівалентна за значенням словосполученню *утеплювальні матеріали*): *термоматеріал, термосумка, термозберігальний* та питомі основи: **світло-** (від *світлий*): *світлоэффект, світлоформлення, світлохудожній*, **скло-** (від *скляний*): *склопакет* (скляна частина вікна).

Деякі запозичені основи у сучасній українській мові, зберігаючи вже засвоєні значення, активізують нові й на цьому ґрунті стають подібними до аброоснов. Прикладом їх можуть бути **еко-, кіно-, теле-**.

Упродовж трьох останніх десятиліть значно зросла продуктивність основи **еко-** (від грец. *οἶκος* «оселя, середовище»). У СУМі засвідчено всього два слова з нею: *екологія* та *екологічний*.

Цікаво, що в сучасній українській мові вона (основа **еко-**) не сприймається як споріднена зі словами типу *економіка, економіст*, хоча вони теж асоційовані з грецьким іменником *οἶκος*. **Еко-** в численних словах стала знаком стереотипного значення «стосовно екології, тобто науки про зв'язок організмів із середовищем, довкіллям» і завдяки цьому наблизилася до аброоснов. Іменник *екологія* має афіксальні похідні: *екогенез, екокатастрофа* (від *екологічна катастрофа*), *екосистема* (від *екологічна система*), *екосфера* (від *екологічна сфера*), *екополітичний, екотип, екотоп*.

Своєрідною аброморфемою в українській мові можна вважати також основу **кіно-**, що в складних словах вказує на зв'язок з кінематографією. Ця основа, як і раніше, трапляється всього в одному однокореновому іменнику *кіно* і в багатьох двоосновних іменниках: *кіноапарат, кіноапаратура, кіноафіша, кінобудка, кінновиробництво, кіноглядач, кінодокументаліст, кінодраматург, кіноекран, кіножурнал, кінознімання, кінокадр, кінокамера, кінокомедія, кінокомпанія, кіномережа, кіномеханік, кіномистецтво, кінооб'єктив, кіноогляд, кіноповість, кінорежисер, кіносеанс, кінострічка, кінотеатр, кінотрьок* та прикметниках *кіногенічний, кінознімальний, кіноконцертний, кінокопіювальний*, рідко – триосновних утвореннях: *кінофотоапаратура, кінофотолабораторія, кінофотоплівка*. Від багатьох складних іменників з основою **кіно-** утворено афіксальні похідні: *кіноактор* – *кіноакторка, кіноакторський, кіноартист* – *кіноартистка, кіноплівка* – *кіноплівковий, кінопрокат* – *кінопрокатник, кінопрокатний, кіносценарій* – *кіносценарист, кіносценарний, кінофікація* – *кінофікувати* – *кінофікований*.

Новіші словники реєструють випадки подальшого творення складних іменників напівабрєвіатур-напівкомполітів: *кінодокументаліст, кіножурналіст, кіножурналістика, кінозображення, кіноіндустрія, кіноклуб, кіноконцерт, кінокритик,*

кінолібрето, кінолітопис, кіномузика, кінонарис, кіноновела, кінопромисловість, кіносюжет або афіксальних іменників, прикметників, похідних від іменників: *кінодраматургія – кінодраматург, кінодраматургічний, кіножурнальний, кінорежисерський, кінорежисура* [УОС: 348]. Словники, укладені на основі новіших текстів, фіксують ще: *кіноакадемія, кіноархів, кінобізнес, кіногазета, кінодовідник, кіноман, кіномода, кіноринок, кінопам'ять, кінопідприємство, кінопреса, кінохіт, кіноцид* [9: 54-56].

Запозичена з грецької мови основа **теле-** (від *τήλε* «далеко») у складних словах означає «здійснюваний на відстані», «той, що діє на далеку відстань»: *телеавтоматика, телебінокль, телеграма, телеграф, телекс, телеметр, телеметрія, телемеханізація, телемеханіка, телеоб'єктив, телепатія, телескоп, телестереоскоп, телетайп, телетайпсетер, телефон, телефонограма*.

З поширенням телевізорів ця основа у багатьох словах стає виразником значення «телевізійний», «який стосується телебачення». Носії сучасної української мови, мабуть, уже не відчують внутрішньої форми складного слова *телевізор* (як співвідношення **теле-** «далеко» і *visor* «той, хто бачить») і сприймають його як просте слово зі значенням «пристрій для приймання телевізійних передач».

Спрощення слова полегшує процеси творення від нього афіксальних похідних на зразок: *телевізійний, телевізійник*, а також напіваббревіатур-напівкомполітів: *телеантена, телебачення, телевежа, телевимикач, тележурнал, телезвернення, телезображення, телекомунікація, телекомунікаційний, телекамера, телекомплекс, телерадіола, телереклама, телерекординг, телетранслятор, телесателіт, телесигнал, телестудія, телефіксація, телецентр*. Найновіші словники сучасної української мови, видані 2002 року, поповнюють списки лексемами: *теледебати, теледискусія, телезнаменитість, телеканал, телекомпанія, телемарафон, телемистецтво, телеміст, телешоу* [9: 114-116].

УОС порівняно з ОСУМ додає ще іменники: *теледиктор, теледоступ, телеекранізація, телеконцерт, телекореспондент, телелюбитель, телеогляд, телерадіокомпанія, телерадіокомплекс, телерадіопрограма, телерепортер, телететатр* [УОС: 866-867].

Продуктивність аброоснови **теле-** настільки велика, що з нею можливе творення не лише неологізмів типу *телегенічний* (пор. *фотогенічний, кіногенічний*), а й оказіоналізмів на зразок *телегеніст, телеполеміст* (Він буквально наслідує чи навіть копіює манеру визнаного телегеніста, телеполеміста Леоніда Кравчука) [9: 115].

Прикладом подвійного скорочення запозиченої основи і набуття нею статусу самостійного слова може слугувати **фан-**. З сімдесятих років ХХ століття вона відома в іменникові *фан*, що зайняв своє місце серед інших скорочень типу *нелегал, неформал* тощо. Останнім часом вона функціонує ще і як аброоснова в складі аббревіатури *фан-клуб* (тобто «клуб фанатиків, прихильників певної людини, явища»).

Прикладом нових аброоснов, що швидко засвоєні українською мовою в складі напіваббревіатур-напівкомполітів стали **арт-** (від лат. *ars* «мистецтво») та **веб-** (від англійського *web* «снувати, плести сітку»). Перша в складних словах асоційована зі значенням «мистецький», «що стосується мистецтва» і трапляється

здебільшого в першій позиції слова: *арт-бізнес, арт-менеджер, арттринок, арт-фестиваль, артчасопис* і рідко в другій: *поп-арт, соц-арт*. Друга основа **веб-** займає виключно першу позицію і виражає функціональне призначення базового компонента слова стосовно Інтернету або того, хто працює в ньому: *веб-дизайн, веб-майстер, веб-сайт, веб-сторінка*.

Основа **сервіс-** (від англ. *service* «обслуговування») показова тим, що була засвоєна як іменник. Згодом вона стала складником таких утворень, як: *комп'ютер-сервіс, пошта-сервіс, побутсервіс, телесервіс, Київ-сервіс*. У цих словах семантичне співвідношення компонентів складного слова перифрастично можна описати як «певний різновид обслуговування, наприклад, поштового» або «обслуговування когось, чогось (комп'ютерів, побуту)». В журналах з'явилися іменники *копіленд-сервіс*, який паралельно пишуть англійською мовою *Copy Land Service* і який означає «обслуговування копіювальної техніки» та *сантєхсервіс*. Прикладом подальшого засвоєння цієї основи в мові можуть бути композити *фотопослуги, рекламопослуги*.

Нарощують продуктивність основи, що давно відомі в складі аббревіатур. Це твердження можна проілюструвати на прикладі основи **тех-**, співвідносною з прикметником *технічний*. До слів, поданих у реєстрі словника С.І. Головащука: *техвідділ, техдопомога, техконтроль, технагляд, техогляд, техпрацівник*, в УОС додані *техвиконання, техгурток, техпропаганда, техробітник, техробітниця, техсекретар, техсекретарка, техумови, техучилище*.

Імовірно, що це явище зумовлене загальною активізацією вершинного слова *техніка* у гнізді споріднених слів, яке поповнилося за останні два десятиліття афіксальними утвореннями від іменника *техніка*: *техніцизм, техніст, технічка, технар, технізація, технізований*, від композитів: *технократ, технократизм, технократичний, технологізація, технологічність, технотронний, технотронність, технохімічний*, композитами: *технопарк, технополіс, технофобія* та юкстапозитами: *технік-радіолог, технік-механік-конструктор, технік-електромеханік*.

Основа **спорт-** теж належить до відносно давніх запозичень. Вона відома у складі простих слів: *спорт, спортивний*, композитів: *спортсмен* (і похідних від цього іменника афіксальних утворень: *спортсменка, спортсменство, спортсменський*), *спортивно-видовищний, спортивно-гімнастичний, спортивно-кросовий, спортивно-масовий, спортивно-показовий, спортивно-технічний, спортивно-тренувальний*, юкстапозитів: *спортсмен-розрядник* та аббревіатур: *спортзал, спортінвентар, спортлото, спортмайданчик, спортобладнання, спорттовари*. У дев'яності роки ХХ ст. до них додані похідні майже всіх щойно названих типів слів: *спортівка, спортивно-біговий, спортивно-мисливський, спортивно-оздоровчий, спортивно-трудоий, спортивно-туристський, спортбаза, спортгра, спортклуб, спорткоманда, спорткомітет, спорткомплекс, спортмістечко, спорторганізатор, спортсекція*. Водночас до вже засвоєних українською мовою слів з нею присєднуються нові запозичення: *спортролер*.

Основа **мас-**, що запозичена з грецької через латину від *massa* «шматок, брила», у сучасній українській мові трапляється в складі іменника *маса*, який має

п'ять значень: 1) міра матерії, 2) кількість речовини даного тіла, 3) безформна речовина, 4) рідка або напіврідка суміш чогось, 5) безліч, велика кількість чого-, кого-небудь. У композитах основа **мас-**, асоціюється або з прикметником *масовий*, або з іменником *маса* зі значенням суміші: *масовіддача*, *масобмін*. Серед цих слів трапляються запозичення з англійської мови, що належать до напів'юкстапозитів-напівабревіатур. В одних із них основа **мас-** співвідносна зі значенням «маса-суміш»: *мас-спектр*, *мас-спектрограф*, *мас-спектрометр*, в інших – зі значенням «маси-великої кількості», отже, прикметника *масовий*: *мас-медіа*, *мас-інформація*.

УОС реєструє в списку композитів з основами **масово-**: *масово-комунікаційний* і **масо-**: *масовловлювач*, *масомір*, *масомісилка* та афіксальні похідні: *мас-спектральний*, що свідчить про глибше входження цієї основи в лексичну систему української мови. Водночас у словнику зареєстроване запозичення типу *мас-культура*, що сприймається як абревіатура.

Основа **соціо-** настільки розвинула свою продуктивність, що продовжує з'являтися в складі композитів типу: *соціолінгвістика*, абревіатур: *соцстан*, *соцумови*, а також засвідчує перехідні етапи скорочення від **соціальн-** до **соціо-**, пор.: *соціально-культурний* і *соціокультурний*. До неї подібна основа **інформ-**, що давно відома українській мові і має розгалужене гніздо афіксальних похідних: *інформант*, *інформативний*, *інформативність*, *інформативно*, *інформатор*, *інформаційний*, *інформаційно*, *інформація*, *інформований*, *інформованість*, *інформування*, *інформувати*, композитів і абревіатур, співвідносних з прикметником *інформаційний*: *інформаційно-бібліографічний*, *інформаційно-пошуковий*, *інформаційно-логічний*, *інформаційно-обчислювальний*, *інформ-агентство*, *інформбюро*. Серед утворень із цією основою є неологізми: *інформатизація*, *інформатика*. Один композит засвідчує активізацію основи **інформ-**, асоційованої з іменником *інформація*, *інформпрофілактика*.

Так само нарощують продуктивність основи **прес-** та **спец-**. Перша омонімічна і співвідносна з різними словами *прес* та *преса*. Обидва омоніми засвідчені в нових утвореннях. З іменником *прес* пов'язані афіксальні похідні *пресинг* (від англ. *pressing*) – *пресингувати* та напівкомпози-напівабревіатури: *прес-автомат*, *прес-конвеєр*, *прес-малянка*, *прес-порошок*, *прес-фільтр*, *прес-форма*. З іменником *преса* асоційовані не лише слова, що утвердилися в дев'яності роки ХХ ст.: *прес-аташе*, *прес-брифінг*, *прес-бюро*, *прес-випуск*, *прес-реліз*, *прес-служба*, а й найновіші утворення типу: *прес-бар*, *прес-фонд*, *прес-фотографія*.

Зростає кількість похідних з аброосною **спец-**. В УОС порівняно з реєстрами інших словників, що правили за матеріал дослідження, з'явилися нові одиниці з нею: *спецагент*, *спецавто*, *спецавтомобіль*, *спецавтотранспорт*, *спецгрупа*, *спецвідрядження*, *спецзаклад*, *спецконсерви*, *спецлітература*, *спецмедслужба*, *спецпризначення*, *спецсеминар*, *спецслужба*, *спецтехнологія*, *спецформа*. Газетні тексти доповнюють їх іменником *спецсталь*. Нарощує продуктивність основа **тур-**. До відомих уже абревіатур *турбаза*, *турпоїзд*, *турпохід*, *турпутівка*, приєдналися *турагенція*, *турпакет*, *турфірма* [13].

Зберігають свою продуктивність основи **політ-** та **проф-**. УОС до списку слів з основою **політ-** у словниках С.І. Головащука та ОСУМ додає ще афіксальні утворення *політикувати, політично* (присл.), а також аббревіатури: *політграмота, політосвіта*. Основа **проф-** нарощує свою продуктивність здебільшого в складі аббревіатур. В УОС додані слова: *профгрупа, профгрупорг, профделегат, профосвіта, профпідготовка, профпросування, профробота, профпідготовка, профпросування, профуповноважений, профшкола*. Натомість основа **рентген-** віддає перевагу словам-композиціям з єднальним голосним **-о-**. Порівняно з СУМом в УОС список таких слів зріс на 26 одиниць, що належать переважно до термінів, і це свідчить про те, що на зростання продуктивності основ впливає термінізація загальнолітературної мови: *рентгенодефектоскопія, рентгенокардіологія, рентгенолюмінесценція, рентгенометалографія, рентгенометрія, рентгенорадіологія, рентгеноспектроскопія* та ін. До них залучено всього один юкстапозит: *рентген-еквівалент* і жодної нової аббревіатури. У мові давно побутують лише дві *рентгенапарат* та *рентгенкабінет*. Такі тенденції оформлення слів характерні також для деяких питомих основ в українській мові. Основа **риб-**, наприклад, трапляється в численних композиціях типу *рибозавод, рибокомбінат, рибопродукти, рибопромисловість* і багатьох інших і в невеликій кількості аббревіатур: *рибгосп, рибзавод*. В УОС кількість композицій із цією основою значно зростає: *рибоборошняний, рибовіз, рибокоптильник, рибокоптильня, рибонасос, рибоохорона, рибоподібний, рибопошуковий, риборозведення, риботоргівля*. До вже відомих аббревіатур додані: *рибінспектор, рибінспекція, рибнагляд*.

Прикладом своєрідного поповнення лексичного складу сучасної української мови та аброморфем у ній може бути основа **піар-**, що є неологізмом, але відразу стала твірною для афіксальних похідних: *піарівець* – фахівець з піару, юкстапозитів, у яких складник **піар-** означає «котрий стосується зв'язків з громадськістю, цілеспрямовано формує такі зв'язки»: *піар-компанія, піар-технологія, піар-фахівці*. Цікаво, що іменник *піар* запозичений з англійської, де він є аббревіатурою *PR*, тобто скороченою назвою *public relation*. У сучасній українській мові запозичення *паблік-рейшеш* (зв'язки з громадськістю) ще не асоціюється зі словом *піар* (тобто *PR*).

Причиною поповнення списку абрососнов є детермінізація лексики в мові. Основу **травм-** у словнику С.І. Головащука засвідчено п'ятьма словами: *травма, травматизм, травматологія, травмований, травмувати*, в УОС коло споріднених з нею одиниць зросло за рахунок афіксальних похідних від іменника *травма*: *травматизація, травматичний, травмування*, від композицій: *травматолог, травматологічний*. До цих слів приєднані ще й композит *травмотропізм* та аббревіатура *травмпункт*.

Серед іменників, що в українській мові співвідносні з основою **тифл-** (від грец. *τυφλός* «сліпий») *тифліт, тифлопедагогіка, тифлотехніка*, з'явилися композит *тифлодрукування* та аббревіатура *тифлодрук*.

Зростання продуктивності характерне і для питомих абрососнов української мови. У цьому плані показова основа **сільгосп-**, що в сучасній мові за кількістю аббревіатурних утворень з нею переважає абрососнову **сіль-** (від *село*). З першою засвідчено п'ять спільних для реєстрів ОСУМ та УОС аббревіатур:

сільгоспартіль, сільгоспмашина, сільгоспмашинобудування, сільгосптехніка, сільгоспугіддя і додано за матеріалами УОС ще 11: *сільгоспавіація, сільгоспкадемія, сільгоспбанк, сільгоспвиставка, сільгоспкооперація, сільгоспнаука, сільгосппідприємство, сільгоспподаток, сільгосппродукція, сільгосптехнікум*. Список слів з аброосною **сіль-** коротший: *сількор, сількорівський, сільмаг, сільрада, сільрадівський, сільрадський*, хоча він теж поповнений в УОС абревіатурами: *сільбуд, сільвиконком, сільком*. Цікаво, що саме основа **сільгосп-** має ряд співвідносних за базовим компонентом абревіатур з основою **пром-** (від *промисловий*): *сільгоспартіль – промартіль, сільгоспбанк – промбанк, сільгоспкооперація – промкооперація, сільгосппідприємство – промпідприємство*. Аброоснова **пром-** у сучасній мові також продуктивна і зареєстрована в словах: *промколгосп, промкомбінат, промпартія, промрадгосп, промплан, промфінплан*. На відміну від основи **сільгосп-**, що не засвідчена в інших складних прикметникових композитах, **пром-** у формі **промислово-** таку парадигму слів має: *промислово-економічний, промислово-експериментальний, промислово-кооперативний, промислово-транспортний, промислово-фінансовий*. Її поповнюють також нові слова на зразок *промислово-комунальний*.

Накопичення у сучасній українській мові значної кількості запозичень сприяє виникненню слів проміжного типу (між юкстапозитами й абревіатурами) і, отже, виокремленню нових аброоснов. Так, у словнику С.І. Головащука відсутній іменник *стрес*. В ОСУМ та УОС він представлений разом зі своїми афіксальними похідними: *стресор, стресовий* і напівабревіатурами-напів'юкстапозитами: *стрес-реакція, стрес-фактор*. У СУМі зареєстрований іменник *експрес*, що запозичений з англійської (від *express* «швидкісний») і має значення «швидкісний пасажирський поїзд». У словнику С.І. Головащука зустрічаємо слова: *експрес-аналіз, експрес-звіт, експрес-лабораторія, експрес-обстеження*. УОС додає до них іменники: *експрес-діагностика, експрес-інформація*, а в газетах трапляються *експрес-поїзд, експрес-тестування*.

ОСУМ 1999 року реєструє слова *симплекс* (від лат. *simplex* «простий»), *симплексний*. УОС фіксує ще такі слова: *симплекс-множник, симплекс-крок, симплекс-метод, симплекс-таблиця*.

Так само зросла кількість слів з основою **секс-**, що трапляється в афіксальних похідних: *сексапільний, сексуальний, сексуальність, трансексуалізм*, композитах: *сексуально-еротичний, сексолог, сексологічний, сексопатолог, сексопатологічний* і порівняно нових юкстапозитах: *секс-фільм, секс-шоу*.

До складу аброоснов останнім часом увійшли питомі та запозичені основи: **буд-** *будмайданчик, будсміття, побут-* *побуттехніка, бух-* *бухоблік, світ-* *світекономіка, світсистемний* (аналіз), **контакт-, міст-**. У нових абревіатурах основа **рем-** співвідносна з прикметником *ремонтний*: *рембудматеріал* та іменником *ремонт*, адже слово *ремобуттехніка* мотивоване словосполученням *ремонт побутової техніки*.

Деякі такі аброоснови стають компонентами нових композитів, пор.: *шприц-машина* і *бетоношприцмашина*.

Новоутворені абрєвіатури, як і ті, що давно функціонують у мові, використовують для створення гумористичного (згадаймо неологізми О. Вишні *райкарась*, *райсметана*) або сатиричного забарвлення тексту: «*тактика партрозмноження не принесла відчутних плодів у лівій частині електорату*» [11]. Деякі з них виконують роль компонентів слів з вираженим негативним ставленням до стереотипів колишньої радянської дійсності. Саме в цю сферу потрапила основа **парт-** у композитах *партократ*, *партократичний*, *партократія* та абрєвіатурах *партапаратник*, *партфункціонер* (про членів колишньої компартії Радянського Союзу). Згадаймо тут для фону нейтральні іменники *партзбори*, *партквиток*, *парторганізація*, *парторг*, яких уникають новіші словники української мови.

Роль осново- і словоскладання помітно зросла у пришвидшених процесах термінізації та детермінізації сучасної української літературної мови. Це виявляється у збільшенні кількості композитів і юкстапозитів-термінів у лексичному складі загальнолітературної мови, у переходах їх з науково-технічного стилю до публіцистичного, художнього, розмовного. Процеси термінізації та детермінізації відбуваються паралельно. Шлях до детермінізації складних слів позначений зростанням термінологічної активності композитів, збільшенням частоти використання їх у різностильових текстах з певним компонентом-основою, що має стандартне значення і виконує роль розпізнавального знака-кліше окремої галузі знання або певної сфери пов'язаних з нею понять. Його супроводжує активізація процесів словотворення від слів-термінів, що швидко стають твірними, мотивуючи афіксальні похідні певних розрядів, здебільшого назв ознак, дій, осіб, речовин.

Прикладом спеціалізації слів на вираженні термінологічних значень і одночасного розширення їхнього функціонального поля в мові, а, отже, детермінізації можуть слугувати композити з основою **біо-**. Вона давно запозичена українською мовою, в складних словах відповідає поняттям «життя», «життєві процеси». Останнім часом ця основа спеціалізується на вираженні значень «пов'язаний з живими організмами» або «з виробництвом продуктів, що стимулюють життєдіяльність організмів».

УОС фіксує в реєстрі значне збільшення питомої ваги слів з основою **біо-** порівняно з ОСУМ, тобто у виданнях, опублікованих з різницею в три роки. Серед них назви дій, станів, процесів, сукупності ознак: *біозахист*, *біозв'язок*, *біокатализ*, *біолокація*, *біоломінесценція*, *біоорієнтація*, *біоочищення*, *біоопотенціал*, *біо-процес*, *біоресурси*, *біосистема*, *біосинтез*, *біотонус*, *біофільтрація*, *біоцид*. Їх доповнюють найменування речовин: *біолакт*, *біопрепарат*, *біокатализатор*, *біостабілізатор*, пристроїв: *біопротез*, установ: *біокомбінат*, *біолабораторія*, *біоцех*. Назви нових галузей знання, пов'язаних із вивченням живого, стали твірними для назв-фахівців у цих галузях: *біофармація* – *біофармацевт*, *біоніка* – *біонік*, *біотерапія* – *біотерапевт*, *біокібернетика* – *біокібернетик*, *біоінженерія* – *біоінженер*, *біотехнологія* – *біотехнолог*. Іменники мотивують відносні прикметники: *біоелектрика* – *біоелектричний*, *біополімер* – *біополімерний*, *біосфера* – *біосферний*, *біоінформація* – *біоінформаційний*, *біометеорологія* – *біометеорологічний*, *біомедицина* – *біомедичний*, *біотермія* – *біотермічний*, *біотелеметрія* – *біотелеметричний*. Виникають композитні прикметники на зразок: *біоелектронний*, *біокерований*,

біоокислювальний, біопсихологічний. У деяких випадках назви галузей знання, позначені основою-кліше **біо-**, відразу утворюють блок найменувань осіб та ознак: *біоенергетика – біоенергетик, біоенергетичний, біоритмологія – біоритмолог, біоритмологічний, біоніка – біонік, біонічний*.

Внаслідок появи великої кількості композитних термінів з основою **біо-** у різностильових текстах багато з них детермінізувалися в мові, зберігаючи для спеціаліста точний зміст терміна, а для носія мови-нефахівця – його загальну, «стерту» ідею: *біоенергія, біополе, біоритм, біоюгурт, біокрем, біосупутник, біостимулятор, біостійкість*.

У наш час детермінізації сприяє реклама (письмова й усна), яка знайомить користувачів із досягненнями в різних галузях науки і господарства. Внаслідок цього розширюється сфера використання термінів і відкривається шлях до їхньої детермінізації, пор.: *дизайнпроект, енергокриза, енергомісткий, енергоносій, енергоприводи, енергоринок, етноцид* (планове знищення етносу), *квазіоптика, квазілінійний, квазидіагональний, мультивектор, мультиваріантний – мультиваріантність, радіотаксі, радіотелефон*.

Газетні, особливо рекламні, тексти детермінізують фінансово-економічні: *банкомат, взаємозалік, демонополізувати, маркетолог, тарифоутворення*, медичні: *бальнеофізіотерапія, бальнеофізіотерапевт, імунодепресія, іридодіагностика, ДНК-діагностика, кріометод, косметолог, нарколог, лазеропунктура, лазеротерапія, магнітолазеротерапія, лікар-хронотерапевт, світло-, фото-, електро-, магнітостимуляція, нейроцентр*, технічні: *марсохід* (апарат для дослідження планети Марс), *дозиметр, нафтотермінал*, хімічні терміни: *радіонуклід*.

Процеси термінізації та детермінізації, в які залучені композити, юкстапозити та абрєвіатури, зумовлюють перебудову системних зв'язків у лексиці сучасної української мови, а також формування нових лексичних парадигм. Цю тезу можна проілюструвати на прикладі парадигм лексем з основами **гео-**, **агро-** і **земле-**. Дві перші запозичені українською мовою з грецької. Основа **гео-** в складних словах української мови здавна відповідає поняттям «земля», «земна кора»: *геоакустика, геоботаніка, геогігієна, географія, геодезія, геоенергетика, геокарпія, геокорона, геокріологія, геологія, геомагнетизм, геоморфологія, геопотенціал, геосинкліналь, геосфера, геотермія, геотропізм, геофізика, геохімія*. Останнім часом вона активізувала значення «Земля як Всесвіт, світ» і з ним стала подібною до аброснови: *геоекономіка* (світова економіка), *геоекономічний, геополітика, геополітичний, геостратегічний*.

У гнізді споріднених за основою **гео-** слів вона зберігає статус зв'язаної, тобто такої, що функціонує лише в дво- і триосновних лексемах. У частині з них **гео-** властиві ознаки композитної основи: *геобіоз, геограма, географія, геодезія, геологія, геометрія, геотектура, геотоп, геохора, геомеріда, геохран*. Однак у терміносистемах ця основа розвиває ознаки напівкомполітної-напівабрєвіатурної одиниці, що нанизується в препозиції до вже наявних слів і стає знаком-кліше, вказуючи на зв'язок із землею, земною корою, а в новіших утвореннях – зі всесвітом. Такі слова є наслідком аглютинативного нарощування лексем і вони переважають у цьому гнізді: *геоблок, геогідрологія, геодинаміка, геоізотерма, геомагнітосфера, геомеханіка, геоструктура, геоформа, геохронометр, геоцикл*.

Основа **агро-** теж співвідносна у складних словах з поняттям «земля», але виражає ще і поняття «землеробський». Вона запозичена з грецької, у якій *αγρός* означає «поле». В останні десятиліття ХХ віку утворилися афіксальні похідні з основою **агро-**: *аграрій, аграрний, аграрник*. Однак вони нечисленні. У гнізді споріднених за основою **агро-** одиниць переважають складні слова, невелика частина з яких співвідносна з прикметниковою основою **аграрн-**: *аграрно-індустріальний, аграрно-сировинний*. Одне слово з нею демонструє шлях переродження її в **агро-**, тобто в одиницю з ознаками аброморфеми: *аграрно-промисловий – агропромисловий*.

Більшість слів гнізда з основою **агро-** – наслідок її приєднання до вже наявних слів зі значенням «пов'язаний з землею, її обробленням»: *агробіоценоз, агрогрунтовий, агрогрунтознавчий, агроділянка, агроекологія, агрокліматологія, агрокультура, агромінімум, агрофітоценоз, агроценоз*.

Лише деякі з них мають кореляти зі словами, де є основа **гео-**: *геобіологія, агробіологія, геоботаніка – агроботаніка, геометеорологія – агрометеорологія, геофізика – агрофізика, геохімія – агрохімія*.

Серед похідних з основами **агро-** та **гео-** трапляється один гібридний іменник *агрозахід*. Основа **агро-** зі значенням «землеробський» у ряді випадків корелює з основою **сільгосп-**: *агротехніка – сільгосптехніка, агрошкола – сільгоспшкола, агротехнікум – сільгосптехнікум*, у частині слів вона містить сему «сільсько-господарський»: *агроекологічний, агропромисловий, агрофірма, агроформування*. Слід відзначити, що аббревіатури з основою **сільгосп-** мають ширший об'єм значення, бо передбачають техніку, використовувану не лише для оброблення землі, а й для її меліорації, лісонасаджень на ній тощо.

Для питомої основи **зем-/земл-** характерні численні афіксальні похідні, 2 аббревіатури *земвідділ, земснаряд*, близько п'яти десятків композитів, орієнтованих на вираження значення «земля»: *землевласник, землевпорядкування, землекоп, землероб, землерозпушувальний, землесос, землетрус, землеустрій, земледобрення, землечерпалка, землечерпання* або «земельний»: *земельно-водний, земельно-кадастровий, земельно-меліоративний*.

Більшість похідних гнізда слів з основою **земл-** мають нетермінологічні значення, поєднуються з іншими питомими українськими основами. Отже, вона не розвиває ознак аброоснови. Основи **агро-, гео-, земл-/земн-**, представлені в парадигмах лексем, що доповнюють значення «земля» різними семами. При цьому спостерігаємо здебільшого його спеціалізацію, а не дублювання.

У сучасній українській мові спостерігаємо утвердження нових моделей аббревіатурного способу творення слів, що позначене переходом композитних основ до аброоснов, які, скорочуючись не на морфемному шві, поєднуються з іншими основами єднальним голосним **о**. Прикладом їх можуть слугувати **азбо-, акусто-, алюмо-, армо-**. Перша з них співвідносна з іменником *азбест* і трапляється в складі композитів *азбестобетон, азбестобітум*. Однак у сучасній мові сформувалася продуктивніша модель творення слів з цією основою, з подальшим її скороченням до основи **азбо-**. У ряді випадків обидва варіанти основи трапляються у лексемах із тотожним значенням: *азбестофанера – азбофанера, азбестоцемент –*

азбоцемент. Більша частина нових утворень формується за новою моделлю: *азболіт, азбоволокніт, азбогумовий, азбосталевий, азбопластик, азбошпалера, азбошлак, азбошифер*.

Основа **алюм-** пов'язана з іменником *алюміній*. У формі **алюмінієво-** вона представлена в складі композитних прикметників: *алюмінієво-кислий, алюмінієво-магнієвий*. Один із них засвідчує перехід від **алюмінієво-** до **алюм-**, пор.: *алюмінієво-калієвий* і *алюмокалієвий*. Поширення форми **алюм-** підтверджують іменники *алюмогель, алюмомідь, алюмосилікат* та прикметники *алюмомонійний, алюмосилікатний*. Не можна не звернути увагу на використання основи **алюміній-** у слові *алюмінійорганічний*, яке побудоване за словотвірним зразком формування напівабревіатур-напів'юкстапозитів, пор. ще *ламінат-підлога, емаль-посуд, амонійфосфат*.

Перетворення композитного компонента на аброснову ілюструє основа **акустик-** *акустико-артикуляційний*, що в словах *акустоелектротехніка, акустофонетичний* набуває форми **акуст-**.

Основа **арм-** є скороченням запозиченого в українській мові з латини іменника *арматура* (*armatura* «озброєння, оснащення»). У такій формі вона трапляється в афіксальних похідних *армувати, армований*, що в своїй семантиці містять сему «арматура», пор.: *армувати* – підсилювати виріб або конструкцію арматурою. У формі **армо-** вона характерна для утворень: *армобетон, армопластобетон, армоблок, армоконструкція, армокам'яний, армоцементний*.

Цікаво, що багато термінів у терміносистемах виявляють використання здебільшого запозичених основ, одержаних шляхом скорочення складного слова до його першої основи. Прикладом цього є іменники з основою **гіро-**, співвідносною з іменником *гіроскоп* (від грец. *γύρος* «коло», *γυρέω* «обертаюсь» та *σκοπέω* «спостерігаю, розглядаю»). Це назва швидко обертового твердого тіла (дзиги), вісь обертання якого може змінювати свій напрям у просторі. Основа **гіро-** стала розпізнавальним знаком класу гіроскопічних приладів, що використовують властивість зрівноважених гіроскопів стійко зберігати напрям осі та протистояти різним збурювальним діям: *гіроазимут, гіродемпфер, гірокомпас, гіроорбітант, гіроорієнтатор, гіростабілізатор, гіротахометр, гіртеоодоліт*.

Співіснування складних слів, утворених абревіатурним та композитним способом, композитної та напівабревіатурної основи у межах одного гнізда демонструють похідні від лексеми *скло*. Іменники *скловар, скловаріння, скловарний, складув, склоочисник, склоплавильний, склоріз, склороб*, а також *склозавод, склоподібний* і *склоасфальтобетон, склоалізобетон, склаолакотканина, склоцементокераміка*, хоч і мають різні синтаксичні еквіваленти, є типовими композитами. Натомість слова *склобетон, склоблок, скловата, скловолокно, склогіпс, склогума, склокераміт, склокремнезит, склокристаніт, скломаса, скломозаїка, склопакет, склопластик, склопрофіліт, склоруберойд, склотекстоліт, склотканина, склоцемент* утворені за абревіатурною моделлю, де основа **скло-** співвідносна з прикметником *скляний* або зі словосполученням з *домішкою скла*. Про перехідні випадки переродження основи свідчать похідні від *склокераміка* – *склокерамічний* і *скляно-керамічний, склофарфоровий*.

Усі ці випадки засвідчують не лише динамічні процеси формування фонду нового типу основ (аброоснов), а й усталення абрєвіатурних моделей творення слів, які оминають стадію співвідношення словосполучення-абрєвіатура і відразу побудовані за абрєвіатурним зразком-моделлю.

Зростання кількості складних слів у сучасній мові, розширення сфери їхнього використання (міграція їх з науково-технічного стилю до публіцистичного і розмовного), збільшення словотворчого потенціалу композитів, юктапозитів, абрєвіатур переконливо свідчать про поглиблення інтелектуалізації української літературної мови.

Умовні скорочення

ОСУМ – Орфографічний словник української мови. – К., 1999.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-1980.

УОС – Український орфографічний словник. – К., 2002.

Література

1. Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг, 2002. – Вип.2.
2. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989.
3. Інверсійний словник української мови. – К., 1985.
4. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 11-19.
5. Клименко Н.Ф. Назви осіб у сучасній українській періодиці // Українське мовознавство. – 2003. – Вип. 25. – С. 20-24.
6. Клименко Н.Ф. Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики складних слів // Лексична семантика в системі «людина-машина». – К., 1986. – С. 71-82.
7. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Даниленко Л.І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 96-111.
9. Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Л., 2002.
10. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974.
11. Сучасність. – 1999. – № 33.
12. Тезиси Пражского лингвистического кружка // История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1965. – Ч. II.
13. Туризм. – № 10/28. – Листопад. – 2003.
14. Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 // І. Франко. Твори. – К., 1984. – Т. 41.

Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників¹

Досліджений матеріал дозволяє зробити висновок, що в складні прикметники згортаються переважно ті словосполучення, яким притаманний сильний тип зв'язку між компонентами. Ідеться насамперед про атрибутивні словосполучення зі зв'язком узгодження (*висока гора* → *високогірний*, *сива голова* → *сивоголовий*, *куций хвіст* → *куцохвостий*) або про одиниці, пов'язані зв'язком керування. Серед останніх найбільшу роль відіграють словосполучення 'перехідне дієслово + іменник в зн. в. (виконує роль прямого додатка)': *дробити зерно* → *зернодробильний*; *збирати зерно* → *зернозбиральний*, *їсти зерно* → *зерноїдний*, *очищувати зерно* → *зерноочищувальний*, *сушити зерно* → *зерносушильний*.

У складні слова рідко згортаються ті словосполучення, в яких іменники виражають різноманітні обставинні значення (часу, місця, умови, пор. *жиророзчинний*). Відсутність композитних прикметників, які описували б положення предметів у просторі або стан людини, предмета і співвідносилися зі словосполученням 'дієслово + іменник', зумовлюється тим, що такі синтаксичні одиниці мають слабкий зв'язок компонентів. У цьому плані показове зіставлення дієслова *стояти* і прикметника *стійкий*. Схильність названого прикметника до сильного керування дозволяє йому ставати ядерним словом у багатьох словосполученнях, що є основою виникнення численних композитів типу *посухостійкий*. Дієслово корелює з основою. **-стоящ(ий)** у двох застарілих прикметниках: *вищестоящий*, *нижчестоящий*.

Звертає увагу дуже незначна кількість складних прикметників, що мотивуються предикативними словосполученнями, пор. *тракторопрохідний*. Пояснюється це тим, що слова подібного типу є наслідком семантичних і синтаксичних трансформацій не дво-, а більшчленних словосполучень. Так, наведений прикметник означає місце, по якому *може пройти трактор*. Отже, предикативне словосполучення, члени якого представлені в структурі слова, є компонентами

¹ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 121-127. Див. розділи «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними», «Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля» та «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

згорнутого складнопідрядного речення. При творенні композитних прикметників мова рідко вдається до таких складних семантичних і синтаксичних перетворень і надає перевагу двочленным атрибутивним чи дієслівно-іменниковим словосполученням.

У прикметників яскраво виявляється тісна взаємодія синтаксису і лексики. Дуже незначна кількість складних слів, які ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях і виражають локальні або темпоральні значення, компенсується наявністю численних композитів, побудованих на основі атрибутивних словосполучень. Проте для використання останніх в ролі виразників цих значень є обов'язковим характер лексичної семантики поєднаних одиниць – зокрема, у іменників – значення часових проміжків (*довготерміновий* ↔ *короткотерміновий*), у прикметників – компонентів, що вказують на просторову орієнтацію предмета (*нижньоощелепний* ↔ *верхньоощелепний*), на тривання дії, час її протікання (*давноминулий, довготривалий* ↔ *короткотривалий*).

Відсутність композитних прикметників, пов'язаних з дієслівно-іменниковими словосполученнями, на позначення стану, положення предмета в просторі через синтаксичні причини (їх мотивують одиниці зі слабким зв'язком компонентів) надолужується в мові за рахунок творення слів типу *важкохворий, душевнохворий, нервовохворий, психічнохворий, тяжкохворий, удаванохворий; вічнозелений, вічноюючий* або композитів, що виникають на метафоричній основі, засвоюючи семантику атрибутивних словосполучень (*гнилобокий*, наприклад *груші з гнилим боком, кислоокий* – з очима, що закисають, гниють, див. також: *веселовидий, веселоокий* (пор. *грізноокий*), *веселокорий, веселокрилий* (пор. *грізнокрилий*), *міцнотілий, рожжевоцокий*).

Повторюваність синтаксично-граматичної і синтаксично-семантичної основ словосполучення та однотипності його реалізації в мовленні стає другим фактором, що сприяє оформленню складних слів. Такою рисою наділені, наприклад, словосполучення 'дієслово + іменник', що виражають об'єктні відношення, 'числівник + іменник', які передають значення кількості. У слів *бавовно-, буряко-, сніго-, хлібо-, хмелезбиральний* однакові з уже згадуваним словом *зернозбиральний* синтаксично-граматична і синтаксично-семантична основи. Іншою співвіднесеністю семантики і синтаксису характеризуються слова на зразок *дво-, дев'яти-, три-, чотириповерховий*.

На формування складних прикметників впливає закріплений і повторюваний порядок слідування компонентів у словосполученнях. Особливо це стосується тих слів, що займають проміжне місце між юстапозитами і композитами і виражають здебільшого значення належності, відношення до певної предметної галузі (*медико-санітарний, паперово-целюлозний, крохмале-патоковий, ідейно-політичний*) або кольорів (*зелено-синій, жовто-червоний*).

Упорядкування складних прикметників у словотворчій і лексичній системах знає значного впливу синтаксичної основи їх формування. Це виявляється насамперед у тому, що багато особливостей словотворчої структури таких слів зумовлюється синтаксисом словосполучень, які лежать в їх основі. Не випадкова перевага серед складних прикметників одиниць з двокомпонентною структурою,

які мотивуються словосполученням з тією ж кількістю членів. Така структура найкраще відбиває тісний зв'язок його складників, тому найбільш поширені слова типу *двогорбий, маловивчений, судноремонтний, темно-синій*. Трикомпонентні структури на зразок *маловірогідний, паровозоремонтний* в аналізованому масиві слів представлені мало.

Багатокомпонентність (переважно двокомпонентність) складних прикметників стає на перешкоді їх подальшого афіксального розростання. Від них утворюються іменники – назви осіб (*лісосплавний* → *лісосплавник, лісовпорядний* → *лісовпорядник, лісозаготівельний* → *лісозаготівельник*), місця дії (*лісопильня*). У складних прикметників обмежене творення навіть зменшено-пестливих слів (їх 10) типу *гостроносенький, кругловиденький, сизокриленький*, що широко використовуються у морфологічно простих одиниць. Такий потужний фактор об'єднання слів як належність до одного словотворчого гнізда за єдністю кореня, не стає основним принципом групування композитів. Цьому заважає двокоренева (рідше багатокоренева) їх структура. Часткове нівелювання цієї двокомпонентності, а отже, і сприйняття складного слова як єдиної основи для іншого афіксального похідного, хоча і має місце, але не становить головного принципу їх словотворчого групування. На перший план висуваються інші принципи, продиктовані синтаксичною основою творення складних прикметників.

Синтаксична семантика словосполучень накладає відбиток на подальше членування і впорядкування лексичної та словотворчої семантики композитних прикметників, які виникають на їх основі. Вона стає тим відправним пунктом, що дозволяє класифікувати, наприклад, слова зі спільною першою основою, єдиною темою. Так, серед слів з першим компонентом **лісо-** зустрічаються прикметники *лісовпорядкувальний, лісозаготівельний, лісозахисний, лісопильний, лісоадівний, лісосічний, лісосплавний*. Усі вони ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях, характеризуються переважно об'єктивними відношеннями теми (першої основи) до дії (вираженої другою в слові основою). Інший тип синтаксичної залежності компонентів і семантичного їх зв'язку ілюструють прикметники *м'ясо-кістковий, м'ясо-молочний, м'ясо-сальний*, що об'єднують рівноправні складники, які становлять єдину ознаку предмета, усвідомлювану в межах атрибутивного словосполучення. Обидва ці складники можуть бути рівноправними об'єктами дії, на яку немає вказівок у структурі слова: *м'ясо-кістковий комбінат* – де *переробляють м'ясо і кістки*; *м'ясо-молочні вироби* – *вироби із м'яса і молока*, *м'ясо-сальні таарини* – з яких *одержують м'ясо і сало*. Наведені приклади показують, що однотипність синтаксично-семантичної основи складних слів диктує у багатьох випадках тотожну міжчастининомовну основу їх подальшого групування, наприклад тематичного (за спільною першою основою). Оскільки вони в складному слові відбивають типове оточення ядерного члена словосполучення, з яким корелює остання в слові основа, є можливість групувати складні слова не тільки за спільністю теми, а й за спільністю другої основи. Спільність першої основи складних слів спричиняє формування лексико-словотворчих (тематичних) парадигм, як щойно наведені з основами **лісо-**, **м'ясо-**. Єдність другої основи зумовлює формування словотворчого ряду, як ряд на **-збиральн(ий)**.

Перший і другий принципи є визначальними для групування складних прикметників і характеризуються внутрішньослівними засобами вираження. Кожна частина мови виявляє специфіку в тому, як саме відрізняються в ній різні типи групування складних слів – словотворчий, лексико-словотворчий, лексичний.

Головний принцип групування складних прикметників – впорядкування їх на лексико-словотворчій основі. Другим важливим принципом об'єднання прикметникової лексики є організація композитів як антонімів чи синонімів. Учені відзначають, що антонімія та синонімія займають одне з центральних положень в організації лексики [1, 203]. Важливою особливістю складних прикметників є те, що антонімічні та синонімічні відношення слів мають внутрішньослівні засоби вираження (вони передаються першими основами в слові: *високостовбурний* ↔ *низькостовбурний*). Ця їх риса зумовлюється характером лексичного значення прикметника (його означністю) і природою значення перших основ – тем у складних словах, здатних виконувати роль модифікатора. Ідеться про численні прикметники, у складі яких засвідчені перші прикметникові основи і другі компоненти, похідні від іменників та дієслів. Наявність оцінного моменту в семантиці першої основи робить її спроможною бути і кваліфікатором другої основи, і її конкретизатором на противагу, наприклад, іменникам, у яких перші основи лише конкретизатори, пор.: *зернодробарка, кородробарка і маловідомий* ↔ *всесвітньовідомий, багатоводний, повноводний, многоводний* ↔ *маловодний, світло-синій* ↔ *темно-синій*. У антонімічний ряд можуть об'єднуватися слова, що співвідносять ознаки проміжків часу (*минулорічний, тогорічний* ↔ *цьогорічний*), простору (*зовнішньоторговельний* ↔ *внутрішньоторговельний, передньоязиковий* ↔ *задньоязиковий*). Звичайно, серед складних прикметників трапляється велика група слів, що ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях, у яких переважає лексико-словотворчий принцип групування за спільною темою-конкретизатором: *зернодробильний, зерноїдний, зерноочисний, зерносушильний*. Проте означність прикметника навіть у цьому розряді складних слів дозволяє словотворчими засобами передавати антонімічні відношення: *паровпускний* ↔ *паровипускний, паропроникний* ↔ *паронепроникний, пиловсмоктувальний* ↔ *пиловідсмоктувальний*. Антонімія спостерігається також між композитами з іншою синтаксичною основою творення (*двогнугий* ↔ *двовипуклий*).

Численні серед композитних прикметників об'єднання слів на основі протиставлення: *милосердний* ↔ *безмилосердний, немилосердний; рівномірний* ↔ *нерівномірний; боєздатний* ↔ *небоєздатний*. Натомість у складних іменників рідко засвідчені випадки антонімічного протиставлення на зразок морфологічно простих слів *правда* ↔ *неправда*, подібно до випадку *милосердя* ↔ *немилосердя*, які не були б зумовлені складними прикметниками.

Численні протиставлення іменників типу *небагатослівний* → *небагатослівність* ↔ *багатослівність; недвозначний* → *недвозначність* ↔ *двозначність; недоброякісний* → *недоброякісність* ↔ *доброякісність; немилозвучний* → *немилозвучність* ↔ *милозвучність; неправдоподібний* → *неправдоподібність* ↔ *правдоподібність; несамотійний* → *несамотійність* ↔ *самотійність* і т.д. є наслідком антонімічних відношень складних прикметників, твірних для названих

іменників. Композитні іменники не зіставляють тем (перших основ) за допомогою других основ (подібно до прикметників *теплопроникний* ↔ *теплонепроникний*). Іменники з другими основами, співвідносними з морфологічно простими словами-антонімами, не утворюють антонімічних пар композитів, пор.: *соломо-розкидач* і *сінозбирач*; *соломоподавач* і *радіоприймач*, *струмоприймач*, оскільки їх перші основи тільки конкретизатори і не мають у своїй семантиці оцінного моменту. Не спостерігаються такі пари і в іменниках перехідних способів творення (*лавровишня*), у той час, коли прикметники цього типу їх використовують: *вантажно-розвантажувальний*, *прибутково-видатковий*, *питально-відповідний*.

Розгляд композитних прикметників, між якими існують антонімічні відношення, показує, що основоскладання створює особливі передумови для виникнення та групування слів, близьких за значенням, оскільки є результатом реалізації окремих лексико-семантичних варіантів слів. Унаслідок цього в антонімічні відношення вступають композити, які акумулюють семантику двох величин (першої та другої основ), і це зумовлює формування нових, не тотожних співвідносним морфологічно простим словам антонімічних пар, пор.: *низькозорий* ↔ *далекозорий*. Морфологічно прості прикметники-антоніми типу *великий* ↔ *малий*, *голосний* ↔ *тихий*, *дзвінкий* ↔ *глухий* об'єднуються в антонімічні пари на лексичній основі. Композитні прикметники реалізують антонімічні значення не тільки на лексичній, а й на словотворчій основі, оскільки мають у своєму складі такі компоненти, які виражають ці значення, пор.: *вузькорядний* ↔ *широкорядний*, *рідкоплечий* ↔ *широкоплечий*.

Складним прикметникам властивий і третій принцип упорядкування – за словотворчими рядами. У них засвідчені досить уніфіковані ряди зі спільними словотворчими суфіксами. Переважна більшість композитних прикметників використовує суфікси **-н-** (або його похідні **-ен-**, **-льн-** та ін.), **-лив**. Суфікси **-ов-/-ев-**, **-ськ-** у структурі аналізованих слів свідчать, що це афіксальні похідні від інших частин мови: *буквоїдський*, *лісогосподарський*, *лісорубський*, *лісостеповий*. Поширена у них і рядність за спільною другою основою. Порівняння комбінаторних особливостей перших прикметникових, числівникових і других основ, похідних від іменників, дієслів, показує, що основи-модифікатори наділені ширшими сполучувальними можливостями, ніж поєднані з ними другі основи. Так, **дво-**, **багато-**, **мало-**, **ново-** поєднуються, відповідно, з 112, 78, 87, 44 іншими основами у словах на зразок *двоногий*, *двокорпусний*, *двокімнатний*, *багатовалентний*, *багатокорпусний*, *багатоярусний*, *малокалорійний*, *малокультурний*, *новомодний*, *новоспечений* та ін. Рядність других основ у словах цього типу набагато нижча. Максимальний ряд на **-мовн(ий)** фіксує 12 членів (*високо-*, *грізно-*, *красно-*, *коротко-*, *мало-*, *різно-*, *солодко-*, *хитро-*, *чужо-*, *швидко-*, *широко-*, *щиромовний*). У словах аналізованого типу засвідчено різних 99 перших і 269 других основ. Тільки п'ята частина (52) других основ поєднується здебільшого в дво- (*довго-*, *ранньо-квітучий*), три- (*густо-*, *мало-*, *новозаселений*), рідше чотири і більшчленні ряди (*сильно-*, *скоро-*, *рівно-*, *швидкодіючий*; *пізно-*, *повно-*, *ранньо-*, *середньо-*, *скоро-*, *швидкостиглий*). 86 перших основ сполучаються з другими основами, кількість яких коливається в інтервалі 112-2. Причому лише дев'ять перших

основ поєднуються з двома іншими основами, у решти – вищий ступінь сполучуваності. 13 основ здатні сполучатися тільки з однією другою основою (*глухонімий, дзвінкоголосий, дорогоцінний, душевнохворий, красномовний, крихкотілий, прекраснодушний, мерзлоталий* та ін).

Композитні прикметники, що ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях, демонструють ряди з більшою кількістю членів порівняно з лексико-словотворчими, тематичними парадигмами. Серед них зустрічаємо двадцятисемичленні ряди, наприклад на **-любн(ий)** (*брато-, владо-, грошо-, діто-, життє-, користо-, людино-, плото-, праце-, правдо-, світло-, тінью-, трудо-, холодно-, хрестолюбний* та ін.). Такі багаточленні ряди досить поширені серед лексики цього типу, пор. ряди на **-носн(ий)** – 19, **-стійк(ий)** – 17, **-збиральн(ий)** – 16 слів. Тематичні парадигми прикметників, мотивованих дієслівно-іменниковими словосполученнями, теж максимум двадцятисемичленні: *водобійний (-збирний, -вимірювальний, -відвідний, -відливний, -грійний, -затримний, -захисний, -ємний, -лікувальний, -ловчий, -місткий, -наливний, -напірний, -непроникний, -носний, -очисний, -очищувальний, -підіймальний, -плавний, -проникний, --розбірний, -розчинний, -скидний, -стійкий, -стічний, -тривкий)*. Проте такі великі парадигми поодинокі. Переважають одно-чотиричленні: *бензозаправний; братолюбний; гвинторізний; горезвісний; муроломний; бронebійний, -носний; бурякозбиральний, -сійний; винокурний, -робний; глинобитний, -литний; природодослідний, -охоронний; вагонобудівний, -ремонтний, -складальний; рейкозварювальний, -прокатний, -ремонтний; овочезаготівельний, -консервний, -мийний, -переробний*. Ці дані дозволяють зробити висновок про те, що предметна семантика перших основ композитних прикметників обмежує їх комбінаторні можливості. Широкою сполучуваністю наділені лише перші основи, що є прикметниковими та числівниковими і мають кваліфікативну семантику.

Література

1. Шмелев Д.Н. Очерки семасиологии русского языка. – М.: Наука, 1964.

Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів¹

У цій статті розглядатиметься омонімія словотворчих афіксів і використання морфематичного аналізу для розмежування лексичних омонімів.

При дослідженні похідних від 45 коренів української мови (письмовий варіант) було виділено 25 суфіксів-омонімів². Природно, що внаслідок вивчення більшого за обсягом матеріалу список суфіксів-омонімів поповнився. Аналіз похідних від 100 коренів дає 36 суфіксів-омонімів, отже, додаємо до списку суфіксів-омонімів ще 11: **-ав**: *рук-ав* (імен.), *зелен-ав-ий* (прикм.); **-ак**: *один-ак* (імен.), *одн-ак-ий* (прикм.); **-ар**: *казк-ар* (імен.), *один-ар-ний* (прикм.); **-еньк**: *конич-еньк-о* (імен.), *зелен-еньк-ий* (прикм.); **-ів**: *рук-ів'-я* (імен.), *сусід-ів* (прикм.); **-ин**: *зелен-ин-а* (імен.); *сусідч-ин* (прикм.); **-ит**: *найм-ит* (імен.), *домов-ит-ий* (прикм.); **-ок**: *знім-ок* (імен.), *один-ок-ий* (прикм.); **-оньк**: *сусід-оньк-о* (імен.); *спат-оньк-и* (дієсл.); **-ор**: *поводат-ор* (імен.), *сух-ор-лявий* (прикм.); *ход-ор-а* (присл.); **-оч**: *пропис-оч-ка* (імен.), *вис-оч-езний* (прикм.).

Зупинимося на питанні існування суфіксів-омонімів. Ми говоримо про омонімію суфіксів тоді, коли останні використовуються для творення слів, належних до різних частин мови. Скажімо, виділивши в словах *біжк-а_р*, *чит-а₂-ти*, *писанк-а₃* відрізок **а**, встановлюємо, що він відповідає трьом суфіксам: **а₁** – суфікс прислівника, **а₂** – суфікс дієслова, **а₃** – суфікс іменника.

Звернемо увагу на ті труднощі, які підстерігають дослідника при такому тлумаченні суфіксів-омонімів.

Коли йдеться взагалі про омонімію, то перш за все мається на увазі, що різні значення мають однакове вираження. Саме тому повинен існувати якийсь додатковий чинник, який би допомагав розрізняти значення: або контекстний, смисловий, або синтаксичний, функціональний (коли йдеться про частини мови), або, нарешті, словотворчий, тобто різниця в способах поєднання морфем у слові.

Зупинимося на останньому. Навряд чи можна сплутати за значенням слова *рук-ав₁* і *зелен-ав₂-и-й*, хоч у них використовуються суфікси-омоніми **-ав-₁** і **-ав-₂**. У першому слові маємо словотворчий зразок К (корінь) + **-ав₁** + 0 (нульовий

¹ Уперше опубліковано в: Питання структурної лексикології. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 120-127.

² Див.: Методи структурного дослідження мови. – К., 1968. – Розд. 1. – § 3.

суфікс), у другому – $K + \text{ав}_2 + \text{и-й}$. Суфікси-омоніми $-\text{ав}_1-$ і $-\text{ав}_2-$ не ведуть до утворення слів-омонімів.

Проаналізувавши словоформи *осиротіло* (присл.) і *осиротіло* (дієсл.), відзначаємо, що спосіб поєднання морфем у цих словах той самий – $K + i + л + о$, лише контекст розмежує цю омонімічну пару. Так, в реченні: *Осиротіло дивилися вікна* слово *осиротіло* функціонує як прислівник і в реченні *Осиротіло дитя* те саме слово виступає як дієслово.

Таким чином, ми бачимо, що омонімія окремо взятих словотворчих афіксів зовсім інша річ, ніж омонімія цих самих афіксів у словах з однаковими структурними характеристиками³.

Більше того, можна вказати на декілька квазіомонімічних суфіксів, які в межах неоднаково оформлених слів, що належать до різних частин мови, виступають з тим самим значенням: *конич-еньк-о*, *зелен-еньк-ий*, *сусід-оньк-о*, *спат-оньк-и*.

Відзначимо ще один цікавий факт. При аналізі суфіксів за диференційними ознаками – здатністю переміщатися в слові, стояти безпосередньо за коренем або за іншими суфіксами, закінчувати (не закінчувати) слово – було встановлено, що більшість суфіксів сучасної української мови можуть займати різні позиції в слові: *дум-к-а*, *чит-а-н-к-а*.

У той же час ми спостерігаємо інше явище. У словах з різними структурними характеристиками поєднуються суфікси, які назвемо комплексами. Ці комплекси характеризуються тим, що в них фіксований порядок приєднання суфіксів (зліва направо). Перестановка елементів у комплексах неможлива, з якими б коренями вони не сполучалися.

I. 1) ав-0	2) ав-иц-я	3) ав-чик-0	4) ав-к-а	5) ав-и-й
→	→	→	→	→
рук-ав-0	рук-ав-иц-я	рук-ав-чик	без-рук-ав-к-а	зелен-ав-и-й

II. 1) ов-к-а	2) ов-у-ва-ти	3) ов-щик-0	4) ов-у-ва-нн-я
→	→	→	→
пере-страх-ов-к-а	пере-страх-ов-у-ва-ти	пере-страх-ов-щик-0	пере-страх-ов-у-ва-нн-я

Лише в небагатьох випадках спостерігається неначебто симетричний спосіб приєднання суфіксів у комплексах. Але аналіз показав, що в кожному такому випадку йдеться не про той самий суфікс, а про суфікси-омоніми. Наприклад, *каз-к₁-ар-к₂-а* (k_1 – суфікс, властивий ряду *казка*, *думка*, *читанка*; k_2 – суфікс, що утворює іменник від іменника з суфіксами $-\text{ар}$, $-\text{ир}$, $-\text{ій}$, $-\text{яр}$ і т.д.); *прац-ю₁-ю₂* ($ю_1$ – словотворчий суфікс, $ю_2$ – словозмінний суфікс); *чит-а₁-л-а₂* (a_1 – словотворчий суфікс, a_2 – словозмінний суфікс); *страш-и₁-л-и₂* ($и_1$ – словотворчий суфікс, $и_2$ – словозмінний суфікс); *слід-к-у₁-ва-ти-м-у₂* (y_1 – словотворчий суфікс, y_2 – слово-

³ Див. Там само. Структурна характеристика визначається як інформація щодо одиниць, з яких будується слово, щодо групування й упорядкування їх та формальних відношень між словами і їх елементами.

змінний суфікс); *с-каз-о₁-н-у-л-о₂* (*о₁* – словотворчий суфікс, *о₂* – словозмінний суфікс); *да-в₁-а-в₂* (*в₁* – словотворчий суфікс, *в₂* – словозмінний суфікс); *зелен-и₁-м-и₂* (*и₁* – словотворчий суфікс, *и₂* – словозмінний суфікс).

Підкреслимо, що омонімія у більшості цих випадків виникла внаслідок збігу словотворчих суфіксів із словозмінними.

Перейдемо тепер до питання використання морфематичного словотвору для розмежування лексичних омонімів. Зазначимо, що тут ітиметься про утворення слів від коренів-омонімів. Ми не будемо торкатися причин омонімії коренів: це предмет іншого дослідження. Пригадаємо лише слова Дж. Пірса: «Наше мовлення пристосоване до наших щоденних потреб, а може, до понять наших предків. Ми не можемо для кожного окремого поняття мати різні слова. Якби це було можливо, ми б нагромадили таку кількість слів, що спілкування між людьми стало б немислимим!»⁴.

Нам здається, що Джон Пірс вдало характеризує ту ситуацію, котра веде до утворення омонімів. Ясно, що мова не може накопичувати безмежну кількість засобів, бо тоді вона не відповідатиме головному своєму призначенню – бути знаряддям спілкування. Очевидно, обирається шлях не безмежного нагромадження засобів, а шлях заощадливого і більш гнучкого використання їх.

Омонімія, мабуть, і є наслідком такої тенденції мовного розвитку. З другого боку, це заощадження теж має свої межі. І там, де виникає загроза нерозуміння, мова виробляє додаткові засоби, що уточнюють зміст. Спробуємо це довести на прикладах морфематичного словотвору сучасної української мови.

Візьмемо три слова: *звідки*, *розвідник*, *розвідник*. Лінгвісту ясно, це слова з коренями-омонімами: *звідки* (**-від-** – прийменник, позначимо його, як **-від₁-**); *розвідник* від *розвідній* з коренем **-від₂-**; *розвідник* від *відати* – **-від₃-**.

Перше слово чітко відрізняється своєю структурою від двох інших слів: **р** (префікс) + **К (від₁)** + *ки*. Оскільки немає іменникових утворень з коренем **-від₁-**, далі не розглядатимемо його похідних. Два останні слова сприймаються як різні за значенням лише завдяки наголосу. Проаналізуємо ряди похідних:

корінь **-від₂-**
навідник
провідник
обвідник
звідник
перевідник
розвідник

корінь **-від₃-**
 -
 -
 -
 -
 -
розвідник
довідник // *довідник*

Підкреслимо, що корінь **-від₃-** майже не має похідних на **-ник**. Слово *розвідник*, у якому використовується цей суфікс і якому загрожувал омонімічний збіг із *розвідник*, оформляється з іншим наголосом, ніж слова від кореня **-від₂-**. Цікаво зазначити, що *довідник* має два наголоси: один збігається зі схемою наголосу деяких слів з коре-

⁴ Дж. Пірс. Символи, сигнали, шуми. – М., 1967. – С. 16.

нем **-від₂-**, другий – характерний лише для утворень кореня **-від₂-** (маються на увазі слова з однаковою структурною характеристикою **р +К + ник + 0**).

Отже, ми можемо говорити про те, що наголос тут є засобом розрізнення можливих омонімів, хоча слова *розвідник* і *розвідник* залишаються омографами.

Розглянемо ще паралельні утворення з коренем **-від₃-**:

розвідник, розвідач, розвідувач;
розвідниця, розвідувачка

Це слова одного синонімічного ряду, який також виник як наслідок запобігання омонімії. Підкреслимо, що у похідних від кореня **-від₂-** повністю відсутні суфікси **-ач, -ачка** зі значенням дійової особи і, навпаки, у похідних кореня **-від₃-** вони найхарактерніші (суфікси **-ник, -чик, -ець** трапляються зрідка).

З аналізу слів:

-від₂-	-від₃-
<i>наводка</i>	-
<i>проводка</i>	-
<i>відводка</i>	-
<i>розводка</i>	<i>розвідка</i>
<i>доводка</i>	<i>довідка</i>
<i>обвідка</i>	-

впливає, що чергування голосної кореня теж може бути засобом уникнення можливих омонімів. Зазначимо, що **-від₂-** ми вважаємо варіантом кореня **-вод-**. Більше того, корінь **-від₂-** вживається лише з іменниковими і прикметниковими утвореннями. Лише в небагатьох іменниках використовується корінь **-вод-** і якраз тоді, коли виникає можливість збігу з коренем **-від₃-**. З цього погляду особливо цікаве слово *обвідка* (корінь **-від₂-**), йому не загрожує омонімічний збіг зі словами кореня **-від₃-** і в ньому зберігається як голосна **і**, так і паралельний наголос – на корені і на префіксі.

Різниця в способах оформлення слів виступає надійним критерієм розрізнення можливих омонімів. Коли читати слово *пробувати*, важко сказати, що воно означає. У нас є можливість тлумачити його і як *прóбувати* (проба), і як *пробува́ти* (бути). Лише зіставлення з рядами слів:

<i>прóбувати</i>	<i>пробува́ти</i>
<i>випрóбувати</i>	<i>набува́ти</i> і т.ін.
<i>випрóбуваний</i>	
<i>випрóбування</i>	

підказує нам, що мається на увазі.

Напевно, тому, що існує таке зіставлення, можливе й контекстуальне розрізнення слів. Якщо взяти контексти: *пробувати годинами* і *пробувати годинами* (навіть розширити їх – *пробувати годинами в лісі* і т. д.), то стане зрозумілим, що саме місце слова в тому або іншому словотворчому ряді (якщо не враховувати наголос) визначає спосіб розширення контексту, зняття можливої омонімії.

Відомо, що кількість словотворчих афіксів у мові обмежена, що вони по-різному сполучаються між собою для оформлення слів від неоднакових коренів. Все ж таки спостерігається близькість способів утворення слів від семантично споріднених коренів⁵.

Коли йдеться про можливий омонімічний збіг, то способи оформлення слів чітко відрізняються, це зменшує потенцію омонімії.

Проаналізуємо приклади:

1) збути(ся)	побути	набути	забути
2) збут	побут	-	-
3) збутовий	побутовий	-	-
4) збутнілий	-	-	-
5) збутніти	-	-	-
б) -	-	-	незабутній

Четверте і п'яте слово цього ряду різко виділяються своєю структурною характеристикою від усіх попередніх. Якщо проаналізувати похідні від кореня **-бу-** (*бути*), ми не знайдемо жодного з структурою **р + К + н + і + ти/л-и-й**. Огляд похідних з коренем **-бут-** (*бут, бутувий, бутувати, збутнілий, збутніти*) вказує на те, що різні способи оформлення слів сприяють запобіганню лексичної омонімії, уникненню можливих збігів:

1) немає жодного безпрефіксного слова з коренем **-бу-** із структурою **к-ов-ий**;

2) немає слів з цим самим коренем із структурою **р + К + н + і + ти/л-и-й**

Можна навести й інші приклади: а) *оббуватися; оббутися*; б) *обуватися; обутися*. У першому випадку маємо слова з коренем **-бу-**, у другому – з коренем **-у-**. Слова цих коренів оформляються за допомогою однакових афіксів: *об-К-ва-ти-ся, об-К-ва-ти-ся*.

Необхідно підкреслити, що збіг префікса **об-** із коренем, який починається на приголосну **б**, мало поширений в сучасній українській мові. Тут можна послатися на результати статистичного аналізу трифонемичних сполук ЕОМ «Київ», що був проведений групою структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР⁶. У вибірці в 300 000 фонем трифонемичної сполуки **обб** не трапилося жодного разу. Українсько-російський словник⁷ фіксує всього 53 слова, в яких можливий збіг **об-+ -б-**, слів же з початком кореня на **-бу-** і префіксом **об-** лише 8.

Усі ці дані наводять на думку, що в словах *оббуватися, оббутися* рідко вживана трифонемична сполука **обб** допускається для уникнення можливої омонімії зі словами *обуватися, обутися*.

⁵ Н.Ф. Клименко. Об изучении словообразовательных отношений в украинском языке // автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики. – К., 1967. – № 1.

⁶ У 1968 р. на базі цієї групи створено відділ структурно-математичної лінгвістики в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР. Нині цей відділ працює в складі Інституту української мови НАН України.

⁷ Українсько-російський словник. – К., 1953-1963. – Т. I-VI.

Розглянемо ще один приклад:

а) *завсіди* (р + К + и)
завсідник (р + К + ник + 0)

б) *сідати* (К + а + ти)
сусідній (Р + К + н + і + й)
сідниця (К + ниц + я)
сідничний (К + нич + н + и + й)

Слова з ряду а) і ряду б) могли б асоціюватися як однокореневі (корінь **-сід-**). Адже поєднання префіксів **за-в** можливе в українській мові (*завбачати*, *завда-ти*). Аналіз слів з коренем **-сід-** показав, що його похідні не мають структури **р+К+ник+0**.

З цього погляду особливо цікаве слово *сідниця*. Як правило, в українській мові вживаються словотворчі ряди з такими афіксами:

I. *дослід-ний*
дослід-ник
дослід-ниця

II. *розвід-ник*
розвід-ниця

Ні в найповнішому шеститомному Українсько-російському словнику, ні в словниковій картотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР слово *сідник* не зафіксоване. Отже, паралелі:

завсідник →

сідник (немає такого слова)
сідниця

не утворюється. Різнокореневі слова (випадок а) – корінь **-всід-**, випадок б) – корінь **-сід-**) мають різні структурні характеристики, і це робить неможливим омонімічний збіг.

Не будемо звертатися як до подібних прикладів, так і до інших проявів омонімії. Зазначимо лише, що аналіз морфематичного словотвору сучасної української мови показав, що у багатьох випадках лексична омонімія ліквідується за допомогою чіткого розрізнення способів поєднання афіксів у словах з різними коренями і коренями-омонімами. Приклади свідчать, що лексична омонімія – явище, водночас поширене і обмежене в мові.

Питання лексичної омонімії надзвичайно широке, в цій статті були висвітлені лише деякі його аспекти.

Роль антонімії у формуванні семантичних полів¹

Формування семантичного поля на основі відсилань у тлумачному словнику

Окреслення меж семантичного поля належить до складних питань лексикології з кількох причин. Однією з них є пошук ознак, що кладуться в основу групування лексики. Вони часто бувають різнорідними: зовнішньо- та внутрішньолінгвальними. У сучасних мовознавчих дослідженнях великі семантичні поля групуються переважно на логічній, поняттєвій і, отже, екстралінгвальній основі; їхні зовнішні межі окреслені так само. Внутрішній поділ (структурування) поля як другий етап аналізу здійснюється за внутрішньолінгвальними ознаками. Відмежування лексики одного семантичного поля від складників іншого може бути початковим кроком аналізу або його заключним етапом і здійснюватися на внутрішньолінгвальній основі, коли береться до уваги вся сума відсилань до слова у тлумачному словнику. При цьому враховуються кілька циклів таких відсилань, серед яких вирізняються слова-антоніми, безпосередні лексичні синоніми та відносні омоніми, виявлені завдяки спільним формулам тлумачення.

Наш експеримент побудовано в такий спосіб. Задано пару слів, що більшістю лінгвістів визнаються антонімами: *твердий* – *м'який*. На першому етапі аналізу при порівнянні тлумачних частин основної пари антонімів *твердий* – *м'який* встановлюються спільні компоненти їхнього значення. Із СУМу відібрано синоніми, за допомогою яких пояснюються значення, що задають лексичне поле прикметників. Здійснено зіставлення їх тлумачних частин та антонімічної пари *твердий* ↔ *м'який*, внаслідок якого окреслюються спільні компоненти значення між антонімами та пов'язаними з ними синонімами. Сукупність цих компонентів дозволяє провести зовнішні межі семантичного поля антонімічної пари, встановити серед найбільш поширені в полі і на цій підставі надати їм статус семантич-

¹ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 25-53. Див. розділи «Місце композитних прикметників у формуванні семантичних полів», «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

ного індексу поля. Синоніми, що корелюють з антонімічною парою, в свою чергу, мають синонімічні еквіваленти, які дають змогу накреслити інші семантичні поля, споріднені з досліджуваним, та можливі перетини компонентів їх семантики. Такий аналіз дозволяє виділити компоненти значень слів, належних полю, що становлять ядро його семантики, і периферійну частину, яка споріднює його з іншими семантичними полями. Яскравим показником взаємозв'язків центральної та периферійної частин семантики поля та її перерозподілу є композитні слова, що своїм морфологічним складом засвідчують, з одного боку, антонімічність чи синонімічність компонентів поля, а з другого – показують, як семантично далекі компоненти поля стають джерелом творення нових антонімічних пар композитів з єдиним інтегральним значенням.

На другому етапі аналізу до відібраного матеріалу додаються складні слова, що мають основи, співвідносні з розглянутими морфологічно простими прикметниками. Цим композитам притаманні свої антоніми чи синоніми, що теж додаються до списку досліджуваних слів. Одночасно поповнюється склад морфологічно простих прикметників. На них указують співвідносні основи композитів, що доповнюють список. Так, композит *рідкобровий* заноситься до списку лексем семантичного поля за наявністю основи **рідко-**, співвідносної з прикметником *рідкий*. З ним пов'язаний антонім *густобровий*, що теж фіксується в списку. Цей останній своєю основою **густо-** диктує необхідність доповнення семантичного поля прикметником *густий*. Експеримент, побудований у такий спосіб, дозволяє встановити окремі семантичні цикли в досліджуваному полі. Одні з них задані антонімічно-синонімічними відношеннями морфологічно простих слів, які визначають розподіл лексем між групами з відповідними лексичними значеннями та ієрархію груп у полі. Інші організовані складними словами і свідчать про те, що останні по-своєму членують семантичне поле, виділяючи та активізуючи в ньому ті семантичні компоненти, які найпродуктивніше використовуються в словосполученнях. Розподіл груп простих і складних слів за їх співвіднесенням з семантичними компонентами основної антонімічної пари поля буде суттєво відрізнятися. Це пояснюється тим, що композитні прикметники морфологічно і лексично оформляють не всі семантичні компоненти, властиві простим словам, а лише ті з них, що найбільш характерні для композиції основ, про що мова піде далі.

Спільні компоненти значення антонімічної пари, з якої починається формування семантичного поля, виводяться таким чином. Порівняння рубрик тлумачення дозволяє виділити антонімічні значення полісемічних слів, які зафіксовано в словнику шляхом формулювання 'протилежне + необхідне слово'. До першої рубрики прикметника *твердий*, наприклад, вказано протилежні *рідкий*, *газоподібний*, до другої – *м'який*. Таке зіставлення дає підставу для виділення щонайменше чотирьох лексем семантичного поля: *твердий*, *м'який*, *рідкий*, *газоподібний*. Його можна доповнити відсиланнями у рубриках до слів-синонімів. Скажімо, шоста рубрика лексеми *м'який* подає його синоніми *добрий*, *сердечний*, *чутливий*, внаслідок чого семантичне поле поповнюється ще трьома лексемами. Проте цього недостатньо для визначення подібності чи відмінності їх семантики. Розв'язання такого завдання вимагає опрацювання ознак семантики в рубриках слів, формулювання

компонентів значення, належних спеціальній семантичній метамові. Вона може бути опрацьована 1) за допомогою вилучення з рубрик спільних формул тлумачення або 2) на основі подібної лексичної сполучуваності слів у рубриках. Так, у другій рубриці прикметника *твердий*, трапляється формула 'важко піддається стискуванню, згинанню, різанню', у першій рубриці лексеми *м'який* зустрічаємо 'який угинається, подається при дотику, натискуванні тощо'. Аналіз цих формул дає можливість визначити їх спільну ознаку, що в метамові представлена як 'здатність предмета (в широкому значенні) деформуватися'. Дана ознака розчленується на бінарні якості типу 'важко ↔ легко деформується', що дозволяють чітко описувати антонімічне зіставлення лексем. Подібна лексична сполучуваність слів у рубриках тлумачень реалізована у вигляді схожих конкретизаторів, на які поширюється ознака прикметника. Так, у третій рубриці лексеми *м'який* засвідчені словосполучення на зразок *приємний для ока, слуху; ледве чутний* (про звуки), *повільний, плавний* (про рух), що є конкретизаторами, які описують ознаки сприймання людиною (її органами чуття) різних явищ, названих у рубриках: колір, рух, звуки тощо. У тлумаченні лексеми *різкий* (в його другій рубриці) зустрічаємо формулу з подібними конкретизаторами до прикметника *м'який* (пор. Занадто сильний, міцний або яскравий, що неприємно діє на органи чуття (про голос, дзвінок, запах, сяйво)). Це дає підстави для встановлення семантичного компонента 'сприйняття людиною навколишнього' (він виражається конкретизаторами, що зафіксовані в рубриках прикметників семантичного поля). Ця семантична ознака також поділяється на бінарні якості на основі прикметників, що трапляються в таких рубриках, наприклад, рухи сприймаються як різкі або нерізкі, завдяки цьому зіставляються лексеми *різкий 4* і *м'який 3*.

Аналіз рубрик значень антонімів *твердий* ↔ *м'який* та їх синонімів дає підстави для виділення семантичних компонентів, що вказують на (I) здатність предметів зберігати форму; (II) деформуватися; (III) піддаватися впливу; виражають (IV) ставлення до людей; (V) сприйняття людиною навколишнього; (VI) особливості погоди, клімату; (VII) характеристику людини; (VIII) положення предмета в просторі; (IX) ступінь вияву певного явища; (X) характеристику форми.

Між семантичними компонентами існують зв'язки, що показують, як прямі значення прикметників *твердий* ↔ *м'який* (вони вказують, на здатність змінювати форму) поєднуються з метафоризованими, переносними, характеризуючи людину за силою її впливу на інших, здатністю змінювати свої (чийсь) наміри, переконання, поведінку та ін. Всі ці компоненти узагальнюються спільним значенням 'зміна форми когось або чого-небудь'.

Не всі рубрики антонімічних слів співвідносні між собою. Так, у прикметника *м'який* восьма рубрика, що характеризує клімат, погоду (помірно теплий, несуворий), становить самостійний семантичний компонент VI і не має паралелей у лексемі *твердий*. Безпосередніх кореляцій з антонімічним прикметником *м'який* не виявляють перша рубрика слова *твердий*, яка входить до семантичного компонента 'здатність предметів зберігати форму', та десята, що асоціюється з компонентом 'сприйняття людиною суспільних явищ' тощо. Проте таку співвідносність значень виявляють синоніми прикметника *твердий*, до яких відси-

лає словник. Коли *м'який* 8 характеризує, наприклад, погоду тепло, то синоніми прикметника *твердий* лексеми *суворий* 7, *жорстокий* 2 визначають холодну, неприємну погоду.

Групи аналізованого лексико-семантичного поля формуються за наявністю у лексичному значенні рубрик, що можуть бути узагальнені певним семантичним компонентом. Полісемічні слова при цьому часто входять різними своїми рубриками до різних груп. Головний принцип опису складників кожної групи впливає з упорядкування їх значень на антонімічній основі. Остання з'ясовується за тими антонімічно-синонімічними відсиланнями до прикметників, що засвідчені словником.

Прикметники, що визначають здатність предметів змінювати форму

Семантичний компонент 'здатність зберігати форму' творить першу групу поля. У прикметниках він має дві реалізації. Перша позначає ті предмети, що важко змінюються, друга – ті, що самі легко змінюють форму. Основу другої групи становлять прикметники *твердий* 4 ↔ *рідкий* 1; *твердий* 1 ↔ *м'який* 2. У межах першої пари виділено вказівку на предмети, здатні зберігати в сталих умовах форму та розмір на відміну від рідких та газоподібних. Друга пара через прикметник *м'який* 2 виділяє предмети, які при натискуванні або обробці легко змінюють форму, гнуться і т.ін. Споріднені з ними лексеми конкретизують ознаки предметів, які відзначаються / не відзначаються стійкістю, тривкістю. На цій основі зіставляються прикметники *стійкий* – 2. // Який довго зберігає свої властивості, не піддається руйнуванню, псуванню і *нестійкий* – 1. // Який швидко втрачає свої властивості. Деякі лексеми підкреслюють можливість / неможливість зміни форми, пор. *незмінний* – 1. Який не змінюється або не може змінитися; *незламний* – 1. Якого не можна розбити, зігнути, зруйнувати т.ін.; дуже, міцний. Прикметник *змінний* 4 вказує на готовність предмета змінити форму, бути мінливим, непостійним. У цій групі засвідчено лексеми, що однаковою мірою можуть бути віднесені й до групи лексики, яка характеризує здатність предметів до деформації. Мова йде про прикметник *піддатливий* (1. Який легко змінює форму, деформується під дією чого-небудь або має властивість так змінюватися) та лексему *тривкий* 1. Остання синонімізується з *твердий* 2 і вказує на опір предмета будь-яким змінам форми, спробам його деформувати. Аналіз тлумачень цих прикметників дозволяє твердити, що обидва компоненти (здатність зберігати форму і деформуватися) входять у загальний компонент поля 'зміна форми предмета'.

Семантичний компонент 'здатність предмета деформуватися' реалізується в тлумачних частинах антонімів *твердий* 2 і *м'який* 1, про які вже йшлося. До цієї ж групи входять прикметники *слабкий* та *жорстокий*, *байдужий* і *тугий*. Перший виступає антонімом до лексеми *твердий* і належить до спільних з ним конкретизаторів (грунт, порода, земля), пор. *слабкий* (8. Нещільний, м'який) і *твердий* 2 (// Який затвердів, затужавів; // Міцний, немулистий). У свою чергу, антонімом до нього є прикметник *тугий* 3, що синонімізується з *твердий* 2 і підкреслює таку ознаку предметів, як їх здатність чинити опір

деформації (Який важко піддається стисненню, розтяганню, повертанню тощо). Лексема *короткий* 4 має спеціальне значення, яке вирізняє здатність предмета чинити опір деформації.

Назви властивостей характеру людини, зумовлені здатністю піддаватися впливу

Семантичний компонент 'здатність піддаватися впливу' нописує характер людини й об'єднує лексеми в третю групу. Найяскравіше його виражає інтегральна для всієї групи пара антонімів *стійкий* ↔ *нестійкий*. Прикметники твердий 4 і м'який 5,6 зіставляють людей, духовно сильних, зі стійкими переконаннями, і людей, які легко підпадають під чужий вплив. Близькою до них є пара антонімів *сильний* ↔ *слабий*. В їх тлумаченнях виступають прикметники *твердий* ↔ *м'який*, пор. *сильний* – 2. Який має твердий, стійкий і волевий характер. Опис людей обох типів здійснюється синонімічними групами прикметників *незламний, незмінний, непохитний, рішучий* і *непостійний, несталий, нестійкий, піддатливий, поступливий*. Сукупності синонімів протиставляються між собою як антоніми. У цьому легко пересвідчитися, звернувшись до рубрик тлумачень. У першій сукупності лексем виражене загальне значення 'важко піддаються впливу', що реалізується близькими або подібними формулами тлумачення: *рішучий* – 1. Сміливий, непохитний у своїх рішеннях, вчинках; // Який виражає сміливість людини, свідчить про її впевненість, твердість характеру і т.ін. Частина з них, крім спільних ознак, виражених прикметниками *стійкий, твердий* (характер), має компонент 'непохитний': *незламний* – 3. Який виявляє стійкість, твердість, непохитність у намірах, вчинках, діях і т.ін.; вірний своїм переконанням; непохитний. У деяких лексем, крім спільної для всієї групи частини тлумачення, зустрічається ще й синонім *відданий: незмінний* – 4. Завжди вірний кому-небудь, своїм принципам, переконанням і т. ін.; відданий. У кількох лексем цієї групи значення, співвідносне з семантичним компонентом 'здатність піддаватися впливу або самому впливати на кого-, що-небудь', кваліфікується як переносне: *міцний* – 3. Духовно сильний, стійкий, непохитний; *стійкий* – 5. Який виявляє наполегливість, твердість, непохитність у намірах, поглядах, вчинках, діях, вірний своїм переконанням. Багатокомпонентним розчленуванням семантики відзначається перша рубрика прикметника *суворий*, співвідносного з компонентом групи. В ній підкреслена не тільки така властивість людського характеру, як здатність не піддатися чужому впливові (// Сповнений твердості, непохитності), а й ставлення суб'єкта до себе та людей (// Надзвичайно вимогливий до себе і до інших). Серед прикметників цієї сукупності виділяється лексема *упевнений*, що підкреслює твердість характеру, підтриману вірою людини у свої сили, можливості, знання, переконаність у своїй правоті.

Антоніми *сильний* і *слабий* характеризують ступінь впливу одних людей на інших. У прикметника *сильний* це значення детально опрацьоване і подане в шістьох рубриках. Вони описують вплив, що буває значним: а) за становищем

людини, її владою, авторитетом (3 рубрика), пояснюється ще прикметниками *могутній, міцний*; б) за своїми оборонними й наступальними можливостями (5), тлумачиться синонімічними прикметниками *добре озброєний, укріплений*; в) за своєю дією, конкретизується лексемою *вражаючий* (6); г) за силою впливу, величиною, розміром, розмахом (10); г) за достатньою кількістю доказів, пояснюється синонімами *обґрунтований, переконливий* (7).

Лексема *слабий* 4 об'єднує всі ці значення в одній рубриці із загальною характеристикою 'позбавлений сили впливу' (Який не має великої сили, великого впливу, авторитету; // Який втратив свою воєнну міць, здатність до опору, нападу і т.ін. (про армію, її підрозділи).

У другій сукупності лексем представлено значення б) 'який легко піддається впливу', що модифікується відповідними рубриками прикметників: *нестійкий* – 1. Який легко піддається чужому впливові; нетвердий у своїх поглядах, вчинках. Прикметник *піддатливий* другим переносним значенням змальовує людину, яка легко йде на поступки, яку легко вмовити, на яку легко вплинути. Близький до нього синонім *поступливий* доповнює цю характеристику ще епітетом *згідливий*.

Характерною особливістю аналізованої групи є те, що семантичний компонент 'здатність піддаватися чужому впливові' майже не реалізується в тих прикметниках, де, як правило, відсутній компонент, що вказує на здатність предмета деформуватися (крім пари *твердий* ↔ *м'який*). І наявний компонент, що показує ставлення до інших людей: *безсердечний, гострий, грізний, грубий, жорсткий, жорстокий, лагідний, ласкавий, міцний, різкий, чуйний, чулий, черствий, нечуйний, нечулий*. Винятком тут виступає прикметник *чутливий* 2, який засвідчує не тільки властивість органів чуття швидко відгукуватися на подразники, а й загальну особливість предметів, людини (зокрема, її нервової системи), здатних піддаватися впливу природних, фізичних, хімічних факторів, швидко відчувати що-небудь, реагувати на що-небудь, бути сприйнятливим до чогось. Це значення метафоричне і наближене до тих метафоричних значень прикметників, що підкреслюють залежність / незалежність деяких явищ від зовнішніх впливів, пор. *стійкий* 3 (Для якого характерні стабільність, постійність; довготривалий) і *нестійкий* – 2. Який часто змінюється, легко піддається зовнішнім впливам; нестійкий, несталий (наприклад, урожай).

Лексеми, що визначають ставлення до людей

Семантичний компонент 'ставлення до людей' пов'язаний з компонентом 'здатність змінювати форму' метафоричними та переносними значеннями. Він становить найчисельнішу в полі четверту групу й об'єднує лексику навколо трьох значень: 1) поводження з людьми, 2) заходи покарання, 3) ставлення до людей. Кожна з них утворює самостійну, але пов'язану з іншими двома підгрупу. Перша найбільш адекватно описується антонімічною парою *ввічливий* ↔ *неввічливий* і здебільшого стосується поведінки. В свою чергу, ця пара може бути розгорнута синонімічними прикметниками *культурний, делікатний, чемний, тонкий, м'який* ↔ *грубий, лихий, гострий, поганий, різкий*. Найбільш розгорнуту картину

поведінки людини подає прикметник *тонкий* – 8. Якому притаманна здатність швидко й легко розбиратися в людських стосунках, бути особливо чутливим до різних проявів чийогось ставлення і делікатним у ставленні до інших; // Який має гарні манери, чемний, ввічливий. Інші члени цієї підгрупи характеризують поведінку з людьми більш стисло. Позитивне його визначення знаходимо у відтінках прикметника *м'який* (Позбавлений грубості, різкості; ввічливий). Два його антоніми описують негативну поведінку людини: *грубий* – 5. Некультурний, неввічливий, неделікатний; *різкий* – 5. Позбавлений лагідності, чемності у поведінці з людьми; *грубий*. Кілька лексем характеризують поведінку людини, яка виявляється в розмові з іншими (здебільшого через слово, вислів). Таке значення іноді подається після загальної рубрики, де описано погану поведінку людини: *гострий* – 4. Який діє рішуче, різко, грубо; // Дотепний, влучний, дошкульний. Інколи воно конкретизує тлумачення, виражене найближчим синонімом: *поганий* – 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину); // Недоброзичливий, неприязний; злий, *грубий*, *нестриманий* у висловах).

Ставлення до інших людей виявляється також у заходах покарання, впливу. За цією ознакою люди поділяються на дві категорії: ті, що бувають поблажливими до інших, і ті, які завжди суворі. Перших характеризує прикметник *м'який* – 7. Несуворий, поблажливий, других – лексеми *суворий*, *нещадний*, *грізний*, *жорстокий*, *немилосердний*, *злий*. Прикметник *суворий* 2 визначає людей, що визнають крайні заходи впливу (Який не припускає ніяких полегкостей, поблажливості; // Нещадний, жорстокий (про заходи покарання, впливу і т. ін.). Один відтінок значення цієї рубрики вказує на людей, що бувають немилосердними через свою прямоту, справедливість. Ще більший ступінь впливу на інших людей підкреслює прикметник *нещадний* (Який не знає пощади; жорстокий, непримиренний, безпощадний). Прикметник *злий* характеризує людей за наслідками їх впливу на інших (3. Який завдає надзвичайно тяжких страждань, мук, неприємностей). До нього близький синонім *жорстокий* (Який виявляє суворість, різкість, немилосердність, лютість; безсердечний, безжалісний; // Страшний, жадливий, тяжкий). Лише в одного прикметника *жорсткий* значення цієї підгрупи кваліфіковане як переносне, рідковживане. Воно пов'язане з семантичним компонентом, що характеризує здатність предмета до деформації: *жорсткий* – 2. Суворий, різкий, немилосердний, лютий, жорстокий.

Найчисленнішу підгрупу творить значення 'ставлення до людей', що водночас виступає семантичним компонентом всієї аналізованої групи. Воно описується двома ознаками: 1) душевне багатство людини, 2) людські взаємини. Перша реалізується інтегральною для всіх прикметників цієї підгрупи антонімічною парою *байдужий* ↔ *небайдужий*, друга – парою *лихий* ↔ *добрий*. Прикметники, визначені першою ознакою, описують внутрішній світ людини. Всі вони мають переносне значення. Позитивно забарвлені лексеми, як показують їх формули тлумачення, характеризують людину відверту, щирю, щиросердну, душевну, що виражає доброзичливе ставлення, прихильність, приязнь і відзначається внутрішньою теплою. Таку розгорнуту характеристику душевних якостей людини зустрічаємо у прикметника *теплий* 4. Прикметник *сердечний* 3 доповнює її ще такими

епітетами, як *вірний, відданий* (про друга, дружину), *задушевний, щирий, невідробний*. Людину байдужу, безпристрасну, тверезу змальовують лексеми *черствий 2, холодний 10, сухий 11*. Характерною ознакою цих прикметників є те, що в рубриках значень, які описують відсутність душевного тепла, чуйності в людини, подаються відтінки, де розкривається жорстоке ставлення до інших: *холодний 10*. // Який виражає сухість, лють, гнів, непривітність, підкреслену стриманість у стосунках з ким-небудь.

Лексеми, які характеризують людські взаємини, тлумачаться формулами типу ‘сповнений співчуття, ласки, теплих почуттів’ і паралельно з ними – ‘сповнений уважного, чулого, доброзичливого ставлення до людей’: *чутливий 3 3, чуйний 2, чулий 3*. Негативно забарвлені значення прикметників визначені формулою ‘позбавлений чуйності, лагідності, сердечності, душевності’: *твердий 4, нечуйний 2, нечулий 2, суворий 2, байдужий 2, бездушний, безсердечний, безжалісний*. Деякі прикметники цієї підгрупи подані не тільки як позитивно-негативно забарвлені члени антонімічної пари, а й мають такі відтінки, що яскраво свідчать про спільність, інтегральність основи зіставлення, пор. *чутливий 2* // Надмірно розчулений, сентиментальний і черствий 2 /// Який відзначається суворістю, надмірною жорстокістю. Як бачимо, надмірність у вияві почуттів у обох прикметників набуває негативного забарвлення.

Інші прикметники цієї підгрупи описуються формулами тлумачення на зразок ‘який виражає, виявляє доброту, ласку, ніжність, спокій’: *лагідний 1, ласкавий 1, ніжний 1, добрий 1, м’який 6, чулий 3*. Антонімічним лексемам притаманна формула ‘сповнений злості, ворожнечі, недоброзичливості, гніву, люті’: *злий 1, лихий 2, поганий 4, 5*. Деякі такі прикметники засвідчують перехід прямих значень, що підкреслюють надлишок негативних емоцій у людини, у метафоричні, котрі характеризують уже не людину, а звіра: *злий – 1*. // Надзвичайно лютий, дикий, кровожерливий.

Ознаки сприйняття людиною навколишнього

Численну групу становлять прикметники, організовані метафоричними і переносними значеннями антонімів *твердий ↔ м’який*, що вказують на сприйняття людиною форми предметів. Вони, в свою чергу, уточнюються за допомогою семантичних компонентів: 1) характеристика органів чуття людини (а) реагують погано, важко, повільно і б) добре, легко, швидко); 2) реакція людини на події та явища (а) невразлива, б) вразлива) і метафорично пов’язаного з другим компонентом складника; 3) реакція приладів на подразнення (а) нешвидка, б) швидка); 4) визначення сигналів дотикового, зорового, смакового, слухового, нюхового сприйняття людини як а) неприємних, б) приємних; а) невиразних, б) виразних та морального як а) обтяжливого, б) необтяжливого. Кожен із цих компонентів збирає свою підгрупу. Велику підгрупу складають лексеми, які дають загальну характеристику органів чуття людини, виділяючи їх здатність добре і швидко щось сприймати: *чутливий 1, чулий 1, чуйний 1*. Це близькі між собою прикметникові синоніми, яким властиві також семантичні компоненти, що підкреслюють доброзичливе ставлення до інших, здатність тонко відчувати, розуміти навколишнє,

проймаються якими-небудь переживаннями, а також характеризують властивість приладів швидко реагувати на зовнішні подразники. Всі названі компоненти реалізуються метафоричними значеннями аналізованих прикметників, що виникають при описі ознак органів чуття людини на основі прямих. Такі прикметники не мають антонімів із лексично неспорідненими їм коренями. З ними пов'язані заперечні антоніми типу *нечуйний, нечулий, нечутливий*, які асоціюються з антонімічною парою *твердий* ↔ *м'який* метафорично і безпосередньо не мають у своєму лексичному значенні компонентів, що вказували б на здатність предметів деформуватися. У семантиці пари *твердий* ↔ *м'який* відповідно відсутні значення, де б містилася характеристика органів чуття людини.

Нечисленну групу творять лексеми, об'єднані інтегральною парою *вразливий* ↔ *невразливий*: *чуйний, чулий, чутливий, тонкий*. Усі вони підкреслюють здатність людини відчутти й належно оцінити красу (*тонкий* 7), тонко розуміти навколишнє (*чутливий* 3, *чуйний* 2). У межах цього основного значення розвиваються такі, які передають швидко психічну реакцію людини на зовнішні події, її здатність легко збуджуватися, хворобливо реагувати на все: *чулий* – 2. Який легко проймається якими-небудь враженнями; дуже вразливий. Прикметник *тихий* б відзначає таку особливість реагування людини на навколишнє, як здатність стримувати почуття, не проявляти їх різко або бурхливо.

До наступної підгрупи належать рубрики значень прикметників, об'єднаних і зіставлених інтегральним для них значенням лексем *приємний* ↔ *неприємний* (на смак, для ока, слуху, нюху). Прикметник *м'який* у третьому переносному значенні конкретизує цей семантичний компонент у такий спосіб: Який не містить у собі нічого різкого, неприємного; ледве чутний (про звуки). До цього значення лексеми *м'який* близькі прикметники *лагідний* 2 (пояснюється синонімами *нерізкий, м'який, ніжний*), *ласкавий* – 2. *перен*. Приємний для сприймання; *ніжний* – 4. Приємний для зору, слуху, нюху і т. ін. У прикметника *теплий* 5 таке значення кваліфіковане як переносне і споріднене з *м'який* 3. Як антоніми до них виступають прикметники *грубий* – 4. Низький, часто неприємний для слуху, різкий (про голос, звуки і т. ін.), *гострий* – 5. Який сильно діє на органи чуття (нюх, смак, зір, слух і т. ін.), *міцний* – 6. // Різкий, терпкий (запах, а також що-небудь, що має такий запах). Як виняток у цій групі виступає прикметник *тонкий*, що за семантичним компонентом 'приємний ↔ неприємний для сприйняття людини' поєднує в лексичній семантиці антонімічні значення. Слухові реакції людини на визначувані прикметником *тонкий* 5 явища (голос, звуки) подаються в його тлумаченні як неприємні, а нюхові та зорові (запах, колір) – як приємні. Прикметник *тонкий* у своїй семантиці, як і прикметники *чуйний, чулий, чутливий*, сполучає загальну характеристику органів чуття людини (*тонкий* – 9. Дуже чутливий, який сприймає найменші... подразнення) з позитивною характеристикою її здатності проникнути в явища суспільного життя (*тонкий* – 6. // Добре розвинений, здатний відчутти і належно оцінити красу) і *тонкий* – 8. Якому притаманна здатність швидко й легко розбиратися в людських стосунках). Найближчий лексичний антонім до прикметника *тонкий* – *товстий* не має в своїй семантиці компонентів, які б описували реакцію людини, її органів чуття (крім дотикових) на зовнішні подразнення.

Характеристика дотикових відчуттів людини у відповідних рубриках значень прикметників *твердий* ↔ *м'який* здійснюється через лексеми *несвіжий* ↔ *свіжий*, *черствий* ↔ *нечерствий*. Наприклад, значення *м'який* – 1. // Свіжий, нечерствий і *твердий* – 2. // Черствий; несвіжий характеризують пов'язані якості тих самих предметів (хліба та борошняних виробів). У лексичних значеннях пари *несвіжий* ↔ *свіжий* є рубрики, що здатність предметів деформуватися визначають через особливості сприймання їх органами чуття: *несвіжий* – Який втратив свої природні властивості (синонім до *твердий* 2) і *свіжий* – 1. Який не втратив своїх природних властивостей, своєї якості (синонім до *м'який* 1). Отже, семантичний компонент 'здатність предметів змінювати форму' доповнений компонентом 'дотикове сприйняття змін форми' і групує, з одного боку, синоніми *м'який*, *свіжий*, *нечерствий*, з другого – *твердий*, *несвіжий*, *черствий*, вказує на антонімічні відношення між обома сукупностями прикметників. Лексема *черствий* з прикметниками *твердий* і *несвіжий* також має спільний семантичний компонент 'здатність деформуватися', що конкретизований ознаками дотикового відчуття людини: *черствий* – Який став твердим, несвіжим, засох (про хліб, борошняні вироби) і споріднює його з прикметником *жорсткий* (із зашкарублюю, огрубілою шкірою). Ця лексема трапляється також у другій рубриці прикметника *твердий* (Жорсткий на дотик). Отже, *жорсткий* виступає як інтегральна лексема до прикметників *твердий* 2 і *черствий* 1. Перша рубрика цього слова (Який має тверду, нерівну поверхню; шершавий) визначає ознаки дотикового відчуття людини. Цікаво, що в ній зустрічаємо відтінки значення // Товстий, цупкий (про волосся, тканину), антонімічні відтінкам прикметника *м'який* – 1. // Тонкий, шовковистий (про волосся, вовну, тканину тощо). Друга рубрика прикметника *черствий* описує переносне значення 'позбавлений душевного тепла, нечуйний, нечулий до інших', яке співвідносить цю лексему з словами поля ще й на основі семантичного компонента 'ставлення до людей'. Його синонімічна спорідненість із словом *твердий* доводиться за наявністю спільних прикметників у їх тлумачних частинах: *нечуйний*, *нечулий*, *суворий*. Помітна також антонімічна близькість лексеми *черствий* до слів *чутливий*, *негрубий* тощо. Можна дійти висновку, що семантичний компонент 'зміна форми предметів, яка визначається через ознаки дотикового, відчуття людини' у антонімів *твердий* ↔ *м'який* реалізується інтегральними лексемами *свіжий* ↔ *несвіжий*, які, в свою чергу, можуть бути доповнені близькими за значенням прикметниками *жорсткий*, *цупкий*, *шершавий*, *шерехатий*, *грубий*, *шкарубкий*, *шорсткий* ↔ *тонкий*, *шовковистий*, *ніжний*. Прикметник *ніжний* 2 визначає приємні для органів дотику форми предметів, а *тонкий* 1 обмежується загальним описом предметів, зроблених, виготовлених із нетовстого, нецупкого матеріалу. Лексеми *товстий* 2, *грубий* 2 антонімічні за значенням до двох попередніх слів і характеризують предмети тверді, жорсткі, з нерівною поверхнею. Серед названих слів, які містять характеристику ознак дотикового відчуття людини при зміні форми предметів, лексеми *свіжий* ↔ *несвіжий*, *тонкий* ↔ *товстий*, *цупкий* ↔ *шовковистий* не мають виходу в семантику прикметників – ознак поведінки людини. Решта лексем цієї підгрупи його має.

Окремі дві підгрупи становлять лексеми, що характеризують зорове сприйняття рухів людини й обрисів предметів. Перші визначаються інтегральною антонімічною парою *нерізкий* ↔ *різкий* і деталізуються в тлумачних частинах прикметниками *повільний, плавний* ↔ *швидкий, поривчастий, стійкий, впевнений*. Лексема *м'який* у переносному (третьому) значенні описує рух як повільний, плавний, *твердий 7* вказує на стійкий, впевнений рух (зокрема, ходу). Прикметник *різкий 4* вступає в синонімічні зв'язки з *твердий 7*, визначаючи рух як раптовий, поривчастий, швидкий, і теж становить антонім до *м'який 3*. По-своєму доповнює ознаки зорового сприйняття рухів прикметник *чіткий 4*, близький до лексеми *твердий*, він описує такі кроки, рухи, в яких окремі елементи точно відділені один від одного.

Лексеми *повільний* і *плавний* характеризують неквапливий, млявий рух і своєрідні в тому відношенні, що вводять цей феномен у ширше коло інших явищ, які здійснюються поступово, рівно, без різких змін переходять з одного стану в інший. Такими бувають рухи, звуки, мова людини. Два останні прикметники дозволяють поповнити підгрупу синонімічними до лексеми *м'який* словами *рівний, неквапливий, млявий, нешвидкий, поступовий*.

Підгрупа слів, що описує ознаки зорового сприйняття обрисів предметів, об'єднується інтегральною антонімічною парою *чіткий* ↔ *нечіткий*. При зіставленні відповідних значень прикметників *твердий* ↔ *м'який* з'ясовується, що в одному випадку це пряме (*твердий 9*), а в іншому – переносне значення (*м'який 4*). Основу зіставлення формує характеристика будь-яких об'єктів: таких, що можуть бути видимими, окресленими чітко (*різкий 3*), різко, виразно відбитими, ясними для зорового розпізнавання (*твердий 9, виразний 2 //, чіткий 1 //*), і таких, що слабо виділяються (*невиразний*), з невиразними, розпливчастими рисами, межами чогось (*м'який 4*), що не мають конкретних, чітко виражених норм, форм і т.ін. (*нечіткий*). Характерною особливістю антонімічних пар у цій групі є те, що плюсовий член зіставлення, як правило, вказує об'єкти, на які поширюється ознака, мінусовий їх не називає. Так, подібні об'єкти визначення мають прикметники *твердий 9, чіткий 1, виразний 2*, які описують твердий почерк, шрифт (вони бувають прямими, рівними, розбірливими, чіткими, виразними для читання). Лексеми цієї групи часто виступають епітетами рис обличчя, профілю (*твердий – 9. // Виразний, чіткий; різкий – 3. // Нерозпливчастий; виразний – 2. // Різко, окреслений*). Іноді вони характеризують наслідки розумової діяльності людини, визначаючи написане, намальоване, сказане (думку, твір): *чіткий – 3*. Ясний для розуміння, точно переданий; // Цілком визначений, недвозначний, певний; *виразний – 2*. Чіткий, розбірливий, легко зрозумілий. Антонімічне до них переносне значення реалізує прикметник *розпливчастий – 3*. Позбавлений чіткості, ясності, конкретності. Деякі лексеми цієї підгрупи водночас можуть виступати конкретизаторами не тільки зорового, а й слухового сприйняття людини: *чіткий – 2. // Виразний, який легко сприймається на слух; невиразний – Неясний, не зовсім зрозумілий, слабо розрізняваний*.

Семантичний компонент 'характеристика сприйняття людини' реалізується також у рубриках значень слів, що описують вплив зовнішнього середовища на моральний стан людини. Так, у прикметника *твердий* його переносне (десяте)

значення вказує на обтяжливість деяких суспільних явищ для людини. До нього близькі лексеми *жорсткий* – 2. *перен.* // Сповнений труднощів; тяжкий, важкий; *жорстокий* – 2. // Тяжкий, важкий (час, доля); *суворий* – 6. // Дуже тяжкий, сповнений труднощів, випробувань. У цієї підгрупи не виявлено в семантичному полі антонімів і значення, які окреслюють відношення до інших людей, їх реагування на події навколишнього середовища, метафоричні. Вони асоціативно пов'язані з тим семантичним компонентом, що вказує на загальну характеристику органів чуття людини, їх здатність легко ↔ важко сприймати зовнішні подразники.

Прикметники, які називають особливості погоди, клімату

Група прикметників, що визначають клімат, погодні явища об'єднується інтегральною антонімічною парою *суворий* ↔ *несуворий*, яка уточнюється відповідно синонімами *холодний* ↔ *нехолодний*. Значення лексеми *нехолодний* розкривається завдяки двом прикметникам, одним із них є *гарячий* (становить безпосередній лексичний антонім до *холодний*), другим – *теплий*, що визначає температури, середні між гарячими і холодними. В аналізованому семантичному полі зіставлені лише *холодний* ↔ *теплий*, що накладає своєрідний відбиток на тлумачення їх через відповідні синоніми. Погодні та кліматичні показники подаються в розглядуваних прикметниках не просто як ознаки температури, а крізь призму їх сприятливості ↔ несприятливості для життя людини. Це яскраво підтверджує друга рубрика: тлумачення, прикметника *лагідний*, де загальне значення 'приємний для сприймання; нерізкий, м'який, ніжний' супроводжується ознаками явищ природи (Якому не властиві різкі температурні коливання; // Несильний, невеличкий (про вітер, хвилі тощо)).

Інтегральна для групи пара антонімів зіставлена через тлумачення типу *суворий* – 7. Несприятливий для життя, небезпечний для перебування. У відтинках цієї рубрики трапляються визначення на зразок: Дуже холодний, що виступають як антоніми до прикметника *м'який* – 8. Помірно-теплий, несуворий. Прикметник *суворий* пояснюється через відсилання до лексем *свіжий* 4, *нещадний* 2, *різкий* 4, що відносяться до конкретизаторів *холод*, *мороз*, *вітер*. Всі вони підкреслюють неприємний вплив на людину погодних факторів: *свіжий* – 4. Досить холодний, прохолодний. Прикметник *несуворий* разом із синонімами *лагідний* 2, *легкий* 5, *теплий* 1, 2, що пояснюють його, описує позитивний вплив явищ на людину. Проте в цій групі засвідчено два прикметники, що доводять наявність нейтралізації зіставлення *холодний* ↔ *теплий* у контекстах значенневих рубрик, які показують вплив прохолоди і тепла на людину. Лексема *тонкий* 10 фіксує їх слабкий, ледь відчутний вплив, а *нещадний* 2 – дошкульність дії вітру, сонця, морозу.

Властивості фізичного стану, інтелектуального розвитку людини

Характеристика людини в аналізованому полі об'єднує лексику сьомої групи. Цей індекс належить до значенневих компонентів, наближених до семантичної периферії поля, і має такі складники – ознаки фізичного стану людини (*витривалий* ↔ *невитривалий*); її сну (*глибокий* ↔ *неглибокий*); поведінки (з *вагання-*

ми ↔ без вагань, наполегливий ↔ ненаполегливий); інтелектуального розвитку (з міцними ↔ неміцними знаннями). Кожен з них утворює свою підгрупу в аналізованій групі. Компонент 'характеристика людини' властивий лише одному члену антонімічної пари, що лягла в основу формування поля, – прикметнику *твердий* і реалізується кількома його рубриками. Так, третя рубрика належить до переносних значень і містить опис фізичного стану людини. В даній рубриці підкреслено ознаки не тільки фізичного, а й морального стану людини, сили тіла і духу. Найближчий до нього синонім – прикметник *витривалий* так само підкреслює ознаки обох цих станів людини: Міцний, стійкий, здатний витримувати велике фізичне чи моральне напруження. У прикметника *холодний* це значення переносне, воно виділяє ознаки душевного стану людини – 9. Пов'язаний з відчуттям внутрішнього, душевного холоду. Інші його синоніми чи антоніми, належні полю, характеризують фізичний стан людини через стан її здоров'я. Так, *свіжий* 6 вказує на людину, яка має добрий вигляд, повна здоров'я, сил, енергії. Прикметники з антонімічними значеннями до *твердий* 3, підкреслюють вразливість людського організму, його слабкість. Для одних з них це значення переносне: *несвіжий* – 3. Який почуває ослаблення, втому; для інших – пряме: *ніжний* – 5. Дуже тендітний, невитривалий: *неміцний*; // Який потребує бережливого ставлення. Іноді характеристика фізичного стану людини конкретизована завдяки вказівкам на 'розвинутість ↔ нерозвинутість організму, його вразливість', 'силу ↔ слабкість здоров'я': *тендітний* – 2. Фізично нерозвинутий; // Слабкий, *неміцний*; // Із слабким здоров'ям. Деякі прикметники поєднують у рубриках тлумачень відтінки прямих значень, що деталізовано характеризують стан людини, тварини і метафорично – стан рослин, чогось неживого: *сильний* – 1. Який має велику фізичну силу (про людину, тварину), протилежне *слабкий*; // Добре розвинений, *дужий*; // Який має велику життєву силу, енергію (про рослини, землю).

Прикметники *слабий*, *слабкий* як антоніми до *твердий*, *міцний*, *сильний*, *дужий* вказують на поганий фізичний стан людини, відсутність у неї достатньої сили або на хворобу. Прикметник *слабий* подає ці ознаки диференційовано. В одній його рубриці описується кволий організм, а в іншій – організм, знесилений після хвороби. Відтінки значень цієї рубрики, крім характеристики стану всього організму, стосуються функціонування його органів (*слабий* – 2. Який має невелику фізичну силу; протилежне *сильний*; // В якого немає достатньої сили (про руки, ноги, м'язи і т.ін.); // Який знесилений, ослаб від хвороби, втоми, голоду і т.ін.; // Неміцної будови, схильний до захворювань; хворобливий) і метафорично – загального стану рослини (// Який погано, повільно росте). Прикметник *слабкий*, що є близьким синонімом до *слабий*, поєднує в одній рубриці всі відтінки значень першої і другої рубрик останнього. Отже, фізичний стан людини описується двома антонімічними групами лексики: *твердий*, *міцний*, *дужий*, *витривалий*, *свіжий* ↔ *слабий*, *слабкий*, *вразливий*, *несвіжий*, *невитривалий*, *ніжний*, *тендітний*, *кволий*. Лише в кількох із них (*сильний*, *дужий*, *витривалий* ↔ *слабий*, *слабкий*, *невитривалий*) цей компонент становить основне значення лексеми.

До підгрупи з периферійними для семантичного поля значеннями належить лексика, що описує ознаки сну людини. У прикметника *твердий* таке значення

кваліфіковане як рідко вживане: 11. Міцний, глибокий (про сон). В інших лексемах ця ознака також є супровідною до значень, що виступають основними для прикметників. У лексеми *міцний* 4, наприклад, воно поєднується зі значенням 'такий, якому можна вірити; твердий, надійний; глибокий (про почуття, сон)'. У прикметників *чуйний, чутливий, чулий* воно супроводжує семантичний компонент з характеристикою органів чуття людини і свідчить про сторожкий, тривожний сон. Прикметний *глибокий* 5 засвідчує його в тій рубриці, де підкреслено високий ступінь розвитку чого-небудь: Який досяг високого ступеня; сильний.

Характеристика знань людини також властива периферійній лексиці в даному полі, хоча вона нечисленна і представлена всього шістьма прикметниками. Більшість з них (*твердий, глибокий, міцний, сильний, тонкий*) подає позитивну оцінку знань, лише один прикметник *слабий* характеризує якість знань з негативного боку. У прикметника *твердий* 8 це значення кваліфіковане як переносне і рідко вживане (Який добре знає що-небудь, володіє чимось; // Глибокий, міцний).

У більшості словникових статей знання людини характеризуються формулами типу *сильний* – 9. *розм.* Який глибоко знає що-небудь, розуміється на чомусь, добре виконує свою справу; здібний, умілий; *тонкий* – 7. Здатний глибоко розуміти приховані, не відразу помітні деталі чого-небудь; досконалий. Антонімічний до лексем *твердий, сильний, тонкий* прикметник *слабий* 7 характеризує знання так: Який не досягає потрібного рівня розвитку; відсталий, де зустрічаємо відтінок // Який не має певних знань, навиків і т.ін. Два інші прикметники *глибокий* та *міцний*, що є синонімами до *твердий*, подають характеристику знань в рубриках (Який досяг високого ступеня вияву – *міцний*) та (Який досяг вищого ступеня, вищої межі в розвитку – *глибокий*).

Серед периферійної лексики аналізованого поля виділяється підгрупа прикметників, що визначає поведінку людини, стосується ознак її суспільного співжиття, дотримання прийнятих норм, звичаїв тощо. Вона об'єднується навколо антонімічних значень 'дотримуюсь ↔ не дотримується певних правил'. Тут ширше представлена лексика, що характеризується плюсовим членом зіставлення. У цих прикметниках вказівка на дотримання правил поведінки диференційована і має кілька ступенів кваліфікації: 1) коли не припускається будь-яких відхилень від норми: *суворий* 3, *жорстокий* 3; 2) *ввічливий* – Який дотримується правил пристойності; 3) людина тримає одну лінію поведінки: *твердий* – 5. *перен.* Який визначився остаточно; без вагань, сумнівів; // Перейнятий упевненістю, чіткий; 4) людина визнає лише свої правила, свою або якусь єдину думку; *рішучий* – 2. Дуже наполегливий, сильний, енергійний; завзятий; // Який виражає різке заперечення; категоричний; *різкий* – 5. // Який не допускає компромісів; категоричний.

Протиставлюваний член цього зіставлення виражається єдиною лексемою: *грубий* – 7. // Який виходить за межі елементарних правил, заслуговує осудження (такими бувають рух, помилки, насильство).

У прикметників зі значенням поведінки розвиваються відтінки, що описують її через наслідки здебільшого інтелектуальної діяльності людини. При цьому основа зіставлення прикметників 'дотримується правил ↔ не дотримується'

збережена, пор. *суворий* – 4. Який має виконуватися неухильно; // Заснований на неухильному дотриманні певних норм, правил; // Цілковитий, точний² і *грубий* – 6. Не зовсім точний, приблизний.

Ознаки положення предметів у просторі

На периферії лексичної семантики поля перебувають прикметники, що визначають положення предмета у просторі. Групується вони навколо шостої рубрики лексеми *твердий* (Непорушний, стійкий, не хисткий (стосовно точки опори. – Н.К.)). Проте це пряме значення має небагато кореляцій з іншими прикметниками: *стійкий* (1. Здатний твердо стояти, триматися, не падаючи, не коливаючись) і *непорушний* (1. Який не перебуває в русі, залишається в нерухомому стані). Антонімічні до них прикметники *рухомий*, *рухливий*, *хисткий*, *нестійкий* характеризують предмети, які легко рухаються, гойдаються, не можуть бути надійною опорою через свою неміцність, зношеність, старість.

Далеко більше кореляцій мають відтінки значення *твердий* 6, що є метафоричними і стосуються заведеного, прийнятого порядку в житті людини. Коли пряме значення найбільш адекватно передаються синонімічно-антонімічними відношеннями прикметників *нехисткий* ↔ *хисткий*, *стійкий* ↔ *нестійкий*, то метафоричні й переносні – лексемами *змінний* ↔ *незмінний*, *сталий*. Вони визначають діяльність людини, її управління (керівництво): *твердий* – 6. // Який вимагає цілковитого підкорення, неухильного виконання; *норми поведінки* (правило) – // Який міцно встановився, без порушень, без відхилень; *торгівлі* (ціна) – // Який довільно не змінюється, сталий; *норми співжиття* з іншими людьми, народами – // Певний, надійний (гарантія).

Окремо виділяються ті прикметники, які певним ознакам з характеристикою явищ суспільного життя приписують модальний відтінок, що передається прислівниками *не можна* + дієслово *похитнути* чи *твердо* + дієслово *встановився*: *непохитний* – 1. Якого не можна похитнути; *стійкий* – 4. Який твердо встановився; *незмінний*.

Лексеми на позначення ступеня вияву якостей

В окрему групу об'єднуються прикметники, в яких характеризується ступінь вияву чого-небудь. Вони належать до периферійної частини в полі. Зустрічаємо дві характеристики високих ступенів розвитку чого-небудь: 1) який перевищує звичайну норму і 2) який діє з великою силою або занадто сильно. Найбільш універсальне і загальне визначення ступеня вияву будь-яких явищ подають антонімічні прикметники *сильний* і *слабий*, *слабкий*. Перший з них характеризує ступінь вияву, який перевищує норму. Прикметник *слабий* 5, крім загальної характеристики (Незначний ступенем вияву), вказує на можливе коло явищ, яким цей ступінь властивий: кольорам (неяскравий, тьмянний), звукам (неголосний), розмірам предметів, явищ (незначний, малий). Окремою рубрикою (6) описано

² Так позначаються в СУМі дисципліна, наказ, таємниця, розпорядження, режим.

силу доказів: *слабий* – 6. Непереконливий, необґрунтований. Близький до нього синонім *слабкий* 3, але він доповнює його характеристикою предметів за впливом на органи чуття людини (Ледь помітний, відчутний). Найрозгалуженішу і детально конкретизовану сітку різних фактів, охарактеризованих за ступенем вияву, спостерігаємо у прикметника *жорстокий* 2. Загальна характеристика протікання певного процесу в ньому оформлена рубрикою (Який перевищує звичайну норму, звичайний ступінь чого-небудь). В ній засвідчені: оцінка людиною подій свого життя (Тяжкий, важкий (час, доля)); суспільних явищ (боротьби, війни, конфлікту, спортивного поєдинку тощо) (Пройнятий великою напругою, завзятістю, наполегливістю); умов існування, наприклад погодних (Сильний, різкий, пекучий (вітер, мороз)). На другому місці за кількістю охарактеризованих подій прикметник *гострий*, що описує моральний стан людини, почуття (тугу, цікавість) (7. Який надзвичайно сильно виявляється; сильний); її фізичний стан (8. Який бурхливо розвивається (про хворобу)) чи суспільні умови існування (9. Який проходить або розвивається надзвичайно, сильно, напружено (боротьба, конфлікт, питання)). Ще один випадок співіснування різних тлумачень ступеня вияву кількох явищ ілюструє прикметник *різкий*. Ця лексема використовується для характеристики ступеня вияву певного погодного фактора (1. Який діє, проявляється з великою силою; дуже сильний, пронизливий (холод, вітер)) або визначення ступеня дії чого-небудь на органи чуття людини (2. Занадто сильний, міцний або неясковий, що неприємно діє на органи чуття).

В інших випадках трапляються рубрики, які характеризують ступінь вияву одного якогось факту морального стану людини (*жахливий* – 3. *перен.* Незвичайний, дуже великий, дуже сильний; страшний), її суспільного становища (*нещадимий* – Який виражає крайній ступінь чого-небудь (убоства, злиднів)), реакції, органів чуття людини (*тендітний* – 4. Незначний, слабкий за ступенем вияву, ледь відчутний (передзвін)). Деякі прикметники характеризують вищий ступінь чого-небудь вкрай негативного: *злий* – 5. Який досяг найвищого ступеня у своєму вияві; сильний, лютий. Інколи прикметники містять найзагальніші визначення сильного ступеня виявлення ознак: *дужий* – 2. Дуже великий, значний щодо сили, ступеня вияву і т.ін.

Своєрідну в цій групі антонімічну пару становлять прикметники *міцний* та *слабкий*. Вони характеризують таку кількісну ознаку, як ступінь насиченості, пор. *міцний* (6. Який містить у собі велику кількість розчинних речовин; насичений; // З великою концентрацією діючих речовин) і *слабкий* (7. Неміцний, ненасичений (кислота, розчин)). До них близькі і прикметники *густий* 2 та *рідкий*, який подає більш детальний опис ступеня вияву, членуючи цей компонент на кілька рубрик, де знаходить відбиток характеристика насиченості чого-небудь (2 – рідини, 6 – туману, мли); звучності (7 – голосу), інтенсивності, яскравості (8 – світла, кольору).

Кількісні ознаки стосуються й розташування предметів відносно один одного. Так, прикметник *густий* 1 вказує на велику кількість однорідних і близько розташованих предметів, а *рідкий* 3 – на нещільно, неблизько розташовані предмети.

Трапляються у цій групі прикметники, що підкреслюють ознаки наднормативності предметів порівняно з іншими: *глибокий* – 5. Який досяг високого ступеня; сильний (про душевний стан, почуття і т.ін.); // Повний, цілковитий.

Багато з них виражають інтенсивний рух: *проворний 2, моторний 2, швидкий 4, поспішний 2*.

У аналізованій групі відносно багато прикметників, які наголошують високий ступінь вияву ознак (*гострий, густий, дужий, жорстокий, злий, лютий, нещадний, різкий, сильний*). На незначний або ледь помітний вияв властивостей указують лексеми *легкий, німічний, рідкий, слабкий, слабкий, тендітний, тихий*. Характерною особливістю останніх є близьке коло предметів, ознаками яких вони виступають і яких можуть стосуватися (звуків – *тендітний 4, тихий 1, 2, приглушений 2 //*; кольорів – *тихий 7*; почуттів – *тихий 6*; погодних явищ – *тихий 1, легкий 5*).

Прикмети форм предметів

Характеристика форм предметів становить основу для об'єднання лексем у десятку групу. Вона здійснюється у межах зіставлення 'витончена ↔ невитончена форма' і супроводжується ознакою 'проста', яка, в свою чергу, градується і має ще ступінь 'дуже проста'. Коли предмету (будівлі, її частинам, типу обличчя) приписана ознака форми 'проста', вона має позитивне забарвлення: *суворий – 5*. Який відзначається простотою форм, обрисів і т.ін.; не має прикрас; // Який відповідає вимогам класичного стилю. Якщо форма предмета характеризується як дуже проста, вона забарвлена негативно: *грубий – 3*. Погано обладнаний, оздоблений, без витонченості, дуже простий. У цій групі численніше представлені прикметники, які позитивно визначають форму предметів. Одні з них спеціалізуються на визначенні рис обличчя: *тонкий – 3 //* Не широкий, не грубий, гарно окреслений, другі в одних рубриках характеризують форми живого організму: *тендітний – 1*. Тонкий, ніжний своєю будовою (про людину і тварину, їхнє тіло або частини тіла; про рослини та їх частини), в інших – форми предметів: *тендітний – 3*. Який має легкі, немасивні форми і зроблений з німічного матеріалу.

Засвідчені в цій групі також прикметники, що дають одночасно позитивну оцінку живого і неживого: *ніжний – 3*. Дуже гарний, досконалої форми; витончений. Отже, прикметники аналізованої групи можна представити в межах зіставлення *витончений, простий, тонкий, тендітний, ніжний ↔ грубий*. Лексема *суворий* може бути синонімом до всіх позитивно забарвлених прикметників цієї групи, крім прикметника *витончений*. Характеристика форми належить до семантичних компонентів в полі, які займають периферійне місце. Він зовсім не властивий антонімічній парі *твердий ↔ м'який*, у якій в основному наголошені зміни форми живого ↔ неживого.

Семантична структура поля, представленого морфологічно простими прикметниками

Аналізоване семантичне поле сформоване на основі антонімічних і синонімічних відношень до пари прикметників *твердий ↔ м'який*, якими користується тлумачний словник для розкриття їх лексичної семантики. За відсиланням у рубриках тлумачних частин словникових статей складено список лексем у

полі. Детальному розгляду підлягали тлумачення кожної лексики. На цьому етапі аналізу вони порівнювалися з метою відшукування спільного і відмінного в їх значенні. Таке порівняння дозволило одержати певні семантичні класи в полі. При цьому ми вдалися до розрізнення словникової (слово з усіма рубриками значень) та лексичної (окремих лексико-семантичних варіантів слова) одиниць. Ідея подібного розрізнення часто береться за основу укладання машинних словників. Наприклад, за допомогою ЕОМ опрацьовано Уебстерський словник антонімів і синонімів англійської мови [5]. Для машинного словника кожне багатозначне слово, що має кілька рубрик тлумачення (одна одиниця словника), розбивається на стільки лексичних одиниць, скільки є рубрик. Отже, кожне значення (рубрика) розглядається як самостійна лексична одиниця [1, 129]. Розрізнення словникової і лексичної одиниць виявилось плідним у нашому дослідженні з погляду аналізу дефініцій слів у словнику для одержання нової інформації про семантику останніх. Як відомо, тлумачний словник широко використовує систему антонімічних і синонімічних відсилань, отже, подає певні лексичні сукупності, належні тим чи іншим семантичним класам. Проте він не переслідує мети представити повністю ці класи чи їх зв'язки. Зіставлення рубрик тлумачень антонімічних і синонімічних слів дозволяє з'ясувати саму основу лексично пов'язаних слів. У даному випадку здійснюється своєрідна перекласифікація синонімічних і антонімічних відношень для розкриття взаємозв'язку семантичних класів слів, обмежених (чи заданих) семантикою основної антонімічної пари поля. Структурування поля виявляється при з'ясуванні спільної семантичної основи слів, пов'язаних синонімічними чи антонімічними відношеннями. Розгляд кожної рубрики слова на етапі опозиційного аналізу як самостійної лексичної одиниці робить можливим бінарне представлення синонімічних і антонімічних відношень. Це, в свою чергу, дозволяє зсередини розкривати лексико-семантичні класи як угруповання лексичних одиниць [Там само]. У такий спосіб досліджувані слова кваліфікуються через певні семантичні ознаки, яким приписується статус інтегральних і диференційних. Так, порівняння значеннєвих рубрик прикметників дозволяє встановити інтегральну семантичну ознаку 'здатність зберігати форму'. Вона реалізується бінарними диференційними ознаками 'здатність стійко ↔ нестійко зберігати форму'. Перша властива лексичним одиницям *твердий 1, 2, незмінний 1, нерухомий 2, незламний 1, стійкий 2, тривкий 1, постійний 2, сухий 5*, друга – *змінний 4, м'який 2, нестійкий 1, незламний 4, 5, несталый, нетривкий, нетвердий, піддатливий 1, рідкий 1*. Таких інтегральних ознак в полі виявлено десять, отже, окреслено і десять лексичних груп. В середині груп прикметникові рубрики (лексичні одиниці) подаються як члени антонімічних опозицій, звичайно, де вони мають місце. Групи різномірні за своїм кількісним складом. Найчисленніша – група IV (ставлення до людей), на другому місці – V (сприйняття людиною навколишнього), на третьому – VIII (характеристика людини).

Звертають на себе увагу два явища. З одного боку, групи виявляються нерівнозначними за представленими у них опозиціями. Так, коли в першій групі 43 лексичних одиниць, з 18 організованих на основі антонімічного зіставлення, то в другій – лише 6 з 17 мають подібне впорядкування. У цьому плані з першою групою

споріднені III, IV, V, VIII, X; у всіх них більше половини лексичних одиниць упорядковані як антоніми (у III – з 64 – 38 антоніми, далі А; у IV – з 129 – 93 А; у V з 137 – 85; у VIII – з 13 – 8; у X – з 20 – 12 А).

З другого боку, характерною є реалізація антонімічних зіставлень. Одні з них виступають з тотожним морфемним складом і відрізняються наявністю заперечної частки **не-**, наприклад у групі III *міцний* 3, 4, 5 ↔ *неміцний* 3, *упевнений* 2 ↔ *невпевнений*, *значний* 2, 3 ↔ *незначний* 2, 3, *сталий* 2 ↔ *несталий* 2 тощо. Інші мають різні корені і при одному інтегральному значенні співвідносяться за ствердженням його наявності ↔ відсутності (у групі III *твердий* 4 ↔ *м'який* 5, 6, *сильний* 2 ↔ *слабкий* 3, 4). Проте не завжди антонімічне зіставлення реалізується у межах як однокореневих, так і різнокореневих полісемічних слів. Іноді у прикметників, що відрізняються лише часткою **не-**, функціонують синонімічні значення. Так, *переможний* і *непереможний* за інтегральним значенням 'здатність піддаватися впливу' входять до однієї підгрупи з характеристикою 'який здатний впливати на інших', пор. *непереможний* (Якого не можна перемогти, подолати) і *переможний* 1 (// Який перемагає, став переможцем). Обидві лексичні одиниці споріднені тим, що окреслюють людей, які самі впливають на інших, і відрізняються результативністю ознак: *непереможний* 'той, хто не піддається чужому впливу', а *переможний* 'той, хто сам підкоряє своєму впливу іншого'. Слова з часткою **не-** виявляють здебільшого нахил до звуження значень твірних. Завдяки цьому в багатьох полісемічних прикметників при входженні в різні семантичні групи поля відсутні їх антонімічні відповідники з **не-**. Так, лексичне значення прикметника *тверезий* складається з трьох рубрик: 1. Не п'яний (про людину, її стан); 2. Який не вживає спиртних напоїв; непитуший; 3. Який має здоровий глузд; розсудливий. Лексема *нетверезий* однозначна (Який перебуває в стані сп'яніння; п'яний). Перше слово при розгляді його рубрик як самостійних лексичних одиниць входить в групу VII (характеристика людини, її фізичного стану): *тверезий* 1. Щоправда, фізичний стан воно характеризує дещо інакше, ніж усі інші члени цієї підгрупи, які описують людину за станом здоров'я. Належить це слово і до групи IV (ставлення до людей, поведження серед інших) завдяки третій рубриці, де розгорнуто переносне значення. Прикметник *нетверезий* входить лише до групи VII.

Часто багатозначне слово поєднує в своїй семантиці антонімічні значення, а це веде до того, що його рубрики (окремі лексичні одиниці) можуть входити при одній семантичній інтегральній основі в різні підгрупи з плюсовим чи мінусовим забарвленням ознаки. Так, перше і четверте значення прикметника *лютий*¹ засвідчені в групі IV, але *лютий*¹ 1 окреслює негативне поведження людини (безжалісно жорстокий, нещадний), а *лютий*¹ 4 позитивне (Сповнений самозабуття; повний, цілковитий (про чиясь відданість певній справі)) тощо.

Опозиційний аналіз компонентів значення прикметників у розглянутому лексико-семантичному полі дозволив за відсиланнями СУМу встановити, що антонімія охоплює в ньому більш численну кількість лексичних одиниць, ніж синонімія (на основі першої впорядковано 323 компоненти, другої – 240). Важливо при цьому виявити характер взаємозв'язку компонентів значення не лише в межах окремих груп, а й між групами. Відношення між останніми в полі

визначаються семантичними зв'язками з антонімічною парою *твердий* ↔ *м'який*. Ті з них, які мають зв'язки (через рубрики прикметників) з обома цими антонімами, належать до ядра поля. Ті ж групи, які асоціюються тільки з одним членом пари, становлять оточення ядра. Групи, що безпосередньо не співвідносяться зі значеннями жодного члена основної антонімічної пари і пов'язані з ними лише опосередкованими (через синоніми) зв'язками, утворюють периферію поля. До ядра семантичного поля відносяться групи прикметників, що описують здатність предметів зберігати форму, деформуватися, піддаватися впливу, а також лексеми, які визначають ставлення до людей, сприйняття людиною навколишнього. Центрові поля належать групи прикметників, у тлумаченнях яких основна увага звернута на опис ознак погоди, клімату, характеристику людини, положення предметів у просторі. Периферію поля утворюють групи, значення яких підкреслюють ступінь вияву певного явища, узагальнено подають ознаки форми предметів. При з'ясуванні співвідношень ядра, центру і периферії поля допомагає класифікація явищ світу А.І.Уймова [2: 18; 3; 4]. В аналізованому семантичному полі представлені властивості та відношення, хоча опосередковано подані також класи предметів, яких вони стосуються й які показано в тлумаченнях та ілюстративно-контекстуальному матеріалі СУМу. Семантичні компоненти, що утворюють ядерні групи в полі, можуть бути узагальнені як 'властивості форми предметів'. Коли вони втілені в прямих значеннях, то підкреслюють зміну форми предметів-неістот (ідеться про здатність зберігати форму й деформуватися). Якщо ж вони реалізовані метафоричними і переносними значеннями, то показують зміну 'форми внутрішнього стану людини' (думок, переконань, настроїв, поведінки тощо), її здатність піддаватися впливу. Ті компоненти, що зорієнтовані на визначення відношень між людьми, ставлення один до одного, реакцій на вплив зовнішнього середовища, пов'язані з першими рубриками значень основної антонімічної пари виключно метафоричними і переносними значеннями. Семантичні компоненти, що корелюють зі значеннями одного члена пари, пов'язують особливості зовнішніх умов життя людини (погодних, кліматичних), суспільних умов, заведеного порядку з характеристикою самої людини, її фізичного стану, сну, знань.

І перший (опозиційний), і другий (компонентний) аналізи спрямовані на розгляд лексичних одиниць. Зв'язки лексем виявляють деякі тенденції впорядкування семантики в полі. Важливим є проведення комбінаторного аналізу, який дозволяє представити відношення прикметників у всій сукупності значень, тобто як словникових одиниць. Це стає можливим завдяки визначенню належності кожної рубрики прикметника до певної семантичної групи в полі. Отже, семантика багатозначного слова буде представлена при комбінаторному аналізі як множина, що складається з сукупності інтегральних значень, ознак, які далі будемо називати *індексами класів*. Скажімо, лексична семантика прикметника *сухий* графічно виглядає як множина з компонентів I, II, IV, V, VII, X. При змістовій інтерпретації можна твердити, що даний прикметник виражає ознаки зміни форми предметів, його здатність до деформації. Він передає властивості, що характеризують ставлення однієї людини до іншої, сприйняття людини, особливості її вдачі і фізичного стану, самої форми предмета. Помітно, що ця сукупність є поєднанням прямих, метафоризованих і

переносних значень. Важливо простежити за комбінаторикою компонентів значення для виявлення їх тяжіння до утворення певних класів. Усього в полі 252 слова, 76 із них моносемічні, решта – полісемічні. Серед останніх засвідчені прикметники, що мають по 14-6 рубрик. Їх відносно небагато (32 слова): *сухий* (14), *тонкий* (12), *сильний*, *твердий* (11), *холодний* (10), *високий*, *гострий*, *добрий*, *простий*, *тихий* (9), *м'який*, *поганий*, *рівний*, *рідкий*, *свіжий*, *слабкий*, *хороший* (8), *грубий*, *міцний*, *низький*, *слабий*, *суворий* (7), *злий*, *легкий*, *невірний*, *неспокійний*, *повільний*, *практичний*, *різкий*, *рухомий*, *сталий*, *тугий* (6). Слова з меншою кількістю рубрик становлять основну частину списку. З них 22 – п'ятизначні (*глибокий*, *густий*, *рішучий*, *спокійний*, *страшний*, *тонкий*, *чесний*, *чіткий*), 27 – чотиризначні (*вірний*, *делікатний*, *жорсткий*, *нетривкий*), 37 – тризначні (*голосний*, *жахливий*, *нестійкий*). Більш поширені двозначні прикметники, їх 58 (*вольовий*, *відвертий*, *непривітний*, *черствий*, *шкарубкий*). Необхідно застерегти, що необов'язково моносемічні прикметники входять тільки до одного семантичного класу. Багато полісемічних слів (особливо двозначних) також можуть входити лише до одної семантичної групи (наприклад, *невразливий* (група IX), *незлий* (група IV) та ін.). Слів з великою комбінаторикою семантичних індексів поля порівняно небагато. Найбільша сукупність (6) індексів представлена у прикметників *м'який* (I, II, III, IV, V, VI), *сухий* (I, II, IV, V, VII, X), *твердий* (I, II, III, IV, VII, VIII), *суворий* (III, IV, V, VI, VII, X). Характерними особливостями значення багатоконпонентних прикметників, що окреслюють взагалі розподіл семантики в полі, є, з одного боку, поєднуваність ознак зміни форми предметів з властивостями поведінки людини, її характеру, з другого – сполучуваність ознак, що метафорично визначають здатність піддаватися впливу, з прикметами, які визначають властивості характеру людини, її сприйняття (див. *чутливий* – III, IV, V, VI, VII, *тонкий* – IV, V, VI, VII, X, *поганий* – III, IV, V, VII, X). Прикметники з індексами першої та другої семантичних груп утворюють перший і другий класи. Очевидно, тут доцільно підкреслити різницю між семантичною групою і класом поля. З викладеного ясно, що до групи належать лексичні одиниці, точніше, лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) слів, до класу – слова з усією сукупністю ЛСВ, отже, словникові одиниці. І групу, і клас творить семантична ознака (індекс). Проте в самому складі груп і класів є суттєва різниця. Коли склад групи I і класу I збігається (останньому належать такі прикметники, що в своїй семантиці поєднують кілька індексів), то між групою II і класом II вже є відмінність. До класу II входять прикметники, що мають перетини індексів з іншими класами (крім I), до III прикметники, що трапляються тільки в цьому класі, і ті, що становлять перетини III класу з іншими (крім I і II), отже, перетини з наступними, а не попередніми класами. Така сама процедура визначення решти класів. У класах I і II є лише полісемічні слова, їхні значення становлять сукупності з семантичних ознак, що описують а) зміну форми предмета і людини (*несталий*, *сталий*, *піддатливий* – I, III), *незламний* (I, II, III); б) зміни форми предмета і сприйняття їх людиною (*постійний* – I, V) або в) ступінь їх вияву (*рідкий* – I, IX). Часто перша комбінація ознак супроводжується характеристикою положення предмета у просторі (*змінний*, *незмінний*, *нестійкий* – I, III, VIII) або ще описом сприйняття

людини (*стійкий* – I, III, V, VIII). Слова з семантичним індексом другої групи відрізняються від лексем з першим індексом тим, що містять момент оцінки. Коли з першим індексом до кількісно-оцінних прикметників належить лише слово *рідкий*, то з другим кількісно-оцінними є *міцний* – II, V, VII, IX, *неміцний*, *слабкий*, *пружний* – II, VII, IX, *запеклий* – II, III, IV, IX.

У третьому класі третій семантичний індекс реалізується в моносемічних прикметниках (*впливовий*, *непоступливий*, *поступливий*, *нерішучий*, *непокірний*, *невпевнений*, *непостійний*, *непереможний*, *покірний*) та полісемічних (*вольовий*, *закоренілий*, *наполеглиший*, *непіддатливий*, *переможний*, *привабливий*, *упевнений*, *упертий*), що своїми значеннями належать лише до аналізованого класу. Прикметники з третім семантичним індексом (здатність піддаватися впливу) мають набагато більше перетинів із словами, де є індекси центральних і периферійних груп, і менше пов'язані з ядерними першою і другою. Багатьом лексемам властиве поєднання семантичних ознак, що кваліфікують вдачу й характер людини (*ришучий*, *енергійний* – III, VII), її здатність впливати на інших, відповідно сприймати світ (*вразливий*, *проникливий*, *упертий* – III, V; *присмний*, *неприсмний* – III, IV, V; *тривожний* – III, V, VII) і діяти (*непривітний* – III, IV). Часто ці ознаки доповнюються оцінкою ступеня їх вияву: *значний*, *незначний*, *завзятий*, *густий* – III, IX, *високий* (III, V, IX), *дужий*, *могутній*, *сильний*, *слабий* (III, VII, IX), *страшний* (III, V, VII, IX), *добрий* (III, IV, VII, IX).

Індекс четвертого класу (ставлення одних людей до інших) властивий ще більший порівняно з третім кількості слів, що не мають у своїй семантиці перетинів з лексемами інших груп поля. Його реалізують 52 моносемічні та полісемічні прикметники (*безчесний*, *безсовісний*, *вихований*, *невихований*, *неделікатний*, *нечемний*, *совісний*, *чемний*, *чесний* тощо). На відміну від попереднього класу в четвертому засвідчені такі полісемічні слова, декотрі значення яких виходять за межі семантики аналізованого поля (про них піде мова далі). Найчастіше четвертий і п'ятий індекси, тобто в таких словах знаходять вираження значення 'ставлення однієї людини до іншої' і 'сприйняття нею навколишнього': *бездумний*, *ласкавий*, *нерозбірливий*, *неуважний*, *нечуйний*, *нечулий*, *розбірливий*, *уважний*, *черствий*, *шкарубкий*, *жорсткий* – IV і V. Іноді до них додається оцінка ознаки (вимір кількості, інтенсивності): *гострий*, *жорстокий*, *низький*, *рівний* – IV, V, IX. Досить численно представлені в прикметниках поєднання четвертого індексу з індексами периферійних груп поля (ступенем вияву властивості – IX або прикметниками-ознаками форми – X: *безкультурний*, *жахливий*, *злий*, *культурний*, *підлий*, *скромний* (IV і IX); *делікатний*, *непоганий*, *хороший* (IV і X); *грубий*, *поганий* (IV, V, VII, X). Четвертий індекс рідко поєднується з індексами ядерних груп і частіше – з центральними. До вже названих можна додати *ввічливий*, *неввічливий* (IV і VII); *чуйний*, *чулий*, *холодний* (IV, V, VI, VII). Ця тенденція стає дедалі помітнішою з аналізом поєднання семантичних індексів п'ятої, сьомої, восьмої, дев'ятої та десятої груп. Ознаки центральних груп (V, VI, VII, VIII) виявляються рідко поєднуваними з семантикою ядерних груп, проте тісно пов'язані між собою і з периферійними групами. Так, особливості сприйняття людини часто кваліфікуються через ступінь

виявлення ознак: *напружений, поривчастий, проворний, поспішний, приглушений, тихий* (V, IX). Вони узгоджуються з якісними характеристиками фізичного стану людини, визначенням рухів: *меткий, ніжний, цупкий, швидкий* (V, VII), можуть доповнюватися описом положення предмета в просторі: *рухливий, рухломий* (V, VIII), прикмет форми – *стрімкий* (M, X). Периферійні семантичні індекси виявляють нахил до тісного поєднання між собою. Так, характеристика людини поєднується зі ступенем вияву ознак у прикметниках *глибокий, дужий, неглибокий, тендітний, точний, уразливий* – VII, IX. Остання часто доповнює визначення форми предметів: *недосконалий, простий* – IX, X. Цікаво, що прикметники з семантичними індексами шостого (ознаки погоди, кліматичних явищ) і восьмого (положення предмета у просторі) класів зустрічаються тільки в поєднанні з іншими індексами (див., наприклад, комбінаторику прикметників *свіжий, суворий, лютий, лагідний, легкий*). І тут закономірно підкреслити ще раз різницю між семантичними групами і класами. Аналіз показує, що в полі існують шоста і восьма семантичні групи, тобто відповідні класи виявляються порожніми, в них не засвідчено жодного прикметника, який би реалізував тільки ці значення. Лексичні одиниці названих груп (VI і VIII) належать тільки до перетинів кількох семантичних ознак попередніх груп. Отже, ознаки цих класів є супровідними в полі. Саме поле охоплює вісім класів.

При аналізі комбінаторики семантичних індексів виявляється, що периферійним ознакам властивий високий ступінь поєднання з іншими ознаками поля. Помітна закономірність: периферійні індекси не мають перетинів з індексами ядерних груп, проте пов'язуються з ними, як і з центральними, великою кількістю спільних синонімів, далеко більшою, ніж у інших складників поля.

Звичайно, лексемний склад досліджуваного семантичного поля можна доповнити за рахунок прикметників-синонімів до його периферійних значень. Так, з лексемою *свіжий* пов'язані *брудний, чистий, новий*, з прикметником *добрий* – *близький, корисний, потрібний, вигідний, зручний, незаплямований*. Проте одні з них визначають ознаки предметів з погляду їх перебування у вжитку (*чистий, брудний, новий, незаплямований*), інші – за корисністю для людини (*корисний, потрібний, вигідний, зручний*). Частина з них характеризує внутрішню будову предмета (*простий 2, складний*), деякі вказують на належність до певних верств у суспільстві (*рівний 5, 7, 8*), кваліфікують ділові якості людини, здатність розуміти навколишнє (*проникливий 1, пронизливий 1, розсудливий 1*). Кількість таких лексичних одиниць у полі порівняно невелика. Вони становлять $\approx 7\%$ загального складу і свідчать про розмитість кожного семантичного поля, про можливість встановлення нових циклів значень, які асоціюються з даним. Частково це завдання можна розв'язати при розгляді тих семантичних зв'язків індексів поля, що окреслюються з вивченням композитних слів³.

³ Див. розділи «Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля», «Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними», «Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики» та підрозділ «Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників» із зазначеної монографії у цій книзі (упоряд.).

Література

1. Караулов Ю.Н. Липгвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
2. Уемов А.И. Вещи, свойства и отношения. – М.: Изд-во АН СССР, 1983.
3. Уемов А.И. Системы и системные исследования // В кн.: Системные исследования. – М.: Наука, 1969. – С. 62-86.
4. Уемов А.И. Системы и системные параметры // В кн.: Проблемы формального анализа. – М.: Наука, 1969. – С. 80-96.
5. Edmonton H.P., Epstein M.S. Research on synonymy and antonymy: a model and its representation. – In: Papers in computational linguistics. – Budapest, 1976. – P. 27-39.

Складні іменники із значенням абстрактної дії¹

В українській мові серед композитів можна виділити групу іменників з 548 слів, зафіксованих Українсько-російським словником², що виражають значення абстрактної дії. Останнім часом вони розглядаються і класифікуються як синтаксичні деривати, наприклад, у працях М. Докуліла, М. Бродовської-Гонювської, К. Бузашіової, О. Земської³. При всіх термінологічних розбіжностях цих класифікацій помітно, що іменники із значенням абстрактної дії віднесені в них до синтаксичних дериватів. У такий спосіб стверджується тотожність лексичного значення іменників та дієслів, від яких вони утворені, при відчутній різниці їх синтаксичних функцій. Лексичні значення дієслів і похідних від них іменників розрізняються лише ступенем абстракції в межах співвідношення дія – абстрактна дія. Постає завдання перевірити справедливості цієї тези на мовному матеріалі. На перший погляд, лексикографічна практика підтверджує висловлену думку. Дуже часто можна зустріти в словниках біля іменників помітку на зразок: *благання* «дія за знач. *благати*»⁴. Отже, наведеному іменникові майже автоматично приписується значення дієслова: «наполегливо, невідступно, ласкаво просити». Щоправда, існують випадки, коли іменник дублює не всі, а лише деякі значення дієслова, наприклад: *відсадження* «дія за знач. *відсадити*; 1) пересаджувати кого-небудь на якусь відстань від кого-, чого-небудь; 2) пересаджувати в інше місце рослини, що ростуть близько одна від одної, частину куща, кореневища». Трапляються випадки, коли в абстрактного іменника з'являються, крім значень, властивих твірному дієслову, свої додаткові значення: *відслонення* «*тільки одн.*; 1) дія за знач. *відслонити* і *відслонятися*; 2) геол. гірська порода, що вийшла на поверхню ґрунту».

Наведені приклади свідчать, що лексична семантика дієслів і віддієслівних іменників із значенням абстрактної дії потребує пильнішої уваги дослідників.

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 20-28.

² Українсько-російський словник, Т. I-VI. К., 1953-1961 pp.

³ Див.: М. Dokulil. Tvoření slov v češtině, 1962, s. 29-49, 68-76; М. Brodowska-Honowska. Zarys klasyfikacji polskich derywatów, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, s. 98; К. Buzássyová, Sémantická štruktúra slovenských deverbatív, 1974, s. 24-29; Е.А. Земская. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973, с. 184-185.

⁴ Див.: Словник української мови, т. 1, К., 1970, с. 191.

При розв'язанні цього завдання стає зрозумілою відсутність єдиних правил опису словотворчого і лексичного значення іменників та дієслів.

У лінгвістиці вже усталилася традиція визначати семантику похідного дієслова через розкриття його мотивації (наприклад, іменами, дієсловами, вигуками)⁵ або шляхом виділення функціонально-семантичних груп (можливості і наміру, бажання, волевиявлення, часових меж, усього 41 група)⁶. У деяких працях накреслені в межах дієслів з однаковою словотворчою мотивацією часткові словотворчі значення. Так, П.А. Соболева вважає, що відіменникові дієслова належать до однієї словотворчої категорії «дія, що стосується субстанції». Відприкметникові дієслова охоплені категорією «дія, процес, що стосується виявлення ознаки», віддієслівні – словотворчою категорією «дія, що конкретизує іншу дію»⁷. Категорія «дія, що стосується субстанції» групує шість часткових словотворчих значень, наприклад, «виконувати дію, властиву тому, що позначено твірним словом», «перетворюватися в те, що позначено твірним словом» тощо. Згадані часткові значення близькі до груп семантичних множників, приписуваних слову в межах компонентного аналізу⁸.

В іменників по-іншому класифікуються словотворчі категорії, словотворчі та лексичні значення. Мотивація їх твірними словами хоч і враховується, але не вона виступає основою виділення і називання іменникових мовотворчих категорій. Так, наприклад, назви діячів об'єднують іменники, мотивовані іменниками (*пісняр, скрипаль*), дієсловами (*розслідувач, читач*), прикметниками (*біляк*) тощо і такі часткові словотворчі значення, як назви за професією (*дослідник*), за національністю (*росіянин, українець*). Метод перифразування також пропонує принципово різні перифрази для опису значень іменників та дієслів: *учитель* → той, хто вчить; *токарювати* → функціонувати як N (твірний іменник).

Спроби перифрастично описати значення дієслів типу *читати* та іменників на зразок *читання* часто мають форму тавтології: *читати* → виконувати дію *читання* і *читання* → дія за знач. дієслова *читати*. Це явище спонукає до пошуків причин різного встановлення значень дієслів та іменників, утворених від них. Необхідно також з'ясувати, чому виникають тавтологічні визначення при описі подібних слів. Крім того, при встановленні семантичних співвідношень між композитними дієсловами та іменниками із значенням абстрактної дії, що є предметом даного дослідження, з'являється додатковий аспект аналізу – розкриття своєрідності мотивації складних іменників.

Більшість розглянутих слів пов'язана безпосередньо з двочленним словосполученням, наприклад: *бавовноздавання* → бавовну здавати, *водолікування* → лікувати водою. Лише кілька з них мотивовані композитними дієсловами і виступають

⁵ Див.: Грамматика современного русского литературного языка. Словообразование глаголов. М., 1970, с. 230-298.

⁶ Див.: Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. К., 1969, с. 326-330.

⁷ Див.: П.А. Соболева. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования. Автореф. докт. дис. М., 1970, с. 14-15.

⁸ Див.: З.М. Волоцкая. Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов. – В кн.: Структурная типология языков. М., 1966; О.Н. Селиверстова. Компонентный анализ многозначных слов. М., 1975.

афіксальними утвореннями. Це іменники з другою основою **-дійа-**: *благодіяння*, *злодіяння*, *чародіяння*, а також композит *боготворіння* та деякі інші. При вивченні значеннєвих співвідношень морфологічно простих слів типу *писати* – *писання*, *цькувати* – *цькування* слід відзначити абстрагування значення дії та зміну синтаксичної функції дієслова в іменникові функції. При кореляції словосполучення *рис сіяти* і композита *рисосіяння* спостерігається втрата синтаксичних функцій іменника *рис* при перетворенні його в основу композита та дієслова *сіяти* при входженні його в складне слово й одночасне абстрагування значення дії.

Безпосередня мотивація композитних іменників із значенням абстрактної дії словосполученнями, а не дієсловами тісно пов'язана з перевагою серед дієслів-композитів таких слів, що є афіксально-композитними утвореннями: *вітрогон* → *вітрогонити*, *криводушний* → *криводушничати*. Самі дієлова-композити при творенні більше тяжіють до оформлених складних слів, а не до словосполучень (хоч зустрічаються і такі випадки, як *боготворити*, *рукоплескати*). Причина цього явища в тому, що словосполучення, які стають основою виникнення композитного дієслова, зберігають з ним у сучасній мові відчутний зв'язок. Сполучуваність перехідного дієслова з будь-яким об'єктом, зокрема іменником у знахідному відмінкові, дуже висока і заважає закріпленню їх як постійних елементів при певних дієсловах. Звідси випливає, що передбачуваність перехідним дієсловом другого компонента словосполучення дуже невелика, і тому складаються недостатні умови для перетворення їх у двочленний композит. З цього погляду не є випадковим поширення відіменникових, відприкметникових афіксально-композитних дієслів. Предикативне словосполучення, легко трансформуючись, наприклад, у композитний іменник, виражає певну постійну функцію людини, а похідне від іменника дієслово означає не дію, що здійснюється над об'єктом, а сукупність дій (функцію) людини. Отже, в цьому випадку спостерігаємо своєрідні семантичні співвідношення слів. Спочатку дія над об'єктом виражається двочленным словосполученням *лизати блюдо*, при трансформації його в іменник (*лизоблюдо*) останній набуває вже не значення дії над об'єктом (блюдом), а функції людини, яка виконує цю дію. Така стадія перетворення дії (тобто певною мірою нівелювання предметності дії) створює передумови для виникнення нового слова *лизоблюдничати*. Подібні перетворення значень характерні для багатьох композитних дієслів типу *верхоглядничати*, *злодіювати*, що є лексичними дериватами, від яких дуже рідко утворюються іменники – синтаксичні деривати на зразок *благословити* → *благословення*, *благодіяти* → *благодіяння*.

При творенні іменників абстрактної дії безпосередньо від словосполучень відбувається лише склеювання елементів словосполучення в одне слово з одночасним абстрагуванням значення дії. У такий спосіб композитний іменник на лексичному рівні замінює дієслово, стає виразником значення дії, реалізованої словосполученням. На синтаксичному рівні це значення виявляється в межах двох пов'язаних слів через граматичні категорії дієслова, його синтаксичні функції. В композиті іменнику вона (дія) абстрагована від цих характеристик, засвідчуючи лише обмеження дії, виконуваної над певним об'єктом, вказаним першою основою слова, без характеристик її перебігу.

Виникає завдання з'ясувати детальніше, які значення мають композитні дієслова та іменники із значенням абстрактної дії. Можливо, таке порівняння дозволить констатувати подібність семантичних характеристик слів цих лексикограматичних класів і різницю їх як форм лексичної і синтаксичної деривації, що служать вираженню тотожних значень.

У сучасній українській літературній мові існує кілька деривативних класів⁹ композитних дієслів, більшість з яких належить до відіменних утворень, тобто виражає «дію, що стосується субстанції». Дієсловом першого деривативного класу властиве значення «виконувати дію, властиву тому, що позначено твірним словом»: *верховодити, гострословити, добродіяти*. Другий деривативний клас формується значенням «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом або першою основою композита»: *боготворити, благодіяти, обюрократити(ся), обюрокращувати(ся)*. Третій деривативний клас композитних дієслів має значення, що конкретизується семантичними компонентами «проявляти, перебувати, приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом або першою основою слова»: *одухотворити, умиротворити*. Дієсловом четвертого деривативного класу властивий семантичний множник «діяти за допомогою» (*воловодити, рукоплескати, чревовищати*). Дієсловом п'ятого деривативного класу властиві семантичні множники «набувати, надавати форми того, що позначено твірним словом»: *хороводити, триножити* або «позбавляти того, що позначено першою основою дієслівного композита»: *злуцземляти*.

У межах іменників із значенням абстрактної дії за допомогою перифраз¹⁰ можна виділити шість деривативних класів. Перший, найбільш численний, якому належить 505 слів, описується перифразою $N + V + d \rightarrow \text{те } N$, на що (спрямована, над чим виконується) дія $V + d$, де N – основа іменника, V – дієслова, d – деривативний морф, а слова, взяті в дужки, становлять додатковий семантичний компонент: *гороутворення, народолоубство, театрознавство*. До цього класу входять 13 словотворчих типів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Суфікси	Кількість	Процент	Приклади
	реалізацій		
-нн(я)	284	56,24	рукоплескання, споглядання
-ств(о)	110	21,79	виноробство, килимоткацтво
-#	57	11,13	водоспуск, лісосплав, медозбір
-к(а)	21	4,16	вуглеочистка, нафторозробка
-івл(я)	7	1,39	хлібозаготівля

⁹ Мотивовані слова, пов'язані однаковим семантичним відношенням із словами, що їх мотивують, об'єднуються в один деривативний клас. Див. про це: З.М. Волоцкая. К сопоставительному описанию славянских языков. – Вопр. языкознания. – 1975, – № 5. – С. 38.

¹⁰ Про метод перифраз див.: З.М. Волоцкая. Значач. праця. – С. 42; W. Doroszewski. Podstawy gramatyki polskiej, Warszawa, 1952; J. Judycka. Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych, Warszawa, 1971; R. Grzegorzczkova. Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim, Wrocław, 1969.

-л(я)1	1	0,2	риболовля
-ч(а)	6	1,19	бавовноздача, тепловіддача
(-а)	5	0,99	видозміна, ґрунтовтома
-тт(я)	4	0,8	світловідчуття, світосприйняття
-ій	3	0,6	воскобій, наваловідбій
-ок	2	0,4	вуглевидобуток, нафтовидобуток
(-я)	2	0,4	пустослів'я, славослів'я
(-ь)	2	0,4	сіножать, водобоязнь
-л(я)2	1	0,2	богомілья

Для детальнішого розгляду першого деривативного класу композитних іменників, крім кількісних показників реалізації словотворчих типів, запровадимо ще додаткові семантичні множники опису значення дієслів, співвідносних з другими компонентами композитів. Будемо вважати, що вони утворюють підкласи в межах одного класу. Семантичний множник «спрямовувати предмет у певному напрямку» об'єднує дієслова: *видобувати, виділяти, випромінювати, випускати, водити, приносити, постачати, розміщати, черпати*, що зустрічаються як другі основи іменників словотворчого типу на **-нн(я)**. Перші основи в таких словах співвідносні здебільшого з іменниками, що передають назви предметів (клас неістот): *вода, вугілля, земля, золото, книга, корабель, корм, кров, листя, лід, літак, пил, плід, сіль, слина, сльоза, судно, танк, трактор – кормодобування, листорозміщення, торфовидобування*. Лише один приклад засвідчує основу, співвідносну з назвою істот: *рибодобування*.

Семантичний множник «фіксувати в певному місці, положенні» групує дієслова *брати, вантажити, відкладати, вкладати, закупляти, затримувати, збирати, мотати, насаджувати, садити, складати*. Дієслівні основи поєднуються з іменниковими, що співвідносяться виключно з словами – назвами речей: *бавовна, вугілля, дерево, кокон, льон, ліс, сіно, сніг, шовк – деревосадіння, снігоприбирання, шапкобрання*.

Семантичний множник «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми» властивий більшості дієслів, що зустрічаються в складних іменниках цього типу: *будувати, варити, винищувати, впорядковувати, змішувати, зберігати, оновлювати, осушувати, переломлювати, прясти, розтоплювати, розводити, розпліджувати, спалювати, стискати, тіпати, утворювати, удобрювати*. Переважна більшість перших основ у таких словах співвідносна з назвами неістот (за винятком двох слів *діти, риба*): *вуглеобпалювання, ракетобудування, сортооновлення, сахароваріння, структуроутворення, шерстепрядіння*.

Серед композитних іменників на **-нн(я)** виділяється також група дієслівних основ, співвідносних зі словами, яким притаманний семантичний множник «змінювати місце перебування предмета в різних напрямках»: *ворушити, метати, розсіяти – бомбометання, рисосіяння, сіноворушіння*.

Функціонують також в іменниках цього словотворчого типу дієслівні основи, співвідносні з групою слів, що передають значення розумової діяльності людини (*знати, розуміти, тлумачити, числити – життєрозуміння, літочислення, слово-*

тлумачення) або виявлення її почуттів (*відчувати, воліти, визнавати, сповідувати, споглядати, сприймати* – *благовоління, віровизнання, волевиявлення, життєвідчуження, світоспоглядання, чинопочитання*). Характерно, що згадані дієслівні основи сполучаються з першими основами, які корелюють здебільшого з абстрактними іменниками *блага, віра, воля* тощо.

Словотворчий тип композитних іменників із значенням абстрактної дії на **-ств(о)** представлений невеликою кількістю дієслівних основ, що співвідносяться з дієсловами, описуваними більшістю семантичних множників. Значну частину дієслів групує семантичний множник «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми»: *будувати, варити, вбивати, виробляти, губити, діяти, робити, творити* – *душогубство, маслоробство, шовкоткацтво*. Кільком дієсловам властивий множник «фіксувати в певному місці, положенні»: *брати, ловити, прикладати* – *звіроловство, рукоприкладство*. Інші семантичні множники характерні для поодиноких дієслів: «поглинати» *їсти, жерти* – *людиноїдство, людожерство*; «мислити» *відати, знати, пам'ятати* – *злопам'ятство, краєзнавство*; «почувати» *любити* – *народолюбство, сріблολюбство*, «вести себе» *боротися, поклонятися* – *духоборство, ідолопоклонство*. Більшість перших основ у цьому словотворчому типі також співвідноситься з іменниками – назвами неістот. Лише деякі другі дієслівні основи композитних іменників, наприклад, **вбива-, лови-** тяжіють переважно до основ, співвідносних з іменниками – назвами істот: *батько-, брато-, діто-, жінко-, людино-, мужовбивство; звіро-, птахо-, риболовство*. Засвідчений лише один випадок сполучення основи **вбива-** з основою, що корелює з іменником – назвою неістот: *смертовбивство*. Деяким дієслівним основам (*зна-ти, люби-ти*) притаманна висока сполучуваність з іменниковими основами: *бібліотекознавство, миролюбство, мовознавство*.

У словотворчому типі іменників-композитів, що закінчуються нульовим афіксом, функціонують дієслівні основи, співвідносні з словами, яким властиві такі семантичні множники: «спрямовувати предмет в певному напрямку» *везти, виводити, зганяти, сплавляти, (с)пускати* – *димопуск, зливоспуск, коповіз, лісосплав*; «фіксувати предмет у певному положенні» *збирати* – *водозбір, медозбір, плодозбір*; «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми» *косити, перегрівати, прокатувати, розгинати, розплоджувати* – *пароперегрів, сінокіс, череворозтин*. Перші основи композитів цього типу також здебільшого корелюють з іменниками – назвами неістот (виняток становить основа **риб-** – *риборозплід*).

Композити словотворчого типу на **-к(а)** описуються семантичними множниками «фіксувати предмет у певному місці» *зернопоставка, хлібозакупка, яйцекладка*; «змінювати зовнішній вигляд предмета» *вуглеочистка, лісорозробка, плододопереробка*. Перші основи аналізованих композитів співвідносні лише з іменниками – назвами неістот.

Аналіз семантичних множників, властивих чотирьом словотворчим типам, показує, що найбільш поширеним компонентом значення іменників абстрактної дії є множник «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми». Такі композитні іменники зберігають зв'язок із словосполученнями (перехідне дієслово та іменник), причому об'єкт дії виступає здебільшого в знахідному

відмінку. Зрідка в словосполученнях, що стали основою іменників абстрактної дії, дієслово керує орудним *домо-*, *лісо-*, *шахтоуправління*; *книго-*, *м'ясо-*, *риботорівля*; *домо-*, *водо-*, *землеволодіння*; *водокористування* або давальним відмінком *богомілья*, *богослужіння*, *вогне-*, *ідола-*, *змієпоклонство*, *сонцепоклонництво*.

Чотири розглянуті словотворчі типи є найбільш продуктивними в першому деривативному класі, решта типів малопродуктивна і часто вступає з ними у варіативні стосунки. Тому вірогідно припустити, що семантичні характеристики продуктивних типів повторюються в малопродуктивних і це дозволяє різним словотворчим афіксам вступати в синонімічні відношення. Так, варіативні стосунки існують між словотворчим типом на **(-а)** та **-нн(я)**: *видозміна* і *видозмінення*. Обидва слова мають інтегральну семантичну ознаку, що забезпечує їх семантичну спільність і стосується характеристики дії: *видозміна* «1) змінювання певних ознак, властивостей у чому-небудь; 2) змінена ознака; 3) предмет, речовина і т. ін. якоїсь загальної категорії у дещо зміненому вигляді; різновид»; *видозмінення* «дія за знач. *видозмінити* і стан за знач. *видозмінитися*». Дієсловом властиві значення: «вносити якісь зміни в що-небудь»; «набувати змін у певних ознаках, особливостях». З прикладів видно, що для обох слів спільним є перше значення. Варіативність існує між композитними іменниками на **-нн(я)** та словами на **#** (*водоспуск* і *водоспускання*), на **-ч(а)** (*теплодача* і *теплодання*), на **-тт(я)** (*світловідчуття* і *світловідчування*), на **-к(а)** (*вуглеочистка* і *вуглеочищення*), на **-ок** (*вуглевидобуток* і *вугледобування*), на **-івл(я)** (*хлібозакупівля* і *хлібозакуповування*), на **-ств(о)** (*пивоварство* і *пивоваріння*). Отже, вісім словотворчих типів вступають у варіативні стосунки з найбільш продуктивним типом на **-нн(я)** у першому деривативному класі. Наслідком цього є виникнення синонімів типу *видозміна*, *видозмінення* або слів-дублетів на зразок *світосприймання* – *світосприняття*.

Другий деривативний клас композитних іменників із значенням абстрактної дії можна описати перифразою $N + V + d \rightarrow$ те N , що (перебуває) в дії, стані $V + d$: *бурелом* \rightarrow буря ламає, *листопад* \rightarrow листя падає. В другому деривативному класі представлені чотири словотворчі типи (див. табл. 2).

Таблиця 2

Суфікси	Кількість	Процент	Приклади
	реалізацій		
-#	17	68	крововилив, плотохід, снігопад
-нн(я)	4	16	головокружіння, сонцестояння
-(а)	3	12	кровотеча, гноетеча, слъзотеча
-тт(я)	1	4	серцебиття

Цей деривативний клас малочисельний (25 слів). Найбільшою продуктивністю в ньому відзначається словотворчий тип на **#**. Перші, іменникові, основи в композитах з нульовим афіксом співвідносні з назвами неістот, другі, дієслівні, основи асоціюються переважно із словами руху: *вагонообіг*, *зорепад*, *крововилив*, *теплоперехід*. Решта словотворчих типів представлена поодинокими прикладами, в яких дієслівні основи корелюють із словами, що виражають певний стан: *серцебиття*, *слъзотеча*, *сонцестояння*.

Третій деривативний клас композитних іменників, представлений двома словотворчими типами на **-нн(я)** і **-тт(я)**, формує перифраза $N + V + d \rightarrow \text{те } N$, (за допомогою чого здійснюється) дія $V + d$: *чолобиття, водолікування, газоосвітлення, газоопалення, грязелікування, електролікування, кумисолікування, сонцелікування, бджолозапилення – бджолозапилювання, ракетоплавання, чревовищання*.

Четвертий деривативний клас групує три іменники (*мореплавання, повітроплавання, судоговоріння*), описувані перифразою $N + V + d \rightarrow \text{те } N$ (місце), де (відбувається) дія $V + d$: *мореплавання* \rightarrow плавати морем, у морі¹¹. До них близький композит *домосідство*, хоча його перша основа співвідносна з прислівником, а не іменником.

Серед інших виділяються іменники *хлібосольство* (описуваний перифразою $N_1 + N_2 + d \rightarrow$ (подавати) $N_1 + N_2 + d$), *рівноваження, різночитання* з перифразою $D + V + d \rightarrow$ рівно важити, читати по-різному.

Аналізовані іменники абстрактної дії розглянутих деривативних класів порізному співвідносяться не тільки з словосполученнями, але й з іншими композитними іменниками, зокрема словами на означення діячів. Лише один словотворчий тип на **-ств(о)** в першому деривативному класі майже регулярно корелює з іменниками – назвами діячів: *душогуб – душогубство, лицедій – лицедійство, музикознавець – музикознавство, розкошолоб – розкошолобство*. В цьому випадку іменник абстрактної дії характеризує її як постійно виконувану функцію людини, як фахове заняття або стійку рису характеру. Лише деякі іменники на **-ств(о)** не корелюють з іменниками – назвами діячів: *житлобудівництво, злом'ятство, климаткацтво, рукоприкладство, спиртовиробництво*. Іменники найпродуктивнішого словотворчого типу на **-нн(я)**, як правило, не співвідносні з композитами – назвами діячів (з деякими винятками на зразок *винокур – винокуріння, мореплавець – мореплаводство, мореплавання*).

Зіставлення семантичних множників композитних дієслів та іменників абстрактної дії показує, що ці два класи слів мають спільні риси і водночас виявляють значення дії по-різному, ніби доповнюючи один одного. Серед композитних дієслів найбільш реалізованими є семантичні множники «виконувати дію, властиву тому, що позначено твірним словом» *добродіяти*; «приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом» *одухотворяти*. В поодиноких прикладах засвідчені семантичні множники «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом» *обюрокрачуватися*; «діяти за допомогою» *воловодити* та «надавати предметові певної форми, змінювати його зовнішній вигляд» *триножити*. На протигагу дієсловам композитні іменники із значенням абстрактної дії в усіх деривативних класах найчастіше реалізують множник «надавати предмету певної форми, змінювати його зовнішній вигляд»: *коноплетіпання, нафтопереробка*. Серед композитних дієслів трьох словотворчих категорій (дії, що стосується субстанції, дії, що характеризує ступінь виявлення ознаки, дії, яка конкретизує іншу

¹¹ Хоча в третьому й четвертому деривативних класах зустрічаємо дієслівну основу плава- й аналізовані іменники, мотивовані однаковими синтаксичними еквівалентами (дієслово та іменник в орудному відмінку), однак семантична мотивація їх різна завдяки неоднаковому лексичному наповненню компонентів словосполучення.

дію) майже не представлені слова із значенням руху, перебування в певному положенні (за кількома винятками типу *(по)колобродити*). Натомість у іменників із значенням абстрактної дії широко представлені семантичні множники «рухати предмет у певному напрямку» *літаководіння*; «змінювати напрямок руху предмета» *коноплесіяння, світлорозсіяння*; «фіксувати предмет в певному місці, положенні» *медозбір, м'ясопоставка*.

В обох класах слів мало представлений семантичний множник «діяти за допомогою»: *воловодити, ракетоплавання*. Пояснюється це тим, що дієслово, стаючи основою виникнення слів¹², і на словотворчому рівні зберігає свій інтенційний тип, що на синтаксичному рівні виявляється в його валентностях. Дані про те, має чи не має дієслово при собі підмет, додаток, обставину, вказують водночас на можливість утворення від нього іменників – назв діячів, місця дії, різних об'єктів дії. Перехідне дієслово в реченні, яке передає виражену дію агента, чітко розмежує агента – дію – пацієнта. Словосполучення з таким дієсловом, що стає основою виникнення композита з семантичним множником «діяти за допомогою», повинне в композиті нейтралізувати зіставлення агента-пацієнта. Така нейтралізація, як показує матеріал, рідко здійснюється в композитних словах і часто супроводжується метафоризацією значення: *воловід* «мотузка, яку прив'язують до рогів вола і за яку його ведуть»; *воловодити* «довго вирішувати яку-небудь справу, зволікати» (пор. також *рукоплескати, чревовіщати*). У складних іменниках абстрактної дії множник «діяти за допомогою» реалізований більше, ніж у композитних дієсловах (3 слова), але порівняно з іншими подібними композитами вони становлять невелику кількість (12 слів з 548): *бджолозапилювання, газоопалення*.

Серед композитних іменників зустрічаємо також слова, співвідносні з словосполученням неперехідне дієслово руху та іменник, яких немає серед композитних дієслів: *мореплавання, повітроплавання*. У матеріалі дослідження засвідчено лише два таких іменники. Це говорить про вияв на словотворчому рівні непередметності дієслів руху, що передають інертну дію агента при загальному нерозрізненні агента і пацієнта дії. Семантика вказаних дієслів зумовлює те, що від них не утворюються афіксальні іменники із значенням об'єктів, знарядь дії. Коли ж словосполучення з дієсловом руху стає основою виникнення композитного іменника абстрактної дії, в ньому теж рідко реалізується семантичний множник «рухатися в певному напрямку».

Наведені факти дозволяють зробити висновок, що композитні дієслова та іменники абстрактної дії вступають у своєрідні словотворчі та семантичні відношення порівняно з морфологічно простими афіксальними словами. Останні виступають переважно як синтаксичні деривати: *слухати – слухання, човгати – човгання*. Спосіб упорядкування часткових значень простих дієслів та іменників абстрактної дії, що є формами синтаксичної деривації, повинен бути предметом спеціального дослідження¹³. Аналіз показує, що для більшості таких слів характерна тотожність значення при відчутній різниці синтаксичних функцій: *адре-*

¹² Див.; К. Buzássyová. Зазнач. праця. – С. 53-54.

¹³ Див., наприклад: Л.А. Юрчук. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на -ння / -ття. – Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 12-20.

сувати – адресування, *азотувати* – азотування, *базікати* – базікання, *бачити* – бачення, *бідувати* – бідування, *блискотіти* – блискотіння, *бронювати* – бронювання, *брошурувати* – брошурування. Отже, форманти дієслова **-ува-**, **-а-**, **-и-**, **-і-** стають засобом вираження того самого словотворчого значення, що й форманти іменника **-ни(я)**, нульовий афікс, **-ств(о)**, **-к(а)**. У розглянутому випадку спосіб упорядкування часткових значень дієслова та іменника не відрізняється. Іменники рідше повторюють значення похідних дієслів і мають ще й свої додаткові семантичні компоненти, найчастіше називаючи дію та результат дії, наприклад: *асигнування* «1) дія за знач. дієслова *асигнувати* (виділяти певну грошову суму на які-небудь потреби); 2) сума грошей, виділена на ті чи інші потреби». Подібне співвідношення значень спостерігаємо в дієсловах та іменниках, що передають утворення різних звуків: *бахання* «1) дія за знач. *бахати* і звуки, утворювані цією дією; 2) створювати гучні короткі звуки; з силою стукати, ударяти; 3) гучно стріляти». Цей ряд слів досить численний: *ахання, бамкання, бемкання, бовкання, бренькання, бриніння, брязкання, бубоніння* тощо. Іноді іменники – прості афіксальні слова, що є синтаксичними дериватами до дієслів, охоплюють не всі, а лише деякі дієслівні значення, пор.: *баламутити* «1) рідко. Робити неспокійним, каламутним; 2) хвилювати кого-небудь, сіяти неспокій серед когось, підбурювати на якісь учинки; бунтувати; 3) залицятися, настирливо домагатися взаємності в коханні» та *баламучення* «дія за знач. *баламутити* 2, 3». В даному зіставленні морфологічно простих дієслів та іменників із значенням абстрактної дії слід підкреслити найхарактернішу для них рису: подібність упорядкування значень більшості слів. Отже, вони мають подібну структуру плану значення в словотворчій категорії «дія – абстрактна дія» при відчутній різниці впорядкування плану вираження, що здійснюється співвідношенням дієслівних та іменникових формантів.

Композитні дієслова та іменники абстрактної дії рідко бувають синтаксичними дериватами на зразок: *благодіяти* – *благодіяння*, *чревовіщати* – *чревовіщання*. Натомість вони функціонують як лексичні деривати, одні з яких (дієслова) мотивовані складними іменниками, другі (іменники) – словосполученнями. Виступаючи різними формами деривації, ці слова слугують повнішому вираженню значення дії, ніби доповнюючи, а не дублюючи одне одного. При цьому композитні іменники абстрактної дії функціонують на лексичному рівні як лексичні замітники дієслова, що корелюють з словосполученнями, а не з окремими дієсловами: *автомобілебудування* ← будувати автомобілі. Для лексичних дериватів – складних слів – характерний різний спосіб упорядкування значень у дієслів та іменників абстрактної дії. Хоча вони й оперують подібними до морфологічно простих слів формантами для вираження значення дії (дієслівними афіксами **-а-**, **-и-**, **-і-**, **-ува-**, іменниковими суфіксами **-к-**, **-ни(я)**, **-ок-**, **-ств(о)** та ін.), проте суттєво відрізняються способи їх використання, співвідношення цих елементів у словотворчій структурі слів.

Складні слова та проблема їх гніздування¹

У лінгвістичній літературі двох останніх десятиріч багато уваги приділено словотворчим одиницям, їх ієрархії в системі, співвідношенню з елементами інших рівнів. Особливе місце відводиться в працях із словотвору гніздуванню слів, укладанню гніздових словотворчих словників, що адекватно відбивали б сучасний стан мови. Проблеми ці складні, пов'язані з низкою ще нерозв'язаних у теоретичному плані питань щодо формальної та семантичної похідності слів, упорядкування семантики похідних слів, засвоєння значень твірного слова в гнізді, складу гнізда. Про це можуть свідчити три останні збірники «Актуальних проблем російського словотворення» [1-3], праці О.А. Земської [4], О.С. Кубрякової [6], П.А. Соболевої [8], О.М. Тихонова [9], видання «Шкільного словотворчого словника російської мови» [10]. До мало висвітлених належить і питання про гніздування складних слів. Є дві протилежні відповіді на нього. Одна передбачає віднесення складних слів до того гнізда, до якого входить друга основа композита, наприклад, на цій підставі *діркопробивач*, *землебитний* відносяться до гнізда *бити*. Друга пропонує складні слова об'єднувати в самостійні гнізда і зіставляти їх із співвідносними за основами гніздами, утворюваними простими словами. Так, і щойно названі лексеми, і слова *бронебійка*, *китобій* та подібні об'єднуються в одне гніздо, яке можна порівнювати з гніздами від лексем *броня*, *кит* тощо. Для вирішення, яка з цих відповідей більш адекватно відбиває мовну дійсність, бракує ще достатньої кількості досліджень, де було б вивчено сам спосіб упорядкування слів у гнізді. Отже, головна увага в розв'язанні проблеми гніздування складних слів повинна бути зосереджена на з'ясуванні принципів поєднання слів у гнізда, впорядкуванні формальних та семантичних зв'язків між його компонентами. Це завдання вважається основним в описуваному експерименті. Матеріалом дослідження правила лексики гнізда від дієслова *бити* (402 слова). Пропонується два виміри для окреслення значеннєвих співвідношень слів усередині одного гнізда: 1) в аспекті засвоєння лексичних значень твірного слова в похідних; 2) у плані розвитку словотворчих категорійних значень від дієслова. Перший орієнтований на розкриття тенденцій перетворення різних типів (нейтральне, пряме, переносне, метафоризоване, спеціальне) значення, способів конкретизації, розширення, розщеплення лексичного значення твірної лексеми в похідних. Другий повинен указати на залежність реалізації словотворчих

¹ Уперше опубліковано в: Українське мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 66-72.

категорійних значень² від типу лексичного значення твірного слова. В цих аспектах досліджуються і складні слова, де зустрічається основа **би-** або її варіанти. Приймаємо попередню думку, що вони входять до гнізда *бити*, яку повинен уточнити докладний словотворчий і семантичний аналіз їх. Специфіка матеріалу продиктувала і план опису. Серед складних слів гнізда *бити* не зустрілося дієслів. Отже, успадкування лексичної семантики твірного слова в префіксальних дієсловах досліджується тільки в межах простих афіксальних похідних.

Явище засвоєння лексичної семантики твірного слова у похідних розкривається через кілька взаємопов'язаних ознак: властивості 1) конкретизації, 2) модифікації, 3) метафоризації, 4) спеціалізації значень, що встановлюється за тлумачним «Словником української мови» [7]. Оскільки йдеться передусім про дієслівну семантику, закономірно, що конкретизуються дії, визначені твірною лексею.

Конкретизація здійснюється шляхом визначення виконавців, об'єктів, знарядь, наслідків, місця дії або завдяки окресленню способів виконання дій, названих префіксальним словом. Так, у твірному *бити* засвідчено підзначення: 7. Розбивати, розколювати на шматки, що має ще й відтінок «Топтати, толочити». Похідне префіксальне дієслово *вбивати* засвоює його у своєму підзначенні – 5. Витопчуючи (про людей, тварин), б'ючи (про град), ламати, винищувати посіви, городину, траву і т. ін., де конкретизовані виконавці (люди, тварини, град), об'єкти (посіви, городина, трава) і способи дії (витопчуючи, б'ючи). Часто засвоєння значень іде шляхом модифікації дій, що передбачає вказівку на початок, кінець дії, межі її виконання, неповноту здійснення щодо наслідків, додаткове, повторне, однократне виконання, охоплення дією якої-небудь кількості та всіх можливих об'єктів, часовий перебіг дії (короткий або тривалий проміжок, безперервна або перервана в часі дія тощо). До підзначення *бити* – 4. Позбавляти життя, убивати кого-небудь близькі підзначення дієслова *вбивати* – 6. Вбивати, винищувати всіх або багатьох, що відрізняється від нього саме вказівкою на інтенсивне виконання дії.

До модифікованих значень наближуються модальні, коли модальність дії підкреслюється також лексичними засобами, наприклад, *збивати* – змушувати падати.

Засвоєння значень твірного слова в гнізді характеризується таким їх упорядкуванням, коли семантика похідних об'єднується на синонімічній (*прибирати-підбирати; прибиратися-збиратися; порозбирати-забрати; підбирати-добирати; відбірний-добірний*) або антонімічній (*збивати-розбивати, набивати-підбивати*) основі.

Антонімізація базується на просторовому зіставленні дій і позитивній чи негативній характеристиці поведінки суб'єкта. Усі дії, виражені префіксальними дієсловами в гнізді, передбачають вплив на поверхню об'єкта. Цей компонент лексичної семантики виступає як своєрідне нейтралізоване значення: *побити* – «Постукати, поплескати по чому-небудь, об щось». Інші синонімічні значення зіставляються за наслідками дій: відокремлення від предмета чого-небудь (*вбивати* – 1, 3,

² Словотворчі категорійні значення задані списком: 1) дія; 2) виконавець; 3) наслідок; 4) знаряддя; 5) місце; 6) якість дії; 7) матеріал для дії; 8) залишок матеріалу; 9) носій якості дії; 10) опредметнення якості дії (на зразок забитість). Вони близькі до списку словацької дослідниці К. Бузашшівові [11].

відбивати – 1) або вбивання в нього чи прибивання до нього чого-небудь («оптуп, забивати – 1, набивати – 5, 6, прибивати – 1). Антонімічні пари становлять підзначення «бити по поверхні чогось, відокремлюючи частину від цілого» (*відбивати* – 1, *збивати* – 2, *оббивати* – 1) і «з'єднувати з окремих частин» (*збивати* – 12, 13), а також «робити отвір у предметі» (*вибивати* – 1, 7, *надбивати*, *пробивати* – 1) і «заповнювати отвір» (*забивати* – 2, 3, *набивати* – 1).

На основі антонімічних значень «удар по предмету згори вниз» і «знизу вгору» зіставляються дієслова *набивати* (3) і *підбивати* (1, 2). У синонімічних відношеннях перебувають дієслова, що називають наслідки ударів без підкреслення їх позитивності / негативності: а) *розбивати* – 15 (розсікати воду, повітря), б) *збивати* – 2, *оббивати* – 2 (змушувати опадати плоди, цвіт, листя). Численний синонімічний ряд утворюють дієслова, підзначення яких вказують на способи поранення, калічення людського тіла: *забивати* (4), *збивати* (8), *набивати* (2), *оббивати* (3), *розбивати* (3), *побити* (3).

Для підзначень дієслів, що описують поведінку суб'єкта, характерна перевага синонімічних відношень над антонімічними. Антонімами є *збивати* (13) і *розбивати* (3), *збиватися* (6) і *перебивати* (4). Синонімічні ряди утворюються здебільшого з підзначень дієслів поведінки з ремаркою *переносне*: *побивати* (1), *розбивати* (7). Синонімами є переносні підзначення дієслів *прибивати* – 4 (Викликати у кого-небудь пригніченість, приголомшувати когось; // Справляючи гнітюче враження на кого-небудь, перешкоджати прояву чогось) і *перебивати* – 3 (Яким-небудь втручанням, чим-небудь викликати припинення, порушувати вияв, розвиток, хід чого-небудь).

Дієслова з часткою *-ся* на означення поведінки суб'єкта рідко об'єднуються в синонімічні ряди (*побиватися* – 3, *розбиватися* – 8). Не засвідчені вони й серед антонімів.

Широко представлена в гнізді *бити* спеціальна лексика, яка відзначається різноманітністю складу. Префіксальні утворення розвивають значення, які описують обробку тканини, сукна: *вибивати* – 10 (*текст.* Наносити фарбою візерунки на тканину); *збивати* – 10 // *заст.* (Робити густішим, рівнішим готове, домоткане сукно, обробляючи його в спеціальному пристрої), *набиванка* – *рідко*. Тканина з набивним узором.

Інші спеціальні значення належать до військової, гірничої, друкарської, кулінарної, меблярської, фізичної та філософської лексики: *відбій* (2), *вибій* (2), *відбиток* (2), *відбивний* (2), *перебивальник*, *відбиватися* (6), *відбиття* (6).

У семантиці *бити* переносні значення представлені ширше (див. 2, 10, 13 підзначення), ніж спеціальні. Тематично вони описують поведінку суб'єкта (спрямовувати які-небудь дії, заходи проти когось, гостро критикувати когось, завдавати страждання, розраховувати на кого-, що-небудь) і зовнішній прояв чого-небудь. Префіксальним дієсловам також більшою мірою властиві переносні значення, які окреслюють поведінку суб'єкта: *відбивати* (6, 8, 14), *вбиватися* (2), *добивати* (2, 4), *забивати* (6), *збивати* (7), *збиватися* (3), *перебивати* (3), *підбивати* (4, 6, 8), *прибивати* (3, 4), *розбивати* (6, 7, 8, 9, 10). На зовнішній вияв чого-небудь вказують дієслова *пробивати* (1, //), *пробиватися* (1 //, 2 //), *розбиватися* (6). Частина

переносних значень характеризує стан суб'єкта (*підбиватися* – 2, *розбиватися* – 4, 5). Рідше переносність значення властива іменникам і найменше вона розвивається в прикметниках. Переносні значення іменників асоціюються з тими підзначеннями дієслів, що визначають зовнішній прояв яких-небудь особливостей речей (*відбиток* – 6, *відбиття* – 5). Прикметники типу *побитий* (2. Зневірений, знесилений, пригнічений), *розбитий* (9. Який занашарено, знівечено чим-небудь) описують ознаки стану суб'єкта.

У гнізді *бити* реалізовано всі задані списком категорійні значення. Кількісно найбільше представлені категорії віддієслівної якості, дії, виконавців та наслідків дії. Значення категорії якості супроводжуються ремаркою *спец.* (*вибивальний, відбивальний, збивальний, набивальний*). Неспеціальні значення орієнтовані на визначення функцій предметів (*вибивний, підбивний, прибивний, пробивний, розбивний*), наслідку завершеної дії (*вибитий, відбитий, побитий, прибитий, пробитий, розбитий*) або дії, що триває (*відбиваний, набиваний, побиваний, пробиваний*).

Категорійне значення абстрактної дії реалізується іменниками на **-ння, -ття, -ка, -ок** та без суфікса. Іменники з суфіксом **-ття** супроводжуються ремарками *спец.* (*вибиття, текст.*; *відбиття, фіз.*; *філософ.*) та *рідко* (*підбиття, розбиття*). Такі лексеми засвоюють не всі значення твірних дієслів, а лише деякі (*забиття* (1–5); *набиття* (1, 3, 6), *побиття* (2, 3, 6), їм не властиве нашарування на значення дії інших значень.

Близькі до них за особливостями семантики і функціонування іменники з суфіксом **-к(а)**: *перебивка, прибивка* (1), *пробивка* (1), *розбивка* (11–13). Для деяких з них характерне нашарування кількох категорійних значень: дії і матеріалу для дії *оббивка* (1 і 2), дії + її знаряддя *вибивка* (1 і 2).

Іменники на **-ння** засвоюють переважну кількість значень дієслів (*вибивання, відбивання, вбивання, добивання, забивання, набивання, оббивання*). Серед них рідко представлені слова, де значення дії доповнюється іншим категорійним значенням (*підбивання* – дія за знач. *підбивати* та результат цієї дії).

Назви дії з нульовим суфіксом чоловічого роду відзначаються найбільш розгалуженою семантикою, їм, як правило, властиві ще й значення наслідку + місця дії (*забій*), наслідку + виконавця + об'єкта дії (*прибій*), наслідку + знаряддя дії (*пробій*).

Категорія виконавців дії представлена термінологічною, застарілою та розмовною лексикою. Назви професій складаються з гірничої *вибійник* (1), текстильної *набивач*, друкарської *відбивальник*, мебльової *оббивальник* лексики. До застарілої належать *добичник* (розбійник, грабіжник), *збитенник* (продавець збитню), а до розмовної – *вбивця, розбишака*. Тільки в аналізованому гнізді категорійне значення виконавця дії виникає як супровідне до дії, воно є результатом семантичної трансформації, коли колективне заняття групи людей пов'язується зі збірною назвою *розбишацтво* – 1. Грабіж, що супроводжується погрозами, вбивством і т. ін.; 2. *збірн.* Люди, які займаються грабежем.

У деяких лексемах трапляється багатоступеневе нашарування категорійних значень, серед яких зустрічаємо значення пасивного *пробій* (3. Металева дужка для навішування гачка, замка) і активного знаряддя дії (2. Ручний інструмент

для пробивання невеликих отворів), що додаються до дії *пробій* (4) та її наслідку *пробій* (1).

Серед найменувань знярядь дії засвідчено спеціальні (*било, бительня, вибивка, відбивач*) та діалектні слова (*набивач*).

Належні категорії наслідку дії лексеми реалізують лише деякі значення твірного слова і пов'язані а) з обробкою тканин (*вибиванка, вибійка, набиванка*); б) з пробиванням отворів (*вибій* – 1, 2, *вибоїна* – 1, 2, *забій* – 3, *забоїна* – 1, 2, *підбій* – 2, *пробоїна*); в) з виготовленням текстів, малюнків (*відбиток* – 2, 3), фотознімків (*відбиток* – 4), г) з приготуванням їжі (*збитень*). Поодинокі слова засвідчують зв'язок з семантикою дієслів поведінки (*добич*).

Категорійне значення місця дії властиве як основне одному слову *вибій*. У решті слів воно супроводжується значеннями дії (*побоїще, побойовисько* – 1, 2), дії (*забій* – 1, 5) + наслідку (*забій* – 3, 4); дії (*пробій* – 1) + наслідку (*прибій* – 1 //) + виконавця (*прибій* – 1 //) + об'єкта дії (*прибій* – 2).

Невеликою кількістю слів реалізовані категорійні значення матеріалів для дії та залишків матеріалів. Кожне з цих слів зберігає властивий лише йому семантичний зв'язок з твірною лексемою і тому в сукупності вони виступають як значеннєво різнорідні лексичні одиниці. Такі лексеми належать до матеріалів, використовуваних при обробці взуття (*набійка*), одягу (*підбивка, підбійка* – 1) і меблів (*оббивка, оббиття*). Слово *збоїни* (мн. Дрібно побита при молотінні солома) представляє значення «залишків матеріалу після дії».

Категорія «носій якості дії» реалізована субстантивованими прикметниками (*забитий, убитий*) та іменником *недобиток*. Усі вони пов'язані з підзначеннями твірного слова, що передбачають негативний вплив на суб'єкта дії.

Категорія «опредметнення якості дії» представлена словами, що називають стан суб'єктів (*забитість, прибитість, розбитість*) або властивості предметів, зумовлені їх функціями (*відбиваність, відбиття* – 6, *убивчість*) та діями, виконуваними над ними (*відбиток* – 6).

Складні слова характеризуються різною позицією основи **би-** (або її варіантів). Вона може займати перше *боезапас, боепостачання* чи друге *водобій, градобиття* місце в композиті. Це явище ставить дослідника перед непростим вибором віднесення лексем з даною основою до певних гнізд. Для коректного розв'язання цього завдання необхідний докладніший аналіз семантичних зв'язків складних слів з твірною лексемою *бити*. Виявилось, що більшість із них тяжіє до його значень з другої групи, де фіксується негативний вплив на об'єкт дії. У цьому проявляється семантична паралельність морфологічно простих і складних слів гнізда з класу імен. Безпрефіксні іменники та прикметники на противагу простим префіксальним дієсловом також надають перевагу значенням другої групи. Складні слова, відрізняючись від них лише способом словотворення, виражають такі самі значення і фіксують ще й об'єкти, на які спрямовані деструктивні дії *бити*. Вони утворюють численні синонімічні ряди. Одні з них корелюють з підзначенням *бити* – 4. Позбавляти життя, убивати: *батько-, брато-, діто-, людиновбивець; батько-, брато-, діто-, людиновбивство; звіро-, китобій*. Інші, типу *градобій*, співвідносні з його сьомим підзначенням, де підкреслено пошкодження

об'єктів дії. Невелика кількість композитів (5) пов'язана зі значеннями *бити* третьої групи, що вказують на спосіб виготовлення, обробки чого-небудь, наприклад: *глинобитний* – буд. Міцно, щільно збитий з суміші глини і порізаної соломи або дрібного каміння, піску і т. ін. Кілька слів асоціюються зі значеннями *бити*, що окреслюють поведінку суб'єкта дії: *чолобитна*, *чолобиття*. Зовсім не представлені серед складних слів такі лексеми, що були б пов'язані з першою групою значень *бити*, які описують зовнішній прояв дій, процесів.

Композитні слова в гнізді *бити* становлять своєрідну групу лексики в плані розвитку ними метафоризованих, переносних та спеціальних значень. «Словник української мови» фіксує серед них лише одне слово з переносним значенням: *градобій* – 2. Удари чого-небудь. Більше серед них представлені лексеми зі значеннями, що стали спеціальними в складних словах: *глино-*, *землебитний* – будівничі, *чолобитна*, *чолобиття* – історичні терміни. Кількість їх обмежується названими прикладами.

Аналіз наведених фактів з семантичного погляду свідчить, що складні слова не розвивають нових порівняно з твірною лексемою значень. Вони успадковують компоненти семантики *бити*, конкретизуючи їх називанням об'єктів дії, що здебільшого має деструктивний характер. Це дає підстави для об'єднання аналізованих композитних слів у гніздо від дієслова *бити*.

Опосередковано про це говорить також реалізація словотворчих категорійних значень у межах складних слів. З аналізом морфологічно простих слів у гнізді *бити* стає очевидною закономірність, що розгалуженість лексичної семантики твірного слова створює найсприятливіші можливості для реалізації словотворчих значень. Прості лексеми в цьому гнізді реалізують усі задані списком (див. виноску 2) значення. Композитні слова представлені не в усіх, а лише в деяких категоріях. Найбільше їх у категоріях назв дії *боєпостачання*, *градобиття*, виконавців *бронебійник*, *каменобосць*, знарядь дії *бронебійка*, *діркопробивач*, матеріалів для дії *боєзапас*, *боєприпаси*, якості *бронебійний*, *братовбивчий*, *водобійний*, *далекобійний*, *землебитний*, *людиновбивчий*, опредметнення якості *боєздатність*, *далекобійність*. Складні слова не реалізують категорійних значень місця, наслідку дії, носіїв якості дії, залишків матеріалів після дії. Це також засвідчує підпорядкованість композитних слів гнізду з твірним *бити*.

Отже, проблему гніздування складних слів треба вирішувати комплексно. З одного боку, їх необхідно вивчати в межах словотвірних категорій – значенневих одиниць системи словотвору [4: 30], – порівнювати з морфологічно простими словами тих самих категорій, встановлювати їх семантичну своєрідність, зумовлювану тісним зв'язком з словосполученнями [5]. З другого, їх треба досліджувати в аспекті з'ясування особливостей засвоєння значень твірного слова в похідних гнізда, впорядкування в ньому граматичної, словотворчої і лексичної семантики і на цьому фоні розкриття значеннєвої пов'язаності складних слів з співвідносними за основою гніздами.

Література

1. Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1975. – Ч. 1.
2. Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972. – Ч. 2.
3. Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978. – Ч. 3.
4. Земская Е.А. О комплексных единицах системы синхронного словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1978. – Ч. 3.
5. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
6. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980.
7. Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.
8. Соболева П.А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1970.
9. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд, 1971.
10. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь современного русского языка. – М., 1978.
11. K. Buzássyová. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974.

Словотвірна параметризація лексичної семантики слова¹

Словотвірна параметризація одиниць відбувається на основі лексичної семантики слів. Вона реалізується за допомогою основ та словотворчих афіксів, що є носіями лексико-словотвірної семантики.

Відомо, що лексична семантика зорієнтована на класифікацію предметної групи слів, які утворюють лексичні тематичні поля, та ознакової групи, що формує семантичні поля ад'єктивної лексики.

Внаслідок того, що багато композитних слів виникає на основі атрибутивних словосполучень, котрі реалізовані як поєднання компонентів з лексичною предметною та ознаковою семантикою, відбувається формування нових семантичних полів ад'єктивної лексики, отже, нова лексична систематизація одиниць. Якраз такі поля дозволяють з'ясувати роль основоскладання в творенні одиниць з параметричною семантикою.

Інтегральні ознаки полів мають різний характер. Для багатьох слів, що самі організовані як певні мікрополя – це показники точної та приблизної кількості. Класифікаторами цих ознак стають основи кількісних і порядкових числівників та основи **багато-, мало-, високо-, низько-, верхньо-, нижньо-, буйно-, рясно-, пишно-, густо-, рідко-**. Кожна з цих основ по-своєму моделює простір кількості та сукупні розміри предметів або розміри у висоту, довжину, ширину, увиразнює інтенсивність ознаки. Перші з них стають основою зіставлення точних кількостей з неозначено великою (за допомогою основ **багато-** та **кілька-**), другі – зіставлення приблизних великих і малих кількостей, розмірів.

У межах визначення точної кількості найповніше представлено ряди прикметникових композитів, співвідносні з числами від 1 до 10. Такі ряди бувають реалізовані повністю: *одно-, два-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десятибальний*. Ці ряди можуть бути продовжені прикметниками з основами, співвідносними з числівниками, що називають числа, більші ніж 10: *одинадцятибальний, дванадцятибальний*. Фіксація більшої за 10 кількості в складних ад'єктивах не має тієї регулярності, яку спостерігаємо в межах основ

¹ Уперше опубліковано в: Словообразуване и лексикология: Докл. на X междунар. конф. на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите, София, 1-6 октомври 2007 г. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2009. – С. 19-28.

від 1 до 10. Вона характерна для ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками, що вказують на певну відстань типу **-метровий, -кілометровий**, пор.: *метровий, півметровий, півтораметровий, двометровий, триметровий, сорокаметровий, шістдесятиметровий, стометровий; кілометровий, півкілометровий, півторакілометровий, чотирикілометровий, тринадцятикілометровий, тисячокілометровий*.

Найбільш розгалужені ряди ад'єктивних композитів з першими основами, співвідносними з назвами кількох десятків або сотень, і другими – назвами часових проміжків **-літній** або **-річний**: *дванадцяти-, тринадцяти-, ... двадцяти-, тридцяти-, сорока-, п'ятдесяти-, ...сторічний, двохсот-, трьохсот-, п'ятисот-, семисот-, ...тисячорічний*.

Своєрідне і найчисленніше мікрополе утворюють ад'єктивні композити з першими основами, що вказують на числа в межах від 1 до 3: *одно-, дво-, три-, багатощлюбний; одно-, дво-, три-, багатотрубний, одно-, дво-, три-, багатозонний*. Аналізовані ряди прикметникових композитів закінчуються словами, що констатують перетворення точної кількості на неозначено велику з основами **багато-** та **кілька-**: *багатоповверховий, кількاپовверховий*. У цілому ж у межах композитів найширше представлено основи з назвами чисел до 10, що разом із багатьма предметними основами виражають зорово уявлювану їх кількість.

Позамовні реалії накладають обмеження на довжину ряду, впорядкованого за послідовністю чисел. Так, у ряді ад'єктивів на **-рогий** представлено композити *одно-, дворогий*, в ньому відсутній прикметник *багаторогий*. У ряді слів на **-ногий** засвідчено *одно-, дво-, три-, чотири-, восьми, десятиногий*, однак він не закінчується прикметником *багатоногий*. У ряді випадків збільшення чисел у таких словах пов'язане з метафоризацією чи підсиленням кількісної ознаки, зведенням точної кількості до незліченно великої, пор.: *стоголосий, тисячоголосий, мільйонноголосий, стоглавий, сторукий, стокрилий, тисячоокий і стосвічковий* (з прямим значенням).

Серед ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками-назвами частин тіла, трапляються такі, що належать до неозначуваних точними числами. Це композити на **-бровий, -волосий, -вусий, -в'язий, -горлий, -грудий, -губий, -дзьобий, -косий, -лобий, -мордий, -носий, -пикий, -рилий, -сердий** тощо. Почасти це пояснюється тим, що деякі такі назви належать до збірних (необчислюваних): *волосся, зуб*, інші – до тих, що сприймаються як парні: *брови, вуха, губи, крила, роги*, чи до таких, що за своєю природою існують у кожному організмі в одному «примірнику»: *горло, груди, дзьоб, лоб, ніс, рило, серце*.

Деякі ряди аналізованих композитів з названими вище основами багаточленні, однак їх утворюють одиниці з іншими не кількісними характеристиками людини чи тварини (наприклад, кольору: *біло-, чорно-, сиво-, рудо-, русяво-, мідно-вусий*; форми: *гостро-, пластинчасто-, товстовусий*; довжини, висоти, ширини: *довго-, широко-, рівно, прямокрилий, довго-, коротковусий*; швидкості: *бистро-, прудко-, швидкокрилий*; інших якостей: *міцно-, твердо-, тонкокрилий*)

Загалом, у багаточленних рядах композитних прикметників з другими основами, співвідносними з іменниками-назвами частин тіла, фізичних властивостей істот, переважають слова з не кількісними характеристиками.

Аналіз ад'єктивних композитів зі значенням кількості та інших параметричних вимірів показує, що основокладання виступає потужним засобом упорядкування лексики. З одного боку, в межах таких похідних слів чіткіше експліковані ці значення завдяки використанню основ, співвідносних з кількісними та порядковими числівниками і простими параметричними прикметниками, що лише в цілому окреслюють значення сукупного розміру предметів, розмірів у довжину, висоту, ширину, їхнього об'єму, приблизно великої та малої кількості. З другого, утворювані похідні формують свої угруповання лексики, співвідносні між собою як синоніми, антоніми, або одиниці з відтінком інтенсивності ознаки, названої другою основою (наприклад, *буйнозелений*).

Слова *багато* і *мало* – антоніми за вираженням приблизно великої і малої кількості. Композиція основ виявляє нові їхні значеннєві відтінки, що вони їх здобувають порівняно із співвідносними простими словами внаслідок сполучення з основами предметної семантики. Вживання основи **багато-** в композитах, за даними Українського орфографічного словника [УОС 2002], засвідчує її переважне використання в зіставленні зі словами, перші основи яких виражають точну кількість, отже, в опозиції точна – приблизно велика кількість (47% від 207 одиниць реєстру). На другому місці ті композити, в яких **багато-** виражає значну кількість без порівняння на лексичному рівні з малою або недостатньою і без утворення антонімічних пар ($\approx 29\%$): *багатоасортиментний*, *багатоасоціативний*, *багатобітовий*, *багатодротовий*, *багатоіндексний*, *багатоколосковий*, *багатомодульний*, *багатонасінний*, *багатоопераційний*, *багатопустотний*, *багатоселекторний*, *багаточовниковий*. Останнє місце посідають антонімічні пари з основами **багато-** та **мало-** і тотожними другими основами. Їхня питома вага 3,9%: *багатоводий* – *маловодий*, *багатоврожайний* – *маловрожайний*, *багатодітний* – *малодітний*, *багатоземельний* – *малоземельний*, *багатолюдний* – *малолюдний*, *багатотиражний* – *малотиражний* тощо.

Отож, основи **багато-** та **мало-** не обов'язково утворюють контрарні антонімічні пари в композитах з тотожними кінцевими основами. Засвідчено кілька випадків використання цих основ як кваліфікаторів кількості та різних розмірів. Перший, коли композити реалізують свої значення за співвідношеннями з тими простими однокореновими прикметниками, що виражають значення достатньої або великої кількості виявлення певної ознаки.

На нього налаштовано ад'єктиви з основою **мало-**, які позначають менший або недостатній ступінь кількісного вияву певної ознаки без зіставлення її з іншими вимірами в композитах: *маловартий*, *маловигідний*, *маловиразний*, *маловірогідний*, *малограмотний*, *малодоказовий*, *малоздібний*, *малокомпетентний*, *малосприятливий*, *малостійкий*, *малоцінний*.

Композити такого типу в багатьох випадках можуть займати середню позицію в тріаді контрарних антонімів, два з яких прості афіксальні слова: *доказовий* – *малодоказовий* – *недоказовий*, *бездоказовий*; *інтелігентний* – *малоінтелігентний* – *нейнтелігентний*; *культурний* – *малокультурний* – *некультурний*; *підготовлений* – *малопідготовлений* – *непідготовлений* тощо. Перший член тріади називає достатню

за кількісним виявом ознаку (норму), яка може розвиватися: *впливовий* – *маловпливовий* – *невпливовий*; *вивчений* – *маловивчений* – *невивчений*.

Рідше основа **мало-** у композитах стає синонімом основи **низько-**: *маловуглецевий*, *низьковуглецевий* або антонімом основи **високо-**: *малоефективний* – *високоефективний*, *малотоксичний* – *високотоксичний*, *малоудійний* – *високоудійний*, *малочутливий* – *високочутливий*. Іноді ці відношення ускладнені асоціативними зв'язками з кількома антонімічними парами: *розвинений* – *нерозвинений*, *високорозвинений* – *малорозвинений*; *авторитетний* – *неавторитетний*, *високоавторитетний* – *малоавторитетний*; *кваліфікований* – *некваліфікований*, *висококваліфікований* – *малокваліфікований*; *малорослий*, *низькорослий* – *високорослий*; *маловрожайний*, *низьковрожайний* – *високоврожайний*; *малолегований*, *низьколегований* – *високолегований*; *малоприбутковий*, *низькоприбутковий* – *високоприбутковий*; *малорентабельний*, *низькорентабельний* – *високорентабельний*.

У композитах основа **мало-** може також синонімізуватися з основою **рідко-** і ставати антонімом основи **широко-**: *маловживаний*, *рідковживаний*, *широковживаний*; *малодоступний* – *широкодоступний*, а також **густо-**, пор. *заселений* – *малозаселений* – *густозаселений* – *незаселений*.

Композити з основою **мало-** стають антонімами слів з основою **велико-** в характеристиці розмірів: *маловаговий* – *великоваговий*, *маловантажний* – *великовантажний*, *малогабаритний* – *великогабаритний*, *малогомільковий* – *великогомільковий*, *малокаліберний* – *великокаліберний*, *малоформатний* – *великоформатний*. Такі зв'язки основи **мало-** з іншими основами в складі композитів можливі завдяки її багатозначності: вона параметризує нечисленну кількість, незначні розміри, невелику висоту, довжину, ширину, глибину, вагу, інтенсивність тощо. Завдяки цьому утворюється єдине семантичне поле ад'єктивів на позначення приблизної (великої або малої) кількості, упорядковане синонімічними та антонімічними відношеннями.

В орбіту ад'єктивного семантичного поля кількості та інших параметричних вимірів [Линник 1989] залучено композити з основами **високо-** та **низько-**, оскільки вони належать до параметричних. І перша, і друга спеціалізується на означеннях приблизних розмірів, значних відстаней знизу вгору і незначних від нижньої частини чогось до верхньої, великої кількості, значно більшої від звичайної, та недостатньої кількості, інтенсивності великої та невеликої.

У використанні їх є подібні й різні риси. Кожна з цих двох основ здатна виражати сему кількості: *високодохідний*, *висококанцерогенний*, *висококонцентрований*, *високорадіоактивний*, *високоточний*; *низькооборотний*, *низькооктановий*, *низькооцетановий*, а також відстані: *низькорамний*, *низькошахтний*, *низькоштамбовий*; *високорельєфний*, *високоширотний* та інтенсивності: *високоорганізований* (без антонімічного зіставлення у парах слів).

Водночас вони здатні утворювати антонімічні пари одиниць за ознакою якості: *високосортний* – *низькосортний*, *високоякісний* – *низькоякісний*; оцінкою її у кількісному вимірі: *високовідсотковий* – *низьковідсотковий*, *високомолекулярний* – *низькомолекулярний*, *високооплачуваний* – *низькооплачуваний*, *високопродуктивний* – *низькопродуктивний*, *високопроцентний* – *низькопроцентний*,

високотемпературний – низькотемпературний, високочастотний – низькочастотний. Існують антоніми з аналізованими основами, зіставлювані за відстанню: *високобортний – низькобортний, високобровий – низькобровий, високоорбітальний – низькоорбітальний, високорослий – низькорослий, високостеблій – низькостеблій, високостовбурний – низькостовбурний, високочолий – низькочолий* або за вмістом якихось речовин: *високопробний – низькопробний, високолегований – низьколегований.*

Основа **високо-** продуктивніша від основи **низько-**. За її допомогою утворено велику кількість прикметникових композитів, що підкреслюють інтенсивний вияв певної позитивної ознаки: *високодостойний, високоморальний, високопатріотичний, високоповажний, високорозумний, високославний, високоталановитий, високотехнічний, високотоварний, високоточний, високоурочистий.*

Основи **верхньо-** та **нижньо-**, що корелюють з основами **високо-** та **низько-**, параметризують у складі композитів певну відстань. Частина з них є антонімами: *верхньогортанний – нижньогортанний, верхньогубний – нижньогубний, верхньонімецький – нижньонімецький, верхньощелепний – нижньощелепний.* У кількох інших словах ці основи вказують на певне місце розташування чогось вгорі: *верхньо зубний, верхньокрейдяний, верхньомедіальний, верхньо палубний* або внизу: *нижньореберний, нижньочетвертинний.* Близькі до них за значенням композити з основами **вище-** та **нижче-** регулярно прогнозують один одного: *вищевикладений – нижчевикладений, вищевказаний – нижчевказаний, вищезазначений – нижчезазначений, вищезгаданий – нижчезгаданий, вищепідписаний – нижчепідписаний, вищепойменованим – нижчепойменованим* тощо.

У розгляданому ад'єктивному семантичному полі представлено ще основи **густо-**, **буйно-**, **рясно-** та **рідко-** як виразники приблизно великої і малої кількості. Дві з них **густо-** та **рідко-** входять до багаточленних рядів композитів. Частину композитів з ними упорядковано як антонімічні пари: *густоволосий – рідковолосий, густозаселений – рідкозаселений, буйнолистий – рідколистий, густоплавкий – рідкоплавкий, частовживаний – рідковживаний, густошерстий – рідкошерстий.* Кожна з них може виражати без зіставлення з іншими антонімами значення великої: *густововний, густоволокнистий, густогривий;* *буйногривий, густоперий, густосітчастий, густотрав'яний* або малої кількості: *рідкозубий, рідкошаровий.*

Композитів з основами **буйно-** та **рясно-**, які підкреслюють інтенсивність ознаки і стосуються переважно рослин, рідко – тварин, всього шість: *буйногривий, буйнолистий, буйнозелений, ряснозорий, ряснолистий, рясноцвітний.*

Як бачимо, синонімами стають композити, перші основи котрих співвідносні з простими прикметниками, що не є синонімами: *малий, рідкий, густий, буйний, пишний* (*рідковолосий – буйноволосий – пишноволосий*), до таких належать і антоніми *малий – широкий.* Основа **багато-** в ад'єктивних композитах є антонімом не лише основи **мало-**, а й основи **одно-**: *одноповерховий – багатоповерховий, одностеблій – багатостеблій, одноразовий – багаторазовий, одноклітинний – багатоклітинний,* а остання – основи **різно-**: *одноманітний – різноманітний, одноплановий – різноплановий, однobarвний – різнобарвний, однорівневий – різнорівневий, односортний – різносортовий, односторонній – різносторонній.*

Зіставлення способів вираження кількісних ознак у простих ад'єктивах з однією основою та композитах показує, що в перших воно має регулярний і уніфікований характер. Прості афіксальні прикметники підкреслюють більший, ніж прийнято звичайним, розмір певних частин тіла, за допомогою суфікса **-ат-**: *боканий, брований, волосаний, вусаний, вуханий, губаний, зубаний, листаний, лобаний, носаний, оканий, пиканий, пузаний, руканий, череваний, чубаний, язиканий*; рідше – **-ист-**: *голосистий, качанистий, колосистий, м'язистий, ребристий, трав'янистий, чупринистий* і рідко **-ав-/ -ляв-**: *кривавий, кістлявий*.

Відсутність ознаки виражена префіксом **без-** в межах антонімічного протиставлення: ознака відсутня або виявляється в надмірній величині предмета, і тоді ми спостерігаємо кореляти: *бороданий – безбородий, волосаний – безволосий, вуханий – безвухий, вусаний – безвусий, голований – безголовий, гриваний – безгривий, кістлявий – безкостий, крилатий – безкрилий, листаний – безлистий, носаний – безносий, оканий – безокий, руканий – безрукий, роганий – безрогий, язиканий – без'язикий*. В інших випадках лише констатуємо відсутність котроїсь частини тіла: *безлусковий, безногий, безостий, безперий, безпелюстковий*. Таких слів в аналізованій підгрупі мало. Більшості прикметників із суфіксами **-ист-** та **-ав-** не властиві кореляти зі словами, в яких можливий префікс **без-**. Вони засвідчені в парах: *голосистий – безголосий, кістлявий – безкостий, кров'янистий – безкровний, м'язистий – безм'язий*. Деякі з них стають членами антонімічних (контрарних) зіставлень на зразок: *густошерстий, рідкошерстий, безшерстий*. Численніші ті з них, що підкреслюють більші, ніж прийнято звичайними, розміри частин тіла і не мають корелятивів з префіксом **без-**: *боканий, горбаний, губаний, гребінчатий, дзьобаний, лобаний, лусканий, литканий, чоланий, щоканий; вовнистий, жолудистий, качанистий, кронистий, коренистий, пазуристий, ребристий, щетинистий*. Частина ад'єктивів з суфіксом **-ат-** має виразне розмовне забарвлення: *баньканий, кудлатий, кучманий, патлатий, мизаний, морданий, патлатий, пиканий, ротаний, череваний*.

Творення інших простих афіксальних прикметників з префіксом **без-** у розгляданій групі не відбувається через неможливість існування таких істот серед собі подібних у нормальному стані в природі: *безбокий, безгривий, беззубий, бездзьобий, безлобий, безщокий*. Отож, прості однокореневі утворення з префіксом **без-** здебільшого налаштовані на протиставлення: ознака є або вона відсутня. Натомість композити деталізують ознаку, вказуючи на точну кількість частин цілого: *одно-, дво-, чотириногий*. У межах нейтралізації точної кількості в них використовується основа **багато-**: *багатопалий, багатоголовий*. Упорядкування таких слів з тотожною другою основою відбувається за рядом чисел. Лише пари слів на зразок *одноокий – багатоокий* можуть розглядатися як антонімічні в кваліфікації кількості. Натомість антонімічні протиставлення стають основним принципом організації композитних ад'єктивів зі значенням приблизної кількості: *рідковолосий – густоволосий, пишиноволосий*. Вони свідчать про розширення можливостей кількісного означення реалій дійсності. Утворення цього типу не лише доповнюють наявні ряди слів з основами, співвідносними з точними кількісними числівниками на зразок *трилистий, п'ятилистий, шестилистий, багатolistий, буйнолистий, ряснолистий*, а часто є

єдиними кількісними характеристиками предметів у таких похідних, як *густовітний, рясновітний; густоцвітний, рясноцвітний*. Це стосується також визначень їхніх розмірів у діапазонах великий – малий, високий – малий, широкий – вузький, рідкий – густий тощо. Вони реалізовані як антонімічні пари: *великовагий – маловагий, великоголовий – малоголовий, високорослий – малорослий, вузькогрудий – широкогрудий, вузькогорлий – широкогорлий, вузькоплечий – широкоплечий, вузькочолий – широкочолий* або представлені лише однією лексевою пари: *вузькоголовий, вузькоокий, широкобородий, широкомордий, широкопикий, широкоротий, дрібнозубий, дрібнолистий, дрібношерстий*.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати існування лексико-словотвірних парадигм слів, об'єднаних спільним, але диференційованим значенням кількості, яке виражене основами з цим значенням. Композити представлені в парадигмах рядами слів з тотожними другими основами. Ці парадигми впорядковані протиставленнями точною одиничною та неозначено великою кількості: *одноколірний – багатоколірний*; точною та неозначено великою кількості: *однотомний, двотомний, тритомний, п'ятитомний, десяти томний – багатотомний*; приблизної – великої або малої кількості: *багатоземельний – малоземельний*; зорovo уявлюваної опредметненої кількості та кількості міфологізованих світів: *одноголовий – п'ятиголовий, десятиголовий*, а також інтенсифікованої кількості: *стоголосий, тисячоокий*.

Запозичені в українську мову основи, які співвідносні з точними числівниками на зразок *уні-/ун-, ді-/ди-, бі-, трі-/три-, тетра-, кварт-, пента-, гекса-/гепта-, септ-, окт-/окта-, дека-/деци-, додека-, ікоса-, гекато-*, використовуються здебільшого в термінології. Ці основи зберігають властивий українській мові характер кількісного позначення предметів і явищ дійсності й виражають точну кількість у складних слова переважно в межах десяти: *моном, біном, трином, поліном*. У небагатьох словах представлено основи, співвідносні з назвами більших за десять чисел *ікосаедр* 'двадцятигранник' або з найменуванням сотні: *гектограм, гектоват, гектоп'єза* (одиниця тиску).

Значення кількості в дієсловах, що виражають динамічні ознаки дій, стану процесу, здебільшого оформлені префіксами, які передають просторові, розподільчі, часові значення. Отже, воно має супровідний характер і лише модифікує дію, виявляючи різні ступені її виконання з відтінками. Тут кількість виступає як міра дії, що здійснена сповна: *нарубати, наскубати*, більше, ніж було до певного моменту: *перепрацювати, перенаселяти*; зроблена над усіма об'єктами: *перенюхати, перемісити, перепрати, перетовкти, понумерувати*; додатково: *підволицити, підволожити, підмалювати, припорошити, присолити*. Це може бути характеристика дії, доведеної до певного стану: *наплакатися, насміятися, розвеселитися, розтровожитися*; перероблена заново, повторно: *перезапилити, переінакишити*, солідарна дія: *піддавкувати, підкахикувати, підспівувати, підтакувати, підтьохкувати, співіснувати, співпрацювати*. У багатьох дієсловах дія постає як не доведена до кінця: *недобачати, недобрати, недоспівати, недоплатити*; напіввиконана: *напівдрімати, напівзачиняти, напівнепритомніти*; щойно розпочата: *заспівати, заговорити, забігати*, зроблена на якийсь час: *приберегти, припаркувати, притихнути, поняньчити*; тільки – тільки розпочата: *надкусити, надсипати*.

Цікавий матеріал вираження кількості надають дієслова з префіксосполуками, зокрема з префіксом **по-**. Здебільшого у таких дієсловах кількісна інтенсивна ознака переробленої над багатьма об'єктами дії перетинається зі значенням докнаного виду. При цьому, дія кваліфікується як виконана додатково: *подосаджувати, подочитувати*; більше, ніж планувалося: *поперевикопувати*; з охопленням усіх об'єктів: *позагострювати, позамазувати, поспалювати, поспродувати, посплавляти* або суб'єктів: *поприневолювати, поприв'язувати*. Вона може бути представлена як доведена до певного моменту дія чи як стан: *понаїдатися, попередгивати, попередисати*. Префіксосполука **попо-** передає множинну тривалу дію, значення якої не властиве безпрефіксним дієсловам: *попорозказувати, попоплакати, попозбирати, попоневіряться*.

У сферу слів, дотичних до вираження значення кількості, потрапляють однократні та багатократні суфіксальні дієслова на зразок *стукати, стукотіти*.

Аналіз слів-неологізмів за матеріалами текстів українського науково-технічного, а також публіцистичного стилів та словників неологізмів [Віняр, Шпачук 2002; Мазурик 2002; Нелюба 2007], зокрема okazіоналізмів [Колоїз 2003], засвідчує, що ряди новотворів зі значенням кількості зростають незначною мірою. Вони мають характер термінів: *нуль-валентний, семіпксельний*, частіше – експресивно забарвлених слів, до кола яких потрапляють лексеми з інтернаціональними основами на зразок **мульти-**: *мультибрендовий, мультиінтернаціональний*. До них близькі okazіоналізми-прикметники *напівлапий, напівспецслужбістський* та іменники *напівкрочок, напівмакулатура, трьохсотка* (про 300 голосів під час голосування у Верховній Раді), *стоднівка* (сто днів правління уряду). Частина з них на позначення приблизної кількості тривалий час зберігає ознаки okazіональних слів: *буйнограйний, буйножарий, бупносокий, гінкостеблій, густокровний*.

Можливо, це пов'язано з тим, що термінологіка з кількісними характеристиками перш ніж потрапити до загальнолітературної мови, повинна пройти стадію детермінізації. Композити-ад'єктиви на позначення кількості тяжіють до переважного використання основ, що окреслюють зорозво уявлювану кількість або кількість приблизну (велику чи малу).

Література

1. Віняр, Шпачук 2002: Г.М.Віняр, Л.Р.Шпачук. Словник новотворів української мови ХХ ст. Кривий Ріг. Вип. 2.
2. Колоїз 2003: Ж.В.Колоїз. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів української мови. Кривий Ріг.
3. Линник 1989: Т.Г.Линник. Параметричні прикметники в українській, російській та англійській мовах. Київ.
4. Мазурик 2002: Д.Мазурик. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів.
5. Нелюба 2007: А.Нелюба, С.Нелюба. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): Словник. Харків.
6. УОС 2002: Український орфографічний словник. Київ.

Словотворчі моделі сучасної української художньої прози¹

Функціонування словотворчих моделей², частотність їхнього вживання в мовленні повинні досліджуватися з урахуванням його стилєвих різновидів. Вивчення цих питань передувє розв'язання таких завдань: 1) встановлення інвентаря словотворчих моделей мови, 2) складання правил ідентифікації слів з однаковими словотворчими моделями.

Ці завдання вирішуються шляхом словотворчого аналізу слів, фіксованих шеститомним українсько-російським словником³, через дослідження їхньої словотворчої структури за допомогою аплікативної породжувальної моделі С.К.Шаумяна⁴ та інтерпретації цієї моделі для української мови⁵.

Тут передбачаються такі етапи опрацювання матеріалу: 1) складання списків коренів, афіксів; 2) розробка правил зіставлення об'єктів мови й моделі; 3) алгоритм розкриття відношень між складниками слова, описаними через об'єкти моделі, з характеристиками, приписаними їм моделлю; 4) виявлення словотворчої структури кожного окремого слова й одночасно встановлення словотворчої моделі слова. Остання орієнтована не на конкретні афікси та конкретні слова (типу *роз-К⁶-ник*; *-розмовник*), а на врахування характеру відношень об'єктів і властивостей самих об'єктів. У об'єктах – коренях і афіксах – підкреслюється одна прикмета – здатність бути носієм синтаксичних функцій одного з чотирьох класів (іменника – **N**, дієслова – **V**, прикметника – **A**, прислівника – **D**). Наприклад, формула R_2R_10 вказує, що дане слово належить до класу іменника, його структура утворена відношеннями між дієслівною основою R_10 та іменниковим афіксом R_2 . Цією формулою описуються слова типу *погляд*, *розмова*, *промова* тощо.

¹ Уперше опубліковано в: Структура мови і статистика мовлення. – К.: Наук. думка, 1974. – С.102-112.

² Словотворча модель розуміється як загальна формула однотипних утворень, як аналог їхньої словотворчої структури.

³ Українсько-російський словник, т.I-VI, К., 1951-1963.

⁴ Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М., 1965.

⁵ Перебийніс В.С. Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжувальної моделі // Структурно-математична лінгвістика. К., 1965; Клименко Н.Ф. Вивчення словотвору на основі АПМ // Проблеми та методи структурної лінгвістики. К., 1969, вип. II.

⁶ К – корінь

У такий спосіб описано 15 тисяч слів – похідних від ста найчастотніших коренів сучасної української мови, взятих із шеститомного словника, та виявлено 349 R-слів⁷, що становлять інвентар словотворчих моделей мови (інвентар № 1)⁸.

Частотність використання словотворчих моделей розкривається на матеріалі пробного зошита «Частотного словника сучасної української художньої прози»⁹. Цей словник укладено на основі суцільно розписаних текстів (10 творів сучасних авторів по 10 тисяч слововживань з кожного).

Предметом подальшого спеціального дослідження були слова, зареєстровані в алфавітному списку загальної лексики словника, що зустрічаються в усій вибірці (100 тис. слововживань) не менше 20 разів (список 1). Вони аналізувалися з метою виявлення інвентаря словотворчих моделей у даному масиві слів (інвентар № 2).

Облік частоти використання слів у текстах дає змогу здійснити підрахунки загальної кількості слів з однаковими словотворчими структурами, які описуються тією самою формулою.

Крім того, можливе зіставлення інвентаря (№ 2) словотворчих моделей слів (список 1) частотного словника з інвентарем (№ 1), установленим на основі аналізу слів українсько-російського словника в шести томах (список 2). Як показав аналіз, у словах частотного словника фактично наявні майже всі найчастотніші корені¹⁰, що виділені шляхом попереднього аналізу 80 000 слововживань у романі О.Гончара «Прапороносці»¹¹. Ці самі корені мають місце в 14 706 словах українсько-російського словника (список 2).

Кількість коренів у списку 1 досягає 367 одиниць, які зустрічаються в 573 словах частотного словника (крім деяких коренів у словах, що є високочастотними сполучниками, частками, прийменниками і не мають похідних типу а, але, аж, в, і). Сума частот цих 573 слів становить 27 249 при загальному обсязі вибірки 100 000 слововживань тексту.

Відмінність між цими двома списками слів полягає в тому, що до списку 1 занесені високочастотні слова белетристичного стилю українського літературного мовлення, до списку 2 – всі слова словника як елементи лексичної системи мови за ознакою – наявність у слові найчастотнішого кореня.

Зіставлення слів обох списків за ознаками: 1) словотворча модель, яка передбачає дане слово; 2) кількість слів, що описуються однією словотворчою моделлю, – допоможе виявити різницю в частотності використання словотворчих моделей слів у художньому стилі українського літературного мовлення в порівнянні з статистичними закономірностями словотворчої системи сучасної української літературної мови.

⁷ R-слово – логічний об'єкт, який відповідає словам, узятим із словника, завдяки тому, що відбиває взаємовідношення одиниць – складників слова, послідовність ускладнення структури слова (вона знаходить свій прояв у послідовності приєднання реляторів до кореня), кількість тактів творення слова (обчислюється кількістю реляторів у R-слові).

⁸ Інвентар № 1, список коренів 1 див. у праці: Н.Ф. Клименко. Система афіксального словотворення сучасної української мови. К., 1973.

⁹ «Частотний словник сучасної української художньої прози» (пробний зошит). К., 1969.

¹⁰ За винятком таких коренів, як: регот- (реготати), сир- (сирота), верх- (верховний).

¹¹ О. Гончар. Прапороносці. Твори, т. III, К., 1959.

Розглядувані високочастотні слова з частотного словника описуються 41 формулою. Необхідно детально проаналізувати зазначені формули, щоб дізнатися, який характер мають словотворчі структури, котрі здатні втілюватися у великій кількості слів.

Варто наголосити, що це завдання відрізнятиметься від установлення продуктивності афіксів. Поширеним є визначення продуктивності афіксів як здатності одного афікса до високого ступеня сполучуваності з іншими афіксами. Для підрахунків сполучуваності афіксів необхідно мати: 1) правила ідентифікації афіксів у різних словах; 2) масив слів. Для підрахунків моделювальної сили словотворчої моделі¹² потрібні: 1) правила виявлення слів з однаковими словотворчими відношеннями; 2) масив слів (див.табл. 1).

У табл. 1 перелічені словотворчі моделі за рангами, тобто в порядку зниження кількості слововживань, що припадають на кожну модель. Ми помічаємо, що першим 12 словотворчим моделям властива дуже висока кількість слововживань в інтервалі від 500 до 6065, наступні 22 словотворчі моделі мають кількість слововживань в інтервалі 20 – 338.

Таблиця 1.

Словотворчі моделі за спадом кількості слововживань

Формули словотворчих структур (інвентар слів № 2)	Кількість слововживань	Ранговий номер	Приклади слів, описуваних формулами
$R_2 0$	6064	1	брова, берег, бог, вік
$R_4 0$	3945	2	коли, так, трохи
$R_3^2 0$	2738	3	білий, веселий, свіжий
$R_1 0$	2408	4	бути, дати, жити, могти
$R_2^2 0$	2362	5	думка, жінка, зубило
$R_1^2 0$	2180	6	бувати, плакати, говорити
$R_1^3 0$	1584	7	виходити, дивитися, запитати
$R_3^3 0$	900	8	широкий, високий, маленький
$R_3 0$	829	9	ваш, наш
$R_1^4 0$	786	10	встигнути, здаватися
$R_4^2 0$	579	11	десь, колись, яось
$R_4 R_3 0$	503	12	далеко, легко, швидко
$R_2^3 0$	337	13	дитинство, будинок
$R_4^2 R_2 0$	281	14	відразу, вночі, додому
$R_3^3 R_2 0$	242	15	власний, людський
$R_4 R_2 0$	224	16	дома, разом
$R_3^5 0$	164	17	величезний, невеликий

¹² Моделювальна сила словотворчої моделі виражається співвідношенням кількості конкретних слів певного такту породження, описуваних моделлю, до кількості R-слів цього ж такту.

$R_2^2R_10$	146	18	вчитель, смерть
R_2^40	106	19	обличчя
R_1^50	100	20	кинутися, намагатися, поглянути
R_3^40	100	20	всякий, деякий, кращий
R_2R_10	89	21	погляд, увага
$R_4R_3^20$	63	22	важко, краще
$R_3^3R_1^20$	55	23	останній
$R_2^2R_30$	41	24	життя
$R_1^2R_2^20$	39	25	значити
$R_1^5R_20$	35	26	посміхатися
$R_4R_1^20$	34	27	мовчки
$R_3^3R_10$	32	28	знайомий
R_1^50	28	29	повернутися
$R_2R_3^20$	28	29	старий
$R_2^2R_3R_10$	25	30	почуття
$R_2^2R_1^20$	25	30	постать
$R_4^2R_2^20$	24	31	спочатку
$R_3^3R_1^20$	24	31	потрібний
$R_3^4R_10$	22	32	незнайомий
$R_4R_3R_10$	22	32	обережно
$R_4^2R_30$	22	32	вперше
$R_2^2R_1^30$	22	32	зустріч
$R_1^4R_20$	21	33	усміхатися
R_4^30	20	34	звідки

Для того щоб розкрити характер такого нерівномірного розподілу слововживань, що припадають на словотворчі моделі, які описують 544 найчастотніші слова сучасної художньої української прози, найдоцільніше проаналізувати словотворчі моделі за ознаками – належність моделі до одного з чотирьох класів слів, такт породження R-слова; паралельно провести зіставлення кількості слів, передбачуваних моделями (див. табл. 2).

Результати такого аналізу відбиває табл. 2. Маємо такі дані для аналізу: 1) формули R-слів (у них верхні індекси показують, внаслідок скількох словотворчих тактів породжується слово; нижні – вказують клас слова; див. табл. 1); 2) кількість слів, описуваних кожною формулою; 3) частоти цих слів.

Розгляд даних табл. 2 дає підстави зробити такі висновки:

1. Кінцевим тактом породження високочастотних слів сучасної української художньої прози є VI такт. Отже, максимальна кількість морфем, можлива в цих словах, 7 (корінь ± 6 афіксів)¹³.

¹³ Кількість морфем у слові дорівнює сумі, додатками якої є корінь (одна морфема) + кількість афіксів конкретного слова (відтворюється кількістю реляторів у формулі).

2. Кожен клас слів має свій максимум морфем: дієслова – 7, іменники, прикметники – 6, прислівники – 5.

3. Середня кількість морфем у високочастотному слові сучасної української художньої прози дорівнює 2,94 ($\sigma_x = 0,18$).

4. Найбільше слів художньої прози породжується на першому такті, найменше – на шостому такті породження аналізованих слів¹⁴.

5. Спостерігається поступове зниження кількості слів із збільшенням кількості морфем у слові (вище двох морфем). Характерно, що кількість слововживань двоморфемних слів охоплює 48,61 % усіх слововживань високочастотних слів.

6. У середньому найбільшу кількість у досліджуваному масиві слів становлять двоморфемні слова, найменшу – семиморфемні.

Перш, ніж робити загальний висновок із наведених фактів, доцільно зіставити дані про частотність слів в одному стилі українського літературного мовлення з даними про частотність цих самих слів у системі мови¹⁵. Зіставлення свідчить про те, що:

1. Високочастотні слова художньої прози мають набагато меншу максимальну кількість морфем від тієї, що властива словам, узятим з українсько-російського словника (7:11).

2. Кожному класові слів частотного словника (список 1) властива максимальна кількість морфем, нижча від тієї, що притаманна аналізованим словам з українсько-російського словника.

3. На основі аналізу обох масивів слів підтверджується тенденція прислівників мати найменший максимум морфем у словах.

4. Середня кількість морфем у високочастотному слові – 2,94, в словах українсько-російського словника – 5 морфем (див.табл. 3).

Порівнюючи моделювальні сили (МС) R-слів різних тактів у частотному словнику (їх відбиває табл. 3) помічаємо, що найвищу МС мають R-слова першого такту. На вищих тактах породження помітне зниження МС R-слів.

Урахування частотного навантаження R-слова в частотному словнику дозволяє відзначити, що найбільшу частину такого навантаження несуть R-слова першого такту¹⁶. Ці дані фіксує табл. 4.

Табл. 3 і 4 можна передати також за допомогою графіків, які наочніше показують, яке співвідношення моделювальних сил R-слів кожного такту (графік 1 на рис. 1) і яке співвідношення частотного навантаження R-слів певних тактів в українській художній прозі (графік 2 на рис. 2).

Аналіз таблиць і графіків свідчить про те, що має місце спад моделювальної сили і частотного навантаження R-слів із підвищенням номера такту породження слова.

¹⁴ Див. останні рядки табл. 2 – кількість та процент конкретних слів.

¹⁵ Клименко Н.Ф. Система аффиксального словообразования современного украинского языка: Автореф. канд. дисс., К., 1970. – С. 15.

¹⁶ Частотне навантаження R-слова визначається через співвідношення кількості слововживань до кількості слів певного такту.

Таблиця 2.

**Співвідношення R-слів і високочастотних слів сучасної
української художньої прози**

Клас слів	Такти породження						В середньому для кожного класу
	I	II	III	IV	V	VI	
Кількість R-слів	1	1	1	2	2	2	9
Кількість конкретних слів	16	44	37	23	5	2	127
Кількість слововживань	2408	2180	1584	825	121	63	7181
Кількість R-слів	1	2	4	3	1	-	11
Кількість конкретних слів	132	57	11	3	1	-	204
Кількість слововживань	6064	2451	552	156	22	-	9245
Кількість R-слів	1	1	1	3	4	-	10
Кількість конкретних слів	8	35	19	16	5	-	83
Кількість слововживань	829	2738	900	374	265	-	5106
Кількість R-слів	1	3	6	1	-	-	11
Кількість конкретних слів	86	30	12	2	-	-	130
Кількість слововживань	3945	1306	442	24	-	-	5717
Кількість R-слів	4	7	12	9	7	-	41
Кількість конкретних слів	242	166	79	44	11	2	544
Кількість слововживань	13246	8675	3478	1379	408	2	27249
конкретних слів, %	43,84	30,07	14,31	7,97	1,99	0,36	-
слововживань, %	48,61	31,84	12,76	5,06	1,50	0,23	-

Таблиця 3.

Моделювальні сили R-слів частотного словника

Клас слів	Такти породження						В середньому для кожного класу
	I	II	III	IV	V	VI	
V	16	44	37	11,5	2,5	1	14,1
N	132	28,5	2,75	1	1	-	18,6
A	8	35	19	5,3	1,25	-	8,3
D	86	10	2	2	-	-	11,7

У середньому для всіх класів	60,5	23,71	6,58	4,88	1,57	1	13,26
------------------------------	------	-------	------	------	------	---	-------

Таблиця 4.

Частотне навантаження R-слів у частотному словнику сучасної української художньої прози

Клас слів	Такти породження						В середньому для кожного класу
	I	II	III	IV	V	VI	
V	2408	2180	1584	412,5	60,5	31,5	797,9
N	6064	1225,5	138	52	22	-	840,5
A	829	2738	900	124,7	86,25	-	510,6
D	3945	435,3	73,7	24	-	-	519,7
У середньому для всіх класів	3311,5	1239,3	289,8	153,2	58,3	31,5	664,6

Ці спостереження змушують шукати додаткові пояснення. Адже на матеріалі близько 15 тисяч слів із шеститомного українсько-російського словника, був зроблений висновок про те, що в середньому для всіх класів моделювальна сила R-слів зростає до третього такту, на вищих тактах моделювальна сила R-слів поступово знижується.

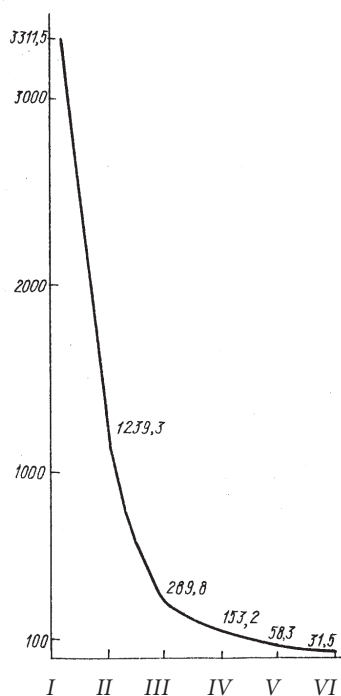

Рис. 1. Графік розподілу моделювальних сил R-слів різних тактів породження в частотному словнику

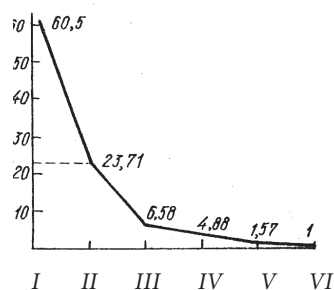

Рис. 2. Графік розподілу частотного навантаження слів у частотному словнику

Причину розходження цих двох тверджень, на наш погляд, необхідно вбачати в рівних способах об'єднання слів, які зафіксовані шеститомним українсько-російським словником і частотним словником. Критерієм відбору слів з першого словника була наявність спільного кореня, тому в списку 2 максимально враховується словотворче гніздо. Коли вдатися до аналізу високочастотних слів у плані перевірки їх зв'язку за коренем, то виявляється, що такі зв'язки надто малі. В першому випадку маємо по 150-160 слів з одним коренем і як поодинокі явище трапляються окремі корені, від яких утворюється 4-10 слів (**-ін-, -ну-, -сюд-: інакший, нукання, сюди**). У другому випадку маємо обернено пропорційну картину. Групи, об'єднані спільним коренем, налічують, як правило, по 2-3 слова, 273 корені представлені одним словом. Лише два корені об'єднують по 8 слів (**-да-, -і- (-й-): дати, давати, додати; здаватися, удатися, передати, подати, податися, дійти, прийти, зайти**). Це явище дозволяє зробити припущення про те, що існує певна залежність між зростанням кількості морфем у слові та кількістю слів, об'єднаних одним коренем. Зростання кількості слів від одного кореня при афіксальному словотворі супроводжується зростанням кількості морфем у слові (в межах, які дозволяються максимумом наростання афіксів у слові даної мови). У тому випадку, коли мало представлених зв'язки слів за спільним коренем (а це має місце в списку 1 частотного словника), помітна перевага коротких слів (одно-, двоморфемних), які мають високу частоту вживання в тексті. Іншими словами цю тенденцію можна сформулювати як прямо пропорційну залежність: збільшення частотності слова можливе при невеликій його глибині, вираженій кількістю морфем у слові. Підтвердження цієї думки вбачаємо у недостатній представленості зв'язків між словами з однаковими коренями, невисокому максимумі кількості морфем у високочастотних словах (7 морфем), у значній перевазі (біля 44 % масиву слів) двоморфемних слів. Цікаво, що максимуми нарощування префіксів та суфіксів у частотних словах сучасної української художньої прози нижчі від тих, які встановлені в межах 14 706 слів з українсько-російського словника в шести томах: можлива межа для префіксів – 2, для суфіксів – 5 (пор.: 4 для префіксів, 7 для суфіксів): *в-пі-знати, роз-по-відати, посмі-х-н-у-ти-ся*. Характерно також і те, що в списку найчастотніших слів фіксується всього сім складених слів (типу колгосп, колгоспний).

Таким чином, проведене дослідження свідчить про те, що використання словотворчих моделей у високочастотних словах одного стилю має свою специфіку. Це використання є лише частковою реалізацією тих можливостей, які виявлені в масиві слів словника літературної української мови.

Масив частотних слів одного стилю мови може бути охарактеризований як така сукупність, у якій мало представлених зв'язки слів зі спільним коренем, де фігурують слова з порівняно невеликою кількістю морфем і переважають короткі (одно- і двоморфемні) слова.

Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові¹

За останні десятиріччя в мовознавстві з'явилася велика кількість праць, у яких усебічно описані теоретичні підвалини морфеміки і нагромаджені спостереження над особливостями морфемної будови слова в різних споріднених та неспоріднених мовах². Слов'янські мови в цьому плані проаналізовані з належною повнотою³. Українська морфеміка, зокрема, була об'єктом спеціальних монографічних досліджень⁴.

Слід виділити і такий важливий етап у розвитку морфеміки, як високий ступінь її лексикографічної параметризації. За цей час з'явилися морфемні словники різного типу⁵. Однак не випадковою є посиленна увага до основ морфеміки у 1980-ті роки і розгляд їх на спеціальних конференціях⁶. Нагромадження великого описативного матеріалу поставило перед теорією ряд питань, серед яких виділяється кілька найголовніших. До них потрібно віднести встановлення основних

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1991. – № 4. – С.10-21.

² Див., наприклад, огляд літератури з цієї проблеми у працях: Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.; Л., 1963. – 291 с.; Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – М., 1974. – 319 с.

³ Horecký J. Morfematická štruktúra slovenčiny, Bratislava, 1964. – 194 s.; Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – 315 с.; Kowalik K. Morfotaktyka // Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa, 1984. – S. 513-545; Bosák J., Buzássyová K. Východiská morfémovej analýzy. – Bratislava, 1985. – 131 s.; Laskowski R. Morfem // Gramatyka współczesnego., S. 38-51; Оливериус З. Ф. Морфемный анализ русского языка // Проблемы современной лингвистики. – Praha, 1967. – С. 9-78.

⁴ Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973. – 188 с.; Морфологічна будова сучасної української мови // За ред. М.А. Жовтобрюха. – К., 1975. – 208 с.; Морфемна структура слова // За ред. М.М. Пещак. – К., 1979. – 334 с.; Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987. – 211 с.

⁵ Оливериус З.Ф. Морфемы русского языка: Частотный словарь. – Praha, 1976. – 198 с.; Яценко І.Т. Морфемний аналіз. – К., 1980-1981. – Т. 1. – 356 с.; Т. 2. – 352 с.; Полюга Л.М. Морфемний словник. – К., 1983. – 464 с.; Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986. – 1135 с.; Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. – 2-е вид. – Мінск, 1989. – 718 с.

⁶ Морфемика. Принципы и методы системного описания / Под ред. А.С. Герда и Л.В. Бондарко. – Л., 1987. – 192 с.

одиниць морфеміки, визначення її парадигматики та синтагматики, а також зв'язків з іншими мовними підсистемами, насамперед із словотвірною. На сьогодні найбільше висвітлено статус морфеми, її варіативність, функціональне навантаження при словотворенні. Менш з'ясованим залишається питання про комплексну одиницю морфеміки – морфемну структуру слова, а отже, про слово взагалі як про послідовність морфем, побудовану за певними правилами сполучуваності окремих їх типів і класів⁷, сукупності допустимих структур, властивих кожній частині мови⁸. З цими питаннями пов'язана не менш актуальна проблема вивчення закономірностей сполучуваності морфем не лише в плані взаємодії їх форми, що особливо яскраво проявляється в слов'янських мовах через морфонологічні зміни в одиницях, а й поєднування їх значень, що повинно б знайти своє відображення в правилах семантичної сполучуваності морфем.

З'ясування особливостей упорядкування морфемних структур у підсистемі, як і законів конструювання цих структур, має велике значення для прикладної лінгвістики, скажімо, для здійснення автоматичного синтезу слів з морфем, а також для систем автоматичної обробки текстової інформації, зокрема, для ефективнішого автоматичного морфологічного аналізу, створення автокоректора тексту тощо⁹.

Встановлення інвентаря морфемних структур слова слід проводити на статистично достовірному мовному матеріалі. Коректна організація його визначає надійність одержаних висновків. Одним із шляхів розв'язання цього питання може стати перезапис одиниці словника української мови, в якому подаються поділені на морфеми слова, у вигляді формули морфемної структури слова. При перезаписі кожна морфема слова повинна бути переведена в одиницю певного класу. Таких класів передбачається п'ять: корені, префікси, суфікси, з'єднувальні голосні в складному слові, флексії. Позначимо їх, відповідно, символами: **K, P, S, I, F**.

Перекодування слова, поділеного на морфеми, у формулу його морфемної структури за спеціальними програмами здійснив комп'ютер відповідно до завдань морфемно-словотвірного фонду української мови¹⁰. ЕОМ не тільки перезаписала кожне слово, а й уклала словник формул морфемних структур¹¹,

⁷ Оливеріус З. Ф. Морфемы русского языка. – С. 25.

⁸ Kowalik K. Op. cit. – S. 154.

⁹ Белоногов Г.Г., Богатырев В.И. Автоматизированные информационные системы. – М., 1973. – 328 с.

¹⁰ Машинний морфемно-словотвірний фонд української мови створює група співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР з 1988 року. Докладніше про проект фонду та здійснювану на його основі комплексну програму автоматизації досліджень з української морфеміки та словотворення див.: Клименко Н.Ф. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.

¹¹ В основу цього машинного словника покладено довідник з морфемного аналізу українських слів І.Т. Яценка (Яценко І.Т. Знач. праця), реєстр якого був доповнений

установила їх абсолютну частоту в обстеженому матеріалі, тобто сукупність усіх слів з такою формулою морфемної структури, а також визначила питому вагу слів з тією чи іншою структурою в матеріалі дослідження. Комп'ютер підібрав також слова-ілюстрації до кожної формули з показником їх належності до певної частини мови.

На даному етапі опрацьовано майже 100 тис. слів. Одержано 368 формул морфемних структур, що становлять інвентар комплексних одиниць морфемної підсистеми мови. Завдяки цьому з'являється можливість вивчення їх у різних аспектах, за різними ознаками в обсязі найповніших словників української мови та півмільйонної вибірки з текстів сучасної української художньої прози. У цій статті розглядатимуться інвентар морфемних структур, їхні типи, що властиві словам різних частин мови, а також закони конструювання структури слова. Кожна з мов має свій «морфемний портрет», яким вона вирізняється в колі споріднених та неспоріднених мов. Існує певна морфемна сітка (зразки її наводяться), що ніби нависає над кожним коренем, задаючи певні характеристики слова і визначаючи побудову допустимих структур у мові.

Ознаки цієї сітки найрізноманітніші, її можна вивчати в багатомірному просторі, щоразу за кожною ознакою визначати ядро і периферію системи, а також співвідношення їх між собою¹².

Системотворчими в нашому аналізі виступають ознаки морфемної структури слова й узагальненої морфемної сітки цих структур, характерних для української мови. До перших належить тип слова (просте чи складне), в якому виділяється певна структура, її питома вага, належність до ядра чи периферії за ступенем реалізації, за проявом у морфемній структурі слова законів глибини, переваги, простоти, симетрії. До других – можливості розгортання морфемних структур слів основних частин мови, залежність його від глибини і простоти структури.

Роль окремих ознак морфемної будови слова почасти можна визначити за допомогою кількісної оцінки. З цього погляду В.С. Перебийніс запропонувала такі критерії оцінки системи: елементи, що становлять 75 % досліджуваного масиву, входять до її ядра, приблизно 90 відсотків утворюють її основу і близько 10 – належать до периферії¹³.

одиницями з одинадцятитомного тлумачного «Словника української мови» та двотомного «Частотного словника сучасної української художньої прози» (Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980; Частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1981. – Т. 1. – 862 с.; Т. 2. – 854 с.).

¹² Кузнецова А.И. Параметрическое исследование периферийных явлений в области морфемики: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1988. – С. 4.

¹³ Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 165.

Таблиця 1

Розподіл слів за типом морфемної структури

Кількість морфем у слові	Прості слова			Складні слова			Загальна кількість слів	Питома вага в масиві (у %)
	Кількість типів морфемних структур	Кількість структур	Реалізація в словах	Кількість типів морфемних структур	Кількість структур	Реалізація в словах		
1	1	1	403	-	-	-	403	0,22
2	2	3	6444	1	1	115	6559	0,87
3	3	6	19208	4	6	1048	20256	21,24
4	4	7	29715	9	21	3197	32912	34,51
5	4	8	20174	12	38	4746	24920	26,13
6	5	9	4479	19	53	2843	7322	7,67
7	5	9	694	24	67	1660	2354	2,46
8	3	6	39	29	69	435	474	0,49
9	2	3	4	22	38	116	120	0,125
10	1	1	1	10	14	18	19	0,02
11	1	1	1	5	5	7	8	0,008
12	-	-	-	2	2	2	2	0,002
Разом	31	54	81162	137	314	14187	95349	99,73

Слова з одним коренем (прості) покривають 85,1 % одиниць досліджуваного матеріалу. Кількакореневі охоплюють лише 14,9 % (див. табл. 1). Першим властиві 54 морфемні структури слів, другим – 314. Така велика відмінність в кількості морфемних структур пояснюється специфікою складного слова. Воно здебільшого виникає внаслідок згортання словосполучення й успадковує від нього співвідносні основи, які часто є комплексними одиницями, що складаються з кореня і кількох афіксів. Саме тому в складних словах представлено значно більше різноманітних морфемних структур порівняно з простими. Однак у середньому продуктивність однієї формули морфемної структури простого слова в 33,2 рази вища, ніж у складного.

У кожному з цих двох різновидів слів є структури, одні з яких становлять ядро морфемної підсистеми мови, інші – її периферію. Наявна солідна і статистично достовірна інформаційна база дозволяє запровадити кількісну параметризацію структур за наповненням. Ті з них, що реалізуються в обсязі від одного до десяти слів, належать до периферії.

40 морфемних структур простих слів відносяться до ядра системи, а 14 – до периферії. Ось зразки перших: **K** (*над*), **KF** (*мова*), **KS** (*тихо*), **K2S** (*тихенько*), **K3S** (*темнувато*), **K4S** (*дівочитися*), **K5S** (*драматизуватися*), **PK4S** (*напрактикуватися*), **KSF** (*голівонька*), **K2SF** (*ручечка*), **PKF** (*замалий*), **PK2SF** (*обплітальний*), **PK3SF** (*покорительська*), **PK5S** (*децентралізуватися*), **2PK3SF** (*нерозсідланий*), **PK2S** (*присунути*)¹⁴.

¹⁴ Числа перед символом афікса вказують, скільки разів він повторюється в слові.

Периферію представляють структури: **4PKS** (*доневноїду*), **3PK5SF** (*неоподатковуваний*), **3PK6SF** (*неоподатковуваність*)¹⁵. У складних слів, у яких багатша морфемна сітка, значно багатша і периферія, до неї входить 156 формул з 314, тобто понад половину: **KSİK2S** (*солодкомовно*), **KFK2S** (*жалюгідно*), **KİKİPK3SF** (*мікрофотоустановка*). До ядра належать формули: **KİKF** (*лісосіка*), **KİKSF** (*хлібосольство*), **KİK2S** (*чародіяти*).

Кожна частина мови неоднаковою мірою реалізує арсенал допустимих морфемних структур. Так, прості іменники мають 22 структури (з них чотири периферійні: **PK5SF** (*одомашнювання*), **2PK4SF** (*доустановлення*), **3PK2SF** (*неспроможність*), **3PK6SF** (*неоподатковуваність*), прикметники – 18 (з них дві периферійні: **K5SF** (*поляризаційний*), **3PK2SF** (*несприйнятливий*). У дієслів 23 структури, серед яких периферійних чотири: **K6S** (*більшовизуватися*), **PK6S** (*одомашнюватися*), **3PK4S** (*попризвичаюватися*), **4PK2S** (*поперерозподіляти*).

Характерною особливістю всіх периферійних структур є ознаки, які перебувають на межі дозволеного певними законами побудови слова. Серед них на першому місці закон глибини слова, що передбачає таку кількість морфем у ньому, яка не перевищує 7 ± 2 одиниці. В цьому виявляється вплив обмеженого об'єму оперативної пам'яті людини. Вперше цю гіпотезу висловив В. Ингве щодо структури речення¹⁶. Згодом її було поширено на морфемну структуру слова в різних мовах¹⁷. Свого часу висвітлювалися наслідки перевірки цієї гіпотези на матеріалі української мови (в межах 15 тис. слів)¹⁸. Аналіз значно ширшого матеріалу дозволив дещо уточнити висловлені раніше положення, але в основному підтвердив зроблені висновки.

Ядро системи формують три-, чотири-, п'ятиморфемні слова, що становлять 81,88 % досліджуваних одиниць. Доповнені дво-, шести-, семиморфемними словами, вони реалізують 98,88 % її можливостей. На слова з більшою за 7 кількістю морфем не припадає й одного процента. Не дуже поширені й одноморфемні слова, що становлять 0,22 % масиву. Це, з одного боку, підтверджує перевагу в українській, флективній за своєю природою, мові слів, оформлених афіксами. З другого, наведені дані свідчать про справедливість висновку, що мова віддає перевагу словам з такою глибиною, яка розташована в інтервалі, найсприятливішому для породження і сприйняття мовлення і продиктованому об'ємом оперативної пам'яті людини¹⁹. У мові, найчастіше в її науково-технічному стилі, орієнтованому на сприйняття написаного тексту, зустрічаються поодинокі слова з 11 (*неоподатковуваність*) або й 12 (*паливо-мастильно-заправний*) чи 13 морфем (*антенно-приймально-передавальний*), проте вони ста-

¹⁵ У формулах фіксувалася нульова іменна флексія.

¹⁶ Ингве В. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – 1965. – Вып. 4. – С. 126-138.

¹⁷ Москович В.А. Глубина и длина слова в естественных языках // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6. – С. 17-32; Миракян Э.Б. Испытание гипотезы Ингве на материале армянского языка // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 206-213; Кузнецова А.И. Морфемная глубина слова в русском языке // Проблемы структурной лингвистики. 1984. – М., 1988. – С. 27-36.

¹⁸ Клименко Н.Ф. Глубина слова сучасної української мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К., 1972. – С. 17-21.

¹⁹ Москович В.А. Зазнач. праця. – С. 28.

новлять виняток, а не правило. З даних, узагальнених у табл. 1, випливає, що в словах рідко порушується межа дозволеного оперативною пам'яттю людини, окресленого числом 7.

У морфемній системі перевага віддається словам з кількістю морфем, близькою до середньої глибини, що вимірюється 3,9 морфемами. Серед простих найбільше чотириморфемних слів, серед складних – п'ятиморфемних. Отже, в системі віддається перевага словам з глибиною 4 ± 1 морфема.

Закон глибини слова тісно пов'язаний із законами переваги і простоти, запропонованими В.С. Перебийніс для визначення фонологічної структури слова²⁰. Вони виявляють свою силу і при конструюванні морфемної структури слова. Згідно з першим невелика кількість структур реалізується з високою частотою і охоплює переважну більшість слів словника, а решта їх має низький ступінь реалізації. Згідно з законом простоти складніші (за кількістю морфем, а отже, і кількістю охоплених словом одно- і різнофункціональних морфемних зв'язків) структури використовуються рідше, ніж прості.

Мова ощадливо використовує інвентар морфемних структур, віддаючи перевагу небагатьом із них, що реалізуються у великій кількості слів. Якраз вони і становлять ядро морфемної підсистеми мови. При цьому закон переваги тісно пов'язаний із законом простоти. Чим простіша морфемна структура, тим вищий ступінь її реалізації в інвентарі одиниць мовної системи²¹.

В основних частин мови межею простоти, з одного боку, є глибина слова з шести морфем. За нею наповнюваність кожної складнішої морфемної структури різко знижується. З другого, межею виступають кінцеві та передкінцеві для префіксів і суфіксів позиції, які вони можуть займати в слові. Кількість слів з морфемними структурами такого типу складності, тобто з 4 префіксами або з 6 суфіксами, теж дуже незначна. В матеріалі дослідження вони не становлять і одного відсотка. Виявлену залежність між простотою морфемної структури і ступенем її реалізації в мові передає побудована на основі матеріалу сітка реальних і можливих структур простого слова української мови, що проектується на основні частини мови. Не маючи змоги подати її в повному вигляді, наводимо лише морфемну сітку іменників (рис. 1)²². На рисунку біля кожної формули стоять числа – показники її реалізації.

Ми бачимо, як розгортаються ядерні структури слова. Коренево-флексійні структури можуть зростати до тричленних префіксальних комплексів: **KF** (мова), **PKF** (засада), **2PKF** (заохота), **3PKF** (неспромога). Ця межа (3 префікси) характерна також для розгортання іменників з одним (**RSF** гордота, **PKSF** згарище, **2PKSF** доочищення, **3PKSF** незнаходження), двома (**K2SF** грамотійка, **PK2SF** поліпшення, **2PK2SF** доукомплектування, **3PK2SF** переусвідомлення), трьома суфіксами (**K3SF** голубенятко, **PK3SF** поліпшування, **2PK3SF** заокругленість, **3PK3SF** несприйнятливість).

²⁰ Перебийніс В.С. Зазнач. праця. – С. 166-168.

²¹ Тут не беруться до уваги кореневі слова.

²² При побудові морфемних сіток використовувався принцип їх графічного зображення, поданий у зазначеній праці В. Ингве. В українській мові всі іменні суфіксальні структури обов'язково мають флексію. Тому розгортання післякореневої частини формул на зразок KF відбувається шляхом вклинювання морфем класу S.

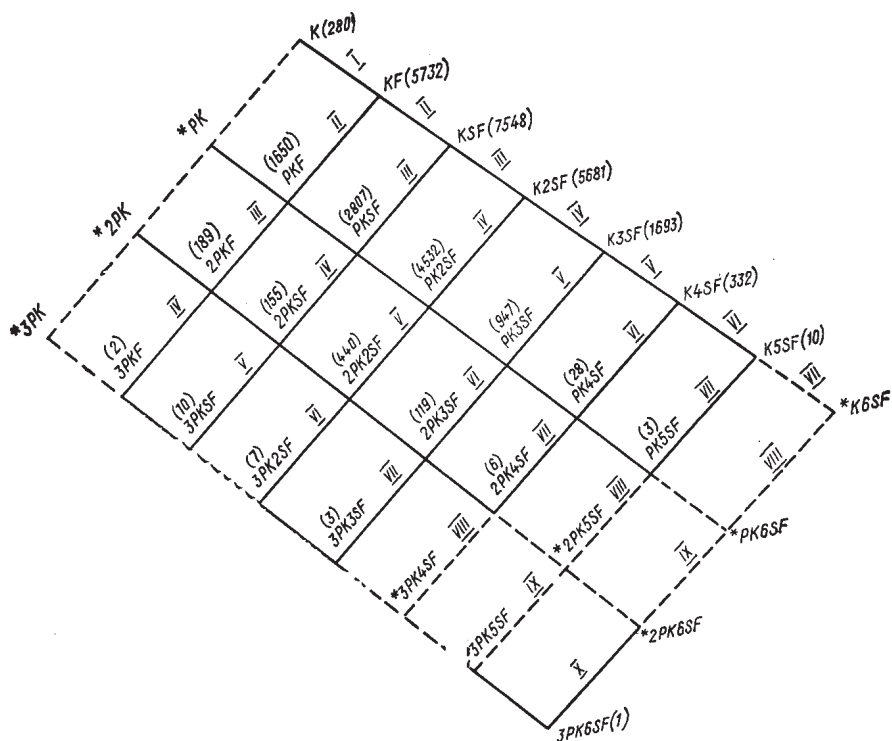

Рис. 1. Морфемна сітка простих іменників

Водночас помітно, що з ускладненням структури знижується кількість її реалізацій. Це однаковою мірою характерно для розгортання як докореневої (лінія **KF–3PKF** та ін.), так і післякореневої (лінія **KSF–K5SF** та ін.) частин морфемних структур. На кожному такті ускладнення найбільш реалізованими є ядерні структури, наприклад, поєднання кореня і флексії, кореня та суфікса або префікса та кореня. За ними йдуть суфіксальні (з 2–4 суфіксами) та однопрефіксально-суфіксальні структури. Вони становлять основу іменників, бо охоплюють понад 99 % слів цієї частини мови. Нереалізовані структури відзначені на рисунку зірочками, їх зона охоплює структури з трьома префіксами, шістьма суфіксами, з кількома префіксами та чотирма-шістьма суфіксами.

Структура, що містить корінь, чотири суфікси і флексію, розгортається щонайбільше двочленими префіксальними комплексами (**K4SF** *жерібкувальник*, **PK4SF** *поливальничка*, **2P4SF** *доустатковування*). Кінцева для іменників п'ятичленна суфіксальна структура може розгортатися одним префіксом (пор. **K5SF** *дранкування* і **PK5SF** *одомашнювання*). Максимальна для іменників структура **3PK6SF** реалізується в єдиному слові *неоподатковуваність*.

Морфемна сітка прикметників подібна до іменників, але має вужче поле можливостей. Якщо в іменників шість структур належать до нереалізованих, то у прикметників їх більше – 10. У них ще рідше реалізуються структури з трьома префіксами. Відсутні **3PKF**, **3PK3SF**, **3PK6SF**, а також двопрефіксні з кількістю

суфіксів, більшою за три, – **2PK4SF**, **2PK5SF** тощо. Ядро простих прикметників утворюють ті самі структури, що й у іменників, – суфіксальні (причому з кількістю суфіксів від 1 до 3) та однопрефіксно-суфіксальні.

Дієслівні суфіксальні структури розгортаються від першої до шостої позиції, отже, вони довші, ніж у іменників. Високий ступінь реалізації характерний для двох із них: **K2S** (2906 слів на зразок *гадати*) та **K3S** (1691 – *слідкувати*).

Префіксальні структури зростають до позиції 4. Серед них найбільшу продуктивність, вимірювану 10914 словами, має формула **PK2S** (*доглядати*). Високий ступінь реалізації властивий також структурам з одним префіксом і одним **PKS** (893 – *добути*), трьома (**PK3S**, 1875 – *політизувати*), чотирма суфіксами (**PK4S**, 743 – *викришитися*) або з двома префіксами і двома-трьома суфіксами (**2PK2S**, 2039 – *розмінювати*, **2PK3S**, 752 – *доустаткувати*).

Три-, чотирипрефіксні структури здебільшого мають невисокий ступінь реалізації (пор. **3PK2S**, 45 – *поперевиховувати*, **3PK3S**, 24 – *поназбируватися*, **3PK4S**, 1 – *попризвичаюватися*) або потрапляють в зону нереалізованих (**4PKS**, **3PK5S**, **4PK3S** тощо).

Морфемна сітка прислівників засвідчує найбільшу кількість реалізованих морфемних структур, хоча й обмежена семиморфемними словами, Її багатоманітність пояснюється зв'язками прислівників з іменниками, прикметниками та дієсловами, а також їхньою здатністю розгортати кореневі структури. Останні зростають до трипрефіксальних слів: **K тепер**, **PK дотепер**, **2PK доокіл**, **3PK впротязь**. Суфіксальні прислівникові структури розгортаються до п'ятої позиції (*страждальницьки*). Серед них найбільше слів з двома суфіксами (711 одиниць на зразок *дратливо*). За ними йдуть трисуфіксальні (261 *дратівливо*). Пік розгортання прислівникових морфемних структур припадає на слова середньої глибини (4 ± 1 морфема).

Складні слова мають інші морфемні сітки, але в одній статті дати їх характеристики немає можливості. Відзначимо лише, що в їхніх структурах, які є поєднаннями комплексних основ, жодного разу не порушуються межі, окреслені морфемними структурами простих слів. Більше того, найчастіше повторюються дво- – чотириморфемні структури (**KIKSIKIK2SF** *електросвітловолодікарня*, **KIKSF** *добродушний*, **KSIKSF** *сірковуглець*) і дуже рідко довші.

У морфемних сітках усіх частин мови підтверджується дія законів простоти і переваги. Цю взаємодію можна сформулювати у вигляді залежності: ті структури слів мають найвищий ступінь реалізації в мові, які є простими і перебувають у межах середньої глибини слова.

Аналіз морфемних структур слів за проявом у них симетрії чи асиметрії вимагає введення вищого ступеня абстрагованості в їх представленні і заміни символів префіксів, суфіксів, з'єднувальних голосних, флексій, тобто всіх афіксальних морфем (не-коренів), одним символом **A** зі збереженням властивої їм позиції в слові. За цих умов, наприклад, формула **PK2S** переписується як **AK2A** або **AKAA** і в такому вигляді вона вже уособлює тип морфемної структури слова.

За умовами нашого аналізу в простих словах вісь симетрії проходить по кореню і виявляється у формах співіснування афіксальної докореневої частини з

післякореневою. В складних словах кілька коренів, тому необхідна інша ознака виміру симетрії. Нею може стати такт. В.С. Перебийніс запровадила поняття такту для виміру симетрії у фонологічній структурі слова української мови²³. Він визначався як певний набір послідовностей фонем, що повторюється в слові.

Згодом поняття такту з успіхом застосували при вивченні фонологічної структури слова в англійській мові²⁴, а також структури реферативного тексту російською мовою²⁵.

Це поняття придатне для виміру симетрії в морфемних структурах складних слів. Тактом у них можна вважати повторюваний корінь, двочленні поєднання кореня з афіксом у пре- (**АК**) чи постпозиціях (**КА**), тобто реально існуючі частини слова. Такі такти можуть дорівнювати найпростішим ядерним структурам простих слів: **К** (*тут, про*), **АК** (*нопід, поза*), **КА** (*село, хата*) або бути ускладненими завдяки основам–комплексним морфемним одиницям у складному слові. Місце повторення такту фіксується спеціальним значком. Так, структура **КЗАКА** прочитується як **КЗА : КА**, оскільки реалізується в морфемній структурі **К2SI : KF** (*житлофонд, житлоплоща*), а також **КА : 2АКА**, бо представлена в **КІ : 2РKF** (*газорозподіл*).

Аналіз морфемних структур слів за цими ознаками (розташуванням афіксів щодо кореня в простих словах і повторюваністю тактів у складних) дає можливість виявити в них симетрію та асиметрію, встановити розподіл слів з певним типом структури в сучасній українській мові.

У матеріалі дослідження на 81162 простих слова виявлено 54 морфемні структури, що в термінах афіксів і коренів, тобто як певні типи структур, зводяться до 31 типу. Серед простих слів кореневих (тип **К**) 403. Їх питома вага $\approx 0,49\%$. Це здебільшого слова невідмінюваних частин мови: вигуки (*о, ех*), прислівники (*там, тут, доти*), частки (*аж, ну*), прийменники (*на, об, про*), сполучники (*а, але, і*), звуконаслідувальні дієслівні слова (*гав, хлоп*), хоча зустрічаються також невідмінювані іменники (*адаждіо, денді, есе*) та прикметники (*брутто, нетто, хакі*).

35875 слів (як $\approx 44,2\%$) описуються типами морфемних структур, у яких є лише післякоренева частина. Тут важливо відзначити, що серед таких слів є іменники, прикметники, дієслова, прислівники, займенники, числівники, тобто основні частини мови, які утворюються в даному випадку виключно за допомогою суфіксів або суфіксів, поєднаних з флексіями чи постфіксом **-ся**: **KF** (*поліно, схема*), **KS** (*нести, вище*), **KSF** (*ганьба, гордота, поліняччя*), **K2S** (*полірувати, раненько*), **K2SF** (*школярка*), **K3S** (*поліруватися, дратівливо*), **K5S** (*страждальницьки, дранкувати*).

²³ Пор., наприклад: Перебийніс В.С. Зазнач. праця. – С. 147-151.

²⁴ Слипченко Л.Д. Фонемная структура лексики английского языка : Автореф. лисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1974. – 21 с.

²⁵ Муравицкая М.П., Слипченко Л.Д. Симметрия в лингвистических системах // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – Киев, 1982. – С. 70-84; Муравицкая М.П. Простое и сложное предложение в структуре реферативного текста // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. Киев, 1986. – С. 66-97; Дарчук Н.П. Симметрия в предикативных парах // Учен. зап. Тартус. ун-та. – 1981. – Вып. 591. – С. 29-34.

У структурах 44581 слова ($\approx 54,92\%$) представлені поєднання префіксів та суфіксів чи префіксів, суфіксів і флексій. Однак у 38560 словах цього типу, тобто в $47,5\%$, постпозитивна частина за кількістю морфем переважає препозитивну: **PKSF** (*зарубка, обвалище, помітливий*), **PK2S** (*відшарувати, подряпати, подертися, помісячно*), **PK3S** (*по-лікарському, по-лівацьки, покругліти*), **PK2SF** (*заперечування, подряпинка*), **PK3SF** (*поліпшувач, поліпшування, покаламутнілий*), **PK4S** (*покруглішати, поміцнішати*), **2PK3S** (*переобладнати, попросипатися*). І лише в 287 словах ($\approx 0,34\%$), що реалізують типи **PK** (*попри*), **2PKF** (*допомога, досхоchu, захохта*), **3PKF** (*неспромога, надовкола, донесхоchu*), **3PKSF** (*неспроможний, незнаходження*), **3PK2S** (*поназбирувати, неспостережно*). **4PKF** (*доневоїду*), **4PK2S** (*поназдоганяти*), препозитивна частина потужніша за постпозитивну.

Особливої уваги заслуговують двоморфемні одиниці, в яких наявна лише препозитивна частина і які описуються формулою **PK**. Такі поєднання префіксів з коренями функціонально рівнозначні словоскладанню. Вони властиві прислівникам *відтоді, дотепер, нікуди*, прийменникам *з-під, з-за, поміж, понад, попід*, сполучникам *неначе, немов*.

В. Ингве, вивчивши особливості синтаксичної структури речення в англійській мові, відзначав, що їй властива більшою мірою асиметрія, ніж симетрія. Він підкреслював, що мова не має таких можливостей розгалуження структур у препозиції, які є в її розпорядженні при розгортанні структур у постпозиції²⁶. Свого часу ми спробували поширити гіпотезу В. Ингве на морфемну структуру слів²⁷. Теоретичною основою такого розширеного тлумачення була думка Є. Куриловича про подібність структури слова і речення, яка знаходить свій вияв у тому, що «внутрішній порядок морфологічних елементів слова не збігається із зовнішнім»²⁸. Було встановлено, що максимальна кількість морфем у простому слові української мови дорівнює 11, але в препозиції до кореня може стояти максимум чотири префікси. Суфікси можуть перебувати в шостій позиції після кореня. Отже, глибина регресивних структур у слові обмежена числом 4. На майже 100 тис. проаналізованих одиниць не набирається і десятка слів з такими структурами: *поназдоганяти, поперерозподіляти, доневоїду*, причому крайні для себе позиції і префікси, і суфікси реалізують рідко.

Визначення тенденцій у співвідношенні докореневої та післякореневої частин простих слів ще більше увиразнюється при встановленні розподілу слів за певними типами структур. Так, серед структур двоморфемних слів засвідчені два типи: **КА** та **АК**. Одна постпозитивна, що втілюється в 6253 словах, друга препозитивна, що характерна для 191 слова. Триморфемним структурам властиві три типи **К2А**, **АКА** і **2АК**, що охоплюють відповідно 16010, 3092 та 106 слів.

Чотириморфемні структури представлені чотирма типами: **К3А**, **АК2А**, **2АКА**, **3АК**, які реалізуються в 10489, 18923, 297 і 6 словах. Серед п'ятиморфемних також поширені чотири типи: **К4А** (2713 слів), **АК3А** (14668), **2АК2А** (2786) і **3АКА** (7).

²⁶ Ингве В. Знач. праця. – С. 132.

²⁷ Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення... – С. 132.

²⁸ Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 35.

По п'ять типів структур зустрічається серед шестиморфемних (**K5A** – 391, **AK4A** – 2339, **2AK3A** – 1661, **3AK2A** – 86, **4AKA** – 2) та семиморфемних слів (**K6A** – 19, **AK5A** – 402, **2AK4A** – 225, **3AK3A** – 47, **4AK2A** – 1). Восьмиморфемні слова описуються трьома типами структур (**AK6A** – 15, **2AK5A** – 20, **3AK4A** – 4), дев'ятиморфемні – двома (**3AK5A** – 3, **4AK4A** – 1), десятиморфемні – одним (**3AK6A** – 1), одинадцятиморфемні – також одним (**3AK7A** – 1) типом.

Факти незаперечно свідчать про те, що серед однокореневих слів, тих, що мають у своєму складі лише корінь + суфікси або корінь + суфікси з флексіями чи постфіксом **-ся**, і тих, які складаються з префіксів, коренів та суфіксів, 74435, тобто близько 91,7 %, демонструють перевагу розгорнутої постпозитивної частини. Отже, чітко окреслюється панування асиметрії в структурі простого слова. Лише в 5925 словах ($\approx 7,3$ %) спостерігається рівновага пре- і постпозитивної частин. Їм властива дзеркальна симетрія, що характеризує типи **AKA** (**PKF** *засада, полісся, нетовстий*, **PKS** *відкрити, немало*), **2AK2A** (**2PKSF** *доочищення, запобігливий, несхожість*, **2PK2S** *заповзято, постягати, повисолоплювати*), **3AK3A** (**3PK2SF** *неспроможність, переусвідомлення, непозбутний*, **3PK3S** *безвідповідально, наздогнавши, поназбируватися*).

Слід зазначити, що в інвентарі одиниць мови симетричні морфемні структури (**PKF** в іменників та прикметників, **PKS**, **2PK2S** у дієслів), з одного боку, входять у десяток найпродуктивніших. З другого, більшість симетричних структур належить до ядра морфемної підсистеми мови, за винятком тих, що об'єднуються типом **3AK3A**. Наведені дані, можливо, узгоджуються із сформульованим Дж. Грубером законом про передумови творення деяких афіксів, що традиційно займали постпозитивну позицію в слові. Дж. Грубер виводить таку залежність, підтверджену історичним розвитком багатьох мов: коли яка-небудь частина вихідної синтаксичної конструкції при творенні похідного слова починає виражатися за допомогою афікса, то афікс займає позицію, протилежну тій, яку займав його корелят²⁹. У сучасній українській мові таким способом формуються структури багатьох композитних слів, що утворюються за допомогою афіксоїдних основ: *любити правду* → *правдолюб*, *добувати нафту* → *нафтодобування*.

Складним словам властиві кілька форм симетрії: ритмічна і дзеркальна. Перша реалізується за рахунок переносів і поворотів, друга – у формі дзеркального відображення. При ритмічній симетрії підряд може повторюватися той самий такт кілька разів у слові (**K** : **K** *мовби*, **KA** : **KA** *лісоруб*), або він повторюється з частковим розширенням (**K2A** : **K3A** *вільнодумствувати*, **AKA** : **2AK2A** *неплатоспроможний*) чи звуженням свого початку або кінця (**AK2A** : **K2A** *побутописець*, **K3A** : **K2A** *кінематографувати*).

Іноді такт повторюється з переносом через інший такт у тій самій формі (**KA** : **K** : **KA** *міськпартком*, **KA** : **AK** : **KA** *міськвиконком*) або з видозмінами – розширенням чи звуженням його (**KA** : **K** : **K2A** *крейсер-авіаносець*).

Дзеркальна симетрія не характерна для морфемних структур складних слів. Вона реалізується в 57 одиницях, питома вага яких дорівнює приблизно 0,4 %.

²⁹ Gruber J. Functions of the lexicon in formal descriptive grammars. – Bloomington, 1972. – 119 p.

Цей тип структур описується формулою **AK : KA**, що на нижчому ступені абстракції представлена як **PK : KF** і **PK : KS**. Перша втілюється в іменниках-абревіатурах *заготконтора*, *постпред*, прикметниках *всюдисущий*, прислівниках *навек-віки* та займенниках *аніякий*, що є наслідком словоскладання. Друга – тільки в прислівниках на зразок *впівголоса*, *впівсили*. Невелика кількість складних слів з морфемними структурами цього типу свідчить про те, що сполучення префіксальних основ, не закритих суфіксами або єднальними голосними, не характерне для сучасної української мови.

Здебільшого кількакореневі слова будуються за законами ритмічної симетрії. Значна частина з них віддає перевагу монотонній симетрії, коли певний такт повторюється без змін у слові. Тут виділяються одиниці (їх 158) з повторюваними коренями, які утворюють щонайбільше чотири такти: **K : K** (*ей-ей*, *га-га*, *мовби*, *круть-верть*), **K : K : K** (*пліч-о-пліч*, *е-е-ех*, *казна-де*, *казна-коли*), **K : K : K : K** (*гу-гу-гу-гу*, *неначебто*, *немовбито*). Вони реалізуються відповідно в таких кількостях одиниць: 115, 38, 5.

Ядро слів з ритмічними монотонними структурами становлять одиниці типу **KA : KA** (їх 2095). Це численні іменники, прикметники, прислівники, в яких після першого кореня йде з'єднувальна голосна, а після другого – флексія чи суфікс. Їх морфемна структура описується формулами: **KI : KF** *криголам*, *некролатрія*, *простодушний*, **KI : KS** *простосердо*, *щиросердо*, Набагато менше серед них слів (65), описуваних формулою **KF : KF**, що є наслідком або редуплікації – *кицю-кицю*, *голий-голий*, або зразком давнього словоскладання – *жологіддя*, *дев'ятисотий*; **KSKS** *дуже-дуже*.

Такт **KA** в межах складного слова може повторюватися три (**KI : KI : KF** *електросамовар*, *електроенцефалограма*, **KF : KF : KF** *двадцятиріччя*, **KF : KI : KF** *гамма-спектрометр*) або й п'ять разів (**KF : KF : KF : KF : KF** *стодвадцятип'ятиріччя*).

У монотонних структурах слів, які є наслідком основокладання (**KSI : KF** *дурносміх*, *нейтронографія*, *сірковуглець*, **KSI : K2S** *животворити*, *животворно*) і рідше словоскладання (**K2S : KSF** *жовтець-пшінка*, **K2S : K2S** *ганяти-ганяти*, *дрібно-дрібно*, **KSF : KSF** *дрібний-дрібний*, *жінка-весляр*), часто повторюється розширений такт **K2A**. Таких одиниць 573.

Досі йшлося про повторювані такти з розширюваною постпозитивною частиною. Однак ритму дотримуються також слова, в яких корінь супроводжується пре- і постпозитивною частинами: **AKA : AKA** (**PKF : PKF** *прозорий-прозорий*), **AK2A : AK2A** (**PKSI : PKSF** *складкоутворення*, *дослідно-показовий*), **AK3A : AK3A** (**PK3S : PK3S** *подивитися-подивитися*).

Простежується закономірність: чим довше або чим коротше складне слово, тим більшу роль у його структурі відіграє симетрія. Так, дво- і дванадцятиморфемні слова всі без винятку монотонно ритмічні, більше половини десяти-, одинадцятиморфемних слів ритмічні за морфемною будовою. Симетрія найповніше виявляється в складних словах середньої довжини з 4-5 морфем. На них припадає відповідно 71,9 % та 86,8 % одиниць від усіх складних слів такої самої довжини. Ці цифри показові тим, що добре узгоджуються з законом переваги, який також

поширюється на симетричні морфемні структури слів. Чотири-, п'ятиморфемні складні слова становлять ядро підсистеми одиниць цього типу.

Кількісний розподіл структур складних слів за різними видами симетрії свідчить про те, що вона відіграє значно більшу роль у їхній будові порівняно з простими словами. Більше половини з них (8101 слово, або приблизно 57,1 %) дотримується симетричної ритмічної будови. У простих словах переважає асиметрія за рахунок розгорнутих постпозитивних частин, що перевершують препозитивні. Якраз тому важливо з'ясувати співвідношення цих частин і в багатокоренових словах, а також встановити питому вагу префіксальних і суфіксальних слів з однаковою кількістю морфем. Цю величину доцільно визначати окремо для простих і складних слів однакової глибини (див. табл. 2). Так, якщо в матеріалі дослідження виявлено 191 просте двоморфемне слово, а всього одиниць з одним коренем і двома морфемами – 6444, то питома вага перших дорівнює приблизно 2,96 %.

Таблиця 2

Розподіл префіксальних і коренових слів

Кількість морфем у слові	Прості слова						Разом простих слів
	Кореневі	%	Префіксальні	%	Непрефіксальні	%	
1	403	0,22	-	-	-	-	-
2	-	-	191	2,96	6253	97,03	6444
3	-	-	3198	16,6	16010	83,35	19208
4	-	-	19226	64,70	10489	35,29	29715
5	-	-	17461	86,55	2713	13,44	20174
6	-	-	4088	91,27	391	8,72	4749
7	-	-	675	97,26	19	2,73	694
8	-	-	39	100	-	-	39
9	-	-	4	100	-	-	4
10	-	-	1	100	-	-	1
11	-	-	1	100	-	-	1
12	-	-	-	-	-	-	-

Продовження таблиці 2

Кількість морфем у слові	Складні слова								
	Кореневі	%	Префіксальні	%	Непрефіксальні	%	Разом складних слів	Разом слів	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	-	-	-	-	-	-	-	403	0,22
2	115	100	-	-	-	-	115	6559	6,87
3	38	0,18	25	2,38	985	93,98	1048	20256	21,24

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4	5	0,002	75	2,34	3117	97,45	3197	32912	34,51
5	-	-	168	3,53	4578	96,46	4746	24920	26,13
6	-	-	284	9,98	2559	90,01	2846	7322	7,67
7	-	-	110	6,62	1550	93,97	1660	2354	2,46
8	-	-	61	14,02	374	85,97	435	474	0,49
9	-	-	23	19,82	93	80,17	116	120	0,12
10	-	-	3	16,66	15	83,33	18	19	0,02
11	-	-	2	28,57	5	71,42	7	8	0,008
12	1	50	1	50	2	50	2	2	0,002

Виявляється кілька характерних тенденцій у розподілі слів з префіксами і без них при зміні глибини слова. Питома вага простих префіксальних слів невпинно зростає, починаючи з двоморфемних одиниць. У шести-, семиморфемних словах вона досягає більше ніж 90 %. Усі восьми-, одинадцятиморфемні слова містять у своїй структурі префікси. Цю тенденцію віддзеркалює інша, протилежна: кількість суфіксальних слів знижується, починаючи з триморфемних похідних і вичерпує себе серед семиморфемних. Отже, помітна залежність: чим більша глибина простого слова, тим частіше в його структурі префікси використовуються разом із суфіксами, хоч префікси рідко розростаються до своїх крайніх позицій. Тільки поєднання цих морфем спричинює порушення меж глибини слова (7 ± 2), дозволеної оперативною пам'яттю людини.

Складні слова виявляють своєрідність у тому, що серед них переважають безпрефіксні одиниці. Чітко окреслюється й інша ознака: морфемні структури складних слів у прикінцевій чи кінцевій основах містять префікси, пор. **PK** : **PK2S** *напіврозплющувати*, **PK** : **PKSF** *напівсвідомий*. Таких структур у 2,71 рази більше, ніж тих, у яких префікс стоїть у препозиції до всього слова: **PK** : **KSI** : **KSF** *неспільномірний*, **P** : **KSI** : **K2S** *полегковажити*, **P** : **KI** : **PK2S** *продієвідмінювати*, чи належить першій основі складного слова (**PKSI** : **K2S** *побожно-урочисто*).

Значна кількість префіксальних прикінцевих та кінцевих основ складного слова пояснюється особливостями його внутрішнього синтаксису. Вони виявляються в тому, що пояснюваний член словосполучення, яке мотивує складне слово, займає в ньому останню позицію. Найпродуктивніше при творенні композитів використовуються дієслівно-іменникові сполучення, в яких функціонує багато префіксальних дієслів. Природно, що співвідносні з ними основи зберігають префікси в складі мотивованих слів. Здебільшого це однопрефіксні основи: у 510 словах з формулою **KI** : **PKSF** *електрозв'язок, дороговказний*, 456 – із структурою **KI** : **PK2SF** *боєпостачання, електророзвідування*, 144 – описувані зразком **KI** : **PKF** *дороговказ*. Рідше – двопрефіксні: **KI** : **2PKSF** *газонепроникний, словосполучення*, **KSI** : **2PKSF** *народно-визвольний*, **KSI** : **2PK2SF** *світлонепроникність*, **KI** : **2PK3SF** *довгонестихаючий*.

Як показує вивчення морфемних структур слова у сучасній українській мові, їх ознаки зумовлені дією ряду законів, що є визначальними для будови струк-

турних об'єктів різних мовних рівнів. Одні з них – глибина слова – зумовлені особливостями пам'яті людини, зокрема обмеженим об'ємом короткочасної пам'яті. Другі, як асиметрія в структурі простих слів, – діючою протягом тривалого мовного розвитку тенденцією до розташування афіксальних морфем у постпозиції до кореня. Треті, наприклад, симетрична будова великої кількості складних слів, ґрунтуються на специфіці їхнього творення, представленого у вигляді співвідносних комплексних основ, одержаних унаслідок згортання мотивуючих словосполучень.

Причини четвертих (високочастотне вживання простіших структур порівняно з складними) необхідно шукати в особливостях будови мовної системи і знову ж таки в специфіці людської пам'яті. Учені підкреслюють, що в мові функціонує невелика кількість її одиниць і діють відносно надійні правила їх комбінації для вираження безкінечної кількості різних відтінків значення³⁰. Отже, в ній існує тенденція до зменшення кількості одиниць, що пояснюється властивостями пам'яті людини (вона обмежена). З.Ф. Оліверіус, інтерпретуючи концепцію А. Мартіне щодо морфемної структури слова, справедливо відзначає, що мова дотримується економії інвентаря простих знакових одиниць. Вони разом з невеликою кількістю правил семантичної сумісності створюють основу мовного коду, який охоплюється пам'яттю людини і дозволяє породжувати та сприймати практично безкінечну кількість висловлювань³¹.

Оскільки в мові панує тенденція до спрощення коду, обмеження накладаються і на складність морфемних структур, і на вживання складних їх типів, і на використання комбінацій морфем, багато з яких заборонені чинними в мові правилами їх сполучуваності (фонемними, семантичними, стилістичними) тощо. Інтерпретація синтагматичних ознак морфемних структур слова у плані семантичної поєднуваності морфем – наступне актуальне завдання української морфеміки.

³⁰ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. – 1960. – Вып. 1. – С. 264-381; Оливеріус З.Ф. Морфемы русского языка. – С. 12; Martinet A. Elements de linguistique générale. – Paris, 1961. – 224 p.

³¹ Оливеріус З.Ф. Морфемы русского языка. – С. 13.

РОЗДІЛ II

ЗІСТАВНО- ТИПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКИ, СЛОВОТВОРУ, ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ГРАМАТИКИ

Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні¹

Коротка характеристика складних дієслів у сучасній українській мові може вміститися на кількох сторінках. Насамперед звертає на себе увагу незначна їхня кількість у лексиконі мови. Відомо, що в реєстрах словників різних мов 40 % становлять іменники, 25 % – дієслова, 20 % – прикметники. Решта відсотків припадає на слова інших частин мови [Папп 1962: 141].

Аналіз складних слів, представлених у найавторитетніших словниках сучасної української мови, серед них і неологічних, за розподілом між частинами мови показує, що в них левову пайку займають іменники та прикметники, а на дієслова не припадає і одного відсотка одиниць [СУМ 1970; УОС 2007]. Зіставлення реєстрів словників української та новогрецької мов, що мають приблизно однаковий обсяг – 140 тисяч слів, показало, що в українській мові питома вага складних слів усіх частин мови ≈ 11 %, у новогрецькій їх близько 17% [Μλαμπλιώτης 1998]. Композитних дієслів у сучасній українській мові понад 200, у новогрецькій – їх більше 1200, тобто їхня питома вага більша в кілька разів порівняно з українською. Це ставить дослідника перед завданням з'ясувати, чому ми спостерігаємо таке явище.

Серед тих складних дієслів, які засвідчено в словниках, трапляються слова двох типів: ті, що співвідносні з еквівалентними їх за значеннями словосполученнями: *марно тратити – марнотратити, плескати руками – рукоплескати, зрікатися самого себе – самозрікатися*, та ті, що є афіксально-композитними похідними від інших частин мови: *хлібороб – хліборобити, сталевар – сталеварити, прикметників: різноманітний – урізноманітнювати, кособокий – скособочитися*. Переважають останні, тобто утворені афіксальним способом від композитних іменних основ.

У зіставному плані важливі дані дозволяє одержати аналіз сполучуваності основ в композитному слові, насамперед здатність комбінуватися в одному дієслові двох дієслівних основ. Таких композитів ми не спостерігаємо в українській мові. Композиція двох дієслів трапляється в небагатьох юкстапозитах, тобто одиницях,

¹ Уперше опубліковано в: Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-132.

утворених словоскладанням: *говорили-балакали, думати-гадати, казати-співати, пити-гуляти, ходити-походжати*. Ці слова побутують у фольклорних текстах, у художній літературі, але їх не засвідчують словники. Це відрізняє композитні дієслова від іменників, прикметників, для яких характерна сполучуваність основ свого ж класу: *лісостеп, лісотундра, оленебик, шишокоягода, історико-філологічний, військово-морський, жовто-зелений, зеленувато-блакитний*.

Від дієслівних композитів за допомогою афіксів утворюються нечисленні похідні: *благословення, видозмінений, животворящий, кровоточивий*. Видотворення за допомогою префіксів, що так характерне для простих (з одним коренем) дієслів, у сучасній українській мові обмежене громіздкістю морфемної структури композитних дієслів. Відомо, що збільшення афіксальних похідних від композита супроводжується в сучасній мові певною декомпозицією слова, спрощенням основ у ньому і наближенням до простих афіксальних слів: *злодій – злодіювати, злодійка, злодіячити, злодійський; тихомирити – утихомирити – утихомирення*. Композиція основ стримує подальше морфемне розростання слова і робить складні дієслова специфічною за співвідношенням словотворчих компонентів групою слів порівняно з морфологічно простими дієсловами. Адже прості афіксальні дієслова становлять більшість слів цієї частини мови, близько 82% утворено дієслівними морфемами (суфіксами і префіксами).

Характерною особливістю складних дієслів у сучасній українській мові є незначна частина афіксоїдних (префіксоїдних та суфіксоїдних) основ у їхній будові. Власне префіксоїдів, тобто перших основ композитного слова, що широко комбінуються з іншими основами, в матеріалі дослідження не засвідчено. Використання суфіксоїдних основ (складників слова, що займають у ньому останню позицію і повторюються в багатьох словах) теж обмежене небагатьма прикладами на зразок: *благословити, гострословити, поблагословити, злословити, кривословити, лихословити, полихословити, налихословити; взаємодіяти, добродіяти, лиходіяти, лицедіяти, священнодіяти, чародіяти; куховарити, покуховарити, сталеварити*. Це відрізняє дієслова від інших частин мови, насамперед іменників, у яких наявність префіксоїдів становить визначальну рису основоскладання: *лісоматеріал, лісоруб, лісосадивний, лісостеп, лісосмуга, лісосплав*. Для іменників та прикметників характерне вживання багатьох суфіксоїдних компонентів: *бензовоз, молоковоз, лісовоз, цементовоз* та ін.; *дугоподібний, місяцеподібний, підковоподібний, серпоподібний* тощо.

Словосполучення перехідних дієслів з іменниками стають джерелом широкого творення від них слів інших частин мови – іменників-найменувань різних словотворчих категорій: *лісоруб, сировар, криголам, м'ясорубка, риборозвідня, маслоробство* та прикметників: *водоплавний, зерноочисний, нафтодобувний, мідеплавильний, сонцесяйний*. Однак дієслівні двокомпонентні словосполучення обмежено використовуються для формування складних дієслів, що пов'язано зі згортанням багаточленних словосполучень у слово, якого уникає мова. Отож, широкий зовнішній синтаксис дієслів призводить до обмеження їхнього внутрішнього синтаксису в композиції основ у слові.

Аналіз неологізмів у сучасній українській мові за два останні десятиліття показує, що нових дієслів з'явилося у лексиці мало: *демонополізувати, за-*

бюрократитися, зіноземитися, розбюрократизувати. Оформилися нові видові пари: *взаємозалежати – узвзаємозалежнити, узвзаємозалежнювати*, зворотні дієслова: *самоліквідуватися, самоототожнюватися, саморозпускатися, самостратифікуватися.* Засвідчено деякі композитно-суфіксальні лексеми: *мікроскопувати, голографувати.* Реєстр неологізмів значно поповнився за рахунок іменників, прикметників та прислівників [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 221-223].

Новогрецьким композитним дієсловом властиве поєднання в межах того самого слова двох дієслівних основ, співвідносних з дієсловами, що називають протилежноспрямовані дії: *ανεβοκατεβαίνω* підніматися і спускатися, *ανεβοκατεβάζω* піднімати й опускати, *αναβοσβήνω* блимати, *ανοιγοκλείνω* відчиняти і зачиняти, блимати, моргати, *αυξομειώνω* зростати і зменшуватися, коливатися, *μπαινοβγαίνω* входити і виходити, *πηγαίνοέρχομαι* ходити взад і вперед, курсувати або дії як ціле: *παίσογελώ* гратися, сміючись, *πειθαναγκάζω* примушувати силоміць, умовляти погрозами, *τρεμοφέγγω* мерехтіти, *τρωγοπίνω* пити-гуляти, *χασκογελώ* реготати.

Від таких композитних дієслів можливе утворення суфіксальних похідних: то *ανεβοκατέβασμα* підйом і спуск, то *ανοιγοκλείσιμο* відкривання і закривання, блимання, моргання, η *αυξομείωση* збільшення і зменшення по черзі, коливання, *αυξομειωτικός* який то збільшується, то зменшується, *αυξομειωτικά* навперемінки, та *μπαινοβγάλματα* снування, ходіння взад і вперед, часті відвідини, то *πηγαίνοέλα* ходіння взад і вперед, поїздка туди і назад.

Розгляд сполучуваності основ дієслова з іншими частинами мови розкриває своєрідність їхньої мотивації у новогрецькій мові. У ролі їхніх мотиваторів активно використовуються різні за семантикою словосполучення дієслова з іменниками, прикметниками, числівниками, а також прислівниками.

Найбагатшу за семантикою групу утворюють дієслова, мотивовані сполученнями дієслова з іменниками, які виражають об'єктні: *αλυσοδένω* одягти наручники, *μηλοβολώ* кидати яблуками, *τυροκομώ* виготовляти сир, *βιοπαλεύω* боротися за життя, *αστροθετώ* класифікувати зірки за сузір'ям, а також інструментальні значення: *αλατοπιπερώνω* посипати сіллю з перцем, *σφυροκοπώ* бити молотком; *θαλασσοδέρομαι* бути побитим морем.

Композитні дієслова утворюються на основі словосполучень дієслів з іменниками з локативними значеннями: *θαλασσοπνίγομαι* тонути в морі, *θαλασσομαχώ* битися на морі, *οπισθοδρομώ* рухатись в зворотному напрямку, *ευθυδρομώ* рухатися прямою дорогою.

У новогрецькій мові численна група композитних дієслів з першими основами, співвідносними з числівниками: *δεκαπλασιάζω* удесятерити, *εικοσιπλασιάζω* збільшити в 20 разів, *δευτεροπαντρεύομαι* одружуватися вдруге.

Велике лексичне наповнення властиве групі композитних дієслів, у структурі яких у першій позиції використано основи займенників: *αυτοελαίνούμαι* самовихвалятися, *αυτοσχεδιάζω* імпровізувати, *αυτοσυντηρούμαι* утримувати самого себе, *αλλοστρατίζω* змінювати маршрут, іти іншою дорогою.

Продуктивному перетворенню цих словосполучень у слова сприяють особливості синтаксису новогрецької мови, зокрема здатність багатьох дієслів бути в одних контекстах перехідними, в інших неперехідними. Це дозволяє іменникам

у знахідному відмінку в поєднанні з дієсловами виконувати кілька функцій: бути об'єктом дії, виражати локальні, а також інструментальні значення, пор.: αμαξοδρομῶ їхати швидкісним поїздом, πελαγοδρομῶ, θαλασσοδρομῶ пливти морем, παγοδρομῶ кататися на ковзанах, ιστιοδρομῶ пересуватися на вітрильнику, πεδιλοδρομῶ кататися на ковзанах, τροχοπεδιλοδρομῶ кататися на роликових ковзанах і σταδιοδρομῶ робити кар'єру.

У багатьох таких композитних дієсловах, особливо тих, що мотивовані дієслівно-іменними словосполученнями з об'єктними значеннями, використано численні суфіксоїдні основи дієслівного походження. Останні можуть співвідноситися з дієсловами, що функціонують самостійно типу σκολῶ обстежувати, спостерігати, στηθοσκολῶ вислухати (хворого), σπλαχνοσκολῶ обстежувати внутрішні органи, ενδοσκολῶ обстежувати внутрішні органи за допомогою ендоскопа або бути зв'язаними, тобто використовуваними лише в складі композитних дієслів: ανθοβολῶ цвісти, αβγοβολῶ нести яйця (про курку), βροντοβολῶ гриміти, κεραυνοβολῶ вражати громом, λιθοβολῶ кидати каміння, πετροβολῶ закидати камінням, σπινθηροβολῶ іскритися, сяяти, φεγγοβολῶ світити, сяяти.

У матеріалі дослідження визначено понад 120 таких суфіксоїдних основ [Κουρμούλης 1967]. Багато з них дуже продуктивні в мові. До високопродуктивних, наприклад, належать основи -λογῶ (об'єднує 163 слова), -γραφῶ (76), -ποιῶ (120), -βोलῶ (45), -κοπῶ (41). По кілька десятків слів групують основи -φορῶ, -δρομῶ, -μετρῶ, -μιλῶ, -λαλῶ, -ζῶ, -περνῶ, -πατῶ, -δοτῶ, -μαχῶ та ін.

Це означає, що такі одиниці стали словотворчими і утворюють композитні слова, оминаючи перетворення словосполучення-мотиватора в слово. Вони приєднуються до інших, переважно іменникових основ, виражають типове семантичне співвідношення основ: дія (останній у слові дієслівний компонент) та її об'єкт/ місце/ інструмент (вказані першими співвідносними з іменниками основами). Це окреслює серійність творення подібних між собою композитів за однотипною моделлю.

Продуктивність дієслівного основоскладання у новогрецькій мові зумовлено також морфологічними характеристиками самого дієслова, зокрема властивою йому часо-видовою категорією. Її визначає опозиція часів дії у процесі, в розвитку, що утворюються на основі дієслів теперішнього часу (ενεστώτας, παρατατικός, μέλλοντας ατελής), та дій цілісних, які відбулися (αόριστος, παρακείμενος, υπερσυντέλικος, μέλλοντας τέλειος). Учені Х.Клерис та Г.Бамбінїотис називають цю категорію γραμματικό ποίον ενεργείας граматична якість / властивість дії, що буває ατελής тривалою та τέλειο закінченою [Κλαίρης, Μπαμπινιώτης 2005: 1126]. Саме вона характеризує бачення мовцем події з погляду її внутрішньої часової межі: як розвиток, продовження, чи повторення, тобто тривалої ατελής, або закінченої, напевно виконаної (τέλειο).

Інше впорядкування часо-видових значень дієслова у новогрецькій мові порівняно з часовими та видовими значеннями в дієсловах української мови зумовлює інакші способи оформлення родів дієслівної дії та їх продуктивність. У сучасній українській мові відтворення здійснюється здебільшого за допомогою префіксів та суфіксів. За спостереженнями вчених, в українській мові дієслова за

реалізацією виду поділяють на парновидові (співвідносні в межах видової пари), непарновидові (непарні, неспіввідносні за видовою ознакою) та двовидові [Вихованець 1988: 103; Загнітко 1996: 215-216; Городенська 2004: 226, 234; Українська грамматика 1986: 97-98].

Видотворення пояснюють, з одного боку, як таке, що має морфологічну словозмінну сутність, з другого, як лексико-семантичну нетотожність, отже словотвірну сутність. За наслідками функціонального аналізу зроблено висновок про те, що видові форми словозмінної природи переважають, бо становлять 70% від загальної кількості перфективів та імерфективів [Загнітко 1996: 216]. К.Г.Городенська підкреслює, що морфологічну категорію виду слід розглядати як категорію мішаного словозмінно-словотвірного типу, «її словозмінна сутність виявляється в імперфектних видових протиставленнях, а словотвірна – переважно в перфектних видових протиставленнях» [Городенська 2004: 226].

Морфологічно-словотвірну категорію дієслівних родів (способів) дії в українській мові формують переважно префіксальні дієслова доконаного виду, утворені від дієслів недоконаного виду. Більшість із них – це дієслова з новими лексичними значеннями [Городенська 2004: 227]. Саме в їхньому середовищі насамперед формуються дієслівні роди, тобто «ряди дієслів, які характеризуються морфологічною однотипністю та семантичною спільністю» [Сучасна українська... 1997: 414; Українська грамматика 1986: 117]. Їх ще називають способами дієслівної дії, доповнюючи рядами дієслів, яким властива лексико-семантична спільність [Маслов 1965: 71; Бондарко, Буланін 1967: 13-14; Маслов 2004: 228; Петрухіна 2009: 95]. Меншою мірою роди дієслівної дії формуються в середовищі одновидових дієслів недоконаного виду, серед них і ті, що утворюються за допомогою постфікса **-ся**.

У сучасній українській мові роди дієслівної дії виражено переважно префіксальним, суфіксально-префіксальним, префіксально-суфіксальним, суфіксально-постфіксальним і префіксально-суфіксально-постфіксальним словотвірними способами і найменшою мірою – основокладанням.

У новогрецькій мові з її часо-видовою дієслівною парадигмою головним способом вираження значень дієслівних родів дії є основокладання, меншою мірою – префіксація.

Для зіставлення родів дієслівної дії в новогрецькій та українській мовах обираємо семантичний поділ їх на групи: часові, або фазові, кількісні; результативні (в українській вони об'єднують одновидові дієслова доконаного виду), а також власне – зворотні та взаємно-зворотні (реалізовані в українській мові одновидовими дієсловами недоконаного виду).

У обох зіставлюваних мовах спостерігаємо синонімію різних словотворчих засобів вираження значень родів (способів) дієслівної дії. Цей тип відношень поєднує між собою префікси та ці морфеми з афіксоїдними основами. Так, у вираженні кількісного дієслівного роду дії, зокрема надмірної, синонімічні відношення об'єднують префікси *ката-*, *пара-*, *утер-*, *ава-*: *катаθωροῦβώ* дуже кричати, *καταλαμπώ* дуже сяяти, *παραπληρώνω* переплачувати, *παραφωνάζω* дуже кричати, *υπερχειλίζομαι* переливатися через край.

У вираженні часових значень, а також кількісної багатократної дії синонімія характерна для префіксів *μετα-/ματα-* *ματαβάζω* класти знову, *ματαβαίνω* знову виходити, *ανα- αναζώ* повертатися до життя, *ανακολλώ* клеїти знову та афіксоїдних основ *ξανα-*, *παλι-*: *ξαναβάζω* класти знову, *ξαναφυτεύω* пересаджувати, *παλινορθώνω* відновлювати, реставрувати. Кількісна інтенсивна дія об'єднує значення дієслів з префіксами *παρα-* *παραβρέχω* дуже поливати, *υπερ-* *υπεραγαπάω* дуже любити та основу *πολύ-* *πολυτοτίζω*, *πολυαγαπάω*.

Синонімічними відношеннями охоплено самі композити завдяки їхнім першим основам, що єднають їх за спільним оцінним компонентом значення дії або віддієслівної ознаки: *κουτσοκαταλαβαίνω* = *μισοκαταλαβαίνω* розуміти мало, трохи; *κουτσοκαταφέρνω* = *μισοκαταφέρνω* ледве встигати; *πολυθρήνητος*, *πολυδάκρυτος*, *πολύκλαυστος* дуже оплакуваний; *μισόκλειστος* = *ημίκλειστος* напівзачинений; *μισοτελειωμένος* = *ημιτελής* напівзакінчений; пор. ще *στραβοκέφαλος*, *ξεροκέφαλος*, *χοντροκέφαλος* упертий.

Часто такі відношення спричинюють виникнення словотвірних синонімічних варіантів: *στραβοπόδαρος*, *στραβοπόδης*, *στραβοκάννης* кривоногий.

Дієслівним композитам з різними значеннями родів дії властиве упорядкування за антонімічними відношеннями: *καλοπερνώ* – *κακοπερνώ* жити добре – погано, *καλοπαντρεύω* – *κακοπαντρεύω* одружити вдало – невдало, *μεγαλοδείχνω* – *μικροδείχνω* здаватися старшим – молодшим за свій вік, *μακρολογώ* – *κοντολογώ* говорити довго – коротко, *πολυκλαίω* – *ψιλοκλαίω*, *σιγοκλαίω* плакати багато – мало, схлипувати, *χοντροκόβω* – *ψιλοκόβω* різати товсто – тонко, *αυτοθαυμάζομαι* милуватися самим собою – *αλληλοθαυμάζομαι* захоплюватися один одним, *αυτεπαινούμαι* самовихвалятися – *αλληλοεπαινούμαι* вихваляти один одного тощо.

Усе це свідчить, що роди дієслівної дії в новогрецькій мові упорядковано в межах лексико-словотвірної категорії, де протиставлення одиниць за словотворчими засобами доповнює зіставлення (або об'єднання) їх за лексико-семантичними відношеннями.

До дієслівного основоскладання залучено не лише ті прикметникові основи, що мають оцінні компоненти значення і через транспозицію прикметника в прислівник стають потужним засобом творення композитних дієслів. У новогрецькій мові в цій сфері функціонують параметричні прикметники, що вказують на розмір предметів (висоту, довжину, ширину, об'єм тощо) типу *μεγάλος* великий, *μικρός* малий, *ελαφρός* легкий, *βαρύς* важкий. Їхні основи використовуються в композиції дієслів, хоч і не в такому обсязі, як основи інших оцінних прикметників. Для цього необхідно, щоб вони містили в своїх семантах певні ознаки, скажімо, довготи – стислості як властивостей часу, чи семи переносних значень, які трансформують їх в оцінні одиниці типу *ελαφροπατώ* ступати легко, *βαρυαλγώ* тяжко страждати, *μεγαλοურγώ* вершити подвиги, *μικρολογώ* бути дріб'язковим, *μικροψυχώ* бути малодушним.

У сучасній українській мові не засвідчено жодного випадку використання основи, співвідносної з параметричним прикметником, для творення дієслів.

Вираження часових, фазових характеристик дії за допомогою основоскладання і префіксододавання у новогрецькій мові охоплює незначну частину лексики.

Часо-видові значення (представлення дії в процесі та дії завершеної) зосереджено в морфології дієслова, в словозмінній його парадигмі, що є флексійною і суфіксальною. Фазові її ознаки, які відносять до родів дієслівної дії, у новогрецькій мові реалізовано описовими конструкціями типу «починати/закінчувати плюс дієслово»: αρχίζω ва τραγουδώ/τελειώνω ва τραγουδώ починати, закінчувати співати, τελειώνω ва τραγουδήσω переспівати.

Основоскладання вносить свої семантичні характеристики у часові виміри дієслів у лексичному плані. Основ, що модифікують семантику часу в композитних дієсловах, небагато: макро-/макру-, κοντο- (вказують на довгу-коротку тривалість дії, названої другим складником слова): μακροημερεύω довго жити, κοντοστέκω зупинятися ненадовго. Вони можуть утворювати між собою антоніми μακρολογώ – κοντολογώ говорити довго – коротко. Продуктивність їх у сучасній мові невисока. Не підвищують її слова з одного синонімічного з ними ряду за семантикою першої основи. Так, основи βραχυ- (від прикметника βραχύς короткий, маленький) та συντομο- (від σύντομος недовгочасний, короткий) у композитних дієсловах не трапляються.

Основи νεο-, καινο-, що є корелятами прикметників νέος новий, καινός новий, у дієсловах-композитах рідкісне явище: καινοτομώ запроваджувати нове, новаторське. Їхній вимір часу в плані якісної характеристики дії (через її результат, що є новим) реалізовано здебільшого в прикметниках та іменниках. І в новогрецькій, і в українській мові продуктивне творення композитних прикметників від простих віддієслівних прикметників результативного стану за допомогою основи гр. νεο- та укр. **ново-**: νεοφερμένος новоприбулий, νεοφτευμένος новопосаджений.

Серед засобів вираження часових ознак засвідчено префікс про-, що підкреслює в лексичному значенні похідного «передування дії, попередньої відносно твірного слова»: προβλέπω передбачати, προαισθάνομαι передчувати. Український відповідник префікса про- морфема **перед-** у творенні дієслів малопродуктивна.

Більша активність властива основам ξανα-, επανα-/επαν-, παλι та префіксам μετα-/ματα-, ανα-, що виражають значення багатократної, повторюваної дії: ξαναθυμίζω знову нагадувати, ξαναβρίσκω знову знаходити, επανεκτιμώ переоцінювати, επανεκλέγω переобирати, επανπροσδιορίζω перепризначати, παλινοστώ знову повертатися на батьківщину, μετασχηματίζω перепланувати, μεταχρωματίζω перефарбовувати, αναδημοσιεύω передруковувати, επανεξετάζω перепровіряти.

Найчисленнішими за лексичним наповненням є кількісні роди дієслівної дії. Їх реалізує багато основ і продуктивні префікси пара-, ката-, υπερ-. Поділ цих родів дієслівної дії на певні семантичні підгрупи передбачає об'єднання дієслів недостатнього ступеня вияву дії, середнього, виконаного наполовину (основа μισο-: μισοκλείνω напівзакрити, напівзаплющити), рівномірно розподіленої між об'єктами дії (основа ισο- ισοζυγώ бути в стані рівноваги, ισοσκελίζω зрівноважувати) та надмірного ступеня вияву дії: πολυαγαλώ дуже любити, πολυγελώ багато сміятися, πολυκαπνίζω багато палити.

У новогрецькій мові основа πολυ-, співвідносна з прислівником πολύ багато, дуже, високопродуктивна в творенні дієслів надмірного ступеня вияву ознаки. Протилежна їй за значенням основа λιγο- (від λίγο мало), що виражає недостатній

ступінь вияву ознаки, трапляється в поодиноких дієсловах типу *розм.* λιγοθυμώ = λλοθυμώ непритомніти.

Матеріал показує, що завдяки участі багатьох основ найповніше представлено якраз композитні дієслова, що передають значення неповного ступеня вияву ознаки, точніше послабленого її ступеня, за допомогою інших основ. Найпродуктивніша серед них ψιλο-, яка виражає значення «трохи, ледве»: ψιλοαπειλώ трохи погрожувати, ψιλοαρέσω трохи подобатися, ψιλοκουτσαίνω накульгувати. Для неї характерні ще значення «філігранно, точно», що співвідносять дієслова з цією основою та синонімічною з нею λεπτο- і антонімічною χοντρο-: χοντροκόβω різати товсто – ψιλοκόβω різати тонко; ψιλολογώ, λεπτολογώ, ψιλοκοσκινίζω досліджувати щось дуже уважно, з подробицями.

Дію не в повному обсязі характеризують основи κουτσο-: κουτσοβλέπω ледве бачити, κουτσοπερνώ ледве животіти, κουτσοπίνω пити потроху та κουφο-, яка підкреслює млявість, повільність дії, названої другим компонентом композита: κουφοβράζω кипіти на повільному вогні, κουφοβοσκώ пасти худобу потай.

Серед композитних дієслів з характеристикою кількісних родів дії виділяється тематична група лексем, що характеризують рух за його повільною/прискороною швидкістю. До їхнього складу входять основи αργο-, σιγο-, βραδυ-: αργοκινώ рухатися поволі, αργοπατώ поволі ступати, αργοσβήνω поволі гаснути; σιγοβρέχει накрапати (про дощ), σιγοκλαίω схлипувати; βραδυτορώ поволі рухатися, βραδυπλοώ поволі плисти та ταχυ-, γοργο-: ταχυπλοώ плисти швидко, γοργοδιαβαίνω проходити швидко, γοργοδρομώ швидко бігти, γοργοποδίζω швидко йти.

Слід підкреслити, що композитних дієслів з основами, які виражають швидкий, тобто інтенсивний, рух, менше, ніж лексем, котрі називають рух повільний, млявий.

У новогрецькій мові поширено композитні дієслова, які характеризують кількість дії і містять основу πρωτο- (співвідносно з порядковим числівником πρώτος перший) зі значенням «уперше». У словнику Г.Бамбінійотиса таких слів близько двох сотень: πρωτοπαίζω вперше грати, πρωτοπαίρνω вперше брати, πρωτογνωρίζω вперше познайомитися, πρωτοδοκιμάζω вперше скуштувати [Г.Μπαμπινιώτης 1998: 1526]. Такі дієслова широко використовуються в новогрецькій розмовній мові та її художньому стилі.

У ній набули продуктивності дієслова з основою χιλο- тисячо-, що мають експресивно-оцінний відтінок значення дії, виконаної багато разів: χιλιοευχαριστώ тисячу разів дякувати, χιλιопαρακαλώ тисячу разів (наполегливо) просити, та численні композити від віддієслівних прикметників з ознаками результативного стану: χιλιοδιαβασμένος тисячу разів прочитаний, χιλιοειπωμένος сказаний багато разів, χιλιотραγουδισμένος тисячу разів співаний.

Рівноправно розподільну дію характеризують композитні дієслова з основою ισο- (співвідносно з прикметником ίσος = ίσιος рівний, однаковий), якій відповідає українська **рівно-**. Вона стосується ступеня вияву предикативної ознаки і вказує не на недостатність за інтенсивністю чи надмірні дії, а на однаковість впливу дії, розподіленої між кількома об'єктами: ισοζυγώ зрівноважувати, ισορροπώ, ισοσκελίζω збалансувати. У обох зіставляваних мовах основи ισο- та **рівно-** трапляються частіше

в іменниках, ніж у дієсловах: η ισοδυναμία рівновага, рівнозначність, η ισομετρία рівномірність, η ισοτιμία рівноправність. У обох мовах ці основи – складники численних прикметників, виниклих на ґрунті прикметниково-іменникових словосполучень: ισογώνιος рівнокутний, ισομεγέθης рівновеликий, ισοπλατής рівноширокий. На відміну від новогрецької в сучасній українській мові представлено численні композитні прикметники результативного стану: *рівновіддалений, рівноможливий, рівноприскорений*.

Серед дієслів, у яких підкреслено недостатній ступінь вияву дії, виділяються композити з основами $\mu\sigma\sigma\omega$ та **напів-**: $\mu\sigma\sigma\alpha\nu\omicron\iota\gamma\omega$ напіввідчинити, напіврозкритися, $\mu\sigma\sigma\beta\rho\acute{\alpha}\zeta\omega$ напівзварити, $\mu\sigma\sigma\chi\omicron\rho\tau\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ напівнаїстися. Характерною їхньою особливістю є приєднання до віддієслівних прикметників результативного стану: $\mu\sigma\sigma\omicron\kappa\rho\epsilon\mu\iota\sigma\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ напівзруйнований, $\mu\sigma\sigma\omicron\lambda\eta\sigma\mu\omicron\nu\eta\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ напівзабутий, $\mu\sigma\sigma\omicron\varphi\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ напівз’їдений. Інша основа $\eta\mu\iota-$, що виражає значення дії, виконаної наполовину, в творенні дієслів малопродуктивна. Здебільшого вона трапляється в іменниках: $\omicron\iota$ $\eta\mu\iota\alpha\gamma\omega\gamma\omicron\iota$ напівпровідники, η $\eta\mu\iota\sigma\acute{\epsilon}\lambda\iota\nu\omicron\varsigma$ напівмісяць, $\tau\omicron$ $\eta\mu\iota\kappa\acute{\upsilon}\kappa\lambda\omicron$ півколо. В новогрецькій основу $\eta\mu\iota-$ засвідчено в численних прикметниках – ознаках результативного стану: $\eta\mu\iota\theta\rho\alpha\upsilon\sigma\tau\omicron\varsigma$ напіврозбитий, $\eta\mu\iota\kappa\alpha\tau\epsilon\rho\gamma\alpha\sigma\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ напівоброблений, $\eta\mu\iota\sigma\beta\eta\sigma\tau\omicron\varsigma$ напівзгорілий.

У функціонально-семантичних полях аспектуальності підполя власне- і взаємно- зворотної дії в двох зіставляваних мовах мають спільні та відмінні риси. У обох мовах для вираження їх використовуються афіксальні морфеми: в новогрецькій префікси $\alpha\nu\tau\iota-$ (для передачі значення дії у відповідь) та $\sigma\upsilon\nu-$ (для окреслення солідарної дії), а також система закінчень зворотного-пасивного стану, основи $\alpha\upsilon\tau\omicron-$ і $\alpha\lambda\lambda\eta\lambda\omicron-$ разом із множиною займенників (зворотних, означених) як лексичних конкретизаторів дієслів та деяких прийменникових конструкцій типу $\mu\epsilon\tau\alpha\acute{\xi}\upsilon$ $\mu\alpha\varsigma$ між нами, \omicron $\acute{\epsilon}\nu\alpha\varsigma$ $\sigma\tau\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron$ один другому, \omicron $\acute{\epsilon}\nu\alpha\varsigma$ $\mu\epsilon$ $\tau\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron$ один із другим, \omicron $\acute{\epsilon}\nu\alpha\varsigma$ $\epsilon\nu\alpha\nu\tau\acute{\iota}\omicron$ $\tau\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu$ один проти одного, \omicron $\acute{\epsilon}\nu\alpha\varsigma$ $\alpha\pi\acute{\omicron}$ $\tau\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron$ один від одного, зворотного займенника $\tau\omicron\nu$ $\epsilon\alpha\upsilon\tau\acute{\omicron}$ $\mu\omicron\nu$ самого себе.

В українській мові це конфіксально-постфіксальні комплекси **на-...-ся, за-...-ся** *находиться, заходить* та інші, постфікс **-ся** *голитися*, основи **само-, взаємо-** та зворотний займенник *себе*, означальний *сам*, словосполучення *один одного, один з одним, один для одного, один проти одного* та ін.

На відміну від новогрецької мови, в якій дієслівне основоскладання реалізовано численними лексемами, які характеризують у композитах роди дієслівної дії, в українській основоскладання такого типу обмежене кількома прикладами на зразок *марнотратити* або трапляється в нечисленних дієсловах з фразеологізованими значеннями: *тихомирити, утихомирити, утихомирювати, взаємовиключати, кривословити, злословити*.

У сучасній українській мові в незначному обсязі порівняно з іншими частинами мови композитні дієслова утворюються на ґрунті дієслівно-іменникових словосполучень з об’єктними відношеннями: *видозмінити, боготворити, благодіяти*, а ще частіше їх мотивують словосполучення іменника в наз.в., що вказує на абстрактну дію, та іменника в род.в.: *боговшанування, боготвілення, боговідступництво, богозневага, боготворення, богошукач*.

Близько трьох десятків дієслів з двома основами є афіксальними похідними від композитних іменників-назв осіб: *верховодити, вітрогонити, коногонити, куховарити, сталеварити, хліборобити*, назв приладів: *гектографувати, літографувати, мікроскопувати, стереотипувати, склографувати, фонографувати, картографувати, телеграфувати*, та прикметників: *легковажити, врівноважувати*.

Натомість і в новогрецькій, і в українській мовах зростає тенденція до оформлення композитів від прикметників результативного стану, до яких приєднуються численні основи, співвідносні також з прикметниками, що містять оцінні значення: *βραδύκαυστος* який повільно спалахує, *легкозаймистий, βραδυκίνητος, αργοκίνητος* який повільно рухається, *γλυκομίλητος, γλυκολάλητος* солодкомовний, *γλυκοτραγουδισμένος* солодкоспівий, *λεπτοκαμωμένος* філігранно оброблений, *νεόκτιστος* новозбудований, *νεοεπιστρατευμένος* новобранець, *новомобілізований, ψιλοαλεσμένος* тонкозмелений тощо.

Багато з них утворює ряди синонімічних лексем типу *ελαφρόπιστος, ευκολόπιστος* легковірний або антонімічних *ψιλοκομμένος – χοντροκομμένος* порізаний тонко – товсто.

У новогрецькій мові спостерігаємо паралелізм вираження значення надмірної кількості композитними прикметниками результативного стану та префіксальними утвореннями, які мають тотожні з ними другі основи: *ολόκλειστος = κατάκλειστος* повністю закритий, *ολοστόλιστος = καταστόλιστος* повністю прикрашений, *ολόφωτος = άμφωτος = κατάφωτος* залитий світлом.

У новогрецькій мові існує своєрідна група композитних ознакових слів (дієслів та прикметників), яким немає паралелей у вигляді композитів у сучасній українській мові. Це слова з основами *αξιο-*, що виражає значення «гідний чогось»: *αξιολάτρευτος* гідний обожнювання, *αξιοπρόσεκτος* гідний уваги, *αξιόποινος* вартий покарання та *ετοιμο-* – «готовий до чогось»: *ετοιμοπόλεμος* готовий до війни, *ετοιμοθάνατος* готовий вмерти.

Значно більше паралелей в українській мові до прикметників та іменників, що побудовані на ґрунті прикметниково-іменникових словосполучень: *добродушний, доброзвичайний, доброякісний, доброякісний; благочестивий, благопристойний; зловорожий, злоокий, злоязкий, злоякісний; лихомовний, лихолітний; добросердя, доброжиток, злощастя*. Деякі з них є кальками з грецької.

Вираження оцінно-якісної характеристики дії теж доцільно назвати лексикословотвірним способом дії, оскільки воно ґрунтується на основовакладанні двох частин мови – дієслова (останній складник композита) та прикметника (його перший компонент), тобто слів з однаковою семантикою – статичною (прикметниковою) і динамічною (дієслівною). Приписування дієслівному компоненту статичної ознаки відбувається через транспозицію прикметника в прислівник і виникнення нового слова з оцінним компонентом значення або характеристичною його ознакою: *ματαιοπονώ* марно працювати, *ματαιοσπουδώνω* марно намагатися, *κρυφογελώνω* потай сміятися, *κρυφομιλώνω* шепотітися, *λαθροθηρώνω* незаконно полювати, *λαθρομεταναστεύω* незаконно переселятися в іншу країну, *στραβοβλέπω* дивитися косо, збоку, *στραβοπατώ* ходити навшпинець, *πλαγιοδιποδίζω* іти боковим галопом (про коней), *πλαγιοτροχάζω* іти труськом, тюпки, *λοξοδρομώνω* відхилятися

вбїк, лавїрувати, λοξοτέμνω рубати навкосяк, криво, καθαρογράφω переписувати начисто, καλοπτερνάω добре жити, καλοπουλάω добре продавати, κακοπαντρεύω невдало одружити, κακοπληρώνω погано платити, ψευτοαρρωσταίνω удавано хворіти, ψευτοκλαίω удавано плакати.

Названі основи наділено різною продуктивністю в композиції дієслів грецької мови. Продуктивність характерна для основ καλο-, како-, ψευδο-/ψευδο-, γλυκο-, ματαίο. Малопродуктивними є καθαρο-, αληθο-, πραγματο-, πληρο.

Близькість семантики перших оцінних компонентів дієслів, прикметників та іменників створює передумови для налагодження між ними синонімічних: ματαιολογώ, κενολογώ просторікати, βαρυκαρδίζω тяжко засмучувати, πικροκαρδίζω гірко засмучувати, στραβοκοιτάζω, λοξοκοιτάζω дивитися скося, збоку та антонімічних відношень: βαρυκοιτούμαι тяжко спати – ελαφροκοιτούμαι легко спати, γλυκογελάω – πικρογελάω сміятися лагідно – гірко, γλυκοτραγουδάω співати лагідно, ніжно – πικροτραγουδάω співати гірко, καλομιλάω розмовляти привітно – какоμιλάω лихословити, καλοσυσταίνω – κακοσυσταίνω відгукуватися добре – погано.

Усім їм властиве широке використання в складі прикметників, менше іменників – назв абстрактних дії та ознак. Серед прикметників поширені композити, що називають ознаки результативного стану дій, які часто є наслідком черезступеневого словотворення, тобто перші основи в них додано безпосередньо до віддієслівних прикметників καλοχτενισμένος добре причесаний, какоψημένος погано посмажений, αξιολάτρευτος гідний обожнювання. Таке явище властиве як новогрецькій, так і українській мові.

У новогрецькій мові серед оцінно-якісних композитних прикметників результативного стану високою продуктивністю виділяються відприкметникові основи ευκολο- зі значенням легко та δυσκολο- важко, що часто трапляються у вигляді префіксоїдних аломорфів ευ- та δυσ-: ευκολόβραστος легкорозварюваний, ευκολοδιόρθωτος легковиправний, ευκολοπέραστος легкопрохідний, ευκολόπιστος легковірний, ευμετάπειστος якого легко переконати, ευσυνείδητος добросовісний, δυσκολοβάστακτος нестерпний, δυσπαλόδεικτος який важко довести, δυσκολογιάτρευτος важковиліковний, δυσδιάβατος важкопрохідний, δυσερμήνευτος важкопояснюваний, δυσόρατος важкорозрізняваний.

У сучасній українській мові основи **легко-** та **важко-** мають високу продуктивність у творенні композитних прикметників результативного стану: *легковірний, легkozмінний, легkozрозумілий, легkokерований, легkorозчинний; важковиховуваний, важкооброблюваний, важкопрогнозований, важкорозв'язний*.

В обох зіставлених мовах ці основи не є засобом творення дієслівних композитів. Композитні прикметники результативного стану з цими основами утворюють розгалужені антонімічні групи в новогрецькій мові: ευκολογνώριστος – δυσκολογνώριστος легко- і важкопізнаваний, ευκολοεξήγητος – δυσκολοεξήγητος легко- і важкопояснюваний, ευκολοκίνητος – δυσκολο-/δυσκίνητος проворний, повороткий, мобільний – неповороткий, повільний, ευκολοπρόφερτος – δυσκολοπρόφερτος легко- та важковимовний, ευκολοχώνευτος – δυσκολοχώνευτος легко- і важкотравний.

Подібне явище спостерігаємо і в сучасній українській мові: *легковимовний – важковимовний, легkozаймистий – важкозаймистий, легкодоступний – важкодоступний, легkorозчинний – важкорозчинний*.

Дієсловам сучасної української мови мало властиве складання основ з оцінно-якісною характеристикою дії: *марнословити, марнотратити, марнотратитися*.

Переконливим підтвердженням продуктивності композитного способу творення прикметників результативного стану в новогрецькій мові є слова з основою фреско- (від *φρέσκος* свіжий, прохолодний), що виражає значення «свіжо, щойно». Цю основу не засвідчено в жодному дієслові-композиті, але представлено в понад шести десятках лексем, утворених від простих віддієслівних прикметників: *φρεσκοαλεσμένος* свіжомелений, *φρεσκοαλωνισμένος* свіжообмолочений, *φρεσκοασπρισμένος* свіжовибілений, *φρεσκοβαμμένος* свіжопофарбований, *φρεσκοκαθαρισμένος* свіжовичищений, *φρεσκοκατεψυμένος* свіжоморожений, *φρεσκοξυρισμένος* свіжопоголений, *φρεσκοπλυμένος* свіжовипраний [Г.Μπαμπινιώτης 1998: 1926].

В сучасній українській мові в реєстрі орфографічного словника близько шести десятків композитних прикметників з основою **свіжо-**: *свіжовикопаний, свіжовиритий, свіжозораний, свіжозрубаний, свіжонапрасований, свіжопросолений, свіжотесаний, свіжоструганий* [УОС 2007: 767]. У обох мовах їхні твірні утворено виключно від дієслів конкретної фізичної дії.

Продуктивне творення композитних дієслів, належних різним родам дієслівної дії, у новогрецькій мові уможливило синтаксична позиція прислівника в реченні. Він здебільшого стоїть у постпозиції до дієслова. Згортання такого словосполучення в композит супроводжує пересування прислівникового компонента в початкову позицію слова: *μιλό γλυκά* – *γλυκομιλό* говорити привітно. Це створює широкі можливості для творення композитних дієслів за словотвірними моделями основовакладання з використанням афікоїдних основ без мотивації їх словосполученнями: *πρωτοβλέπω* бачити вперше, *πρωτομαγειρεύω* готувати вперше, *πρωτοχορεύω* танцювати вперше, *γλυκολαλώ* привітно говорити, *ψιλοαρρωσταίνω* трохи захворіти, *ψιλοφοβάμαι* трохи боятися. Сказане стосується також утворення прикметників результативного стану.

Література

1. Агрелль С. О способах действия польского глагола // Вопросы глагольного вида. – М., 1962.
2. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.
3. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – Л., 1971.
4. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
6. Городенська К.Г. Дієслово // І. Вихованець, К. Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 217-298.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996.
8. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С. 53-80.
9. Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. – М., 2004.

10. Мирославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – М., 1981. – 254 с.

11. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008. – 335 с.

12. Папп Ф. Морфологическая система глагольных основ в современном русском литературном языке. – Дебрецен // *Publicationes Institut Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis*. – 1962.

13. Петрухина Е. В. Сопоставительная типология глагольного вида в современных славянских языках (на материале русского, западнославянских и болгарского языков) // *Типология вида. Проблемы, поиски, решения*. – М., 1998.

14. Петрухина Е. В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. – М., 2000.

15. Петрухина Е. В. Русский глагол: категории вида и времени. – М., 2009.

16. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. – М., 2005.

17. Русанівський В. М. Дієслово // *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. – К., 1969. – С. 296-429.

18. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – 493 с.

19. Украинская грамматика. – К., 1986. – 360 с.

20. Тріандафіллідис М. Мала граматика новогрецької мови. – Салоніки, 2003. – 262 с.

21. Holton D., Mackridge P., Φιλίππάκη – Warburton Eip. *Γραμματική ελληνικής γλώσσας*. – Αθήνα, – 1998. – 495 σ.

22. Κλαίρης Χ., Μπαμπινιώτης Γ. *Γραμματική της νέας ελληνικής γλώσσας. Δομολεειτουργική. Επικοινωνιακή*. – Αθήνα, 2005. – 1160 σ.

Словники:

23. Словник української мови. СУМ, Т. 1-11. – К., 1970-1980.

24. Український орфографічний словник. УОС. – К., 2007.

25. Κουρμούλης Γ. *Αντίστροφον Λεξικόν της νέας ελληνικής*. – Αθήνα, 1967.

26. Μπαμπινιώτης Γ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. – Αθήνα, 1997.

27. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. – Θ/κη: Α.Π.Θ., Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1998. – 1532 σ.

Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних¹

Теза про зв'язки словотворення з морфологією, синтаксисом та лексикою давно усталилася в лінгвістиці [Вежбицка 1985: 307-309; Вихованець 1987: 199-203; Вихованець 1988; Докулил 1967: 3-9; Загнітко 1996: 150-200; Зализняк 1973: 53-56; Кубрякова 1978; Курилович 1962; Филмор 1981: 490-495; Чейф 1975: 300-351; Якобсон 1958: 30; Helbig 1973]. Більшою мірою її доведено на прикладах окремих мов з розгалуженими системами флексійно виражених відмінків. Менш вона розкрита в зіставному плані, коли з'ясовують типологічні ознаки словотворення, а також його характерологію в окремій мові. Адже відмінності в морфологічній структурі частин мови та синтаксичній організації речень у зіставлюваних мовах відображаються у подібності та відмінностях творення на їхній основі різних типів похідних слів.

Предметом нашого аналізу стали зв'язки між первинними і вторинними значеннями іменникових відмінків, розгляданими в аспекті функціонально-категорійної граматики, та окремими категорійними словотвірними значеннями, що формуються на їхній основі і властиві похідним іменникам та дієсловом у сучасній українській і новогрецькій мовах.

У межах названої граматики категорія відмінка розглядається як морфологічно-синтаксична і така, що пов'язана з морфологією, а також формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними і комунікативними структурами. Ми поділяємо думку авторів «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованця і К. Горденської про те, що в мові тісно співіснують морфологічні і синтаксичні відмінки. У кожній мові, де є система відмінків, існує характерний для неї формальний і тісно пов'язаний з ним значеннєвий розподіл відмінкових форм (морфологічні відмінки) і одиниці, які в своїй сукупності стосуються певною мірою універсальної системи значень реченнєвих компонентів із семантикою предметності – семантичні відмінки [Вихованець 2004: 60]. Для зіставних студій важлива думка про те, що морфологічні відмінки виражають певну сукупність семантичних функцій, об'єднуючи

¹ Уперше опубліковано в: Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Herausg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – S. 257-268.

свою формою первинну функцію, яка вказує спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також і відмінкові форми, що трапляються в певних контекстах, що більш обмежені порівняно з основною формою [Вихованець 1993: 258-260]. Отже, при такому підході в описі семантичні відмінки збігаються з субстанціальними синтаксемами: суб'єктною, об'єктною, адресатною, локативною, інструментальною, вокативною, що структуровані в реченні семантико-синтаксичною валентністю предикатів. Аналіз первинних і вторинних відмінкових функцій в одній чи кількох мовах дозволяє розкрити схожість і відмінності формування на їхній основі регулярно виражених словотвірних значень.

Система іменникових відмінків у новогрецькій та українській мовах помітно відрізняється. У новогрецькій мові чотири відмінки: називний, родовий, знахідний, кличний. У ній на відміну від української мови немає орудного та місцевого відмінків, отже, відсутнє морфологічно виражене зіставлення об'єктно-інструментальних та локативних відношень, а також суб'єктно-адресатних відношень через відсутність давального відмінка. Такі функції у новогрецькій мові перебирає на себе знахідний відмінок з прийменниками, що в ряді випадків при вираженні адресата дії синонімізується з родовим суб'єкта, пор. еквівалентні за значенням речення: *Η Άννα διαβάζει τον Γιάννη* (род. в.) *τα νέα* та *Η Άννα διαβάζει στο Γιάννη* (знах. в.) *τα νέα* 'Анна читає новини Яннісові'. Це не може не позначатися на синтаксичній структурі речення. На синтаксичному рівні мовної системи це виявляється у формуванні парадигм словосполучення з іменниками в знахідному відмінкові, здатних виражати відношення між предметами – об'єктами дії та її знаряддями або наслідками, зіставляти суб'єкти дій з іншими актантами в реченні. Вони стають основою творення похідних з відповідними категорійними словотвірними значеннями (наприклад, іменникових назв – наслідків дії, виразників кількості-одиночності, дієслівних похідних зі значенням 'класти щось у певне місце').

Відомо, що весь спектр функцій знахідного відмінка залежить від валентності предиката. У новогрецькій мові численні дієслова активного стану бувають одночасно перехідними і неперехідними. Ці їхні значення залежать від контексту, тобто перебувають поза межами форми одного слова, отже, вони мають іншу порівняно з українськими дієсловами валентність, пор.: *Τα χελιδόνια πετούν στον ουρανό* 'Ластівки летять у небі'; *Η Μαρία πετάει το στυλό που τελείωσε στο καλάθι* 'Марія кидає кулькову ручку, що закінчилася, в смітницю'. Така валентна характеристика грецьких дієслів забезпечує відносну легкість переходу багатьох дієслівних сем з розряду виражених синтаксично в розряд прихованих на словотвірному рівні й представлених лише через семантику іменника.

Іменниковий знахідний відмінок української мови визначається як такий, що наділений первинною функцією об'єкта дії та об'єкта стану. Фахівці підкреслюють, що подвійні синтаксичні зв'язки знахідного відмінка (з дієсловами, прикметниками, дієприкметниками) зумовлюють його функціонування як складної синтаксеми, що іноді поєднує значення об'єкта дії і суб'єкта стану: *Марійку* *лихоманило від образи* [Вихованець 2004: 209-210]. Форма знахідного відмінка вживається

у вторинних, прислівникових семантико-синтаксичних функціях часу (*він увесь час працював*) та обставинних функціях міри простору, міри ваги і міри вартості (*іти кілометр, важити дві тонни, коштувати три гривні*).

Знахідний прийменниковий відмінок у сучасній українській мові виражає просторові відношення кінцевого пункту руху і шляху руху, а також поширений у функції обставин часу, мети тощо.

Підкреслимо, що названі первинні (об'єкта дії та об'єкта стану) і вторинні функції знахідного відмінка іменників української мови, тобто синтаксична транспозиція відмінкової форми і набуття нею прислівникових ознак, у цілому подібні з функціями знахідного в новогрецькій. Однак роль останніх своєрідно відбивається в словотвірних можливостях грецьких дієслів та іменників.

Однією із типових для обох мов словотвірних трансформацій є така, що її описує семантична схема співвідношень 'іменник – назва знаряддя дії → дієслово – дія за допомогою цього предмета', пор.: *борона* → *боронувати* =, *η σβάρα* → *σβαρνίζω*, *коса* → *косити*, *η κόσα* → *κοσίζω*.

Нереалізованою в українській і типовою для грецької мови є семантична схема творення слів, представлених як співвідношення 'іменник – назва знаряддя дії → дієслово – дія за допомогою цього предмета → наслідок цієї дії'. Характерно, що предметне значення залишається вираженим у всьому словотвірному ланцюжку і його носієм виступає корінь, співвідносний з іменником: *το δόντι* 'зуб' → *δοντιάζω* 'кусати зубами' → *η δόντια* 'укус зубами', *το ψαλίδι* 'ножиці' → *ψαλιδίζω* 'різати ножицями' → *η ψαλιδιά* 'розріз ножицями'.

Активність цього словотвірного типу в грецькій мові настільки значна, що він стає зразком творення похідних слів за аналогією, з пропуском відіменникового дієслова в ланцюжку. Його значення (як нарощене) збережене в семантиці іменника – назви наслідку дії. Порівняймо з цього погляду повні ланцюжки похідних: *το κούτελο* 'лоб' → *κουτουλίζω* 'буцати, бити головою або рогами' → *κουτουλιά* 'удар головою' (про тварин), *η μύτη* 'ніс' → *μυτίζω* 'бити носом' → *η μυτιά* 'щигол' з неповними: *το κεφάλι* 'голова' → *η κεφαλιά* 'удар головою', *το μολύβι* 'олівець' → *η μολυβιά* 'лінія, проведена олівцем', *η πένα* 'перо' → *η πενιά* 'розчерк пера'. Іноді в таких ланцюжках похідний іменник називає одночасно дію і наслідок дії: *το μαχαίρι* 'ніж' → *η μαχαίρια* 1. 'удар ножем', 2. 'місце, порізане ножем'. Чи не єдиною словотвірною паралеллю цього типу в східнослов'янських мовах є ланцюжок *павук* = *η αράχνη* → *павутина*, рос. *паутина* = *η αραχνιά*, в якому твірне слово називає істоту, а похідне – наслідок виконаної нею дії без мотивації дієсловом у сучасних мовах.

Іншим прикладом різного оформлення словотвірних значень у порівнюваних мовах є відіменникові дієслова, утворені за семантичною схемою 'назва місця, установи тощо → дія зі значенням розташовувати(ся), класти що-небудь у це місце'. В українській мові дієслова такого типу поодинокі: *госпіталь* → *госпіталізувати*, *диспансер* → *диспансерувати*, у новогрецькій вони становлять численну групу слів. Серед таких похідних трапився чи не єдиний приклад паралелізму в новогрецькій та східнослов'янських мовах; *η αποθήκη* 'склад' → *αποθηκέω* 'складувати', рос. *складировать*.

Однією з можливих причин цього словотвірного явища є периферійність локативних значень у системі відмінків української мови, закріплення транспозиції іменника у місцевому відмінку в клас прислівників, отже, втрата морфологічних показників відмінка і набуття такими словами здатності виражати ознаки дії, бути придієслівними прислівниковими словами. Доказом цього є також те, що локативні словосполучення в українській мові лише в поодиноких випадках згортаються в композитні прикметники на зразок *водоплавний* через свою залежність від усієї предикативної структури речення, його домінанти. Покажемо у цьому плані є розподіл прикметникових композитів у сучасній українській мові: 95,6 % таких слів співвідносні з дієслівно-іменниковими словосполученнями, що виражають об'єктні відношення типу *смолоперегінний*, 2,3 % – зі словосполученнями, що виражають інструментальні значення: *гребенечесальний*, *світлокопіювальний* і лише 1,48 % – значення місця *водорозчинний*.

У новогрецькій багатофункціональній знахідний відмінок іменників стає основою творення багатьох похідних дієслів, які реалізують семантичну схему іменник, що може бути місцем перебування, вмістищем чогось» → дієслово зі значенням 'класти щось у місце, назване твірним словом': *το καμίνι* 'піч' → *καμινιάζω* 'кидати щось у піч'; *ο φάκελος* 'конверт' → *φακελώνω* 'класти в конверт'. У новогрецькій вона продуктивна для слів – назв предметів певного об'єму: *το καζάνι* 'казан' → *καζανιάζω* 'класти в казан'; *το καμίνι* 'горн' → *καμινιάζω* 'кидати в горн'. При цьому в семантиці дієслова залишається невираженим значення об'єкта, якого розташовують десь (місце вказане твірним іменником). Однак похідні дієслова цього словотвірного типу в новогрецькій можуть виражати перехідні значення, доповнювані в контексті іменником – об'єктом дії: *το καλάθι* 'кошик' → *καλαθιάζω* *τα σύκα* 'класти інжир у кошик'.

Такими є *το αλώνι* 'тік' → *αλωνίζω* 'молотити на току'; *το καλάμι* 'вудка, катушка' → *καλαμιζώ* 'намотувати на катушку'; *η κασέλα* 'скриня' → *κασελιάζω* 'складати речі в скриню'; *το μανίκι* 'держак' → *μανικώνω* 'насаджувати на держак'; *η μπουτίλια* 'пляшка' → *μπουτιλιάρω* 'розливати в пляшки'; *ο οίκος* 'дім' → *οικίζω* 'поселяти в домі'; *ο σάκος* 'мішок' → *σακιάζω* 'класти в мішок'; *το ταμείο* 'каса' → *ταμιεύω* 'вкладати гроші в касу'; *η τσέπη* 'кишеня' → *τσεπώνω* 'класти в кишеню'.

Деякі з них передають неперехідні значення: *λιμέρι* 'табір' → *λιμεριάζω* 'розташовуватися табором'; *ο όρμος* 'рейд, гавань' → *ορμίζω* 'ставати на рейд'; *το πέλαγος* 'відкрите море' → *πελαγίζω* 'перебувати у відкритому морі'.

Невелика частина таких похідних слів виражає значення стану, а не дії і оформлена граматично як дієслова пасивного стану: *η κορυφή* 'вершина' → *κορυφούμαι* 'перебувати на вершині, в зеніті'; *η τραμπάλα* 'гойдалка' → *τραμπαλίζομαι* 'гойдатися на гойдалці'.

Отже, відмінність у продуктивності щойно проаналізованого словотвірного типу відіменникових дієслів у порівнюваних мовах продиктована різною синтаксичною основою їх творення. В українській мові він непродуктивний через залежність іменника у місцевому відмінку від структури всього речення, тобто від підмета і присудка одночасно, та труднощі згортання такої структури в слово. Продуктивність цього словотвірного типу в новогрецькій мові зумовлена іншою

базою його формування. У грецькій він ґрунтується на конструкціях іменника у знахідному відмінку, що виконує інші порівняно з українською мовою ролі в структурі речення і виражає інші контекстуально закріплені значення, в цьому випадку – локативні.

Функціональна розбіжність іменникових відмінків у двох порівнюваних мовах стає причиною відмінностей формування словотвірних типів відсубстантивних іменників – назв приблизної кількості.

В українській мові кількісно-партитивні значення традиційно виражає родовий відмінок. У сполученнях *відро води* і *випив (трохи, багато) води* саме іменник у родовому відмінку в поєднанні з іншим іменником або з неозначено-кількісним числівником вторинно і без нього функціонально налаштований на вираження кількості. Таке саме призначення родового відмінка у словосполученнях з кількісними числівниками: *я купив п'ять книжок і десять зошитів*.

У новогрецькій кількісні значення виражає знахідний, а не родовий відмінок при кількісних числівниках: *Στο σχολείο ήρθανε σήμερα πενήντα μαθητές και ογδόντα μαθήτριες* ‘До школи сьогодні прийшли п'ятдесят учнів і вісімдесят учениць’.

Описові та функціональні граматики грецької мови (Τριανταφυλλίδης 1978; Μπαμπινιώτης 1977; Τζαρτζάνου 1989; Holton, Mackridge, Φιλιππάκη 1998) виділяють такий знахідний відмінок, як *αιτιατική περιεχομένου* «знахідний вмісту» за постійною виконуваною ним функцією вираження кількісних відношень після інших іменників, що називають кількість або міру: *ένα καλάθι καρπούς* ‘кошик фруктів’, *ένα κοφίνι μήλα* ‘кошик яблук’, *ένα κιλό πορτοκάλια* ‘кілограм апельсинів’, *ένα κομμάτι πακλαβά* ‘шматок паклави – листового пирога’, *ένα κουτί σπίρτα* ‘коробка сірників’, *ένα μπουκάλι κρασί* ‘пляшка вина’, *ένα πακέτο τσιγάρα* ‘пакет цигарок’, *ένα ποτήρι νερό* ‘склянка води’.

Родовий відмінок у новогрецькій мові виражає значення належності до певного роду, виду, а знахідний серед інших значень передає і кількісні. Словосполучення, які наводимо нижче, відрізняються стійкою, системно закріпленою спеціалізацією вираження значень

належності до певного виду, роду (род. в.)	кількості (знах. в.)
μια κανάτα του νερού ‘графин для води’	μια κανάτα νερό ‘графин води’
ένα κουτάλι του γλυκού ‘чайна ложка’	ένα κουτάλι νερό ‘ложка води’
ένα μπουκάλι του κρασιού ‘винна пляшка’	ένα μπουκάλι κρασί ‘пляшка вина’
ένα ποτήρι του κρασιού ‘склянка для вина, чарка’	ένα ποτήρι κρασί ‘чарка вина’
ένα ποτήρι του νερού ‘склянка для води’	ένα ποτήρι νερό ‘склянка води’
ένα φλιτζάνι του καφέ ‘чашка для кави’	ένα φλιτζάνι καφέ ‘чашка кави’

Перші значення (род. в.) належать до тих, що можуть трансформуватися словотворчо у прикметники типу: *το κρασί του βαρελιού* ‘вино з бочки’ → *βαρελίσιο κρασί* ‘бочкове (розливне) вино’, який є антонімом лексеми *εμφιαλωμένος* ‘розлите у пляшці’; *η βαρελίσια ρετσίνα / εμφιαλωμένη ρετσίνα* ‘бочкова рецина / розлита й закоркована в пляшках рецина’.

Друге значення (знах. в.) у багатьох випадках стає основою виникнення відсубстантивних афіксальних іменників, що є назвами міри, об'єму, приблизної кількості. Такі словотвірні перетворення спостерігаємо в ланцюжках слів: *το κοφίνι* 'верейка' → *κοφινιάζω* 'класти у верейку', *η κοφινιά* 'кількість, що її вміщує одна верейка'; *το πιρούνι* 'виделка' → *πιρουνιάζω* 'наштрикувати щось на виделку', *η πιρουνιά* 'кількість, яку хтось може взяти з тарілки на виделку'; *ο φούρνος* 'піч' → *φουρνίζω* 'ставити щось випікати у піч', *η φουρνιά* 'кількість, яку вміщує одна піч'.

Цей словотвірний тип продуктивний у новогрецькій мові: *το καϊκι* 'вітрильник, парусний човен' → *η καϊκιά* 'кількість того, що вміщує один човен, його вміст'; *το καζάνι* 'казан' → *η καζανιά* 'вміст казана'; *το καλάθι* 'кошик' → *η καλάθιά* 'вміст одного кошика'; *το καμίνι* 'піч' → *η καμινιά* 'вміст печі'; *το καράβι* 'корабель' → *η караβιά* 'вміст корабля'; *το κουτάλι* 'ложка' → *η κουταλιά* 'ложка як міра'; *γιομβέτσι* 'малий або великий глиняний горщик, у якому смажать страву в печі' → *η γιομβετσιά* 'порція м'яса, що його смажать у цьому горщику'; *η ταβέρνα* 'таверна' → *η ταβερνιά* 'кількість відвідувачів, які може вмістити таверна за один раз'. У багатьох випадках трапляються саме пари похідних (без дієслова).

Такі похідні іменники вже як назви вмісту стають основою формування нових словосполучень з іменниками в знахідному відмінкові для вираження кількісних предметних значень, їхньої приблизної міри: *μια καϊκιά ξύλα* 'човен дров'; *μια καλάθιά μήλα* 'кошик яблук'; *μια κουταλιά ζύδι (αλάτι, ζάχαρη)* 'ложка оцту (солі, цукру)'.

Цікавий приклад нейтралізації словотворчого вираження цих значень в українській мові засвідчують паралельні еквівалентні фразеологізми у порівнюваних мовах на зразок (ложка як міра) – *πνίγομαι σε μια κουταλιά* 'втопитися у ложці води'.

Похідні іменники зі значенням вмісту настільки характерні для грецької мови, що їх використовують з переносним значенням: *μια φουρνιά φοιτητών από το νέο πανεπιστήμιο* 'одна «випічка» студентів з нового університету'.

Іноді в аналізованих іменниках цього типу співіснують значення вмісту та наслідку дії: *η βελονιά* – 1) кількість ниток, здатних пролізти через вушко голки; 2) укол голкою; 3) дірка від голки; *η ποτήρια* – 1) кількість, що її вміщує одна склянка; 2) удар склянкою.

У сучасній українській мові за розглянутою дериваційною схемою утворене одне слово *навилок*, що має паралель у російській мові *навильник* (обласне слово), зі значенням 'кількість трави, сіна тощо, які можна підібрати за один раз вилами'. Отже, цей словотвірний тип належить до рідкісних і характерологічних у сучасних українській, російській та білоруській мовах.

До аналізованих слів близькі за значенням іменники, що є віддієслівними похідними, утвореними за допомогою суфікса **-ιά**. Вони називають абстрактні дії з однократним кількісним виміром. Деякі з них мають паралелі в сучасній українській мові: *η βουτιά* 'нирок' (проміжок часу, впродовж якого людина може перебувати під водою), *η καθισιά* 'присіст' (порція, яку можна з'їсти нашвидкуруч за один раз), *η βρασιά φασουλιά* 'порція квасолі, потрібна для приготування одного супу'. Такими є також *χαψιά* 'хапок', *η ρουφηξιά* 'ковток' (чогось рідкого), *η καταπιά* 'одна затяжка' (цигаркою).

На відміну від української мови в сучасній новогрецькій продуктивний флексійний спосіб утворення пар слів, співвідносних за великим та малим розміром. Назви зі значенням великого розміру оформляються за допомогою флексії **-α**, що функціонально виконує роль словотворчого форманта: *η κουτάλα* ‘ложка велика, черпак’ – *το κουτάλι* ‘мала ложка’, *η κοφίνα* ‘великий кошик’ – *το κοφίνι* ‘малий кошик’, *η λαγήνα* ‘глек’ – *το λαγήνι* ‘гличик’, *η καδή* ‘велика бочка’ – *το κάδι* ‘мала бочка’, *η μπουκάλα* ‘великий бутиль’ – *το μπουκάλι* ‘пляшка’ (пор. російську паралель: *бутыль* – *бутылка*). В українській мові подібні до цього іменники зі значенням великого розміру чогось та флексією **-а** вийшли з ужитку, пор. *ложа* – *ложка* або збереглися в діалектах: *миса* – *миска* [Клименко 2005: 17-25].

Досі були розглянуті похідні відіменникові дієслова та відсубстантивні іменники, що відбивають різну функціональну природу системи відмінків у двох порівнюваних мовах і зв'язок її з особливостями синтаксичного вираження значень перехідності-неперехідності дієслів. Однак варто звернути увагу і на ті особливості словотворення, що пов'язані з переходом іменників до розряду похідних дієслів зі значенням процесу і стану. Отже, йдеться про особливості дієслівного функціонування і здатність дієслів виражати трансформацію суб'єкта дії в дієслово стану.

Далі ми зупинимося на опозиції дієслів дії та стану, що пронизує всю систему мови і в новогрецькій має множину особових закінчень, які зіставляють активний та пасивний стан. Своєрідність оформлення цієї опозиції виявляється на словотвірному рівні в специфіці творення, наприклад, дієслів від іменників – назв осіб за родом діяльності, професією. В українській мові такий тип дієслів продуктивний і охоплює багато пар слів на зразок: *адвокат* → *адвокатувати*, *бондар* → *бондарювати*, *вівчар* → *вівчарювати*, *пасічник* → *пасічникувати*, *слюсар* → *слюсарювати*, *тесля* → *теслювати*, *учитель* → *учителювати*. Для грецької мови він мало характерний (*ο πρόεδρος* ‘голова (зборів)’ → *προεδρεύω* ‘головувати (на зборах)’) і це спричинено наявністю в ній ще й середнього стану дієслів зі значенням ‘перебування в певному стані’. В щойно наведених парах виражене значення не стільки дії, скільки сталої ознаки суб'єкта за виконуваною ним постійною неперехідною і безоб'єктною дією. Значення такої дії виражається в грецькій мові на рівні морфології дієслова та його синтаксису, а не словотворення. Українська пара слів *лікар* → *лікарувати* по-грецькому передається через співвідношення слова і словосполучення, у якому іменник оформлено називним відмінком: *ο γιατρός* ‘лікар’ – *δουλεύω γιατρός* ‘працюю лікарем’, *ο δικηγόρος* ‘адвокат’ – *εργάζομαι δικηγόρος* ‘працюю адвокатом’, у якому іменник вжито в називному відмінкові.

Уживання в подібних до цього випадках знахідного відмінка в новогрецькій мові спричинює інформаційний зсув. Словосполучення *κάνω γιατρό, ηθοποιό* і под. перекладаються *вдавати, що ти лікар, артист*, бо в них відсутня характеристика особи за постійною професійною діяльністю.

Це ще раз підтверджує залежність механізму словотворення від морфолого-синтаксичної та семантико-синтаксичної організації речення в кожній мові, синтаксичних особливостей основних частин мови (зокрема і від морфолого-

синтаксичної категорії відмінка). Останні впливають на своєрідність оформлення словотвірних значень і типів (наприклад, значень кількості та наслідку дії у відмінникових утвореннях, локальних та станових значень дієслова).

Література

1. Вежбицка, Анна 1985: Дело о поверхностном падеже, в: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 15, 303-341.
2. Вихованець, Іван 1987: *Система відмінків української мови*. Київ.
3. Вихованець, Іван 1988: Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови, в: *Мовознавство*, № 2, 44-51.
4. Вихованець, Іван 1988а: *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ.
5. Вихованець, Іван 2004: Знахідний відмінок, в: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ. 209-210.
6. Вихованець, Іван/ Городенська Катерина 2004: *Теоретична морфологія української мови*. Київ.
7. Докулил, Милош 1967: К вопросу о морфологической категории, в: *Вопросы языкознания*, № 6, 3-16.
8. Загнітко, Анатолій 1996: *Теоретична граматики української мови. Морфологія*. Донецьк.
9. Зализняк, Андрей А. 1973: О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях, в: *Проблемы грамматического моделирования*. Москва, 53-87.
10. Клименко, Ніна 2005: Категорія кількості в зіставному аспекті (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов), в: *Вісник Київського національного університету. Іноземна філологія*, № 42, 17-25.
11. Кубрякова, Елена С. 1978: *Части речи в ономазиологическом освещении*. Москва.
12. Курилович, Ежи 1962: *Очерки по лингвистике*. Москва.
13. Филмор, Чарлз 1981: Дело о падеже открывается вновь, в: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып.10, 496-530.
14. Чейф, Уоллес Л. 1975: *Значение и структура языка*. Москва.
15. Якобсон, Роман 1958: *Морфологические наблюдения над славянским склонением (Состав русских падежных форм)*. Gavenhage.
16. Μπαμπινιώτης, Γιάννης 1977: *Γενική μετασχηματιστική γραμματική*. Αθήνα.
17. Τζαρτζάνου, Α. 1978: *Νεοελληνική σύνταξη*. Θεσ/νίκη.
18. Τριανταφυλλίδης, Μανόλης 1978: *Μεγάλη νεοελληνική γραμματική*. Θεσ/νίκη.
19. Helbig, Gerhard 1973: *Die Funktionen der substantivischen Kasus in der deutschen Gegenwartssprache*. Halle / Saale.
20. Holton, David / Mackridge, Peter / Φιλίππáκη, Ειρήνη 1998: *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

Конверсія в українській та новогрецькій мовах¹

Лінгвістичні словники (енциклопедичні та термінологічні [ЛЭС 1990; Українська мова 2007; Ахманова 1966; Ганич/Олійник 1985; Кротевич/Родзевич 1957]) пояснюють явище конверсії у межах двох омонімічних термінів. Перший стосується граматики та лексики і визначений як спосіб вираження суб'єктно-об'єктних відношень в еквівалентних за змістом реченнях [Апресян 1974; Лайонз 1978; Новиков 1982; Степанов 1981]. Другий розглядають як спосіб словотворення, при якому не використовуються спеціальні словотворчі афікси [Никитевич 1985; Соболева 1959; Dokulil 1968]. О.С. Кубрякова тлумачить конверсію як різновид транспозиції, при якій перехід слова з однієї частини мови в іншу відбувається так, що називна форма однієї частини мови використовується без будь-якої матеріальної зміни в ролі представника іншої частини мови [ЛЭС 1990: 235; Кубрякова 1974]. Слідом за О.І. Смирницьким [Смирницкий 1954; Смирницкий 1953] учені вважають, що словотворчим засобом при конверсії виступає морфологічна парадигма слова. Польська дослідниця М. Гоновська називає таку парадигму словотворчим формантом слова, оскільки саме зміна парадигми відмінювання слова свідчить про нову синтаксичну функцію і появу нового слова – представника іншої частини мови [Hopowska 1979].

Є.В. Кротевич відзначав, що в українській та російській мовах є випадки конверсії, що не властиві іншим мовам, наприклад, англійській, пор. такі співвідношення, як *Валентин – Валентина, Валерій – Валерія*, рос. *супруг – супруга (дружина)*. Вони пов'язані з різницею парадигми іменників залежно від граматичного роду, чого в англійській мові немає [Wats 1994: 83-84]. Справді, в українській мові поширене явище, коли слова, що належать до однієї частини мови, скажімо, до іменника, мають при різних граматичних родах у деяких відмінках омонімічні словоформи, подібно до *веремій* – ім. чол. р. наз. в. однини (у род. в. *веремія*) і *веремія* – ім. жін. р. наз. в. однини.

Потрібно зазначити, що в таких випадках, як наз. в. однини *Валентин*, род. в. однини *Валентина*, род. в. множини *Валентин* (можлива, але не обов'язкова форма!) і т.ін., з нашого погляду, ніякої конверсії не спостерігається, бо тут ідеться

¹ Уперше опубліковано в: Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2003. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 402-410. Подаємо в оновленій версії, опублікованій у: Українська елліністика. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 199-208.

про звичайну омонімію форм запозичених із іноземних мов власних імен. Отже, в українській мові ні форма *Валентина* не утворена від форми *Валентин*, ні навпаки (пор. *Valens > Valentinus, Valentina* тощо). Інша справа така пара, як рос. *супруг*: *супруга* (за зразком гр. *ο σύζυγος: η σύζυγος*, пор. лат. *coniux, coniugis*), де жіночий рід утворено за допомогою спеціального суфікса **-а**. Отож справа тут (в останньому прикладі) не лише в наявності особливих парадигм відміни імен чоловічого та жіночого родів в українській мові, а й у відсутності іменної флексії (за кількома винятками: *child – children* і т. ін.) у сучасній англійській мові.

У подальшому викладі ми розглянемо конверсію як окремий випадок омонімії і аналізуватимемо її в двох мовах – українській та новогрецькій – як синхронне явище. Це дасть можливість дослідити особливості омонімії кожної з них залежно від їхньої морфологічної структури та засобів словотворення. Конверсію в синхронному плані можна розглядати як негативне явище, коли окремі словоформи вилучено з первісних контекстів.

Підкреслимо, що конверсію на матеріалі української мови вивчено мало. У новогрецькій її розглядають як явище словотворення в описових граматиках мови [Λόλου 1988; Τριανταφυλλίδης 1988; Wats 1994]. Щодо інших мов, дослідники відзначають, що в англійській конверсія здійснюється за допомогою артикля, займенника, в німецькій – за допомогою артикля та словозмінних парадигм.

Приймемо робоче визначення конверсії і розумітимемо її як тотожність означувачів двох чи кількох різних лінгвістичних знаків, що належать до різних граматичних категорій і мають різні означувані. Потрібно розрізняти статичну і динамічну конверсії. Динамічна конверсія є засобом внутрішнього (безафіксного) словотворення. Статична конверсія – це омонімія словоформ, належних до різних граматичних класів (категорій), як, наприклад, українські *мати* = 1) іменник та 2) *мати* дієслово.

Подане тут визначення конверсії як окремого випадку омонімії є послідовно синхронним. Ми, звичайно, свідомі того, що багато авторів вживає термін «конверсія» як належний до діахронної лінгвістики. Для таких авторів конверсія – це словотвірний процес (зокрема, для тих, хто ґрунтується на матеріалі сучасної англійської мови). Коли ми розглядаємо конверсію в синхронному плані, то звичайно, ми маємо справу не з процесом, а з наслідком процесу. Процеси ці в діахронному плані можуть бути досить різноманітними і належати не лише до галузі словотворення. Так, наприклад, у східнослов'янських мовах, коли йдеться про конверсію в синхронному розумінні, маємо справу з омонімією форм, що характеризуються в контекстах належністю цих форм до різних граматичних категорій (класів). Проте і в синхронному плані конверсія може існувати як словотвірний процес. Тут не потрібно наводити численні приклади з сучасної англійської чи інших західноєвропейських мов, їх можна знайти в кожному підручнику з лексикології. У східнослов'янських мовах синхронно цей процес дуже обмежений. Досить згадати співвідношення таких форм, як, наприклад, російського: 2 особа наказового способу *поцелуй!* та іменник у називному відмінку однини *поцелуй*.

Принагідно цікаво згадати композити-прізвища первісних імперативних сполучень: *Варивода, Горлицвіт, Непийвода, Непийтиво, Нетудихата, Перебийніс,*

Підопригора, Підоприхата, Убийвовк, Убиймуха та ін. Очевидно, сучасна літературна українська мова знає небагато прикладів динамічної конверсії, тобто конверсії як словотворчого процесу.

Українська мова – морфологічно розвинута мова і морфологічні характеристики частин мови за допомогою граматичних морфем у ній виявляються досить чітко. Про власне конверсію в ній (у більшості випадків, співвідносні омонімічні утворення) можна говорити лише за руйнування контексту, або певніше, за відсутності його. Так, коли ми чуємо поза контекстом *віз*, нам важко сказати, це іменник чоловічого роду називного відмінка однини, чи *віз* – це дієслово *везти* у формі чоловічого роду минулого часу.

Розглядаючи конверсію як окремий випадок загального явища омонімії, вважаємо, що вона має місце тоді, коли йдеться про формальний збіг слівформ, належних до різних граматичних категорій, до різних лексичних класів або до різних частин мови. Її слід вивчати на основі традиційного («шкільного») поділу лексем на частини мови або на основі якоїсь нової класифікації (наприклад, послідовно морфологічної чи послідовно семантичної).

Для нашої мети (характеристики омонімії в двох індоєвропейських мовах) можемо обмежитися традиційною класифікацією частин мови і прийняти такі умовні скорочення: іменник – *Substantivum (SS)*, прикметник – *Adiectivum (AI)*, дієприкметник – *Participium (PS)*, дієслово – *Verbum (VB)*, прислівник – *Adverbium (AV)*, займенник – *Pronomen (PN)*, прийменник – *Prepositio (PP)*, частка – *Particula (PT)*, сполучник – *Coniunctio (CI)*, вигук – *Interiectio (II)*, артикль – *Articulus (AR)*.

Слід застерегти, що ілюзія конверсії в українській мові виникає при написанні. Це так звана омографія, досить часто у ній наголос виступає засобом морфологічної диференціації слів і разом із контекстом усуває «омонімію»: *браті* – *бра́ти*, *відстань* – *ві́дста́нь!*, *го́ри* – *го́рі!*, *до́сліди* – *до́сліду́!*, *дзвони* – *дзвону́!*, *за́хисти* – *захисті́!*, *ма́ла* – *ма́ла́*, *наро́ди* – *наро́ду́!*, *на́тяг* – *на́тяг*, *на́сип* – *на́сип!*, *о́дяг* – *о́дяг*, *о́пади* – *о́паду́!*, *о́пік* – *о́пік*, *перéбіг* – *перéбіг*, *пéкло* – *пéкло́*, *переговóри* – *переговору́!*, *підку́пи* – *підку́пи!*, *підсту́пи* – *підсту́пи!*, *по́тяг* – *по́тяг*, *тво́ри* – *твори́!*, *хо́ди* – *ходи́!*

У матеріалі дослідження виділяємо кілька типів конверсії. Окремий її різновид існує в східнослов'янських мовах завдяки омонімії морфем, зокрема засобів формотворення та словотворення. До морфологічних засобів у цьому випадку відносимо і так звану нульову морфему. Порівняймо в українській мові: *кадило* ім. сер. р. наз. в. одн. – *кадило* дієсл. мин. ч. сер. р. одн., *клей* ім. чол. р. наз. в. одн. – *клей!* дієсл. наказ. способу, *потік* ім. чол. р. наз. в. одн. – *потік* дієсл. мин. ч. чол. р.; *діти* – ім. сер. р. мн. – *діти* дієсл. інфінітив, *мати* – ім. жін. р. одн. – *мати* дієсл. інфінітив, *стать* – ім. жін. р. одн. – *стать* дієсл. інфінітив, *друге* – ім. сер. р. наз. в. одн. – *друге* числівн. порядковий, *коло* – ім. сер. р. наз. в. одн. – *коло* прийменник, *боком* ім. чол. р. оруд. в. одн. – *боком* прислівник, *молодий* ім. чол. р. наз. в. одн. – *молодий* прикметник чол. р. одн., *блиск* ім. чол. р. наз. в. одн. – *блиськ* звуконаслідування.

У новогрецькій мові: *то έμπα* *вхід*, *початок* ім. сер. р. наз. в. одн. – *έμπα!* *заходь!* дієсл. 2 ос. одн., наказ. сп. від *μπαίνω* *входити*; *то διάβα* *прохід* ім. сер. р. наз.

в. одн. – *διάβα!* *проходь!* дієсл. наказ. сп. від *διαβαίνω* *проходити*; *το είναι* *буття* ім. сер. р. наз. в одн. – *είναι* *бути* 3 ос. одн. дієсл. *είμαι* *бути* у теп. ч.; *άθεος* *безбожний* прикм. чол. р. наз. в одн. – *ο άθεος* *безбожник* ім. чол. р. наз. в одн.; *η αγκαλιά* *обійми* ім. жін. р. наз. в одн. – *αγκαλιά* *обійнявшись* присл.; *δύο* *два* числ. кільк. – *το δύο* *двійка* ім. сер. р. наз. в одн.; *το εκατοστό* *відсоток* ім. сер. р. наз. в одн. – *εκατοστός* *сотий* прикм., *ο ύρος* *коло* ім. чол. р. наз. в одн. – *ύρω* *близько, навколо* присл., прийм.

Інший різновид конверсії становить злиття сполучень словоформ, у якому вони змінюють значення та функцію для вираження одного складного поняття завдяки постійній дистрибуції кількох (2-4) словоформ, субстантивації цілих речень, повторенню однакових словоформ.

Ці стійкі конгломерати словоформ мають єдине змістове значення, відмінне від суми значень компонентів, постійний і незмінний порядок розташування елементів. При цьому написання слів разом чи окремо ніяк не позначається на значеннях таких об'єднань, їхній граматичній функції.

Залежно від структури, значення і функцій можна виділити такі об'єднання в українській мові: – **SS** субстантивні (еквівалентні іменникові), **AI** прикметникові, **AV** прислівникові, **VB** дієслівні, **PC** дієприкметникові, **PP** прийменникові, **CI** сполучникові.

Перший тип об'єднань подібно до іменників використовується для позначення осіб, рослин, тварин, предметів, приміщень тощо. Одні з них співвідносні синхронно з другою особою однини дієслова в наказовому способі та іменником, пор. укр. *вертишийка, вертихвістка, держидерево, держиморда, дурисвіт, не-рушмене, шибайголова*; рос. *вертихвостка, вертишейка, держиморда, сорвиголова*; нім. *das Vergißmeinnicht* *незабудка*, гр. *το μη με λησμονει* (букв. *не забудь мене!*).

Іншими паралельними зі словосполученнями з двох іменників у називному відмінковій найменуваннями є: *батько-мати* (*батьки*), *грим-баба, козир-дівка, буркун-зілля, брат-і-сестра* (*братки*), *Іван-чай* (*зніт*), *рай-дерево, розрив-трава, сон-трава*.

Окремий різновид становлять словосполучення з прикметником. Тут після субстантивації всього сполучення прикметникові форми втрачають свою первісну категорію, пор. укр. *кручені паничі, названий батько*.

Прислівникові об'єднання іноді утворюються за допомогою повторення тих же або дещо видозмінених компонентів зі службовими словами чи без них: *будь-що-будь, всього-на-всього, де-не-де, день у день, з боку на бік, з краю в край, коли-не-коли, ледве-ледве, нога в ногу, раз у раз, тихо-тихо, хоч-не-хоч, як-не-як*.

Іншим їхнім різновидом є словосполучення на позначення приблизно єдиного проміжку часу: *без кінця краю, від ранку до вечора, година-друга, день-другий, другого дня, іншим разом, не сьогодні-завтра, серед білого дня, темної ночі, тим часом, цим разом*. Деякі з них вказують на спосіб дії і є поєднанням антонімів: *більш-менш, видимо-невидимо, волею-неволею* або синонімів: *гидко-бридко, зроду-віку, тишком-нишком, часто-густо*. Серед них трапляються також поєднання прислівників з частками: *а як же, годі ж бо, коли б то, отже ж, хоча б, якби ж, якби не* тощо.

Аналіз лексико-граматичних особливостей слів та словоформ, що охоплені омонімією та омографією в сучасній українській мові, виявляє деякі їхні характерні збіги. До найчастотніших належить збіг слів і словоформ з такими граматичними характеристиками: іменник чол. р. наз. в. однини – дієслово мин. ч., чол. р., док., рідше недок. виду дійсн. способу: *біг (марафонський) – біг (тихо), вибух (бомби) – вибух (гнівом), вивіз (товарів) – вивіз (товар), витік (інформації) – витік (газ), вилив (крові) – вилив (воду), витяг (з протоколу) – витяг (рибу), відплив (океану) – відплив (човен), відсік (корабля) – відсік (гілку), віз (кавунів) – віз (дрова), вплив (середовища) – вплив (човен), забіг (на дистанцію) – забіг (безвісти), завіз (товарів) – завіз (додому), збіг (обставин) – збіг (з дому), звив (річки) – звив (гніздо), злив (металу) – злив (воду), змив (тунту) – змив (листя), налив (білий налив) – налив (чай), налив (дамби) – налив (груш), наплив (наростень) – наплив (спогад), обвіз (обвезення) – обвіз (усіх), перегрів (води) – перегрів (воду), перевіз (овочів) – перевіз (дині), переліг (поле) – переліг (на диван), підвіз (харчування) – підвіз (на вокзал), підрич (авторитету) – підрич (стіну), полив (дерев) – полив (грядку), потік (води) – потік (бак), приплив (океану) – приплив (з-за океану), пробіг (короткий) – пробіг (швидко), розлив (річки) – розлив (молоко), розігрів (котла) – розігрів (борицу), розвіз (людей) – розвіз (картоплю), стік (води) – стік (струмочок).*

На другому місці омонімія іменників сер. р. наз. в. одн. – найменувань предметів та дієслівних словоформ мин. ч. сер. р. наз. в. одн. дійсного способу, пор. *віяло (предмет) – віяло (дія)* та інші з цим же співвідношенням одиниць *давило 1 – давило 2, кадило 1 – кадило 2, калатало 1 – калатало 2, клепала 1 – клепала 2, кропило 1 – кропило 2, мастило 1 – мастило 2, мило 1 – мило 2, мочило 1 – мочило 2, піддувало 1 – піддувало 2, пірнало 1 – пірнало 2, помело 1 – помело 2, світило 1 – світило 2, скребло 1 – скребло 2, точило 1 – точило 2.*

Окрему групу становлять омоніми – іменники чол. р. в однині (*багатий, висип, відстій, глитай, настій, перестій, плач*) чи множині (*баси, виділи, викоси, вияви, голоси, корми, хрести*), рідше в жін. роді в однині (*коси, смоли*) чи множині (*умов*) та словоформи дієслів наказового способу 2 особи однини.

Поодинокі збіги іменників жін. роду та інфінітивних форм дієслова: *мати 1 – мати 2, м'яти 1 – м'яти 2.*

Отже, при конверсії **VB > SS** іменник в українській мові оформлений у чоловічому та середньому роді, рідко жіночому.

Для новогрецької мови омонімічні або конверсійні збіги дієслівних словоформ та іменників майже не характерні (за винятком кількох уже згаданих прикладів). Це пояснюється тим, що в новогрецькій повніше, ніж в українській, російській та німецькій мовах, розвинута система граматичних морфем у дієслова. Крім того, її дієслова не зберегли інфінітив як самостійну категорію. Відомо, що в давньогрецькій мові система інфінітивів була дуже розвинутою. Єдиним прослідком колишньої системи інфінітивів у сучасній новогрецькій мові є незмінні компоненти так званих складних часів (*παράκειμενος, υτερσυντέλικος, συντελεσμέενος μέλλοντας*): *έχω γράψει, είχα γράψει, θα έχω γράψει*, де останній компонент *γράψει* в діакронному плані походить від інфінітива *γράφειν*, що був аналогічним новотвором колишнього інфінітива аориста активного стану *γράψαι*, пор. також інфінітив майбутнього часу *γράψειν*.

Досить поширеною є конверсія **AI > SS**, **PC > SS**. При ній в українській мові іменник втрачає властиве для прикметника відмінювання за родами та його ступені порівняння. У новогрецькій мові іменник оформляється артиклем.

Українській мові властива конверсія **AI > SS**, рідше **PC > SS**. Порівняно з російською у неї вужчий обсяг конверсії. У багатьох випадках в ній конверсія замінена афіксацією, пор.: рос. *беглый, бедный, дающий, дозорный, домовый, духовная, жаркое, животное, заключенный, крепостной, наличные, нарочный, начинающий, некурящий, нищий, отдыхающий, передняя, пирожные, пирующий, поданный, поданная, подлежащее, поступающий, рабочий, столовая, холодное* та відповідні їм українські слова *утікач, бідняк, дозорець, домовик, духівниця, печеня, тварина, в'язень, кріпак, готівка, посланець, початківець, жебрак, старчиха, новак, некурець, решта, обложник, відпускник, передпокій, тістечко, бенкетник, підданець, підданка, підмет, вступник, робітник, їдальня, холодець*.

У новогрецькій мові від прикметників досить широко шляхом конверсії утворюють співвідносні за родами назви осіб чоловічої та жіночої статі: *άγνωστος* незнайомий > *ο άγνωστος* незнайомиць, *η άγνωστη* незнайомка або іменники чоловічого роду *άγριος* дикий > *ο άγριος* дикун, *ακαδημαϊκός* академічний > *ο ακαδημαϊκός* академік, *φανατικός* фанатичний > *ο φανατικός* фанатик, *ιστορικός* історичний > *ο ιστορικός* історик, *φυσικός* природний > *ο φυσικός* фізик, *χημικός* хімічний > *ο χημικός* хімік.

Продуктивно утворюються назви багатьох абстрактних понять, оформлених у жіночому роді: *αισθητικός* естетичний > *η αισθητική* естетика, *κεραμικός* керамічний > *η κεραμική* кераміка, *πρακτικός* практичний > *η πρακτική* практика. Іноді субстантивується прикметник у жіночому та середньому роді, проте обидва іменники за значенням не співвідносні. Так, *ακουστικός* – це *слуховий*, а *η ακουστική* акустика, *το ακουστικό* слухавка, *ναυτικός* > *η ναυτική* майстерність навігатора, *το ναυτικό* флот. Трапляються випадки, коли субстантивуються словоформи прикметника всіх трьох родів, але виділяють три різні іменникові значення: *φυσικός* фізичний > *ο φυσικός* фізик, *η φυσική* фізика, *το φυσικό* природа. На відміну від української та російської мов, у яких субстантивуються переважно порядкові числівники: (пор. укр. *перше, друге, третє*, рос. *первое, второе, третье* і дуже рідко кількісні *один (у полі не воїн)*), у новогрецькій, крім порядкових: *εκατοστός* сотий > *το εκατοστό* відсоток, *τέταρτος* четвертий > *το τέταρτο* четверть години, субстантивуються за допомогою артиклів і кількісні числівники: *δύο* два > *το δύο* двійка, *δέκα* десять > *το δέκα* десятка.

Засвідчені випадки неоказіонального творення іменників від займенників: *ποιος* хто?, який? > *το ποιόν* якість, *όλος* увесь > *το όλο* ціле, сукупність, *πόσος* який? (за кількістю) > *το ποσό* кількість, сума.

Матеріал дослідження свідчить про те, що статична та динамічна конверсії досить розвинуті в українській та російській, німецькій і новогрецькій мовах. У першій частіше, ніж у новогрецькій, трапляються випадки омонімічних співвідносних утворень.

Найпоширеніші два основних типи конверсії: омонімія окремих словоформ при формальній ідентичності словоформ, належних до різних частин мови, та конверсія в сполученнях внаслідок злиття кількох словоформ у комплекси, що виражають

єдине складне поняття завдяки постійній дистрибуції їхніх компонентів, що виступають у функції різних частин мови.

Коли конверсія є лише наслідком якихось процесів (статична конверсія, пор. укр. *мати*: рос. *иметь* та укр. *мати*: рос. *мать*), обидва (відповідно – всі) означувачі виступають як рівноправні. Якщо конверсія є активним процесом (динамічна конверсія) і ми спостерігаємо як самий процес, так і його наслідки в синхронному плані, то омонімічні форми не виступають як рівноправні (вони мають ієрархію): одна з них є основною, а інша похідною (наприклад, новогрецькій імператив *έβγα* виходь! і його субстантивована форма *το έβγα* вихід, *the dust* порошок і його вербалізована форма *to dust* змитати порошок, чистити, *the water* вода і його вербалізована форма *to water* поливати (водою) тощо). У такому разі перша форма стоїть на вищому ступені ієрархії, а друга – на нижчому, наприклад, (1) *έβγα* > (2) *το έβγα*. Якщо йдеться про динамічну конверсію, можемо розрізняти такі окремі випадки загального процесу:

1) перетворення якоїсь словоформи (відповідно, сполучення словоформ) на іменник – субстантивація, позначимо його як **SS**;

2) перетворення на прикметник – ад'єктивація, **F > AI**;

3) перетворення на дієприкметник, партиципалізація, **F > PC**, що у всіх згаданих мовах є неможливим, оскільки форми дієприкметників мають у них неповторну морфологічну характеристику (навіпаки, утворення прикметників і зокрема віддієслівних прикметників є дуже звичайним явищем);

4) перетворення на дієслово – вербалізація **F > VB** без спеціальної морфологічної характеристики неможливе в усіх порівнюваних мовах (однак у сучасній англійській мові є звичайним явищем, див. приклади вище);

5) перетворення на прислівник (і дієприслівник **AVB**) – адвербіалізація **F > AV**;

6) перетворення на займенник – прономіналізація, **F > PN** (наприклад, у новогрецькій мові *του λόγου σου, η αφεντιά σου = су*, пор. *pan* пан у сучасній польській мові тощо);

7) перетворення на прийменник – препозиціоналізація, **F > PP** (пор. так звані складні прийменники);

8) перетворення на частку – партикуляризація, **F > PT**;

9) перетворення на вигук – інтер'єкціоналізація, **F > II** (оскільки цей процес властивий усім згаданим мовам і в жодній із них вигук не має іншої, крім інтонаційної або ритмомелодичної характеристики, в подальшому ми не зважатимемо на нього);

10) перетворення на артикль – артикуляризація, **F > AR**. У жодній з порівнюваних мов цей процес уже не є активним. Діахронна лінгвістика знає артикуляризацію вказівних займенників, характерну для багатьох індоєвропейських мов.

З названих вище причин з подальшого опису вилучені процеси **F > PC**, **F > VB**, **F > II**, **F > AR**. У нас для розгляду залишаються шість процесів різної інтенсивності та масштабу в порівнюваних мовах: **F > SS**, **F > AI**, **F > AV**, **F > PN**, **F > PP**, **F > PT**. Розкриємо категорійні значення **F** для кожної з чотирьох обраних нами для аналізу мов.

I. Новогрецька мова (димотика).

а) **F > SS**: неможливе перетворення **SS > SS1**, **AI > SS** – дуже поширений випадок: **AI > SS = AR+AI**, можна розглядати як еліптичну конструкцію **AR + AI**

+ **SS** > **AI-SS**; **PC** > **SS**, досить поширений **PC** > **SS** = **AR** + **PC** (пор. наведену вище еліптичну конструкцію з прикметником), наприклад, *ο εργαζόμενος* трудящий (пор. рос. *трудящийся*), *ο μαθητευόμενος* учень (той, що навчається, пор. рос. *учащийся*), *ο διανοούμενος* інтелігент. Оскільки діеприкетник з основою теперішнього часу в димотичному варіанті новогрецької мови перестав бути активною категорією, про цю конверсію певніше можна говорити в діахронному плані; **VB** > **SS** – крім оказіональної субстантивації якої завгодно вербальної форми, можна назвати лише окремі новотвори типу вже згаданих імперативів *έβγα!* > *το έβγα, έμπα!* > *το έμπα*. Що ж до *το είναι*, утвореного від колишнього інфінітива *είναι* бути, бувати, то воно вже сюди не належить, оскільки інфінітиви вийшли з ужитку в димотиці; **AV** > **SS** – оказіональна субстантивація кожного прислівника за допомогою препозиції артикля середнього роду (напр. *το καλά είναι προτιμότερο του άσχημα* – *добре краще за погане*); **PN** > **SS** – оказіональна субстантивація кожного займенника за допомогою препозиції артикля середнього роду (напр. *το εγώ είναι το κυριότερο* – *я – це найголовніше*); **PP** > **SS** – можна твердити те саме, що і про субстантивацію прислівників та займенників (у димотиці залишилося обмаль простих первісних прийменників: *σε, από, με*; отже, субстантивація їх можлива лише як випадок, що на нього можна не зважати в сучасній новогрецькій мові; **PT** > **SS**, пор. **PP** > **SS**, однак можна навести такі яскраві приклади, як *η μέρα του όχι* «день ні» (день *όχι*, 28 жовтня).

У сучасній новогрецькій мові допустима субстантивація артиклів (напр., *το ο μπροστά στο κύριο όνομα εδώ θα ήταν περιττό* – артикль *ο* перед власним ім'ям тут був би зайвим). Отже, можливо додати і таку формулу: **AR** > **SS** = **AR+AR1**;

β) **F** > **AI** (неможливе **AI** > **AI1**), **SS** > **AI** – характерний для грецької мови випадок: *ο Έλληνας* – *еллін, грек* та *ο Έλληνας συγγραφέας* – *грецький письменник* (ще в давньогрецькій мові іменники і прикметники не були досить виразно морфологічно диференційовані); **PC** > **AI** – ідеться лише про залишкові форми, крім зазначених раніше пор. ще *ο καημένος χωριάτης* – *нещасний* (букв. *погорілий*) *селянин, καί(γ)ομαι, κάηκα: καημένος (καϊμένος)*; **VB** > **AI** – неможливий випадок; **AV** > **AI**, пор. *ο πρώην υπουργός (ο τέως υπουργός)* – *колишній міністр, η άπω ανατολή* – *далекий схід*, де тепер *πρώην* та *άπω* і інші подібні поза межами таких сполучень не трапляються; **PN** > **AI** (пор. близькі до прикметників вказівні займенники у функції означень) – неможливий випадок; **PP** > **AI** (пор. у катаревусі сполучення типу *η παρά φύσιν ακμή* – *протиприродний розквіт*) у димотиці неможливий випадок; **PT** > **AI** так само нездійснений випадок;

γ) **F** > **AV** (**AV** > **AV1** неможливе), тут ідеться про адвербіалізацію відмінюваних частин мови (**SS**, **AI**, **PC**, **VB**, **PN**): **SS** > **AV** пор. *ευκαιρία* (колишній давальний відмінок з *ίωτα υπογεγραμμένη*), *της πρωτοχρονιάς* – з нагоди нового року, *παρουσία των κυβερνητικών παραγόντων* – в присутності представників уряду, пор. також означення часу *τον καιρό* – *під час, τη νύχτα* – *вночі, το πρωί* – *ранком, вранці, την άνοιξη* – *навесні, το Μάη* – *в травні* та ін. **AI** > **AV** – дуже поширений випадок, пор. *τα καλά βιβλία* – *гарні книжки* і *τι καλά!* – *як гарно! тощо*; **PC** > **AV** пор. форми новогрецького діеприслівника: *γράφοντας* пишучи, *διαβάζοντας* читаючи, *ελπίζοντας* сподіваючись (колишні *γράφων, ελπίζων*) – лише наслідки недавнього

процесу; **VB** > **AV** – дуже рідко в сполученнях типу *το 'κανε άψε – σβήσε* – він зробив це дуже швидко; **PN** > **AV** – неможливий випадок; **PP** > **AV** – неможливий випадок; **PT** > **AV** – неможливий випадок;

δ) **F** > **PN** (**PN** > **PN1** неможливий), **SS** > **PN**, уже згадувалися приклади типу *του λόγου σου = εσύ, του λόγου του = αυτός*; **AI** > **PN**, пор. *ο δικός μου* (<*ο ιδικός μου*) – мій, не дуже поширений випадок; **AV** > **PN** – не констатовано; **PP** > **PN**, **PT** > **PN** – неможливі випадки;

ε) **F** > **PP** (**PP** > **PP1** неможливе перетворення) – єдиний можливий випадок у сучасній мові **AV** > **PP1** напр., *μέσα σ'...* (**AV** + **PP** = **PP1**, тобто складний прийменник);

ζ) **F** > **PT**: до **PT** ми відносимо також складні сполучники (**CI**), отже, тут можливі різноманітні випадки, як напр., *μολονότι < μ' όλον ότι = PP + AI + PN*, *εξ αιτίας < εξ αιτίας = PP + SS*, *χάρι σ' < χάριν εις = SS (CI) + PP* тощо.

η) **F** > **AR**, як уже було відзначено, можливий лише один випадок у діахронно-му плані **PN** > **AR**; однак у сучасних мовах тут вже не існує динамічної конверсії.

Отже, до процесів конверсії, які ми можемо спостерігати в новогрецькій мові, належать: (α) субстантивіація; (β) ад'ективація; (γ) адвербіалізація; (δ) прономіналізація; (ζ) партикуляризація. Вони мають різний ступінь інтенсивності як щодо різновидів словоформ, здатних до перетворень, так і щодо їхньої поширеності в сучасній мові. За цими параметрами в новогрецькій мові на перше місце виходить **субстантивіація**, що має 8 різновидів перетворень, з яких 2 (субстантивіація прикметників та дієприкметників) поширені в мові, а решта шість малопродуктивні, на другому – **ад'ективація**, що продуктивно реалізується в переході іменників та прислівників у прикметники; не дуже поширені перетворення дієприкметників на прикметники, перехід часток до цього розряду слів є оказіональним, 5 типів перетворень в ад'ективи не констатовані зовсім. **Адвербіалізація** охоплює поширені різновиди перетворень іменникових, прикметникових та дієприслівникових словоформ у прислівники. Решта 6 типів переходу словоформ різних частин мови у прислівники не констатована. Проніміналізація та партикуляризація у новогрецькій мові представлені нечисленними прикладами.

II. Українська мова (літературна)

Оскільки в українській мові відсутні такі засоби конверсії, що в інших здійснюються завдяки вживанню артиклів (зокрема детермінативних артиклів), статична та динамічна конверсія мають тут найчастіше синтаксичне виявлення. Кожна частина мови у функції підмета певною мірою субстантивується, у функції присудка – вербалізується, аж ніяк не перетворюючись на справжні дієслівні форми, у функції означення – ад'ективується, не перетворюючись на прикметник, і т.д.

Оминаючи випадки оказіональної конверсії, згадаємо про можливі випадки регулярної конверсії. Найяскравіші приклади можна виявити в інтеграційній конверсії. Очевидно, найхарактернішою для сучасного стану української мови є випадки статичної конверсії. З процесів динамічної конверсії можна згадати субстантивіацію.

Проведений аналіз свідчить про те, що статичну та динамічну конверсію слід розглядати окремо. У новогрецькій можна говорити про динамічну конверсію

(але з певними застереженнями). У слов'янських мовах ідеться переважно про статичну конверсію.

Обчислення імовірності випадків статичної та динамічної конверсії у кожній мові стане можливим лише після видання словників омонімів (відповідно омофонів та омографів), подібних до праці В.В. Калугіної [Калугина 1965].

Література

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974.
2. Кубрякова Е.С. Конверсия // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. – С. 235.
3. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопр. языкознания. – 1974. – № 5.
4. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982.
6. Никитевич В.М. Основы номинативной деривации. – Минск, 1985.
7. Смирницкий А.И. По поводу конверсии в английском языке // Иностранные языки в школе. – 1954. – № 3.
8. Смирницкий А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранные языки в школе. – 1953. – № 5.
9. Соболева П.А. Об основном и производном слове при словообразовательных отношениях при конверсии // Вопр. языкознания. – 1959. – № 2.
10. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложение. Семиологическая грамматика. – М., 1981.
11. Dokulil M. Zur Frage der Konversion und verwandter Wortbildungsvorgänge und bezienhungen. – TCLP. – 1968. – № 3.
12. Honowska M. Ewolucia metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967-1977). – Wrocław-Warszawa, 1979.
13. Wats N. Colloquial Greek. – London and New York, 1994.
14. Λώλου Α. Αναλυτική γραμματική της νέας ελληνικής. – Θ/κη, 1988.
15. Τριανταφυλλίδη Μ. Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής). – Θ/κη, 1988.

Словники

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
3. Калугина В. В. Словарь ложной омонимии флексий русского языка. – Кишинев, 1965.
4. Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957.
5. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Ліщинська В.М. Німецько-український словник. – К., 1957.
7. Немецко-русский словарь: В 2-х тт. / под ред. Лепинга А.А. и Страхова Н.П. – М., 1962.
8. Рахманов И.В. Словарь наиболее употребительных слов английского, немецкого, французского языков. – М., 1960.

-
9. Русско-украинский словарь: В 3-х тт. – К., 1968.
 10. Словник української мови: В 11-ти тт. – К., 1970-1980.
 11. Українська літературна вимова і наголос. – К., 1973.
 12. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007. – Вид. 3-є.
 13. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1980.
 14. Λογοθέτη Κ. Большой русско-греческий словарь: В 2-х тт. – Αθήνα, 1987.

Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках¹

Изучение последствий языковых контактов между народами вновь стало актуальным в наши дни из-за возросшего интереса к идее В. фон Гумбольдта о наличии в каждом языке своеобразной «языковой картины мира». Сравнивая языки, ученые стремятся установить подобия и различия в языковом отображении реального мира, а также очертить те явления в каждом из них, которые появились под влиянием других языков. Исследования этого направления в первую очередь касаются теории номинации, членения семантического пространства каждого языка (семантические поля, лексико-семантические, тематические группы и т.п.), особенностей словообразовательных систем и т.д. В одном ряду с ними стоят проблемы анализа последствий языковых контактов, т.е. осознание путей лексических заимствований, калькирования, семантических заимствований и параллелей в способах выражения одних и тех же понятий различными языками, общности направлений семасиологического развития слов. Эти явления помогают осознать когнитивные функции языков, которые осуществляются средствами каждого языка и направлены на отображение познаваемой действительности.

Объектом нашей статьи являются паремиографические, а также лексические, синтаксические, фразеологические параллели в современных украинском, русском и новогреческом языках. Эти языки имеют многочисленные подобные параллели, которые обусловлены письменными и устными контактами народов.

В свое время по поводу существования параллелей в греческом и западноевропейских языках писал известный французский ученый Ш. Балли². Он отмечал, что причиной появления параллелизмов являются условия формирования общей европейской культуры. На нее в значительной степени повлияла византийская культура. Именно она – преемница античной культуры – передавала европейским народам критерии добра и зла, прекрасного и безобразного, полезного и вредного, т.е. способствовала появлению общей ноотропии, а также

¹ Уперше опубліковано в: Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. II. – С. 44-60.

² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М, 1955. – С. 57.

понятий и слов, ее передающих. Общность путей познания мира также ведет к образованию параллелей в назывании общих понятий о явлениях внешнего мира.

Параллели в избранных нами для анализа языках описаны с разной степенью полноты. Так, в украинистике к наиболее изученным относятся греческие заимствования в современном языке. Им посвящены статьи и монографическое исследование А.Д. Пономарева³. Вопросы, касающиеся калькирования в украинском языке, построения его единиц по образцу греческих слов и словосочетаний, существования лексических, а также других параллелей, лишь поставлены в украинистике или украинской эллинистике.

Параллельные пословицы и крылатые выражения в греческом и украинском языках частично упоминаются в работах общего плана⁴. Прямое отношение к теме нашей статьи имеет исследование И. Тимошенко о византийских пословицах и славянских параллелях к ним, в котором отсутствует украинский материал⁵, статья А. Пономарева о некоторых лексических и синтаксических параллелях украинского и новогреческого языков⁶, монография Н. Андриотиса о параллельном семасиологическом развитии в греческом и других языках, в которой также отсутствуют параллели с украинским⁷, работа М. Триандафиллидиса, в которой проанализированы пословицы и крылатые выражения из греческой истории и литературы⁸.

Сравнительное изучение греческих и славянских пословиц, обнаружение параллелей в паремиографии имеет большое теоретическое и прикладное значение, поскольку они отображают последствия контактирования культур и языков, а также общность путей формирования аксиологических критериев у разных народов. Кроме пособия В.М. Мокиенко⁹, мы не знаем ни одной современной монографической работы, специально посвященной этой теме в славистике, между тем, известно, что античные, византийские и новогреческие пословицы, поговорки, крылатые выражения обогатили фольклорный фонд и литературы народов Западной Европы.

³ Пономарев А.Д. Лексика греческого происхождения в современном украинском языке // АКД. – К., 1974; Пономарів О.Д. Грецизми в українській мові // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип.І. – С. 21-27.

⁴ Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К., 1975; Горещкий П.Й. Лексика і фразеологія // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К., 1951. – Т.1. – С. 26-125; Чередниченко І.Г. Нариси з української фразеології. – К., 1952; Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К., 1973; Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. – Х., 1977; Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. – Л., 1983; Юрчук Л.А. Теоретичні засади реестру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23-32; Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К., 1989; Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення. – Л., 1994.

⁵ Тимошенко И. Византийские пословицы и славянские параллели к ним. – Варшава, 1895. – С. 1-37.

⁶ Пономарів О.Д. Про лексичні й фразеологічні паралелізми в новогрещькій та українській мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С. 236-245.

⁷ Αντριώτης Ν. Παράλληλοι σημασιολογικοί εξελίξεις εις τήν ἑλληνικήν και εις ἄλλαις γλώσσας. – Θεσσαλονίκη, 1960.

⁸ Τριανταφυλλίδης Μ.Α. Παροιμιακές φράσεις από την ιστορία και τη λογοτεχνία. – Θεσσαλονίκη, 1965.

⁹ Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980.

Речь идет об их изучении в историческом плане, с точки зрения их происхождения, т.е. о поиске ответа на вопрос, откуда, когда и как они пришли в наши языки – вследствие контактов между литературами и путем устного общения, а также в плане их функционирования в языках на современном срезе их существования.

В 1985 году на Украине вышла небольшая книжка под названием «Грецькі прислів'я і приказки», составленная Виктором Соколюком и переведенная с новогреческого на украинский А. Пономаревым¹⁰. В нее вошла лишь небольшая часть греческих пословиц и поговорок, представленных в многочисленных и часто многотомных афинских изданиях. В предисловии к книге В. Соколюк называет некоторые украинские параллели греческих пословиц. Наиболее интересными из них являются параллели к греческим пословицам, которые распространены на Украине: *Не мала баба клопоту, то купила поросля* и *Про вовка памовка*. Первая восходит к византийской рукописи XV в. Ее более ранняя форма *Не хватало бабе черта, так она купила себе свинью* (Δεν είχε η γιαγιά τον διάβολο, αγόρασε το γουρούνι) – к рукописи XII в.¹¹ Вторая пословица соотносится с древнегреческой пословицей, известной в современном языке как *θυμηθήκαμε τον λύκο. Νάτος είναι μπροστά μας*.

В. Соколюк пишет также, что широко употребляемая украинская пословица *Хто полює двох зайців, жодного не має* имеет своим первоисточником басню Эзопа «Собака и мясо». Она распространена в новогреческом языке в форме *Όποιος κυνηγάει δυο λαγούς, δεν πιάνει κανένα*¹².

Нам удалось собрать свыше 200 пословиц, параллельно функционирующих в новогреческом и современных восточнославянских языках¹³. О каждой из них можно писать отдельную статью. У каждой из них своя история. Вспомним, например, укр. *лити воду*, рус. *лить воду* со значением «говорить или писать неконкретно, неинтересно и т.п., вести бессодержательные разговоры». По всей вероятности, это выражение восходит ко времени использования древними греками сосуда с дырками – клепсидры (η κλεψύδρα), в который наливали воду для измерения времени произнесения речей в судах. Представляется очень естественным разговор в те далекие времена между двумя сидящими рядом в суде собеседниками, один из которых спрашивает другого «Он все еще льет воду?», т.е. болтает. С таким же переносным значением употребляем сегодня и мы это выражение.

Далее приводим неполный список параллельных пословиц в украинском, греческом и русском языках, которые могут стать предметом дальнейшего научного изучения:

¹⁰ Грецькі прислів'я та приказки. – К., 1985.

¹¹ Ibidem. – С. 10.

¹² Грецькі прислів'я та приказки. – К., 1985. – С. 6.

¹³ Фразеологічний словник української мови. – К., 1993. – Т. 1-2; Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів. – Х., 2000; Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988; Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник. – К., 1978; Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII-XX вв. – Новосибирск, 1991. – Т. 1-2; Фразеологический словарь русского языка. – М., 1986; Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. – М., 1960; Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М., 1987; Αντριώτης Ν.Π. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 1995.

Що посієш, те й пожнеш
 Ο, τι σπείρεις, θα θερίσεις
 Что посеешь, то и пожнешь

Крапля камінь точить
 Και η σταγόνα τρώει την πέτρα
 Капля камень точит

Багато галасу даремно
 Έγινε πολύς θόρυβος για το τίποτε
 Много шума из ничего

Язык без кісток, але кості перемелює
 Η γλώσσα δεν έχει κόκαλα και κόκαλα τσακίζει
 Язык без костей, но кости перемалывает

Свиня шукає багнюку
 Ο χοίρος τη λάσπη κυνηγάει
 Свинья ищет грязь

Початок – півсправи
 Η αρχή είναι το ήμισυ του παντός
 Начало – половина дела

Він вартий своєї долі
 Είναι αξίος της τύχης του
 Он достоин своей судьбы

Знання – сила
 Η γνώση είναι δύναμη
 Знание – сила

Спільна біда об'єднує людей
 Η κοινή δυστυχία ενώνει τους ανθρώπους
 Общая беда объединяет людей

Учись задовольнятися тим, що маєш
 Μάθε να αρκεστείς σ'αυτά που έχεις
 Учись довольствоваться тем, что имеешь

Не відкладай на завтра того, що можеш зробити сьогодні
 Μην αναβάλλεις για αύριο ο, τι μπορείς να εκτελέσεις σήμερα
 Не откладывай на завтра того, что можешь сделать сегодня

Хто поспішає, той спотикається
Όποιος βιάζεται, σκοντάφτει
Кто спешит, спотыкается

Біда навчить
Та παθήματα μαθήματα
Беда научит

Іржа їсть залізо, а вода – камінь
Η σκουριά τρώει το σίδηρο και το νερό την πέτρα
Ржавчина ест железо, а вода – камень

Краще пізно, ніж ніколи
Καλλіό αργά παρά ποτέ
Лучше поздно, чем никогда

Хто рано встає, тому бог дає / Хто рано спить, той удень голодний сидить
Όποιος κοιμάται το πρωί, πεινάει την ημέρα
Кто рано встает, тому бог дает

Немає диму без вогню
Δεν υπάρχει καπνός χωρίς φωτιά
Нет дыма без огня

Який сліпий не хоче світла
Ποιος τυφλός δε θέλει φώς
Какой слепой не хочет прозреть

Ніхто не знає, що йому на роду написано
Κανείς δεν ξέρει το γραφτό του
Никто не знает, что ему отроду написано

Він не вартий його мизинця
Δεν αξίζει ούτε ίσαμε το νυχάκι του
Он не достоин даже его мизинца / Он его мизинца не стоит

Риба гниє від голови
То ψάρι από το κεφάλι βρομάει
Рыба гниет от головы

Хоч очі виколи / носа свого не бачу
Δεν βλέπω τη μύτη μου
Ни зги не видать

Закон не має зворотної сили
 Ο νόμος δεν έχει αναδρομική ισχύ
 Закон не имеет обратной силы

Одна ластівка весни не робить
 Ένα χελιδόνι δεν φέρνει την άνοιξη
 Одна ласточка весны не делает

Горбатого могила виправить
 Τον καμπούρη μόνον ο τάφος θα τον ισιώσει
 Горбатого могила исправит

Скільки голів, стільки думок
 Όσα μυαλά, τόσες γνώμεις
 Сколько голов, столько умов

Хто посіє вітер, пожне бурю
 Όποιος σπέρνει ανέμους, θερίζει θύελλες
 Кто посеет ветер, пожнет бурю

Альфа і омега «самое главное в чём-л.; основа чего-л.»
 Είναι το άλφα και το ωμέγα
 Альфа и омега

Среди пословиц и поговорок, относительно стойких словосочетаний встречаются такие, которые характерны только для украинского и греческого языков и которых нет в русском:

Сплю з курми
 Κοιμάμαι με τις κότες

Що трапилося, те трапилося / Минулося – забулося
 Ο, τι έγινε, έγινε / Περσμένα ξεχασμένα

Все, що він сказав, вийшло правдою
 Όσα μου είπε, βγήκαν αλήθεια

Брати ноги на плечі
 Παίρνω τα πόδια μου στον ώμο μου

Все они носят разговорный характер.

Подобие языковых картин мира анализируемых языков обнаруживается в метафорических способах образования сравнений и в синтаксических сравнительных конструкциях. Так, когда мы видим густой дым, мы говорим *хмари диму*, рус-

τρίχα μου, рус. *волосы становятся (поднимаются) дыбом; ρвати на σοβί волос-ся, τράβω (ξεριζώνω) та μαλλιά μου, ρвать на себе волосы; мати слίпу віру (δο-віру), έχει την τυφλή εμπιστοσύνη, слепо верить (доверять); з закритими очима, με та κλειστά ματιά, с закрытыми глазами; бачити на власні очі, βλέπω με та ίδια μου та ματιά, видеть собственными глазами; на очах у когось, μπροστά στα μάτια (κάποιου), на глазах у кого-либо; очам своїм не вірити, δεν πιστεύω στα ματιά μου, глазам своим не верить; це вище моїх сил, αυτό είναι πάνω από τις δυνάμεις μου, это выше моих сил; бути в силі (=мати силу), έχω τη δύναμη, иметь силу; знаю свої сили, γνωρίζω τις δυνάμεις μου, знать свои силы; нашорошувати (=наставля-ти) вуха, στηνώ αυτιά, наставити уши.*

О вине, легко возбуждающем человека, греки говорят: то красί τον χτύπησε στο κεφάλι; украинцы – *вино йому вдарило в голову*, русские – *вино ему ударило в голову*. Некоторые параллельные словосочетания очерчивают способ существования или стиль поведения человека: укр. *брати σοβί в голову*, гр. *βάζω στο κεφάλι μου*, рус. *братъ в голову* «надумать»; *викидати з голови, βγάζω από το κεφάλι, выбрасывать из головы* «перестать думать о чем-л.»; *κλαсти голову (на плаху), βάζω το κεφάλι μου, класть голову (на плаху)* «ручаться»; *віятися (блукати) по світах, γυρίζω τον κόσμο, бродить по свету* «постоянно менять место пребывания»; *битися головою об стінку, χτυπό (χτυπιέμαι) το κεφάλι μου στον τοίχο, биться головой об стенку* «очень переживать»; *ламати σοβί голову, σπάω το κεφάλι μου να..., ломать себе голову* «напряженно думать»; *πιδнімати на ноги, σηκώνω στο πόδι (στο ποδάρι), поднимать на ноги* «заставлять кого-либо активно действовать»; *носити воду ситом, κουβαλάω νερό με το κόσκινο, носить воду решетом* «даром тратить время на что-либо»; *зади-рати носа, σηκώνω τη μύτη ψηλά, задираць нос* «хвастаться»; *не бачити далі свого носа, δεν βλέπω πιο μακριά από την μύτη μου, не видеть дальше своего носа* «заботиться лишь о себе»; *водити когось за ніс, σέρνω (τράβω) κάποιον από τη μύτη, водить кого-либо за нос* «обманывать кого-либо, не выполняя обещанного»; *скрізь встромляти свого носа, χώνω παντού τη μύτη μου, вез-де совать свой нос* «бесцеремонно вмешиваться во что-либо»; *відпустити з миром (=по-доброму), αφήνει να φύγει με το καλό, отпустить с миром* «не наказывая»; *робити щось заради прекрасних очей, κάνω κάτι για τα ωραία ματιά, делать что-нибудь ради прекрасных глаз* «ради симпатии, хорошего отношения к кому-либо»; *розрубати Гордіїв вузол, κόβω τον γόρδιο δεσμό, раз-рубить Гордиев узел* «смело решать какой-либо сложный вопрос»; *вцілити в око, βάζω στο μάτι, попасть в глаз* «делать именно то, что нужно»; *жити своїм розумом (=мати свою думку), έχω δική μου γνώμη, жить своим умом* «придерживаться своих взглядов»; *проливати кров, χύνω αίμα, проливать кровь* «гибнуть, защищая кого-, что-либо»; *проливати (=кидати) світло на щось, χύνω φως πάνω σε κάτι, проливать свет на что-либо* «делать что-либо понятным»; *робити щось на око, κάνω κάτι με το μάτι, делать что-либо на глаз (=глазок)* «без точного расчета, приблизительно»; *щоб очі мої більше тебе не бачили, να μην σε δουν τα ματιά μου, чтоб глаза мои тебя больше не видели* «для выражения неудовлетворенности кем-либо»; *розкривати комусь очі на щось,*

ανοίγω κάποιου τα μάτια, *раскрывать кому-либо глаза на что-то* «объяснять кому-либо что-то скрытое»; *кидати слова на вітер, λέω λόγια στον αέρα, бросать слова на ветер* «напрасно, даром что-либо говорить»; *йти проти вітру, πλέω κόντρα στον αέρα, идти против ветра* «действовать самостоятельно, вопреки устоявшимся традициям»; *віддавати належне, αποδίδω τα δέοντα, отдавать должное* «достойно оценивать кого-/ что-либо»; *відправляти на той світ, στέλλω στον άλλο κόσμο, отправлять на тот свет* «лишить кого-либо жизни»; *потрапити в ціль, χτυπώ στο σημάδι, попасть в цель* «сказать, сделать именно то, что нужно».

Приведенные выше словосочетания обнаруживают общность формирования фразеологического значения на основе использования метафоры. Обязательным компонентом их значения является элемент оценки поведения кого-либо, совпадающий во всех сравниваемых языках.

Остановимся более детально на одном примере, отображающем общность ноотропии трех народов. В новогреческом, украинском и русском языках встречается параллельное словосочетание, отрицательно характеризующее поведение человека, в котором используется слово *ветер*. Украинцы, употребляя выражение *куди вітер віє*, говорят о человеке беспринципном, изменяющем свои убеждения в зависимости от обстоятельств. Этому украинскому выражению, как и *тримати (=держати) ніс за вітром*, эквивалентно русское *держат нос по ветру*. Новогреческое выражение *όπου φυσάει ο άνεμος* и структурно, и семантически адекватно украинскому *куди вітер віє*. От него в новогреческом разговорном языке образовалась широко распространенная инициальная (по первой букве всех слов) аббревиатура *Ο.Φ.Α.* – *Είναι ο Ο.Φ.Α.* – т.е. он (или она) *Ο.Φ.Α.*

Часто параллельные в разных языках адъективно-субстантивные и глагольно-субстантивные словосочетания не только отображают семантически эквивалентную метафорическую основу их построения, но и обнаруживают общность контекстов употребления, дающих различные характеристики человеку (от общей к частным):

вони відрізняються між собою, як день і ніч, διαφέρουν μεταξύ τους όσο η ημέρα από τη νύχτα, они отличаются между собой, как день и ночь
гострий розум, οξύς νους, острый ум
жвавий розум, το ζωντανό μυαλό, живой ум
світлий розум (= голова), η φωτεινή διάνοια, светлый ум (= голова)
людина великого розуму, ο άνθρωπος με μεγάλη διάνοια, человек большого ума.

О человеке с курносом носом украинцы говорят: *у нього кирпатий (задертий) ніс*, греки – *έχει την ανασηκωμένη μύτη*, русские – *у него вздернутый нос*; с крючковатым носом – *людина з загнутим, орлиним носом, ο άνθρωπος με γυρτή μύτη, человек с крючковатым, орлиным носом.*

Список параллелей можно продолжить предложениями и словосочетаниями, передающими близкие значения в сравниваемых языках, в составе которых представлены лексемы, построенные по одному семантическому образцу, но с помощью средств каждого языка. Так, украинскому предложению

δороги наши перекрестились в греческом отвечает *οι δρόμοι μας διασταυρώθηκαν*. И в украинском, и в новогреческом подчеркнуты слова-глаголы, производные от существительных *хрест* и *σταυρός*. Их дополняют следующие иноязычные примеры:

Ця дитина замкнулася в собі
 Αυτό το παιδί κλείστηκε στον εαυτό του
 Этот ребенок замкнулся в себе

Схрещувати рослини
 Διασταυρώνω ποικιλίες φυτών
 Скрещивать растения

Це забивання полонених становить чорну пляму для цивілізованого світу (чорна пляма «позорное явление»)

Η σφαγή αυτή των αιχμαλώτων αποτελεί μαύρη κηλίδα για τον πολιτισμένο κόσμο
 Это избиение пленных стало черным пятном для всего цивилизованного мира.

Озброїться мужністю й терпінням і рушити
 Οπλίστηκε με θάρρος και υπομονή και ξεκίνησε
 Вооружиться мужеством и терпением и отправиться (двинуться) в путь (вперед)

Озброєний до зубів
 Οπλισμένος ως τα δόντια
 Вооруженный до зубов

Бажаючи чи ні, прибув з нами
 Θέλοντας ή μη ήρθε μαζί μας
 Желая или нет, прибыл вместе с нами

Не маючи, що сказати, мовчав
 Μην έχοντας τι να πει, σώπασε
 Не имея, что сказать, молчал

Вступати в контакт з людьми
 Έρχεται σε επαφή με τους ανθρώπους
 Входит в контакт с людьми

В приведенных далее примерах также подчеркнуты подобные параллельные образования:

Аби не гірше
 Και μη χειρότερα
 Лишь бы не хуже

Мене розбирає сміх
 Με πιάνουν τα γέλια
 Меня разбирает смех

Лопнути (= луснути) зо сміху
 Σκάσαμε από τα γέλια
 Лопнуть со смеху

Ненавидіти до смерті
 Μισεί μέχρι θανάτου
 Ненавидеть до смерти

Сказати в обличчя
 Λες κατάμουτρα
 Сказать в лицо

Боротися до останньої краплі крові
 Μάχομαι μέχρι τελευταίας ρανίδας αίματος
 Борются до последней капли крови

Цього вимагає загальна думка
 Το απαιτεί η κοινή γνώμη
 Этого требует общее мнение

Параллелизм обнаруживают сочетания, построенные на одинаковой синтаксической основе в разных языках. Так, выделяется группа адъективно-субстантивных словосочетаний:

<i>Український</i>	<i>Новогреческий</i>	<i>Русский</i>
духовне життя / духовна спадщина / спільне життя / родинне життя	η πνευματική ζωή η πνευματική κληρονομιά η κοινή ζωή, η οικογενειακή ζωή	духовная жизнь духовное наследие совместная жизнь, семейная жизнь
смертельна боротьба	ο θανάσιμος αγώνας	смертельная борьба
хліб насущний	ο επιούσιος άρτος	хлеб насущный
гіркий смак	η πικρή γεύση	горький вкус
гірка правда	η πικρή αλήθεια	горькая правда
батьківський дім	το πατρικό σπίτι	отцовский дом

В отдельную многочисленную группу объединяются субстантивно-глагольные словосочетания:

<i>Український</i>	<i>Новογρηκεσικὴ</i>	<i>Русский</i>
поставити п'єсу стримує нерви стримувати сльози мені трапилося бути накинутися на їжу переконатися з власного досвіду робити досліди давати клятву (=обіцянку, привід, бій, віру) брати відпустку проводити (приємно) час тримати когось замкненим голова крутиться (=паморо- читься) дорога повертає губити час сповнений життя (= радості)	ανεβάζω ένα θεατρικό έργο συγκράτα τα νεύρα σου συγκρατώ τα δάκρυα μου έτυχε να ήμουν ρίχτηκα στο φαΐ πειθομαι από την πείρα μου κάνω πειράματα δίνω όρκο (υπόσχεση, αφορμή, μάχη, πίστη) παίρνω άδεια περνώ τον καιρό ευχάριστα κρατώ κάποιον κλεινωμένο κεφάλι γυρίζει (ζαλίζεται) ο δρόμος στρίβει χάνω τον καιρό είναι γεμάτος ζωή (χαρά)	поставить пьесу сдерживай нервы сдерживать слезы мне выпало быть наброситься на еду убедиться на собственном опыте делать опыты давать клятву (=обещание, повод, бой, веру) брать отпуск проводить (приятно) время держать кого-либо взаперти голова кружится (=идет кругом) дорога поворачивает терять время переполненный жизнью (= радостью), исполненный жизни (= радости)

Так же, как и предыдущая, в сравниваемых языках многочисленна группа субстантивно-субстантивных словосочетаний:

<i>Український</i>	<i>Новογρηκεσικὴ</i>	<i>Русский</i>
умови життя верстви (прошарки) населення відсутність досвіду галузь промисловості (мистецтва) вершина щастя дух часу каса взаємодопомоги взаємодія (двох) сил батарея парового опа- лення	οι συνθήκες της ζωής τα στρώματα του πληθυσμού η έλλειψη της πείρας ο κλάδος της βιομηχανίας (τέχνης) το κορυφωμα της ευτυχίας το πνεύμα του καιρού το ταμείο αλληλοβοήθειας η αλληλεπίδραση (δυο) δυνάμεων ο σωλήνας κεντρικής θέρμανσης	условия жизни слои (прослойки) населения отсутствие опыта отрасль промышленности (искусства) вершина счастья дух времени касса взаимопомощи взаимодействие (двух) сил батарея парового отопления

Параллелизм обнаруживают различные предложные конструкции, семанти-чески эквивалентные различным наречиям:

<i>Український</i>	<i>Новогреческий</i>	<i>Русский</i>
більше всього на світі ні за що в світі з усіх сил ударити з силою час від часу з часом ні більше, ні менше на віки віків у тісній взаємодії з...	περισσότερο από όλα στον κόσμο για τίποτα στον κόσμο με όλες τις δυνάμεις χτυπά με δύναμη από καιρό με τον καιρό με τον καιρό ούτε λίγο ούτε πολύ στους αιώνες των αιώνων σε στενή σύμπραξη (συνεργασία)	больше всего на свете ни за что на свете изо всех сил ударить с силой время от времени со временем ни более, ни менее на веки веков в тесном взаимодействии с...

Многие параллельные адъективно-субстантивные, субстантивно-субстантивные и глагольно-субстантивные словосочетания используются в сравниваемых языках как термины различных областей знания:

<i>Український</i>	<i>Новогреческий</i>	<i>Русский</i>
внутрішній світ людини закони суспільного розвитку надзвичайний закон рушійні сили робоча сила робочий день англійська сіль морська сіль важка вода протічна вода дощова вода цивільна авіація поточний рахунок особовий рахунок обчислювальна машина державний службовець приватний службовець відповідальний службовець штатний (постійний) службовець позаштатний службовець банківський службовець (банківець) банківський капітал неперервний робочий день перерваний робочий день розсіяне (розлите) світло	ο εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου οι νόμοι της κοινωνικής ανάπτυξης ο έκτακτος νόμος οι κινητήριες δυνάμεις η εργατική δύναμη η εργάσιμη μέρα το αγγλικό άλας το θαλασσινό άλας το βαρύ ύδωρ το τρεχούμενο νερό το βρόχινο νερό (το βροχόνερο) η πολιτική αεροπορία ο τρεχούμενος λογαριασμός ο ονομαστικός λογαριασμός η λογιστική μηχανή ο δημόσιος υπάλληλος ο ιδιωτικός υπάλληλος ο αρμόδιος υπάλληλος ο μόνιμος υπάλληλος ο έκτακτος υπάλληλος ο τραπεζικός υπάλληλος το τραπεζικό κεφάλαιο το συνεχές ωράριο το διακεκομένο ωράριο το διάχυτο φως	внутренний мир человека законы общественного развития чрезвычайный закон движущие силы рабочая сила рабочий день английская соль морская соль тяжелая вода проточная вода дождевая вода гражданская авиация текущий счет лицевой счет счетная машина государственный служащий частный служащий ответственный служащий штатный служащий внештатный служащий банковский служащий банковский капитал непрерывный рабочий день прерванный рабочий день рассеянный (разлитый) свет

закон тяжіння сила волі сила притягання встановлювати закони відкривати рахунок передавати когось у руки	ο νόμος βαρύτητας η δύναμη θέλησης η δύναμη της έλξης εγκαθιστώ νόμους ανοίγω λογαριασμό παραδίδω κάποιον στα χέρια του/ της	закон тяготения сила воли сила притяжения устанавливать законы открывать счет передать кого-либо в руки
---	---	--

Среди параллельных словосочетаний, иллюстрирующих изосемию понятий, встречаются многочисленные семантические заимствования. Они составляют фонд интернационализмов, поскольку входят в несколько (более трех) разноструктурных языков. О некоторых подобных образованиях в сравнении с украинским пишет С.В. Семчинский¹⁴. Далее приводим примеры тех из них, которые встречаются в сравниваемых языках:

<i>Украинский</i>	<i>Новогреческий</i>	<i>Русский</i>
видати вексель	εκδίδω γραμμάτιο	выдать вексель
вінчати лавровим вінком	στεφανώνω με δαφνοστέφανο	венчать лавровым венком
вийти переможцем	βγαίνω νικητής	выйти победителем
відкривати серце	ανοίγω την καρδιά	открывать сердце
відкривати вогонь	ανοίγω πυρά	открывать огонь
озброювати знаннями	οπλίζω με γνώσεις	вооружать знаниями
гасити вапно	σβήνω ασβέστη	гасить известь
час квапить	ο καιρός βιάζει	время торопит (не ждет)
ділити спадок	μοιράζω την κληρονομιά	делить наследство
натискати на гальма	πατώ τα φρένα	нажимать на тормоза
акції піднімаються (падають)	οι μετοχές ανεβαίνουν (πέφτουν)	акции поднимаются (падают)
озброюватися мужністю (терпінням, знаннями)	οπλίζομαι με θάρρος (υπομονή, γνώσεις)	вооружаться мужеством (терпением, знаниями)
озброєний до зубів	οπλισμένος ως τα δόντια	вооруженный до зубов
абсолютне алібі	το τέλειο άλλοθι	абсолютное алиби
дорожні пригоди	τα τροχαία δυστυχήματα	дорожные происшествия
загальна військова повинність	η καθολική στρατιωτική υποχρέωση	общая воинская повинность
частини світу	τα μέρη του κόσμου	части света
сіль землі	το άλας της γης	соль земли
яблуко розбрату	το μήλον της έριδος	яблоко раздора
буква закону	το γράμμα του νόμου	буква закона
розквіт промисловості	η άνθιση της βιομηχανίας	расцвет промышленности
презентація книжки	η παρουσίαση του βιβλίου	презентация книги
у розквіті сил	στην ακμή των δυνάμεων	в расцвете сил
на краю світу	στα πέρατα του κόσμου	на краю света
вічна йому пам'ять	αιώνια του μνήμη	вечная ему память
рiч у собі	το πράγμα καθεαυτό	вещь в себе
неписані закони	οι άγραφοι νόμοι	неписанные законы

¹⁴ Семчинський С.В. Семантична інтерференція на матеріалі слов'яно-східномовних контактів. – К., 1974. – С. 129.

Одни из них появились в глубокой древности типа гр. ο επιούσιος ἄρτος, укр. хліб насущний, рус. хлеб насущный. Другие – сравнительно недавно. Так, выражение πῆραν πρᾶσινο φῶς καὶ ἀρχίσαν τῆ δουλείᾳ (укр. *одержали зелене світло і почали роботу*, рус. *получили зеленый свет и начали работу*) приобретает права гражданства во многих языках, начиная со второй половины XIX в. под влиянием распространяющегося по миру светофора.

До сих пор мы анализировали параллелизм единиц синтаксического уровня языка – предложений и словосочетаний. Первые являются преимущественно пословицами, обобщающими опыт людей в емкой, выразительной форме, делающей их доступными для многих людей. Это обеспечивает их переход из языка в язык, и, следовательно, создает основу для появления параллелизмов. Подобные своеобразные клише, содержащие моральную оценку событий и людей, вошли в общечеловеческую сокровищницу мудрости. Словосочетания-параллелизмы по функционально-семантическому признаку делятся на две группы. Одни из них – термины, являющиеся обобщенными наименованиями научно познанных явлений и предметов объективного мира. Другие относятся к словосочетаниям-фразеологизмам. Их функциональное предназначение – в выражении оценки фактов, событий, людей.

В анализируемых языках обнаруживается давно отмеченный лингвистами параллелизм судеб семасиологического развития слов. Обнаружение его в историческом аспекте требует скрупулезного сбора и анализа достоверного фактического материала. Возможно, одним из способов решения этой проблемы может быть, кроме этимологического анализа, накопление параллелизмов в развитии значения слов в современных языках, а затем последующий ретроспективный анализ фактов¹⁵.

Для примера вкратце остановимся на параллелизме семантической структуры глаголов *падати* в украинском и *πέφτω* в новогреческом языках по материалам толковых словарей. Как известно, последние, давая лексико-семантические варианты многозначного слова в отдельных рубриках толкования, пытаются отобразить производность прямых и переносных значений слова от основного (как правило, первого в толковании)¹⁶. В качестве примера используем сокращенное представление семантической структуры названных глаголов по данным словарей украинского и новогреческого языков:

<i>Український</i>	<i>Новогреческий</i>
падати	πέφτω
1. Падати вниз; // Випадати: Падає град (дощ ¹⁷ , сніг і т.ін.); По обіді впали перші краплі дощу;	1. Πέφτω κάτω // Ρίγνομαι: Πέφτει χαλάζι (βροχή, χιόνι). Το απόγευμα έπεσαν οι πρώτες στάλες της βροχής;

¹⁵ Етимологічний словник української мови. – К., 1982-1989. – Т. 1-3; Фасмер М. Етимологический словарь русского языка. – М., 1964-1973. – Т. 1-4.

¹⁶ Русско-украинский словарь. – К., 1968. – Т.1-3; Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М.; 1980; Иоаннидис А.И. Русско-новогреческий словарь. – М., 1966.

<p>2. Випадати (про волосся, зуби, шерсть): У неї випало волосся;</p> <p>3. Нападати, з'являтися (про хворобу): Напала хвороба на домашню птицю і знищила її.</p> <p>4. Падати, зменшуватися, знижуватися (про те, що має вартість): Впали ціни на овочі.</p> <p>5. Потрапляти, попадати в якесь становище: Попадати в руки ворога.</p> <p>6. Випадати, припадати на кого-, що-небудь: Йому випав вигреш (у лотерею). Від всієї роботи кожному випала мала сума. Коли випадає в цьому році Великдень?</p> <p>7. перен. Робити якимось, доводити до певного стану: Він упав у велику бідність.</p> <p>8. перен. Скочуватися, падати морально: Як ти впав так?</p> <p>9. фраз. Несподівано зустріти: Упасти, як сніг на голову.</p>	<p>2. Αποσπώμαι: Έπεσαν τα μαλλιά της.</p> <p>3. Εμφανίζομαι: Έπεσε η αρρώστια στα πουλερικά και τα ρήμαξε.</p> <p>4. Χαμηλώνω: Έπεσαν οι τιμές των λαχανικών.</p> <p>5. Τυχαίνω: Έπεσαν στα χέρια των εχθρών.</p> <p>6. Κερδίζω, αναλογώ: Του έπεσε το λαχείο. Απ' όλη τη δουλειά του καθενός του έπεσε μικρό ποσό. Ποτε πέφτει φέτος το Πάσχα;</p> <p>7. Καταντώ: Έπεσε σε μεγάλη φτώχεια.</p> <p>8. Καταντώ: Πως έπεσες ετσι; Πως κατάντησες;</p> <p>9. Φρ. Έπεσα πάνω του.</p>
---	--

Анализуя семантическую структуру приведенных глаголов, замечаем удивительный параллелизм в образовании их метафорических (3,4,5), переносных (6,7,8), а также фразеологических значений. Этот параллелизм наблюдаем также в развитии значений существительных. Обратимся с этой целью к анализу значений слов укр. *камінь*, рус. *камень* и гр. η πέτρα. Толковые словари этих трех языков¹⁸ в качестве основного дают значение «твердая горная порода в виде сплошной массы или отдельных кусков». В производных значениях этих слов также обнаруживается параллелизм. Украинцы, русские и греки говорят об ожесточившемся человеке как об обладателе каменного сердца: Έκανε πέτρα την καρδιά του, укр. *серце його закам'яніло* (= стало кам'яним), рус. *сердце его окаменело* (= стало каменным). В этих языках камнями называются твердые тела, образующиеся в почках: укр. *каміння в нирках*, нгр. οι πέτρες στα νεφρά, рус. *камни в почках*; налет на зубах: укр. *каміння на зубах*, нгр. οι πέτρες πάνω στα δόντια, рус. *камни на зубах*. Среди фразеологических сочетаний, связанных со словом *камень*, отмечен интернационализм: укр. *камінь спотикання*, нгр. η πέτρα του σκανδάλου, рус. *камень преткновения*.

Общность судеб семасиологического развития демонстрируют также слова:

1) укр. *братися*, рус. *взяться*, нгр. πιάνω, приобретающие значение «начинать»: Πιάνω δουλειά αύριο, *починаю роботу завтра*, *начинаю работу завтра*; έπιασε τη συζήτηση, *почав бесіду*, *начал беседу*; έπιασαν τα κρύα, *почалися холоди*, *начались холода*; ξαφνικά έπιασε δυνατή βροχή, *несподівано почався сильний*

¹⁷ Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.1-11; Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1997. – Т. 1-6, Словарь русского языка. – М., 1948-1967. – Т. 1-17.

¹⁸ В отличие от украинского, где встречаем іде дощ и падає дощ, в русском возможно лишь словосочетание идет дождь. В украинском существует также параллельное греческому выражение впала темрява – έπεσε σκοτάδι.

дош, *неожиданно начался сильный дождь*; *έπιασε να μεγαλώνει, взявся рости, начал расти*;

2) укр. *розв'язувати*, рус. *развязывать*, нгр. *λύω* (освобождають, звільняти, *ελευθερώνω*): *ο σκύλος λύθηκε και άρχισε να τρέχει, собака відв'язався і почав бігати, собака отвязалась и начала бегать*;

3) укр. *бракувати*, рус. *не хватать*, нгр. *λείπω, λείπομαι* (нужно, потрібно, *χρειάζομαι*) *μου λείπεις πολύ, мені тебе бракує = ти мені дуже потрібен, ты мне очень нужен*; *μου λείπουν τα έγγραφα, мені бракує документів, мне не хватает документов*;

4) укр. *дивитися*, рус. *смотреть*, нгр. *βλέπω, κοιτάζω, προσέχω*¹⁹ (заботитися, турбуватися, *περιποιούμαι*): *πρόσεχε τα παιδιά, дивись за дітьми, смотри за детьми (= заботься о детях)*; *πρόσεχε το αυτοκίνητο, дивись за автомобілем, смотри за автомобилем*;

5) укр. *думати*, рус. *думать*, нгр. *στοχάζομαι, σκέπτομαι, συλλογίζομαι* (смотреть, дивитися, *βλέπω*): *σκέψου τι να κάνεις, подумай, що робити, думай, что делать*; *δες τι να κάνεις, подивись, що робити, посмотри, что делать*; *να βλέπεις, να στοχάζεσαι, дивись, думай, смотри, думай*;

6) укр. *цілитися, націлюватися*, рус. *целиться, нацеливаться*, нгр. *σκοπεύω* (намереватися, намірюватися, *σχεδιάζω*): *σκοπεύει να γίνει γιατρός, намірюється стати лікарем, намереватися стать врачом*; *σκοπεύει να πάει, планує піти, планує пойти*;

7) укр. *бути позбавленим*, рус. *быть лишенным*, нгр. *στερούμαι* (мені потрібно, мне нужно, *χρειάζομαι*): *το παιδί στερείται τα παιχνίδια, дитині потрібні іграшки, ребенок лишен игрушек*;

8) укр. *капати*, рус. *капать*, нгр. *στάζω* (збиратися, накопичуватися, собираться), *накапливаться, συλλέγω* (о деньгах): *έσταξε πενήντα δραχμές, напало 50 драхм, напало 50 драхм*;

9) укр. *класти*, рус. *класть*, нгр. *βάζω* (набирати, рус. *набирать* (вес), *παχαίνω*): *στις διακοπές έβαζε μερικά κιλά, на канікулах він набрав кілька кілограмів, на каникулах он набрал несколько килограммов*;

10) укр. *хвиля*, рус. *волна*, нгр. *το κύμα*: *гойдатися на хвилях, качатися на волнах, κυμαίνομαι* (перен. *хвилюватися, волноватися, ανησυχώ*).

11) укр. *викликати, зумовлювати*, рус. *вызывать, обуславливать, провоцировать*, нгр. *προκαλώ* (*καθорίζω*): *αυτο προκαλεί τη μόλυνση του περιβάλλοντος, це викликає забруднення довкілля, это вызывает загрязнение окружающей среды*;

12) укр. *нести*, рус. *нести*, нгр. *φέρω* (народжувати, рождають, *производить, γεννώ*): *η γατα μας έφερε πέρσι τρία γατάκια, кішка принесла нам минулого року трьох кошенят, кошка принесла нам в прошлом году трех котят*;

13) укр. *косити*, рус. *косить*, нгр. *θερίζω* (вбивати, убивать, *σκοτώνω*): *πολλούς μαζί η χολέρα θέρισε το μισό πληθυσμό αυτής της χώρας, холера викосила половину населення цієї країни, холера выкосила половину населения этой страны*;

14) укр. *сіяти*, рус. *сеять*, нгр. *σπέρνω* (розповсюджувати, поширювати, *распространять, διαδίδω*): *έσπειρε τον πανικό, сіяти паніку, сеять панику*.

¹⁹ Последнее в ряду слово *προσέχω* в одном из своих значений эквивалентно русским *остерегаться, быть внимательным, украинским остерігатися, бути уважним*.

Анализ показывает, что перечисленные значения, по-видимому, первоначально появились в разговорной речи во всех сравниваемых языках. В отличие от названных параллелей семасиологического развития слов, существующих в трех сравниваемых языках, фиксируются и те, что свойственны только новогреческому и украинскому. Они также встречаются в разговорной речи:

1) укр. *брати участь*, рус. *принимать участие*, нгр. παίρω, λαμβάνω μέρος

2) укр. *взялося вечоріти*, нгр. πήρε να βραδιάζει; πήραν να ανθίζουν οι κερασιές, *взялися цвісти черешні*; πήραν να λειώνουνε τα χιόνια, *почали (=взялися) танути сніги*;

3) укр. *хпатати*, рус. *хватать*, нгр. πιάνω: πιάστηκε η κοιλιά μου, *мене схопив живіт*;

4) укр. *розв'язувати проблеми, завдання*, нгр. λύνω τα προβλήματα, τις ασκήσεις;

5) укр. *купа – скупчувати*, нгр. ο σωρός – σωρεύω (συλλέγω), μαζεύω· σωρεύτηκαν πολλά προβλήματα, *скупчилося багато проблем*; έκανα ένα σωρό δουλειάς, *зробив купу роботи*;

6) укр. *луна – відлунювати*, нгр. η ηχώ – αντηχώ: τα βούνα αυτηχούσαν απο τις φωνές μας, *гори відлунювали нашими голосами*;

7) укр. *рухати*, рус. *двигать*, нгр. κινώ – συγκινώ, укр. *зворушити* (где, подобно греческому, производный глагол сохраняет корень, ср. κινώ и двигаю, рухаю), рус. *волновать*. Ср. также нгр. συγκίνηση, укр. *зворушення*, рус. *волнение*; συγκινητικός, *зворушливий, волнующий*; ασυγκίνητος, *незворушний, равнодушный*.

Ученые отмечают, что появление параллелизмов во многих языках обусловлено, кроме языковых контактов, чаще всего психологическими причинами, общностью познавательных процессов и признаков, ставших основой номинации, которые зачастую осознаются при помощи метафоры (сравнения), а также метонимии (смежности) и имеют одинаковое прагматическое назначение – оценку. Систематизация лексических, синтаксических и фразеологических параллелизмов в сравниваемых языках неминуемо предполагает также изучение отличительных черт построения номинаций, осознания специфики образов, используемых в качестве мерил подобных ситуаций и событий. Они составляют предмет самостоятельного исследования. В этой статье вспомним лишь некоторые примеры отличий, чтобы показать возможность изучения их в зависимости от принадлежности языка к определенной языковой группе. При данном подходе устанавливаются различия, отличающие новогреческий от близкородственных украинского и русского языков. С другой стороны, в каждом из них определяются черты, различающие их между собой. Во всех этих случаях сначала фиксируется основа сравнения – семантика лексемы, свободного или фразеологического словосочетания. Затем очерчиваются подобия и различия.

Так, украинцы, желая выразительно описать образ жалкого, смешного на вид человека, употребляют выражение *як (=мов) мокра курка* (рус. *мокра курица*). Греки предпочитают говорить в этом случае о мокрой кошке: *σαν βρεμένη γάτα*. Они используют образ общипанной курицы для сравнения с полысевшим человеком: *Έπεσαν τα μαλλιά του κι έγινε σαν μαδημένη κότα*.

В сравниваемых языках, например, наблюдаем параллелизм образования названий мяса по его принадлежности определенным животным или пти-

цам. В украинском и русском языках они образуются по модели производящая основа существительного-названия животного + суффикс **-ин(а)** (производные существительные в женском роде, называющие разновидность мяса):

укр. *свиня* (ж.р.) – *свинина* (ж.р.)

баран (м.р.) – *баранина* (ж.р.)

теля (ср., со значением незрелости) – *телятина* (ж.р., со значением молодого мяса)

рус. *свинья* – *свинина*

баран – *баранина*

тенок – *телятина*

В этих языках параллельно с производными словами существуют эквивалентные расчлененные наименования разновидностей мяса, оформленные как словосочетания прилагательного, соотносительного с производящим существительным-названием животного или птицы, и существительного *мясо*: укр. *свиняче, бараняче, теляче м'ясо*; рус. *свиное, баранье, телячье мясо*. В новогреческом функционирует словообразовательная модель основа существительного, называющего животное + суффиксы **-ει(ος), -ησι(ος), -ιν(ος)** (производное слово в среднем роде – наименование мяса определенной разновидности):

το πρόβατο – то πρόβειο «баранина»

ο χοίρος – то χοιρινό «свинина»

το βόδι – то βοδινό (арх. то βόειον) «говядина»

По значению им эквивалентны словосочетания, состоящие из относительно прилагательного, производного от существительного-наименования животного, и существительного *мясо* то κρέας (ср.р.): то αρνί – то αρνήσιο κρέας «баранье мясо», то γουρούνι – то γουρουνήσιο κρέας «свиное мясо», ο χοίρος – то χοιρινό κρέας «свиное мясо», то βόδι – то βοδινό (βόειον) κρέας «говяжье мясо».

На фоне описанных словообразовательных моделей оформления наименований сортов мяса в сравниваемых языках показателен параллелизм словосочетания и эквивалентного ему однословного наименования в украинском и русском языках: *куриное мясо* = *курятина*. Во всех трех языках относительное прилагательное этого словосочетания образуется от существительного женского рода, ср.: укр. *курка, куриця* → *курятина, куряче м'ясо*; рус. *курица* → *курятина, куриное мясо*; нгр. η κότα → то котήσιο κρέας. Этот параллелизм тем более интересен, что во всех современных сравниваемых языках для наименования самца используются лексемы, не имеющие общего корня со словом *курица* и, следовательно, не являющиеся словообразовательными производными: укр. *півень*, рус. *петух*, нгр. ο πετεινός, ο κόκορας. Он становится еще более выразительным на фоне другого параллелизма, также связанного с названием петуха и существующего во многих европейских языках, – словом *курок* «наименование части ударного механизма в ручном огнестрельном оружии». Этимологический анализ показывает семантическую мотивацию этого наименования словом *петух*. В основу построения наименования положено подобие фигур: *курок*, т.е. фигурная деталь в виде петушка. В «Этимологическом словаре украинского языка» отмечено, что слово *курок* соотносится со словом *кур* «петух», функционирующим в его диалектах.

Оно классифицируется как заимствование из русского, который, в свою очередь, заимствовал его из польского *kurek*. В последнем это слово образовано как калька нем. *der Hahn* курок; кран; петух²⁰.

В новогреческом для обозначения курка также используется существительное ο πετεινός «петух», т.е. слово, полученное в современном языке путем семантического словообразования. Во всех трех языках устанавливается параллелизм словосочетаний укр. *звести курок*, рус. *взводить курок*, нгр. στήκωνω τον πετεινό.

Отмеченные параллелизмы еще более усиливаются словообразовательными параллелизмами типа: рус. *петух – петушиться* «вести себя подобно петуху, держаться высокомерно, бодро, храбро»; нгр. ο κόκορας – κοκορεύομαι.

В украинском в этом случае эквивалентный вышеупомянутым словам глагол отсутствует, но функционирует равнозначное ему фразеологическое словосочетание *ходити (виступати) півнем* (= рус. *ходить петухом*). Этот параллелизм усиливается свойственным всем трем сравниваемым языкам фразеологическим сочетанием укр. *кури сміються, курам на сміх* «выставлять себя в смешном виде»; рус. *курам на смех*; нгр. εἶναι για να γελάει οι κότες.

Отличия и параллели наблюдаются также на уровне контекстной реализации семем многозначных слов в сравниваемых языках. Наличие общих компонентов семантики у греческого прилагательного χλωμός, украинского *блідий*, русского *бледный*, содержащих оттенки белого и желтого (от лимонного до темно-желтого), позволяет употреблять их в параллельных контекстах в этих языках:

κίτρινος σαν το λεμόνι
блідий (жовтий), як лимон
бледный (желтый), как лимон

χλωμός σαν το κερί
блідий (=білий), як віск
бледный (=белый), как воск

Однако в новогреческом у слова χλωμός есть синоним – лексема πελιδνός, которая равнозначна украинскому словосочетанию *мертво блідий*, русскому *мертвенно бледный, бледный, как смерть*, поэтому в нем возможно выражение Έγινε πελιδνός από το φόβο – *со страху он стал бледным, как смерть*.

В анализируемых языках мы можем установить подобие и различие сравнения внешнего вида человека («в цвете») с его внутренним состоянием, чувствами. Украинцы, греки, русские от гнева и стыда краснеют: укр. *червоніти від гніву, сорому*, рус. *краснеет от гнева, со стыда*, нгр. κοκκινίζω από το θυμό, τη ντροπή. От холода они синеют: укр. *синіти від холоду*, рус. *синеть от холода*, гр. μελανιάζω από το κρύο. Однако от страха греки желтеют, а украинцы и русские от него зеленеют – нгр. κίτρινίζω – укр. *зеленіти від страху*, рус. *зеленеть от страха*.

²⁰ См. прим. 16.

На фоні параллелизмів-словосочетаній в порівнюваних мовах виявляємо помітні відмінності в реалізації глагольного управління в конструкціях глагола і іменного. Так, новогрецькі глаголи, що позначають мисльову діяльність людини $\sigma\kappa\epsilon\lambda\tau\omicron\mu\alpha\iota$, $\sigma\upsilon\lambda\lambda\omicron\gamma\acute{\iota}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$, $\sigma\tau\omicron\chi\acute{\alpha}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ «думати», використовуються в безпредложних конструкціях в відмінності від предложних в українському і російському: $\sigma\kappa\epsilon\lambda\tau\omicron\mu\alpha\iota \tau\omicron\upsilon\varsigma \gamma\omicron\nu\epsilon\acute{\iota}\varsigma \mu\omicron\upsilon$, укр. *думаю про своїх батьків*, рос. *думаю о своих родителях*; $\sigma\upsilon\lambda\lambda\omicron\gamma\acute{\iota}\zeta\epsilon\tau\alpha\iota \tau\alpha \tau\epsilon\rho\alpha\sigma\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$ укр. *думає про минуле*, рос. *думает о прошлом*.

Безпредложное управління характерно також для новогрецьких глаголів $\beta\lambda\epsilon\pi\omega$, $\kappa\omicron\iota\tau\acute{\alpha}\zeta\omega$, $\pi\rho\sigma\acute{\epsilon}\chi\omega$ ²¹ «видеть, замечать»: $\beta\lambda\epsilon\pi\omega \tau\omicron\nu \alpha\delta\epsilon\rho\phi\acute{o} \mu\omicron\upsilon$, *бачу свого брата, вижу своего брата*; $\pi\rho\sigma\acute{\epsilon}\chi\omega \tau\omicron \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\acute{\iota}\nu\eta\tau\omicron$, *звергати увагу на машину, обращать внимание на машину*.

В відмінності від українського і російського мов, де глаголи рос. *видеть*, укр. *бачити* використовуються в безпредложних конструкціях *видеть брата, бачити брата*, а синонімічні їм *смотреть* і *дивитися* можуть використовуватися в безпредложних *смотреть фильм, дивитися фильм* і предложних конструкціях *смотреть на доску, дивитися на дошку*, новогрецькі глаголи $\beta\lambda\epsilon\pi\omega$, $\kappa\omicron\iota\tau\acute{\alpha}\zeta\omega$, $\pi\rho\sigma\acute{\epsilon}\chi\omega$ завжди використовуються в безпредложних конструкціях: $\kappa\omicron\iota\tau\acute{\alpha}\zeta\omega \tau\omicron\nu \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha \mu\omicron\upsilon$, *дивлюся на батька, смотрю на отца*.

Грецьке іменне $\eta \alpha\nu\acute{\alpha}\gamma\kappa\eta$ (в російському йому відповідає *необходимость*, в українському – *потреба, необхідність*) вимагає після себе використання предлога $\alpha\lambda\acute{o}$ – «от», в відмінності від відповідних російських і українських іменних, після яких використовується предлог *в*: $\acute{\epsilon}\chi\epsilon\iota \alpha\nu\acute{\alpha}\gamma\kappa\eta \alpha\lambda\acute{o} \acute{\alpha}\mu\epsilon\sigma\eta \gamma\iota\alpha\tau\rho\acute{\iota}\kappa\acute{\eta} \beta\omicron\eta\theta\epsilon\iota\alpha$, укр. *він має погребу в негайній медичній допомозі*, рос. *он испытывает потребность в неотложной медицинской помощи*.

Грецький глагол $\sigma\upsilon\chi\alpha\acute{\iota}\rho\omega$ (рос. *приветствовать, поздравлять*, укр. *вітати*) використовується з предлогом $\gamma\iota\alpha$ (при означенні причини-цілі), еквівалентні йому український і російський глаголи вживаються з предлогом *з/с*, вказуючим на об'єкт-повод: $\sigma\upsilon\chi\alpha\acute{\iota}\rho\omega \gamma\iota\alpha \tau\eta \nu\acute{\iota}\kappa\eta$, *вітаю з перемогою, поздравляю с победой*.

Кількість подібних прикладів можна значно збільшити, але це завдання порівняльного аналізу синтаксических систем мов, в межах якого визначаються синтаксическі еквіваленти (за структурою, значенням, комунікативному призначенню і т.п.).

В цій статті ми намагалися окреслити перш за все коло параллелизмів, виявляваних в загальних тенденціях семасіологічного розвитку слів, які мають близькими значеннями в різних мовах, еквівалентність пропозицій, а також близьких по значенню, граматическої формі і лексическої реалізації фразеологіческих, термінологіческих і вільних сполучень. Результати проведеного порівняння названих одиниць допомагають освітити подоби фрагментів мовних картин світу.

Багаточисленні параллелизми в порівнюваних мовах – явище неслучайне. Грецька культура давнини (особливо після прийняття християнства) була компонентом культури східних слов'ян. Духовна спільнота сприяла

²¹ Производящие слова могут оформляться во всех трех родах.

образованию параллельных языковых форм выражения принятых норм этики, канонов общей веры, общих понятий взаимообогащенных культур.

Λεξικοί, συντακτικοί και φρασεολογικοί παραλληλισμοί στη νεοελληνική και στις ανατολικές σλαβικές γλώσσες

Στο άρθρο αναλύονται παροιμιακοί, λεξικοί, συντακτικοί και φρασεολογικοί παραλληλισμοί στην ουκρανική, ρωσική και νεοελληνική γλώσσα που απορρέουν από τις μακρόχρονες πολιτιστικές και γλωσσικές επαφές των λαών. Ο Γάλλος γλωσσολόγος Charles Bally σημείωσε ότι η εμφάνιση των παραλληλισμών είναι αποτέλεσμα του κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού που επηρεάστηκε πολύ από το Βυζάντιο. Ο βυζαντινός πολιτισμός, κληροδόχος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, μετέδινε στους ευρωπαϊκούς λαούς τα αξιολογικά κριτήρια του καλού και του κακού, του ωραίου και άσχημου, του ωφέλιμου και του βλαβερού, συμβάλλοντας μ' αυτό τον τρόπο στη δημιουργία μιας κοινής νοοτροπίας, καθώς και των νοημάτων και λέξεων για την έκφραση της.

Η συγκριτική ανάλυση των ελληνικών και σλαβικών παροιμιών αποδεικνύει την ύπαρξη κοινών τρόπων στη διαμόρφωση των αξιολογικών κριτηρίων στην ψυχοσύνθεση των εν λόγω λαών και πολιτισμών τους. Προς το παρόν λέμε για περίπου 250 παραλληλισμούς αρχαίας ή βυζαντινής προέλευσης στη νεοελληνική, ουκρανική και ρωσική γλώσσα.

Την ομοίωση της γλωσσικής εικόνας του κόσμου αποδεικνύουν οι παραλληλισμοί που σχηματίζονται βάσει της μεταφορικής σύγκρισης και μέσω των συντακτικών συγκριτικών δομών και καθορίζουν τα φαινόμενα του εξωτερικού κόσμου, χαρακτηρίζουν τις φυσικές και ψυχικές καταστάσεις του ανθρώπου, τον τρόπο ζωής και τη συμπεριφορά του. Συχνά οι παραλληλισμοί αυτοί έχουν όχι μόνο την ίδια σημασιολογική βάση, αλλά και χρησιμοποιούνται στις ίδιες επικοινωνιακές περιπτώσεις. Στις αναφερόμενες γλώσσες οι παραλληλισμοί εμφανίζονται, όταν πρόκειται για σχηματισμό φρασεολογικών και μη φρασεολογικών ονομαστικών μονάδων, δηλ. λέξεων και φράσεων που δημιουργούνται κατά το ίδιο ή το παρεμφερές σημασιολογικό υπόδειγμα. Ιδιαίτερα πολυάριθμοι είναι οι παράλληλες φράσεις-ειδικό όροι στους διάφορους τομείς της επιστήμης. Πολλά είναι και σημασιολογικά δάνεια που αποτελούν το κοινό απόθεμα διεθνισμών που προέρχονται από διάφορες γλώσσες.

Η ανάλυση των παραλληλισμών στην σημασιολογική εξέλιξη λέξεων αποκαλύπτει πολλά ενδιαφέροντα δεδομένα για τη μελέτη των γλωσσικών και πολιτιστικών επαφών ανάμεσα στους λαούς. Τέλος, αυτοί οι παραλληλισμοί στις τάσεις της σημασιολογικής εξέλιξης λέξεων που κατέχουν την ίδια σημασία στην ελληνική, ουκρανική και ρωσική γλώσσα, οι ισότιμες προτάσεις-παροιμίες, και πολυάριθμες κατά το νόημα, γραμματική ή λεξική μορφή φράσεις δεν είναι κάτι τυχαίο. Η πνευματική κοινότητα ευνοούσε την διαμόρφωση παράλληλων γλωσσικών καλουπιών για την έκφραση των ηθικών και θρησκευτικών κανόνων, των κοινών νοημάτων αλληλοεμπλουτισμένων πολιτισμών.

З великої любові буває велика ненависть.

Кому в картярстві не щастить, той виграє в коханні.

Друге кохання як підігріта вдруге страва.

Щоб стала з ревнощів сверблячка, була б на цілий край болячка.

У друзів не позичай і до коханих не вчашай.

Коли очі не бачаться, швидко забуваються.

Цілунки що рідші, то смачніші.

Прихований вогонь буває жаркіший.

Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови¹

Морфемна підсистема мови складається з простих (морфемі) і комплексних (морфемні структури слів) одиниць. У описових і типологічних дослідженнях морфеміки досі основна увага приділена морфемам. Морфемні структури слів лише в останні десятиріччя стали об'єктом наукового вивчення переважно в межах однієї мови. Кожна структура – це модель слова, представленого як послідовність морфем, що побудована за певними правилами сполучуваності окремих їх типів і класів [Оливеріус 1976: 25].

Зрозуміло, що для аналізу таких послідовностей необхідно мати у своєму розпорядженні той інвентар їх, який реалізується в мові. Для цього кожне слово, поділене на морфемі, переписується як послідовність морфем певного класу з використанням умовних символів класів. Так, кореневі присвоюється символ **R**, префіксові – **P**, суфіксові – **S**², міжкореневій сполучній морфемі в складних словах – **I**, флексії – **F**. Слово *крас-а* записується як **RF**, *чит-а-ч* – як **RSSF**³, *по-ясн-енн-я* – **PRSF**, *правд-о-люб* – **RIRF**. Дослідникові для одержання повного інвентарю морфемних структур слова найкраще використовувати морфемні словники мови з реєстром одиниць, що будуються на реєстрах інших словників, таких, як тлумачний, іншомовних слів, політехнічний, термінологічний [Яценко 1980-1981; Кузнецова, Ефремова 1986; Бардовіч, Шакурн 1989]. При відсутності праць, де була б лексикографічно параметризована морфемна підсистема мови, слід брати реєстри найповніших словників і здійснювати морфемний аналіз слів.

У нашому експерименті ми скористалися даними машинного морфемно-словотвірного фонду (далі – МСФ) сучасної української мови [Клименко, Карпіловська та ін. 1990], базовою одиницею якого є слова, поділені на морфемі і взяті зі словника І.Т. Яценка. До цього реєстру додані одиниці, відсутні в ньому, але представлені в одинадцятитомному тлумачному, а також двотомному частотному словниках та словнику іншомовних слів [Словник української мови 1970-1980; Частотний словник сучасної української художньої прози 1981; Словник іншомовних слів 1977]. Передбачено, що зведений (або генеральний) реєстр слів постійно поповнюватиметься даними з інших лексикографічних праць.

¹ Уперше опубліковано в: Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1993. – С. 199-215.

² Постфікс умовно позначаємо також символом **S**.

³ У морфемних структурах змінюваних частин мови фіксується нульова флексія.

За відповідними алгоритмами комп'ютер перекодував реальні слова української мови в певні морфемні структури. У межах близько 160 тисяч слів їх виявлено 368. З розширенням реєстру їхня кількість дещо змінюватиметься, проте для дослідника вона завжди буде підвладною оглядові. Іншими словами, інвентар морфемних структур стає таким, що його можна вивчати за різними ознаками, наприклад: лексичне наповнення структури, тобто кількість слів у мові, що описуються цією структурою. До них додаються ті властивості структури, що визначають її з погляду використання в системі мови або в мовленні, в різних функціональних стилях, а також з погляду конструювання самих структур (вияву в них закону глибини слова, симетрії, асиметрії, простоти). Наслідки аналізу матеріалу за цими ознаками опишемо далі. Тут лише підкреслимо, що вони відкривають шлях до розкриття певних закономірностей морфемної підсистеми кожної мови і водночас придатні для типологічного порівняння мов та підтвердження тих закономірностей, які притаманні кільком мовам.

Для правильного тлумачення мовних даних слід ще зупинитися на можливостях двох розглядів морфемної структури слова. Коли структура розглядається як лінійний ланцюжок морфем, що розгортається в потоці мовлення, вона може вимірюватися довжиною, або інакше певною кількістю морфем (кореневих та службових, афіксальних), представлених у слові. Якщо ж ця структура пояснюється з погляду породження її з елементарних одиниць, то необхідне бачення можливостей розгортання в структурі ланцюжків морфем (префіксальних та суфіксальних) щодо ядерного (головного) компонента слова – кореня.

При першому підході дослідники, аналізуючи матеріал, встановили, що кількість морфем у слові підпорядкована закономірності глибини. Цей закон було сформульовано під впливом гіпотези В. Ингве про глибину речення [Ингве 1965]. Щодо морфемної структури слова його вперше інтерпретував В. Москович [Москович 1967]. Згідно з цим законом, кількість морфем у слові не перевищує 7 ± 2 одиниці. Дію закону глибини слова було перевірено на матеріалі різних мов [Миракян 1966]. Він належить до регулярно здійснюваних і підтверджує, що мова віддає перевагу словам з такою глибиною, яка розташована в інтервалі, найбільш сприятливому для породження і сприйняття мовлення і продиктованому об'ємом оперативної пам'яті людини. В українській, флективній за своєю природою, мові трапляються слова з більшою кількістю морфем. Так, серед простих слів (з одним коренем) одне має 11 морфем: *не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість* (структура **PPPRSSSSSSSF**). У складних словах можливі структури з 12, а то й з 13 морфем (*паливо-мастильно-заправний* **RSSIRSSIPRSF**, *антенно-приймально-передавальний* **RSIPRSSIPRSSF**). І перші, й другі становлять виняток у мові. На слова з більшою за 7 кількістю морфем не припадає й 1 %. Одноморфемні становлять 0,22 % одиниць фонду, що свідчить про перевагу в мові афіксальних утворень. До ядра системи входять три-п'ятиморфемні слова. Вони охоплюють 81,88 % дослідженого масиву. Отже, це одиниці з кількістю морфем, близькою до середньої глибини слова, що дорівнює 4 ± 1 морфема. Складні слова порівняно з простими мають інші морфемні структури. Серед них відсутні одноморфемні одиниці й більше зустрічається восьми-десятиморфемних утворень. Проте це не впливає на загальну характеристику глибини слова україн-

ської мови, оскільки складні слова становлять 14,9 % лексики мови. Всіх (простих і складних) слів з глибиною, більшою за сім морфем, в аналізованому масиві менше 1 %.

Розгляд можливостей розгортання в слові препозитивних чи постпозитивних щодо кореня частин теоретично ґрунтується на подібності структури речення і слова. Свого часу на це звернув увагу Є. Курилович, що наголошував: «внутрішній порядок морфологічних елементів слова не збігається із зовнішнім» [Курилович 1962: 35]. В. Інґве відзначав, що синтаксичній структурі речення властива більшою мірою асиметрія, ніж симетрія. Він встановив, що мова не має таких можливостей розгалуження структур у препозиції, які є в її розпорядженні при розгортанні структур у постпозиції [Інґве 1965: 132]. Свого часу ці спостереження В. Інґве ми спробували поширити на морфемну структуру слів [Клименко 1973]. Було встановлено, що в препозиції до кореня в українській мові може стояти всього 4 префікси. Суфікси займають шість позицій після кореня (*матер-і-ал-із-ува-ти-ся*). Отже, глибина регресивних структур у слові обмежена числом 4, що відповідає спостережній В. Інґве глибині таких структур у реченні, вимірюваній числами 4-5. Простих слів з префіксальними чотиричленними частинами у матеріалі дослідження 7 (слова на зразок *поназдоганяти*, *доневпоїду*). Суфікси крайню для себе шосту позицію реалізують рідко, проте в цілому в словах української мови помітна перевага постпозитивної частини над препозитивною [Клименко, Карпіловська 1991].

Складні слова з цього погляду відрізняються від простих тим, що мають свій внутрішній синтаксис. Він відбивається на особливостях їхньої морфемної структури і ґрунтується на загальному правилі, згідно з яким ядерний член словосполучення, що мотивує складне слово, розташовується в кінцевій позиції слова, залежний займає препозицію щодо нього: *той, хто любить правду* → *правдолюб*, *стінна газета* → *стінгазета*. Нанизування препозитивних компонентів складного слова, його основ, відбувається в препозитивній частині: *ветеринарна лікарня* → *районна ветеринарна лікарня* → *райветлікарня*, *патологія* → *палеопатологія* → *рентгенопалеопатологія*. І воно підпорядковане максимальній глибині регресивних структур у цілісній єдиній структурі слова, вимірюваній 4-5 компонентами [Клименко 1984: 66]. В одному слові сучасної української мови трапляється 6 коренів: *стодвадцятьп'ятиміліметровий*, у двох десятках термінів (на зразок *динітротолуол*, *біогеноценологія*) – 4. Основна маса складних слів двокореневі [Клименко 1984: 30-37].

Отже, морфемна структура простого і складного слова дотримується закону (чи правила) глибини слова як щодо можливостей лінійного розгортання всієї структури (не більше 7 ± 2 морфеми у слові, але найчастіше в межах його середньої глибини 4 ± 1 морфема), так і щодо глибини зростання препозитивної чи постпозитивної відносно кореня частини слова.

Зрозуміло, що такі ознаки морфемної будови слова, як його довжина в морфемах чи глибина препозитивних або постпозитивних щодо кореня частин, є типологічними рисами мови. Аналіз наслідків вивчення кількох мов підтверджує загальну тенденцію до дотримання такої глибини слова, яка продиктована об'ємом оперативної пам'яті людини. Конкретизації потребує нагромадження даних щодо розподілу в мові слів з різною морфемною довжиною, з різною кількістю коре-

нів, оскільки теоретично цей розподіл повинен виявити відмінності мов флективних, фузійних та аглютинативних. Крім того, він логічно підводить до встановлення максимальної структури слова, допустимої в мові, що ґрунтується на емпіричному матеріалі. Оскільки максимальна кількість префіксів, що спостерігається в слові сучасної української мови, дорівнює 4, суфіксів – 6 (до того ж іменник може бути оформленим ще і нульовою флексією), теоретично очікувана структура простого слова має такий вигляд: **4PR6SF**. Виникає завдання з'ясувати, наскільки реальною в мові є така структура. Відзначимо, що в українській мові не існує жодного слова з цією структурою. Проте в такий спосіб ми одержуємо можливість виміру реалізованих морфемних структур щодо теоретично очікуваної, максимально заповненої. Для цього слід провести аналіз інвентарю самих структур, з одного боку, з другого – розподілу їх за ступенем ускладнення самих структур, співвідношенням простих і складних слів, належністю структур до певних частин мови.

Простим словам української мови, що становлять 85,1% одиниць досліджуваного матеріалу, властиві 54 морфемні структури, складним – 314. Серед останніх багато таких, що реалізуються в кількох словах. Для обох типів слів установлена спільна закономірність. Частина структур входить до ядра морфемної підсистеми мови, частина перебуває на її периферії. Відомо, що ядро і периферію підсистеми можна встановлювати в багатовимірному просторі за якісними і кількісними критеріями. У нашому випадку ми скористалися кількісними показниками як першими ознаками периферійності явища в системі. З'ясування причин її відбувалося при систематизації якісних ознак. Свого часу В.С. Перебийніс запропонувала такі критерії оцінки системи: елементи, що становлять 75% досліджуваного масиву, входять до її ядра, приблизно 90% утворюють її основу і близько 10% належать до периферії [Перебийніс 1970: 165]. Кількісними показниками при визначенні периферійних явищ морфеміки на перших етапах дослідження користується також А.І. Кузнецова [Кузнецова 1988: 4].

У простих і складних слів є структури, одні з яких становлять ядро морфемної підсистеми мови, інші – її периферію. Великий фактичний матеріал (близько 160 тисяч слів) дозволяє запровадити кількісну параметризацію структур за лексичним наповненням. Ті з них, що реалізуються в обсязі від одного до десяти слів, належать до периферії.

40 морфемних структур простих слів відносять до ядра системи, 14 – до периферії. Ядерними у простих словах є структури **R** (*на, під, де*), **RF** (*школа*), **RS** (*гарно*), **RSF** (*учень, буквар*), **R2SF** (*казкар*), **R3SF** (*казкарка*), **PRF** (*прегарний*), **PRS** (*добути*), **PR2S** (*доглянути*), **PR3S** (*допитуватися*), **PR4S** (*викристалізовуватися*). Периферійними є структури **4PRS** (*доневоїду*), **3PR5SF** (*неоподатковуваний*), **3PR6SF** (*неоподаткованість*).

Складні слова своєрідні тим, що в них більше морфемних структур (314). Понад половина з них становить периферію підсистеми. Ядерними є структури **RIRF** (*лісотундра*), **RIR2SF** (*пароплаводство*), **RIR2S** (*чародіяти*).

Кожна частина мови по-різному реалізує арсенал допустимих морфемних структур. Прості іменники, наприклад, мають 22 структури, з них чотири периферійні: **PR5SF** (*одомашнювання*), **2PR4SF** (*доустатковування*), **3PR2SF** (*неспромож-*

ність), **3PR6SF** (неоподатковуваність); прикметники – 18, з них дві периферійні: **R5SF** (поляризаційний), **3PR2SF** (несприятливий). У дієслів 23 структури, серед яких периферійних чотири: **R6S** (матеріалізуватися), **PR6S** (одомашнюватися), **3PR4S** (попризвичаюватися), **4PR2S** (поперерозподіляти) [Карпіловська 1992].

Характерною особливістю всіх периферійних структур є ознаки структур слова, що перебувають на межі дозволеного певними законами побудови слова (наприклад, межею розростання префіксальної чи суфіксальної частин слова, глибиною слова, більшою за 7 ± 2 морфем).

Зручним інструментом для типологічного опису мов є сітка реальних і можливих структур слів мови, проєктованих на частини мови. Вона є аналогом тих сіток, що були запропоновані П. Менцератом для розгляду фонологічної структури слова [Menzerath 1954: 70]. Сітка будується як розгортання ядерної, найпростішої структури слова до максимальної, теоретично очікуваної.

Ядерною є структура з одного кореня: **R** (тут). У простому слові вона може розгортатися за рахунок нарощування до кореня флексій **RF** (поле), суфіксів **RS** (бути), **RSS** (будувати), суфіксів і флексій одночасно **RSF** (мудрець), **RSSF** (лускунчик), **RSSSF** (казкарка), префіксів **PR** (понад), префіксів, суфіксів і флексій **PRSF** (пагорбок), **PRSSF** (доказовість), префіксів і суфіксів **PRSS** (добудувати), **PRSSS** (добудовувати) тощо.

Необхідно врахувати, що іменні частини мови на рівні слова (не словоформи) чітко відмежовуються від дієслів та прислівників, оскільки в перших суфіксальні частини розширюються між коренем і флексією, реалізуючи структури типу **RSi...SnF** або **Pn...PiRSi...SnF**, у других – **RSi...Sn**, **Pn...PiRSi...Sn**.

Унаочнює морфемні сітки різних частин мови їхнє графічне зображення, що розмежовує теоретичні та реалізовані структури (рис. 1 та 2). Зірочками на рисунках позначено нереалізовані слова. Римськими цифрами позначено послідовність тактів розгортання ядерних структур на препозитивній та постпозитивній осі.

*3PR III	*2PR II	*PR I	R
3PRF IV	2PRF III	PRF II	RFI
3PRSF V	2PRSF IV	PRSF III	RSF II
3PR2SF VI	2PR2SF V	PR2SF IV	R2SF III
3PR3SF VII	2PR3SF VI	PR3SF V	R3SF IV
*3PR4SF VIII	2PR4SF VII	PR4SF VI	R4SF V
*3PR5SF IX	*PR5SF VIII	PR5SF VII	R5SF VI
3PR6SF X	*2PR6SF IX	*PR6SF VIII	R6SF VII

Рис. 1. Морфемна сітка простих іменників української мови.

*4PR IV	*3PR III	*2PR II	*PR I	R
*4PRS V	*3PRS IV	2PRS III	PRSI	RSI
4PR2S VI	3PR2S V	2PR2S IV	PR2S III	R2SII
*4PR3S VII	3PR3S VI	2PR3S V	PR3S IV	R3SIII
*4PR4S VIII	3PR4S VII	2PR4S VI	PR4S V	R4SIV
*4PR5S IX	*3PR5S VIII	2PR5S VII	PR5S VI	R5S V
*4PR6S X	*3PR6S IX	2PR6S VIII	PR6S VII	R6S VI

Рис. 2. Морфемна сітка простих дієслів.

Як бачимо, до нереалізованих в українській мові іменників потрапляють структури **PR, R6SF, PR5SF, PR6SF, 2PR6SF, 3PR4SF**, у прикметників – **3PRF, 3PR3SF, 2PR5SF, 3PR5SF**, дієслів – **4PR3S, 3PR6S, 4PR6S**, прислівників – **3PRF, 3PR3SF, 2PR5SF, 3RP5SF** [Карпіловська 1992: 106-108]. Це переважно структури з довжиною морфем, більшою за 7, або ті, що демонстрували б при реалізації значну перевагу препозитивної частини над постпозитивною.

Фіксація лексичного наповнення кожної моделі при побудові морфемної сітки слів мови дозволяє встановлювати ряд закономірностей у реалізації моделі певного типу, підпорядкування її законам переваги й простоти. Згідно з першим невелика кількість структур реалізується з високою частотою і охоплює переважно більшість слів словника, а решта їх має низький ступінь реалізації [Клименко, Карпіловська 1991: 13-15]. Згідно з законом простоти складніші (за кількістю морфем, а отже, і кількістю охоплених словом одно- і різнофункціональних морфемних зв'язків) структури використовуються рідше, ніж прості. Структури, що входять у ядро морфемної підсистеми мови, реалізуються у великій кількості слів. При цьому закон переваги тісно пов'язаний із законом простоти. Чим простіша морфемна структура, тим вищий ступінь її реалізації в інвентарі одиниць мовної системи.

Межею простоти, з одного боку, є глибина слова з шести морфем. За нею наповнюваність складніших морфемних структур різко знижується. З другого, межею виступають кінцеві та передкінцеві для префіксів (4) та суфіксів (6) позиції, які вони можуть займати в слові. Кількість слів з морфемними структурами такого типу складності, тобто з 4 префіксами або з 6 суфіксами, дуже незначна (до одного процента в матеріалі дослідження). Межею ускладнення кількакореневого слова є гранична глибина регресивних структур (4-5).

Переважають дво-, трикореневі складні слова, подальше нарощування коренів у слові супроводжується зниженням кількості їх у лексиконі мови. Взаємодію законів простоти і переваги можна сформулювати у вигляді залежності: ті структури слів мають найвищий ступінь реалізації у мові, які є простими і перебувають у межах середньої глибини слова.

Розгляд морфемних структур з погляду законів їхнього конструювання можна здійснити за проявом у них симетрії чи асиметрії. Для цього необхідно запровадити вищий ступінь абстрагованості в представленні структур, замінивши символи всіх афіксальних морфем одним символом **A** зі збереженням властивої їм позиції в слові. Згідно з цією домовленістю, наприклад, формула **PRSS** переписується як **AR2A** або як **ARAA**, і в такому вигляді вона уособлює вже тип морфемної структури слова. Для вивчення симетрії як закону морфемної будови слова потрібно задати ознаку (чи ознаки), на основі якої вона встановлюватиметься, тобто визначити вісь симетрії [Перебийніс 1970: 147-150]. Вісь симетрії в простому слові проходить по кореню і виявляється у формах співіснування кореневої частини з до- або післякореневою. У складних словах кілька коренів, тому вводиться поняття такту як певної повторюваної в структурі слова послідовності морфем [Перебийніс 1970: 151]. Тактом у складних словах можна вважати повторюваний корінь, двочленні поєднання кореня з афіксом у пре- (**AR**) чи постпозиції (**RA**), тобто реально

існуючі частини слова⁴. Такти дорівнюють або найпростішим ядерним структурам (**R**, **AR**, **AR**), або комплексним основам у складних словах, що містять корені разом з афіксами **RAA:RAA** (*нейтронографія*).

Такий аналіз матеріалу засвідчує асиметрію в морфемній будові простого слова. Близько 44,2 % слів описується типами морфемних структур, у яких є лише післякоренева частина: **RA** (*нести, сухо, сіно*), **RAA** (*гордувати, сіренький, гордість*), **RAAA** (*учениця, будуватися*) та ін.

У понад половині простих слів (54,9 %) є префіксальна і суфіксальна частина. Однак більшість із них (47,5 %) демонструє перевагу постпозитивної частини над препозитивною: **AR2A** (*допитливий, доказати*), **2AR3A** (*здогадатися*), **2AR4A** (*попереінакиувати*). Лише в 287 словах (0,34 %) реалізуються типи **AR** (*з-за*), **2ARA** (*досхочу*), **3ARA** (*дonesхочу*), **3AR2A** (*неспроможність*), де препозитивна частина потужніша за постпозитивну. Це також асиметричні структури.

5925 словам (тобто 7,3 %) властива рівновага пре- і постпозитивної частин. Для них характерна дзеркальна симетрія: **ARA** (*відбути, досвід, негусто, немалий*), **2AR2A** (*позбирати*), **3AR3A** (*переусвідомлення, безвідповідально*) [Menzerath 1954]. Більшість симетричних структур простих слів входить до ядра морфемної підсистеми й активно реалізується в мові.

Складним словам притаманні кілька форм симетрії: ритмічна і дзеркальна. При ритмічній симетрії підряд може повторюватися той самий такт кілька разів у слові – **R:R** (*мовби*), **RA:RA** (*сонцелюб*) або він повторюється з частковим розширенням **ARA:2AR2A** (*неплатоспроможний*) чи звуженням свого початку або кінця **AR2A:R2A** (*побутописець*).

Дзеркальна симетрія не властива морфемним структурам складних слів, охоплюючи усього 57 одиниць (0,4 %), таких як *постпред, навік-віки* – **AR:RA**.

Здебільшого кількакореневі слова будуються за законами ритмічної симетрії, переважно монотонної, коли такт повторюється без змін у слові – **R:R:R** (*пліч-о-пліч*), **RA:RA** (*тихо-тихо, ефіроноси*), **RA:RA:RA:RA:RA** (*стодвадцятьп'ятиріччя*). Однак серед одиниць з монотонною симетрією морфемної структури слів з пре- і постпозитивною частинами 18 з 2847. Значно частіше в складних словах спостерігаємо непростий ритм, коли при повторі такт розширюється за рахунок додавання пре- або постпозитивної морфемі: **RAA:RAAA** (*електродотримач, загальножиттєвий*), **AR:ARA** (*напівпрозорий*).

При переносі такт здебільшого може розширюватися: **RA:R:RAA** (*електрометалургійний*), **R2A:ARA:R3A** (*дванадцятигранник*).

Кількісний розподіл структур складних слів за різними видами симетрії свідчить про те, що вона відіграє значно більшу роль у їхній будові порівняно з простими словами. Понад половина з них (8101 слово, або приблизно 57,1 %) дотримується симетричної ритмічної будови. Ця особливість складних слів ґрунтується на специфіці їхнього творення. Більшість із них має в своїй структурі комплексні основи, співвідносні з тими словосполученнями, що їх мотивують.

Вивчення морфемних структур слів з погляду особливостей їхньої будови виявляє ряд законів (чи правил), що регулюють використання їх у мові, допустимість

⁴ Між тактами в складних словах ставимо знак :

(недопустимість), а також активність їх існування. Так, закон глибини слова засвідчує, що найактивнішими є такі структури, кількість морфем у яких близька до середньої глибини слова. Обмеженість глибини препозитивних, регресивних структур зумовлює асиметрію морфологічно простого слова, в якому переважає суфіксальна, постпозитивна щодо кореня частина. У складних словах вона диктує межі кореневого розростання одиниці й тісно пов'язана з перевагою симетричних структур у цьому типі слів. У мовній системі перевага віддається простим структурам, що з високою частотою використовуються в текстах. Аналіз матеріалу підтверджує, що мовна система накладає обмеження на складність морфемних структур, а також на вживання складних їх типів і на використання комбінацій морфем, багато з яких заборонені існуючими в мові правилами їхньої сполучуваності (фонемними, семантичними, стилістичними).

Морфемна підсистема мови перебуває у плинній рівновазі внаслідок взаємодії багатьох чинників, серед яких, крім внутрішньомовних причин, важливу роль відіграє механізм словопородження. Особливості його зумовлюються пам'яттю людини (її обсягом), можливостями структурування одиниць у мовному коді, тенденцією до спрощення коду, гнучкості використання інвентарю простих знакових одиниць мови разом із невеликою кількістю правил їх семантичної сумісності [Клименко 1993; Martinet 1961: 13].

В одному ряді з цими ознаками морфемної структури слова перебуває притягальна сила кореня, що є сумою реалізації морфемосполук із ним, можливих у певній позиції слова. Ця ознака ґрунтується на перевазі коренів у інвентарі одиниць морфемної підсистеми мови і головній ролі кореневої морфеми в кожному окремому слові та в гніздах споріднених слів. Завдяки тому, що корінь завжди є носієм семантики споріднених слів, він утримує морфотактику в тих межах, що забезпечують стійкість морфемної підсистеми.

У лінгвістиці поділ морфем на кореневі й службові прийнятий давно. Він враховує обов'язкову присутність кореня в кожному слові, а також інший різновид його семантики порівняно зі службовими, афіксальними морфемами. Семантика останніх ніби задана семантикою кореня і виявляється тільки в контексті з ним. Коли службова морфема полісемічна, то реалізація одного з кількох часткових значень можлива лише в контексті сполучуваності з коренем. Вивчення ліво- і правобічної сполучуваності кожної морфеми за частотно-валентним словником, укладеним комп'ютером на основі матеріалів МСФ⁵, підтверджує, що прикоренева позиція є обов'язковою для більшості афіксальних морфем, перебування в якій необхідне для розпізнавання морфеми в статусі самостійної одиниці. У прикореневій позиції реалізується найбільша кількість морфемосполук. У міру віддалення позиції морфеми від кореня зменшується кількість різних одиниць, які можуть займати цю позицію, а також кількість морфемосполук, що реалізуються в ній, порівняно з теоретично можливою кількістю, заданою параметрами морфемного інвентарю мови.

Семантика найбільш віддалених від кореня префіксів і суфіксів стає граматиалізованою, тобто ближчою до граматичних, а не словотвірних значень.

⁵ «Словник афіксальних морфем української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського, Т.І. Недозим опубліковано 1998 р. (уноряд.)

У морфемному інвентарі одиниць мови питома вага коренів у десятки (порівняно з суфіксами), а то й сотні (порівняно з префіксами і флексіями) разів більша, ніж у афіксів. Так, за даними МСФ, у сучасній українській мові префіксальних морфів 148, суфіксальних 672, кореневих 18849.

Аналіз позиційних і комбінаторних ознак, наприклад, префіксів, свідчить, що прикоренева позиція обов'язкова для всіх одиниць цього типу (питомих і запозичених, давніх і нових). Без неї неможливе утворення префікса в статусі морфеми мови. З цього погляду показові запозичені префікси, що наочно розкривають процес усвідомлення їх як окремих морфем у мові. Першим поштовхом до виокремлення їх стає ряд спільнокореневих (щонайменше з двох одиниць) слів: *гіпотонія*, *гіпертонія*. Далі наявність кількох різних рядів спільнокореневих слів уможливило виділення префікса і утворення його в ролі словотворчого форманта мови, пор.: *гіперглікемія*, *гіпоглікемія*, *гіперсекреція*, *гіпосекреція*.

Можна висловити припущення, що в прикореневій позиції службова (префіксальна, зокрема) морфема реалізує свої основні диференційні (локальні, просторові, розподільчі) значення, в інших позиціях – тільки модифікаційні, наближені до граматичних (їх ми називаємо граматикалізованими).

Вимір притягальної сили кореня завдяки визначенню комбінаторної сили морфемосполук здійснюється шляхом врахування позиції морфеми, її комбінаторної сили й активності морфемосполук залежно від позиції в слові. Передкоренева, префіксальна частина, наприклад, представлена позиціями: **[p]R** – *за-пит*, **p[p]R** – *по-нід-горт-ати*, **[p]pR** – *під-по-ряд-к-ува-ти*, **[p]ppR** – *мета-с-по-лук-а*, **p[p]pR** – *по-на-з-бир-ува-ти*, де одиниця, взята в дужки, вказує на морфему, що аналізується.

Серед запозичених префіксів є кілька одиниць (5 із 37), що можуть займати три раніше названі передкореневі позиції. Вони активні в українській мові й близькі за значенням до питомих префіксів, пор.: **а-** і **не-** (*а-хром-ат-ичн-ий*, *не-на-ук-ов-ий*), **анти-** і **проти-** (*анти-народ-н-ий*, *проти-леж-н-ий*), **ре-** і **від-** (*ре-орган-із-ац-іж-а*, *від-буд-ов-а*), **де-** і **зне-** (*дез-актив-ац-іж-а*, *зне-осібл-енн-я*). Їхньою характерною особливістю є поєднання з питомими префіксами і водночас перевага, яку вони віддають сполученню також із запозиченими префіксами: *ан-а-хрон-ізм*, *ре-а-кліматиз-ува-ти*, *а-си-метр-ичн-ий*, *ультра-мета-морф-ізм*. Основна кількість запозичених одиниць займає тільки одну (прикореневу) позицію – 16 морфем на зразок: **ад-**, **апо-**, **архі-**, **гіпо-**, **іпо-**, **е-**, **екстра-**, **ен-**, **інтер-**, **інфра-**, **пер-**, **пери-**, **про-** (в значенні «на боці», «в інтересах»: *про-ферм-ент-и*), **сюр-**, **транс-**, або дві позиції (прикореневу на початку слова: *гіпер-лекс-ема* і прикореневу, але після іншого префікса: *пост-ім-прес-іон-ізм*, *ір-реаль-н-ий* чи прикореневу та на початку слова перед іншим префіксом: *епі-діа-скоп*, *епі-лог*). Таких одиниць теж 16: **аб-**, **ана-**, **гіпер-**, **дис-**, **діа-**, **екс-**, **епі-**, **ін-**, **ката-**, **кон-** **контр-**, **про-** (у значенні «перед» *про-гноз*).

Істотним для запозичених префіксів, що займають кілька позицій у слові, є велика різниця між кількістю прикореневих сполук і морфемосполук у лівобічній від них позиції, пор.: позиція **[p]R** і **p[p]R** для **а-** 160:8, **анти-** 131:2, **де-** 211:2, **мета-** 43:1, **ре-** 113:2, **гіпер-** 27:2, **контр-** 25:3.

На протизвагу їм питомі префікси, за деякими винятками непродуктивних: **ко-** (*за-ко-ул-ок*) або новітніх одиниць: **понад-** (*понад-хмар-н-ий*), реалізують zde-

більшого всі чотири (*до-каз, не-в-до-гад, до-по-від-а-ти, спів-до-по-від-а-ти, до-не-в-по-їд-у*), три або рідше дві позиції, в передкореневій частині слова (*зав-да-ти, по-зав-да-ва-ти, зне-барв-и-ти, зне-о-бач-ки, поза-мов-н-ий, с-поза-давн-а, спід-лоб-а, спід-с-под-у*).

Аналіз показує, що в усіх без винятку префіксів української мови питома вага їхніх сполук на початку слова з коренем (позиція **[p]R**) значно вища, ніж з іншими префіксами. У більшості префіксів на другому за активністю використання місці позиція **p[p]R**, тобто знову прикоренева позиція, але вже не на початку слова, а після іншого префікса. На третьому – позиція **[p]pR**, тобто початку слова перед іншим префіксом. Активність морфемосполук у інших позиціях значно нижча. Для доказу наведемо приклади розподілу морфемосполук у деяких префіксів з показниками їхньої питомої ваги за матеріалами дослідження: **[до]R** – 1615 – 1,03, **p[до]R** – 333 – 0,14, **[до]pR** – 89 – 0,01, **pp[до]R** – 8 – 0,00, **[до]pppR** – 5 – 0,00, **[з]R** – 5503 – 3,58, **p[з]R** – 1203 – 0,6, **[з]pR** – 518 – 0,24, **p[з]pR** – 54 – 0,02, **pp[з]R** – 22 – 0,01, **[с]ppR** – 2 – 0,00, **[супер]R** – 31 – 0,02, **[супер]pR** – 4 – 0,00.

Перевага прикорневих префіксосполук (правобічної валентності префіксів) очевидна. З одного боку, вона демонструє притягальну силу кореня, що «утримує» морфотактику в рівновазі. З іншого, це свідчить, що у префікса існують значно більші можливості вибору одиниць з інвентарю коренів, ніж з інвентарю одноїменного з ним префіксального класу. Питома вага тільки префіксосполук набагато нижча, ніж сполук префікса і кореня.

Кількість префіксосполук у парах, тріадах свідчить про незначну реалізацію комбінаторних можливостей інвентарю морфем. При збільшенні препозитивної частини слова в кожній позиції у міру віддалення від кореня зменшується як кількість префіксів, що можуть займати другу, третю, четверту позиції в слові (напр., у третій позиції фіксується 13 різних префіксів з 78, а в четвертій – два: *до-, по-*), так і кількість різних морфемосполук у кожній позиції. При цьому емпіричні показники сполучуваності морфем значно нижчі, ніж ті, які встановлюються теоретично (як можливість поєднання в певній позиції всіх одиниць одна з одною, наприклад, 78 префіксоморфем з 78 префіксами). Встановлено, що у другій позиції **[p]pR** з 6084 теоретичних префіксосполук реалізовано лише 875, тобто 14,4 %, у третій **[p]ppR** – 474552 – 76, тобто 0,01 %, у четвертій, останній для української мови, позиції префікса перед коренем зустрічаємо три комбінації морфем: *до-не-в-по-їд-у, по-пере-роз-по-діл-я-ти, по-на-з-до-ган-я-ти*.

Це свідчить, що комбінаторні можливості морфем «обтяжені» семантичною сполучуваністю з головними одиницями слова – коренями чи твірними основами. Семантика найвіддаленіших від кореня префіксів стає близькою до граматичної, набуваючи значення «дії, доведеної до кінця»: *по-при-з-бир-ува-ти* або модифікованої ознаки: *не-у-с-від-омл-ен-ий*. Префікси у віддалених від кореня позиціях стають однозначними, отже, техніка їх приєднання уподібнюється до поведінки аглютинативних морфем.

Ощадливість використання комбінаторних можливостей морфемного інвентарю досягається за рахунок повторення в ньому не тільки окремих одиниць,

але й парних, а також три- чи чотирикомпонентних морфемосполук (напр., префіксів *по+по-ход-и-ти*, *по+за-хмар-н-ий*, *не+до-бач-а-ти*, *о+без-вод-і-ти*, *з+не-жир-и-ти*, *на+нів-про-від-н-ик*; суфіксів: *гот-ува-ти*, **-ник+ськ-ий** дослід-н+[ик+ськ]+цьк-ий), де знаком + відзначений морфемний шов [Клименко 1973: 141-150]. Багато з них у відповідь на замовлення словотворення за аналогією стають новими морфемами (такими, як префікси у наведених вище прикладах), а також суфіксами на зразок **-ник**: *сад-ів-ник*. У деяких нових морфем, зокрема префіксів, комбінаторні можливості значно нижчі, ніж у однокомпонентних одиниць. Характерно, що такі префіксосполуки бувають максимум двокомпонентними (*на+в-хиль-ки*), суфіксальні – чотирикомпонентними: *індик – ів-н-[ик+ств]ицтв-о*, демонструючи і в цьому випадку перевагу постпозитивної, післякореневої, частини слова.

Частота парних сполук одиниць того самого функціонального класу значно вища, ніж трикомпонентних і більш складних структур. У кожного префікса, наприклад, є кілька (не більше 3) пар префіксосполук, частота яких значно вища, ніж в інших пар: **не[до]R-**, **по[до]R-**, **по[з]R-**, **не[з]R-**, **по[за]R-**, **не[за]R-**, **[за]поR-**, **[за]неR-**, **по[не]R-**, **пере[на]R-** тощо. Виняток з цього правила становить префікс **не-**, у якого найвища сполучуваність з іншими префіксами. У препозиції він приєднує 15 префіксальних морфів. Три морфемосполуки **за-не-** (*за-не-вид-н-і-ти-ся*, *за-не-дба-н-ий*), **по-не-** (*по-не-вол-ен-ий*), **з-не-** (*з-не-моц-і-ти*) мають відповідну частоту 43, 24, 23, отже, поєднуються з кількома десятками коренів. Сам префікс **не-** приєднується до 40 префіксів, серед яких є і запозичені.

Повторювані префіксальні пари демонструють найвищу семантичну сполучуваність між морфемами. З цього погляду цікаво проаналізувати, якою за характером є семантика поєднаних і повторюваних одиниць. Здебільшого такі поєднання засвідчують: нарощування заперечної семантики (*не-без-доган-н-о*, *не-без-під-став-н-о*, *без-від-мов-н-ий*, *без-по-во-рот-н-ий*, *не-про-рос-л-ий*, *нероз-бір-лив-ий*), повторну дію (*пере-ви-бор-и*, *пере-за-пл-и-ти*, *пере-о-бир-а-нн-я*), дію, доведену до кінця або максимально інтенсифіковану (*ви-з-бир-а-ти*, *до-о-держ-а-ти*, *з-без-люд-и-ти*, *з-не-моц-і-ти*, *на-с-клад-а-ти*, *по-ви-ган-я-ти*, *по-від-верт-а-ти*, *по-до-біг-а-ти*).

Як бачимо, ця семантика наближена до граматичної (значення видів, способів дії), а тому наділена широкими можливостями комбінування з різними коренями.

Аналіз матеріалу дозволяє дійти висновку, що в рівновазі морфемну підсистему мови утримує притягальна сила кореня, морфем, обов'язкової для кожного слова і такої, що диктує семантичну і формальну сполучуваність з ним службових морфем [Словник морфем української мови⁶]. Саме прикоренева позиція морфем є її найпотужнішою позицією. Стійкість морфемної підсистеми ґрунтується на ощадливому використанні інвентарю морфем, при якому сполучуваність окремих морфем між собою посилюється багатократним використанням пар і триад одиниць.

Гіпотезу про притягальну силу кореня, зменшення комбінаторних можливостей префіксальних і суфіксальних морфем у слові в міру віддалення від кореня

⁶ Див. виноску 5 (упоряд.).

цікаво перевірити на матеріалі різних мов, особливо тих, що граматичними засобами не реалізують аспектних характеристик дієслова.

Морфемні сітки слів можна використати також для дослідження словотвірного потенціалу запозичених слів у мові. Оскільки в МСФ «Словник іншомовних слів» записаний окремою частиною, ми одержали інвентар морфемних структур запозичень в українській мові. Характерною особливістю реєстру цього словника є перевага в ньому іменників. На відміну від інших словників МСФ, в ньому значно менше прикметників і порівняно мало дієслів та прислівників. Укладачі словника намагалися, в першу чергу, в реєстрі подати іншомовні слова непохідні або першого ступеня похідності й не фіксували похідних від них слів, утворених за регулярними словотвірними типами сучасної української мови. Це й уможливило подальше порівняння морфемних структур запозичених слів з якісними характеристиками всіх структур у мові.

Насамперед впадає у вічі кількісна відмінність інвентарів структур. Запозичені слова реалізують не 368, а 120 морфемних структур, з них 85 характерні для складних слів. Інші моделі з'являються у запозичень при творенні від них похідних за властивими українській мові словотвірними типами. Вони встановлені при аналізі матеріалів тлумачного та частотного словників, а також довідника І.Т. Яценка.

Суттєво різняться розподіл морфемних структур за належністю до частин мови.

В інвентарі переважають іменникові та прикметникові структури, дієслівних – всього 6 (**RSS** *нотувати*, **RSSS** *стабілізувати*, **RSSSS** *систематизувати*, **RRSS** *кваліфікувати*, **RRSSS** *кваліфікуватися*, **PRSS** *деградувати*).

За лексичним наповненням морфемні структури запозичених слів здебільшого належать до периферії морфемної підсистеми мови, оскільки реалізуються в незначній кількості слів (меншій за 10). 35 моделей утворюють ядро запозичених одиниць. До найактивніших, що моделюють по кілька тисяч або сотень слів, входять 4 структури простих (**RF** *асфальт, тема, школа*; **RSF** *адресат, барит*; **RSSF** *аболіціонізм, екзотичний*; **PRSF** *гіпобіоз, демонтаж*) та 4 складних слів (**RIRSF** *бластокінез, географія, філологія*; **RRF** *акваплан, біограф*; **RIRF** *фазометр, фітоклімат*; **RRISF** *поліметалевий, поліграфія*).

Подальше вивчення словотвірного потенціалу слів, засвоєних українською з інших мов, можливе в кількох аспектах: 1) при порівнянні морфемних сіток одиниць, поданих у «Словнику іншомовних слів», з сітками, встановленими в межах усього лексикону мови; 2) при аналізі гнізд запозичених слів за властивими їм словотвірними ланцюжками і парадигмами. Розгляд дієслів у першому аспекті виявляє, наприклад, менш активне префіксоутворення порівняно з питомими дієсловами. У них бідніший набір префіксів і менші можливості видотворення за допомогою префіксів. Найчастіше до твірних дієслів приєднуються по одному префіксові: *аплодувати* → *зааплодувати*, *цементувати* → *зцементувати*, *рекомендувати* → *відрекондувати*, по два, рідше по три або більше суфіксів: *сортувати* → *відсортувати* → *відсортувати*. У похідних від запозичених слів іменників бідніший репертуар суфіксальних формантів. Якщо творення іменників-найменувань абстрактної дії має регулярний характер (*дресирувати* →

дресування, відсортувати → відсортування, відсортовувати → відсортовування), то оформлення віддієслівних назв осіб здійснюється за допомогою небагатьох суфіксів і в небагатьох словах на зразок: *нумерувальник, формувальник, оформлювач*. Творення назв осіб від запозичених слів перенесене здебільшого в царину відсубстантивних іменників.

Зрозуміло, що виклад наслідків такого аналізу повинен бути предметом окремої статті. Проте можливості порівняння словотвірного потенціалу питомих і запозичених слів за згаданими вище ознаками не викликає сумніву.

Література

1. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Морфемны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1989.
2. Ингве В. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – 1965. – Вып.4. – С. 126-138.
3. Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова // Українське мовознавство. – 1992. – № 19. – С. 100-110.
4. Клименко Н.Ф. Глибина слова сучасної української мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К., 1972. – С. 17-21.
5. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
6. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
7. Клименко Н.Ф. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфемология и морфемография. – Владивосток, 1993. – С. 44-45.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21.
10. Кузнецова А.И. Морфемная глубина слова в русском языке // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1988. – С. 27-36.
11. Кузнецова А.И. Параметрическое исследование периферийных явлений в области морфемики: Автореф. дис. д-ра филол. наук. – М., 1988.
12. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986.
13. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962.
14. Миракян Э.Б. Испытание гипотезы Ингве на материале армянского языка // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966. – С. 206-213.
15. Москович В.А. Глубина и длина слова в естественных языках // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6. – С. 17-32.
16. Оливерийус З.Ф. Морфемы русского языка: Частотный словарь. – Прага, 1976.
17. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970.

18. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука . – К., 1977.
19. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
20. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 т. – К., 1981.
21. Яценко І.Т. Морфемний аналіз // Словник-довідник: У 2 т. – К., 1980- 1981.
22. Klymenko N.F. About Equilibrium in the Morphemic Subsystem of Language // Qualico: 2-я междунар. конф. по квантитативной лингвистике. – М., 1994. – С. 184-186.
23. Martinet A. *Éléments de linguistique générale*. – Paris, 1961.
24. Menzerath P. *Die Architektonik des Deutschen Wortschatzes // Phonetische Studien*. – Bonn, 1954. – Nr 3.

Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков)¹

На современном этапе развития языков в условиях глобализации наблюдается интенсивное заимствование иностранных слов, основ, морфем. С одной стороны, число таких единиц увеличивается. С другой, в каждом языке формируются защитные механизмы реагирования на заимствованные слова. Многие из них, особенно те, которые называют новые понятия и новые реалии, быстро проходят стадию изолированного существования в языке и формируют многочисленные корневые гнезда. Они включаются в процессы словообразования в роли производящих, вершинных слов гнезд, заявляя о своих правах на существование в заимствующем языке. Рост словообразовательного потенциала охватывает те заимствованные единицы, которые давно существуют в языке, и те, что пришли в него на протяжении нескольких последних десятилетий. Особенно это характерно для интернационализмов.

Темпы и пути заимствования, превращения слов и их компонентов в интернациональные, часто имеют своеобразные черты, обусловленные национальными традициями освоения иноязычного материала. Пополнение словарного состава за счет интернационализмов описано во многих работах и на материале различных языков: русского [Земская 1997: 167-201, Земская 2000: 141], болгарского [Березовенко 1993, Радева 2007], польского [Jadacka 2001, Waszakowa 2003: 78-102], украинского [Клименко 2008], чешского [Даниленко 2001]. В этой статье мы попытаемся показать специфику освоения интернационализмов в современных украинском и новогреческом языках. Объясним лишь некоторые используемые в статье термины: неозаимствования – единицы из других языков, освоенные языком-реципиентом в течение последних трех десятилетий; неосемантизмы – новые значения, появившиеся у давно заимствованных слов; новообразования – новые производные от заимствований; интернационализмы – единицы, встречающиеся как минимум в трех разноструктурных языках (критерий А.А.Белецкого). Рассмотрим несколько интернациональных греческих

¹ Уперше опубліковано в: *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. naukowy Elena Koriakowcewa. – Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009. – С. 99-107.*

основ, распространенных в украинском и новогреческом языках, для выявления своеобразия заимствований в обоих сравниваемых языках.

Основа **εκο-** соотносится с существительным *ο οίκος* ‘дом, жилище’. В греческом она принадлежит к свободным, несвязанным основам и встречается в составе многих аффиксальных производных слов, а также в композитах. Гнездо с вершинным существительным *ο οίκος* в новогреческом обладает значительным лексическим наполнением. Это слово древнегреческого происхождения. Н. Андриотис определяет его как книжное [Ανδριώτης 1995], однако в современном новогреческом большинство производных от *οίκος* принадлежит общелитературному языку.

Среди композитов этого гнезда представлено существительное *η οικογένεια* ‘семья, род’, которое, по мнению академика Г. Бабиньетиса [Μπαμπινιώτης 1998], начало широко употребляться в новые времена уже в XIX веке, вытеснив эллинизированное существительное *φамиλία*, заимствованное из латинского *familia*. В анализируемом гнезде много производных от композита *η οικονομία* ‘экономика’, а также от *το οικόπεδο* ‘строительная площадка’, *οικοδομώ* ‘строить дом’ и других.

В конце XX и в начале XXI веков у основы, ставшей интернациональной, развивается второе значение ‘экологический’, т.е. ‘связанный с окружающей средой, в которой живет определенная совокупность организмов, образующих с ней единое целое’. В греческом это слова *η οικοφυσιολογία*, *η οικολογία*, *ο/η οικολόγος*, *οικολογικός*, *ο οικοσθήσημα*, *ο οικότηπος*. В украинском им соответствуют *εκοφیزیολογία*, *εκοлогία*, *εκοлог*, *εκοлогічний*, *εκοσistema*, *εκοτιπ*. Все они появились в английском языке с использованием греческих основ. Новогреческий, подобно германским и славянским языкам, заимствовал их из английского. В греческих словарях их фиксируют как интернациональные термины греческого происхождения. Отличие этих слов от подобных в других языках в том, что они вернулись в стихию родного новогреческого языка и попали в среду слов, принадлежащих одному гнезду с одной и той же основой. Такова судьба многих интернациональных терминов с греческими основами типа **βιο-**, **γεο-**, **γελіо-**, **εлектро-**, **κρίо-**, **психо-**, **термо-**, **фіто-** и др. Ср.: греческие **βιο-**, **γεω-**, **ηλιο-**, **ηλεκτρο-**, **κρυο-**, **ψυχο-**, **θερμο-**, **φυτο-** и т.п.

В украинском языке засвидетельствовано много слов с интернациональной связанной основой **εκο-** со значением ‘экологический’. В начале 80-х годов XX в. слов с этой основой еще не было в украинских словарях. В «Украинском орфографическом словаре» 2002 г. уже представлено 14 слов в корневом гнезде с основой **εκο-**, в которых она функционально эквивалентна аброморфеме в отличие от новогреческого, где она имеет статус композитной основы в словообразовательном гнезде: *εκοлогічні ресурси* – *εκοресурси* (ср. также *εκοσistema*, *εκοσφeρα*, *εκοτιπ*). В словоуказателе А.А. Стишова зарегистрировано еще 11 слов с основой **εκο-** [Стишов 2003]. Большинство из них являются производными словообразовательного гнезда с базовым словом *εκοлогία*: *εκοлог*, *εκοлогіст*, *εκοлогізація*, *εκοлогічність*, *εκοенεργетика*, *εκοкатастрофа*, *εκοтуризм*. Последнее слово зафиксировано и в новогреческом, однако у него иные словообразовательные характеристики. В его составе исконная основа **οικο-** сочетается с заимствованным словом *туризм*, образуя композит-гибрид *οικοτουρισμός*.

В современном украинском языке давно известна основа **еко-** со значением ‘дом, хозяйство’, встречающаяся в составе многих слов: *οικονομία*, *οικονομίστ*, *οικονομ*, *οικονομικός* и др. Однако носители языка не ассоциируют ее с отдельной морфемой **еко-**, а тем более со значением ‘экологический’. Ее выделяют с помощью этимологического анализа и по своему значению она разошлась с основой **еко-**, восходящей к прилагательному *οικολογικός*. Последняя приобрела в украинском языке статус словообразовательной продуктивной морфемы и образует ряды новых слов, в том числе и гибридов наподобие *οικορϋχ*, *οικοασφαλεία*, *οικοαγωγή*.

Основа **био-** тоже давно известна как интернациональная. В сложных словах она выражает значения: 1) ‘связанный с жизнью’, 2) ‘биологический’. Эта несвязанная основа формирует мощное словообразовательное гнездо, в котором преобладают композиты типа *βιοποικιλία* ‘биоразнообразие’, *βιοπάλη* ‘жизненная борьба’, *βιοτεχνία* ‘биотехника’. Большинство композитов, принадлежащих этому гнезду, встречается в других языках как заимствования из английского: *βιοαεροναυτική* – *биоаэронавтика*, *βιογένεση* – *биогенез*, *βιογεωγραφία* – *биогеография*, *βιοδυναμική* – *бидинамика*, *βιοστατιστική* – *биостатистика*, *βιοσύνθεση* – *биосинтез*, *ο βιοτόπος* – *биотоп*, *ο βιότυπος* – *биотип*, *βιοφυσική* – *биофизика*; из французского: *βιοενέργεια* – *биоэнергия*, *βιοκλιματολογία* – *биоклиматология*, *βιολογία* – *биология*, *βιοθεραπεία* – *биотерапия*, *βιομάζα* – *биомасса*. Некоторые из них являются кальками английских гибридных терминов, ср.: *biomedicine* и греческое *βιοϊατρική*. *biosociology* – *βιοκοινωνιολογία*, *biomaterial* – *το βιοϋλικό*; немецких типа *Zebenweisheit* – *η βιοσοφία* ‘жизненная мудрость’.

В современном украинском языке связанная основа **био-** образует разветвленное корневое гнездо, в котором свыше 170 единиц. Большинство из них интернациональные композитные существительные и прилагательные, принадлежащие разным терминосистемам. Анализируя эти слова, следует помнить, что в украинском языке, как и в других славянских, не все они непосредственно заимствованы из греческого, несмотря на то, что они содержат греческие основы. В корневом гнезде **био-** отсутствуют глаголы, но представлены глаголы-существительные (укр. дієіменники), являющиеся гибридными словами: *βιοαξιστής*, *βιοζω΄αξος βιοκερϋαννία*, *βιοοξείδωση*, *βιοακαθάριση*. Гнездо стабильно пополняется новыми терминами: *βιοζώνη*, *βιοκίνηση*, *βιοπλοήγηση*, *βιοπαθολογία*, *βιοσενσέρ*, *βιοενεργοθεραπεύτ*, *βιοενεργοθεραπεία*, *βιορϋθμολογία*, *βιοεξέλιξη*. Это позволяет утверждать, что рассмотренные основы **еко-** и **био-** стали словообразовательными единицами украинского языка, образуя новые разряды слов, среди которых немало гибридов.

На фоне этих основ более четко проявляется своеобразие освоения интернациональных слов и основ в новогреческом языке. Возьмем для примера основу **радио-** от французского *radio* (сокращение от *radiophonie*). От этой интернациональной основы, являющейся в новогреческом свободной, несвязанной, образовалось многочисленное гнездо со многими подгнездами. В новогреческом и украинском эти гнезда демонстрируют параллелизм словообразовательного и лексического наполнения. Приведем греческие примеры с украинскими параллелями и указанием языка-источника заимствования: *η ραδιοαστρονομία* – *радіоастрономія*, *η ραδιοβιολογία* – *радіобιολογία*, *η ραδιογενετική* – *радіογενετική*,

η ραδιογραφία – радіографія, *η ραδιοσκοπία* – радіоскопія, *η ραδιοτεχνία* – радіотехніка, *το ραδιοταξί* – радіотаксі. Эти слова пришли в греческий из английского. Такими же являются заимствования из французского: *το ραδιοτηλέφωνο* – радіотелефон, *η ραδιοχημεία* – радіохімія, *η ραδιομετεωρολογία* – радіометеорологія. Гибридными являются в греческом и украинском слова: *η ραδιοεπικοινωνία* – радіозв'язок, *η ραδιοεκπομπή* – радіопередача, *η ραδιοδέκτης* – радіоприймач, *η ραδιοηλεκτρισμός* – радіоелектрика, *η ραδιοηλεκτροτεχνία* – радіоелектротехніка, *η ραδιοηλεκτρονική* – радіоелектроніка, *η ραδιοσταθμός* – радіостанція. Как видим, это общий фонд интернационализмов в сравниваемых языках.

Параллелизм образования гибридных слов с основой **радио-** в сопоставляемых языках подтверждают многие другие примеры. Так, греки английское слово *radiowave* переводят как *τα ραδιοκύματα*, украинцы – *радіохвиля*, *radio frequency* – *η ραδιοσυχνότητα* – радіочастота, *radio-television* – *η ραδιοτηλεόραση* – радіотелебачення, *radiosensitivity* – *η ραδιοευαισθησία* – радіочутливість, *radio-tape recorder* – *το ραδιομαγνητόφωνο* – радіомагнітофон. В приведенных выше словах в первой позиции использована интернациональная основа **радио-**, во второй – исконные, свои для каждого языка лексемы. Анализ слов с вершинными для гнезд интернационализмами *radio* и *ράδιο* подтверждает более сильную в новогреческом языке, чем в украинском, тенденцию к заимствованию иноязычных единиц путем образования гибридов и калек.

Тенденцию к максимальному использованию калек как защитного механизма языка в освоении заимствованных единиц и, в частности, интернационализмов в новогреческом подтверждает существительное *ρεντγεν*. В наиболее полных новогреческих словарях представлено одно слово *το ρέντζκεν* (от фамилии немецкого физика Вильгельма Рентгена) – наименование единицы дозы рентгеновского и гамма-излучения. В словарях современного украинского языка свыше пяти десятков слов с этой основой. Большинство из них является интернационализмами: *ρεντγενοδεδεφτοσκοπία*, *ρεντγενοαστρονομία*, *ρεντγενοκαρδιολογική*, *ρεντγενομεταλλογραφία*, *ρεντγενοσπεκτροσκοπία*, *ρεντγενοτεχνική*. Новогреческие эквиваленты этих интернационализмов, используемых в славянских, германских и романских языках, принадлежат к калькам, ср.: *ρεντγενογραμα* – *το ακτινογράφημα*, *ρεντγενοθεραπεία* – *η ακτινοθεραπεία*, *ρεντγενολογία* – *η ακτινολογία*, *ρεντγενολογος* – *ο/η ακτινολόγος*, *ρεντγενοσκοπία* – *η ακτινοσκόπηση*, *ρεντγενοδιαγνωστική* – *η ακτινοδιαγνωστική*.

Незаимствования в новогреческом являются преимущественно словами английского языка. В отличие от современного украинского они не образуют больших корневых или словообразовательных гнезд. Это обусловлено существующей в современном новогреческом языке тенденцией к калькированию заимствований, образованию гибридных слов, эквивалентному переводу словосочетаниями. Их быстрому проникновению в язык препятствуют также ограничения на звуковое оформление конца слова, особенно существительных, которые оканчиваются на гласные или согласные *-ς*, *-ν*. Другие конечные согласные указывают на инородность слова в языке. Это, в частности, объясняет трудность освоения английских слов на **-ing**, очень распространенных в славянских языках как наименования действий, процессов, состояний. От многих из них в

украинском языке образуются относительные прилагательные: *армрестлінг* – *армрестлінговий*, *віндсерфінг* – *віндсерфінговий*, *інжиніринг* – *інжиніринговий*, *кікбоксинг* – *кікбоксинговий*, *маркетинг* – *маркетинговий*, *моніторинг* – *моніторинговий*, *факторинг* – *факторинговий*, *холдинг* – *холдинговий*. Таким способом в украинском утверждается и активно реализуется семантическая схема образования производных относительных прилагательных от названий действий и процессов, свойственная немногим исконным отглагольным существительным: *жити* – *життя* – *життєвий*, *мислити* – *мислення* – *мисленнєвий*, *чутти* – *чуття* – *чуттєвий*, *почуття* – *почуттєвий*, *мовити* – *мовлення* – *мовленнєвий*.

Англицизмы этого типа, ставшие интернационалистами, в украинском языке во многих случаях выступают как вершинные слова гнезд. Это касается не только давних заимствований: *мітинг* – *мітинговий*, *мітингувати*, *мітингування*, *мітингар*, *мітингувальник*, а и новых. От *демпінг* образованы *демпінговий*, *демпінгувати*, *антидемпінг*, *антидемпінговий*; от *лізинг* – *лізинговий*, *лізингодавець*, *лізингоодержувач*; от *брифінг* – *брифінговий*, *брифінгувати*; от *рейтинг* – *рейтинговий*, *рейтингування*.

В новогреческом языке заимствования на **-ing** адаптируются как несклоняемые существительные среднего рода. В украинском, например, представлены существительные *серфінг* с окончанием *-у* в родительном падеже в наименованиях действия ('скольжение на волне на специальной доске') и с окончанием **-а** в родительном в названии доски, а также *серфінгіст*. В новогреческом в гнезде зафиксировано существительное *то серф* со значением 'доска для скольжения по волне' от англ. *surf* 'волнорез'. Его производным в английском является существительное *surfing*. Последнее заимствовано в греческий со значением 'спортивное соревнование, во время которого спортсмен пытается скользить по волне с парусом или без него': *κάνω σέρφινγκ* 'занимаюсь серфингом', *διαγωνισμός σέρφινγκ* – 'соревнование по серфингу'. В греческом гнезде представлено наименование лица *о сέρфер* 'серфингист' и глагол *σερφάρω*, образованный при помощи суффикса **-άρω**, продуктивного в образовании производных от заимствований из итальянского – *траκάρω* 'удариться машиной', *реγυλάρω* 'регулировать', английского – *паркάρω* 'парковаться'. У глагола *σερφάρω* два значения: первое – 'заниматься серфингом', второе – сленговое из области вычислительной техники: 'быстро двигаться в Интернете в поисках информации, сообщения, изображения' – *σερφάρω στο Internet, στον κυβερνοχώρο*.

Другие немногочисленные существительные с суффиксом **-инг** не имеют производных, ср.: *то μπρίφινγκ* – *брифінг*. Интересный пример освоения существительных анализируемого типа демонстрирует англицизм *bodybuilding*. В современном украинском оно образует гнездо, к которому принадлежат наименование лица *боди-білдер* и прилагательное *бодибілдинговий*. В новогреческом языке представлено существительное *то μπωτιμπίλντινγκ*, редко встречающееся в речи. Чаще всего его заменяет калька *η σωματοδόμηση*.

Слова *Интернет* и *пiар* в современном украинском языке объединяют: первое – свыше 100 производных, второе – 67. В гнездах представлены простые аффиксальные слова (существительные, прилагательные, глаголы), многие компо-

зиты. Существительное *Интернет* в словарях новогреческого языка редко передается как *το Ίντερνετ*, чаще – калькой *το Διαδίκτυο*. У него нет производных, встречается оно в словосочетаниях *συνδέομαι με το Ίντερνετ* ‘связываться по Интернету’, *σερφάρω στο Ίντερνετ* ‘быстро двигаться по Интернету в поисках информации’. Заимствование *niar* в новогреческом не имеет производных.

Во многих языках мира распространились названия явлений массовой культуры, которую греки называют *η μαζική κουλτούρα*. К давно заимствованным в обоих языках принадлежит существительное *το σόου* ‘шоу’. В украинском *шоу* образует гнездо сложных слов, пополнившееся в последние годы многими неологизмами: *шоу-балет, шоу-зірка, шоу-матч, шоу-передача, шоу-програма, шоу-продовження, шоу-простір, шоу-турнір*.

В новогреческом в гнезде представлено несколько слов: *το σόου, η σοουπίτζνες, ο σοουμαν*. По аналогии с английским языком в греческом различаются существительные мужского рода *showman – ο σοουμαν* – *шоумен* и женского рода *showwoman – η σοουούμαν*. Кстати, эта модель регулярно реализуется в греческом языке, ср.: *ο ρέκορντμαν* ‘рекордсмен’, *η ρεκορντγούμαν* ‘рекордсменка’.

Давними заимствованиями в обоих языках являются существительные *джаз* и *η τζαζ*. В украинском в гнезде представлены два аффиксальных производных *джазист, джазовий* и шесть сложных слов *джаз-банд, джазмен, джаз-оркестр, джаз-ритм, джаз-рок, джаз-фестиваль*. В новогреческом гнезде с этим вершинным словом два существительных: *η τζαζ*, а также *ο τζαζίστας* ‘джазист’. В других случаях *η τζαζ* выступает в роли прилагательного, занимающего в словосочетании первую позицию (*τζαζ κομμάτι, -συγκρότημα, -μουσική, -σκηνή* – соответственно ‘джазовый отрывок’, ‘джазовый ансамбль’, ‘джазовая музыка’, ‘джазовая сцена’) или вторую позицию (*η орхістра τζαζ, εκτέλεση ~, φωνή ~, άκουσμα ~* – ‘джазовый оркестр’, ‘джазовое исполнение’, ‘джазовый голос’, ‘джазовое звучание’). Заимствования-интернационализмы *рок – рок, поп – поп* образуют в сопоставляемых языках гнезда в основном из сложных слов. В украинском это *рок, рокер, хард-рок, панк-рок, латин-рок, гінді-рок, джаз-рок, рок-клуб*. В греческом представлены наименования исполнителей и любителей рока: *ο ρόκερ, ροκάς, ροκάκιας*. В нем увеличилось число словосочетаний со словом *рок* в роли прилагательного-эпитета: *рок συγκρότημα* – ‘рок-ансамбль’, *рок γρουπ* – ‘рок-группа’, *χέβι μέταλ рок* – ‘хеви-металл-рок’, *панк рок* – ‘панк-рок’, *κλασικό рок* – ‘классический рок’, *рок στυλ* – ‘рок-стиль’.

Гнездо с вершинным словом *поп* в современном украинском языке имеет большее лексическое наполнение по сравнению с новогреческим: *поп-арт, поп-виконавець, поп-експансія, поп-гурт, поп-зірка, поп-ікона, поп-імідж, поп-конкурсант, поп-концерт, поп-музика, поп-переспіви, поп-співак, поп-цукерки*. В новогреческом слово *поп* принадлежит к прилагательным и встречается в словосочетаниях *ο поп τραγουστής* ‘поп-співак’, *το τραγούδι поп* ‘поп-пісня’, *η μουσική поп* ‘поп-музика’. Единственное интернациональное слово с этой основой называет направление в изобразительном искусстве *η поп-άρτ* ‘поп-арт’.

Мы видим, что новогреческий язык, издавна имеющий статус языка-донора для языков Европы, на основе которого оформлены многие интернационализмы, обна-

руживает достаточно стойкий иммунитет к заимствованиям на современном этапе своего развития. В нем от неозаимствований-существительных, особенно тех, что принадлежат к несклоняемым, не образуются корневые и словообразовательные гнезда.

Неосемантизмы в новогреческом и украинском языках часто имеют интернациональный характер. Так, на основе метафоры появилось переносное значение у существительного *το ποντίκι* 'мышь, мышка' под влиянием английского *mouse*, где оно называет периферийное устройство компьютера. Подобный путь развития переносного значения у греческого слова *ο ιός* и украинского *вірус* относительно небольших программ и кратких кодов, вызывающих повреждение в программе и информации. Интересный пример использования разных метафор лежит в основе знака @ в электронном адресе. В украинском его называют существительными *собака* или *вуха*, в новогреческом – *το παπάκι* 'уточка'.

Новогреческий язык, как украинский и другие языки, открыт для заимствований. Эту мысль аргументированно и на большом фактическом материале доказала Анна Анастасиади-Симеониди [Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994]. В обоих сопоставляемых языках много интернациональных заимствований: *το ντιζάιν* 'дизайн', *το μάνατζμεντ* 'менеджмент', *ο/η μάνατζερ* 'менеджер', *ο/η ντετέκτιβ* 'детектив', *η μπουτίκ* 'бутик' и др. Фонд интернационализмов увеличивается в этих языках в условиях глобализации. Однако новогреческий, в отличие от многих славянских и других языков, заимствуя интернациональные слова, созданные в германских и романских языках с помощью греческих основ типа **био-**, **крио-**, **мікро-**, приспособливает их к своим исконным гнездам с этими основами и таким образом расширяет их лексическое наполнение.

В новогреческом языке действует поддерживаемая интеллектуальной элитой тенденция к ограничению заимствований средствами греческого языка путем использования всех разновидностей калек, многих гибридных единиц, семантически эквивалентных словосочетаний, перифраз. Потому в нем быстрее приживаются удачные кальки типа *глобалізація – η παγκοσμιοποίηση, фінансування – η χρηματοδότηση, приватизація – η ιδιωτικοποίηση, капіталізація – η κεφαλαιοποίηση, стандартизація – η τυποποίηση* и др.

Литература

1. Березовенко А.В. (1993), *Лексичні інновації в сучасній болгарській мові*, АКД, Київ.
2. Даниленко Л.І. (2001), *Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові*. [In:] «Мовознавство», № 3.
3. Земская Е.А. (1997), *Активные тенденции словопроизводства*. Москва, Opole: Uniwers. Opolski.
4. Земская Е.А. (2000). *Активные процессы современного словопроизводства*. [In:] Русский язык конца XX столетия (1985-1995), Москва.
5. Клименко Н.Ф. (2008), *Гнізда від іншомовних слів*. [In:] Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Видавн. дім Дмитра Бураго, Київ.

6. Радева В. (2007), *В света на думите. Структура и значение на производните думи*, Универ. изд. «Св. Климент Охридски», София.
7. Стишов О.А. (2003), *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*, Видавн. центр КНЛУ, Київ.
8. Jadacka H. (2001), *System słowotwórczy polszczyzny. 1945-2000*, PWN, Warszawa.
9. Waszakowa K. (2003), *Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich*. [In:] Ohnheiser I. (red.), *Słowotwórstwo/ Nominacja*, Innsbruck: Opole: Uniwer. Opolski.
10. Ανδριώτης Ν. (1995), *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης. Θεσ/νίκη.
11. Μπαμπινιώτης Γ. (1998), *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
12. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α., (1994), *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з німецькою та новогрецькою)¹

Інтелектуалізація слов'янських літературних мов на сучасному етапі розвитку сприяє інтенсивному зростанню питомої ваги складних слів у їхніх лексиконах. Це зумовлено необхідністю створення нових номінацій, міграцією слів з одного стилю в інший, що супроводжується термінуванням і детермінуванням лексики в літературній мові, посиленням її експресивно-оцінної функції. У східнослов'янських, новогрецькій та німецькій мовах збільшується словотвірний потенціал композиції та юкстапозиції, а також проміжних способів словотворення, наприклад, аббревіатурно-комполітного, юкстаполітно-комполітного, телескопічного.

Динамічні процеси в лексиконах близькоспоріднених слов'янських та інших неспоріднених мов свідчать про зміну функціональної поведінки їхніх словотвірних ресурсів. Одні афіксальні морфеми стають активнішими, інші переходять до розряду пасивних, посилюється конкуренція між ними. Відбувається оновлення словотвірних ресурсів мов за рахунок збільшення кількості основ, багато з яких має статус афіксоїдних одиниць. Серед них численні запозичені основи, з якими часто конкурують питомі афіксоїди.

Нові основи, що з'явилися в останні три десятиліття у слов'янських мовах, стають центрами формування потужних кореневих і словотвірних гнізд. Значна частина з них має статус інтернаціональних. Завдяки подібності поняттєвих полів, схожій стратифікації лексики у різних мовах з'являються умови для семантичної інтерференції, формуються нові ідіоморфеми та ідіосеми, посилюється варіативність запозичених одиниць на шляху пристосування до тієї або іншої мови, зростає синонімія словотвірних засобів.

Інтегративні процеси в словотворенні різних мов відбуваються на тлі збереження своєрідності кожної з них, наприклад, у реалізації осново- та словоскладання. Так, у східнослов'янських мовах малопродуктивне творення дієслівних композитів, у новогрецькій та німецькій – це продуктивний спосіб поповнення

¹ Уперше опубліковано в: Слов'янські обрії. Мовознавство / Доповіді XV Міжнародного з'їзду славистів (21-26 серпня 2013 р., Мінськ, Білорусь). – К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2013. – Вип. 6. – Ч. I. – С. 245-259.

дієслів. Питома вага акронімів і слів, утворених телескопічним способом, у германських мовах значно вища, ніж у східнослов'янських та новогрецькій.

З'ясування впливу нових суспільних стимулів на активність використання словотворчих ресурсів, появу нової лексики, розподіл її між уже наявними тематичними групами і формування нових лексико-тематичних груп вимагає посиленої уваги до способів і засобів словотворення, їхньої ролі в номінації нової лексики, її категоризації та субкатегоризації, а також випрацювання відповідної метамови для аналізу та опису цих явищ.

Розгляд словотвірних категорій у межах окремих частин мови, їхньої ролі у групуванні словотвірних типів-зразків, відповідальних за оформлення спільнокатегорійного значення, співіснування цих типів, як і конкуренція між ними, викликана мовними і позамовними чинниками, дали і ще дадуть багато цікавих спостережень для узагальнення особливостей словотворення окремих мов.

Систематизація неологізмів, неосемантизмів, запозичень, кальок у сучасних мовах уможливує аналіз шляхів формування функціонально-семантичних категорійних значень. Ідеться про категорії, які впорядковують одиниці різних частин мови, такими є, наприклад, темпоральність, локативність тощо.

Цей вимір дозволяє подивитися на можливості словотворення в іншому ракурсі, окресливши роль різних його способів у творенні функціонально-семантичних категорій, а також перегрупування засобів словотворення (питомих і запозичених) під впливом соціодинаміки та системних чинників кожної окремої мови, взаємодії її граматичного ладу, словотворення і лексики як проявів лінгводинаміки. Об'єктом докладнішого аналізу в цій статті обрано словотворення прикметників із часовими ознаками.

Семантичний простір категорії темпоральності в різних частинах мови, упорядкованої різними мовними засобами: граматичними (морфологічними і синтаксичними), словотвірними та лексичними, слідом за Бондарком О.В., ми розглядаємо як функціонально-семантичне поле темпоральності [Бондарко 1997 : 39-59]. Зосередимо увагу на засобах реалізації словотвірних і лексико-словотвірних категорій в ад'єктивах східнослов'янських, зокрема української та російської, німецької та новогрецької мов.

Дієслова, іменні частини мови та прислівники мають свої особливості у виявленні темпоральних ознак. У дієслова морфологічна категорія часу одна з основних в організації речення та співвідношення його з моментом мовлення. Слів цієї частини мови з власне лексичними темпоральними значеннями на зразок *днювати, ночувати, літувати, зимувати, передбачати* не так і багато. Натомість іменники утворюють досить численну лексико-тематичну групу зі слів, що називають відтинки часу (добу та її частини, дні тижня, місяці, пори року, століття, певні періоди існування культур, держав, історичних подій тощо). Вони стають центром утворення багатьох відносних прикметників типу *денний, вечірній, нічний* з часовими ознаками. У свою чергу ці прикметники здатні модифікуватися певними префіксами та основами, серед яких багато афіксоїдних, що виражають темпоральні значення (пор. **давньо-, ново-, ранньо-**) і сполучаються з багатьма іншими основами.

Прислівники часу на зразок *сьогодні, зараз, тепер, колись, завтра, післязавтра* виражають значення певних часових відрізків і можуть також ставати твірними для прикметників з темпоральними властивостями: *сьогоднішній, колишній, вчорашній*. Темпоральна семантика похідних прикметників здебільшого є відображенням лексичного значення твірних іменників та прислівників. Суфікси, використовувані для творення таких прикметників, нечисленні, у кожній мові вони свої, наприклад, українські **-н-, -ов-/-єв-/-єв-, -ян-** (*недільний, годичний*), грецькі *-νος, -ιανός, -άτικός, -ήσιος, -αίος* (*βραδινόος, σαββατιάτικός, ημερήσιος, μηνιαίος*), німецькі **-ig, -lich** (*jährig, monatlich, täglich*) тощо.

Префікси оцінюють часову вісь ознак минулого-сучасного-наступного і модифікують їх, утворюючи ряди однотипних за часовою ознакою похідних. Такими в українській мові є **су-, пра-, при-, до-, перед-, по-, між-**, у російській **про-, со-, при-, до-, пред-, после-**, новогрецькій *συν-, про-, μετα-, επι-, εν-*, у німецькій *vor-, vorher-, nach-, zwischen-*.

Виразниками темпоральних ознак у складних прикметниках є перші й останні основи композитів, що мають статус афіксоїдів. Префіксоїдні основи найчастіше співвідносні з прикметниками, прислівниками, кількісними і порядковими числівниками, рідко займенниками. Суфіксоїдні (здебільшого останні в слові) основи корелюють з відносними прикметниками та прикметниками результативного стану. Відношення між основами з часовими ознаками упорядковане опозиціями, що утворюють семантичну сітку. Характер поєднання цих основ залежить від лексичної семантики співвідносних з ними мотиваторів. Опозиції надають складному похідному ад'ективу векторної часової характеристики, вказуючи напрямком темпоральних ознак. Вони формують кілька центрів групування таких слів. Перший у межах лексико-словотвірної категорії ад'ективної темпоральності утворює оцінка часу в аспекті минулого-нинішнього-наступного (не майбутнього!). Другий центр становить кількісний вимір часу як точного-неозначеного-приблизного, третій окреслює в загальному орієнтири найближчого минулого та теперішнього, а також регулярно повторюваного.

У ролі еквівалента зіставлення використано сітку темпоральних ознак як сукупність часових значень – сем. Кожна системотворча ознака (векторна) має свій набір сем, які встановлені на основі компонентного аналізу композитів та співвідносних з його основами слів за тлумачними [СУМ 1970–1980; ССРЛЯ 1959–1965; ТСБ 1977–1984; ЛНЕГ 2005; ЛКЕ 1998; НЕЛ 1998], перекладними [РУС 1968; НРС 1980; БРГС 1987; РНС 1966; УНС 2005; НУС 2008] та неологічними словниками [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008; Катлинская 2008; DNW 2007]. У сітці враховано впорядкування ознак як опозицій сем давній–новий, старий–молодий, давній–сучасний (як найновіший), раніший–пізніший. Вони пунктирно окреслюють часові ознаки як такі, що існували, з'явилися в період античності, дуже давно, давно колись-здонедавна колись, тривають віками (*віковичний, вікодавний, предковичний*) – нові–найновіші, щойно виявлені. Вона допомагає окреслити часові характеристики прикметників у кожній мові, її своєрідні спектри, а також спільну частину різних мов, зокрема реалізовану інтернаціональними основами на зразок **архео-, палео-, нео-, αρχαιο-, παλαιο-, νεο-, archäo-, paläo-, neo-** тощо.

Цей аспект аналізу допомагають унаочнити лексичні фігури, або схеми, які запропонував свого часу А.О.Білецький, визначивши їх як «лексичну групу взаємопов'язаних елементів, взаєморозташування яких характерне для певної мови й може бути зіставлене або протиставлене семантично паралельній групі інших мов» (Білецький 2012 : 159–160). Серед них учений виділяє гомогенні та гетерогенні лексичні фігури. Перші ілюструють українські *коло* (рос. *круг*), *колесо*, *кільце* (рос. *кольцо*). Паралельна їй російська лексична фігура належить до гетерогенних, бо до неї через елімінацію в мові елемента *коло* (хоча в ній збереглося *около*) введено лексему *круг*, попри те, що в українській існує слово *округлий*. Прикладом подібних лексичних фігур можуть бути композити, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. Лексичні фігури прикметникових композитів з темпоральною семантикою

Мова	Часова ознака			
	У минулому		У теперішньому (позачасовий)	У наступному (розчленована номінація) і композит
Первісний, початковий	давноминулий			
Українська	– праслов'янський протогрецький	давньоукраїнський староукраїнський старослов'янський давньогрецький старогрецький	український слов'янський грецький	новоукраїнський сучасний український – новогрецький
Російська	 праславянський	древнерусский староукраинский старославянский	русский украинский славянский	современный русский современный украинский, новоукраинский –
Новогрецька	Πρωτοελληνικός πρωτοσλαβικός	Αρχαιοελληνικός Αρχαίος Ουκρανικός Αρχαίος Ρωσικός Παλαιοσλαβικός	Ελληνικός Ουκρανικός Ρωσικός Σλαβικός	Νεοελληνικός Σημερινός Ουκρανικός Σημερινός Ρωσικός
Німецька	urslawisch	altslawisch altukrainisch alttrousisch	slawisch ukrainisch rousisch	

У ній представлено гомогенні структури першого угруповання слів, наприклад, укр. *праслав'янський* – *давньослов'янський* – *слов'янський*; рос. *праславянский* – *старославянский* – *славянский*; грец. *πρωτοσλαβικός* – *παλαιοσλαβικός* – *σλαβικός*, нім. *urslawisch* – *altslawisch* – *slawisch*.

Друге угруповання з центром часу точного – неозначеного – приблизного упорядковане опозиціями обчислюваного часу, вираженого першими основами кількісних числівників від 1 до n-кількості, неозначено-кількісних **багато-, мало-, кілька-** і порядкових числівників (**першо-, друго-, третьо-, n-ного**) та другими основами, співвідносними з іменниковими мотиваторами-назвами відтинків часу: **одно-, дво-, двадцяти-, сто-, тисячорічний, багаторічний, кількарічний; місячний, дво-, три-, дванадцятимісячний** і т. ін.

Третє угруповання визначене в найзагальнішому плані займенниковими основами, поєднуваними з відносними прикметниками, мотивованими іменниками-назвами відтинків часу: укр. *тогочасний – сьогочасний, тогорічний – цьогорічний, щоденний*, рос. *ежегодный, ежесдневный, повседневный, каждодневный*, н/гр. *καθημερινός*, нім. *alltäglich* (про це далі)

Використання певних основ з темпоральною семантикою має свої особливості залежно від поєднання перших прикметникових, числівникових, прислівникових, займенникових основ з основами відіменникових прикметників чи перших основ, співвідносних з прислівниками або прикметниками, з основами віддієслівних прикметників або дієприкметників. Отже, воно увиразнюється із з'ясуванням лексичної сполучуваності поєднаних слів. Лише деякі основи типу **ново-, неу-, new-, vzo-** нейтральні щодо поєднання з другими основами. Вони сполучаються з відіменниковими та віддієслівними прикметниковими основами. Інші можуть поєднуватися тільки з першим різновидом основ (**старо-, палео-, архео-, нео-, нью-**), або другим (**свіжо-, свеже-**), або з обома з них, але з різною продуктивністю.

Так, утворення нечисленних прикметників на зразок *швидкокрилий, швидконогий, прудконогий* можливе на ґрунті прикметниково-іменникових словосполучень з метафоричним їх переосмисленням, що сприяє вираженню ними значення інтенсивного руху. Натомість основа **швидко-** часто сполучається з віддієслівними ад'єктивами, з прямими значеннями: *швидкоплинний*.

Врахування семантики поєднаних у похідних словах одиниць дозволяє усвідомлювати упорядкування її у функціонально-семантичному полі темпоральності, роль різних способів словотворення у її вираженні. У простих словах це сполучуваність сем твірної основи та словотворчих формантів (суфіксів і префіксів). У складних – це поєднання сем двох основ як відображення семантичних відношень твірного словосполучення або семантичної сполучуваності складної основи та суфіксів у межах афіксально-комполитного способу словотворення.

Розпочнімо розглядом семантики похідних слів ад'єктивної лексико-словотвірної категорії темпоральності в межах першого угруповання, доповнюючи його там, де необхідно, зіставленням з похідними інших способів словотворення.

Ретроспектива минулого, реалізована композитними прикметниками у східнослов'янських мовах постає як сукупність часових ознак: давноминулого (укр. основи **давньо-, старо-, палео-, архео-**, рос. **древне-, старо-, палео-, архео-**), як послідовність їхнього виникнення у минулому: первісного з часу появи (укр. **перво-, першо-**, рос. **перво-**), на початковій стадії формування (укр. **ранньо-,** рос. **ранне-**), передчасного (укр. **достроково-,** рос. **прежде-**), колишнього

(укр. **екс-**, рос. **экс-**), наступного (укр. **пост-**), оновленого, ближчого до теперішнього (укр., рос. **ново-**, **нео-**, рідко **ню-**), вічного, який існує, триває віками, дуже довго (перспектива історичного теперішнього, основа **віко-**), який існуватиме вічно, триватиме завжди (перспектива майбутнього). До цих ознак додано аспект інтенсивності формування темпоральної ознаки (укр. **довго-**, **коротко-**, **швидко-**, **прудко-**, рос. **долго-**, **кратко-**, **быстро-**, **скоро-**).

Другі основи утворюваних за першим типом композитних прикметників співвідносяться здебільшого з простими прикметниками, які мотивовано іменниками, що називають етноси, мови, групи мов, держави, визначні суспільні події, періоди історичного розвитку людства, геологічного, географічного становлення Землі, отже, знакові й відомі суспільству реалії.

У новогрецькій спостерігаємо схожу сітку темпоральних ознак, реалізовану композитними прикметниками та іменниками. Однак вона доповнена своєрідними ознаками минулого, що враховують зіставлення давнього як античного, у далекому минулому (основи **архаїо-** та **палаїо-**), цьому значенню частково еквівалентна українська основа **старо-** (в лексемах *стародавній*, *старожитній*) та давнього, старого, зношеного від часу (**паліо-**).

У грецькій мовній картині світу основа **архаїо-** асоціюється не лише з семами прикметника *архаίος* на зразок «який існував або утворений в далекому минулому», а й з іншими, котрі уточнюють семантику далекого минулого «до епохи середньовіччя». Вони означають *μύθος* міф, *τέχνη* мистецтво, *ναός* собор, *τραγῳδία* трагедію, *λογοτέχνια* літературу, *ιστορία* історію, греків *Ἕλληνες*, *Αιγύπτιοι* єгиптян.

Іноді *архаίος* сприймається як *архаϊκός* архаїчний і тоді окреслюються періоди «на ранній стадії розвитку». В археології це період розвитку мистецтва від 7–6 ст. до н.Х., тобто до класичної епохи в архітектурі, скульптурі, вазовому живописі. Щодо давньогрецької мови, означеної як *архаїοελληνική γλώσσα*, то йдеться про період до епохи олександрійського койне, тобто близько 2000 до н.Х. – 300 до н.Х.

Запозичені в інші мови, зокрема східнослов'янські та германські, грецькі основи **архаїо-** та **палаїо-** не містять у них усієї палітри своєї грецької семантики і в чужомовному середовищі найчастіше мають статус зв'язаних компонентів, що передають значення «належний до античних старожитностей». Вони повертаються в новогрецьку мову в складі слів, утворених із грецьких компонентів у германських та романських мовах, і займають місце в гніздах споріднених слів, часто збагачуючи їх семантично.

У сучасній німецькій мові композиція основ є активним засобом творення темпоральних прикметників. Сітка часових ознак підтверджує їхній дійсний характер і реалізацію зіставлення минулого–теперішнього (позачасового) і наступного. На тлі ознаки існуючої аспект ознак минулого окреслюють префіксоїдні основи *alt-*, *ur-*, *archäo-*, *paläo-*, наступного – *neu-*, *neo-*, *jung-*.

Найактивніша з названих основ у німецькій мові *alt-* (у вимірі минулого) та *neu-* (вимірі наступного). Продуктивна основа *alt-* співвідносна з багатозначним прикметником *alt* (це і старий щодо віку, і давній, і колишній, і корінний, і зношений). У цьому випадку лексична синонімія твірного уможливило виникнення численних композитних слів (іменників та прикметників) з темпоральними

характеристиками. Одні з них паралельні до українських прикметників з основою **давньо-** *altdeutsch, altgriechisch, altslawisch, althochdeutsch* та рос. з основами **древне-, старо-**: *давньонімецький, давньогрецький, давньослов'янський, давньоверхньонімецький, древненімецький, древнегрецький, старославянський, древневерхненімецький, altmodisch, altfränkisch* *старомодний, старомодный*. Інші – до прикметників результативного стану з основою **давно-**: *altbewährt* давно випробуваний, *altbekannt* давно відомий, *altgewohnt* звичний, *давніший, alteingessen* давно поселений, ще інші виражають сему «колишній» *der Altreichskanzler* колишній канцлер (рейху).

Композити з основою *alt* «старий, зношений» підтверджують паралелізм з грецькими словами, до складу яких увіходить основа **παλιо-**: то *παλιόχαρτο* – *das Altpapier* макулатура, то *παλιόσιδέρωμα* – *der Altstoff*, ** брукт.

У німецькій мові трапляється префіксоїдна основа **ur-**, яка надає похідним значення «прадавній, первісний, початковий». У зіставлюваних мовах вона не має аналогів-основ, проте часто еквівалентна за значенням утворенням з префіксами **пра-, про-**: *uralt* найдавніший, *uranfänglich* первісний, *ureigen* корінний, *ursprünglich* первісний, початковий.

Основу *archäo-* використано в нечисленних інтернаціоналізмах на зразок *die Archäolog, die Archäologie, archäologisch*, що мають німецькі конкурентноспроможні еквіваленти *der Altertumsforscher, der Altertumskenner; die Altertumskunde*. До малопоширених навіть у науковому стилі належить зв'язана основа *paläo-*: *die Paläobotanik, der Paläograph, paläographisch; der Paläontologe, die Paläontologie, paläontologisch*.

Вимір часових ознак у плані їхньої послідовності (настання після, потім, далі) здійснено у зіставлюваних мовах за допомогою основоскладання іменних частин мови (основи **ново-, нео-** та *veo-, καινο-, neu-, new-*). У східнослов'янських, германських та новогрецькій мовах їх менше, ніж тих, що модифікують значення минулого. Семантично вони більш універсальні в сполучуваності з відіменниковими та віддієслівними прикметниками.

Модифікація ознаки «новий» щодо вже існуючих ознак у розгляданих мовах виявляє лексичний і словотвірний паралелізм. Значення «новіший, сучасніший» виражено в них не основою *нео-* у композитах, а за допомогою лексеми *модерний modernos*, запозиченої у східнослов'янські мови з французької *moderne* сучасний, у грецьку від італійської *moderno*, а в ній від латинської *modernus*. Цю лексему не використовують як компонент основоскладання. Натомість вона поширена в словоскладанні: *стиль модерн, театр модерн* і т.ін. У новогрецькій її словотвірними паралелями стали суфіксальні похідні від *νεος* – *νεωτερικός* найновіший, *νεωτεριστικός* новаторський – новіший – *μυτέρνος* найновіший, що в цьому випадку протистоять старому, минулому, звичному, давно пройденому. Лексема *модерний* набуває в такому ряді не стільки кількісної, скільки якісної характеристики і виражає нову за якістю ознаку, що відкриває шлях більш прогресивному, пор. *модерна література, модерне мистецтво*, грецькі *νεωτερική λογοτεχνία, τέχνη*. Отже, вона сприймається як антонім прикметника *παλιός* – позначки минулого, відсталого, консервативного, регресивного. Якраз таке семантичне протиставлення цих лексем властиве розгляданим мовам.

Основа **ново-** як модифікатор часової семантики у композитних прикметниках східнослов'янських мов не виявляє великої активності в поєднанні з відіменниково-прикметниковими основами на зразок укр. *новозавітний* (пор. *старозавітний*), *новокам'яний*, *новомісячний*, *новомодний* (пор. *старомодний*); *новоакутовий*, *новоциркумфлексний*; рос. *новозаветный* (*старозаветный*), *новомодный* (*старомодный*), *новоакутовый*, *новоциркумфлексный*. Вона продовжує бути засобом творення відтопонімічної лексики: *новобілицький*, *нововолинський*, *новомиколаївський* або означення нових суспільних реалій: *новевропейський*, *норомантичний*, *новочасний*.

Подібна до східнослов'янської основи **ново-** німецька *neu-* активно сполучається з другими основами композитів, співвідносними з іменниками, дієприкметниками та прикметниками, утворюючи похідні іменники: *die Neugestaltung* перебудова, *das Neuland* цілина, *die Neusiedlung* новопоселення, а також прикметники: *neugeschaffen* новостворений, *neuhergerichtet* нововідремонтований, *neuertöfnet* нововідкритий, *neumodisch* новомодний, *neuzeitlich* новий, сучасний. Німецькій мові, як і новогрецькій, властива більша питома вага іменникових та прикметникових слів з темпоральними ознаками, ніж у слов'янських мовах, внаслідок їхнього вищого ступеня аналітичності. Проте в німецькій мові порівняно з новогрецькою кількість цих слів ще більша, що пояснюється її здатністю до «чистого» (без еднальних інтерфіксів) основоскладання, пор.: *die Neuregelung* урегулювання на новій основі, *der Neuschnee* перший сніг, сніг, який щойно випав, *die Neuschaffung* відтворення на новій основі, *die Neuwahl* нові вибори (перевибори). Основу *neo-* (від грец. *νεο-*) на відміну від східнослов'янських та англійської зафіксовано в небагатьох словах німецької, що мають книжний характер і запозичені або з латини *das Neolithicum* неоліт (з похідним *neolithisch*) або за посередництва французької *der Neologismus*, *die Neoromantik* чи англійської *neomalthusianisch* з англ. *Malthusian* (від прізвища англійського економіста T.R.Malthus), новгр. ο *μαλθουσιανισμός* – мальтузіанство, ο *νεομαλθουσιανισμός* – неомальтузіанство. Помітно, що і в цій ділянці лексики (з основою **neo-**) виявляється тенденція німецької мови до заміни запозичень конкурентоспроможними питомими словами, пор.: *der Neophyt=der Neubekehrte*, а також *der Neuklassizismus*, східнослов'янські неофіт, неокласицизм, новогр. ο *νεοκλασικισμός*, українські неокантіанець, неокантіанство, новогрецькі ο *νεοκαντιανιστής*, ο *νεοκαντιανισμός* та німецькі *der Neukantianer*, *das Neukantianertum* (англ. *neokantianism*).

Друге угруповання ад'єктивної лексико-словотвірної категорії темпоральності формують численні слова з першими числівниковими основами, що поєднуються з другими прикметниковими основами, мотивованими іменниками – назвами відтинків часу (днів, місяців, років тощо). У східнослов'янських мовах це відкрита і численна лексико-тематична група одиниць [Клименко 2010 : 522–543].

Композитні прикметники цього різновиду виявляють лексичний та словотвірний паралелізм з подібними словами у зіставлюваних мовах, а також властивий їм усім тісний зв'язок категорії темпоральності з категорією кількості в тій її частині, яка стосується точної кількості. Паралелізм помітний насамперед у способах упорядкування цього семантичного простору, пор.: парна кількість –

непарна: *одноденний – дводенний; однодневный – двухдневный; μονοήμερος – διήμερος*; точна – неточна: *триденний, чотириденний, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десятиденний; трехдневный, четырехдневный, пяти-, шести-, семи-, восьми-, девяти-, десятидневный; τριήμερος, τετράήμερος, πενταήμερος, εξάήμερος, επτάήμερος, οκτάήμερος, δεκάήμερος*; перетворення безконечної кількості в неозначено-велику в словах з неозначено-кількісним числівником *багато* *πολύ*: укр. *тридцятирічний, сорокарічний, п'ятдесятирічний, вісімдесятилітній, дев'яностолітній, столітній, сторічний, багаторічний; тридцятилетний, сорокалетний, пятидесятилетний, восьмидесятилетний, девяностолетний, столетний, многолетний, τριανταετής, τεσσαρακονταετής, πενήντακονταετής, ουδοηκονταετής, ενενήκονταετής, εκατονταετής, πολύχρονος, πολυετής*.

Заповнюваність рядів складних прикметників на **-річний, -літній, -годинний, -летний, -χροнос, -ετης, -місячний, -месячный, -μηνος** подібна в східнослов'янських та новогрецькій мовах: найвища вона в ланцюжку від одного до десяти, де представлено абсолютні синоніми: *дворічний, дволітній, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десятирічний, δίχρονος, διετής, τριχρονος, τριετής, τετράχρονος, τετραετής, πεντάχρονος, πενταετής, εξάχρονος, εξαετής, επτάχρονος, επταετής, οχτάχρονος, οχταετής, εννεάχρονος, εννεαετής, δεκάχρονος, δεκαετής*.

Інші групи лексем з названими часовими періодами виявляються менш заповненими. Композити з першими основами кількісних числівників та другою **місяч-, місяч-, -μην-** (від *μήνας* місяць) поступаються двом попереднім названим групам з центрами *рік, день* своїм лексичним наповненням. Ряд основ у таких словах обмежено числом 12, тобто кількістю місяців у році. Мабуть, через те, що вимір часу існування людини у місяцях далі переходить у роки. У східнослов'янських та новогрецькій існують ряди: *місячний, двомісячний, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десяти-, одинадцяти-, дванадцятимісячний; місячний, двумісячний, тримісячний, чотиримісячний, п'ятимісячний, шестимісячний, семимісячний, восьмимісячний, дев'ятимісячний, десятимісячний, одинадцятимісячний, дванадцятимісячний, μηνιαίος, δίμηνος, τρίμηνος, τετράμηνος, πεντάμηνος, εξάμηνος, επτάμηνος, οκτάμηνος, εννιάμηνος, δεκάμηνος, ενδεκάμηνος, δωδεκάμηνος*. Реалізація кількісних вимірів віку існування істот за місяцем шляхом ад'єктивного основокладання обмежена певними реальними періодами (до 9 місяців, до 12 місяців, тобто року). В зіставлених мовах ряди таких ад'єктивів невеликі (докладніше про це Клименко 2010 : 522–569).

Темпоральні ознаки в розглянутих мовах можуть зрідка модифікуватися основами **середньо-, рівно-, різно-** в композитних прикметниках. Помітний лексичний і словотвірний паралелізм слів з ними і значенням середнього рівня вияву часової ознаки в українській та російській мовах: *середньодобовий, середньомісячний, середньорічний; среднесуточный, среднемесячный, среднегодовой*. У новогрецькій подібні композити відсутні. Це значення передається в ній двома прикметниками: *ο μέσος ημερήσιος, ο μέσος μηνιαίος, ο μέσος ετήσιος* буквально середній денний, місячний, річний. За винятком однієї лексеми, що запозичена з грецької в українську та російську мови: *ισόχρονος* ізохронний, ізохронний, тобто який повторюється через рівні проміжки часу.

Відмітною рисою новогрецької мови є активне творення численних композитів з основою **прото-**. В одних випадках ця основа співвідносить другу основу з певним періодом існування другої ознаки, вираженої прикметниковою основою: *πρωτογεωμετρικός* археол. *протогеометричний* стосується геометричного мистецтва 1100–900 до н.Х.; *πρωτοελλαδικός* *ранньоелладський* – період від 3000 до 2000/1900 до н.Х., *πρωτονεολιθικός* *протонеолітичний* – означає ранній період грецької культури 1600–1400 до н.Х. і зіставляється з лексею *υστεροελλαδικός* *пізньоелладський*. У новогрецькій поширені слова з основою **прото-** в першому значенні. Такі композити часто запозичують східнослов'янські мови. Про це свідчать наведені українські перекладні відповідники та їх російські еквіваленти: *протоэлладский, протонеолитический, протогеометрический*. Загадаймо ще *πρωτομινωικός* *протомінойський, протомінойський*.

В інших – основа **прото-** наділяє твірне слово значеннями «старший, перший в певному ряді». З ним її засвідчено переважно в складі іменників: *ο πρωτομάστορας* *старший майстер, прораб, ο πρωτοκαπετάνιος* *перший капітан*.

Основу **прото-** в цьому значенні використано в небагатьох композитних темпоральних прикметниках з другою основою, співвідсною з віддіслівними прикметниками на зразок: *πρωτοφανής* *новоявлений, небачений*. У сучасній українській мові їй відповідають **перво-** та **першо-**. Серед слів з **перво-** є кальки типу *πρωτόγονος, αρχέγονος* *первобутній, о πρωτομάρτυρας* *первомученик, ο πρωτότοκος* *перволіток* тощо. У текстах конфесійного стилю трапляються *πρωτόγονος* *первобутній, первозданний, πρωτογέννητος* *первонароджений, первоначало, первопричина, οι πρωτόπλαστοι* *перші створіння* (про Адама та Єву). Основа **першо-** продуктивніша в сучасній українській мові, ніж **перво-**. Натомість у російській відома лише **перво-**: *первоисточник, первооснова, первопричина, первоцвет, первопрестольный, первоначальный, первообразный*.

Основа **прото-**, співвідносна з прислівником *πρώτα* вперше, у новогрецькій мові виявляє велику активність у творенні складних дієслів на зразок: *πρωτοαγαπώ* вперше полюбити, *πρωτοδιαβάζω* вперше прочитати. Це уможливило її продуктивність у творенні часової ознаки з сеєю «вперше» в прикметниках результативного стану: *πρωτόβγαλτος* *новоспечений жарт., ірон., πρωτοδιόριστος* *новопризначений, πρωτοεμφανιζόμενος* *новоявлений*.

З цим значенням основа **прото-** приєднується до прикметників результативного стану, навіть без мотивації відповідним складним дієсловом. У східнослов'янських мовах такі похідні прикметники поодинокі: *першодрукований, первозваний, первородний, первопечатний*.

Окремий різновид становлять композитні темпоральні прикметники, перший компонент яких співвідносний із займенниками, а їхню другу основу мотивовано іменником-назвою відтинка часу. Ці похідні в зіставляваних мовах нечисленні, але своєрідні з погляду впорядкування часових ознак. Один вимір зорієнтовано в них на зіставлення часу минулого, але найближчого до сучасного, з часом теперішнім. Його в українській мові виражають композити з першими основами вказівних займенників та другі основи **-літн(ий), -річн(ий), -денн(ий)**: *тогочасний–сьогочасний, тогорічний–цього(сього)річний, тоголітній –, сьогоденний* – та другими

основами, що відсилають усього до п'ятьох іменників *рік, літо, літа, час, день*. У цих випадках не спостерігається повного паралелізму вираження часового зіставлення навіть у межах однієї мови. Можливо, через те, що прикметник *тогочасний* багатозначний і асоціюється з іменником *літо* (його можна перефразувати словосполученням *того літа*), він не має антоніма. Семантику лексеми *сьогоденний* зорієнтовано на оцінку ознаки актуальності чогось у часі. Слова, яке б підкреслювало втрату її за допомогою вказівного займенника *той*, не засвідчено.

У російській мові в цьому випадку відсутні гомогенні до українських лексичні фігури. Еквівалентними за значенням до них є лексеми, утворені від інших словосполучень з іншими основами: *тогорічний – прошлогодний*, або від прислівника *тогдашний*. У новогрецькій темпоральні складні прикметники з основами, співвідносними із займенниками, не реалізовано, їх перекладають прикметниково-іменниковими словосполученнями *των περασμένου χρόνου*, *το ελόμενο έτος* або простими прикметниками, мотивованими приименниково-іменниковими словосполученнями на зразок: *εφετινός, εφ' έτος* – цього року, *περσινός, πέρσι, (περ-α) + έτος* минулого року. Цього вже не відчують носії сучасної мови.

У німецькій мові часову вісь минулого, найближчого до сучасного, реалізують відприслівниковий прикметник *derzeitig* у значенні нинішній, теперішній, сучасний, а також неповністю адвербіалізоване словосполучення *dieses Jahr*. Лексему *тогочасний* у німецькій перекладають префіксальним прикметником *vorjährig*.

Український композит з основою вказівного займенника *той* у формі **тим-тимчасовий** підкреслює ознаку змінності часу, її нестійкість. Його російським еквівалентом є простий суфіксальний прикметник *временный*, у грецькій мові – ряд простих прикметників – синонімів, що здебільшого мотивовані приименниково-іменниковими словосполученнями, іменники яких передають сему відтинка часу, виражену основами, співвідносними з *ο καιρός* – час, година, *η ώρα* – година, сезон, час, *πρόσκαιρος, προσωρινός*: швидкоплинна слава – *πρόσκαιρη δόξα*, швидкоплинне благополуччя – *πρόσκαιρη ευτυχία*, тимчасова робота – *προσωρινή εργασία*, тимчасовий уряд – *προσωρινή κυβέρνηση*, їхніми антонімами в перекладних і тлумачних словниках є *μόνιμος, διαρκής* – постійний, тривалий.

У німецькій мові їм відповідає ряд композитів з першою іменниковою основою *zeit-* та другою прикметниковою: *zeitweilig, zeitbedingt* або запозичений простий прикметник *temporär* тощо.

До цього угруповання слів увіходить також композитний прикметник з першою займенниковою і другою відіменниковою основами *своєчасний* (його антонім *несвоєчасний*). Словосполучення з присвійного займенника *свій* та іменника *час*, що мотивує композит, містить оцінку часу, підкреслюючи його актуальність, доречність, важливість на момент події, ситуації.

У російській мові спостерігаємо паралельний за семантикою і структурою прикметник *своевременный*. У новогрецькій таку часову семантику передають утворені префіксальним способом прості ад'єктиви, що є згортками сполучень «на часі», «у тому самому часі» – *σύκαιρος, ελίκαιρος, έυκαιρος*: та *έυκαιρα μέτρα* – своєчасні заходи, *το ελίκαιρο θέμα* – актуальна тема, *η σύκαιρη θεραπεία* – своєчасне лікування.

У німецькій мові їм відповідають композити, в структурі яких першу позицію займають основи, співвідносні з іменниками – назвами відтинка часу: *zeitgerecht*, *zeitgemäß*, або лексеми, мотивовані прикметниково-іменниковими словосполученнями на зразок *rechtzeitig*.

Іншу часову ознаку, що підкреслює регулярну повторюваність чого-небудь у певні проміжки часу, виражають темпоральні прикметники з першою займенниковою основою *що-*. Тематично українські прикметники охоплюють періоди, вимірювані **годинами** та їхніми частинами: *щогодинний*, *щохвилинний*, *щосекундний*, **днями** та їхніми відтинками: *щоранковий*, *щоденний*, *щонічний*, **тижнями** та днями тижня: *щотижневий*, *щонедільний*, *щосуботний*, **місяцями**: *щомісячний*, **роками**: *щорічний* або певними часовими відрізками суспільного життя: *щодакадний*, *щозмінний*, *щоквартальний*, *щосезонний*.

Реалізовані повторювані проміжки часу в українському матеріалі дослідження починаються від найменшого, найкоротшого (миті) до найдовшого (року): *щосекундний*, *щохвилинний*, *щогодинний*; *щоденний*, *щодобовий*; *щосуботний*, *щонедільний*, *щотижневий*, ... *щорічний*, *щодворічний*. Отже, від миті=секунди до року (двох років). Гомогенність цих лексичних фігур вища в близькоспоріднених, ніж віддаленоспоріднених мовах, пор.: рос. *ежемину́тный*, *ежесеку́ндный*, *ежечасный*; *ежедне́вный*, *ежесу́точный*; *еженеде́льный*, *ежегоди́чный*; *ежедека́дный*, *ежеквартальны́й*, *ежесезо́нный*.

Відмінності помітні в реалізації значень: у російській часову сему одиниці **еже-** виражає менш продуктивна в основоскладанні основа **кажд-**: *каждодне́вный*, *каждосу́точный*. Крім того, виявляється різна заповнюваність таких лексичних фігур навіть у споріднених мовах, що пояснюється різним ступенем транспозиції як засобу словотворення в українській та російській мовах. Українським прислівникам із **що-**основами: *щоранку*, *щодня*, *щоднини*, *щовечора*, *щоночі*; *щопонеділка*, *щовівторка*, *щосереда*, *щочетверга*, *щоп'ятниці*; *щовесни*, *щоліта*, *щоосени*, *щозими* тощо відповідають у російській неповністю морфологізовані адвербіальні словосполучення займенника *каждый* та іменників – назв відтинків часу: *щоранку* – *каждое утро*, *щовечора* – *каждый вечер*, *щозміни* – *каждую смену*, *щомиті* – *каждую секунду*, *каждое мгновение*, *щовесни* – *каждой весной*, *щопівгодини* – *каждые полчаса*.

У новогрецькій у цих випадках теж використовується неморфологізоване адвербіальне словосполучення із займенником *κάθε* кожний та іменником-назвою часового періоду: *κάθε βδομάδα* – щонеділі, *κάθε χρόνο* – щороку. Виняток становить композитний прикметник *καθημερινός* – щоденний, утворений від словосполучення *καθ' ημέρα* – щодень.

У німецькій мові значення регулярно повторюваного часового проміжку виражають композити із займенниковою основою *all-*, яка модифікує прикметникові *alljährlich*, *allmonatlich*, *alltäglich*, *allaugenblicklich* та іменникові основи: *Alltagsleben* щоденне життя. Частина слів, подібних до названих вище, це значення виражає і без основи *all-*: *jährlich*, *monatlich*, *täglich*, *nächtlich* або за допомогою повторення основ: *tagtäglich*. Таке значення реалізують також композити, мотивовані словосполученнями, перший компонент яких іменник – назва відтинка часу, пор.: *Jahreskongreß* щорічний конгрес, *Monatsrate* місячний внесок, *Nachtvögel* нічні птахи.

Це дає підстави твердити, що в німецькій порівняно з іншими зіставлюваними мовами значно більшу роль відіграє іменникове основоскладання у вираженні темпоральних ознак.

У ній еквівалентні ознаки часу виражено не композитними прикметниками, а суфіксальними похідними від прислівників, що існували ще в давній мові й виникли від прийменниково-іменникових сполучень на зразок $\epsilon\phi\epsilon\tau\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma < \epsilon\phi' \acute{\epsilon}\tau\omicron\varsigma$ цього року, $\pi\epsilon\rho\sigma\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma < \pi\acute{\epsilon}\rho\sigma\iota < (\pi\epsilon\rho - \alpha) + \acute{\epsilon}\tau\omicron\varsigma$ минулого року. Цього вже не відчують носії сучасної мови.

Показово, що в зіставлюваних мовах семи майбутнього часу прикметники реалізують рідко. Тільки від деяких прислівників утворюються похідні на зразок: *завтра а́вριο, завтрашній αυριανός, післязавтра μεθαύριο, післязавтрашній, позавтрашній μεταυριανός.*

Отож, складні прикметники, як і дієслова, підтверджують асиметрію позначення ознак минулого (їх виражають численні основи та слова) і малочисельне окреслення теперішнього і наступного, що обмежене близькістю до сучасного або позачасового, вічного. Згадаймо в цьому плані українські *вічний, віковий, вікодавній = віковічний 1*, який живе, існує упродовж багатьох віків, *споконвічний та віковічний 2* який існуватиме, триватиме завжди. У новогрецькій їм відповідають *αιώνιος*, рос. *вечный, бесконечный*, розм. *всегдашний* та *αιωνόβιος* *вековой, долговечный, многолетний.*

У складних словах східнослов'янських мов, утворених за словотвірним типом поєднання перших ад'єктивно-прислівникових основ з другими віддієслівними, виражено часові ознаки результативного стану в минулому (основи укр. **ранньо-**, **пізньо-**, **давно-**, **первісно**, **свіжо-** = **щойно-**), з погляду наступності (укр., рос. **ново-**), інтенсивності (укр. **довго-**, **коротко-**, **швидко-**, **скоро-**, рос. **долго-**, **кратко-**, **быстро-**, **скоро-**, **ранне-**, **поздне-**, **давно-**, **свеже-**). Найпродуктивніші з них у східнослов'янських мовах основи укр., рос. **ново-** та укр. **свіжо-**, рос. **свеже-**, грец. **φρέσκο-**.

Часове значення основи **свіжо-** «щойно» в композитних прикметниках реалізується активніше, ніж значення «спосіб досягнення результативного стану», пор. укр.: *свіжокопаний, свіжозораний, свіжовибілений, свіжовиголений, свіжовимитий, свіжовидрукуваний, свіжозмелений, свіжоскошений*; рос. *свежевскопанный, свежевспаханный, свежевыбеленный, свежевыбритый, свежевымытый, свежевыстиранный, свежеотпечатанный, свежескошенный*; грец. *φρέσκοκαμμένος, φρέσκοορφμένος, φρέσκοασπρισμένος, φρέσκοξυρισμένος, φρέσκοπλεγμένος, φρέσκοτυπωμένος, φρέσκοαλεσμένος, φρέσκοθερισμένος* та слова на зразок: *свіжозаморожений, м'яконабивний* тощо.

Цікавим грецьким аналогом давно запозиченого з італійської мови прикметника *φρέσκος* свіжий є *πρόσφατος*. Основа **φρέско-** стала передавати часові значення «щойно, щонавдало». У семантемі лексеми *πρόσφατος* два значення: 1) який щойно створений або трапився; 2) який стосується близького минулого. Від нього утворюються прислівники *πρόσφατα, πρόσφατος* нещодавно. Основу цього ад'єктива не використовують у новогрецькій в творенні складних слів, він ілюструє приклад переродження у сучасній мові етимологічно первісного прямого значення: *πρόσφατος* –

προς + віддієслівний прикметник φατος, який був убитий нещодавно. Г.Бабініотис доводить його зв'язки з дієсловом κόβω та слов'янським žingo. У давньогрецькій цей прикметник стосувався тільки людей або тварин, щойно вбитих (Μπαλιγιώτης 2005:1514). Потім його використовували як технічний термін зі значенням «свіжий» стосовно м'яса, риби, фруктів. У сучасній мові це значення «свіжий, новий» прикметника *πρόσφατος* збереглося як пряме і переносне.

Однак головним виразником значення «новий, щойно з'явлений» в новогрецькій мові стала основа **φρέσκο-**, підживлювана впливом іноземних мов, особливо германських, для яких вона є питомою.

Активність творення слів з часовим значенням основи **ново-** та ознаками результативного стану підтверджують численні похідні з ними: укр. *новонароджений*, рос. новорожденный, грец. νεογέννητος; *новозбудований*, *новопостроений*, νεόδομητος, νεόκτιτος; *новопризначений*, *новоназначений*, νεοδιόριστος; *новоорганізований*, *новоорганізований*, νεοσύστατος; *новопосаджений*, *новопосажений*, νεοφυτευμένος; *новоприбулий*, *новоприїзжий*, νεοφερμένος. У німецькій та англійській мові подібні до цього утворення поповнюються новими одиницями, що використовують основи **neu-**, **new-**.

До аналізованого угруповання одиниць із часовими значеннями потрапляють композитні прикметники з українськими основами **швидко-**, **скоро-**, **бистро-**, рос. **быстро-**, **скоро-**, грец. **αγρο-**, **σιγο-**, **βραδυ** – виразники повільної дії та ознак за нею і **ταχυ-**, **γоруο-** – показники ознак швидкої дії. Усі вони так чи інакше характеризують інтенсивність (час) протікання дії. Українських складних прикметників з очікуваною протилежною за значенням основою **поволі-** не трапляється. Натомість основу **тихо-**, що виражає синонімічне до **поволі** значення, засвідчено у кількох словах: *тиховійний*, *тихомирний*, *тихоплинний*, *тихосяйний*, *тихохідний*. У новогрецькій за значенням їй синонімічна основа *σιγομίλητος*, який тихо розмовляє, однак вона частіше трапляється в композитних дієсловах, а не прикметниках, підкреслюючи зменшення ефекту дії: *σιγοβράζω* вкипати, ледь, мляво кипіти.

В українській та російській мовах основи **швидко-**, **скоро-** продуктивні в складі композитних прикметників, другий компонент яких співвідносний з віддієслівними прикметниками з суфіксами **-н-**, **-л-**, **-альн-**: *швидкодрукувальний*, *швидкостиглий*, *швидкострільний*. Основи **бистро-** та **скоро-** перебувають на периферії словотвірної системи української мови. У російській еквівалентами української **швидко-** є продуктивні основи **быстро-** та **скоро-**: *скоропортящийся*, *швидкопсувний*, *скоротечный*, *швидкоплинний*.

Новогрецькі основи **ταχυ-**, **γоруο-** частіше трапляються в дієсловах і рідко в складних прикметниках: *ταχυβόλος* швидкострільний, проворний, *γоруογύριστος* який швидко обертається, *γоруοπέραστος* який швидко промайнув, промиготів, *γоруοτάξιδος* швидкохідний (про судно). Антонімічні до **ταχυ-** та **γоруο-** основи **αργο-**, **βραδυ-** теж здебільшого є складниками дієслів, а не композитних прикметників: *αροκίνητος* який поволі рухається, *βραδυκίνητος* неповороткий. В українській мові їхніми еквівалентами іноді стають основи **важко-** і **легко-**: *важкозаймистий*, *швидкогасний*. Основа **γоруο-** в грецькій мові, як і українська **швидко-** та російська **быстро-**, поєднується з основами, співвідносними з

найменуваннями частин тіла істот. Переосмислення словосполучень прикметника з подібними до цього іменниками уможливорює виникнення на їхньому ґрунті композитних прикметників з метафоричними значеннями – семами інтенсивного руху: *γορροῦόνατος, γορροῦόρμος, γορροῦόδαρος, γορροῦόδης*, які в українській перекладають лексемою *швидконогий*, російській – *быстроногий*. У першому грецькому ад'єктиві це буквально «у якого швидко згинаються коліна», в другому «який швидко біжить доріжкою», в третьому «у якого швидкі ноги», пор. ще *швидкокрилий, быстроекрылый*.

Серед основ, що виражають часові ознаки, особливе місце займає **ретро-**. Вона по-своєму оцінює часову вісь існування предметів, рідше ознак, орієнтуючи на погляд назад, у минуле в часовій послідовності створення чогось, тобто в зворотному напрямку від сучасності. **Ретро-** стала інтернаціональною і перетворилася у мові-етимоні (французькій) на окреме слово: *retro* – скорочення від прикметника *retrospectif* ретроспективний <*retro* (лат. *retro* назад, позаду) +*-spectif* <лат. *spectāre* дивитися, бачити).

Ця основа лексикалізувалася у сучасних східнослов'янських мовах, перетворившись на окреме слово, наприклад, у *стилі ретро*. У новогрецькій *rétro* функціонує тільки як окреме слово. У численних неологізмах української та російської мов вона трапляється як основа здебільшого іменників, які стосуються мистецтва, моди і зорієнтовані на огляд минулого з позицій сучасного розвитку певних стилів, фільмів, хітів, шлягерів, шоу: *ретростиль, ретромода, ретрофільм, ретрохіт, ретрошлягер, ретрошоу*. Небагато з них називають абстрактні явища: *ретроанекдот, ретростатистика*, приміщення: *ретрокінозал*, частина належать до термінів: юридичних *ретроактивність* – зворотна дія закону, мистецьких: *ретроспекція* 2) бібліографічні огляди, бібліографії видань минулих років, на відміну від поточних, *ретроспектива* 1) у мистецтві, кінематографії – демонстрація творів одного художника, одного режисера в часовій послідовності їх створення (СІС 2006: 596). Іноді **ретро-** стає частиною слів-гібридів: *ретромандрівка, ретроновини, ретродійство*. Її використано в поодиноких прикметниках *ретроспективний, ретроромантичний*.

Входження **ретро-** в лексику східнослов'янських мов засвідчують їхні словники. Ще в 60-і роки минулого століття в реєстрах українських та російських лексикографічних праць зареєстровано поодинокі слова з основою **ретро-**: *ретроактивність, ретроспективний, ретрофлексивний* (СІС 1951). Згодом з 2003 року це слово й основа *ретро-* занесено до орфографічних словників та словників іншомовних слів. Ця основа стала постійним означувачем других основ складних слів, які є вагомою частиною словотвірних гнізд, сформованих останнім часом у східнослов'янських мовах: *бізнесновини, блицновини, ретроновини, радіоновини, теленовини* тощо; *арт-шоу, байк-шоу, дог-шоу, жарт-шоу, ретро-шоу* і т. ін.; *міні-мода, максі-мода, ретро-мода; пентастиль, ретростиль; слайдфільм, телефільм, тонфільм, відеофільм, стереофільм, радіофільм, кінофільм, порнофільм, мікрофільм, мультфільм, секс-фільм, ретро-фільм*.

У реєстрах новіших словників сучасної грецької мови представлено лексему *rétro* з позначками: 1) невідмінюваний прикметник зі значенням «який стосується»

ся стилю минулих, віддалених періодів, переважно в мистецтві та моді: *та ретро роўχα/το ретро χτένισμα/τα ретро τραγούδια* – одяг/зачіска / пісні в стилі ретро» 2) невідмінюваний іменник *το ретро* – зі значенням «давній стиль, повернення до минулого стилю, манери в мистецтві, моді»: *φέτος είναι στη μόδα το ретро* цього року в моді стиль ретро.

Грецькі вчені класифікують *ретро* як запозичення в димотиці з французької мови і називають його синоніми «ξεπερασμένος» «який вийшов з ужитку, застарів» та «νοσταλγικός» «який сумує за минулим». Французьке слово *retrospectif* грецькою перекладають *αναδρομικός*, що крім лексико-семантичного варіанта «який рухається назад до старого, регресивний» має значення «зворотний» і використовується як складник юридичних, фінансових словосполучень: *αναδρομική αύξηση/ νόμος/ χρέος/ φόρος/ ισχύς* – зворотне зростання/ закон/ борг/ податок/ сила. У східнослов'янських мовах призвичаївся юридичний термін *ретроактивність* зворотна дія закону з французького *retroactivite*. Греки перекладають його як *η αναδρομικότητα* і використовують цю лексику з 1889 року. Ретроспективний погляд грецькою перекладають як *η αναδρομή*. У грецькій основа **αναδρομ-** не використовується як частина складних слів.

Отже, *ретро* прижилося в новогрецькій, доповнюючи часовий аспект характеристики явищ з погляду-оцінки теперішнього з позицій минулого (розвитку, становлення).

В англійській мові запозичений з латинської префіксоїд *retro-* виражає значення 1) зворотної дії або напрямку; 2) розташування позаду: *retroact* рухатися в зворотному напрямку, *retrocession* зворотний рух, *retrocede* знову поступатися. У ній функціонує інтернаціональна лексема *retrospection*, у східнослов'янських – *ретроспекція*, *ретроспекция*, отже погляд назад. З англійської мови *ретро-* з цим значенням запозичується в східнослов'янську термінологію.

У німецькій мові основа *retro* не стала активним словотворчим засобом. Її засвідчено в складі деяких запозичень, здебільшого це прикметник *retrospective*: *der retrospective Blick* ретроспективний погляд. Його німецькими відповідниками виступають утворення з основою *rück* назад, позаду: *rückblickend*, *rückschauend* який дивиться назад, оглядає те, що позаду.

Осново- та словоскладання прикметників з темпоральним значенням виявляють частковий паралелізм з префіксальним творенням прикметників та іменників, наділених ознаками часу. Насамперед, йдеться про подібність приєднання до твірної бази префіксів і префіксоїдів. У обох розрядах словотворчі одиниці виражають часові ознаки, однак у префіксів це значення одне з багатьох, за винятком префікса **пра-**, який спеціалізується тільки на вираженні темпорального значення, тоді як за префіксоїдами закріплене одне значення.

Префікси в простих прикметниках окреслюють часову вісь пунктирно за ознаками: синхронна з появою твірних слів (укр. **су-** *сучасний*, рос. **со-** *современный*, грец. **συν-** *σύγχρονος*), які йдуть попереду неї (давно **пра-** *πραϊδівський*, *πραδεδωσкий*, **до-** *дошлюбний*, *δοιστορический*, **перед-** *передпосівний*, **пред-** *преддипломний*, **про-** *προσχολικός*), або після неї (після – післядипломний, послеоперационний, **мета-** *μεταπολεμικός*).

Кількісний склад використовуваних для реалізації лексико-словотвірної категорії темпоральності перших афіксоїдних основ невеликий. В українській мові в межах першого угруповання композитних прикметників їх 18 (**давньо-, старо-, архео-, палео-, ретро-, ново-, нью-, молодо-, ранньо-, пізно-, довго-, коротко-, екс-, пост-, мета-, середньо-, рівно-, різно-**), у межах другого – з числівниковим першим компонентом їх кілька сотень, третього з займенниковою першою основою їх 5 (того-, сього-/цього-, тим-, своє-, що-), четвертого, з другим віддієслівним компонентом, їх 6 (**давно-, свіжо-, швидко-, бистро-, скоро-, прудко-**), отже, без числівникових основ всього їх 29 одиниць. У новогрецькій перше угруповання формують 7 основ (**архаіо-, παλαιο-, παλιο-, νεο-/νιο-, καινο-, τέως, πρόην**), друге з числівниковими складниками – кілька сотень основ, третє з першою основою *καθε-/καθ-*, четвертий з останнім віддієслівним складником – 8 (**φρεσκο-, πρωτο-, αργο-, σιγο-, βραδυ-, γοργο-, ταχυ-, ισο-**), отже, всього 16. Цей словотворчий арсенал характеризує в складних прикметниках часову вісь давноминулого–минулого–наступного; точного–неозначеного–приблизного часу; минулого, найближчого до теперішнього – теперішнього, тимчасового, змінного–актуального на певний момент і регулярно повторюваного; настання стану вперше або нещодавно, а також в аспекті ознак швидкого або уповільненого перебігу дії.

Німецька мова значно більше, ніж новогрецька, не кажучи вже про східнослов'янські, вдається до іменникового основоскладання у вираженні темпоральних ознак іменниками та прикметниками. Це численні лексеми, у яких саме перша основа композита виражає семантику відтинка часу: від найзагальнішого *der Zeit: der Zeitabschnitt* часовий відрізок, *der Zeitaufwand* витрата часу, *die Zeitdauer* тривалість часу, *die Zeiteinteilung* розподіл часу, *der Zeitpunkt* момент часу тощо до конкретніших, більших *das Jahrtausend* тисячоліття, *der Jahresbeginn* початок року, *das Jahresende* кінець року, *der Jahresverbrauch* річне споживання, *der Jahreswasserverbrauch* річне споживання води, *jahresdurchschnittlich* середньорічний, *monatsdurchschnittlich* середньомісячний, *der Monatsbericht* місячний звіт, *das Monatsgehalt* місячна зарплата, *die Tageshelle* денне світло, *die Tagesnachrichten* новини дня, *die Tagundnachtegleiche* рівнодення, *die Nachtfalter* нічний метелик до найменших *minutenlang* хвилинний, *sekundenlang* секундний, *der Sekundenzähler* секундомір, *der Minutenzeiger* хвилинна стрілка.

Вимір існуючої ознаки окреслюють прості (з одним коренем) суфіксальні прикметники, причому головним виразником темпоральної семантики в них виступають твірні іменники – назви відтинків часу. Прості префіксальні прикметники семантичний часовий простір окреслюють координатами одночасності (**су-, со-, сув-**), минулого (**до-, пра-, перед-, пред-, про-**), наступного (**після-, после-, мета-, мета-**).

У словотворенні композитних прикметників з часовими ознаками в зіставлюваних мовах використовують запозичені основи, яким властива продуктивність. До них належать інтернаціональні **нео-, екс-, пост-, мета-, мета-, фреско-, ретро-**, адже вони трапляються в трьох і більше неспоріднених мовах. Однак у різних мовах їхнє функціонування має свої особливості. Так, грецька за походженням основа **нео-**

продуктивна в східнослов'янських, англійській, французькій і новогрецькій, позначаючи здебільшого нові (або переорієнтовані) напрямки і течії в наукових, культурних і суспільних сферах. У другій половині ХХ ст. головним середовищем формування лексем з компонентом **нео-** (від грецького **νεο-**), що здебільшого належать до терміносистем, є англійська мова, з якої вони проникають до східнослов'янських і новогрецької. У словниках грецької мови їх позначено як запозичення з англійської: **νεοβιταλισμός** < *vitalism* неовіталізм, **νεοδαρβινισμός** < *neodarwinism* – неодарвінізм, **νεοκλασσικός** < *neoclassic* неокласичний, **νεοκλαστικισμός** < *neoclassicism* неокласицизм, **νεοπλατωνικός** < *neoplatonic* неоплатонічний, **νεοπλατωνισμός** < *neoplatonism* неоплатонізм, **νεορεαλισμός** < *neorealism* неореалізм, **νεοφροϊδικός** < *neophreudian* неофрейдичний, **νεοφροϊδισμός** < *neophreudism* неофрейдизм, **νεοκαντιανισμός** < *neocantianism* неокантіанізм.

Деякі з них у східнослов'янських мовах є прямими запозиченнями з англійської, у грецькій вони існують як кальки: **νεοαποικιοκρατία** неоколоніалізм; **νεοφιλελευθερισμός** неолібералізм, **νεοφιλελεύθερος** неоліберальний.

Найчастіше прикметники з **νεο-**, **нео-** потрапляють до розгляданих мов разом із іменниками, до складу яких входять суфікси **-ism**, **-изм/ізм**. У новогрецькій мові від цього різновиду утворюються прислівники: **νεοεμπρεσιονισμός** > **νεοεμπρεονιστικά**, **νεοκλασσικός** > **νεοκλασσικά**, **νεορεαλιστικός** > **νεορεαλιστικά**, **νεοφασιστικός** > **νεοφασιστικά**. У східнослов'янських мовах такі прислівники залишаються в потенціях мови, їх не засвідчують ні словники, ні тексти.

Значно менша частина з них проникла в інші мови за посередництва французької: **νεοεξπρεσιονισμός** < *néoexpressionisme* – неоекспресіонізм, **νεοθωμισμός** < *néothomisme* – неотомізм, **νεοθετικισμός** < *néopositivisme* – неопозитивізм, **νεοκαπιταλισμός** < *néocapitalisme* – неокапіталізм. Згадаймо принагідно, що такі слова стали особливо популярними у французькій у ХVІІІ ст., з якої в грецьку запозичено терміни **νεολογία** < *néologie* (1759) та **νεολογισμός** < *néologisme* (1735). Значно менше лексем з основою **νεο-**, що запозичені з німецької мови, пор.: кальки **νεοανθρωπισμός** < нім. *Neuhumanismus*, **νεόπτωχος** < *neue Armut* (буквально новий бідний), який перебуває за межею бідності.

Характерною рисою східнослов'янських та розгляданих германських мов є конкурування між інтернаціональними та питомими основами. Прикладом цього якраз і є запозичені основи **нео-**, **нео-** та питомі **ново-**, **неу-**, **new-**. У цих мовах вони поділили сфери використання. Питомі основи продуктивні в усіх функціональних стилях, запозичені закріплені переважно за науковим стилем, особливо в таких його різновидах, як філософські, мистецькі, літературознавчі та природознавчі тексти, і вже за його посередництва потрапляють до інших стилів (публіцистичного, художньої літератури тощо). При цьому в німецькій мові основа **нео-** значно поступається активністю використання і продуктивністю питомій основі **неу-**, що широко побутує в усіх стилях мови. У новогрецькій мові основа **νεο-** продуктивна в усіх функціональних стилях. Вона активніша від двох інших синонімічних з нею питомих основ **καινο-** та **καινοურიο-**: **νεοαττικός** *новотичний*, **νεογοτθικός** *новоготичний*, **νεοτουρκισμός** *неотуркізм*, **νεογραμματικός** < *Junggrammatiker* *молодограматик*.

Інтернаціональна основа **ретро-**, що за походженням є латинською, у новогрецькій функціонує як невідмінюваний прикметник-означення моди, течій у мистецтві: *та ретро роб'юха одяг у стилі ретро, та ретро траур'юдіа пісні в стилі ретро*. **Ретро-** не стало в сучасній грецькій мові префіксоїдною основою. Натомість у східнослов'янських її активно використовують як префіксоїд *ретрохіт, ретрошлягер* і рідко як невідмінюваний іменник.

У англійській мові **retro-** теж активно функціонує як префіксоїд, але зі значенням «зворотний рух, дія», здебільшого у термінологічних словосполученнях, аніж самостійне слово-прикметник на зразок: *retro virus* ретровірус. Використання префіксоїда *retro* у цьому значенні в східнослов'янських мовах стимулюють численні терміни-запозичення з англійської, пор.: біол. ретрогресія <*retrogression*, ретропозон <*retroposon*, ретротранспозон <*retrotransposon* (СУБТ 2012 : 477). У німецькій основа **ретро-** поширена мало і здебільшого в словосполученнях з прикметником *retrospective*, з нею успішно конкурує питома основа **rück-** у композиціях *rückblickend* ретроспективний.

Основа **фреско-** – продуктивна в новогрецькій та германських мовах (англійській, німецькій). Ряди слів з нею весь час поповнюються: *фрескофарбований, фрескошмаженний, фрескошмаженний, фрескошмаженний, фрескошмаженний*. Ступінь входження цієї основи до складу словотворчих засобів у розглянутих мовах різний. Новогрецька запозичила її з італійської *fresco* свіжий, що веде свій родовід від давньогерманської *frisk* (у суч. нім. *Frisch*, англ. *fresh*). Етимологи відзначають ще давніше її походження: давньоскандинавське *ferskr*, давньофризьке *fersk* (Міцкелініс 2005 : 1927). У германських мовах основа *fresch, fresh* відома здавна. З кінця ХХ століття вона розвинула свою продуктивність у композитних прикметниках з темпоральною семантикою (з семою «швидко»). В українській та російській мовах функціонують питомі відповідники **свіжо-** та **свеже-**.

Інші запозичені основи на зразок **екс-, пост-, мета-** теж належать до інтернаціональних. Однак перші дві від латинських *ex-, post-* не трапляються в новогрецькій. Вони продуктивні в східнослов'янських та англійській мовах у словотворенні складних ад'єктивів з темпоральною семантикою. **Мета-** активна в термінотворенні зіставлюваних мов і теж є інтернаціональною. Слова з цими основами є радше юкстапозитами, а не композитами, оскільки техніка приєднання їх до твірної одиниці має характер словоскладання: *міністр–екс–міністр, комуністичний–посткомуністичний, магнетизм–метаманетизм, повідомлення–метанповідомлення, таксис–метатаксис*.

Помітне подальше розширення лексиконів зіставлюваних мов за рахунок прикметників. Це друга за чисельністю частина мови після іменників серед неологізмів.

Найчастіше нові прикметники належать до відносних – суфіксальних та префіксальних утворень, а також композитів. Їхні значення прочитуються за відношеннями до твірних іменників, а також інших відносних прикметників та дієслів. Сучасним східнослов'янським мовам за матеріалами нашого дослідження властиві нечисленні префіксальні похідні з темпоральною семантикою: укр. *доринковий*, рос. *дориночный, доинтерівський – доинтеровский, доперестроєвний – доперестроечный, надсинхронний – сверхсинхронный, супершвидкий –*

сверхбыстрый. Значно більше серед них композитних прикметників з основами, зорієнтованими на часову модифікацію других прикметникових основ, співвідносних з іменниками або дієсловами.

У прикметникових темпоральних неологізмах перші основи – модифікатори часу здебільшого здійснюють зіставлення колишнього з новим та наступним (**екс-, старо-, пост-, після-, после-, мета-, ретро-**). Сему «колишній» виражає основа **екс-**, що розвиває активність у творенні іменників – назв осіб: *екс-банкiр, екс-бойовик, екс-вокаліст, екс-в'язень, екс-гравець, екс-рухівець, екс-соратник*. Вона трапляється в поодиноких назвах осіб жіночої статі: *екс-приятелька*, найменуваннях установ: *екс-дитсадок* та держав: *екс-СРСР, екс-Союз, екс-Югославія*, в оказіоналізмі *екси* (тобто колишні) і одному прикметнику *екс-комуністичний*.

На полюсі наступності перебувають слова з основами **після-, после-** та **пост-**, що відрізняються походженням: перші питомі в українській та російській мовах, другу запозичено з латини. Вони сполучаються переважно з прикметниковими основами: *післябогданівський, післябрежнєвський, післяколгоспний, післямазепинський, післяреферендумний, післясталінський, післяхонекерівський, післяхусейнівський, післяхрущовський, післячорнобильський*. Як бачимо, більшість із прикметників-неологізмів з компонентом **після-** у сучасній українській мові модифікує в часі твірні основи, пов'язані з власними іменами Богдан (Хмельницький), Брежнєв, Мазепа, Сталін, Хонекер, Хусейн, Хрущов або географічними назвами Чорнобиль, що стали прецедентними.

Частина прикметників з основою **після-** в українській мові та **после-** в російській приєднується до твірних основ, що називають важливі для суспільства події. Одні з них характеризують їх метафорично, як прикметник *післявідлиговий*, що відсилає до політичних подій сімдесятих років, коли знов посилюлися переслідування людей за політичні погляди. Інші стосуються епохи пострадянської, з незвичними для соціалістичного суспільства референдумами: *післяперебудовний*.

Серед неологізмів засвідчено також основи **ново-** та **старо-**. Це нечисленні композитні прикметники: *новоімперський, новорухівський* та іменники: *новобогатко, новоукраїнець, новоукраїнка*. До них потрапляють деякі емоційно забарвлені лексеми на зразок: *старокомуніст, старономенклатурник*, а також слова з запозиченою основою *ню-*: *ню-романтик, ню-спікер, ню-українець*.

Темпоральну семантику реалізують значною мірою спільні одиниці (**екс-, пост-, мета-, архео-, палео-, нео-** тощо), які називаємо ідіоморфемами з однаковими значеннями (=ідіосемами) та однаковою або частково подібною формою. Вони виконують дійктивні функції, окреслюючи часову вісь існування статичних ад'єктивних ознак. І хоча ця лексика належить до периферії функціонально-семантичного поля темпоральності, вона становить його постійно оновлювану частину.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К., Либідь, 1993.
2. Білецький А.О. Вибрані праці. - К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.

3. Бондарко А.В. Темпоральность / Теория функциональной грамматики. – Л.: Наука, 1997.
4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
6. Клименко Н.Ф. Типологія і характерологія категорії кількості в новогрецькій та сучасній українській мовах / Українська елліністика. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 522–569.

Лексикографічні праці

DNW – Deutsches Neologismenwörterbuch : Neue Wörter und Wortbedeutungen in der Gegenwartssprache / Hrsg. von Uwe Quasthoff unter Mitarbeit von Sandra Liebold, Naney Taubert, Tanja Wolf. – Berlin – New York : Walter de Gruyter, 2007.

NEΛ – Νέοελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας / Ε. Κριαράς. – Θ/κη, 1998.

ΛΚΕ – Λεξικό της κοινής νεοελληνικής – Θ/κη, 1998.

ΛΝΕΓ – Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας / Μπαμπινιώτης Γ. – Αθήνα, 2005.

ΜΑΝΓ Το μεγάλο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας / Γεωργοπαπαδάκου Α. – Αθήνα, 1987.

ΥΠ – Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας / Κουτρουλίκου Ε., Αθήνα, 1995.

www.oxforddictionaries.com

www.wordreference.com

БРГС – Большой русско-греческий словарь / Λογοθέτης Κ.: в 2-х томах. – Αθήνα, 1987.

Катлинская Л.П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка. – М.: АСТ, Астрель, 2008.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Индекс нових слів / Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 279-329.

Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів. – Кривий Ріг, 2003.

НУС – Новогрецько-український словник // Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Чернухін Є.К. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2005.

НРС – Новогреческо-русский словарь // І.П. Хориков, М.Г. Малев. – М.: Рус. язык, 1980.

РУС – Російсько-український словник: в 3-х томах. – К.: Наук. думка, 1968.

РНС – Русско-новогреческий словарь / Иоаннидис А.А. – М.: Рус. язык, 1966.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: у 3-х кн. – К.: Наук. думка, 1994–1998 : Кн. 1. Суспільні науки, 1994; Кн. 2: Біологія. Хімія. Медицина. 1996; Кн. 3: Математика. Фізика. Техніка. Науки про землю та космос, 1998.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: в 17-ти томах. – М.: Изд. АН СССР, 1959-1965.

СІС-55 – Словник іншомовних слів / За ред. Льохіна І.В. і Петрова Ф.М. – К.: Держ. видав. України, 1955.

СІС-85 – Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985. – 2-е вид.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

СУБТ – Словник української біологічної термінології. – К. : КММ, 2012.

ТСБ – Тлумачны слоунік беларускай мовы : У п'яти томах. – Мінськ : Гас. рэд. Беларус. сав. энцыклапедыі, 1977-1984.

УНС – Українсько-новогрецький словник // Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Савенко А.О. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008.

Синтаксичні деривативи в сучасній російській та українській мовах¹

Порівняння словотвірних систем кількох мов, встановлення характерних для кожної мови рис у цій ділянці в сучасній лінгвістиці лишається не тільки актуальним, але й дуже складним завданням. Незважаючи на значні досягнення в теорії словотвору, і на сьогодні не з'ясовані питання про єдиний вимір словотвірної системи мови. Останнім часом дослідники все частіше висувують на перший план таку одиницю, як словотвірне гніздо [11-12; 15]. При такому підході словотвірці одиниці впорядковуються в систему за схемою: словотворче гніздо ← словотворчий ряд ← словотворча модель ← словотворча основа ← словотворчі морфеми ← (корені + афікси). Зрозуміло, що названі тут одиниці важко класифікувати як однорідні. Ті з них, що перебувають на нижчих щаблях ієрархії, до словотворчого ряду включно, групуються швидше за синтагматичною ознакою, за тотожністю кінцевого афікса. Найвища і найскладніша одиниця – словотворче гніздо – виділена за парадигматичною ознакою, за спільним для всіх цих одиниць коренем. Велику вагу при цьому набуває співвіднесення плану змісту і плану вираження кожної словотвірної одиниці. Детальніше воно висвітлене для простіших одиниць (рядів, моделей, афіксів) і лише накреслене для словотвірних гнізд. Більш вивченим є план вираження одиниць, їх значеннева характеристика (особливо словотворчого гнізда) належить швидше до поставлених, ніж до розв'язаних завдань. Установлення способів упорядкування плану вираження словотворчого гнізда та організації його змісту виявляється не тільки кінцевою метою дослідників кожної даної мови, але й вихідним пунктом типологічних порівнянь кількох мов. У цій галузі окреслено вже в лінгвістиці багато перспективних проблем, до яких належить визначення структури плану вираження словотворчого гнізда. Передбачаються такі його ознаки, як глибина, тобто здатність основи до перетворень певного ступеня складності, до нарощування морфем у певних межах, і довжина, тобто здатність його об'єднувати певну кількість словотвірних рядів, похідних слів, а також типи відношень між похідними словами (безпосередні, перервані, опосередковані тощо). Опис структури змісту словотворчого гнізда підкреслює в ньому об'єднання найзагальніших словотвірних категорій, наприклад у П.А. Соболевої: «процес, що має відношення до субстанції», «ознака, що має відношення до ознаки», «субстанція, що має відношення до процесу», та інші, всього 16 таких категорій [11: 12].

¹ Уперше опубліковано в: Українське мовознавство. – 1978. – Вип. 6. – С. 39-49.

Деякі дослідники пропонують іншу методику окреслення структури словотворчих гнізд. Основним способом пізнання її стає пошук словотворчих парадигм у гнізді. Так, К. Бузашшова при вивченні віддієслівних утворень словацької мови встановлює всього 9 словотвірних парадигм [1]. При побудові цих парадигм враховуються належність твірного дієслова до певного інтенційного типу (його здатність вступати в певні синтаксичні зв'язки, організовувати речення визначеного типу: з вираженим агентом – дією – пацієнтом, з вираженою дією і нерозрізненими агентом та пацієнтом тощо), наявність словотвірних категорій із списку «учасників» дії (учасник дії розуміється широко, ним може бути і якість): діяч, знаряддя дії, результат дії, носій ознак дії та ін.; семантичні характеристики похідних слів за бінарними ознаками: лімітована/нелімітована в часі дія, інтенсифікована/неінтенсифікована дія, пасивне/активне знаряддя дії і т. д. При такому підході вивчаються тенденції до регулярного/нерегулярного оформлення в мові певних значень здебільшого афіксальним словотвірним способом, можливість передачі їх іншими способами (сполучуваністю слів певної семантики, метафоризацією значення слів).

Відомі також типологічні дослідження мов, в яких порівнюються словотвірні категорії, належні їм словотворчі ряди й моделі взагалі, а не в межах окремих словотворчих гнізд. У цьому випадку найчастіше визначається ізоморфізм і аломорфізм афіксального словотворення [2-4, 9], виявляється здатність певної словотворчої морфемати виражати одне чи кілька словотворчих значень, здатність словотворчого значення бути вираженим однією чи кількома словотворчими морфемами. В таких розвідках розкривається полісемія морфем і поліморфія словотворчого значення, порівнюється стандартність/нестандартність значення морфем, стандартність/нестандартність вираження словотворчих значень у кількох мовах.

Іноді предметом типологічного вивчення мов стає порівняння способів словотворення, зіставлення техніки зв'язку морфем у слові [1]. При цьому підході виявляється тяжіння окремих мов до переважного оформлення нових слів афіксальним способом. У деяких мовах останнім часом дедалі більшої продуктивності набувають основоскладання та аббревіація. Зіставне вивчення техніки зв'язку словотворчих морфем у слові допомагає з'ясувати деякі особливості поєднання елементів слова, що лишалося поза увагою в межах іншого аналізу. Так, у сучасній українській мові поєднання основ одного лексико-граматичного класу в складному слові можливе в іменниках *лісосмуга*, *радіоапарат*, рідше в прикметниках *рожево-синій*, *чорно-білий*. Для дієслів таке об'єднання основ мало характерне. Воно не засвідчене словниками, хоча й зафіксоване в усному мовленні, в художньому стилі: *думати-гадати*, *ходити-походжати* [7]. Новогрецька мова, з якою зіставлялася українська, при композиції основ у дієслові використовує поєднання двох дієслівних основ, їй мало властиве багатоступеневе нарощування префіксів у морфологічно простих дієсловах, що пов'язано з розгалуженішою сіткою синтетичних форм при змінюванні за часами. Деякі перші основи складних дієслів типу *ξανα-*, *πολυ-* функціонально уподібнюються суфіксам, що виражають значення повторюваної дії [6].

Можна виділити ще один підхід до типологічного порівняння мов у словотворі – це зіставлення похідних слів за словотворчими функціями. Класифікації слів, в основі яких лежить розрізнення функцій похідних слів, достатньо описані в окремих мовах. Хоча ці класифікації мають термінологічні розбіжності, кінцевий результат їх тотожний. Здебільшого похідні слова за функціями поділяються на три класи: ті, яким властива 1) синтаксична (у М. Докуліла це транспозиційна функція [16: 29-49, 68-76]): *бідність, ковзання*; 2) синтаксично-семантична (мутаційна): *глядач, вишивка, білок*; 3) семантична (модифікаційна) функції: *м'ячик, читачка* [14: 98; 15: 24-29; 5: 184-185].

Нас цікавитимуть у даному випадку ті похідні, що наділені синтаксичною функцією. Всі дослідники відносять до них іменники зі значенням абстрактної дії (*читання*) та абстрактної ознаки (*сухість*). Такі слова, на думку вчених, відрізняються від твірних тільки належністю до іншої частини мови, отже, лише синтаксичною функцією. Лексичні значення похідних тотожні значенням твірних: *читати – читання, сухий – сухість*. Візьмімо для аналізу в російській та українській мовах складні іменники абстрактної дії. Вони становлять порівняно з подібними до них морфологічно простими словами більш замкнену, кількісно меншу групу. Такі іменники можуть бути наслідком різних перетворень: з одного боку, вони мотивовані словосполученнями *здавати бавовну → бавовноздавання*, з другого, їх мотивують композитні дієслова *благо діяти → благодіяти → благодіяння*. Це дає змогу повніше з'ясувати момент абстрагування значення дії при творенні іменників, уточнити поняття синтаксичної функції і водночас відповісти на питання про більш обмежену кількість складних іменників абстрактної дії на противагу розгалуженій групі морфологічно простих іменників з тотожним значенням.

Розрізнення двох випадків мотивації складних слів показує, що творення іменників абстрактної дії від словосполучень супроводжується об'єднанням його елементів в одне слово, абстрагуванням значення дії, яка в композиті позбавлена граматичних категорій дієслова, тобто характеристик перебігу дії, обмежена певним об'єктом, вираженим першою основою дієслова: *строить автомобили → автомобилестроение, будувати автомобілі → автомобілебудування*. Коли іменник мотивується композитним дієсловом, відбувається лише зміна синтаксичних функцій слів: *плескати рукою → рукоплескати → рукоплескання, вещать чревом → чревовещать → чревовещание*. Відзначимо, що в обох аналізованих мовах переважну кількість складних іменників абстрактної дії становлять слова, мотивовані словосполученнями, а не композитними дієсловами. Кількість композитних дієслів невелика і за аналізованими словниками [10, 13] дорівнює 195 словам у російській і 183 – в українській мовах. Причина цього явища у тісних зв'язках композитних дієслів з словосполученнями, що відчутні в сучасній мові, у високій сполучуваності перехідного дієслова з будь-яким об'єктом-іменником у знахідному відмінку, яка заважає закріпленню їх як постійних елементів при певних дієсловах, згортанню словосполучення в одну лексичну одиницю. Невелика кількість композитних дієслів частково пояснює незначну кількість іменників абстрактної дії. Проте аналіз показує, що,

як правило, від композитних дієслів рідко утворюються синтаксичні деривативи – абстрактні іменники дії. Список охоплює кілька десятків (33 рос. і 25 укр.) слів на зразок *благословить* → *благословение*, *боготворити* → *боготворіння*. Композитні дієслова в обох мовах також більше тяжіють до оформлених складних слів (прикметників, іменників), а не до словосполучень.

Розкриття значеннєвих характеристик композитних дієслів та іменників абстрактної дії точніше окреслює співвідношення між ними. Коли такі слова виступають синтаксичними дериватами, тобто є формами синтаксичної деривації, вони виражають тотожні значення. Якщо ж іменники абстрактної дії мотивовані словосполученням і є лексичними дериватами, між ними налагоджуються своєрідні семантичні відношення, встановити які можна за допомогою так званих деривативних класів².

Композитні дієслова поділені на 5 деривативних класів. Найбільша кількість аналізованих дієслів належить до відіменних утворень, тобто виражають «дію, що стосується субстанції». Дієсловом першого деривативного класу притаманне значення «виконувати дію, характерну для того, що позначено твірним словом»: укр. *верховодити*, *гострословити*, *добродіяти*, рос. *верховодить*, *острословить*, *добродетельствовать*. Другому деривативному класу властиве значення «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом або першою основою композита»: укр. *боготворити*, *благодіяти*, *обюрократити(ся)*, рос. *боготворить*, *благодетельствовать*, *обюрокрачивать(ся)*. Третій деривативний клас формується значенням, що конкретизоване семантичними компонентами: «проявляти, перебувати, приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом або першою основою слова»: укр. *одухотворити*, *умиротворити*, рос. *одухотворить*, *умиротворить*. Дієслова четвертого деривативного класу мають значення «діяти за допомогою»: укр. *воловодити*, *рукоплескати*, *чревовіщати*, рос. *рукоплескать*, *чрево вещать*. Для дієслів п'ятого деривативного класу характерні семантичні множники «набувати, надавати форми того, що позначено твірним словом»: укр. *хороводити*³, *триножити*, рос. *треножить*, або «позбавляти того, що позначено першою основою дієслівного композита»: укр. *злущемляти*, рос. *злущемлят*.

Деривативні класи іменників із значенням абстрактної дії виділені за допомогою перифраз (про метод перифраз див. [2-4, 17-18]). Спільних для обох мов класів шість. Перший, найчисленніший з них, описується перифразою $N + V + d \rightarrow$ те N , на що (спрямована, над чим виконується) дія $V + d$, де N – основа іменника, V – дієслова, d – деривативний морф, слова, взяті в дужки, становлять додатковий семантичний компонент: укр. *гороутворення*, *народолюбство*, *шевченкознавство*, рос. *горообразование*, *народолюбие*, *шевченковедение*. До цього класу в українській мові входять 14 словотворчих типів (табл. 1).

² Мотивовані слова, пов'язані однаковою семантичним відношенням зі словами, що їх мотивують, становлять один деривативний клас [див. 4: 38].

³ Російські еквіваленти (не складні слова, а словосполучення) типу укр. *хороводити*, рос. *водит хоревод тут і далі не наводяться*.

Таблиця 1.

**Словотворчі типи першого деривативного класу
іменників зі значенням абстрактної дії в українській мові**

Типи	Суфікси	Приклади
1	-нн(я)	рукоплекання, світоспоглядання
2	-ств(о)	виноробство, килимоткацтво
3	-#	водоспуск, лісосплав, медозбір
4	-к(а)	вуглеочистка, нафторозробка
5	-івл(я) -л(я)1	хлібозаготівля риболовля
6	-ч(а)	бавовноздача, тепловіддача
7	-(а)	видозміна, ґрунтовтома
8	-тт(я)	світловідчуття, світосприйняття
9	-ій	воскобій, наваловідбій
10	-ок	вуглевидобуток, нафтовидобуток
11	-(я)	пустослів'я, славослів'я
12	-(ь)	сіножать
13	-язнь	водобоязнь
14	-л(я)2	богомільля

У російській мові першому деривативному класу належить 11 словотворчих типів (табл. 2).

Для детальнішого аналізу слів першого деривативного класу запровадимо додаткові семантичні множники опису значень дієслів, співвідносних з другими основами іменників-комполітів⁴. Вважатимемо, що вони творять підкласи в межах одного класу. Семантичний множник «спрямовувати предмет у певному напрямку» об'єднує дієслова: укр. *везти, видобувати, виділяти, випромінювати, випускати, водити, зганяти, приносити, постачати, розміщати, сплавити, черпати*, рос. *везти, добывать, выделяют, выпускает, водить, изгонять, приносят, снабжать, размещать*.

Таблиця 2.

**Словотворчі типи першого деривативного класу
іменників зі значенням абстрактної дії в російській мові**

Типи	Суфікси	Приклади
1	-ени(е)/-ень(е)	водопользование, страноведение
2	-ани(е)/-ань(е)	чинопочитание
3	-к(а)	бетоноукладка, леноуборка, снегоочистка,
4	-и(е)/-ь(е)	земледелие, народолюбие, богомолье, пустословие
5	-ств(о)	мореходство, женоубийство
6	-ти(е)/-ть(е)	мировосприятие, рукопожатие, чаепитие
7	-ч(а)	светоотдача, угледобыча
8	-#	лесосплав, медосбор, сенокос
9	-ой	воскобой, навалоотбой
10	-язнь	водобоязнь
11	-(а)	снегозащита

⁴ Список семантичних множників має попередній характер.

черпати, що зустрічаються як другі основи іменників. Перші основи в таких словах співвідносні здебільшого з іменниками, що передають назви предметів: (клас неістот): укр. *вода, вугілля, земля, золото, книга, корабель, корм, кров, листя, лід, літак, піт, плід, сіль, слина, слюза, судно, танк, трактор*, рос. *вода, уголь, земля, золото, книга, корабль, корм, кровь, листья, лед, самолет, пот, плод, соль, слюна, слеза, судно, танк, трактор*; укр. *кормодобування, листорозміщення, димопуск, лісосплав*, рос. *кормодобыча, дымопуск, лесосплав, листоразмещение*. Лише один приклад засвідчує основу, співвідносну з іменником – назвою істот: укр. *рибодобування*, рос. *рыбодобыча*.

Семантичний множник «фіксувати предмет у певному місці, положенні» групує дієслова *брати, вантажити, відкладати, вкладати, прикладати, закупляти, затримувати, обирати, ловити, мотати, насаджувати, садити, складати*. Дієслівні основи поєднуються з іменниковими, що співвідносяться зі словами-назвами речей: укр. *бавовна, вугілля, дерево, кокон, льон, ліс, сіно, сніг, труп, шовк* і рос. *дерево, кокон, лен, лес, сено, снег, труп, шелк*; укр. *деревосадіння, снігоприбирання, звіроловство, рукоприкладство*; рос. *деревонасаждение, снегоуборка, звероловство, рукоприкладство*.

Семантичний множник «змінювати зовнішній вигляд предмета, надавати йому певної форми» властивий найбільшій кількості дієслів, що зустрічаються в складних іменниках цього типу: укр. *будувати, варити, вбивати, винищувати, виробляти, впорядковувати, губити, діяти, змішувати, зберігати, оновлювати, осушувати, переломлювати, прясти, робити, розтоплювати, розводити, розпліджувати, спалювати, стискати, творити, тіпати, утворювати, удобрювати*; рос. *строить, варить, убивать, уничтожать, производит, устраивать, губить, действовать, смешивать, сохранять, обновлять, осушивать, преломлять, делать, растапливать, разводит, сжигать, сжимают, творить, удабривать*. Переважна більшість перших основ у таких словах співвідносна з іменниками – назвами неістот (за винятком *діти, риба* і слів, що сполучаються з дієслівною основою **вбива-**: *батько, брат, жінка, людина* тощо): укр. *вуглеобпалювання, ракетобудування, сортооновлення, сахароваріння, маслоробство, лісорозробка*; рос. *углеобжигание, ракетостроение, сортообновление, сахароварение, маслоделие, лесоразработка, структурообразование*.

У композитних іменників виділяється також група дієслівних основ, співвідносних з словами, яким притаманний семантичний множник «змінювати місце перебування предмета в різних напрямках»: укр. *ворушити, метати, (роз)сіяти*; рос. *метать, (рас)сеять*; укр. *бомбометання, рисосіяння*; рос. *бомбометание, рисосеяние*.

Функціонують також у іменниках цього класу дієслівні основи, які корелюють з групою дієслів, що передають значення розумової діяльності людини: укр. *відати, знати, пам'ятати, розуміти, тлумачити, числити*; рос. *ведать, знать, помнить, понимать, толковать, исчислять*; укр. *життєрозуміння, літочислення, словотлумачення, злопам'ятство, краєзнавство*; рос. *жизнепонимание, летоисчисление, словотолкование, злопамятство, краеведение*.

Іноді такі дієслова стосуються вияву почуттів людини: укр. *боротися, відчувати, воліти, визнавати, любити, поклонятися, сповідувати, споглядати*,

сприймати; рос. *бороться, воспринимать, признавать, любить, поклоняться, исповедывать, созерцать, воспринимать*; укр. *благовоління, віровизнання, волевиявлення, життєвідчужання, світоспоглядання, чинопочитання, ідолопоклонство*; рос. *благоволение, вероисповедание, волеизъявление, миросозерцание, чинопочитание, идолопоклонничество, корыстолюбие*.

Другий деривативний клас композитних іменників зі значенням абстрактної дії описуємо перифразою $N + V + d \rightarrow$ те N , що (перебуває) в дії, стані $V + d$: *бурелом* \rightarrow *буря ломаєт, листопад* \rightarrow *листя падає*. Цей деривативний клас в обох мовах малочисельний. В українській мові в ньому представлені чотири словотворчі типи (табл. 3).

Таблиця 3.

Словотворчі типи другого деривативного класу іменників абстрактної дії в українській мові

Типи	Суфікси	Приклади
1	-#	крововилив, снігопад
2	-нн(я)	головокружіння, сонцестояння
3	-(а)	кровотеча, сльозотеча
4	-тт(я)	серцебиття

У російській мові другому деривативному класу належать два словотворчі типи на **-ение, -ание** та **-#**. Найбільшою продуктивністю в цьому деривативному класі відзначається словотворчий тип на **-#** (нульовий суфікс). Перші, іменникові, основи в композитах з нульовим суфіксом співвідносні зі словами – назвами неістот, другі, дієслівні, асоціюються переважно зі словами руху: укр. *вагонообіг, водокрут, зорепад, крововилив, теплоперехід*, рос. *товарооборот, ветролом, водоворот*. Словотворчі типи на **-тт(я), -(а), -нн(я)** реалізовані українською мовою в поодиноких прикладах, у яких дієслівні основи корелюють зі словами, що виражають певний стан: *серцебиття, сльозотеча, сонцестояння*. У російській мові їм відповідають слова з суфіксами **-ание, -ение**: *сердцебиение, кровотечение, солнцестояние, снеготаяние*.

Третій деривативний клас композитних іменників формує перифраза $N + V + d \rightarrow$ те N , (за допомогою чого здійснюється) дія $V + d$: *чолобиття* \leftarrow *бити чолом*. Обидві аналізовані мови використовують у цьому класі два словотворчі типи: на **-нн(я)** і **-тт(я)** в українській та на **-ение, -ание, -тие** в російській. Вони реалізовані ще меншою порівняно з другим деривативним класом кількістю слів: укр. *водолікування, газоосвітлення, бджолозапилення, ракетоплавання, чревовіщання*; рос. *грязелечение, газоосвещение, пчелоопыление, ракетоплавание, чревощание, челобитие*.

Четвертий деривативний клас групує іменники: укр. *мореплавання, повітроплавання, судоговоріння*, рос. *мореплавание, воздухоплавание, судоговорение*, описувані перифразою $V + V + d \rightarrow$ те N (місце), де (відбувається) дія $V + d$ \rightarrow *мореплавання* \leftarrow *плавати морем, у морі*. До невеликої групи іменників цього класу близький композит укр. *домосідство*, рос. *домоседство*, хоча його перша основа співвідносна з прислівником, а не іменником.

Серед інших виділяється іменник укр. *хлібосольство*, рос. *хлебосольство*, описуваний перифразою $N_1 + N_2 + d \rightarrow$ (подавати) $N_1 + N_2 + d$, також *різночитання* з перифразою $D + V + d \rightarrow$ *читати по-різному* (D – прислівникова основа).

Зіставлення семантичних множників композитних дієслів та іменників абстрактної дії показує, що ці два класи слів у обох мовах мають спільні особливості і водночас виявляють значення дії по-різному, доповнюючи один одного. Серед композитних дієслів найбільш реалізованими є семантичні множники «виконувати дію, характерну для того, що позначено твірним словом» укр. *добродіяти*, рос. *добродетельствовать*, «приводити в стан, вести себе так, як позначено твірним словом», укр. *одухотворяти*, рос. *одухотворять*. У поодиноких прикладах спостерігаємо семантичні множники «перетворювати(ся) в те, що позначено твірним словом» укр. *обюрокрачуватися*, рос. *обюрокрачиваться*; «діяти за допомогою» *воловодити* та «надавати предметові певної форми» *триножити*. На противагу дієсловам композитні іменники зі значенням абстрактної дії в усіх деривативних класах найчастіше реалізують множник «надавати предмету певної форми, змінювати його зовнішній вигляд»: укр. *нафтопереробка*, рос. *нефтепереработка*. Композитні дієслова трьох словотворчих категорій (дії, що стосується субстанції; дії, що характеризує ступінь виявлення ознаки; дії, яка конкретизує іншу дію) майже не засвідчують слова зі значенням руху, перебування в певному положенні. В іменників зі значенням абстрактної дії широко представлені семантичні множники «рухати предмет у певному напрямку» укр. *літаководіння*, рос. *самолетовождение*, «змінювати напрямок руху предмета» укр. *світлорозсіяння*, рос. *светорассеяние*, «фіксувати предмет у певному місці, положенні» укр. *м'ясопоставка*, рос. *мясопоставка*.

В обох класах мало представлений семантичний множник «діяти за допомогою»: *ракетоплавання*, *ракетоплавание*. Це свідчить, що на словотворчому рівні дієслово продовжує зберігати свій інтенційний тип, який на синтаксичному рівні виявляється в його валентностях. Перехідне дієслово в реченні, яке передає виражену дію агента, чітко розмежує агента – дію – пацієнта. Словосполучення з таким дієсловом, що стане основою композита з семантичним множником «діяти за допомогою», повинне в композиті нейтралізувати зіставлення агента – пацієнта. Така нейтралізація рідко здійснюється в аналізованих словах.

Наведені факти переконують, що композитні дієслова та іменники абстрактної дії вступають у своєрідні словотворчі та семантичні відношення порівняно з морфологічно простими словами. Останні виступають переважно як синтаксичні деривативи: *цькувати* – *цькування*, *шморгати* – *шморгання*, що мають тотожні лексичні значення і різні синтаксичні функції.

Композитні дієслова та іменники абстрактної дії рідко бувають синтаксичними дериватами: *боготворити* – *боготворіння*. Здебільшого вони функціонують як лексичні деривативи, одні з яких (дієслова) мотивовані складними іменниками, інші (іменники) – словосполученнями. Ці слова є формами різної деривації і слугують повнішому вираженню значення дії, ніби доповнюючи, а не дублюючи один одного. Композитні іменники абстрактної дії функціонують на лексичному рівні як лексичні замітники дієслів, що корелюють з словосполученнями, а не з

окремими дієсловами: *машинобудування* → *будувати машини*, *машиностроение* → *строить машины*. Для лексичних дериватом – складних слів – найсуттєвішим є різний спосіб упорядкування значень у дієслів та іменників абстрактної дії. Хоча вони оперують подібними до морфологічно простих слів формантами для вираження значення дії (дієслівними афіксами укр. **-а-**, **-и-**, **-і-**, **-ува-**, рос. **-а-**, **-и-**, **-ыва-**, **-ова-**, іменниковими суфіксами укр. **-к-**, **-нн(я)**, **-ок-**, **-ств(о)**, рос. **-к-**, **-нит-**, **-тие-**, **-ств(о)**), суттєво відрізняються способи їх використання, співвідношення цих елементів у словотвірній структурі слова.

Наведені факти свідчать про подібність аналізованих слів у російській та українській мовах на рівні структури змісту. Вона зумовлена схожістю складних іменників зі значенням абстрактної дії в структурі плану вираження. В обох мовах для оформлення таких слів використовуються подібні суфікси. Найпродуктивнішим виявляється суфікс укр. **-нн(я)**, рос. **-ние** з їх варіантами. Нульовий афікс, що широко вживається при творенні морфологічно простих іменників, порівняно рідко використовується для оформлення складних слів на зразок укр. *водокрут*, рос. *водопад*. Аналізовані мови виявляють розбіжності в засобах передачі часткових значень категорії абстрактної дії, в частотності вживання деяких спільних суфіксів. У російській мові для передачі значення дії складні іменники, крім суфікса **-ние**, широко застосовують ще й суфікс **-к-**. В українській мові цей суфікс в аналізованій групі слів поширений мало. Перекладні словники [8] в багатьох випадках засвідчують регулярну відповідність українських слів з суфіксами **-нн(я)**, **-івл(я)** російським словам з суфіксом **-к-**: *лено-*, *сено-*, *хлебо-*, *хлопкоуборка* = *льоно-*, *сіно-*, *хлібо-*, *бавовнозбирання*; *сенозаготовка* = *сінозаготівля*; *светокопировка* = *світлокопювання*; *снегозадержка* = *снігозатримування*.

Іноді порівнювані мови свідчать про різні тенденції оформлення іменників абстрактної дії з частковим значенням «професійне заняття групи людей». У російській мові для передачі цього значення використовуються складні слова з другою основою **-вод** та суфіксом **-ств(о)**: *бахче-*, *голубе-*, *поле-*, *шелководство*, в українській мові – морфологічно прості слова з суфіксом **-ств(о)**: *баитанництво*, *голубівництво*, *бджолярство*, *шовківництво* (пор. також рос. *винокурение*, укр. *винокуріння*, *винництво*). Рідше трапляються українські композитні іменники з другою основою **-вод** + суфікс **-ств(о)**, що еквівалентні подібним до них російським композитам: укр. *звіроводство*, *мараловодство*, *цитрусоводство*, рос. *звероводство*, *мараловодство*, *цитрусоводство*. Проте словники фіксують у таких випадках наявність варіантів в українській мові: за «Українсько-російським словником» *звіроводство*, *мараловодство*, *рибоводство*, *цитрусоводство*, за «Російсько-українським словником» *звірівництво*, *маралівництво*, *рибництво*, *цитрусівництво*.

Деякі суфікси, формально подібні в українській та російській мовах, спеціалізуються на вираженні різних часткових значень. Так, суфікс **-ств(о)** в українській мові має серед інших такі значення: а) постійне заняття людини *виноробство*; б) окрема галузь науки, техніки *мовознавство*; в) стійка ознака характеру людини *користолюбство*. В російській мові значення б) передається здебільшого суфіксом **-ние** *шевченковедение*, *языкознание*, в) – суфіксом **-ие** *миролюбие*, *лицемерие*, *сребролюбие*.

Слід відзначити кількісно більший прошарок складних слів книжного походження (здебільшого кальок) у російській мові, які не мають еквівалентних композитів в українській мові: *благодарение – дяка, подяка, благоприя́тствование – сприяння, благорасположение – прихильність, приязнь, словопрение – (словесне) сперечання, змагання*.

Подібні й різні риси порівнюваних мов описані в межах слів, що зіставляються як тотожні форми лексичної або синтаксичної деривації, належні одній словотвірній категорії абстрактної дії. Такий підхід дозволяє виявити особливості внутрішньої організації структури змісту та структури вираження композитних іменників у кожній мові й порівняти їх між собою.

Література

1. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. III.
2. Волоцкая З.М. Об одном подходе к описанию словообразовательной системы // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966.
3. Волоцкая З.М. Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов // Структурная типология языков. – М., 1966.
4. Волоцкая З.М. К сопоставительному описанию славянских языков // Вопр. языкознания. – 1975. – № 5.
5. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973.
6. Клименко Н.Ф. Сложные глаголы в современном украинском и новогреческом языках // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1974. – Вып. 2.
7. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975.
8. Російсько-український словник. – К., 1968. – Т. I–III.
9. Савранчук О.Ф. Сопоставительно-типологическое изучение словообразования имени существительного современных киргизского и русского языков: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1973.
10. Словарь русского языка. – М., 1957-1961. – Т. I–VI.
11. Соболева П.А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1970.
12. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. – Самарканд, 1971.
13. Українсько-російський словник. – К., 1963-1961. – Т. I–VI.
14. Brodowska-Honowska M. Zarys klasyfikacji polskich derywatów. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1967.
15. Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974.
16. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. – Praha, 1962.
17. Doroszewski W. Podstawy gramatyki polskiej. – Warszawa, 1952.
18. Judycka I. Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych. – Warszawa, 1971.

Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників¹

Сучасна лексикографія знає багато прийомів семантичного пояснення слова в словниках. Одним із них є словотвірний, що дозволяє подавати мотивовані визначення слова, розкривати лексичні значення похідних, фіксує значення пояснювального слова і компонентів похідного. Д.І. Арбатський пише, що цей прийом використовують тоді, коли вдається чітко передати актуальні семантичні ознаки твірної основи і афікса [Арбатский 1982: 28].

У словотворенні кожної мови спостерігаємо оформлення слів за аналогією. Про неї написано чимало праць упродовж ХІХ та ХХ сторіч. За енциклопедичними визначеннями аналогія – це процес формального і / або семантичного уподібнення однієї одиниці мови іншій або перенесення відношень, які є в одній парі (серії) одиниць, на іншу пару (серію) (ЛЭС: 31-32). Зацікавленого читача відішлемо до монографії Ф.О. Нікітіної про словотвірну аналогію, де є ґрунтовний огляд праць з цієї теми і запропоновано класифікацію різновидів словотвірної аналогії на матеріалі споріднених (слов'янських) мов [Никитина 1973].

У межах теми статті нас цікавитиме усвідомлене застосування принципу аналогії для розкриття семантики реєстрових одиниць у словниках різних типів, але в основному перекладних, тлумачних та запозичених слів української, російської і новогрецької мов. Найважливішим у цьому дослідженні є пошук укладачами словників того зразка, який є джерелом наслідування і відтворення в одній мові і полегшує можливості віднайдення еквівалентів в іншій мові. Ф.О. Нікітіна слушно підкреслює, що за умови дотримання словотвірної аналогії нове слово ніби «намацує» змістові зв'язки з іншими одиницями, близькими йому за семантикою або й за структурою [Никитина 1973: 41].

Укладачі перекладних словників повинні розуміти роль аналогії як чинника упорядкування та організації матеріалу, але і враховувати її можливу деструктивну функцію за умови механічного застосування продуктивних моделей творення слів в одній мові як зразка оформлення слів в іншій.

В одномовних тлумачних словниках укладачі вдаються до аналогії в поясненні семантики слів за допомогою внесення до реєстру гаслових одиниць, що є час-

¹ Уперше опубліковано в: Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. – К.: КММ, 2012. – С. 80-89. – (Серія «Не все спливає рікою часу...»).

тинами слова (продуктивними основами на зразок **багато-, водо-, лісо-, світо-, -воз, -роб, -подібний** і т. ін.). Ще більше таких одиниць у словниках іншомовних слів, у яких до афіксальних основ додано ще й продуктивні префікси на зразок **а-/ан-, анти-, екстра-, супер-, ультра-** тощо. Цієї традиції дотримуються укладачі словників слов'янських мов. У тлумачних словниках новогрецької мови їх доповнюють статті з гасловими одиницями – суфіксами.

У тлумачній частині таких одиниць у найзагальнішому плані окреслено семантику доданих списком лексем із ними. У словниках іншомовних слів широкоживані різного типу кальки, що спираються на однотипність поняттєвого компонента лексичного значення пояснювальних слів у мовах, а також на повторюваність семантичного співвідношення між складниками слів, а часто і на словотвірний спосіб їх оформлення. Укладачі словників іншомовних слів української мови використовують паралельні народні назви до термінів та їхні перифрастичні приклади.

Систематизація термінів-синонімів у словниках іншомовних слів вимагає відповіді на питання про причини їх появи в українській мові, а також про ступінь їхньої значеннєвої близькості між собою (у разі співіснування кількох синонімів, запозичених під час налагодження їхніх зв'язків з термінами мови-реципієнта).

Виникнення частини таких термінів зумовлено приходом з різних мов. Нерідко вони належать до тих самих галузевих терміносистем: *авіфауна – орнітофауна, дипразин – ліпольфен, йогурт – лактобацилін, кунжут – сезам*.

Їхня каталогізація дозволяє порушувати питання про функціональні характеристики цих одиниць у текстах для подальшої уніфікації там, де це можливо і потрібно. Адже науковий стиль різножанровий. Він завжди містить певний свій компонент оцінки та експресивності, як і потребу в урізноманітненні засобів мовного вираження. У ньому можливі не лише заміни в текстах гіпонімів на гіпероніми на зразок: *Суфікси -к(а) та -ин(а) багатозначні й продуктивні у мові. Такі афікси мають часто різні контексти вживання*. Укладачі вдаються також до використання синонімів, зрозумілих і орієнтованих на фахівців (без їхнього надміру в терміносистемах!), а також на нефахівців у неспеціальних текстах для розуміння широким колом носіїв мови. За цієї умови в текстах використовують народні назви. Словники іншомовних слів подають їх із позначкою *інша назва*, апелюючи до співмірних асоціативних значеннєвих зв'язків між словами, наявних у носіїв мови. Цей прийом тлумачення широко застосовано в «Словнику іншомовних слів» (СІС) та «Сучасному словнику іншомовних слів» (ССІС): *адоніс – горцивіт, ішемія – місцеве недокрів'я, бальзамін – розрив-трава, гладіолуси – косаріки, гумус – перегній, ерзипелоїд – бешиха, календула – нагідка та багато інших*.

В обох випадках ідеться про використання паралельних назв. Укладачі словників цього типу вдаються також у метамові для пояснення чужомовних термінів до еквівалентних їм за змістом перекладних словосполучень: *нанду – американський страус, базілома – карциноїд шкіри, авокадо – алігаторова груша, інкреція – внутрішня секреція*.

Словотвірна аналогія, що в мовах слугує потужним засобом вирівнювання словотвірно подібних одиниць за єдиним типом, отже, схожою словотвірною семантикою і співвідношеннями компонентів у структурі слова, надає укладачам

словників іншомовних слів змогу створювати подібні зразки оформлення слів і в подальшому їх відтворювати в іншій мові. Таким чином, ідеться про свідоме використання кальок як засобу пояснення запозичуваних одиниць у пояснювальній частині словника. Творцями їх стають учені, укладачі словників, майстри художнього слова.

Такі кальки широко представлено в «Словнику іншомовних слів» за ред. О.С. Мельничука. У цьому випадку кальки виступають запобіжним засобом від надмірного засмічення своєї мови запозиченнями. Вони найрізноманітніші. Серед них ті, що передають семантику і відтворюють будову простого слова – простим: *абулія – безвілля, анемія – недокрів'я, агната – безщелепні, імортелі – безсмертники, ксилема – деревина, лейкома – більмо, ліпома – жировик, мастит – грудниця, перихорд – охрестя, періост – окістя, прогрес – поступ, продром – предтеча, редуплікація – повторення, субаквальний – підводний.*

Багато кальок-словосполучень виступають еквівалентами простого слова: *перикард – навколосерцева сумка, пневмонія – запалення легенів, пронефрос – передня нирка.*

У пояснювальній частині словників іншомовних слів представлено кальки складних (з двох основ) запозичених термінів, передавані українськими словосполученнями: *актиноміцети – променисті гриби, блекроти – чорна гниль, бекрос – зворотне схрецування, ватерполо – водне поло, гандбол – ручний м'яч або колесо.*

Для словників іншомовних слів характерне використання складників слів, переважно основ або й деяких префіксів, у ролі гаслових одиниць реєстру. Вони виступають своєрідними розпізнавальними знаками прочитування семантики слів з ними. Така ознака споріднює реєстри цих словників зі словниками тлумачними, у яких трапляються численні основи та префікси і суфікси в реєстрах. До них у пояснювальних частинах статей подано типові формули тлумачення багатьох слів, заданих списком, пор.: **відео-** (від лат. video – дивлюсь, бачу) – в складних словах виражає поняття ‘зображення телевізійних, радіолокаційних та інших складних електричних сигналів на екрані електропроменевої трубки’.

Цей прийом теж спирається на словотвірну аналогію в мові й такі основи численні в лексикографічних працях зі східнослов'янських мов. Назвімо для прикладу деякі з них: **авіа-, авто-, аеро-, ало-, антропо-, -антроп, -цид** та ін., як і префікси: **а-/ан-, анти-, гіпер-, гіпо-, екстра-, суб-, супер-, ультра-** тощо. Поряд із подібними запозиченими основами – гасловими одиницями в тлумачних словниках подано багато питомих продуктивних основ типу: **водо-, лісо-** та ін.

У реєстрі словника іншомовних слів новогрецької мови трапляється дуже мало основ, поданих як гаслові одиниці (ВЛΞΛ). Їх слід розглядати радше як винятки, ніж правило, наприклад, **радіо-** (від лат. radium < radius щупальце, антена) – перша частина складних іншомовних слів, яка вказує на: а) хім. речовину (і радіоактивність) та б) зв'язок із радіо і передачею сигналів на відстані. У східнослов'янських мовах, як і в новогрецькій, слова з цим компонентом численні в складі запозичень та гібридних слів. Однак у новогрецькій мові основ на зразок **радіо** (з її продуктивністю і широкою сполучуваністю з іншими запозиченими та питомими основами) небагато.

Порівняння списків основ, використаних у реєстрах словників іншомовних слів української та інших східнослов'янських (СІС, ССІС, БУС) і новогрецької мов (ΒΛΞΛ), дозволяє констатувати, що багато таких основ (= гаслових одиниць словників) у східнослов'янських мовах належать грецькій або латинській мові. Натомість в тлумачних словниках новогрецької мови (ΝΕΛ, ΛΝΕΓ, ΛΚΝ) багато питомих основ, префіксів та суфіксів, поданих як гаслові одиниці з формулами тлумачення значень тих слів, що їх містять. Цей факт вимагає пояснень.

З одного боку, він окреслює головну тенденцію запозичення та засвоєння іншомовних слів у новогрецькій мові, що відрізняє її від східнослов'янських. Іншомовних одниць у лексиці новогрецької мови теж багато. Вона успадкувала їх з давньогрецької та інших мов упродовж тривалого періоду свого розвитку. З іншого, його можна мотивувати своєрідною роллю грецької, як і латинської мов, у формуванні фонду інтернаціоналізмів.

Греко-латинські основи ставали активним прошарком виникнення інтернаціональних одниць, починаючи з XIV і в наступних сторіччях у мові філософії, а згодом і в інших науках, особливо медицині [Αναστασιάδη 1994]. За міркуваннями вчених, особливий сплеск використання їх спостерігався в історичній, фізичній, хімічній, мінералогічній, геологічній термінології французької мови у XVIII ст. і тривав усе XIX ст. [Darmesteter 1877]. З романських і германських мов лексика зі згадуваними основами переходила в слов'янські мови, формуючи інтернаціоналізми. Найактивніше такі запозичення проникали у східно- та південнослов'янські мови, меншою мірою – в західнослов'янські [Белецкий 1950: 93].

Такі терміни широко представлено і в новогрецькій мові, де вони входили до гнізд, що мали споріднені з ними основи. Традиційно в словниках новогрецької мови лексикографи пояснюють їх як іншомовні терміни грецького походження, пор.: *η ηλεκτροοπτική* електрооптика – ελληνογενής ξένος όρος < англ. *electrooptical* (ΛΝΕΓ).

На відміну від таких утворень учені виділяють лексичні запозичення на зразок *η πάγοδα* (< порт. *pagoda*) *пагода*, *ο/η μάνατζερ* (< англ. *manager*) *менеджер*, *το μάνατζμεντ* (< англ. *management*) *менеджмент*, *ο/η ντετέκτιβ* (< англ. *detective*) *детектив*, *ο/η σταρ* (< англ. *star*) *кінозірка*, *το φιορδ* (< норв. *fjord*) *фіорд*.

До них додають перекладні запозичення (μεταφραστικά δάνεια): *το τένις* (від англ. *tennis*) *теніс* = *η αντισφαίριση*, пор. *ο τενίστας*, *η τενίστρια* *тенісист*, але ще й новіші еквіваленти від *η αντισφαίριση*: *ο αντισφαιριστής* та *η αντισφαιρίστρια*; *το τηλεμάρκετινγκ* (< англ. *telemarketing*) *телемаркетинг* = *οι τηλεαγορές*; *ο γκολкіпер* (< англ. *goalkeeper*) *голкіпер* = *ο τερματοφύλακας*, *ο μπακ* (< англ. *back*) *захисник* = *ο οπισθοφύλακας*.

До цих процесів залучають запозичені слова з грецькими основами, що проходять нову для них стадію «одомашнення»: *η αερόβικ* (< фр. *aérobiose*) = *η αεροβίωση* *аеробіка*, *το αίρμπας* (від англ. *airbus*) *аеробус* = *το αερολεωφορείο*; *η αερογέφυρα* (від англ. *airlift*) *повітряний міст*, *ο αερόδρομος* (від англ. *air corridor*) *повітряний коридор*, *το αεροπλανοφόρο* (від англ. *aircraft carrier*) *авіаносець*, *ο ηλεκτροκίνητήρας* (від фр. *électromoteur*).

У них беруть участь негрецькі основи: *το αβανγκάρντ* авангард, *το πινγκ-понγκ* пінг-понг, *η αντισφαίριση* настільний теніс.

Учені виділяють також кальки-відтворення (απόδοση) семантики іншомовного слова та притаманного йому співвідношення позначувача і позначуваного в грецькій мові: *η ηλεκτροσυγκόλληση* електрозварювання, *η ηλεκτροκίνηση* електротяга.

Підкреслимо, у гніздах з інтернаціональними грецькими основами (типу **αρχι-, αυτο-, βιο-, γαστρο-, γεω-, δερματο-, ζωο-, θερμο-, κρυο-, κρυπτο-, μακρο-, μικρο-, νεο-, οστέο-, υδρο-, φωτο-, ψευδο-, ψυχο-, -αλγία, -γυνο-, -γραφία, -γραφος, -λογος, -λογία, -μετρια, -νομια, -τομια, -φίλος, -φοβος** та багатьох інших) переважають одиниці, позначені як терміни грецького походження. Так, у гнізді з основою **ηλεκτρο-** серед запозичень представлено слів першого типу 38, перекладних кальок 6, кальок-відбитків 5. Подібний до цього розподіл демонструють також названі інші основи. Отож, давньогрецьке походження основ, що повертаються у складі інтернаціоналізмів до новогрецької мови, з одного боку, полегшує визнання їх як своїх, з іншого, воно сприяє зростанню їхньої продуктивності в сучасній мові. Вони утворюють у новогрецькій численні гібриди (υβρίδια) на зразок: *το αντιντάμπινγκ* антидемпінг, *ο/η αεροσυνόδος* бортпровідник, стюардеса, *ο αεροψεκασμός* обприскування полів (хімікатами) з літака.

Такі одиниці новогрецької мови, можливо, коректніше кваліфікувати як своєрідні зворотні запозичення. На відміну від зворотних запозичень у інших мовах вони мають у ній масовий характер і хоча свідомо створені в інших мовах з грецьких компонентів (інколи з помітно видозміненою формою і почасти значенням), вони прийняті грецькою літературною мовою.

Дещо по-іншому виявляється дія словотвірної аналогії в укладанні перекладних словників близькоспоріднених мов, зокрема східнослов'янських. У них є багато спільного у використанні фонду інтернаціоналізмів і представленні їх у словниках тлумачних, перекладних та іншомовних слів. Однак існують і певні відмінності. Частина з них можна пояснити спокусою перенести словотвірні аналогії іншої мови в українську, для якої вони не характерні або малопродуктивні в ній. Це трапляється як у реєстровій, так і в перекладній частині словників. Сказане, наприклад, стосується слів із суфіксами відносних прикметників на **-очн(ий)**, які поширені в російській мові, особливо після зростання в ній у 1950-і роки продуктивності суфікса **-к(а)** у творенні віддієслівних іменників дії, у яких він часто має ще й предметне значення.

У реєстрах українських орфографічних та перекладних словників помітно дві тенденції засвоєння російських іменників із суфіксами **-к(а)**, **-ок** і відносних прикметників від них із суфіксом **-н-** (іноді їх подають як комплекс **-очн-ий**). У російсько-українському словнику (РУС) укладачі зробили спробу зменшити їхню кількість, застосувавши кілька прийомів. В одних випадках вони вилучили як невдалі покручі прикметники на **-очн(ий)** на зразок *виставочний, гоночний* (спорт.), *завалочний, заготовочний, заклепочний, закупочний, замазочний, осадочний, оціночний, перевалочний, перевірочний, пересадочний, підкладочний, посилочний, припадочний* та деякі інші, замінивши їх похідними, утвореними за українськими словотвірними типами: *виставковий, завальний, заготівельний, заклеповий, за-*

купівельний, оцінний, осадовий, перевалковий, перестановний, підкладковий, підкладний, посадковий, посилковий.

В інших – укладачі згідно з чинними тоді приписами зближення двох мов, російської та української, подавали в статті до гаслового російського слова на першому місці покруч з **-очн(ий)**, на другому – нормативну українську одиницю, здебільшого із суфіксом **-ов(ий)**: *арочний – арковий, барочний – бароковий, гоночний – перегоновий* (спорт.), *заставочний – заставковий, заявочний – заявковий, обрізочний – обрізковий, оціночний – оцінний, посадочний – посадковий, печіночний – печінковий, пісочний – пісковий.* У такий спосіб автори словників ніби перекладали на користувача вибір правильного варіанта. Внаслідок цього спрацьовувала хибна «міжмовна аналогія».

У роки посилення другої хвилі русифікації спостерігаємо її наслідки. Словники подають такі слова як рівноправні утворення. Для доказу згадаймо «Орфографічний словник української мови» (ОСУМ), у якому знову засвідчено названі вище «паралелі», як і багато інших. В «Українському орфографічному словнику» (УОС) вилучено значну частину їх, хоча і зроблено це непослідовно. Так, вилучення слова *виставочний* і заміна його на *виставковий* відбулися послідовно, з урахуванням дії аналогії в словотвірних гніздах, тому належно оформлені похідні з цією основою: *виставково-демонстраційний, виставково-експозиційний, виставково-інформаційний, виставково-комерційний, виставково-презентаційний.* Інакше виглядає впорядкування одиниць у гнізді з компонентами блоковий: *позаблоковий, позаблоковість.* Фіксують, на жаль, і *блочний, шлакоблочний, великоблочний, рейкоблочний* нарівні з правильними *великоблоковий, рейкоблоковий, шлакоблоковий.* Багато подібних до цього слів потрапляють у літературну мову зі спеціальних текстів, а там іще діє старий термінологічний припис «вибирай насамперед те, що ближче до російської». *Зйомку* замінено на *знімання, зйомочний* на *знімальний*, але є *кінозйомка* на тлі нормативних *кінознімання, кінознімальний.* Засвідчено *пережиток – пережитковий* і навіть *пережиточний, прожиток – прожитковий*, але й *прожиточний.*

Так і переходять із словника в словник утворення, що їх краще винести за межі аксіологічної норми, і тоді нормативнішими стають і наші словники. Ми ж свідомо продовжуємо життя цих штучних «паралелей»-довгожителів і ніби стоїмо на лексикографічному роздоріжжі, забуваючи про основне призначення словників – кодифікувати мову, усталювати її норми. Чомусь уникають у цих випадках еквівалентних віддієслівних прикметників на зразок *набавний* (замість *надбавочний*), *навальний* (*навалочний, накидний*), *пересадковий* (*пересадочний*), *перевірний* (*перевірочний*), хоча *закупочний* замінили на *закупівельний*, а *розпивочний* на *розпивний.* В інших випадках у словнику зберігаємо слова на зразок *тръохосъовий*, хоча є *одновісний, двовісний* і до цього ряду без втрат можна приєднати *трівісного.*

Висновок напрашується сам. Необхідно виважено аналізувати словотвірні аналогії, пам'ятаючи, в кожній мові вони свої, а тому їх не можна автоматично переносити з однієї мови на іншу. Це твердження тривіальне, однак воно стає дошкульним питанням, коли ми укладаємо словники.

Пошук перекладного еквівалента перетворюється на проблему реєстру та метамови семантизації гаслової одиниці. Якщо в словниках близькоспоріднених мов ця проблема забарвлюється захопленням чужими аналогіями, то в лексиконах неблизькоспоріднених мов вона особливо відчутна в пояснювальній частині словників, коли стикаємося із завданням адекватного відтворення і граматичної, і лексичної семантики слова.

Так, у новогрецькій мові відсутня окрема категорія виду, тому переклад дієслів у доконаному виді перетворюється на масові відсильні статті до лексики недоконаного виду. Однак, завдання ускладнюється нашаруванням у слов'янських мовах на видові значення значень родів дієслівної дії. Роди дієслівної дії в новогрецькій мові утворюються здебільшого основоскладанням, а не афіксальним способом, як в українській та російській, тому в перекладних еквівалентах до дієслів доконаного виду потрібно подавати певні пояснення, що конкретизують аспект дії: *переварити* док. – 1) дуже переварити *παραβράζω*, 2) знову переварити *ζαναβράζω*, *перекопати* док. – перекопати *ζανασκάβω*.

Отже, для коректного відтворення семантики родів дієслівної дії необхідні в словнику типові формули тлумачення. Так, для фазових характеристик родів дієслівної дії використовують у разі підкреслення початку дії формулу починати + дієслово: рос. *захохотать* – *αρχίζω* *να χαχανίζω* (буквально 'почати сміятися'), укр. *захропіти* – *αρχίζω* *να ροχαλίζω* ('почати хропіти'), *зашикутильгати* – *αρχίζω* *να κουτσαίνω* ('почати кульгати'). Закінчення дії передає формула *τελειώνω* *να: περιβродити* док. – *τελειώνω τη ζύμωση* 'закінчити бродити'. Кількісно-розподільні характеристики дії виражають пояснення дієслів із словами *όλα* 'все', *πολλά* 'багато': *перебити* – док. 2) (посуд тощо) *σπάζω όλα, πολλά*; 4) вбити (багатьох) – *σκοτώνω, σπάζω πολλούς*. Спосіб перебігу дій передають використовувані в поясненнях дієприслівники: *перебігти* док. – пройти (швидко) *περνώ τρέχοντας*, 2) перетнути (швидко) *διασχίζω τρέχοντας*.

У тлумачній частині перекладних словників укладачі часто вдаються до фіксації змістової аналогії, щоб окреслити лексичні значення одиниць, які в цільовій мові мають виражати змістові зв'язки (семантичну асоціацію з іншими словами, зокрема мотиватора), а також структурні через вираження співвіднесення з тією або тією словотвірною моделлю чи словотвірною (або морфемною) структурою слова. За цих обставин у пояснювальній частині перекладного словника з'являються повторювані регулярні формули пояснення, що експлікують ту семантику, яка у вихідній мові не має паралельних засобів вираження. Отже, для використання словотвірної аналогії з метою семантизації одиниць необхідно враховувати аналогію, що діє як механізм вирівнювання форм в одній мові за зразком регулярно утворюваних одиниць з одним спільним категорійним словотвірним значенням (типу виконавець дії, особа-носій певної ознаки – за місцем проживання, зовнішньою ознакою, знаряддя дії і т.ін.), за подібністю семантичного співвідношення основи і форманта в похідному, способу словотворення, словотворчого засобу (в межах найзагальнішої класифікації – префікси, суфікси, основи). До того ж необхідне окреслення теми лексичного угруповання слів на зразок назв дерев, назв малят, інтенсивно виявлюваних ознак, інших типових мотиваційних зв'язків основних частин мови.

Розпочнімо з «крайнього» випадку: у вхідній мові існує модель афіксального, точніше, суфіксального творення тематично подібних між собою дієслів, дію яких схарактеризовано твірним іменником, що називає маля, яке народжується: *пороситися, телитися, ценитися, ягнитися*. Перифрастично їх можна описати формулою ‘народжувати когось малого (поросю, теля, щеня, ягня)’. Такі слова існують також у сучасній російській мові, як і лексеми укр. *котитися* та рос. *котится* зі значенням ‘народжувати малят’ (про дрібних тварин – кішок, овець тощо). Наявні розходження в тлумаченні цього слова в різних етимологічних словниках і в різних етимологів. «Етимологічний словник української мови» пов’язує його з праслов’янським *kotiti se* ‘кидати, метати; перевертати, котити’. Фасмер вважає, що вірогідне припущення про зв’язок цієї лексеми з латинським *catulus* ‘різні малі тварини; щеня’. Л.А. Булаховський припускає зв’язок з праслов’янським *kotъ*, що могло бути пов’язане зі словом, пізніше зниклим, на позначення молодих тварин узагалі, спорідненим із латинським *catulus* та давньоісландським *had na* ‘козеня’ (ЕСУМ 3).

У новогрецькій мові модель називання дії за твірною іменниковою основою, що вказує на малу істоту, відсутня. І в перекладних російсько-новогрецькому (РНГС) та українсько-новогрецькому (УНС) словниках у пояснювальній частині, де семантизуються такі лексеми, стоять формули тлумачення ‘народжувати + назва недорослої істоти’: *пороситися – тікто, γεννάω* (για τα γουρούνια), *телитися γεννώ, тікто* (για αγελάδα), *ценитися γεννώ σκυλάκια, ягнитися γεννώ* (επί προβάτων), а в дужках пояснено ‘про свиней, корів, собак, овець’.

Характерним для новогрецької мови є схрещування лексичних значень дієслів *γεννώ* і *тікто*, що відомі і протиставлювані в новогрецькій мові за значенням. Г. Бабінйотис пише, що дієслово *γεννώ* стосувалося лише чоловіків, а *тікто* жінок. Перше було синонімом *γονιμοποιώ* ‘запліднювати’, а друге – *φέρω στον κόσμο* ‘приносити в світ, народжувати’: *ο άνδρας γεννάει, η γυναίκα тіκτη* ‘чоловік запліднює, жінка народжує’.

Згодом значення цих слів зблизилися, як і контексти їхнього вживання. Висловлювання *η κότα γεννάει αυγά* ‘курка несе (буквально – народжує) яйця’ сприймається в новогрецькій як правильне (ΛΝΕΓ: 414).

Регулярність творення одиниць за певними словотвірними, лексико-словотвірними, морфолого-словотвірними категоріями формує у вихідній мові зразки-парадигми для вирівнювання їхніх форм. Водночас вона спонукає до регулярного відтворення їхньої семантики в цільовій мові, у якій такі еквіваленти часто відсутні, а тому в метамові перекладних словників потрібні типові формули-перифрази, що забезпечують семантичну аналогію.

Проте на цьому шляху виникають труднощі не лише в пошуку перекладного еквівалента, а й у формулюванні його в пояснювальній частині реєстрової одиниці. Іноді вона вказує тільки родові поняття: рос. *масленок – είδος μανιταριού, опенок – είδος μανιταριού*, тобто містить лише словосполучення ‘різновид гриба’ (РНГС). У російсько-німецькому словнику в цих випадках наводять німецькі еквіваленти, що є словотвірною паралеллю російських та українських слів: *маслюк – масленок – der Buterpilz*. До нього додано лексему з ботанічної

номенклатури: *der Boletus*. Іменник *опеньок* перекладено двома німецькими словами: *der Hallimasch* та *der Honigpilz* (РНС). У короткому новогрецько-українському словнику ці слова відсутні в реєстрах (НУС).

Отож, сьогодні необхідне вдосконалення реєстрів українських словників різних типів, а також пояснювальних частин статей з метою наближення їх до норм української мови, поповнення реєстрів новими словами, а пояснювальних частин неосемантизмами, з обов'язковим врахуванням словотвірної аналогії.

Лексикографічні праці

БУС – Білорусько-український словник / Півторак Г.П., Скопненко О.І.; за ред. Г.П. Півторака. – К.: Довіра, 2006.

ЕСУМ 3 – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 3 / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] / Уклад. Р.В. Болдирев [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1989.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.

НУС – Новогрецько-український словник / Упор. Н. Клименко, О. Пономарів, Є. Чернухін. – К.: Українська енциклопедія, 2005.

ОСУМ – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головащук, М.М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: Довіра, 1994.

РНГС – Русско-новогреческий словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1966.

РНС – Русско-немецкий словарь / Под ред. А.Б. Лоховица. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1960.

РУС – Русско-украинский словарь: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1968.

СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – Вид. друге, випр. і допов.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / Укл.: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

УНС – Українсько-новогрецький словник / Упор. Н. Клименко, О. Пономарів, А. Савенко. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008.

УОС – Український орфографічний словник / Укл.: В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун; за ред. В.Г. Скляренка. – К.: Довіра, 2007. – Вид. 7-е, переробл. і допов.

ΒΛΞΛ – Παπακυριάκου-Απέργη Ε., Παπακυριάκου Χ. Βασικό λεξικό ξένων λέξεων της νέας ελληνικής. – Αθήνα, Gutenberg, 1997.

ΛΚΝ – Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θ/κη: Ιστιτούτο νεοελληνικής σπουδών, 1998.

ΛΝΕΓ – Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα. Κέντρο λεξικολογίας. Ε. Π. Ε, 1998.

ΝΕΛ – Κριαράς Ε. Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας. – Αθήνα: Εκδ. Αθηνών, 1995.

Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарощені» словотвірні значення (в типологічному аспекті)¹

Одним з основних понять, які узагальнюють словотвірні зв'язки між словами, є мотивація. Її розуміють як формальні та семантичні взаємовідношення між синхронно похідним словом та його твірним. Розкриття мотивації слів допомагає впорядкувати відношення похідності між одиницями словотвірної системи, вивести правила породження слів, за допомогою яких можна розуміти подільні на морфеми слова і утворювати нові за заданою семантичною різницею [Милославський 1980: 117]. Ці правила можна сформулювати на основі систематизації словотвірних типів мови та з урахуванням семантичного відношення між твірною основою та словотворчим формантом. На цьому шляху неминуче постає питання про розуміння словотвірного значення слова чи афікса. З'ясування цього питання дуже важливе для характеристики словотворення окремої мови, а також для зіставного його вивчення в межах кількох мов.

Ми дотримуємося пояснення словотвірного значення як узагальненого (категорійного) значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта. Слідом за І.Г. Милославським [Там само: 10] вважаємо, що словотвірне значення слід розуміти як інваріантну семантичну частину того чи іншого афікса. Однак, порівнюючи в синхронному плані словотвірні системи мови, ми повинні окреслювати не лише інваріантні, регулярні, виражені афіксами значення, а й враховувати ті його компоненти, що здатні доповнювати інваріантне значення афікса. Ряд учених пропонували розглядати всі варіантні семантичні додатки, пов'язані з уживанням афікса в оточенні інших морфем, як «нарощені» значення, що виникають унаслідок взаємодії різних морфем усередині слова [Янко-Триницкая 1963: 87].

Такий розгляд допомагає показати, з одного боку, «нарощені» значення як системно породжувані компоненти значення в кожній мові. З другого боку, він дозволяє здійснювати різну, але співвідносну кваліфікацію «нарощених» значень афік-

¹ Уперше опубліковано в: *Іноземна філологія*. – 2002. – Вип. 32-33. – С. 35-39. Подаємо за оновленою версією, опублікованою в: *Українська елліністика*. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 209-215.

са певного словотвірного типу однієї мови як регулярних словотворчо виражених значень одиниць іншої мови. Завдяки цьому з'являється можливість показу властивих кожній мові механізмів породження похідних одиниць за певними семантичними схемами зі збереженням відношень компонентів у словотвірних зразках-типах, словосполученнях, композитах. У такий спосіб їх можна порівнювати в межах різних мов. Для підтвердження цієї тези проаналізуємо кілька словотвірних типів новогрецької та східнослов'янських мов.

У новогрецькій мові існує словотвірний тип, за зразком якого утворюють похідні іменники зі значенням «запах, рідше смак того, що названо твірним іменником». Це значення виражається суфіксом **-ιλ(α)**. Твірні іменники найчастіше є назвами продуктів харчування: то βούτυρο масло – η βουτυρίλα запах масла, то γάλα молоко – η γαλατίλα запах молока, то κρέας м'ясо – η κρεατίλα запах м'яса, то κρεμμύδι цибуля – η κρεμμυδίλα запах цибулі, то λάδι олія – η λαδίλα запах олії, ο σκόρδος часник – η σκوردίλα запах часнику.

Вони називають також тварин, що мають характерний, часто неприємний, запах: то πρόβατο вівця – η προβατίλα овечий запах, ο τράγος цап – η τραγίλα запах цапа або барана.

Зрідка твірні є назвами явищ, предметів довкілля: то δάσος ліс – η δασίλα запах лісу, то χώμα земля, ґрунт – η χωματίλα запах землі (особливо після дощу).

Деякі похідні іменники цього словотвірного типу розвивають переносні значення. Так, іменник η βαρβατίλα виражає два значення. Пряме – «неприємний запах тварин» і переносне «поганий запах немитої людини». Лексема η φαρμακίλα, що мотивована іменником το φάρμακο ліки, виражає пряме значення, що синонімічне значенню іменника η φαρμακάδα гіркота (смак гіркого), та переносне *душевний біль*.

Аналіз похідних, утворюваних за цим типом, свідчить про те, що не всі словосполучення, залежний член яких називає предмети (в широкому розумінні) з характерним запахом, стають твірною базою для афіксальних похідних з суфіксом **-ιλ(α)**. Серед них, наприклад, відсутні іменники, похідні від назв квіток. Значення «запах певної квітки» реалізується у новогрецькій мові в межах словосполучень, що не стають словами-згортками: *запах троянди, жасмину, матіоли*.

У новогрецькій мові трапляються іменники з суфіксом **-ιλ(α)**, утворювані за іншим, порівняно з попереднім, типом, у якому роль твірного виконує прикметник: σάπιος гнилий, зіпсований – η σαπίλα гниль. Деякі такі слова також розвивають переносні значення: ζινός кислий – η ζινίλα 1) кислий смак, кислота та 2) неприємний запах кислого в роті, згага. В першому своєму значенні іменник η ζινίλα є синонімом слова η ζινάδα.

У сучасних східнослов'янських мовах відсутні типи творення суфіксальних слів зі значенням «запах чогось», подібні до щойно названих у новогрецькій. Ця семантика виражена в них у межах словосполучень з двох іменників, один з яких реалізований іменником «запах», а інший – іменником у родовому відмінку, що є назвою предмета або явища, характерною ознакою яких є запах. Лише в небагатьох словах, що називають сорти м'яса, можливе супровідне значення запаху, сема «чутно запах» *ακούω βρόμα*, пор.: рос. *слышно псину* (*пахнет псиной*) (тобто, чувається запах псины), укр. *чутно собачатину*.

Порівнювані мови відрізняються реалізацією ще одного іменникового словотвірного типу, за зразком якого утворюють іменники-назви дерев, кущів, рослин від назв їхніх плодів. У східнослов'янських мовах лише в поодиноких прикладах на словотвірному рівні реалізоване зіставлення слів типу: укр. *яблуко* – *яблуня*, рос. *яблоко* – *яблоня*, білор. *яблык* – *яблыня*. У словотвірному словнику російської мови О.М. Тихонова [Тихонов 1985] ці два слова подані як різнокореневі. У праці І.Т. Яценка [Яценко 1980-1981] українські іменники поділені на морфеми, отже, їх кваліфіковано як слова одного словотвірного ступеня похідності, що мають зв'язані основи. У роботі А.М. Бардовича та Л.М. Шакуна [Бардовіч, Шакун 1975] білоруські слова поділено на морфеми, однак їх теж тлумачать як словотворчо непохідні.

Отже, у східнослов'янських мовах щойно названий тип можна віднести швидше до потенційних, ніж реалізованих. Натомість у новогрецькій він належить до регулярних та продуктивних. Відношення похідності за семантичною схемою «плід – назва дерева, куща, рослини, що дають цей плід», у ній виражене словотворчим суфіксом **-i(á)**. За цим типом утворюють численні назви фруктових та інших дерев. Нижче наводимо пари слів, у яких перше слово – назва плоду, друге, похідне, – найменування дерева, куща: то *αχλάδι* груша – *η αχλαδιά*, то *βερίκοκο* абрикоса – *η βερικοκιά*, то *τσαουλί* абрикоса (різновид) – *η τσαουλιά*, то *βύσσινο* вишня – *η βυσσινιά*, то *δαμάσκηνο* слива – *η δαμασκηνιά*, то *κορόμηλο* алича – *η कोरोμηλιά*, то *κεράσι* черешня – *η κερασιά*, то *κίτρο* грейпфрут – *η κитριά*, то *λεμόνι* лимон – *η λεμονιά*, то *μανταρίνι* мандарин – *η μανταρινιά*, то *πορτοκάλι* апельсин – *η πορτοκαλιά*, то *νεράντζι* померанець – *η νεραντζιά*, то *κάστανο* каштан – *η καστανιά*, то *κράνο* кизил – *η κρανιά*, то *κιδώνι* айва – *η κιδωνιά*, то *μήλο* яблуко – *η μηλιά* яблуня, то *φίρικι* кримське яблуко – *η φιρικιά*, то *μούρο* шовковиця – *η μουριά*, то *μούσμουλο* мушмула – *η μουσμουλιά*.

Ці назви у новогрецькій мові утворюються настільки продуктивно, що об'єднуються у певні тематичні групи. Серед них можна виділити назви дерев, що дають плоди-горіхи то *καρύδι* волоський горіх – *η καρυδιά*, то *αμύγδαλο* мигдаль – *η αμυγδαλιά*, то *φουντούκι* фундук, лісний горіх – *η φουντουκιά* ліщина, то *φιστίκι* фісташка – *η φιστικιά*; кущів, що родять ягоди: то *βάτσινο* ожина – *η βατσινιά*, то *σμέουρο* малина – *η σμεουριά*, то *φραγκοστάφυλο* смородина – *η φραγκοσταφυλιά*. Їх доповнюють найменування дерев, вирощуваних у садках: то *ροδάκινο* персик – *η ροδακινιά*, то *νεκταρίνι* нектарин – *η νεκταρινιά* (різновид персика, одержаного внаслідок схрещення персика зі сливою), то *ρόδι* гранат – *η ροδιά*, то *σῦκο* інжир – *η συκιά*, о *χουρμάς* фінік – *η χουρμαδιά* та декоративних: то *σουρβό* горобина – *η σουρβιά*.

Аналізований тип стає основою творення назв рослин, більшість з яких дає наземні плоди: то *αγγούρι* огірок – *η αγγουριά* (рослина), то *καρπούζι* кавун – *η καρπουζιά*, то *κολοκίθι* гарбуз – *η κολοκυθιά*, *η μελιτζάνα* баклажан – *η μελιτζανιά*, *η ντομάτα* помідор – *η ντοματιά*, то *πεπόνι* диня – *η πεπονιά*, *η φράουλα* полуниця – *η φραουλιά*. Така сама семантична схема творення двох синонімічних іменників, що позначають пляшковий гарбуз то *φλασкі* – *η φλασκιά*, то *νεροκολόκυθο* – *η νεροκολοκυθιά*. Її похідними є назви бобових рослин: то *μπιζέλι* горох (різновид) –

η μιτζελιά, то реβίθι горох – η реβιθιά, то κουκкі бiб – η κουκιά, η φακή сечовиця – η φακιά, то φασόυλι квасоля – η φασουλιά.

Семантичне відношення складників цього типу реалізоване у парах слів, одне з яких називає квітку, а інше – рослину з цією квіткою: то γαρίφαλο гвоздика – η γαριφαλιά, то τριαντάφυλλο троянда – η τριανταφυλλιά куш троянд, то χαμομήλι ромашка – η χαμομηλιά.

На тлі численних словотвірних пар зі значенням «плід – назва дерев, що його дають», трапляються в новогрецькій мові слова, в межах яких подібно до східнослов'янських мов ці значення співіснують, отже, вони словотворчо не виражені. Це стосується назв плодів, які ростуть під землею: то ρεπάνι редька, то ρεπανάκι редиска, то παντζάρι буряк, то τεύτλο (інший різновид буряка), то καρώτο морква. Виняток становить словотворча пара η πατάτα картопля (плід) – η πατατιά (рослина).

Не розрізнено згадувані значення у багатьох назвах зернових: η βρόμη овес, то κεχρί просо, то κριθάρι ячмінь, то μαυροσίταρο гречка, η σίκαλη жито, то σιτάρι пшениця. Винятком є пара слів: то καλαμπόκι кукурудза – η καλαμποκιά.

У грецькій мові в багатьох порівняно нових запозиченнях ці значення також співіснують: то ακτινίδιο кiві, то авокάντο авокадо, ο ανανάς ананас, тоді як у давніших вони словотворчо розрізнені: η μπανάνα банан (плід) – η μπαναλιά (рослина). Збіг щойно названих значень в одному слові мови інколи усуває основокладання, пор.: η ελιά олива (дерево і плід) та ο ελαιόκαρπος олива (плід), то ελαιόδενδρο олива-дерево.

Ряд іменникових суфіксальних типів новогрецької мови, що не реалізовані механізмом словопородження сучасних східнослов'янських мов, можна продовжити. Ми вже мали нагоду писати про них [Клименко 2000]. Тут згадаємо хоча б ще один продуктивний тип, що охоплює похідні іменники – назви наслідку дії за предметом, яким здійснюють цю дію: то κουπί весло – η κουπιά удар веслом, то μαχαίρι ніж – η μαχαίριά поріз ножом, то ψαλίδι ножиці – η ψαλιδιά поріз ножицями, η τσάντα сумка – η τσαντιά удар сумкою.

Ця семантична схема суфіксального творення слів у східнослов'янських мовах не має словотворчого втілення, оскільки більшість найменувань-наслідків дії утворюється в них від дієслів, тобто сема «дії» в них є обов'язково вираженою за допомогою дієслівної кореневої морфемі. Натомість у новогрецькій мові в щойно наведених прикладах ця сема належить до прихованих, нарощених, а значення «результату» (дії) внаслідок застосування певного предмета виражене багатозначним іменниковим суфіксом **-ι(ά)**.

Аналізовані слова показують специфіку формування певних типів формальних перетворень різнорівневих одиниць, пов'язаних з типізацією вираження словотвірної та лексичної семантики, характерну для кожної мови або їх груп. У порівнюваних мовах багато складних слів формуються на основі згортання тих самих типів словосполучень, наприклад, двочленних: іменника у називному відмінку плюс іменника у родовому відмінку або тричленних: іменника в називному відмінку плюс прийменникового родового відмінка та іменника в орудному відмінку. Однак мови відрізняються лексико-семантичним наповненням цих словосполучень, як і засобами перетворення їх у слова. Ті значеннєві співвідношення,

що в одних мовах (наприклад, у східнослов'янських) виражені словосполученнями: «запах, смак чого-небудь», «плід дерева, куща – назва дерева, рослини», «слід від удару, поріз предметом» тощо, в інших (наприклад, новогрецькій) оформлені словами, утвореними суфіксальним способом: *η αβγουλίλα* запах яйця, *η καστανιά* каштан (рослина), *η δαχτυλιά* подряпина від нігтя.

Вибірковість дії механізму словопородження помітна в кожній мові. Сам вибір і формування словотвірного типу – зразка для творення слів закріплені традицією. І якщо тип живий, то він і продуктивний. За його схемою утворюються похідні слова тими способами, що прийняті в мові. Це виявляється не лише в дії механізму афіксального словотворення, а й у процесах основоскладання.

Так, у новогрецькій мові на тлі нечисленних афіксальних утворень типу *η φασουλάδα* суп з квасолі засвідчені композити *η κοτόσουπα* бульйон з курки, *η κρεμμυδόσουπα* суп з цибулі, *η λαχανόσουπα* овочевий суп, *η χορτόσουπα* суп із зелені, *η ντοματόσουπα* суп з помідорами, *η ψαρόσουπα* юшка, що відсутні в східнослов'янських.

На основі словосполучень у новогрецькій оформилися слова-згортки, що є назвами пирогів за їх начинкою, яких немає у східнослов'янських мовах і котрі реалізують семантичну схему – пиріг з ...: *η κοτόπιτα* пиріг з куркою, *η κρεατόπιτα* з м'ясом, *η λαχανόπιτα* з овочами, *η μηλόπιτα* з яблуком, *η σπανάκοπιτα* зі шпинатом, *η τυρόπιτα* з сиром, *η χορτόπιτα* з зеленню.

За подібною до попередньої схемою у новогрецькій мові утворюються найменування різноманітних салатів, що в східнослов'янських перекладаються словосполученнями «салат з чого-небудь»: *η αγγουροσαλάτα* з огірків, *η αγγουροντοματοσαλάτα* з огірків та помідорів, *η κρεμμυδοσαλάτα* з цибулі, *η μελιτζανοσαλάτα* з баклажанів, *η ντοματοσαλάτα* з помідорів, *η ταραμοσαλάτα* з ікри частикової риби, *η χαβιαροσαλάτα* з ікри, *η φρουτοσαλάτα* з фруктів.

Семантична схема творення похідних однієї словотвірної категорії дозволяє групувати слова в певні класи з урахуванням способів та засобів словотворення, а також виражених і нарощених, прихованих значень. Такий аналіз уможливує словотвірну систематизацію слів у межах однієї мови і подальше зіставлення фрагментів словотвірних систем різних мов.

Розглянемо в цьому плані похідні лексеми-назви осіб, що містять семи «любитель», «шанувальник», «пристрасний прихильник чого-небудь». У східнослов'янських мовах такі семи містять деякі суфіксальні похідні: укр. *службіст*, рос. *службист*; композити з основами **-люб**: *бабололюб*, *грошололюб*, *життєлюб*, *ласололюб*, *правдолюб*, *природололюб*, *розкошололюб*, *свободололюб*, *славолюб*, *самололюб*, *слов'янолюб*; **-їд**: *буквоїд*, *дармоїд*, *мироїд*, *м'ясоїд*, *самоїд*, *серцеїд*, *сироїд*. Деякі з цих композитів є кальками грецьких слів: *ο βιβλιόφιλος* книголюб, *ο φιλόανθρωπος* людинолюб, *ο ανθρωποφάγος* людиод, людоджер.

Окрему групу становлять запозичені слова з другими засвоєними з грецької мови основами. Одна з них **-філ** здебільшого позначає осіб-шанувальників, друзів певних народів: *англофіл*, *москвофіл*, *полонофіл*, *русофіл*, *слов'янофіл*, *українофіл*, рідко прихильників деяких занять, предметів: *бібліофіл*. Як у грецькій, так і в східнослов'янських мовах у певному значенні основа **-філ** антонімічна осно-

ві **-фоб**, що вказує на людину, яка боязко (іноді з політичних міркувань) ставиться до інших народів: *англофоб*, *русофоб*, *слов'янофоб*, *туркофоб*, *українофоб*.

У частині композитів-назв осіб використовується основа **-ман**, що в грецькій виражає значення «пристрасне захоплення чимось». У новогрецькій ця основа входить до складу прикметників, пор.: *бібліоман* – *βιβλιομανής* «який пристрасно збирає книжки», *графоман* – *γραφομανής*, *театроман* – *θεατρομανής*, *меломан* – *μουσικομανής*. Іноді це захоплення буває хворобливим: *еротоман*, *клептоман*, *наркоман*, *токсикоман*.

У новогрецькій мові до цієї групи входять композити з основою **-латрής**, що співвідносна з іменником *о л'атрής* прихильник, шанувальник, *η л'атрісса* прихильниця, шанувальниця. У складних словах ця основа вказує на пристрасного шанувальника того, що названо першою основою композита: *о βιβλιολάτρής* пристрасний прихильник книжок, *о патридоλάтрής* той, хто дуже любить вітчизну.

Подібно до слов'янських мов у новогрецькій мало суфіксальних слів, що мають нарощене значення «любитель чого-небудь». Особливо цікаві випадки суфіксального розрізнення професійного і любительського заняття особи, захоплення та пристрасного захоплення чим-небудь. Так, іменники *о хоревтіс*, *η хорев'єтріа* називають соліста (-ку) або учасника танцювального ансамблю, а слова *о хоревтар'ас*, *η хоревтар'оу* – характеризують танцюриста (-ку), тобто людей, які вміють і люблять танцювати. Лексема *о таξιδι'от'ής* – називає пасажера, або людину, що подорожує. Синонімічні іменники чоловічого роду *о таξιδι'ар'ής*, *о таξιδев'т'ής* та жіночого *η таξιδі'ара*, *η таξиде'ўтра* називають любителів подорожей, частих поїздок.

На відміну від слов'янських у новогрецькій мові значно більше композитів, у яких друга основа виражає значення «пристрасного захоплення чим-небудь». До тих, що вже згадані, можна додати основу **-пот'ής**: *о кафе'п'от'ής* той, хто п'є багато кави, *о хасисоп'от'ής* той, хто зловживає гашишем. У ній більш продуктивний ряд назв осіб з основою **-фа'γος (-їд)**: *о креμμυδο'φ'α'γος* той, хто любить їсти цибулю, *о скордо'φ'α'γος* – часник, *о τυρο'φ'α'γος* – сир, *о ψαρο'φ'α'γος* – рибу, *о лахано'φ'α'γος* – овочі, *о хорто'φ'α'γος* – зелень, *о креато'φ'α'γος* – м'ясо.

У сучасній українській мові упродовж останнього десятиліття значно зросла кількість неологізмів з компонентом **-ман**: *балетоман*, *бітломан*, *біблієман*, *відеоман*, *дієтоман*, *лірикоман*, *магазинман*, *москвоман*, *пивоман*, *погодоман*, *титулман*, *фанероман*, *фантастоман*.

Розгляд словотвірної мотивації, регулярних і нарощених значень похідних слів у типологічному аспекті розширює можливості характерології кожної мови, дозволяє описувати як словотворчо реалізовані, так і потенційні, але системно передбачувані значення.

Література

1. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. – Мінськ, 1975. – С. 784.
2. Клименко Н.Ф. Словотвірний потенціал частин мови та його вплив на словотворення // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2000. – С. 118-130.

3. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998.
4. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М., 1985. – Т. 1-2.
6. Янко-Триницкая Н.А. Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах // Развитие современного русского языка. – М., 1963. – С.83-97.
7. Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. – К., 1980-1981. – Т. 1-2.

Словотвірно-лексичні значеннєві зв'язки слів, що вербалізують той самий концепт у мові¹

Встановлення семантичної структури базових концептів мови вимагає різноаспектного її розгляду. Частиною його може бути розкриття словотвірних і лексичних значеннєвих зв'язків між похідними гнізд, що співвідносні з одним концептом, але мають різні вершинні слова. При цьому в словотвірному плані цікаво простежити відмінності між такими зв'язками в гніздах, очолюваних вільними та зв'язаними коренями. У лексичному плані важливо намітити парадигми лексем цих гнізд, що об'єднують їх як синоніми, антоніми, на основі гіперо-гіпонімічних або тематичних відношень. Такий аналіз дозволяє показати своєрідність словотвірної семантики, а також лексичних відношень слів у мовно-концептуальному просторі вираження певного концепту.

У семантичному полі ословленого концепту ΜΟΡΕ (ΘΑΛΑΣΣΑ) в двох зіставлених мовах перебувають дієслова *плавати, плисти, купати, купатися* *πλέω, κολυμπώ* як такі, що орієнтовані на дії у воді й пов'язані з водою, а також їхні похідні. Семантеми цих дієслів виявляють певну подібність і відмінність структур, як і окреслення дій стосовно води і моря зокрема. Українська лексема *купати* синонімічна дієсловам *мити, занурювати* у щось рідке і стосується дій як істот, так і рослин (образно): *купати дитину, верби купають свої віти у воді*. Фразеологізм із цим стрижневим словом *купати дитину (в барвінку, любистку)* має значення «мити дитину відваром пахучих трав, щоб вона виростила вродливою і щасливою». Співвідносне дієслово з часткою *-ся* *купатися – митися, освіжатися* вказує на дію, звернену виконавцем на самого себе *купатися у ванні, у річці, озере, морі* тощо, а також має переносне значення «мати всього вдосталь, досхочу», «бути дуже багатим». Його переносні значення виявляються в кількох фразеологізмах, де змінено середовище купання (воду) на рідину, в якій зазвичай не купаються і не миються (мед, молоко) *купатися в меду, молоці*, або на тверді предмети (золото) *купатися в золоті*, тобто жити в розкошах, щасливо, мати всього вдосталь, *купатися як сир у маслі* – жити безтурботно, у достатку. У фразеологізмі *купатися в окропі* це середовище взагалі неприйнятне для істот в нормальному стані. Він формує образ людини дуже запальної і невтриманої.

¹ Уперше опубліковано в: Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 11. – Кн.1. – С. 196-201. Подаємо за оновленою версією, опублікованою в: Українська елліністика. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 512-521.

Похідний іменник *купіль* від дієслова *купатися* у фразеологізмі «*вихлюпнути з купелем дитину*» виражає значення «за другорядним, негативним не визнавати, не помічати суттєвого, основного».

Дієслово *плавати* багатозначне. Крім значення «пересуватися в різних напрямках, тримаючись на поверхні води або у воді» (це можуть робити люди, птахи, риби, човни тощо), воно має ще й часткові прямі «пересуватися по воді на човні, пароплаві, ракеті, судні, подорожувати» та переносні, де вказано інше порівняно з водою середовище пересування «плавно й легко літати, рухатися в повітрі про птахів, літальні апарати, людину в космічному просторі, бути оповитим маревом, туманом» *місто плавало у мареві*, та бути недосконалим в інтелектуальному просторі – не знаючи чого-небудь, говорити або діяти наздогад, плутано.

Кілька фразеологізмів зі стрижневим словом *плавати* ґрунтуються на його переносних значеннях: *плавати м'яко (на мілкому)* – не мати достатніх здібностей, знань, сил, досвіду і т. ін. для якої-небудь справи; *плавати як сир у маслі* (з синонімами *як вареник у маслі, як бобер у салі*) – жити дуже добре, у достатках, розкошах.

Грецькі дієслова *κολυμπώ* та *πλέω* мають іншу структуру семантики. *Κολυμπώ* «плисти» означає рух у воді за допомогою рук і ніг для утримання на поверхні. Він стосується людей і тварин. Рух людини у воді порівнюють із рухом у воді риб, дельфінів: пливе як дельфін *σαν δελφίνι*, плаває як риба *σαν ψάρι*. Переносне значення дієслова *κολυμπώ* вказує на стан занурення у воду або переповнення нею: *η σαλάτα κολυμπάει στο λάδι* (буквально салат плаває в олії); *κολυμπάω στον ιδρώτα* (буквально купаюся в поту) я весь у поту. Інше його переносне значення «мати чогось досхочу, вдосталь» має паралель з відповідним українським дієсловом *купатися*: *κολυμπάει στα πλούτη* купається в розкошах, *~ στο χρυσάφι* ~ в золоті, *~ στο χρήμα* ~ в грошах.

Дієслово *πλέω* «плавати, плисти» означає «рухатися по водній поверхні, контролюючи хід і швидкість (суден, кораблів); подорожувати морем, океаном, річкою тощо (про людей), а також рух чогось, що ми помічаємо на поверхні води, не занурюючись у неї»: *τα νούφαρα έπλεαν στη λίμνη* латаття плавало в озері, *τα μικρά κομμάτια φελλού έπλεαν στο κρασί* дрібні шматочки корка плавали у вині. Переносне значення цього дієслова «здаватися дуже малим відносно чогось великого або дуже великого» по-українському найадекватніше перекладати дієсловом *тонути*: *αδυνάτισε τόσο, που πλέει μέσα στο σακάκι του* він настільки схуд, що тоне у своєму піджаку. Своїм значенням «мати чогось дуже багато, досхочу» *πλέω* перетинається з дієсловом *κολυμπώ* та українським *плавати*, пор.: *το φαγητό πλέει στη σάλτσα* страва плаває в соусі; *δεν ξέρει τι έχει πλέει στο χρήμα* він не знає нестатків, бо купається в грошах; *το πρόσωπο του έπλεε στον ιδρώτα* обличчя його було мокрим від поту.

Грецькі дієслова *κολυμπώ* та *πλέω* на відміну від українських *купати*, *купатися*, *плавати*, *плисти* мають чітку спеціалізацію щодо плавання у воді своїми силами (*κολυμπώ*) та на транспорті (*πλέω*). Підтвердженням цього є назви плавців у новогрецькій мові, що утворюються тільки від дієслова *κολυμπώ*: *ο κολυμβητής* (це і купальник, і плавець – учасник змагання), *η κολυμβητήρια* – купальниця та

плавчиха. Басейн для плавання людей і для проведення змагань називають віддієслівним іменником *το κολυμβητήριο* (а ще запозиченням з венеційської *η πισίνα* *pisina*, італ. *piscina*).

Дієслово *κολυμπώ* та іменник *το κολύμπι*, а також *πλέω* в своїх прямих значеннях можуть стосуватися плавання людини будь-де: у морі *σε θάλασσα*, у річці *στο ποτάμι*, в озері *στη λίμνη*, птахи можуть купатися ще й у калюжі ~ *στη λούτσα* (що є слов'янізмом у грецькій – *luža*).

До речі, в переносному значенні цю дію приписують, наприклад в українській, людині. Згадаймо Шевченкові рядки: *Мені здається, я не знаю / А люди справді не вмирають / А перелізе, що живе, в свиню, абощо / Та й живе, купасться собі в калюжі, / Мов перш купалося в гріхах*. Вони викликані «Метаморфозами» Овідія. Дієслово *πλέω* плавати, плисти вказує на плавання у водах, придатних для суден та кораблів. Про людей у цьому випадку кажуть *ταξιδεύω με πλοίο* подорожую на пароплаві або пливу в певному напрямку *πλέουμε προς Πάρο* плывемо на острів Парос. Між собою два розглядані грецькі дієслова перетинаються своїми переносними значеннями, що мають паралелізми в сучасній українській мові в цілому ряді її фразеологічних одиниць.

Обидва дієслова неперехідні. Лише в тому випадку, коли потрібно передати перехідне значення типу українського *купати когось*, у грецькій використовують словосполучення з іменником *το μπάνιο*, що позначає дію миття, купання когось *κάνω μπάνιο στο παιδί* купаю дитину і самого себе: *πού κάνεις μπάνιο όταν πας στο εξοχικό σου;* де ти миєшся, коли їдеш на дачу?, а також купання на морі, річці тощо *πηγαίνω για μπάνιο* іду купатися (на море, річку і т. ін.). Цим іменником називають також кімнату в будинку для купання – ванну, а ще посудину, в якій купаються (хоча для вираження цього значення існує окрема лексема *η μπανιέρα*).

Дієслово *πλέω* у грецькій мові безпосередньо потрапляє в семантичний простір слова-імені концепту *ΜΟΡΕ*, ніби передаючи повноваження своєму похідному іменникові *το πλοίο*, що спеціалізується на вираженні значення «засіб пересування на воді (морі, океані, річці тощо)» і класифікує його в словосполученнях залежно від об'єктів і цілей перевезення.

Іменник *το πλοίο* етимологічно виник від давньогрецького дієслова *πλέω* і називає торговельне судно. Поступово він розширив свої значення і в новогрецькій став домінантою цілого ряду найменувань суден та кораблів, витіснивши застарілу назву *η ναυς* військовий корабель і порушивши давньогрецьку опозицію судна торговельного *το πλοίο* та військового *η ναυς* [Μπαμπινιώτης 1998: 1445]. У словосполученнях прикметників з іменником *το πλοίο* засвідчено *ακτοπλοϊκό / αλιευτικό / εκπαιδευτικό / εμπορικό / επιβατικό / καταδρομικό / μεταγωγικό / ναυαγοσωστικό / πετρελαιοφόρο / φορτηγό πλοίο* – каботажне / рибальське / навчальне / торгове / пасажирське / крейсерське / військово-транспортне / рятувальне / нафтоперевізне / вантажне судно. Деякі з цих словосполучень завдяки субстантивації стали іменниками в новогрецькій мові: *το αλιευτικό* рибальське судно, *το καταδρομικό* крейсер, *το πετρελαιοφόρο* танкер (моряки називають його ще *το γκαζάδικο*), *το φορτηγό* вантажне судно, *το υπερωκεάνιο* (з англ. *transoceanic*) трансатлантичний лайнер. Про останній пишуть, що він утратив свою актуальність внаслідок використання

літаків для пересування на дуже далекі відстані. Академік Г. Бамбінїотис відзначає, що синонімом *το πλοίο* став іменник *το βαπόρι*, який поширився в перші десятиліття XIX віку як запозичення з італійської *vapore* – лат *vapori*. В українській йому відповідає *пароплав*. Основа **плав-** співвідносна з прикметником *плавний*, відома в українській як аброморфема в словах *плавбаза*, *плавбатарея*, *плавзавод*, *плавзасіб*. Серед синонімів лексеми *το πλοίο* слід ще згадати *το καράβι* корабель (від середньовічного зменшувального *το καράβιον* – з давньогрецького *ο κάραβος* криветка). Його використовують у художній літературі, у мові моряків, острів'ян, в усному мовленні. В статті *το πλοίο* свого словника Г. Бамбінїотис звертає увагу на використання в Греції крім каботажних суден *τα ακτοπλοϊκά πλοία* ще й *τα πορθμεία* поромів (з синонімом *τα οχηματαγωγά* (калька з англ. *ferry boat*) для переправи людей, автобусів, машин, інших транспортних засобів через перешийки, річки тощо.

У сучасній грецькій мові узагальнювальною назвою суден став ще іменник *το σκάφος* морський і повітряний корабель, яким називають будь-які судна, державні і приватні, великі та малі, *τα πλοία και πλοιάρια* судна і суденця.

Об'єктом аналізу у цій розвідці стали похідні від зв'язаного кореня **ναυ-** у новогрецькій мові, що пов'язані з концептом МОРЕ через категорійне значення «засіб плавання на морі», ширше *τα πλωτά μέσα* плавзасоби. Частина його похідних є синонімами слів з вершинними словами *η θάλασσα*, *οπόντος*, *το πέλαγος*, *η αλς* із загальним значенням «море».

Однак основа, співвідносна з **ναυ-** за значенням «судно», поширена в численних простих афіксальних похідних і ще більше в композитах, які характеризують широке коло явищ і предметів, пов'язаних із морем, і які українською найчастіше перекладають словами і словосполученнями з основою **мор(е)**. Інші іменники, що охоплені концептом МОРЕ, вступають із ним у своєрідні синонімічні зв'язки, а також утворюють синонімічні ряди з іншими словами. Аналіз семантики слів гнізда, утвореного іменником *η ναύς*, показує картину співіснування в його похідних первісного значення «військовий корабель, використовуваний на морі» та нових, набутих значень «морського флоту взагалі», «флоту, що складається з торгових і військових кораблів».

Зв'язаний корінь розгляданого гнізда існує в трьох варіантах: **ναυ-**, **νηο-**, **νεω-**. Основа **ναυ-** трапляється в простих, утворених афіксальним способом словах, що є:

– назвами осіб, професійно пов'язаних з морем: *ο ναύτης* моряк, *το ναυτάκι*, те саме *το ναυτόπουλο* юний моряк, морячок, *ο ναυτίλλόμενος* той, хто освоює фах матроса, матроську справу, *ο ναυλωτής* фрахтувальник суден, *η ναυλώτρια* – фрахтувальниця суден;

– дій, операцій, зумовлених використанням кораблів, що оформлені як іменники: *η ναύλωση*, те саме *το ναύλωμα* – здавання судна в оренду, фрахтування, *ο ναύλος* – плата фрахтувальника за перевезення людей та пасажирів;

– дій, що виконуються на кораблях і з кораблями, які виражені дієсловами: *ναυλώνω* фрахтувати судно або станів, пов'язаних з плаванням на судні: *ναυτίλλομαι* – бути моряком, мореплавцем, *ναυτιώ* страждати від морської хвороби;

– ознак за ними: *ναυτιλακός* морехідний, мореплавний, судновий та наслідків цих дій: *το ναυλωτικό*, те саме *ναυλωτήριο* (з синонімом-комполитом *το ναυλοσύμφωνο*) угода про фрахтування суден;

– об'єднань кораблів: *το ναυτικό* морський флот, *η ναυτιλία* торговий флот;

– зібрань осіб-моряків: *η ναυτοσύνη* матросня;

– місця проживання моряків на суші: *ο ναυτώνας* матроська казарма (на протипагу казармі сухопутних військовиків *ο στρατώνας*);

– хвороб, що виникають під час плавання на морі: *η ναυτία* морська хвороба та ознак цієї хвороби: *ναυτιώδης* який викликає морську хворобу.

Варіант цієї основи **νεω-** – складник афіксальних утворень: *το νεωλκείο* сухий док: *η νεώλκηση* витягування судна на сушу, в сухий док, *νεωλκώ* витягувати (судно) на сушу, *το νεώριο* місце стояння військових кораблів на консервації, *το νεώριο* корабельня, верф.

Інший варіант цієї основи **νηο-** є складником нечисленних композитів: *το νηολόγιο* портовий журнал реєстрації суден, *νηολογώ* реєструвати судно в портовому журналі, *η νηοπομπή* конвой на морі, *η νηοψία* обшук торгових суден.

З названих трьох варіантів найпродуктивнішою є основа **ναυ-**, що має численні афіксальні похідні і велику кількість композитів. Останні є назвами дій та станів. Серед них можна виділити певні семантичні блоки, пов'язані:

– з плаванням суден: *η ναυπλοΐα* навігація, морехідність, судноплавність; аварією кораблів і роботами під час рятування їх: *το ναύαγιο*, те саме *το ναύαγισμα* аварія корабля, *η ναυσιβλαβεία* невелика аварія на судні;

– з особами, що постраждали від такої аварії чи беруть участь у рятуванні корабля та його команди: *ο ναυαγός* той, хто пережив аварію, *ο ναυαγοσώστης* рятівник тих, хто терпить аварію;

– засобами допомоги їм: *το ναυαγοσωστικό* рятівне судно;

– ознаками за дією під час аварії: *ναυαγοσωστικός* рятівний (пор. *η ναυαγοσωστική λέμβος* рятівна шлюпка).

Частина композитів з першою основою **ναυ-** стосується управління кораблями і флотом, різних відомств цього профілю:

– *το ναυαρχείο* адміралтейство, військово-морське міністерство, *το ναυτοδικείο* морський трибунал (на протипагу *το στρατοδικείο* військовий трибунал);

– чинів тих, хто служить у флоті: *η ναυαρχία* звання адмірала; *ο ναύαρχος* командування флотом, адмірал, командувач флоту, *ο ναυακληρία* посада, звання і обов'язки боцмана, *ο ναύκληρος* боцман, *ο ναυπηγός* лоцман, *ο ναυτοδίκης* член морського трибуналу, *το ναυτόπαιδο* юнга;

– їхніх дій, атрибутів: *η ναυαρχίδα* флагман, флагманський корабель; *το ναυαρχικό* флагманський прапор, *ναυαρχώ* бути адміралом, командувати флотом; *ναυαρχικός* ознак флагманський, адміральський, *ναυκληρικός* боцманський.

Інший блок становлять композити, що конкретизують дії стосовно:

– ставання кораблів на якір: *ναυλοχώ* віддавати якір, ставати на якір;

– фрахтування їх: *ο ναυλομεσίτης* посередник у фрахтуванні судна, *ναυλομεσιτικός* посередницький, *το ναυλοσύμφωνο* угода на фрахтування;

– будування кораблів: *το ναυλοπήγημα*, те саме *η ναυλοπήγηση*, *η ναυπηγία* кораблебудування, *η ναυπηγική* наука про кораблебудування, *ο ναυπηγός* суднобудівник, *ναυπηγώ* будувати кораблі;

– віддавання суден під заставу: *το ναυτοδάνειο*, те саме *το θαλασσοδάνειο* займ, позика суден під заставу, *η ναυτασφάλεια* страхування суден.

В окремих блоках можна об'єднати композити стосовно наймання і поповнення команди суден:

– *η ναυτολογία* вербування, набір на судно, призов у флот, *ο ναυτολόγος* вербувальник на флот, *ναυτολογικός* вербувальний (на флот), *ναυτολογώ* вербувати, набирати, наймати на флот, *ο ναυτομεσίτης* посередник у наймі моряків на торговельний флот, *η ναυτομεσιτεία* наймання (часто незаконне) безробітних моряків на судна; *η ναυτεργασία* робота матроса, тимчасово найнятого на судно, *ο ναυτεργάτης* працівник, що найнятий на судно, але не є постійним членом його команди;

– відправлення матросів на кораблі: *η ναυταποστολή* відсилення матросів за кордон для поповнення команди суден.

Значно менше композитів з основою **ναυ-**, що є назвами місць стояння суден: *ο ναύσταθμος* стоянка (лиман, затока) військово-морських кораблів, *ο ναύλοχος* рейд, *το ναυπηγείο* верф, корабельня; затримання матросів: *η ναυτοφυλακή* приміщення для утримування моряків, засуджених морським трибуналом.

Окрему підгрупу формують композити з основою **ναυ-** на позначення морського бою: *η ναυμαχία* бій на морі; того, хто воює на морі: *ο ναυμάχος* і дії: *ναυμαχώ* воювати на морі.

Нечисленні композитні іменники називають предмети чи прилади, які використовували на судні: *το ναύδετο* якірний бакен, *η ναυσιπέδη* корабельний канат, *ο ναυτογράφος* курсограф.

Частині грецьких похідних цього гнізда в українській мові відповідають іменники та прикметники, утворювані від слів *корабель* (запозичене в ній з грецької) та *судно*. У грецькій мові названі іменники також є вершинними словами окремих гнізд (пор. *το καράβι* корабель – *ο καραβοκύρης* власник судна, *το καραβόπανο* парусина, брезент, *το καραβόσκοινο* корабельний канат, *το καραβόσκυλο* собака на кораблі та ін.; *το πλοίο* судно, *το πλοiάριο* суденце, *ο πλοηγός* лоцман, *πλοηγώ* водити судно, бути лоцманом, *ο πλοiάρχος* капітан першого рангу та ін.). На відміну від гнізда з вершинним словом *η ναύς* вони лише опосередковано (через семантичний компонент засіб пересування по воді) пов'язані з концептом МОРЕ. Можливо, саме перехід цього кореня до розряду зв'язаних, часткова втрата твірним словом *η ναύς* своїх позицій як самостійної лексеми в сучасній мові спричинила закріплення за коренем основної функції – вираження загального значення – належності чогось до моря. Він стає знаковим елементом-означенням моря, тобто основою-класифікатором усього класу явищ, дій, засобів дій тощо, тісно пов'язаних з морем, отже, морських. Завдяки цьому він вступає в синонімічні відношення з похідними словами інших гнізд, належних концепту МОРЕ: *το ναύαγιο* аварія корабля на морі, *ο καταποντισμός* затоплення корабля, його аварія, а також дотичних до нього гнізд, співвідносних з цим концептом за значенням «засіб

пересування по морю-воді»: *το ναυάγιο* – *το καταβροτσακισμα* аварія корабля; *ο ναυαγός* – *ο καταβροτσακισμένος* той, хто пережив аварію корабля на морі.

З розглядом гнізда слів, утворюваних від іменника *η ναύς*, стає можливим повніше окреслення семантичного простору концепту ΜΟΡΕ у новогрецькій мові. Особливо це помітно, коли враховувати семантичні зв'язки слів у колі споріднених за коренем одиниць, у лексичних парадигмах (синонімічних та тематичних), а також парадигмах однотипних словосполучень. З аналізом їх вдається встановити спрямованість одних похідних гнізда на вираження значень, що налаштовують їх на зв'язки з новими тематичними групами слів. Так, прикметник *θαλασσής* кольору моря стає в один ряд з прикметниками *γαλάζιος* блакитний, *γαλάνος* голубий, *γλαυκός* кольору морської хвилі, лазуровий, що характеризують колір, властивий морю, з одного боку. З другого боку він абстрагований, віддалений від прямого значення іменника *η θάλασσα* і стосується широкого кола предметів, не пов'язаних з його основним значенням (як, наприклад, *οι θαλασσιές χάντρες* бісер кольору моря).

Інші похідні синонімізуються зі спільнокореневими словами одного гнізда (пор. *θαλασσινός, θαλάσσιος* у гнізді від *η θάλασσα, πελαγήσιος, πελάγιος* – від *το πέλαγος* морський) і водночас стають синонімами у просторі слів-виразників того самого концепту. Слова одного концептуального поля можуть синонімізуватися і формувати абсолютні синоніми. Щойно названі лексеми є синонімами-прикметниками. Трапляються абсолютні синоніми-іменники: *το θαλασσοδάνειο* займ під заставу судна, бодморєя і *το ναυτοδάνειο; η πελαγοδρομία, η πελαγοδρόμηση, το πελαγοδρόμημα* плавання у відкритому морі.

Частина слів утворює часткові синоніми. Вони є серед іменників: *η θαλασσοπορία* мореплавання, *η πελαγοδρομία, η ποντοπορία* плавання у відкритому морі. Ряд синонімів *η θαλασσοπλοΐα, η ναυτοπλοΐα* мореплавання, судноплавання, *η πελαγοπλοΐα* судноплавання у відкритому морі формує нову тематичну групу лексем, до якої входить ще й композит *η ποταμοπλοΐα* річкове судноплавання.

Зрозуміло, що часткові синоніми характеризують той самий об'єкт, явище в частково подібних ракурсах. Це спричинює появу синонімів-похідних, належних до різних гнізд: *η θαλασσοσφάλεια* це страхування людей від нещасних випадків на морі, а *η ναυτασφάλεια*, те саме *ναυτασφάλιση* – страхування корабля на випадок аварії на морі.

Завдяки цьому виникає різноаспектна характеристика концепту. Так, прикметники *θαλασσινός, πελαγήσιος, πόντιος, ενάλιος* стосуються моря, їх перекладають в українській словом *морський*. Однак перший – ознака моря взагалі, другий і третій – моря відкритого (у давньогрецькій третій визначав море закрите), *ενάλιος* – ознака прибережних частин моря.

Названий ряд синонімів розвиває ще й антонімічні відношення за спільною ознакою до слів *χερσαίος* земний, *στεριανός* континентальний, *ηπειρωτικός* материковий. Декотрі з них, субстантивуючись, утворюють інші парадигми антонімів за семами «житель примор'я – житель інших районів біля моря»: *ο θαλασσινός* приморець, *ο μεσογειακός* житель Середземномор'я, *ο στεριανός* житель континенту. До неї приєднується афіксальний іменник *ο ηπειρώτης* житель материка, похідний від іменника *η ήπειρος*.

Частковими синонімами стають дієслова. Так, *πελαγοδρομώ* має пряме значення «плавати у відкритому морі», що синонімічне значенню афіксального дієслова *πελαγίζω*. Однак його переносне значення «заплутуватися в житті, не орієнтуватися в справах, губитися» робить його синонімом дієслова *πελαγώνω*, що як перехідне означає «плисти по морю», а як неперехідне виражає значення «заплутуватися, губитися» (*πελαγώνω στις εικασίες* губитися в здогадах, *πελαγώνω στα χρέη* заплутуватися в боргах). У цьому значенні, але з відтінком «сплутувати, перевертати догори ногами» до них приєднується дієслово *θαλασσώνω* (*θαλάσσωσε στη νέα του δουλεία* він усе сплутав на новій роботі). Остання лексема-дієслово в своєму перехідному прямому значенні «топити, пускати на дно» стає синонімом похідного префіксального дієслова від іменника *ο πόντος* – *καταποντίζω*, що як неперехідне виражає ще й значення «тонути, іти на дно». Це дієслово в свою чергу стає похідним для іменників *ο καταποντισμός*, *η καταπόντιση*. У такий спосіб синонімізуються лексеми різних гнізд: *το ναύαγιο* аварія корабля, *ο καταποντισμός* затоплення корабля, його аварія.

Іменники *το πέλαγος*, *ο πόντος* є виразниками концепту МОРЕ і близькими синонімами в новогрецькій мові, але в ряді випадків їхні похідні зберігають своєрідність своєї давньої семантики. *Ο θαλασσοπόρος* у новогрецькій мові називає мореплавця, що прокладає нові морські шляхи (наприклад, Магелана, Колумба), тоді як *ο ποντοπόρος* іменує того, хто перетинає відкрите море – прохід.

Композитні дієслова *θαλασσομαχώ* та *ναυμαχώ* мають спільний лексико-семантичний варіант «вести війну чи битву на морі», що є єдиним значенням останнього композита. Це його значення мотивує іменники – назви абстрактної дії типу *η ναυμαχία* битва на морі, морський бій, *ο ναυμάχος* воїн, що бере участь у цій битві. Натомість *θαλασσομαχώ* має ще й другий лексико-семантичний варіант «боротися з морськими хвилями, штормом» і мотивує іменники з цими ж словотвірними категорійними значеннями, але з іншою лексичною семантикою: *η θαλασσομαχία* боротьба з морськими хвилями, *ο θαλασσομάχος* особа, що бореться зі штормом. Назване дієслово у цьому своєму другому значенні стає синонімом іншого дієслова: *θαλασσοδέρνομαι* боротися з морськими хвилями, яке розвиває переносне значення «відчувати труднощі, зазнавати ударів долі».

Лексеми аналізованого концепту МОРЕ, утворювані від різних вершинних гнізд, не стають між собою лексичними конверсивами (типу *купувати* – *продавати*). Такі пари можуть утворювати різні за категорією стану, але співвідносні за основою дієслова, отже, одиниці, розрізнявані морфологічно. Скажімо, *καταποντίζω*, перехідне, активного стану означає «топити, пускати на дно». *Καταποντίζομαι* неперехідне дієслово пасивного стану виражає значення «тонути, іти на дно».

Конверсивні відношення встановлюються між лексемами-композитами того самого гнізда, що виражають різноспрямовані дії над тим самим об'єктом, наприклад морським судном. Так, іменник *ο ναυαγός* – це той, хто зазнав аварії на кораблі, а *ο ναυαγοσώστης* – це 1) рятівник кораблів, що зазнали аварії; 2) член рятівної служби на березі моря, який надає допомогу потопельникам.

Слова-члени семантичного простору концепту МОРЕ стають компонентами тих самих тематичних груп лексем. Для прикладу назвімо кілька з них, наприклад

зі стрижневим словом *флот* (у грецькій мові це слова *το ναυτικό* та *ο στόλος*): *το ναυτικό*, *ο θαλάσσιος στόλος* морський флот; *ο πολεμικός στόλος*, *το πολεμικό ναυτικό* військово-морський флот; *ο εμπορικός στόλος*, *το εμπορικό ναυτικό* торговий флот (пор. ще іменник *η ναυπλία* з цим же значенням). Звичайно ці лексеми не вичерпують складу слів з тим самим гіперонімом. До нього входять гіпоніми з іншими коренями, як наприклад *ο ακτοπλοϊκός στόλος* каботажний флот. Тут прикметник утворений від іменникового композита *η ακτοπλοΐα*, в якого перша основа співвідносна з іменником *η ακτή* морський берег. В іншу групу з темою *вода* потрапляє прикметник *θαλασσινός*, що в словосполученні *το θαλασσινό νερό* морська вода групується з такими словосполученнями, як *το βρόχινο νερό* дощова вода, *το πόσιμο νερό* питна вода, *το μεταλλικό νερό* мінеральна вода тощо. Членами групи слів з архісемою «командувач» стають синоніми *ο ναύαρχος* та *ο στόλαρχος* командувач флоту.

Розкриття словотвірних і лексичних зв'язків одиниць, що входять до гнізд з вершинними словами-членами того самого базового концепту, дозволяє повніше окреслити особливості мовно-концептуального вираження уявлень про *море*.

Слід згадати ще один факт, який свідчить про вплив грецької мови на становлення інтернаціональної термінології.

Саме грецька основа **ναυτ-** (від *ο ναύτης* моряк, мореплавець) стала інтернаціональним словотворчим засобом. У формі **-навт** виражає поняття «той, хто плаває», а **-навтика** – плавання. У сучасній українській мові трапляються слова *аеронавт*, *акванавт*, *аргонавт*, *астронавт*, *гідронавт*, *космонавт*, *океанавт*, *стратонавт*.

Не всі вони виникли в грецькій мові, хоча в них використано грецькі за походженням основи. У грецьких словниках засвідчено *οι αργοναύτες* – міфічні герої, члени корабля «Арго» (Αργώ), які допомагали в битві за золоте руно, а також *η αεροναύτης* аеронавт, командир або член екіпажу аеростата. Лексеми *ο αστροναύτης* астронавт, як і його синонім *ο κοσμοναύτης* командир або член екіпажу космічного корабля, у грецькій мові є запозиченнями з англійської *astronaut* (американізм), *cosmonaut*. До запозичень з англійської належать *αστροναυτική* та *κοσμοναυτική* *η αστροναυτική* – *astronautics* – наука, що вивчає організацію і здійснення космічних польотів. Інші інтернаціоналізми це *акванавт* і його абсолютний синонім *гідронавт* зі значенням «командир, дослідник чи пасажир глибоководного науково-дослідного або транспортного засобу, фахівець у гідрокостюмі»; *океанавт* – підготовлена людина, що досліджує глибини світового океану за допомогою спеціального обладнання; *стратонавт* – людина, що здійснює політ на стратостаті. Всі вони є назвами осіб, у будові яких вказано середовище їхньої професійної діяльності (вода, океан, космос, повітря) або рідше апарат, у якому люди «плавають» у стратосфері.

Література

1. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
2. Клименко Н.Ф. Синтаксичні потенції частин мови та їхній вплив на реалізацію словотвірних категоріальних значень // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2000. – Вип. 7. – С.112-118.

3. Попович М.В. Миpовоззpeннє дpeвних cлaв'ян. – К., 1985.
4. Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. – К., 1991.

Словники

1. Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2.
2. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К., 2005.
3. Словник синонімів української мови. – К., 1999-2000. – Т.1-2.
4. Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.
5. Фразеологічний словник української мови. – К., 1993. – Кн.1-2.
6. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1980.
7. Частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1981. – Т.1-2.
8. Η Βίβλος. – Αθήνα, 1993.
9. Ανδριώτης Ν. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θ/κη: ΑΠΘ. 1995.
10. Κορομηλά Μ. Ευτυχισμένος που έκανε το ταξίδι του Οδυσσέα. – Αθήνα, 2002.
11. Κριαράς Ε. Λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας. – Αθήνα, 1995.
12. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998.

Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)¹

Вивчення зв'язку словотворення з текстом, розгляд останнього як середовища виникнення слів, а також актуалізації похідного слова, текстотворчих функцій словотворення в різних стилях мови, встановлення питомої ваги слів з різною словотвірною структурою в лексиконі багатоаспектне. У цій статті зосередимо увагу на аналізі складних слів у новогрецькій та українській мовах. В останні роки значно зросла активність творення композитів, юкстапозитів, аббревіатур у різних функціональних стилях і реєстрах словників слов'янських та інших мов. Необхідне поглиблене осмислення причин появи їх у мові. Визначимо аспект аналізу таких одиниць – це окреслення ролі порівняння в творенні складних слів як наслідків пізнання світу через порівняння, фіксації їх у словниках [Попова, Стернин 2001; Маслова 2008; Левицький, Святюк 2001].

Зіставний аналіз двох мов у цьому плані вимагає відповіді на питання про схожість і відмінність розрізнявальних властивостей дій, ознак, предметів, відображуваних у семантиці похідного слова, а також про можливості встановлення особливостей використання порівнянь у формуванні дієслів, прикметників, іменників у двох зіставлюваних мовах.

Для цього необхідно конкретизувати співвідношення композитів, юкстапозитів з еквівалентними словосполученнями за допомогою перифраз та з'ясувати механізми трансформації словосполучень у слова-згортки. За цих умов внутрішній синтаксис складного слова постає як відображення контекстів використання зовнішнього синтаксису слів.

У зіставленні мов на передній план висуваємо семантичний еквівалент, тобто семантичне відношення між твірною основою (базою) і похідним словом, що реалізоване тим чи тим словотворчим засобом. Їх представляємо як певні семантичні схеми, що придатні для порівняння не лише складних слів між собою, а й цих останніх з простими словами. Зупинимося детальніше на розгляді дієслів з урахуванням їхньої загальної семантики як виразників дій, станів, процесів, а також лексичної семантики слів-мотиваторів.

¹ Уперше опубліковано в: *Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów / Pod red. Jerzego Sierociuka. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2012. – S. 83-90.*

Лексеми з трьома названими узагальненими різновидами семантики реалізують схеми «діяти, як людина, що належить до певного суспільного об'єднання», «нагадувати своєю поведінкою деяких тварин», «перебувати в стані, подібному до стану імен-предметів» тощо. Використання їх у простих і складних словах однієї мови має свої характерні особливості, водночас воно виявляє своєрідні риси формування семантики дієслів на основі порівняння (метафори, метонімії) у порівнюваних мовах.

Семантичне відношення «вести себе, діяти, як людина, належна до певного соціального угруповання» реалізується у простих і складних словах, що виникають на основі соціоморфної метафори [Левицький, Святюк 2001]. Воно властиве похідним дієсловом, мотиваторами яких є іменники – назви істот, з різними суфіксами: **-ати/-ничати** *дворушничати, дипломатничати, ловеласничати, модничати, насильничати, -увати* *геройствувати, диктаторствувати, маклерствувати, рицарствувати, фарисействувати, фразерствувати*.

Серед таких дієслів лексеми з суфіксами **-іти** та семантикою, описуваною за схемою «ставати, як людина певного віку, соціального статусу, з притаманною їй характерною поведінкою». Це теж утворення, що виникли на основі соціоморфної метафори: *дитиніти, пацаніти, зміцаніти, звиродніти, дуріти (здуріти, одуріти, подуріти), зледаціти (обледаціти, поледаціти)*.

Невелика частина простих дієслів із суфіксами **-ити, -увати** виникла на основі порівняння поведінки людей, що деякими своїми діями або способами виконання дії нагадують поведінку тварин. Отже, в основі їх виникнення лежить зооморфна метафора: *гороїжитися* «чинити опір» (буквально – настовбурчувати голки, як їжак), *ішачити* «працювати тяжко, як ішак, осел», *мавпувати* «поводитися, як мавпа», *рачкувати* «рухатися, як рак, задкувати», *хижачити* «поводитися, як хижак». До них подібні дієслова стану, мотиваторами яких є назви тварин, з рисами котрих асоціюється поведінка людей: *обараніти, озвіріти, сатаніти, оскотиніти, тетеріти*.

Численну групу дієслів з суфіксом **-іти** мотивовано іменниками – назвами предметів. Вони з'являються на основі порівняння «бути подібним до...», отже, орієнтованого на схожість до предметів за кольором: *полотніти, срібліти, янтаріти* або за їхнім положенням у просторі, за станом: *дубіти, звуліти, скачаніти, стовпіти, остовпіти, постовпіти*. Одні з них є суфіксальними утвореннями, інші – префіксальними.

Іноді дієслова стану мотивовано відносними прикметниками, що похідні від іменників. Вони порівнюють набутий стан дієслів за схожістю до стану імен-предметів у вимірах їхньої твердості, м'якості, ступенем прояву зовнішньої ознаки: *горбатіти, дерев'яніти (задерев'яніти, здерев'яніти, подерев'яніти, одерев'яніти), зболотніти, кам'яніти (закам'яніти, скам'яніти), олов'яніти, полум'яніти, скляніти (заскляніти, оскляніти)*.

У новогрецькій мові набагато менше простих афіксальних дієслів, що реалізують семантичне відношення «поводитись, як людина» (певного соціального статусу, групи тощо) на зразок *προεδρεύω* бути президентом, головою (зібрання). Це також поодинокі дієслова стану, порівняного з ознаками предметів: *ξυλιάζω* (від

ξύλο деревина) – пор. укр. *дерев'яніти* з перен. *замерзати*) неперехідне; *παρώνω* (від *πάρος* крига) *крижаніти, замерзати, πετρώνω* (від *πέτρα* камінь) *кам'яніти, твердіти*.

У новогрецькій більше десятка слів, що стали наслідком метафоричного уподібнення дій, повадок тварин, схожих з поведінкою людини: *αρκουδίζω* *ходити на чотирьох, як ведмідь, γαϊδουρίζω = γαϊδουριάζω* *вести себе по-свинячому* (дослівно – *по-ослячому*), *μαϊμουδίζω* *мавпувати*.

Своїми метафоричними значеннями виділяються дієслова *κοκореύουμαι* (від *κόκορας* півень) *бундючитися* (пор. рос. *петушиться*), *μυρμηκιάω = μυρμηγκιάζω* (від *μυρμηκί* мураха) *тремтіти від хвилювання, радості, лякатися* (аж мурашки побігли по шкірі), *σκυλιάζω* (від *σκύλος* собака) *перех. драгувати, злити, неперех. драгуватися, злитися* (пор. рос. *собачить, собачиться*), *παπαγαλίζω* *повторювати, як папуга, зубрити* (пор. усно підказану проф. А. Нагурко близькість образної основи східнов'янського *зубрить* з німецьким *büffeln* (від *Büffel* буйвол, зубр).

Серед слів цієї підгрупи поодинокі складно-афіксальні дієслова на зразок *στρουθοκαμιλίζω*. Воно є похідним від композитного іменника *η στρουθοκάμηλος* *страус*. Цей останній у грецькій мові є калькою. Він називає птаха, який не може літати, має довгу шию, довгі сильні ноги і маленькі крила. Кольором пір'я цей птах нагадує горобця (на нього вказує перша основа **στρουθο-** від *στρουθί* *горобець*). Ногами і шиєю страус подібний до верблюда (друга основа композита *καμηλος* з іменником *κάμηλος* *верблюд*). Дієслово *στρουθοκαμιλίζω* означає «приховувати проблему, замість того, щоб її вирішувати». Отже, воно за своєю семантикою метафоричне, але є згортком цілого сценарію, сконденсованого у фразеологічному словосполученні *ховати голову в пісок*.

Цікавим прикладом формування переносних значень є дієслово *κορακιάζω*, що виникло на основі порівняння з вороном (*ο κόρακας*) і в розмовній мові уподібнено за ознакою його кольору «ставати чорним, як ворон» (синонімічне з дієсловами *μαυρίζω, μελανιάζω* *чорніти*). Другий лексико-семантичний варіант цієї лексеми асоціюється з голосним, різким криком птаха і орієнтований на підкреслення значення «кашляти довго, різко, сухим кашлем (як ті, що хворіють на коклюш)». Третє значення дієслова «хотіти пити» теж асоціюється з ознакою кольору чорного, ознак такого, що з'являється від засухи, пожежі: *έχω κορακιάσει απ'τη δίψα* (буквально – у мене почорніло в горлі від спраги, у мене пересохло в горлі).

У сучасній мові лексема *κορακιάζω* реалізує всі три переносні значення, щоразу актуалізуючи той чи інший варіант, у центрі якого ознаки птаха за кольором чи за звуками, що він їх видає. Залежно від контексту вживання ми прочитаємо внутрішню форму слова, тобто і його мотивування, як реалізацію відповідного змісту в певній зовнішній формі (морфологічній структурі та звуковій оболонці слова). Вони лишаються в усіх трьох лексико-семантичних варіантах незмінними. І це доказ того, що мотивування є способом зображення певного значення в слові. Це «образ» значення, відбиток того руху думки, що зустрічається в слові з моменту його виникнення» [Маслов 1975: 138]. Різні контексти вживання слова по-різному висвітлюють цей образ.

У новогрецькій мові в 6 разів (1320 : 210) більше складних дієслів, ніж в українській [Μπαμπινιώτης 1998; Λεξικό της κοινής νεοελληνικής 2002; Хориков, Малев 1993; СУМ 1970-1980]. Такий розподіл композитних дієслів у двох зіставляваних мовах зумовлено цілою низкою причин: своєрідністю прояву в новогрецькій мові єдиної часо-видової категорії, особливою синтаксичною поведінкою дієслів, що можуть бути перехідними і неперехідними одночасно, позиційною закріпленістю прислівників, що перебувають у постпозиції до дієслова, а також особливою комбінаторикою дієслівних основ.

Серед композитів-дієслів багато похідних, що виникають на основі порівняння. Однак воно має різну спрямованість. Порівняння дій, процесів, станів у межах родів (аспектів) дієслівної дії реалізуються дещо інакше, ніж порівняння дій у контексті предметних імен чи статичних прикметникових ознак. Ця категорія в українській мові має статус морфолого-словотвірної, натомість у новогрецькій вона лексико-словотвірна, що хоча і реалізується префіксальним та суфіксальними способом (у цю орбіту залучено, наприклад, префікси **μετα-** *μεταπουλώ* *перепродувати*, *μετασχηματίζω* *перепланувати*, **παρα-** *παραπληρώνω* *переплачувати*, **κατα-** *καταλάμπω* *дуже сяяти*, **υπέρ-** *υπερχειλίζομαι* *переливатися через край*, **ανά-** *ανακολλώ* *клеїти знову*), проте найпродуктивнішим засобом її вираження є основоскладання.

Кількісне порівняння композитних дієслів покликане уточнювати семантику роду дії в плані конкретизації її 1) багатократності, повторюваності або 2) відносно певної прийнятості в соціумі норми виконання дій (з погляду її недостатньої, наполовину або інтенсивно виконаної дії, часто з компонентом всеохопленості нею об'єктів). Перше значення виражають продуктивні афіксоїдні основи **επανα-** *επαναεκλέγω* *переобирати*, **ξανα-** *ξαναπουλώ* *перепродувати*, **παλιν-** *παλινοστάω* *повертатися знову на батьківщину*. Інші значення втілюють основи: *ψιλονυστάζω* *трохи хотіти спати*, *μισοτελειώνω* *напівзакінчувати*, *ολοκληρώνω* *повністю закінчувати*, *πολυνυστάζω* *дуже хотіти спати*. Значення рівномірно розподіленої між кількома об'єктами дії передає основа **ισο-**: *ισοσκελίζω* *зрівноважувати*, *ισοζυγώ* *перебувати в стані рівноваги*.

Високу продуктивність та активність серед виразників недостатньої кількості роду дії виявляють лексеми з основами **ψιλο-** (зі значенням дії з недостатньою інтенсивністю) *ψιλοαργώ* *трохи спізнюватися*, *ψιλοβασανίζω* *трохи страждати*, **κουτσο-** *κουτσοβλέπω* *ледве бачити*, *κουτσοπίνω* *пити потроху*, **αργο-** *αργοβαδίζω* *поволі пересуватися*, *αργοπεθαίνω* *поволі вмирати*, **σιγο-** *σιγοβρέχω* *накрапати*, *σιγοψιθυρίζω* *тихо шепотіти*.

Оцінко-якісні роди дієслівної дії у новогрецькій мові, на відміну від української, дуже численні. Оцінка якості дії різнопланова і конкретизує спосіб (як) протікання дії та наслідки. Дія може бути марною **ματαίο-** *ματαιολογώ* *базікати* (говорити даремно); **γλυκο-** приємною/неприємною *γλυκοκελαϊδώ* *ніжно цебетати*, *γλυκογελώ* *ніжно сміятися*, **πικρο-** *πικροτραγουδώ* *сумно, гірко співати* і **καλο-/κακο-** доброю/поганою *καλοπληρώνω* *добре платити* – *κακοπληρώνω* *погано платити*, *καλοπουλώ* *добре продавати* – *κακοπουλώ* *продавати погано*; **κρυφο-** неправильною, таємною *κρυφογελώ* *сміятися потай*, крадькома, **στραβο-** *στραβοβλέπω* *дивитися косо*, **λοξο-** *λοξοτεμνώ* *рубати криво*; удаваною **ψευτο-** *ψευτοαρρωσταίνω*

удавати, що хворієш, *ψευδορκώ* брехливо клястися; несправедливою, незаконною *αδικο-* *αδικοθανατίζω* чинити даремно; виконаною вперше і тисячу разів *πρωτογνωρίζω* вперше знайомитися, *χιλιοευχαριστώ* тисячу разів дякувати, *χιλιοπαρακαλώ* тисячу разів просити.

У частини дієслівних композитів, що є наслідком сурядного основоскладання, реалізовано порівняння дій між собою, внаслідок чого перша дієслівна основа композита називає спосіб (як) виконання дії, уже відомої носієві мови і вказаної другою основою слова. Українською такі дієслова перекладають дієсловами разом із дієприслівниками: *γλιστροκατεβαίνω* спускатися, ковзаючи, *πετοσκοτώνω* убивати, кидаючи, *παιδολαμπάω* блищати, граючи, *παιρνοδίνω* повертати беручи, *πιγαίνοφέρνω* нести йдучи і т. ін.

Подібні до цього словосполучення в українській мові не стають згортками-словами (згадаймо для прикладу Шевченковий рядок «Співають ідучи дівчата»).

Іноді сурядне поєднання дієслівних основ створює композит з метафоризованою посиленою дією *στριφογυρνώ* кружляти по колу, *βροντοδέρνω* ударяти, як грім, *βροντοχτυπώ* гримкотіти, гукати, *δερνοσκούζω* дуже побиватися, плакати. Прикладом такої дії може бути дієслово *ανεβοκυματίζω* хвилюватися, піднімаючись горою (про море), яке існує у новогрецькій мові, котре не використав поет Я. Рицос, перекладаючи «Причинну» Шевченка:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.

В останньому рядку Тарас Шевченко створив образ високих, як гори хвиль, котрі здіймає вітер. У Рицоса це звучить так:

Πλατύς ο Δνείπερος μουγκρίζω,
Αγριός ο αγέρας μουγγανά,
Τις αφηλές ετιές λυγίζει,
Σηκώνει κύματα βουνά.

Отже, перекладач передав «Горами хвилі підійма», де в Т. Шевченка порівняння виражено орудним відмінком іменника *гора*, грецьким юкстапозитом *κύματα βουνά* хвилі-гори (хвилі як гори).

Джерелом виникнення композитних дієслів з метафоризованим значенням у новогрецькій мові стають порівняння поведінки людей з діями тварин (отже, зоометафори). Вони формуються на ґрунті іменниково-дієслівних словосполучень, у яких перший компонент «створює» образ поведінки людей, схожий з поведінкою тварин: *φιδοκλώ* повзати, як гадюка, *φιδοσφυρίζω* сичати, як гадюка, *αηδονοψάλλω* співати, як соловей, *γαϊδουροφέρνω* вести себе по-свинячому.

Деякі композитні дієслова з такою семантикою є наслідком порівняння дій, поведінки одних людей з рисами поведінки цілої соціальної групи: *ανθρωποφέρνω*

поводитися, як людина, *καλογεροφέρνω* вести себе, як монах, *χωριατικοφέρνω* поводитися, як селяк, *κλεφτοφέρνω* поводитися, як злодій, або певної вікової групи: *μικροφέρνω* змаліти, як дитина, чи властивої людям з обмеженими інтелектуальними здібностями: *χαζογελώ* сміятися, як дурень, *χαζοκρίνω* міркувати, як дурень. Переклади показують, що композитні дієслова із семантикою, побудованою на соціоморфних метафорах, в українській мові відсутні.

Порівняння лежить в основі композитних дієслів, що вимірюють дії за силою, рівною дії стихій природи, а також тварин: *θαλασσοβουίζω* густити, як море, *κυματοβουίζω* густити, як хвилі, *μελισσοβουίζω* густити, як бджоли. Часто вони окреслюють дію за аналогією до певних дій-впливів явищ природи або предметів: *δρυσολάμπω* блищати, як роса, *θαλασσολάμπω* блищати, як море, *χρυσολάμπω* блищати, як золото, *σπαθολάμπω* блищати, як шабля.

Більшість щойно названих прикладів узяті зі зворотного словника новогрецької мови, укладеного за архівами текстів художньої літератури (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2002). Вони, з одного боку, свідчать про продуктивне використання композитних дієслів для увиразнення тексту, отже, функціонують як стилістично-експресивні засоби мови. Цю функцію вони виконують завдяки своїй образно-метафоричній основі, що її відчують читачі сучасної новогрецької літератури.

З іншого боку, матеріали цього словника підтверджують велику активність вживання в текстах композитних дієслів – виразників різних родів дієслівної дії, особливо кількісних та оцінно-якісних. Так, аналіз дієслівних парадигм у фрагментах віддієслівних гнізд, які ми уклали за матеріалами згаданого словника, підтверджують зростання їхнього лексичного наповнення за рахунок композитів. Прикладом може бути гніздо з кінцевою основою **-περπατώ**, співвідносних з дієсловом *περπατώ* йти, гуляти, ступати, прогулювати. У ньому зареєстровано три префіксальні похідні дієслова: *ξαναπερπατώ*, *παραπερπατώ*, *συμπερπατώ* та 20 складних з першими основами **ακρο-**, **αργο-**, **βαριο-**, **γοργο-**, **ελαφρο-**, **ερημο-**, **καλο-**, **κοντο-**, **κουτσο-**, **κρυφο-**, **πισω-**, **πολυ-**, **πρωτο-**, **σιγο-**, **σιγαλο-**, **στραβο-**, **χαμο-**, **νυχο-**, **λεβεντο-**, **νυχτο-**. Усі перелічені основи виражають значення оцінно-якісних родів дієслівної дії: ледь, поволі, важко, швидко, легко, самотньо, добре, зблизька, ледь-ледь, накульгуючи, потай, помалу, навшпиньках, по-молодечому, блукати поночі.

Відзначимо високу продуктивність основ **αδικο-** несправедливо, даремно, передчасно, **ακρο-** ледь, **γοργο-** швидко, **γλυκο-** лагідно, привітно, **λιανο-** гуртом, **πικρο-** гірко, **χοντρο-** грубо, **σιγο-** поволі: *σιγοκελαιδώ* щебетати поволі, *γοργοκελαιδώ* щебетати швидко, *λιανοκελαιδώ* щебетати гуртом, *πικροκελαιδώ* щебетати гірко, *στερνοκελαιδώ* щебетати востаннє; *γλυκολάμπω* блищати ніжно, *αχνολάμπω* ледь блищати, *θαμπολάμπω* блищати тьмяно, *σιγολάμπω* блищати ледь-ледь, *αστραπολάμπω* блищати, як зірка; *πισωδέρνω* тягнути позаду, *πισωμένο* залишатися позаду, *αργομένο* чекати допізна.

Композитні дієслова, які виникають на метафоричній основі, мають значний образний потенціал, тому часто у новогрецькій мові стають заміниками фразеологічних словосполучень або похідними від них: *τρελογελώ* сміятися, як божевільний, *κακογλωσσεύω* = *κακολέγω* лихословити (від фразеологізму *κακή*

γλώσσα злий язик). В українській мові таких утворень небагато і вони найчастіше належать не до дієслів, а до іменників-найменувань абстрактної дії: *замилювати очі* – *окозамилування*.

Багато наведених у згадуваному словнику А. Анастасьяді-Симіоніді складних дієслів мають виразний характер окаяніалізмів – авторських новотворів. Деяка частина з них без контекстів уживання їх не прочитається навіть носіями мови, їхня внутрішня форма непрозора. І це свідчить, що ці слова не скоро потраплять до загальнолітературної мови. З другого боку, що внутрішню форму слова можна вивчати в діахронному та синхронному плані на предмет втрати її словом з плином розвитку мови та її непрозорості, а отже, неможливості входження в лексику літературної мови.

Моделювання гнізд споріднених слів (точніше дієслівних парадигм у них) дає підстави для твердження про те, що значення родів дієслівних дій у новогрецькій мові має досить регулярний характер вираження. Вони здебільшого не мають емоційного забарвлення і тому наближені до власне граматичних значень у плані окреслення аспектуальності дій та її прояву на морфологічному, словотвірному і лексичному рівнях мови. Перші основи композитів, що спеціалізуються на вираженні цих значень, зорієнтовано на відношення (= порівняння) дії, образ якої (її внутрішня форма) уже сформовано прийнятою в суспільстві нормою. Композитні дієслова з цією семантикою допомагають її виміряти – модифікувати в кількісному, якісному та розподільному планах, тобто уточнити рід дій.

Ті складні дієслова, що їх зорієнтовано на порівняння як метафору на зразок *λαγοκοιούμαι* спати, як заєць, *φιδουκλώ* звиватися, як гадюка, посилюють емоційно-оцінний компонент значення. Вони мають менший потенціал для відтворення і часто належать до фразеологізмів. У сучасній українській мові таких одиниць у матеріалі дослідження не засвідчено. Це дозволяє дійти деяких висновків щодо активності основоскладання дієслів в обох зіставлюваних мовах. На неї впливає характер лексичної семантики поєднаних у композиті компонентів, співвідносних зі словами ознакової семантики. Здебільшого ці слова належать до прикметників, рідше прислівників. Вони містять оцінні семи, подібні до «швидкий», «повільний», «тихий», «інтенсивний», «ледь-ледь», «поволі», «знову» тощо. Оскільки реалізація порівняння дій, процесів, станів у композитних дієсловах новогрецької мови, здійснювана в межах лексико-словотвірної категорії родів дієслівної дії за допомогою основ з ознаковою семантикою, виявляє риси регулярності, створюються умови для подальшої лексичної парадигматизації таких похідних одиниць. Можливе їх упорядкування як антонімів: *γορροπερπατώ* іти швидко – *αροπερπατώ* іти поволі, *ψιλοκομμένος* дрібнопорізаний – *χοτροκομμένος* грубопорізаний і т. ін.

Поєднання в новогрецьких дієслівних композитах основ, співвідносних з компонентами дієслівно-іменникових словосполучень, тобто з предметною та дієслівною семантикою, на ґрунті порівняння (метафори, метонімії) трапляються в поодиноких випадках. Його уможливають фразеологічні словосполучення з переносними метафоризованими значеннями: *γλωσσοτρώω* язик чешеться, тобто хто-небудь дуже хоче щось сказати, *γλωσσοδέρνω* тріпати язиком – базікати,

говорити багато зайвого, неправдоподібного, *ψαρεύω σε (στα) θολά νερό* ловити (вудити) рибу в каламутній воді, тобто всіляко хитрувати для власної вигоди. В останньому прикладі дієслово *ψαρεύω* відповідає українському *рибалити*, тобто зберігає зв'язок об'єкта (риби) з дією над нею.

Література

1. Левицький А.Е., Святюк Ю.В. Етнономінація в дзеркалі міжкультурної комунікації. – К., 2001.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001.
3. Маслов Ю.С. Мотивировка как возможный компонент содержания слова. – М., 1975.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.
5. СУМ – Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. I-XI.
6. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1993.
7. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 2002.
8. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Θεσσαλονίκη, 2002.
9. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 2002.

Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах¹

1. Хитання в оформленні роду іменника

Відомо, що у флексійних мовах, до яких належать східнослов'янські та новогрецька, приєднання суфікса до твірної основи прогнозує відповідне родове оформлення похідного. Однак у формально-граматичному змісті роду в сучасній українській мові у невеликої кількості іменників виявлено певні хитання в родовій належності утворюваних слів. Це в першу чергу стосується тих суфіксів, що виражають значення збільшеності: **-овищ(е)** / **-ищ(е)**, **-иськ(о)** або зменшеності. Саме вони впливають на родове оформлення іменників. Хитання в роді характерні як для похідних іменників від твірних зі значенням істот, у яких часто виявляється семантична диференціація роду (за статтю), так і в похідних назвах неістот, де категорія роду має формально-граматичний зміст. І саме вони ілюструють хитання у словозмінному оформленні значення роду. Серед них трапляються похідні від іменників – істот жіночого роду, що оформляються як у середньому, так і в жіночому роді.

Морфема **-ищ(е)** у сучасній українській мові виражає омонімічні значення. За допомогою суфікса **-ищ(е)/-овищ(е)** утворюють численні іменники з локативним значенням: *димовище, зимовище, кочовище, пасовище, сховище, торфовище*. Цей відрізок рідше може позначати предмети-держакі (ручки) знарядь праці: *граблище, топорище*. У обох цих різновидах слів не відбувається хитань стосовно середнього роду і відповідного оформлення похідних.

Найбільшою продуктивністю наділено інший суфікс **-ищ(е)** зі збільшувальним значенням у похідних іменниках. Серед них назв істот порівняно небагато. Це назви людей *бабище, свекрушище*, що відмінюються як іменники середнього роду (так диктує суфікс **-ищ(е)**) та жіночого (так нагадує про себе розрізнення за статтю, підкріплене словозмінною парадигмою слова): *баба – бабище, свекруха – свекрушище*. Подібні до них хитання в оформленні роду демонструє іменник – назва істоти *гадючище* (від *гадюка*). Натомість іменник *дівчище* (від *дівка*) відмінюється за парадигмою слів жіночого роду, а *козище* (від *коза*) та *рибисько* (від *риба*) – в середньому.

¹ Уперше опубліковано в: *Rocznik Slawistyczny*. – 2011. – Т. IX. – S. 71-90.

Похідні слова зі збільшувальними суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)** від твірних іменників – назв неістот оформлено в середньому роді: *бородище, головище, кучугурисько, лаписько, лапище, спековисько, хмаровище, ямище*.

Твірні іменники – назви істот чоловічого роду здебільшого з приєднанням суфіксів **-ищ(е)**, **-иськ(о)** не змінюють своєї належності чоловічому роду: *бичище, бичисько, ведмедище, вовчище, вовчисько, дармоїдисько, дідисько, дідище, кабанище, кабанисько, комарище, коропище, котисько, котище, конище, конисько, павучище, сомище, сомисько*. З цього правила є лише два винятки – *хлопчисько*, що вживається в чоловічому та середньому роді, і *зайчисько*. Можливо, в такому оформленні цих слів відбито закріплення за категорією недорослості середнього роду.

Назви неістот чоловічого роду, що мотивують похідні іменники з суфіксами **-ищ(е)**, рідше **-иськ(о)**, теж віддають перевагу чоловічому роду: *бурячище, вітрище, голосище, гарбузище, димище, кавунище, кавунисько, морозище, слонище, хвостище, чубисько, чубище, чоботище*. Отже, слова чоловічого роду з суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, а їх найбільше серед похідних цього типу, не змінюють родової належності. Тут трапляється лише два винятки, коли лексеми *вітровище* та *коренище* дотримуються словозмінних парадигм чоловічого і середнього роду.

Від іменників середнього роду – назв істот у сучасній українській мові за допомогою суфіксів **-ищ(е)**, **-иськ(о)** утворено найменшу кількість похідних. Це кілька слів від назв осіб: *дівчисько, хлопчисько* та ще кілька лексем, мотивованих іменниками середнього роду – неістотами: *дивовисько, плечисько, чудисько, чудовисько*. Можливо, це зумовлено уявленням носіїв мови про назви істот, оформлені в середньому роді, як про малі за віком. У цьому випадку виявляється несумісність значень чогось малого (недорослого) і великого. Названі лексеми *дівчисько* та *хлопчисько* виражають значення осіб з поганою поведінкою.

У новогрецькій мові спостерігаємо частково подібну картину. У ній, як і в українській мові, пара іменників, зіставлених за статтю хлопець-дівчина, об'єднує багатозначні лексеми. Іменник то *αῦορί* 'хлопець' (оформлено в середньому роді) виражає значення: 1) немовляти чоловічої статі, сина; 2) молодого (неодруженого) чоловіка; 3) коханого; 4) звертання до улюбленої людини (типу *хлопче!*). Від нього можливе творення зменшувано-пестливого слова то *αῦοράκι* 'хлопчик, хлопча'. Від цієї лексеми утворюються похідні зі значенням збільшеності, що оформлені в жіночому роді, – *η αῦορίνα* 'хлопцюга'. Останнє використовується в звертаннях з іронічним відтінком. Дівчину жваву, бойову, що поведінкою схожа на хлопця, називають композитом то *αῦοροκόριτσο*, в якому нейтралізовано протиставлення хлопець ≠ дівчина. Етимологи пояснюють слово *αῦορί* як похідне від прикметника *αῦορος*, що виникло в середньовічні часи з давньогрецького *ἀωρος* 'незрілого віку, молодий' [Μπαμπινιώτης 1998: 60].

Іменник то *κορίτσι* теж належить до середнього роду. Він полісемічний. Це: 1) молода неодружена дівчина; 2) немовля жіночої статі на відміну від то *αῦορί*; 3) дівчина, що ніколи не була одружена. Від нього можливі зменшено-пестливі похідні на зразок то *κοριτσάκι, το κοριτσόπουλο* 'дівча, дівчинка', оформлені в середньому роді. Натомість лексеми зі збільшувальними суфіксами оформлено в жіночому *η κοριτσάρα* та чоловічому роді *ο κορίτσαρος*, з якими еквівалентне укра-

їнське *дівчище* – красива, здорова, передчасно фізично розвинута дівчина. Етимологічно *το κορίτσι* є зменшувано-пестливим словом, що в середньовічній період виникло від *το κορίσιον* від давньогрецького *κόρη* ‘молода дівчина, неодружена дівчина, дочка’ [Μπαμπινιώτης 1998: 937]. Можливо, в сучасній мові між цими словами розірвано семантичний зв’язок. Розмитість лексичного значення цих твірних уможливило переоформлення словозмінних парадигм колись чітко зіставлених за статтю утворень. Зараз твірні слова середнього роду з семантичною нівеляцією значення статі стають базою творення іменників зі збільшувальним значенням у жіночому роді: *η αγουρίνα, η κοριτσάρα*, рідше чоловічому *ο κοριτσαρος* (про людину з поганою поведінкою).

У сучасній українській мові іменники чоловічого роду з іншими збільшувальними суфіксами **-яг(а), -як(а), -юг(а), -уган/-юган** теж зберігають семантичний рід твірного слова: *ведмедяка, вістряган, хвостяга, хвостяка* | *хвостяра, хлопцюга, дідуган, чолов’яга*.

Іменники-назви істот, належні категорії недорослості, віддають пріоритет середньому роду в оформленні похідних із суфіксами **-j(а), -к(о), -ен(я)**: *ведмедча, ведмедя, вовчєня, вовчєнятко, лисєня*.

В обох порівнюваних мовах категорія недорослості в суфіксальному оформленні іменникового роду перетинається зі словотвірним значенням зменшеності, пестливості. У творенні зменшувальних слів від іменників зі значенням недорослості суфіксальним способом використовується репертуар суфіксів середнього: *хлоп’я – хлоп’ятко – хлоп’яточко*, або чоловічого роду: *хлопець – хлопчик – хлопчикок*. Отже, категорія зменшеності в своєму градуванні тяжіє до однородового з твірним оформлення похідних, пор.: *трава – травиця – травичка – травиченька, голова – голівка, голівонька – голівочка, бик – бичок – бичечок, порося – поросятко – поросяточко, чобіт – чобіток – чобіточок*. У цьому плані подібні семантичні перетворення спостерігаємо в зменшувальних словах від назв неістот та істот: *вітер – вітрик, вітрець, вус – вусик, кавун – кавунець – кавунчик, вовк – вовченько, голова – голівка, голівонька, рука – ручєня – ручєнятка, рука – ручєнька, верба – вербиця – вербиченька, чуб – чубик – чубчик – чубчикок, чоловік – чоловіченько, чоловічечко*.

Серед іменників, що реалізують категорію недорослості, в сучасній українській мові засвідчено випадки розрізнення назв осіб за статтю. Одні з них трапляються в рядах суфіксальних слів – визначників родинних стосунків: *король – королева, королевич, королівна, цар – цариця, царевич, царівна, князь – княгиня, князевич, княжич, князівна*. В інших до родинних означень додано ще й ознаки за постійним заняттям, фахом батька: *король – короленко, коваль – ковалиха – ковалівна, коваленко, піп – попадя – попівна – попєнко, слюсар – слюсариха – слюсарівна, слюсарєнко* і т. ін.

Грецька дослідниця Анна Анастасіаді-Сімеоніді відзначає, що в новогрецькій мові приєднання суфікса **-άκ(ι)/-λάκ(ι)/-δάκ(ι)/-ουδάκ(ι)/-αράκ(ι)/-αλάκ(ι)** зі зменшено-пестливим значенням здебільшого переводить твірний іменник будь-якого роду в похідне слово середнього роду [Αναστasiάδη-Συμεωνίδη 2003, 39]: *ο άγγελος* ‘янгол’ – *το άγγελάκι* ‘янголятко’, *ο διάβολος* ‘диявол, біс’ – *το διαβολάκι*

‘бісенятко’, *ο καναπές* ‘бутерброд, канапка’, *το καναπεδάκι* ‘бутербродик, канапочка’, *ο λαγός* ‘заєць’ – *το λαγουδάκι* ‘зайчик’, *ο παπαγάλος* ‘папуга’ – *το παπαγαλάκι* ‘папужка, папужок’, *ο πίνακας* ‘картина’ – *το πινακλάκι* ‘картиночка, картинка’, *ο σκόρδος* ‘часник’ – *το σκορδάκι* ‘часничок’, *ο σταυρός* ‘хрест’ – *το σταυρουδάκι* = *το σταυρουλάκι* ‘хрестик’, *ο τζιτζίκας* ‘цикада’ – *το τζιτζικάκι* ‘цикадочка’; *η χελώνα* ‘черепаха’ – *το χελωνάκι* ‘черепашка’, *το παιδί* ‘дитина’ – *το παιδάκι* ‘дитинка’.

У цьому розряді слів серед інших виділяються одиниці, утворені за допомогою суфіксоїдної основи **-πουλ(ο)**. Г. Бамбінїотис характеризує **-πουλ(ο)** як афіксоїд, використовуваний для творення іменників, що означають: 1) дитину особи, вказаної твірною основою: *ελληνο-πουλο* ‘дитина грека’, *αρχοντό-πουλο* ‘син архонта’; 2) як словотворчий формант, що надає твірній основі значення недорослості, малого віку: *το χωριάτό-πουλο* ‘маленький селянин, селюченья’, *το ραφτό-πουλο* ‘син кравця, кравченко’; 3) як суфіксоїд для творення іменників, що позначають малих, новонароджених тварин, указаних твірною основою: *το αετό-πουλο* ‘орля’, *το λυκό-πουλο* ‘вовченя’. Етимологічно **-πουλ(ο)** походить від середньовічного *πούλ(λ)ος* з латинського *pullus* ‘пташеня’. Цей компонент спершу позначав щойно вилуплених пташенят, малих тварин: *το αλεπό-πουλο* ‘лисеня’, а згодом розширив своє значення і став використовуватися як суфіксоїд для творення зменшувальних слів від іменників-назв істот та предметів [Μπαμπινιώτης 1998: 1475].

У сучасній мові цей афіксоїд приєднується до твірних – назв тварин і птахів усіх трьох родів, оформляючи середній рід похідних: *ο αετός* ‘орел’ – *το αετόπουλο* ‘орля’, *ο λύκος* ‘вовк’ – *το λυκόπουλο* ‘вовченя’, *η κότα* ‘курка’ – *το κοτόπουλο* ‘курча’, *η όρνιθα* кн. ‘курка’ – *το орνιθόπουλο* ‘курча’ (*το орνίθι*), *η κλώσσα* ‘квочка’ – *το κλωσόπουλο* ‘курча’, *η μελίσα* ‘бджола’ – *το μελισσόπουλο* ‘бджілка’, *ο τράγος* ‘цап’ – *το τραγάκι* ‘цапеня’, *το άλογο* ‘кінь’ – *το αλογάκι* ‘коник’. Як бачимо, суфікс **-άκι** нівелює всі родові зіставлення і закріплений виключно за середнім родом.

У тих випадках, коли цей суфікс приєднується до твірних – найменувань осіб за фахом чи соціальним становищем, він називає їхніх малят (синів), оформляючи слова середнього роду: *ο ζητιάνος* ‘жебрак’ – *το ζητιανόπουλο* ‘жебраченья’, *ο κλέφτης* ‘зłodий’ – *το κλεφτόπουλο* ‘зłodийча’, *ο κουμπάρος* ‘кум’ – *η κουμπάρα* ‘кума’, *το κουμπαρόπουλο* ‘син кума’, *ο καπετάνιος* ‘капітан’ – *η καπετάνισσα* ‘дружина капітана або жінка-капітан’, *το καπετανόπουλο* ‘син чи дочка капітана’, *ο μαστόρας* ‘майстер’ – *το μαστρόπουλο* ‘підмайстер, майстренко’, *ο μπακάλης* ‘бакалійник’ – *η μπακάλισσα* ‘бакалійниця’, *το μπακαλόπουλο* ‘хлопчик-помічник у магазині бакалій’, *το μπακαλόπαιδο* та ‘син бакалійника’, *ο νάντης* ‘моряк’ – *το ναυτόπουλο* ‘юнга’, *ο χασάπης* ‘м’ясник’ – *το χασαπόπαιδο* ‘хлопчик, який допомагає м’ясникові або син м’ясника’.

У новогрецькій мові існує група слів цього різновиду, в яких використано афіксоїд **-πουλ-**, де флексіями розрізнено чоловічу і жіночу стать утворюваних похідних. Отож, **-πουλ-** виражає інформацію про малу істоту особи, вказаної твірним словом, а флексії зіставляють стать. У поєднанні з закінченням **-ο**, формально належним середньому роду, він передає значення особи чоловічої статі, а з закінченням **-α** – жіночої: *ο βεζιρής* ‘візир’, *η βεζιρίσσα* ‘дружина візира’, *το βεζιρόπουλο* ‘син візира’, *η βεζιροπούλα* ‘дочка візира’.

Таку часткову суперечність між формально-граматичною ознакою роду і семантичною (за статтю) спостерігаємо в багатьох словах: *ο αρχόντας* ‘архонт’ – *το αρχοντόπουλο* ‘син архонта’ – *η αρχοντοπούλα* ‘дочка архонта, знатних батьків’, *ο βασιλιάς* ‘цар’ – *το βασιλόπουλο* ‘царевич’, *η βασιλοπούλα* ‘царівна’, *ο βλάχος* ‘пастух-валах’ – *το βλαχόπουλο* ‘його син’ – *η βλαχοπούλα* ‘його дочка’, *ο βοσκός* ‘пастух’ – *το βοσκόπουλο* ‘пастушок, пастушенко’ – *η βοσκοπούλα* ‘пастушка, дочка пастуха’ (подібно до цього *ο τσομπάνος* ‘чабан, вівчар’, *το τσομπανόπουλο* ‘чабанчук, чабаня’ – *η τσομπανοπούλα* ‘дочка чабана’, *ο πρόσφυγας* ‘біженець’ – *το προσφυγόπουλο* ‘син біженця’ – *η προσφυγοπούλα* ‘дочка біженців’, *ο πρίγκιπας* ‘принц, князь’ – *το πριγκιπόπουλο* ‘син принца, княжич’ – *η πριγκιποπούλα* ‘принцеса, дочка принца, князівна’, *ο παπάς* ‘піп’ – *το παπαδόπουλο* ‘попович, попенко’ – *η παπαδοπούλα* ‘попівна’, *ο σκλάβος* ‘раб’ – *το σκλαβόπουλο* ‘малий раб, син раба’ – *η σκλαβοπούλα* ‘мала рабиня’ і т. ін.

До цього різновиду похідних у новогрецькій потрапили деякі назви недорослих осіб за місцем проживання: *ο νησιώτης* ‘острів’янин’, *η νησιώτισσα* ‘острів’янка’, *το νησιωτόπουλο* ‘син острів’ян’, *η νησιωτοπούλα* ‘дочка острів’ян’; за національною належністю: *ο Αράβης* ‘араб’ – *το араπόπουλο* ‘арапчук, арабенья’, *ο Έλληνας* ‘грек’ – *το ελληνόπουλο* ‘син грека’ – *η ελληνοπούλα* ‘дочка греків, дівчина-гречанка’, *ο γύφτης* ‘циган’ – *το γυφτόπουλο* ‘циганча’ – *η γυφτοπούλα* ‘циганочка’, *ο Τούρκος* ‘турок’ – *το τουρκόπουλο* ‘турча, турчєня’ – *η τουρκοπούλα* ‘мала турчанка, туркеня’.

Новогрецькій на відміну від інших мов, у яких словозмінними закінченнями, спеціальними суфіксами, лексичними засобами, артиклями, а також узгоджуваними з іменниками лексемами або координованими формами слів у позиції присудка розрізнено іменники за родами, властива велика варіативність родового оформлення слів. У лексиконі мови представлено іменники з тим самим лексичним значенням і різними словозмінними парадигмами частіше двох родів, наприклад, чоловічого і середнього: *ο γέρακας* – *το γεράκι* ‘сокіл, яструб’, *ο λέοντας* – *το λιοντάρι* ‘лев’, *ο έλαφος* – *το ελάφι* ‘олень’; жіночого і середнього: *η αηδόνα* – *το αηδόνη* ‘соловей’. Рідше іменники належать до трьох родів: *ο πεύκος* – *η πεύκη* – *το πεύκο* ‘сосна’, *ο έλατος* – *η ελάτη* – *το έλατο* ‘ялина’.

Як українській, так і новогрецькій мові властиве також розрізнення родів за статтю за допомогою різних лексичних одиниць: ‘кінь – кобила’ *το άλογο* – *η φοράδα*, ‘бик’ *ο ταύρος*, ‘робочий бик – віл’ *το βόδι* – ‘корова’ *η αγελάδα*, ‘курка – півень’ *η κότα* – *ο κόκορας*, *ο πετεινός*.

Творення назв недорослих істот, малят, часто супроводжуване ще й значенням зменшуваності, нівелює хитання в оформленні роду в словах з тотожними словозмінними основами чоловічого і середнього: *ο γέρακας* – *το γεράκι* – *το γερακόπουλο* ‘яструбєня’, *ο λέοντας* – *το λιοντάρι* – *το λιονταρόπουλο* ‘левєня’, жіночого та середнього родів: *η αηδόνα* – *το αηδόνη* – *το αηδονόπουλο* ‘соловейко’, *η πέρδικα* – *το περδίκι* – *το περδικόπουλο* ‘курпичка’. Це властиво й назвам неістот, пор. *ο πεύκος* – *το πευκάκι* ‘сосонка’, *ο έλατος* – *το έλατο* – *το ελατάκι* ‘ялинка’.

Цікаво, що таке нівелювання родових показників спостерігаємо і в тих випадках, коли з тією самою словозмінною основою існує іменник у середньому або в

чоловічому та середньому роді, які представляють одночасно чоловічу і жіночу стать: *το γουρούνι* (для чол. і жін. р.) ‘свиня’, *το πρόβατο* ‘вівця’, *ο/η έλαφος* – *το έλαφι* ‘олень’, *το άλογο* ‘кінь’, хоча для них є окремі іменники, що суфіксально виражають значення лише жіночої статі: *η γουρούνα* ‘свиня’, *η ελαφίνα* ‘олениха’, *η αλόγα* ‘кобила’, *η προβατίνα* (синонім *αμνάδα*) ‘вівця, ярка’. Похідні від них лексеми зі значенням недорослості оформлено в середньому роді: *το γουρονόπουλο* ‘поросля’, *το προβατάκι* (з синонімом *αρνάκι*) ‘ягня’, *το ελαφάκι* ‘оленя’, *το αλογάκι* (з синонімом *πούλαρι*) ‘лоша, коник’.

Розрізнення роду за допомогою окремих лексем дублюють лексичні похідні від них зі значенням недорослості, оформлені в середньому роді: *η κότα* ‘курка’ – *το κοτόπουλο* ‘курча’, ‘куряче м’ясо на шашлик’ *ο κόκορας* – *το κοκόρι* ‘півень’ – *το κοκοράκι*, *το κοκορόπουλο* ‘півник’, *ο πετεινός* ‘півень’ – *το πετεινάρι*, *το πετειναράκι* ‘півник’.

У межах цієї тенденції таке розрізнення підтримують також ті лексеми, що з середньовічного періоду розвитку мови зберігають зіставлення тварин дорослих і малих, оформлених середнім родом із закінченням **-ί** або **-ίον**, пор.: *ο τράγος* ‘цап’ – *το τραγί* ‘цапеня’, *ο κριός* ‘баран’ – *το κριάρι* ‘молодий баран’, *η γάτα* ‘кішка’ – *το γατί* ‘мала кішка, кошенья’, *η γίδα* ‘коза’ – *το γίδι* ‘козеня’, *η κατσίκα* ‘коза’ – *το κατσίκι* ‘кізонька, кізка (мала за віком)’. Від багатьох із них у сучасній мові утворено похідні назви недорослості в середньому роді: *το προβατάκι* ‘ягня’, *το αρνάκι* ‘баранчик’, ‘м’ясо з баранини молодого’, *το κατσικάκι* ‘козеня’, ‘м’ясо з молодого козлятини’. Грецькі дослідники пишуть про те, що з часом багато іменників середнього роду розширили значення і стали загальними назвами тварин дорослих і малих: *το γουρούνι*, *το έλαφι* [Ραλλη 2003: 72-74].

Отож, і до сьогодні у новогрецькій мові спостерігаємо деяку неусталеність у вираженні формально-граматичного змісту роду та його семантико-граматичного змісту (за статтю та недорослістю). Однак обидва вони слугують основою біологічного роду і підтримують триграмемну структуру морфологічної категорії роду. Категорія зменшуваності так чи інакше виявляє зіставлення чоловічого і жіночого роду завдяки суфіксам зі значенням та семантикою тільки одного з родів. Такими, наприклад, є суфікси жіночого роду **-ίτσα**, **-ούλα**: *η γάτα* ‘кішка’ – *η γατούλα* ‘кішечка’ (хоча можливе і *το γατάκι*, мабуть, від іменника *το γατί* ‘мала кішка’), *η γούνα* ‘шуба’ – *η γουνίτσα* ‘шубка’ (існує слово *το γουνάκι*), *η γουρούνα* ‘свиня’ – *η γουруνίτσα* ‘свинка’, *η κατσίκα* ‘коза’ – *η κατσικούλα* ‘кізонька’, *η μύγα* ‘муха’ – *η μυγούλα*, *η μυγίτσα* ‘мушка’. *η σκύλα* ‘сука’ – *η σκυλίτσα* ‘сучечка’, афіксод **-οπούλα**: *ο βοσκός* ‘пастух’ – *η βοσκοπούλα* ‘пастушка’.

Для чоловічого роду характерні такі зменшувальні суфікси, як: **-άκης** *ο κόσμος* ‘світ, люди’ – *ο κοσμάκης* ‘простий люд, народ, велике зібрання людей’, **-άκος** *ο κήπος* ‘сад’ – *ο κηπάκος* ‘садок’, **-ακας** *ο γιος* ‘син’ – *ο γιόκας* ‘синочок’, **-ούλης** *ο άντρας* ‘чоловік’ – *ο αντρούλης* ‘чоловіченько’.

Мова намагається усунути надлишковості у варіативному вираженні змісту роду і надає деяким словам з однаковими словозмінними основами різного лексичного значення. Такими стали *η ντουλάπα* ‘шафа для одягу’ – *η ντουλαπίτσα* ‘шафочка’, *το η ντουλάπι* ‘шафа для посуду’ – *το η ντουλαπάκι* ‘буфетик’. Пор. ще *ο*

ποτάμιος ‘ріка, яка має витoki, велика в довжину з чіткими високими берегами’ (такими є *ο Δνειπερος, ο Βόλγας, ο Δούναβης* – ‘Дніпро, Волга, Дунай’) і *το ποτάμι* ‘невелика річка без чітких берегів’. Від цього іменника можливе утворення *το ποταμάκι* ‘річечка’.

Грецькі дослідники, вивчаючи ці явища, намагаються пояснити хитання роду іменника в сучасній мові. З одного боку, вони прагнуть систематизувати такі явища, каталогізувати їх, пояснити сучасні тенденції категоризації роду в новогрецькій мові на прикладі запозичень та неологізмів, з другого, хочуть розкрити причини переоформлення родових показників у діахронному плані. Останнім часом у серії «Θέματα νεοελληνικής γραμματικής» (Теми новогрецької граматики) опубліковано два збірники, присвячені граматичній категоризації роду іменника [Το γένος 2003; Γλώσσα – Γένος – Φύλο 2006]. Професор Салоніцького університету імені Аристотеля Анна Анастасіаді-Сімеоніді разом із професором Атенського університету імені І. Каподистрії Деспіною Хіла-Маркопулу розпочинають збірник 2003 року великою теоретичною статтею «Синхронні та діахронні тенденції в оформленні роду грецької мови» [Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2003: 13-57]. Вони показують, що граматична категорія роду іменників ще й досі перебуває в стані формування, перебудови й вирівнювання. Однак їй властива певна рівновага, яка тримається на регулярних родових словозмінних парадигмах іменників, об’єднаних терміном *прототипні парадигми*. Цей критерій вони називають *прототипністю*. Саме він допомагає носіям мови розподіляти слова за типами родових парадигм, протиставляти їх у межах єдиної граматичної категорії роду. Використовуючи такі показники, як продуктивність граматичного оформлення того чи того роду, частота їх використання, автори показують на прикладі запозичень та неологізмів, як у новогрецькій мові зростає тенденція перерозподілу слів на користь середнього роду. І це притому, що регулярним є розподіл іменників за трьома граматичними родами (чоловічим, жіночим та середнім), а також помітна роль біологічної статі у визначенні роду, зростання-підтримка граматичного роду суфіксами відповідного роду та формами узгоджуваних слів у реченні. А. Анастасіаді-Сімеоніді та Д. Хіла-Маркопулу аргументовано доводять існування в новогрецькій мові певних кореляцій між тематичними семантичними групами лексики та оформленням їх у відповідному роді. Наприклад, назви річок, гір, танців здебільшого оформлено в чоловічому роді; країн, островів, міст, фруктових дерев, хвороб – у жіночому; магазинів, фруктів, спецій, кольорів, тварин (недорослих і молодого віку) – у середньому.

Професор І. Р. Вихованець характеризує граматичну категорію роду в сучасній українській мові як таку, що відрізняється від іменникової морфолого-синтаксичної категорії відмінка, бо має як семантичні ознаки, так і формальні. Це «несловозмінна (класифікаційна) самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з граем чоловічого, жіночого і середнього роду» [Вихованець 2004: 85].

Науковий аналіз досліджень з проблеми категорії граматичного роду в двох зіставлених мовах, а також мовного матеріалу дозволяє окреслити подібність і відмінність у структурі та вираженні морфологічної категорії роду іменників. В обох мовах ця граматична категорія триграмемна, складається з граем чоловічого, жіночого та середнього роду. Їй притаманний семантико-граматичний зміст, що ґрунтується на стосунках назв істот до біологічної статі (на цій основі чоловічий рід протиставлено жіночому) або недорослості істот, їхнього молодого віку (визначає середній рід). Водночас цій категорії властивий формально-граматичний зміст, що характеризує назви неістот. Центральною в семантичній структурі категорії роду є граема чоловічого роду [пор. Τριανταφυλλίδης 1953: 331].

Граєми роду розрізнено формально. Їхні форми реалізовано морфологічною системою флексій, суфіксами, лексичними засобами, синтаксичною сполучуваністю іменників із залежними компонентами (прикметниками, порядковими числівниками, займенниками прикметникового типу) та координованими словами (дієсловами та їхніми еквівалентами в позиції присудка). У новогрецькій мові неодмінним засобом вираження граматичної категорії роду виступають ще й артиклі [Κλαίρης, Μπαμπινιώτης 2005: 55-74]. Це визначальна ознака новогрецької як мови частково аналітичної.

Залежність позначення роду від статі в обох мовах найчастіше простежується у назвах осіб. Меншою мірою вона виявна у назвах істот та тварин. На тлі численних зіставлень чоловічого та жіночого роду осіб помітне зменшення реалізацій цього зіставлення у назвах тварин, що виражене в них суфіксами або чоловічого, або жіночого роду: *вовк* – *вовчиця*, *заєць* – *зайчиха*, відповідно грецькі *ο λύκος* – *η λύκαινα*, *ο λαγός* – *η λαγίνα*, *η λαγουδίνα*. Дослідники обох мов відзначають непослідовність у семантично-граматичному розрізненні за статтю назв істот-неосіб. І. Р. Вихованець підкреслює: «З віддаленням від центру семантично-граматичних розрізень за статтю, тобто від назв осіб у напрямку до інших істот, спостерігаємо непослідовність у виявах категорії роду» [Вихованець 2004: 85]. У багатьох таких іменниках диференціація за статтю відсутня: *білка*, *ластівка*, *муха*, *карась*, *крокодил*, *окунь* тощо. Подібну до цього картину спостерігаємо у грецькій мові, де *η αλεπού* ‘лисиця’, *η καμήλα* ‘верблюд’, *η φώκια* ‘кит’ – слова жіночого роду, *ο βάτραχος*, *ο μπάκακας* ‘жаба’, *ο καρχάριος* ‘акула’, *ο λούτσος* ‘щука’, *ο σκύουρος* ‘білка’ – чоловічого роду, *το χελιδόνι* ‘ластівка’ – середнього роду.

У новогрецькій спостерігаємо поширену варіативність оформлення слів з тим самим лексичним значенням у різних словозмінних родових парадигмах. Так, лексему *яструб* оформлено в чоловічому *ο γέρακας* та середньому роді *το γεράκι*. Іменнику *соловей* властиві за відмінюванням парадигма жіночого роду *η αηδόνα* та середнього *το αηδόνι*, подібно до цього *η πέρδικα* та *το περδίκι* ‘куріпка’. У деяких випадках навіть за наявності вираженого родового зіставлення за статтю *ο γάτος* ‘кит’ – *η γάτα* ‘кішка’, один із них презентує обидва значення – чоловічого та жіночого роду. У наведеному прикладі таким є іменник *η γάτα*. Іменник *το γουρούνι* вживають на позначення істот чоловічої і жіночої статі, хоча існує *η γουρούνα* для вираження лише жіночої статі. Лексеми *ο σκύλος* та *το σκυλί* ‘собака’ використовують для позначення істот як чоловічої, так і жіночої статі, хоча є

іменник *η σκύλα* ‘сука’ в жіночому роді. Віддалену паралель такого суперечливого оформлення роду знаходимо в українських іменниках *собака* і *лелека*, що формально мають парадигму слів жіночого (спільного) роду, а виражають значення чоловічого: *великий собака*, *skalічений лелека*.

В обох мовах значення зменшеності в багатьох випадках передається іменниками середнього роду. Особливо це помітно в новогрецькій мові у словах з суфіксом **-ακι** (та його варіантами **-δακι**, **-ουδάκι**, **-αράκι**, **-αλάκι**), що нейтралізує родові протиставлення твірних слів і веде до їх усереднення – нейтралізації.

У сучасній українській мові такою універсальною рисою наділено суфікси **-атк(о)** / **-ятк(о)**, що від назв дорослих істот утворюють назви недорослих істот. Серед них переважають твірні іменники-назви тварин та птахів, оформлені в чоловічому роді: *ведмежатко*, *ведмедятко*, *голуб'ятко*, *зайчатко*, *індичатко*, *кролятко*, *лебедятко*, *орлятко*, *перепелятко*, *пташатко*, *соболятко*, *соколятко*, *солов'ятко*, *циглятко*. Рідше їхніми твірними є іменники середнього: *курчатко*, *лошатко*, *жерреб'ятко* або жіночого роду *качатко*, *козятко*, *курчатко*, *свинчатко*.

До цього розряду слів потрапляють в українській мові нечисленні назви осіб за віком або родинними стосунками: *внучатко*, *дівчатко*, *дитинчатко*, *небожатко*, а також назви малюків за національністю: *німченятко*, *татарчатко*, *циганчатко* та небагато назв предметів: *горщатко*, *збнятко*, *коліщатко*, *кухлятко*.

Таку ж велику прогностичну силу щодо оформлення в середньому роді похідних назв істот зі значенням недорослості виявляє суфікс **-ен(я)**. Найчисленнішу групу з них утворюють назви тварин і птахів: *вуженя*, *горобеня*, *голубеня*, *гусеня*, *галченя*, *гаденя*, *журавленя*, *їжаченя*, *кібченя*, *кроленя*, *лисеня*, *лелеченя*, *мишеня*, *павученя*, *сороченя*, *ховрашеня*, *часеня*, *черепашеня*, *шуліченя* та ін. Серед таких похідних мало назв осіб: *паненя*, *хлопченя*, *внученя*. Деякі з них є назвами дітей за національністю: *китасеня*, *негренья*, *татарченя*, *турченя*, *циганеня*, що мають паралелі з новогрецькими лексемами, утворюваними афіксоїдом **-πουλ(ο)**. Ще менше таких утворень виникає від предметних назв неістот: *гарбузеня*, *ноженя*, *пальченя*, *рученя*, *серденя*.

Категорії зменшеності та збільшеності, що додають оцінний компонент до розрізнення роду за статтю, та категорія недорослості у новогрецькій мові по-своєму увиразнюють родові зіставлення. Суфікс **-ακι** із семантикою зменшеності їх усереднює: *ο γιατρός* ‘лікар’ – *το γιατρούδακι* ‘лікаренько’, *το παιδί* ‘дитина’ – *το παιδάκι* ‘дитинча’, *η χελώνα* – *το χελωνάκι* ‘черепашка’.

В інших випадках семантика зменшеності, передавана суфіксами, сприяє увиразненню зіставлення за родами. Так, від чоловічого роду можливі утворення зі зменшувальним значенням, оформлені іменниками середнього роду *ο βάτραχος* ‘жаба’ – *το βατραχάκι* ‘жабка’, *ο πίθηκος* ‘мавпа’ – *το πιθηκάκι* ‘мавпочка’, *ο ελέφαντας* ‘слон’ – *το ελεφαντάκι* ‘слоненя’, *ο άγγελος* ‘янгол’ – *το αγγελούδι* ‘янголятко’, *ο μαθητής* ‘школяр’ – *το μαθητούδι* ‘школярик’, *ο βοσκός* ‘пастух, вівчар’ – *το βοσκόπουλο* ‘вівчарик, пастушенко’. Твірні жіночого роду мотивують похідні із семантикою зменшеності також у жіночому роді: *η βερβέρα* ‘білка’ – *η βερβερίτσα* ‘білочка’, *η γάτα* ‘кішка’ – *η γατίτσα* ‘кішечка’, *η γουρούνα* ‘свиня’ – *η γουρουνίτσα* ‘свинка’.

Однак існують форманти зі значенням зменшеності, що прогнозують лише чоловічий рід: **-ακης, -ακάς, -πουλο**. За умови коливання в оформленні роду здебільшого від іменників чоловічого та середнього родів утворюються похідні із семантикою зменшеності в середньому роді: *ο τίγρης* ‘тигр’ – *το τηράκι* ‘тигреня’. Твірні жіночого роду мотивують іменники в жіночому й середньому роді: *η αρκούδα* – *το αρκούδι* – *το αρκουδάκι* ‘ведмідь – ведмежа’, *η αλεπού* – *η αλεπουδίτσα* ‘лисиця – лисичка’, але *το αλεπουδάκι* ‘лисень’, *η μαϊμού* – *η μαϊμουδίτσα* ‘мавпа – мавпочка’, *το μαϊμουδάκι* ‘мавпеня’, пор.: *το γουρούνι* – *το γουρουνάκι* ‘поросся’, *η γουρούνα* ‘свиня’ – *η γουруνίτσα* ‘свинка’.

Суфікси категорії зменшеності усереднюють семантико-граматичний зміст категорії роду, зводячи його до формальних показників середнього роду в одних випадках, пор.: *близнятко, морозко, дядечко, гніздечко*. У інших ці суфікси налаштовано на розрізнення чоловічої та жіночої статі за допомогою флексійного способу словотворення, пор.: *бабуся – дідуся, кумася – кумась, кумця – кумцьо; дружиньонька, зозуленька; кізонька, рибонька, зятенько, музиченько, свекронько, свекрівонько*.

У новогрецькій мові діапазон варіювання засобів вираження семантико-граматичного та формально-граматичного змісту категорії роду значно ширший, ніж у сучасній українській мові. Функцію виразника чоловічої та жіночої статі у сучасній грецькій мові на себе іноді бере середній рід: *το πρόβατο* ‘вівця’, *το γουρούνι* ‘свиня’, *το γαιδούρι* ‘осел’, *το ελάφι* ‘олень’; чоловічий: *ο ελέφαντας* ‘слон’, *ο δόρκας* ‘лань’, *ο πίθηκος* ‘мавпа’, *ο ρήσος* ‘мавпа-резус’ або жіночий рід: *η αλεπού* ‘лисиця’, *η αρκούδα* ‘ведмідь’, *η γάτα* ‘кішка’, *η καμήλα* ‘верблюд’, *η μαϊμού* ‘мавпа’, *η τίγρη* ‘тигр’. Унаслідок цього можливі хитання в оформленні роду в найменуваннях істот (*ο έλαφος – η έλαφος* ‘олениха’, *το ελάφι* для чол. і жін. статі) та неістот (*η τράπεζα, η τραπέζι* ‘стіл’), про які вже йшлося.

У деяких випадках це спричинює семантичне розрізнення слів зі значенням недорослості та зменшеності. Так, від іменника *η χελώνα* ‘черепашка’ утворено похідне слово *το χελωνάκι* ‘черепашка’. На метафоричному ґрунті ця остання основа в множині стає найменуванням хвороби *τα χελωνάκια* ‘золотуха’, за якої опухають і твердіють залози на шиї і людина стає схожа на черепашку бугорчатою шкірою. У грецькій, як і в українській, її ще називають ‘свинкою’ *οι χοιράδες* (від *ο χοίρος* ‘свиня’). Іменники *τα χελωνάκια* та *οι χοιράδες* синонімічні, і є, відповідно, народною та термінологічною назвами хвороби.

У новогрецькій, як і в українській, семантику збільшеності часто зорієнтовано на словозмінне оформлення в жіночому роді: *το γαιδούρι* ‘осел’ – *η γαιδουράκλα* ‘ослище’, *το κορίτσι* ‘дівчина’ – *η κοριτσάρα* ‘дівчисько’, *το σπίτι* ‘дім’ – *η σπιτάρα* ‘домище’, *το μηδενικό* ‘нуль’ – *η μηδενικούρα* ‘нуляка’, *το ψάρι* ‘риба’ – *η ψαρούκλα* ‘рибище’. Суфікс **-ουρα** приєднується також до дієслівних основ, утворюючи іменники зі значенням збільшеності: *χαίρετώ* ‘вітати’ – *η χαίρετούρα* ‘помпезне вітання з широкими жєстами на публіку’.

Ця категорія має також суфікси, що оформляють похідні в чоловічому роді: **-ακλάς, -αράς, -αρος, -ταρος** від іменників жіночого *η φωνή* ‘голос’ – *ο φωνακλάς* ‘голосище’, чоловічого *ο κλέφτης* ‘зłodий’ – *ο κλεφταράς* ‘зłodіяка’, *ο σύμβουλος*

‘радник’ – ο *συμβουλάτορας* ‘великий радник’, середнього роду *το παιδί* ‘дитина’ – *το παιδάρος* ‘здоровило’. Суфікс **-αλάς** утворює іменники із семантикою збільшеності від дієслівних основ: *κρεμώ* ‘висіти, вішати’ – ο *κρεμανταλάς* ‘здоровань, каланча’.

Характерно, що в новогрецькій мові майже не використовуються суфікси із семантикою збільшеності, орієнтовані на оформлення похідних у середньому роді на зразок укр. **-ищ(е), -иськ(о)**, що зумовлюють зону суперечності в оформленні родових показників, які формально налаштовані на середній рід, але деякими твірними основами, до яких вони приєднуються, змушені реагувати на значення статі: *бабище, свекрушище, свекрушисько* (жін. і сер. р.), *хлопчисько* (чол. і сер. р.), пор. ще *бородище, морозище, деревище* від твірних іменників-назв неістот трьох родів.

Суфікси зі значенням збільшеності, за допомогою яких утворюють лексеми спільного роду, в сучасній українській мові належать до малопродуктивних [Родніна 1979: 101-108; *Суффиксальное...* 1974: 185-196; Булаховський 1956: 143-145; Гумецька 1958: 135-140]. Кільком із них **-аг(а) / -ах(а), -аг(а) / -индрияг(а)** властива варіативність, що спричинює словотвірну синонімію слів [Родніна 1979: 101-108; Наконечний 1967].

Іменники так званого спільного роду існують в обох зіставлюваних мовах. В українській мові ці лексеми формально відмінюються за зразком іменників жіночого роду І-ої відміни із закінченнями **-а/-я**: *робота, лазня*. Назви осіб цього типу розрізнено за статтю узгоджуваними та координуваними з іменником словами: *сирота убогий, суддя приїхав*.

Таких одиниць у реєстрі *Українського орфографічного словника* (2007) понад п’ять десятків. Вони є наслідком застосування різних словотворчих засобів і об’єднують нейтральні за значенням (їх мало) та експресивно забарвлені слова здебільшого з негативним відтінком.

До нейтральних належать лексеми *напівсирота, сирота, суддя, тамада*. Експресивно забарвлені іменники цього типу є відсубстантивними: *бандюга, бідолага, бідолаха, звірюга, канюка, ледацюга, молодчага, соня, сонюга*, відприкметниковими: *бідняга, злюка, п’янюга, симпатяга, скромняга, скуп’яга, скупиндрияга, хитрюга, чистьоха*, а також віддієслівними похідними, безсуфіксними: *базіка, заїка, роззява* та суфіксальними: *випиваха, вихваляка, забіяка, заброда, задирака, задавака, зівака, знайда, кривляка, мандрьоха, невмивака, посіпака, потіпака, прибудда, пройда, розбишака, розбіяка, танцюра*. Кілька похідних спільного роду належать до композитів: *сновида, снохода*.

2. Різновідмінюваність іменників як прояв хитання їхньої родової належності

У новогрецькій мові до розряду іменників спільного роду потрапляють здебільшого лексеми – найменування осіб за фахом, постійним заняттям. Стать таких слів виражено артиклями чоловічого та жіночого роду. Вони утворюють два

угруповання слів за типом відмінювання. При цьому, іменники дотримуються парадигми відмінювання чоловічого роду (за закінченнями), а їхні артиклі – за схемою відмінювання чоловічого та жіночого роду, пор. парадигми словоформ лексем *ο δικηγόρος* ‘адвокат’ та *η δικηγόρος* ‘жінка-адвокат’:

Приклад відмінювання іменників двох родів

Наз.	<i>ο δικηγόρος</i>	<i>οι δικηγόροι</i>	<i>η δικηγόρος</i>	<i>οι δικηγόροι</i>
Род.	<i>του δικηγόρου</i>	<i>των δικηγόρων</i>	<i>της δικηγόρου</i>	<i>των δικηγόρων</i>
Знах.	<i>το δικηγόρο</i>	<i>τους δικηγόρους</i>	<i>τη δικηγόρο</i>	<i>τις δικηγόρους</i>

До першої групи входять іменники на *-έας ο/η γραμματέας* ‘секретар, секретарка’, *ο/η διερμηνέας* ‘перекладач, перекладачка’, *ο/η εισαγγελέας* ‘прокурор, жінка-прокурор’, *ο/η συγγραφέας* ‘письменник, письменниця’; *-ίας ο/η επαγγελματίας* ‘професіонал, професіоналка’, *ο/η ταμίας* ‘касир, касирка’; *-ής ο/η βουλευτής* ‘депутат, депутатка’, *ο/η ληστής* ‘розбійник, розбійниця’; на *-ος ο σύζυγος* ‘чоловік’, *η σύζυγος* ‘дружина’, *ο/η υπάλληλος* ‘службовець, жінка-службовець’, *ο/η ψυχολόγος* ‘психолог, жінка-психолог’, *-ός ο/η γιατρός* ‘лікар, лікарка’, *ο/η χημικός* ‘хімік, жінка-хімік’, *ο/η υπουργός* ‘міністр, жінка-міністр’.

До другого різновиду належать іменники спільного роду, що є наслідком субстантивзації прикметників, які мають спільну сукупність флексій для чоловічого і жіночого роду в однині та множині й іншу – для середнього типу акριβές ‘точно’. Це угруповання значно менше за кількістю, ніж попереднє: *ο/η συγγενής* ‘родич, родичка’ (у мн. *οι συγγενείς* ‘батьки’), *ο/η ασθενής* ‘хворий, хвора’, *ο/η ευγενής* ‘дворянин, дворянка’. Д. Голтон відзначає, що субстантивовані іменники на *-ής* у родовому відмінку однини чоловічого та жіночого роду віддають перевагу формі *του/της συγγενούς*, натомість прикметники частіше обирають форму *συγγενή* [Holton та ін. 1999: 65].

Продуктивність артикльового способу творення найменувань професій жіночого роду від іменників чоловічого у сучасній грецькій мові дуже висока. Це підтверджують численні неологізми: *ο/η νευροψυχίατρος* ‘нейропсихіатр’, *ο/η νευροψυχολόγος* ‘нейропсихолог’, *ο/η ογκολόγος* ‘онколог’, *ο/η ραδιολόγος* ‘радіолог’, *ο/η ψυχοβιολόγος* ‘психобіолог’.

У обох зіставлюваних мовах наявні групи різновідмінюваних іменників, але характер цієї різновідмінюваності різний. У сучасній українській мові цей різновид слів має дві підгрупи. До першої належать прізвища чоловічого роду, що за походженням є присвійними прикметниками на *-ів/-їв* та *-ин* і з нульовим закінченням чоловічого роду в називному відмінку однини. Вони відмінюються, як усі іменники другої відміни твердої групи, відрізняючись від них прикметниковим закінченням *-им* в орудному відмінку однини: *Пономарів – з Пономаревим*.

До другої підгрупи входять іменники, що підтверджують хитання в граматичному роді, зберігаючи ознаки і жіночого, і середнього роду: *бабище, відьмище, гадючище, свекрушище, бородище, головище*. У називному, знахідному і кличному відмінках однини їм властиве закінчення середнього роду другої відміни *-е*. В інших відмінках іменники цієї підгрупи мають закінчення жіночого роду першої

відміни: наз. в. *відьмище*, род. в. *відьмищі*, дав. в. *відьмищі*, зн. в. *відьмище*, ор. в. *відьмищею*, місц. в. (*у, на, по, при*) *відьмищі* [Вихованець 2004: 108].

У новогрецькій різновідмінюваними вважають іменники, що в однині оформлені парадигмами закінчень чоловічого роду, а в множині – чоловічого та середнього. Останні часто мають іншу семантику порівняно зі словами чоловічого роду в однині:

ο βράχος 'скала'	οι βράχοι 'скелі'	τα βράχια 'бескид'
ο δεσμός 'вузол'	οι δεσμοί 'вузли'	τα δεσμά 'узи'
ο καπνός 'дим'	οι καπνοί 'дими'	τα καπνά 'тютюн'
ο λαϊμός 'шия'	οι λαϊμοί 'шиї'	τα λαϊμά 'в'язи, горло'
ο λόγος 'слово'	οι λόγοι 'причини'	τα λόγια 'слова'
ο πηλός 'глина'	οι πηλοί 'глини'	τα πηλά 'глини'
ο σκελετός 'хребет'	οι σκελετοί 'хребти'	τά σκελετά 'стелажі'
ο σταθμός 'станція'	οι σταθμοί 'станції'	τα σταθμά 'міри ваги'
ο χρόνος 'рік'	οι χρόνοι 'часи'	τα χρόνια 'літа'

Такі слова оформлюються артиклем та закінченнями іменників у середньому роді.

Як бачимо, кількість різновідмінюваних слів у новогрецькій мові не дуже велика, однак їхнє існування підтримує тенденція до оформлення в множині слів зі змінним порівняно з одниною значенням. Ідеться про лексеми, у яких в множині ніби усувається граматичне протиставлення родів за статтю: *ο συγγενής* 'родич', *η συγγενής* 'родичка', *οι συγγενείς* 'батьки', або в яких збірні поняття оформляються в середньому роді: *ο ανιψιός*, *το ανιψι* 'племінник', *η ανιψιά* 'племінниця', *τα ανιψια* 'племінники і племінниці', *ο κουνιάδος* 'свояк, дівер, шуряк', *η κουνιάδα* 'своячениця, зовиця', *τα κουνιάδια* 'свояки і своячениці', *το γυαλί* 'скло', *τα γυαλιά* 'окуляри', пор. укр. *крапля – краплі – валер'янові краплі*.

Як в українській, так і в новогрецькій мовах існують невідмінювані, проте належні одному з трьох родів іменники. Більшість з них становлять запозичення, серед яких опиняються численні назви власні (антропоніми та топоніми) та загальні. Кожна мова по-своєму намагається засвоїти чужомовні слова. У грецькій запозичення одержують певний рід за допомогою артиклів, переважна більшість їх має артикль середнього роду **το**: *το Ρέυκιαβικ* 'Рейк'явік', *το γκαράζ*, *το долάρю*, *το ευρώ*, *το коніак*, *το метρό*, *το σέρφινγκ*. На другому місці – запозичені іменники жіночого роду: *η μπέμπισιτερ* 'няня на певний час'; *η ρεσεψιόν* 'приймочка в готелі, на пасажирському судні', *η ντίσκο* 'дискотека', *η μπενζίνα* 'бензин', на третьому – слова чоловічого роду: *ο μάνατζер* 'менеджер', *ο μπίζνεσμαν* 'бізнесмен', *ο μπίтνικ* 'бітник'. Деякі іменники оформлено в множині *οι μπίζνες* 'бізнес', а деякі – як іменники спільного роду: *ο/η ρεπόρтер* 'репортер', *ο/η ρεσεψιονіст* 'працівник, працівниця приймальної', *ο/η стар* 'зірка (кіно, естради)', *ο/η βιπ* 'віп-персона (багата і відома людина)', *ο/η σκίєρ* 'лижник, лижниця', *ο/η синефіл* (замість важковимовного *κινηματογραφόφιλος*) 'кінолюбитель, кінолюбителька', пор. у цьому плані *ο ρέкорντμαν* 'рекордсмен', *η ρέкорнτμουαν* 'рекордсменка'.

Дослідники української мови пишуть про існування іменникової нульової відміни, звертаючи увагу на те, що такі лексеми, не маючи відмінкової форми, виконують у реченні типові семантико-синтаксичні функції відмінюваних слів – суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива [Вихованець 2004: 111]. Отож, вони мають омонімічні відмінкові форми. До цієї відміни І.Р.Вихованець відносить запозичені слова на голосний, які називають предмети, абстрактні поняття, осіб чоловічої статі, а також тварин: *аташе, денді, кенгуру, колібрі, мас-медіа, радіо, таксі, турне, шимпанзе, шоу*. Їй належать іншомовні антропоніми та топоніми: *Беранже, Гейне, Гарібальді, Баку, Тбілісі, Чилі*. До неї входять іншомовні найменування дівчат та одружених жінок: *леді, мадам, міс, фрау*; імена і прізвища жіночої статі на приголосний та **-о, -е**, що є питомими і запозиченими: *Вільде, Гайдай, Кармен, Любченко*. До відміни з нульовою флексією належать ініціальні абревіатури, до складу яких увіходять початкові звуки слів: *ЕОМ, НАН, ООН*, або назви з початкових літер слів: *АТС, ВПК* [Вихованець 2004: 110-111]. Рід таких невідмінюваних іменників часто уточнюється словами-конкретизаторами, а також узгоджуваними та координуваними «словами»: *Я працювала з пані Сидоренко; До делегації входить Ніна Матвієнко; Дисертація належить аспірантці Т. Любченко; І.Вільде – талановита українська письменниця; З Печерської АТС мені сьогодні надійшов лист*. Отже, там, де грецька мова в засвоєнні іншомовних слів для родового розрізнення використовує аналітичні засоби у вигляді артиклів трьох родів, українська мова теж вдається до аналітичних засобів, але іншої природи – синтаксичних (контекст узгоджувальних та координуваних слів) чи лексичних (контекст слів конкретизаторів, у яких чітко виражено рід іменника).

Підкреслимо, що хитання в оформленні морфологічної категорії роду менше поширені в сучасній українській мові, ніж у новогрецькій. Обом зіставлюваним мовам властивий певний динамізм у родовій диференціації іменників, що виявляється в поширенні формально-граматичної диференціації грамем категорії роду із семантико-граматичним змістом, збільшенні іменників жіночого роду, утворюваних від іменників чоловічого роду [Вихованець 2004: 90-91; Загнітко 1996: 179-182; То γένος 2001, 2003]. Це стосується в першу чергу найменувань осіб за певною діяльністю, фахом, національністю тощо. Згадаймо для прикладу деякі неологізми типу *бізнесменка, нардепка, прем'єрка, україноканадка, постнатуралістка*.

І в новогрецькій, і в українській мові існує велика кількість суфіксів позначення чоловічої статі й утворюваних від них іменників жіночої статі – назв постійних занять, фахів, діяльності, які оформлено суфіксальним способом. Деякі з них мотивують у сучасній українській мові синонімічні похідні жіночої статі на зразок: *бібліотекарка, бібліотекарша, старостиха, староста, фермерка, фермерша, поетеса, поетка, філологиня, жінка-філолог* [Городенська, Кравченко 1981; Наконечний 1967]. Часто їх уживання продиктовано використанням у різних функціональних стилях літературної мови або в діалектах. Однак їхня продуктивність обмежена, варіативність суфіксів на позначення жіночої статі поступово зменшується в сучасній українській мові [Вихованець 2004: 89]. Дедалі помітнішим стає переродження суфікса **-к(а)**, що раніше мав експресивне значення і вживався здебільшого в розмовній мові, на нейтральний. Похідні з ним дедалі

ширше проникають у літературну мову, до її офіційно-ділового стилю: *авторка, бібліотекарка, дипломатка, естетка* тощо [Захлюпаная 1984].

Для вживання подібних за значенням суфіксів в іменниках новогрецької мови характерна більша варіативність [Τριανταφυλλίδης 1953: 331; Pavlidu 2001]. Таке явище зумовлено конкурентністю цих суфіксів у літературній мові, відмінністю функціонування їх у двох різновидах грецької літературної мови – димотики та катаревуси, побутуванням у різних функціональних стилях літературної мови, у діалектах: *ο αστυνομικός, η αστυνομική* ‘поліцейський, жінка-поліцейський’, *ο αθλητής* ‘спортсмен’ – *η αθλήτρια, η αθλήτριδα* ‘спортсменка’, *ο γιατρός* ‘лікар’ – *η γιατρός, η γιατρίνα* ‘лікарка’, *ο λυκειάρχης* ‘директор’ – *η λυκειάρχης, η λυκειάρχισσα* ‘директорка ліцею’, *ο λογοτέχνης* ‘літератор’ – *η λογοτέχνης, η λογοτεχνίδα* ‘літераторка’, *ο συγγραφέας* ‘письменник’ – *η συγγραφέας, η συγγραφεύς* ‘письменниця’, *ο ταξιτζής* ‘таксист’ – *η ταξιτζίνα, η ταξιτζού* ‘таксистка’.

У розмовному мовленні в іменниках на позначення професій закріплюються суфікси **-τρια/-тра, -ισσα, -ου**, у діалектах **-αινα, -εσα**, в офіційному стилі статі розрізнено артиклями **η** – для жіночого та **ο** – для чоловічого роду та суфіксом **-ίνα**. Більшість неологізмів – назв професій семантику статі виражає за допомогою артиклів, у міру входження їх в літературну мову можливе вираження її суфіксами, тобто помітне поступове освоєння їх у мові, пор.: *ο αρχιτέκτονας* ‘архітектор’, *η αρχιτέκτονας, η αρχιτεκτόνισσα* ‘архітекторка’.

При цьому, артикль жіночого роду вживається разом з іменником, відмінюваним за парадигмою чоловічого роду: *ο κοινωνιολόγος* ‘соціолог’, *η κοινωνιολόγος* ‘жінка-соціолог’, *ο ραδιολόγος* ‘радіолог’, *η ραδιολόγος* ‘жінка-радіолог’. В обох мовах цьому розрізненню сприяє словоскладання на зразок українських *жінка-онколог, лікарка-стоматолог* та грецьких *η γυναίκα-πιλότος* ‘жінка-пілот’, *οι γυναίκες-στρατιωτικοί* ‘жінки-воїни’.

В обох мовах усе більше категорія роду проникає до лексико-семантичної сфери, викликаючи посилення змісторозрізнювальних засобів (суфіксів). Це, з одного боку, а з другого, оформлення морфологічної родової належності іменників – назв осіб, зокрема іншомовних, здійснюється під впливом гіперо-гіпонімічних відношень, притаманних лексико-семантичній системі мови і того місця, яке в ній завойовує собі запозичення, пор.: укр. *грізли* чол. р. (гіперонім *ведмідь*), *леді* жін. р. (гіперонім *жінка*), грец. *ο/η σοφέρ* ‘шофер’, *η σοφερίνα* ‘жінка-шофер’, *ο οικολόγος* ‘еколог’ та *η οικολόγος* ‘жінка-еколог’, що є запозиченнями з англійської мови *ecologist*, де воно збудоване з грецьких основ.

Література

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956.
2. Вихованець І. Категорія роду // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменникові деривати). – К.: Наук. думка, 1981.

4. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
5. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. – Д.: Вид-во ДонДУ, 1996.
6. Захлопаная Н.М. Субстантивны́е образования с суффиксом **-к-а** в современном украинском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1984.
7. Ковалик І.І. Категорія слов'янських демінутивів з суфіксом **-иц-а/-іс-а**. – Доп. та повідомлення Львів. ун-ту, 1957. – Вип.7. – Ч.1.
8. Наконечний Н.Ф. Розмаїття форм – багатство мови // Мовознавство. – 1967. – № 2.
9. Родніна Л.О. Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979.
10. Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1970.
11. Суффиксальное 1974: Прокопович Е.Н., Хохлачева В.Н., Шелихова Н.Т. Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV-XVII вв. – М.: Наука, 1974.
12. Токар В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы **-к-а**, **-ик**, **-ок**, **-л-о**). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1955.
13. Holton D., Mackridge P., Φιλίππáκη-Warburton E. Γραμματική της ελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Πατάκη, 1999.
14. Pavlidu T.-S. Women, Gender and Modern Greek // Center Across Languages. Amsterdam. 2001.
15. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α., Χείλα-Μακροπούλου Δ. Συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις στο γένος της ελληνικής // Το γένος. – Αθήνα: Πατάκη, 2003.
16. Αραποπούλου Μ. “Δημοτική”, “Καθαρεύουσα” και οι Στάσεις των δυο φύλων // Γλώσσα. Γένος. Φύλο. Θ/κη, Iv-το νεοελληνικών σπουδών, 2006.
17. Κλαίρης Χ., Μπαμπινιώτης Γ. Γραμματική της νέας ελληνικής. Δομολειτουργική. Επικοινωνιακή. Αθήνα. Ελληνική γράμματα, 2005.
18. Μπαμπινιώτης Γ. Το φυσικό και γραμματικό γένος // Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Αθήνα. Κέντρο λεξικολογίας. Ε. Π. Ε, 1998.
19. Ράλλη Α. Ο καθορισμός του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά της νέας ελληνικής // Το γένος. – Αθήνα: Πατάκη, 2003.
20. Τριανταφυλλίδης Μ. Η βουλευτίνα και ο σχηματισμός των θηλικών επαγγελματικών ονομαστικών // Απάντα Μ., Τριανταφυλλίδη. 2 τόμος. Θ/κη, 1953.

Точна і приблизна кількість як доміантна ознака семантики композитних прикметників у новогрецькій та українській мовах¹

Відомо, що лексичну семантику зорієнтовано на класифікацію предметної групи слів, які утворюють лексико-тематичні поля, та ознакової групи, що формує семантичні поля ад'єктивної лексики. Унаслідок того, що багато композитних слів виникає на основі атрибутивних словосполучень, котрі реалізовані як поєднання компонентів з лексичною предметною та ознаковою семантикою, відбувається формування нових семантичних полів ад'єктивної лексики, а отже, нова лексична систематизація одиниць. Якраз такі поля дозволяють з'ясувати роль основоскладання в творенні одиниць з кількісною та параметричною семантикою. Інтегральні ознаки полів мають різний характер. Для багатьох слів, що самі організовані як певні мікрополя, – це показники точної та приблизної кількості. Кваліфікаторами цих ознак стають основи кількісних і порядкових числівників та основи **багато-, мало-, високо-, низько-, верхньо-, нижньо-, буйно-, рясно-, пишно-, густо-, рідко-**. Перші з них стають підставою для зіставлення точних кількостей з неозначено великою (за допомогою основ **багато-** та **кілька-**), другі – зіставлення приблизно великих і малих кількостей, розмірів.

У семантичному полі ад'єктивної лексики на позначення кількості встановлено такі її лексико-словотвірні категорії, що виражені й протиставлені словотворчими засобами: **скінченна – безконечна** (реалізована лексемами *незліченний, незчислений*), **парна** (на неї вказують основи **дво-** *дводенний*; **ди-/ді-** *диполусний, бі-* *білабіальний*) – **непарна** (композити з основами **одно-** *одnodенний*; **моно-** *монокарпічний*), **точна** (передана основами кількісних та порядкових числівників: *семирічний, першосортний*) – **неточна**, що буває приблизною і неозначеною (в композитах *кількаденний, повнолітній, буйнолистий, мультикультурний, полікарпічний*). **Неозначена** кількість буває **великою** і **малою**: *багатоденний, маловивчений, маловрожайний*. Між собою протиставлені кількості **опредметнені**, зорOVO уявлювані (в композитах з основами кількісних числівників і другими основами, співвідносними з іменниками на зразок: *двадцятип'ятиповерховий*)

¹ Уперше опубліковано в: Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність / Зб. доповідей на Міжнар. наук. читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження Н.Ф. Клименко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 20-32.

та **метафоризовані** (*стоголосий, сторукий*) або **міфологізовані** (*двоголовий, дев'ятиголовий змії*). У прикметниках окреслено також протиставлення кількості **наявної** (усі означені вище кількості чогось) та **відсутньої** (пор. *багато-, одно-, дво-, тривалентний – нуль-валентний, багатовимірний – нульвимірний*).

Такі лексико-словотвірні категорії можуть виступати в ролі еталона в зіставленні мов, оскільки вони семантично впорядковані протиставленнями і в кожній мові мають свої засоби вираження (основи, афікси, типові словосполучення).

У сучасній українській мові у межах визначення точної кількості найповніше представлено ряди прикметникових композитів, співвідносні з числами від 1 до 10. Такі ряди бувають реалізовані повністю: *одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи-, восьми-, дев'яти-, десятибальний*. Ці ряди можуть бути продовжені прикметниками з основами, співвідносними з числівниками, що називають числа, більші ніж 10: *одинадцятибальний, дванадцятибальний*. Фіксація більшої за 10 кількості в складних ад'єктивах не має тієї регулярності, яку спостерігаємо в межах основ від 1 до 10. Вона характерна для ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками, що вказують на певну відстань типу **-метровий, -кілометровий**, пор.: *метровий, півметровий, півтораметровий, двометровий, триметровий, сорокаметровий, шістдесятиметровий, стометровий; кілометровий, півкілометровий, півторакілометровий, чотирикілометровий, тридцятикілометровий, тисячокілометровий*.

Найбільш розгалужені ряди ад'єктивних композитів з першими основами, співвідносними з назвами одиниць кількох десятків або сотень, і другими – назвами часових проміжків **-літній** або **-річний**: *дванадцяти-, тринадцяти-, ... двадцяти-, тридцяти-, сорока-, п'ятдесяти-, ... сторічний, двохсот-, трьохсот-, п'ятисот-, семисот-, ... тисячорічний*.

Своєрідне і найчисленніше мікрополе утворюють ад'єктивні композити з першими основами, що вказують на числа в межах від 1 до 3: *одно-, дво-, три-, багатомілюбний; одно-, дво-, три-, багатотрубний, одно-, дво-, три-, багатозонний*. Аналізовані ряди прикметникових композитів закінчуються словами, що констатують перетворення точної кількості на неозначено велику з основами **багато-** та **кілька-**: *багатоповерховий, кількоповерховий*. У цілому ж у межах композитів найширше представлено основи з назвами чисел до 10, що разом із багатьма предметними основами виражають зорозво уявлювану їх кількість.

Позамовні реалії накладають обмеження на довжину ряду, впорядкованого за послідовністю чисел. Так, у ряді ад'єктивів на **-рогий** представлено композити *одно-, дворогий*, в ньому відсутній прикметник *багаторогий*. У ряді слів на **-ногий** засвідчено *одно-, дво-, три-, чотири-, восьми-, десятиногий*, однак він не закінчується прикметником *багатоногий*. У ряді випадків збільшення чисел у таких словах пов'язане з метафоризацією чи підсиленням кількісної ознаки, зведенням точної кількості до незліченно великої, пор.: *стоголосий, тисячоголосий, мільйонноголосий, стоглавий, сторукий, стокрилий, тисячоокий і стосвічковий* (з прямим значенням).

Серед ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками-назвами частин тіла, трапляються такі, що належать до неозначуваних точними числами. Це композити на **-бровий, -волосий, -вусий, -в'язий, -горлий, -грудий, -губий,**

-дзьобий, -косий, -лобий, -мордий, -носий, -пикий, -рилий, -сердий тощо. Почасти це пояснюється тим, що деякі такі назви належать до збірних (необчислюваних): волосся, чуб, інші – до тих, що сприймаються як парні: брови, вуха, губи, крила, роги, чи до таких, що за своєю природою існують у кожному організмі в одному примірнику: горло, груди, дзьоб, лоб, ніс, рило, серце.

Деякі ряди аналізованих композитів з названими вище основами багаточленні, однак їх утворюють одиниці з іншими не кількісними характеристиками людини чи тварини (наприклад, кольору: *біло-, чорно-, сиво-, рудо-, русяво-, рижо-, мідновусий*; форми: *гостро-, пластинчасто-, товстовусий*; довжини, висоти, ширини: *довго-, широко-, рівно-, прямокрилий, довго-, коротковусий*; швидкості: *бистро-, прудко-, швидкокрилий*; інших якостей: *міцнокрилий, твердокрилий, тоннокрилий*).

Загалом у багаточленних рядах композитних прикметників з другими основами, співвідносними з іменниками-назвами частин тіла, фізичних властивостей істот, переважають слова з не кількісними характеристиками.

Зупинимось докладніше на зіставному аналізі тих композитних прикметників, перші основи яких співвідносні з кількісними та порядковими числівниками, а другі – з іменниками *рік, місяць, тиждень, день*. Перші основи частини складних прикметників новогрецької мови співвідносні з кількісними числівниками і поєднуються з другими основами, що корелюють з іменниками – назвами року, місяця, тижня, дня. Саме тому вони належать до лексико-словотвірної парадигми виразників кількості у мові, які реалізують зіставлення точної кількості з приблизною (малою або великою). За лексичним наповненням на першому місці перебуває група слів – означень року, на другому – дня, на третьому – місяця, на четвертому – тижня.

Заповнюваність рядів прикметників з основами *-χρον(ος)* та *-ετ(ης)*, співвідносних з іменниками *ο χρόνος* ‘час’ та *το έτος* ‘рік’, на позначення річних часових проміжків у новогрецькій мові подібно до української мови найвища в ланцюжку від одного до десяти, де представлено синоніми *δίχρονος, διετής* дворічний, *τρίχρονος, τριετής* трирічний, *τετράχρονος, τετραετής* чотирирічний, *πεντάχρονος, πενταετής* п’ятирічний, *εξάχρονος, εξαετής* шестирічний, *επτάχρονος, επταετής* семирічний, *οχτάχρονος, οκταετής* восьмирічний, *εννεαετής, εννεάχρονος* дев’ятирічний, *δεκάχρονος, δεκαετής* десятирічний. Слова з названими першими основами взаємозамінні в позначеннях віку, за деякими винятками, зумовленими позамовними чинниками: *μονοετές νήπιο* однорічне маля, що є синонімом прикметника *χρονιάρικος*.

Подібно до української мови в новогрецькій від іменників на позначення одного року, місяця, тижня утворюються прості афіксальні прикметники без мотивації кількісними числівниками, оскільки в їхній семантиці визначено проміжок часу в цей один відомий усім за кількістю термін: річний *ετήσιος, χρονιάτικος*, місячний *μηνιαίος*, тижневий *εβδομαδιαίος, εβδομαδιάτικος*, денний *ημερίσιος*. Однак у термінологічній лексиці трапляються зіставлення *однорічний – багаторічний*, хоча в новогрецькій відсутній композит з першою основою *μονο-* та останньою *-χρον(ος)*, але є ад’єктив *πολύχρονος* багаторічний, де прикметник вказує на нео-

значено велику кількість. Натомість з основою **-ετ(ης)** представлено *μονοετής* однопітній, що є антонімом *πολυετής* багатопітній. Вони належать до ботанічних термінів: *το μονοετές φυτό* однорічна рослина, *τα πολυετή χόρτα* багаторічні трави.

На позначення ознак тривалих процесів навчання, служби, лікування використовують як композити з основою **-χρον(ος)**, так і з **-ετ(ης)**. Однак остання переважає у вживанні: *πολυετής φοίτηση* багаторічне навчання, *μονοετές πρόγραμμα* однорічна програма, *πολυετείς σπουδές* багаторічне вивчення, *πολυετής θεραπεία*, *~ υπηρέсія* багаторічне лікування, *~α* служба.

Від більшості композитних прикметників з першими основами, що корелюють з числівниками від одного до 10, утворюються іменники з основою **-ετία**: *εναετία*, *διετία*, *τριετία*, *τετραετία*, *πενταετία*, *εξαετία*, *επταετία*, *οκταετία*, *εννεαετία*, *δεκαετία*, що мають українські відповідники *одноліття*, *дворіччя*, *триріччя*, *чотириріччя*, *п'ятиріччя*, *шестиріччя*, *семиріччя*, *восьмиріччя*, *дев'ятиріччя*, *десятиріччя*. Іноді в грецькій можливі ще словотвірні синоніми типу *δεκαετία*, *δεκαετηρίδα* (пор. з укр. *десятиліття*, *десятиріччя*).

Так само заповнений ряд ад'єктивних композитів з першими основами, співвідносними з числівниками – назвами чисел другого десятка: *ενδεκαετής*, *δωδεκαετής*, *δεκατριετής*, *δεκατετραετής*, *δεκαπενταετής*, *δεκαεξαετής*, *δεκαεπταετής*, *δεκαοκταετής*, *δεκαεννεαετής*, *εικοσαετής*. З ними еквівалентні за значенням українські прикметники ряду від *одинадцяти-* до *двадцятирічного*. Зрідка словники засвідчують паралельні утворення на зразок *δεκαεφτάχρονος*, *δεκαοκτάχρονος*. Отже, і в цьому ряді переважають прикметники з основою **-ετ(ης)**.

Від більшості з них утворено іменники на **-ετία -річчя**: *ενδεκαετία*, *δωδεκαετία*, *δεκατριετία*, *δεκατετραετία*, *δεκαπενταετία*, *δεκαεξαετία*, *δεκαεπταετία*, *δεκαοκταετία*, *δεκαεννεαετία*, *εικοσαετία*. Лише в останнього засвідчено паралель *εικοσαετηρία* двадцятиліття.

Заповнюваність рядів прикметників з першими основами, співвідносними з кількісними числівниками – назвами більших за 20 кількостей та другою основою **-χρον(ος)** лишається потенційною. Найчастіше реалізовано так звані круглі дати. У таких композитів можуть варіюватися другі основи *εικοσιπενταετής* двадцятип'ятирічний – *εικοσιπενταετία*, *εικοσιπενταετηρίδα* або перші основи і суфікси других основ: *τριανταετής* тридцятилітній – *η τριανταετηρίδα*, *τα τριαντάχρονα*; *τριαντακονταετής* тридцятирічний – *τριαντακονταετηρίδα*, *τριαντακονταετία*, *τεσσαρακονταετής* (похідні *τεσσαρακονταετία*, *τεσσαρακονταετηρία*, *πενηντακονταετής* п'ятдесятирічний (*πενηντακοταετία*, *πενηντακονταετηρίδα*), *ογδοηκονταετής* вісімдесятилітній (*ογδοηκονταετία*, *ογδοηκονταετηρίδα*), *ενενηκονταετής* дев'яностолітній (*ενενηκονταετία*, *ενενηκονταετηρίδα*) *εκατονταετής* сторічний (*εκατονταετία*, *εκατονταετηρίδα*).

Найбільшу одиницю в цьому ряді означено прикметником *τρισχιλιετής* тритисячолітній: *η τρισχιλιετής ιστορία του ελληνικού έθνους* тритисячолітня історія грецького етносу, засвідчено також *χιλιετής* тисячорічний з похідними-словотвірними синонімами *η χιλιετηρίδα*, *η χιλιετία*.

Від більшості аналізованих прикметників шляхом субстантивзації у новогрецькій мові утворюються іменники *ο/η δεκαεπταετής* сімнадцятирічний (юнак,

юнка), *ο/η εικοσαετής* двадцятирічний, двадцятирічна. Паралельно з ними у новогрецькій існує багато афіксальних іменників – назв осіб за віком, мотивованих кількісними числівниками та утворюваних суфіксом **-αρης** для чоловічого роду й **-α/-ισσα** – для жіночого. Лише два з них називають осіб у віці до року *ο χρονιάρης* однорічний та до 5 – *ο πεντάρης*. Більш регулярне вживання їх у складі композитів з числівниками-мотиваторами, які називають числа другого десятка: *ο δωδεκάρης*, *ο δεκαπεντάρης*, *ο δεκαεξάρης*, *ο δεκαεφτάρης*, *ο δεκαοκτάρης*, *ο δεκαεννιάρης*, *ο εικοσάρης*, їхні українські відповідники *дванадцяти-*, *п'ятнадцяти-*, *шістнадцяти-*, *сімнадцяти-*, *вісімнадцяти-*, *дев'ятнадцяти-*, *двадцятирічний* (юнак, юнка).

Регулярне також творення іменників з цим суфіксом на позначення круглих дат до ста: *ο εικοσαπεντάρης*, *ο τριαντάρης*, *ο τριανταπεντάρης*, *ο σαραντάρης*, *ο πενητάρης*, *ο πενηταπεντάρης*, *ο εξητάρης*, *ο εξηταπεντάρης*, *ο εβδομηντάρης*, *ο εβδομηνταπεντάρης*, *ο ουδοντάρης*, *ο ουδονταπεντάρης*, *ο ενενητάρης*, *ο ενενηταπενταρης*, *ο κατοστάρης*, яким відповідають українські *тридцяти-*, *тридцятип'яти-*, *сорока-*, *сорокап'яти-*, *п'ятдесяти-*, *п'ятдесятип'яти-*, *шістдесяти-*, *шістдесятип'яти-*, *сімдесяти-*, *сімдесятип'яти-*, *вісімдесяти-*, *вісімдесятип'яти-*, *дев'яносто-*, *дев'яностоп'яти-*, *сторічний*.

У деяких іменників з основами кількісних числівників, що називають сотні, та суфіксом **-αρης** інша семантика. Вони вказують на осіб, які долають певні дистанції на змаганнях: *ο διακοσάρης* бігун на дистанції в 200 м, *ο τριακοσάρης* – ~ в 300 м, *ο τετρακοσάρης* – ~ у 400 м.

У новогрецькій мові на позначення віку осіб іменників, мотиваторами яких є числівники, з композитними основами зрідка використовується суфікс **-τούτης**: *ο πεντηκοντούτης* (з давньогр. *πεντηκοντο* + *ετος*) п'ятдесятирічний (чоловік). Подібно до цього *ο εβδομηκοντούτης* сімдесятирічний, *ενενηκοντούτης* дев'яносторічний, *εκατοντούτης* столітній.

Крім прикметників та іменників з основами **-χρον(ος)** та **-ετ(ης)** у новогрецькій мові трапляються дієслова, яким в українській відповідають словосполучення «мені минає, мені виповнюється певна кількість років»: *δωδεκαρίζω* мені минає 12 років, *σαρανταρίζω* мені виповнилося 40, *σαρανταπενταρίζω* – 45, *πενηταρίζω* – 50 років, *δεκαπενθμερίζω* – минають мої 15 днів (відпустки). Отож, відомий Шевченковий вірш «Мені тринадцятий минало» по-грецькому перекладають *δεκατριάριζα*. Дієслово *σαρανταρίζω* перекладають як «справляти сороковини». Розмовне дієслово *πολυχρονίζω* бажати довгих років життя належить до словотвірного підгнізда, до якого входить *πολύχρονος* багаторічний, однак його семантика прочитується в контексті побажання *χρόνια πολλά!* многая літа!

Закінчують розглядані прикметникові ряди з основами кількісних числівників слова, які вказують на неозначено велику кількість *πολυχρόνος*, *πολυετής* багаторічний: *η πολυχρονη απουσία* багаторічна відсутність, *ο πολυχρονος πόλεμος* багаторічна війна. Прикметник з варіативною основою **-χρονι(ος)** (*πολυχρόνιος*) багаторічний виражає спеціалізоване значення тривалого перебігу певного процесу: *η πολυχρόνια ασθένεια* багаторічна хвороба. Цей прикметник сприймається як антонім цілого ряду слів, що означають короткочасний, недовговічний *βραχυχρόνιος*, *ολιγόζωος*, *ολιγόβιος*, і має лише один антонім *μακρόβιος*. Іменник *το πολυχρόνιο*, похідний від прикметника *πολυχρόνιος*, означає побажання здоров'я і довгих років життя.

Подібно до попередньої групи в ад'єктивів з другою основою **-ημερ(ος)** денний найзаповненішу підгрупу утворюють композити, що співвідносні з числівниками – назвами чисел першого десятка: *μονοήμερα* одноденний – *η μονοήμερη εκδρομή* одноденна екскурсія, *διήμερος* дводенний – *η διήμερη απεργία* дводенний страйк, *τριήμερος* триденний – *το τριήμερο σεμινάριο* триденний семінар, *τετράήμερος* чотириденний – *το τετράήμερο ταξίδι* чотириденна подорож, *πενταήμερος* п'ятиденний – *το πενταήμερο συνέδριο* п'ятиденний з'їзд, *εξαήμερος* шестиденний – *η εξαήμερη κρουαζιέρα* шестиденний круїз, *επταήμερος* семи-, *οκταήμερος* восьми-, *δεκαήμερος* десятиденний.

Композитні прикметники з першими основами, що називають числа другого і більших десятків, та з кінцевою основою **-ημερ(ος)**, поодинокі. Це *δεκαπενθήμερος* п'ятнадцятиденний, *τριακονθήμερος* тридцятиденний, *σαρακονθήμερος* сорокаденний.

Характерно, що в новогрецькій та українській мовах кількісне вимірювання невеликої тривалості часу днями з протиставленням малого і великого проміжку на рівні словотвірного вираження в композитах виявляє певний паралелізм. У грецькій зіставлено значення композитів «який триває один день» *μονοήμερος*, «який триває мало (небагато днів)» *λίγες μόνο μέρες ολιγοήμερος* та «який триває багато днів» *πολύμερος*. Отож, спостерігаємо реалізоване композитами зіставлення *μονοήμερος* одноденний \neq *πολύμερος* багатоденний та *ολιγοήμερος* (буквально – малоденний, по-українському *кількаденний*, тобто з невеликою, але більшою за один кількістю) \neq *πολύμερος* багатоденний. Підтвердженням їхньої семантичної відмінності є різні семантичні еквіваленти, на основі яких виникають композити. Семантика прикметника *μονοήμερος* у грецькій мові передбачає розрізнення значень «який триває один день» і «на перший день». Натомість у *ολιγοήμερος* та *πολύμερος* неможлива реалізація значень типу «на кільканадцятий день» або «на багатий за кількістю день» і можлива лише «який триває кілька / багато днів». На відміну від новогрецької в українській у подібних до названих прикметниках розвивається лише перше значення.

У семантиці прикметника *λιγοήμερος* два значення 1) короткочасний, який триває недовго, отже, мало і 2) *про істоти* «якому лишилося жити мало, небагато часу». У першому значенні його лексичним оточенням є іменники *відпочинок* *η ολιγοήμερη ανάπαυση* короткий відпочинок, \sim *εκδρομή* коротка екскурсія, \sim *επίσκεψη* короткочасні відвідини, \sim *κράτηση* затримання (арешт) на короткий час, \sim *παραμονή* короткочасне перебування, \sim *ανακωχή* коротке перемир'я та ін. Своїм другим значенням з констатацією можливості прожити недовгий час цей композит вступає в синонімічні зв'язки з лексемою *ολιγόζωος* «який прожив коротке життя, якому судилося жити недовго, мало». І це *мало* може вимірюватися роками, місяцями, днями. *Ολιγοήμερος* зі значенням «який існує короткий час, мало днів» синонімізується ще з лексемами *ολιγόβιος*, *βραχύβιος* короткочасний, недовгий. Отже, цей композит з компонентом значення «нетривалий час» оцінює протікання часу в горизонтальному вимірі як у минулому, так і майбутньому, в протиставленні з *μακρόβιος* довговічний, синонімом якого, в свою чергу, є композит *μακροήμερος* багатоденний з тією ж часовою перспективою минулого і майбутнього.

Цьому ряду належить ще прикметник *ημερόβιος* одноденний, «який живе усього один день», комахи-одноденки, та «який веде денний спосіб життя (про птахів і тварин)»: *τα ημερόβια έντομα*. Цей прикметник семантично відрізняється від *μονοήμερος*. *Ημερόβιος* засвідчує тривалість реального часу (один день), а другий – часу *реального*, що триває упродовж того самого дня *αυθήμερον*, і *можливо-го*, який може прожити істота.

У новогрецькій мові прикметники з основою **-ημερ-** легко субстантивуються. Вони здебільшого стають іменниками середнього роду з артиклем *το*: *το διήμερο* дво-, *το τριήμερο* три-, *το τετραήμερο* чотири-, *το πενθήμερο* п'яти-, *το εξαήμερο* шести-, *το επταήμερο* семи-, *το δεκαήμερο* десятидення. Однак таких слів в українському матеріалі в складі композитів з першими числівниковими основами і другою **-ден-** не засвідчено, пор.: *ποδενня, повсякдення, рівнодення, стародення, сьогодення, тогодення, цьогодення*.

Від цих же прикметників можуть утворюватися за допомогою суфікса **-ιδα** іменники жіночого роду типу *η ημερίδα, η διημερίδα* культурний або спортивний захід, що відбувається упродовж одного-двох днів або **-ια** *η τριημερία* святкування свята Чистого вівторка, що триває три дні з його синонімом *το τριήμερο, η εξαημερία* шестиденка, *το τριακονθήμερο* 30 днів. Характерно, що в деяких іменниках новогрецької мови – назвах обрядів реалізоване друге значення прикметника-мотиватора, тобто який відбувався на певний день: *τα ενιάμερα* дев'ятини, *το σαρακονθήμερο* = *το σαρανταήμερο* сороковини. Причому, в останньому іменникові представлено і перше значення 1) *церк.* Сорок днів посту перед Різдом, чотирнадцять (пор. *το σαρανταλείτουργο* – *церк.* Сороковуст), і друге – на сороковий день після смерті небіжчика. В іменника *το δωδεκαήμερο* (*церк.*) реалізовано лише перше значення, коли вказано точний час – 12 днів між Різдом і Водохрещами.

Деякі іменники відприкметникового походження з основами кількісних числівників виражають тривалість часового проміжку, а також оплату за роботу в цей проміжок: *η τετραμερία* чотириденка і оплата роботи за 4 дні, *η πενθημερία* п'ятиденка і оплата ~ за 5 днів, *η δεκαμερία* – плата за 10 днів, *η δεκαπενθημερία* – плата за 2 тижні (15 днів) роботи. В українській мові подібні до названих грецьких іменників слова, утворені композитно-афіксальним способом, відсутні. У ній це значення виражено словосполученнями. На позначення *місячного заробітку* в новогрецькій поряд з іменником *ο μισθός* існує універб з основою **-μην-** (від *ο μήνας* місяць) від прикметниково-іменникового сполучення *ο μηνιάτικος μισθός* – *το μηνιάτικο*.

Заробіток за день названо словами з основою **-μερ(α)**, яка займає в композиціях першу позицію: *το ημερομισθιο, το μεροδοϋλι, το μεροκάματο*. Вони також перебувають в угрупованні композитних утворень, які називають заробіток за день *το ημερομισθιο*, і субстантивів-універбів на зразок *το εβδομαδιάτικο* (від *εβδομαδιάτικη πληρωμή* тижнева оплата) та *το μηνιάτικο* (від *μηνιάτικη πληρωμή* місячна оплата).

Основа **-μερ(α)** трапляється в складі інших грецьких композитних іменників: *η ημερομηνία* дата, число (день) місяця, *το ημερονύκτιο* (день і ніч) доба. Цікаво, що синонімом останнього є ще один композит *το εικοσιτετράωρο*, базою якого є словосполучення 24 години – доба.

Підгрупа композитів з першими основами кількісних числівників та другою – **μην-** поступається двом попереднім розглянутим своїм лексичним наповненням. Ряд основ у таких словах обмежено числом 12, тобто кількістю місяців у році. Мабуть, через те, що вимір часу існування людини місяцями далі переходить у роки, лишаються нереалізованими виміри типу тринадцяти-, двадцятимісячний і подібні в грецькій та українській мові: *μηνιαίος, μηνιάτικος*, спец. *έμμηνος*, місячний, *δίμηνος* дво-, *τρίμηνος* три-, *τετράμηνος* чотири-, *πεντάμηνος* п'яти-, *έξμηνος* шести-, *επτάμηνος* семи-, *οκτάμηνος* восьми-, *ενιάμηνος* дев'яти-, *δεκάμηνος* десяти-, *ενδεκάμηνος* одинадцяти-, *δωδεκάμηνος* дванадцятимісячний. Характерно, що ці прикметники, починаючи з тих, до складу яких увіходить основа **δι-** дво-, субстантивуються за допомогою артикля **το** і вже в іменниках називають терміни – періоди життєдіяльності: *το δίμηνο* два місяці, *το τρίμηνο* три, *το τετράμηνο* чотири, *το πεντάμηνο* п'ять, *το έξμηνο* шість, *το επτάμηνο* сім, *το ενδεκάμηνο* одинадцять, *το δωδεκάμηνο* 12 місяців.

Частина з них стає синонімами інших слів: *το έξμηνο* півріччя, *το δωδεκάμηνο* рік. Більшість із субстантивованих іменників має близькі синонімічні значення зі словами із суфіксом **-ια**: *η διμηνία, η τετραμηνία, η επταμηνία*. Однак деякі з них, збігаючись в основному значенні (певний часовий проміжок, вимірюваний кількістю місяців), розвинули свої. Так, *η έξμηνία* має ще значення сума грошей, яку вносять за 6 місяців (оренди, роботи тощо); *το έξμηνο* – півріччя, семестр у навчальних закладах, *τα έξμηνα* поминання мертвих через 6 місяців по смерті, *η τριμηνία, η εξαμηνία, η πενταμηνία* – оплата за три, п'ять, шість місяців.

Аналізовані прикметники на **-μήν(ος)** мають близькі за значенням синоніми із суфіксом **-αιος**. І перші, і другі містять значення «який триває певний період та який відбувається періодично через певний проміжок, вимірюваний місяцями, тобто кожні два, три, чотири місяці»: *δίμηνος* двомісячний – *το δίμηνο ταξίδι* двомісячна подорож, *το διμηνιαίο περιοδικό* журнал, що виходить кожні два місяці, *το τριμηνιαίος έλεγχος* перевірка через кожні три місяці. До таких належать також: *τετράμηνος* і *τετραμηνιαίος*, *έξμηνος* і *εξαμηνιαίος*, *εφτάμηνος* та *εφταμηνιαίος*.

Композитні прикметники з першими основами кількісних числівників, другою **-μην-** та суфіксами **-ιτικός, -η, -ο, -ίτης, -ίτισσα, -ικο** окреслюють періоди життя малят під час вагітності матері (9 місяців) та після їхнього народження до року, тобто віку немовляти: *έξμηνήτης, εξαμηνιατικός* шестимісячний.

У їхньому середовищі формуються нові значення відносно певної часової норми існування. Так, щойно названі прикметники та *εφταμηνήτης, εφταμηνιατικός* стосовно дітей шести та семи місяців означають передчасність народження. Їх перекладають зі значенням недоношені (порівняно з дев'ятимісячними) діти. Прикметники *έξμηνήτης* та *εφταμηνήτης* субстантивуються і переходять до іменників зі значенням «недоношені діти». Кількість подібних до цього слів незначна.

Отже, реалізація кількісних вимірів віку, існування істот за місяцями шляхом ад'єктивного основоскладання обмежена певними реальними періодами (до 9 місяців, до 12 місяців, тобто року). В обох порівнюваних мовах ряди таких ад'єктивів невеликі.

При означенні зарплати, платні за певну кількість місяців у новогрецькій мові використовують як прикметники, так і іменники, утворені від цих ад'єктивів.

Сучасна українська мова вдається в цих випадках до словосполучень прикметників та іменників на зразок *півмісячний, помісячний, щомісячний, півторамісячний, середньомісячний, кількамісячний*. Прикметники цієї підгрупи в обох мовах означають також порівняно невелику кількість іменників – назв дій (за їхніми періодами).

Прикметники цієї підгрупи в обох мовах сполучаються з невеликою кількістю іменників, серед яких переважають назви абстрактних дій та процесів (за їхніми часовими періодами): навчання *σπουδές, φοίτηση*, перевірка *έλεγχος*, оплата *αμοιβή, πληρωμή*, війна *πόλεμος*, поминки *μνημοσύνη*, видання *έκδοση*, рідше трапляються найменування предметів: журнал *περιοδικό*, книжка *βιβλίο*.

У цій підгрупі в словотворенні композитів обох мов рідко використовують перші основи порядкових числівників. Це кілька слів з першою основою **πρωτ-**, співвідносно з *πρώτος* перший та другою **-μην-**: *η πρωτομηνία* перший день місяця. У двох інших іменниках замість основи **-μην-** вжито назви місяців: *η πρωταπριλιά* свято першого квітня, коли прийнято казати неправду з метою розіграшу, жартувати та *η πρωτομαυιά* 1) свято весни першого травня; 2) *η πρωτομαυιά, η εργατική*. *Πρωτομαυιά* свято трудящих, що має паралель в українській мові Першотравень. У цьому ряді засвідчено також композитний іменник *η πρωτοχρονιά* 1) перший день Нового року; 2) *η Πρωτοχρονιά* святкування приходу Нового року. Композити *η πρωτομηνία* та *η πρωτοχρονιά* співіснують з синонімами *η αρχιμηνία* і *η αρχιχρονιά*, в яких перша основа містить значення «початок» (від *αρχή*). Цими словами починається багато колядок, які співають на Новий рік у Греції: *πρωτομηνιά κι πρωτοχρονιά!* Від деяких слів розглянутого типу можливе творення прикметників: *πρωταπριλιάτικος* першоквітневий: *το ~ο ψέμα ~α* неправда, брехня, *η ~η φάρσα* розіграш, жарт; *πρωτοχρονιάτικος* новорічний: *~ δώρο* подарунок, *~ έθιμο* сувенір, *~ ευχή* побажання, *~ κάρτα* листівка, *~ μήνυμα* вітання.

Основу **-εβδομ-** (від *η εβδομάδα* тиждень) у грецьких композитах не представлено. Від іменника *η εβδομάδα* (йому відповідає слов'янська калька *седмиця*) утворено два синонімічні прикметники *εβδομαδιαίος, εβδομαδιάτικος* тижневий: *το εβδομαδιαίο περιοδικό* тижневик. Можливо, на заваді творення таких композитів стає відчутний у сучасній новогрецькій мові зв'язок цієї основи з порядковим числівником *έβδομος* сьомий. Значення українського прикметника *дво-тижневий* у новогрецькій передає композит *δεκαπενθήμερος* п'ятнадцятиденний: *δεκαπενθήμερες σπουδές* п'ятнадцятиденне навчання. Від нього субстантивацією утворено іменник *το δεκαπενθήμερο* п'ятнадцятиденка та афіксальним способом – його синонім *η δεκαπενθήμερία*, що має ще й друге значення «оплата за роботу, виконану за 15 днів». Отже, і часовий вимір кількості, і обсяг роботи за певний проміжок часу, вимірюваний *тижнями*, зорієнтовано на показник кількості *днів*.

В українській мові, як і в багатьох інших слов'янських, романських, а також новогрецькій у деяких назвах днів тижня використано основи порядкових числівників. У грецькій мові першим днем тижня вважається неділя *η Κυριακή*. Етимологічно це слово пов'язано з Господом (Богом), Ісусом Христом, тобто це день Бога, божий день, так само, як і в романських від латинського *dies Dominica* утворено в італійській *domenica*, французькій *dimanche*, іспанській *domingo*, румунській *duminica*. Відлік назв днів тижня у грецькій упорядковано відносно неділі:

другий день тижня понеділок *η Δευτέρα* (від порядкового числівника *δευτερος* другий), вівторок, *η Τρίτη* третій день, середа, *η Τετάρτη* четвертий, четвер, *η Πέμπτη* п'ятий день. Назви двох наступних днів тижня етимологічно не пов'язані з основами порядкових числівників. Слово *η Παρασκευή* етимологічно співвідносне з іменником *παρασκευή* підготовка і вказувало на день перед суботою, коли євреї готуються святкувати Пасху, що в іудейській вірі є днем відпочинку і служіння-моління Богові. Як назву шостого дня тижня в грецькій його почали використовувати з 3 ст. до н.е. [Μπαλιγιώτης 1998: 1348]. *Το Σάββατο* субота (запозичення з єврейської) – це сьомий, останній день тижня. У сучасній розмовній мові греки, як і українці, тиждень починають понеділком. У такій перспективі неділя постає як пункт лінійного розгортання часу і циклічного, бо кожен новий тиждень закінчується суботою, а починається понеділком. Від назв днів тижня утворено ряд похідних. Найбільше слів мотивують основи іменників *η Κυριακή* неділя та *το Σάββατο* субота. Від першого сформовано прикметник *κυριακάτικος* недільний: *η κυριακάτικη παράσταση* недільна вистава, *το ~ο φαγητό* недільна їжа, *το ~ο ντύσιμο* недільний одяг, *η κυριακάτικη διάθεση* недільний настрій, *η ~η εκδρομή* недільна екскурсія. Від нього субстантивацією утворено іменник *τα κυριακάτικα (ρούχα)* святковий одяг і прислівник *κυριακάτικα* ошатно, пишно.

Слово *Σάββατο* мотивує ряд прикметників, що є словотвірними синонімами: *σαββατιανός, σαββατιάτικος, σαββατικός* суботний, прислівник *σαββατιάτικα* у суботу, суботнього дня та кілька композитів: *το σαββατόβραδο* суботній вечір, *το σαββατοκύριακο* час відпочинку з суботи (іноді з вечора п'ятниці) до понеділка (відповідає англійському *weekend*) та прикметник *σαββατογεννημένος* (буквально – народжений у суботу) *προ людину* щасливий, щасний, удачливий.

Деякі похідні від вершинних слів *η Κυριακή* та *το Σάββατο* зберігають їхнє первісне значення як свята, святкування, моління Богові. Так, прикметник *κυριακάτικος* має, крім першого значення «недільний», ще й друге «святковий, ошатний», тому він сприймається як синонім слів *γιορτινός* святковий, *επίσημος* урочистий та як антонім *καθημερινός* щоденний, буденний, *κοινός* звичайний, повсякденний. Його зберігають похідні слова *τα κυριακάτικα* святковий одяг і прислівник *κυριακάτικα* святково. Іменник *ο σαββατισμός* виражає значення 1) святкування суботи і 2) *перен.* святкування.

Від іменника *η Δευτέρα* утворено розмовний прикметник *δευτεριάτικος* понеділковий: *η ~η επιθεώρηση* понеділковий огляд, *το ~ο ζύπνημα* пробудження в понеділок, *οι ~ες εφημερίδες* газети, що виходять у понеділок, та прислівник *δευτεριάτικα* по понеділках.

В українській мові частина назв днів тижня теж співвіднесена з порядковими числівниками. Однак на відміну від грецької першим його днем вважається понеділок, тобто день по неділі. Вівторок є другим днем і корелює зі словом *вторь* другий, четвер пов'язаний зі словом *четвертий*, а п'ятниця – з *п'ятий*. Така традиція утвердилася у VIII-IX ст. з часу першого запровадження у слов'ян християнства. Етимологи пояснюють значення іменника *неділя* з псл. *nedělja*, мотивованого виразом *ne dělati* не робити, оскільки християнство забороняло працювати на сьомий день тижня. Він був неробочим днем, днем відпочинку [ЕСУМ IV: 10].

Словотвірний потенціал цих назв незначний. Від іменників *неділя*, *понеділок*, *вівторок*, *четвер*, *п'ятниця* утворено прикметники *недільний*, *неділешній*, *понеділковий*, *вівторковий*, *четверговий*, *п'ятничний*, *суботній*. У гніздах з цими вершинними словами є зменшено-пестливі похідні типу *недільенька*, *неділька*, *суботонька*, кілька назв громадських заходів *недільник*, *суботник*, трапляються назви дій *понеділкувати* «постити по понеділках; дотримуватися звичаю понеділкування», абстрактних дій *понеділкування* звичай одружених жінок бути вільними від обов'язкової роботи щопонеділка. У гнізді від іменника *тиждень* прикметник *тижневий*, іменники *тижневик*, *тижнівка*, дієслово *тижнювати*.

Лексико-тематична група слів з домінантою *тиждень* в українській мові об'єднує, крім розглянутих одиниць, ще й лексему *будень* та її похідні *буденний*, *буденичина*. І *тиждень*, і *будень* визначають дні за якістю, а не кількістю. Іменник *будень* виник як наслідок гаплогії словосполучення *будень день* «робочий день», у якому *будень* пов'язане з *buditi* будити (зі сну в тому числі, й до роботи) [ЕСУМ II: 278]. Цим своїм значенням він утворює опозицію зі словом *вихідні*, тобто неробочі дні. Субстантивований іменник *вихідні* має ще й значення «святковий», отже, спостерігаємо тріаду зіставлень *вихідний* (святковий, неробочий ≠ будній (робочий)).

Проаналізовані слова так чи інакше стосуються віку людини. Якраз тому цікаво розглянути вираження цього поняття у сучасній українській та в новогрецькій мові. Крім числівників, його виражають ще й інші частини мови – іменники та прикметники. Вони є простими однокореновими словами, утвореними суфіксальним способом, та композитами, що є наслідком основоскладання. Характеристики віку подано також у багатьох словосполученнях на зразок *підлітковий*, *старечий*, *літній вік*. Зберігаючи паралелізм словотвірних та лексичних значень, такі одиниці виявляють відмінності в кожній мові.

Так, українській *вік* охоплює шість значень: 1) століття; 2) тривалість життя людини, тварини, рослини; 3) епоха, позначена певними характерними ознаками; 4) геологічний вік, що відповідає геологічному ярусові Землі; 5) *розм.* дуже довгий час, вічність; 6) ступінь, період у розвитку людини (рос. *возраст*). Отож, *вік* в українській мові – це сторіччя, епоха, ціле життя людини, вікові періоди її існування, геологічний вік Землі. У розмовній мові в структурі значення цього слова з'являються складники «дуже довгий час, ціла вічність». Вік позначають композити, що вказують точний час: *сторіччя*, *століття*, *сторічний*, *столітній*.

Композити *сторіччя* та *століття* виражають семантику точної кількості. Це часовий проміжок тривалістю в сто років і це ще річниця чого-небудь, що відбулося або почало існувати сто років тому: *сторіччя з дня народження Шевченка*, *сторіччя з дня заснування ліцею*. Натомість мотивовані ними прикметники *сторічний* та *столітній* виражають не лише ознаку точної кількості «який триває сто літ, років», а й приблизної «який живе, існує, триває, росте близько ста або понад сто років (про ліс, окремі дерева)», «пов'язаний з чимось, що відбулося багато років тому». На основі цього останнього значення утворено іменник *столітник* – народну назву довголітніх рослин (алое, агави, опунції), що в кімнатних умовах цвітуть один раз у житті або з перервою в кілька років. Багато слово-

сполучень з іменником *вік* констатують довгий неозначений час: *я тебе цілий вік, вічність не бачив – багато років не зустрічав*. Останні окреслюють можливість перебування іменника *вік – життя* в ряді слів *довголіття, вічність*, словосполучень неозначено-кількісних числівників з іменником *рік*: *багато років, мало років*, прикметників та іменників: *довге життя – коротке життя*, а також словосполучень іменників *літа, рік* з кількісними числівниками типу *один рік, сорок років, сімдесят років*, як і композитних прикметників та іменників, мотивованих цими словосполученнями: *багаторічний, кількарічний, малолітній, одно-, семи- ... сторічний, тисячолітній, малоліток, одніток* тощо. Ці різноманітні мовні засоби характеризують як точну, так і приблизну (неозначену, велику і малу) щодо віку кількість.

Характерно, що похідні від іменника *вік* прикметники *віковий* та *вічний* містять вказівку на приблизний вимір часу життя людини, тварини, рослини, а також значення «який живе упродовж багатьох років». Лексема *вічний* означає час неточний і тривалий. Вона співвідноситься з лексемами *вікопам'ятний, вікопомний*, тобто незабутній, та *віковичний*, який існує і буде існувати віками.

Українському іменникові *вік* у грецькій мові відповідають за значенням кілька слів: *η ηλικία* вік, *ο αιώνας* століття та іменники – словотвірні синоніми, в яких використано основу **εκατό-** сто-: *η εκατονταετηρίδα – η εκατονταετία, τα εκατοντάχρονα*, які виражають часовий проміжок у сто років.

Грецький іменник *η ηλικία* вік полісемічний і охоплює значення 1) вік істот, існування предметів: *ξενιτεύτηκε σε ηλικία 17 ετών* він виїхав на чужину у віці 17 років, *η μέση ηλικία* середній вік; 2) період, стадія в житті людини, що найчастіше виражені словосполученнями *παιδική / βρεφική / νηπιακή / νεανική / εφηβική / ώριμη / μετεφηβική / γεροντική / προχωρημένη / πρόιμη / τριφερή ηλικία* дитячий / немовлячий / дошкільний / підлітковий / юначий / зрілий / старечий / літній / ранній / ніжний вік; 3) певний часовий проміжок у житті людини, необхідний для одержання прав водія, пенсії, служби в армії: *ηλικία στρατεύσης* призовний вік; 4) геологічний вік Землі тощо. Серед них відсутнє значення, що є в українського іменника *вік – сторіччя*, як знак точної кількості прожитих 100 років або визначної дати, віддаленої стома роками.

У семантемі іменника *ο αιώνας* представлено значення 1) сторіччя; 2) геологічний вік Землі; 3) часовий проміжок, що триває дуже довго, безкінечно: *μην κάνεις πάλι έναν αιώνα να το σκεφτείς, αποφάσισε τώρα!* та не думай знову цілу вічність, вирішуй негайно!; 4) епоха, що виділяється в історії своїми характерними рисами: *χρυσός αιώνας* золотий вік, *άργυρος* ~ срібний ~, *λαμπρός* ~ блискучий ~, *ένδοξος* ~ славний вік, *ο αιώνας βαρβαρότητας* вік варварства, *ο αιώνας προόδου* вік прогресу. В обох цих іменників деякі значення перетинаються. Іменник *η ηλικία* в основному зорієнтований на визначення тривання часу різною точною та приближною кількістю років життя когось, існування чогось. Натомість іменник *ο αιώνας* вказує на проміжок часу в сто років і розвиває компоненти значення часу, вимірюваного приближно, або дуже довгого, вічного (з експресивною його оцінкою). Такі значення належать до прихованих у семантиці українських іменників *сторіччя, століття*, але виявних у структурі значення похідних від них прикметників.

Названі іменники виявляють семантичний паралелізм з українським іменником *вік*. Цікавим підтвердженням цього паралелізму і водночас відмінності в реалізації лексичного значення в словосполученнях може бути приклад використання деяких оцінних прикметників у ролі визначників віку людини. Ідеться про лексичну сполучуваність прикметників *великий* та *малий* – *μεγάλος και μικρός*. У семантіці прикметника *великий* *μεγάλος* представлено лексико-семантичні варіанти, які уможливають означення ними віку людини, часто з метафоричним переосмисленням. Так, українці кажуть дитині: *Ти вже великий (ніби дорослий), а просишся на руки*. Греки так само у звертанні до дитини можуть сказати: *είσαι μεγάλο παιδί πια ἢ μην κλαις!* Ти вже дорослий (парубок). Не плач! Однак прикметник *μεγάλος* у грецькій мові використовують ще й у контексті віку зрілого, більшого, ніж прийнято нормою: *παντρεύτηκε μεγάλη ἡ γύρω στα πενήντα της* «вона одружилася пізно, коли їй було близько п'ятдесяти», або літнього віку (коли людині за 70): *Οι γονείς μου αρρωσταίνουν συχνά, είναι μεγάλοι πια* «батьки мої хворіють часто, вони вже старі» (буквально – великі); порівнюються також *είναι σε μεγάλα γεράματα* «він у глибокій старості». Ця лексема стосується важливих подій, що відбуваються в певні (прийняті нормою) періоди дорослого життя: *παντρεύτηκε μεγάλη, γύρω στα πενήντα της* «одружилася пізно (у досить солідному віці), коли їй було близько 50».

Грецький прикметник *μεγάλος* мотивує дієслово *μεγαλώνω*, що відповідає українському *рости*, досягати повноліття, зрілого віку. Шевченкові рядки «І виріс я на чужині // І сивію в чужому краї» в грецькому перекладі звучать як *Μεγάλωσα στην ξενητεία, στα ζένα έχω γεράσει* [Ταράς Σεβτσένκο. Ποιήματα. – Αθήνα, 1964. – σ.78].

Звертає на себе увагу словосполучення *η προχωρημένη ηλικία*, тобто *літній вік людини*. Прикметник *προχωρημένος* словотворчо споріднений з дієсловом *προχωρώ*, що серед інших значень має і такі, як «просуватися вперед, досягати великих успіхів у чомусь». Отже, він асоціюється з ідеєю поступу вперед, прогресивного розвитку як поганого (наприклад хвороби), так і доброго в житті (навчання, у вивченні іноземних мов тощо) людини. Це вікова характеристика людини, яка багато прожила і пережила на своєму віку. І цей вік пов'язаний з її шляхом у небуття і майбутнє. Російський еквівалент розглянутого грецького словосполучення *преклонный возраст* асоціюється з глибокою старістю. Український *літній вік* подібно до грецького підкреслює в ньому пору ужинку, підведення підсумків, але це ще й прямування вперед, бо *літо* і *літа* перегукуються своїми етимологічними значеннями, згадаймо: *Многая літа! Многая літа!*

Література

1. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998.
2. Етимологічний словник української мови. Т.2. – К.: Наук. думка, 1985.
3. Етимологічний словник української мови. Т.4. – К.: Наук. думка, 2003.

Тюркізми в українській та новогрецькій мовах¹

За свідченнями дослідників в українській літературній мові та її діалектах існує близько 1000 тюркізмів [Халимоненко 1995, 4]. За нашими підрахунками в словниках сучасної грецької мови [Ανδριώτης 1995; Κριαράς 1995; Μπαμπινιώτης 1998; Υπερλεξικό 1985; Хориков 1980] представлена приблизно така ж (953) кількість лексики тюркського походження. Предметом аналізу цієї статті стали не всі тюркізми, що функціонують у сучасній українській та новогрецькій мовах, а лише ті з них, які трапляються в обох порівнюваних мовах. Відразу підкреслимо деякі відмінності, що існують між класифікаціями цих лексем у використаних нами лексикографічних працях. У «Етимологічному словнику української мови» (далі ЕСУМ) та «Словнику іншомовних слів» (далі СІС) у багатьох випадках прийнято кваліфікувати такі слова як одиниці тюркського походження з подальшим визначенням безпосереднього або можливого джерела засвоєння (напр., болгарської, кипчацької, ногайської та кримсько-татарської та ін.). У словниках грецької мови переважна більшість розглянутих лексем кваліфікована як запозичення з турецької мови. Лише в декотрих випадках (напр., у словах типу η ορδή «орда») вказане їхнє татарське походження (h)orda. Отже, тюркізмами вважають у ній слова питомі турецькі й ті, що засвоєні в новогрецькій за посередництвом турецької. Мабуть, у такій традиції знайшли відображення особливості контактування між мовами, що є об'єктом порівняння. Відомо, що в пам'ятках писемності української мови XI-XVIII ст. засвідчено багато слів тюркського походження. Вчені відзначають, що поява їх зумовлена мовними взаєминами українського населення з тюркськими народами – булгарами, хозарами, печенігами, чорними клобуками, кипчаками, огузами, турками та ін. [Халимоненко 1995, 17-18]. Майже 400-річне панування Османської імперії в Греції позначилося на розвитку мови. Безпосередні грецько-турецькі мовні контакти спричинили проникнення в новогрецьку достатньої кількості тюркізмів-запозичень з турецької мови або з інших тюркських і нетюркських мов завдяки посередництву турецької.

У списку спільних тюркізмів у грецькій та сучасній українській мовах, що стали об'єктом нашого вивчення, 125 одиниць. Функціонування їх у трьох неспоріднених, різноструктурних мовах дозволяє розглядати їх як інтернаціоналізми (пор. [Білецький 1967; Акуленко 1972, 23]). Найчастіше вони зберігають певну

¹ Уперше опубліковано в: Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 33-52.

еквівалентність значення. Важливо порівняти обсяги значень аналізованих слів у трьох різних мовах, їхній розвиток у напрямку розширення, звуження чи переосмислення, а також словотвірний потенціал, з метою з'ясування глибини входження в мову запозичення, тобто в її граматичну словотвірну, лексичну та фразеологічну підсистему. Встановлення словотвірного потенціалу запозичень з турецької мови в українській та новогрецькій проводиться не лише з урахуванням похідних від них слів, а й належності твірної основи до тієї ж частини мови та однакового семантичного співвідношення між основою і словотворчим формантом. У такий спосіб виявляються словотвірні паралелізми й розходження у порівнюваних мовах. Якраз інтернаціоналізми найпоказовіші в цьому плані, оскільки вони в багатьох випадках допомагають розкрити як паралелізм семасіологічного і словотвірного розвитку запозичень у різних мовах, так і подальше розходження їхньої семантики, що спричинене «індивідуальними» для кожної мови особливостями внутрішньомовного розвитку та входженням у різні парадигми лексем (тематичні групи, синонімічні та антонімічні об'єднання тощо), споріднених за значенням.

Аналіз слів за цими ознаками дозволяє окреслити кілька їх груп. Одну з них становлять лексеми, близькі за значенням в обох порівнюваних мовах, що переважно не мають у них похідних. Такими є назви різних **посад, титулів, чинів або послідовників певної віри, священослужителів**: *мулла*, о μουλάς (варіант о μολάς) від тур. molla; *ходжа* о χοτζάς від тур. hoca. До цієї групи належать також найменування приміщень: *мінарет*, о μιναρές від тур. minare; свят: *байрам*, то μπαιράμι від тур. bayram страв і напоїв: *бурекі*, то μπουρέκι з похідним то μπουρεκάκι «вид прісних пиріжків» від тур. börek; *йогурт*, то γιαούρτι «кисле молоко» від тур. yoğurt; *мусакас*, о μουσακάς «східна страва, яку готують з баклажанів, картоплі, фаршу та м'яса в печі» від тур. musakka; *наклава*, о μπακλαβάς «солодкий листковий пиріг з горіхами» від тур. baklava.

До неї входять також лексеми, що в широкому розумінні слова є назвами предметів: *гарба*, о араμπάς від тур. araba, що має похідний іменник гарбачій (від тур. arabacı); *катран*, то катράνι «смола, дьоготь» від тур. katran; *качан*, то котσάνι «стебло, качан» від тур. kosaп; *меджиті*, то μετζίτι «стара турецька монета» від тур. mesit; *тюрбан*, то τουρμπάνι від тур. tülbent (українські й грецькі етимологи допускають посередництво в запозиченні цього слова французької мови, де є turban); *ятаган*, то γαταγάνι «великий ніж» від тур. jatağan.

До них подібні лексеми – назви посуду: *брик*, то μπρίκι «малий металічний домашній посуд з ручкою для підсмажування кави або приготування відварів чи настоїв» від тур. ibrik; *мангал*, то μαγκάλι «посуд у вигляді тазика» від mangal (у грецькій є ще іменник то μαγκαλάκι зі зменшено-пестливим значенням); назви дерев та рослин: *карагач*, то караγάτσι «в'яз» від тур. словосполучення кага ağac «чорне дерево» (в українській від нього утворено прикметник *карагачевий*).

У багатьох випадках у цих слів відбуваються певні паралельні в порівнюваних мовах зміни значення або такі його зрушення, що характерні лише для однієї мови. Прикладом паралелізму в засвоєнні прямих і переносних значень слів можуть бути запозичені в українській та новогрецькій мовах з турецької (від başibozuk) іменники *башибузук* та μπασιμπουζούκος (= βασιβουζούκος). В обох

мовах їм властиве пряме «солдат нерегулярних військ у Туреччині XVIII і XIX ст.» та переносне значення «розбишака, головоріз, шкода» і від них не утворено жодного похідного.

У новогрецькій та українській мові своїми значеннями почасти перетинаються тюркізми о *кара́с* «кінь чорної, карої масті» та *карий*, які походять від тур. кага «чорний». Етимологи допускають, що в українську мову слово *карий* запозичене з мертвої болгарської (теж тюркської) мови. На відміну від грецької *карий* в українській мові позначає не лише коня гнідої масті, а й характеризує карі (чорні, темно-брунатні) очі. На його основі виник композитний прикметник *темно-карий*.

Слово *рахат-лукум* па позначення східного пряного кондитерського виробу з борошна, цукру і крохмалю з горіхами та мигдалем українські етимологи розглядають як запозичення з арабської, але не заперечують при цьому посередництва турецької мови. Цей іменник не має похідних в українській мові і вживається лише в прямому значенні. У новогрецькій *лукум* засвоєний за посередництвом турецької > *lokum*. Крім прямого, він має ще й переносні значення. З лукумом порівнюють щось смачне і ніжне, що прямо тоне в роті: то $\psi\eta\theta\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota\ \lambda\omicron\upsilon\kappa\omicron\upsilon\mu\iota$ «печеня, як лукум». У виразі $\mu\omicron\upsilon\ \acute{\eta}\rho\theta\epsilon\ \lambda\omicron\upsilon\kappa\omicron\upsilon\mu\iota$ останнє слово позначає щось, що трапилося несподівано і є дуже приємним. Словотвірний потенціал цього слова невисокий і в грецькій мові. Він обмежений похідним то $\lambda\omicron\upsilon\kappa\omicron\upsilon\mu\acute{\alpha}\kappa\iota$ зі зменшено-пестливим значенням на зразок «лукумчик» та деякими сталими словосполученнями типу $\sigma\iota\pi\alpha\nu\acute{o}\ \lambda\omicron\upsilon\kappa\omicron\upsilon\mu\iota$ «лукум з Сірії».

Подібне до них співвідношення значень засвоєних слів демонструють також іменники *челебі* (трапляється здебільшого в перекладній літературі) та о $\tau\sigma\epsilon\lambda\epsilon\pi\acute{\eta}\varsigma$ (з варіантом о $\tau\sigma\epsilon\lambda\epsilon\mu\pi\acute{\eta}\varsigma$) з прямим «титул, що його давали спочатку дітям султана, а пізніше керівникові загону дервішів» та переносним значенням «архонт, знатна особа».

Деякі назви посад або чинів, що в українській та новогрецькій мові є запозиченнями з турецької, маючи близькі значення, демонструють відмінність їхнього розвитку, яка виявляється у появі переносних значень. Здебільшого вони виражають негативну оцінку людей за поведінкою. Так, паралелізм і водночас відмінність ступенів адаптації первісно тотожних запозичень у новогрецькій та українській мові засвідчує слово *ага*. У грецькій він називає 1) цивільний або військовий титул в Османській імперії; 2) архонта, намісника [Κριαράς 1995, 6]. Це слово вживають також з переносним значенням «пан»: $\zeta\epsilon\iota\ \sigma\alpha\nu\ \alpha\gamma\acute{\alpha}\varsigma$ «він живе як ага», тобто як *пан*.

В українській слово *ага* здебільшого використовують у перекладній літературі як історизм. Згадаймо тут принагідно переклад твору Н. Казандзакіса «Христа розпинають знову» (К., 1958), де іменник *ага* досить частотний і в українському тексті. Ні в грецькій, ні в українській це запозичення не має похідних.

Схожий з іменником *ага* напрямок семасіологічного розвитку демонструє слово *бей* від $\beta\epsilon\upsilon$ «пан, князь», яке в турецькій, можливо, є давнім запозиченням з китайської мови, від $b\grave{e}$ «старший» [ЕСУМ, 1, 163]. Тлумачний словник української мови та «Словник іншомовних слів» пояснюють лексему *бей* або як «титул родоплеємної, а пізніше феодальної знаті в країнах Близького і Середнього Сходу» [СІС, 92], або як «титул дрібних феодальних власників чи вищих чиновників

у султанській Туреччині та в давні часи у татар» [СУМ, 1, 154]. У сучасній українській мові іменник *бей* адаптований на морфологічному рівні. Він належить до відмінюваних слів, проте не має похідних. Сфера його використання обмежена суспільно-політичною лексикою.

У новогрецькій мові ο *μλέης* теж належить до відмінюваних іменників чоловічого роду. Крім прямих значень, що вказують на титул керівників турецьких родів та офіцерів Османської імперії або на титул архонтів у Мані за часів панування туркократії в Греції, це слово розвинуло ще й переносне значення [Κριάρας 1995, 909]. Його використовують як синонім до слів *тиран*, *деспот*. Воно називає особу, що веде себе вдома і поза домом, як пан, людину свавільну в поведінці, ласу до розваг: *ήτανε μλέης στο σπίτι* «він удома, як бей». Слово ο *μλέης* адаптоване також на словотвірному рівні і має ряд похідних: іменник η *μλείσσα* «дружина бея», прикметник *μλείκος* «який стосується, належить беєві» та похідний від нього прислівник *μλείκα* (пор. ζει *μλείκα* «живе, як бей», *μας περιπούηθηκαν μλείκα* «про нас піклувалися, як про беїв»).

Більший ступінь входження слова *бей* у новогрецьку мову (на граматичному і лексичному рівнях, розширення сфери його використання до розмовного стилю) спричинений екстралінгвістичними факторами.

У новогрецькій мові на основі прямого значення іменника ο *πασάς* (від тур. *pasa*) «почесний титул найвищих військових і цивільних урядовців у султанській Туреччині, в Османській імперії, а пізніше Єгипті» розвинулося переносне, зменшено-пестливе, що реалізоване у звертанні до улюбленої особи: *πασά μου!* [Κριάρας 1995, 1073]. В українській мові цього переносного значення в іменника *паша* не існує, і звертання «мій паша!» звучить як офіційне звернення до особи – носія цього титулу [СУМ, 6, 104].

Іменники султан та ο *σουλτάνος* запозичені з турецької від *sultan*. У грецькій мові, крім значення 1) керівник мусульманської держави, цей іменник ще є іронічною характеристикою особи, що живе у великій розкоші. У гніздах слів від запозичення *султан* спостерігаємо ряд паралельних з українською мовою утворень: *султанат* – то *σουλτανάτο*, *султанський* – *σουλτανικός*, η *σουλτάνισσα* – *султаниша*, як і похідні, властиві лише одній мові, пор. українські: *султан* (прикраса на формених головних уборах), *султана*, *султанство*, *султанчик*, *султанівна*, грецьке η *σουλτανίνα* «сорт винограду».

Слово ο *τσαούσης*, що близьке за значенням до українського *чауш* («можновладець султанської палати або нижчий офіцер війська»), за походженням з турецької (від *çavuş*), у новогрецькій розвинуло ще й значення «владна особа».

У порівнюваних мовах за експресивним забарвленням та обсягом значення не збігаються іменники *дервіш* і ο *δερβίσης* (варіант *ντερβίσης*). Грецькі словники пояснюють його в такий спосіб: 1) мусульманський чернець; 2) *перен.* смілива людина, синонім слова *λεβέντης*, тобто молодець, сміливець. В етимологічному словнику грецької мови це слово вважають запозиченням з турецької мови (від *derviş*), що в свою чергу засвоїла її з перської *dārweš* [Ανδριώτης 1995, 77].

У тлумачному словнику сучасної української мови подане таке пояснення іменника *дервіш*: мусульманський чернець = жебрак [СУМ, 2, 245]. Укладачі

«Словника іншомовних слів», виводячи слово *derviş* від перської мови, де воно означає жебрака, також тлумачать його і в українській як лексему зі значенням «чернець-жебрак». Ми бачимо, що полюс оцінки цього слова в двох порівнюваних мовах діаметрально протилежний.

Можна виділити окрему підгрупу лексем у щойно названій групі, що розвивають певний, хоча й не дуже високий словотвірний потенціал. В одному випадку це слова, що утворюють словотвірні гнізда в новогрецькій мові (*бузукі, гювеч, рахат-лукум, салеп, ракі, рая, халва*) і не мають їх в українській. В іншому словотвірний потенціал є в українських лексем, а в грецьких він нульовий (*килим, лелека, торба, шаровари*).

Так, в українській та новогрецькій мовах представлені слова *бузукі*, то *μπουζούκι* від тур. *buzuk* – назви східного народного струнного інструмента. У грецькій на основі прямого значення цього слова розвинулися переносні значення. У формах його множини на ґрунті метонімії з'явилися значення: та *μπουζούκια* «оркестр, ансамбль народних музичних інструментів» або «розважальний центр, де грає цей ансамбль». Від то *μπουζούκι* утворено похідний іменник ο *μπουζουξής* = ο *μπουζουκτής* – «той, хто грає на бузукі». На метафоричній основі виник складний прикметник *μπουζουκοκέφαλος* «який має голову, подібну за формою до бузукі; дурноголовий».

Ширший обсяг значення і вищий, ніж в українській мові словотвірний потенціал демонструє запозичений з турецької мови іменник то *γιοβέτσι* = то *γκιοβέτσι* від *güves* зі значенням «різновид глиняного великого чи малого посуду, в якому смажать страву» і «м'ясо в тісті, що його смажать у цьому посуді». Це слово в новогрецькій має кілька похідних: *γιοβετσάκι* зі зменшено-пестливим значенням та η *γιοβετσία* – «кількість їжі, що вміщується в глиняному гювечі». В українській лексемі *гювеч* не властиві похідні.

Український іменник *рая* виражає значення «підданий Турецької імперії» від тур. *гауа*. Грецькій лексемі ο *ραγιάς* властиве ще й переносне значення «раб, поневолений». Від нього утворені похідні *ραγιάκος* «владивий раї», ο *ραγιάσμός* «догідливість, улесливість». В українській у цього слова немає похідних.

Слова *ракі, η ракі* «спиртний напій, що його виготовляють дистилюючи спиртоносні речовини з домішками рослинного ароматизованого матеріалу» запозичені з турецької від такі [Κριαράς 1995, 1189]. У грецькій мові слово має кілька похідних афіксальних іменників: ο *ρακίτζής* «той, хто виготовляє ракі» від тур. *ракісі*; то *ρακοκάζανο* «казан для приготування ракі», то *ρακοπόττρο* «склянка для ракі», ο *ρακοπότης* «любитель ракі», ο *ρακοπόλης* «застаріле, власник магазину ракі».

На відміну від українського іменника *салеп* грецький то *σαλέπι* «рослина, а також гарячий напій з неї» (від тур. *salep*) стає основою для творення кількох похідних типу: то *σαλεπιτζήδικο* «кіоск, де продають салеп», ο *σαλεπιτζής* «продавець салепу», а також «іронічне «маленька людина, дрібна сошка».

Слова *торба* і ο *τορμπάς* (з варіантами *υτορβάς, τουρβάς*), що зобов'язані своїм походженням турецькому *torba* «торба, заплічний мішок», відрізняються лише своїм словотвірним потенціалом. У новогрецькій від цього іменника похідні не

утворюються. В українській мові це запозичення має цілий ряд похідних: *торбега*, *торбинка*, *торбинкуватий*, *торбинонька*, *торбиночка*, *торботряс*, *торбохват*, *торбочка*.

Іменники *хан* і ο *χάνος* від тур. *han* також мають різні словотвірні потенціали. У грецького слова він нульовий, в українській утворено від лексеми *хан* похідні *ханенко*, *ханів*, *ханство*, *ханський*.

Слова *чубук* і το *τσιπούκι* від тур. *çubuk* «труба для куріння» мають не лише різні обсяги значень (у новогрецькій в іменника το *τσιπούκι* є ще термінологічне значення «мор. верхня частина щогли вітрила»), а й різний словотвірний потенціал. У грецькій мові він нульовий. В українській існують похідні *чубучок*, *чубуковий*.

Різні обсяги значень і відмінні словотвірні потенціали властиві словам *шаровари* і το *σαλβάρι* (το *σαλιβάρι*) від тур. *salvar*. Грецькі тлумачні словники пояснюють його як «вид довгих широких штанів, які носять моряки або селяни, що живуть у певних районах Греції, та деякі азіатські народи» [Κριαράς 1995, 1211]. В українській він пояснений як «широкі штани особливого крою, які переважно заправляють у халяви» [СУМ, 11, 414]. Цьому значенню властиві кілька відтінків: «штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів»; «спортивні штани». Отже, ці слова, маючи схожі основні значення, розвивають у порівнюваних мовах свої особливі, похідні, значення, спричинені умовами побутування цих слів у кожній мові окремо. В новогрецькій мові слово має нульовий словотвірний потенціал, в українській мові від іменника *шаровари* утворено похідні *шароварний*, *шароварчики*.

У порівнюваних мовах значно відрізняються за своєю роллю в лексико-тематичній групі та словотвірним потенціалом запозичення з турецької мови (від *kilim*) слова *килим* та το *κίλιμ*. В українській цей іменник має значення «тканий, набивний тощо, найчастіше ворсистий, з візерунками виріб для вкривання підлоги, оздоблювання стін і т.ін.» Воно є узагальнювальним щодо слів, близьких із ним за значенням. Саме тому цей іменник став домінантою синонімічного ряду слів, в якому представлені лексеми – назви різновидів килимів: *коц* (*коць*) «розм. ворсовий пристрижений однобічний килим»; *ліжник* «кустарний килим»; *плахта*, *плахтина* «килим з картої декоративної тканини» [ССУМ, 1, 671].

Іменник *килим* є вершинним словом досить численного словотвірного гнізда, до якого входять *килимар*, *килимарка*, *килимарник*, *килимарниця*, *килимарство*, *килимарський*, *килимець*, *килимковий*, *килимник*, *килимниця*, *килимовий*, *килимок*, *килимоткацтво*, *килим-самоліт*, *килимчик*.

У новогрецькій мові ця лексема має нульовий словотвірний потенціал. Маючи значення «тонкий, витканий удома на ткацькому верстаті килим», вона входить до синонімічного ряду слів: το *χαλί* (від тур. *halı*), ο *τάπης*, ο *τάπητας*. Від іменника το *χαλί* утворено лише одне похідне слово το *χαλάκι* «килимець». Ο *τάπης* вживають у складі фразеологізму *θέτω (ένα ζήτημα) ελί τάπητος* «ставлю питання на обговорення». Питоме для грецької мови слово ο *τάπητας* є домінантою названого синонімічного ряду слів і виражає його загальне значення 1) «товста вовняна тканина, використовувана для покриття підлоги»; 2) «щось, схоже на такого типу тканину і використовуване для покриття». У першому значенні воно синонімізується з

іменником то χαλί· περσικός, χειροποίητος τάπητας (χαλί) персидський, витканий ручним способом килим, у другому – зі словами *покриття, газон* (коротко підстрижений трав'яний покрив у сквері, садку, на футбольному полі). Саме іменник о τάπητας став вершинним для словотвірного гнізда, до якого входять похідні: о ταπητέμπορος «той, хто купує або продає килими», то ταπητουργείο «майстерня килимів», η ταπητουργία «виробництво килимів», «майстерність килимарника»; о ταπητουργός «килимник», ταπητουργικός «килимарський».

Дослідники давно звернули увагу на наявність у новогрецькій та українській мові запозичень з турецької: *лелека*, то λελέκι, о λέλεκας від leylek [Білецький 1967; Халимоненко 1996, 25]. В українській мові це слово входить до синонімічного ряду: *лелека, журавель, чорногуз, бусол, бузько*, в новогрецькій – о λέλεκας, о πελαργός, о γερανός. У нього в обох мовах на метафоричній основі виникло переносне значення: лелекою називають високу і худу людину.

Маючи еквівалентні значення, названі слова відрізняються своїм словотвірним потенціалом та різною активністю в різних функціональних стилях. Словники новогрецької мови не засвідчують похідних від іменника то λελέκι. Натомість в українській маємо *лелеченя, лелечий, лелекоподібний*. Помітні також відмінності у використанні слів синонімічних рядів, членом яких є лексема *лелека*. Г. І. Халимоненко слушно наголошує, що тюркізм *лелека* витіснив омосеми *чорногуз, бусол, бузько* з мови української поезії через «непоетичність» слова *чорногуз* та деяку невизначеність внутрішньої форми *бузько* [Халимоненко 1996, 26]. Іменник *лелека* поширений у розмовній українській мові. Коли в родині народжується дитина, по-українському кажуть: *Лелека приніс дитя*. У цьому випадку в новогрецькій вживають слово о πελαργός: О πελαργός έφερε το μωρό «Чорногуз приніс немовля».

Звертає на себе увагу значно нижчий словотвірний потенціал аналізованих слів у словотвірних гніздах новогрецької мови. Так, від іменника о πελαργός утворено η πελαργίνα «чорногузиха». У сфері її потенцій перебувають іменники з модифікаційними зменшеними або збільшеними значеннями, значеннями недорослості. Натомість такі утворення широко побутують у сучасній українській мові, де є *журавлик, журавлення, журавлиця, журавка; чорногузень, чорногузик*. Так само в грецькій відсутні прикметники, подібні до українських *журавлиний, журавлевий, чорногузяний*. Можливо, розширенню словотвірного потенціалу сприяло перетворення слів типу *журавель, лелека* на слова-образи, слова-символи, які активно використовують у фольклорних текстах та творах художньої літератури в сучасній українській мові.

У семантичному словотворенні слів названих синонімічних рядів також виявлені цікаві розходження й подібності. У грецького іменника то λελέκι на метафоричній основі розвинулося значення «серп з вигнутим лезом». Такої паралелі немає в українській мові. Назва птаха *журавель* стала в українській назвою «догої жердини, приладнаної біля криниці як важіль для витягування води». Еквівалентний йому за прямим значенням іменник о γερανός використовується як назва підйомного крана. Українська мова в цьому випадку вдається до запозиченого з німецької мови слова *кран*, яке в останній етимологічно теж пов'язане зі словом журавель (der Kran, der Kranich).

Третю групу становлять слова, що зберігають у трьох порівнюваних мовах певну еквівалентність значень і реалізують свій словотвірний потенціал.

У деяких лексем цієї групи засвідчене розширення значень, що зумовлене взаємовпливом трьох порівнюваних мов. Так, за даними тлумачних та етимологічних словників грецької мови слов'янське за походженням слово ο βοεβόδας, βοιβόδας з'явилося в ній за посередництвом турецької мови. Воно має значення: 1) історичне «військовий або цивільний високопоставлений чиновник, полководець»; 2) при туркократії – «представник султана або інших державних савновників у провінції (адміністративно-територіальній одиниці) з адміністративними та економічними повноваженнями (управління помістями, збір податків)». Під впливом турецької, де є *voyvoda*, у грецькій це слово має ще і значення «правитель міста, округу в XVI-XVIII ст.»

У новогрецькій зберігся також іменник, похідний від слова *voevoda*, – η βοιβόδινα «дружина воєводи», що засвідчений прислів'ям: Ας με λένε βοιβόδινα, κι ας ψοφώ αλό την λείνα буквально «Нехай мене звать воєводихою, хоч я і здохну від голоду» – про того, хто надає великого значення посаді й не цікавиться справжнім станом речей, нагальними потребами. До гнізда споріднених з іменником воєвода слів в українській входять: *воєводити*, *воєводство*, *воєводський*.

Розходження шляхів семантичного засвоєння слів, близьких за фонетичним звучанням і джерелами походження, демонструють українські іменники *гарбуз* та *карапуз* і новогрецький то καρπούζι «кавун». Грецькі тлумачні словники пояснюють його як «великий плід кулястої форми з товстою зеленою шкірою, червоний усередині з численним чорним насінням». Цей іменник має два похідні слова: то καρπούζακι «кавунець» та η καρπούζιά «назва сланкої рослини, що дає такі плоди». В етимологічних словниках грецької мови його виводять з турецького *karpuz*. Це слово використовують також у прислів'ї: «Δυο καρπούζια σε μια μασχάλη δε χωρούν» (буквально «Два кавуни під однією пахвою не вміщуються»), що перекладається як «Дві серйозні роботи одночасно не зробити».

Іменник *карапуз* на позначення «пузання, маленького хлопчика, маля» або «низькорослої людини» українські етимологи розглядають як запозичення з тюркських мов, зокрема з кримсько-татарської, де засвідчене слово *karpuz*, фонетичний варіант якого відбився в українському *гарбуз*, тобто з чергуванням б/п [ЕСУМ, т. 2, 386]. Подібного до карапуза слова з переносним значенням і з такою етимологією новогрецька мова не фіксує.

Грецькому то *караπούζι* в українській мові за значенням еквівалентне слово *кавун*, що також належить до запозичень з турецької від *kavun* (kaun) «диня» й утворило численні похідні типу *кавунка*, *кавуниця*, *кавуновий*, *кавунчик*, *кавуняччя*. Його не засвідчують грецькі словники.

Український іменник *гарбуз*, що теж є запозиченням з тюркських мов: *половецьке харпуз*, *карбуз*, *кримсько-татарське кьарпуз*, *турецьке karpuz* [ЕСУМ, т. 1, 472], по-грецькому перекладається питомим для цієї мови словом то *κολοκύθι*. В українській його синонімом є діалектне *кабак*, що в свою чергу запозичене з турецької > *kabak* «гарбуз». Порівнювані мови демонструють у цій тематичній

групі паралелізм словотвірних утворень на зразок: укр. кабак > кабачок 1) *заст.* малий гарбуз, гарбузець; 2) кабачок; новогр. то колокуθι > то колокуθάκι.

Словотвірний потенціал гнізд з вершинним словом гарбуз в українській мові та то колокуθι в новогрецькій досить високий. Щоправда, в українському гнізді переважають афіксальні похідні типу: *гарбуз, гарбузенья, гарбузенятко, гарбузець, гарбузик, гарбузиння, гарбузище, гарбузовий, гарбузувати, гарбузяка* і засвідчене одне складне слово *гарбузоподібний*. Натомість у грецькій паралельні до українських утворення на зразок η колокуθα «гарбузище, гарбузяка», то колокуθάκι «гарбузець», колокуθένιος «гарбузовий» доповнюють численні складні слова переважно з першою основою колокуθο- (= гарбузо-): οι колокуθοκαρφάδες «квіти й молоді пагони гарбуза», та колокуθολούλουδα «квіти гарбуза», η колокуθόπιτα «плачинда», ο колокуθόσπορος «гарбузове насіння», η νεροκολοκυθιά «рослина пляшко-подібного гарбуза», то νεροκολόκυθο «плід такої рослини».

В українській мові слово *гарбуз* трапляється в численних синонімічних фразеологізмах, що становлять її етно-культурологічне тло, виражаючи значення «відмовляти тому, хто сватається» (*давати, підносити печеною гарбуза; годувати гарбузами, пахне гарбузом, наділяти гарбузом*, пор. також дієслово з фразеологічною семантикою *гарбузувати*, тобто відмовляти женихові) чи «дістати відмову при сватанні, залицянні» (*діставати гарбуза, скуштувати гарбузової каші, зоставатися з гарбузом*). До них можна ще додати вислів «*виросте гарбуз на вербі*» – для вираження повного заперечення змісту почутого речення. У новогрецькій то колокуθι часто і вживають у порівняннях, коли людину безмозку, нетямущу наділяють головою, і подібною до гарбуза, пустою, як гарбуз: ο колокуθάς «дурень», колокуθοκέφαλος, колокуθένιος «дурнуватий, легковажний». В українській мові голову людини порівнюють з гарбузом лише за її великим розміром (формою).

Як бачимо, семантичний розвиток частини лексики щойно проаналізованої тематичної групи (гарбузоподібні рослини), що мають спільне, тюркське, джерело походження, засвідчує різну стратифікацію її членів.

У новогрецькій її становить питомий іменник то колокуθι «гарбуз», похідне від нього слово то колокуθάκι «кабачок», що згодом втратило демінутивність, та то καρπούζι «кавун» з турецької.

В українській *гарбуз* і *кавун* походять від різних тюркських за походженням лексем (перше від *karbuz, karpuz*, друге від *kavun*). Діалектний синонім іменника *гарбуз* слово *кабак* теж є запозиченням з турецької (від *kaбак* «гарбуз»). Якраз він і демонструє подібність семантичного творення слова кабачок (з втратою демінутивності, коли воно позначає не гарбузця, а новий різновид гарбузоподібних рослин). Така пара лексем близька до грецької: то колокуθι то > то колокуθάκι.

У порівнюваних мовах аналіз виявляє паралелізм демінутивних та збільшувальних утворень від слів *гарбуз* і *кавун* та їхню різну поведінку в складі фразеологізмів і сталих порівняльних словосполучень.

До широкоживаних у обох мовах належать іменники *казан* і то καζάνι, запозичені з турецької мови, де є *kazan*. Вони виявляють паралелізм прямих значень (1. металева переважно округлої форми посуда для варіння, кип'ятіння води тощо; 2. закрыта посудина для перетворення води в пару) і відмінності в розвитку

переносних. Так, у семантиці слова *казан* в українській мові розвинулися своєрідні переносні значення. *Казаном*, наприклад, жартівливо називають голову людини. *Казан* позначає також повне оточення великого ворожого угруповання (під час війни).

Аналізовані слова в обох порівнюваних мовах належать до еквівалентних лексичних парадигм синонімів, пор. у першому значенні: *казан*, *котел*, *чавун* – то *καζάνι*, *ο λέβης*, *το μαντέμι*, у другому: *паровий котел* *ο ατμολέβης*, *ο ατμολέβητας*.

Підтверджено паралелізм вживання названих слів у семантично еквівалентних порівняльних зворотах та фразеологізмах:

1) голова стала, як казан – *γίνεται το κεφάλι κάποιου καζάνι* = коли в голові паморочиться від гамору, крику, надмірного інтелектуального напруження; 2) варитися в одному казані – *βράζουμε όλοι στο ίδιο καζάνι* = про людей з одного «тіста», однієї якості; 3) їсти з одного казана – *τρώω απ' το ίδιο καζάνι*, тобто бути знайомим, дружити здавна; 4) кипить, мов у казані, котлі – *βράζει το καζάνι* = про ненормальний стан речей, невдоволення, що можуть мати небезпечний вияв, закінчуватися сваркою.

Слова *казан*, *το καζάνι* добре адаптувалися на словотвірному рівні в обох мовах і мають кілька подібних похідних: *казанок* – *το καζανάκι*, *казаняр* – *καζαντζής* (від тур. *kazanci*).

Водночас кожна мова по-своєму розвиває словотвірний потенціал гнізд з вершинними словами *казан*, *το καζάνι*. Так, в українській мові довший ряд похідних, що оцінюють казан за малим розміром: *казан* > *казанок* > *казаночок*, *казан* > *казанець* > *казанчик*. Натомість у грецькій мові словотвірно оформлені іменники на позначення казана великого розміру *η καζάνα*, *η καζανάρα* (в українській можливий оказіоналізм *казанисько*).

Суфіксальним способом утворені прикметники *казановий*, *казанковий*, осново-складанням *казаноподібний*, яким у грецькій мові відповідають словосполучення.

Крім того, в аналізованому українському гнізді представлені похідні на позначення приміщення, в якому встановлені парові котли, – *казанна* та історизм *показаницина*, тобто податок з казана (за викурювання горілки). У грецькому гнізді є іменник *η καζανά* – кількість рідини, що вміщується в казані, дієслово *καζανιάζω* – кладу щось у казан, аби варилося чи дистилювалося, складне слово *το ρακοκάζανο* – казан; перегінний апарат для виготовлення ракі, які відсутні в українській мові.

У новогрецькій та українській мові функціонує запозичене з тюркських мов слово *то каїкі*, *каюк*. У грецькій воно належить до поширених відмінюваних іменників середнього роду. Його етимологію вчені виводять з турецького *kaık* [Ανδριώτης 1995, 140]. Словники сучасної грецької мови, даючи його пояснення, підкреслюють, що це вітрильник малої місткості з дещо загостреними носовою і кормовою частинами, який використовують для перевезення невеликого вантажу або рибальства [Κριάρας 1995, 632]).

В українській літературній мові *каюк* – відмінюваний іменник чоловічого роду, якому властиві значення 1) річковий плоскодонний човен з двома веслами; 2) річкове однощоглове вантажне судно [СІС, 321] або «невеликий човен із плоским дном і двома веслами» [СУМ, 4, 126].

Дослідник тюркізмів у лексиці рибальства Г.І. Халимоненко відзначає, що слово *каюк* в українській мові (за даними словників Берлізова А., Білецького-Носенка П., Грінченка Б.) було загальною назвою всіх суден на водах і водночас слугувало найменням великого двовітрильного човна чи різновиду човна, в різних місяцях не однакового розміру [Халимоненко 1994, 45]. Учений підкреслює, що в пам'ятках української писемності воно вперше засвідчено у XVII ст., хоча з огляду на значне поширення на території України його можна розглядати як давнє запозичення з тюркських мов (можливо, з половецької, чорно-клобуцьких говорів чи кипчацьких говірок постзолотоординського періоду XIII-XV ст.) [Халимоненко 1996, 45].

Словники сучасної української мови фіксують також зменшену форму від іменника *каюк* > *каючок*. У новогрецькій мові словотвірний потенціал то *каїкі* значно вищий, ніж в українській мові. До його гнізда, крім зменшено-пестливого іменника то *каїкі* входять ще о *каїκάς* «власник каюка», о *каїкатής* або *каїξής* (від тур. *кауікі*) «власник чи капітан каюка» та η *каїкіά* «вантаж каюка, обсяг того, що вміщує каюк». В українській мові на відміну від грецької представлено ще й омонімічне слово *каюк* зі значенням «кінець, капут», вживане у фразеологізмі *йому каюк* «кінець». Учені кваліфікують його як запозичення з російського виразу *каюк прийшел*, первісно «прийшов човен-каюк, яким у XVII ст. перевозили на Дону вбитих» [ЕСУМ, 2, 412].

Запозичений з турецької мови в українську іменник *кейф* (від *keyif*) має значення «післяобідній відпочинок, приємне байдикування» і примітку в словнику про розмовне жартівливе забарвлення.

Від нього утворене дієслово *кейфувати*. У новогрецькій то *кефі* іменник середнього роду, що має один похідний: *кефάτος*. Проте він ширше, ніж в українській, увійшов до парадигми синонімів, які позначають настрій η *διάθεση*, «охота, бажання», η *όρεξη*, завдяки більш нейтральному емоційному забарвленню. Погрецькому кажуть *έχω* *кефі* *σήμερα* «у мене гарний настрій», *δουλεύει με* *кефі* «він працює з добрим настроєм, з насолодою». То *кефі* може виражати також «стан легкого сп'яніння»: *ήπιανε λίγο και ήρθανε στο* *кефі* «випили трохи і захмеліли».

І в українській, і в новогрецькій мові є слова *чабан* та о *τσομπάνης* (з варіантами о *τσοπάνης*, о *τσομπάνος*, о *τσοπάνος*), що засвоєні з тюркських мов. Грецькі етимологи вважають його запозиченням з турецької мови від *çoban*. У сучасній мові воно має значення, близьке до слова о *βοσκός* «пастух». Цей іменник входить до синонімічного ряду слів о *βοσκός*, о *προβατάρης*, о *μπιστικός*, о *ποιμένας*, перше з яких є питомим для грецької мови і виступає в ролі його домінанти. Для членів цього ряду характерні паралельні похідні: то *τσομπανόπουλο*, то *βοσκόπουλο*, η *τσομπανοπούλα*, η *βοσκοπούλα*, η *τσομπάνα*, η *τσομπάνισσα*, η *προβατάρισσα*. Іменник о *τσοπάνος* утворює в грецькій мові потужне гніздо слів. На його основі виникли афіксальні іменники η *τσομπάνισσα* «дружина чабана», о *τσομπανάκος* «підпасок», то *τσομπανόπουλο* «чабаня», η *τσομπανοπούλα* «чабанівна» та кілька складних слів: то *τσομπανοκάλυβο* «колиба чабана» та то *τσομπανόσκυλο* «вівчарка». Слово о (μ)*πίστικός* передає основне значення «вірний (за релігією), відданий» і друге «найманий пастух, чабан», що сприймається в сучасній мові як похідне і переносне. Лексема о *ποιόμενος* (*ποιμένας*), крім значення «пастух», виражає ще і значення церковне «пастир».

Дві останні лексеми належать до похідних і є частиною гнізд від інших слів.

В українській мові слово *чабан* вважають запозиченням з тюркських мов [Халимоненко 1996, 51-52]. У синонімічному ряді *пастух*, *чабан*, *вівчар* домінантою є перше слово, що є питомим для української мови. Лексеми *чабан* і *вівчар* є близькими синонімами і спеціалізуються на вираженні значення «пастух, що пасе овець». Найвищий словотвірний потенціал має запозичене слово *чабан* (*чабаненко*, *чабанець*, *чабанити*, *чабаниха*, *чабанів*, *чабанівна*, *чабанка*, *чабанство*, *чабанський*, *чабанування*, *чабанувати*, *чабанчук*). Слова *вівчар* і *пастух* самі є похідними і хоча від них утворюють інші похідні, їх менше, ніж у слова *чабан*. З одного боку, це *вівчар*, *вівчарик*, *вівчарити*, *вівчарка*, *вівчарня*, *вівчарство*, *вівчарський*, *вівчарювати*, з іншого, це *пастух*, *пастуша*, *пастушачий*, *пастушеня*, *пастушити*, *пастушка*, *пастушок*, *пастухування*, *пастухувати*.

Близькі за напрямком семасіологічного розвитку український іменник *шакал* та грецький то *τσάκαλι*, запозичені з турецької, від *şakal*. Це слово позначає тварину, а в переносному значенні людину за її поведінкою, причому для обох мов спільною є негативна оцінка людини, коли її називають *шакалом*. Однак у грецькій мові вживане метафорично слово *шакал* може характеризувати також особу розумну: *είναι τσάκαλι και μαθαίνει αμέσως* «він шакал і вчиться відразу».

Словотвірний потенціал цих слів в обох порівнюваних мовах невисокий. У грецькій є ще похідний іменник *ο τσάκαλος* 1) великий шакал; 2) особа агресивна, як шакал; в українській – *шакаленя*, *шакалиний*, *шакалячий*.

Серед запозичень, які з'явилися в порівнюваних мовах, є слова, що зобов'язані посередництвом турецької мови. Одні з них рідко або й зовсім не реалізують свого словотвірного потенціалу:

- 1) *гарем*, то *χαρέμι* від тур. *harem* > араб, гарем;
- 2) *гашиш*, то *χασισι* «рослина, а також наркотик, що його виготовляють з неї» від арабсько-турецького *haşis*;
- 3) *мuedзин*, о *μουεζίνης* від тур. *müezzin* > араб, му'аддін;
- 4) *муфтій*, о *μουφτής* від тур. *müfti* > араб, муфті;
- 5) *наргіле*, о *ναργύλης* «східна люлька, яка складається з довгої гнучкої трубки, що з'єднана з посудом, наповненим ароматними травами, звідки виходить дим перш, ніж дістатися до рота» від тур. *nargile*, в свою чергу запозиченого з перської;
- 6) *рамазан*, то *ραμαζάνι* «сировий піст» від арабсько-турецького *Ramazan*;
- 7) *фірман*, то *φιρμάνι* «султанський указ» від тур. *ferman*, що в свою чергу походить від перськ. *ferman*;
- 8) *шейх*, о *σεΐχης* від. тур. *şeyh* > араб. старий.

Інші слова цього типу в одній з порівнюваних мов утворюють похідні.

Так, в українській та новогрецькій мовах функціонують лексеми *візир* (*везир*), о *βεζίρης* як запозичення з турецької (від *vezir*, що засвоєне із значеннями «найвища урядова посада з адміністративною і військовою владою в Туреччині; прем'єр-міністр»). У новогрецькій мові о *βεζίρης* є вершинним словом словотвірного гнізда, до якого входять η *βεζίρισσα* «дружина візира», η *βεζιροπούλα* «його дочка», то *βεζιρόπουλο* «його син». В українській словотвірний потенціал цього іменника нульовий.

Значно більше слів цього типу, що в порівнюваних мовах реалізують свій словотвірний потенціал. До одних із них належить слово-інтернаціоналізм *базар*. У східнослов'янські мови воно запозичене в давньоруський період з татарської, в якій походить від перської *بازار* (*bozor*) «критий ринок» (ЕСУМ, 1, 114). На думку В. В. Акуленка, слово *базар* з'явилося в українській у XV ст. [Акуленко 1962, 138]. Воно має три значення: 1) торгівля продуктами харчування або предметами широкого вжитку на площі чи в спеціально збудованому приміщенні; 2) торгівля, організована в певні сезони або в період підвищеного попиту (*книжковий базар, шкільний базар*). Його третє значення переносне: *базар* – це ще і шум, гамір, голосні безладні розмови.

Від іменника *базар* в українській мові утворено слово *базарище* – місце, де завжди буває базар. У гнізді споріднених і за цим коренем слів засвідчені також дієслова *базарувати* – продавати або купувати щось на базарі та *базаруватися*, найчастіше безособове, пор.: добре *базарується*, тобто добре вдається купівля, продаж на базарі. В цьому гнізді представлені також розмовний, рідко вживаний іменник *базарянин* зі значенням «особа, яка щось купує» та розмовні назви осіб *базарувальник* – «той, хто продає», і похідне від нього *базарувальниця*. Ми спеціально підкреслили слова, що позначають основні операції, здійснювані на базарі *купує-продає*, оскільки в подальшому описі саме вони допоможуть окреслити розходження семантичного розвитку слова *базар* у порівнюваних мовах. Фразеологізм *не діймай базару*, тобто не галасуй, не влаштовуй гармидеру, що має паралелі в російській мові типу розмовних *не базарь, не устраивай базара*, ґрунтується на переносному значенні слова *базар*.

В українській мові слову *базар* відповідають кілька синонімів: *ринок, ярмарок, торг, іменник ринок* є новим запозиченням з польської – *гупек*, а в ній він походить з германських, нім. *Ring* «кільце, коло» (ЕСУМ). Проте в українській це слово закріпилося здебільшого в сфері термінологічної лексики на позначення *місця* роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів; *сфери товарного обміну* в масштабі світового господарства, країни або окремих її районів. Від *ринок* утворено прикметник *ринковий*.

Іменник *ярмарок* також запозичений в українську мову. Він походить від німецького *Jahrmakrt* і має пряме значення «торгівля в певні дні року і в певному місці для продажу й купівлі товарів» та переносне «місце скупчення кого-, чого-небудь, де багато шуму, галасу, де панує велике пожвавлення».

У синонімічному ряді *базар, ринок, ярмарок* два останні слова мають специфічну, закріплену за ними сферу вживання. Слово *ринок* використовують переважно як термін або в значенні закритого приміщення для купівлі-продажу чогось. *Ярмарок* позначає торгівлю в певні дні року і в певному місці (пор. *Лейпцизький, Сорочинський, Таврійський ярмарок, кінський, контрактний, людський ярмарок*). Іменник *базар* наділений загальним нейтральним значенням. Він поширений у розмовній мові, пор.: *стихийний, оптовий* та ін. *базар*.

У новогрецькій мові щойно названому ряду українських слів відповідає ряд η *αγορά*, то *παζάρ*, η *εμποροπανήγυρη*. Питомий іменник η *αγορά* має кілька значень: 1) те, що хтось може купити; ціна за продаж котроїсь речі; 2) місце, де відбувається

купівля-продаж; ринок, базар; 3) центр політичного, громадського та економічного життя міста (про античне грецьке місто). Отже, друге його значення еквівалентне з першим значенням українського базар. Його третє значення в українській передає запозичене з грецької мови слово агора, що його тлумачний словник (СУМ) пояснює в такий спосіб: народні збори в Стародавній Греції, а також місце, де вони збиралися.

Похідне від *αγορά* дієслово *αγοράζω* перекладається українським *купувати*. Від нього утворюють похідні іменники *ο αγοραστής* «покупець, клієнт», що в свою чергу мотивує слово *η αγοράστρια* «жінка-покупець». На відміну від українського *базарувати* у грецького дієслова відсутня сема «продавати», що зумовлює відсутність її в іменників *αγοραστής*, *αγοράστρια*. Вона властива антоніму цього дієслова *-πουλῶ* (від *πωλῶ*). Дієслово *αγορεύω* мотивоване третім значенням іменника *η αγορά* «збори» і означає «виступати публічно (з промовою на суді, в парламенті тощо); ораторствувати». Воно стає твірним для іменників *η αγόρευση* «публічна промова» (*η ομιλία*) та *ο αγορητής* «той, хто виступає публічно; промовець, оратор» (*ο ρήτορας*).

Такий розвиток семантики в щойно названого дієслова ґрунтується, як бачимо, на прямому значенні іменника *η αγορά*. В українській мові в іменника *базар* виникло переносне значення в межах словосполучення *здіймати базар*, що споріднює його з дієсловами мовлення на зразок *галасувати*, *кричати*, *лементувати*. Проте в названому словосполученні воно (значення) має порівняно з публічною промовою інший полюс оцінки, швидше негативної, ніж позитивної.

Цікаво, що іменник *η αγορά* може передавати ті значення, які виражає український іменник *ринок*. Ми спостерігаємо паралелізм словосполучень: *η αγορά εργασίας* – ринок праці, *η ελληνική αγορά* – грецький ринок, *η παγκόσμια αγορά* – світовий ринок, *η μαύρη αγορά* – чорний ринок, *η έρευνα αγοράς* – дослідження ринку. На позначення ярмарку, що проводиться переважно просто неба і здебільшого раз на рік та з нагоди релігійного свята, у новогрецькій мові використовують слово *η εμποροπανήγυρη*.

Запозичене в грецьку мову через посередництво турецької з перської мови слово *το παζάρι* (тур. *pazari*) близьке до українського *базар* лише деякими своїми значеннями: 1) народний базар і місце, де він відбувається (= торговище); 2) торг, суперечка щодо ціни; 3) купівля-продаж, торгівельна угода. Одночасно воно синонімічне слову *ярмарок*: *η ετήσια εμποροπανήγυρη της Λάρισας* = *το παζάρι της Λάρισας*, щорічний ярмарок у Ларисі.

На основі цього іменника виникло дієслово *παζαρεύω* «торгуватися, сперечатися про ціну», що, в свою чергу, мотивує іменники *το παζάρεμα* «торг, суперечка про ціну» (пор. *κάνω παζάρια* «торгуюся, сперечаюся про ціну»), *ο παζαρευτής*, *η παζαρευτρια* «той (та), хто торгується щодо ціни», та прикметник *παζαρίσιος* «ринковий, базарний».

Як бачимо, похідні від *το παζάρι* слова в грецькій мові розвивають значення, еквівалентні українським похідним від слова *торг* – 1) заняття купівлею-продажем; торгівля > *торгуватися* – домовлятися про ціну під час купівлі, продажу, укладання торгової або іншої угоди; добиватися взаємних поступок.

В українській мові на основі синекдохи слово *базар* розвиває значення «сукупності товарів, які продають у певному місті». У новогрецькій воно властиве слову η *αγορά*, пор.: базари Києва дорожчі, ніж Чернівців, η *αγορά της Θεσσαλονίκης είναι φτηνότερη από της Αθήνας* «Салоніцький базар дешевший від Афіньського». Запозичене в українську мову слово *базар* поступово витіснило на периферію мовної системи іменники *торг* у значенні «ринок, базар» та *торжище* «місце торгівлі, торгова площа», *торжок*, зменшене до *торг*. Рідко вживаним стало і слово *торжник* «покупець». Натомість від *торг* розвинулися ряди широковживаних похідних слів типу *торгувати*, *торгуватися*, *торгівля*, *торгівельник*, *торгівець*, що наближені до грецьких похідних то $\epsilon\mu\lambda\omicron\rho\iota\omicron$ «торгівля», \omicron $\epsilon\mu\pi\omicron\rho\omicron\varsigma$ «купець, комерсант», η $\epsilon\mu\lambda\omicron\rho\iota\sigma\sigma\alpha$ «жінка-комерсант», $\epsilon\mu\pi\omicron\rho\epsilon\upsilon\omicron\mu\alpha\iota$ «торгуватися».

Аналіз показує, що в українській мові центром синонімічного ряду *базар*, *ярмарок*, *ринок*, *торг* став запозичений іменник *базар*. Від першого та другого іменника утворено дієслова *базарувати*, *ярмаркувати*, від четвертого – *торгувати*. При цьому антонімічні за значенням дієслова *купувати* і *продавати* нейтралізовані в семантиці *базарувати*. Похідні від цих дієслів іменники – виконавці дії зіставлені між собою за цими значеннями подібно до *покупець* – *продавець*, *базарянин* – *базарувальник*, *ярмарчанин* «той, хто продає щось на ярмарку». Поза цими опозиціями лишається іменник *ринок*.

У новогрецькій мові центром відповідного синонімічного ряду є питомий іменник η *αγορά*.

Запозичений іменник то $\mu\alpha\zeta\acute{\alpha}\rho\iota$ перетинається з ним своїм першим (місце купівлі-продажу) значенням, але спеціалізується на вираженні семи «торгівля, суперечка щодо ціни, торговельна угода». Похідне від нього дієслово $\mu\alpha\zeta\alpha\rho\epsilon\upsilon\omicron\mu\alpha\iota$ також означає «торгуватися» і стає синонімом $\epsilon\mu\pi\omicron\rho\epsilon\upsilon\omicron\mu\alpha\iota$.

Отож, в українській мові семантика запозиченого іменника *базар* розширилася за рахунок появи переносних значень. Воно поступово стало домінантою синонімічного ряду слів. У новогрецькій то $\mu\alpha\zeta\acute{\alpha}\rho\iota$ зберегло свою спеціалізацію на вираженні значення «торгуватися щодо ціни», в якому нейтралізоване зіставлення антонімічних значень «купувати/ продавати». Цей запозичений іменник лише поповнив синонімічний ряд слів, де панівну позицію займає питомий іменник η *αγορά*.

В обох порівнюваних мовах є еквівалентні за значенням, близькі за напрямком семасіологічного розвитку запозичення з тюркських мов, що відрізняються словотвірним потенціалом або його не реалізують зовсім.

В обох мовах на морфологічному словотвірному й лексичному рівнях адаптувалися іменники, пов'язані з турецькими словами *bakkal* «торговець овочами» та *bakkaliye* «бакалія», торгівля деякими продовольчими товарами, що в свою чергу походять з арабської. Вершинними словами гнізда споріднених слів в українській став іменник *бакалія* (з XVIII ст.), а в новогрецькій – \omicron $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\eta\varsigma$ «продавець бакалії», що є синонімом композита \omicron $\mu\lambda\upsilon\tau\omicron\mu\acute{\alpha}\lambda\eta\varsigma$. Від іменника \omicron $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\eta\varsigma$ виникли ті похідні, яким є відповідники в українській: «бакалійник», η $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\iota\sigma\sigma\alpha$ = η $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\alpha\iota\upsilon\alpha$ «бакалійниця», $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\iota\omicron\kappa\omicron\varsigma$ «бакалійний», і ті, що їх не мають, типу: η $\mu\lambda\alpha\kappa\alpha\lambda\iota\kappa\acute{\eta}$ «професія бакалійника», то $\mu\lambda\alpha\kappa\acute{\alpha}\lambda\iota\omicron$ «бакалійний магазин» (укр. бакалія). У новогрецькій в аналізованому гнізді слів засвідчені деякі композитні слова:

το μπακαλόπαιδο «хлопчик, що допомагає в бакалійному магазині». В складного іменника ο μπακαλόγατος «кіт, що живе в бакалії» розвинулося переносне значення. Так називають також і хлопчика-помічника в бакалійному магазині, отже, в цьому значенні το μπακαλόπαιδο і ο μπακαλόγατος стали синонімами.

У новогрецькій та українській мовах широковживаними є слова *диван* та το ντιβάνι на позначення канапи. Українські вчені вважають, що це слово є запозиченням з турецької, яке ввійшло до нашої мови через посередництво західноєвропейських мов, пор. фр. divan. Грецькі етимологи розглядають το ντιβάνι як безпосереднє запозичення з турецької.

Словотвірний потенціал цього слова в грецькій мові нульовий, в українській від нього утворено *диванний*, *диванчик*, *диван* = *ліжко*.

Запозичені з турецької баштан і το μλοστάνι від bostan мають еквівалентне значення «ділянка, земля, на якій вирощують переважно кавуни та дині». Від цих слів в обох мовах утворені словотвірні паралельні похідні: баштан > баштанник, το μλοστάνι > ο μλοσταντζής. В українській мові словотвірний потенціал іменника *баштан* вищий, ніж у грецькій. У гнізді похідних від нього слів є ще *баштанище* та *баштанний*, *баштановий*, *баштанництво*, які не мають аналогів у новогрецькій.

Іменник зурна і ο ζουρνάς, що з'явилися в українській та новогрецькій мовах завдяки посередництву турецької (від zurna), а в ній запозичені з перської (від «сурна, сурнай», буквально «святкова флейта»), є назвами східного народного духового музичного інструмента (пор. [СІС, 268]). У новогрецькій на основі цієї лексеми утворено слово ο ζουρνатζής «той, хто грає на зурні» (пор. тур. zurnacı).

Український іменник *майдан* полісемічний. Він виражає основне значення «площа, незабудоване місце», кілька діалектних «лісова галявина», «смолярня» та спеціальне, археологічне, «стародавня могила, розкопана згори». Етимологи кваліфікують його як запозичення з перської мови через посередництво тюркських мов, де в нього засвідчене значення «широке поле, арена, іподром».

Словотвірний потенціал слова το μεϊντάνι в новогрецькій нульовий. Натомість в українській у нього є словотвірне гніздо зі слів: *майданець*, *майданний*, *майдановий*, *майданчик*, *майданчиковий*.

Іменники мусульманин, ο μουσουλμάνος (від тур. müsülman > перс. musliman) в українській та новогрецькій мовах стали твірними для ряду паралельних похідних типу: *мусульманка* – η μουσουλμάννα, *мусульманський* – μουσουλμανικός, *мусульманство* – ο μουσουλμανισμός.

Слова *халва* і ο χαλβάς вважають запозиченими з турецької, від halva. На відміну від української, де це слово має лише пряме значення «кондитерський виріб з протертого насіння або потовчених горіхів з карамеллю» [СУМ, 11, 13] і одне похідне *халвовий*, у новогрецькій в нього розвинулося ще й переносне значення, коли людину нерозумну, неповоротку порівнюють з халвою. Отже, в цьому значенні слово ο χαλβάς стає членом синонімічного ряду, де є лексеми ο βλάκας «дурень» та νοθρός «тюхтій». У новогрецькій мові це слово має кілька похідних: ο χαλβατζής «той, хто виготовляє халву» = ο χαλβαδοποιός від тур. helvacı, то χαλβατζίδικο = το χαλβαδοποιείο «фабрика з виробництва халви», η χαλβαδοποιεία «виробництво халви», η χαλβαδόπιτα «нуга», які відсутні в українській.

Аналіз матеріалу виявляє в порівнюваних мовах своєрідне групування лексики, пов'язаної зі словами, що називають матеріал, з якого виготовляють халву, наприклад, *кунжут*. В українській це слово засвоєне з перської мови. Інша його назва *сезам* походить від давньогрецького σήσαμον. У грецькій мові існує іменник то ταχίνι (від тур. tahin) «рідка кашка з перемеленого насіння кунжута, з якої виготовляють халву» [Κριαράς 1995, 1336]. В українській подібний іменник відсутній, проте є прикметники типу *тахінна*, *тахінова халва* та *тахіннованільний*. Окрему групу серед аналізованих одиниць становлять лексеми, що в порівнюваних мовах розійшлися в своїх значеннях. Так своїми прямими та переносними значеннями відрізняються іменники-тюркізми *бурнус* та то μπουρνούζι. *Бурнус* запозичений в українську мову через посередництво турецької, французької або польської [ЕСУМ, 1, 303-304] з арабської, де це слово має значення «широкий плащ». Лексема то μπουρνούζι засвоєна в грецькій через посередництво грецької від burnuz [Κριαράς 1995, 918]. У порівнюваних мовах вони мають різні значення. Український іменник *бурнус*, що засвідчений уже у XVIII ст., означає просторе жіноче пальто; вид плаща або накидки [СУМ, 2, 260]. Новогрецький іменник то μπουρνούζι є назвою різновиду халата зі спеціальної вовняної тканини, часто з накидкою, який одягають після купання у ванній або на морі». Він стає твірним для афіксального іменника то μπουρνούζακι «халатик».

Таке ж розходження значень демонструють слова η κάργα та українське *карга*. У новогрецькій мові цей іменник має значення «чорний птах з сірою шиєю, коротким дзьобом і характерним криком; ворона» від тур. karga. В українській слово *карга* лайливе і називає стару, сварливу і потворну жінку; відьму. Учені кваліфікують його як запозичення з російської, що в свою чергу засвоїла його з кримсько-татарської мови [ЕСУМ, 2, 389]. Отож, в обох порівнюваних мовах тюркське походження слова *карга* не викликає сумніву, проте в новогрецьку мову цей іменник перейшов у прямому значенні, а в українську – в переносному.

Прикладом засвоєння різних значень від одного запозиченого слова у порівнюваних мовах є український іменник *неня* та новогрецький η νενέ від турецького піне «бабуся». У грецькій він має значення, близьке до мови запозичення «бабуся» [Κριαράς 1995, 935]. В українській *неня* означає «жінку стосовно до народжених дітей» [СУМ, 3, 343-344]. Цей іменник в ній використовують як звертання до матері. Його синонім, слово *ненька*, вживають як звертання до старої жінки.

У новогрецькій мові є запозичене з турецької від zevzek слово ο ζεβζέκης, що називає людину свавільну, дивакувату, неврівноважену, злу. Ця людина здатна натворити біду: όλο μπελάδες δημιουργεί ο ζεβζέκης. Воно характеризує також неврівноважену і вередливу дитину: παιδί ζεβζέκικο. Іменник ο ζεβζέκης виражає ще і значення «хитра, шахраювати, зла людина»: ο ζεβζέκης όλο πονηρίες σκαρώνει «жевжик все хитрує, шахраює» [Κριαράς 1995, 554]. Це слово стало твірним для іменника η ζεβζεκία «властивість жевжика, навіженість, хитрість»: η ζεβζεκία του τον έφαγε «хитрість (шахрайство) його згубили».

Словники сучасної турецької мови до слова zevzek подають перекладні еквіваленти типу «легковажний балакун» [Турецко-русский словарь 1977].

У словниках сучасної української мови засвідчено розмовний іменник жевжик зі значенням «вертлява, рухлива людина легковажної вдачі, що любить похизуватися; фат, ферт, фертик» [СУМ, 2, 517]. Це слово характеризує також молоду, недосвідчену людину або рідко служить назвою горобця. Від нього утворюють відносний прикметник *жевжикуватий*.

В етимологічному словнику української мови слово *жевжик* пояснене з первісним значенням як «звуконаслідувальне утворення, що виражає щебетання горобця». Його друге значення «легковажний, хверцюватий чоловік» укладачі словника кваліфікують як вторинне і переносне [ЕСУМ, 2, 191]. У статті цього слова вказана також паралель з польською мовою, де є *zewzyk* зі значенням «особа або звіря, мале, зле і сміливе».

Можливо, з урахуванням повторюваного в новогрецькій, українській та польській мові темного складу слова *жевжик* (людина, оцінювана негативно, особа легковажна, самовдоволена, що буває і балакучою, і хитрою, і злою), можна припустити, що в нього було спільне тюркське джерело походження, зокрема турецьке, від *zewzek*.

В обох порівнюваних мовах є слова *чурек* та *τσουρέκι*, що є тюркськими за своїм походженням. Вони демонструють спільність у вираженні узагальненого значення «різновид печеного хліба». Грецькі етимологи кваліфікують *τσουρέκι* як безпосереднє запозичення з турецької. У новогрецькій це слово виражає «різновид солодкого запашного хліба з дріжджового тіста, що його виготовляють з борошна, яєць, масла, молока, цукру та ін. і їдять зазвичай на Великдень» [Κριαράς 1995, 1388]. Отже, воно відповідає українському *паска*. Іменник *чурек* у сучасній українській мові означає «прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікається на Кавказі і в Середній Азії» [СУМ, 11, 385]. Отож, це теж різновид хліба, але не здобного, а прісного. Словотвірний потенціал аналізованого тюркізма в українській та новогрецькій мові нульовий.

І в українській, і в новогрецькій мові є слово *банкнота* η μπανκνότα, що своїм походженням зобов'язане англійському *banknote*, німецькому *Banknote*. Проте в кожній з цих мов воно має різне значення. В українській ця лексема позначає кредитні знаки грошей, що їх випускають емісійні банки для заміни металевих грошей як засіб обігу й платежу, тобто банківські білети. Йому відповідають новогрецькі *το χαρτονόμισμα*, *το τραπέζογραμμάτιο*. Слово η μπανκνότα запозичене в новогрецьку мову з турецької (від *banknot*), вживається в ній з іншим порівняно з українською значенням. Воно є назвою паперової турецької ліри.

Варто підкреслити ще й таку особливість новогрецької мови, як наявність у ній продуктивних словотворчих афіксів, запозичених з турецької мови. До них, наприклад, належить продуктивний іменниковий суфікс *-αζης* (відповідає турецькому *-сі*), за допомогою якого утворюються в сучасній мові численні назви професій: *βιολιτζής*, *λυριτζής*, *ψιλκατζής* «галантерейник». Багато з них є близькими синонімами слів, утворених за допомогою питомих грецьких суфіксів або основ, пор.: *κουλουρτζής* «той, хто виготовляє або продає бублики» і *ο κουλουράς*, *ο κουλούροπώλης*.

Турецьким за своїм походженням є дієслівний суфікс *-vtίζω* (від тур. *-dim + ίζω*): *καβουρντίζω* «смажити, припікати (про сонце)», *καζαντίζω* «наживати майно».

Проведений нами в синхронічному аспекті аналіз інтернаціоналізмів дозволяє констатувати, що серед спільних слів, запозичених в українську та новогрецьку мови з турецької або за її посередництвом, переважають лексеми, які засвоєні на граматичному рівні й не розвинули свого словотвірного потенціалу в розгляданих мовах-реципієнтах, пор.: *байрам, баклава, башибузук, бурек, йогурт, карагач, катран, мангал, муедзин, мулла, муфтії, челебі, ятаган* та ін.

До них наближаються лексеми з невисоким словотвірним потенціалом, який реалізований в одній з порівнюваних мов, наприклад, він властивий новогрецьким словам і відсутній в українській мові: *бей, бузукі, візир, гювеч, лукум, ракі, салепа* та ін. або в українській мові тюркізми стали твірними для ряду похідних слів, а в грецькій від них похідні не утворюються: *диван, кейф, килим, лелека, торба, хан, шаровари* та ін.

На лексичному рівні засвідчено перевагу слів, запозичених з турецької мови, що демонструють паралелізм засвоєння основних прямих значень у порівнюваних мовах. Найчастіше відмінність у напрямках семасіологічного розвитку засвоєних слів окреслюється появою переносних значень (*ага, бей, каюк* тощо) і рідко розходженням значень, тобто засвоєнням різних значень етимологічно споріднених слів (*бурнус, неня, чурек* тощо).

Входження запозичень з турецької в лексичні системи кожної з розглянутих мов рідко супроводжується виникненням паралелізмів використання їх в еквівалентних за значенням фразеологізмах та тією самою стратифікацією їх у синонімічних рядах або подібних за темою групах лексики. Найчастіше вони індивідуальні в кожній мові.

До арсеналу словотворчих засобів новогрецької мови ввійшли і стали продуктивними деякі суфікси турецької мови (-*т̣ζης, -vтіζω*), що не властиве словотвірній системі української мови.

У найзагальнішому плані одержані результати вивчення словотвірного потенціалу запозичень з турецької мови у новогрецькій та українській можуть бути проінтерпретовані в такий спосіб, що вони повторюють етапи входження чужомовних слів у будь-яку мову. Запозичене слово = назва відсутнього в мові-реципієнті предмета чи явища спершу адаптується в ній на фонографічному та морфологічно-синтаксичному рівнях. Слова цього типу, можливо, завжди будуть переважати серед запозичень при синхронічному їх розгляді в мовах як наслідку процесів засвоєння чужомовних слів.

Поява похідних слів від запозичень свідчить про їхнє глибше проникнення у мову-реципієнт та органічне вростання в лексичну підсистему мови через механізм словотворення, що відкриває ширші можливості входження їх до складу різних типів лексичних парадигм, виникнення на їхній основі певних сталих образних порівняльних зворотів чи освоєння фразеологізмів, найчастіше індивідуальних для кожної мови, а іноді паралельних з мовою запозичення.

Література

1. Акуленко В.В. Головні історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові // О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Х., 1962. – С. 128-144.
2. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Х., 1972.
3. Акуленко В.В. Основные этапы интернационализации словарного состава славянских языков // Слов'янське мовознавство. Доповіді. – К., 1988. – С. 148-167.
4. Белецкий А.А. Генезис и этимология // Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов. – М., 1967. – С. 112-118.
5. Берлизов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. – Чернігів, 1959.
6. Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 44-80.
7. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / Переклад з англ. та коментарі Ю.О. Жлуктенка. – К., 1979.
8. Етимологічний словник української мови. – К., 1982-1989. – Т. 1-3.
9. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. – К., 1966.
10. Каминін І.М. Структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові на матеріалі побутової лексики: Авт. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 1994.
11. Кримський А. Твори у п'яти томах. – Т. 3. Мовознавство. – К., 1973. – С. 7-302.
12. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968.
13. Москаленко А. Українська історична лексикологія. – Одеса, 1972.
14. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1975.
15. Севортян Э.В. О тюркских элементах в «Русском этимологическом словаре» М. Фасмера // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. В. – С. 11-29.
16. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. – К., 1974.
17. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985.
18. Словник синонімів української мови. – К., 1999-2000. – Т. 1-2.
19. Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. I-XI.
20. Смирнов Л.Н., Венедиктов Г.К., Ермакова М.И., Стешевская Ю.Е. Общее и специфическое в процессах интернационализации в славянских литературных языках на современном этапе их развития // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. – Краков. – 1998. Доклады российской делегации. – М., 1998. – С. 511-536.
21. Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974.
22. Халимоненко Г.І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. – Ч. 2. Лексика вівчарства. – К., 1995.
23. Халимоненко Г.І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1996.

-
24. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 237-249.
 25. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1980.
 26. Турецко-русский словарь. – М., 1977.
 27. Ανδριώτης Ν. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 1995.
 28. Κριαράς Εμμ. Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1995.
 29. Μπαμπινιώτη Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998.
 30. Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1985.

Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи¹

2003, а потім 2005 року було опубліковано перший в українській та грецькій лексикографії «Новогрецько-український словник» обсягом 22 тисячі слів, що його уклали Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін [Новогрецько-український словник 2005]. Потреба в такому перекладному словнику в Україні була велика. З давних давен в Україні великими компактними групами в Надазов'ї та Криму живуть греки. З 1958 року в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка готували філологів та перекладачів з новогрецької мови. Їх навчали мови елліністи зі світовим ім'ям професор А.О. Білецький та доцент Т.М. Чернишова, що могли такі словники підготувати. Однак цього не судилося зробити з причин політичних. Національна політика, яку проводили в колишньому СРСР, не сприяла культурному розвитку нацменшин і тим більше виданню словників та підручників їхніми мовами. Вважалося достатнім, що існували новогрецько-російські словники (великого обсягу, підготовлений І.П. Хориковим та М.Г. Малевим [Новогреческо-русский словарь 1980] і середнього обсягу А.А. Іоаннідіс [Новогреческо-русский словарь 1950]). До речі, цей останній вперше побачив світ у 1950 році і був першим у російській лексикографії. Цей словник відредагував А.О. Білецький. Професор написав великий нарис граматики новогрецької мови, що був доданий до корпусу словника.

У роки незалежності України змінилася національна політика, національні меншини здобули право вивчати рідну мову. В Україні новогрецьку мову викладають студентам 6 університетів – Київського національного імені Т. Шевченка, Київського лінгвістичного і Київського славістичного, Таврійського та Одеського національних університетів, Маріупольського гуманітарного університету. В Донецькій області в 34, у Криму – в 4, у Києві – 2 школах учні вчать новогрецьку мову. Зростають культурні, торгівельні, економічні контакти між Україною та Грецією. Отже, попит на перекладні словники, підручники та посібники з грецької мови, як і на фахівців з неї, зростає.

Працівники кафедри елліністики Київського національного університету ім. Т. Шевченка проф. Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарів та кандидат філологічних наук А.О. Савенко підготували до друку «Українсько-новогрецький словник»

¹ Уперше опубліковано в: Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 96-102.

обсягом близько 40 тисяч слів, що буде опублікований 2008 року видавництвом «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана².

Цей словник укладено за абетковим принципом на основі лексикографічних джерел: найавторитетніших тлумачних [Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας 1964; Το μεγάλο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας 1987; Ελληνικό λεξικό 1993; Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας 1995; Νεο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας (γραπτής και προφορικής) 1998; Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας 1998; Λεξικό της κοινής νεοελληνικής 2002], перекладних словників [Новогреческо-русский словарь 1950; Русско-новогреческий словарь 1968] новогрецької та української мов [Словник української мови 1970-1980; Фразеологічний словник української мови 1993; Український орфографічний словник 2002]. Гасловою одиницею словника є слово. Словосполучення подаємо лише в перекладній частині статті слова, де вони виступають засобом семантизації одиниці, розкриття значень гаслового слова. Добираючи матеріал для словника, укладачі намагалися засвідчити в його реєстрі неологізми останніх трьох десятиріч у сучасній українській мові: *банкомат, глобалізація, гормональний, гормонотерапія, енергомісткий, енергоємний, енергооснащеність, екологія, екологічний, євробачення, інвестиція, інвестування, інвестувати, кросівки, конвертація, ксерокс, кліматизація, кліматизуватися, ксерокопія, макроекономіка, мікроекономіка, сервер, сертифікат, сканер* та багато інших.

Так само до реєстру було залучено уже поширені в українській мові запозичені слова на зразок *вестерн, дезодорант, джинси, дисплей, контейнер, менеджер, менеджмент, слайд, смокінг* та інші.

Звичайно, укладачі не могли подати в словнику середнього обсягу всіх неологізмів, що з'явилися в сучасній українській мові [див., напр., Український орфографічний словник 2002: 6] ще й з причин лінгвістичних.

По-перше, багато з них ще потребують часу для призвичаєння в українській літературній мові (*арт-галерист, арт-шоу, енергоборг, енергорепресії, бартери́зація, валютизація, гелікоптерник, дістоман, іманентизувати, комерціалізація, комерціалізувати, мініхаракірі* тощо).

По-друге, численні неологізми мають виразний емоційний відтінок і передавати його чужою мовою можна лише перифрастично, а отже, з втратою емоційності: *аудіогарнір, взаємозахвалювання, взаємопоборювання, депутат-новобранець, кучмізм, кучміст, кравчучка, манкуртопарламентар*.

По-третє, частина з них має риси виразних okazіоналізмів: *гіпер-, супер-, екстра-, архівідкриття, квазіуряд, ковбасно-споживацький, ніколіненападайник, ньюукраїнець, проньопророкопівщина*.

Автори словника подавали в статтях не лише узвичаєні словосполучення, що ілюструють синонімічні відтінки словозначення, а й нові, які розширюють обсяг значення гаслового слова: *детектор брехні* ο ανιχνευτής ψεύδους, *бесіда за круглим столом* η συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, *ідентифікаційний код* ο

² Українсько-новогрецький словник. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2008 (уноряд.).

κόδικας ταύτισης, *сурогатна мати η παρένθετη μητέρα, сурогатне материнство η παρένθετη μητρότητα.*

Серед основних питань укладання словника, добору одиниць його реєстру стояло внесення окремих елементів катаревуси (зархайзованої книжної літературної мови) в мову димотики, яку лексично відбиває українсько-новогрецький словник. Відомо, що 1976 року димотику, котра виникла на розмовній народній основі, було проголошено державною мовою Греції. Вона стала мовою викладання в початковій школі, гімназіях, ліцеях, університетах та інститутах. Димотика запанувала в науковому та публіцистичному стилях. Однак катаревуса і сьогодні зберігає деякі свої позиції в творенні термінології, в офіційно-діловому стилі (зокрема юридичному). Ми подали в словнику нечисленні, але поширені вирази та слова з катаревуси на зразок: *до відома: брати щось до відома λαμβάνω υπ'όψιν, доводити до відома φέρω εις γνώσιν, насамперед κατ' αρχάς, одержувач ο παραλήπτης і паралельно ο παραλαβών* тощо.

Однією з серйозних проблем укладання словника був добір українських фразеологізмів (різного типу фразеологічних зрощень, єдностей, словосполучень, виразів-прислів'їв, приказок) і пошук їхніх еквівалентів у новогрецькій мові. Завдання ускладнювалося ще й тим, що в елліністиці відсутні фразеологічні, а тим більше перекладні фразеологічні словники. Інформацію про фразеологізми та їхні значення подають лише деякі тлумачні словники грецької мови [Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας 1964; Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας 1998], новогрецько-російські [Новогреческо-русский словарь 1950; Новогреческо-русский словарь 1980] та грецько-російський [Большой русско-греческий словарь в 6 томах]. Докладні відомості про фразеологію української мови подає український фразеологічний словник [Фразеологічний словник української мови 1993]. Укладачі пішли тим шляхом, щоб подати в перекладному словнику, коли не всі, то достатню кількість фразеологічних словосполучень та прислівників української мови з грецькими еквівалентами. Тим самим ми заклали фундамент майбутнього перекладного новогрецько-українського фразеологічного словника.

Здебільшого в реферованому словнику подаємо фразеологічні словосполучення типу: *бачити все в рожевому світлі та βλέπω όλα ρόδινα, боятися як чорт ладану φοβάται όπως ο διάβολος το λιβάνι, висіти на волосині κρέμομαι από μια τρίχα, дихати на ладан μυρίζει χωματίλα, зігнути когось у баранячий ріг (скрутити на гужа) βαζω κάποιου τα δυο πόδια σε ένα παπούτσι, їсти за чотирьох τρώει για δέκα, купити kota в мішку αγοράζω γουρούνι στο σακί, не хапає зірок з неба δεν πιάνει πουλιά στον αέρα, називати речі своїми іменами λέω τα σύκα-σύκα και τη σκάφη-σκάφη, робити з мухи слона κάνω την τρίχα τριχιά, ростуть, як гриби після дощу φυτρώνουν σαν μανιτάρια, чекати біля моря погоди ζήσε μαύρε μου να φας τριφύλλι και τον Αύγουστο σταφύλι, як мокра курка σαν βρεγμένη γάτα, як горохом об стінку στον κουφού την πόρτα όσο θέλεις βρόντα.*

У статтях подано також численні українські прислів'я та приказки з грецькими паралелями на зразок:

– Багато галасу даремно. Όπου λαλούν πολλοί κόκοροι, αργεί να ξημερώσει. Πολλοί μάγειροι χαλούν το φαγητό.

- Він не хапає зірок з неба. Δεν πιάνει πουλιά στον αέρα.
- Вовків бояться – в ліс не ходити. Με κέρνια μύτη τι πας στο φούρνο.
- Всі вони одним миром мазані (одного поля ягоди). Όλα τα γουρούνια έχουν μια μύτη.
- Горбатого могила виправить. Τον κάμπουρη μόνον ο τάφος τον ισιώσει.
- З миру по нитці – голому сорочка. Φασούλι, το φασούλι γεμίζει το σακούλι.
- Минулося – забулося. Ξεχασμένα περασμένα.
- Не буває диму без вогню. Δεν υπάρχει καπνός χωρίς φωτιά.
- Обоє рябове. Κύλισε ο τέντζερης και βρήκε το καπάκι.
- Показати, де козам роги правлять (де раки зимують). Θα σου δείξω πόσα αλίδια βάζει ο σάκος.
- Риба гниє з голови. Το ψάρι βρομάει από το κεφάλι.
- Убрався в жупан і дума, що пан. Απ' έξω κούκλα, από μέσα πανούκλα.
- У нього вітер в голові. Έχει τα μυαλά πάνω απ' το κεφάλι του.
- Хто ганяє за двома зайцями, не має жодного. Όποιος κυνηγάει δυο λαγούς, δεν πιάνει κανένα.
- Це йому личить, як корові сідло. Αυτό του πάει όπως το σαμάρι της αγελάδας.
- Що з воза впало, те пропало. Ό, τι έγινε, έγινε.

У словнику зареєстровано також безеквівалентну лексику, що стосується українських реалій, історичних явищ і подій, етнографічних предметів. Їх супроводжує короткий перифрастичний опис грецькою мовою. Це лексеми, подібні до: бандура, борщ, бугай (птах) і бугай (тварина), вареники, гетьманство, дружина іст., кобза, курінь, макітра, макогін, сотня та ін.

В «Українсько-новогрецькому словнику» частково використано гніздовий принцип подання реєстрових одиниць. Це означає, що в багатьох випадках лексичну семантику слова розкрито через фіксацію словотвірних значень споріднених слів. Ми подаємо не все гніздо слів, а лише найрегулярніші його фрагменти – словотвірні ланцюжки, що об'єднані послідовною похідністю: уч||ити недок. μαθαίνω. ~ень ч, -ня ο μαθητής. ~ениця ж η μαθήτρια. Цей принцип добре працює тоді, коли в обох мовах спостерігаємо паралелізм у словотвірній регулярності реалізації певних словотвірних значень. Так, новогрецька мова, як і сучасна українська, продуктивно використовує суфіксальний спосіб утворення іменників жіночого роду від чоловічого на позначення професій, роду діяльності, способу поведінки тощо. Укладачі намагалися послідовно дотримуватися цієї регулярності, фіксуючи також оформлення іменників жіночого роду за допомогою зміни артикля: масажист – масажистка ο χειρομαλάκτης – η χειρομαλάκτρια, стюард – стюардеса ο αεροσυνοδός – η αεροσυνοδός (на літаку), ο σερβιτόρας – η σερβιτόρα (на кораблі); логопед ο λογοπαιδικός – η λογοπαιδικός, співучасник – співучасниця – ο/η συμμετόχος, співвласник – співвласниця ο συνιδιοκτήτης – η συνιδιοκτήτρια, стипендіат – стипендіатка ο/η υπότροφος, симулянт – симулянтка ο υλοκρίτης – η υλοκρίτρια та ін. До цього різновиду слів належать і назви іменників жіночого роду за місцем проживання: сибірячка η Σιβηριανή, за національною ознакою: ізраїльтянка η Ισραηλίτισσα, індіанка η Ινδή, індіанка η Ινδιάννα, корейнка η Κορεάτισσα, мексиканка η Μεξικάννα, η Μεξικανή, сербійка η Σέρβα.

Так само ми намагалися повніше представити в словнику зменшено-пестливі іменники з огляду на їхню національну специфіку і утворення їх не стільки за правилами, суворо заданими системою мови, скільки за правилами системи переваг, яка визначає використання певних суфіксів для творення іменників цього різновиду: казан – казанок то *καζανι* – то *καζανάκι*, муха – мушка η *μύγα* – то *μυγάκι*, η *μυγίτσα*, серце – серденько η *καρδιά* – η *καρδούλα*, сестра – сестричка η *αδερφή* – η *αδερφούλα*, сирота – сирітка ο *ορφανός* – то *ορφανάκι*, η *ορφανούλα*, сито – ситко, ситечко η *σήτα*, то *κόσκινο* – η *σητίτσα*, то *κοσκινάκι*, скибка – скибочка η *φέτα* – η *φετίτσα*, η *φετούλα*, соловей – соловейко то *αηδώνι* – то *αηδονάκι*, сонце – сонечко ο *ήλιος* – ο *ηλιακός*.

Окремого розгляду вимагала систематизація випадків утворення іменників абстрактної ознаки та прислівників від відносних прикметників. Повної відповідності в творенні похідних цього типу в українській та новогрецькій мові немає. Доводиться константувати, що в багатьох випадках українські абстрактні іменники на *-ість* мають паралелі в новогрецькій мові, здійснювані в рядах слів на зразок: соромливий – соромливість – соромливо *ντροπαλός* – η *ντροπαλότητα*, η *αιδημοσύνη* – *ντροπάλα*, суперечливий – суперечливість – суперечливо *αντιφατικός* – η *αντιφατικότητα* – *αντιφατικ-ά/-ώς*, симетричний – симетричність – симетрично *συμμετρικός* – η *συμμετρικότητα* – *συμμετρικ-ά/-ώς*, симпатичний – симпатичність – симпатично *συμπαθητικός* – η *συμπαθητικότητα* – *συμπαθητικ-ά/-ώς*, сміливий – сміливість – сміливо *τολμηρός*, *άφοβος*, *θαρραλέος* – η *τολμηρότητα*, η *αφοβία*, η *θαρραλεότητα* – *τολμηρ-ά/-ώς*, *θαρραλέ-α/-ώς*, *άφοβα*.

Однак у значній частині випадків такого паралелізму не спостерігаємо, коли в грецькій мові відсутні іменники-назви абстрактних ознак збірний *αθροιστικός* – збірність – або не утворюються прислівники: методичний – методичність – методично *μεθοδικός* – η *μεθοδικότητα*, η *συστηματικότητα*, спростовний – спростовність *διαψεύσιμος* – η *διαψευσσιμότητα*, спостережливий – спостережливість – спостережливо *παρατηρητικός* – η *παρατηρητικότητα*.

У словнику розширено коло прикметників, що утворені від дієприкметників минулого часу, які належать до продуктивних в обох мовах: конденсований *συμπυκνωμένος*, з'ясований *εξακριβωμένος*, змальований *ζωγραφισμένος*, сплечений *πληρωμένος*, сплутаний *πλερδεμένος*, сповільнений *αργοπορημένος*, сподіваний *προσδοκούμενος*, споруджений *οικοδομημένος*, спрощений *απλοποιημένος*, спустілий *ερημωμένος*, стоптаний *πατημένος*, тріцмений.

До корпусу словника додано списки найважливіших географічних назв та аббревіатур сучасної української мови. З укладанням останнього виникли значні труднощі. Упродовж двох останніх десятиріч у мові з'явилося багато нових аббревіатур, які не унормовані, бо не представлені в жодному словнику.

Підготовка новогрецько-українського та українсько-новогрецького словників висвітлила і підкреслила ряд актуальних завдань української лексикографії. На сьогодні гостро стоїть питання укладання цілої серії нових словників української мови: унормованого словника неологізмів, якомога повнішого словника словосполучень, перекладних фразеологічних словників та словника аббревіатур.

Література

1. Большой русско-греческий словарь // Логофетис К. – Афины, 1987. – Т. 1-6.
2. Новогрецько-український словник // Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Чернухін Є.К. – К., 2005.
3. Новогреческо-русский словарь // Иоаннидис А.А. – М., 1950.
4. Новогреческо-русский словарь // Хориков И.П., Малев М.Г. – М., 1980.
5. Русско-новогреческий словарь // Иоаннидис А.А. – К., 1968. – Т.1-3.
6. Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.
7. Український орфографічний словник. – К., 2002.
8. Фразеологічний словник української мови. – К., 1993. – Кн. 1-2.
9. Ελληνικό λεξικό // Τεζοπούλου-Φυτράκη. – Αθήνα, 1993.
10. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θ/κη, 2002.
11. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας // Μπαμπινιώτη Γ. – Αθήνα, 1998.
12. Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας // Δημητράκου Δ. – Αθήνα, 1964. – Τ.1-9.
13. Νεο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας (γραπτής και προφορικής) // Κρυαρά Ε. – Αθήνα, 1998.
14. Το μεγάλο λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας // Γεωργοπαπαδάκου Α. – Αθήνα, 1987.
15. Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας // Κουτρολίκου Ε. – Αθήνα, 1995. – Τ.1-6.

Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πηγή σηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα¹

Στη σημερινή ουκρανική γλώσσα, όπως μας δείχνουν τα λεξικά της [Словник іншомовних слів 1985; Словник української мови 1970-1980], υπάρχουν περίπου 22 χιλιάδες λέξεις (από τις 170 χιλιάδες το 12%), που είναι δάνεια από την ελληνική γλώσσα. Στα ουκρανικά τις ονομάζουμε λέξεις ελληνικής προέλευσης μαζί με τις παράγωγες λέξεις. Αυτές εμφανίστηκαν στην ουκρανική γλώσσα χάρη στις άμεσες και έμμεσες επαφές με την ελληνική γλώσσα, πολύ συχνά με τη βοήθεια άλλων γλωσσών της Ευρώπης. Αρχίζοντας από τον 10 αιώνα, ιδιαίτερα με τον Χριστιανισμό, σχηματίζεται το κοινό λεξιλόγιο των ελληνικών δανείων στις ανατολικές σλαβικές γλώσσες. Πολλές απ' αυτές τις λέξεις είναι διεθνείς. Εκτός απ' αυτές παρατηρούμε στη σημερινή ουκρανική γλώσσα πολλές τοπωνυμίες και αλλά κύρια ονόματα ελληνικής καταγωγής [Пономарів 1997].

Πρέπει να έχουμε υπόψη δύο πλευρές των αποτελεσμάτων των γλωσσικών επαφών: ελληνικά δάνεια στην ουκρανική γλώσσα και σλαβικά δάνεια στην ελληνική γλώσσα. Πολύ σπάνια τα τελευταία ήταν αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης. Τα μελέτησαν στην Ουκρανία δύο καθηγητές του Εθνικού Πανεπιστημίου «Ταράς Σεβτσένκο» του Κιέβου – ο Μπιλέτσκυ Α. και ο Πονομαρίβ Ο. [Білецький 1966; Пономарів 1997]. Όπως μας δείχνει το υλικό των ετυμολογικών και ερμηνευτικών λεξικών στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν αρκετά σλαβικά δάνεια και όχι μόνο στις τοπωνυμίες. Αυτό μας έδειξαν στα έργα τους ο καθηγητής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Χ. Συμεωνίδης και ο καθηγητής Α. Μπιλέτσκυ [Білецький 1971]. Πρόκειται και για άλλα δάνεια, π.χ. ο *βάλλτος* (τέλμα) *βολото*, η *βέδρα* (κουβάς), *βοϊβόδας*, ο *κοζάκος* *козак*, το *βαρένικο*, ο *γράβος*, η *κόρα* (ψωμιού) *корка*, η *κόσα* *коса*, η *πέστροφα* (ψάρι), ο *σανός*, η *σήτα*, η *τσάσκα* (κούπα) *чашка* [6]. Μόνο μερικά απ' αυτά έχουν παράγωγες λέξεις στην ελληνική γλώσσα: η *κόσα* > κοσίζω. Αυτό το θέμα περιμένει ακόμα τους δικούς του ερευνητές.

Θα αναφερθούμε σε ένα άλλο πρόβλημα – τη χρησιμοποίηση των ελληνικών δανείων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα, το σχηματισμό νέων λέξεων απ' αυτά, τις οικογένειες των λέξεων, τον πλουτισμό της ουκρανικής γλώσσας με τα διεθνή δάνεια, τα οποία έχουν ελληνικά θέματα = ρίζες.

¹ Уперше опубліковано в: Н συμβολή της ελληνικής γλώσσας στο παγκόσμιο γίγνεσθαι/ Практика. – Ηράκλειο, 2008. – Σ. 269-273. Подаємо в оновленій версії, опублікованій у: Українська елліністика. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 340-343.

Το αντικείμενο της ανάλυσης μας θα είναι τα ετυμολογικά και ιστορικά δάνεια. Π.χ. η λέξη *trapeza* προέρχεται ετυμολογικά στην ουκρανική γλώσσα από την ελληνική λέξη «τράπεζα». Το ουσιαστικό *teatr* (το θέατρο) η ουκρανική γλώσσα δανείστηκε από τη Γαλλική, στην οποία αυτή η λέξη εμφανίστηκε από την Ελληνική, δηλαδή είναι ιστορικό ελληνικό δάνειο. Θα υπογραμμίσουμε πως στην ουκρανική γλώσσα χρησιμοποιούνται (όπως το έδειξε ο Πονομαρίβ Ο. [Πονομαρίβ 1973, σ. 66]) τέτοιες λέξεις ελληνικής προέλευσης, οι οποίες δεν υπάρχουν σε άλλες σλαβικές γλώσσες: *спудей* < σπουδαστής, *троянда* < τριαντάφυλλο, *гай-стра* (λογ. айстра) < αστέρι.

Όλα τα δάνεια ελληνικής προέλευσης στη σημερινή ουκρανική γλώσσα διαιρούνται σε 430 οικογένειες λέξεων. Οι περισσότερες σχηματίζονται από ελληνικά θέματα που είναι ταυτοχρόνως και διεθνή. Πολλά απ' αυτά έχουν δυο-τρεις παράγωγες λέξεις: *анод* (από την άνοδο) < *анодний*, *катод* (από την κάθοδο) < *катодний*, όμως υπάρχουν τέτοιες οικογένειες οι οποίες αποτελούνται από 40 παράγωγα, π.χ. από το θέμα **ge-lio-** (**ηλιο-**) *гелієвий*, *гелій*, *геліобіологія*, *геліοгеοфізика*, *геліοгравюра*, *геліοграма*, *геліограф*, *геліографічний*, *геліографія*, *геліоенергетика*, *геліометр*, *геліоміцин*, *геліопластика*, *геліопластичний*, *геліоскоп*, *геліоскопічний*, *геліостанція*, *геліостат*, *геліотаксис*, *геліотерапевт*, *геліотерапія*, *геліотехніка*, *геліотехнічний*, *геліотрон*, *геліотронізм*, *геліотронний*, *геліотроповий*, *геліоустановка*, *геліοφίзика*, *геліοφіти*, *геліοφобний*, *геліохімія*, *геліοцентризм*, *геліοцентричний*, κ.τ.λ. Όπως βλέπουμε, οι περισσότερες λέξεις σ' αυτή την οικογένεια είναι σύνθετες. Αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα των ουκρανικών οικογενειών λέξεων από τα ελληνικά θέματα: **антропо-**, **біо-**, **geo-**, **гідро-**, **демо-**, **економі-**, **електро-**, **піро-**, **стомато-**, **психо-**, **теле-**, **хроно-** και άλλα.

Παρατηρούμε τη νομοτέλεια: όσο παλιότερο είναι το δάνειο, τόσο και περισσότερες παράγωγες λέξεις έχει. Πολλά ελληνικά θέματα εξομοιώνονται με τα επιθήματα ή τα προθήματα, τοποθετούμενα στην πρώτη (**електро-** (< **ηλεκτρ-**): *електроавтоматизація*, *електроагрегат*, *електроаналіз*, *електроапаратура*, *електровібратор*, *електровібрація*) ή στην τελευταία θέση των σύνθετων λέξεων και εκφράζοντας μόνο μία σημασία (έννοια): **-скоп (-σκοп-)**: *гігроскоп*, *ендоскоп*, *жироскоп*, *калейдоскоп*, *ларингоскоп*, *мікроскоп*, *осцилоскоп*, *спектроскоп*, *стоматоскоп*, *стетоскоп*, *хроматоскоп*; **-метр (-μετρ-)**: *анемометр*, *барометр*, *вакуумметр*, *газометр*, *гравіметр*, *динамометр*, *дозиметр*, *калориметр*, *поляриметр*, *радіометр*, *термометр*, *тахеометр*, *хронометр* κ.τ.λ.

Μερικά απ' αυτά τα ελληνικά θέματα σχηματίζουν νέες λέξεις στην ουκρανική γλώσσα, συνδεόμενα με τα ουκρανικά θέματα: *геоко́рона*, *геополі́тика*, *гідрона́сос*, *гідрольодорі́з*, *гідромашинобудува́ння*, *електробу́ріння*, *електровимірюва́льний*, *електроочи́щення*, *електрогосподарство*, *електронагріва́льний*. Αλλάζουν το μηχανισμό της προσθήκης των θεμάτων στις σύνθετες λέξεις της ουκρανικής γλώσσας, καταλαμβάνοντας την τρίτη και σπάνια την τέταρτη θέση στη λέξη: *зварник* > *газозварник* > *електрогазозварник*, επίσης *гідроелектрометр*, *гідрометрограф*, *гідротермограф*, *електроводолікарня*, *електрокардіограма*, *електромашинобудува́ння*. Έτσι η ουκρανική γλώσσα αποκτάει μερικά γνωρίσματα των συνθετικών γλωσσών [Κлименко 1990].

Πολλά ελληνικά θέματα χρησιμοποιούνται παράλληλα με άλλα δάνεια και με τα ουκρανικά θέματα, π. χ. στη σημερινή ουκρανική γλώσσα έχουμε 4 θέματα που εκφράζουν την έννοια «νερό»: **аква-** (λατ. *aqua*), **ватер-** (αγγλ. *water*), **гідρο-** (ελλ. **υδρο-**), **водо-** (ουκρανικό). Τα θέματα **аква-** και **ватер-** σχηματίζουν λίγες σύνθετες λέξεις: *акваланг, ватерпас, ватерполо, ватерполїст*. Το ουκρανικό **водо-** και το ελληνικό **υδρο-** είναι συνώνυμα, αλλά το δεύτερο χρησιμοποιείται μόνο στην ορολογία: *гїдроаеродром, гїдроаеромеханїка, гїдроенергоресурси, гїдрометеослужба* και ποτέ δεν είναι μέλος των ουκρανικών εκφράσεων. Το πρώτο είναι και όρος και λέξη της καθημερινής καθομιλούμενης γλώσσας και σχηματίζει πολλές εκφράσεις, π.χ. «утопити в ложці води», παραβάλετε την ελληνική έκφραση «πνίγομαι σε μια κουταλιά νερό».

Στην ουκρανική γλώσσα έχουμε περίπου 300 ελληνικά θέματα (**-крат, -метр, мікро-, макро-, окси-, оліго-, -патія, -педія, -скоп, -стат, термо-, -фія, -фоб** κ.τ.λ.), τα οποία είναι συστατικά στοιχεία των σύνθετων λέξεων που εξακολουθούν και σήμερα να είναι παραγωγικά στο σχηματισμό νέων λέξεων της ουκρανικής γλώσσας. Πρέπει να τονίσουμε πως ο σχηματισμός των λέξεων με ελληνικά θέματα είναι ένας από τους πιο δυναμικούς τρόπους της δημιουργίας νέων λέξεων και όχι μόνο όρων αλλά μερικές φορές και λέξεων της καθημερινής γλώσσας. Π.χ. το θέμα **κυβερν-** (από το κυβερνώ) δίνει: *кібернетизація, кібернетика, кібернетик, кібернетичний, кібрик, кіборг*.

Όπως και σε άλλες γλώσσες της Ευρώπης στην Ουκρανική υπάρχουν οι λέξεις, οι οποίες είναι σχηματισμένες κατά το παράδειγμα των ελληνικών σύνθετων λέξεων, π.β.: *орфографія – орфоенія, філологія – уфологія, економія – екологія, географія – космографія, космологія*.

Ανάμεσα στα ουκρανικά μορφήματα χρησιμοποιούνται πολλά ελληνικά προθήματα (38: **ана-** *анагенез, а-* *асинхронний, ен-* *ентропія, епі-* *епїдіаскоп, діа-* *діаграма, ката-* *каталїз, пери-* *перископ, пара-* *паралогїзм, про-* *прогноз, син-* *сингармонїзм*) και επιθήματα (45: **-ад(а)** *декада, -евт* *терапевт, -ик/-ік* *фізик, хїмик, -изм/-їзм* *алегоризм, -ит/-іт* *гранїт, іприт, бронхіт, отит*). Τα προθήματα **а-, αντι-, μετα-** έγιναν μέσα για το σχηματισμό ουκρανικών λέξεων, είναι παραγωγικά και παίρνουν μέρος στην προθηματοποίησή τους: *авїтаміноз, азональність, аморфність, асиметрія, антиїсторичний, антикатод, антинауковий, металогїка, метамова, метасполука*. Μερικά ελληνικά επιθήματα έγιναν στοιχεία της επιθηματοποίησης της σημερινής ουκρανικής γλώσσας: **-ик/-ік, -ист/-їст, -ит/-іт, -ад-, -ем/-ом**. Πολλά ουκρανικά ουσιαστικά σχηματίζονται από τα επιθήματα **-ик/-ік** *генетик, історик, ботанїк, механїк, -ист/-їст* *бандурист, моторист, новелїст, романїст, -ит/-іт* *гайморит, стоматит, хроїт, уранїт*. Τα επιθήματα **-ом/-ем** τα οποία ανήκουν σε μόρφημα **-μ-** σχηματίζουν τους όρους στην Ιατρική: *лімфосаркома, міома, нейрома, остеοма, папілома, склерома, саркома, фіброма*, και στη Γλωσσολογία: *категорема, лексема, морфема, силабема, синтаксема, фонема, фразема*.

Το **-ік-** μαζί με το ουκρανικό επίθημα **-н-** χρησιμοποιούνται για το σχηματισμό επιθέτων: *генетичний, історичний, космічний, риторичний*.

Στο τέλος θα τονίσουμε πως για τις λέξεις και τα μορφήματα ελληνικής προέλευσης στη σημερινή ουκρανική γλώσσα είναι χαρακτηριστική όχι μόνο η χρήση τους ως συστατικά στοιχεία των δανείων. Πολλά απ' αυτά είναι παραγωγικό μέσο της παραγωγής νέων λέξεων (και στην ορολογία της και την καθημερινή γλώσσα).

Література

1. Білецький А.О. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах. Ч. 2 // Іноземна філологія. – Вип. 28. Питання класичної філології. – № 10. – Л., 1971. – С. 13-20.
2. Білецький А.О. Слов'янська топонімія Греції // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К., 1966. – Вип. I. – С. 19-24.
3. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – К., 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.
4. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 2000.
5. Пономарів О.Д. Грецизми в українській мові // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. I. – С. 21-27.
6. Пономарів О.Д. Специфічно українська лексика грецького походження // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 60-66.

Словники

1. Словник іншомовних слів. – К., 1985.
2. Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.

РОЗДІЛ III

СТРУКТУРНА ЛІНГВІСТИКА. МОВНА СИНЕРГЕТИКА. КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Автоматизований аналіз мови: проблеми і пошуки¹

У Програмі соціально-економічного розвитку радянського суспільства, накресленій XXVII з'їздом КПРС, велике значення надається прискоренню науково-технічного прогресу. Важливими і провідними компонентами його є інформатика, обчислювальна техніка, автоматизація², які все глибше проникають у всі сфери життя. Інтенсифікація обміну інформацією залежить не тільки від удосконалення обчислювальної техніки, інших засобів автоматизації, але й від створення належного лінгвістичного забезпечення автоматизованих інформаційних систем. Це завдання безпосередньо стосується мовознавства, такої його галузі, як структурно-математична і прикладна лінгвістика. Якраз воно покликане в теоретичному і практичному планах забезпечити автоматичну обробку текстової інформації різного змісту і автоматизацію власне лінгвістичних досліджень. Це ті дві проблеми, що лежать в основі подальшого розвитку інформаційного пошуку, машинного перекладу, розробки систем для більш вільного діалогу людини з машиною, нормалізації тексту (в межах автоматизації редакційно-видавничих робіт, знаходження і виправлення помилок у тексті) тощо.

Основним засобом спілкування в суспільстві є природна мова. Для спілкування людини з машиною розробляються різні штучні мови. Вони менш гнучкі порівняно з природною мовою і здебільшого мають вузьку спеціалізацію. Створення їх вимагає теоретичних досліджень природної мови за допомогою спеціальних методів, укладання алгоритмів аналізу мовного матеріалу, програм для машинного аналізу. Зараз усе більше спеціалістів, серед них і мовознавців, працює з електронно-обчислювальними машинами (ЕОМ). Переважна більшість із них не складає програм, необхідних для спілкування з машиною. Найкраще було б спілкуватися з ЕОМ природною мовою, але шляхи реалізації цього задуму поки що не знайдені. Перед фахівцями стоїть завдання забезпечити комп'ютери п'ятого покоління мовними процесорами, які б частково вирішували цю проблему і полегшували б спілкування з машиною.

У 1985-1986 рр. у мовознавчій літературі з'явилися публікації щодо створення машинних фондів російської мови і національних мов СРСР. Уже існують

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 3-10.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. – К., 1986. – С. 26.

технічні проекти таких фондів, над втіленням їх у життя працюють лінгвісти, інженери-програмісти. Безпосередню участь у створенні машинних фондів російської і української мов бере відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР.

У монографічних дослідженнях, академічних курсах, у словниках різного типу нагромаджена велика наукова інформація про російську та українську мови. В автоматизованих системах різнопрофільного інформаційного пошуку та машинного перекладу зберігаються дані про російську мову, представлені у вигляді спеціальних словників, граматик; створені алгоритми, тобто певна задана послідовність правил здійснення операцій над досліджуваними мовними одиницями в текстах чи словниках; програми, за допомогою яких машина виконує аналіз тексту чи конструює нові мовні об'єкти. Об'єднання всіх типів інформації про мову, як машинної, так і немашинної, дасть можливість створити єдину систему автоматизованого аналізу мови, озброїти мовознавців можливістю застосування ЕОМ у своїй роботі, використовуючи при цьому всю наукову інформацію про мову й уникаючи дублювання мовознавчих досліджень. Якраз таку мету переслідує створення машинних фондів російської та української мов. Для цього необхідно академічні граматики мов, їх словники ввести в пам'ять ЕОМ, тобто надати їм машинної форми і уможливити їх використання в автоматизованих системах аналізу. Ідеться також про нагромадження на машинних носіях текстів різних стилів російської та української мов, про укладання алгоритмів і програм автоматичного опрацювання тексту і створення бібліотеки (фонду) таких алгоритмів. Ці та багато інших завдань повинні бути розв'язані протягом 20 років.

Зрозуміло, що аналіз мови для експериментів і розробок за допомогою ЕОМ вимагає спеціальних методів дослідження, серед яких найбільшу роль відіграють структурні, статистичні, математичні методи. Ці методи допомагають з'ясувати властивості мовних одиниць, їх зв'язків у системі, сполучуваності в тексті, що проявляються у формах вираження, встановити повторювані елементи, класи з кількісними характеристиками їх використання в текстах і словниках. Спираючись на формальні ознаки мовних одиниць, дослідники на домашньому етапі аналізу розробляють алгоритми і програми, за якими ЕОМ здійснює інформаційний пошук, аналізує текст природної мови тощо.

Реалізація ідеї створення машинних фондів української та російської мов в Інституті мовознавства АН УРСР здійснювалася в напрямках від дослідження словників сучасної української мови за допомогою методів структурно-математичної лінгвістики до автоматичного укладання словників нового типу на основі введення у машинну пам'ять існуючих словників; від дистрибутивно-статистичного обстеження текстів української та російської мов до створення автоматизованої системи аналізу текстової інформації (на сьогодні це автоматизований морфологічний аналіз наукових текстів російською мовою).

У працях співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики велика увага приділяється системному підходу до опису явищ мови на різних її рівнях. Він виявляється насамперед у намаганні представити кожен мовну підсистему як сукупність певним способом упорядкованих класів. Систематизація елементів мови

за ознаками форм їх вираження на морфемному, словотвірному, лексичному, синтаксичному рівнях служить глибшому пізнанню структурних особливостей мови і веде до подальшої формалізації, а згодом і автоматизації лінгвістичних досліджень.

Так, у праці «Морфемна структура слова» (К., 1979, відп. ред. М.М. Пещак) змінені слова української мови розподілені між парадигматичними класами. Формальними ознаками для класифікації стали однаковий набір закінчень слова (тобто однакова сукупність словоформ), однотипні чергування і схеми наголосу. Ознаки впорядковані так, щоб показати залежність зміни значень одних ознак від зміни інших, їх сполучуваність у межах одного слова і парадигми, яка складається з багатьох слів. Упорядкування ознак, виділення серед них таких, що є характерними для всіх словозмінних парадигм, має велике теоретичне значення для встановлення структури словозмінної системи української мови, зокрема у порівнянні її з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. Відмінювання слова в сучасній мові здебільшого пов'язане з одночасними змінами і основи, і закінчень. У прикметників, наприклад, лише 1,3 % слів типу *синій* з 13175 досліджених належить до таких парадигм, у яких змінюються тільки закінчення. Отже, змінність закінчень при незмінюваності основ є нетиповим явищем прикметникової словозмінної підсистеми.

Дослідники розкрили принцип простоти, за яким формується граматична система української мови. Він виявляється у тому, що граматична структура основної маси слів характеризується невеликою кількістю формальних ознак. До явищ, які можуть розглядатися як закономірний наслідок дії цього принципу, належить поширення граматичної багатозначності формальних показників, їх велике функціональне навантаження. Найпоширеніші словозмінні парадигми мають невелику кількість стандартних формальних ознак. Так, ядро відмінюваних прикметників, що охоплює 11850 слів, тобто 89,94%, утворюють одиниці з вирівняним, нерухомим наголосом на основі, в якій не відбувається чергування голосних. Чим більшу кількість ознак має словозмінна парадигма іменників, прикметників, дієслів, тим меншою кількістю слів вона наповнюється. До продуктивних парадигм належить більше половини слів мови. Чотири типи високопродуктивних дієслівних парадигм об'єднують 59 % дієслів (на зразок *пам'ятати, придумувати, хвилювати, думати*).

Назване дослідження, що ґрунтується на аналізі словників української мови, підготувало інформацію про граматичну, зокрема словозмінну, систему, яка при відповідному формалізованому записі ввійде складовою частиною до машинного фонду української мови. Розроблені в її межах алгоритми опису морфемної структури слова становлять основу для укладання алгоритмів аналізу і синтезу слова за допомогою ЕОМ.

Подальше вивчення матеріалу, зібраного найавторитетнішими словниками сучасної української мови, пов'язане з проблемою автоматизації лексикографії, тобто з пошуком можливостей автоматичного укладання словників різного типу. Для того, щоб розробити принципи укладання семантичного словника української мови, який відбивав би значеннєві зв'язки слів та їх класів і який би допомогла укладати машина, необхідно було з'ясувати критерії семантичної класифікації лексики в одинадцятитомному тлумачному «Словнику української мови». Цьому питанню присвячена колективна монографія «Формалізовані основи

семантичної класифікації лексики» (К., 1982, відп. ред. М.М. Пещак). Формальними ознаками для класифікації слів стали характеристики слова, запропоновані лексикографами в тлумачному словнику. В ньому після одиниць реєстру вказано їхні граматичні та стилістичні особливості, далі пояснюються значення слова, наводяться ілюстрації використання його в тексті (пор. «бурити, рю, риш, *не-док., перех.* Свердлиги ґрунт або гірську породу спеціальним інструментом»). У наведеному прикладі реєстрова частина містить граматичні ознаки, що вказують на тип дієвідмінювання, вид, перехідність, тлумачна – лексичне значення слова.

Завдання дослідників полягало в здійсненні аналізу вказаних ознак, типізації способів їх уживання в словнику, встановленні їх сполучуваності в межах реєстрової і тлумачної частин словникової статті того самого слова. В аналізі тлумачень фіксувалися кількість рубрик, що вказують на кількість значень у слові, наявність позначок, розкривалися типові формули пояснення значень слів (пор. ряди слів, тлумачення яких починається так: «Ставати..», «Починати..», «Робити..», «Який складається з..», «Який призначений для..» тощо). Однотипність відношення ознак та однакова їх сукупність були підставою для об'єднання слів у семантично однорідні класи. ЕОМ може здійснити такий аналіз, якщо для неї підготувати відповідні алгоритми аналізу формальних ознак реєстрової та тлумачної частин, а також побудувати матриці співвідношення комплексних ознак, за якими вона формуватиме класи значеннєво близьких слів. На домашинному етапі аналізу вдалося встановити деякі повторювані співвідношення, наприклад, між кількістю реєстрових одиниць у класі та їх багатозначністю. Чим більше рубрик у тлумачній частині слова, тим у менші за кількістю одиниць класи вони об'єднуються. З'ясовано, що використання в словнику такого способу пояснення значень слів, як називання синонімів, у різних частинах мови здійснюється порізно, наприклад, при тлумаченні дієслів у одній рубриці допустимі максимум 4 синоніми підряд: *обживати – ... обмотувати, обплітати, обкручувати.*

Свій дальший розвиток ідея автоматичного укладання семантичного словника на основі формалізованого аналізу способів опису лексичних значень слів у одномовному тлумачному словнику знайшла у книзі «Лексична семантика в системі «людина-машина» (К., 1986, відп. ред. М.М. Пещак). У ній дослідники впритул підійшли до розв'язання завдання автоматичного аналізу лексикографічного апарату, який використали укладачі тлумачного словника: узагальнено способи індивідуалізації лексичних значень слів і комбінаторику різних ознак слова, доведено існування ступенів семантичної спорідненості між синонімічними (близькими за значенням) словами, на які інтуїтивно орієнтуються укладачі словника і які можна математично обчислити, встановлюючи семантичну відстань як між синонімами, так і між антонімами. Ці дані використовуються в алгоритмізованому аналізі словника. Отже, стала реальною можливість автоматичного укладання семантичного словника української мови. Для цього у пам'ять ЕОМ записується тлумачний словник української мови, здійснюється машинний аналіз його одиниць з метою автоматичного формування статей семантичного словника. Він необхідний для автоматичного укладання інших типів словників (словотворчого, синонімів, антонімів тощо), а також для інформаційно-пошукових систем.

Протягом багатьох років відділ працює над проблемами, пов'язаними з вивченням структури тексту. Основне спрямування таких досліджень – пошук особливостей будови текстів, використання в них одиниць мови, які можна співвіднести і виміряти за допомогою статистичних методів.

На перших етапах здійснювався аналіз, що передбачав встановлення певних класів якісно однорідних елементів, які відрізняються лише кількісними показниками їх використання у тексті, тобто визначалися кількісні характеристики елементів, класів та відношень між ними. Перша публікація з циклу таких праць «Статистичні параметри стилів» (К., 1967, відп. ред. В.С. Перебийніс) узагальнювала аналіз кількісного розподілу мовних одиниць у різних стилях сучасної української мови і містила висновки про можливість виміру кількісних розходжень між використанням елементів мови у художніх, публіцистичних, наукових творах. Ці дані озброїли дослідників критеріями, що дозволили аргументовано твердити про специфічний добір мовних засобів у тих чи інших стилях, у того або іншого автора.

Роботи у цьому напрямку були продовжені виданням «Частотного словника сучасної української художньої прози» в двох томах (К., 1981, відп. ред. В.С. Перебийніс). Він створений на основі статистичного обстеження текстів сучасних українських прозаїків загальним обсягом півмільйона слововживань і представляє лексичну та граматичну системи української мови, характеризуючи їх з погляду частоти використання слів у прозаїчних творах, кваліфікуючи кожную одиницю за кількісними показниками як частовживану, мало- або рідковживану. Такий тип словника відкриває широкі перспективи для наукового аналізу авторських стилів, методики вивчення української мови, оскільки подає списки найуживаніших слів, які треба засвоювати в першу чергу, для зіставно-типологічних досліджень закономірностей функціонування лексики української мови з іншими спорідненими і неспорідненими мовами. Крім того, він служить надійною базою для аналізу граматики тексту, оскільки фіксує відомості про частоту використання не тільки слів, а й словоформ змінюваних частин мови. Ці дані важливі для розкриття особливостей функціонування словозмінної системи кожної частини мови в текстах, з'ясування активності вживання варіативних форм, створення нормативних рекомендацій. При укладанні частотного словника була використана електронно-обчислювальна машина, яка здійснювала деякі громіздкі статистичні підрахунки, наприклад, середню частоту високочастотних слів і міру її коливання. Названі вище колективні роботи можна визначити як перші важливі кроки у математизації лінгвістичних досліджень української мови в галузі стилістики, лексикології та лексикографії. Вони стали можливими завдяки тому, що в українському мовознавстві за допомогою нематематичних лінгвістичних методів були нагромаджені важливі спостереження над розвитком стилів, граматичної і лексичної системи, визначені якісні характеристики словозмінних особливостей слова, його лексичної семантики.

Наступний етап у розв'язанні проблем лінгвістики тексту пов'язаний безпосередньо з широким використанням методів математичної лінгвістики, ЕОМ. Останні 10 років у відділі вивчаються науково-реферативні російські тексти з

кібернетики. У центрі уваги дослідників – встановлення граматики тексту, пошук формальних ознак мовних одиниць і відношень між ними, які можна було б використати при автоматичній обробці текстової інформації (інформаційному пошукові, автоматичному реферуванні та анутованні літератури).

Дослідження суцільного тексту багатопланове, але в ньому можна виділити два головні завдання – пошук ознак текстового слова, які б дали змогу ЕОМ розпізнати й ототожнити його в тексті, і окреслення тих властивостей будови тексту, які роблять його цілісним утворенням. Останнє здійснюється шляхом членування тексту на частини і виділення типових структур та схем їх зв'язку. Розв'язання цього завдання потрібне для лінгвістичного забезпечення автоматизації редакційно-видавничих робіт, яке можна здійснити, визначивши оптимальні характеристики тексту. Цей аналіз ґрунтується на повторюваності елементів тексту і визначенні її кількісних характеристик. Отже, основним став статистико-комбінаторний аналіз. Він дозволяє виміряти кількісні відмінності між текстовими одиницями, встановити стійкі відношення між елементами того самого або різних класів, виразити через математичні відношення функціональні залежності між елементами тексту. Мета аналізу – усвідомлення закономірностей будови тексту і представлення його у формалізованому, придатному для машинного опрацювання вигляді. Цій проблемі присвячена колективна монографія «Закономірности структурной организации научно-реферативного текста» (К., 1982, відп. ред. В.С. Перебийніс). При такому підході текст розглядається як певна лінійна послідовність слововживань, що розгортається зліва направо, і встановлюються власне текстові одиниці, які, на думку авторського колективу, є зоною зв'язку слова, що охоплює

всі його граматичні зв'язки. Так, у реченні *Стоїть гора високая* слово *стоїть* має трислівну зону зв'язку. Лінійне розташування одиниць являє собою зовнішню характеристику тексту. Встановлення способів лінійного упорядкування одиниць у коротких науково-реферативних текстах – шлях до розкриття мовленнєвих закономірностей тексту. Цей напрям досліджень близький до машинного, бо ЕОМ аналізує кожну одиницю тексту, насамперед слово як послідовність знаків від пробілу до пробілу в порядку розгортання. Проте текст – це ще і реалізація синтаксичних зв'язків між словами. Останні орієнтовані вже не на лінійне розгортання елементів, а на відношення підпорядкування, узгодження тощо. Тут лінійність слідування елементів здебільшого не відповідає схемі їх синтаксичного зв'язку. Якщо в наведеному вище реченні лінійне розташування слів і схема їх

зв'язку збігаються (*Стоїть гора високая*), то в реченні *Понід горою гай* залежні компоненти розміщені попереду головного.

Співвідношення цих двох характеристик тексту необхідне для з'ясування різних параметрів його будови, які можна задати ЕОМ. Текст – багатомірне явище, і йому властиві кілька структур, наприклад, морфологічна, лексико-синтаксична, змістова та ін. Аналіз першої з них передбачає виділення у тексті його найменших одиниць, що дорівнюють одиницям мови – слів і слівформ. На цьому рівні аналізу кожному текстовому слововживанню приписується граматичний клас, тобто інформація про належність до певної частини мови, підклас, тобто дані про

входження у певну множину словозмінних форм з однаковою сукупністю закінчень тощо. Граматика тексту виявляється насамперед у тому, як функціонують морфологічні одиниці, яка частота і розподіл у тексті граматичних класів слів, їх словозмінних форм. Вивчення реферативних текстів показало, що до високочастотних граматичних класів належать одиниці так званої іменної групи (іменники, прикметники, дієприкметники, числівники, займенники). Дієслова в аналізованих текстах порівняно з іменниками використовуються рідше. Кожна словозмінна форма має свої кількісні показники текстуального використання. Так, у іменника найчастотніший родовий відмінок. З 20 можливих дієслівних форм у текстах представлені лише 8, тобто 40 %, але їх сумарна частота становить 99,3 % всіх вживань дієслівних словоформ. З цих восьми використовуваних у досліджуваних текстах форм дієслова найчастіше зустрічаються лише три – 3-я ос. одн. і мн. теперішнього часу та інфінітив, на які припадає 97 % всіх вживань дієслова.

Важливим показником морфологічної структури тексту є розподіл у ньому граматичних класів і підкласів. Унаслідок аналізу встановлено, наприклад, що чим вища частота іменників у тексті, тим довші безприйменникові ланцюжки іменників. Довжина такого ланцюжка досягає 6 одиниць (*для укавання пути решения оптимизации функции сходства*).

Лексико-синтаксична структура тексту передбачає визначення сполучуваності граматичних класів слів у реченні, тобто в ланцюжках слів, названих зонами. У науково-реферативних текстах з кібернетики дослідники встановили зони зв'язку кожного класу, довжину зони в словах, типіві, тобто частотні в аналізованому матеріалі, зони. Останні розглянуті також з погляду того, які моделі синтаксичного зв'язку слів реалізуються в них. Статистично обстежені зв'язки між зонами, тобто місця їх перетину, визначені піки зональних зв'язків.

Одержані результати вперше висвітлюють багато цікавих особливостей лінійного контексту. Виявилось, що довжина зони зв'язку іменника коливається в інтервалі від 2 до 34 слів, але найпоширенішими (93,4 %) є зони довжиною від 2 до 10 слів. Такі дані цікаві з теоретичного погляду, особливо при з'ясуванні системно-мовленнєвих характеристик синтаксичних одиниць. Вони мають велике практичне значення для лінгвістичного забезпечення автоматичних систем опрацювання тексту, оскільки дають змогу розглядати центри підвищеної пов'язаності зон зв'язку слів як формальну ознаку (межу) членування лінійної послідовності тексту на певне синтаксичне ціле (словосполучення)³.

Авторському колективу вдалося автоматично виділити в тексті іменні словосполучення, що є важливим кроком на шляху до створення автоматичних термінологічних словників. Як виявилось, питома вага словосполучень (переважна більшість з яких іменні) в науково-технічних словниках становить 75-80 % усього їх реєстру. Останні поповнюються новими одиницями за рахунок словосполучень зв'язного тексту, що стають термінологічними. Це явище не випадкове, бо «у словосполученні закладено більше структурно-статистичних зв'язків

³ Перебийніс В.С., Муравицька М.П. Теоретичні проблеми автоматизації в термінографії // Мовознавство. – 1986. – № 4. – С. 14-22.

тексту, ніж у окремому слові»⁴. Наступне завдання досліджень у цьому напрямі – визначити на основі дистрибутивно-статистичних критеріїв термінологічний статус автоматично виділених іменних словосполучень. Розв'язання його набагато полегшить роботу над проблемою автоматичного поповнення термінологічних словників новими термінами.

Цінність монографії «Закономерности структурной организации научно-реферативного текста» полягає в тому, що в ній узагальнено матеріал, важливий для вивчення особливостей функціонування одиниць мови, будови тексту, і розроблена методика дослідження текстової інформації за допомогою ЕОМ, а також складено алгоритми автоматичного морфологічного аналізу, за якими ЕОМ розпізнає й ототожнює словоформи в тексті, отже, автоматично встановлює граматичні класи і підкласи слів.

Описові лінгвістичних алгоритмів присвячена монографія «Автоматизация анализа научного текста» (К., 1984, відп. ред. В.С. Перебийніс). Ця праця безпосередньо пов'язана з проблемою підвищення ефективності обміну інформацією, розв'язання якої неможливе без застосування електронно-обчислювальних машин. Головним засобом збереження і передачі інформації була і залишається природна мова, її усні чи писемні тексти. Отже, першочерговим завданням, що стоїть перед мовознавцями – фахівцями із структурно-математичної лінгвістики, є створення систем автоматичної переробки текстової інформації. Інакше кажучи, їм необхідно навчити машину розуміти зміст тексту. ЕОМ може «зрозуміти» текст лише на основі формальних характеристик його одиниць. Ці характеристики потрібно задати машині списками, упорядкованими у вигляді окремих словників чи формальних граматик. Для цього самим лінгвістам треба чітко усвідомити завдання кожного з етапів створення алгоритмів: домашинного дослідження мовного матеріалу (тексту), складання лінгвістичного алгоритму і машинного аналізу. Особливість використовуваної методики дослідження реферативних текстів полягає в тому, що вона орієнтована на роботу єдиної ієрархічно підпорядкованої системи процедур автоматичного аналізу тексту. Наслідки кожного попереднього етапу аналізу враховуються правилами наступних етапів дослідження: результати роботи алгоритмів морфологічного аналізу стають основою роботи алгоритмів синтаксичного аналізу речення, сполучуваності слів у реченні і сполучуваності речень у тексті.

Алгоритми морфологічного аналізу визначають граматичні класи слів у тексті за списками псевдозакінчень, тобто кінцевих буквосполучень кожної словоформи. Останні були складені вручну на етапі домашинного опрацювання пробного тексту і проведення попереднього дистрибутивно-статистичного аналізу матеріалу. На цьому етапі було встановлено, що довжина ланцюжків букв, що розрізняють граматичні класи, перебуває у межах 2-9 букв. Довгих буквосполучень (восьми-, дев'ятичленних) мало, до 1 %, і вони використовуються дуже рідко. Найбільше чотирибуквених ланцюжків (38,15 %) при середній довжині слова в тексті 7,34 букви. Виявилось, що для визначення більшості граматичних класів досить шестибуквених (розпізнаються 8 класів) або семибуквених

⁴ Пиотровский Р.Г. Текст, машина, человек. – Л., 1975. – С. 162.

сполучень (розпізнаються ще 11 класів). На основі списків буквосполучень ЕОМ приписала граматичні класи слововживанням у тексті обсягом 100 тис. слів, однак вона виявила і певний «бракований матеріал», тобто омонімічні класи, які відрізняються граматичними значеннями, але подібні за формою вираження.

Для подальшого аналізу нерозпізнаного з граматичного погляду матеріалу запроваджуються алгоритмізовані правила синтаксичного аналізу (за показниками лінійного слідування словоформ і синтаксичного зв'язку між словами). Ці алгоритми реалізовані ЕОМ, до них внесені уточнення, з'ясована їх ефективність. У такому вигляді алгоритми здобувають важливе практичне значення і можуть застосовуватися в системах автоматичного опрацювання текстової інформації.

Цей напрям у роботі відділу можна охарактеризувати як шлях від розпізнавання словоформи (слова) в науково-реферативному тексті до автоматичного редагування тексту через усвідомлення його типових структур і схем їх зв'язку. Результати досліджень викладено в книзі «Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов» (К., 1986, відп. ред. В.С. Перебийніс). Автори праці перш за все намагалися розкрити механізм стандартизації реферативного тексту, принципи добору в ньому мовних засобів – словозмінних форм, слів, словосполучень, граматичних конструкцій. Іншими словами, мета дослідження полягала у встановленні формальних рис тексту та його одиниць, оптимальних (нормативних) його характеристик і складанні алгоритмів аналізу та зміни текстів за допомогою ЕОМ. Основним ланцюжком у розв'язанні цієї проблеми є виділення типових структур у будові тексту. Особливо яскраво відбивають будову тексту закони розташування в ньому різних елементів. Виявилось, що тексти рефератів здебільшого побудовані симетрично. Саме так розташовуються синтаксичні типи речень (просте-складне-просте), розподіляються способи вираження присудка (простий-складений-простий). Дослідники показали симетричність кількості слів у послідовному ланцюжку речень реферату (наприклад, 15–21–15), кількості дієслів у ньому (1–1–1).

Встановлення деяких типових структур і формальних ознак одиниць тексту дозволило виявити в ньому місця, що спричиняють появу помилок у його будові. Такими є відхилення в бік значного зростання довжини речення порівняно з середньою для цього типу текстів, збільшення відстані між підметом і присудком, приєднанням та іменником (між ними вставляються інші слова) тощо.

На цьому етапі дослідження було визначено формальні ознаки розпізнавання дієслова, зон зв'язків прийменників, послідовностей речень та ін., здійснені перші спроби автоматичного контролю за граматичним оформленням, орфографією і пунктуацією науково-реферативних текстів. У перспективі – здійснення автоматичного морфолого-синтаксичного аналізу. Це означає, що продовжуватимуться дослідження в напрямку автоматичного виділення зон зв'язку слів, синтаксичних моделей словосполучень, речень тощо.

Формування машинного фонду української мови вимагає розширення робіт, пов'язаних з автоматизацією лінгвістичних досліджень і розробкою принципів та алгоритмів автоматичного аналізу українських текстів. Саме тому в Інституті мовознавства АН УРСР створено сектор машинного фонду української мови, який

очолює доктор філологічних наук М.М. Пещак. Мовознавці вже зараз займаються автоматизацією лексикографічних робіт. За допомогою ЕОМ укладаються «Український семантичний словник дієслів», «Словник морфем української мови». Розпочаті експерименти, пов'язані з автоматизацією досліджень з морфології української мови, повинні закласти фундамент для автоматичного морфологічного, а згодом і синтаксичного аналізів тексту.

Знання про українську та російську мови, здобуті дослідниками під час підготовки машинних експериментів, мають теоретичний і прикладний характер. Вони становлять частину лінгвістичного забезпечення спілкування людини з машиною, автоматичної обробки даних, записаних природною мовою, і стануть компонентами інформаційної системи, оформленої у вигляді машинних фондів української та російської мов.

Виміри притягальної сили коренів у морфемній підсистемі мови¹

Поділ морфем на кореневі та службові (або відповідно – кореневі та афіксальні) усталився в лінгвістиці і ґрунтується на врахуванні семантичних і формальних ознак цих двох типів одиниць. Насамперед він враховує обов'язкову наявність кореня в будь-якому слові сучасної мови, а також семантику кореня, що задає сполучувальні можливості службових морфем у споріднених і неспоріднених за коренем словах. Однак вивчення притягальної сили кореня ще чекає своїх дослідників, Зокрема, йдеться про вимір цієї сили крізь призму реалізації комбінаторних і семантичних властивостей афіксів.

У морфемному інвентарі одиниць мови питома вага коренів у десятки (пор. з суфіксами), а то й сотні (пор. з префіксами і флексіями) разів більша, ніж афіксів. Так, за даними морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови² префіксальних морфів 148, суфіксальних 720, кореневих 18849. «Центральність» коренів у морфемній підсистемі мови ґрунтується на семантичній його вазі як носія гена семантики споріднених за коренем одиниць. У службових морфем семантика модифікаційна, уточнювальна щодо значення кореня. Ця заданість семантики службових морфем значеннями коренів знаходить своє формальне підтвердження у способах упорядкування афіксів у слові, утвердження їх у статусі самостійних одиниць.

Так, аналіз позиційних і комбінаторних ознак префіксів свідчить, що прикоренева позиція обов'язкова для всіх одиниць цього типу (питомих і запозичених, давніх і новітніх). Без неї неможливе утвердження префіксів як морфем у мові. З цього погляду показові запозичені морфемні, що розкривають процес усвідомлення їх як окремих морфем в українській мові. Співвіднесення їх у спільно- і різнокореневих словах уможлиблює їх виокремлення і перехід у розряд словотворчих формантів мови, пор.: *мета-бол-ізм, ката-бол-ізм, ана-бол-ізм, мета-с-по-лук-а*. Для більшості непродуктивних запозичених префіксів ця прикоренева позиція є єдиною можливою в українській мові: **ад-, апо-, архі-, екстра-, інтер-, інфра-** та ін.

¹ Уперше опубліковано в: Словотвір як вияв динаміки мови: Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті професора Теодозія Возного. – Л.: ЛДУ, 1994. – Ч. I. – С. 101-102.

² Див. про нього статтю Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.І. Комарової, Т.І. Недозим, Т.В. Іванової «Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система» у цій книзі (упоряд.).

Можна висловити припущення, що в прикореневій позиції афіксальна одиниця реалізує свої основні диференційні значення, в інших вона виражає ці значення, а ще частіше – модифікаційні.

Вимір притягальної сили коренів через комбінаторну силу морфемосполук стає можливим з урахуванням їхньої лівосторонньої і правосторонньої валентності. Останню можна з'ясувати тільки при наявності частотно-валентного словника морфем. Такий словник укладений для української мови за допомогою комп'ютера³. Він упорядкований у такий спосіб, що дозволяє об'єктивувати морфемосполук, їхні позиції, комбінаторну силу залежно від позиції в слові. Передкоренева префіксальна частина, наприклад, представлена позиціями: /p/R- *запис*, p/p/R- *ви-на-хід*, /p/pR- *на-су-проти*, /p/ppR- *на-при-з-вол-ящ-е*, p/p/pR- *по-на-с-над-а-ти*, де R – символ кореня, p – префікса, що, взятий у дужки, вказує на аналізовану в такому випадку морфему.

Аналіз показує, що в усіх без винятку префіксів української мови питома вага його сполук на початку слова перед коренем, /p/R значно виша, ніж з іншими префіксами. У переважній більшості префіксів на другому за активністю використання місці p/p/R, тобто знову прикоренева позиція, але вже не на початку слова, а після іншого префікса: *над-на-пруг-а*. На третьому – позиція /p/pR, тобто початку слова перед іншим префіксом. Кількість префіксосполук у парах, тріадах засвідчує незначну реалізацію комбінаторного потенціалу інвентаря префіксальних морфем. Більше того, стає очевидним, що в міру віддалення позиції префікса вліво від кореня, зменшується ступінь використання комбінаторики морфем цього типу. Так, у другій позиції перед коренем /p/pR – з 6054 можливих префіксосполук реалізовано 875, тобто 14,4 %, в третій з 474572 – 76, тобто 0,01 %, у четвертій, останній для української мови, позиції префікса перед коренем зустрічаємо лише три поєднання морфем: *до-не-в-по-їд-у*, *по-пере-роз-по-діл-я-ти*, *по-на-з-до-ган-я-ти*. Отже, при зростанні препозитивної частини слова вліво у кожній позиції в міру віддалення від кореня зменшується як кількість префіксів, що можуть займати другу, третю, четверту позицію в слові (наприклад, у третій позиції можуть стояти всього 13 префіксів з 78, а в четвертій – два: *до-* і *по-*), так і кількість різних морфемосполук у кожній позиції. Це свідчить про те, що комбінаторні можливості морфем «обтяжені» семантичною сполучуваністю з коренями або твірними основами. Вони зменшуються зі зростанням кількості «учасників» словотворення, а семантика префіксів набуває граматицизованих значень доведеної до кінця дії: *по-при-з-бир-ува-ти* або модифікованої ознаки: *не-у-с-від-омл-ен-ий*.

³ Див.: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998 (упоряд.).

Глибина слова сучасної української літературної мови¹

Проблема глибини слова лише почала вивчатися. Її розробка пов'язана з встановленням об'єму оперативної пам'яті² людини і тими обмеженнями, які проявляються в мові й зумовлюються величиною цього об'єму.

В. Ингве так пояснює обмеженість об'єму пам'яті людини: «Психологи виміряли те, що вони називають об'ємом безпосередньої пам'яті. Ми здатні запам'ятати з першого погляду і правильно відтворити сім випадково взятих додаткових цифр, біля семи назв»³.

Висуваючи гіпотезу глибини речення англійської мови, він довів, що має місце вплив обмеженого об'єму оперативної пам'яті людини на структуру мови. З часу появи його теорії опубліковано низку статей⁴, які на матеріалі інших мов підтвердили справедливість гіпотези В.Ингве.

Останнім часом з'явилися праці, в яких процес породження слів розглядається також в плані впливу максимального порогу об'єму оперативної пам'яті людини на можливість морфемного зростання слова⁵

Слід, насамперед, зауважити, що з'ясування питання про глибину речення, як і про глибину слова, вимагає розгляду мови як нерівномірного коду.

В.А. Москович слушно зауважує: «Процес породження мовлення відбувається, можливо, шляхом послідовного перекодування фонем у морфемі, морфем у слова і слів у речення. На якихось із цих рівнів перекодування здійснюється не в довготривалій, а в оперативній пам'яті людини, об'єм якої обмежений і дорівнює 7 ± 2 символам повідомлення. Значить, максимальне співвідношення кількості

¹ Уперше опубліковано в: Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 23-29.

² Дж. Міллер. Магическое число семь, плюс или минус два // Инженерная психология. М., 1964; П.Б. Невельский. Объем памяти и количество информации. // Проблемы инженерной психологии. 3. – Л., 1965.

³ В. Ингве. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. IV. – С. 127.

⁴ Е.В. Падучева. О связях глубины по Ингве со структурой дерева подчинений // Научно-техническая информация. – 1966. – № 6; Э.Б. Миракян. Испытание гипотезы Ингве на материале армянского языка. // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – М., 1966.

⁵ В.А. Москович. Глубина и длина слов в естественных языках // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6.

одиниць більш низького рівня мови, що міститься в одній одиниці вищого рівня, з умовою, що перехід від нижчого рівня до більш високого відбувається в оперативній пам'яті, не може перебільшити 9 : 1»⁶.

Дальший виклад буде наслідком аналізу 15 тисяч слів – похідних від 100 найчастотніших коренів сучасної української мови і перевірки гіпотези про глибину слова.

Вкажемо, що ми приймаємо визначення глибини слова, яке дає В.А. Москович: «... глибину слова можна визначити як кількість морфем у слові, безвідносно до того, як ці морфем розташовані»⁷.

Відразу постає питання, чи є тотожність при визначенні глибини речення і глибини слова? Такої тотожності немає і ось чому. В. Інґве гіпотезу глибини речення буде як модель породження речення за безпосередніми складниками. Отже, аналіз речення здійснюється за БС і процес породження речення відбувається за БС та має вигляд дерева залежностей. В. Інґве визначає глибину речення як кількість вузлів залежностей в регресивній послідовності слів.

Безумовно, є спільні риси в структурі речення і структурі олова. Достатньо послатися на такого авторитетного дослідника, як Є. Курилович, який відзначає: «Важливою особливістю, що зближує слово з реченням і протиставляє його складу, є той факт, що внутрішній порядок морфологічних елементів слова не збігається із зовнішнім»⁸. Але методики, подібної до моделі В. Інґве, яка б дозволяла будувати дерево залежностей морфем у слові, ще не існує.

Визначення глибини слова В.А. Московича, яке базується на підрахунках кількості морфем у слові, можна прийняти як операційне. Зрозуміло, що кількість морфем у слові значною мірою залежить від принципів виділення цих одиниць. Оскільки таких єдиних, загальноприйнятих, принципів немає, то кількість морфем в тих самих словах з погляду різних дослідників може коливатися.

У нашому випадку ми вважали афіксом «такий елемент, який далі не розкладається на самостійно вживані частини словоформи»⁹.

Теоретично можна припустити, що в слові може бути найбільше 9 морфем. Аналіз слів показав, що максимальна глибина слова сучасної української мови дорівнює 12 морфемам (4 префікси – корінь – 7 суфіксів). Наведемо приклади максимально довгих слів: *оподатковування* (12), *оподатковуваний* (12), *роззнаймолюватися* (9), *посмішковуватися* (10), *застановлюватися* (9).

На перший погляд цей факт ніби суперечить теоретичному твердженню про максимальні 9 одиниць (морфем). Але дослідженням сполучуваності афіксів у слові вдалося довести, що найбільш поширені в українській мові одно-двопрефіксні слова. На шостому місці в слові після кореня, як правило, йдуть словозмінні морфемі. Звідси випливає, що в середньому типовою максимальною кількістю морфем у слові української мови є 9 (2 префікси – корінь – 6 суфіксів). Слова з більшою кількістю морфем (10, 11, 12) становлять менше 1 % загальної кількості аналізованих слів.

⁶ Там само. – С. 17.

⁷ Там само. – С. 18.

⁸ Е. Курилович. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 35.

⁹ В.С. Перебийніс. Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі // Структурно-математична лінгвістика. – К., 1965. – С. 71.

Вивчення матеріалу дає змогу припустити, що можливе дослідження проблеми глибини слова й за визначенням В. Ингве. Оскільки префіксальні утворення мають регресивний характер, то важливо встановити межу нарощування саме префіксів у слові.

Характерно, що не спостерігалось більше 4 префіксів (наприклад, *поназдоганяти, поперерозподіляти*) у жодному з 15 тисяч аналізованих слів. У цьому плані розглянуто всі префіксальні слова шеститомного українсько-російського словника¹⁰ і не виявлено випадків, коли в слові фіксувалось би більше, ніж чотири префікси.

Це підтверджує думку В. Ингве про те, що мова надає перевагу постпозиції порівняно з препозицією, бо групи в препозиції розгалужуються вліво і збільшують глибину лінгвістичної одиниці; механізм класів обмежує глибину регресивних структур числом 4-5. У зв'язку з цим видається особливо цікавим спостереження В. Ингве про асиметрію в структурі англійської мови «в тому розумінні, що вона не має таких можливостей розгалуження вліво, які мають місце при розгалуженні вправо»¹¹. Схоже на те, що ця асиметричність спостерігається також у структурі слова сучасної української мови. Зазначимо, що слова з 12 морфемами в своєму складі творяться префіксально-суфіксальним способом (наприклад, *переустаткування*).

Проблему глибини слова ми вивчали, записавши слова в термінах аплікативної моделі С.К. Шаумяна¹². Такти породження слів за АПМ інтерпретуватимуться як приєднання на кожному такті до якого-небудь **R**- образу¹³ певного релятора¹⁴ одного з чотирьох класів слів. При цьому слово аналізуватиметься з погляду творення його морфологічної структури. Процес породження слова на останньому такті виглядатиме як приєднання до кореня одного афікса, на другому – як приєднання до одержаної основи ще одного афікса і т.д. до одержання закінченого слова, словоформи¹⁵. При такому підході до породження слів слово, одержане на останньому такті, нестиме в собі інформацію про попереднє проходження кореня через можливі для нього релятори.

Виникають запитання: 1) який такт буде кінцевим при породженні слів сучасної української мови і чи буде він збігатися для слів чотирьох класів?¹⁶; 2) на яких тактах породжується найбільше слів та **R**-слів?

¹⁰ Українсько-російський словник. – К., 1953-1963.

¹¹ В. Ингве, Гипотеза глубины. – С. 192.

¹² С.К. Шаумян. Структурная лингвистика. – М., 1965.

¹³ R-образи розумітимуться як основи або закінчені слова.

¹⁴ Релятор – сукупність афіксів певного класу, яких є чотири: N – клас іменника, A – клас прикметника, V – дієслова, D – прислівника.

¹⁵ Оскільки ми аналізували лише словотвір, а не словозміну, далі послугуватимемося терміном R-слово, пам'ятаючи, що це поняття входить до поняття R-образу і вужче від нього.

¹⁶ Відзначимо відразу, що в переважній більшості випадків кількість морфем породженого слова збігатиметься з тактами його породження, хоча мають місце незбіги кількості морфем і тактів породження (чергування в суфіксі, поява варіанта суфікса і т.д.).

Звернімося до таблиці нижче, що передає кількість **R**-слів та конкретних слів, утворених на кожному такті для чотирьох класів. З таблиці видно, що кожен клас слів має свій кінцевий такт породження: для **V** – 9, для **A** та **N** – 11, для **D** – 7 тактів. Отже, максимальна глибина слів (12 морфем) спостерігається серед іменників і прикметників, для класу дієслова максимум досягає 10 морфем, найменшу глибину мають прислівники – 8 морфем.

Клас слів	Такти породження											Всього
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	
R-слів	1	1	4	7	14	17	12	7	4	-	-	67
Конкретних слів	9	205	1242	1898	1162	611	144	16	4	-	-	5291
R-слів	1	2	7	12	24	36	27	14	4	2	1	130
Конкретних слів	282	627	2234	1258	759	416	199	28	4	2	1	5805
R-слів	1	1	2	5	12	18	30	14	5	-	1	89
Конкретних слів	3	21	318	941	978	365	140	42	5	-	-	2814
R-слів	1	4	8	19	15	12	4	-	-	-	-	63
Конкретних слів	44	210	245	164	115	14	4	-	-	-	-	796
Всього слів	4	8	21	43	65	83	73	35	13	2	2	349
Конкретних слів	338	1063	4039	4261	3014	1406	487	81	13	2	2	14706

Усім класам властива спільна закономірність – переважна більшість слів утворюється в інтервалі від III до VII тактів включно. На таблиці під стовпчиками, де наводяться слова кожного класу, вказана кількість досліджуваних слів української мови, породження яких описується відповідними **R**-словами. Моделлю передбачені такі відношення, що одне **R**-слово може описувати утворення багатьох конкретних слів. Виявилось, що **R**-слова дев'ятого, десятого і одинадцятого тактів моделюють породження поодиноких слів сучасної української мови, які в сукупності становлять менше 1 % слів. Згадані дані наводять на думку, що типовим кінцевим для української мови є восьмий такт породження. Слова восьмого такту складаються з 9 морфем. Кожен клас слів має характерний тільки для нього такт, **R**-слова якого описують породження найбільшої кількості слів: для класу дієслова – IV, іменника – III, прикметника – V, прислівника – III такти. 75 % слів кожного класу утворюється на п'ятому такті. Отже, слова довжиною в 4-6 морфем (при умові, що ми дорівнюємо кількість морфем у слові кількості тактів плюс один) становлять 75 % аналізованих слів. Знаючи максимальну кількість морфем у словах, кількість слів довжиною від 2 до 12 морфем, можна обчислити середню глибину слова. Вона дорівнюватиме в досліджуваному матеріалі п'яти морфемам. Наведені вище факти переконують у тому, що послідовне приєднання морфем в українській мові має свої межі (на нашому матеріалі 12), як має свої межі кількість тактів породження слів (11). Слова VI і вищих тактів менш поширені в українській мові, ніж ті, що створюються до п'ятого такту включно.

Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги¹

Протягом останніх двох десятиріч у зарубіжному й вітчизняному мовознавстві інтенсивно розробляється теорія мовної синергетики, в межах якої мовна система пояснюється як система саморегулювання з таким зв'язком елементів, що здатний утримувати її в стійкій або плинній рівновазі. Ця проблема вивчається також на матеріалі української мови, зокрема на прикладі встановлення між-рівневих зв'язків морфемної, словотвірної та лексичної підсистем і відношень між одиницями кожної з них на своєму рівні.

У морфемній підсистемі мови, що поєднує елементарні (морфеми) й комплексні одиниці (основи, морфемні структури слів як допустимі в мові поєднання морфем певних типів і класів), визначено ряд закономірностей конструювання слова, самих морфемних структур (у працях Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловської). Було встановлено, що конструювання морфемних структур підпорядковане законам глибини слова, продиктованому обмеженням об'ємом оперативної пам'яті людини (7 ± 2 одиниці). В українській мові переважають слова середньої глибини, тобто з 3-5 морфемами. Це одиниці, що легко продукуються і відтворюються в мовленні й мають морфемну структуру, прочитувану як послідовний ланцюжок морфем, що розгортається в межах дозволеної оперативною пам'яттю людини довжини. Морфемна структура слова, що пояснюється як сукупність морфем, залежних від її центральної одиниці – кореня, тобто як ієрархічно впорядкована структура, демонструє перевагу постпозитивної, післякореневої частини слова над препозитивною, префіксальною. У цьому легко пересвідчитися, звернувшись до найдовшої емпірично встановленої морфемної структури слова, записаної як послідовність **P** (префіксів), **R** (кореня), **S** (суфіксів), **I** (інтерфіксів), **F** (флексій): **4PR6SF**. Хоча вона не реалізована в жодному слові, проте в мові трапляються поодинокі слова з 4 префіксами (*по-пере-роз-по-діл-я-ти*) та 6 суфіксами (*матер-і-ал-із-ува-ти-ся*). Отже, глибина регресивних структур у слові (у нашому випадку префіксальних) підтверджує виявлену В. Інґве максимальну їхню межу: вона не вища, ніж 4-5 одиниць. Водночас цю особливість морфемної структури слова можна пояснити як асиметрію структури слова. Ця ознака підтверджує спільність конструювання структури

¹ Уперше опубліковано в: Актуальні проблеми українського словотвору / Матеріали III-ix наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 6-8.

речення і слова, на що свого часу звернули увагу спершу Ф. де Сосюр, а згодом Є. Курилович. В однокореневих словах (тобто словах з одним коренем) переважають асиметричні морфемні структури з постпозитивною частиною, довшою за препозитивну: **PRSS** *дочитати*, **PRSS** *дочитувати*, **PRSSS** *зачитуватися*, **PRSSF** *дослідниця*, **RSSSF** *байкарка*. Хоча в словах цього типу спостерігаємо зразки морфемних структур, побудованих за дзеркальною симетрією (**PRF** *змова*, **PRS** *добути*), вони за кількістю реалізацій поступаються асиметричним структурам. Натомість складні багатокореневі слова демонструють перевагу (в понад 57 % проаналізованого матеріалу – до 170 тис. слів) симетричних монотонних структур типу **RA : RA** (де **A** – символ афікса, а двокрапка – позначка межі морфемного такту) *лісоруб*; **R : R : R** *нібито*, **R : R : R : R** *неначебто*.

Морфемна підсистема мови підпорядкована дії законів простоти й переваги. Згідно з першим у мові простіші структури (з меншою кількістю морфем, а отже, й охоплених словом морфемних та словотвірних зв'язків, з коротшими препозитивними і постпозитивними частинами) реалізуються з більшим лексичним наповненням, напр., структура **PRSS** (*доглядати*) моделює до 12 тис. слів. Мова з усього арсеналу морфемних структур (а їх встановлено до 400) віддає перевагу небагатьом, ядерним, що з високою частотою реалізуються в системі одиниць мови і в тексті. В цьому суть закону переваги і прояв його зв'язку з законом простоти: до ядерних входять переважно прості морфемні структури.

Стійка рівновага морфемної підсистеми мови ґрунтується на лідерстві кореня (в складі слова, а також словотвірному гнізді слів), на його притягальній силі. Вона виявляється через комбінаторні зв'язки кореня з службовими, афіксальними морфемами та через активність морфемосполук, здатних займати певну позицію в слові. Вивчення матеріалів частотно-валентного словника української мови² показало, що прикоренева позиція є найсильнішою для будь-якої афіксальної морфеми. Вона є обов'язковою для усвідомлення статусу морфемних відрізків у складі запозичених слів як морфем. Серед останніх (від найпродуктивніших до уніфіксів) не виявлено таких, які б не займали позицію безпосередньо біля кореня. Кількість морфемосполук у прикореневій позиції, їхня частота значно вища порівняно з тими, що позиційно віддалені від кореня. Характерно, що в усіх без винятку службових морфем сполучуваність з новими морфемами значно ширша, ніж з іншими афіксальними морфемами. Чим далі від кореня розташована морфема, тим регулярніше вона виявляє граматичну або граматикулізовану семантику. Чим віддаленіша позиція морфеми від кореня, тим менша кількість одиниць, здатних її займати.

Плинність рівноваги морфемної підсистеми мови забезпечується завдяки двоїстості багатьох її одиниць, тобто здатності кореневих морфем переходити в процесі історичного розвитку в клас службових, а також набуття ними в сучасній мові статусу афіксоїдів. Афіксоїдність кореневих морфем або основ у складних словах створює передумови їх подальшого зближення з афіксальними словами. Вона засвідчує їхню словотвірну активність, здатність до ширшої комбінаторики з іншими основами. Ці ознаки афіксоїдних елементів слова пов'язані з тим,

² Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998 (упоряд.).

що їхня семантика стає класифікаційною або модифікаційною, тобто схожою до семантики афіксів. Афіксоїди спроможні співвідносити похідні слова з певними предметними класами (*зрендробарка, зернозаготівля, зерносклад, зерносушарка; електроплуг, електропраска, електростанція; винороб, маслороб, склороб, хлібороб*) або розподіляти їх за ознаками: часу (*довгостроковий ↔ короткостроковий*), простору (*далекосхідний ↔ близькосхідний*), кількісним виявом (*одно-, дво-, три-, шістнадцятиповерховий; рідконаселений ↔ густонаселений*). Як засіб морфологічного словотворення афіксоїдні основи посідають значне місце в інвентарі одиниць словотворення. Серед основ, використовуваних при осново- і словоскладанні, переважають одиниці (їх понад 70 %), що поєднуються з більшою, ніж 5, кількістю інших основ, тобто здатні до серійного відтворення в рядах спільноосновних слів.

Телескопічний та абрєвіатурний спосіб словотворення у сучасній мові ілюструють можливість функціонального перетворення кореневих та службових морфем, перехід одних до розряду інших (пор. *постпред* і *пред-ставник, сульсин, автосин* і *син-хронний*, де в першому члені опозицій підкреслено кореневу, а в другому – префіксальну морфему).

Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики¹

Для розвитку комп'ютерної лінгвістики характерний тісний зв'язок нагальних практичних завдань, зумовлених налагодженням інформаційних процесів у суспільстві, з найактуальнішими теоретичними питаннями сучасного мовознавства. Серед останніх, наприклад, можна виділити проблеми когнітивної лінгвістики, а також створення теорій, що адекватно пояснювали б мовну систему (з усіма її компонентами) як систему, здатну до саморегулювання і самоорганізації. Однією з таких теорій стала синергетична теорія мови, що в мовознавстві виникла на початку 80-х років ХХ століття, а до того сформувалася в надрах природничих наук. 1978 року Г. Гакен довів можливість синергетичного моделювання в суспільних науках. Ця теорія вимагає показу явищ із погляду їхньої взаємодії та конкуренції, інтеграції великої кількості змінних величин у лінгвістичну систему-теорію на основі функціонального аналізу. Йдеться про розгляд взаємодії всіх лінгвістично релевантних змінних одночасно. Однак для цього потрібно одержати лінгвістичні кількісні дані на великому (текстовому та словниковому) фактичному матеріалі, як і можливість його машинного опрацювання. Природним середовищем існування цього матеріалу є комп'ютерне середовище. Зрозуміло, що тут на передній план виступають проблеми організації та добору матеріалу, а також методики його дослідження.

Міжнародна програма «Мовна синергетика», створена 1985 року Г. Альтманом та Р. Кьолером², була зорієнтована якраз на визначення гіпотез теорії мовної синергетики і тих ознак мовних одиниць, що дозволяють встановити приховані закономірності організації фонологічної, лексичної, синтаксичної підсистем мови, як і їхніх взаємозв'язків. Ці дані мають вирішальне значення для подальшого розвитку теоретичної лінгвістики. Водночас такі знання необхідні для всіх галузей машинного аналізу мови. Не випадково, що ця теорія є свого роду антитезою теорії природної граматики В. Дреслера та інших дослідників. Закономірно, що для комплексного аналізу спочатку був обраний лексикон мови. Зараз у мовознавстві

¹ Уперше опубліковано в: Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 4-9.

² Altmann G. Projekt «Sprachliche Synergetik». – Bochum, 1985. – 27 s.; R. Köhler. Synergetic Linguistics // Contributions to Quantitative Linguistics. Kluwer Academic Publishers. – Dordrecht, Boston, London. – 1993. – P. 41-51.

зібрані різнобічні дані щодо функціонування різних його одиниць з погляду певних окремих ознак та взаємозв'язку кількох ознак. На сьогодні доведеними, наприклад, є зв'язки між частотою слів та їхнім рангом у словнику (чим більша частота слова, тим вищий його ранг), частотою слова і його довжиною (слово скорочується з частішим його використанням), а також кількістю значень у ньому (слово має тим більше значень, чим частіше воно трапляється в мові), числом його валентностей, віком існування тощо. К.М. Тищенко систематизував встановлені Ципфом, Есту, Пірсом, Флешем, Юлом, Герданом, Араповим, Херцом закони про окремі функціональні характеристики слів у залежність такого типу: чим слова частотніші, тим вони вищі за рангом, нечисленніші, коротші, багатозначніші, багатовалентніші, давніші, або старші в мові³. Однак на сьогодні ми здебільшого маємо у своєму розпорядженні окремі дослідження однієї чи кількох ознак лексем, тобто одиничних аспектів слів (за їхньою частотою, довжиною у фонемах, складах, морфемах, кількістю значень у слові) або в плані зв'язку щонайбільше двох величин (напр., частоти та довжини).

Динамічний аспект сучасної мовної системи вимагає встановлення ознак її динаміки. Р. Якобсон, а згодом послідовники породжувальних граматик убачали динаміку в породженні складних одиниць з елементарних. З розвитком психолінгвістики її виявляли у процесах породження мовлення. Аспекти мовної синергетики передбачають пошук ознак плинної рівноваги в сучасній мовній системі, показників змін у ній (як ознак саморегулювання), що ведуть до її вирівнювання. Теорія мовної синергетики прагне розкрити мовний знак у всій сукупності його ознак через місце його в тонко структурованій, але підпорядкованій загальним правилам сітці відношень. Іншими словами, вона ґрунтується на тезі про те, що мовний знак становить систему ознак, які пов'язані одна з одною певними правилами, і на кожен знак впливає механізм мовного саморегулювання. Він забезпечує збереження змісту знака і здатність системи до саморегулювання. Якраз ці зв'язки і формують сітку відношень. Потрібно знайти архітектуру цієї сітки, природу зв'язків знаків у ній. У подальшому тексті викладено наслідки лінгвістичних досліджень у межах машинного морфемно-словотвірного фонду української мови, створеного у відділі слруктурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України⁴.

Узагальнення стосуються розгляду морфемної та словотвірної підсистем мови в аспекті теорії мовної синергетики.

В інвентарі морфемної підсистеми української мови, встановленому в межах 166 385 слів, переважають прості однокореневі слова. Багатокореневі становлять

³ Тищенко К.М. Методичні вказівки з системного застосування основних термінів мовознавства. – К., 1989.

⁴ Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50; Klymenko N.F., Karpilovs'ka E.A. Computer Morpheme-Word-Fprmative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – № 2. – P. 113-131; Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К., 1995/ – С. 199-216.

понад 13 %. Незважаючи на інтенсивне поповнення лексичного складу мови за рахунок як однокореневих афіксальних, так і складних кількакореневих утворень, пропорція між ними лишається сталою: в лексиконі переважають прості слова. Це підтверджено аналізом реєстрів 11-томного тлумачного «Словника української мови» та двотомного «Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.ст.». Зі зростанням кількості складних слів у мові посилюється можливість переродження основ, багато з яких переходить до розряду афіксоїдів. Ці висновки можна інтерпретувати в межах гіпотези про ступінь описовості мови, згідно з якою збільшення ступеня описовості в лексемі супроводжує зменшення кількості таких слів у мові (відповідно до складності вираження значення). Про це свідчить ряд слів, що ілюструє зростання ступеня описовості зліва направо: *море – моряк – мореплавець*. У ньому перше слово непохідне. Воно немотивовано позначає десигнат. Друге – похідне, що позначає певний аспект десигната і співвідносне як з десигнатом, так і з лексемою, що його мотивує. Третє слово ще більше спеціалізує десигнат, бо у своєму складі має спеціальний засіб (основу) вираження сфери діяльності людини.

Ступінь описовості слова корелює з такою його ознакою, як ступінь простоти морфемної структури. Остання є моделлю слова, представленою як послідовність морфем, що побудована за певними правилами сполучуваності окремих їх типів і класів. Простоту структури визначають глибина слова, продиктована обмеженим обсягом оперативної пам'яті людини (7 ± 2 одиниць) та довжина препозитивних щодо кореня частин у слові (4-5).

У мові переважають структури з довжиною, близькою до середньої (4 ± 1 морфема). Зі збільшенням морфемної довжини зменшується лексичне наповнення морфемної структури. Це переконливо показують сітки морфемних структур слів, подібні до тих, які запропонував П. Менцерат для вивчення фонемних структур і які були використані в нашому аналізі⁵. Матеріали частотних словників української мови (художньої прози та публіцистики) засвідчують, що в текстах ще більше звужується сфера функціонування складних (багатокореневих і багатоморфемних) структур порівняно з інвентарем словників загальнолітературної мови.

Наступним параметром порядку в морфемній підсистемі мови є прояв у ній симетрії та асиметрії⁶. Однокореневим словам властива здебільшого асиметрія морфемних структур, що виявляється в перевазі слівних структур із розгалуженою післякореневою частиною. Понад 44 % слів описують типи морфемних структур, у яких є лише післякоренева частина: *тих-о, буд-ува-ти-ся, дів-чат-оч-к-о*. У понад половини простих слів (54,7 %) є префіксальна та суфіксальна частини. Більшість із них демонструє перевагу післякореневої частини над докореневою (*по-з-бир-а-ти-ся, пере-ін-ак-ш-ува-ти*). Проте структури з дзеркальною симетрією в будові слів з одним коренем входять до ядра систе-

⁵ Menzerath P. Die Architektonik des deutschen Wortschatzes. – Bonn, Hannover, Stuttgart, 1957. – 70 S.; Карпіловська Є.А. Морфемна сітка як інструмент дослідження будови слова // Українське мовознавство. – 1992. – Вип. 19. – С. 100-110.

⁶ Клименко Н.Ф. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфемология и морфемография. – Владивосток, 1993. – С. 44-49.

ми за показниками реалізації в словах (*до-бу-ти, до-каз-0, не-мал-о, роз-лог-ий, по-над-бир-а-ти, пере-у-с-від-омл-енн-я, без-від-по-від-а-льн-о*). Більше половини кількакорневих слів (57,1 %) побудовано за законами ритмічної симетрії: *пліч-о-пліч* (послідовність корінь+корінь+корінь), *електр-о-дуг-а* (корінь+афікс+корінь+афікс), *ст+о:дв+а:дцят+и:n'ят+и:річч+я* (з п'ятьма повтореннями кореня та афікса). Такі слова ілюструють тенденцію до рівномірного морфемного коренево-афіксального зростання слова: **R:R:R** *мовби-то*, **RA:RA** *білорорий*, *сонцелюб*, **R2A:R2A** *каменоломня*, *світло-рожевий*, **R3A:R3A** *опалювально-зволожувальний* (де **R** – корінь, **A** – афікс, а двокрапка символізує межу такту).

Морфемна підсистема мови перебуває у плинній рівновазі внаслідок взаємодії багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграє механізм словопородження. Особливості його зумовлені пам'яттю людини (її обсягом), можливостями структурування одиниць у мовному коді, тенденцією до спрощення коду, гнучкістю використання інвентаря простих знакових одиниць мови разом із невеликою кількістю правил їхньої семантичної сумісності, підпорядкованістю службових морфемних одиниць центральним кореневим. Морфемну підсистему мови визначають взаємовідношення та зв'язки між простими (морфемами) та складними (основи, морфемні структури) одиницями. Для її існування на сучасному етапі характерна плинна рівновага, що ґрунтується на процесах саморегулювання системи і постає як сукупність правил, які регламентують можливість конструювання допустимих у мові складних одиниць з елементарних, забезпечують їхній взаємоперехід у різні функціональні класи, регулюють реалізацію та використання їх у мові.

Визначення параметрів рівноваги системи, особливо показників взаємодії всіх її компонентів, – складне завдання. Одним із шляхів до його розв'язування може стати розгляд морфотактичних властивостей слова, що встановлюються за допомогою позиційних та комбінаторних ознак морфем, визначення можливостей поєднання їх у певних морфемних структурах, як і наповнення кожної структури реальними словами мови. За цих умов морфемна підсистема мови окреслюється як упорядкована сукупність взаємоналаштованих параметрів своєї будови та використання її одиниць у мові. Ядро морфемної підсистеми утворюють прості структури, довжина яких не перевищує середньої довжини слова (4 ± 1 морфема). Якраз цим структурам віддається перевага в системі й вони з високою частотою використовуються в лексиконі мови. З ускладненням морфемної структури, тобто зростанням у ній кількості морфем (більшої від середньої довжини слова або наближеної до межі розгортання структурованої одиниці, окресленої об'ємом короткочасної пам'яті людини) зменшується ступінь її реалізації та використання в мові.

До цих ознак можна додати притягальну силу кореня, морфем, обов'язкової для кожного слова і такої, що задає семантичну та формальну сполучуваність із ним службових морфем. У рівновазі морфемну підсистему утримує саме корінь. Притягальна його сила вимірюється сумою морфемосполук із ним, допустимих у певній позиції в слові. Прикоренева позиція обов'язкова для більшості афікс-

сальних морфем. У міру віддалення позиції морфеми від кореня зменшується кількість різних одиниць, що можуть займати цю позицію, як і різко знижується кількість морфемосполук, реалізованих у ній, порівняно з теоретично можливими. Встановлено, що в другій позиції **ppR** (де **p** – префікс, **R** – корінь) із 6084 теоретичних префіксосполук української мови реалізовано лише 875, тобто 14,4 %, у третій – **pppR** – із 474 552 теоретично можливих реалізовано 76, тобто 0,01 %, у четвертій, останній для української мови, позиції префікса перед коренем зустрічаємо 3 комбінації морфем у семи словах із понад 160 тисяч: *до-не-в-по-їд-у*, *по-пере-роз-по-діл-я-ти*, *по-на-з-до-ган-я-ти*⁷.

⁷ Докладніше див. у: Клименко Н.Ф. Рівновага в морфемній підсистемі мови // Проблеми функціональної граматики української мови. – Донецьк, 1996. – С. 7-13.

Морфотактика основ у сучасній українській мові¹

Морфеміка вже давно визнана частиною граматичної системи мови. Визначені в теоретичному плані її складники – морфотактика і морфологія. Перша покликана вивчати правила формальної, семантичної та стилістичної сполучуваності морфем, типи морфемних структур. Друга зосереджує увагу на звукових змінах у морфемах, що зумовлені їхньою сполучуваністю, на наголосових ознаках морфем, а також їхній фонемній структурі.

Ступінь вивченості кожної з цих частин морфеміки в україністиці різний. Питання поділу слова на морфеми, виділення найменших лінійних одиниць-морфів у слові, а також склад морфем мови, їхні класи за роллю в слові, розташуванням у ньому, за функціями і значеннями, ступенем поширеності, походженням, висвітлені достатньо [1; 6-7].

Комплексна одиниця морфеміки – морфемна структура слова – стала предметом розгляду упродовж останніх десяти років. Вона перебуває лише на першій стадії висвітлення [3; 8]. Як упорядкована послідовність морфем, що побудована за певними правилами сполучуваності окремих їхніх типів і класів, тобто морфемна модель слова, морфемна структура допомагає встановити закономірності конструювання слова (з менших морфемних одиниць), співіснування їх у мовній системі [8]. Однак сама сукупність морфемних структур кожної частини мови є маловивченою.

До малодосліджених у слов'янських мовах належить морфотактика. Валентно-позиційні характеристики коренів та основ (у сучасній мові вони часто збігаються), а також службових, тобто афіксальних, морфем описані недостатньо з об'єктивних причин. Для цього потрібно зробити предметом аналізу таблиці сполучуваності одиниць морфемної підсистеми мови в обсязі всього їхнього інвентаря. Ось тут і стає очевидним, що ми досі не мали в своєму розпорядженні 1) повних списків коренів та основ, префіксальних, суфіксальних, інтерфіксальних морфем сучасної української мови, 2) засобів унаочнення сполучуваності їх між собою як одиниць одно- і різнофункціональних класів.

З розбудовою машинного морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови (далі – МСФ), що є величезною джерельною базою лексичного складу української мови і охоплює до 170 тисяч одиниць, така можливість з'явилася в

¹ Уперше опубліковано в: Деривационные процессы в русском и украинском языках. – Херсон, 1996. – Вып. 2. – С. 3-13.

дослідників [9]². Її посилюють ті нові типи морфемних словників, які укладені чи укладаються на матеріалі фонду за допомогою комп'ютерів – словник символічних моделей морфемної структури слів української мови, частотно-валентний словник морфем та кореневий словник³.

Ці словники дають змогу оглянути певні масиви одиниць морфемного рівня мови, встановити не тільки їхні комбінаторно-позиційні властивості, а й показати параметри використання в системі мови та функціонування в різних стилях сучасної української мови. Розв'язання останнього завдання уможливлене тим, що в МСФ представлений «Частотний словник сучасної української художньої прози», отже, є матеріали про функціональні характеристики використання морфем у текстах названого стилю мови.

З накопиченням фактичного матеріалу став можливим розгляд морфотактичних властивостей одиниць морфемної підсистеми мови. В одній статті описати валентні особливості всіх функціональних класів морфем неможливо. Саме тому вважаємо за доцільне окреслити тут валентно-позиційні особливості основ і сформулювати ознаки їхньої валентності, за якими ці комплексні одиниці об'єднуються в певні парадигми в мові.

Валентність основи – це реалізована її здатність сполучатися з певною сукупністю афіксів та інших основ, що існують в мові. Розрізняють ліво- і правобічну валентність основи. Так, основа **чита-** приєднує в препозиції, тобто зліва попереду себе, префікси **в-** (*вчитати*), **ви-** (*вичитати*), **від-** (*відчитати*), **до-** (*дочитати*), **за-** (*зачитати*), **з-** (*зчитати*), **на-** (*начитати*), **пере-** (*перечитати*), **під-** (*підчитати*), **по-** (*почитати*), **про-** (*прочитати*), її правобічна валентність реалізована суфіксами – дієслівними: **-а-** (*читати*), іменниковими: **-ак** (*читака*), **-ач** (*читаач*), **-ець** (*читець*), **-к-** (*читка*), **-нин-** (*читанина*), **-нн-** (*читання*), дієприкметниковими: **-н-** (*читаний*), прикметниковими: **-абельн-** (*читабельний*), **-льн-** (*читальний*):

Валентність основи визначається багатьма чинниками: належністю до певної частини мови (отже, лексико-морфологічними, семантичними особливостями останніх), структурними ознаками, її похідністю чи непохідністю, походженням (питома чи запозичена).

Найширшу валентність порівняно з основами іменників, прикметників та прислівників мають дієслівні основи. Кожна основа цієї частини мови за системними можливостями мови, тобто потенційно, здатна утворювати розряди іменників-назв

² Джерельною базою машинного морфемно-словотвірного фонду української мови є такі словники: Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник. – К., 1980-1981. – Т. 1-2; Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т. I-XI; Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974; Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989; Частотний словник сучасної української художньої прози / За ред. В.С. Перебийніс. – К., 1981.

³ 1998 р. опубліковано частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського, Т.І. Недозим, до складу якого ввійшов словник символічних моделей морфемної структури слів. 2002 р. світ побачив «Кореневий гніздовий словник української мови» Є.А. Карпіловської, а 2005 р. – «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (*упоряд.*).

дії, виконавців, знярядь, місця, наслідків дії, ознак за дією. У кожному з них є свої ряди похідних.

Валентність дієслівних основ у похідних іменниках – назвах дії реалізована двадцятьма трьома питомими: **-нн-** (*благання, везіння, схвалення, пророцтво, випромінювання*), **-ї-** (*довір'я, прибуття*), **-к-** (*мандрівка, оранка, балачка, сверблячка*), **-іт** (*гуркіт, плюскіт*), нульовим (*біг, відплив, хід*), **-от-** (*дрімота, робота*), **-б-** (*ворожба, плавба*), **-н-** (*гульня, метушня*), **-нин-** (*стрілянина, стуканина*), **-исть** (*ненависть*), **-ощ-** (*гордощі, заздрощі*), **-ств-/цтв-** (*пицтв(о), кустарництво*), **-ок** (*гребок, стрибок*), **-ан** (*стусан, штурхан*), **-тв-** (*гонитва, клятва*), **-неч-** (*колотнеча*), **-няв-** (*тиснява*), **-знь** (*приязнь*), **-ч-** (*віддача*), **-ш** (*виграш*), **-щин-** (*штурмівщина*), **-к(и)** (*жмурки, обжирки*), **-ин(и)** (*входини, оглядини*) й чотирма запозиченими суфіксами: **-аці(я)/--яці(я)/-иці(я)/-і(я)** (*асиміляція, компіляція; репетиція, дискусія*), **-аж** (*інструктаж, дренаж*), **-ур(а)** (*режисура, редактура*), **-ад-** (*блокада*).

Розгалужена валентність характерна також для іменникових основ. У розряді осіб чоловічого роду – виконавців дії – вони поєднуються з такою самою (25) кількістю суфіксів, як і дієслівні.

Прикметникові основи в розряді агентивних іменників чоловічого роду мають значно вужчу порівняно з дієслівними та іменниковими основами валентність. У розряді іменників-назв осіб, носіїв ознаки вони поєднуються всього з десятьма суфіксами.

Такого роду валентність реалізується в словах на зразок: *випускник, правовик, молодець, мудрець, юнак, бідняк, смільчак, германіст, спеціаліст, багач, здоровань, дурень, дикун, здоровило, малюк, старук*.

Найвужчу валентність у сучасній українській мові мають прислівникові основи, їхня лівобічна валентність охоплює префікси **від-** (*віднині, відтепер*), **до-** (*донині, донедавна*), **за-** (*забагато, замало*), **зав-** (*завтовшики*), **нав-** (*наввипередки, навпочіпки*), **не-** (*невпопад, невлад*), **перед-** (*передучора*), **після-** (*післязавтра*), **по-** (*повсюди, понині*), **поза-** (*позаторік*). Правобічна обмежується суфіксами **-шн-** (*зовнішній, колишній*), **-ува-** (*дармувати, шкодувати*), **-ечк-** (*теперечки*), **-сь** (*якось, чомусь*), **-и** (*поки*), **-іль** (*звідкіль*), **-еньк-** (*тепереньки*).

Основи тієї самої частини мови мають різну валентність, часто зумовлену відмінностями їхньої категорійної словотвірної семантики або особливостями лексичних значень. Так, валентність іменникових основ, що реалізована у відносних прикметниках, значно ширша від тієї, яку спостерігаємо у присвійних прикметниках (пор. табл. 5 і 6).

Перша, як бачимо, реалізована дев'ятьма суфіксами (*водний, казковий, липневий, життєвий, драматичний, хімічний, зодіакальний, процесуальний, бактеріальний, вегетативний, сумарний, соколинний, гаїний, мишачий, лисячий, папужий, їжачий, орлій*), друга – двома (*батьків, Андрійів, кумин, Зоїн*).

Вузька валентність іменникових основ у межах присвійних прикметників визначена системою мови. Згідно з її вимогою, здатністю до поєднання з суфіксами **-ів/-їв** наділені лише основи тих іменників, що називають осіб. До того ж вона обмежена ще й морфологічними, граматичними особливостями іменників –

з першим суфіксом сполучаються основи іменників другої відміни (*товаришів*), з суфіксом **-ин-** – основи іменників першої відміни (*Валерійн, Миколін*).

Валентність основ залежить від їхньої непохідності чи похідності. Непохідні основи здебільшого мають ширшу валентність, ніж похідні. Так, валентність непохідної прикметникової основи **син-ій** охоплює зліва префікси **ви-** (*висинити*), **до-** (*досинювати*), **за-** (*засиніти*), **з-** (*зсинілий*), **на-** (*насинювати*), **о-** (*осинити*), **пере-** (*пересинити*), **під-** (*підсинити*), **по-** (*посинений*), **про-** (*просинь*), справа – дев'ять суфіксів: **-еньк-** (*синенький*), **-есеньк-** (*синесенький*), **-ець** (*синець*), **-изн-** (*синизна*), **-и-** (*синити*), **-ісіньк-** (*сннісінькнй*), **-і-** (*синіти*), **-іш-** (*синішати*), **-к-** (*синька*), **-ен-** (*насинений*), **-юва-** (*просинювати*). Похідна основа **посині-** поєднується лише з 4 суфіксами: **-ти** (*посиніти*), **-нн-** (*посиніння*), **-л-** (*посинілий*), **-іш-** (*посинішати*).

На валентність основи впливає складність її морфемної структури. Чим складнішу морфемну структуру має основа, тим вужча її ліво- і правобічна валентність. Так, дієслівна основа **зчитува-** має лівобічну валентність з префікса **по-** (*позчитувати*) і правобічну з 4 суфіксів: **-ти** (*зчитувати*), **-нн-** (*зчитування*), **-ч-** (*зчитувач*), **-льн-** (*зчитувальний*). Складніше від неї за морфемною структурою основа **зчитувач-** має тільки одноелементну правобічну валентність з суфікса **-к-** (*зчитувачка*).

Валентні властивості основ часто зумовлює генетичний фактор – належність їх до питомих чи запозичених. Здебільшого запозичені основи мають нижчу порівняно з питомими афіксальну валентність. Частина з них (і досить численна) засвідчена в сучасній мові в невідмінюваних словах з неподільною морфемною структурою: *адажіо, зулу, івасі, кавасакі, комі, фортисимо*, що до того ж не входять до рядів спільнокореневих слів. Інша значна частина запозичених основ трапляється лише в контексті запозичених афіксів і тому має в українській мові незначну афіксальну валентність: **аеро-**, **дерм-**, **кард-**, **лакт-**, **мілітар-**, **стомат-**, **фон-**, **хром-**, **хрон-**. Лівобічна валентність такої основи, як **біо-**, обмежена префіксом **а-** (*абіотичний*), правобічна – інтерфіксальною асемантичною **-т-**.

Запозичені основи, що трапляються в контексті запозичених і питомих українських афіксів, мають ширшу валентність порівняно з щойно названими групами основ, але в цілому вона вужча, ніж у питомих основ. Так, основі **марш-** притаманна лівобічна валентність, реалізована префіксами **від-** (*відмарширувати*), **по-** (*помарширувати*), **про-** (*прамарширувати*), правобічна – суфіксами **-ов-** (*маршовий*), **-ир-** (*марширувати*).

Тут доцільно згадати запропоновану Н.О. Янко-Триницькою класифікацію ступенів подільності основ [7], що дозволяє глибше висвітлити валентні особливості основ, запозичених зокрема.

Ідеться про їхню 1) повну вільну подільність, коли основа існує у вільній формі в поєднанні з флексією (*пілот*), а також сполучається з різними афіксами (*пілотаж, пілот-ува-ти*), 2) повну зв'язану подільність, коли основа трапляється виключно в контексті службових морфем (*монт-аж, монт-ува-ти*), 3) допустиму вільну подільність, коли повторюється основа в словах з іншими основами чи афіксами

(кіно-скоп, фільмо-скоп, епі-діа-скоп), 4) допустиму зв'язану подільність, коли на тлі повторюваної основи виділяється неповторюваний афікс (*пошт-а, пошт-ар, пошт-альйон*).

Як бачимо, подільність основи тісно пов'язана з валентними особливостями самої основи, а також з її здатністю сполучатися з іншими основами чи службовими морфемами. Класи 1, 2 дозволяють окреслити широку валентність основ. Класи 3, 4 свідчать про наявність у мові основ з обмеженою валентністю самих основ чи унікальних афіксів, які виділяються в словах з основами, наділеними активною валентністю. До цього питання ми повернемося, коли розглядатимемо здатність деяких зв'язаних основ у сучасній мові до набуття ними статусу слова. Слід лише застерегти, що зв'язність основи не можна ототожнювати з її незначною валентністю, оскільки основа може бути зв'язаною, але мати широкі валентні можливості.

Валентність основ характеризується їхньою здатністю сполучатися між собою. У цьому випадку вона системно визначається синтаксичною базою формування складних слів і висвітлюється як наслідок тих синтаксичних зв'язків і відношень, що існують між складниками словосполучень, котрі мотивують композити, юкстапозити та інші похідні. Про це свідчить сполучуваність основ у складних словах, мотивованих словосполученнями з рівноправними (сурядними) та підпорядкованими (підрядними) зв'язками компонентів. Перші характерні для основ іменників, прикметників, прислівників, коли вони реалізовані як поєднання двох іменникових (*шишкоягода, лавровишня, лісостеп*), прикметникових (*робітничо-селянський, історико-філологічний*) чи прислівникових (*давним-давно, десь-колись, часто-густо*) основ. Такий тип поєднання мало властивий двом дієслівним основам у складних дієсловах. Похідні цього типу трапляються лише в усному мовленні або в тих стилях літературної мови, що близькі до розмовного: *ходити-походжати, говорити-балакати*.

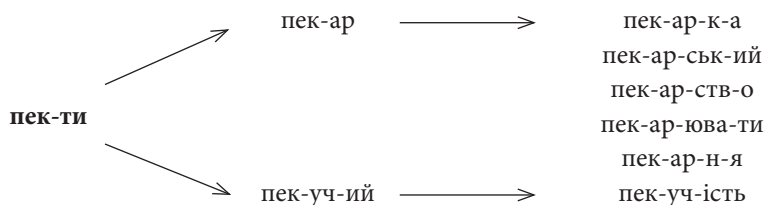
Підрядний зв'язок основ складного слова в кожній частині мови виявляє характерні прикмети сполучування їх між собою, що зумовлене синтаксичним підґрунтям їхнього формування. Так, іменникам властива сполучуваність двох іменникових (*пухоцвіт, ракетоплан*), прикметникової та іменникової (*златовуст, чорноклен*), іменникової і дієслівної основ (*вітромір, сонцелюб*). Прикметникам притаманне поєднання двох прикметникових (*світло-червоний, темно-сірий*), іменникової та дієслівної (*зерноочисний, нафтодобувний*), іменникової та прикметникової основ (*білошкірий, синьоокий*). У прислівниках хоча і використовується поєднання двох іменникових (*силоміць*), прикметникової та іменникової (*босоніж, живосилом, самотужки*) основ, проте найчастіше вони демонструють сполучуваність синтаксично рівноправних прислівникових основ у складі юкстапозитів (*всякчас, деінде, де-не-де, вряди-годи, сяк-так, темно-претемно, тишком-нишком*).

Характер реалізації міжосновної валентності в межах тієї самої частини мови залежить від категорійно-розрядних значень похідних слів. Так, у композитах-іменниках найчастіше реалізується сполучуваність дієслівно-іменникових основ, що характеризують осіб за постійною дією, функцією: *гранатометник, квартирнаймач, краболов*. Натомість назви істот рідко реалізують поєднання дієслів-

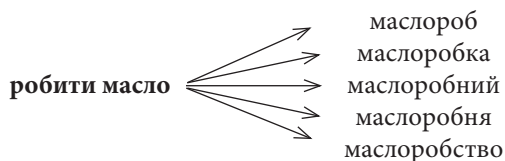
них та іменникових основ (*брунькоїд, дерихвіст, землерийка, квіткогриз*), тому що їхні номінації рідко будуються як назви істот за постійними діями. Лише в категорії назв осіб зрідка трапляються поєднання прислівникової та дієслівної (*дармоїд, марнотрат*), двох дієслівних (*жмикрут*), двох ад'єктивних (*голодраниць*) основ.

Сполучуваність основ у межах, складних слів характеризується обмеженою афіксальною і розвиненою міжосновною валентністю, що виявляється в їхній здатності до поєднання з численною кількістю інших основ при збереженні стандартних, регулярно повторюваних значень і в переході до класу афіксодних морфем.

До складних основ афікси додаються в обмеженій кількості. Складні іменникові основи приєднують мало суфіксів, дієслівні – мало префіксів. Це чітко відрізняє їх від простих іменників та дієслів, що утворюють розгалужені ряди, перші суфіксальних, другі – префіксальних похідних і мають широку афіксальну валентність. У цій ознаці складних основ відбивається своєрідність словотворення складних слів, що виявляється в багатокомпонентності їхньої морфемної структури та в іншому типі словотвірних зв'язків між компонентами слова. Від складних основ не утворюються потужні словотвірні гнізда, оскільки споріднені слова групуються найчастіше навколо словосполучення, що їх мотивує. Це при словотворенні гальмує процес поступового нанизування афіксів один до одного. Порівняймо з цього погляду суфіксальні ланцюжки від основи **пек-ар**

та від словосполучення

У деяких випадках помітне збільшення довжини суфіксальних ланцюжків і від складних основ. Однак воно здебільшого свідчить про те, що семантика цих основ стає фразеологізованою, що складні слова з таким типом основ зазнають певної декомпозиції і наближаються до простих слів, пор.:

діяти чари → *чародій* → *чародійний* → *чародійник* → *чародійниця*

Багатокомпонентність складного слова стає на заваді префіксального зростання слова і тому зумовлює обмежену лівобічну валентність складних основ:

благословити → *поблагословити*, *колобродити* → *заколобродити*, *криводушиничати* → *скриводушиничати*. Як бачимо, основи приєднують поодинокі префікси.

Часто у вузькій афіксальній валентності складних основ відбивається своєрідність семантики поєднаних одиниць. Так, на відміну від багатьох простих прикметникових основ, що приєднують значну кількість суфіксів, які підкреслюють збільшення чи зменшення прояву ознак, емоційну їх оцінку (пор.: *біленький*, *білесенький*, *білісінький*, *білуватий*, *білявий*, *білястий*; *водяний*, *водянистий*; *довжезний*, *довжелезний*, *довженний*; *хитрющий*), складні основи прикметника дуже рідко сполучуються з підкресленими в прикладах суфіксами. Лише кілька з них поєднуються з суфіксом **-еньк-** (*гострососенький*, *кругловиденький*, *сизокриленький*). Інтенсивність ознак, різний ступінь їхнього виявлення, оцінку їх за різними параметрами (форми, кольору, часу, простору) передають поєднання двох (іноді більше) основ: *гарний-прегарний*, *гостроверхий*, *блідо-рожевий*, *темно-синій*, *світлокорий*, *довготривалий*, *короткотривалий*, *верхньоцелепний*, *нижньоцелепний*, *близькосхідний*, *далекосхідний*.

Розвинута міжосновна валентність – характерна ознака сучасної української літературної мови.

На цьому ґрунтується їхня афіксоїдність у першій (*зернодробарка*, *зернодробильний*, *зерноїдний*, *зерноочищувальний*, *зерноплющилка*, *зерносушильний*, *зерносушарка*) чи останній позиціях слова (*болторіз*, *водоріз*, *гвинторіз*, *гичкоріз*, *головоріз*, *дереворіз*, *дерноріз*, *дроворіз*, *купиноріз*, *кущоріз*, *листоріз*, *льодоріз*, *металоріз*, *склоріз*, *тілоріз*, *торфоріз*, *труборіз*, *хліборіз*, *цілиноріз*).

Запозичені основи у запозичених словах поєднуються переважно з іншими також запозиченими основами: *археографія*, *археологія*, *археоптерикс*, *аеродром*, *космодром*, *ракетодром*, *танкодром*. Проте багато з них сполучається з питомими українськими основами: *електровимірвальний*, *електровироби*, *електровізок*, *електроводонагрівач*, *електродоїння*, *радіобачення*, *радіобудильник*, *радіомовлення*, *радіозавод*, *радіозахисний*, *радіозірка*, *радіолікування*, *радіолюбитель*, *радіообмін*, *радіопереклик* тощо.

Кількість афіксоїдів у мові постійно зростає насамперед за рахунок запозичених основ (**аудіо-**, **відео-**, **міні-**, **мото-**, **стерео-**, **прес-**, **бізнес-**, **шоу-**), але не тільки. Афіксоїдність, з одного боку, є наслідком широкої валентності окремих основ з чітко визначеною уніфікованою семантикою, а з другого – вона є результатом збереження подільності на морфеми в тих словах, які співвідносяться між собою на ґрунті чітко усвідомлюваної повторюваності в них одиниць з тією самою (чи частково подібною фонемною формою), які, проте, наділені нечітко вираженою (почасти стертою) семантикою. З цього погляду показові слова з суфіксоподібним елементом **-мейстер** (*багермейстер*, *балетмейстер*, *брандмейстер*, *гросмейстер*, *гофмейстер*, *егермейстер*, *капельмейстер*, *квартирмейстер*, *концертмейстер*, *поштмейстер*, *провіантмейстер*, *тралмейстер*, *фехтмейстер*, *хормейстер*), що поставлений у контекст інших запозичених і зрозумілих носіїв української мови за значенням основ (**балет-**, **сгер-**, **капел-[а]**, **квартир-**, **пошт-**, **провіант-**, **трал-**, **фехт-**, **хор-**), також демонструє здатність до виділення і в контексті тих основ, які вичленовуються в словах лише завдяки основі **-мейстер** і збере-

ження нею свого значення, асоційованого з незв'язаною основою **-майстер** (пор. *підмайстер, обер-майстер, цех-майстер*). Названі два різновиди афіксоїдів є двома дихотомічними класами одиниць, одні з яких наділені словотвірною активністю (подібні до **гідро-, електро-, радіо-**), інші її не мають, проте вичленовуються в рядах запозичених слів внаслідок свого повторення. Повторюваність основи в словах з допустимою вільною чи зв'язаною подільністю, отже, з валентністю, засвідченою відносно закритими рядами слів, має здатність ставати джерелом виникнення нових слів внаслідок виокремлення такої основи зі складу композита. Це з одного боку, а з іншого – повторювана запозичена основа за певних умов може стати продуктивним словотворчим засобом української мови і розширити свою валентність за рахунок поєднання з іншими основами. Процес переходу деяких таких основ до розряду слів давно засвідчений в українській та російській мовах словами на зразок *авто, радіо, фото*.

Сучасний публіцистичний стиль української літературної мови показує, як до розряду слів перейшли чи переходять основи *аудіо* (пор. рекламне запрошення – *телефонуйте в наше аудіо!*), *відео, аудіо-відео, стерео*. Статус слова давно вже визнаний за основою *міні* (в значенні одягу короткої довжини). Однак вона все ширше використовується зі значенням постійної ознаки малого підприємства (*міні-завод, міні-олійня, міні-пекарня*) чи предмета (*міні-трактор*). Про зростання продуктивності цієї основи свідчать і такі неологізми, як *міні-легкий, міні-наддержава*. Під впливом англійської мови в українській розширюється валентність основ **прес-** (*прес-брифінг, прес-клуб, прес-реліз*), **бізнес-** (*бізнес-клуб, бізнес-центр, шоу-бізнес*).

Комбінаторно-позиційний аналіз сполучуваності основ у сучасній українській мові засвідчує кілька характерних рис їхньої валентності. Питомі основи в складних словах різних типів (композирах, юстапозирах, абрєвіатурах) найчастіше віддають перевагу одній позиції – першій (початковій) або кінцевій (здебільшого другій) у слові. Так, в іменниках основи **-вар, -віз, -гриз, -дій, -їд, -ком, -лов, -люб, -орг, -гвір, -хід**, у прикметниках **-подібн(ий), -робн(ий), -твірн(ий), -добувн(ий), -носн(ий)**, дієсловах **-дія(пш), -твори(ти)** трапляються виключно в другій кінцевій позиції слова. **Багато-, велико-, високо-, густо-, дво-, літ-, мед-, одно-, рідко-** та інші стоять у слові в першій початковій позиції.

Відносно мала кількість питомих основ може займати початкову позицію в трьохосновному слові: *бджол-о-рад-госп, висок-о-кваліфік-ова-н-ий, вій-ськ-ов-о-бюро-крат-ичн-ий, вод-о-масл-о-за-прав-ник, корен-е-бульб-о-плод-и, мал-о-віро-гід-н-ий*. Натомість запозичені основи більш вільні у виборі позицій в складному слові. Вони займають початкову другу, третю, четверту позиції: *радіо-фото-теле-граф, радіо-спектр-о-граф, радіо-пере-дача*. У цій їхній особливості, з одного боку, відбита така визначальна риса синтаксису складного слова сучасної української мови, як розташування основи-ідентифікатора в кінцевій позиції слова: *працелюб, сонцелюб, тіньюлюб, зіркоподібний, хвилеподібний, золотошукач, міношукач, вугільнодобувний, нафтодобувний, чорнозем, глинозем* тощо. З другого, переважне зростання складного слова в препозитивній частині, пор.: *термограф і баротермограф, географія, біогеографія, телеметрія, біотелеметрія*. Як бачимо, наступне препозитивне місце в слові щоразу займає запозичена основа.

Вона наділена стандартним значенням, що співвідносить в загальному твірне слово з певним поняттям (предметною галуззю): *аерогеліотерапія, аерокліматологія, аерофотоапарат, аерофотознімання, аерофотограмметрія, газопровід, газотурбовоз, газотурбохід*. За рахунок таких основ у словотворенні української мови зростають аглютинативні риси [8].

Словотворча функція цих основ виявляється в диференціації та інтеграції похідних слів у мовній системі, що можна показати на прикладі такої парадигми слів, як *дактилоскопія, дефектоскопія, ендоскопія, кріоскопія, ларингоскопія, мікроскопія, офтальмоскопія, рентгеноскопія, риноскопія* тощо.

Для сучасної української мови мало характерне поєднання тих самих основ (чи коренів) у межах одного слова. Його спостерігаємо в поодиноких іменниках-композиціях на зразок *різьборіз*, де повторюється той самий корінь, частіше в юкстапозитних прикметниках та прислівниках, які підкреслюють інтенсивність ознак і властиві здебільшого розмовному стилю: *синій-синій, тихо-тихо*.

Висвітлення морфотактики не буде повним без розгляду використання окремих основ у простих словах та основосполук у складних у різних функціональних стилях сучасної української мови. Складні слова становлять понад 14% лексичного складу загальнолітературної мови. Особливості їхнього використання в інвентарі одиниць мови описані в загальних рисах [9]. Словники МСФ дають змогу переконатися в швидких темпах термінологізації та детермінологізації літературної мови. З цього погляду показові складні слова на зразок *геофізика, еритроцити, радіовисотомір, рентгеноапаратура, електровакуумний, самодержавно-кріпосницький* та ін., що, безперечно, є і термінами, і словами частково детермінологізованими, використовуваними в текстах художньої літератури з неспеціальними значеннями. Зрозуміло, що основним джерелом їхнього виникнення є науково-технічний та суспільно-політичний стилі мови. Саме там виникають іменники та прикметники з основами, що приєднуються до вже наявних складних слів як знаки-кліше певних понять. Якраз вони посилюють аглютинативні риси української мови в морфеміці та словотворенні.

Матеріали публіцистичного стилю свідчать про швидке зростання в літературній мові складних слів-термінів: *актотестор, біогумус, біоконверсія, біомаса, біоматеріали, біомедпрепарати, біороботи, геополітика, шприцістоль, віч-інфікований* тощо. Отже, терміносистеми, як і раніше, залишаються першоджерелом виникнення складних слів і зростання валентних особливостей багатьох основ у сучасній мові. Однак помітна й інша риса використання основосполук у газетних текстах, об'єднання їх для вираження експресивних значень: *виховано-невихований, зухвало-знахабнілий, корисливо-насильницький, ризикоїнвестиція*. Про підкреслення елемента оцінності в композиціях та юкстапозитах, використовуваних у публіцистичному стилі, свідчать численні неологізми-іменники на зразок: *бізнесмени-шахраї, власники-невдахи, гастролери-політики, горе-демократи, горе-перебудовники, кар'єристи-перевертні, лідери-передовики, прикметники: витончено-собачий, надривно-цирий, прогресивно-консервативний, рухівсько-пансько-терористичний*. Ці новотвори мають виразний відтінок розмовності і, мабуть, так і не стануть одиницями словників літературної мови. Однак

вони засвідчують можливості творення основосполук у текстах, що виконують експресивно-комунікативні функції.

Вивчення морфотактики основ дозволяє з'ясувати їхню роль як центральних елементів морфемної структури слова. Лише разом із ними службові морфемні елементи здатні виконувати свої класифікаційно-розрядні функції. Чим вищий словотвірний потенціал основ, тим ширшу валентність з афіксами вони мають. Чим складніша за кількістю морфем і ступенем похідності основа, тим вужчу валентність з афіксами вона виявляє. Міжосновна валентність основ розкриває їхню роль у систематизації, диференціації та інтеграції лексики, що ґрунтується на іншому порівняно з простими словами механізмі словотворення.

Мотивація складних слів словосполученнями зумовлює їхній внутрішній синтаксис. Особливістю його є розташування основи, що визначається і є ідентифікатором (тобто з функцією інтеграції), у кінцевій позиції слова: *водоріз, хвилеріз, хліборіз*. Саме ці основи і демонструють широку валентність. Основи, що виконують роль конкретизаторів, розвивають валентність у початкових позиціях слова.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987.
2. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – 1990. – № 17. – С. 45-57.
3. Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К., 1995. – С. 199-216.
4. Клименко Н.Ф. Про рівновагу в морфемній підсистемі мови // Теоретичні питання граматики. – Донецьк, 1995. – С. 18-24.
5. Клименко Н.Ф. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфология и морфемография. – Владивосток, 1993. – С. 44-53.
6. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
7. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.
10. Янко-Триницкая Н.А. Членимость основы русского слова // Известия АН СССР. – Серия лит-ры и языка, 1968. – Т. XXVI. – Вып.6. – С. 532-540.

Нові підходи до укладання комп'ютерних словників¹

Формулювання нових підходів до укладання комп'ютерних словників вимагає уточнення самого поняття «машинний словник». Слідом за іншими вченими (В.М. Андрющенком, Л.І. Колодяжною) ми розрізняємо такі типи цих словників: машинозчитувані копії паперових словників, машинні версії існуючих словників та словники, укладені комп'ютером за відповідними програмами [1].

У своїй статті спинимося на досвіді створення машинних версій словників української мови та комп'ютерних словників, нагромадженому у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України. Отже, йтиметься про ті підходи до укладання словників, що почасти вже апробовані. Про окремі словники розповідається в статтях Н.П. Дарчук та Т.О. Грязнухіної, а також Є.А. Карпіловської і М.Д. Сніжка та Н.В. Сніжко, що зібрані в цьому номері (див. вин.1 – *упоряд.*).

Основна тенденція, що характеризує пошуки науковців у автоматизації лексикографічної роботи, полягає в поєднанні укладання словників текстозорієнтованих, нових, сконструйованих на основі машинних версій вже існуючих словників, та словників, що поєднують інформацію про реєстрові одиниці, одержану в межах двох попередніх типів лексикографічних праць. Кожний із цих напрямків має свою специфіку в організації роботи, проте разом вони утворюють єдину автоматизовану лексикографічну систему.

Автоматичне укладання текстозорієнтованих словників досі зводилося переважно до одержання словоформ, які трапилися в опрацьованих текстах, та виведення кількісних показників їхнього використання. Далі лексикограф вручну зводить текстові слова до канонічної словникової форми та описує їхні граматичні характеристики, витрачаючи багато часу на усунення омонімії. Це здебільшого тривалий і дуже трудомісткий етап лексикографічної праці, який також можна автоматизувати, але за однієї дуже важливої умови – наявності в авторського колективу досвіду створення лінгвістичних процесорів автоматичного аналізу тексту. Такий досвід є в укладачів «Частотного словника сучасної української публіцистики». Група науковців під керівництвом канд. філол. наук Т.О. Грязнухіної упродовж багатьох років розробляла кількамодулеву систему

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С. 11-15.

автоматичного аналізу тексту, яка дозволяє машині «прочитувати – розуміти» його граматичний (морфологічний та синтаксичний) зміст.

Наслідком автоматичного морфологічного аналізу тексту є словник словоформ з приписаними їм граматичними характеристиками-показниками частин мови, їх категорійних значень. Омографія (а отже, й омонімія словоформ) з високою ефективністю (проте не вся) усувається після здійснення контекстного аналізу. На цьому етапі укладачі словника після машинного опрацювання тексту добувають комп'ютер до укладання прямого й оберненого частотного словника словоформ. Це важливий, однак попередній етап укладання словника, оскільки в нашому розпорядженні є тільки списки словоформ з їхніми граматичними та кількісними характеристиками.

Наступний етап полягає в автоматичному одержанні словника слів, а це можливо лише при створенні лематизатора, або, інакше, блоку автоматичного морфологічного аналізу тексту, що має правила зведення текстових словоформ до однієї вихідної словникової форми. Його розробили науковці Інституту мовознавства, ґрунтуючись на текстовій ідеології. Оригінальність цієї розробки полягає в тому, що лематизатор не перебирає всі можливі, задані системою мови, потенції кожної словозмінної основи оформлятися в словоформу певного типу, а приписує текстовим одиницям (словоформам) ті граматичні характеристики, що продиктовані правилами організації тексту певного типу (підмови).

За такою схемою створений «Частотний словник сучасної української публіцистики». Представницький корпус текстів українських газет комп'ютер опрацював за алгоритмами автоматичного морфологічного аналізу, внаслідок чого був одержаний список словоформ з граматичними характеристиками і кількісними показниками їхнього використання в тексті. Далі за правилами лематизації виведені канонічні форми слів, що стали вихідними для реєстру словника і як заголовкові об'єднали всі свої реалізовані в тексті словоформи. На останньому етапі комп'ютер уклав словник, за розробленим форматом підготував його макет. Подальша робота полягає в тиражуванні самого словника.

Проведений машинний експеримент виявився успішним не лише з погляду швидкого автоматичного укладання текстозорієнтованого словника. Він довів правильність підходу до комплектування машинного фонду текстів певної мови, при якому його формування здійснюється не лише як нагромадження якомога більшої кількості текстів, а як створення типового пакета, що складається з представницької статистично достовірної вибірки текстів певного стилю (з розрізненими підмовами) та лінгвістично-програмними засобами його опрацювання. Думка про слушність такого підходу висловлювалася на другій конференції з питань створення машинних фондів російської мови та інших національних мов [2].

Слід відзначити, що частотний словник слів, сформований при автоматичному аналізі тексту, є не лише самостійною лексикографічною працею. Він одночасно стає складником лінгвозабезпечення в автоматизованих системах. Адже відомо, що наслідки автоматизованого аналізу тексту оформляються переважно у вигляді різноманітних словників, що подають одиниці з інформацією про

їхні текстові граматичні та частотні характеристики. Вони використовуються в наступному машинному опрацюванні текстів як його інструментальна частина.

Однак науковці Інституту мовознавства не обмежилися створенням згадуваного словника. Вони організували свій експеримент [3], спланувавши підготовку електронної лексикографічної картотеки.

Багатомодулева система автоматичного аналізу українського тексту з морфологічним (флексивним і контекстним) та синтаксичним аналізом дозволяє оформляти наслідки роботи кожного модуля у вигляді різних словників: списку словоформ тексту, прямого та оберненого частотного словника, конкорданса (з кількістю поєднаних з певним словом партнерів у межах від одного слова до цілого абзацу), на синтаксичному рівні – списків словосполучень та схем синтаксем [4].

Зрозуміло, що ця система разом із текстами є своєрідною електронною картотекою, базою знань про текстові характеристики мовних одиниць. Саме вона дозволяє відмовитися від уявлення про лексикографічну раз і назавжди задану паперову картку. Натомість картка з необхідними для укладача параметрами слова (його морфологічними, лексичними, сполучувальними ознаками) в згадуваній електронній картотеці формується у відповідь на конкретний запит користувача. Наявність лінгвістичного процесора вивільняє працівників картотеки від попередньої ручної підготовки даних і допомагає користувачеві швидко одержати дані про структурну організацію текстів української мови.

Звичайно, розробники автоматизованої лексикографічної картотеки перебувають на початку шляху, але одержані наслідки дозволяють сподіватися, що стратегія її створення правильна і в міру готовності всіх модулів автоматичного аналізу тексту поглиблюватиметься пізнавальна сила всього інформаційного блоку. На сьогодні ця система здатна давати інформацію про слово та його словоформи, їхню частиномовну належність, лексико-граматичні характеристики, можливі омографічні та омонімічні збіги, що усуваються за допомогою конкорданса тощо. Зрозуміло, що створювана електронна база знань про текстові функціональні характеристики одиниць української мови має велике теоретичне і практичне значення.

Другий напрямок автоматизації лексикографічних робіт пов'язаний з формуванням машинного фонду існуючих словників і укладанням на їх основі нових, відсутніх в україністиці, словників української мови. Якраз у його межах актуальним є питання про продуману систему створення машинних версій існуючих словників і параметри майбутніх словників, що укладаються комп'ютером. Ми вже мали нагоду писати про машинний «Морфемно-словотвірний фонд української мови», що є інформаційно-довідковою і дослідницькою системою [5].

На сьогодні це фонд машинних версій кількох типів словників сучасної української мови: морфемного (укладеного І.Т.Яценком), частотного словника сучасної української художньої прози, тлумачного словника в 11-ти томах, словника іншомовних слів, довідника з правопису та слововживання (С.І. Головащука), двох словників лінгвістичних термінів (Н.С. Родзевич, Є.В. Кротевича й І.С. Олійника та Д.І. Ганича).

Базовою одиницею фонду є слово, поділене на морфемні згідно зі словником І.Т. Яценка [6]. Наступна атрибуція кожної базової одиниці оформлена за

зонним принципом. У кожній зоні зібрано інформацію певного типу про наявність у словниках, що є джерелами фонду, про належність до певної частини мови, наголосові характеристики, кількість значень у тлумачному словнику, словнику іншомовних слів, частоту використання в півмільйонній вибірці української художньої прози тощо. У фонді представлено понад 160 тис. слів. Вони організовані як Генеральний реєстр слів з адресами подання їх у відповідних словниках. І реєстр, і зони інформації базових одиниць фонду відкриті для поповнення. Якщо на перших етапах його створення він був розрахований на три словники, то зараз фонд охоплює реєстри семи словників сучасної мови і містить ще й окремий підфонд історичних словників.

На перших етапах організації фонду зусилля науковців були спрямовані на побудову відсутніх типів морфемних словників сучасної української мови. Ними стали укладений комп'ютером «Словник символічних моделей слів сучасної української мови» і частотно-валентний «Словник морфем української мови». За їхніми матеріалами розкриті закономірності конструювання морфемних структур слів у сучасній українській мові [7], вивчаються сполучувальні властивості морфем різного типу, зв'язки між морфемною і словотвірною системами мови. Завдяки трьом укладеним комп'ютером словникам розширюється інформація зони М (вона відведена для відомостей про морфемний поділ слова і наявність його у словнику І.Т. Яценка). Тепер у ній з'являється інформація про кількість морфем та коренів у слові, його морфемну структуру з показником належності її до ядра чи периферії морфемної підсистеми мови. Морфеміка і словотворення одержують нові функціональні характеристики в межах публіцистичного стилю внаслідок приєднання через Генеральний реєстр комп'ютерного текстозорієнтованого «Словника сучасної української публіцистики».

Отже, машинні версії словників, що поповнюють фонд, додають нову інформацію про його одиниці, наприклад, про особливості морфемних структур запозичених слів, частотно-валентні ознаки питомих та запозичених морфем, морфемні структури слів, що рідко реалізуються в мові (наприклад, лише в науковому або в публіцистичному стилях) тощо. Укладені на основі фонду комп'ютерні словники поглиблюють характеристики реєстрових одиниць. Зараз завершена робота над першим етапом укладання українського коренеслова, в якому біля кожного кореня зібрано споріднені слова, отже, в зоні інформації реєстрового слова стає можливим показник його належності до певного гнізда.

На основі машинних версій словників «Морфемно-словотвірного фонду української мови», крім морфемних та словотвірних, укладаються також словники інших типів, наприклад термінологічний тезаурус, про який ідеться в статті Є.А. Карпіловської, та ідеографічний словник (стаття Н.В. Сніжко та М.Д. Сніжка). Обидва словники з'єднані з усім фондом через Генеральний реєстр, але становлять самостійні його частини. Термінологічний тезаурус вимагав від розробників усвідомлення родо-видових та еквівалентних відношень між термінами, з'ясування способів їхнього впорядкування в єдиній терміносистемі. Ідеографічний словник є наслідком вивчення семантизації 54 тис. іменників, головним чином за 11-томним тлумачним словником, і опрацювання процедур формування

поняттєвих груп предметної лексики. При його укладанні найскладнішим завданням залишається пошук базових, родових, понять і засобів представлення ієрархічного впорядкування видових назв навколо родових.

Машинний ідеографічний тезаурус у кінцевому підсумку – це модель лексико-семантичної системи мови. В ній у явному вигляді внаслідок багатопараметрових вимірів повинна виявлятися семантична сітка відношень між лексемами мови. Дослідницька робота, пов'язана зі створенням цих словників, дає цікаві теоретичні узагальнення, оскільки вона спрямована не лише на опрацювання принципів комп'ютерного укладання словників нового типу на основі вже існуючих. Застосування комп'ютера дозволяє сформулювати нові закономірності впорядкування лексичних одиниць у системі мови на основі аналізу великого фактичного матеріалу.

Література

1. Андрущенко В.М. Концепция и архитектура Машинного фонда русского языка. – М., 1989. – С.57-59; Колодяжная Л.И. Структура словарного текста в аспекте машинной лексикографии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1986.
2. Андрущенко В.М. Знач, праця. – С. 52.
3. Русанівський В.М., Клименко Н.Ф. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 6-7.
4. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989.; Грязнухина Т.О. Лінгвістичні засади автоматичного синтаксичного аналізу // Мовознавство. – 1994. – № 2. – С. 48-56.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.
6. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник. – К., 1980-1981. – Т. 1-2.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21; Клименко Н.Ф. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К., 1995. – С. 199-216.

Основные свойства автоматических словарей¹

Обобщение путей автоматической обработки лексикографических параметров в процессе подготовки словарей различного типа дано в книге Ю.Н. Караулова «Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка» (1981), а также его разделе «Основные направления использования ЭВМ в лексикографии» в монографии «Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ» (1982). Главное внимание в этих работах уделяется проблемам «словарь для машины» и «машина для словарей», которые решаются при освещении основных направлений автоматизации словарной структуры. Автор характеризует основную линию развития современной лексикографии «как тенденции к лексикографической параметризации языка, как стремление закреплять в словарной форме результаты изучения всех уровней языковой структуры, представлять в виде лексикона все языковые единицы содержательного и формального плана и отношения между ними, экстраполировать в словарь результаты анализа самых разнообразных языковых явлений» (Караулов 1981: 110).

Следствием этой тенденции является создание базы для максимально формализованных описаний языка. Современному словаростроению свойственно стремление, с одной стороны, создать универсальный словарь, с другой, составить однопараметровые словари, «лексикографировать каждое отдельное явление данного языка, каждое измерение данной языковой структуры» (Там же: 111).

На этом пути Ю.Н. Караулов выделяет различные этапы автоматизации лексикографических работ и параметров словарей. Среди них одно направление связано с анализом текста и автоматизацией составления словника единиц, встретившихся в нем, подготовкой словоуказателей к текстам с информацией об адресе данного слова (Рогожников 1984: 63-64), автоматическим соотавлением конкордансов и т.п.

Автоматизация лексикографических работ в этом случае охватывает собиране и обобщение сведений, на которых базируется данная работа. В нее входит подбор иллюстративного материала, выбор канонической письменной и произносительной форм слова, упорядочение помет об употребительности и т.п.

¹ Уперше опубліковано в: Український семантичний словарь. Проспект / М.М. Пещак, Н.Ф. Клименко, Е.А. Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С.89-99.

(Караулов 1981: 126). Так созданы полный словарь французского языка, базирующийся на автоматически обрабатываемой картотеке в 150 млн. словоупотреблений и фиксирующий 175 тысяч разных слов плюс 500 тысяч терминов, машинный словарь итальянского языка, 12 машинных словарей немецкого языка (см. обзоры по этой теме Казакевич 1985: 25-29; Розенцвейг 1986: 75-84).

Другое направление автоматизации лексикографических работ связано с обработкой толковых словарей, перестройкой обычного словаря в автоматический для получения нового словаря, выделяющего какой-то один параметр для следующего шага анализа. Результатом такой перестройки является обобщение только того, что заложено в обычном словаре, переклассификация материала. «Автоматический, а тем более машинный словарь всегда проигрывает своему источнику – толковому словарю: при большей аналитичности и точности задания отдельных параметров число их всегда меньше, чем в толковом словаре, что обуславливается более строгой адресностью, более узкой предназначенностью автоматического словаря» (Караулов 1981: 129). Так осуществлена переклассификация синонимических и антонимических отношений слов в английском языке по словарю Вебстера в работе Эдмундсона и Эпштейна (Edmundson/Epstein 1976). В пределах этого направления ведется изучение возможностей автоматического составления и редактирования многоязычных и двуязычных словарей. В частности, такой эксперимент с «Англо-русским словарем по вычислительной технике» описан в работе Ю.Л. Зимана и Е.В. Егоровой (Зиман/Егорова 1977). Он предусматривает запись словаря на машинные носители, ведение ассоциативного поиска в словарном архиве и преобразование словаря. Авторы строят эксперимент таким образом, что при работе со словарем не проводится никакого семантического анализа текста, поэтому специальными символами выделяются те фрагменты (виды информации) словарной статьи, над которыми предполагается работать с помощью ЭВМ (Зиман 1977: 9). Запись «бумажного» словаря на машинные носители предполагает в данном случае некоторое преобразование его текста. Это в первую очередь относится к главному объекту эксперимента – термину. Например, каждый ведущий термин записывается после знака * (звездочка) и с новой строки; весь составной термин (его определяющая и определяемая части) – как одно слово; термины, которые пишутся через дефис, передаются как слитнонаписанные; каждый составной термин в гнезде сдвинут на 6 знаков вправо по сравнению с ведущим, его начало обозначено символом ≠, а конец | и т.п.

Ассоциативный поиск в словарном архиве направлен на формирование списков терминов по некоторым признакам, а именно: термины словаря, в переводе которых встречается указанное слово или словосочетание; термины с одной пометой; термин со ссылкой на данный термин; по частоте встречаемости отдельных слов и словосочетаний. При этом могут решаться вопросы упорядочения словника (ввод нового термина по алфавиту, исправление термина, исключение его из словаря), обнаружения контекста термина в толкованиях и осуществление контекстной замены в толковании. Параллельно ЭВМ устанавливает частотные характеристики терминов, ведет подсчет количества терминов и гнезд, в которые они входят, при условии, что словарь имеет алфавитно-гнездовую структуру.

Проблема преобразования словаря предусматривает решение таких задач, как слияние нескольких словарей в один, разделение одного словаря на несколько по указанным признакам, перестройка словаря (переупорядочивание его по некоторым правилам), «выворачивание» двуязычного словаря на другой язык, построение обратных словарей.

Третье направление автоматизации связано с анализом метаязыка словаря (как совокупности лексикографических параметров, отражающих все сведения, передаваемые словарями о структуре данного языка, его истории, распределении, функционировании и изучении) и «как языка описания значений в толковом и переводном словаре, языка дефиниций» (Анализ метаязыка словаря...: 3). Именно это направление обеспечивает получение новой информации о структуре языка, его семантике, построение новых типов словарей. Таким является, например, «Русский семантический словарь» (подробнее об этом Караулов 1981: 137-147).

В настоящее время функционируют многочисленные машинные словари, принадлежащие к нескольким типам. Одни из них являются текстоориентированными, составляются, как правило, в пределах научно-технических текстов одного языка и предназначаются для их автоматической обработки. Среди них встречаем частотные словари-индексы, прямые и обратные, которые перечисляют лексику текстов с количественными характеристиками употребления либо упорядочивают ее по убыванию частоты (по рангам). В кругу словарей этого типа находим также конкордансы, отображающие сочетаемостные характеристики единиц. Как правило, это соседи слева и справа от слова в линейной последовательности развертывания текста. Подробный обзор и анализ этих и других машинных словарей находим в работе Ю.Н. Марчука (1976). Иной класс образуют словарноориентированные машинные словари, построенные на основе уже существующих словарей, составленных немашинным способом (Андрющенко 1981: 71-74). Некоторые из них уже анализировались в предыдущем параграфе², когда речь шла о построении тезауруса нового типа, откывающем новые возможности автоматизации лексикографических работ.

Отдельную разновидность представляют автоматические словари в помощь человеку-переводчику и редактору. Подобные словари эффективно используются в различных информационных службах, с их помощью получают перевод, выгодный экономически и самого высокого качества. «Словари и банки терминологических данных предназначаются для облегчения и ускорения работы человека, особенно в задаче поиска по словарю новых и незнакомых ему слов и словосочетаний... Исследования показали, что переводчик, работающий традиционным способом, затрачивает на перевод на 50-80 % времени больше, чем переводчик, имеющий в своем распоряжении соотнесенные с текстом оригинала списки терминов и терминологических словосочетаний с их переводными эквивалентами» (Марчук 1985: 145).

Как правило, автоматические переводные словари (АПС) используются в режиме диалога «человек – машина». К отличительным чертам этого типа словарей относятся многоязычие, обратимость, гибкость и динамичность (Убин 1986). Они обладают специфической структурой и предназначены для осуществления

² Див. працю «Построение тезауруса с помощью ЭВМ» у цій книзі (упоряд.).

поиска слов и словосочетаний с их переводными эквивалентами. АПС состоят из трех частей: блока обработки запроса, лексических массивов и блока выдачи ответов. Чаще всего на этапе запроса проводится побуквенное сопоставление запроса с лексической единицей из состава словаря без лингвистической обработки самого запроса. Причем эта черта присуща автоматическим словарям со словарной формой запроса, а также с поисковыми массивами словоформ. Блок выдачи ответа в таких словарях подчинен решению задачи выдачи в словарной форме переводного эквивалента запрошенной лексической единицы и варьированию ответа в зависимости от пожелания пользователя. Простота первого и последнего блоков в АПС объясняется тем, что он «в своей основной функции ориентирован на диалог с человеком, в котором автоматический словарь должен взять на себя всю работу с лексикой, а решение неформальных задач, например таких, как выбор правильного переводного эквивалента из нескольких предложенных словарем и синтез выходного текста, возлагаются на человека» (Убин 1986: 17).

Основным объектом обработки в АПС является лексика. Лексическая база словарей образуется на основе анализа текстов, среди которых большинство относится к разряду коммерческих, юридических документов, научно-технической литературы, деловой документации. Кроме того, выделенные термины, номенклатура сопоставляются с существующими терминологическими стандартами и рекомендациями, терминологическими словарями, Тетрадами новых терминов, специальными терминологическими выпусками, журналами и т. п. Эта работа преследует цель выявить по возможности больше терминов и терминологических словосочетаний, установить объем их употребления и распространения, ответить на вопрос, относятся ли они к общепринятым, зафиксированным в стандартах, словарях, монографиях, неопубликованных работах. Эти пометы на этапе подготовки исходных данных словаря составляют индекс его надежности (Там же: 61). Причем в этом случае вопрос подбора лексического состава словаря решается по-иному, чем в терминологических словарях. Для последних главной является дилемма – включать или не включать единицу в словник. Для АПС первостепенное значение имеет вопрос, к какой тематической области отнести единицу. И хотя существуют специальные системы тематической классификации лексики, они разноречивы, несовместимы друг с другом. Узкая специализация лексического состава оказывается в большинстве случаев нерентабельной, и «поэтому разработчики АПС стремятся расширить их лексический состав в первую очередь за счет включения близкой по тематике лексики, имеющейся на машинных носителях в составе других АПС, систем Машинного перевода и автоматизированных лексикографических систем... Крупный АПС промышленного типа должен быть «текстосвободным», т.е. ориентироваться на обработку текстов самых разных видов» (Там же: 58).

Такой подход к лексическому составу словника в АПС, с одной стороны, позволяет расширить его объяснительную силу и круг пользователей, с другой, делает возможным подключение АПС к большим автоматизированным терминологическим системам.

Как считают исследователи, «80 % запросов переводчиков составляют словосочетания, поэтому им должно уделяться основное внимание при составлении автоматического словаря» (Марчук 1985: 147). В словнике АПС большую часть единиц как раз и составляют однозначные термины и словосочетания. Следует подчеркнуть, что АПС сознательно ориентированы на работу с моносемичными единицами; это обусловлено многоязычием и обратимостью АПС, а также несовпадением объемов значений многозначных слов в разных языках. Проблема полисемии разрешается в словарях этого типа в пользу расчленения многозначного слова на отдельные значения и представления в словнике словозначений как самостоятельных единиц. «Основным средством разрешения полисемии в статье словаря является зона пояснительных помет, в которой фиксируется синтаксическая информация, определяющая контекстное окружение заглавной лексической единицы в данном значении. Для разрешения лексической многозначности могут также использоваться тематические пометы, толкования и контекстные примеры (Убин 1983). Сами по себе все эти средства не решают проблемы несоответствия объемов значений многозначных слов в разных языках (Убин 1986: 65). Поэтому при составлении АПС прибегают к методу раздельного хранения значений многозначного слова, межъязыковые соответствия устанавливаются не между полисемичными словами, а между словозначениями. Каждое из них имеет свой переводной эквивалент, пояснительные пометы, толкование, контекст. Таковы статьи автоматического словаря ВЦП. В нем может синтезироваться также полная статья многозначной единицы из отдельных словозначений, которая чаще всего только перечисляет набор ее переводных эквивалентов по нескольким языкам.

Единицами словника АПС являются слова, словосочетания и словозначения. В них мы встречаем словарные статьи цельнооформленных лексических единиц и расчлененных наименований. В подобных словарях представлены словарные статьи словообразовательных аффиксов, терминологических элементов и основ сложных слов (Убин 1985: 164).

Структура словарной статьи АПС зависит от главного принципа его построения – организации связей между разноязычными лексическими единицами. Статья может состоять из нескольких зон, хранящихся отдельно, каждая из них содержит, как в толковом словаре, одну разновидность информации – заглавие, грамматические характеристики, толкование, сочетаемостные особенности и т.п. Такова статья в терминологическом банке TERMIUM (Dubuc 1972) и автоматическом словаре ВЦП (Убин 1982; Убин 1984). В них единица словника каждого языка описывается независимо от других языков и средствами данного языка. Лингвистические алгоритмы составлены таким образом, что соотносят разную информацию об одной и разных лексемах в одном языке, а затем однотипную информацию переводных эквивалентов в пределах разных языков.

Словарная статья может быть общей для двух разноязычных лексических единиц, представляющих собой переводные эквиваленты друг друга. В дальнейшем они преобразуются в многоязычную словарную статью. «Этот принцип реализован в автоматических словарях EURODICAUTOM, Lexis, TARGET» (Убин 1985: 18).

В терминологическом банке Дрезденского технического университета, а также автоматическом словаре TEAM (Schulz 1980) словарная статья едина для всех языков и состоит из переводных эквивалентов. В тех случаях, когда в каком-либо языке переводной эквивалент отсутствует, статья содержит толкование его значения. По признанию специалистов, в традиционной лексикографии распространены двуязычные переводные словари (Берков 1977). Многоязычных словарей гораздо меньше. Среди них преобладают списочные словари, содержащие перечень переводных эквивалентов. Ученые пришли к выводу, что чем больше традиционный «бумажный» словарь объединяет разных языков, тем меньше он включает разных лексических единиц, тем беднее его словарные статьи. «Это объясняется тем, что объемы значений слов, считающихся переводными эквивалентами друг друга, чаще всего различны в разных языках, поэтому возникают большие трудности при установлении переводных соответствий между разноязычными единицами, меньшими, чем слово, т.е. словозначениями» (Убин 1986: 20).

У автоматических переводных словарей по сравнению с «бумажными» менее жесткая структура. Они могут преобразовывать статью заглавной единицы в пределах одного языка, сопоставлять зоны статей, содержащие однотипную информацию, в разных языках, синтезировать в зависимости от задач перевода статью многозначного слова, правда, без ранжировки его словозначений. Это обусловлено тем, что они носят преимущественно терминологический характер. Проблема полисемии в них стоит менее остро, поскольку термины опираются чаще всего на одни и те же понятия. Поэтому снимается основная трудность составления многоязычных словарей общей лексики – несоответствие объемов значений лексических единиц в разных языках (Берков 1977: 101; Убин 1986: 21).

Материальной базой АПС является ЭВМ, поэтому в них легче решается проблема подключения новых языковых пар к уже существующим в системе, как и добавление лексики нового языка к уже имеющимся лексическим массивам.

АПС в основном многоязычны. Автоматический словарь Lexis, функционирующий более 20 лет, состоит из лексических единиц семи языков: немецкого, английского, французского, русского, итальянского, датского, португальского (Krollmann 1981). Словарь TARGET включает пять языков: английский, арабский, испанский, немецкий, французский. В автоматическом словаре ВЦП представлено четыре языка: английский, немецкий, русский, французский.

АПС чаще всего бывают частично обратимыми. Понятие обратимости словаря связывается с наличием в нем входа (словника, исходного набора) и объяснительной части (выхода). На входе важна внешняя сторона единицы (графическое слово, его код), позволяющая идентифицировать слово, на выходе главной является содержательная сторона слова, его семантика. «В словаре... словник и объяснительная часть уравниваются, эквивалентны друг другу в содержательном отношении. ...Семантическое равновесие входа и выхода позволяет в тех случаях, когда речь идет только о содержательной стороне, r о семантике, менять местами две части словаря – заменять словник его описанием или подставлять данные входа на выход» (Караулов 1976: 82). Анализ переводных словарей, словарей жаргона, иностранных и новых слов позволили Ю.Н. Караулову сделать вывод о принци-

пиальной невозможности построить словарь таким образом, чтобы его части были независимы друг от друга. Эта закономерность прослеживается на любом словаре объяснительного типа – толковом, терминологическом, диалектном (Там же: 84) и создает трудности на пути построения обратимых словарей. По отношению к АПС об обратимости можно говорить как о возможности лексической единицы любого входящего в состав АПС языка выступать в качестве входной (при запросе) и выходной (при ответе). На практике полная обратимость достигается только в двуязычных АПС, другие типы АПС бывают частично обратимыми. Данное свойство словаря тесно связано с уровнем его многоязычности. «В АПС с одноязычными словарными статьями обратимость достигается за счет установления жестких связей между заголовками разноязычных словарных статей... Для достижения этой цели в словаре выделяется так называемый стержневой язык и связи между лексическими единицами всех языков, входящих в словарь, осуществляются через лексику стержневого словаря. ...В АПС с двуязычными словарными статьями обратимость достигается за счет того, что такая двуязычная словарная статья имеет двуединный заголовок, состоящий из лексической единицы одного языка и ее переводного эквивалента на другом. В АПС с многоязычными статьями обратимость достигается за счет того, что словарная статья хранится в памяти ЭВМ целиком и выдается целиком по запросу любой лексической единицы, входящей в ее состав» (Убин 1986: 30).

Гибкость автоматического переводного словаря определяется количеством входов в него, расширением возможностей пользования словарем благодаря наличию лингвистических алгоритмов и программ, позволяющих преобразовать его, а также снижению требований к уровню знаний входного языка. Прежде всего это связано с упрощением формы обращения к словарю. В традиционной переводной лексикографии основной формой представления лексической единицы в словаре является исходная. Это требует от пользователя, работающего с иностранными текстами, достаточно глубоких знаний грамматики языка и умения свести все текстовые словоформы слова к исходной, словарной. Составители подобного рода словарей стремятся облегчить решение этой задачи, давая пометы при слове с нерегулярными характеристиками парадигмы или грамматические очерки в приложениях к словарю. Проблема сведения несловарных текстовых форм слова к словарным в АПС решается с помощью алгоритмов морфологического анализа, которые отождествляют текстовую форму со словарной, используя метод поискового массива словоформ либо метод словаря основ с блоком морфологической обработки. Благодаря этому пользователь получает возможность обращаться к словарю в двух формах запроса – словарной и текстовой.

Автоматические словари обладают динамической структурой. «Переменность состава и способность воспринимать изменения в ходе функционирования являются принципиальными характеристиками, отличающими машинные словари от обычных» (Марчук 1983: 133). Это свойство проявляется в том, что лексический состав автоматических словарей может пополняться (он остается постоянно открытым), существует возможность уточнения и обновления

информации о семантических и синтаксических характеристиках единиц словаря в словарных статьях, как и исключения из них ошибочных и устаревших сведений.

В литературе отмечена еще и такая черта автоматических словарей, как многофункциональность, которая проявляется в возможности их использования для автоматического анализа текста в качестве инструмента морфологического анализа при создании машинных картотек. При составлении машинных словарей наблюдается общее стремление к выработке формального способа записи толкований для их дальнейшего использования при анализе текста, к формированию такой структуры словаря, которая бы сделала возможной интеграцию нескольких словарей в системе автоматического перевода (Казакевич 1985: 29).

В последние годы изучаются возможности автоматического исследования филологического словаря на его машинной версии (Гинзбург и др. 1987: 52-54). Разработаны способы представления в памяти ЭВМ статей толковых, синонимических словарей, позволяющие производить над текстами статей операции и преобразовывать их по отдельным параметрам (Колодяжная 1987: 156-158).

Проблема подготовки машинных словарей по-новому решается при создании машинных фондов языка, когда предусматривается формирование академического словарно-грамматического фонда, являющегося сводом словарей. «Такой свод должен образовать однородное семейство баз данных, в пределах которого каждый из словарей продолжал бы свое существование в качестве отдельной базы данных и в то же время был бы связан средствами СУБД и номенклатурой своих составляющих со всеми другими словарями. Этот объединенный словарь мог бы не только выполнять справочные функции, но и быть источником нового семантического изучения лексики (Андрющенко 1986: 32).

Машинные версии академических словарей делают структуру их статей более гибкой, а наличие специальных алгоритмов и программ позволяет соотносить отдельные статьи в пределах сводного словаря, в полном объеме представляющего богатство лексической системы языка. Сводный машинный словарь должен стать аналогом совокупности словарей, лексикографически отображающих в синхронном и диахронном планах различные явления и состояния структуры языка (словоизменения, морфемики, словообразования, лексики, фразеологии и т.п.).

Идея подготовки украинского семантического словаря, как и серии других машинных словарей украинского языка, впервые была высказана М.М. Пещак (Пещак 1980: 86-93). В коллективных монографиях «Формализованные основы семантической классификации лексики» (К., 1982) и «Лексическая семантика в системе «человек – машина» (К., 1986) обобщены результаты изучения метаязыка одиннадцатитомного толкового словаря украинского языка, очерчены теоретические основы составления семантического словаря с помощью ЭВМ. В этой работе (у праці «Український семантичний словарь. Проспект» (К., 1990) – *упоряд.*) описываются этапы подготовки украинского семантического словаря, способы представления в машинной форме толкового словаря украинского языка, правила записывания его текста на машинные носители, правки человеком и с помощью программы «Автокорректор», а также излагаются принципы пре-

образования толкового словаря в словари – индексы и семантический словарь глаголов на основе матрицы, обобщающей зависимость лексикографических параметров словниковой и пояснительной частей толкового словаря.

Рассматриваемый в проспекте Украинский семантический словарь должен стать одним из компонентов Машинного фонда украинского языка. Идея создания таких фондов национальных языков рождена настоятельной потребностью в повышении эффективности лингвистических исследований, в частности словарного дела. Машинным фондом принято называть совокупность словарных и текстовых баз данных, хранимых на машинных носителях и снабженных многофункциональным программным обеспечением (Андрющенко 1985; Городецкий 1986). Представление существующих словарей и текстов в машинно-читаемом виде позволяет фонду не только служить качественно новой формой хранения языковой информации, но и выполнять функции автоматизированной информационно-справочной, исследовательской и редакционно-издательской системы. Так, группа сотрудников отдела структурно-математической лингвистики Института языковедения им. А.А. Потебни АН УССР под руководством д.ф.н, Н.Ф. Клименко с 1988 г. работает над созданием морфемно-словообразовательного фонда украинского языка³. Разработаны макет и программные средства для автоматического построения частотно-валентного «Словаря морфем украинского языка»⁴. Ведутся исследования по автоматическому составлению словарей сочетаемости морфем, морфемных структур слов, гнездовых морфемных и словообразовательных словарей⁵.

Литература

1. Андрющенко В.М. Автоматизированные лексикографические системы // Теоретические и прикладные аспекты вычислительной лингвистики. – М., 1981. – С.71-91.

³ Докадніше про цей фонд див. у: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.41–50; Klymenko N.F., Karpilovs'ka E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – № 2. – P.113–131 (упоряд.).

⁴ «Словник афіксальних морфем української мови» (автори: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим) за редакцією Н.Ф. Клименко в електронній формі було укладено 1991 року; друком він побачив світ у Києві 1998 р. (упоряд.).

⁵ За майже чверть століття, що минула з часу написання цього аналітичного огляду, на основі комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови створено й видруковано такі праці Н.Ф. Клименко та її учнів: Н.Ф. Клименко «Як народжується слово» (К., 1991); Н.Ф. Клименко «Основи морфеміки сучасної української мови» (К., 1998, 2000); Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (К., 1998); Є.А. Карпіловська «Кореневий гніздовий словник української мови» (К., 2002), Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» (К., 2005) та ін. Див. докладніший список праць Н.Ф. Клименко з цієї проблематики в: Ніна Федорівна Клименко / Серія «Біобібліографія вчених України» (К., 2009), а також список праць Н.Ф.Клименко у цій книзі (упоряд.).

2. Андрющенко В.М. Концепция и архитектура Машинного фонда русского языка // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. – С. 26-44.
3. Андрющенко В.М. Машинный фонд русского языка: постановка задачи и практические шаги // Вопр. языкознания. – 1985. – № 2. – С. 54-64.
4. Берков В.П. Слово в двуязычном словаре. – Таллинн: Валгус, 1977.
5. Гинзбург Е.Л., Пробст М.А., Рукавишников С.М. Машинная версия словаря как модель словарного состава языка и режимы ее использования // Сочетание лингвистической и внелингвистической информации а автоматическом словаре. – Ереван 1987. – С.52-53.
6. Городецкий Б.Ю. К созданию Машинного фонда русского языка (определение, применения, актуальные проблемы) // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. – С. 44-57.
7. Зиман Ю.Л., Егорова Е.В. Использование ЦВМ для автоматизации, составления и редактирования словарей // Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике. Предварительные публикации. – М., 1977. – Вып. 98.
8. Казакевич О.А. Автоматизация лексикографических работ: Автоматические словари // Научно-техническая информация. Сер.2. – 1985. – № 9. – С. 25-29.
9. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
10. Караулов Ю.Н. Основные направления использования ЭВМ в лексикографии // Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ. – М.: Наука, 1982. – С.5-39.
11. Колодяжная Л.И. Возможности автоматического исследования филологического словаря на основе его машинной версии // Сочетание лингвистической и внелингвистической информации а автоматическом словаре. – Ереван 1987. – С. 156-158.
12. Марчук Ю.Н. Вычислительная лингвистика. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976.
13. Марчук Ю.Н. Методы моделирования перевода. – М.: Наука, 1985.
14. Марчук Ю.Н. Проблемы машинного перевода. – М.: Наука, 1983.
15. Пещак М.М. Некоторые вопросы искусственного интеллекта и естественный язык // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1980. – Вып.8. – С. 86-93.
16. Рогожникова Р.П. Сводный словник словарей и словоуказатели в словарной работе // Теория и практика современной лексикографии. – Л., 1984. – С. 57-76.
17. Розенцвейг В.Ю. Опыт создания национальных лексикографических служб за рубежом // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. – С. 75-84.
18. Убин И.И. К вопросу о представлении многоязычной лексики в автоматических словарях // Лингвистическое исследование коммуникативных единиц. – Минск: Вышэйш.школа, 1983. – С. 198-202.
19. Убин И.И. Место автоматических словарей в системе переводческого обслуживания и их основные свойства // Междунар. семинар по маш. переводу. – М., 1984. – С. 230-234.
20. Убин И.И. Некоторые аспекты построения автоматических словарей // Fremdsprachen. – 1985. – № 5. – С. 159-165.

-
21. Убин И.И. Общие принципы построения и использования автоматического словаря MULTILEX // Вычислительная лингвистика. – М., 1982. – С. 120-131.
 22. Убин И.И. Перевод с помощью ЭВМ: Обзорная информация. – М.: ВЦП, 1986. – № 11.
 23. Dubuc R. TERMIUM System Description // META. – 1972. – Vol.17. – № 4. – P.200-329.
 24. Edmundson N.P., Epstein M.N. Research on synonymy and antonymy: a model and its representation // Papers in computational linguistics. – Budapest. – 1976. – P. 35-45.
 25. Krollmann F. Computer aids to translation // META. – 1981. – Vol. 26. – № 1. – P. 85-94.
 26. Schulz J. Terminology Data Bank for Translators (TEAM) // META. – 1980. – Vol. 25. – № 2. – P. 211-229.

Построение тезауруса с помощью ЭВМ¹

В 1980 г. опубликован «Частотный словарь семантических множителей русского языка» (ЧССМРЯ), в 1982 – «Русский семантический словарь» (РСС). Обе эти работы тесно связаны между собой. В первой осуществлена задача автоматического анализа метаязыка толкового словаря. Результаты ее стали основой создания идеографического словаря нового типа. Изучение дефиниций слова в толковых словарях позволило, с одной стороны, осуществить инвентаризацию семантических множителей русского языка, с другой, – сделать эти инвентари предметом не только научного анализа, решающего проблемы построения семантической системы языка по дефинициям словарей, но и частью создания тезауруса (РСС), составленного с помощью ЭВМ. Словари такого типа позволили раскрыть сущность многих основных отличительных черт метаязыка словаря по сравнению с обычным русским языком. Названная проблема начала решаться в лингвистике в начале шестидесятых годов, когда были применены алгоритмические процедуры анализа толкований в терминологических словарях, которые сделали возможным построение жесткой иерархической системы понятий в некоторых терминосистемах (Скороходько 1965: 93-97). Изучение словарей этого типа привело к построению семантических сетей, позволяющих определять парадигматические классы лексических единиц, устанавливать не только семантические связи между словами, но и системный их вес. В работах Э.Ф. Скороходько принят постулат о наличии связи между словами, если одно слово используется непосредственно для толкования другого. Системный вес связей единицы показывает общее число слов, непосредственно или косвенно использованных для объяснения данного слова или определяемых через него (Скороходько 1974; Скороходько 1983).

Обобщение наблюдений над метаязыком толковых словарей привело ученых к выводу о том, что существуют значительные отличия метаязыка толкового словаря от естественного языка (Бабкин 1977: 21) и что метаязыки нетерминологических словарей не поддаются алгоритмам с жестким логическим и синтаксическим анализом (Шайкевич 1985: 12). Была выдвинута гипотеза об определении смысловой близости слов через сравнение их толкований и о возможности построения словаря нового типа вследствие этих сравнений (Караулов 1976: 181-189; Караулов 1982:

¹ Уперше опубліковано в: Український семантичний словарь. Проспект / М.М. Пещак, Н.Ф. Клименко, Е.А. Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81-89.

47). ЧССМРЯ реализует гипотезу. Это «не просто словарь семантических множителей, но и определенный метаязык, надстроенный над первичным метаязыком дефиниций толкового словаря (этот вторичный метаязык включает правила построения единиц с помощью операций над словами из первичных дефиниций, а также правила кодирования дефиниции в целом)» (Городецкий 1983: 136).

В ЧССМРЯ представлены четыре лексико-семантических инвентаря единиц. Два первых (частотный словник семантических множителей и алфавитно-частотный словник множителей) составляют основной корпус словаря. Два других (алфавитный каталог дескрипторов тезауруса русского литературного языка и систематический каталог дескрипторов) являются приложением к словарю и дают возможность получить информацию о заглавных единицах будущего тезауруса, реализованного в РСС.

Основной единицей корпуса ЧССМРЯ является семантический множитель. Во вступительной статье к словарю «Истоки словаря, его назначение и правила пользования им» семантические множители определяются как «полнозначные слова, использованные в правой части толкового словаря» (Караулов 1980: 6). В корпусе словаря семантические множители характеризуются с точки зрения частоты использования в дефинициях дескрипторов и единиц словника, содержащего исходные слова, которые подлежат распределению по общему дескриптору, «идее», и образуют вместе с ним определенные семантические поля.

Статья словаря обладает четырехзонной структурой: порядковый номер, частота семантических множителей на массиве дескрипторов, их частота на массиве словника, буквенная запись семантических множителей как некоторой квазиосновы.

Семантические множители устанавливаются по дефинициям двух толковых словарей – С.И. Ожегова (1972) и Д.Н. Ушакова (1934-1940). ЧССМРЯ, хотя и является самостоятельным словарем, подчинен идее построения идеографического словаря – тезауруса с помощью ЭВМ. Он составляет его основу: «Частотный словарь является одним из результатов и одновременно одним из инструментов построения этого тезауруса» (Караулов 1980: 6). Единая методика лежит в основе построения двух словарей, анализа дефиниций дескрипторов и единиц словника, установления семантических связей между словами по общности семантических множителей.

Первоначально формируются два массива исходных данных: каталог дескрипторов и список слов, подлежащих распределению по дескрипторам. Первый получен методом компиляции классификационных схем наиболее крупных идеографических словарей разных языков и является синоптической схемой русского тезауруса. Данная схема относится к системе, «в определенной мере отражающей основные фрагменты объективного мира, знания о котором не только зафиксированы в подязыке той или иной научной дисциплины, но и составили часть корпуса общенаучной терминологии литературного русского языка. Поэтому схема является необходимым компонентом при разработке семантических кодов для представления связей между дескрипторами в литературном языке. Прежде всего она нацелена на систематическое выявление элементарных понятий этого семантического кода, в результате логического умножения которых можно образовать

все остальные понятия» (Анализ метаязыка словаря... 1982: 46). Система эта в опубликованном варианте тезауруса русского языка не нашла полного воплощения как иерархически упорядоченная связь между дескрипторами, преломленная также через связи лексических значений слов.

Составители ЧССМРЯ и РСС анализируют систему понятий как один из входов в тезаурус, соответствующий одной из четырех существующих разновидностей семантического представления лексики от концепта к концепту, от одного понятия к другому, и трудности, связанные с распределением дескрипторов по областям этой схемы (Анализ метаязыка словаря... 1982: 42). Всего отобрано более 1600 слов, являющихся наименованиями дескрипторов, распределенных по 38 областям. Впоследствии в РСС дескрипторы распределяются по 55 областям. По словнику толкового словаря русского языка для иностранцев (1978), а также по материалам других словарей интуитивно подобраны слова, семантически связанные с дескрипторами. Их около 11 тыс. Далее предметом анализа становятся дефиниции этих слов, данные в словаре С.И. Ожегова. У многозначных слов, как правило, рассматривалось только первое, основное значение, которое при необходимости углублялось и расширялось по нескольким словарям. При описании дескрипторов анализировались их дефиниции по словарям С.И. Ожегова, Д.Н. Ушакова, иногда привлекались материалы словаря В.И. Даля, синонимического и др. словарей. Отличие в описании дескрипторов и единиц словника объясняется различной нагрузкой двух названных массивов единиц при дальнейшем автоматическом конструировании тезауруса. Дефиниции исходных слов «сжимались» до обобщенного представления их лексического состава для дальнейшего сравнения с дескрипторами; дефиниции дескрипторов наполнялись максимально для более полного представления их семантических связей с единицами словника.

В работе над ЧССМРЯ и РСС авторы приняли положение: «Для фиксации связей двух входных слов достаточно констатации на выходе (в их дефинициях) хотя бы одного общего слова» (Караулов 1980: 6). То есть достаточно наличия у двух слов одного общего семантического множителя, чтобы признать их семантическую связь. Методика построения тезауруса с помощью ЭВМ направлена на то, чтобы выявить общие семантические множители у дескриптора и слова и на этой основе распределить единицы словника по семантическим полям. Машинная обработка лексического материала требовала такой формальной записи дефиниций, которая бы позволяла ЭВМ вести их сравнение. Для этого сформулированы правила кодирования семантических множителей и введена еще одна единица – «квазисоснова». Она не связана с морфемным членением слова, не является ни корнем, ни морфемой. «Это исключительно семантический идентификатор слова, его функция – быть единицей смысла, однозначным средством для опознания семантики слова» (Там же: 11). Квазисоснову получают, оставляя без изменения начало слова и усекая его правую часть в той мере, чтобы квазисоснова была достаточна для идентификации под одним множителем словоизменительных форм одного и того же слова, а также групп слов, объединенных как словообразовательные производные с общим корнем. Например:

гада	ть ние лка	поздр	авить авление
------	------------------	-------	------------------

При кодировании дефиниций слов не учитывался их синтаксис. Запись семантической информации дефиниций в терминах квазиоснов позволяет привести множители к сравняемому с помощью ЭВМ виду. По правилу «одинаковые семантические множители представляются один раз в дефиниции», повторяющиеся в ней множители сводятся к одному. Толкуемое слово вносится в свою дефиницию на правах семантического множителя. Из дефиниции исключаются «нулевые множители», к которым относятся слова широкой семантики типа *явление, совокупность, вещь, дело, место, величина, часть, человек, число*; грамматические слова, характеризующие способ действия (*повести – начать вести*), предлоги, союзы, местоимения (Там же). Во вступительной статье к словарю приводится список нулевых множителей, включающий более 150 единиц. Около половины из них – копулятивные глаголы типа *являться, становиться*. Таким образом в дефинициях словника происходит минимизация семантических множителей.

После кодирования двух исходных массивов по методике составления словаря получаем три массива данных: слова с их семантическими множителями, каталог дескрипторов со своими семантическими множителями и каталог квазиоснов – идентификаторов семантических множителей. Составление корпуса ЧССМРЯ после кодирования осуществляет машина. Она устанавливает количественные характеристики семантических множителей, упорядочивает их по частоте на массиве дескрипторов, готовит алфавитно-частотные списки множителей. Таким способом формируется исходный материал для автоматического составления тезауруса русского языка (РСС). Для его построения машина сравнивает по квазиосновам дескрипторы и единицы словника, при условии наличия у них общего семантического множителя относит последние к дескриптору. Так наполняется словарная статья дескриптора (его семантическое поле), которая затем подвергается дальнейшим преобразованиям (об этом далее). Как видим, методика составления ЧССМРЯ во многом отличается от методики составления обычных словарей, что продиктовано стремлением подвергнуть анализу лексикографический метаязык словаря, сделать объектом анализа его толкующую часть, раскрывающую лексическое значение слова. Если обычные словари дают, как правило, списки условных сокращений некоторых слов, то в данном словаре излагаются правила сокращения всех слов, входящих в дефиницию, к квазиосновам. Именно они составляют основную часть подготовки корпуса ЧССМРЯ.

Для правильного прочтения квазиоснов в словаре даются списки трудных для декодирования случаев, рекомендации по снятию омонимии, восстановлению полного слова по квазиоснове, учитывающие регулярные чередования, проверку на совпадение квазиосновы и полного слова и т.п.

Оценивая ЧССМРЯ с методологической точки зрения, Б.Ю. Городецкий подчеркивает важность приводимых в нем обобщенных сведений о словах, которые

встречаются в дефинициях, количественных индексов, характеризующих активность каждого данного семантического множителя в построении толкования, для получения новых теоретических выводов по семантической структуре языка (Городецкий 1983: 136). Ученый отмечает, что ввод в память машины дефиниций толкового словаря делает их обозримыми, доступными для обобщения и дальнейшего преобразования: «Вторичный инвентарь может быть полезен для десятков исследовательских задач. Он используется самим Ю.Н. Карауловым для измерения семантической связи между словами при построении тезауруса. Далее он может быть использован при создании новых словарей, новых дефиниций, при отборе словарей-минимумов для иностранцев (из него легко порождается 30 тыс. слов)» (Городецкий 1986: 49).

РСС опубликован с уточняющим подзаглавием «Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову». Оа является частью автоматизированной системы семантического анализа и построен на базе дефиниций толковых словарей русского языка, обработанных и обобщенных в ЧССМРЯ. По свидетельству авторов, данный словарь должен рассматриваться как продукт семантических преобразований, одна из частей системы, и относится к типу идеографических словарей или тезаурусов. «Его специфика состоит в том, что слова в словарной статье группируются вокруг некоторой идеи, или дескриптора, с которыми они связаны и смысл которых в какой-то степени раскрывают» (РСС 1982: 3). В этой публикации РСС реализовано два входа в словарь: понятийный, от дескриптора к слову, и изосемный, от семантики множителя (или «семь») к слову. Первый свойственен всем существующим идеографическим словарям. Второй является отличительной особенностью РСС, содержащего информацию о лексической семантике, «в том числе сведения о семантических множителях каждой единицы, их количестве и относительном «весе» в дефиниции, установленном с помощью показателей частоты» (РСС 1982: 3). В одной из рецензий на РСС отмечается, что в идеографических словарях, построенных по принципу «от понятия к слову», существует логический разрыв между их словниковой частью и статьями к ней. Он проявляется в отсутствии в таких словарях лексического значения, «которое находится между словом и понятием и обеспечивает им системно отрегулированные взаимоотношения, в них представлено лишь соотношение понятия и обозначающих, называющих его слов» (Пещак 1984: 74). РСС составлен таким образом, чтобы преодолеть разрыв между понятием и словом. Связь между ними устанавливается по общим элементам лексического значения – семантическим множителям. После получения «Частотного словаря семантических множителей» построение тезауруса происходит по модели связности единиц, которая позволяет учитывать частоту семантических множителей, располагая их по весу в дефинициях и определяя среди них доминирующие и второстепенные. В работах, описывающих методику составления РСС, детально проанализированы селективные критерии, позволяющие уточнить связь значений слов и дескрипторов (см., напр., Караулов 1980: 22-30; Анализ метаязыка словаря...: 50-55).

При этом закодированные слова словника не сравнивались между собой парно. Сопоставляются только дефиниции 1564 слов-дескрипторов, закодированные как квазиосновы, и исходных слов словника.

При построении тезауруса составители пришли к выводу о том, что начальный принцип «если есть общий семантический множитель у двух слов, то между ними существует семантическая связь» не позволяет последовательно и непротиворечиво сгруппировать слова, близкие по семантике из-за расплывчатости понятия «семантическая связь» (Анализ метаязыка словаря...: 50). С этой целью эмпирически была найдена пороговая частота множителя, определяющая связь значений.

В качестве критерия был принят показатель частоты множителя на массиве дескрипторов ≤ 6 «меньше или равен шести» (Караулов 1981: 259-270). После распределения слов по дескрипторам, которое основывалось на принципе равносемности («если есть общий множитель, то есть семантическая связь»), проводилось уточнение распределения по трем направлениям: «этап учета числа совпадающих множителей, этап учета частоты встречаемости множителя на массиве дескрипторов и этап соединения числа совпадений с показателем частотности совпадающих множителей» (Анализ метаязыка словаря...: 66).

Результатом применения этой методики явился РСС, в котором – 1564 дескриптора. В статьях заглавных единиц, упорядоченных по алфавиту, с помощью машины распределено свыше 7000 слов.

Словарная статья РСС состоит из трех частей:

I. 35 бдительность

II. семантические множители: 1. бди – 1, 2. настор – 2, 3. неосл – 2, 4. тща – 5. след – 8. 6. охран – 10. 7. постоян – 10. 8. вним – 16

III. число слов, включенных в статью дескриптора, – 9

аккуратный 8 * 4

наблюдать 6 * 5, 8

сторожить 8 * 5, 6

бдительность 5 * 1, 2, 3, 7, 8

напряженный 13 * 3, 8

тщательный 4 * 4

выписать 15 * 4

разработать 12 * 4

чистый 26 * 4

Первая часть содержит заглавное слово – дескриптор и начинается его цифровым кодом. Во второй перечислены семантические множители дескриптора, упорядоченные по возрастанию частоты использования их на массиве дескрипторов и выражающие лексическое значение дескриптора. Третья часть содержит стандартное для всех единиц заглавие: число слов, включенных в статью дескриптора, составляющих его семантическое поле. Каждое слово в ней снабжено цифровыми пометами. Первая цифра, до звездочки в этой части, показывает количество семантических множителей у слова, включенного в статью дескриптора. Другие, после звездочки, – номера совпадающих семантических множителей у каждого слова и

дескриптора, которые одновременно указывают на общие элементы значения. Как видим, переход от дескриптора к словам здесь осуществляется через семантические множители, закодированные квазиосновами и передающие элементы лексического значения слов, связанных с дескриптором. В лингвистической литературе РСС оценен как новый шаг в лексикографии, в частности, в тезаурусостроении (см., напр., Шайкевич 1985: 12-19, Городецкий 1983: 136-140, Пешак 1984: 75). В то же время в его адрес высказаны критические замечания (Дерягин 1983). В книге «Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ» сами составители РСС четко указали на наиболее трудные места экспериментального изучения семантики. К основным Ю.Н.Караулов относит неоднородность и неабсолютность понятия «семантическая связь», обладающего многоступенчатой и спектральной структурой (Анализ метаязыка словаря...: 57), скрытую неопределенность множителя, усредненность квазиоснов, ассоциируемых с многими словами и многими их значениями.

Другие ученые отмечают, что причиной таких неадекватностей является также то, что в тезаурусе в должной мере не представлена полисемия. «В корпусе тезауруса в качестве центра смысловых связей обычно выступает словозначение, а не слово в совокупности своих значений» (Шайкевич 1985: 15). Возможным источником ошибок является неразличение разных значений в структуре семантемы полисемичного слова, а также отсутствие привязанности семантического множителя к тому или иному его значению (Там же: 46). Возражение вызывает слишком категоричное подчеркивание элементарности и универсальности семантических множителей, утверждение о семантической опустошенности «нулевых» семантических множителей², которые скорее всего должны называться избыточными (Городецкий 1983: 138).

В то же время ясно, что подготовка и составление с помощью ЭВМ «Частотного словаря семантических множителей русского языка» и «Русского семантического словаря» являются новым важным шагом в теории и практике лексикографии. Осмысление их основ привело к теории лингвистического конструирования, созданию новых типов словарей, методам экспериментального изучения семантики, результатом чего является вывод о возможности «построить полноценную семантическую цепь даже без синтаксического анализа исходных толкований» (Шайкевич 1985: 8). С изданием этих словарей открылись новые горизонты в изучении лексикографических метаязыков, статистической семантики, теории семантических расстояний (Городецкий 1983: 137), была доказана возможность автоматизации лексикографических работ и лингвистических исследований по лексикологии.

Литература

1. Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ. – М.: Наука, 1982.
2. Бабкин А.М. Слово в контексте и в словаре // Современная русская лексикография. 1976. – Л.: Наука, 1977. – С. 25-33.
3. Городецкий Б.Ю. [Рецензия] // Вопр. языкознания. – 1983. – № 6. – 136-140. – Рец. на кн.: Караулов Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка.

4. Городецкий Б.Ю. К созданию Машинного фонда русского языка (определение, применения, актуальные проблемы) // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М.: Наука, 1986. – С. 44-57.
5. Дерягин В. Учить ли ЭВМ писать с ошибками? // Правда. – 1983. – 23 сент.
6. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
7. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976.
8. Караулов Ю.Н. Основные направления использования ЭВМ в лексикографии // Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ. – М.: Наука, 1982. – С. 5-39.
9. Караулов Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка. – М.: Наука, 1980.
10. Пещак М.М. [Рецензия] // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С.74-75. – Рец. на кн.: Русский семантический словарь.
11. Русский семантический словарь. – М.:Наука, 1982.
12. Скороходько Э.Ф. Лингвистические проблемы обработки текстов в автоматизированных информационно-поисковых системах // Вопр. информационной теории и практики. – М., 1974. – № 25. – С.17-20.
13. Скороходько Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработки текста. – К.: Наук. думка, 1983.
14. Скороходько Э.Ф. Форма и содержание определений в толковых словарях // Филол.науки. – 1965. – № 1. – С. 97-107.
15. Шайкевич А.Я. Об автоматическом построении тезауруса на основе толковых словарей // Науч.-техн. информация. Сер.2. – 1985. – № 4. – С.12-19.

Потенциальные и реализованные слова¹

Обнаружение соотношения реализованного и потенциального в словообразовании связывается преимущественно с осмыслением фактов появления новых слов. Одни ученые исследуют его путем определения отношений между словами реальными, существующими в языке как готовые лексические единицы, и словами, которые могут быть образованы по словообразовательным моделям языка в речи. Такое толкование потенциальных слов у Г.О. Винокура, В.Н. Хохлачевой, Е.А. Земской, Н.И. Фельдман [5: 15; 20: 167; 7: 227-240; 18: 66]. По мнению А.И. Смирницкого, потенциальные слова – это и слова, которые могут быть образованы, и слова, которые существуют в речи, но еще не вошли в язык [14: 13, 17-18]. Этой концепции придерживается также Э. Ханпира [19: 154].

Существует, однако, и другой путь поиска реализованного и потенциального в словообразовании, при котором используется математическая модель как основной метод изучения языкового материала. Любая лингвистическая модель указывает на те или иные возможности, она предусматривает что-то обязательное, некоторые запреты [22: 35]. Применение такой модели к исследованию словообразовательной системы языка помогает осветить вопрос о сосуществовании в ней слов реальных и потенциальных. Следуя принятой традиции, будем различать в дальнейшем изложении термины потенциальные и реальные слова при исследовании словообразовательной системы языка и ее обнаружения в речи. При описании словообразования, изучаемого с помощью математических моделей, употребляем термины осуществленные и возможные слова.

Последние (возможные единицы) подразделяются на неосуществленные, то есть такие, которые не осуществлены, не реализованы в речи под влиянием некоторых условий, и неосуществимые слова, то есть такие, которые под действием определенных языковых закономерностей не могут появиться в языке. Остановимся кратко на изложении основных результатов определения реального и потенциального в словообразовании в пределах обоих подходов.

При обнаружении реальных и потенциальных слов в аспекте соотношения языка – речи внимание лингвиста сосредоточено на формулировании четких правил использования инвентаря языковых единиц и тех ограничений, которые определяют, например, возможность соединения деривационных

¹ Уперше опубліковано в: Система и структура языка в свете марсистско-ленинской методологии. – К., 1982. – С. 129-146.

морфем с производящей основой. Только знание закономерностей сочетания морфем в пределах производного слова помогает ответить на вопрос, какие слова могут появиться в языке, то есть возможны в нем, каким из них будет отдаленно предпочтение, какие слова не могут появиться в языке в силу тех запретов и ограничений, которые накладывает язык на сочетаемость словообразовательных основ и аффиксов. Сошлемся в данном случае на результаты работы и примеры Е.А. Земской, которая формулирует пять видов ограничений, определяющих сочетаемость морфем в составе производного слова: 1) семантические; 2) формальные; 3) стилистические; 4) лексические; 5) словообразовательные [7: 194-207].

Семантические ограничения в сочетаемости морфем чаще всего относятся к сочетанию основ той или иной части речи и аффиксов. Так, суффиксы **-оват-**, **-ущ-**, **-енн-**, **-оньк-** обозначают степень проявления признака и могут сочетаться только с основами прилагательных (*буроватый, большущий, большенный, плохонький*). Эти слова засвидетельствованы словарями современного русского языка и существуют в нем. Такие слова, как *ясноватый, фиолетоватый, интеллектуаловатый, низенный, маленный*, отсутствуют в словарях. Одни из них могут появиться в речи, с увеличением частотности их употребления в ней они могут войти в состав словаря, поскольку соответствуют правилам сочетания основ и аффиксов в языке. Это можно сказать, например, о слове *ясноватый*. В русском языке практически от всех основ качественных прилагательных можно образовать слова с суффиксом **-оват-**. Другие слова типа *интеллектуаловатый* не могут появиться в языке, потому что суффикс **-оват-**, как правило, не присоединяется к основам прилагательных, обозначающих достоинства, совершенства, скорее всего он сочетается с основами прилагательных, передающих значение недостатка, изъяна и т.п. (например, *глуповатый*). Слова *низенный, маленный* не реализуются в языке в силу семантической закономерности, в соответствии с которой значения полноты, чрезмерности признака, окрашенные оттенком грубоватости, не могут проявляться у прилагательных, передающих признаки слабые, неполные (ср. *высоченный, широченный, толстенный* и *низенный, узенный, худенный*).

Формальные ограничения в сочетании морфем объясняются морфонологическими правилами. Так, суффикс **-ость** присоединяется к прилагательным с безударной флексией. Сам он всегда безударен, а присоединение его к прилагательным, у которых ударение падает на флексию, влечет изменение места ударения в производном слове. Русский язык избегает такого переноса ударения, поэтому образование существительных с суффиксом **-ость** от прилагательных *деловой, озорной, основной, типовой* представляет собой нереализованную возможность на фоне таких пар, как *цветной – цветность, слоговой – слоговость*.

Стилистические ограничения в сочетании морфем обусловлены стилистической несовместимостью морфем. Например, суффиксы **-ущ(ий)**, **-енн(ый)**, передающие значение большой степени проявления признака, тяготеют к основам прилагательных просторечного или разговорного характера (*вреднущий, жирнущий, толстенный*) и всячески избегают прилагательных книжного языка. Трудно представить осуществление таких слов в языке, как *сознательнущий* или *активенный*, в то же время нельзя отрицать возможность появления слов типа *прямущий, седующий*.

Лексические ограничения предусматривают расхождение между возможностями данного словообразовательного типа и лексическими нормами, регулирующими его реализацию, занятость данного «семантического места», омонимичное совпадение слов и т.д. Некоторые производные слова не могут появиться в языке потому, что в нем уже существует слово с омонимичным значением. Так, в русском языке отсутствует соотносительность некоторых существительных женского и мужского пола. Сравним регулярные пары *дояр* – *доярка*, *солист* – *солистка* и пары без корреляции рода *пилот* – *пилотка*, *матрос* – *матроска*, *штукатур* – *штукатурка*, *электрик* – *электричка*, *овчар* – *овчарка*. Существительные женского рода с суффиксом **-к(а)** – имена деятелей не могли в этом случае образоваться от существительных мужского рода со значением «имя деятеля», так как их место уже занято существительными с этим суффиксом, но с другими значениями: со значением «разновидность одежды», «название действия или используемого во время действия материала», «машина», «вид собак».

Некоторые основы не могут выступать в качестве производящих под влиянием словообразовательных ограничений. Так, от прилагательных с суффиксами **-оньк(ий)**, **-охоньк(ий)**, **-оват(ый)**, **-ущ(ий)** не образуются другие производные. Такие слова, как *желтоватость*, *желтователь* и другие подобные, возможны в языке, но не реализованы в нем.

Е.А. Земская называет слова, имеющиеся в языке в потенци, потенциальными, то есть такими, которые «произведены, но еще не закреплены традицией словоупотребления или могут быть произведены по образцу слов высокопродуктивных словообразовательных типов» [7: 218]. Среди таких слов встречаются существительные с префиксом **анти-** (*антидетектив*, *антиоригинальность*, *антироман*), глаголы с префиксами **до-** (*дооборудоваться*, *доподишить*), **от-** (*отцарствовать*, *отплакать*), прилагательные с префиксами **при-**, **над-**, **на-**, **после-** (*приречной*, *надмерзлотный*, *наспинный*, *послерассветный*). Они, как правило, обусловлены высокой системной продуктивностью словообразовательных типов. Некоторые новые слова появляются в речи вопреки законам действия словообразовательных типов, поэтому понятны они только в контексте, а необычность и новизна их ощущается носителями языка. Такие слова называются окказиональными (*разбукетиться*, *колхозиться*, *сиренинка*, *цветь*, *водь*, *морозь*, *стынь*, *седота*, *поэтодром*, *змеедром*). Сопоставляя потенциальные и окказиональные слова, Е.А. Земская отмечает, что слова обоих типов «представляют собой два полюса словообразования: первые являются реализацией законов словообразования, вторые – нарушением этих законов. Это – антиподы. Однако и те, и другие по существу демонстрируют возможности, заложенные в системе языка, только в первом случае это возможности, которые вот-вот станут реальностью, уже пробившие себе дорогу, а во втором случае – это возможности глубинные, лась изредка, с трудом выбивающиеся на поверхность» [7: 238].

Из приведенных определений потенциальных и окказиональных слов следует, что различие между ними основывается на разграничении возможностей, реальных для потенциальных абстрактных для окказиональных слов. Словообразование представляет такую область языка, в которой абстрактные и реальные

возможности тесно связаны между собой и переходят друг в друга. Особенно четко видны эти переходы при историческом изучении словообразовательных процессов. Так, если обратиться к анализу функционирования суффикса **-щик** в русском языке, то можно увидеть, как наличие или отсутствие некоторых необходимых условий влияло на реализацию тех или иных значений у производных с этим суффиксом. По свидетельству исследователей, суффикс **-щик** зафиксирован письменно в XIII в. [21: 131]. Он сформировался на почве восточнославянских языков и употреблялся сначала в письменно-книжном языке, затем расширил сферу своего употребления. К началу XIX в. имена с суффиксом **-щик** были объединены в три группы на основании следующих значений: 1) терминированные обозначения лиц по роду занятий или профессий (*загонщик, наборщик*); 2) по принадлежности лица к какой-либо социальной группе (*заемщик, неплательщик*); 3) по действию или способности лица к действию (*обманщик, спорщик*) [Там само: 131-137]. Реализация трех перечисленных значений у суффикса **-щик** зависела от многих условий. Так, слова первой группы могут соотноситься только с теми глаголами, которые называют профессиональное действие, или с некоторыми специализированными значениями многозначных глаголов (*наборщик, носильщик*). Это условие чаще всего и осуществляется при образовании существительных с суффиксом **-щик**, поэтому словообразовательная активность имен первой группы увеличивается. Количество их в современном русском литературном языке возрастает (*бурильщик, зарубщик, отбойщик, прослойщик, разборщик*). Если глаголы обозначают абстрактное действие, относящееся к психической или интеллектуальной деятельности, то от них существительные с суффиксом **-щик** не образуются. К основам таких глаголов присоединяется суффикс **-тель** (*преподаватель, учитель*). Потенциально пополнение третьей группы новыми существительными также возможно в языке, как и увеличение первой или второй. Однако эта возможность в современном языке остается абстрактной, для превращения ее в реальную возможность отсутствуют необходимые условия. Словообразование существительных третьей группы типа *выдумщик, спорщик* от середины XIX в. по направлению к современности сокращается. Такие слова образуют в современном русском литературном языке замкнутую лексическую группу эмоционально-оценочных обозначений лица.

Синхронное изучение словообразовательной системы языка также позволяет обнаружить превращение возможного в действительное, преобразование абстрактной (выражающей отсутствие в действительности каких-либо условий, порождающих некоторое явление) в реальную возможность (содержащую наличие необходимых условий, при которых она реализуется).

Такие данные о соотношении потенциалов и реализаций в системе словообразования получены при изучении сочетаемости единиц морфемного уровня сквозь призму вхождения морфемы в те или иные словообразовательные типы, которые избираются для анализа не произвольно, а в пределах одной словообразовательной категории.

Подобное исследование позволяет рассматривать сочетаемость с точки зрения возможностей объединения в одном словообразовательном типе морфем определенной семантики. Первоначальным условием данного анализа является

объединение словообразовательных типов по одинаковому мотивирующему слову. Тождество опорного, мотивирующего слова определяется по заданным семантическим признакам. Так, анализу подвергают словообразовательные типы, которые построены на основе соотношения мотивирующего слова (глагола, далее **V**) и словообразовательного аффикса, обозначающего имя деятеля: **V-щик**, **V-тор**, **V-тель**, **V-ант** (*формовщик, декоратор, читатель, оккупант*) [12: 31-76]. Следовательно, объединенные типы, имеющие общую семантику аффикса, будут отличаться семантическими признаками мотивирующего слова **V**. Такое объединение словообразовательных типов принято называть конфигурацией [8].

Для характеристики семантики опорного глагола выделены следующие значения: 1) грамматические: вид глагола – совершенный / несовершенный; 2) лексические: отвлеченное – конкретное действие; 3) стилистические: терминологическое – нетерминологическое; разговорное – книжное и т.д.

Таким образом, валентные свойства опорного слова толкуются как способность его выступать в определенном окружении, в данном случае – в окружении аффиксов, передающих словообразовательное значение «деятель». В результате такого исследования становится реальным изучение валентностей словообразовательных основ и аффиксов. Их интерпретируют как способность языковых единиц к сочетательным словообразовательным возможностям. Иными словами, исследователь анализирует словообразовательные потенции с точки зрения закономерностей сочетания морфем определенной семантики. Так, в современном русском языке суффиксы **-тель** и **-льщик**, **-щик** контрастируют между собой по сочетанию с глаголами совершенного вида. Если суффикс **-тель** свободно сочетается с глаголами совершенного вида (*освободить – освободитель, уплотнить – уплотнитель, укротить – укротитель, разъяснить – разъяснитель*), то для суффикса **-льщик** эта позиция исключается, он тяготеет к глаголам несовершенного вида (*коптить – коптильщик, мостить – мостильщик, нюхать – нюхальщик, таскать – таскальщик*). Отвлеченные глаголы потенциально могут производить существительные с суффиксом **-щик** с эмоционально-оценочным оттенком. Однако суффикс **-щик** избирает в качестве производящих преимущественно глаголы, обозначающие конкретное действие (*пикировщик, мостовщик, корректировщик*). Суффикс **-тель** сочетается с основами глаголов, обозначающих психическую, умственную деятельность, присоединяясь к которым он образует существительные – названия деятеля (*воспитатель, обожатель, проситель, читатель*). Образование существительных с этим суффиксом от глаголов конкретной семантики в русском языке является потенциально возможным, но редко осуществимым. Суффиксы **-щик**, **-льщик** контрастируют с суффиксом **-тор** по признаку производственное – непроизводственное занятие. Первые два оформляют существительные, обозначающие производственную деятельность людей (*дрессировщик, лепщик, ломщик, плавильщик, резальщик, чистильщик*). С помощью третьего образуются имена, передающие значение непроизводственных занятий людей (*агитатор, репетитор, узурпатор*). Знание сочетательных свойств данных суффиксов помогает предусмотреть потенциальные слова на **-льщик**, **-щик**, **-тор**, образование которых регулирует норма, традиция употребления.

Учет сочетаемости морфем определенной семантики в пределах одной словообразовательной категории помогает установить закономерности образования существительных, глаголов, прилагательных в одном языке, затем сравнивать систему словообразования этого языка с адекватной системой другого языка. А.В. Мамрак при исследовании закономерностей образования имен деятеля по указанным признакам в русском и украинском языках приходит к выводу, что в украинском языке сочетаемость глагольных основ и аффиксов, обозначающих деятеля, имеет более регулярный характер, чем в русском, то есть словообразовательные типы реализуются большим количеством слов. Так, глагольные основы совершенного вида в украинском языке с высокой регулярностью сочетаются с суффиксом **-ник** (*захисник, наставник, замовник, підсобник*), а основы несовершенного вида – с суффиксом **-дьяник** (*бомбардувальник, мовчальник, прядильник, крутильник*), то есть количество потенциальных существительных от указанных основ в украинском языке более ограничено, чем в русском. Суффикс **-льник** в украинском языке легко сочетается с основами иноязычного происхождения, он меньше подвержен стилистическим ограничениям, чем суффикс **-ач**, и поэтому широко употребляется для образования терминологической лексики (*калібрувальник, плюсувальник, рафінувальник*).

Аспект изучения сочетаемости морфем, учитывающей значение слов, словообразовательных компонентов слова, помогает обнаружить словообразовательные потенции в системе языка и показать влияние на осуществление языковых потенций нормы языка, закономерностей словоупотребления в речи, в тексте. Например, для суффикса **-льник** в украинском языке под давлением специальных текстов, насыщенных терминами, все чаще снимается ограничение, налагаемое механизмом регулирования длины слова. Если суффикс **-ник** тяготеет к усеченным основам, то суффикс **-льник** избирает даже «удлиненные» глагольные основы (ср. дублиеты *гартівник – гартувальник, будівник – будівельник*).

Интересную попытку обнаружения словообразовательных возможностей и сопоставления их с грамматическими потенциями находим у словацкой лингвистики К. Бузашишовой при сравнении словообразовательных и грамматических парадигм [23]. Для установления первых предложены следующие признаки: 1) принадлежность мотивирующего глагола к интенциональному типу (то есть оценка его способности вступать в синтаксические связи, организовывать предложения определенной структуры: с выраженным агентом – действием – пациентом, с выраженным действием и неразличающимися агентом и пациентом и т.д.); 2) наличие категориального значения из списка «участников» действия (участник действия понимается широко, им может быть и качество): деятель, орудие, результат, место действия, носитель признаков действия и др.; 3) семантические характеристики производных слов, то есть сопровождающие дифференциальные бинарные признаки: лимитированное / нелимитированное во времени действие, интенсифицированное / неинтенсифицированное действие, одушевленное / неодушевленное, конкретное / абстрактное и т.п. Исследовательница предполагает, что существует параллелизм между синтаксической структурой глагола и образованием слов от него. Так, от глаголов, управляющих прямым

винительным падежом, образуются существительные со значением результата действия (*ткать – ткань*). От глаголов, которые управляют творительным падежом, возникают существительные со значением орудий производства (*начинать – начинка*). Знание данных о том, может или не может глагол иметь при себе подлежащее, дополнение, обстоятельство, помогает определить возможность образования от него существительных со значением деятеля, места действия, различных объектов действия. К. Бузашишова подчеркивает, что «богатство словесных гнезд глаголов, и, таким образом, их словообразовательных возможностей, в значительной мере обусловлено интенцией глагольного действия основной глагольной лексемы, наиболее абстрактным способом отображающей семантику глагола» [23: 232].

Словообразовательная парадигма глагола формируется в зависимости от того, какие значения имеют образованные от него существительные. Набор этих значений как бы предопределен интенционным типом глагола, но осуществление этих предопределений зависит от многих факторов языка и речи (от конкретного лексического значения глагола, от возможности выразить данное значение не словообразовательным способом, а, например, сочетанием нескольких лексем или метафоризацией значения). Так, первый интенционный тип объединяет глаголы, которые передают выраженное действие агента (*бить, вязать, дуть, ломать, плести, сушить, резать*). У таких глаголов агент и пациент действия не тождественны. В словообразовательном плане выраженное действие агента обнаруживается в том, что подобные глаголы имеют разветвленные словообразовательные гнезда. Среди их производных встречаются названия объектов действия, а также дериваты с такими словообразовательными значениями, которые согласуются с выраженным действием, то есть существительные, обозначающие предметы, орудия действия, место и результат действия. Анализируя заполнение словообразовательной парадигмы у глаголов украинского языка типа *прясти, різати, ткати*, можно заметить закономерные пропуски, нереализованные отглагольные образования, характерные для всех глаголов этой парадигмы, например, отсутствие слов со значением объекта действия, опредмечивания качества действия, носителя качества действия. В то же время, сопоставляя производные от названных глаголов и изучая реализацию тех или иных значений, можно отметить наличие пустых клеток в парадигме, которые представляют ее нереализованные возможности. Так, отглагольным существительным, производным от *прясти, різати, ткати*, свойственны значения: деятель (*прядильщик, прядильница, пряха, різьбяр, різьбярка, різець₁* (майстер), *ткач, ткаля*); орудие действия (*прядка₁* (от *ткати* нет подобных образований), *різак, різалка, різець₂* (предмет)); действие (*прядення, прядіння, різь, різачка, різня, різання, різьба₁, різьбарство, ткання, ткацтво*); используемий при действии предмет (*прядка₂, пряжа, різалка, тканина*); результат действия (*прядиво, різь, різьба₂, відрізок, тканина*); место действия (*прядильня, різь (уст. відмежована ділянка поля), розріз* (от *ткати* нет образований с таким значением)); свойство действия (*прядений, прядильний, різаний, різучий, тканий*); опредмечивание качества действия (*прядильність*, от *різати, ткати* таких образований нет). Анализ показывает, что от глагола *ткати* не произво-

дятся существительные со значением орудия и места действия аффиксальным словообразовательным способом, это его потенциальные дериваты. Указанные значения реализуются в пределах словосочетаний, один из членов которых является производным от глагола *ткати* прилагательным: *ткацький верстат*, *ткацька майстерня*. Интересно отметить, что синонимичный ему глагол *прясти* имеет аффиксальные существительные с такими значениями (*прядка*, *прядильня*).

К.Бузашиова в результате анализа 1600 словообразовательных гнезд словацкого языка установила классы возможных дериватов. Так, у глаголов второго интенционального типа, которые называют одновременно и действие и пациента действия: *гуркотити* (производить гуркіт, грохот), *іскрити* (выдавать искру), *дзвонити* (издавать звон), в разряд потенциальных образований попадают существительные со значением деятеля.

Третий интенциональный тип объединяет непредметные глаголы движения, местопребывания. От них, как правило, не образуются дериваты со значением объекта, результата действия, материалов, используемых при действии (*бежати*, *плыти*, *сидети*).

Словообразовательные парадигмы менее симметричны, чем словоизменяемые. Отсюда следует, что им свойственны более частотные пропуски членов парадигмы, возможные дериваты, которые являются, с одной стороны, показателем гибкости этих парадигм, с другой – большей приспособленности их для передачи возникающих новых значений. Сравнивая ряды укр. *стінна газета – стінгазета – стіннівка*, *носова хустка – носовик*, *записна книжка – записник*; рус. *вечерняя газета – вечерка*, *читальный зал – читалка*, *зачетная книжка – зачетка*, можем отметить пуги реализации возможных аффиксальных дериватов, превращения их из потенциальных в реальные. Последнее зачастую зависит также от принадлежности слов к лексической парадигме. Она определяет и реализацию того или иного значения в производном слове.

Рассмотрим в данном случае соотношение возможных (диктуемых словообразовательной системой) и реализованных значений в словах *колун*, *лошадник* [13]. По своей морфемной структуре слово *колун* (глагольная основа + суффикс *-ун*) принадлежит к таким образованиям, которые могут иметь следующие значения: 1) лицо, которое совершит действие (*болтун*); 2) либо умеет совершать действие (*плясун*); 3) либо совершает действие больше обычной нормы. Однако *колун* обозначает орудие для совершения действия. Другие перечисленные значения в этом слове не реализованы под влиянием лексической парадигмы: место в лексической парадигме, которое могло бы быть занято словом *колун*, занято словом *дровосек* (ср. *тыльщик*).

Морфемная структура слова *лошадник* предсказывает значения: «лицо, занимающееся уходом», «помещение для содержания», либо то и другое, ср. *коровник*, *птичник*, *телятник*. Однако словарное его значение – «лицо, увлекающееся лошадьми». Причина такой реализации значений объясняется тем, что в лексической парадигме указанные значения реализованы словами *конюх* и *конюшня*. Сравнение словообразовательных и лексических парадигм позволило И.Г. Милославскому типизировать причины нереализации дериватов, которые могут отсутствовать либо из-за того, что отсутствуют сами реалии (помещение для содержания кошек), либо

из-за того, что эти реалии обозначаются иными корневыми лексемами *супруг* – *супруга* и *муж* – *жена*. Кроме того, заданные лексические различия могут вообще не выражаться в структуре слова, а выявляться лишь благодаря структуре парадигмы: *воспитатель* – *воспитанник*, *страхователь* – *страховщик* [13, 24].

Рассмотренные примеры свидетельствуют о том, что потенциальные словообразовательные дериваты устанавливаются в пределах основной единицы словообразования. Различия касаются того, какая единица счигается основной. Если такой единицей избирается словообразовательный тип (модель), во внимание принимается общность части речи производящих слов, общность словообразующего аффикса и словообразовательного значения производных слов. Отход от любого из этих компонентов разрушает данный словообразовательный тип (модель), ведет к образованию окказионального слова [6, 79]. Образование слов в соответствии с данным типом (моделью), которое имеет место в речи и не стало фактом языка, является частью проявлений языковых словообразовательных потенций, ср.: *надфонарный* (козырек), *подлестничное* (помещение), *беструбный* (корабль).

Если же основной единицей словообразования считается словообразовательное гнездо, языковые потенции и реализации определяются в пределах словообразовательных парадигм, устанавливается степень их симметричности, заполненности, а при сравнении с парадигмами слрвоизменительными и лексическими – причина незаполнения, нереализации тех или иных членов парадигмы и пути дальнейшего преобразования отношений между членами одной парадигмы.

Исследование словообразования с помощью математических моделей дает возможность ставить вопрос о потенциальных и реализованных словах в другом аспекте. Такое изучение проведено на основе аппликативной модели [10, 140-156; 15]. В ней различаются слова-генотипы и слова-фенотипы. Слова-генотипы – единицы уровня конструкторов. В модели они исчислены. Слова-фенотипы – слова реального языка, которыми интерпретируются объекты модели. Интерпретация модели в терминах украинского языка позволяет получить его слова-генотипы. Можно изучить, например, соотношение исчисленных по модели слов и слов украинского языка, которые ими описываются. На уровне модели словообразование толкуется как процесс порождения слова из простых элементарных единиц (корня и аффиксов). Задача исследователя состоит в том, чтобы раскрыть динамику образования слова, показать, какой оно степени производности, вследствие скольких словообразовательных тактов появляется слово на линейной оси, выяснить, какие единицы и в какой последовательности вступают во взаимоотношения между собой, создавая морфемную и словообразовательную структуру слова. В пределах модели любой корень, который с точки зрения понятий-конструкторов равен аморфному слову **0**, может входить в структуру любого теоретического слова. При интерпретации слов модели словами украинского языка мы решаем вопрос, все ли корни исследуемого языка реализуют все установленные словообразовательные структуры. Для эксперимента было отобрано 100 наиболее частотных корней современного украинского языка. С помощью модели выведены 349 формул словообразовательных структур слов в украинском языке, называемых еще словами-генотипами. Если бы все корни одинаково вхо-

дили во все эти структуры, мы бы получили для анализа 34 900 слов, то есть 349 структур, умноженных на 100 корней, давали бы словарь с таким количеством слов. Проверка реализации слов модели в словарях украинского языка показала, что осуществленных слов всего 14 706. Следовательно, среди производных от каждого корня встречаются слова, действительно существующие в языке (в данном случае в словарях), и теоретически возможные, то есть такие, которые исчислены по модели, могли быть образованы от этого корня путем присоединения некоторых аффиксов, но не зафиксированы в словаре. Эти слова назовем неосуществленными (далее – НС). Определение НС производилось в пределах некоторых словообразовательных парадигм одного гнезда, в которых слова располагались в зависимости от последовательности нарастания в слове аффиксов – от наиболее простых к наиболее сложным структурам (табл.5).

Такая организация материала исследования позволяет проследить, где прерываются наблюдаемые парадигмы, установить, не являются ли эти пропуски закономерностью, определить тенденции в соотношении реализованных и неосуществленных слов. Проведенный эксперимент показал, что все корни имеют нереализованные производные, им свойственно прерывание степеней усложнения словообразовательной структуры. В разряд неосуществленных слов попадают причастия на **-аний/-яний, -ений, -уваний/-юваний, -тий**, существительные на **-ання/-яння, -ття**. Например:

доглянути	доглянутий	доглянуття НС
частішати	частішаний НС	частішання
відразити	відразити	відраження НС
почастішати	почастішаний НС	почастішання

Существуют регулярные и нерегулярные отношения между словами в зависимости от конкретных аффиксов. Так, если есть причастия на **-ений**, то, как правило, есть и существительные на **-ення**:

дослідити	досліджений	дослідження
ознайомити	ознайомлений	ознайомлення

Таблица 5.

Соотношение неосуществленных
и реализованных слов от корня **слід-**

Аффикс	Реализованные и неосуществленные слова		
	дослід	обслід	наслід НС
-#	дослід	обслід	наслід НС
-ов-ий	дослідовий НС	обслідовий НС	наслідовий НС
-н-ий	дослідний	обслідний НС	наслідний НС
-н-ик	дослідник	обслідник	наслідник
-н-иц-я	дослідниця	обслідниця	наслідниця
-н-ик+ськ-ий	дослідницький	обслідницький	наслідницький НС
-н-ик+ств-о	дослідництво	обслідництво НС	наслідництво НС

Существительные же на **-ання/-яння, -ування/-ювання** образуются при отсутствии причастий на **-аний/-яний, -уваний/-юваний**:

пересихати	пересиханий НС	пересихання
товаришувати	товаришуваний НС	товаришування

В результате анализа установлены классы неосуществленных слов, которые могут быть семантически интерпретированы как:

а) абстрактные существительные на **-ння, -ство, -ття** (*вручительство, зазнаття, засідательство, позаписування* – все НС); б) пассивные причастия прошедшего времени (*голозуваний, зважаний поплаканий* – НС); в) относительные прилагательные на **-ський** (*вручительський, переписувацький* – НС); г) существительные женского рода со значением лица (*західниця, описувачка, ходебиця* – НС).

Наличие классов неосуществленных слов в исследуемой словообразовательной системе свидетельствует о специфической организации единиц в ней, о такой сетке отношений между ними, которая позволяет переход, перераспределение единиц между классами в системе одного исторического среза и, следовательно, обеспечивает дальнейшее развитие ее. Можно предположить, что неосуществленные слова составляют тот резерв, за счет которого словообразовательная система будет развиваться, или же они могли быть реализованными в словообразовательной системе другого исторического среза и отброшены языком в процессе его развития. Для ответа на последний вопрос необходимо провести исследование словообразовательной системы украинского языка, изучив множество ее состояний, которые следуют во времени один за другим и определяют поведение системы [9, 192]. Описание и исследование системы словообразования на протяжении нескольких периодов ее развития по одной методике показало бы, как именно изменялось соотношение реализованных и неосуществленных слов. Небольшой исторический экскурс убеждает в том, что слова, невозможные для исследуемой нами словообразовательной системы, были реальными и встречаются в словаре П.П. Белецкого-Носенко [4]. Среди них назовем: *бидашний, вводчий, водатырь, водатырка, выступокъ, вызнавецъ, датокъ, невага, незвага, наслидовець, писуля, синильниця*.

Итак, исследованная словообразовательная система свидетельствует о наличии в ней незаполненных клеток. Анализ реализованных и неосуществленных слов по модели позволяет характеризовать соотношение между ними в пределах языка, языковой системы, а не с точки зрения противопоставления языка – речи, нормы – узуального употребления. Наличие неосуществленных слов в словообразовательной системе языка – такое же закономерное явление, как существование незаполненных элементов в фонологической или синтаксической системе языка. В этом обнаруживается избыточность языка, которая обеспечивает его существование, функционирование и развитие.

Построение потенциальных объектов в модели и интерпретации их через объекты естественного языка имеют эвристическую силу, поскольку позволяют обнаружить некоторые абстрактные возможности. Проверка осуществимости

этих возможностей при сопоставлении их с объектами языка помогает раскрыть такие черты морфемной или словообразовательной структуры, которые не были установлены другими методами. Например, в модели принято предположение, что процесс порождения слов длится бесконечно. Его можно интерпретировать как возможность основы каждого конкретного языка к бесконечной производности, к бесконечному осложнению аффиксами. Интуитивно мы предполагаем, что нарастание аффиксов в слове имеет все же некоторые пределы. Аппликативная модель, превратив структуру слова в объект изучения, помогла языковедам сделать выводы о пределах осложнения морфемной структуры слова, о закономерностях нарастания морфем. Оказалось, что максимальное количество морфем в слове современного украинского языка равно 12: *оподатковування, оподатковуваний, переустатковування*. Слова с большим количеством морфем возможны в языке, но таких слов мы не встречаем среди реализованных в словаре или в тексте. Наблюдается закономерность: чем больше морфем в слове, тем реже оно встречается в словаре. В шеститомном Украинско-русском словаре [17] слова с 9-12 морфемами не составляют и одного процента. В нем преобладают слова средней длины, с количеством морфем, которое колеблется в интервале 4-6. 75 % исследованных нами слов состоят из четырех-шести морфем. Речь накладывает свои ограничения на употребление длинных слов. В современной украинской художественной прозе наиболее частотны трех-четырёхморфемные слова [11]. Таких длинных слов, как *посмішковуватися, роззнайомлюватися, зостановлюватися*, мы не находим в списке высокочастотных единиц. Следовательно, сопоставляя потенциальные слова модели с реальными словами естественного языка, можно определить тем самым языковые возможности. При сравнении слов языка (из словаря) с их употреблением в речи обнаруживаем реализацию языковых потенциалов в тексте. В приведенных выше примерах показаны свойства морфемной структуры слов языка и указаны те границы нарастания морфем в слове, за пределами которых начинаются возможные, но не реализованные на словообразовательном уровне структуры. Опасный эксперимент можно конкретизировать, поставив перед собой цель определить границы нарастания префиксов в слове. С решением этой задачи раскрываются такие особенности морфемной структуры слова, которые сближают ее со структурой предложения. Так, в анализируемых словах не встречается больше 4 префиксов: *поназдоганяти, поперерозподіляти*. В то же время в одном слове может быть использовано 7 суффиксов. Этот факт подтверждает высказанную в лингвистике мысль о том, что язык отдает предпочтение постпозиции элементов по сравнению с препозицией, что глубина регрессивных структур в языке ограничивается числом 4-5 в слове и предложении. Мы видим, что с помощью модели можно определить в языке свойства непосредственно не наблюдаемых объектов, например словообразовательных структур. Так, интерпретируя конструктивные объекты модели, ее слова через их аналогии в языке, можем установить и те ограничения, которые накладывает язык на сложность морфемной или словообразовательной структуры слова. Знание их помогает лингвисту постулировать существование возможных структур слов в языке, которые превышают пределы реализованных структур максимальной сложности. Напри-

мер, можно предположить появление в речи слов типа *по-по-на-з-до-ганяти* с пятью префиксами, однако окказиональность его, превышение некоторого порога максимальной сложности ощущается носителями языка и тем самым уменьшается степень возможности появления его в инвентаре единиц языка. Применение математических моделей к изучению словообразовательной системы языка помогло лингвистам определить ее как систему предпочтений, доказать, что и на этом уровне подтверждается правильность определения языка как кода с вероятностными ограничениями. Анализируемая система не столько называет некоторые возможности, дает предписания каких-то обязательных отношений, диктует запреты, сколько указывает, что является более предпочтительным. Такие свойства словообразовательной системы обнаружены при исследовании ее вероятностными методами [3].

С помощью этих методов были изучены, например, особенности образования названий жителей местности. В русском языке допускаются различные способы образования наименования жителей: *Москва – москвич, Англия – англичанин, Америка – американец, Польша – поляк, Ленинград – ленинградец, Киев – киевлянин*. Для описания способа образования названий жителей необходимо найти соответствующие признаки. За основу классификации можно было бы взять такие лингвистические признаки, которые помогли бы предсказать, когда к основе определенного типа присоединяется суффикс **-ец**, **-як**, **-ин** или **-ич**. Оказалось, что такого способа классификации названий местности нет. Каждая категория названий местности использует один из суффиксов для названия жителя.

При статистической оценке связи между основами и словообразовательными морфемами были установлены теоретические вероятности появления сочетаний таких объектов, то есть возможность каждой основы сочетаться с любым аффиксом, образующим название жителей. Проверка совпадения теоретических вероятностей анализируемых объектов с частотами появления их в тексте свидетельствует о том, что основы имен, принадлежащих к категории названий местности, отдают предпочтение отдельным (определенным) аффиксам. Например, от композитных существительных названия жителей образуются с помощью суффикса **-ец** (*Волгоград – волгоградец, Ворошиловград – ворошиловградец, Петроград – петроградец*). Некоторые морфологически простые слова образуют производные указанного типа, используя «усложненные» различными интерфиксами суффиксы **-ец**, **-ин** (*Африка – африк-ан-ец, Париж – париж-ан-ин, Черкасы – черкац-ан-ин*).

В описанном эксперименте была доказана зависимость вероятности реализации некоторого объекта в языке от его сложности: чем выше сложность его словообразовательной структуры, тем реже он реализуется в языке и употребляется в тексте. Названные модели, как показывают примеры, позволяют изучать соотношение потенциального и реализованного в языке точными методами.

Литература

1. Ленин В.И. Философские тетради. – М.: Политиздат, 1969. – (Полн. собр. соч. – Т. 29).
2. Ленин В.И. К вопросу о национальной полигике. М.: Политиздат, 1969. – Т. 25. – С. 64-72.

3. Арапов М.В., Шрейдер Ю.А. О законе распределения длин предложений в связном тексте. – Научн.-техн.информ. Сер.2, 1970. – № 3. – С. 11-15.
4. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1966.
5. Винокур Г.О. Маяковский – новатор языка. – М.: Сов. писатель, 1948.
6. Гимпелевич В.С. Заметки об окказиональном и потенциальном словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования. I. Ташкент, 1975. – С. 79-84. (Учен. зап. Ташкент. пед. ин-та. – Т. 143).
7. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973.
8. Зенков Г.С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе: Изд-во Киргиз. ун-та, 1969.
9. Клаус Г. Кибернетика и философия. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962.
10. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наук.думка, 1973.
11. Клименко Н.Ф. Словотворчі моделі сучасної української художньої прози // Структура мови і статистика мовлення. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 102-112.
12. Мамрак А.В. Закономерности образования имен деятеля в современном русском и украинском языке // Учен.зап. Кирг. ун-та, 1976. – С. 17-21.
13. Милоолавский И.Г. Многоморфемное слово, его лексическая парадигма и семантическая структура // Актуальные проблемы русского словообразования. I. Ташкент, 1975. – С. 21-24. (Учен. зап. Ташкент. пед. ин-та. – Т. 143).
14. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1956.
15. Соболева П.А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М.: МГПИИЯ, 1970.
16. Українсько-російський словник. – К.: Наук. думка, 1976.
17. Українсько-російський словник. – К.: Наук. думка, 1953-1963. – Т. 1-6.
18. Фельдман Н.И. Окказиональные слова и лексикография // Вопр. языкознания. – 1957. – № 4. – С. 64-74.
19. Ханпира Э. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного русского языка. М.: Наука, 1966. – С. 153-167.
20. Хохлачева В.Н. Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX в. (имена существительные) // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Т.5. – С. 15-27.
21. Хохлачева В.Н. К истории отглагольного словообразования существительных в русском литературном языке нового времени. – М.: Наука. 1969.
22. Шрейдер Ю.А. О понятии математическая модель языка // Математика и кибернетика. Сер.2, ,1971. – № 1.
23. Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974.

Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови¹

Питання сполучуваності афіксів (морфем) в українській мові мало досліджене, хоч його неминуче торкаються й ті дослідники, що розглядають проблему морфемної структури слова, й ті, які працюють над словотвором.

Для вивчення цього питання ми аналізували похідні ста вайчастотніших коренів сучасної української мови (близько 15 тисяч слів). Афікси, виділені у словах, визначалися за певними диференційними ознаками (ДО): суфікси – визначалися 1) за позиційною віддаленістю від кореня або 2) за здатністю закінчувати слово; префікси – 1) за позиційною віддаленістю від кореня і 2) за здатністю приєднувати до себе інші префікси.

Було встановлено, що за першою ДО (1) в українській мові виділяються суфікси, які: 1) стоять безпосередньо за коренем (позначимо їх як **K + S²** *плак-с-а, ви-крут-ас*; 2) можуть стояти лише за іншими суфіксами (**K + S + S³**): *прав-д-ув-и-й*; 3) стоять або безпосередньо за коренем, або за іншими суфіксами (**K + S / S + S³**): *по-сох-л-и-й, по-біл-і-л-и-й*.

За другою ДО (2) суфікси поділяються на такі, що 1) ніколи не закінчують слова (**S...**): *зел-ен-ес-еньк-и-й*; 2) завжди закінчують слово (**S#**): *стар-ість*; 3) можуть в одному випадку закінчувати слово, в іншому – стояти всередині його (**S... і #**): *крут-ій, крут-ій-ськ-и-й*.

Префікси за ДО (1) поділяються на такі, що: 1) стоять безпосередньо перед коренем (**P + K**)⁴: *уз-гляд-н-и-ти*; 2) можуть стояти або перед коренем або перед іншими префіксами: **P + K / P + K**⁵ *над-люд-ин-а, над-ви-роб-н-цтв-о*.

За другою ДО (2) префікси групуються у дві множинності:

1) ті, що не приєднують інших префіксів (**P-**): *нав-пере-ваг-и*;

2) ті, що приєднують інші префікси (**P+**): *о-хот-а, не-а-хот-а*.

На перетині згаданих ДО утворюються групи афіксів, як це показано на табл. 1 і 2, що відбивають аналіз афіксів за сукупністю ДО (табл. 1 – суфіксів, табл. 2 – префіксів).

¹ Уперше опубліковано в: Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 28-32.

² К – корінь.

³ S може означати один або кілька суфіксів. Підкреслюємо суфікс тієї множинності, яка нас цікавить.

⁴ P – префікс множинності, що аналізується.

⁵ P означає один або кілька префіксів.

Таблиця 1.

ДО (б)			
ДО (а)	S...	S#	S... i #
K + S	1	4	7
K + S + S	2	5	8
K + S / K + S + S	3	6	9

Таблиця 2.

ДО (б)		
ДО (а)	P+	P-
P + K	1	4
P + P + K	2	5
P + K / P + P + K	3	6

Як бачимо, після аналізу афіксів за сукупністю *ДО* можна виділити 9 груп суфіксів і 6 груп префіксів⁶ і вивести загальні закономірності комбінаторики афіксів:

1. У сучасній українській мові переважна більшість словотворчих афіксів може вільно пересуватися в слові (префікси – до, а суфікси – після кореня) і приєднувати до себе інші афікси.

2. Серед аналізованих слів у жодному не було більше 11 афіксів (4 префікси + корінь + 7 суфіксів) (можливо, обстеження більшої кількості слів внесе деякі корективи).

Далі афікси класифікувалися з погляду їх сполучуваності в словах. Оскільки виділених афіксів було 284, а слів, у яких вони використовуються, близько 15 тисяч, слід було сподіватися, що афікси об'єднуються в певні сталі єдності. Було помічено, що утворюються дво-, три- і чотиричленні сполучення суфіксів (префіксів), які повторюються в багатьох словах, зберігаючи сталий порядок слідування елементів. Називаючи ці єдності комплексами, наведемо такі їх приклади:

-н+ик	дослідник
-н+ик+ськ+ий	дослідницький ⁷
-ес+еньк+ий	малесенький
-ач+к-	дивачка
-у+ва-	допитувати
пере+ви-	перевиконувати

Характеризуючи сполучуваність афіксів, відзначимо, що кожен корінь має свій, властивий лише йому, візерунок поєднання суфіксів і префіксів у похідних

⁶ Детальна характеристика їх дається у першому розділі (§ 3) колективної монографії «Методи структурного дослідження мови», К. (друкується) (див.: Н.Ф. Клименко. Глибина слова сучасної української мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 23-29 – *упоряд.*).

⁷ Відрізок -ицьк- вважатимемо поєднанням двох суфіксів: ик + ськ.

від нього словах. Незважаючи на таку специфіку творення слів від кожного кореня, у сполучуваності афіксів є й спільні риси.

Внаслідок аналізу поєднуваності афіксів у словах різнокореневих і словах з однаковим коренем встановлено третю закономірність:

3. Послідовність приєднання афіксів у слові стала. Збільшення слова відбувається від кореня префіксально – «справа – наліво», суфіксально – «зліва – направо».

Порівняймо першу і третю закономірності.

Згідно з першою, більшість словотворчих афіксів української мови може вільно пересуватись у слові й приєднувати інші афікси. Згідно з третьою, порядок приєднання афіксів у словах сталий.

Виникає питання: як при сталому, порядку приєднання афіксів більшість з них може займати різні позиції в слові?

Для з'ясування цього питання звернімося до детальнішого аналізу сполучуваності суфіксів і префіксів.

Комбінаториці суфіксів властиві такі риси: 1) послідовність приєднання суфіксів до кореня, один до одного має спрямування «зліва – направо»; 2) в одному слові не може зустрітися більше двох однакових суфіксів або суфіксів-омонімів; 3) більшість суфіксів утворює сталі комплекси, перестановка елементів у яких неможлива.

Звичайно, ці положення можна прийняти із застереженнями й уточненнями.

Перший пункт слід доповнити: послідовність приєднання суфіксів до кореня й один до одного спрямована «зліва – направо» і має переважно асиметричний характер.

Таких випадків, як *на-ста-н-ов-н-и-й*, у мові не дуже багато. Тут спостерігається ніби симетричний комплекс. Аналіз показав, що це уявна симетрія. Уявність виникає через те, що ми маємо справу з начебто однаковими суфіксами. Насправді йдеться про суфікси-омоніми:

$$\begin{aligned} & \text{на-ста-н}_1\text{-ов-н}_2\text{-и-й} \quad (n_1 - R_1, n_2 - R_3) \text{ }^8 \\ & \quad \text{ста-н}_1\text{-ин-н}_2\text{-и-й} \\ & \quad \text{ста-н}_1\text{-ич-н}_2\text{-и-й} \\ & \text{с-по-ну-к}_1\text{-ач-к}_2\text{-а} \quad (k_1 - R_1, k_2 - R_2) \end{aligned}$$

Уточнімо поняття омонімії суфіксів. Будемо розглядати омонімію внутрішню [омонімія суфіксів у межах однієї частини мови: *страш-и-л-и-у* ($-i_1$ і $-i_2$ – дієслівні суфікси), $-i_1$ – словотворчий суфікс, $-i_2$ – словозмінний суфікс⁹] і омонімію зовнішню [суфікси, які використовуються різними частинами мови: *слід-к-у-вати* і *дум-к-а* (k_1 – суфікс дієслова, k_2 – суфікс іменника)]. У даному випадку ми торкатимемося омонімії суфіксів лише в плані комбінаторики афіксів.

⁸ R1 – множність афіксів дієслова, R2 – множність афіксів іменника, R3 – множність афіксів прикметника, R4 – множність афіксів прислівника; R – релятор, за термінологією С.К. Шаумяна (див.: «Структурная лингвистика», М., 1965).

⁹ Словозмінними називаємо ті суфікси, які творять парадигму слова.

Зауважимо, що як внутрішня, так і зовнішня омонімія веде до уявно симетричного способу приєднання суфіксів у слові. Наведімо приклади.

Внутрішня омонімія:

1) стар-ц-ю ₁ -ю ₂ сторож-и ₁ -л-и ₂ с-каз-о ₁ -н-у-л-о ₂	-ю₁ , -и₁ , -о₁ – словотворчі, а -ю₂ , -и₂ , -о₂ – словозмінні суфікси дієслова
2) знач-к ₁ -ист-к ₂ -а	-к₁ – суфікс іменників чоловічого роду, -к₂ – суфікс іменників жіночого роду.

У випадку 1) внутрішньої омонімії спостерігаються збіги словотворчих і словозмінних суфіксів; у випадку 2) – збіги словотворчих суфіксів однієї частини мови.

Зовнішня омонімія:

1) з-бир-а ₁ -льн-а ₂ прав-и ₁ -льн-и ₂ -й по-сір-і ₁ -л-і ₂	-а₁ , -и₁ , -і₁ – суфікси R₁ , а -а₂ , -и₂ , -і₂ – суфікси R₃
2) верш-и ₁ -тель-к-и ₂ за-сід-а ₁ -тель-к-а ₂	-а₁ , -и₁ – R₁ , -а₂ , -и₂ – R²

У наведених нами прикладах зовнішньої омонімії спостерігається збіг словотворчих, словозмінних суфіксів різних частин мови.

Уже йшлося про те, що більшість суфіксів, зберігаючи послідовність приєднання «зліва – направо» до кореня і один до одного, утворює сталі комплекси. У комплексах суфіксів не допускається перестановка елементів, але дозволяється при зберіганні порядку слідування суфіксів розбиття двох елементів третім, наприклад:

отоньк	от ^м оньк
роботонька	сиротинонька
отн	от ^м н
самотний	самотинний
овн	ов ^м н
верховний	верховинний
овк	ов ^м к
оркестровка	верховинка

При детальному аналізі виявилось, що інколи порядок слідування суфіксів, які були віднесені нами до комплексів, у небагатьох словах мінявся на обернений. Пор.:

ич + н	R₂ + R₃ <i>генет-ичн-и-й</i>
н + ич	R₃ + R₂ <i>по-серед-нич-а-ти</i>
ов + к	R₃ + R₂ <i>сід-л-овк-а</i>
к + ов	R₂ + R₃ <i>каз-ков-и-й</i>

Слід відрізняти малопоширене явище зміни порядку слідування суфіксів в одному комплексі від випадків, коли здається, що переставляються суфікси в одному комплексі, а фактично наявні два комплекси з омонімічними суфіксами (див. табл. 3).

Таблиця 3.

№	Комплекси	Релятори	Суфікси	Слова
1	ач + к1 к2 + ач	R2R2 R1R2	ач-ач-R2 к1-R2, к2-R1	гляд-ач+к-а спону-к+ач
2	ан + к1 + ов1 к2 + ов2 + ан	R3R2R3 R1R1R3	ан-ан-R3 к1-R2, к2-R1 ов1-R3, ов2-R1	садж-ан+к+ов-ий опосеред-к+ов+ан-ий
3	а1 + л л + а2	R2R2 R2R1	л-л-R2 а1-R2, а2-R1	одороб-а+л-о сід-л+а-ти
4	ів + к1 к2 + ів	R3R2 R2R3	ів-ів-R3 к1 – суфікс жін. роду, R2 к2 – суфікс чол. роду, R2	верх-ів+к-а бать-к+ів
5	ев + н1 н2 + ев	R3R3 R2R3	ев-ев-R3 н1-R3, н2-R2	плач-ев+н-ий поруч-н+ев-ий
6	ен1 + н н + ен2	R2R3 R3R3	н-н-R3 ен1-R2, ен2-R3	письм-ен+н-ий опосеред-н+ен-ий
7	л1 + ов1 ов2 + л2	R2R3 R1R1	ов1-R3, ов2-R1 л1-R2, л2-R1	сід-л+ов-ка зостан-ов+л-ювати
8	ов1 + н1 н2 + ов2	R3R3 R1R1	ов1-R3, ов2-R1 н1-R3, н2-R1	зміст-ов+н-ий розста-н+ов-ка
9	я1 + льн льн + я2	R1R3 R2R2	льн-льн-R3 я1-R1, я2-R2	справл-я+льн-ий прийма-льн+я

Як видно з табл. 3, комплекси 1, 3, 4, 5, 6, 9 – з одним спільним і двома омонімічними суфіксами; комплекси 7, 8 – двочленні, до складу яких входять лише суфікси-омоніми; комплекс 2 – тричленний, в якому один суфікс спільний, а чотири – омонімічні.

Отже, у всіх цих випадках ідеться про різні комплекси з притаманним кожному з них сталим порядком слідування суфіксів.

Дуже рідко трапляються поодинокі слова з двома однаковими суфіксами:

каз-к₁-ар-к₂-а (к₁-к₂ – суфікс іменників жін. роду – R₂);

ніск-ов₁-ик-ов₂-и-й (ов₁-ов₂ – R₃)

Проаналізувавши закономірності сполучуваності префіксів, можна встановити, що:

1) послідовність приєднання префіксів до кореня у словах має спрямування «справа – наліво»;

2) в одному слові не буває більше двох однакових префіксів (або префіксів-омонімів);

3) префікси, об'єднуючись у словах у двочленні комплекси, не можуть мінятися місцями відносно один одного.

Вкажемо на деякі відмінності комбінаторики суфіксів і префіксів.

Порядок слідування суфіксів у комплексах не змінюється, як правило, ні тоді, коли вони зустрічаються в словах з тим самим коренем, ні тоді, коли вони приєднуються до різних коренів. Наприклад:

переслід-у+ва-ти	дочит-у+ва-ти
обслід-у+ва-ти	допит-у+ва-ти
розслід-у+ва-ти	допис-у+ва-ти
	чит-ач+к-а
	догляд-ач+к-а
	спостеріг-ач+к-а

Лише у двох комплексах (**-овк-** і **-ичн-**), як указувалося вище, у словах з різними коренями порушується порядок слідування елементів.

На відміну від суфіксів спостерігається багато взаємообернених префіксальних двочленних комплексів у словах з різними коренями¹⁰. Зіставимо комплекси дієслівних префіксів:

до+ви	до+ви-конувати	на+по	на+по-лягати
ви+до	ви+до-бувати	по+на	по+на-ливати
до+по	до+по-відати	по+о	по+о-падати
по+до	по+до-ливати	о+по	о+по-відати
з+до	з+до-бути	по+пере	по+пере-бирати
до+з	до+з-волити	пере+по	пере+по-відати
ви+по	ви+по-відати	по+при	по+при-сідати
по+ви	по+ви-ливати	при+по	при+по-відати
від+по	від+по-відати	роз+по	роз+по-відати
по+від	по+від-різувати	по+роз	по+роз-сідатися

Частина комплексів з омонімічними префіксами відрізняється якраз порядком слідування своїх членів (табл. 4).

Таблиця 4.

Комплекси	Релятори	Префікси	Слова
від+про1 про2+від	R1R1 R1R1	від-від про1 – преф. дієсл. доконаного виду; про2 – преф. дієсл. недоконаного виду	від+про-ваджувати про+від-міняти

¹⁰ Ці комплекси ми вважаємо комплексами з однаковими префіксами через те, що нам не вдалося відшукати критеріїв розмежування префіксів, які входять до їх складу, як префіксів-омонімів.

з+на ₁ на ₂ +з	R1R1 R1R1	з-з, на ₁ – преф. дієсл. недоконаного виду; на ₂ – преф. дієсл. докони- ного виду	з+на-ходити на+з-бирати
за ₁ +по по+за ₂	R1R1 R1R1	по-по, за ₁ – преф. дієсл. докони- ного виду; за ₂ – преф. дієсл. недокони- ного виду	за+по-діяти по+за-ростати
ви ₁ +на на+ви ₂	R1R1 R1R1	на-на, ви ₁ – преф. дієсл. докони- ного виду; ви ₂ – преф. дієсл. недокони- ного виду	ви+на-йти на+ви-глядатися
під+по ₁ по ₂ +під	R1R1 R1R1	під-під, по ₁ – преф. дієсл. недокони- ного виду; по ₂ – преф. дієсл. докони- ного виду	під+по-магати по+під-бирати

У наведених прикладах має місце внутрішня омонімія, причому омонімами виступають префікси дієслова.

Існують і взаємообернені комплекси з префіксами різних частин мови (тобто зовнішня омонімія):

o_1 -хота ($o_1 - R_1$)	і	ne_1 -міч ($ne_1 - R_2$)
ne_1 - o_1 -хота ($ne_1 - R_2$)		o_2 - ne_1 -моцїти ($o_2 - R_1$)

Цікаво, що в словах з однаковим коренем майже немає взаємообернених префіксальних комплексів (ні з однаковими префіксами, ні з омонімічними). Серед усіх аналізованих слів винятком можуть бути:

- 1) по+на-сідати (**пона-** і **напо-** вважаються взаємооберненими дієслівними
на+по-сідати комплексами з однаковими префіксами);
(не- і **без-** – прикметникові префікси).
- без+не-винний
не+без-винний

Здатність двічі повторюватися в одному слові притаманна лише одному з усіх виділених 52 префіксів – префіксу **по-**:

- 1) по₂-по₁-вертати
по₂-по₁-ночіти
2) по-по-плакати
по-по-шукати
по-по-читати

У випадку 1) маємо: два омонімічні префікси: **по**₁ (префікс дієслова недокона-ного виду); **по**₂ (префікс дієслова докона-ного виду); у випадку 2) обидва **по**- однакові префікси (див. посилання 10).

Уточнивши деякі питання комбінаторики суфіксів і префіксів, третю закономірність можна сформулювати так:

зберігаючи сталу послідовність приєднання до кореня (префікси «справа – наліво») префікс ← **К**, суфікси «зліва – направо» **К** → суфікс), префікси і суфікси, об'єднуючись у комплекси, як правило, не допускають перестановки елементів.

Висновки, які випливають з цього, свідчать про взаємодію першої і третьої закономірностей.

Наслідком їхньої взаємодії є четверта закономірність (що сприймається як деяке обмеження): у слові не може бути більше двох омонімічних (або однакових) суфіксів (префіксів).

Варто підкреслити, що питання сполучуваності афіксів розглядалися нами в зв'язку із словотвором. Хоч деякі дослідники акцентували особливу увагу лише на необхідності розрізняти спосіб творення слова і морфологічну його будову¹¹, нам здається, що при морфематичному словотворі слід насамперед урахувати закономірності сполучуваності морфем у слові (які можуть бути виведені лише шляхом аналізу готових слів), щоб відповісти на питання, поставлене Л.В. Щербою, – «як можна робити нові слова?»¹².

Нові слова, всупереч закономірностям сполучуваності морфем, не створюються (у нас немає жодного слова, подібного до «читачкач». «змовницьковий»), а їхня будова певним чином зумовлена закономірностями сполучуваності морфем.

¹¹ Див.: Н.Д. Арутюнова. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М., 1961.

¹² Л.В. Щерба. Очередные проблемы языковедения // Известия АН СССР, ОЛЯ. – Т. IV. – Вып. V. – 1945. – С. 181.

Про невикористані можливості словотвору української мови¹

Слово *система* давно вже зустрічається в лінгвістичних працях, особливо останнім часом. Дослідники мови призвичаїлися до нього. Це стосується і розвідок, у яких розглядається словотвір української мови. Тут спостерігається і *словотвір у системі дієслова*², і *система словотвору як система систем*³ і т.ін. Слід зазначити, що розуміння системи часом різне, іноді прямо протилежне. У даному випадку система визначатиметься так, як у сучасних працях з філософії й кіберетики, тобто «...залежно від числа її елементів і характеру відношень, що їх зв'язують»⁴. Коли так розглядати систему, то необхідно спочатку чітко й однозначно встановити арсенал словотворчих афіксів, виявити ті відношення, які існують між словотворчими, морфемами, а тоді вже переходити до опису системи.

У деяких працях⁵ аналіз словотворчих афіксів ґрунтується на значеннєвій характеристиці, однак він має скоріше характер переліку, ніж пояснення того, чому ті ж самі суфікси, префікси з різними коренями поводяться по-різному. Виходить так, що ми навіть не знаємо, як саме вони сполучаються між собою і чи встановлюються тут якісь закономірності, здатні охопити достатню кількість матеріалу, чи кожен корінь з притаманним йому арсеналом афіксів уже слід розглядати як систему.

Постає також питання про реалізоване й потенційне в мов. Теоретичне твердження про те, що мова – це єдність реалізованого і потенційного, ми зустрічаємо в працях дослідників⁶, але ще немає таких праць, які б висвітлювали це питання на конкретному матеріалі української мови і її словотвору. Це пояснюється тим,

¹ Уперше опубліковано в: Мовознавчі студії. – К., 1968. – С. 10-20.

² С.П. Бевзенко. З історії словотвору дієслів української мови. – Наукові записки. – Т. XXXV. Мовознавство. – Ужгород, 1953. – С. 3-20.

³ І.І. Ковалик. Про деякі питання слов'янського словотвору. – К., 1958; його ж.: Вчення про словотвір. – Л., 1958.

⁴ Г. Клаус. Кибернетика и философия. – М., 1963. – С. 142.

⁵ Див.: Куро сучасної української літературної мови. – К., 1951. – Т. I; В.С. Ільїн. Префікси в сучасній українській мові. – К., 1963; Б.М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1948. – Т. I.

⁶ Див.: А.О. Білецький. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К., 1965. – С.23.

що немає досліджень, які б описували множину станів словотворчої системи української мови, котрі слідують у часі один за одним і визначають поведінку системи⁷.

Синхронний аналіз реалізованого і потенційного у словотворі дає можливість характеризувати відношення, що охоплюють елементи словотворчої системи сучасної української мови.

Отже, потрібно вирішити питання, як вивчати словотвір у синхронному плані і що є реалізованим і потенційним у словотворі. З метою вивчення словотворчої системи української мови строгими лінгвістичними методами скористаємося аналізом і інтерпретацією аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна⁸.

Це дає можливість оперувати однозначно визначеними поняттями і чітко розробленими правилами дослідження матеріалу. Детально не будемо зупинятися тут на питанні використання моделі для пояснення процесу творення слів: воно розглядалося в інших статтях⁹.

Нагадаємо лише – аналіз матеріалу відповідно до моделі розпочинається з того, що задаються списки коренів і списки афіксів, визначається клас коренів (цих класів чотири: клас еквівалентів іменника **N**, дієслова **V**, прикметника **A**, прислівника **D**); афікси розподіляються за реляторами класів; **R₁** – релятор дієслова, **R₂** – іменника, **R₃** – прикметника, **R₄** – прислівника; корені відображуються через релятори, внаслідок якого одержуємо **R**-образи, які інтерпретуються як слова і словоформи, похідні від цього кореня.

Слід зазначити, серед похідних кореня, котрі породжуються на кожному такті відображення, зустрічаються слова і словоформи, що дійсно існують у мові й теоретично можливі (тобто такі, які могли б бути утворені від цього кореня приєднанням певних афіксів, що допускаються після нього (перед ним), але не зафіксовані в сучасній українській мові). Назвемо їх 1) можливими, потенційними, але нездійсненими словами (МНС), 2) можливими, але нездійсненими формами (МНФ). Крім того, виділимо таку групу слів і форм, що будуть названі нездійсненими (НС і НФ). До них належать такі поєднання кореня з афіксами, які не допускаються закономірностями системи фонем, морфем тощо.

Матеріалом для дослідження були похідні від 60 коренів: **-багат-, -бач-, -бід-, -брид-, -бурк-, -вер-/вір-, -веред-, -верх-/верш-, -вид-, -ворот-, -гле-, -гля-, -гор-, -див-, -дій-, -др-, -дум-, -жи-, -зелен-, -зир-, -зір-, -зор-, -каз-/каж-, -кон-, -кой-, -круг-, -мов-, -пил-, -пильн-, -пис-, -плак-, -повст-, -поган-, -пред-, -регот-/регит-, -роб-, -род-, -син-, -сир-, -сік-, -сір-, -слід-, -смі-, -сох-/сх-, -стар-, -стеж-,**

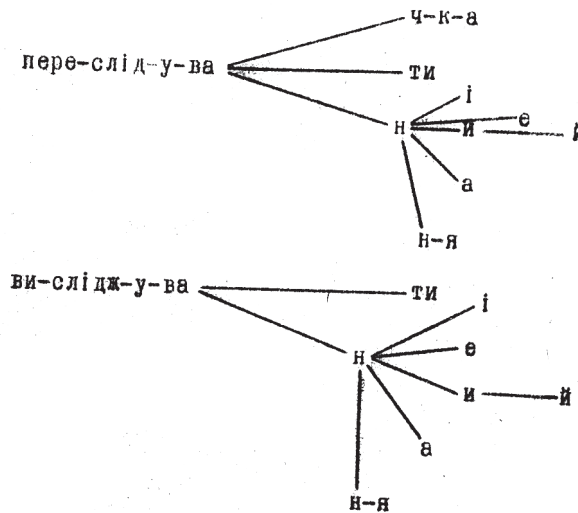
⁷ Г. Клаус дає таке визначення поведінки системи: «Множину станів системи, які йдуть у часі один за одним, ми назвали поведінкою системи». – Г. Клаус. Згад. праця. – С. 142.

⁸ С.К. Шаумян и П.А. Соболева. Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке. – М., 1963; С.К. Шаумян. Структурная лингвистика. – М., 1965; В.С. Перебийніс. Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжувальної моделі // Структурно-математична лінгвістика. – К., 1965. – С. 65-84.

⁹ Див.: В.С. Перебийніс. Згад. праця; Н.Ф. Клименко. Об изучении словообразовательных отношений в украинском языке // Автоматизация информационных работ и вопросы математической лингвистики. – К., 1967.

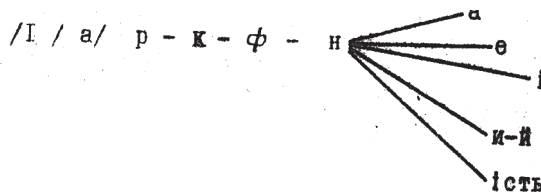
-стерег-/стеріг-, -страх-/страш-, -ступ-, -сух-/суш-, -так-, -твор-/твір-, -труд-, -хіт-, -хот-, -чат-, -чин-, -чу-

На кожному такті відображення цих коренів через релятори (нагадаємо: релятор – набір афіксів, властивих кожному з чотирьох класів слів) заповнювалися таблиці **R**-образів. Проводився аналіз одержаних **R**-образів. Серед них виділялися слова, зафіксовані картотекою Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР і 6-томним українсько-російським словником. Далі слова кожного кореня групувалися в ряди. Об'єднання слів у групи зумовлювалося визначеною послідовністю слідування афіксів один за одним, а отже, і певним порядком породження слів за аплікативною породжувальною моделлю. Наприклад:

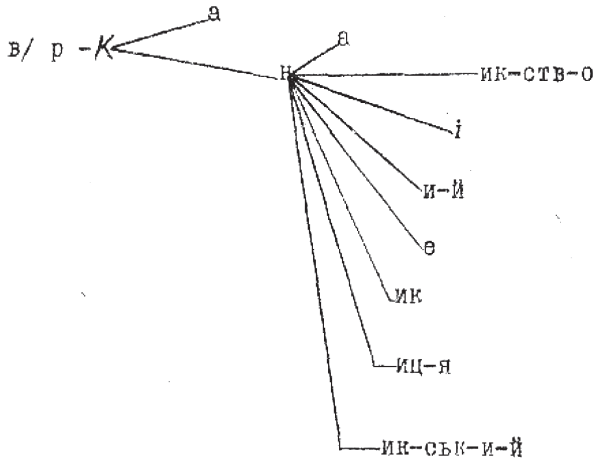
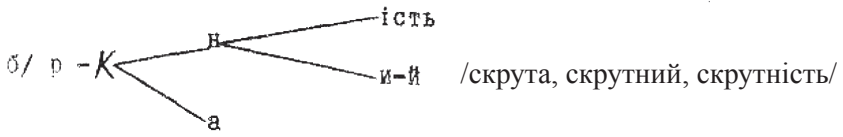

Виявилось, що в кожного із згаданих вище коренів спостерігається таких груп не більше восьми-дев'яти. Ці групи подібні для всіх коренів. Послідовність слідування афіксів у цих групах можна вважати типовою для словотвору української мови.

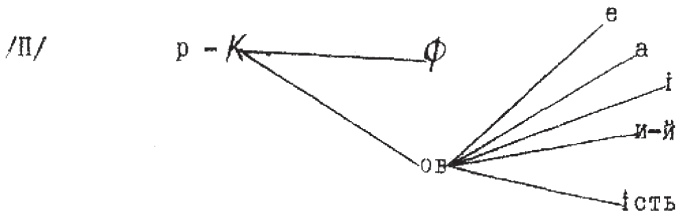
Наведемо приклади груп слів:

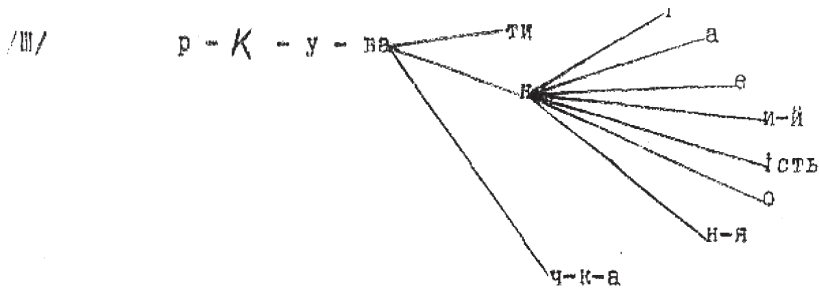
(де **р** – префікс, **к** – корінь, **ф** – нульовий суфікс чоловічого роду іменника, **н** – прикметниковий суфікс, який утворює слово від цього іменника: *оборот-ф, оборотний, оборотність*);

/змова, змовник, змовниця, змовницький, змовництво/.

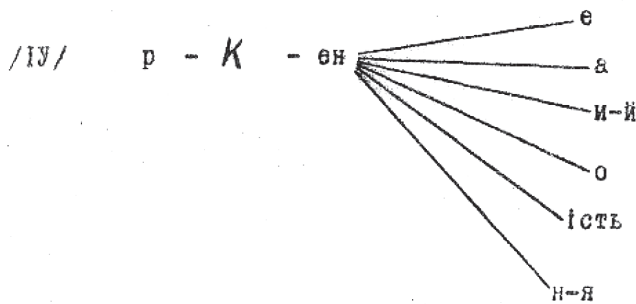

/доказ, доказовий, доказовість/.

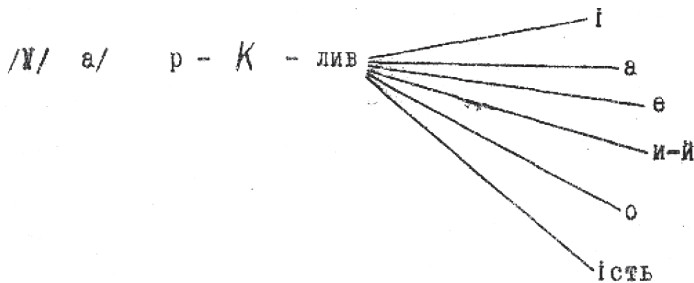

Необхідно відзначити, що не всі члени груп присутні у кожного кореня і що послідовність афіксів інколи переривається. Можна вважати, що там, де ця послідовність переривається, з'являються не реальні слова, а можливі, але нездійснені. Наприклад:

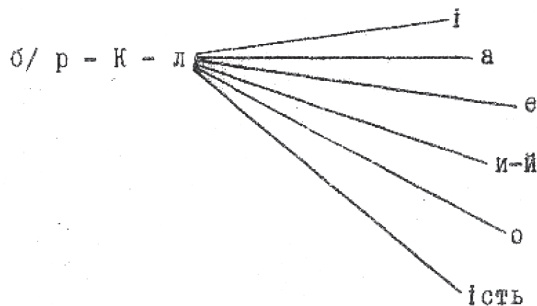
/перетворювати, перетворюваний, перетворювано, перетворювання,
перетворювач, перетворювачка/.

/перекручений, перекручено, перекрученість, перекручення/.

/посушливий, посушливо, посушливість/.

/пересохлий, пересохлість/.

-ок	дослідок-МНС	обслідок-МНС	наслідок
-#	дослід	обслід	наслід-МНС
-ов-и-й	дослідовий-МНС	обслідовий-МНС	наслідовий-МНС (типу послідовий)
-н-и-й	дослідний	обслідний-МНС	наслідний-МНС
-н-ість	дослідність-МНС	обслідність-МНС	наслідність-МНС (підслідність)
-н-о	дослідно-МНС	обслідно-МНС	наслідно-МНС
-н-ик	дослідник	обслідник	наслідник
-н-иц-я	дослідниця	обслідниця	наслідниця

-н-ик+ськ-ий	дослідницький	обслідницький	наслідницький-МНС
-н-ик+ств-о	дослідництво	обслідництво-МНС	наслідництво-МНС
-ств-о	дослідство-МНС	обслідство-МНС	наслідство

Цікаво простежити, як порушується ця послідовність, де переривається ряд, чи не є ці порушення закономірністю, чи виявиться якась спільна для всіх коренів тенденція в співвідношенні здійснених і можливих нездійснених слів, які саме суфікси, префікси ведуть до утворення потенційних, але не реалізованих слів.

Проаналізуємо МНС у першій групі слів. Звернемося до прикладу:

р + К +	афікси	слова
	-а	змова
	-н-и-й	МНС
	н-а	МНС
	н-е	МНС
	н-і	МНС
	н-о	МНС
	н-ик	змовник
	н-иц-я	змовниця
	н-ик+ств-о	змовництво
	н-ість	МНС

Виявилось, що в цій групі до МНС потрапляють найчастіше іменники на **-ість**, **-цтво**, прикметники з суфіксами **-цький**, **-ний** від іменників на **-о**, **-а**.

Необхідно підкреслити, що в цій групі слів часто з усього ряду похідних присутні лише один або два члени:

намова

МНС	на -ний
МНС	на -на
МНС	на -не
МНС	на -ні
МНС	на -но
МНС	на -ність

намовник

МНС	на -ниця
МНС	на -ницький
МНС	на -ництво

І в цьому випадку можна говорити про дію закону аналогії у творенні слів.

У другій групі слів спостерігається відсутність прикметників на **-овий**, **-свий** від іменників на **-ка**, **-о**, **-ість**:

а) р + К +	афікси	слова
	-я	відчуття
	-євий	відчуттєвий-МНС
	-євість	відчуттєвість-МНС
б) р + К +	афікси	слова
	-ка	обгортка
	-овий	обгортковий
	-овість	обгортковість-МНС

Прикметники на **-ний**, **-овий/-євий** іноді утворюють паралельні ряди похідних:

показ	
показний	показовий
показність	МНС
показно-МНС	показово

Частіше ж трапляється так, що відсутні прикметникові утворення як на **-ний**, так і на **-овий** (наприклад, від слів *завертка*, *розвертка*, *виверт*, *примовка*, *обмова*, *передмова* і т. д.).

Це ж стосується і прикметників на **-цький** і **-овий**. Слід зазначити, що найповніший словник української мови (6-томний українсько-російський словник)¹⁰ рідко фіксує прикметникові утворення на **-овий/-євий**, хоч їх можна чути в мовленні.

У третьому різновиді слів серед МНС найчастіше зустрічаються іменники на **-ість**, **-ч-**, прикметники на **-овий/-євий**, **-цький**, дієприкметник на **-уваний**:

спостворювати
спотворювання
спотворювано-МНС
спотворюваність-МНС
спотворювач
спотворювачка

Іноді в цьому ряді слів з'являються іменники на **-чик/-чиця**:

виказувач – викажчик
виказувачка – викажчиця

Часом іменники на **-чик/-чиця**, **-ник/-ниця** тільки і представлені в цьому ряді (*укажчик* – *укажчиця*, *указник*, *прикажчик*, *прикажчиця*).

¹⁰ Найповніший на час написання статті. Академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах з реєстром близько 136 тис. слів вийшов друком протягом 1970-1980 рр. Останнє видання академічного «Українського орфографічного словника» (2009) умістило понад 175 тис. слів (упоряд.).

Четверта група слів характеризується тим, що ряд переривається найчастіше там, де мали б з'явитися іменники на **-ння**, **-ість**, прислівник на **-о**:

згорнений	вивернений
згорнено-МНС	-МНС
згорнення	-МНС
згорненість-МНС	-МНС

У п'ятій групі відсутні іменники на **-ість**, прислівники на **-о**:

пересохий	усмішливий
пересохлість	- МНС
пересохло (як прислівник МНС)	- МНС

Отже, як бачимо, для всіх типів груп слів характерно, що до МНС потрапляють іменники на **-ість**, **-цтво**, **-ство**, **-ння**, прикметники на **-ний**, **-овий**, **-евий**, **-свий**, **-цький**.

Таким чином, виділення можливих нездійснених слів чи форм не таке вже й легке завдання. Іноді слово, що здається існуючим для багатьох людей, не зафіксоване в словниках, та й важко собі уявити абсолютно повний словник для тієї чи іншої мови. Тим часом дослідник потребує якихось критеріїв для віднесення того або іншого утворюваного слова до реального чи можливого, а доводиться обмежуватися найповнішими словниками, котрі існують.

Необхідно підкреслити, що чітко виділяється група слів, проміжних між реальними і потенційними. Вони позначені в українському словнику¹¹ як обласні, рідкоживані, застарілі. Серед них можна назвати: *обачати*, *обачити*, *навидіти*, *позір* (погляд), *позірний* (що здається), *підзорити* (підглядати), *призор*, *призро* (зневажливо), *призиратися* (вглядатися), *повидіти*, *позавидіти*, *оглянення*, *приглянення* і т. ін.

Цікаво було б зробити історичний екскурс, подивитися, чи завжди можливі нездійснені слова були тільки можливими, чи є серед них такі, що були колись здійснені і зазначені в давніх словниках,

З одного боку, в словнику І.І. Срезневського¹² ми знаходимо *розгляда* (огляд), *огладати*, *видати*, *видовьникъ*, *видокъ*, *въслѣдникъ*, *наслѣдський*, *послѣдський*, *послѣдство*, *дивити*, *дивленіє*; у словнику П.П. Білецького-Носенка¹³ – *невага*, *незвага*, *вагнити*, *наслідовець*, *вдачний*, *вдатний*, *вередити*, *верненье*, *визнавець*, *зарука*, *збидкати*, *зрадство*, *надвередити*, *виступокъ*, *оказа* і т. ін. З другого боку, ні в словнику І.І. Срезневського, ні в словнику Памви Беринди¹⁴, ні в словнику П.П. Білецького-Носенка не зустрічаються такі слова, як *розглядувати*, *насліджувати*, *наслідкуватися*, *всліджування*, *дослідження*.

¹¹ Див. Українсько-російський словник. – К., 1953-1961. – Т.I-VI.

¹² Див. И.И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – М., 1958. – Т.I-III.

¹³ П.П. Білецький-Носенко. Словник української мови. – К., 1966.

¹⁴ Лексикон словенороський Памви Беринди. – К., 1961.

Звичайно, ще рано робити якісь висновки. Очевидно, співвідношення між реалізованим і потенційним у мові змінювалося, але як саме, важко ще сказати. Для цього необхідно за однією методикою дослідити систему словотвору української мови протягом кількох періодів її розвитку, виявити в ній реалізоване і можливе і тоді лише говорити про лінію поведінки системи. Адже лінія поведінки системи і визначається як сукупність станів, які йдуть один за одним у часі.

Отже, дослідження можливих нездійснених слів, словоформ та нездійснених слів і форм дає змогу вивчати в синхронному плані систему відношень похідних одного кореня, вимірювати словотворчі можливості різних коренів і порівнювати їх між собою.

Коли давати значеннєву характеристику МНС серед похідних 60 коренів, що наводяться в статті, можна виділити дві групи слів: 1) абстрактні іменники на **-ість, -цтво, -ство, -ння**; 2) прикметники із значенням належності, присвійності на **-ний, -цький, -овий, -евий, -євий**. Цікаво було б простежити, яким чином мова реально передає ці значення у словах від 60 коренів, але це предмет дальшого дослідження.

Хотілося б сказати і про деякі здогадки. А. Мартіне¹⁵, досліджуючи проблеми діахронної фонології, висловив ряд гіпотез, зокрема про те, що у фонологічних системах спостерігається тенденція до максимального використання всіх фонологічних можливостей, до заповнення всіх клітин фонологічної системи, але завжди існують «порожні клітини» і фонемі, що, з'днувшись, дають початок іншим. Звичайно, це інший рівень мови, але, певно, і словотворча система є не зовсім заповненою і в ній є свої «порожні клітини». Лишається тільки виявити саму систему і її заповнені та «порожні клітини». Останнім часом доведено, наявність «порожніх клітин» у системах різних рівнів мови – закономірність. Це прояв надлишковості мови, яка забезпечує її існування, функціонування і розвиток.

¹⁵ Див. А. Мартіне. Принцип економії в фонетических изменениях. – М., 1960.

Составление словарей морфем с помощью ЭВМ¹

Подготовка морфемных словарей разных типов (например, морфемного строения слов, морфемных инвентарей, корневого) сопряжена с большим объемом работ. Часть из них, как показывает практика, может быть выполнена с помощью ЭВМ. Машина в зависимости от установки составителей словаря может решать различные задачи, которые перечисляются нами в соответствии со степенью трудности их исполнения: по заданным правилам членить слова на алломорфы, готовить списки алломорфов на основе слов с заданным морфемным членением, упорядочивать их по алфавиту, определять частоту морфем в исходном массиве и др.

Для уяснения специфики этих задач необходимо кратко остановиться на рассмотрении типов морфемных словарей и особенно на анализе тех из них, которые составлены с помощью ЭВМ. Существуют словари морфемного строения слова, в которых упорядочены по алфавиту единицы, расчлененные на морфемы. Таков словарь И.Т. Яценко для современного украинского языка [8]. Ср. фрагмент этого словаря:

об / вар /ú / ти
об / вáр / юва / льн / ий
об / вáр / юва / нн / я
об / вáр / юва / ти

В подобных словарях представлено членение слов на морфемы и чаще всего отсутствует инвентарь морфем. Пользователь словаря должен сам устанавливать списки морфов (префиксов, корней, суффиксов, соединительных элементов сложных слов, флексий), решая многие теоретические и практические задачи, например, отвечая на вопрос о количестве морфем в языке, об объеме чередований в корнях, о морфонологической предсказуемости и др.

Известны словари, заглавными единицами которых являются морфемы. Таков словарь А.И. Кузнецовой и Т.Ф. Ефремовой [2]. В нем отдельными частями представлены корни, префиксы, суффиксы. Статья каждого корня упорядочена по гнездовому принципу. Родственные слова расположены вокруг одного корня в соответствии с алфавитом:

¹ Уперше опубліковано в: Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 87-96.

зѐм / зѐм /	
	$\sqrt{-\acute{e}л-ь-к-а^2}$
	$\sqrt{-\acute{e}л-ь-н-ый}$
	$\sqrt{-eц-0}$

В каждой статье префиксальной части представлен префикс в составе морфемной модели. При нем перечисляются корни, которые можно подставить в модель, получая отмеченные слова:

без-ó- $\sqrt{-}$ н-ый гляд, 2 пác, пыт, руж

Суффиксы также фиксируются в составе морфемных моделей. При этом статья одного и того же суффикса разбивается на части в соответствии с его позицией в слове. Сначала идет первое место после корня (еват $\sqrt{-\acute{e}в\acute{a}т-ост-ь \text{ } \theta/-}$ вити, ноздр, прыщ, 2 угр, хрящ, 2 щегол), затем второе ($\sqrt{-\acute{e}л-ев\acute{a}т-ост-ь \text{ } \theta/-}$ шеп), третье ($\sqrt{-\acute{o}н-ц-ев\acute{a}т-ост-ь \text{ } \theta/-}$ сол) и дальнейшие, свойственные заглавному суффиксу.

С помощью ЭВМ составлены морфемные словари для русского языка (частотный [4] и корневой [10], а также для чешского языка [9]). Работа З.Ф. Оливериуса «Морфемы русского языка (частотный словарь)» [4] объединяет два типа словарей – морфемной структуры слов русского языка и словаря морфем. В нем отдельными списками даются слова, упорядоченные по алфавиту и расчлененные на морфемы, корни, префиксы, суффиксы, указаны их частоты, валентности благодаря перечислению морфем, стоящих в пре- и постпозиции к данной, приводится 5 примеров слов, где каждая морфемная цепочка реализована. Источником словаря З.Ф. Оливериуса также является словарь. На сей раз частотный словарь русского языка Э.А. Штейнфельдт [7], базирующийся на статистическом обследовании современных русских сплошных текстов общим объемом 400 тыс. словоупотреблений. Из него взяты 2494 наиболее частотных слова. Из их числа исключены узкоспециальные, периферийные слова, а также нетипичные заимствования.

Необходимо подчеркнуть, что информация относительно частоты употребления слова в статистически обследованных текстах по словарю Э.А. Штейнфельдт автоматически приписывается и составляющим это слово морфемам. Например, если у префикса **вы-** определена частота 1554, это значит, что она является суммой частот употребления всех слов с ним в словаре Э.А. Штейнфельдт. До введения в машину слова были расчленены на морфемы. Последним приписаны семантические характеристики. Они определяли 1) тип морфемы, 2) принадлежность морфемы к определенной части речи (классу глагольных, адегивных, субстантивных и т.п.), 3) возможность глагольных аффиксов выражать способ действия (однократность, многократность и т.п.). Предусмотрено 5 типов морфем по их наиболее общей функции, например нефинальная изолированная морфема **I** (префикс, союз, предлог, междометие), нефинальная корневая морфема

² $\sqrt{-}$ – условный знак корня, который используется в словаре как средство сжатия материала и как сигнал того, что в приведенной морфемной модели слов могут использоваться перечисленные в статье корни.

(С), суффикс с реляционным значением (**R**), модификационным значением (**M**), суффикс смешанного типа (**R + M**), финальная морфема (**F**).

Не будем детально объяснять принятую классификацию морфем. Отметим только, что автор имел основания считать слова, лишённые самостоятельного номинативного значения, например предлоги, изолированными морфемами, как и рассматривать среди них префиксы, подобно тому, как относить суффиксы, меняющие часть речи, к реляционным, а изменяющие значение слов в пределах одной и той же части речи – к модификационным.

В памяти ЭВМ массив данных представлен несколькими списками. В одном из них слова, расчленённые на морфемы, упорядочиваются по убыванию частот. При каждой морфеме в слове стоит приписанная ей характеристика-индекс. Так, например, список слов начинается союз *и*, рассматриваемый среди нефинальных изолированных морфем:

1 14576 i_1^3

Заканчивает список статья слова *шумно*:

2494 14 $\text{šum}_{CV} n_{RNI} \Theta_{RA} o_{FAUUU}$

Статьи необходимо читать следующим образом. Союз *и* обладает частотой 14576, занимает первую позицию в списке и принадлежит к изолированным морфемам (**I**). Слово *шумно* пребывает на 2494 месте с частотой 14. В нем глагольный корень **-шум-** (об этом свидетельствуют индексы **CV**), релятивная именная морфема **-н-** и релятивная адвербиальная морфема **-о-**, нулевая морфема – показатель отсутствующего словоизменения.

В памяти машины записан также список морфем, включающий все алломорфы, встречающиеся в данной выборке языкового материала [4: 67], Ср. :

pod_1 pod podo b_{RS} b eb ob

Примеры показывают, что морфеме приписан индекс: *pod* – изолированная морфема (**I**), *б* – реляционный субстантивный суффикс (**RS**).

По специально подготовленной программе ЭВМ производит сравнение алломорфов, встречающихся в исходном массиве слов, а также их кодов со списком морфем. Если данный алломорф предусмотрен среди вариантов какой-либо морфемы и индексы морфемы и алломорфа совпадают, машина суммирует частоту отдельных морфем, устанавливая тем самым абсолютную частоту использования морфемы в тексте объемом 400 тыс. словоупотреблений.

Компьютер расположил также алломорфы по частоте внутри словарной статьи, озаглавленной одной инвариантной морфемой. Следствием этой работы явился частотный список морфем, в котором они представлены следующим образом:

³ Русские слова записывались с помощью латинского алфавита.

4021 sta_{CVi} sta 1865 stoj 929 st 414 stav, 403 stav 243 stavl, 167⁴

Статья содержит информацию о том, что глагольный корень **sta** со всеми вариантами встретился 4021 раз. Из них, например, алломорф **sta-** обладает частотой 1865, а **stavl**, – 167.

ЭВМ помогла установить сочетаемость морфем: к каждой морфеме она нашла предшествующую и следующую за ней единицы, подобрала иллюстративный материал из 5 примеров, в которых реализуются подобные сочетания. Вследствие этого в словаре представлены список морфем по алфавиту с указанием их частот, алломорфов с их частотами, сочетаемость морфемы, примеры. Заголовочная единица в этом списке выглядит следующим образом:

o / ob / obo / ob, 5385 + – 5148 *огород, обратить, одеяло, обращать, опасность*; п, е-і 175 *неожиданно, необходимо, неожиданный, необыкновенный, необычный*; па-і 25 *наоборот*; е-Ғ 21 *сво/е/образный*; о-Ғ 16 *разн /о /образный*⁵.

Из этой статьи видно, что изолированная морфема **о-** с вариантами встретилась с частотой 5385. Она непосредственно сочетается с корнями. Перед ней могут стоять **не-**, **на-**, а также интерфиксы **-е-** и **-о-**.

Итак, машина при составлении словаря морфем З.Ф. Оливерюса выполнила значительный объем работы, связанной со сложением частот идентичных алломорфов, составлением списка алломорфов по алфавиту, а также списка алломорфов по убывающей частоте, сведением алломорфов в морфемы, составлением списка морфем по алфавиту и по убывающей частоте, нахождением предшествующего и последующего алломорфа для каждой морфемы, подбором пяти наиболее частотных слов, в которых данная комбинация морфем встречается [4: 68].

Этот сделанный с помощью ЭВМ словарь является сокровищницей данных о морфемной структуре слова современного русского языка. Ценность информации усиливается тем, что в основу данного словаря положен частотный словарь. Именно поэтому получаем широкую картину функционирования морфем различного типа в текстах.

По данным З.Ф. Оливерюса, в обследованном тексте, охватывающем 2494 разных слова с частотностью от 14 до 14576, встречаются 1054 морфемы, средняя частотность которых равняется 590,51 [4: 39]. Последняя определялась как частное, получаемое при делении общего числа употребления всех морфем на число разных морфем $626831 : 1054 = 590,51$. Среди них 868 разных корней, обладающих средней частотой 268,3. 273 глагольных корня покрывают 82145 корнеупотреблений текста, а 28 адвербиальных – 72432. Последние принадлежат к наиболее активным в текстах. Зарегистрировано 105 суффиксов, на них приходится 242750 употреблений в тексте. Средняя частота суффиксов (2311,7) в восемь раз выше, чем у корней. Эти цифры показательны сами по себе, однако они не являются абсолютно неожиданными, поскольку мы интуитивно знаем, что суффиксы

⁴ В данном случае знак , передает мягкость предшествующей согласной.

⁵ Знаком – отмечается позиция морфа перед заглавной единицей или после нее. Так, запись V- в слове внезапно передает препозицию префикса в- перед заглавной единицей не-, а -ро сигнализирует о постпозиции префикса по- по отношению к морфеме не-.

должны использоваться чаще, чем корни. По всей вероятности, существует зависимость: чем менее лексична семантика морфемы, тем чаще она используется в тексте.

Кроме уточнения наших знаний об инвентаре используемых морфем, мы получаем еще их четкие функциональные характеристики. Например, изолированные морфемы (предлоги, префиксы, союзы) обладают в тексте более высокой средней частотой, чем корни – 1868,7, но у них она ниже, чем у суффиксов. Благодаря словарю морфем З.Ф. Оливеруса стало ясно, что финальные морфемы и суффиксы в текстах русского языка наиболее активны. Этот словарь позволяет установить степень употребительности разных морфем в тексте.

Среди тех словарей, при составлении которых была использована ЭВМ, можно назвать еще обратный морфемный словарь чешского языка Э. Славичковой [9]. Лексическая база данного словаря – 64000 слов, взятых для анализа из четырехтомного словаря чешского литературного языка и других словарей (этимологического, некоторых двуязычных). Следует отметить, что инверсионные словари чаще всего регистрируют нерасчлененные на морфемы слова, располагая их по алфавиту конца слова. Заголовочной единицей в них являются слова.

Анализируемый инверсионный словарь чешского языка сочетает несколько типов морфемных словарей. Первая его часть – это обратный словарь морфемной структуры слова, в котором заголовочной единицей выступают лексемы, расчлененные на морфемы. Вторая – собственно морфемные словари нескольких типов: А. Корневой, состоящий из корней со всеми их вариантами, выделенных в современных чешских стилистически нейтральных словах и Б. Частотный список корней с частотой свыше 50. Их дополняют аффиксальные словари со следующими заголовочными единицами: суффиксы, последовательности суффиксов, префиксы (исконные, заимствованные, экспрессивные) и двух-, трехчленные комплексы префиксов. В словаре даются частотные списки суффиксов и префиксов.

До эксперимента на ЭВМ лексический состав чешского языка был расклассифицирован вручную. Каждому слову приписаны индексы, которые стоят впереди него (всего их 9). Цифровые индексы указывают на принадлежность слова к определенному разряду лексики: **0** – слова полнзначные, исконные в языке; **1** – слова неполнзначные; **2** – сложные, обладающие двумя и более корнями; **3** – полнзначные заимствованные из других языков; **4** – имена собственные; **5** – экспрессивные слова; **6** – индекс омонимии корневых морфем или слов; **7** – эпонимы, т.е. слова, произведенные от имен собственных; **8** – устаревшие слова; **9** – слова с неясным происхождением, а также с неясной морфематической структурой. Статью слова *voda* Обвод-а следует читать так: это полнзначная исконная в языке единица, обладающая омонимичным корнем, ср.: *vod-i-t'*.

Можно заметить, что индексы-признаки дают наиболее общие определения лексического значения слова, его морфемной структуры, происхождения. Они позволяют после составления словаря получить характеристики функционирования морфем в составе слова определенного разряда. Так, морфемная структура исконных и заимствованных, нейтральных и экспрессивных слов чаще всего отличается.

После осуществления этих двух домашних этапов обработки материала (индексирования слов и членения их на морфемы) слова были введены в память машины. Машина помогла составить обратный словарь и словарь корней. Всего обнаружено 1737 корней с вариантами.

Сопоставляя расчлененные на морфемы слова, ЭВМ формирует словарь суффиксов. Он состоит из 402 единиц с вариантами, отнесенных к ряду аффиксов существительных, глаголов, прилагательных, наречий, и 39, свойственных другим частям речи. С помощью ЭВМ был составлен список префиксов из 66 единиц. Она выполнила и такую трудоемкую работу, как фиксация суффиксальных цепочек и префиксальных комплексов в словах чешского языка. Кроме того, с ее помощью получены частотные характеристики всех заголовочных единиц словаря. Они определялись как абсолютные частоты употребления морфем в 64 тыс. раесмогранных слов.

Данные, полученные при машинном анализе словарного состава чешского языка, важны для теоретических исследований морфемной структуры слова, определения активности морфем по материалам словаря и дальнейшего сопоставления ее с частотой употребления в тексте. Интересно, например, что среди других наиболее частотным является суффикс прилагательных **-n/ý/**. Он использован 6863 раза в словаре объемом 64 тыс. слов. На втором месте нулевой суффикс существительного, его частота 4488. Машина упорядочила суффиксы и префиксы по частоте внутри каждой части речи. Среди префиксов наиболее активен **vy-** (2428), далее следуют **za-** (2346), **po-** (2151). В чешском языке наиболее длинный префиксальный комплекс – трехчленный. Таких комплексов обнаружено 34. Двухкомпонентных значительно больше – 284.

Данные об использовании морфем в словах чешского языка, об их комбинаторике важны для типологических исследований, когда сопоставляются инвентари словообразовательных морфем языков, активность морфем в языке, а также частотные характеристики функционирования их в речи.

При составлении словарей морфем русского и чешского языков машина осуществляла анализ морфемной структуры слов, вручную расчлененных на морфемы. Компьютер использовался для установления инвентарей морфем (корней, суффиксов, префиксов), свойственных языку, определения суффиксальных и префиксальных цепочек языка, частоты использования морфем в пределах словаря (работа Э. Славичковой) или текста (словарь З.Ф. Оливеруса). Кроме того, ЭВМ помогала выявить пре- и постпозитивные комбинации морфем, по заданным спискам свести алломорфы в морфемы.

«Русский словообразовательный словарь» Д.С. Уорта, А.С. Козака и Д.Б. Джонсона, составленный с помощью ЭВМ, интересен тем, что иллюстрирует опыт автоматического членения слова на морфемы и упорядочения родственных слов с общим корнем [10]. Готовился словарь с 1962 г., вышел в свет в 1970 г., т.е. тогда, когда в теории грамматики шло становление основных понятий словообразовательной системы и разграничение словообразования и морфематики. Этот словарь, несмотря на название, является преимущественно морфемным и принадлежит к корневым. В корпусе словаря слова с родственными корнями расчленены

на алломорфы и расположены в алфавитном порядке вокруг базового корня. Источником данного словаря послужил также словарь, но орфографический [3], в котором фиксируется 110 тыс. спов. Последние были введены в необработанном виде в память машины в графической записи.

Работа над словарем велась в четыре этапа. Сначала решалась задача сегментации слова на морфы с помощью определенной программы. Последняя появилась как результат частичной формализации «тех правил, которые позволяют носителям русского языка отличать морфемы от омографичных им последовательностей букв» [6: 232]. При решении этой задачи нельзя использовать все наши знания о семантике морфем. Д.С. Уорт остроумно отмечает, что «слова «интуиция», «здравый смысл» являются всего лишь ярлыками для неописанных языковых явлений» [Там же]. Мы по существу еще не можем сформулировать для машинного анализа слов универсальное правило, не позволяющее компьютеру выделять префикс *до-* в слове *до + цент*. Не можем мы ему также подсказать, как отличить «ложную» морфему *-цент* в этом слове от «подлинных» *до-* и *-прос* в слове *до+прос*. В этом случае мы убеждаем человека, называя ему серию семантически близких слов типа *рас+с+прос*, *с+прос+ить*, *пере+с+прос+ить*.

Автоматическое сегментирование слова производилось над цепочками букв. Были заданы правила аффиксальной (пред- и посткорневой) сегментации слова, которые учитывали тот факт, что «на стыках морфем возможны только определенные последовательности букв, благодаря которым эти морфемы могут быть обнаружены» [6: 233]. Для каждой из этих частей проведено предварительное домашнее изучение орфографического и Фасмеровского обратного словаря.

Так, для предкорневых сегментов были установлены частоты приставок в орфографическом словаре. Исследователи обнаружили, что высокочастотные приставки четко выделяются с помощью простых правил. Например, для *на-* получено 6200 правильных морфемных швов. Однако встречаются случаи, для которых нет однозначного правила вычленения *на-* в составе слов. Это единицы, в которых после *на-* следует *-и-*. Ср. *нау-лучший* и *на-игранный*. Было сформулировано правило, согласно которому префикс не вычленяется в словах, если после *на-* есть *-рк-* или *-ци-* (*наркоз*, *нация*). Низкочастотные приставки потребовали разработки очень подробных правил выделения, которые все же не исключили ошибки в членении слов.

По специальным правилам членилась и посткорневая часть слова (слева направо). При этом протяженные суффиксальные последовательности типа *-ние*, *-вание*, *-ивание*, *-ирование*, *-изирование* сегментировались на минимальные теоретически допустимые составляющие.

Результатом первого этапа обработки материала с помощью ЭВМ были 110 тыс. слов, расчлененных на алломорфы. Около 30 тыс. слов сегментированы с ошибками. Они поправлялись вручную на втором этапе работы. Для этого потребовалось выверить значения слов по толковым словарям и БСЭ [6: 237]. Как видим, и на этом этапе работы снова появилась проблема уяснения семантики единиц с целью ее формального представления в виде правила для машины, воспринимающей внешне выраженные признаки морфемной структуры слова. Компьютер,

например, в соответствии с правилом, которое позволяло членить слово (*бисер*)-*ин-к-а*, расчленил слово (*абисс*)-*ин-к-а*. В этом случае необходимо было восстановить сегментированную структуру слова как (*абиссин*)-*к-а* [26, 237]. Признаком, помогающим различить эти два случая, послужила последовательность двух одинаковых согласных перед **-ин**.

Откорректированный материал ЭВМ затем распределяет по гнездам в соответствии с принципом, гласящим, что слова, образованные от одного корня, выделяемого на синхронном уровне, объединяются. Причем, машина упорядочивает по алфавиту сначала корневые отрезки слева направо, затем отдельные слова внутри каждой группы слов с одним и тем же корнем. Второй этап составления словаря заканчивается подготовкой корпуса слов, исправленных и упорядоченных по гнездам.

На третьем этапе в ручную устранялись ошибки, связанные с неразличением корней-омографов. Последние снабжались специальными пометами, ср. **вод 1** (*водить*) и **вод 2** (*вода*). Затем все графические варианты корня приписывались к некоторой произвольно выбранной канонической форме, обозначенной как базовая и выступающей в качестве заглавной единицы словаря, Иными словами, из нескольких графических вариантов одного и того же корня условно выбирался один. Он и признавался его канонической формой. Например, к **нос 1** (*нести*) отнесены **наш, нес, нос, нош**. Результатом третьего этапа подготовки словаря являются 110 тыс. слов, алфавитно упорядоченных по базовым корням. Ср. фрагмент статьи словаря:

Базовый корень нос 1	Производный корень наш 1	Сегментированные лексемы вы /наш/ ива ни е вы /наш/ ива ть вы /наш/ ива ть ся

	нес	с /наш/ива ть ся вз /нес/ е нн ый вз /нес/ ти

		у /нес/ е нн ый

На четвертом этапе шла работа над более адекватным в словообразовательном отношении способом представления слов в гнезде, а также над переупорядочением в них сложных слов в соответствии с их словообразовательными основами.

В анализированном словаре около 11 тыс. словарных статей так называемых канонических форм корневых морфем. Рецензенты наиболее часто критикуют составителей этого словаря за ошибки при отождествлении корней, имеющие место из-за неясности семантических критериев. В этом вопросе, как в фокусе, сосредоточены все основные теоретические аспекты исследования словообразования и морфематики. Так, по словарю к словам с общим корнем относятся *рдеть, ржавый, рыжий, руда, русак*. Они сведены в одну статью с

корнями **-рд-, -рж-, -рыж-, -руд-, -рус-**. Пример этот характерен в том плане, что показывает смешение синхронического и диахронического подходов к истолкованию словообразовательных связей между словами. По признанию авторов словаря, в сомнительных случаях относительно группировки слов в гнезда они отдавали предпочтение этимологии [6: 254].

Составление морфемных и словообразовательных словарей с помощью ЭВМ значительно сокращает срок их подготовки. Появление таких словарей способствует более углубленному теоретическому изучению морфемного уровня языка. В этой связи достаточно вспомнить, что они помогают обнаружить закономерности морфемного строения слова, в частности, морфотактики языка.

К наиболее исследованным в этом плане принадлежит русский язык. Известно около 10 морфемных словарей этого языка (см., например, [2]). Два из них, подготовленные с помощью ЭВМ, рассмотрены в нашем обзоре. Существуют составленные вручную морфемный словарь белорусского языка [1] и подобный словарь для украинского языка [8]⁶. Они представляют богатую информацию, необходимую для дальнейшего исследования морфемики и словообразования. Прежде всего стали доступными обозрению инвентари морфем. Так, по данным словаря Д.С. Уорта и др., в современном русском языке около 11 тыс. корней. После публикации «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова [5], словник которого является наиболее представительным, количество корней было уточнено. В русском языке функционирует свыше 12 тыс. корней, объединяющих родственные слова (126690 производных), и довольно значительное число корней-одиночек (5497). Выход в свет «Словаря морфем русского языка» А.И. Кузнецовой и Т.Ф. Ефремовой [2] обогащает эту информацию тем, что показывает размах морфонологических изменений в корнях русского языка (4400 корней при словопроизводстве подвергаются морфонологическим изменениям и только 1800 корням не свойственны чередования). Корни обладают различной продуктивностью, 288 из них – труженики. От каждого из них образуются от 370 до 50 слов, составляющих в совокупности массив из 20 тыс. единиц, т.е. 1/8 часть словника. Все эти данные убеждают в том, что морфемный анализ слова, в том числе и с помощью ЭВМ, обогащает наши знания о языке. Использование компьютера в процессе подготовки морфемных и словообразовательных словарей способствует установлению системных свойств единиц морфемного уровня, расширению границ морфемного анализа. Машина позволяет делать объектом непосредственного наблюдения морфемную структуру слова, определять типы этих структур, распределение их в словнике словаря объемом 100 тысяч и более единиц, проявлять активность морфем.

⁶ На сьогодні опубліковано вже кілька морфемних і словотвірних словників української мови, укладених за допомогою комп'ютера: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим. Словник афіксальних морфем української мови (К., 1998), Є.А. Карпіловська. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями (К., 2002), Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови (К., 2005) (упоряд.).

Литература

1. Бардовіч А.М., Шагун Л.М. Морфемны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1989.
2. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. – М.: Рус. язык, 1986.
3. Ожегов С.И., Шапиро А.Б. Орфографический словарь русского языка. – М.: ГИС, 1959. – 4-е изд.
4. Оливериус З.Ф. Морфемы русского языка: Частотный словарь. – Praha: Univerzita Karlova, 1976.
5. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. язык, 1985.
6. Уорт Д.С. Русский словообразовательный словарь: Введение // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1983. – Вып. XIV. – С. 227-260.
7. Штейнфельдт Э.А. Частотный словарь современного русского литературного языка. – М.: Прогресс, 1980.
8. Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник; У 2-х т. – К.: Вища школа, 1980-1981.
9. Slavičková E. Retrográdní morfematický slovník češtiny. – Praha: ČAV/ 1975.
10. Worth D.S., Kozak A.S., Johnson D.B. Russian derivational dictionary. – New York: American Elsevier publ. comp., 1970.

Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.І. Комарова,
Т.І. Недозим, Т.В. Іванова

Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система¹

У сучасній україністиці гостро відчувається потреба в різноаспектній лексикографічній параметризації морфемного та словотвірного рівнів мови. Для її реалізації необхідні словники кожного з цих мовних рівнів, які б подавали їх одиниці разом з характеристиками парадигматичних відношень (перш за все через спектр їхнього аломорфного варіювання), і такі правила виведення з простих одиниць комплексів різної складності, що ґрунтувалися б на кількісних, частотних, позиційних та комбінаторних характеристиках морфем. Лише за умови всебічного обстеження морфемної та словотвірної будови одиниць мови можливе достатньо обґрунтоване розв'язання кардинальних проблем української морфеміки: 1) ототожнення аломорфів; 2) визначення базової одиниці – інваріанта морфного ряду; 3) розмежування морфів-омографів; 4) виявлення визначальних ознак морфемної або словотвірної будови одиниць окремих частин мови та лексико-граматичних розрядів тощо.

Виконання досліджень, спрямованих на лексикографічну параметризацію будь-якого мовного рівня, передбачає, з одного боку, збирання й обробку за численними параметрами представницьких масивів мовних фактів, а з другого, представлення одержаних результатів у словниковій формі. Потреба одночасно зберігати нагромаджену у великій кількості інформацію про мову й обстежувати її для вирішення дослідницьких завдань вимагає нових, відмінних від традиційних форм організації фактичної бази для праці. Йдеться про створення машинної інформаційної системи зі спеціальними процедурами її ведення, виконання певних типів логіко-класифікаційних задач або надання користувачеві певної довідки на його запит. Обробка однієї такої фактичної бази за різними процедурами дозволить одержувати різні машинні продукти: словники, інвентарі, таблиці сполучуваності мовних одиниць (морфем, наприклад), довідкову інформацію. Саме такі можливості автоматизованих інформаційних систем викликали до життя ідею створення машинних фондів національних мов, яка на сьогодні активно реалізується як у нас у країні, так і за кордоном².

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50.

² Див. про це докладніше: Ершов А.П. Машинный фонд русского языка: Внешняя

У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (нині НАН України – *упоряд.*) розроблено проект спеціальної автоматизованої інформаційної системи – морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – МСФ)³. Запропонований проект поділяється на дві взаємопов'язані частини й: фактографічно-процедурну (підготовчу) та власне дослідницьку. Безпосередню реалізацію проекту розпочато в 1988 році. За цей час фактично завершено формування бази даних про морфемний та словотвірний рівні української мови, створено спеціальні програмні засоби її ведення й обробки, а також макети різнотипних машинних інвентарів та словників морфем. Програмне забезпечення фонду розробляється на мові програмування PL/I в ОС ЄС ЕОМ. Воно є багатофункціональним, а отже, дозволяє розв'язувати автоматичним шляхом ряд теоретичних і практичних проблем сучасних морфеміки та словотвору, орієнтованих як на аналіз, так і на синтез морфемних структур. Крім того, воно здатне виконувати функції засобів зв'язку, «настроювання» МСФ на інші компоненти Машинного фонду української мови. Машинні продукти, одержувані внаслідок обробки бази даних фонду, можуть також зберігатися в ньому як окрема його підсистема, проте великої потреби в цьому немає, оскільки бажана інформація може надаватися користувачеві будь-коли в необхідному для нього вигляді: роздруківки, даних на екрані дисплея або запису на будь-який з машинних носіїв (диск, дискету, стрічку). Постійно у фонді повинна зберігатися лише база даних з відповідним її програмним забезпеченням.

МСФ проектується як складова частина Машинного фонду української мови в цілому. Останній, у свою чергу, містить також відомості про інші рівні мовної системи або інші різновиди її функціонування, представлені у словниковій та текстовій формах. Для сполучення МСФ з іншими компонентами Машинного фонду української мови – словниковими та текстовими підфондами, автоматизованою лексичною картотекою створюються спеціальні засоби зв'язку. Вони орієнтовані на трансформацію базових одиниць тих чи інших складників фонду або машинних версій окремих джерел, що містяться в ньому, їх взаємонастроювання. Перш за все для зв'язку між компонентами Машинного фонду потрібні блоки автоматичних генераторів текстових форм⁴ та їх лематизатора, фонетичного транскриптора та

постановка вoпpocа // Вoпp. язyкoзнaння. – 1985. – № 2. – С. 53; Мaшиннyй фoндpycкoгo язyкa: идеи и сyджeння. – М., 1986; Андpющeнкo В.М. Кoнцeпция и apxитeктyрa Мaшиннoгo фoндa pyccкoгo язyкa. – М., 1989; Кaзaкeвич O.A. Aвтoмaтизaция лeкcикoгpaфичeских paбoт: Aвтoмaт. слoвapи (oбзop зapyбeж. пyбликaций) // Нaч.-тeхн. инфoрм. – 1985. – Сep. 2. – № 9. – С. 25-29; Кaзaкeвич O.A. Мaшиннe фoндy язyкoв нapoдoв ССCР // Нaч.-тeхн. инфoрм. – 1989. – Сep. 2. – № 10. – С. 25-32.

³ Климeнкo Н.Ф. Мoвoзнaвствo i кoмп'ютepизaция // Пiдпpaпopoм лeнiнiзмy. – 1988. – № 17. – С. 79-82; Климeнкo Н.Ф. и др. Мoрфe.мнo-слoвooбpaзoвaтeльнyй фoнд yкpaинcкoгo язyкa: пpинципy oргaнizaции и пepспeктивy иcпoльзoвaния // III Bcecoюз. кoнф. пo пpoблeмaм Мaшиннoгo фoндa pyccкoгo язyкa. – М., 1989. – Ч. 2. – С. 140-143; Климeнкo Н.Ф. Слoвapь мoрфeм yкpaинcкoгo язyкa // Дepивaтoгpaфия и дepивaциoннaя лeкcикoгpaфия. – Влaдивocтoк, 1990. – С. 33-37.

⁴ Пpoцeдypи aвтoмaтичнoгo cинтeзy oкpeмих слoвoфoрм тa слoвoзми́нних пapaдигм y цiлoмy вжe зaпpoпoнoвaнo для дeяких флeктивних мoв (Викc Ю.A. Клacсификaтopнaя

трансформатора фонетичного запису в орфографічний⁵, морфемного сегментатора слів та їх синтезатора. Процедури автоматичної сегментації слів на морфеми за допомогою даних МСФ та їх генерації за морфемною моделлю словопородження вже здобули програмну реалізацію й перевірені на пробних масивах слів⁶. Усі такі процедури зв'язку між складниками єдиної системи Машинного фонду української мови доцільно об'єднати в спеціальний процедурний підфонд, до якого в разі необхідності може звертатися користувач.

МСФ є одночасно інформаційно-довідковою та дослідницькою системою. Він дозволяє на основі нагромадженої в ньому інформації автоматично розв'язувати певні типи задач, спрямованих на ґрунтовне вивчення морфемної та словотвірної систем сучасної української мови. Одночасно фонд надає користувачеві конкретні довідки про склад морфемних та словотвірних інвентарів, закономірності функціонування в мові їх одиниць. МСФ може виконувати також функції автоматизованої редакційно-видавничої системи. По-перше, друкувальні пристрої самої ЕОМ видають користувачеві одержані машинні продукти на папері, а, по-друге, оснащення фонду фотонабірними апаратами дозволить підготовлену на ЕОМ інформацію пускати безпосередньо в типографське виробництво. При цьому текст може редагуватися автоматично або в діалоговому режимі. Для автоматизації процесу редагування тексту необхідно насамперед створити процедури відшукування орфографічних помилок. Як засвідчує досвід машинної обробки текстової інформації, зокрема, російською мовою, «одні орфографічні помилки можна виявити шляхом зіставлення форм сусідніх слів, інші – завдяки зверненню до списків заборонених буквосполучень, а треті – лише при зверненні до словника»⁷. Численні помилки в словах трапляються саме на межі префікса з коренем або кореня з суфіксом. Тому якість автокорекції тексту зростає при одночасному використанні списків заборонених буквосполучень і словника з морфемним поділом одиниць, що зустрічаються в пам'яті ЕОМ. Для фотонабірних апаратів необхідно укласти спеціальні програми форматування тексту певних машинних продуктів⁸.

Одиницю опису в базі даних фонду становить слово, вручну поділене на мор-

модель эстонской морфологии (автоматический синтез глагольных словоформ): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тарту, 1978).

⁵ Див. реалізацію цього завдання в деяких діючих системах автоматичної обробки тексту: Бондарко Л.В. и др. Автоматическая транскрипция в Машинном фонде русского языка // II Всесоюз. конф. по созданию Машинного фонда русского языка. – М., 1987. – С. 30-34, а також: Юдина Л.С. Автоматическая транскрипция и некоторые количественные характеристики русской речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 1973.

⁶ Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С. Автоматизація побудови нових лінгвістичних об'єктів // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С.63-67; Карпиловская Е.А. Словарно-справочное обеспечение морфемного сегментатора украинского текста // Текст. Термин. Словарь. – К., 1990. – С. 145-153.

⁷ Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 10-11.

⁸ Саме такі функції виконує, наприклад, Машинний фонд естонської мови, який на сьогодні в СРСР вважається найбільш розвиненим. Казакевич О.А. Машинные фонды... – С. 27.

феми. Воно супроводжується інформаційним кортежем, тобто записом інформації про це слово, організованим певним способом. Для кожного типу інформації відводиться окрема зона запису⁹. Таких зон на сьогодні визначено чотири. Вони містять інформацію про 1) наявність/відсутність слова в словнику І.Т. Яценка «Морфемний аналіз», який є визначальним фактографічним джерелом МСФ; 2) кількість значень слова, яка встановлюється за 11-томним тлумачним словником української мови; 3) абсолютну частоту вживання слова в художніх текстах, що подається за частотним словником сучасної української художньої прози, та 4) частини мови належність слова. Друга та третя зони інформаційного кортежу одночасно з кількісними показниками засвідчують за допомогою спеціальних міток наявність даного слова в реєстрах відповідних словників. Остання, четверта, зона, крім показників десяти повнозначних та службових частин мови, містить також коди дієприслівників та дієприкметників як особливих лексико-граматичних розрядів слів.

Створювана інформаційна система відкрита для поповнення як реєстру одиниць, так і зон-характеристик. Перший зростатиме за рахунок даних словників, що записуватимуться на машинні носії, а також одиниць із текстів різних функціональних стилів. У майбутньому формуватимуться зони з даними про вік слова, його етимологію, належність до певної словозмінної парадигми тощо. Ця інформація про слово збігається з міжнародною дослідницькою програмою «Мовна синергетика», у якій буде представлена й українська частина¹⁰.

У реєстрі словника І.Т. Яценка 117 тис. українських слів. Проте за умовами формування цього словника в ньому відсутні деякі категорії слів: одиниці з неподільною основою; зворотні дієслова, які зберігають семантичну спільність з незворотними; прислівники на **-о, -е, -и**, утворені від прикметників та дієприкметників; застарілі, діалектні та розмовні слова. Тому реєстр словника І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» порівнювався з реєстрами одинадцятитомного тлумачного словника та двотомного частотного словника й поповнювався за рахунок наявної в них лексики. Наприклад, у частотному словнику сучасної української художньої прози містяться відсутні в інших вказаних джерелах МСФ дієприслівники, слова-юкстапозити на зразок *десяток-другий, воїн-визволитель, фронтовик-учитель* або індивідуально-авторські неологізми типу *чарівливо-хімерний, трепетно-збуджений, райкарась, доплуганитися*. Відібрані три представницькі лексикографічні джерела дозволили сформуванню в пам'яті ЕОМ зведений реєстр українських слів, обсяг якого становить близько 160 тис. одиниць. Його планується доповнити лексикою з українських термінологічних, перекладних, орфографіч-

⁹ Зонний принцип запису інформації в базі даних вважається більшістю дослідників-розроблювачів машинних фондів мов найзручнішим для виконання різноманітних дослідницьких задач та одержання необхідної довідкової інформації в діалоговому режимі (Колодяжная Л.И. Структура словарного текста в аспекте машинной лексикографии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1986; Колодяжная Л.И. Автоматический генеральный словарь русских словарей // Машинный фонд русского языка: Предпроект. исслед. – М., 1988. – С. 41-63).

¹⁰ Altmann G. Projekt "Sprachliche Synergetik". – Bochum, 1985.

них, етимологічного словників, а також із словника іншомовних слів¹¹. Окремо вирішуватиметься питання про введення до складу МСФ історичних словників української мови. Очевидно, доцільно формувати окремі зведені реєстри лексики староукраїнської мови. Попередньо необхідно визначити його обсяг, типи вміщуваних одиниць та форму їх запису на машинні носії. Такий окремі блок інформації у МСФ дозволив би розв'язувати питання української морфеміки в діяхронному плані, а також здійснювати типологічні зіставлення морфемної й словотвірної систем української мови різних часових зрізів.

При формуванні бази даних фонду ми дотримувалися поділу слів на морфеми, який прийнятий словником І.Т. Яценка, хоч у деяких випадках у цьому джерелі спостерігається плутання морфемного й словотвірного аналізу слів. Здебільшого це трапляється тоді, коли похідна одиниця є наслідком так званого черезступневого словотворення і в словотвірному ланцюжку відсутня одиниця попередньої ланки. В таких випадках похідне слово утворюється за допомогою форманта, в який входять дві і більше самостійні морфеми, пор. *радиц/ір/уванн/я*, *берил/ізаціј/а*, *марин/ува/льник* і *режис/ір/ува/нн/я* від *режис/ір/ува/ти*, *вітамін/із/аціј/а* від *вітамін/із/ува/ти* та *клейм/ува/льн/ик* від *клейм/ува/льн/ий*. Всебічне дослідження правил української морфотактики та побудова ефективних процедур автоматичного синтезу слів з морфем дозволять уточнити морфемний поділ слів, який було задано на етапі формування бази даних МСФ.

Слова, відсутні в словнику І.Т. Яценка, поділялися на морфеми за правилами морфемного аналізу, які враховують співвідношення розглядуваної одиниці з іншими словами, спорідненими з нею за формою та семантикою. При записі морфемної структури слів на машинні носії визначалися п'ять класів морфем: корені, префікси, суфікси, флексії та міжкореневі прокладки, які ми умовно відносимо до інтерфіксів. Кожний з них має спеціальний символ. Правила кодового запису орієнтовані на представлення морфем у структурі цілісного слова, тобто на їх здатність виступати в ньому в різноманітних комбінаціях. Ці правила враховують також відмінності в позиційному розподілі морфем, які спостерігаються в структурах простих і складних слів. Така орієнтація правил кодового запису морфем дозволяє розпізнавати їх при автоматичній обробці слова.

На етапі формування фактичної бази фонду необхідно було розв'язати ряд кардинальних питань, пов'язаних з інтерпретацією морфемної структури слів. Вони стосувалися насамперед різних типів слів з непрозорою морфемною структурою, а також слів, що містили унікальні, іншомовні та суто структурні асемантичні компоненти. Для їх запису на машинні носії застосовувався ряд спеціальних правил. Так, складові аббревіатури зіставлялися з вихідними словосполученнями і на цій підставі в них виділялися специфічні аброморфеми – повні або часткові еквіваленти морфем у вихідних словах. Наприклад, морфемна структура слова *міськвиконком* (міський виконавчий комітет) інтерпретується так: код кореня надається морфемам **місь-**, **кон-** та **ком-**, код суфікса присвоюється морфемі **-к-**, а префікса – морфе-

¹¹ Першу версію генерального реєстру МСФ доповнено зонами інформації за «Словником іншомовних слів» за ред. О.С. Мельничука (К., 1974) та «Словником-довідником з правопису та слововживання» С.І. Головащука (К., 1989) – *упоряд.*

мі **ви-**. Так само інтерпретується морфемна структура складноскорочених слів. Наприклад, слово *комполку* після співвіднесення з вихідним словосполученням *командир полку* записується в такому вигляді: морфемам **ком-** та **полк-** надається код кореня, морфемі **-у** – код флексії. Зауважимо, що для інтерпретації морфемної структури складових абrevіатур та складноскорочених слів ми обрали одну з можливих концепцій. Згідно з нею, елементи, представлені в таких словах, розглядаються як самостійні морфеми зі значеннями, що відповідають значенням основ, від яких ці елементи утворено¹². На користь саме такого підходу свідчить властива цим елементам повторюваність у морфемній структурі слів, а отже, й самостійне значення у процесі словотворення, свої закономірності комбінаторики та дистрибуції в слові. Власне, всі ті критерії, за якими й визначається морфемний статус тих чи інших структурних компонентів слова. Однак на відміну від тієї концепції, яка слова типу *колгосп*, *райком* розглядає лише як усічення складників вихідних словосполучень, ми вважаємо подібні слова самостійними одиницями словотвірного рівня мови зі своїми власними структурними елементами (аброморфемами) та правилами їх розташування в слові¹³. Тому до їх запису не вводилися символи на позначення тих елементів вихідного словосполучення, які піддаються скороченню при абrevіації¹⁴.

Для визначення статусу елементів у словах з непрозорою морфемною структурою (переважно іншомовного походження) до уваги брався комплекс властивих їм характеристик: а) позиція в слові, зокрема, здатність виступати із з'єднувальною голосною або з іншим коренем у постпозиції; б) регулярність уживання; в) можливість сполучатися з іншими морфемами у препозиції і постпозиції. В результаті підготовки вихідних даних до запису на машинні носії було виділено кілька груп морфем у межах кожного з визначених класів, які мають різний ступінь відповідності наданому їм морфемному статусу. Скажімо, в межах класу коренів виділилися, з одного боку, такі іншомовні морфеми, як **авіа**, **філ**, **лог**, **скоп**, **фон**, **теле**, а з другого, – елементи типу **сейсм**, **імун**, **терм**, **пат** тощо. Зараховуючи їх до класу коренів, ми свідомі того, що вони мають неоднаковий морфемний статус. Наприклад, морфеми першої групи беруть активну участь у процесах творення слів сучасної української мови, здатні сполучатися не лише з іншомовними, а й з питомими українськими основами (пор. *бібліофіл* і *слов'янофіл*, *українофіл*). Вони можуть займати як початкову, так і кінцеву позицію в слові, сполучатися з афіксальними морфемами, пор. *філ-о-лог* і *лог-о-пед*, *лог-ік-а*¹⁵. Морфемам

¹² Можливі підходи до інтерпретації морфемної будови різних типів складноскорочених слів див. у працях: Оливеріус З.Ф. Морфемный анализ русского языка // Проблемы современной лингвистики. – Прага, 1967. – С.55-56; Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С.32-33.

¹³ Обґрунтування самостійного лінгвістичного статусу таких одиниць див. у працях: Янко-Триницкая Н.А. Влияние изменений в лексике на словообразовательную систему // Словообразование современного русского языка. – М., 1963. – С.268-272; Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке. – Саратов, 1979. – С. 27-29.

¹⁴ Оливеріус З.Ф. Знач, праця. – С. 55-56.

¹⁵ Докладніше про комбінаторні та позиційні властивості таких морфем див.: Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів... – С. 30-31.

другої групи здебільшого властива закріплена позиція в слові. Виділити їх та віднести до класу коренів можна, лише відшукавши хоча б одну лексему, в якій би вони виступали в поєднанні з повноцінною морфемою афіксальних класів, напр.: *сейсм-о-лог* і *сейсм-іч-н-ий*, *сейсм-ік-а*; *імун-о-лог* і *імун-н-ий*, *імун-із-увати*; *терм-о-метр* і *терм-іч-н-ий*, *терм-іж-а*. Запозичені кореневі морфеми, що в структурі слова мають постійну після- або докореневу позицію, характеризуються регулярністю вживання, але непрозорі за своїм значенням на українському мовному ґрунті, наближаються до афіксів. У спеціальній літературі існує близько десятка термінів на позначення таких перехідних класів морфем: афіксоїди (префіксоїди та суфіксоїди), напівафікси, субафікси, суфіговані (префіговані) елементи тощо. Для обґрунтованого визначення статусу таких елементів морфемної структури слова треба брати до уваги весь комплекс їх формальних та значеннєвих характеристик¹⁶. Наприклад, попередньо елементам типу **-оїд**, **бі-**, **мета-** надавалися коди: першому – суфікса, другому – кореня і третьому – префікса, пор. *негр-оїд*, *орган-оїд*, *антроп-оїд*; *бі-гамі/жа*, *бі-лінгв/ізм*; *мета-ген/ез*, *мета-лог/ік/а* тощо. Встановлення всього спектру можливого оточення таких морфем, їх «поведінки» в мові дасть змогу детальніше диференціювати такі одиниці у відповідних морфемних інвентарях. За слушним зауваженням З.Ф. Оліверіуса, «самотійність морфем має ступінчастий характер», а отже, «класифікація морфем дає складну багатоступневу ієрархію». Найважливішою проблемою, на його думку, є визначення межі між двома щаблями такої багатоступневої ієрархії¹⁷. Розроблювані процедури морфемного поділу слів потрібно орієнтувати на те, щоб провести межу між двома сусідніми щаблями ієрархії в смузі, найменш насиченій перехідними явищами.

Певні труднощі виникають при виділенні класу морфем – міжкореневих прокладок. Традиційно до них відносять з'єднувальні голосні **-о-** та **-е-**. Вони легко виділяються в структурах слів з питомими коренями (пор. *пар-о-плав*, *бур-е-лом*). Однак для їх визначення в словах іншомовного походження доводиться застосовувати ряд додаткових уточнювальних процедур. Наприклад, елемент **-о-** виділяється в словах *псих-о-лог*, *гідр-о-акуст-ик-а*, *спектр-о-метр* та подібних до них. Підстави для цього дає, по-перше, порівняння з питомими українськими комплексами **паро-**, **сніго-**, **водо-**, в яких цей елемент також займає позицію між

¹⁶ Урахування тільки кількісних характеристик таких морфем, запропоноване в працях Б.І. Барткова, видається нам недостатнім (Бартков Б.І. Английские суффиксонды, полусуффиксы, суффиксы и словарь 100 словообразовательных формантов современного английского языка // Аффиксоиды, полуаффиксы и аффиксы в научном стиле и литературной норме. – Владивосток, 1980. – С. 3-62). Для встановлення місця елементів перехідного типу на кількісній осі, що поєднує суфіксацію зі словоскладанням, Б.І. Бартков враховує такі їх характеристики, як продуктивність, частотність, серійність, валентність тощо. Проте, на нашу думку, не можна залишати поза увагою й дослідження якісних характеристик таких морфем. Скажімо, деякі з активних у сучасній українській мові других основ складних слів зберігають здатність у такому самому значенні вживатися й самотійно, пор. подібний і озеро-, стебло-, снігоподібний. Це дозволяє припустити, що морфема подіб- ще не втратила свого кореневого статусу.

¹⁷ Оліверіус З.Ф. Значення, праця. – С. 56-57.

коренями, і, по-друге, їх здатність комбінуватися з іншими морфемами (коренями, суфіксами або флексіями) без елемента **-о-**, напр.: *гідр-о-стат* і *гідр-а*, *гідр-ува-нн-я*, *гідр-ем-і-а*, *гідр-авл-ік-а*. Натомість у комплексах **фото-**, **біо-**, **зоо-** елемент **-о-** не відокремлюється, оскільки не засвідчено комбінацій цих комплексів з іншими морфемами без нього. Крім того, він не підлягає усіченню при самостійному вживанні цих комплексів, наприклад: *фото*. Деякі дослідники пропонують, крім комбінаторних, позиційних та кількісних, враховувати й акцентологічні характеристики міжкореневих морфем. Наприклад, О.Г. Ликов вважає, що «найважливішою акцентологічною особливістю з'єднувальних **о** та **е** є їх ненаголошеність: у російській мові немає жодного слова, в якому б наголос падав на ці морфеми»¹⁸. Цей висновок звучить дещо категорично, оскільки і в російській і в українській мовах зустрічаються численні складні слова з наголошеною морфемою **о**, пор. *спектрóметр*, *літóграф*, *термóметр*.

У кодовому записі морфемної структури слів не використовуються спеціальні символи для позначення нульових морфем, зокрема флексій. У словах на зразок *плач*, *степ*, *кінь* тощо на відміну від слів *есе*, *таксі*, *бра* відсутність флексії в канонічній формі встановлюватиметься в подальшому дослідженні за допомогою генератора текстових форм слова. Існує подвійна інтерпретація міжкореневих прокладок типу **-ох-** (*чотирьохліток*), **-и-** (*п'ятиденка*), **-а-** (*двадцять*). Деякі дослідники розглядають їх як міжкореневі прокладки такого самого статусу, як з'єднувальні голосні **-о-** та **-е-**¹⁹. На нашу думку, з огляду на первинний статус таких елементів у морфемній системі української мови як словозмінних морфем, слід вважати їх флексіями²⁰. Відповідно класифікувалися і кінцеві морфеми прислівників, що є наслідком адвербіалізації відмінкових форм іменників. Якщо в сучасній мові такі слова зберігають співвідносність з іменниками, ці морфеми умовно розглядалися як флексії (*слід-ом*, *самот-ою*). Це в майбутньому дасть можливість дослідити всю групу таких прислівників і встановити обсяг адвербіалізованих форм іменників, що здобули в українській мові статус самостійних слів. На перехідний характер таких морфем вказують різні способи тлумачення відповідних слів у СУМі: то як самостійних прислівників, то як окремих форм іменників, здатних адвербіалізуватися в тексті, пор. **віяло** – 2. *у знач, присл.* віялом. У вигляді півкола і **викрутасом**, *присл., розм.* – Вивертаючись, роблячи круті повороти (при наявності іменника **викрутас** – 1. Примхливий, незвичайний рух, поворот тіла або частини тіла).

Додаткових пояснень вимагає накладання морфем, коли кінець однієї морфеми за формою збігається з початком іншої або з цілою іншою морфемою. Як правило, це відбувається на межі префікса і кореня або кореня і суфікса. У таких ситуаціях доводиться розв'язувати питання про те, яку морфему подати в кодовому записі в повному, а яку в усіченому вигляді. Наприклад, у слові *поринути* відбувається збіг кінцевого елемента **-н-** кореня **рин-** та початку суфікса **-ну-**. Отже, при лінійному записі морфемної структури цього слова можливі два варіан-

¹⁸ Лыков А.Г. Основы русской морфематики. – Краснодар, 1979. – С.64.

¹⁹ Там же. – С. 62.

²⁰ Виклад іншої точки зору див. там же. – С. 70.

ти: *по-рин-у-ти* (з цілісним коренем) і *по-ри-ну-ти* (з цілісним суфіксом). Такі дві інтерпретації припустимі й для запису морфемної структури слова *пiти*, в якому відбувається накладання кінцевого елемента *-і-* префікса *пi-* (пор. *пi-знавати*, *пi-ймати*) й кореня *і-*, пор. *п-і-ти* та *пi-ти*. З огляду на те, що в українській мові не існує слів без коренів, другу інтерпретацію слід визнати неприйнятною²¹. Взагалі при розв'язанні цього питання переважає тенденція до неусіченого представлення афіксальних елементів, оскільки саме їх приєднання до кореня викликає зміни в його будові. У словнику І.Т. Яценка ця тенденція виразно простежується.

Паралельно з формуванням фактичної бази морфемно-словотвірного фонду й створенням програмних засобів її обробки здійснюється власне дослідницька частина проекту фонду: конструюються макети тих машинних продуктів, передусім словників, в яких одержана інформація набуває узагальненого, зручного для користувача вигляду. Далі такі машинні словники стають фактичною основою та інструментом для розв'язання конкретних теоретичних питань морфеміки та словотворення: 1) типологічного дослідження морфемних та словотвірних структур слів; 2) встановлення визначальних ознак морфемного «портрета» слів окремих частин мови або лексико-граматичних розрядів; 3) виявлення системотворчих параметрів морфемної структури слів; 4) типів взаємовідношень між морфемною та словотвірною будовою лексем та їх семантикою; 5) закономірностей функціонування слів з тією чи іншою морфемною структурою в тексті²². Це з одного боку, а з другого, ці дані, співвіднесені з інформацією про частоту вживання слів у тексті, дозволять з'ясувати не лише продуктивність та активність окремих морфем або морфемних структур, а й встановити залежність між частотою вживання морфеми і ступенем абстрактності її значення, простотою морфемної структури слова та активністю її використання в інвентарі одиниць мовної системи або в тексті. Стає можливим також окреслення кореляції між простотою чи складністю морфемної структури слова та однозначністю або багатозначністю його лексичної семантики.

Першочерговим завданням власне дослідницької частини проекту МСФ є побудова морфемних інвентарів з показниками продуктивності використання окремих морфем при словотворенні. Хоч спроби укладання таких інвентарів вручну в україністиці вже були²³, останні формували на значно менших за обсягом мовних масивах і вони не містять кількісних та частотних характеристик. Роз-

²¹ М.С. Трубецької свого часу звернув увагу на відсутність кореня в російському слові *вынуть*, факт, на його думку, разючий для індоєвропейської мови (Трубецкой Н.С. Морфологическая система русского языка // Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 76-77).

²² Перелічені проблеми актуальні не лише для української мови. Див., наприклад, проект створення автоматичного морфемно-словотвірного словника російської мови – складового компонента Машинного фонду російської мови (Андрющенко В.М. Машинный фонд русского языка: Интеграцион. подход. – М., 1989. – С. 24; див. також: Алексеева Т.Н. и др. Программное обеспечение машинной версии словаря морфем // II Всесоюз. конф. по созданию Машинного фонда русского языка. – М., 1987. – С. 4-7).

²³ Див. довідковий додаток до «Морфемного словника» Л.М. Полюги, який містить інвентарі коренів, префіксів та суфіксів (Морфемний словник / Укл. Л.М. Полюга. – К., 1983. – С. 368-450).

межування морфем-омографів та ототожнення аломорфів у цих інвентарях також не ґрунтувалося на таких процедурах аналізу матеріалу, які б враховували весь спектр характеристик подібних одиниць. На сьогодні розроблювачі МСФ створили макети й програмні засоби для автоматичної побудови морфемних словників, одиницями реєстру в яких виступають окремі морфемні та різнотипні морфемні комплекси: пари та ланцюжки суфіксів або префіксів, афіксальні оточення коренів. Принцип подання інформації та формат статті в таких словниках єдині, відрізняються тільки їх реєстрові одиниці. В усіх цих словниках реєстрову одиницю статей супроводжують показники кількості слів з нею у фонді, питомої ваги такої сукупності слів у ньому та приклади слів МСФ, в яких зустрічалася ця одиниця. Ілюстративну частину статей можна за бажанням користувача формувати як у повному, так і в скороченому вигляді. При цьому підключається описаний вище інформаційний кортеж слів у базі даних фонду. Отже, до статті можна включати задану кількість слів однієї частини мови, з однаковою або різною кількістю значень та частотою вживання в тексті тощо. Такі словники поки що укладалися на пробних масивах МСФ²⁴. У повному обсязі вони будуть сконструйовані після завершення формування фактичної бази фонду.

Крім макетів та програмних процедур укладання описаних словників окремих морфем та морфемних комплексів, розроблено також алгоритми для побудови таблиць попарної сполучуваності префіксів та суфіксів²⁵. Такі програмні засоби закладають основу для автоматичного укладання частотно-валентних морфемних словників. На даному етапі досліджень створено макети словників такого типу для префіксів і суфіксів. Зараз здійснюється їх алгоритмічна та програмна реалізація. Передбачається, що одиницею реєстру цих словників виступатиме окрема морфема. Саму статтю становитимуть всі морфемні, які зустрічаються з нею в словах фактичної бази фонду в препозиції і в постпозиції. Реєстрова одиниця, а також кожна з морфемних пар у статті будуть характеризуватися показниками їх продуктивності, частоти вживання в тексті та частини мовного розподілу. Отже, словники будуть узагальнювати й унаочнювати інформацію про кількісні, частотні та комбінаторні властивості окремих префіксів і суфіксів. Планується укласти частотно-валентні словники в два етапи. На першому етапі формуються статті до кожного із засвідчених у словах фонду префікса або суфікса. На другому етапі на основі кількісних та комбінаторних характеристик морфем, показників спектру їх частини мовного розподілу розв'язуються два кардинальні питання: а) ототожнення аломорфів та б) розмежування морфем-омографів²⁶. Як показують діючі процедури автоматичного ототожнення аломорфів, розв'язання першої задачі можна частково автоматизувати

²⁴ Опис процедур побудови словників, їх фрагменти, а також результати їх використання для вивчення української дериваційної морфотактики див.: Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. – К., 1990. – С. 123-147.

²⁵ Там же.

²⁶ Частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського та Т.І. Недозим, у якому реалізовано цей проект, опубліковано в 1998 р. – *упоряд.*

за рахунок правил морфонологічного варіювання морфем²⁷. Попередні обстеження матеріалу свідчать про те, що розв'язання другої задачі теж піддається алгоритмізації. Наприклад, деякі морфи-омографи можна розмежувати на основі показників їх комбінаторних властивостей або належності слова з такою морфемою до певної частини мови. У плані подальшої роботи – розробки макету й процедурного апарату для автоматичного укладання гніздового кореневого словника²⁸. Як показав досвід формування «Словаря морфем русского языка» А.І. Кузнецової та Т.Ф. Єфремової, корені в статтях такого словника доцільно подавати в сполученні з усіма властивими їм афіксальними оточеннями²⁹.

Для вивчення морфемної будови слова, процесів словотворення потрібні не лише інвентарі морфем різних класів, а й їхня граматики, тобто правила функціонування окремих морфем у реальних словах. Така грамика оперує даними про позиційний розподіл морфем, їх внутрішньослівні валентності, про закони розгортання слова. Очевидно, що для її створення необхідно перш за все визначити типи морфемних структур, які представлені в словах сучасної української мови³⁰. Тип морфемної структури при цьому може встановлюватися на різному рівні абстрагованості від ланцюжків конкретних морфем у словах. На вищому рівні абстрагованості враховуються два класи морфем – кореневі та некореневі, на нижчому – таких класів, згідно з поставленим завданням, може бути довільна кількість, зокрема, п'ять: корені, префікси, суфікси, флексії та міжкореневі прокладки. На основі інформації МСФ створено програми для розпізнавання класів морфем за кодовим записом слів, переведення конкретних морфемних структур у символічні моделі морфемної будови слова, які складаються з символів–показників класів морфем: **К** (корінь), **Р** (префікс), **S** (суфікс), **F** (флексія), **I** (міжкоренева прокладка – інтерфікс). Автоматично формується словник таких моделей, який містить їх кількісні характеристики, показники частиномовного розподілу та реальні слова–ілюстрації. Укладено програми, які перевірені на масиві в 100 тис. слів, і одержано словник, який охоплює 368 символічних моделей морфемної структури українських слів. Наприклад, слова *порснути, дратливо, несучи, сторожити* та подібні до них за своєю морфемною будовою описуються однією символічною моделлю **KSS**³¹. Отже, такий словник

²⁷ Федосимов И., Бакулов А.Д. Морфемный анализ словарных форм // Науч.-техн. информ. – Сер. 2. – 1979. – № 4. – С. 29. Запропонований алгоритм ототожнення аломорфів ґрунтується на правилах чергування в коренях російських слів голосних е, о з нулем, о з а та задньоязикових з шиплячими. Так, вдається автоматично ототожнити аломорфи типу венец-венц, воздух-воздуш тощо.

²⁸ У 2002 р. видано «Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями» Є.А. Карпіловської, а 2005 р. світ побачив гніздовий «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської і Л.П. Кислюк (упоряд.).

²⁹ Див. кореневу частину «Словаря морфем русского языка» А.І. Кузнецової та Т.Ф. Єфремової (М., 1986. – С. 23-416).

³⁰ Див. аналіз та осмислення результатів виконання такого дослідження у статті Н.Ф. Клименко та Є.А. Карпіловської «Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові», уміщений у цій книзі (упоряд.).

³¹ Перші результати теоретичного осмислення матеріалів словника символі-

становить підґрунтя морфемної граматики української мови. Він подає інформацію про принципи морфемної будови слова, необхідну для виявлення тих законів, яким підлягає, зокрема, процес морфологічного словотворення в сучасній українській мові. Вивчення одержаних даних дозволило встановити, що морфемна будова українського слова підлягає законам простоти, глибини, симетрії та переваги. Проте словник має не тільки теоретичне, а й прикладне значення. Одержані символічні моделі дають змогу встановити такі характеристики слів, які дозволяють при автоматичному морфологічному аналізі тексту визначати їхню частиномовну належність. Описуваний словник, крім того, відіграє важливу роль у розробці ефективних процедур автоматичного синтезу слів з морфем. Він є одним з фільтрів для встановлення ступеня допустимості в мові синтезованих ЕОМ одиниць.

Відомості про позиційні, комбінаторні та дистрибутивні характеристики морфем, одержані на етапі аналізу структур слів зі спільним коренем, стають вихідним матеріалом для побудови морфемної моделі словопородження. При формуванні таких моделей для афіксальних морфем визначається їх позиція в слові відносно кореня, обов'язковість/необов'язковість появи такої морфемної позиції в словах з певним коренем, можливість афіксів виступати в тій самій позиції в слові. За побудованими моделями ЕОМ синтезує слова, на кожному такті додаючи до вихідної одиниці, яка містить корінь і обов'язкові афіксальні морфемні, по одній необов'язковій (наприклад, префікси або частку **-ся**). Подібна автоматична модель дозволяє виявити в цілому словопороджувальний потенціал того чи іншого кореня, а також визначити міру його реалізації в мові. Найближчим часом автоматично укладатиметься гніздовий кореневий словник української мови. Він дасть матеріал для встановлення типологічних характеристик гнізд у сучасній українській мові, зокрема з погляду їхньої потужності, особливостей гнізд, утворюваних від питомих та запозичених слів, характеру «гнізд» без споріднених слів тощо. Крім того, кореневий словник дозволить вивчати морфонологію української мови в динамічному аспекті, з погляду тих перетворень, що властиві слову одного гнізда при переході від однієї частини мови до іншої та морфонологію гнізд одного типу (відіменникових, віддієслівних, відприслівникових та інших).

Морфемно-словотвірний фонд проєктовано як відкриту автоматизовану інформаційну систему, здатну до поповнення та реорганізації. Його призначення – не тільки звільняти дослідника від збирання матеріалу для розв'язання конкретних завдань, а й подавати йому ефективніші й зручніші процедури обробки та вивчення фактичного матеріалу. Машинні продукти фонду – морфемні та словотвірні словники – відіграють роль нових лінгвістичних об'єктів³², які не лише впорядковують нагромаджену інформацію про мову, а й дозволяють одержувати

них моделей морфемних структур слів див.: Клименко Н.Ф. и др. Машинные словари морфемно-словообразовательного фонда украинского языка // Актуальные проблемы компьютерной лингвистики. – Тарту, 1990. – С. 70-71.

³² Див. визначення цього поняття у праці: Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981. – С. 16.

нові відомості про неї. Єдиний принцип представлення мовних даних у фактичній базі уможлиблює розробку універсального програмного забезпечення для спілкування з фондом. Особливим завданням, розв'язання якого передбачено проектом, є створення програмних засобів для діалогового спілкування з фондом у режимі «питання – відповідь». Саме такий процедурний апарат дозволить використовувати морфемно-словотвірний фонд української мови не лише як дослідницьку, а й як інформаційно-довідкову систему.

Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників¹

Перед сучасним українським мовознавством стоять важливі завдання, що покликані до життя новими потребами розвитку науки, культури, економіки в суверенній Україні, а саме: автоматичне оброблення текстової інформації, підготовка підручників та посібників, орієнтованих на оптимізацію процесів навчання мови, створення лінгвістичної служби, відповідальної за культуру мови, постійне забезпечення суспільства сучасними словниками, а видавництв – засобами автоматизації редакційно-видавничих процесів, нарешті, інтенсифікація інформаційного обміну, а отже, розв'язання лінгвістичних питань автоматичного аналізу наукового, ділового та інших текстів. Як бачимо, всі ці завдання логічно підводять до необхідності створення системи автоматичного оброблення інформації. Це система комплексної автоматизації лінгвістичних досліджень, яка передбачає, по-перше, нагромадження мовних даних у вигляді текстів, картотек, словників, по-друге, лінгвістичне, математичне, програмне, технічне й організаційне забезпечення використання цих даних, по-третє, конструювання нових лінгвістичних об'єктів – словників, граматик, мовних процесорів². Така система має динамічний характер. Вона відкрита для постійного поглиблення і вдосконалення досліджень з української мови, що сприятиме відродженню української мови, і є кроком до створення «безпаперової» інформатики ХХІ ст.

Будь-який великий проект у галузі інформатики, штучного інтелекту, експертних систем містить істотний словниковий компонент. За свідченням фахівців, це пов'язано з тим, що комп'ютеризація різних видів інтелектуальної діяльності, автоматичний аналіз текстової інформації зумовлюють створення банків знань³. Інформація написана природною мовою. Оволодіти нею можна лише за наявності в пам'яті комп'ютера багатих семантичних словників. Філологічні словники є зручним засобом оформлення знань про мову (її граматичні, лексичні, стилістичні

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С.3-10.

² Андрющенко В.М. Концепция и архитектура Машинного фонда русского языка // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М., 1986. – С. 27.

³ Городецкий Б.Ю. Семантические инвентари в составе Машинного фонда русского языка // Вторая Всесоюзная конференция по созданию Машинного фонда русского языка: Докл. – М., 1987. – С. 130.

особливості тощо), енциклопедичні – про явища, предмети, відношення навколишнього світу. Для сучасного мовознавства характерна тенденція до лексикографічної параметризації всіх підсистем мови, прагнення закріпити в словниковій формі наслідки вивчення мовних рівнів, подати у вигляді лексикону всі мовні одиниці, відношення між ними, їхні характеристики⁴. Такі формалізовані лексикографічні описи одиниць мови потребують обов'язкової адаптації (певних структурних змін у характері й засобах представлення лінгвістичної інформації) до можливостей комп'ютерного опрацювання мовних даних. Учені відзначають, що сучасному мовознавству властива також тенденція до створення універсального словника мови⁵.

Прискорення роботи над збиранням нових знань про мову і оформлення їх у вигляді словників, перетворення існуючих словників у складову систем лінгвістичного забезпечення при автоматичному обробленні текстів, нарешті, організація аналізу текстів з метою укладання нових словників, скорішого оновлення, коригування, видання і перевидання вже існуючих – ось ті питання, що постійно хвилюють мовознавців. Вони мають дотичність до проблем побудови штучних мов, машинних словників, поліпшення спілкування в системі «людина – комп'ютер – людина», до всіх основних напрямків індустрії обробки знань, таких як збирання, створення, збереження, систематизація, поширення, інтерпретація інформації⁶.

Розбудову автоматизованої інформаційної системи, зокрема лексикографічної, що покликана виконувати власне дослідницькі, інформаційно-довідкові та редакційно-видавничі функції, розпочали співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України спільно з Інститутом української мови НАН України. Система покликана обслуговувати всі дослідження з української мови. Вона повинна починатися з робочого місця лексикографа чи будь-якого користувача за комп'ютером, який забезпечений програмами доступу до тієї інформації, що передбачена всією системою, і який одержить її у відповідь на свій запит. В останній поєднується інформація про одиниці мови та їхні характеристики, яка міститься у словниках, записаних у пам'яті машини, з тією, що одержується внаслідок автоматичного оброблення текстів. Для кожної з цих частин необхідно сформулювати свою стратегію структурування матеріалу, обрати свої базові одиниці, визначити їхні характеристики, укласти алгоритми аналізу одиниць усередині відносно автономних частин єдиної системи, а також алгоритми і програми налаштування кожного компонента системи на інші її складові частини⁷.

Найчастіше до складових частин такої автоматизованої системи відносять: текстовий фонд, фонд словників, електронну картотеку, а також фонд алгоритмів

⁴ Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981. – С. 110.

⁵ Андрущенко В.М. Знач. праця. – С. 51.

⁶ Городецкий Б.Ю. Знач. праця. – С. 131.

⁷ Автоматичному аналізу підлягатиме вся джерельна база, необхідна для укладання будь-якого типу словника сучасної української мови. Тобто йдеться про аналіз уже існуючих словників, а також про аналіз текстів, на ґрунті яких поповнюватимуться існуючі словники або укладатимуться нові.

та програм, які дозволяють оперувати матеріалами фондів⁸. Незавжди помітити, що це керована система знань про мову, придатна бути компонентом лінгвістичного забезпечення в системах автоматичного аналізу тексту; служити джерельною базою для наукового вивчення української мови з різних питань використання тих або інших одиниць мови, їхніх граматичних, лексичних, сполучувальних, стилістичних та інших характеристик, нормативності/ненормативності, отже, з питань культури мови, а також укладання, видання і перевидання словників різного типу (від морфемних до тлумачних, від термінологічних до словників мови письменника). Водночас ця система створює можливість здійснення машинного перекладу. Адже відомо, що при опрацюванні текстової інформації з метою машинного перекладу потреба в словниках також є першочерговою. Такі словники повинні охоплювати найрізноманітнішу і найсучаснішу лексику, яка часто відсутня в опублікованих словниках через їхню об'єктивну «приреченість» до відставання у відображенні сучасного (найновішого) стану лексичної системи мови.

Автоматизована інформаційна система, про яку йдеться, дає змогу створювати різні словники, здійснювати різноманітні лексико-граматичні дослідження української мови. Вона є базою для розв'язування завдань, спрямованих на переробку текстової інформації: анотування, реферування, інформаційний пошук тощо.

У сучасній лексикографії систему словників звичайно розглядають як таку сукупність, яка дозволяє описати лексичну систему мови у тих межах, що задані обсягом словникової статті та її структурою. В теорії баз даних такої обмеженості немає, оскільки цим поняттям відповідають динамічні поняття схеми бази даних та її субсхем. Поняття типу словника перетворюється в поняття режиму експлуатації, коли за однаковими програмами може оброблятися різний мовний матеріал (діалектна, термінологічна лексика тощо). Залежно від потреб замовника може також автоматично укладатися структура словникової статті та визначатися обсяг словника. Ось чому накопичення текстового матеріалу та наукова організація його мусить бути адекватною потребі автоматичного опрацювання інформації.

Досі в Україні велася робота над окремими системами автоматизованого аналізу українського тексту. В усіх них представлено лексикографічний аспект. Настав час поєднати ці системи в одну автоматизовану систему.

Важливим компонентом цієї системи повинен бути текстовий фонд. Аналіз досвіду створення таких фондів свідчить про те, що вони вимагають добре продуманої стратегії добору матеріалу, отже, текстів – письмових і усних – за ознаками: хронологія появи, жанр, комунікативна спрямованість, тематика, характер інформації, вираженої в тексті, обсяг тексту, зовнішня структура тощо. Слід так добирати матеріал, щоб він статистично достовірно відображав усе стилістичне розмаїття мови. Про теоретичні проблеми створення текстових фондів, їх бібліографічно-інформаційну службу написано багато⁹, проте існують суто практичні

⁸ Андрущенко В.М. Зазнач. праця. – С. 26-44.

⁹ Караулов Ю.Н. Основные направления использования ЭВМ в лексикографии // Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ. – М., 1982. – С. 5-39; Казакевич О.А. Автоматизация лексикографических работ: Автоматические словари // Науч.-техн. информация. – 1985. Сер.2. № 9. – С. 25-29; Апресян Ю.Д. Некоторые следствия из единой модели языка

труднощі, пов'язані з підготовкою і нагромадженням матеріалів у текстовому фонді, записом їх на машинні носії, сумісністю різних записів тощо. Відзначимо, що на сьогодні це одна з найменш опрацьованих ланок автоматизації лексикографічної роботи в Україні, що вимагає невідкладних зусиль теоретиків і практиків.

Однак до її реалізації можна приступати вже зараз, не чекаючи, коли буде сформовано весь текстовий фонд. Адже важливо мати інструментарій для автоматичного аналізу текстів українською мовою, апробувати його на певних вибірках з метою укладання так званих текстоорієнтованих словників. Маємо на увазі цикл робіт, пов'язаних з автоматичним укладанням реєстру одиниць, уживаних у текстах, словопоказчиків з адресою слова, конкордансів, або інакше – словників контекстів слова із заданою довжиною контексту, а також частотних (прямих і обернених) словників. До автоматичного оброблення великих масивів тексту, підготовки реєстрів та ілюстративного матеріалу для словників різного типу можна приступати, лише маючи досвід розроблення лінгвістичних процесорів мови. За цієї умови формування текстового фонду, крім створення банку даних, передбачає оперування нагромадженими даними, що становлять лінгвістичне забезпечення цієї системи.

Такий досвід нагромаджено й осмислено¹⁰ групою відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України, якою керує Т.О. Грязнухіна (в складі Н.П. Дарчук, Л.В. Орлової, В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Т.І. Недозим, Г.В. Коленова). Ця група у співробітництві з лабораторією комп'ютерної лінгвістики Київського університету ім. Т. Шевченка розробила систему автоматичного аналізу українського наукового тексту, що має кілька модулів – морфологічний, а також синтаксичний¹¹. Наслідки кожного попереднього модуля є вхідними для кожного наступного.

Початковим пунктом морфологічного аналізу є текст, кінцевим – встановлення лексико-граматичного класу словоформи (частини мови, її граматичних характеристик), зведення всіх текстових словоформ до канонічної форми слова.

Основним засобом розпізнавання лексико-граматичних характеристик словоформи є список квазіфлексій (фіналей словоформи, які не збігаються з її закінченням), що допомагають розпізнати словозмінні ознаки одиниці. Блок флексив-

для машинних фондів // Машинный фонд русского языка: идеи и суждения. – М., 1986. С. 90-109; Розенцвейг В.Ю. Опыт создания национальных лексикографических служб за рубежом // Там же. – С.75-84; Поликарпов А.А. Проблемы и перспективы автоматизации лексикологического и лексикографического анализа с помощью ЭВМ // Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К., 1990. – С. 167-187.

¹⁰ Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989; Синтаксический анализ научного текста на ЭВМ (у друці) (вийшла друком 1999 р. – *упоряд.*); Грязнухіна Т.О. Лінгвістичні засади автоматичного синтаксичного аналізу // Мовознавство. – 1994. – № 2. – С. 48-56; вона ж. Лінгвістичні засади автоматичного редагування наукового тексту // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 20-25; вона ж та ін. Шляхи усунення граматичної омонімії в системі автоматичного морфологічного аналізу наукового тексту // Мовознавство. – 1989. – № 5.– С. 3-12.

¹¹ Алексієнко Л.А. та ін. Комп'ютерна граматики української мови // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1994. – С. 98-99.

ного аналізу не розпізнає омонімічних форм. Подальше усунення омонімії відбувається завдяки контекстному аналізу оточення розгляданої словоформи-омоніма зліва і справа. Не розпізнані на цьому етапі омонімічні форми піддаються синтаксичному аналізу. На відміну від інших методик автоматичного морфологічного аналізу, наприклад, колективу під керівництвом Г.Г. Білоногова, що вимагає введення в пам'ять машини великих словників основ¹², система АМА Інституту мовознавства НАН України ґрунтується на «безсловниковій» ідеології. Списки квазіфлексій невеликі (близько 12 тис. одиниць), але ефективні для морфологічного аналізу різних текстів флективної мови. Хоч такий підхід ми умовно назвали безсловниковим, наслідки аналізу тексту в кожному модулі можуть бути оформлені у вигляді різного роду словників: списку слів (словопоказчика до тексту), частотного словника та конкорданса – на рівні морфологічного (флективного і контекстного) аналізу, словосполучень, схем синтаксем – на рівні синтаксичного аналізу тощо. Так формується база знань про текстові характеристики мовних одиниць і одночасно створюється електронна картотека. В ній є тексти певного стилю, алгоритми й програми їхнього аналізу, наслідки (машинні продукти) цього аналізу як своєрідні словники.

Існуючі в світовій лексикографічній практиці автоматизовані банки даних (електронні картотеки) організовані таким чином, що становлять лише текстово-ілюстративний матеріал без можливостей ставити різноманітні завдання в автоматичному режимі. На відміну від них створювана система має потужний механізм опрацювання тексту в режимі запит – відповідь без попередньої ручної підготовки даних.

Якщо уявити собі таку систему у вигляді блок-схеми, то вона складається з банку даних (текстово-ілюстративний фонд, словниковий фонд та пакети програм його впорядкування), лінгвістичного забезпечення аналізу банку даних і комплексу програм обробки інформаційних запитів користувача. Банк даних планується створювати поетапно, залежно від того, якими темпами здійснюватиметься лінгвістичне і програмне забезпечення інформаційного блоку.

Лінгвістичне забезпечення розраховане на розв'язання завдань різного ступеня складності, що відповідає складності самого об'єкта аналізу, і будується за модульним принципом. Комплекс модулів (морфемний, морфологічний, синтаксичний, семантичний) відповідає рівням лінгвістичного розуміння комп'ютером змісту тексту і забезпечує системний опис структурної організації текстів української мови. Модульний принцип також уможливило використання окремих модулів для формулювання відповідей залежно від характеру та змісту інформаційного запиту. Банк даних, а саме текстово-ілюстративний фонд, містить у собі повну інформацію щодо текстових одиниць різних рівнів. Однак експліцитне представлення необхідних для комп'ютера мовних характеристик можливе лише за умови роботи всього інформаційного блоку. З готовністю модулів ускладнюються і розширюються типи інформаційних запитів. Після завершення роботи над інформаційним блоком аналізу тексту системі будуть підвладні різноманітні дослідження

¹² Белоногов Г.Г., Кузнецов Б.А. Языковые средства автоматизированных информационных систем. – М., 1983. – С. 287.

української мови. Вона задовольнятиме певні інформаційні вимоги різних професійних груп користувачів: мовознавців, літературознавців, соціологів, психологів, логіків, математиків, істориків та ін.

Існуючі зараз паперові картотеки, а також опубліковані словники та тексти становлять джерельну базу, на основі якої укладаються нові словники, здійснюються граматичні, лексичні, стилістичні та інші дослідження мови.

Автоматизована лексикографічна картотека відкриває інший шлях, набагато ефективніший, такий, що забезпечує більшу вірогідність перевірки теорій на мовному матеріалі, розширює діапазон здійснюваних досліджень, дозволяє розв'язувати задачі, які неможливо вирішити вручну (наприклад, одержання різноманітних статистичних характеристик мови і мовлення, багатофакторного аналізу для одночасного врахування багатьох параметрів). Крім цього, значно прискорюється виконання дослідницької роботи. Передбачається, що фонд буде представлений текстами всіх стилів і жанрів та різних хронологічних зрізів. Хронологізація текстів необхідна для комп'ютерного перевидання словників, які мають залучати до свого складу нові слова або нові значення для тлумачного словника. Залучення до банку даних суцільних текстів повинно здійснюватися за законами статистики, що дозволяють уникнути суб'єктивізму в цій справі. Текстовий фонд обслуговуватиметься пакетом програм формування індивідуальних мінікарток, орієнтованих на конкретне дослідження конкретного користувача інформаційної системи.

Оскільки сучасний комп'ютер спроможний розпізнавати зміст будь-якої інформації, аналізуючи лише її форму, жодна система обробки інформації не може обійтися без морфологічного аналізу, результати якого є вихідними даними для роботи всіх модулів вищих рівнів. Тому необхідною передумовою універсальної електронної картотеки була адаптація морфологічного аналізу до потреб і можливостей формування інформаційних запитів (наприклад, формування масиву лексем за частинами мови, визначення вихідної форми в парадигмі, укладання конкордансу конкретних слововживань, лексем, граматичних класів, укладання словника за алфавітним або алфавітно-частотним принципом тощо). Саме цю роботу завершено у 1994 р.

Наслідком оригінального розв'язання в описуваній системі проблеми автоматичного укладання словників на основі текстів є лематизатор слововживань української мови, який дозволяє одержати вихідну (канонічну) форму, прийняту в словниках, від будь-якої текстової словоформи¹³. Лематизатор будується на текстовій ідеології, тобто орієнтується на динамічність мови і мовлення і не перебирає всі можливі потенції, а сам приписує текстовим одиницям необхідні граматичні характеристики. Це імітує людську поведінку, коли при

¹³ Алексієнко Л.А., Дарчук Н.П. Лематизація парадигм іменників української мови // Управляющие системы и машины. – 1992. – № 5. – С. 62-65; Дарчук Н.П., Алексієнко Л.А., Шевчук О.І. Синтез парадигм дієслова в українській мові // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1994. – С. 41-42; Орлова Л.В., Грязнухіна Т.О., Критська В.І. Автоматичний синтез парадигм іменників // Проблеми українізації комп'ютерів. – Л., 1993. – С. 58-61; Критская В.И. Лемматизатор как модель распознавания слова // Qualico-94. – М., 1994. – С. 115.

сприйнятті тексту людина згадує не всю відому інформацію про систему мови, а лише фрагменти, необхідні для сприйняття змісту. Адже якщо здатність слів вступати у зв'язки регламентується правилами мови, вибір конкретних елементів, кількість їх, комбінації мотивуються саме правилами організації тексту конкретного типу. Створений авторами лематизатор є єдиною розробкою такого типу, розрахованою на флективні мови.

Через те що можливості будь-якого морфологічного аналізу не дозволяють одержувати в усіх випадках однозначну граматичну інформацію щодо кожної лексеми, логічним продовженням ідентифікації граматичного статусу словоформи є наступний аналіз на синтаксичному рівні (поверхневий та глибинний). Розробка саме цих модулів вищих рівнів дозволить одночасно визначити граматичні характеристики кожної лексеми і навіть диференціювати лексеми за їх значенням. В основу модулів, розробку яких планується розпочати у 1995 р., покладено ідею контекстної детермінації граматичних категорій¹⁴. Омонімія, що пронизує всі рівні усного і писемного мовлення, становить значну перешкоду в процесі комунікації і тому привертає велику увагу мовознавців. Насамперед проблема омонімії постає перед лексикографами у процесі укладання словників при визначенні меж окремого слова, при диференціації омонімії та полісемії, перед мовознавцями при висвітленні глобальних теоретичних питань, таких, наприклад, як норма й узус, взаємозв'язок мови і мовлення, а також у практичних дослідженнях із стилістики, культури мови. Ця проблема турбує викладачів іноземних мов, розроблювачів систем автоматичного оброблення мовної інформації.

Усунення граматичної неоднозначності мовних одиниць передбачається здійснити на підставі аналізу конкордансів, які формуються з лінійних ланцюжків, що оточують омоніми. Перевагою розробленого авторами підходу до укладання конкордансу є рухомі межі (від одного слова до кількох речень і навіть абзаців).

Орієнтація на автоматичне створення картотеки та експлуатація її в режимі запит – відповідь зумовлює необхідність розробки формалізованих процедур розмежування текстових омонімів.

Правила усунення омонімії будуть представлені у спеціальних алгоритмах контекстного аналізу, що є проміжним між морфологічним і синтаксичним модулями, але може працювати у самостійному режимі стосовно певних типів інформаційних запитів у електронній картотеці: наприклад, функціонування омонімів у тексті, укладання словника омографів української мови, словника лексичної сполучуваності тощо.

Завдяки подальшій обробці інформації на вищому рівні за допомогою синтаксичного модуля, в завдання якого входить визначення синтаксичної структури речення, інформаційні запити до електронної картотеки можуть бути розширені до визначення моделей сполучуваності слів, а також моделей словосполучень, речень.

¹⁴ Ідеологію такої системи автоматизованого синтаксичного аналізу тексту описано в колективній монографії «Синтаксический анализ научного текста на ЭВМ» (К., 1999) та реалізовано в системі орфографічного контролю українського тексту РУТА та машинного російсько-українського й українсько-російського перекладу ПЛАЙ, які створив цей колектив (упоряд.).

При залученні програм надфразового синтаксису і поєднанні їх з програмами семантичного модуля користувачі картотеки зможуть одержувати відповіді на багато теоретичних і практичних питань з організації тексту на глибинному семантико-синтаксичному рівні. Внаслідок роботи модуля найвищого рівня (семантичного) можна виділяти смислові одиниці тексту для завдань машинного перекладу, анотування, реферування.

Робота інформаційного блоку картотеки в цілому дозволить поширити її функції на видавничу справу в Україні. Для досягнення цієї мети банк даних повинен охоплювати не лише текстово-ілюстративний, а й словниковий фонд. Ідеться про вже видані словники української мови, записані на машинні носії.

Сьогодні вже існує словниковий фонд української мови. У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства НАН України група Н.Ф. Клименко (в складі Є.А. Карпіловської, Н.В. Сніжко, Т.Л. Білевич, Л.П. Слюсак, Ю.В. Суцанської, О.Ф. Леонтєвої, Т.І. Недозим) створила «Морфемно-словотвірний фонд української мови» (далі МСФ)¹⁵. Протягом 1985 – 1990-х років співробітники Інституту мовознавства НАН України під керівництвом М.М. Пещак працювали над українським семантичним словником, що укладається на основі одинадцятитомного тлумачного словника української мови¹⁶.

Базовою одиницею МСФ є слово, поділене на морфеми згідно з вимогами словника-довідника І.Т. Яценка¹⁷. У відповідних зонах інформації до слів відзначено наявність слова ще в чотирьох словниках¹⁸, а також наголос, кількість значень у слові за тлумачним словником та «Словником іншомовних слів», частоту використання в півмільйонній вибірці текстів за «Частотним словником сучасної української художньої прози», належність до певної частини мови. Створено генеральний реєстр слів за вказаними п'ятьма словниками, в якому зараз понад 160 тис. одиниць¹⁹. МСФ відкритий для поповнення як у реєстровій частині, так і в зонах інформації. Не будемо докладно спинятися на принципах організації і способах використання цього словникового фонду для теоретичного вивчення української мови і розв'язання багатьох практичних завдань²⁰, відзначимо лише най-

¹⁵ Клименко Н.Ф., Є.А.Карпіловська та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.41-50; Klymenko N.F., Karpilovska E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Application // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – № 2. – P. 113-131.

¹⁶ Пещак М.М., Клименко Н.Ф. и др. Украинский семантический словарь: Проспект. – К., 1990. – С. 263.

¹⁷ Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2-х т. – К., 1980-1981.

¹⁸ Словник української мови: в 11-ти т. – К., 1970-1980; Частотний словник сучасної української художньої прози: у 2-х т. – К., 1981; Словник іншомовних слів. – К., 1974; Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989.

¹⁹ На сьогодні в Генеральному реєстрі МСФ налічується понад 170 тис. слів. Подано також відомості про функціональні варіанти слів, омографію та варіантність складників їхньої морфемної структури (упоряд.).

²⁰ Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21; Клименко Н.Ф. Сим-

важливіше: словниковий фонд побудовано так, щоб на його основі можна було автоматично зливати реєстри кількох словників, одержувати нові словники тощо. Так, уже підготовлені за допомогою комп'ютера «Словник морфемних структур слів української мови», частотно-валентний «Словник морфем української мови», «Обернений словник сучасної української художньої прози». Два останні подані до друку²¹. Укладається кореневий словник української мови²². Як бачимо, цей цикл автоматизації словникарської роботи передбачає створення машинних версій існуючих словників з метою укладання на їх основі нових, комп'ютерних словників.

На цьому шляху можливе укладання в комп'ютерному середовищі універсального словника української мови, в якому біля слова можна було б зібрати інформацію про його характеристики, що подані різними типами словників, наприклад, про його частиномовну належність, парадигматичний клас і граматичні ознаки (за граматичним словником мови), наголос (за орфоепічним), морфемну будову, кількість морфем різних класів, зокрема коренів у ньому (за морфемним), належність до певного словотвірного гнізда і ступінь похідності (за словотвірним), походження слова (за етимологічним), вік слова (за історичним). Зрозуміло, що такий словник можливий за наявності фонду словників і програмних засобів їх співвіднесення.

В описаній інформаційній системі є можливість поєднання словникового фонду з текстово-ілюстративним. Як уже зазначалося, через електронну картотеку відкривається шлях до автоматичного укладання текстоорієнтованих словників будь-якого типу. Завдяки лематизаторові, розробленому в модулі АМА, всі словоформи тексту зводяться до словникової канонічної форми. Це шлях до автоматичного одержання реєстру словника, що укладається на основі тексту. Однак це ще і шлях до словникового фонду мови, адже є можливість порівняти Генеральний реєстр одиниць словникового фонду з реєстром одиниць, що надходять на основі аналізу тексту.

метрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфемология и морфемография. – Владивосток, 1993. – С. 44-45; Карпіловська Є.А. Формальне варіювання суфіксів у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 33-45; Klymenko N.F. About Equilibration in Morphemic Subsystem of Language // Qualico-94/ – Moscow, 1994. – P. 184-185; Karpilovska E.A. Correlation Between Mono- and Multy-Dimensional Units Within Suffixal Inventory of Modern Ukrainian Language // Ibid. – P. 181-183; Карпіловська Є.А. Традиційні словники в машинному морфемно-словотвірному фонді української мови // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1994. – С. 64-67; Сніжко Н.В., Сніжко М.Д. Автоматизація укладання ідеографічного словника української мови // Там же – С. 78-82.

²¹ «Словник афіксальних морфем української мови» (автори Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, В.С. Карпіловський, Т.І. Недозим; відп. ред. Н.Ф. Клименко) та «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (укладачі Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко та ін.) опубліковано в 1998 р. (упоряд.).

²² «Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями» Є.А. Карпіловської видано 2002 р. 2005 р. опубліковано «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (упоряд.).

Генеральний реєстр слів не буде повторювати інформацію про слово в словниковому або в текстовому фондах, а лише відзначатиме її наявність. Він як каталог даватиме змогу користувачеві зорієнтуватися у фонді й відібрати необхідні дані. Програмними засобами Генеральний реєстр буде безпосередньо пов'язаний з машинними версіями тих джерел фонду, в яких базовими одиницями виступають слова в канонічній формі. З джерелами, в яких базові одиниці фіксуються в неканонічній текстовій формі, Генеральний реєстр сполучається за допомогою електронної картотеки (через відповідний генератор словоформ). Так з'являється можливість поповнення і Генерального реєстру слів української мови, і реєстрів записаних на машинні носії конкретних словників.

Програми інформаційного модуля повинні забезпечувати реєстрацію неологізмів не рутинним шляхом звичайного спостереження, а в автоматичному режимі. Це дозволить знаходити нові лексичні утворення внаслідок порівняння наявних словників із словниками, автоматично побудованими за текстом. Показовими у цьому плані є публіцистичний та науковий стилі, тому саме з накопичення цих текстів і почалася побудова текстово-ілюстративного фонду електронної картотеки. Щоб прискорити роботу над комплектацією текстово-ілюстративного фонду, з одного боку, та створенням на його основі автоматичних словників – з другого, необхідно залучати найсучасніші методи введення інформації до ЕОМ, а саме: сканування, використання матеріалів електронного набору різних видавництва. Проте зараз не існує сканерів, які могли б працювати без помилок. Помилки виникають унаслідок того, що неможливо врахувати всі особливості шрифту, з одного боку, з іншого – відрізнити деякі літери від ланцюжка з двох літер (наприклад, «ю» інтерпретується сканером як «i+o», а «ж» як «i+k»). Тому всю інформацію, введена за допомогою сканера, треба редагувати. Ефективно та швидко це може робити лише автоматичний редактор, робота над яким ведеться зараз²³.

Важливою проблемою державного значення на сучасному етапі розвитку науки в Україні є завдання створення різних термінологічних словників української мови. Основним джерелом нових термінанадходжень є текст, оскільки саме він відбиває рух, розвиток, зміну знань, їх розширення та поглиблення. Базою для створення комп'ютерної термінологічної системи повинен стати термінологічний банк даних, на основі якого уточнюватимуться поняття терміна, терміносполучення, сукупності термінів. Реалізація цього завдання передбачає існування діючої системи оброблення текстової інформації.

Електронною картотекою, про яку йшла мова, можна користуватися в діалоговому режимі, значно прискорюючи роботу і лексикографа-практика і мовознавця-дослідника. Цикл автоматизації лексикографічної роботи в системі можна довести не лише до укладання комп'ютерних словників, а й до видання їх. Для цього необхідні алгоритми підготовки макетів словників і відповідна організація подальшої видавничої діяльності.

²³ Грязнухіна Т.О. та ін. Автоматичний редактор українського наукового тексту // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1994. – С. 42-45. Таким редактором стала система РУТА, що ввійшла до складу українського офісу операційної системи WINDOWS фірми Майкрософт (упоряд.).

РОЗДІЛ IV

ПЕРЕКЛАДИ. РЕЦЕНЗІЇ.
ПЕРЕДМОВИ. ПІСЛЯМОВИ.
БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ.
ОГЛЯДИ

Еллі Алексіу Троє братів¹

Переклала з новогрецької Н. Клименко

Той, хто заходив на подвір'я притулку для сиріт у Філаросі, не міг одразу ж не помітити серед багатьох інших вихованців трьох дітей, що трималися якось осторонь. На них іще не встигли надягти форму притулку, і вони носили власні, майже однакові сіренькі костюмчики, куплені, мабуть, одночасно в якійсь великій крамниці. Колись, давно...

То були Костя, Василіс, Герасимос. Костя – шести, Василіс – восьми і Герасимос – десь одинадцяти років. Але й за цей недовгий час життя встигло викарбувати на їхніх обличчях усе пережите й вистраждане. Тепер їхні оченята світилися сподіванкою, що мукам і поневірянню прийшов край, що вони надійно прибилися до берега, може й назавжди.

Дух сирітського притулку ще не відбився на них, не встиг уподібнити до інших дітей. Хоч одяг потерся і деінде порвався, їх чемне поводження свідчило про вихованість. Коли не було уроків, вони стояли рядком у дворі, прихилившись до стінки, або ж сиділи втрьох на землі та бавилися камінцями.

Їх можна було бачити на східцях веранди з розкритими книжками на колінах. Вони читали вголос. Маленький Костя посередині, Василіс і Герасимос з обох боків, поклавши руки один одному на плечі.

Вони так відрізнялися від усіх! Досить тільки побачити, як вони доглядають один одного, як дбайливо заколюють шпилькою порваний одяг, щоб одразу зрозуміти: шалений вихор вихопив їх із затишного родинного гнізда.

Опівдні, коли ставало нестерпно жарко, старші брати брали за руку покірного Костю й вели до крана, змочували йому волосся й розчісували його.

Звичайно, вони ходили до різних класів. Костя – до першого, Василіс – до другого, Герасимос – до четвертого. Та тільки-но закінчувався урок, вони квапилися знову знайти один одного, наче боялися несподіваної розлуки.

Старший між ними Герасимос розповідав:

– Було нас п'ятеро дітей. Під час революції в Росії загинув батько і старша сестра. Вони пішли з дому вранці. Ми їх чекали, чекали, але вони не повернулися. Потім померла мама. Як лежала на канапці в кухні, так і померла. Менша дівчин-

¹ Уперше опубліковано в: Еллі Алексіу. Франзескос / Оповідання. – К.: Веселка, 1969. – С. 21-26.

ка померла в поїзді, що віз нас до Москви. У московському сирітському притулку ми залишалися недовго. Я пригадав, як батько казав, що в нас є дядьки в Румунії і Кефалонії, і коли ми підростемо, поїдемо в той чудовий край. Я сказав про це директорові, і він відправив нас до Румунії. У Румунії ми жили недовго, бо в нашого дядька було восьмеро дітей, і він бідував. Він посадив нас на пароплав і послав до другого нашого дядька в Кефалонію. Але і в Кефалонії ми ненадовго затрималися. Дядько відіслав нас сюди, в будинок для сиріт, щоб ми навчилися грамоти...

Завжди, як брати помічали на подвір'ї вихователя, несміливо підходили до нього.

– Пане вихователю, – казав Герасимос, – ви схожі на нашого батька. Особливо коли берете на руки Костю і кругите його, як наш батько. Він у нас був такий же високий і любив співати псалмів.

Вихователь був проста, добра людина. Він ніколи не нервував, як нервують вчителі, хоч і був вихователем, а їм дістається більше, ніж вчителям. Тож не абищо стільки годин провести серед цього незмовкного гамору. Інші вчителі, як тільки закінчувалася робота, могли спуститися до моря, скупатися або ж безтурботно посидіти, спочити у затінку в садку, вихователь весь час залишався з дітьми.

У притулку, серед полудневої спеки, коли кожне деревце німіє і дримає, у вихователя немає можливості хоч на хвилину уникнути галасу. Його кімната поряд із кімнатою, де спить 60 вихованців. Усе йде добре, коли він заходить до себе, щоб упасти на ліжко, але ось грюкнули одні двері, потім зарипіли ще двоє. То діти б'ються й плачуть. Або бігають туди-сюди, сміються, кричать. Так минають години відпочинку. О третій, коли розпочинається чергування, вихователь уже стомлений. А галас не вщухає аж до пізнього вечора.

Та той добрий вихователь притулку не тільки ніколи не нервував, але свої вільні години та дні проводив не інакше, як граючись і бавлячись із сиротами.

Це було щасливим збігом, що саме він, а не хто інший, був схожий на батька Герасимоса і його братів.

– Ходи сюди, Герасиме, пограймося в купців і розбійників, – кричали однокласники з двору.

Герасимос відказував дітям рішуче і мужнє «ні».

– У себе вдома, – продовжував він розмову з вихователем, – ми так часто сиділи коло столу, як і тут. Батько між мною і Василісом. Так, як оце зараз сидите ви.

Діти були приязні також з вихователькою.

Як тільки вона схилялася над плетивом і троє братів оточували її, Герасимос не дивився ні на її руки, ні на барвисте плетиво, він бачив лише її лице.

– Такі самі коси були і в мамі. Не біляві і не зовсім темні, отакі, як ваші.

Він ніжно брав у руку одну з її кіс і показував.

– Отак вона їх розчісувала, тільки її коси були довші. І вона вміла плести. Вона сплела батькові светра. Софія наша теж уміла плести, але батько боявся, щоб спиця не проколола руки, тому не дозволяв їй...

Коли збиралися на обід або вечерю і в кожного сироти аж очі вискакували, щоб не прогавити, чи дістанеться йому великий ополоник супу, більший чи менший шматок тріски, товста чи тонка скибка хліба, Герасимос не зважав на себе. Він

цікавився лише, чи повна тарілка в Василіса. І вдвох вони дивилися в той бік, де був стіл малят. Вони турбувалися Костею: чи не скривдили його, чи не забули?

Тільки одна журба гнітила Герасимоса. Якби пощастило позбутися її, він думав би, що притулок – їхній дім.

– Щовечора ми, перш ніж спочивати, йшли по черзі до батька й цілували руку, – мовив він несміливо одного разу до виховательки.

– Якщо хочеш, Герасиме, то я поговорю з паном вихователем, – відповіла та йому.

Герасимос почервонів, як маків цвіт, і задоволено схилив голову.

– Герасимос каже, що вони втрьох хотіли б щовечора, перш ніж іти спати, цілувати вам руку, – сказала вихователька своєму колезі. – Так вони робили вдома батькові.

Добрий вихователь нічого не відповів, тільки очі його наповнилися сльозами.

Відтоді троє братів щовечора, перш ніж прямувати до своєї спальні, підходили до вчителя. З усміхненими і задоволеними обличчями казали йому «на добраніч» і по черзі цілували руку. Потім притихлі йшли на спочинок. Пагони однієї зруйнованої сім'ї оживали від ласкавої усмішки чужого батька. А русяві коси маленької виховательки наче ховали в собі децищу материнської ніжності.

Та вихователь працював у притулку тимчасово. В нього була велика сім'я – дружина й шестеро дітей – в одному із сіл Мор'ясу. З величезними труднощами йому пощастило влаштуватися попрацювати три літні місяці, аби підзаробити грошей і повернути борги.

Наприкінці вересня вчитель залишив притулок. Коли прощався з трьома братами, сказав, що повернеться. Голос йому зривався, він ледве гамував сльози. Але діти, осиротілі вдруге, стояли і мовчки дивилися йому вслід, доки він не зник з очей. Потім повернулися. Без сліз, мовчазні, пригнічені.

– Герасиме, Костю, Василісе, хіба ви не чуєте свистка? Ідіть швидше! Спустимося до моря!

Це була маленька вихователька! І їм ніби полегшало. Добре, що хоч вона в них лишилася.

Але вчителька була заручена. Її наречений, що поїхав до Америки, мав незабаром повернутися.

І ось надійшла від нього телеграма. Вона взяла її в руки, що тремтіли від щастя, відкрила і прочитала: «Прибув «Хертвургом». Бувай здорова». І вчителька заходила лаштуватися в дорогу. Троє братів стояли біля відчинених дверей її кімнати і спостерігали за нею, прихилившись до одвірка, Герасимос і Костя з одного боку, Василіс із другого.

Брати нічого не казали. Лише дивились, як вона заклопотано ходила по кімнаті.

Находила година прощання. Очі вчительки були повні сліз, коли вона нахилилася і поцілувала братів.

– Я приїду, – сказала їм. – Я повернуся до вас.

А ті довго стояли за залізною огорожею і мовчки дивилися їй услід, доки вона не зникла на закруті дороги.

Вічне відлуння Григорія Кочура¹

1965 року Спілка письменників України рекомендувала Григорія Порфировича Кочура до складу делегації Українського Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами для поїздки до Чехословаччини. У характеристиці Спілки, підписаній Д.В. Павличком, було зазначено, що Г.П. Кочур – відомий поет і перекладач, який багато зробив для популяризації чеської та словацької літератури в Україні, отже, успішно сприяв зміцненню дружби між нашими народами і може представляти Україну за кордоном. Справді, зроблено було чимало. Окремими виданнями вийшли його переклади з словацької мови – романів В. Міначи «Живі і мертві» (1961) та «Дзвони звістують день» (1964), повісті Л. Ондрейова «Опришкове дитинство» (1964), з чеської – роману Й. Томана і М. Томанової «Там, де гори зеленіють» (1962). 1964 року побачила світ двотомна антологія «Чеська поезія» та «Словацька поезія», одним із упорядників якої був Г.П. Кочур. Однак до Чехословаччини він не поїхав. Його не пустили. Г.П. Кочур був «невійзним» і лишився ним ще багато років, доки Україна не здобула незалежність. Причина – «темна пляма» в біографії. У 1943-1953 роках Г.П. Кочур був незаконно репресований і відбував заслання на шахтах полярної Інти. Дарма, що його реабілітували 1962 року. Пляма «неблагодійної» людини, колишнього політичного в'язня лишалася. Державна система працювала безвідмовно, навіть у роки тимчасової відлиги. Вона виховувала, відбирала, бракувала, вказувала, як писати і перекладати. Відомо ж бо, що Г.П. Кочурові та М.О. Лукашеві одним із найкращих українських перекладачів, що прекрасно знали багато іноземних мов і ще краще свою українську, на початку 1970-их років у пресі давали уроки правильного володіння мовою, звинувачували в «архаїзації» перекладів, невмінні адекватно стилістично передавати мову творів, що їх вони перекладали. А йшлося ж про інше. Не володіли вони суржилом і не хотіли вони прийняти генеральну лінію абсолютного (до повного злиття!) зближення усіх народів, розчинення їх (у тому числі й мовного) в єдиному радянському народі. Отож і думали вони не так, і писали не так, за що й були виключені зі Спілки письменників України. Лише 1988 року Г.П. Кочура відновили в Спілці. Це вже пізніше, 1989 року, на 81-ому році життя він став лауреатом премії М.Т. Рильського і посмертно, 1995 року, за книгу вибраних перекладів «Друге відлуння» (1991) – лауреатом Державної премії

¹ Уперше опубліковано в: Записки Історико-філологічного товариства Андрія Билецького. – К., 1999. – Вип. III. – С.33-36.

України ім. Шевченка. Це вже згодом утвердилася і стала офіційною характеристика Г.П. Кочура як чудового перекладача, глибокого дослідника і теоретика перекладу, майстра слова, що міг філігранно точно відтворити зміст та форму чужомовного твору і зробити його явищем української літератури. Слава Богу, сьогодні в Україні читачі знають, хто такий Г.П. Кочур і гідно оцінюють його роль у розвитку української культури. Багатьом із них відомо, що Григорій Порфирівич перекладав з 25 мов світу, які належать до різних родин і груп. Серед них представлені переклади творів майже з усіх слов'янських (східних – російської, білоруської, західних – чеської, словацької, польської, лужицької, південних – сербохорватської), германських (англійської), романських (французької, італійської, іспанської, португальської), іберо-кавказьких (грузинської), тюркських (азербайджанської), балтійських (литовської, латиської), давньо- і новогрецької мов та ін.

Утвердилися тези про те, що переклади Г.П. Кочура охоплюють проміжок у майже 26 століть, починаючи від Архілоха VII ст. до н.е., і трьох континентів – Європи, Південної та Північної Америки, частини Азії. Після смерті М.Т. Рильського він став лідером перекладацького цеху, своєю високопрофесійною і майстерною творчістю збагатив українську мову та літературу.

Усе це правда, як і те, що Г.П. Кочур був високоосвіченою, ерудованою, напорчуд скромною та інтелігентною Людиною. Він прожив довге (86 років) і страдницьке життя, сповнене творчого горіння і служіння українській культурі. Його талант зігривав людей, надихав на творчість, допомагав багатьом вижити в умовах утиску вільної думки і слова. Кочурівські університети в Ірпені або Києві, в Спільці письменників, де він вів засідання перекладознавчої секції, чи по дорозі до книгарень та видавництв, пройшли багато перекладачів і філологів, з якими він щедро ділився справді енциклопедичними знаннями. Здавалося, не було нічого такого, чого б він не знав про українську чи зарубіжну літературу, не пояснив би як явище світового літературного процесу.

Завжди спокійний, часом іронічний, він любив гостре слово і жарт, умів переконливо і тактовно пояснити недогляди і недоліки перекладів, наукових праць так, що в авторів виростили крила, чіткішими ставали думки і виникали нові задуми.

Г.П. Кочур неохоче і рідко згадував у розмовах Інту, здебільшого з відтінком іронії. Пригадую, як він розповідав про тамтешнього начальника, що формував бригади на роботу, розбиваючи людей на трійки, і казав: «Зараз іде ця тригада». Можливо, іронія допомагала йому тамувати пережитий біль та вистояти в умовах нових життєвих випробувань. Лагідний до людей Г.П. Кочур мав мужній і незламний характер. Напередодні 1970-их років, коли атмосфера в країні була густо задушлива і коли реальною була загроза виключення Г.П. Кочура зі Спільки письменників, він зустрічався в 1967 році з «небажаною» для влади письменницею з Бразилії Вірою Вовк, коли та приїхала до Києва. Ідучи на лекції до університету, я випадково зустріла Григорія Порфирівича на Пушкінській вулиці. Він сказав, що іде на зустріч із Вовк у дім Ірини Стешенко. Мені забракло повітря і я, грішна, розгублено запитала: «Може, краще не ходити зараз?». У відповідь почула: «Що ви?! Жінки подумують, що я злякався».

У роки відлучення від друкованого слова Г.П. Кочур продовжував багато та наполегливо працювати. Його духовна стійкість і незламність допомагали йому вірити в прийдешність, перемогу розуму й справедливості. Ця віра підтримувала не лише його, а й багатьох його друзів та однодумців, людей талановитих і «мічених» системою, що своєю працею служили народові, а не системі. Достатньо згадати хоча б одне ім'я – побратима Г.П. Кочура, перекладача Миколу Лукаша, творчість якого була і є гордістю української літератури. Цькованого та вигнаного зі Спілки письменників, геніального (так його характеризував Григорій Кочур) Лукаша він підтримував словом і грішми, аби врятувати від голодної смерті.

У моїй уяві Григорій Порфирович Кочур постає як людина, що завжди тверезо аналізувала події і мудро провиділа перемогу розуму попри всі лихоліття і біди. Він був великим і невтомним працелюбом та книголюбом. Відтоді, коли родина Білецьких 1961 року познайомила мене з Г.П. Кочуром на вечорі-зустрічі з грецьким письменником М. Лудемісом, пригадую його в русі, дії. Він приїздив з Ірпеня до Києва з великим портфелем і обов'язково відвідував книгарні. За день портфель заповнювався новими і рідкісними книжками і ставав таким, що його несила було нести й молодим людям. А Г.П. Кочур, усміхаючись, радісно констатував: «Ось, розбагатів».

Про талант Г. П. Кочура, його життя і творчість дослідники ще напишуть ґрунтовні монографії та статті. Тут мені хочеться звернути увагу читача на здобутки Г.П. Кочура-перекладача з давньо- і новогрецької. Над перекладами творів давньогрецьких авторів він працював у 1930-і роки, коли готував їх до друку в хрестоматії «Антична література» (К., 1938) разом із такими визнаними знавцями цієї літератури, як Олександр Білецький та Микола Зеров. Ця хрестоматія справді стала класичною в українській літературі. Її перевидано 1974 р. з незначними змінами, які стосувалися в основному поновлення імен перекладачів, що були вилучені зі списку в роки боротьби з «ворогами народу». І цю благородну місію взяли на себе професор Андрій Білецький та Григорій Кочур, що обидва були серед перекладачів першого видання хрестоматії та знали своїх співавторів. Характерно, що Григорій Кочур, визнаний майстер своєї справи, що дуже суворо ставився до своїх перекладів, включив їх згодом, практично без змін, до книжки вибраних перекладів «Друге відлуння» (К., 1991). Так судилося, що «Друге відлуння» було останньою прижиттєвою збіркою вибраних перекладів Г.П. Кочура. Воно стало його вічним відлунням у світовій та українській літературі й культурі. Кочурові переклади творів Архілоха, Алкмена, Мімнерма, Тіртея, Алкея, Сапфо, Теогніда, Анакреонта, Софокла настільки довершені, що стали класичними і донесли до українського читача вічні істини, що не старіють упродовж тисячоліть. Хіба не є питання, висловлене у VI ст. до н. е. Теогнідом, сьогоденним і для нас:

Як же трапляється так, що всім посиласш, Кроніде,
Долю однакову ти – правдивим людям і злим,
Тим, що добро і покору шанують, і тим, що душею
Несправедливі, всякчас намірів повні лихих?

Про переклади Г.П. Кочура автор передмови до збірки «Друге відлуння» проф. М.О. Новикова пише: «Це книжка перекладів, тобто, за звичайними читацькими уявленнями, «чужих» віршів. Не українських. У більшості своїй – не сучасних. Не особисто кочурівських. Але не поспішайте з таким висновком. Бо ця книжка водночас – факт української культури, документ нашого часу й багатоголосний монолог самого Кочура»². Вона дуже глибоко і влучно відзначає, що «сума Кочурових перекладів менш за все нагадує музей світової літератури. Своїми перекладами Г. Кочур пише нашу сучасність, пише себе». Хіба не про себе і не про кожного з нас каже Архілох в українському перекладі Г. Кочура:

Серце, серце! Біди люті звідусіль тебе смутять –
 Ти ж відважно захищайся, з ворогами позмагайся.
 Хай на тебе скрізь чагує ворожнеча – завжди будь
 Непохитне. Переможеш – не хвались відкрито цим,
 Переможене – удома в самотині стримууй плач.
 Радість є – радій не надто, є нещастя – не сумуй,
 Понадміру. Вмій пізнати зміни в людському житті.

Г.П. Кочур гаряче підтримував родину Білецьких у популяризації новогрецької літератури в Україні. Так, за його порадами в антологіях світової літератури для дітей – збірках «Співець» (Із світової поезії кінця XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1972) та «Передчуття» (Із світової поезії другої половини XIX – початку XX ст. – К., 1979) з'явилися переклади з новогрецької поезії Діонісія Соломоса, Костіса Паламаса. Він і сам перекладав деякі поезії Я. Ріцоса для збірки перекладів його творів українською мовою та К. Кавафіса до збірки «Вітрила» (К., 1969). 1975 року Т.М. Чернишова для журналу «Всесвіт» готувала добірку матеріалів про одного з класиків новогрецької літератури К. Кавафіса. Григорій Порфирівич узяв для перекладу кілька його поезій. Ось одна із них, програмна для самого грецького поета і дуже сучасна та співзвучна за настроєм Г. Кочурові:

Хвала і шана людям, що в житті
 воздвигли і боронять Термопіли,
 що не зреклись обов'язку ні разу,
 в усьому скрізь розважні й справедливі,
 та повні й співчуття, і розуміння;
 якщо багаті – щедрі; як убогі,
 то й у малих своїх достатках щедрі,
 готові чим спроможні допомгти,
 лиш правду кажуть, та в душі не мають
 ненависті до того, хто збрехав.

Але найбільше тим належить шана,

² Уперше опубліковано в: Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1999. – Вип. III. – С.33-36.

котрі провидять (не один провидить!),
що знайдеться підступний Ефіальт
і що мідійці зрештою прорвуться.

Це були важкі роки в духовному й політичному житті в Україні. Безжальна цензура душила вільну й незалежну думку. Г.П. Кочур був позбавлений можливості друкувати свої твори. Однак інтелігенція об'єднувалася в своєму опорі режимові, підтримувала «цькованих» духовно і матеріально. «Термопіли» К. Кавафіса були «Термопілами» і Г.П. Кочура, вони стали дорогими і близькими нам завдяки поетові.

Греція бореться¹

Ця написана авторитетними радянськими неоелліністами книжка – пристрасна розповідь про те, як греки борються з фашистським режимом, як у пеклі концтаборів, у катівнях асфалії (таємної поліції) вони лишаються вірними ідеалам демократії. Греція – не музейна країна, не курорт-заповідник для туристів. Греція має не лише славне минуле, а й славне сучасне і майбутнє. Так думають найкращі її сини, так відповіли хунті поети Янніс Ризос, Йоргос Сеферис, Одіссеас Елітіс.

Саме греки понад двадцять століть тому створили слово «демократія». Відтоді його значення змінювалося, але людство і по сьогодні вважає Грецію колыскою демократії. Та ось у 1967 році фашисти заволоділи цією країною. Як це сталося? Чому до влади прийшли «чорні полковники?» Хто вони? Хто їх підтримує? Хто чинить їм опір? На ці питання відповідає книжка «Правда за ґратами».

Вона побудована на двох антитезах. Передусім – це розповідь про Грецію, про історію її боротьби за демократію, починаючи з часів Османської імперії. Перед читачем постають образи провісника нової грецької демократії Ригаса Ферееаса; мужніх суліоток, що кинулися в прірву разом із дітьми, воліючи краще померти, аніж підкоритися туркам; героїв визвольної війни 1821 року – Колокотроніса, Карайсакіса, Маркріянніса; образи учасників грецького руху Опору в період другої світової війни, борців за демократію в повоєнній Греції, учасників боротьби проти хунти. Автори постійно наголошують: традиція боротьби за волю і демократію – одна з найважливіших у грецькій історії.

З іншого боку – галерея представників реакційної Греції. Перший, позичений за кордоном недорікуватий король Оттон; Георгій II, що кілька разів тікав з Греції: уперше – в 1923 році, коли відбулася буржуазно-демократична революція, вдруге – в 1941 році. Втік за кордон у червні 1963 року і прем'єр-міністр Караманліс після викриття його зв'язків з фашистами. 1967 року втік до Рима король Константин II...

Тут свої малопривабливі традиції – традиції ворогів демократії, лакуз іноземних хазяїв. Через ці традиції Греція залишилася єдиною країною в Європі, де не покарано військових злочинців та колабораціоністів. Тут у повоєнному 1946 році були знову ухвалені закони проти комуністів, запроваджені німецьким окупаційним урядом. Тут нині, в 1972 році, належність до комуністичної партії кваліфікується як національна зрада «за законом № 509», прийнятим 1947 року.

¹ Уперше опубліковано в: ж. Всесвіт. – 1972. – № 8. – С. 204-205.

Аналізуючи ситуацію в Греції, показуючи широкі масштаби руху Опору, автори книжки «Правда за ґратами» доходять висновку, що хунта – явище недовговічне, демократичні сили країни обов'язково переможуть. Цей висновок аргументований великою кількістю конкретних фактів, глибоких роздумів про долю грецького народу.

У книжці А.О. Білецького та Т.М. Чернишової постає цілісна і переконлива картина сучасної Греції, змальована об'ємно і водночас лаконічно. Автори глибоко обізнані з найважливішими явищами грецької історії та культури. Вони подають цікаві факти, пов'язані з інтерпретацією історичних подій у грецькому фольклорі, у сучасній грецькій літературі (патріотичний гімн Ригаса Фереоса, вірші Соломоса, Рицоса, Сефериса, Сикеліяноса, Панагуліса, уривки з твору грецького історика і письменника Д. Фотіадиса «Оттон» тощо). Книжка виграє й завдяки цікавому ілюстраційному матеріалу.

Авторам пощастило поєднати фундаментальність викладу із публіцистичною гостротою. Українська радянська публіцистика збагатилася ще одним пристрасним і змістовним твором.

Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової)¹

Тетяна Миколаївна Чернишова народилася 8 січня 1928 року в м. Києві в родині лікаря-невропатолога Анастасії Іванівни та економіста-плановика Миколи Нечипоровича. 1936 року родина переїздить до Ленінграда, де відразу після переїзду помирає батько. Друга світова війна застала 13-річну дівчинку в Ставрополі. Разом із матір'ю та маленьким братиком Сашком вони довго пробираються через фронти ближче до рідного Києва, спершу зупиняються в Боярці, а потім після визволення Києва оселяються в столиці.

Тут у 1946 р. Тетяна Чернишова закінчує 13-ту середню школу з золотою медаллю і вступає на фізичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка. Ще навчаючись в університеті, вона рік працює обчислювачем Інституту математики Академії наук України. Повоєнні роки були важкими для всіх. Її родина не була винятком. Мати без батька ставила на ноги двох дітей.

Тетяна була здібна студентка, цікавилася не лише фізикою, а й літературою, суспільним життям в Україні та за її межами. Колишні студенти-філологи, що вчилися тоді в університеті, сьогодні пригадують, як у 1948-му році в них на факультеті з'явилася фізик Тетяна Чернишова. Ця тендітна дівчина, зодягнена в чоловіче (з чужого плеча) пальто й кирзові чоботи, була напрочуд допитлива і здібна до іноземних мов. На філфак вона прийшла, щоб вивчити новогрецьку мову, аби допомогти відстояти демократію в Греції, взявши участь у громадянській війні. Ще раніше вона довідалася, що в університеті на філологічному факультеті почав працювати вчений Андрій Білецький, який прибув з Москви й вів факультатив новогрецької мови. Дівчина стала постійною слухачкою факультативу. То був знак долі, поклик серця і початок великої любові до елліністики. А ще... ще 20-річна студентка закохалася в 37-річного доцента А. Білецького, полюбила вперше, пристрасно і на все життя. Згодом виявилось, що кохання взаємне. 1957 року професор Андрій Білецький узяв шлюб з Тетяною Чернишовою. Вона стала його дружиною, вірною помічницею в справах домашніх і філологічних. 1966 року в талановитого подружжя народилася донька Марія.

Тетяна Чернишова не стала учасницею громадянської війни в Греції. Трагедія завершилася без її участі. Однак фах змінила, хоча й не відразу. 1951 року вона

¹ Уперше опубліковано в: Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. II. – С. 7-21.

з відзнакою закінчує фізичний факультет, діставши спеціальність «електротехніка», і вступає до аспірантури в Київський педагогічний інститут на кафедру фізики. Вчиться добре, плідно працюючи над дисертацією. Поступово, з усвідомленням свого покликання як еллініста приходиться до рішення повністю присвятити себе філології.

1952 року ще аспіранткою-фізиком вона їде до сіл Приморського (Урзуфа) та Ялти вивчати одну з говірок румейського діалекту греків Надазов'я. Збирання мовного і фольклорного матеріалу захоплює її. Тетяна Чернишова відчула смак наукової філологічної роботи і на початку 1953 року пише заяву до Міністерства освіти СРСР та ректора Київського університету з проханням дозволити їй скласти екстерном екзамен за весь цикл підготовки студентів на відділенні класичної філології. Такий дозвіл було одержано. Всі іспити вона складає на «відмінно» й одержує диплом філолога, викладача давньогрецької мови та латини.

З січня 1953 року Тетяна Чернишова – аспірантка філологічного факультету університету зі спеціальності «класична філологія». Так почалося сходження до вершин професійної майстерності одного з найкращих не лише в Україні, а й у всьому колишньому Радянському Союзі фахівця з новогрецької мови, визнаної в нас і за кордоном перекладачки з новогрецької мови на українську, що за свої досягнення нагороджена 1987 р. золотою медаллю грецької Співки письменників та перекладачів. З 1953 р. разом з експедицією аспірантів та студентів відділення класичної філології Київського університету ім. Тараса Шевченка Тетяна Чернишова знову їздить до сіл Урзуф та Ялта збирати діалектний грецький матеріал у Надазов'ї. 1954 року з'являється перша її стаття, присвячена урзуф-ялтинській говірці й опублікована в університетському щорічнику під назвою «Підсумки діалектологічної експедиції філологічного факультету КДУ в Першотравневий район Сталінської області»².

З того часу в різних виданнях, але найчастіше в університетських наукових щорічниках і вісниках, з'являлися публікації Т.М. Чернишової про грецькі говірки Надазов'я. До 1960 року вони в основному були присвячені узагальненню матеріалів урзуф-ялтинської говірки, давали в цілому нарис граматичного ладу, синтаксису, лексики цієї говірки і побіжну, але глибоку характеристику фольклору. Так, у статті 1957 року «Новогрецька говірка сіл Приморського району Сталінської області»³ цю говірку окреслено в цілому в колі інших грецьких говірок району. В статті 1958 р. «Местоимения в урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка»⁴ Т.М. Чернишова детально аналізує головну успадковану від спільноновогрецької мови надазовськими говірками тенденцію розвитку

² Чернышева Т.Н. Итоги диалектологической экспедиции филологического факультета КГУ в Первомайский район Сталинской области // XI наукова сесія КДУ. Тези доповідей, секція філології. – К.: Вид-во КДУ, 1954. – С.62-65.

³ Чернишова Т.М. Новогрецька говірка сіл Приморського (Урзуф) і Ялти Першотравневого району Сталінської області // Науковий щорічник КДУ за 1956 рік. – К.: Вид-во КДУ, 1957. – С. 243.

⁴ Чернышева Т.Н. Местоимения в урзуф-ялтинском говоре новогреческого языка // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики. – К., 1959. – № 1. – Вип.2. – С.87-90.

займенників – здатність до різноманітного варіювання. Дослідниця підкреслює, що займенники говірок відрізняються від сучасної новогрецької мови як форми, так і частотою вживання. Їхні відмінності найчастіше виявляються у фонетиці та лексиці й не зачіпають синтаксису. Т.М. Чернишова аналізує всі розряди займенників і показує розбіжність і подібність форм урзуф-ялтинської говірки на тлі сартанської говірки та димотики. Так, присвійні займенники цієї говірки в емпатичних формах зберегли тільки форму середнього роду, пор.: говіркові: *δικομ παλους* мій дідусь, *δικομ μανα* моя мати, *δικομ γραца* мій лист; димотичні: *ο δικός μου παππούς*, *η δική μου μάνα*, *το δικό μου γράμμα*. Вказівні займенники подібно до української та російської мов і на відміну від димотики розрізняють лише два ступені віддалення – *цей* і *той*. Найближчий предмет визначає займенник [ατούτς] > τούτος, з протетичним голосним [α]. Більш віддаленому предмету відповідає [αουτούς] > αυτός. Усі розряди займенників Т.М. Чернишова описує в цій статті в типологічному плані, зіставляючи їхні форми в урзуф-ялтинській та сартанській говірках, а також у димотиці та російській мові.

Інша її стаття 1958 р. «Етимологічні спостереження в галузі урзуф-ялтинської говірки надазовського діалекту новогрецької мови»⁵ є наслідком наукового вивчення укладеного дослідницею глосарію урзуф-ялтинської говірки. Вона поділяє її лексику на дві групи – побутову та спеціальну й показує, що в сфері побутового мовлення говірки переважають слова, успадковані з загальногрецької мови. Запозичень у цій частині лексики мало. Вони головним чином походять з української та тюркських мов. Натомість соціально-філософська лексика вся складається із запозичених слів: тюркських, російських, українських.

У цій статті Т.М. Чернишова розшифрувала етимології 20 слів говірки. Серед них: [αγνιφος] < *νήφος «тверезий», [αθρουσα] < *ανθρώπισσα «жінка» від άνθρωπος «людина», [αΐδιμα] < αἰθίμα «вівтар», [αΐζιαν] – назва місяця червня < Άγιος Γιάννης «Святий Іоанн», день якого відзначають 24 червня, [αλουργα]=[αλουγα] «незабаром, скоро» < γρήγορα < αγρήγορα, [ανιγαρ] «ключ» < ανοίγω, у говірці [ανιζ] «відмикаю», [γουνσια] «стіна» < γωνία «куток», [τσαβουρα] «плуг» від осетинського *zuvig* «соха».

1958 року виходить невелика за обсягом (до 6 друкованих аркушів) книжка Т.М. Чернишової про новогрецьку говірку сіл Приморського (Урзуфа) та Ялти Першотравневого району Донецької області⁶. Це перше монографічне дослідження, спеціально присвячене одній з говірок надазовського (румейського) діалекту новогрецької мови і саме тому, що воно було першим, дослідниці довелося багато попрацювати над тим, щоб систематизувати погляди своїх попередників на проблему походження надазовських греків, на особливості їхніх говірок і зробити це після заборони писати чи бодай згадувати про надазовських греків. Тут при-

⁵ Чернишова Т.М. Етимологічні спостереження в галузі урзуф-ялтинської говірки надазовського діалекту новогрецької мови // Науковий щорічник за 1957 рік. – К.: Вид-во Київ.ун-ту, 1958. – С.154-156.

⁶ Чернышева Т.Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический очерк и морфология глагола). – К.: Изд.-во Киев. гос. ун-та им.Т.Г. Шевченко, 1958. – 80 с.

нагідно слід докладніше висвітлити те тло, на якому проводилися дослідження. Для того, щоб 1952 року взятися вивчати говірки надазовських греків, потрібна була неабияка наукова й громадянська мужність. Адже йдеться про говірки народу, якого в Україні «не було». Його викреслили з життя прибічники Сталіна. У 1950-ті роки в колишньому СРСР тривала «національна політика», спрямована на викорінення національної самобутності. Тоді ще не було знято вето з такого поняття, як національна свідомість, а прагнення навчатися рідною мовою в школі, знати історію свого народу в греків, та й українців, розцінювалося як крайній націоналізм, буржуазно-націоналістичні збочення. І саме в цей час Т.М. Чернишова починає вивчати грецькі говірки.

Її монографія складається з двох частин: історичного нарису про носіїв говірки й опису морфології дієслова. У першій дослідниця реферує літературу про перебування греків у Криму й окреслює коло проблем, пов'язаних з їхнім переселенням до Надазов'я, заснуванням міста Маріуполя і поступовим виникненням навколо нього 23 нових грецьких сіл. Називаючи села татарофонів і еллінофонів, Т.М. Чернишова простежує історію заміни в радянський час їхніх традиційних назв новими. Вона уважно аналізує стан дослідження мовних проблем, не оминаючи жодної книжки чи статті, в яких хоча б побіжно згадані греки Надазов'я та їхня мова (наприклад, А.Л. Бертъе-Делагарда, В. Григоровича, Ф. Брауна, Ф.А. Хартахая, С.Г. Ялі)⁷. Особливу увагу звертає на роботу фольклорно-діалектологічних експедицій, організованих за рішенням держави ученими Санкт-Петербурга і Москви. Це був час, коли в 20-ті й 30-ті роки (до 1937 року) ХХ сторіччя в Україні проводилася політика, що сприяла всім національним меншинам в організації шкіл з рідною мовою навчання, у вивченні літератури національними мовами. Організовані державою експедиції повинні були з'ясувати питання, хто такі греки Надазов'я, які в них звичаї, якою мовою вони розмовляють. Це й зробили етнографи та мовознавці. Статті проф. І.І. Соколова, проф. М.В. Сергієвського, Д.С. Спірідонова одна за одною з'явилися в наукових журналах⁸.

Т.М. Чернишову від досліджень другої половини ХІХ ст. і від тридцятих років ХХ сторіччя тоді, в 1960-ті, відділяв значний проміжок часу. З вершин наукових здобутків свого часу на основі вивчення праць зарубіжних учених про новогрецьку мову, історію її розвитку та її діалекти (праці А. Тумба, А. Перно, А. Пападопулоса, Г. Хадзидакіса, І. Психариса), власного аналізу матеріалів експедицій до сіл Урзуф та Ялта дослідниця уважно розглядає висновки своїх попередників щодо говірок греків Надазов'я. З-поміж інших вона виділила статті І.І. Соколова та

⁷ Хартахай Ф. Христианство в Крыму. – Симферополь, 1874; Григорович В.И. Записки антиквара о поездке его на Калку и Кальмиус. – Одесса, 1874; Браун Ф. Мариупольские греки // Живая старина, т. 1, 1890; Бертъе-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. – Одесса, 1914; Ялі С.Г. Греки в УРСР. – Харків, 1931; Мариуполь и его окрестности / Сборник. – Мариуполь, 1892.

⁸ Соколов И.И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература, т. IV, 1930; Соколов И.И. Мариупольские греки // Труды Ин-та славяноведения АН СССР, т. 1, 1932; Сергиевский М.В. Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР, отд. обществ, наук, 1934; Спірідонов Д.С. Историчний інтерес вивчення говірок Маріупільських греків // Східний світ, 1930, № 12 (3).

М.В. Сергієвського. Перший запропонував фонетичні критерії для класифікації говірок. Він поділив їх на 5 груп за ступенем близькості до димотики: 1) Урзуф-Ялта; 2) Стила, Константинополь, Великий Янісоль; 3) Велика Каракуба, Нова Каракуба, Бугас; 4) Сартана, Чермалик, Македонівка; 5) Чердакли, Малий Янісоль, Новий Янісоль. На жаль, матеріали, зібрані експедиціями й цим ученим, не були опубліковані. Д.С. Спірідонов також визнає 5 груп говірок надазовських греків.

Працю М.В. Сергієвського Т.М. Чернишова кваліфікує як першу в історії надазовських греків наукову статтю про їхню мову, що не втратила свого значення для науки, бо в ній учений накреслив схему дослідження говірок, запропонував ознаки аналізу їхніх особливостей і подав короткий опис діалекту греків Надазов'я. Учений визначив центральне місце сартанської говірки серед говірок надазовського діалекту новогрецької мови, особливості її фонетики і морфології.

Т.М. Чернишова приймає класифікацію грецьких говірок, запропоновану цими вченими, і вперше запроваджує в науку термін «надазовський діалект новогрецької мови», що згодом у науковій літературі набув ряд синонімів: румейський, маріупольський, кримськорумейський, тавро-румейський діалект. У центрі її уваги перебуває урзуф-ялтинська говірка. Вона вивчала її влітку 1952 та 1953 рр., а згодом аналізувала записані на магнітофон 113 текстів пісень, оповідань, казок та матеріали спеціальних питальників, занесені в зошити для подальших граматичних студій. Особливості говірки (фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні) дослідниця встановлює на тлі димотики, інших її діалектів та говірок Надазов'я.

Добре розроблений методичний апарат дозволив Т.М. Чернишовій констатувати, що розглядана нею говірка, яка розвивалася ізольовано від Греції, зазнала значного впливу татарської, а згодом української та російської мов. Вона набула багатьох нових особливостей у граматичній будові й лексиці, далеко відійшла від будь-якого діалекту новогрецької мови, проте зберегла основу цієї мови.

Порівняння урзуф-ялтинської говірки з іншими говірками надазовського діалекту новогрецької мови дозволило дослідниці встановити фонетичні особливості говірки. Так, у ній кількісне редукування переднаголосових голосних не таке сильне, як у сартанській говірці, проте сильніше за редукування післянаголосових голосних. У говірці дуже розвинена палаталізація. Від інших говірок урзуф-ялтинська відрізняється регулярною появою протетичного [й] перед початковою голосною переднього ряду. В ній поширені африкати й двофокусні щілинні [ж] та [ш], які відсутні в димотиці.

Т.М. Чернишова відзначає морфологічні ознаки говірки: чітке протиставлення форм чоловічого, жіночого та середнього родів, збереження майбутнім часом форм доконаного і недоконаного виду, відсутність складних минулих часів у дійсному способі, втрату дієприслівників, майже повну відсутність префіксів і внаслідок цього розвиток словоскладання, тобто виникнення дієслівних пар, один із членів якої вказує на напрямок дії, інший – на її рід.

Так, у парі [πιτάγουν δρέχ] «літати – бігати», димотичні *летό* «літати», *τρέχο* «бігати», дієслова вказують на стан польоту, бігу. В говірці цій парі властива семантика, близька до українського словосполучення з дієслова та прислівника: *бігти бігом*.

Характеризуючи лексику, вчена підкреслила, що в говірці майже повністю відсутні назви абстрактних понять. Натомість збереглася побутова грецька лексика. В ній є багато запозичень з татарської для найменування родинних стосунків. З другої половини ХІХ ст. у всі говірки Надазов'я, а серед них і в урзуф-ялтинську, інтенсивно проникають запозичення з російської, а згодом української мови.

У монографії зроблено спробу провести перший аналіз фольклорного матеріалу. В історичному її нарисі багато уваги приділено описові здобутків розвитку освіти й культури надазовських греків у 1920-ті роки. Дослідниця стисло пише про цей поступ, про те, як у школах греків-урумів була запроваджена кримськотатарська мова. Вона розповідає, що питання про мову викладання в школах греків-еллінів, яких називали ще румеями, було розв'язане не відразу. Літературна, близька до розмовної, новогрецька мова-димотика, яку почали вивчати в місцях компактного проживання греків у Маріупольському та Донецькому округах, виявилася не зовсім зрозумілою для місцевого населення. На основі висновків наукових фольклорно-діалектологічних експедицій було вирішено навчати дітей новогрецькою мовою з елементами діалекту. Уперше після репресій Т.М. Чернишова засвідчила видання навчальної літератури грецькою мовою в 1920-ті роки і писала про існування газет, мова яких була зорієнтована на найбільшу сартанську говірку надазовського (румейського) діалекту (наприклад, вона згадує газету «Κολεκτιβιστίς»), серію альманахів, у яких друкували свої твори румейські поети й прозаїки («Φλογομίνιστρεις σπίνθηες» – «Іскри, що віщують полум'я» – № 1, 1933; «Νεότητα» – «Молодість» – № 2, 1934; № 3, 1935; № 5, 6 – 1936; дитячий журнал «Πιονέρος»). Дослідниця повідомляє також про існування фольклорних грецьких колективів, грецького театру.

На жаль, ця доба тривала недовго. Хвиля репресій, що прокотилася в 1937-му році й тривала далі, знищила національні школи, театр, альманахи, газети, місцеву грецьку інтелігенцію. Стало небезпечно зізнаватися і писати в паспорті про належність до греків, про їхній своєрідний діалект. На початку 1950-их сталінська класова ідеологічна боротьба тривала. Вона визначала духовну атмосферу тих років. Та незважаючи на це, Т.М. Чернишова зробила свій вибір і приступила 1952 року до наукового вивчення грецького діалекту Надазов'я.

У нас немає змоги перелічити тут усі здобутки дослідниці в монографії. Отож, підкреслимо найважливіше. Дослідження Т.М. Чернишової і сьогодні не втратило своєї наукової вартості, бо в ньому в науковий обіг запроваджено нові факти. Нарис граматичної будови, лексики урзуф-ялтинської говірки, специфічних її особливостей на тлі інших говірок надазовського діалекту та новогрецької мови взагалі написано професійно, академічно, а обов'язкові формули вихваляння правильності ленінської національної політики в СРСР – данина часові, складник будь-якої праці, без якого вона тоді не побачила б світу.

Ніхто з наступних дослідників говірок Надазов'я, на жаль, не пішов далі Т.М. Чернишової у з'ясуванні питання про те, до яких же діалектів новогрецької мови найближчі говірки Надазов'я. Дослідниця дотримувалася погляду, що, очевидно, до північно-грецьких. Порушена нею проблема про недостатність мовного матеріалу говірок, а також документальних даних для однозначної відповіді на

питання, звідки ж з Греції походять греки-переселенці з Криму в Надазов'я, лишається актуальною і тепер. Так, 1970 р. А.О. Білецький, підбиваючи підсумки вивчення кримськорумейського діалекту новогрецької мови, відзначає: 1) його можна розглядати як гілку новогрецької мови, що відокремилася в Криму у XVIII ст. у самостійну групу, подібну до південноіталійського, цаконського, понтійського та кіпрського діалектів; 2) говірки кримськорумейського діалекту виявляють значну кількість спільних рис; 3) однак учений пише про вірогідність припущення про те, що предки носіїв сьогоднішнього кримськорумейського діалекту ніколи не становили лінгвістичної єдності, що вона виникла згодом внаслідок спільних умов існування⁹. 1998 року відомий український історик та етнограф В.І. Наулко пише, що питання етногенезу надазовських греків лишається відкритим і дискусійним, незважаючи на нові наукові здобутки¹⁰. І сьогодні існують протилежні погляди на румеїв: як на прямих нащадків старовинних еллінів, що переселилися в Крим у IV-V ст. до н.е. й асимілювали своїх попередників-кіммерійців, таврів, скіфів та ін. (Ф. Хартахай, В. Кондаракі) і як на нащадків тих греків, що тривалий час протягом VI-XVIII ст., а за Т.М. Чернишовою, починаючи з XIII ст., переселилися спочатку до Криму з різних районів Малої Азії, Балкан та острівної Греції, а з нього згодом до Надазов'я.

У перспективі до цього питання ще не раз звертатимуться вчені-етнографи, історики й філологи, отже, всі вони читатимуть монографію Т.М. Чернишової, а також її статті про грецькі говірки. У них систематизовано величезний матеріал, який не тільки не старіє, але й набуває дедалі більшої цінності, бо говірки мають здатність звужувати сферу свого функціонування або й зникати зовсім.

1957 року Т.М. Чернишова захищає дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Присвячена вона урзуф-ялтинській говірці надазовського діалекту новогрецької мови¹¹. З 1959 р. Т.М. Чернишова – доцент кафедри класичної філології і загального мовознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка. З того часу впродовж усього свого життя Т.М. Чернишова разом із студентами і своїми учнями вивчала говірки надазовського діалекту новогрецької мови. З 1952 до 1977 р. включно було проведено 9 експедицій і фактично зібрано матеріал про всі групи грецьких говірок Надазов'я. Керувала ними Т.М. Чернишова і про кожну з них подавала інформацію в наукових звітах і статтях¹². Так, у науковому щорічнику Київського університету опубліковано

⁹ Білецький А.А. Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности // Уч. зап. Ленинград. гос. ун-та. – 1970. – № 343. – Сер. филол.наук. – Вып. 73. – С.5–15.

¹⁰ Наулко В.І. Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 63–66.

¹¹ Чернышева Т.Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Фонетико-морфологический обзор) / АКД. – К., 1957. – 20 с.

¹² Чернышева Т.Н. Фонетический обзор урзуф-ялтинского говора новогреческого языка // Киевский ордена Ленина государственный университет им. Т.Г. Шевченко. Сборник филологического факультета. – 1960. – № 14. – С.97–116; Чернышева Т.Н. Бешсалхим: Из истории греков Приазовья // Вісник Київського університету. Серія філо-

звіт про експедицію 1958 р. до сіл Кременівка (Чердакли), Куйбишеве (Малий Янісоль)¹³, у часописі «Народна творчість та етнографія» за 1960 р. – аналіз грецького фольклору на Україні (за матеріалами вже згадуваних двох експедицій та експедиції 1959 року до сіл Сартана і Заможне (Чермалик)¹⁴, у збірнику «Актуальные вопросы языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова» (1964) – оглядову статтю «Розвиток румейської мови в Україні»¹⁵.

Т.М. Чернишова 25 років збирала й узагальнювала матеріали для написання докторської дисертації на тему: «Етимологічний аналіз лексики грецьких говірок надазовського діалекту новогрецької мови». Вона була близька до завершення дисертації та, на жаль, жорстока хвороба (розсіяний склероз), що прикувала її до ліжка на роки, не дала здійснити задумане.

Однак і того, що зроблено, достатньо, щоб визнати Т.М. Чернишову талановитим і досвідченим діалектологом. Недаремно ж саме їй та А.О. Білецькому було доручено зібрати лексику та риболовецьку термінологію до Середземноморського лінгвістичного атласу. З цією метою в 1961 та 1962 рр. вони провели 2 експедиції до сіл на узбережжі Чорного моря, звіт про роботу яких надруковано в Бюлетені Середземноморського лінгвістичного атласу (№ 8, 1966, Флоренція).

Публікації Т.М. Чернишової та її виступи на міжнародних конференціях про говірки і фольклор греків Надазов'я завжди викликали жвавий інтерес. На цьому шляху в дослідниці були справжні знахідки. Так, сенсацією стала доповідь Т.М.Чернишової на міжнародній конференції візантиністів 1965 року в Тбілісі про румейський варіант критської метавізантійської драми «Жертва Авраама»¹⁶. Виголошуючи її, дослідниця, як завжди, благородно посилається на тих, хто до неї працював над цією темою. Вона аналізує поему румейського поета Дем'яна Бгадиці «Плач Сари», згадує Касандру Костан, що в книжці «З літератури румейських греків» (1932) подала уривок з тексту поеми Д. Бгадиці й висловила здогад про те, що поет вільно переказав драму «Жертва Авраама» місцевою мовою з тих міркувань, що греки Надазов'я забули драму й не розуміли її змісту.

Т.М. Чернишова засвідчує, що і в 60-ті роки ХХ ст. цю поему співали в Надазов'ї по-різному в різних селах. Дослідниця повідомляє також читачам деякі

логії та журналістики. – К., 1960. – № 3. – Вип.1. – С.123-128; Чернышева Т.Н. Тюркські елементи в соціальній сфері лексики грецьких говірок Донеччини // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С.51-55; Чернышева Т.Н. Грецькі селища на Україні // Газета «Νέος δρόμος» від 7.Х.1964 (грецькою мовою).

¹³ Чернишова Т.М. Короткий звіт про експедицію КДУ до сіл Кременівка (Чердакли) Приморського району і Куйбишеве (Малоянісоль) Володарського району Сталінської області УРСР // Науковий щорічник за 1958 рік. – К.: Вид-во Київ.ун-ту, 1959. – С.133-135.

¹⁴ Чернишова Т.М. Про грецький фольклор на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 4. – С.97-103.

¹⁵ Чернышева Т.Н. Развитие румейского языка на Украине // Межвузовская лингвистическая конференция «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова». – Самарканд, 1964. – Т. 1.

¹⁶ Чернышева Т.Н. Румейский вариант критской драмы «Жертва Авраама» // Седьмая Всесоюзная конференция византинистов в Тбилиси. 13-18 декабря 1965. Тезисы докладов. – Тбилиси, 1965. – С.118-120.

дані про поета, який належав до того ж покоління, що й інший визначний румейський поет Леонтій Хонагбей, що життя їхнє припадає на другу половину XIX і початок XX ст., а творчість існувала лише в усній традиції. Як досвідчена дослідниця вона транскрибує текст поеми грецькими літерами, робить його переклад новогрецькою мовою і виводить певні текстові паралелі між критською драмою «Жертва Авраама» та поемою Д. Бгадиці «Плач Сари».

За два роки до смерті Т.М. Чернишова підготувала новогрецькою мовою розгорнуту статтю про наслідки текстологічного порівняння згадуваних двох творів і передала її до Греції. Шкода, що ця стаття з її прізвищем так і не була там опублікована.

Т.М. Чернишова старанно вивчала книгосховища бібліотек, різні архіви колишнього Радянського Союзу в пошуках друкованих і неопублікованих праць про говірки надазовського діалекту. Віднайшовши архів Ф.А. Хартахая у бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедрина Санкт-Петербурга, вона 1959 року після відповідного доопрацювання оприлюднила з передмовою та коментарями 6 шкільних зошитів глосарію грецьких говірок Надазов'я, укладеного Феоктистом Хартахаем, у «Віснику Київського університету»¹⁷. З повагою і захопленням вона пише про самого укладача, його працю і наукову вартість словника, що, незважаючи на недосконалість лексикографічного опрацювання матеріалу, може показати дослідникові, наскільки змінилися безписемні говірки за останні 80-100 років у Надазов'ї. Кожен читач цієї публікації не може не звернути увагу на її життєствердний висновок: «Глосарій названо «Словарь умирающего греческого наречия». Мабуть, Хартахай гадав, що безписемний діалект маленького народу швидко розчиниться в могутній російській мовній стихії. Однак наші лексикографічні записи, зроблені влітку 1958 року, виявляють дуже велику подібність до словничка Хартахая. Він недооцінив внутрішню стійкість мови»¹⁸.

Так само оптимістично звучать її висновки щодо тривалого існування говірок надазовського діалекту в згадуваній уже монографії¹⁹. Т.М. Чернишова не просто організувала експедиції до грецьких сіл Надазов'я. Під час їхньої роботи вона встановлювала дружні стосунки з носіями говірок. Як одна із учасниць експедицій 1960-х років пригадую, коли в селах, куди приїздили Т Чернишова та А. Білецький зі студентами, найчастіше в клуби або шкільні зали, приходили старенькі дідусі й бабусі, аби розказати казки чи проспівати місцеві пісні. Мешканці сіл показували танці й охоче розповідали про свої звичаї. Тетяна Миколаївна була невтомна в пошуках фольклорних матеріалів. Так, члени експедиції 1959 року, мабуть, ніколи не забудуть казкаря П.І. Ксенофонта, що жив на вулиці Грекуватій у Сартані. Під розлогою грушею в його дворі ми по черзі (іноді по 4-5 годин) записували його оповіді та казки. Тетяна Миколаївна закінчувала свої записи лише тоді, коли Пантелеймон Іванович зауважував, що вже давно ніч над-

¹⁷ Чернышева Т.Н. Греческий глоссарий Ф.А. Хартахая // Вісник Київського університету – 1959. – № 2. – Серія філології та журналістики. – Вип.2. Мовознавство. – С.113-124.

¹⁸ Чернышева Т.Н. Греческий глоссарий Ф.А.Хартахая // Вісник Київського університету – 1959. – № 2. – Серія філології та журналістики. – Вип.2. Мовознавство. – С. 114.

¹⁹ Чернышева Т.Н. Новогреческий гонор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический очерк и морфология глагола). – К., 1958. – С. 22.

ворі. Багато людей з Надазов'я ставали її ширими друзями назавжди, звертали-ся до неї з різноманітними проханнями, надсилали свої записи, просили поради, листувалися з родиною Білецьких. Саме ця родина була тим духовним центром, що допомагав відроджувати традиції греків Надазов'я, які здавна жили в Україні й попри всі сталінські утиски зберегли свою історичну пам'ять.

Разом із А. Білецьким Тетяна Чернишова зробила все, щоб життєдайність мови була засвідчена перекладами румейською та урумською творів Тараса Шевченка. В архівах родини Білецьких зберігаються листи, пов'язані з перекладами «Кобзаря» Шевченка мовами греків України. Довгий, дуже довгий був шлях цього перекладу до виходу в світ 1993 року²⁰. В 1964 році, коли відзначали 150-річчя з дня народження поета, грецькі письменники Донбасу вирішили перекласти його твори. Тоді про публікацію їх не могло бути й мови. Адже для офіційної влади це означало б визнання румейської літературної мови в Надазов'ї. Влада дуже боялася вимог відкрити школи з грецькою мовою навчання, тому й не хотіла перекладу Шевченкових творів, аби не дати поетові змоги «поставити на сторожі коло них», греків, своє слово. Тоді перекладачі вирішили спочатку подарувати свій рукописний переклад «Кобзаря», стилізованого під «Більшу книжку» Шевченка, Державному музеєві ім. Т.Г.Шевченка в Києві. Подружжя Білецьких разом із ними упродовж багатьох років обстоювало право видання Шевченкового «Кобзаря» румейською та урумською мовами.

Багато сил доклала родина Білецьких до реабілітації відомого й талановитого румейського поета Г.А. Костоправа (1903-1938), незаконно репресованого в 1937 році й посмертно реабілітованого 1962 року. Сказати, що Т.М. Чернишова опублікувала про нього в «Літературній Україні» статтю «Калімера, зісімо – Добридень, життя!»²¹, означає багато. Стаття написана зі знанням справи, з любов'ю до поета і румеїв, від імені яких він заговорив майстерно опрацьованою поетичною мовою. Це Георгій Костоправ був одним із засновників грецької літератури в Україні. Його перу належали три книжки: «Та прота вімата» – «Перші кроки», 1933; «Леонтій Хонагбей», 1934 та «Калімера, зісімо» – «Добридень, життя!», 1937. Це його вірші, дотепні й разючі «удрамайда» (частівки) співали в грецьких селах Надазов'я. У 1937 році поета заарештували, 1938 р. він загинув. Т.М. Чернишова свідчить, що й після смерті поета його пісні не згасли в народній пам'яті: «І в яке б село ми не потрапили, ми чули пісні Костоправа. Не завжди знають люди, чиї це слова. А пісні живуть і обростають варіантами». І як же образно характеризує вона значення Костоправа для румеїв: «Побутова мова, обмежена хатнім ужитком, раптом засяяла величним світлом, наче вибухнула нова зірка поезії. Тому, дивлячись телевізійну передачу з Донецька 12.Х. 1962 р. (після реабілітації поета) про

²⁰ Тарас Шевченко. Кобзар. Билыгмена пиимата пас та румейка ки урумика глоссис / схиматыстыс Л. Кирьяковс; за ред. А. Чердакли; [пер.]: В. Бахтарис, В. Киорс, Л. Кирьяковс, Г. Костоправс, Г. Меотис, Д. Папушс, Д. Патричас, А. Шапурмас; худож. оформ. В. Ф. Яцун. – К.: Укр. письменник, 1993. – 247 с.

²¹ Тетяна Чернишова. Калімера, зісімо! – Добридень, життя! // Літературна Україна. – 17.11.1963 р.

життя та творчість Костоправа, слухаючи його вірші в оригіналі, греки плакали, вражені красою рідної мови». Однак стаття – це лише частка зробленого Т.М. Чернишовою, бо перед цим були великі тривоги, пов'язані з підготовкою збірки творів Г. Костоправа російською мовою²².

У Т.М. Чернишової просили відгуки про свої переклади творів Г. Костоправа Дм. Демерджі, Л. Кир'яков, А. Шапурма (про це свідчать їхні листи). До неї з проханням зацікавити відомих українських поетів (таких, як Максим Рильський, Володимир Сосюра) перекласти деякі твори Г. Костоправа зверталася вдова Г. Костоправа Ольга Євгенівна. Не можна без хвилювання перечитувати її листи, пов'язані з укладанням збірки перекладів. В одному з них від 17.2.1963 р. вона пише: «Дякую Вам, рідна моя Тетяно Миколаївно, за те благородство і сердечність, які Ви виявляєте в справі відновлення пам'яті про передчасно загиблого поета»²³. Цей лист, як і листи поета А.А. Шапурми, скульптора й художника Л.М. Кузьминкова, критика Є.М. Волошка до Т.М. Чернишової про збірку Г. Костоправа, сповнені глибокої поваги і довіри до адресата. В листі Л.М. Кузьминкова від 10 січня 1962 року читаємо: «Дорога Тетяно Миколаївно, хочу Вас порадувати (я впевнений, що це повідомлення принесе Вам радість), є рішення про реабілітацію Костоправа. Будуть видані в 1963 р. його твори в перекладі російською мовою, а зараз готується стаття про його життя і творчість». Так пишуть лише близьким друзям, однодумцям, людям, яким вірять і яких дуже шанують.

Важливу сторінку творчого життя Т.М. Чернишової становить перекладацька діяльність. Вона була чудовим перекладачем-синхроністом. Маючи феноменальну пам'ять, Тетяна Миколаївна ніколи не робила усного перекладу без записника. Туди вона записувала нові слова й вислови, прислів'я. Працюючи з живими людьми, вона глибше пізнавала мовний світ і робила нотатки, аби узагальнити нове й передати його своїм учням. Тому й вражала майстерність її точного, адекватного, а не буквального перекладу. Т.М. Чернишова як перекладачка з новогрецької мови розпочинала свій шлях 1954 року, коли її запросили працювати на 19-му Міжнародному ярмарку в Салоніках. З квітня 1956 до квітня 1957 року Т.М. Чернишову відрядили працювати в Афіни в Торгпредство СРСР. Звідти вона й повернулася висококваліфікованою перекладачкою з новогрецької мови. Вона часто повторювала студентам, що усна практика перекладу дозволяє перекладачеві тримати форму. І сама її тримала доти, доки ходила. Практично більшість діячів культури й освіти Греції, які приїздили до Києва, а часто й до Москви, спілкувалися з людьми України за допомогою Тетяни Миколаївни. Серед них можемо згадати композитора М. Теодоракіса, поета Я. Рицоса, письменників Е. Алексіу, Дідо Сотиріу, Ріту Бумі-Папа, М. Лудеміса, Т. Корнароса, артистку М. Меркурі та ін.

Т.М. Чернишова перекладала також твори письменників сучасної Греції. Так, їй належать переклади двох повістей Антоніса Самаракіса – «Прорахунок»

²² Георгий Костоправ. Калимера, зисимо! – Здравствуй, жизнь! / Сост. П.Я. Шадур; Спец. ред. Р.Х. Чангли; Вступ. ст. Е. Волошко. – Донецьк: Кн. изд-во, 1963. – 194 с.

²³ Обидва листи, уривки з яких наводимо, писані російською мовою.

і «Сигнал безпеки»²⁴, статті про культурне та політичне життя в Греції²⁵. Т.М. Чернишову можна по праву назвати талановитою популяризаторкою грецької літератури в Україні й української в Греції. Багато перекладів з новогрецької супроводжували її вступні статті або післямови. Це вона познайомила українського читача з Я. Ріцосом, К. Кавафісом, Й. Сеферисом, О. Елітисом, Е. Алексію, К. Варналісом, Н. Казандзакісом, А. Самаракісом, М. Ав'єрисом, М. Лудемісом, Ф. Ангулесом, поетами Кіпру²⁶.

До «Української літературної енциклопедії» (три томи якої опубліковані на сьогодні) вона написала 16 статей про багатьох грецьких письменників, а також оглядові статті про сучасну грецьку й кіпрську літературу²⁷. До «Шевченківського словника» Т.М. Чернишова підготувала 36 статей²⁸. Вони про Шевченка й античні мотиви в його творчості, про Шевченка та Горація, грецьких перекладачів його творів.

У її творчому доробку є розвідки про давню й нову грецьку літературу на такі теми, як «Апокаліпсис» св. Іоанна та антична трагедія²⁹, проблеми адекватності перекладів візантійських текстів у Київській Русі³⁰, про грецьку літературу XV-

²⁴ Самаракіс Антоніс. Прорахунок // Сучасна грецька повість. – К.: Дніпро, 1981. – С.133-260; Самаракіс Антоніс. Сигнал безпеки // Антоніс Самаракіс. Сигнал безпеки: Повість. Оповідання / Упорядник Т.Чернишова. – К.: Молодь, 1983. – С.3-88.

²⁵ Чернишова Т.М. Важка тінь над Грецією // Всесвіт, № 3, 1972; Білецький А.О., Чернишова Т.М. Правда за ґратами. – К.: Молодь, 1971. – 143 с.

²⁶ Див., напр., передмови Т.М. Чернишової до зб: М.Лудеміс. Заплакані дні. – К., 1958; Співець свободи // Я. Ріцос. Поезії. – К., 1965; Хто такий Янніс Ріцос // Я.Ріцос. Поезії. – К., 1979; Вступ // Грецькі народні казки. – К., 1985; її ж тези: Гомеровская Греция в поэзии Йоргоса Сефериса // Тезиси докладов на III-ей Всесоюзной конференции по вопросам классической филологии. – К., 1966; її ж статті: Грецький поет Йоргос Сеферіс // Всесвіт, № 6, 1966; Маркос Авгеріс // Всесвіт, № 12, 1973; Шевченко і Горацій // Всесвіт, №3, 1975; Еллі Алексію та Шевченко // Всесвіт, № 3, 1979; Поет солідарності (до 70-річчя Я.Ріцоса) // Всесвіт, №5, 1979; Антоніс Самаракіс та його герої // Всесвіт, №7, 1979; Мужні голоси Кіпру // Всесвіт, № 8, 1979; Подвиг в історії дружніх зв'язків народів Греції та СРСР // Ювілейна збірка до 85-річчя Еллі Алексію. – Афіни, 1979 (грецькою мовою); Шевченко в творчості Яніса Ріцоса // Ювілейна збірка до 70-річчя Я.Ріцоса. – Афіни, 1979 (грецькою мовою); Поет Еллади (про О.Елітиса) // Всесвіт, № 10, 1980.

²⁷ Чернишова Т.М. Статті до «Української літературної енциклопедії» (тт. 1-3, К., 1988-1990 рр.): про Е. Алексію, Р. Бумі-Папа, К. Варналіса, М. Димакіса, О. Елітиса, кіпрську літературу, нову грецьку літературу, Т. Корнароса, І. Меліссанті, С. Мавроїді-Пападакі, К. Пападакіса, Н. Папаса, Я. Ріцоса, І. Симопулоса та ін.

²⁸ Т.М. Чернишова. Статті до «Шевченківського словника» (тт. 1-2, К., 1976-1978): Антична література і Шевченко, грецька література і Тарас Шевченко, Гомер, Геродот, Перикл, Фідій, Аспасія, Е. Алексію та статті про інших перекладачів творів Шевченка новогрецькою мовою, переклади творів Шевченка румейською мовою.

²⁹ Чернышева Т.Н. «Апокалипсис» Иоанна и античная трагедия // Материалы конференции Ин-та востоковедения АН Грузинской ССР. – Тбилиси, 1978.

³⁰ Чернышева Т.Н. Проблема адекватности перевода в Киевской Руси (на материале переводов византийских текстов) // Международный симпозиум по вопросам византийской культуры. – Тбилиси, 1979.

XVI ст. та XVIII ст. в «Истории всемирной литературы»³¹. Літературознавчі праці Т.М. Чернишової цікаві, математично точні, насичені новими ідеями і висновками. У зв'язку з цим досить згадати хоча б одну статтю, наприклад, «Про «золоту середину» Квінта Горація Флакка», де дослідниця розкриває причини неточностей у слов'янських і французьких перекладах десятої оди другої книги Горація через неправильність розуміння лат. *aurea mediocritas*. Т.М. Чернишова доводить, що насправді в Горація йдеться про вислів, пов'язаний з грецьким χρυσή τομή, рос. *золотое сечение*, укр. *золотий розтин*, отже, не про «золоту поміркованість», а про гармонійну пропорцію як принцип побудови Всесвіту (космосу)³².

Упродовж багатьох років Т.М. Чернишова залишалася одним з найавторитетніших консультантів з питань перекладу новогрецької літератури в Україні й фактичним організатором цих перекладів. Адже найчастіше їх здійснювали її учні. Вона робила все залежне від неї, аби в Греції стали відомі класики української літератури, тому й писала статті до грецьких і кіпрських журналів про Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка³³. Без Т.М. Чернишової та А.О. Білецького, їхньої самовідданої роботи зі студентами над підрядниками творів згаданих письменників грецькою мовою імена цих геніїв українського народу навряд чи стали б відомі грецькому читачеві.

Т.М. Чернишова була багатогранною особистістю. Та насамперед вона була дуже талановитим педагогом. За майже три десятиліття роботи в Київському державному університеті з 1955 до 1983 (року виходу на пенсію через хворобу) доцент Т.М. Чернишова виховала багато поколінь студентів. Педагогічну роботу вона любила понад усе. Вона вміла збуджувати допитливу думку. Лекції її були дуже цікавими, однаково чи вела вона латину, викладала новогрецьку мову, читала курс візантійської чи новогрецької літератури. На спецкурси (такі, як «Курс середньовічної та народної латини з елементами палеографії», «Латинська мова в середньовічній Іспанії», «Давньогрецька мова з елементами палеографії», «Новогрецька діалектологія», «Грецькі елементи в науковій термінології», «О. Іпсиланти в російських перекладах», «Грецькі теми в творчості декабристів» та ін.) до Т.М. Чернишової ходили студенти різних факультетів. Студенти шанували самовіддану працю педагога Чернишової і любили її всім серцем. Пригадую, як 1958 року ми почали вперше в Україні вивчати новогрецьку мову, без підручників, без будь-яких посібників. Тетяна Миколаївна сама на друкарській машинці упродовж трьох років для нас друкувала і граматичний матеріал, і тексти. Крім лекцій, ор-

³¹ Аверинцев С., Чернышева Т. Греческая литература второй половины XV и XVI ст. // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1983-1994. – Т. 3. – 1985. – С. 519–521; Чернышева Т.Н. Греческая литература XVIII в. // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1983-1994. – Т. 4. – 1987. – С. 335–339.

³² Чернышова Т.Н. Про «золоту середину» Квінта Горація Флакка // Іноземна філологія. – Львів. – 1980. – № 60. – С.69-72.

³³ Чернишова Т.М. Кобзар України // Πύρρος, № 3, 1964 (грецькою мовою); Чернишова Т.М. Дочка Прометея// Νέα ετοχή, № 56, 1963 (грецькою мовою); Чернишова Т.М. Шевченко мовою греків України // Збірник праць двадцять першої та двадцять другої шевченківських конференцій. – К., 1976. – С.254-263.

ганізувала екскурсії по Києву, до музеїв, на виставки, де ми готувалися стати гідами-перекладачами. Вона виводила нас у люди, щедро віддаючи свої знання викладача і досвід перекладача. Безкоштовно в 1964-1965 рр. вона навчала новогрецької мови дітей греків-політемігрантів, а в 1974 р. – студентів-кіпріотів.

Вона була науковим керівником двох кандидатських дисертацій – Е.В. Хаджинова і В.Г. Соколюка. Перший досліджував фольклор греків Надазов'я, другий – творчість Я. Рицоса. До неї, тяжко хворої, нерухомої, ходили вчити новогрецьку мову студенти та аспіранти в 1984-1987 роках. Ця тендітна, високоосвічена, м'яка й іронічна, з гострим розумом жінка була зразком мужності. Хвороба поступово відбирала в неї здатність рухатися, однак вона продовжувала творити. Багато хто пригадує, як Тетяна Миколаївна, що після 1983 року могла лише сидіти в інвалідній колясці, друкувала однією рукою, точніше, одним пальцем, свій переклад твору А. Самаракіса «Сигнал небезпеки».

Померла Т.М. Чернишова в ніч на 2 березня 1993 року на 66 році життя. Сьогодні, згадуючи світлий образ скромної, талановитої, терплячої і мужньої Тетяни Миколаївни Чернишової, хочеться сказати: «У тих студентів, яких ми навчаємо зараз новогрецької мови в різних навчальних закладах України, є частка Вашого розуму й душі, бо душа безсмертна». Ідеї добра й любові до людей вічні. Тетяна Миколаївна була великим педагогом і передавала студентам не лише свої блискучі знання новогрецької мови та літератури, а й своє розуміння добра, готовність допомогти людині в скрутних умовах, щедрість і мужність.

У талановитих учителів буває багато учнів. Тетяну Миколаївну любили філологи, біологи, історики й археологи, філософи. До неї – викладачки латини, давньо- і новогрецької мов – горнулися поети-початківці, що несли на її суд свої твори і багато з них згодом стали визначними. З нею радилися майбутні літературознавці й культурологи, перекладачі. Через поріг домівки Білецького-Чернишової прослалися творчі шляхи поета Івана Драча, літературознавця і культуролога Вадима Скуратівського, перекладача і літературознавця Віктора Соколюка, професорів Олександра Пономарева та Ганни Русяєвої, перекладачів Анатолія Чердаклі, Василя Степаненка, Євгена Конопацького, філолога та історика Євгена Чернухіна, кандидатів філологічних наук Володимира Шкурова, Галини Кромбет, Юрія Микитенка, Ірини Бетко, в роботах яких звучать грецькі теми, та багатьох інших.

У їхній світлиці зігрівали душу так звані дисиденти, шістдесятники – люди совісті й честі, світлі голови, високі, непокорені догмам інтелекти. Тут бували літературознавці й критики Євген Сверстюк, академік Іван Дзюба, зрідка Іван Світличний. Зворушливою і вірною була багаторічна дружба Білецьких з видатним перекладачем з 25 мов світу Григорієм Кочуром. У родині Білецьких гірко переживали біди своїх знайомих, друзів, чорні смуги «виховних процесів» в університеті, під час яких намагалися зламати людей незалежної думки. Нікого з тих, хто потрапляв до списків «неблагонадійних» з погляду КДБ людей, вони не відштовхнули, не зреклися. Навпаки, їх підтримували, за них просили «начальство», авторитетних, впливових людей. І все це без галасливих фраз, спокійно, так, як ведеться в порядних людей.

Ця родина випромінювала добро, не боялася мати й висловлювати власні думки та судження. У них любило бувати багато людей. До них ходили за порадою, за надією, наснагою, часто за матеріальною допомогою – студенти, які боргів не повертали, бо бідували, їм віддячували тим, що ставали порядними людьми і намагалися бути схожими на своїх учителів, збільшуючи ряди інтелігентів з незалежним мисленням і готовністю служити своєму народові на ниві культури й освіти чесно та самовіддано.

Шлях Т.М. Чернишової простелився у вічність, і освітлює його зірка її любові до людей України й Греції.

Η Ελληνίστρια ελέω του Θεού (70 χρόνια από τη γέννηση της Τ. Ν. Τσερνισόβα)¹

Η Τατιάνα Τσερνισόβα γεννήθηκε στις 8 Ιανουαρίου του 1928 στο Κίεβο στην οικογένεια της γιατρού-νευροπαθολόγου Αναστασίας του Ιωάννου και του οικονομολόγου Νικολάου του Νικηφόρου. Το 1936 η οικογένεια μετακόμισε στο Λενινγκράντ. Εκεί λίγο μετά από τη μετακόμιση πέθανε ο πατέρας της. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε το 13-ετές κορίτσι στη Σταυρούπολη. Έπειτα όλοι τους μαζί με τη μητέρα και με το μικρόν αδελφό προχωρούν βήμα βήμα πίσω από τα πολεμικά μέτωπα προς το Κίεβο. Διαμένουν πρώτα σε μια μικρή πόλη – Μπόγιαρκα, και μετά εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα της Ουκρανίας. Τα μεταπολεμικά χρόνια ήτανε δύσκολα για όλους και η οικογένεια αυτή δεν έγινε εξαίρεση. Η μητέρα χωρίς άντρα της ανέτρεφε δύο παιδιά.

Το 1946 η Τατιάνα Τσερνισόβα ολοκληρώνει με Χρυσό Μετάλλιο τη Μέση εκπαίδευση και εγγράφηκε στη Φυσική Σχολή του Κρατικού «Ταράς Σεβτσένκο» Πανεπιστημίου του Κιέβου. Ταυτόχρονα δούλευε υπολογίστρια στο Ινστιτούτο των Μαθηματικών της Ακαδημίας Επιστημών. Η Τατιάνα υπήρξε επιμελής φοιτήτρια και ενδιαφερόταν πολύ όχι μόνο για τις θετικές επιστήμες αλλά και για τη λογοτεχνία, την κοινωνική ζωή στην Ουκρανία και στο εξωτερικό. Οι πρώην φοιτητές-φιλόλογοι που σπούδαζαν τότε στο Πανεπιστήμιο αναμνημονεύονται σήμερα πως τους φάνηκε το 1948 η φυσικός η Τατιάνα Τσερνισόβα στη Φιλολογική Σχολή: αυτή η λεπτή κοπέλα, ντυμένη σ' ένα αντρικό («από ξένους ώμους») παλτό και χοντρές μπότες, ήταν πολύ φιλομαθής και κατείχε μεγάλες ικανότητες για την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Ήρθε στη Φιλολογική Σχολή με ένα σκοπό – για να μάθει όσο γρηγορότερα τα νέα ελληνικά και να βοηθήσει το λαό να υπερασπίσει τη δημοκρατία στην Ελλάδα, να λάβει μέρος στον εμφύλιο πόλεμο. Όταν η κοπέλα έμαθε ότι στη Φιλολογική Σχολή του Πανεπιστημίου δουλεύει ο επιστήμονας Αντρέας Μπιλέτσκι που ήρθε από τη Μόσχα, και δίδασκε τα προαιρετικά μαθήματα Ελληνικών, έγινε αμέσως η τακτική φοιτήτρια του. Αυτό ήτανε σήμα της μοίρας, η κλήση της καρδιάς και η αρχή της μεγάλης αγάπης προς τον Ελληνισμό. Προσέτι η 20-ής φοιτήτρια ερωτεύτηκε με το 37-ετή υφηγητή Α. Μπιλέτσκι, αγάπησε για πρώτη φορά και για την υπόλοιπη ζωή της. Σε λίγο ήταν εμφανές ότι η αγάπη αυτή είναι αμοιβαία. Το 1957 ο καθηγητής Α. Μπιλέτσκι παντρεύτηκε την Τ. Τσερνισόβα. Από τότε αυτή έγινε η σύζυγος του, πιστή βοηθός στο σπίτι και στη φιλολογική του δράση. Το 1966 γεννήθηκε η κόρη τους – Μαρία.

¹ Переклав новогрецькою мовою Є.К. Чернухін.

Η Τατιάνα Τσερνισόβα δεν πήρε μέρος στο εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα. Αυτή η τραγωδία τελείωσε χωρίς συμμετοχή της. Άλλαξε πάντως την ειδικότητα, όχι αμέσως όμως. Το 1951 άμα αποφοίτησε με άριστα από τη Φυσική Σχολή του Πανεπιστημίου με την ειδικότητα του ηλεκτροτεχνίτη, αμέσως πέρασε στην έδρα Φυσικής του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου του Κιέβου για μεταπτυχιακές σπουδές. Δουλεύει εντατικά και διερευνεί πολύ υλικό για τη διδακτωρική της. Παρ' όλα αυτά με τη συνειδητοποίηση της κλήσης της ως ελληνίστριας πήρε την οριστική απόφαση να αφιερώσει τη ζωή της απολύτως στη φιλολογία.

Το 1952 ακόμη παράλληλα με τις μεταπτυχιακές σπουδές της πήγε στα χωριά Πριμόρσκι (Ουρζούφ) και Γιάλτα για να μελετήσει ένα τοπικό ιδίωμα της ρουμεικής διαλέκτου των Ελλήνων που μένουν στην παραθαλάσσια περιοχή της Αζοφικής Θάλασσας. Ενθουσιάστηκε πολύ μελετώντας το γλωσσικό και λαογραφικό υλικό. Αισθάνθηκε τη γεύση της επιστημονικής φιλολογικής εργασίας και στην αρχή του 1953 υπέβαλε μία αίτηση προς το Υπουργείο Παιδείας της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και στον πρύτανη του Πανεπιστημίου. Τους παρακαλεί να επιτρέψουν να δώσει εξετάσεις ως εξωτερική για τον ολόκληρο κύκλο σπουδών στο Τμήμα της Κλασικής Φιλολογίας. Όλες τις εξετάσεις περνάει με άριστα και λαμβάνει το πτυχίο του φιλολόγου και καθηγήτριας της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γλώσσας.

Από τον Ιανουάριο του 1953 η Τ. Τσερνισόβα μια άλλη φορά ξεκινάει τις μεταπτυχιακές σπουδές, τώρα στη Φιλολογική Σχολή του Σεβτσένκιου Πανεπιστημίου για την ειδικότητα «κλασική φιλολογία». Έτσι άρχισε ο ανήφορος της προς την κορυφή της επαγγελματικής μαστοριάς ενός από τους καλύτερους ειδικούς της νεοελληνικής γλώσσας όχι μόνο στην Ουκρανία, αλλά και σ' όλη την πρώην Σοβιετική Ένωση. Με την πάροδο του χρόνου αναγνωρίστηκε σαν αρμόδια μεταφράστρια από τα ελληνικά στα ουκρανικά και στην Ουκρανία και στο εξωτερικό. Τελικά το 1987 για τις επιτεύξεις της στον τομέα της λογοτεχνίας βραβεύτηκε από το Σύνδεσμο Ελλήνων Συγγραφέων και Μεταφραστών με το Χρυσό Μετάλλιο.

Το 1953 η Τ. Τσερνισόβα μαζί με την αποστολή των φοιτητών και αποφοίτων του Τμήματος της Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου πάλι πηγαίνει στα χωριά Ουρζούφ και Γιάλτα να μελετήσει τα ελληνικά ιδιώματα. Το 1954 το πρώτο άρθρο της, αφιερωμένο στο ιδίωμα αυτών των χωριών, δημοσιεύτηκε στις «Επιστημονικές σημειώσεις της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου».

Από τότε σε διάφορες εκδόσεις προπαντός στα πανεπιστημιακά δελτία και τα περιοδικά δημοσιεύονται τα έργα της Τ. Τσερνισόβα για τα ιδιώματα της ρουμεικής διαλέκτου των Ελλήνων στην περιφέρεια του Ντονέτσκ. Μέχρι το 1960 τα άρθρα της αφορούν το ιδίωμα των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα, αναλύεται το γραμματικό σύστημα του ιδιώματος, η σύνταξη του, το λεξιλόγιο, παρατίθεται σύντομη λαογραφική χαρακτηριστική της περιοχής. Η Τ. Τσερνισόβα έκανε λεπτομερή ανάλυση της κύριας τάσης της εξέλιξης των αντωνυμιών, την οποία η ρουμεική κληρονόμησε από την κοινή ελληνική, δηλαδή την ικανότητα να σχηματίζει ποικίλες μορφές. Οι διαφορές αντωνυμιών είναι πιο φανερές στη φωνητική και στο λεξιλόγιο, και δεν παρατηρούνται στη σύνταξη. Η Τ. Τσερνισόβα συγκρίνει τη χρήση των αντωνυμιών στα νέα ελληνικά και στα ιδιώματα, π. χ. οι κτητικές αντωνυμίες του ιδιώματος των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα διατήρησαν μόνο τις εμφατικές μορφές του ουδέτερου γένους. Πρβ.:

ιδιωματικό	δημοτικό
[δικόμ παπούς]	ο δικός μου παπούς
[δικόμ μανά]	η δική μου μανά
[δικόμ γράμμα]	το δικό μου γράμμα

Οι δεικτικές αντωνυμίες ανάλογα με την Ουκρανική και τη Ρωσική γλώσσα έχουν μόνο δύο βαθμούς διαφοροποίησης – αυτός και εκείνος, ενώ η δημοτική έχει τρεις. Στο πλησιέστερο αντικείμενο αντιστοιχεί η αντωνυμία [ατούτς] < τούτος με το φωνήεν α στην αρχή. Σε πιο απομακρυσμένο αντικείμενο αντιστοιχεί η αντωνυμία [αουτούς] < αυτός.

Η καθηγήτρια Τ. Τσερνισόβα συγκρίνει και το λεξιλόγιο των ιδιωμάτων με τη δημοτική και άλλες γλώσσες. Συντάσσει το λεξικό του ιδιώματος των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα και βάσει ετυμολογικής ανάλυσης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην καθημερινή γλώσσα κυριαρχούν οι λέξεις που προέρχονται από την κοινή ελληνική, ενώ ανάμεσα στις αφηρημένες λέξεις κυριαρχούν δάνεια από τις τουρκικές γλώσσες, από τα ρωσικά και ουκρανικά.

Το 1958 εκδόθηκε το βιβλίο της για το ιδίωμα των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα. Ήταν η πρώτη μελέτη αφιερωμένη ιδιαίτερα στη διάλεκτο των Ελλήνων της Ουκρανίας. Επειδή ήταν το πρώτο βιβλίο μ' αυτό το θέμα η Τσερνισόβα αναγκάστηκε να κάνει συστηματική επιθεώρηση των προηγούμενων ερευνών για το πρόβλημα της καταγωγής των Ελλήνων της Αζοφικής Θάλασσας, για τις ιδιαιτερότητες των ιδιωμάτων τους. Να έχουμε υπόψη ότι ήταν η πρώτη που έθιξε αυτό το θέμα μετά από την απαγόρευση να γράφει κανείς για τους Έλληνες της Ουκρανίας. Αξίζει να πούμε λίγο το ιστορικό πλαίσιο, στο οποίο έγινε αυτή η μελέτη. Η επίσημη πολιτική του Στάλιν διέγραψε τον ελληνικό λαό από τον κατάλογο των λαών της Ουκρανίας. Στη δεκαετία του '50 διαρκούσε ακόμη η κρατική πολιτική του ξεριζώματος της εθνικής ταυτότητας και πρωτοτυπίας. Και η αντρεία Τ. Τσερνισόβα εκείνη την εποχή τόλμησε να μελετήσει τη γλώσσα και τη λαογραφία των Ελλήνων της Ουκρανίας.

Η μελέτη της Τ. Τσερνισόβα περιλαμβάνει δυο μέρη: την ιστορική περιήληψη για τους φορείς του ιδιώματος και την περιγραφή της μορφολογίας του ρήματος. Στο πρώτο μέρος η ερευνήτρια εξετάζει τη βιβλιογραφία και καθορίζει τον κύκλο των προβλημάτων, συνδυασμένων με τη μετανάστευση των Ελλήνων της Κριμαίας στις περιοχές της Μαριούπολης που ιδρύθηκαν 23 ελληνικά χωριά. Η Τ. Τσερνισόβα αναλύει τη γενική κατάσταση μελετών, αναφέροντας τα έργα του Ι. Σοκολόβ, Μ. Σεργιγιέβσκυ, Ντ. Σπριντόνοβ κ. ά. Ιδιαίτερα προσεχτικά γράφει η καθηγήτρια για τις αποστολές των επιστημόνων από τη Μόσχα και Λένινγκραντ στα χωριά των Ελλήνων της Ουκρανίας με σκοπό να μάθουν, ποιοί είναι αυτοί οι Έλληνες που ζούνε κοντά στην Αζοφική Θάλασσα, ποιά ήθη και έθιμα έχουν, τι γλώσσα μιλούν κτλ. Αναλύοντας τα συμπεράσματα των μελετών τους για τα ιδιώματα, επισημαίνει ότι δικαιολογείται η γνώμη τους για πέντε διάφορα ιδιώματα αυτής της ελληνικής διαλέκτου.

Κυρίως μελετάει το ιδίωμα των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα. Συνέθεσε 113 κείμενα των τραγουδιών, διηγημάτων, παραμυθιών και τα μελέτησε σε σύγκριση με τη δημοτική και τις διαλέκτους της. Η Τ. Τσερνισόβα ισχυρίζεται ότι αυτό το ιδίωμα απέκτησε πολλά νέα χαρακτηριστικά στη φωνητική, τη γραμματική και το λεξιλόγιο, απομακρύνθηκε πολύ από τις διαλέκτους της νέας ελληνικής, αλλά διατήρησε τη βάση αυτής

της γλώσσας. Στο λεξιλόγιο του ιδιώματος λείπουν σχεδόν απόλυτα οι αφηρημένες λέξεις, όμως διατηρήθηκαν οι λέξεις της καθημερινής χρήσης. Έχει και πολλά δάνεια από την τατάρικη γλώσσα για την ονομασία των συγγενικών σχέσεων. Από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα σ' όλα τα ιδιώματα της ρουμεικής διαλέκτου εισέρχονται εντατικά τα δάνεια από τη ρωσική και ουκρανική.

Η Τσερνισόβα γράφει και για τη λαογραφία των εντόπιων Ελλήνων, τα προβλήματα της ελληνόφωνης εκπαίδευσης που αντιμετώπισε η Σοβιετική δημοκρατία της Ουκρανίας στα 1927-1937. Η μελέτη αυτή δεν έχασε την αξία της και σήμερα, επειδή η περιγραφή της γραμματικής, του λεξιλογίου του ιδιώματος (στα χωριά Ουρζούφ και Γιάλτα) είναι πολύ εκτενής και βαθιά. Αυτό το γλωσσικό υλικό δεν παλιώνει, αντίθετα, τελευταία αποκτά και περισσότερη σημασία ενώ σμικραίνει το περιθώριο της λειτουργίας των ιδιωμάτων που μπορούν να εξαφανιστούν καθόλου.

Το 1957 η Τ. Τσερνισόβα αναγορεύτηκε διδάκτωρ και από το 1963 εργάζεται υφηγήτρια της έδρας της Κλασικής Φιλολογίας του Σεβτσένκιου Πανεπιστημίου του Κιέβου. Από τότε κατά τη διάρκεια ολόκληρης της ζωής της η Τ. Τσερνισόβα μελετούσε τα εν λόγω ρουμείκα ιδιώματα μαζί με τους φοιτητές και αποφοίτους του Πανεπιστημίου. Από το 1952 έως 1977 ήταν επικεφαλής εννέα αποστολών στα χωριά των Ελλήνων της Ουκρανίας. Για καθεμιά απ' αυτές η καθηγήτρια έκανε λεπτομερείς εκθέσεις στα δελτία του Πανεπιστημίου ή στα επιστημονικά περιοδικά.

Ήδη αυτά τα έργα της Τ. Τσερνισόβας αρκούν να την αναγνωρίσουμε ως ταλαντούχα και πεπειραμένη διαλεκτολόγο. Δεν είναι τυχαίο ότι η Τ. Τσερνισόβα μαζί με το σύζυγο της Α. Μπιλέτσκι ανέλαβαν και μια άλλη σοβαρή δουλειά να συλλέγουν το υλικό για το γλωσσολογικό άτλαντα θαλασσινής ορολογίας στη Μεσόγειο. Πραγματοποίησαν δύο αποστολές σε πολλά χωριά και πόλεις στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και μετέδωσαν στη Φλωρεντία όλο το υλικό μαζί με τα άρθρα για τον άτλαντα.

Τα άρθρα και οι ανακοινώσεις της Τ. Τσερνισόβα για τα ιδιώματα και τη λαογραφία των Ελλήνων της Ουκρανίας πάντοτε προκαλούσαν μεγάλο ενδιαφέρον. Το 1965 στο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινολόγων στην Τιφλίδα η Τ. Τσερνισόβα κάνει την εισήγηση για το ποίημα «Θρήνος της Σάρας», επισημαίνει ότι το ποίημα έχει την δική του πηγή – το κρητικό μεταβυζαντινό δράμα «Η Θυσία του Αβραάμ», συγκρίνει τα κείμενα αυτών των ποιημάτων, αναλύει τα άρθρα των ερευνητών που μελετούσαν το πρόβλημα αυτό, αναφέροντας πρωτ' απ' όλα το βιβλίο της Κασσάνδρας Κοστάν. Δύο χρόνια πριν από το θάνατο της μετέδωσε στην Ελλάδα το άρθρο, γραμμένο στα ελληνικά για αυτό το θέμα. Κρίμα που τελικά δε δημοσιεύτηκε με το όνομα της στην Ελλάδα.

Η καθηγήτρια Τ. Τσερνισόβα όχι μόνο διοργάνωνε τις επιστημονικές αποστολές στα ελληνικά χωριά της Ουκρανίας, αλλά έπειτα διατηρούσε καλές σχέσεις με πολλούς Έλληνες χωριάτες ή μαριουπολίτες. Της έγραφαν τα παράπονα τους και έστελναν τα συγγράμματα τους. Το σπίτι της οικογένειας των Μπελέτσκι έγινε πνευματικό κέντρο της αναγέννησης των παραδόσεων των Ελλήνων της Ουκρανίας. Μαζί με το σύζυγο της έκανε πολλά για τη μετάφραση των έργων του Τ. Σεβτσένκο στα ρουμείκα και στα ουρούμικα, για την έκδοση του «Κομπζάρ» του σε δύο αυτές τις γλώσσες. Πολλές προσπάθειες έκαναν και οι δύο τους για τη διαλεύκανση του ονόματος του Έλληνα ποιητή Γ. Κοστοπράβ που καταδικάστηκε επί του Στάλιν και σκοτώθηκε στη φυλακή.

Η συμβολή της Τ. Τσερνισόβα ως μεταφράστριας συνιστά επίσης μια σημαντική σελίδα της ζωής και του έργου της. Μολονότι ήξερε πολύ ωραία την Ελληνική γλώσσα αλλά δεν έκανε ποτέ τη μετάφραση χωρίς σημειοματάριο που έγραφε καινούργιες λέξεις, εκφράσεις και παροιμίες. Επικοινωνώντας με τους Έλληνες πάντα μάθαινε πολλά νέα και ήθελε να μεταδώσει στους φοιτητές και τις γνώσεις και την πείρα της. Γι' αυτό η ακρίβεια και η μαστοριά της μετάφρασης της πάντοτε έκανε εντύπωση σ' όλους τους ακροατές της. Για πρώτη φορά η Τ. Τσερνισόβα πήγε στην Ελλάδα το 1954 ως διερμηνέας στη 19η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Από τον Απρίλη του 1956 έως τον Απρίλη του 1957 εργάστηκε στην Αθήνα στην εμπορική αντιπροσωπία της Σοβιετικής Ένωσης. Από κεί γύρισε στην Ουκρανία πεπειραμένη διερμηνέας. Η καθηγήτρια έλεγε συχνά στους φοιτητές ότι η προφορική πρακτική της μετάφρασης επιτρέπει τους διερμηνείς να κρατούν το κατάλληλο επίπεδο. Και η ίδια ήταν διερμηνέας πολύ υψηλού επιπέδου. Οι περισσότεροι πολιτιστικοί παράγοντες της Ελλάδας που ερχόντανε στο Κίεβο συναναστρέφονται με τη οικογένεια του Ανδρέα Μπιλέτσκι. Ανάμεσα τους ήταν ο μουσικός Μ. Θεοδωράκης, ο ποιητής Γ. Ρίτσος, οι συγγραφείς Ε. Αλεξίου, Δ. Σωτηρίου, Ρ. Μπούμη-Παπά, Μ. Λουντέμης, Θ. Κορνάρος, η ηθοποιός Μ. Μερκούρη και πολλοί άλλοι.

Η Τ. Τσερνισόβα μετέφρασε μαζί με το Β. Στεπανένκο τα έργα του Ν. Καζαντζάκη «Στο παλλάτι της Κνωσού» και «Μέγας Αλέξανδρος». Μετέφρασε και τα έργα των συγγραφέων της σημερινής Ελλάδας: «Λάθος» και «Σήμα κινδύνου» του Α. Σαμαράκη. Έγραφε πολλά άρθρα και για την πολιτιστική και πολιτική ζωή στην Ελλάδα.

Μπορούμε να εκτιμήσουμε την Τ. Τσερνισόβα ως εξαιρετική εκλαϊκεύτρια της ελληνικής λογοτεχνίας στην Ουκρανία και της ουκρανικής στην Ελλάδα. Σε πολλές περιπτώσεις έγραφε τους προλόγους ή επίλογους για τις μεταφράσεις στα ουκρανικά των έργων των Ελλήνων συγγραφέων. Αυτή σύστησε στο ουκρανικό κοινό τη ζωή του Γ. Ρίτσου, Κ. Καβάφη, Ν. Καζαντζάκη, Γ. Σεφέρη, Ο. Ελύτη, Ε. Αλεξίου, Κ. Βάρναλη, Α. Σαμαράκη, Μ. Αυέρη, Μ. Λουντέμη, των ποιητών της Κύπρου.

Για την Ουκρανική Λογοτεχνική Εγκυκλοπαίδεια έγραψε 16 άρθρα για πολλούς Έλληνες συγγραφείς και μερικά άρθρα για την σημερινή ελληνική και κυπριακή λογοτεχνία. Για το «Λεξικό του Σεβτσένκο» η Τ. Τσερνισόβα ετοίμασε 36 άρθρα, στα οποία γράφει για το Τ. Σεβτσένκο, για τα αρχαία μοτίβα στα έργα του και τους Έλληνες μεταφραστές του.

Η καθηγήτρια μελετούσε την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, το πρόβλημα της μετάφρασης βυζαντινών έργων στην Αρχαία Ρους του Κιέβου, την ελληνική λογοτεχνία του 15ου-16ου και του 18ου αι. Τα άρθρα της δημοσιεύτηκαν στην «Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας» (Μόσχα).

Επί πολλά χρόνια η Τ. Τσερνισόβα ήταν η πιό αρμόδια γνωμοδότης της νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ουκρανία, διοργάνωσε τη μετάφραση των Ελλήνων συγγραφέων στα ουκρανικά. Περισσότερες μεταφράσεις έκαναν οι μαθητές της.

Έκανε όλα που μπορούσε για να συστήσει στους Έλληνες αναγνώστες τα έργα των καλύτερων συγγραφέων της Ουκρανίας. Δημοσίευσε πολλά άρθρα στα ελληνικά και κυπριακά περιοδικά για το Τ. Σεβτσένκο, την Λ. Ουκραϊνκα, τον Ι. Φρανκό. Χωρίς μεταφράσεις του Ανδρέα Μπιλέτσκι και της Τατιάνας Τσερνισόβα τα έργα τους δε θα τα γνώριζαν καθόλου στην Ελλάδα.

Η Τ. Τσερνισόβα είχε πολλά ταλέντα, όμως πρωτ' απ' όλα ήταν πολύ καλή παιδαγωγός. Σχεδόν τρεις δεκαετίες (από το 1955 μέχρι 1983 όταν πήρε σύνταξη εξαιτίας

της νόσου της) δούλεψε στο Κρατικό Σεβτσένκινο Πανεπιστήμιο και διαπαιδαγώγησε μερικές γενιές φοιτητών. Αγαπούσε πολύ την παιδαγωγική δουλειά και δίδασκε ωραία τη λατινική, τη νεοελληνική και την αρχαία λογοτεχνία. Τις διαλέξεις της για τη βυζαντινή λογοτεχνία, την αρχαία ελληνική γλώσσα με τα στοιχεία της παλαιογραφίας, τη νεοελληνική διαλεκτολογία, τα ελληνικά στοιχεία στην ουκρανική ορολογία κ.ά. παρακολουθούσαν πολλοί φοιτητές Πανεπιστημίου. Οι φοιτητές εκτιμούσαν τη δράση της γεμάτη αυταπάρνηση και την αγαπούσαν με όλη την ψυχή τους. Θυμάμαι πως το 1958 ξεκινήσαμε για πρώτη φορά στην Ουκρανία την εκμάθηση της νεοελληνικής γλώσσας χωρίς εγχειρίδια και λεξικά. Η Τ. Τσερνισόβα η μόνη της δακτυλογραφούσε κατά τα τρία χρόνια και το γραμματικό υλικό και τα κείμενα. Εκτός από τα μαθήματα διοργάνωνε ξεναγήσεις στα μουσεία, στις εκθέσεις κτλ. Έτσι μας μετέδινε την πείρα και τις γνώσεις της. Στα 1964-1965 δίδασκε ελληνικά δωρεάν στα παιδιά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, και το 1974 στους φοιτητές από την Κύπρο. Βοήθησε πολύ τον Βίκτωρ Σοκολιούκ και τον Εδουάρδο Χατζινόβ να γράψουν τις διδακτορικές τους διατριβές. Το 1984-1987, όταν ήτανε πια κατάκλιτη, πολλοί φοιτητές του Πανεπιστημίου ερχόντανε στο σπίτι της να μαθαίνουν ελληνικά.

Αυτή η λεπτόσωμη, καλλιεργημένη και πολυμαθής, ειρωνική, ανοιχτομάτα γυναίκα ήτανε παράδειγμα της γενναιότητας. Πολλοί από μας θυμούνται πως η Τ. Τσερνισόβα, που μετά το 1983 μπορούσε μόνο να κάθεται στην ειδική πολυθρόνα του αναπήρου, δακτυλογραφούσε με ένα χέρι, μάλλον με ένα δάκτυλο, την μετάφραση του έργου του Αντώνη Σαμαράκη «Σήμα κινδύνου».

Πέθανε η Τατιάνα Τσερνισσόβα στις 2 Μαρτίου 1993 στην ηλικία 66 χρονών.

Οι ταλαντούχοι δάσκαλοι έχουν πολλούς μαθητές. Από το κατώφλι του σπιτιού της οικογένειας της Τατιάνας Τσερνισόβα ξεκίνησαν τους δρόμους τους ο ποιητής Ιβάν Ντρατσ, ο λογοτέχνης και πολιτισμολόγος Βαδίμ Σκουρατίβσκυ, ο λογοτέχνης και μεταφραστής Βίκτωρ Σοκολιούκ, οι καθηγητές Α. Πονομαρίβ, Ν. Κλιμένκο και Α. Ρουσιάγεβα, οι μεταφραστές Α. Τσερντακλή, Β. Στεπανένκο, Ε. Κονοπάτσκυ, ο ιστορικός και φιλόλογος Ε. Τσερνούχιν, οι διδάκτωρες φιλολογίας Β. Σκουρώβ, Γ. Μικιτένκο, Γ. Κρομπέτ, Ι. Μπετκό, Β. Μιστσούκ και πολλοί άλλοι, που ασχολούνται με τα ελληνικά θέματα. Η πορεία της ζωής της Τ. Τσερνισόβα εκτάθηκε στους μέλλοντες αιώνες και φωτίζεται από την θερμή αγάπη της προς τους λαούς της Ουκρανίας και Ελλάδας.

Наукове кредо і творче довголіття В.С. Перебийніс (до 90-річчя з дня народження)¹

2013 рік – ювілейний у житті визначного мовознавця України, доктора філологічних наук, почесного професора Київського національного лінгвістичного університету Валентини Сидорівни Перебийніс. Близько 25 років вона працювала в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, з них 18 років завідувала відділом структурно-математичної лінгвістики. Її цілком справедливо вважають фундатором цього напрямку мовознавства в Україні, передусім фундаментальних досліджень у галузі структурної, математичної та прикладної лінгвістики, створення теоретичної та методико-процедурної бази для впровадження комп'ютерних технологій у мовознавство.

Упродовж своєї наукової діяльності Валентина Сидорівна висловила, висвітлила й реалізувала багато важливих наукових ідей, що знайшли практичне застосування в автоматичному укладанні словників, комп'ютерних системах редагування та перекладу тексту, які мають майже романтичні назви РУТА і ПЛАЙ. Під її керівництвом написано навчальні посібники з англійської мови, створено перекладні й частотні словники, науково-популярні книжки про автоматизацію мовознавчих досліджень.

У науковій творчості В.С. Перебийніс важливу роль відіграють і дослідження з україністики. Серед них наукові розвідки про фонологію сучасної української мови, її функціональні стилі, структурну граматику, моделювання у мовознавстві, теоретичну лексикологію, комп'ютерну лексикографію тощо. Усе це переконливо свідчить про великий творчий набуток Ювілярки, різнобічність її наукових зацікавлень, талант і дивовижну працелюбність.

Життєпис В.С. Перебийніс позначено труднощами, які вона мужньо долала, прагненням до навчання, здобування знань, пошуком свого шляху, тієї єдиної стежини, що вивела її на наукову ниву, стала її долею, покликанням, предметом наполегливої праці, сповненої наснаги, злетів і відкриттів. Це – шлях до вершин мовознавчої науки, майстерної педагогічної діяльності.

Валентина Сидорівна вчилася в сільських школах, жила в Черкасах, Уфі, близько 7 років працювала і навчалася в Москві, але більшу частину свого життя вона

¹ Уперше опубліковано в: ж. «Українська мова». – 2013. – № 4. – С. 163-172.

віддала Києву, праці в його наукових і навчальних закладах. Зробивши вибір, Валентина Сидорівна залишилася вірною йому. Вона проклала в Україні дорогу новим мовознавчим напрямкам – структурній, математичній, прикладній, комп'ютерній лінгвістиці, збагачувала мовознавство новими відомостями про українську, англійську, російську та інші мови, здобутими за допомогою їхніх методів.

Народилася Валентина Сидорівна 13 жовтня 1923 року в селі Тишенківка Красноградського району Харківської області в родині Сидора Йосиповича і Ніни Іванівни Перебийносів. 1925 р. її батьки переїзять до с. Шевченківка Устимівського району Кіровоградської області, де працюють у селах учителями. Там маленька Валя пішла відразу до другого класу сільської школи, бо вже вміла читати, писати та рахувати. У 1934 р. батьки переселилися до Черкас, де жили до грудня 1962 р. Валентина Сидорівна стала ученицею Черкаської середньої школи № 3, яку закінчила з відзнакою в 1940 р. Того ж року вона поступила на українське відділення філологічного факультету Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка та через рік війна перервала навчання. Валентина Сидорівна з труднощами добирається до матері в Черкаси, а потім вони з мамою і братом їдуть вантажівкою до Харкова. За наполяганням батька, який був у армії, родина евакуюється до Уфи – столиці Башкирської АРСР.

Під час війни сім'я бідувала. Сімнадцятирічна Валя спочатку працювала в госпіталі, потім закінчила курси радистів-операторів та паралельно радистів-інструкторів і працювала за цим фахом у Центральній раді ТСОАвіахіму. Дівчина дуже хотіла вчитися далі й 1943 року вступила на заочне відділення Московського бібліотечного інституту, евакуйованого на час війни до Уфи. Одночасно вона працювала завідувачкою бібліотеки військової частини № 3000. Разом з інститутом у жовтні 1943 року Валентина Сидорівна їде до Москви. Однак у родині були нестатки і вона до серпня 1945 року знову на роботі – завідує відділом діловодства Штабу авіації далекої дії. У серпні 1945 р. В.С. Перебийніс добровільно йде до армії як слухач Військового інституту іноземних мов. Учиться наполегливо й охоче. Інститут закінчує в 1949 р. з відзнакою й одержує диплом викладача англійської мови середніх і вищих навчальних закладів. Валентина Сидорівна ще служить в армії і викладає в Чугуївському авіаційному училищі. Згодом вона їде до батьків у Черкаси, де з 1949 до 1953 року працює в Черкаському педагогічному інституті завідувачкою кафедри іноземних мов. Лише 1953 року вона демобілізувалася в зв'язку з народженням доньки Наталки. В інституті в Черкасах вона розгорнула науково-методичну роботу, виявивши неабиякі організаторські здібності. Там вона вперше зрозуміла ефективність використання кількісних підрахунків та статистики у мовознавстві. Валентина Сидорівна вивчала статистичними методами реєстр англійсько-російського словника О.С. Ахманової обсягом 20 тис. одиниць. Статистичні методи дозволили їй окреслити лексикон словника, розподіл у ньому слів за частинами мови, їхньою питомою вагою і т.ін. Валентина Сидорівна готує свою першу наукову статтю про наслідки такого вивчення лексики і надсилає її О.С. Ахмановій до Москви. 1961 року Черкаський педінститут відряджає її в річну аспірантуру до Московського державного інституту іноземних мов імені М. Тореца. Науковим керівником її кандидатської дисертації призначи-

ли доцента Р.С. Гінзбург, яка працювала на кафедрі стилістики і лексикології англійської мови. Про свою вчительку Валентина Сидорівна згадує з великою теплотою й повагою. Вона була педагогом з ласки Божої, вимагала глибоких знань предмета, уміння аналізувати мовний матеріал, знаходити переконливі аргументи висловлених думок. Аспірантура припала їй до душі. Р.С. Гінзбург та С.С. Хідекель стали друзями Валентини Сидорівни, мудрими порадицями, взірцем людської порядності та інтелігентності на все життя.

Тема кандидатської дисертації В.С. Перебийніс зі спеціальності «Германські мови (англійська мова)» «Роль моделей в розмежуванні значень багатозначного дієслова (до питання про методи лексикологічного дослідження на матеріалі дієслів *make* і *do* в англійській мові)». Праця мала чітке структуральне спрямування. Так матеріалізувалися ідеї семінару, що діяв в Інституті російської мови АН СРСР у секторі структурної лінгвістики, яким керував С.К. Шаумян. Його відвідувала Валентина Сидорівна. Членами сектору були Ю.Д. Апресян, П.А. Соболева, В.В. Шеворошкін, К.І. Бабицький, учені, що згодом стали гордістю російської мовознавчої науки.

Засідання семінару проходили в бурхливих дискусіях, там народжувалися нові ідеї щодо системи та структури мови, методів вивчення фонології, граматики, лексики, моделювання мовних явищ, застосування статистичних методів до обстеження мовного матеріалу. Це був час щасливого наукового зростання В.С. Перебийніс, формування її твердого переконання в тому, що методи структурно-математичної лінгвістики збагатять лінгвістику новими науковими фактами.

Нову галузь, що утверджувалася в мовознавстві, офіційно ще не визнавали й критикували. Захист кандидатської дисертації В.С. Перебийніс не був безхмарним. Проти виступили такі відомі вчені, як Н.Д. Слюсарєва та І.Р. Гальперін. Ідеї та висновки її праці підтримали К.І. Бабицький, С.С. Хідекель, Р.С. Гінзбург, А.Я. Шайкевич і присутні на захисті в Інституті російської мови АН СРСР члени семінару. Про дисертацію В.С. Перебийніс схвально відгукнувся Г.В. Колшанський. Валентині Сидорівні присудили науковий ступінь кандидата філологічних наук у 1962 році. Вона повернулася до Черкас на роботу в педінституті в травні 1962 року.

Мовознавча наука не стояла на місці. Поступово структуралізм як самостійний напрямок наукових досліджень відстоював свої позиції не тільки в мовознавстві, а й в інших точних і гуманітарних науках. Цей підхід доповнював знання про мову, одержані традиційними методами. В Інституті мовознавстві ім. О.О. Потебні АН УРСР виникла ідея створення у відділі теорії української мови групи структурної лінгвістики. Її підтримали директор Інституту академік І.К. Білодід та завідувач цього відділу доктор філологічних наук М.А. Жовтобрюх. Він кілька років до цього працював на посаді професора в Черкаському педінституті і добре знав В.С. Перебийніс, слухав її наукові доповіді, виступи в дискусіях. Саме він запропонував їй кандидатуру на посаду керівника групи структурної лінгвістики у своєму відділі. У грудні 1962 року Валентина Сидорівна стала науковим співробітником Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН УРСР і переселилася з батьками до Києва. До групи ввійшли майбутні академіки Академії педагогічних наук України А.П. Грищенко та Л.І. Недбайло (Мацько), член-кореспондент НАН України С.Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук М.П. Муравицька.

В.С. Перебийніс організувала семінар із структурної лінгвістики, який відвідували не тільки співробітники групи, а й багато науковців з інших відділів. Серед них – майбутній академік НАН України В.М. Русанівський, доктори філологічних наук професори М.М. Пещак, Л.О. Кадомцева. На засіданнях обговорювали не лише теоретичні засади структурної лінгвістики, а й доповіді про наслідки вивчення української мови за допомогою структурних методів. Група виконувала планові наукові теми з вивчення граматики української мови як системи зі своєю структурою і взаємовідношенням компонентів, статистичного обстеження функціональних стилів сучасної української мови. Один за одним виходять наукові збірники, автором і редактором яких була В.С. Перебийніс: «Структурно-математичне дослідження української мови» (К., 1964), «Статистичні та структурні лінгвістичні моделі» (К., 1966), «Методи структурного дослідження мови» (К., 1968).

1967 року побачила світ колективна монографія «Статистичні параметри стилів», що обґрунтовувала критерії статистичного дослідження стилів, їхніх особливостей, закономірності функціонування української мови в художній літературі, публіцистиці, наукових текстах. Крім нових теоретичних узагальнень ця монографія відкрила дорогу для укладання серії частотних словників сучасної української мови. Валентина Сидорівна невтомно працює над популяризацією ідей структурної лінгвістики. Вона читає про неї цикли лекцій в Черкаському педінституті, Донецькому університеті, два роки поспіль проводить всеукраїнські семінари для викладачів педінститутів та університетів України. За матеріалами семінарів опубліковано збірник «Проблеми та методи структурної лінгвістики» (К., 1964). В.С. Перебийніс – блискучий лектор. Без «шпаргалок» вона точно, просто, логічно послідовно уміла розповісти аудиторії про найскладніші наукові проблеми, пояснити тонкощі застосування нових тоді для мовознавців трансформаційного аналізу і аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна, довести переваги статистичних методів у вивченні функціонування мови.

Вона стає високопрофесійним і талановитим популяризатором ідей структурно-математичної лінгвістики. Про це свідчить її високоінформативна, видана Товариством «Знання» книжка «На шляху пізнання таємниць мови» (К., 1965). У цей час, 1964 року, в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР відкривають аспірантуру з нової наукової спеціальності 10.02.21 – структурна, прикладна та математична лінгвістика. Валентина Сидорівна стає визнаним лідером цієї галузі наукового знання про мову в Україні. Усю її дальшу наукову діяльність спрямовано на утвердження цього напрямку в науці. З вершин здобутків сьогодні видно, яким вправним будівничим була Валентина Сидорівна, який міцний підмурок заклала вона для розвитку комп'ютерної лінгвістики в Україні, впровадження в лінгвістичні дослідження нових інформаційних технологій.

Досягнення групи були настільки вагомими, що це дозволило порушити питання про створення в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР нового відділу структурно-математичної лінгвістики. 1968 року відбулося засідання Президії АН УРСР, на якому заслухали звіт про роботу в цьому напрямку в Інституті. Академіки Б.Є. Патон і В.М. Глушков підтримали пропозицію створити в Інституті мовознавства окремий відділ структурно-математичної лінгвістики і відтоді до 1986 року включно В.С. Перебийніс керувала цим новоствореним відділом.

Відділ запланував на найближчі п'ять років дві фундаментальні теми: «Статистичне вивчення художнього стилю сучасної української мови» та «Теоретичні засади структурної граматики української мови». Вони повинні були завершитися підготовкою пробного зошита «Частотного словника сучасної української художньої прози (за 1945-1970 рр.)» та написанням проспекту «Структурної граматики сучасної української мови (морфологія)». Розпочалася експериментальна і теоретична наукова робота, пов'язана з осмисленням принципів статистичного дослідження тексту і лексикографічного подання його наслідків у вигляді словника та опису мовних явищ за допомогою структурних і статистичних методів. Валентина Сидорівна керувала цими дослідженнями. З одного боку, було створено, як тепер кажуть, формат частотного словника, укладено його текстову картотеку в 100 тис. слововживань, опрацьовано статистичні параметри текстової поведінки слова.

З другого, йшла напружена робота над підготовкою структурної граматики сучасної української мови, пошуком критеріїв опису словозмінної системи мови, формальних ознак типів парадигм іменників, прикметників, дієслів, упорядкуванням парадигм кожної частини мови за наповнюваністю (на основі даних орфографічного словника). За формальні ознаки парадигм було обрано зміну флексій, морфологічні чергування в основі, наголосові характеристики (схеми) слів під час відмінювання.

«Частотний словник сучасної української художньої прози (пробний зошит)» було оприлюднено 1969 року. Усі етапи його укладання здійснено вручну. Валентина Сидорівна сформувала під час укладання словника колектив однодумців. Вона була і генератором ідей, і виконавцем усіх різновидів «технічної роботи», і відповідальним редактором словника. Напружена праця над ним все частіше підводила до думки про необхідність комп'ютера в таких дослідженнях.

Друга тема зі структурної граматики виразнювала ідею формалізованого опису морфологічних явищ української мови та доведення його до алгоритмічної форми, придатної для автоматизованого аналізу тексту. Вона завершилася підготовкою проспекту «Структурної граматики сучасної української мови» (К., 1972), цікавої з теоретичного погляду праці, що доводила існування центру і периферії в словозмінній підсистемі мови, свієрідність парадигм кожної частини мови. Цей проспект унаочнював взаємозв'язки морфології та морфології української мови на сучасному етапі її розвитку.

Паралельно з цими розвідками під керівництвом В.С. Перебийніс підготовлені й опубліковані збірники «Структурні рівні мови і методи їх дослідження» (К., 1972), а трохи згодом – «Структура мови і статистика мовлення» (К., 1974). На цей час припадає напружена робота В.С. Перебийніс над докторською дисертацією «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови», яку вона захистила 1970 року. Це була новаторська для україністики праця, в якій для встановлення фонологічної підсистеми мови застосовано структурні та статистичні методи. Уперше висвітлено частотність і сполучуваність фонем української мови, дію в системі мови закону простоти і переваг, які мова надає у використанні фонем та фонемосполук, типові фонологічні структури односкладового слова української мови, поведінку класів фонем у різних стилях та жанрах мови, зокрема, у прозовому і поетичному текстах.

Одночасно Валентина Сидорівна бере участь у написанні розділів до академічної граматики української мови. Вона підготувала підрозділ до її першого тому «Фонетика» та розділ «Характеристика функціональних стилів сучасної української літературної мови» до п'ятого тому «Стилістика». Її цікавлять філософські питання мовознавства. Професор В.С. Перебийніс стає організатором в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР семінару з цих проблем. З мовознавцями у ньому активно співпрацювали видатні українські філософи академік М.В. Попович, професор С.Б. Кримський, кандидат філософських наук С.О. Васильєв. 1972 року виходить збірник «Філософські питання мовознавства». У ньому Валентина Сидорівна друкує цікаву статтю про форму і зміст мовних одиниць.

Сімдесяті роки минулого століття позначено пожвавленням розвитком структурної лінгвістики, її посиленням інтересом до моделювання, формалізації мовознавчих досліджень і застосування в них комп'ютерів. Перед науковцями постало завдання глибшого вивчення відмінностей між аналізом мовного матеріалу людиною і комп'ютером. Для цього слід було чітко усвідомлювати різницю між мисленням людини, її володінням мовою, що спирається на асоціації, та комп'ютерним аналізом тексту, що може для встановлення його змісту враховувати лише формальні ознаки мовних одиниць. В.С. Перебийніс пише науково-популярну книжку «Коли робот заговорить (Мовне спілкування людини з електронно-обчислювальною машиною)» (К., 1972), де розкриває цю проблематику в цікавій і доступній формі.

Невтомна Валентина Сидорівна інтенсивно готує із спеціальності «Структурна, прикладна та математична лінгвістика» науковців для Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та викладачів для вишів України. Усе своє життя вона дбає про підготовку кадрів із цієї спеціальності, а також готує структуралістів – фахівців із української, російської та англійської мов. Школу В.С. Перебийніс пройшли 26 кандидатів філологічних наук. І це була високопрофесійна школа розвитку вміння відкривати наукові факти й доводити їх на основі строгих наукових методів. Вона вміє «лікувати» своїх аспірантів від наукового туману, до якого, чого гріха таїти, призвичаювали в багатьох школах і вишах. Коли аспірант замість пояснення вгаданого факту в мові вдавався до довгих цитувань і переказів, Валентина Сидорівна ставила на берегах рукопису знак питання або писала відоме всім її учням коротке речення «Що Ви хотіли цим сказати?». Вона бачила «больові точки» написаного тексту і вчила науковців мислити чітко й доказово. Робила це тактовно і ненав'язливо. Валентина Сидорівна давала на обговорення й свої статті й книжки співробітницям відділу, лише одна з яких, М.М. Пещак, була близька до неї за віком, решта – всі її колишні аспіранти. І тоді ми теж виписувалися на берегах її рукописів і ставили питання. Валентина Сидорівна уважно слухала нас, усе пояснювала і видно було, що вона втішена й задоволена нашим науковим зростанням. Вражали завжди її наукова ерудиція, пам'ять і чітка, майже комп'ютерна логіка.

Ми глибоко вдячні їй за цю науку прочитування цілісного тексту «ізсередини», за прищеплення вміння слухати та розуміти опонента, за доброзичливість. Аспіранти почали захищатися вже з 1966 р. (М.П. Муравицька), 1969 р. – Л.А. Алексієнко, 1970 р. – Т.О. Грязнухіна, Н.Ф. Клименко, М.М. Копаєва, М.В. Сичова, 1972 р. –

Л.М. Волчкова, 1974 р. – Л.Д. Сліпченко, 1975 р. – Н.П. Дарчук, Н.І. Заплаткіна. Багато з них приїздили до В.С. Перебийніс з Черкас, Кубані, Донецька, Барнаула, Горлівки, Волині, Новосибірська, Одеси, Кіровограду. Їхали до неї по науку і знання, і радіус її впливу як Педагога був величезний, авторитет незаперечний. Досить згадати в цьому контексті про групу викладачів англійської мови з 42 вишів Росії, України, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Молдови, Туркменістану, якою керувала з 1976 по 1991 рік В.С. Перебийніс. З усіх усюдів до неї їхали на консультацію викладачі. Унаслідок копіткої роботи ця група підготувала словник-довідник найуживаніших англійських словосполучень (на матеріалі 8 млн. слововживань) (*A Deskbook of most Frequent English Collocations*, М., 1985) та монографію про морфологію англійського дієслова «Словоизменение английского глагола: системные и функциональные характеристики» (М., 2008).

У сімдесяті роки В.С. Перебийніс розгорнула роботу над укладанням частотного словника сучасної української художньої прози на основі створеної у відділі картотеки в півмільйона слововживань. Це була показова вибірка текстів, що давала уявлення про використання слів упродовж 25 повоєнних років. Кожне слово в словнику представлене як сукупність його слововживань (словоформ) і має показник абсолютної частоти його використання в текстах як суми вживань усіх його словоформ. Так лексикографічно опрацьовано понад 33 тис. різних слів, засвідчених у текстах сучасної української художньої прози. Цей словник був схвально зустрінутий науковою громадськістю в Україні та за її межами. Він давав багатий матеріал для вивчення морфологічних особливостей словозміни української мови, проведення подальших типологічних зіставлень її з іншими мовами. Він створив підґрунтя наукового добору словників-мінімумів для вивчення української мови як іноземної тощо. В його укладанні вже було використано комп'ютер для статистичного опрацювання матеріалу. 1981 року світ побачили два томи «Частотного словника сучасної української художньої прози» за редакцією В.С. Перебийніс. Вихід цього словника став можливим завдяки таланту Валентини Сидорівни, її організаторським здібностям у здійсненні великих наукових проектів. Згодом разом зі своїми колегами-ученицями М.П. Муравицькою та Н.П. Дарчук Валентина Сидорівна узагальнила досвід укладання таких праць у монографії «Частотні словники та їх використання» (К., 1985).

1986 року побачила світ колективна монографія «Лінгвістичні проблеми автоматизації редакційно-видавничих процесів» (російською мовою). Ця праця була новаторською за задумом і реалізацією. В.С. Перебийніс обґрунтувала в ній можливість автоматизованого пошуку помилок у тексті. Авторський колектив, який вона очолила, розробив алгоритм пошуку помилконебезпечних місць тексту, який пройшов успішне експериментальне випробування.

1986 року В.С. Перебийніс стала професором Київського національного лінгвістичного університету. Учні Валентини Сидорівни продовжили в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні роботу над розвитком теоретичних засад автоматизованого аналізу тексту. Були підготовлені й опубліковані колективні монографії «Морфологічний аналіз наукового тексту на ЕОМ» (К., 1990) та «Синтаксичний аналіз наукового тексту на ЕОМ» (К., 1999, обидві російською мовою), концепції

яких заклала Валентина Сидорівна. Згодом проблеми використання комп'ютерів у мовознавчих дослідженнях, аналіз і результати експериментів, створення засобів для автоматизованого укладання словників, редагування тексту було обговорено в колективній науково-популярній праці відділу «Використання ЕОМ в лінгвістичних дослідженнях» (К., 1990, російською мовою), підготовленій до друку за редакцією В.С. Перебийніс.

Науково-викладацька робота В.С. Перебийніс в Київському національному лінгвістичному університеті триває вже 27 років. Нині вона працює в лабораторії комп'ютерної лінгвістики. Тут вона разом із своїми послідовниками готує з 2002 року фахівців з прикладної (комп'ютерної) лінгвістики. Тут Валентина Сидорівна веде активну наукову роботу, укладає з однодумцями навчальні комп'ютерні словники («Англо-український навчальний словник-мінімум» (К., 1985), «Англо-український і українсько-англійський словник» (Х., 2001), «Англо-український навчальний словник з методичними коментарями та граматичними таблицями» (К., 2003) та ін.), пише посібники «Морфологія англійського дієслова» (у співавторстві, К., 1995), «Традиційна і комп'ютерна лексикографія» (разом з В.М. Сорокіним, К., 2010), готує комп'ютерні «Хрестоматію з формально-граматичного аналізу» та «Хрестоматію з лінгвістичного моделювання» (обидві – К., 2010). Валентина Сидорівна керує написанням дисертацій (протягом 1989-2013 р.р. захистилися 7 осіб).

Творче довголіття В.С. Перебийніс викликає повагу й захоплення. Вона стежить за розвитком комп'ютерної лінгвістики, виступає з доповідями на конференціях, опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій. Її невтомність у наукових пошуках істини гідна наслідування й подиву. Творчі успіхи В.С. Перебийніс висвітлено в статтях, енциклопедіях, довідниках. Добре знають і шанують її колеги за кордоном. Теплі слова про неї написав німецький дослідник Вернер Лефельдт, російські вчені Р.Г. та К.Р. Піотровські, С.С. Хідекель, її біографічні відомості подають видання «Жінки-вчені Києва» (К., 2003), енциклопедія «Українська мова» (К., 2000, 2004, 2007), історичний довідник «Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України. 1930-2005 рр.» (К., 2005). З великою повагою і теплотою розповідає про свою вчительку доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувачка лабораторії комп'ютерної лінгвістики Н.П. Дарчук у довіднику «Життєвий шлях і науковий доробок Валентини Ісидорівни Перебийніс» (К., 2012). Інші його укладачі – кандидат філологічних наук, завідувачка лабораторії комп'ютерної лінгвістики КНЛУ Т.В. Бобкова та О.В. Льон підготували «Список основних наукових праць» В.С. Перебийніс. Все це дає змогу краще уявити творчу і наукову звитягу Валентини Сидорівни.

Мовознавці України щиро вітають Валентину Сидорівну Перебийніс з 90-річчям. З роси і з води Вам, високошановна, дорога Валентино Сидорівно, нових наукових відкриттів, творчої наснаги і сили творити та виховувати нові покоління студентів і науковців!

Про вивчення новогрецької мови в Україні¹

Вивчення грецької мови в Україні має багатовікову традицію. Її коріння сягає часів Київської Русі. Студії ці зумовлені давніми тісними контактами наших народів, необхідністю їхнього економічного і духовного спілкування.

Колись знання давньогрецької мови було необхідним складником гуманітарної освіти. Коли близько 1580 р. князь Костянтин Острозький на Волині організував Острозьку академію, грецька мова разом з латиною і церковнослов'янською входила до програми підготовки учнів. Спершу князь запросив викладати мову вчених греків (Діонісія Палеолога, Никифора Кантакузина, Кирила Лукариса), згодом в академії мову викладали їхні учні².

У XVI ст. в школах, організованих численними братствами у Львові, Галичі, Рогатині, Стрії, Комарні, Ярославі, Холмі, Луцьку, Києві, викладали грецьку мову.³

Зразком для наслідування стала школа, заснована Львівським братством, серед викладачів якого був учений грек Арсеній Елассонський, який підготував граматику грецької мови для учнів.

На початку XVII ст. численні братські школи поширились по всій Україні. З ними розповсюдилася також типово візантійська програма підготовки учнів, що передбачала вивчення давньогрецької мови. Особливого значення в становленні

¹ Уперше опубліковано в: Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 28-32.

² Фонкич Б.Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. (Греческие рукописи в России). – М., 1977.

³ Докладно про діяльність братств в Україні див.: Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII, XVIII ст. – СПб, 1857; Харлампович К.В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты и православной веры и церкви. – Казань, 1898; Исаевич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966; Др. Іларіон Огієнко, архієпископ Холмський і Підляський. Українська Церква. Т.1 Нариси з історії Української православної церкви. – Прага, 1942. – С. 193-213; Дмитриевский А. Архиепископ Элассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи Трапезундского сумелийского монастыря. – К., 1899; Соколов И.И. Про відносини української церкви до грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововіданими матеріалами; Историчний нарис // ЗІФВ УАН. – Кн. I. – К., 1919. – С. 53-89; В.Я. Терезов. Участие греков в процессе возрождения украинской культуры на Волини и Галичине / Греко-славянское духовное единство (XVI-XVII ст.). – Донецк, 1993. -С. 110-117.

української культури у XVII ст. набуває Київська братська школа. Паралельно з нею Петро Могила заснував школу в Києво-Печерській лаврі. 1632 року він об'єднав цю школу зі школою Київського братства і заклав фундамент Могилянської колегії. Незабаром вона стала одним із найавторитетніших навчальних закладів слов'янського світу. І хоча в Могилянській академії⁴ порівняно з братськими школами, де була дуже популярна грецька мова, змістилися акценти у викладанні класичних дисциплін і на перший план серед іноземних мов були висунуті латинська й польська, грецька продовжувала лишатися складником підготовки студентів.

У Києво-Могилянській академії була прийнята 12-річна програма навчання, у якій грецька мова займала гідне місце в одержанні вищої освіти. У XVIII ст. навчальні програми колегій у Чернігові, Переяславі, Харкові, Херсоні, Полтаві, що давали середню освіту, передбачали обов'язкове опанування давньогрецької мови.

У XIX ст. в Україні було засновано низку університетів у містах Харкові, Києві, Одесі, Львові, Чернівцях, на історико-філологічних факультетах яких вивчали давньогрецьку мову, історію, філософію, літературу Греції. Центрами викладацько-педагогічної та дослідницької діяльності в цьому напрямку були *кафедри* класичної філології, зокрема грецької словесності. Для того, щоб краще уявити роботу цих кафедр, дозволимо собі детальніше описати діяльність кафедри грецької словесності в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка (що спершу називався університетом Св. Володимира)⁵. Практично з дня його заснування в 1834 р. у ньому були представлені елліністичні студії. Про це красномовно свідчить той факт, що на відкритті університету 15 липня 1834 р. ординарний професор римської словесності М.Ю. Якубович зробив доповідь латинською мовою «Про ідею краси у Платона»⁶. Перше покоління таких блискучих учених, як М.Ю. Якубович (працював в університеті з 1834 р. до 1839 р.), І.Я. Нейкірх (викладав в університеті 31 рік, починаючи з 1837р., займав посаду ординарного професора грецької словесності, згодом проректора університету і декана історико-філологічного факультету), проф. А.К. Деллен (працював в університеті з 1839 до 1867 р.) прекрасно знали класичні мови. Вони одночасно викладали давньогрецьку й латинську мови, вели лекції латинською мовою з грецької та римської словесності, старожитностей.

Їхні учні (напр., К.Ф. Страшкевич, Ф.Г. Міщенко) були всебічно освіченими викладачами. Їхньому перу належали огляди грецьких старожитностей (К.Ф. Страшкевич у 1866-1864 р. в «Университетских известиях» опублікував «Короткий нарис грецьких старожитностей». Ф.Г. Міщенко у 1881 р. надрукував розвідку «Фіванська трилогія»).

⁴ Из истории Киевской академии // Киевская старина. – 1897. – № 12; Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1970.

⁵ Шульгин В. История университета Св. Владимира. – СПб, 1860; Владимирский-Буданов М.Ф. История имп. университета св. Владимира, Т. I. – К., 1884; Сватиков С.Г. Опальная профессура 80-х гг. // Голос минувшего. – 1917. – № 2. – С. 29-30; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834-1884), под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884; Білецький А.О., Нікітіна Ф.О. Філологічні науки. Кафедри класичної філології // Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 237-239.

⁶ Торжественное открытие университета Св. Владимира // Журнал министерства народного просвещения. – 1834, ч. III. – С. 305.

Крім педагогічної роботи, елліністи Київського університету Св. Володимира розробляли проблеми античної літератури, а також перекладали грецьких авторів. Так, М.Є. Скворцов переклав діалоги Платона, Ф.Г. Міщенко – твори Фукідида та Полібія. 1888 року побачив світ перший повний російський переклад «Історий» Геродота. Його здійснив професор Київського університету Федір Міщенко. Через сторіччя Геродот був виданий українською мовою. Цей твір «батька історії» переклав і глибоко прокоментував професор Київського університету імені Тараса Шевченка Андрій Олександрович Білецький.

В університеті читали лекції з історії Греції, літератури, старожитностей енциклопедично освічені викладачі. Так, професор А.І. Сонні викладає грецьку і латинську метрики, історію грецької літератури, грецьку мову. Він глибоко вивчає і популяризує Діона Хрисостома. Професор Ф.І. Кнауер, відомий фахівець з порівняльного мовознавства, у 1914-1915 роках, крім лекцій з історії грецької мови, вів ще й лекції з грецької діалектології. Відомий учений Ю.А. Кулаковський одним з перших у Росії дослідив пам'ятки Причорномор'я, зокрема Керченські катакомби (у горі Мітридат I ст. н.е.). У 1915 р. доцент С.О. Дложевський викладає в університеті грецьку мову, античну комедію, веде грецький семінарій.

Багато корисного і цікавого зробили в дослідженнях з класичної філології, грецьких старожитностей, крім уже згаданих, ще й такі вчені, як І.В. Цветаев, В.І. Модестов, В.П. Клінгер.

Крім Київського університету своїми блискучими вченими елліністами і школами славились інші університети. Так, у Харківському університеті вчився і майже 40 років з 1885 до 1924 викладав чудовий учений, історик античності, автор «Нарисів з історії Давньої Греції» академік Російської та Української академії наук В.П. Бузескул.

Визначним центром елліністики був і лишається Львівський університет. У ньому, починаючи з 1953 р., кілька десятиріч кафедрою класичної філології завідував історик, перекладач і філолог-еллініст С.Я. Лур'є. Це його перу належить перша за межами Греції підготовлена монографія з мікеністики «Язык и культура микенской Греции» (1957). Це він своїми працями («Догреческие надписи Крита», біографічними нарисами про Антифона, Демокрита, Архімеда, Геродота, науково-популярними книжками про Грецію для дітей) прищепив любов до неї багатьом поколінням студентів. У Львівському університеті зростала майстерність таких талановитих перекладачів давньогрецької літератури, як Й.У. Кобів та А.О. Содомора.

Прекрасні традиції у вивченні давньогрецької мови, культури Греції у XIX ст. мав Ніжинський ліцей, заснований у 1820 р. 1875 року він був реорганізований в Історико-філологічний інститут князя Безбородька і готував учителів класичних мов для гімназій. До кінця 1890 р. в Україні існувало 129 гімназій. Більшість із них були гімназіями класичного типу, де ґрунтовно вивчали давньогрецьку мову, латину й логіку. Своїми глибокими традиціями у вивченні грецької мови в XIX ст. на Україні славилась Полтавська семінарія.

Загальною для розвитку елліністики в XVI-XIX сторіччях на Україні лишалася традиція переважного вивчення давньогрецької мови, античної літератури, історії, археології.

У 60-ті роки ХХ ст. в університетах України, крім давньогрецької, почали вивчати новогрецьку мову, літературу та історію сучасної Греції. Цей етап елліністичних студій нерозривно пов'язаний з іменами таких блискучих учених, як професор, доктор філологічних наук Андрій Олександрович Білецький і доцент, кандидат філологічних наук Тетяна Миколаївна Чернишова.

Андрій Білецький – відомий філолог-класик, один з найавторитетніших дешифрувальників і коментаторів давніх грецьких написів у Ольвії. Він був енциклопедично освіченим фахівцем з давньогрецької мови, знав усі її діалекти. Одночасно професор А. Білецький був одним із найавторитетніших неоелліністів у нашій країні. Йому належить короткий нарис граматики новогрецької мови у вперше виданому в колишньому Радянському Союзі «Новогрецько-російському словнику» (М., 1950).

Тетяна Чернишова – талановитий філолог, перекладач, педагог, упродовж багатьох років викладала в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка практичний курс новогрецької мови. Багато сил вони віддали вихованню кількох поколінь елліністів на Україні.

Навчальна програма підготовки неоелліністів у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка в 1958 році починалася на третьому курсі філологічного факультету (російського та українського відділень) і була розрахована на три роки. Крім новогрецької мови студенти вивчали давньогрецьку (два семестри), слухали лекції з візантійської літератури, писали курсові та дипломні роботи, пов'язані з грецькою тематикою. Перший випуск з 10 студентів-елліністів відбувся 1961 року. В цьому ж році була організована друга група майбутніх елліністів також із 10 осіб. Подібна до цього практика підготовки фахівців з новогрецької мови та літератури продовжувалася в університеті до 1976 року. За ці роки дипломи вчителів новогрецької мови та літератури одержали 53 особи.

З 1976 р. новогрецьку мову в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка стали вивчати як факультатив студенти кількох факультетів – філологічного, романо-германської філології, філософського, історичного. Групи працювали за попередньою програмою підготовки елліністів і об'єднували від 5 до 12 осіб. Більшість випускників цих груп у майбутньому зв'язувала своє життя з педагогічною, науковою або перекладацькою діяльністю. До 1983 року новогрецьку в цих групах викладали Т.М. Чернишова, в наступні роки – до 1993 року учні Андрія Білецького і Тетяни Чернишової Олександр Пономарів, Євген Чернухін, Володимир Шкуров, Ніна Клименко. За ці роки підготовлено ще 57 елліністів.

З 1993 р. на факультеті журналістики Київського університету ім. Тараса Шевченка (тепер факультет став Інститутом журналістики) серед інших іноземних мов почали вивчати новогрецьку. Програма навчання теж розрахована на 3 роки. Починається вона на першому курсі й закінчується на третьому. Новогрецьку мову викладають Олександр Пономарів та Ірина Титаренко. 1996 року перші студенти-журналісти (7 осіб) склали державний іспит з новогрецької мови.

З 1995 року на факультеті іноземної філології (тепер – Інститут філології) група з десяти осіб почала вивчати новогрецьку як другу іноземну мову. Програма навчання розрахована на 9 семестрів. Після закінчення університету випускники одержува-

тимуть спеціальність «філолог, викладач двох іноземних мов і зарубіжної літератури». До програми навчання входять практичний курс новогрецької мови, лінгвокраїнознавство (104 години), курс новогрецької літератури, теоретична граматики новогрецької мови. Новогрецьку мову і лінгвокраїнознавство на цьому факультеті викладає професор Ніна Клименко, лекції з літератури читає Наталя Косенко.

На філологічному факультеті Київського університету ім. Тараса Шевченка з 1993 року відновлена робота відділення класичної філології. Майбутніх фахівців з давньогрецької мови готують проф. Ф.О. Нікітіна, проф. С.В. Семчинський, викладачка Л.Л. Звонська-Денисюк.

Неолліністика в київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, фундаторами якої були проф. Андрій Білецький і доцент Тетяна Чернишова, розвивається й зараз. Ці талановиті вчені самі систематично популяризували культуру сучасної Греції, перекладали давніх і сучасних грецьких письменників, організовували вивчення діалектів греків Надазов'я. А. Білецький і Т. Чернишова сприяли тому, що в Греції стали відомі імена і творчість таких геніїв України, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. Завдяки зусиллям саме цих учених та їхніх учнів читачі України познайомилися з сучасною грецькою літературою.

Перші переклади з новогрецької на українську з'явилися в 1958 році. За майже 40 останніх років в Україні перекладені твори письменників Греції, що формують уявлення про літературний процес від XI ст. до наших днів. У двох українських енциклопедіях (загальній та літературній) надруковані наукові оглядові статті про грецьку (давню та нову) літературу, про багатьох письменників Греції. В енциклопедіях представлені Д. Соломос, А. Валаорітіс, А. Кальвос, Я. Психаріс, К. Паламас, Е. Алексіу, М. Ав'єріс, Р. Бумі-Папа, К. Варналіс, М. Димакіс, Н. Казандзакіс, Я. Кордатос, К. Кодзяс, Т. Корнарос, Т. Лівадітіс, М. Лудеміс, С. Міривіліс, С. Мавроїді-Пападакі, Н. Папаперікліс, С. Пласковітіс, Я. Ріцос, Д. Рендіс, А. Самаракіс, Г. Сеферіс, Д. Сотиріу, Д. Хадзіс та ін.

Переклади творів грецьких поетів та прозаїків з'являлися окремими книжками або вони були надруковані в уривках переважно в журналі «Всесвіт» або в газеті «Літературна Україна» і обов'язково зі статтями про авторів. На Україні вийшли не лише антології грецької повісті (1981), але і збірки для дітей «Грецькі прислів'я та приказки» (1981), «Грецькі народні казки» (1984).

У збірках світової поезії кінця XVIII – першої половини XIX ст. «Співець» (1972) і другої половини XIX ст. – початку XX ст. «Передчуття» (1979), виданих для дітей, є переклади віршів Д. Соломоса (зокрема його «Гімн Свободі»), частина якого ввійшла до національного гімну Греції) і К. Паламаса. Зараз готується до видання збірник «Грецькі оповідання» і перекладено українською мовою працю відомого сучасного грецького філософа Христоса Яннараса «Неперервна філософія». У більшості випадків переклади здійснили Андрій Білецький, Тетяна Чернишова, Григорій Кочур або їхні учні-випускники Київського державного університету ім. Тараса Шевченка І. Бетко, І. Драч, Н. Клименко, Є. Конопацький, Ю. Микитенко, Я. Мочос, О. Пономарів, В. Соколюк, В. Степаненко, А. Чердаклі.

Сьогодні в Україні новогрецьку мову вивчають у Маріупольському гуманітарному інституті, де працюють викладачі з Греції. Спеціалістів з новогрецької мови

готують також у Сімферопольському державному університеті. У Києві, крім національного університету імені Тараса Шевченка, грецьку мову викладають також у приватному Слов'янському університеті. Підводячи підсумок короткого огляду історії вивчення грецької мови в Україні, необхідно зазначити, що багато років, особливо в XVI, XVII, початку XVIII ст., інтерес до цих студій був зумовлений прагненням зберегти православ'я.

Необхідно відзначити також другий чинник, що сторіччями збуджував інтерес до вивчення новогрецької мови і культури в Україні, – це існування численної грецької діаспори. Там, де були місця компактного проживання греків, існували школи, в яких вивчали грецьку мову. Саме тому центрами еллінізму в Україні ставали Львів, Київ, Ніжин, Маріуполь, Херсон, Одеса, Крим. Достатньо згадати такі середні навчальні заклади України в XIX ст., як Александрівська школа в Ніжині чи комерційне училище в Одесі. Школи з грецькою мовою навчання продовжували існувати в 20-і роки XX сторіччя в Надазов'ї. Унаслідок руйнівної національної політики вони були знищені в 30-і роки. Зараз такі школи (їх близько 30) відновлені в місцях компактного проживання греків у Донецькій області, вчителів для них готує Маріупольський гуманітарний інститут (тепер – Маріупольський державний університет). У київській школі № 94 є класи, в яких діти вивчають новогрецьку мову під керівництвом вчительки Людмили Макарової. Ініціаторами організації недільних шкіл вивчення грецької мови є національно-культурні грецькі товариства. У Києві в такій школі працювали Є.К. Чернухін, зараз мову в ній викладає Н.Є. Косенко. Для організації вивчення грецької мови в школах Одеси багато робить Фонд грецької культури, адже від давнини до сучасності в Україні живі традиції еллінізму, одним із визначальних складників якого є мова. В одних випадках вивчення грецької мови було зумовлене бажанням перекладати православну літературу, писану грецькою мовою, і тим підтримувати православ'я в Україні, в них воно зіграло прагненням зберегти віру, мову, культуру своїх батьків, цьому сприяли також дружні зв'язки наших країн, що заохочували до перекладів новогрецької літератури, до ближчого знайомства і взаємозбагачення культур наших народів.

Талант, помножений на працю¹

[Роксолана Зорівчак. Бібліографічний покажчик. Львів: Львів. нац. університет імені Івана Франка. – 2004. – 368 с.]

У серії «Українська біографія» наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (число 17. – Львів, 2004. – С. 365) з'явився новий покажчик – «Роксолана Зорівчак». У ньому близько 800 назв праць Роксолани Петрівни Зорівчак. Слідом за ним побачила світ нова її книжка «Боліти болем слова нашого» (Львів, 2005). І це переконливе свідчення творчого горіння невтомної дослідниці.

Ім'я Р.П. Зорівчак, доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ України, завідувача кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура Львівського національного університету, відоме в Україні та за її межами. Р.П. Зорівчак присвятила своє життя перекладознавству, дослідженню історії перекладацтва в Україні, історії англomовних перекладів творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Марка Вовчка, О. Довженка, О. Гончара, української пісні, українського казкового епосу. Названі цикли англomовних Шевченкіани, Франкіани, Довженкіани, досліджувані Р.П. Зорівчак, праці про сприйняття творчості Лесі Українки, Олеся Гончара в англomовному світі вражають всеохопністю та глибиною аналізу якості перекладу і свідчать про глибоку ерудицію дослідниці.

У розвідках Р.П. Зорівчак велику увагу приділено особі Перекладача. Адже найкращі з них – це найталановитіші популяризатори творчості письменників, які формують сприйняття їхніх творів у чужомовному світі, сприяють взаємозбагаченню літератур і культур різних народів. З глибокою повагою пише доктор філології Р.П. Зорівчак і про першого перекладача шевченківського слова на Американському континенті Агапія Гончаренка, про перекладачів Джона Віра, Віру Річ, Джорджа Генрі Борров, Етель-Ліліан Войнич, Марію Скрипник, україніста Великобританії Віктора Свободу та інших.

З великою любов'ю написано розвідки про українських перекладачів Івана Франка, Михайла Старицького, Михайла Драгоманова, Максима Рильського, Миколу Дуката, Ірину Стешенко, Йосипа Кобіва, Андрія Содомору та ін. На становлення Р.П. Зорівчак як ученого значний вплив справили перекладач Г.П. Кочур і

¹ Уперше опубліковано в: ж. Всесвіт. – 2006. – № 5-6. – С. 195-196.

професор Ю.О. Жлуктенко, про них, подвижників української культури і науки, їхній доробок Р.П. Зорівчак написала натхненні статті.

Роздуми Р.П. Зорівчак над рядками Д. Байрона. Г. Лонгфелло, Дж. Лондона. Ч. Діккенса, Т. Мура та багатьох інших українською мовою розкривають таємниці перекладацької майстерності, є зразками вдумливого різнобічного аналізу, отож, є скарбницею для теперішніх і майбутніх перекладачів і перекладознавців.

Монографії Р.П. Зорівчак «Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія» (Львів, 1983) та «Реалія і переклад» (на матеріалі англomовних перекладів української прози (Львів, 1989) збагатили загальну теорію перекладу. На основі аналізу величезного матеріалу зроблені глибокі узагальнення щодо стратегій перекладу засобами цільової мови таких національно маркованих одиниць, як фрази та етнічно-культурні реалії. Недарма ці праці мають такий високий рівень цитування, адже на їхніх засадах будують свої розвідки інші дослідники.

З повним правом Р.П. Зорівчак можна назвати захисницею рідного слова. В її творчому доробку багато невеличких статей – порад щодо значення слів, словосполучень української мови, норм їхнього вживання. Це нотатки з творчої лабораторії Р.П. Зорівчак, що їх вона писала понад десятиліття. Згодом вони увійшли до книжки «Боліти болем слова нашого», передмова до якої закінчується словами «Тож хай святиться Мова Наша!» Вони якнайкраще характеризують творче кредо Р.П. Зорівчак.

Слово про неї буде неповним, якщо ми не згадаємо подвижницьку працю Р.П. Зорівчак, спрямовану на утвердження перекладознавчої науки в Україні, створення кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура в Львівському національному університеті. Саме Р.П. Зорівчак розробляла концепцію вишколу перекладачів України ХХІ сторіччя, програми курсів теорії та практики перекладу, історії художнього перекладу та інші, що врахували досягнення вітчизняного та зарубіжного перекладознавства і містять оригінальні думки авторки.

Науковий доробок Р.П. Зорівчак величезний. Крім того, вона – прекрасний педагог, відмінник освіти України, готує студентів і науковців. Її виступи на спеціалізованій раді в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка чи то як опонента, чи то як члена ради виважені, цікаві, проблемні, обрії творчих пошуків Р.П. Зорівчак перспективні й далекосяжні, її талант, помножений на самовіддану працю, має великий радіус впливу. Сподіваємось, що пропонований увазі читачів покажчик – «Роксолана Зорівчак» – стане для них джерелом нових знань і нових звершень.

Центри духовного тяжіння: родина Білецьких та родина Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв'язків¹

Початок вивчення новогрецької мови в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка припадає на 1958 рік. Наша викладачка доцент Тетяна Миколаївна Чернишова вчила нас писати грецькі літери, навчала мови і розповідала про Грецію. Часто в розповідях зринало ім'я Нікоса Казандзакіса. Багато про нього розказував професор Андрій Олександрович Білецький. Минув лише рік по смерті письменника у Фрайбурзі, далеко від його улюбленого Криту й Греції. Наші Учителі переконували нас, що це видатний письменник сучасної Греції. В Україні І.К. Каввадіяс та І.С. Гречанівський завершували роботу над перекладом Казандзаківського твору «Христа розпинають знову» (К., 1958). Їх консультував Андрій Олександрович. Ось він і ділився з нами своїми враженнями, казав, що переклад цього роману – дуже важка справа. Для відтворення авторського стилю було необхідне знання критського діалекту. Неабиякі труднощі виникали у перекладачів під час роботи з редакторами, оскільки радянські ідеологічні настанови й оцінки релігії не збігалися з баченням автора. Деякі місця з тексту твору вилучали з ідеологічних міркувань. Важко далася професорові передмова до роману «Христа розпинають знову». Він хотів правдиво представити українському читачеві грецького письменника з його глибокими роздумами над релігійними постулатами, критикою деяких із них, вплетеною в канву твору, але подекуди змушений був доводити її до прямих антирелігійних характеристик, прийнятих на той час у радянському суспільстві.

Уже на четвертому курсі в кінці 1959 року Тетяна Миколаївна та Андрій Олександрович заговорили про необхідність ознайомлення грецьких читачів з творами Шевченка. Попереду був 1961 – рік Шевченка. Соту річницю з дня смерті поета відзначали в світі. Необхідно було організувати переклади Шевченкової поезії, написати про нього статті до грецької періодики, адже в Греції ім'я Кобзаря було мало відоме. Тоді ми познайомились з ім'ям званої в Греції та за її межами критянки Еллі Алексіу. Разом зі своєю сестрою Галатією, братом Левтерисом, друзями й близькими вони замолоду належали до гуртка, що згодом одержав назву

¹ Уперше опубліковано в: Українська елліністика. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 30-41.

Красанівського. Це слово відповідає грецькому Κρασανός від іменника Κράσι – назви невеличкого села, що належав диму Маліон. Еллі Алексіу в спогадах «Απο πολύ κοντά» – «Зблизька» [1] писала про нього як про красиве і дуже зелене село між горами. З цього села був родом її батько. Там щоліта, починаючи з 1911 і до 1939 року, в міжвоєнний період, як про нього пишуть греки – μεσοπολεμική περίοδος, відпочивала родина Алексіу. Старше покоління – батько Спірос Алексіу, видавець і продавець книжок, його діти – сини Радос та Левтерис, дочки Галатія і Еллі. Пізніше до них приєднався наймолодший (у його другому шлюбі) син – Стиліанос. Дитинство і юність дітей припали на кінець дев'ятнадцятого – початок двадцятого сторіччя. Це був період духовного, суспільного неспокою, військових конфліктів і водночас період національного пробудження. Крит скидав турецьке ярмо. Він остаточно звільнився від турецького поневолення в 1913 році.

Батько родини був освіченою і патріотичною людиною. У нього була багата бібліотека. Патріотами свого краю і Греції він виховував своїх дітей. Удома в них обговорювалися животрепетні питання історії Криту, його майбутнього, новітньої грецької літератури, новини літератури своєї і зарубіжної.

У 1915 році в Іракліоні в друкарні Алексіу було видано і прокоментовано прекрасну пам'ятку критської літератури «Еротокрит». Цей поетичний твір Віцензоса Корнароса датують то XVI, то другою половиною XVII сторіччя. Дослідники визначають його і як ліричну поему – оповідь, і як роман у віршах. «Еротокрит» було опубліковано із запізненням у зв'язку із завоюванням Криту турками в 1669 р. Перше його видання було здійснене у Венеції 1713 року. Однак завдяки тому, що мова «Еротокрита» близька до розмовної, що сам твір наближений до народних віршів і насичений грецькою димотичною міфологією, він до публікації став народною книжкою. Ще на початку XX-ого сторіччя дрібні торгівці, що ходили селами, серед інших товарів поширювали брошуру Ротокрита (так по-народному звучав Еротокрит). Грецький учений Лінос Політіс у книжці «Історія новогрецької літератури» пише, що ця поема була знана на Криті, де люди читали її напам'ять. Збираючись вечорами, вони читали, а, можливо, й співали її речитативом [2, 82-83]. Л. Політіс підкреслює, що «Еротокрит» – це шедевр не лише критської, а й видатне явище всієї новогрецької літератури, який завершує першу фазу новогрецької димотичної поезії, розпочатої у візантійські часи Дигенісом Акритським. Слідом за «Еротокритом» іде півторастолітній розквіт димотичної поезії Греції.

Опублікування на Криті «Еротокрита» та ще й з глибокою вступною статтю С. Ксантодидиса, в якій він вперше окреслив час створення цього твору, мало велике етнокультурне значення.

У таких умовах підросли діти родини Алексіу, що стала центром духовного життя Криту. В ній вирости Радос Алексіу – інженер-топограф і філософ-любитель, Галатія – письменниця і перекладачка, Еллі – письменниця, дружина письменника Васоса Даскалакіса, Левтерис Алексіу – поет, багаторічний викладач і директор гімназії в Іракліоні, Сікеліанос Алексіу – археолог, поліглот, літературознавець, перекладач.

У село Красі, крім рідних і близьких родини Алексіу, приїздили відпочивати видатні грецькі письменники Нікос Казандзакіс, Костас Варналіс, Маркос Ав'єрис та ін.

Тоді, в 1911, 1912 роках, про які згадує Е. Алексіу, вона була сімнадцятирічною дівчинкою, вони – молодими, хоч і вже дипломованими фахівцями: М. Ав'єрис – лікарем, К. Варналіс – філософом, Н. Казандзакіс – юристом. За традицією до обіду вони працювали (читали, писали), а по обіді ходили на прогулянки в довколишні села, гори, розмовляли, дискутували. Дуже характерний епізод описує Е. Алексіу, коли вони, стоячи навпроти гори Сидиро, вигукували імена своїх улюблених героїв, а луна в горах тричі їх повторювала. Е. Алексіу розповідає, що Нікос (двадцятивосьмирічний тоді Казандзакіс) звав Ніцше, яким він дуже захоплювався, а вона кликала батька.

Уже літньою жінкою, згадуючи тодішні зустрічі і прогулянки, Е. Алексіу напише: «Сьогодні, коли я уявляю велич того пейзажу, я приходжу в стан захоплення-збудження. Однак я його бачу інакше, ніж тоді. Його оживляють справжні боги: Казандзакіс, Ав'єрис, Галатія, Левтерис. Тоді ще не було «Присвяти Ель Греко» (Н. Казандзакіса – *Н. К.*), «Голосів ночі», «Світла, що спопеляє» (К. Варналіса), «Людей і надлюдей» (Г. Казандзакі)... Були боги в своїх колисках.» [1, 15]

Згодом з цього осередку обдарованих однодумців вийшли люди, що стали гордістю Греції, звеличивши її культуру. В одній родині Алексіу письменниками стали сестри Галатія та Еллі, їхній брат Левтерис, наймолодший брат Стиліанос прославив грецьку науку. Всі вони були високоосвіченими людьми, знали іноземні мови й зарубіжну літературу, багато перекладали. 2000 року в Іракліоні на Криті було проведено дводенну конференцію з промовистою назвою: «Красанівський гурток: Алексіу, Варналіс, Казандзакіс». Учені Греції, письменники були одностайні у визнанні того, що це був той центр духовного тяжіння, без якого неможливо уявити поступ грецького суспільства і культури ХХ сторіччя [3,14]. Аби це стало краще зрозумілим українському читачеві, коротко окреслимо творчі портрети членів Красанівського гуртка.

Галатія Казандзакі (1881-1962) – старша дочка в родині Алексіу, письменниця, що писала вірші, новели, оповідання, романи, драми, була перекладачкою з давньогрецької і сучасної європейської літератури. Перший її твір «Смійся, паяце». Г. Казандзакі відома як авторка дитячих книжок, написала 5 читанок, одну з яких «Троє друзів» для другого класу початкової школи було відзначено премією як найкращу у межах конкурсу «Реформа шкільної освіти». Однією з перших у новогрецькій літературі Г. Казандзакі загострила увагу на становищі жінки в суспільстві, її безправ'ї. 1933 року опубліковано її роман «Жінки», в якому вона таврує брехню і несправедливість у суспільстві, показує трагічність долі жінки. У збірці з 13 оповідань «Критичні хвилини» (1952) Г. Казандзакі змальовує образ жінки сильної, що працює і бореться за гідне життя. Драми Г. Казандзакі ставили театри Греції. Письменниця була активним громадським діячем Греції. За її гострі виступи у пресі режим Метаксаса заборонив (з 1938 до 1945 рр.) друкувати її твори. 1957 року Г. Казандзакі ще до смерті Нікоса Казандзакіса опублікувала свій автобіографічний роман «Люди і надлюди» про їх життя з Н. Казандзакісом, першою дружиною якого вона була і якій він присвятив свій перший твір «Змія і лілія» (1906 р.). Це роман про духовне життя Греції упродовж півстоліття. За вигаданими іменами читач легко розпізнавав справжніх дійових осіб – Н. Казандзакіса, А. Сікеліяноса,

М. Ав'єриса, К. Варналіса та ін. Це роман – сповідь, що неоднозначно був сприйнятий у Греції. Г. Казандзакі, незважаючи на розлучення з ним у 1924 р., поважала і любила Нікоса усе своє життя і зробила все для перепоховання його в рідній землі, на Криті.

Повість Г. Казандзакі «Маленька героїня» у перекладі В. Степаненка побачила світ в Україні 1981 року.

Еллі Алексіу (1894-1988) – письменниця і перекладачка. Здобула педагогічну освіту в Атенах і Парижі. Автор 20 книжок. Вважала, що письменник повинен поширювати свободу і людяність. У своїх оповіданнях багато писала про дітей, їхнє виховання, вчителів. Темі виховання присвячено її роман «Люмпен» (1940). Е. Алексіу – учасниця Руху опору. Боротьбу грецького народу проти фашистських загарбників зображено в її романі «Протоки» (1955). У романах «І так далі» (1964), «Головна лінія» (1972) Е. Алексіу критикує грецьке суспільство за байдужість і моральне зубожіння.

1959 р. в Україні опубліковано збірку оповідань письменниці «Франзескос».

Левтерис Алексіу (1890-1964), брат Галатії та Еллі, вивчав філологію в Атенському та Берлінському університетах. Був дуже обдарованим, знав кілька іноземних мов. Як любитель займався літературою і класичною музикою. За спогадами сучасників чудово грав на піаніно та скрипці. Його студію-офіс з прекрасною бібліотекою відвідували письменники Н. Казандзакіс, М. Ав'єрис, Васос Даскалакіс, американський романіст Генрі Міллер. Л. Алексіу писав і публікував вірші, прозу, критичні статті, переклав деякі твори Вергілія, Данте, Гете, Шіллера, Рілке, видав кілька книжок. Найвідоміші з них «Дитячі пісні» (1909) та автобіографічна повість «Незабутні часи» (1956). Л. Алексіу написав кілька музичних творів, які виконували музиканти Греції.

Стиліянос Алексіу (1921) – один із найвідоміших археологів світу – дослідників крито-мінойської культури, професор університету в Ретимно, організатор історико-археологічного музею в Іракліоні, учасник численних розкопок античності. Загальновідома його книжка «Мінойська культура», що стала класичною. Уже вшосте вона видана в Греції, перекладена англійською, французькою, німецькою, а також турецькою мовами. С. Алексіу – автор багатьох інших праць про архітектуру, кераміку, фрески мінойської культури, критські написи, паралелі, що існують між мінойськими та єгипетськими святилищами в прикрашанні фасадів. С. Алексіу – відомий літературознавець, дослідник критської народної літератури візантійського та післявізантійського періодів, особливо періоду її розквіту. Цікаві й глибокі його розвідки про «Дієвгенієве сказання», «Еротокрит», критський діалект та його особливості, а також про творчість засновника новогрецької літератури Д. Соломоса.

Про інших учасників Красанівського гуртка – Н. Казандзакіса (1883-1957), К. Варналіса (1884-1974), М. Ав'єриса (1883-1973) написано в усіх грецьких енциклопедіях і довідниках. Є інформація про них в українській літературній енциклопедії. Це видатні особистості грецької культури, що зробили великий внесок у розвиток грецької літератури. Радіус їхнього впливу на духовне життя Греції величезний. **Нікос Казандзакіс** розкрив читачам світогляд сучасного грека. Недаремно

його твори перекладено більше, ніж 50 мовами світу, а такі його романи, як «Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса» та «Остання спокуса» екранізовані й обійшли весь світ. Ім'я Н.Казандзакіса широковідоме. Існує міжнародне Товариство друзів Н.Казандзакіса та його український філіал. Письменник двічі відвідав Україну. У подорожніх нотатках він описав своє перебування в Одесі та Києві. Інтерес до його творів не згасає, ними цікавляться, їх і сьогодні перекладають у світі.

Костас Варналіс – поет, прозаїк, літературний критик. Писав ліричні та сатиричні вірші. Перша збірка його віршів «Стільники» побачила світ у 1905 р. Далі в 1919 р. були «Прочани», в 1923 – сатиричні новели «Народ євнухів». 1927 року опубліковано поему-памфлет «Раби в облозі». Надалі сатира стала основним жанром письменника, в ньому розкрився його яскравий таланти. 1931 р. з'явилася сатирична прозова новела «Справжня апологія Сократа», 1946 р. – «Щоденник Пенелопи». К. Варналіс – автор книжки «Диктатори», в якій змальовано серію портретів римських імператорів. Його літературно-критичні статті представлено в збірці «Естетика-критика» (1958).

В Україні добірку віршів К. Варналіса подано в ж. «Всесвіт». Окремим виданням вийшла «Справжня апологія Сократа. Сатирична новела та портрети» (1984) в перекладі Анатолія Чердаклі.

Маркос Ав'єрис – поет, драматург, проникливий і найвідоміший критик новогрецької літератури. Його книжки «Про греків і зарубіжних митців», «Вступ до грецької поезії та прози» охоплюють розгляд творчості письменників від Д. Соломоса (1798-1857) до покоління нової атенської школи, тобто до 30-х років ХХ ст. включно – К. Паламаса, Л. Мавіліса, А. Пападіямандиса, К. Кавафіса та ін. З ним узяла другий шлюб Галатія Казандзакі, яку він пережив на 11 років.

У шістдесяті роки Е. Алексіу поселилася в Румунії як політичний емігрант. Подружжя Білецьких було знайоме з нею. Це знайомство переросло в тривалу тісну дружбу та плідне співробітництво. Е. Алексіу добре знала російських письменників Л. Толстого, А. Чехова, Ф. Достоєвського. Згадувала вона про «Тараса Бульбу» М. Гоголя. Про Україну вона знала мало, про Тараса Шевченка не знала нічого.

Від Білецьких Е. Алексіу почула про Шевченка. Її схвилювала його трагічна доля, мужність, жертвоне служіння Україні. Е. Алексіу взялася організувати переклад та видання «Кобзаря» в Греції. 1961 року в прогресивній газеті «Αυγή» («Вранішня зоря») було опубліковано першу статтю про Шевченка. У цьому ж році в ж. «Πύρσος» («Смолоскип») побачила світ ще одна стаття про Шевченка з перекладом його «Заповіту». В Києві відбувся Всесвітній форум на честь великого Кобзаря. У ньому взяла участь делегація письменників Греції, членом якої була Еллі Алексіу. Скромна, доброзичлива жінка, що любила жарти і сама охоче жартувала, закохалася в Київ і Таниних студентів. Вона розповідала нам, яке глибоке враження на неї справили освіченість, ерудиція, інтелігентність та порядність подружжя Білецьких. Е. Алексіу побувала у них удома, побачила прекрасну бібліотеку. Все тут нагадало їй юність у будинку батьків. До Андрія Олександровича Е. Алексіу ставилася з величезною повагою: пристрасний книголюб, ерудит, інтелектуал, закоханий у мови, мистецтво, Грецію, її давнину і сучасність. Ми розповіли їй про родину Білецьких – батька **Олександра Івановича** (1884-1961),

що був академіком Національної академії наук України, відомим літературознавцем, знав також давньогрецьку мову і літературу, писав про них наукові розвідки, та брата **Платона Олександровича** (1922-1998), члена-кореспондента Національної академії наук, художника, професора Українського художнього інституту.

Виступ письменниці в Академії наук України на десятій науковій Шевченківській конференції, присвяченій 100-річчю з дня смерті Шевченка, був щирим і пристрасним. Там вона прочитала його «Заповіт» у власному перекладі. Поет став їй близьким. Поїздка до Канева, пам'ятник Шевченкові, «і Дніпро, і кручі» запали їй у душу, полонили уяву.

Весь шістдесятий і шістдесят перший рік Т.М. Чернишова разом із О. Пономаревим та Н. Клименко робили підрядні переклади Шевченка, готували схеми віршування. У Києві цією копіткою працею керував проф. А.О. Білецький. В Греції всю організаційну роботу взяла на себе Еллі Алексіу. Вона добирала перекладачів, знайомила з підрядними перекладами, листувалася з нами, просила додаткових пояснень до текстів. 12 грецьких поетів працювали над «Кобзарем». Серед них був Янніс Рицос – володар Ленінської премії борців за мир. 1964 року в Атенах побачив світ «Кобзар» грецькою мовою. Е. Алексіу була упорядницею, редактором та авторкою вступної статті до цієї книжки. У ній представлені не всі твори відомого нам тексту «Кобзаря». Лише 28 віршів і поем. Однак це була значна подія в культурному житті України та Греції.

Еллі Алексіу розповідала, що вона дуже хотіла, аби священну Кобзареву гору в Каневі побачили й уявили греки серед своїх гір, щоб вони разом символізували нам Дух і Волю. Вона – представниця грецького народу – робила все для цього. У книжці «Зарубіжна література» (Атени, 1983) Е. Алексіу один із розділів присвятила творчості Т. Шевченка. Т.М. Чернишова написала статтю про Е. Алексіу в літературній енциклопедії, є її ім'я в енциклопедії «Сучасна Україна». Її пам'ятають в Україні як письменницю і людину, що познайомила грецького читача з Шевченком, популяризувала твори Лесі Українки. За редакцією Е. Алексіу вийшли переклади її поем. Т.М. Чернишова організувала переклад збірки її оповідань з назвою «Франзескос» про дітей Греції, їхнє голодне повоєнне життя. У передмові до неї вона стисло і глибоко описала творчий портрет авторки, її місце в сучасній грецькій літературі. Еллі Алексіу була порадицею в організації перекладів творів грецьких письменників в Україні. Обидві ці жінки – просвітниці листувалися між собою, ділилися своїми задумами, обговорювали літературні новини. Т.М. Чернишова і А.О. Білецький були елліністами з ласки божої. Їхній духовний вплив на молодь був потужний і відчутний. Це дуже імпонувало Еллі Алексіу, що за покликанням була вчителькою. Вони багато зробили для розвитку елліністики в Україні.

Про професора **Білецького Андрія Олександровича** (12.08.1911-10.04.1995) ще за життя казали, що він – геній, ерудит, поліглот, великий учений. До цих хрестоматійних характеристик варто додати ще дві, але визначальні його риси. Він був творчою особистістю і працелюбом. Науковий пошук, малювання картин, вивчення нових мов тривали до останнього його подиху. А.О. Білецький не любив жодних догм, його думка сприймала найновіші методи і напрямки вивчення мови. Мало хто з сучасних йому мовознавців поєднував у своїх наукових розвідках глибину

історичних досліджень з широтою бачення проблем синхронного мовознавства. Професор Андрій Білецький прекрасно знав порівняльно-історичне мовознавство. Він застосував його основний метод для розбудови етимологічних студій. Від часу опублікування його докторської дисертації «Принципи етимологічних досліджень» (К., 1950) минуло більше, ніж півстоліття. Встановлені професором процедури етимологічного аналізу, узагальнення, здобуті на основі вивчення матеріалу давньогрецької мови та порівняння її з іншими мовами (у книзі «Лексикологія і теорія мовознавства». – К., 1972) використовують інші вчені для висвітлення складних теоретичних проблем ономастики та лексикології, пояснення взаємозбагачення словникового складу мови, інтернаціоналізації лексики, семантичної інтерференції.

Актуальні проблеми сучасного мовознавства (системно-структурного вивчення мови, її знакового характеру, типології мов, зв'язків лінгвістики з іншими гуманітарними і природничими науками) розглянуті в серії його статей, опублікованих у дев'яти випусках щорічника Київського національного університету «Структурна і математична лінгвістика» (К., 1961-1983), і стали компонентом його неопублікованої й досі монографії «Основи семіотичної лінгвістики».

Зв'язки мовознавства з культурою народу, цивілізацією, когнітивною діяльністю людини, питання походження української мови знайшли відображення в статтях професора у журналах «Collegium» та «Вітчизна».

У його творчому доробку – багато дешифрованих написів з Ольвії, пояснення прочитаних написів Софії Київської, археологічні студії, нові етимології слов'янської лексики, пояснення топонімічних назв Криму. До цього можна додати численні літературознавчі розвідки про давньогрецький епос і міфологію, давньорусько-грецькі, давньорусько-візантійські, українсько-грецькі літературні зв'язки; статті в енциклопедіях, переклади з французької, англійської, давньогрецької, латини. Професор уклав антологію античної поезії «Золоте руно». Він – автор вступної статті і відповідальний редактор «Словника античної міфології» (К., 1985).

А.О. Білецький був високоавторитетним елліністом зі світовим ім'ям. З юності і до глибокої старості (а помер він на 84 році життя) проблеми давньогрецької і новогрецької мов перебували в центрі його уваги. Досить згадати його сміливі спроби реставрувати фонетику давньогрецької мови, систематизувати характерні ознаки осново- та словоскладання, оригінальні грецькі етимології, перший в колишньому Радянському Союзі нарис граматики новогрецької мови (у першому відредагованому ним «Новогреческо-русском словаре». М., 1950), щоб переконалися в цьому. Переклади давньогрецьких поетів – Гомера, Есхіла, Архілоха, Езопа та інших, зроблений ним у 75 років повний переклад «Історій Геродота» з коментарями (побачив світ у 1993 р.), українські тексти Фукидідового твору на його письмовому столі, переписані незадовго до смерті. Це тільки частка того, що залишив Андрій Олександрович нащадкам.

А.О. Білецького усі знали як людину демократичну і толерантну. Він знаходив спільну мову з різними людьми – відомими вченими, письменниками, перекладачами і молоддю. Кілька разів я чула, як Андрій Олександрович повторював без коментарів рядки М. Волошина «В вашем мире я прохожий Близкий всем и

всем чужой». Вони йому подобалися. З М. Волошиним А.О. Білецький був знайомий. У юності він кілька разів бував у Коктебелі, зустрічався там з дуже талановитими людьми, які вміли слухати і розуміти інших. Відтоді він не шукав для всіх однакової мірки. Про це він написав у своїх спогадах, які також заслуговують оприлюднення.

Упродовж останніх років життя професор кілька разів по два-три місяці бував у Греції, куди його запрошували друзі – археологи та літератори. Греція вабила Андрія Олександровича з юних літ – міфами, мовою, античними старожитностями, героїкою боротьби з турецькими поневолювачами, своєрідністю нової літератури. Він був вірний їй і в зрілі літа, казав: «Поїду, вклонюся Акрополю й Олімпу, та й до рідного Дніпра!»

Сьогодні колишні його студенти, численні учні, нові покоління філологів вдячно схиляють голову перед Учителем, що самовіддано любив Україну.

Тетяна Миколаївна Чернишова (8.01.1928-2.03.1993) прекрасно володіла новогрецькою мовою і викладала її з великою майстерністю та педагогічною вправністю. Для нас вона була взірцем совісті, порядності, тактовності Педагога. Так і хочеться скалькувати тут це грецьке слово словосполученнями на зразок *поводир дітей, наставник дитячих душ*. Нам, студентам, було соромно не виконати домашнє завдання або не підготуватися до практичних з новогрецької. Усі, хто вчився в Тетяни Миколаївни, пам'ятають наскільки інформативні й цікаві були її лекції з візантійської та новогрецької літератури. Т.М. Чернишова любила повторювати пророцтво Ф. Достоєвського про те, що в ХХ-ому сторіччі все більше з'являтиметься спеціалістів з лівої ніздрі, тобто вузької спеціалізації. Самим своїм існуванням і діяльністю вона спростувала таке твердження. Це була дуже талановита людина. Фізик за фахом Т.М. Чернишова здобула другу освіту з класичної філології і досягла таких висот, що писала глибокі розвідки про візантійську літературу. Статтю про цей період грецької літератури, що була написана в співавторстві з всесвітньовідомим ученим С.С. Аверинцевим, опубліковано в енциклопедії «Всемирная литература» (т. III).

Т.М. Чернишова невтомно популяризувала новогрецьку літературу. Завдяки тісній співпраці з багатьма грецькими вченими й письменниками родина Білецьких мала найбагатшу в Україні бібліотеку з елліністики. На той час в Україні та в Росії не було жодного підручника з новогрецької літератури (як, між іншим, і мови!). За різними грецькими джерелами Тетяна Миколаївна підготувала курс сучасної новогрецької літератури і сама на друкарській машинці друкувала для нас уривки з різних творів, давала свої книжки студентам для позакласного читання.

Подружжя Білецьких опрацювало довгорічну програму перекладів з новогрецької літератури. У ній усе було продумано і так упорядковано, щоб український читач поступово одержав уявлення про розвиток літератури сучасної Греції. Цю програму не затверджували в жодній організації, не публікували. Однак вона була чинна упродовж багатьох років. Переклади здійснювалися не спорадично, а за планом. З 1958 року в Україні опубліковано багато творів грецьких письменників українською мовою: окремими книжками, добірками в журналах «Всесвіт», в «Записках наукового товариства Андрія Білецького». Про це пере-

конливо свідчить антологія «Новогрецька література в українських перекладах» (К., 2005). Т.М. Чернишова надихала перекладачів, знайомила з літературою, консультувала, пояснювала «темні місця» і писала ознайомчі статті енциклопедичного характеру про авторів перекладених творів. Вона й сама переклала роман Н. Казандзакіса «Александр Македонський», два романи А. Самаракіса «Сигнал небезпеки» та «Прорахунок». За невтомну перекладацьку й просвітницьку діяльність 1987 року Тетяну Миколаївну Чернишову нагороджено золотою медаллю Спілки перекладачів Греції.

Т.М. Чернишова уміла напрочуд глибоко аналізувати тексти, розкривати їхній глибинний зміст, історичний контекст і вчила студентів тонкощів мовного, літературознавчого, стилістичного, структурного аналізу тексту. Недаремно до Т.М. Чернишової горнулися поети, тоді ще початківці, що вчили у неї в університеті латину. Її лекції з латинської мови часто перетворювались на захопливі конкурси студентських перекладів, у міні-вистави уривків з римських поетів. До Тетяни Миколаївни майбутні поети ходили по мудру пораду та розумну критику. Серед них пригадує Івана Драча, Миколу Сингаївського, Василя Діденка, Анатолія Седика, Василя Степаненка.

Характеристика елліністичних студій А.О. Білецького та Т.М. Чернишової не буде повна, якщо не згадати їхньої діяльності, пов'язаної з вивченням румейського діалекту греків Надазов'я, їхніх звичаїв, літератури. Як справжні вчені вони стали на захист румеїв у ті часи, коли це було небезпечно для долі дослідників. 1952 року Т.М. Чернишова вперше відвідала с. Гурзуф Донецької області з експедицією аспірантів Київського університету, а в 1953 році вона опублікувала статтю про їхню говірку. Згодом було ще 8 таких експедицій з вивченням сартанської говірки, відвіданням сіл Чердаклі, Малоянісоль, Гурзуф, Ялта та ін., анкетуванням, записами на магнітофон пісень, казок, фотографуванням національних костюмів, описами звичаїв і свят. Про кожну з них були опубліковані статті, автором яких здебільшого була Т.М. Чернишова. 1957 року вона захистила дисертацію на тему «Новогрецька говірка сіл Приморського (Урзуфа) та Ялти Першотравневого району Донецької області». 1958 року побачила світ її книжка з такою самою назвою. Це було перше монографічне дослідження говірок румейського діалекту після замовчування самого існування українських греків і масового винищення інтелігенції в часи сталінських репресій. У ній були названі імена людей, що вивчали в ХІХ та ХХ ст. культуру і мову греків Надазов'я, їхні праці. Т.М. Чернишова ґрунтовно розкрила особливості звукового ладу, морфології, частково лексики двох грецьких сіл і переконливо довела зв'язок їх з димотикою. Монографія відкрила шлях для інших дослідників грецьких говірок України. Т.М. Чернишова продовжила публікацію серії статей про звичаї греків Надазов'я, їхній фольклор, паралелізм димотичних і румейських пісень. Фольклорні матеріали під керівництвом Т.М. Чернишової докладно вивчав Е.Хаджинов, якому, на жаль, не судилося захистити дисертацію.

Сам факт того, що про румеїв можна було говорити, публікувати статті в радянській пресі став поштовхом для подальшого розвою цих студій в Україні. У кількох наукових збірниках Москви і Ленінграда А.О. Білецький опублікував ряд

статей про походження румейського діалекту в Україні й запропонував класифікацію його говірок. Вихідці з грецьких сіл Надазов'я почали збирати матеріал для словників. Так, Р.С. Харабадат у шістдесяті роки підготувала словник лексики сарганської говірки, його відредагував проф. А.О. Білецький. Готовий до друку словник кілька років пролежав без руху у видавництві «Наукова думка».

Подружжя Білецьких багато зробило для реабілітації Г.Костопрва. Пригадую, як нелегко було тоді це зробити і як Андрій Олександрович ходив по інстанціях, а також просив М.П. Бажана, М.Т. Рильського захистити чесне ім'я талановитого поета.

Колись, у далекому 1868 році, Ф. Хартахай підготував невеличкий глосарій румейських слів і написав статтю «Об умирающем диалекте греческого языка». Однак пророцтво його не збулося. Діалект живий і до сьогодні, хоча й значно звузив сферу свого існування. Є «Кобзар» Шевченка, перекладений румейською та урумською, що опублікований 1993 року. І це показник високого ступеня розвитку діалектів, які в мовознавчій літературі називають острівними, тобто розташованими далеко від мови-джерела. Адже «Кобзар» – високохудожній літературний твір і його перекладено багатьма мовами світу, які мають розвинуту літературну форму (новогрецькою, англійською, німецькою та ін.)

У «Літературній енциклопедії України», в енциклопедії «Сучасна Україна» є імена представників грецької літератури в Україні (Г. Костоправ, Д. Демерджи, Л. Кир'яков та ін.). Дослідникам історії розвитку цієї літератури стало відоме ім'я реабілітованої І. Костан, що однією з перших написала нарис про фольклор і літературу греків Надазов'я.

У сімейному архіві подружжя Білецьких зберігається кілька листів і листівок, підписаних фотокарток Еллі Алексіу, датованих 6.11.59, 3.6.1961, 27.10.1962, 21.11.62 (з Бухареста), 25.5.1983 – з Атен. Привертають увагу незмінні звертання до Андрія і Тетяни, які свідчать про любов до них Еллі Алексіу. Так, на своїй фотокартці 3.6.1961 р. вона пише: «Рідним Тані та Андрієві, моїм дітям, друзям, побратимам у роботі, поруч з якими я знову пригадала давно забуте тепло людських стосунків».

У листі від 27.10.1962 р. з Бухареста Е. Алексіу ділиться своїми враженнями від прочитаного їхнього листа: «Любі мої друзі! Справді я сприймаю Вас як своїх дітей. Коли я одержую Ваші листи, у мене виникає відчуття захоплення. Ви настільки прекрасно описали, як провели літо, що я ніби була разом із вами». Їхня поїздка до Вірменії, зокрема опис Хреста, окропленого кров'ю тварин, викликав у письменниці свої асоціації. Він їй нагадав жахливу подію в її житті: «Під час гітлерівської окупації недалеко від нашого будинку в Калітеї були страчені 14 юнаків. Двоє з них вкоротили собі віку, щоб не потрапити до рук ворога живими. Вони відстрілювалися у будинку на вулиці Бузаніу. Як потім розповідали, коли гітлерівці разом із нашими зрадниками зайшли до цього будинку і знайшли мертвих хлопців, один зрадник грек умочив пальця в їхню кров і зобразив на стіні свастики, щоб потішити своїх господарів». Е. Алексіу закінчує цей лист зізнанням, що сум за батьківщиною опановує її дедалі більше, що все частіше вона на самоті вечорами думає про Крит, подорожує до рідного села її батька Красі: «Там,

де ми проводили літо. Ми, звичайно, народилися в Іракліоні, однак дивно, що я себе почуваю настільки тісно пов'язаною з тим малим, віддаленим, але невимовно прекрасним сільцем».

У листі з Атен 1983 року Е. Алексіу пише своїм улюбленим друзям, що вона в принципі не любить сама скаржитися і терпіти не може, коли скаржаться інші. Її радує те, що вона жива, може розмовляти, слухати цікаві бесіди, насолоджуватися добре написаним текстом. Е. Алексіу розповідає про деяких людей, які її дратують, бо вважають, що їм усі і все винні. А закінчує цей свій лист письменниця словами Н. Казандзакіса: «Вони мені набридають, з'їдають мій час, не кажуть нічого, вищого за мовчання». Коли уявити, що лист цей написала вісімдесятидев'ятирічна жінка, стане вочевидь, якою мужньою і морально сильною вона була.

Крит у мене завжди асоціювався з Н. Казандзакісом та родиною Алексіу. 2002 року мені пощастило побувати на Криті і взяти участь у конференції «Грецька мова і її внесок у розвиток мов світу». На острів з Атен я летіла з хвилюванням. Легендарний героїчний Крит, мала батьківщина двох лауреатів Нобелівської премії Й. Сефериса та О. Елітиса, письменника Н. Казандзакіса, родини Алексіу. В дорозі весь час думала про своїх учителів – видатних українських елліністів Андрія Олександровича Білецького і Тетяну Миколаївну Чернишову. Як же вони багато зробили для популяризації української культури в Греції, а грецької в Україні. Адже це завдяки їхнім зусиллям вирости кілька поколінь студентів-елліністів у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. Багато з них стали перекладачами. Це вони наблизили твори Н. Казандзакіса («Христа розпинають знову» (К., 1958), «Капітан Міхаліс» (К., 1965, К., 1975), «Кумедні і лихі пригоди Алексиса Зорбаса» (К., 1989), «Александр Македонський», «У Кносському палаці» (К., 1986), «Аскетика» до українських читачів. Завдяки їхнім зусиллям в Україні знають Й. Сефериса, О. Елітиса, К. Варналіса, К. Паламаса, Е. Алексіу, С. Міривіліса, Н. Папаперикліса, С. Пласковітиса, А. Самаракіса та багатьох інших. Програма конференції була дуже насичена, однак її організатори зуміли нам влаштувати екскурсію до музею Н. Казандзакіса в будинку його дитинства і на могилу-перепоховання письменника. Сам музей добре облаштований. Він дає повне уявлення про світ, у якому зростав Н.Казандзакіс. У путівнику музею згадано теплими словами доцента Київського університету Т.М. Чернишову як про знавця новогрецької літератури і популяризатора її в Україні. В одній із зал були виставлені переклади творів письменника. І в цьому повноголоссі знайшлося місце для українських перекладів. Тут наочно показано, як стежка Н.Казандзакіса переросла у дорогу взаємозбагачення і взаємопізнання народів.

Увечері, коли сутінки перемогли день, ми піднялися до могили Н.Казандзакіса. На ній – майже необроблений камінь з написом «Я ні в що не вірю. Я нічого не боюся. Я вільний.» Ми низько вклонилися мислителеві. Дивилися на вогні внизу. Людей не було видно. Мені здавалося, що поруч зі мною наші Учителі – незабутні Тетяна Миколаївна і Андрій Олександрович, лагідна і мудра Еллі Алексіу, мої друзі і мої студенти. Старші навчили нас любити і шанувати культуру, мудре слово свого народу й іншого – дружнього, близького за духом і волелюбністю. Молодші

продовжать цей шлях, пізнають, глибше пояснять, перекладуть і розкажуть про нову Україну і нову Грецію.

У 2007 році А.О. Білецькому виповнилося б 96, Т.М. Чернишовій – 79, Еллі Алексіу – 123. Коли я думаю про добрі стосунки між подружжям Білецьких і Еллі Алексіу, я вірю, що існують сили, які притягують духовно близьких людей і зовсім не випадково такі центри тяжіння зближуються і завдяки цьому збагачується наша духовність. Дружба між такими людьми дає багатий інтелектуальний ужиток. На закладених ними основах розвивається в Україні сучасна елліністика.

Вивчення грецької мови в Київському університеті утрадиційнене з дня його заснування в 1834 році. Зараз студенти вивчають новогрецьку як першу і другу іноземну. Підрастає нове покоління елліністів, що продовжать університетські традиції розвитку елліністики і будуть утверджувати пошук Істини, добрі й давні дружні зв'язки України з Грецією.

Література

1. Αλεξίου, Ε. Από πολύ κοντά. – Αθήνα, 1978.
2. Πολίτης, Λ. Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. – Αθήνα, 1995.
3. Κρασσανός κύκλος. – Δήμος Μαλίων, 2000.

Шляхи пізнання істини у філології (до 100-річчя А.О. Білецького)¹

12 серпня 2011 року виповнюється 100 років з дня народження доктора філологічних наук, професора, почесного члена Атенської академії наук Андрія Олександровича Білецького. У нас є нагода гідно відзначити цю дату і поміркувати над тим, як потрібно служити українській культурі, науці, освіті і представляти їх у світі.

Мабуть, уже настав час усвідомити, якою була родина Білецьких у контексті розвитку культури ХХ століття, який її науковий доробок і як членам цієї родини вдавалося берегти духовну культуру народу, її гуманістичні принципи, врешті збагачувати її в непростих умовах тоталітарного режиму. Адже цій родині належали троє видатних учених України. Батько – **Олександр Іванович Білецький** (1884–1961) з 1939 року – академік Української академії наук, з 1958 року – дійсний член Академії наук СРСР. Понад 20 років (з 1939 до 1941 рр., з 1944 до 1961 рр.) він був директором Інституту літератури АН України. У 1946–1948 – віцепрезидент АН УРСР. Дослідник української, російської та зарубіжних літератур, літературознавець зі світовим ім'ям. Його доробок величезний. Він зібраний у п'ятьох посмертних томах, численних його монографіях. Праці О.І.Білецького вивчають нові покоління науковців, студентська і учнівська молодь. Постаць цього вченого, його ідеї, людські якості окреслено в книжці **“Про Олександра Білецького. Спогади, статті”** (К., 1984).

Мати – **Марія Ростиславівна** – учениця відомого історика Є.Тарле, викладала французьку та німецьку мови, добре знала давньогрецьку і латину. Високоосвічена, лагідна, з твердим характером, за спогадами синів, берегиня їхнього роду.

Молодший син – **Платон Олександрович Білецький** (1922–1998) – видатний вітчизняний мистецтвознавець, дійсний член Академії мистецтв України, член-кореспондент Національної академії наук України, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, доктор мистецтвознавства, професор Академії образотворчого мистецтва та архітектури. Автор 12 монографій, багатьох статей, науково-популярних книжок, художник-портретист. Праці вченого стосуються мистецтва України, Японії, Китаю, країн Європи. Їхні хронологічні межі – від античності до ХХ століття.

¹ Уперше опубліковано в: ж. «Українська мова». – 2011. – № 3. – С. 125-137.

Про старшого сина – *Андрія Олександровича* – філолога широкого профілю йтиметься далі.

Про родину Білецьких написано чимало. Усі вони були високоосвіченими людьми, великими працелюбами, творчими багатогранними особистостями. Усі писали вірші, малювали, багато знали і ділилися своїми знаннями з молоддю. І батько Олександр Іванович, і сини працювали в науці. Всі вони викладали в університетах або інститутах. Батько був приват-доцентом Харківського університету, згодом читав лекції у Київському і Томському університетах. Платон Олександрович з 1959 року і до смерті в 1998 році читав лекції в Київському державному художньому інституті. Андрій Олександрович понад сорок років був професором Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Важко не погодитися з тим, що пише дослідниця Марина Русяєва: «Тріада Білецьких – батько Олександр і сини Андрій і Платон – ознаменували своєю творчістю ХХ століття у сфері культури і гуманітарних наук в Україні. Наукові ідеї, творчі задуми та художні твори цих високоталановитих працелюбних учених, душевно щедрих та прекрасних педагогів потребують подальших досліджень і якнайбільшої поваги до їхніх імен» [61: 184].

А.О.Білецький народився в Харкові 12 серпня 1911 року. Помер у Києві 10 квітня 1995 р. У 1933 році закінчив філологічний факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти. Почав працювати у студентські роки як бібліограф Інституту червоної професури і редактор видавництва дитячої літератури. З 1937 року Андрій Олександрович розпочинає свій шлях педагога в Харківському юридичному інституті. З того часу і до виходу на пенсію і після нього А.О.Білецький викладає у вищих навчальних закладах: під час війни у Томському державному університеті, з 1944 року – у Вищій дипломатичній школі, з 1946 до 1987 – у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. У 32 роки – доцент, у 42 – професор. Такі штрихи його біографії.

Ще за життя А.О.Білецький став живою легендою. Його відрізняла феноменальна пам'ять, глибокі знання в різних галузях науки, мистецтва, тому і називали його живою енциклопедією.

Наукові інтереси професора А.О.Білецького багатогранні. Його праці охоплюють майже всі галузі лінгвістики: порівняльно-історичне мовознавство, етимологію, лінгвосеміотику, типологію, лінгвогеографію, лексикологію, граматику, ономастику, топоніміку, класичну філологію, неоелліністику, історію і теорію письма. До цього слід додати літературознавство, давню історію, історію культури давніх народів, епіграфіку, палеографію, археологію.

А.О.Білецький часто згадував вислів-передбачення Федора Достоєвського про те, що в ХХ столітті збільшуватиметься кількість спеціалістів з лівої ніздрі, тобто вузьких спеціалістів. Своєю науковою, педагогічною, просвітницькою діяльністю А.О.Білецький доводив, що і в ХХ ст. науку творять люди багатогранні.

Професор Білецький був поліглотом. Колись у газеті «Вечірній Київ» (від 27.11.1971 року) було опубліковано статтю про нього журналіста І.Одарича під назвою «Щедрість». У ній читаємо: «Вільно володіючи 16 мовами, серед яких санскрит і новогрецька, латина і мова давніх еллінів, учений при необхідності

міг би легко порозумітися з представниками принаймні ще 25-30 національностей, включаючи північноамериканських індіан». Звичайно, це відгомін прижиттєвої слави Андрія Олександровича, фольклор. Його часто питали, скількома мовами він володіє. І я не раз чула, що він казав у відповідь: «Не знаю. Все залежить від того, як володіти мовою». Він насправді опанував кілька десятків мов, вільно розмовляв майже всіма сучасними європейськими мовами, крім них турецькою, арабською, китайською, японською. А.О.Білецький прекрасно знав мертві мови: давньоіндійську – санскрит, хеттську, давньогрецьку, латину, іврит. Знання мов він завдячував батькам. У дитячі та юнацькі роки він одержав прекрасну мовну і гуманітарну освіту. Батько навчив його давньогрецької та латини, мати – французької та німецької. У Харківському інституті професійної освіти (згодом перетвореному на університет) Андрій Олександрович учився на романо-германському відділенні. Крім того, допитливого юнака навчали індолог професор П.Г.Ріттер, єгиптолог, філолог-класик, чудовий перекладач з давньогрецької та інших мов В.М.Державін. І все-таки найбільше мов професор вивчив самотужки. На 83 році життя він писав вірші японською мовою, з великою майстерністю виводив китайські ієрогліфи.

Вивчення мов не було для А.О.Білецького самоціллю. Професор був філологом, мовознавцем з ласки Божої. Він працював у галузі порівняльно-історичного мовознавства, вів зіставно-типологічні дослідження мов, розвивав принципи етимологічного аналізу і був прихильником точних, науково вивірених фактів, ніколи не користувався мовним матеріалом з чужих рук.

Показовий такий випадок. 1944 року Андрій Олександрович їде з Томська до Москви вступати до аспірантури Інституту мов і писемності народів СРСР, який згодом став Інститутом мови і мислення АН СРСР. Темою своєї докторської дисертації він обирає «Відношення простих і складних основ у давньогрецькій мові». Його науковим керівником був академік Л.В.Щерба. А.О.Білецький багато чого навчився у свого вчителя. Особливо йому запам'яталося одне його правило. Коли Лева Володимировича закликали гостро дискутувати з приводу «Нового вчення про мову» М.Я.Марра, він відповідав: «Я не дискутую, я пишу». Це правило взяв на озброєння А.О.Білецький, втіливши його по-своєму мудро в життя.

Академік М.Я.Марр вважав, що всупереч висновку компаративістів про індоєвропейську сім'ю мов, яка склалася з мов, пов'язаних генетичною спорідненістю, ця сім'я сформувалася шляхом схрещування і змішування мов. На думку М.Я.Марра, первісно мовою людства була мова жестів, яку пізніше замінила звукова мова у вигляді 4 елементів SAL, BER, YON, ROŠ. Не всі положення яфетичної теорії М.Я.Марра підтверджуються мовним матеріалом. Найгірше те, що вона була дуже заідеологізована, особливо твердженням про класовий характер мови, діячiami від науки. А.О.Білецький не погоджувався з принциповими положеннями теорії М.Я.Марра. Працюючи над докторською дисертацією, він опанував хеттську клинописну мову і обґрунтував свою теорію фоно-морфологічної будови індоєвропейських коренів, яку успішно застосував для з'ясування співвідношень між простими і складними основами в гомерівському діалекті давньогрецької мови. Це була відповідь справжнього вченого. Він міг і хотів дискутувати мовою наукових фактів,

а не політичних гасел. Ні до дискусії про вчення М.Я.Марра 1950 р., ні після неї А.О. Білецький не говорив про нього зі звинуваченнями. Навпаки, він відзначав, що М.Я.Марр був блискучим знавцем іберо-кавказьких мов, істориком, археологом, дуже компетентним етимологом. Він багато зробив для розвитку вірмено-грузинської філології, брав діяльну участь у створенні писемності східних мов, розробляв для них абетки. Такою була наукова принциповість А.О.Білецького. Так він вимірював людську порядність. Він казав: «Іде дискусія про моногенез або полігенез походження мови. Потрібні докази і серйозна наукова розмова».

А.О.Білецький був видатним ученим у галузі порівняльно-історичного мовознавства, який досконало володів його методами, сам їх розробляв і застосовував до вивчення мовного матеріалу. Він обґрунтовував принципи створення порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов [4], визначав перспективи порівняльно-історичного вивчення мов [11]. Небагато хто з його сучасників міг окреслити філігранно точно основні лінії розвитку фонематичних систем індоєвропейських мов і проблеми реконструкції доісторичних систем [27], перспективи вивчення мови скіфів [8] або питання мовного субстрату і догрецького мовознавства [17] чи відновлення найдавнішого стану флексії індоєвропейських мов [14].

Його монографія на тему докторської дисертації «*Принципи етимологічних досліджень (на матеріалі грецької мови)*» (К., 1950) стала етапною в розвитку мовознавства, адже вона з'явилася в ті роки, коли лише утверджувалася етимологія як особлива галузь науки. У ній автор уперше систематизував несистематизовані методики етимологічних досліджень походження слів, окреслив її предмет як вивчення зв'язку форм і слів, встановлення їхньої спорідненості в межах однієї мови, а також окреслення зв'язків форм і слів різних мов. Дисертацію А.О.Білецький захистив 1953 року в Москві в Інституті мовознавства АН СРСР. Примітно, що його опонентами на захисті були видатні фахівці в галузі порівняльно-історичного мовознавства академік Л.А.Булаховський, проф. А.В.Десницька та відомий класик, спеціаліст з античного мово- і літературознавства Й.М.Тронський. Цікаво, що на сторінках своєї монографії Білецький гостро дискутував з приводу грецьких етимологій з Агнією Василівною Десницькою. У багатьох випадках він запропонував власні етимології грецьких слів, що були прийняті потім в етимологічних словниках, виданих у колишньому СРСР та в Греції.

Багатогранні етимологічні студії стали предметом вивчення А.О.Білецького на все його життя. Він був високим авторитетом у цій галузі мовознавства [19]. У п'ятидесяти роки вони переросли в порівняльну лексикологію, вивчення ономастики [39; 41] і визначення їхньої ваги для розвитку теоретичного мовознавства. У монографії «*Лексикологія і теорія мовознавства (ономастика)*» (К., 1972) А.О.Білецький на матеріалі багатьох індоєвропейських мов розповідає про власні імена, назви й найменування, а також загальні назви, що набуваючи здатності виражати функцію індивідуалізації, перетворюються на власні імена [41].

Ознайомлення з книжкою свідчить, що простота справді доступна великим майстрам. А.О.Білецький настільки вправно і глибоко аналізує матеріал, що він переконує доскіпливих науковців і зацікавлює пересічного читача. Для прикладу можна згадати опис назв *алазони* чи *алізони*. А.О.Білецький влітає в аналіз їх

цитату Геродота «алазони, чи алізони, так само, калліпіди, найближчі до борис-тенейтів племена, були осілими, вели спосіб життя, схожий на спосіб життя скіфів (тих, що теж були осілими), сіяли пшеницю, їли пшеничний хліб, вирощували часник, сочевицю». Алазони жили десь біля Дністра, калліпіди поблизу Південного Буга, отже, десь на півдні Подільського узвишся» [41: 45]. Розглядаючи версії про походження назви алазонів, професор доводить, що власна назва алазонів виникла із загальної. Первісно цей іменник називав базік, хвальків. Він згадує близьку аналогію – власну назву союзу північно-германських племен вандалів. Вона виникла від назви загальної. Цей союз настільки прославився своїми руйнуваннями в Північній Африці (429–534 н.е.), що слово *вандали* в європейських мовах стало назвою загальною на позначення тих, хто знищує культурні цінності [Там само: 45].

Професора Білецького цікавили проблеми слов'янських запозичень у грецькій мові, слов'янські назви в топоніміці Греції [31] та грецизми в українській мові, зокрема в топонімах. Вперше цих тем він торкався в 1953 р., коли в одній із статей узагальнює проблеми дослідження негрецьких власних імен грецьких епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я [3]. 1962 року проф. Білецький готує теоретичну статтю «*Етимологічна структура основних географічних термінів*» [23] і бере участь у розробленні проекту уніфікованої передачі на письмі східнослов'янських географічних назв.

Він писав про походження назви *Дніпро* [23], про найдавніші назви Азовського моря, Керчі та Керчинської протоки [26], етнонімію берегів Евксинського Понту античної епохи [29]. А.О.Білецького – історика мови, еллініста, філолога приваблювали власні імена Криму як свідчення давніх зв'язків з греками. Над цією проблемою він працював, починаючи з 1961 року, від часу виходу в світ статті «*Грецька топоніміка Криму*» [22], потім було опубліковано його статті про гідронімію Криму [40]. Упродовж останніх років життя учений підготував книжку «*Топоніміка Криму*», в якій узагальнив наслідки своїх тривалих пошуків і наукових знахідок у цій галузі мовознавства. Грошей на видання цієї книжки в Україні не знайшлося. Учений переклав її новогрецькою і передав до Греції. На жаль, її досі не опубліковано.

Його праці з цієї тематики важливі не тільки для філологів, а й для істориків, етнографів, культурологів, оскільки вони допомагають повніше висвітлити історію контактів між народами. Учений проаналізував чимало слов'янізмів у грецькій ономастиці, що показові для географічних номенклатурних термінів на зразок *βάλτος* болото, *λόγυος* (пор. луг). Вони засвідчують найдавніший стан фонетики слов'янської мови, «коли ще не було виразного протистояння трьох основних підгруп (на східно-, західно-, південнослов'янську підгрупи). Ці назви трапляються в складних назвах гір, водних просторів, сіл у Македонії, Янніці, Мессинії, на Пелопоннесі, тобто на півночі середньої Греції, її островах: Μεσολόγγυ, Ζάλογγυ, Ζαγόρα, Горίτσα, Γούρα, Βυστρίτσα, Βαλτοχώρι, Ξεροβάλτος. На острові Лесбос знаходимо село – Μόρια, що нагадує слов'янське *more*, в спархії Фів – село Τολόλια та Καμενίτσα [31: 16]. Проф. А.О.Білецький пише про те, що «найбільшу кількість топонімів ми могли б знайти на карті середньовічної Греції від

VI–VII і до XV ст. н.е.». Не можна не погодитися з висновком ученого «Ми не схильні беззастережно підтримувати горезвісну теорію Я.Фалльмерайера про остаточну слов'янізацію Греції середніх віків, проте, спираючись на топонімічні факти, не можна применшувати роль слов'янського фактора в історії Греції часів візантійської імперії та турецького панування» [Там само: 24].

Попередні згадані праці А.О.Білецького стосуються історичного мовознавства, однак учений приділяв велику увагу такій сучасній науці, як лінгвосеміотика. Його семіотична концепція складалася поступово. Починаючи з сімдесятих років і до 1981 року включно вчений друкує в збірнику «Структурна і математична лінгвістика» Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка серію статей, в яких викладає свої думки про систему і несистему в прородній мові, знаки-інтеграли та диференціали в системі, природну мову і знакові системи, відношення між компонентами мови, семантичні кореляції в лексиці, інформацію та семіозис. Згодом він підготував монографію «*Лінгвістична семіотика*», яку, на жаль, не було надруковано. 2000 року за публікаціями професора А.О.Білецького дослідниця з Волинського національного університету ім.Лесі Українки І.А.Колтуцька захистила кандидатську дисертацію на тему «Лінгвосеміотична концепція А.О.Білецького» [Колтуцька, 2000]. Її науковим керівником був учень А.О.Білецького С.В.Семчинський. У цій праці зроблено слухний і аргументований висновок про А.О.Білецького як одного з засновників семіотичного напрямку в українському мовознавстві XX століття у контексті європейської та сучасної вітчизняної науки.

Андрій Олександрович Білецький ґрунтовно синтезував погляди на питання про мовний знак грецьких мислителів Аристотеля, Платона, а також Блаженного Августина, Г.Лейбніца, пізніше І.Канта, В.фон Гумбольдта, Е.Кассіраера, розглянув внесок Г.Фреге та Р.Карнапа у розвиток ідеї про формальні властивості знаків, їхні функціональні можливості в процесі пізнання. Професор зумів поєднати в своїй семіотичній концепції думки Ф. де Сосюра про знакову природу мови та американських дослідників Ч.Пірса і Ч. Морріса. Визнаючи ідею Ф. де Сосюра про те, що знак поєднує поняття і акустичний образ, А.О.Білецький трактував знак як двобічне психічне явище, що інтерпретується не як субстанція, а як форма організації мовної системи. У семіотичній теорії А.О.Білецького ключовим стає поняття семіозису (знакової ситуації), запроваджене американським ученим Ч.Пірсом. Тому він і підкреслює суспільну природу мовного знака, бо використовують його для спілкування, бо він допомагає передати інформацію і сприймається як знак тільки в певній системі, складником якої він є. Знаком А.О.Білецький вважає відношення між явищами і предметами зовнішнього світу та абстрактними ідеями і поняттями, які виникають унаслідок опрацювання зовнішньої інформації. Оригінальним у його концепції мови як знакової системи є обґрунтування її головних ознак: динамізму, анізоморфізму та анізотропності. Потенційну модель мовної системи А.О.Білецький створив для індоевропейських мов. Можливо, вона дещо переобтяжена термінологічно, однак вона функціональна і чекає подальших підтверджень. Принаймні в сучасних мовознавчих дослідженнях визнають тезу про те, що мова – це наслідок дії

(ергон) і діяльність (енергія), це єдність динаміки і статичності, загальної системи та індивідуальної реалізації через мовленнєві акти. Таку єдність переконливо довів А.О.Білецький.

А.О.Білецький був класиком у найкращому розумінні слова, тобто блискучим фахівцем з класичної філології. Він чудово знав латину та давньогрецьку мову, античну історію, філософію та літературу, був добре обізнаний з творчістю поетів Давнього Риму. В 1937–1940 роках викладав латину в Харківському юридичному інституті і за сумісництвом у Харківському педагогічному інституті іноземних мов. А.О.Білецький користувався латиною як міжнародною науковою мовою і водночас міг виголосити доповідь латинською. З 1946 і до 1955 професор звідував кафедру класичної філології в Київському університеті імені Тараса Шевченка, згодом, з 1955 – об'єднаною кафедрою класичної філології та загального мовознавства. Багато років був головою Комісії з питань вивчення класичної філології при Міністерстві освіти СРСР, представляючи в ній Україну.

А.О.Білецький був прекрасним елліністом. Давньогрецька мова давала йому багатий матеріал для наукових досліджень. Володів він нею досконало, з діалектами, з баченням ретроспективи і перспективи розвитку, вільно читав твори Аристотеля, Платона, знав напам'ять багато текстів Гомера, Езопа, Есхіла та ін. 1993 року вийшов його повний український переклад «Історій» в 9-ти книгах Геродота з глибокими науковими коментарями [Білецький 1993].

Новогрецьку мову він вивчив самотужки і теж вільно володів нею. 1944 року читав цю мову в Дипломатичній школі при Міністерстві закордонних справ СРСР у Москві. 1950 року А.О.Білецький першим у колишньому Радянському Союзі написав короткий, але дуже докладний нарис граматики новогрецької мови. Відредагував перший «Новогрецько-російський словник» А.Іоаннідіс (М., 1950). 1958 року в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка за ініціативою А.О.Білецького започатковано вивчення новогрецької мови в межах університетів. І це теж сталося вперше. А.О.Білецького та його дружину Т.М.Чернишову можна по праву назвати засновниками неоелліністики як науки. Об'єктом її вивчення є новітня грецька література і новогрецька мова, що виникла з ранньовізантійського койне в IV ст. н.е. Усі дисципліни з циклу неоелліністики (практичний курс мови, фонетику, граматику, лексикологію, сучасні грецькі діалекти, історію літератури) читали студентам професор А.О.Білецький і доцент Т.М.Чернишова. Завдяки їхнім зусиллям підготовлено кілька поколінь неоелліністів. Наслідком стали подальші неоелліністичні студії в Україні. Сьогодні неоелліністика – розгалужена гілка українського мовознавства. З 1999 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка засновано кафедру елліністики. З цієї тематики захищено вже 8 кандидатських дисертацій.

А.О.Білецький багато зробив для популяризації грецької культури в Україні, організації перекладів творів сучасних грецьких письменників українською мовою. Він написав про багатьох із них статті. А.О.Білецький і Т.М.Чернишова сприяли ознайомленню й грецького читача з українською літературою та культурою. Під їхнім керівництвом 1961 року було підготовлено підрядники «Кобзаря» Шевченка грецькою мовою. Його твори перекладали кращі грецькі поети, серед

яких Яніс Рицос. 1964 року в Атенах побачив світ «Кобзар» Шевченка з передмовою грецької письменниці Еллі Алексіу. Згодом вона написала розділ у підручнику «Зарубіжна література» (Атени, 1983) про нашого поета. У журналах Греції та Кіпру надруковано статті про Лесю Українку та Івана Франка і переклади їхніх творів.

А.О.Білецький був організатором 9 експедицій викладачів, аспірантів та студентів університету, які вивчали румейський діалект греків Надазов'я, їхній фольклор. У доробку вченого статті – обґрунтування шляхів формування кримсько-румейського діалекту в Україні, опис його говірок. А.О.Білецький розробив абетку для запису текстів румейською мовою. Подружжя Білецьких багато зробило для реабілітації письменників-греків Надазов'я, для видання «Кобзаря» Шевченка в перекладах румейською та урумською мовами.

Професора А.О.Білецького називають літературознавцем. Перша його друкована стаття «Творчість Ф.Лопе де Вега Карпіо» побачила світ 1935 року. У доробку Андрія Білецького численні літературознавчі розвідки про давньогрецький епос, візантійський тваринний епос, мітологію, а також про українсько-грецькі літературні зв'язки. Учений уклав антологію античної поезії «*Золоте руно*» (К., 1980). Він автор і редактор «*Словника античної міфології*» (К., 1985), перекладач творів Гомера, Есхіла, Архілоха, Езопа, Вергілія, Горация та інших античних авторів, що надруковані в «*Антології античної літератури*» (К., 1938; К., 1968), укладання якої здійснив А.О.Білецький. Професор писав статті про римських та грецьких письменників і авторів сучасної новогрецької літератури – Н. Казандзакіса, С.Мірівіліса, Й.Сефериса, Я.Рицоса.

Коли до цього додамо численні українські переклади з Жюль Верна, Вальтера Скотта, Ромена Роллана, які вперше зробив А.О.Білецький, працюючи в 1934–1935 роках у Харківському видавництві дитячої літератури, переконаємося, що він був глибоким дослідником античних старожитностей, західноєвропейських та новогрецької літератур і вправним перекладачем.

А.О.Білецький працював не тільки в галузі мовознавства. Він – відомий спеціаліст з грецької епіграфіки та палеографії. У 50-ті роки ХХ ст. він брав участь у розкопках Ольвії, де було знайдено чимало лапідарних грецьких написів, які датувалися 6–3 століттями до н.е. Багато з них дешифрував і описав він сам. Великі заслуги його і в створенні Корпусу ольвійських лапідарних написів і в їхньому описі та поясненні. Збірник «*Надписи Ольвіи*» (Л., 1968), в якому представлено 180 лапідарних написів, підготували ленінградські вчені Й.Б.Брашинський, О.Г.Кастанаян, Т.М.Кніпович, О.І.Леві та А.О.Білецький. Він користувався високим науковим авторитетом. Доктор історичних наук А.С.Русяєва, яка і сама багато працювала над такими написами, пише: «І до сьогодні «Надписи в Ольвіи» становлять одне з найцінніших джерел з античної історії не лише цього міста, а й інших полісів Причорномор'я та Середземномор'я» [Русяєва 1997: 15–20]. І це тому, що їх досліджено в широкому історико-культурному контексті. Ось де знадобилися А.О.Білецькому глибокі знання античної історії та культури, а також уроки малювання у Михайла Шаронова, графіки – у Євгена Святського в юнацькі роки, його захоплення скульптурою, давньогрецькою мовою. За свідченням фахівців, він міг

охопити напис у цілому як складник скульптури, зображення, історичного контексту, як частину давнього тексту.

А.О.Білецький постійно цікавився новітніми археологічним відкриттями. Упродовж життя він неодноразово звертався до ольвійських написів, друкував численні статті в наукових виданнях, перевидав 20 написів з Ольвії, ті, що зберігалися в Києві, уточнивши і поглибивши їх прочитання.

1994 року, за рік до смерті, професор разом із Н.А.Лейпунською опублікував тези, подані на міжнародну наукову конференцію з назвою «Нове графіто з Ольвії» [Белецкий/Лейпунская 1994: 16–17]. На жаль, доповіді він не зміг виголосити.

Якщо згадати ще доробок А.О.Білецького в дослідженні написів Софії Київської, його розділ у виданні В.М.Лазарева *«Мозаики Софии Киевской»* (М., 1961), стає зрозумілим, що здобутки професора і в цій галузі знання вагомі та непересічні. Вони відомі в Україні й далеко за її межами. Недаремно ж його обрали почесним членом Грецького, а також Кіпрського археологічних Товариств.

А.О.Білецький був великим працелюбом і тому багато зробив у науці і для науки та культури України. Учений невтомно дбав про популяризацію наукових знань – на лекціях, у посібниках (згадаймо його посмертне видання *«Про мову і мовознавство»* (К., 1996), у популярних виданнях (останнє з них – *«Міфи Далекого Сходу»*, К., 2001), у доповідях на наукових зібраннях в Україні і за кордоном.

Чи доброю до нього була доля? І так, і ні. Вона наділила його багатьма талантами, щедрою душею. Його поважали і любили, ще за життя він викликав подив і захоплення. Однак і лиха зазнав Андрій Олександрович чимало. У 1958–1959 рр. його «виховували» в університеті і в пресі – за вільні й незалежні думки, за вірність друзям, які пройшли табори і в'язниці, за те, що підтримував розумних і волелюбних, які горнулися до нього. Багато років А.О.Білецький був невізним. Численні запрошення на його ім'я на високі наукові форуми лежали в довгих шухлядах чиновників. Проте його знали і друкували в Україні і далеко за її межами. Минає 100-річчя з дня народження А.О.Білецького. Його праці читають і цитують сьогодні. Вони були і будуть джерелом знань. Заплановано видання «Вибраних творів» А.О.Білецького, повного покажчика його праць. Отже, він і нині незмінно з нами на дорогах пізнання істини, утвердження мудрості й добропорядності в науці і в житті.

Праці А.О.Білецького

1. Краткий очерк грамматики новогреческого языка // Новогреческо-русский словарь /Сост. А.А.Иоаннидис. – М. : ГИИНС, 1950. – С. 751–848.
2. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). – К.: Изд-во КГУ, 1950. – 267 с.
3. Проблема изучения негреческих собственных имен греческих эпиграфических памятников Северного Причерноморья // IX наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. К., 1952.
4. Про питання порівняльно-історичної граматики індоевропейських мов // Мовознавство. – 1952. – Т.Х.
5. Дієслівна система говорів сіл Кременівка (Чердаклі) та Куйбишево (Малло-Янісоль) // Вісник КДУ. Серія філології та журналістики. – К.: Вид-во КДУ. – 1953. – № 2. – С. 125–127.

6. Лексическая ассимиляция как один из законов развития языка // X наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. – К., 1953.
7. О курсах общего языкознания // Вопр. языкознания. – 1953. – № 5.
8. Проблема мови скіфів // Мовознавство. – 1953. – Т. XI.
9. Этимологическая структура слова // XI наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. К., 1954.
10. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии // Вестник древней истории. – 1955. – №2. – С. 180–191.
11. Задачи дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков // Вопр. языкознания. – 1955. – № 2.
12. Лексикология – ее содержание, задачи, основные термины и методы исследования // XII наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. К., 1955.
13. Об интернационализмах // Філологічний збірник Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Вид-во КДУ, 1955. – №8. – С. 59–80.
14. Восстановление древнейшего состояния именной флексии индоевропейских языков // XIII наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. – К., 1956.
15. Лексическая контаминация (на материале новогреческой лексики) // Науковий щорічник КДУ. – К.: Вид-во КДУ, 1956.
16. Надпись Полимеда из Ольвии // Вестник древней истории. – 1956. – С. 137–141.
17. Проблема языкового субстрата и догреческое языкознание // XII наукова сесія КДУ. Секція філології. Тези. К., 1956.
18. Власні імена написів Ольвії // Археологія. – 1957. – Т. X.
19. Из заметок по древнегреческой филологии // Исследования в чест на акад. Д. Дечев. – София: БАН., 1958. – С. 57–61.
20. Про співставне дослідження словотвору різних мов // Науковий щорічник КДУ за 1957. – К.: Вид-во КДУ, 1958.
21. Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской. // В.Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. – К., 1961.
22. Греческая топонимика Крыма // Тезисы Второй всесоюзной конференции по вопросам классической филологии. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1962.
23. Етимологічна структура основних географічних термінів // Друга республіканська нарада з питань топоніміки та ономастики. – К.: Наук. думка, 1962.
24. Питання топоніміки та ономастики // Матеріали Першої республіканської наради з питань топоніміки та ономастики. – К., Наук. думка, 1962.
25. Знаковая теория языка // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С. 38–46.
26. О древнейших названиях Азовского моря, Керчи и Керченского пролива // Третье годичное собрание Одесского археологического общества. Крым-1963. Тези. – Одеса, 1964.
27. Основные линии развития фонематических систем индоевропейских языков и проблема реконструкции доисторических систем // Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков. Научная сессия МГУ. – М.: Изд-во МГУ, 1964.

28. Результаты двуязычия в говорах румейского (крымско-греческого языка на Украине (тюркизмы румейского языка) // Міжвузівська лінгвоконференція «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». – Самарканд : Изд-во Самарканд. ун-та, 1964.
29. Этнонимия берегов Эвксинского Понта античной эпохи и проблемы ее изучения // Тези доповідей на Міжнародній конференції з вивчення проблем античності. – Ленінград, 1964.
30. Глаголы существования и становления в новогреческом языке // Slavica. Дебрецен, 1966. – Т. VI. – С. 31–34.
31. Слов'янська топонімія Греції // Повідомлення української ономастичної комісії. – К.: Наук. думка, 1966. – Вип. 1. – С. 13–24.
32. Генеза та етимологія // Проблемы языкознания: Доповіді радянських учених на X Міжнародному конгресі лінгвістів. – М., 1967. – С. 251–255.
33. Греческие элементы в топонимике Крыма // Этимология. – М., 1968. – С. 201–214.
34. Надписи Ольвии. 1917–1965. – Ленинград : Наука, 1968. – Укл.: Й.Б.Брашинський, О.Г.Катанаян, Т.М.Кніпович, О.І.Леві, А.О.Білецький.
35. Новые посвященные надписи из Ольвии // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Ленинград, 1968. – С. 17-20.
36. Благоклонно внемлющий герой в Ольвии // Вестник древней истории – 1969. – №1. – 155–161.
37. Белецкий А.А., Яковенко Е.В. Новые эпитафические находки в скифских курганах Керченского полуострова // Вестник древней истории. – 1969. – №3. – С. 153–160.
38. Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка // Philologia. — Дебрецен, 1970. – Т. X. – С. 109–113.
39. Адаптація давньогрецького ономастикона в східнослов'янських мовах // Іноземна філологія. – К.: Вид-во КДУ, 1971. – Вип. 27; 1978 – Вип. 28.
40. Ономастика и теория лексикологии // Мовознавство. – 1971. – № 28.
41. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Изд-во КГУ, 1972. – 209 с.
42. Об интернационализмах. – Вопр. языкознания. – 1972. – №1.
43. Семантические корреляции (опыт суммарного обзора на материале лексики современного русского языка) // Математическая лингвистика. – К., 1973. – № 1. – С.5-13.
44. Система и несистема в естественном языке // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1974. – № 2. – С.20-31.
45. Греческие надписи из Ольвии из раскопок 1950–1967, хранящиеся в Киеве // Ольвия. – К., 1975. –С. 92–117.
46. Интегралы и дифференциалы в языковой системе // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1975. – № 3. – С.17-21.
47. Естественный язык и знаковые системы // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1976. – № 4.
48. Отношения компонентов языка // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1978. – № 6.

49. Семантический аспект языковой системы // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1979. – № 7.
50. Информация и семиозис // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1980. – № 8.
51. Білецький А.О. Слова східного походження в європейських мовах // Мовознавство. – 1981. – № 5.
52. Белецкий А.А., Никитина Ф.А. О некоторых вопросах теоретического и прикладного языкознания // Структурная и математическая лингвистика. – К., 1981. – № 9.
53. Белецкий А.А., Русяева А.С. Граффити магического содержания из Ольвии // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С. 52–55.
54. Проблема греческого языка византийской эпохи // Античная культура и современная наука. – М., Наука, 1985. – С. 189–193.
55. Геродот. Історії в 9-ти томах: Переклад і коментарі А.О.Білецького. – К., 1993.
56. Белецкий А.А., Лейпунская Н.А. Новое граффити из Ольвии // Ольвия–200. Тезисы докладов международной конференции. – Николаев, 1994. – С. 16–17.
57. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕК, 1996.
58. Міфи Далекого Сходу. – К.: Основи, 2001.

Дослідження наукової спадщини А.О.Білецького.

Спогади про родину Білецьких

1. Колтуцька І.А. Лінгвосеміотична концепція А.О.Білецького: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
2. Русяєва Г. Андрій Білецький як дослідник грецької епіграфіки // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 15–20.
3. Русяєва М. Платон Олександрович Білецький // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. II. – С. 181–185.
4. Про Олександра Білецького: Спогади, статті. – К., Наук. думка, 1984.

Христос Яннарас. Перетин: ототожнення буття з особистим інобуттям [відмінністю]¹

Переклала з новогрецької Н. Клименко

За своїми засадами онтологічне питання в давньогрецькому його походженні пов'язане з філософським розглядом космосу і *спогляданням* дійсно суцього. У чуттєвому круговиді-спогляданні людина, наділена можливістю мислення, просувається далеко від об'єктів до умосяжної теорії-розгляду їх як *суцих*. Тому вона запитує себе, чим є об'єкти, і прагне встановити *буття* як *істину*, тобто як постійну і єдину можливість чи енергію, а не просто як явлену присутність. Можливість запитання передбачає людський розум, але визначає також істину *буття* як умосяжну дійсність. Лише завдяки розуму людина може подолати просте підтвердження наявності чуттєвого і вивести його в *логос* існування. Однак тільки завдяки умосяжній дійсності логосу *суцих* стає можливим питання людини про істину *буття*, про постійну і єдину можливість (чи енергію) існування. Отже, з одного боку, розум людини, а з другого – умосяжна дійсність, або *логос* *суцих*, втілюють дві фундаментальні координати онтологічного питання у давньогрецькій філософії.

Раніше ми побачили, що ці дві визначальні координати, безперечно, не підпорядковують істину буття суб'єктивному усвідомленню, не вичерпують істину чи логос суцього збігом поняття з апперцепцією, як це властиво західноєвропейському інтелектуалізмові. Поза сумнівом, для греків логос має відносний характер, тому індивідуальне усвідомлення логосу *суцих* і фактів (відносного характеру існування і фактів життя) здійснюється (виправдовується) тільки як *спілкування* у межах співжиття людей, тобто як *спільний* логос. Пізнання не має іншого способу підтвердження, ніж логічність [розумність], тобто відносність або спілкування-об'єднання.

Однак логічність є і способом пізнання, і способом життя, а це означає, що фундаментальні складові онтологічного питання – мислення і буття – підпорядковані даному логосу дійсності, законам відносного зіставлення, що утворюють

¹ Уперше опубліковано в: Хр. Яннарас. Нерозривна філософія. – К.: Основи, 2000. – § 28. – С. 159-172.

космічну гармонію: здійснення буття, безперечно, йде слідом за даним самим по собі й доступним усвідомленню логосом, який робить існуюче таким, що підтверджується як космос. У такий спосіб давньогрецька онтологія дає нам блискуче осягнення дійсності як логічної гармонії і порядку. Не тільки сутність суших є логічною, але і міри-межі, як і закони участі в спільному здійсненні буття, утворюють зв'язки логічної впорядкованості.

Цій даній логічності підпорядкований ще й Бог – творець світу, а це означає, що таке онтологічне розуміння, зрештою, не залишає місця для якісних розрізень, творчих несподіванок, нових *логічних* досягнень життя і знання. Логічне і тому наперед визначене здійснення буття відрізняє впорядкованість існування від неупорядкованості або хаосу небуття, однак заперечує непередбачене і свободу. Саме тому місце історії винятково проблематичне в давньогрецькій онтології. Коли істина ототожнюється з даними логосу, тоді вона не може утворити історії. Єдина істина, яку можемо вивести з історії, – це просто дати моральну оцінку діям людей, пристосованості чи непристосованості людини до світової гармонії та порядку життя.

На основі цих даних кожен може уявити, наскільки радикальним викликом для грецької філософії була її зустріч з *християнським* розумінням факту існування: історичне одкровення правди Бога і осягнення світу як наслідку свободи.

Християнська церква історично народилася в межах елліністичного світу, зелінізованої Римської імперії². Однак вона дає таке свідчення світу та існування, що докорінно відмінне від грецького. Згідно з біблійною традицією християнської церкви, істина існування – те, що греки називали *буттям*, – не ототожнюється ні з видимістю явищ, ні з умосяжною дійсністю існуючих даного *логосу*. Існування не визначається умоглядним зв'язком феноменів у даному логосі або в їхній сутності, але відкривається як історичний *факт*, як завершена *подія*, що доступна усвідомленню тільки як безпосередній досвід особистого зв'язку. Те, що греки визначили дієсловом *бути*, в юдейсько-християнській традиції відповідає дієслову *діяти–траплятися–чинити, домагатися*.

Так для греків зв'язок з першопочатком, або причиною буття, тобто з правдою Бога, впливає як логічна необхідність зі спостережень і намагань пояснити світ. Оскільки Бог в юдейсько-християнській традиції являє собою конкретне історичне втручання та дію, він виявляється в історії в такий спосіб, що втручається у наше життя, стає знайомою особою. Першою можливістю зв'язку з існуванням Бога є історична подія – виклик на суд Авраама. Господь запрошує Авраама і веде бесіду з ним: «Безпосередньо тобі сказати, як своєму другові» (Єзд., 33, 11). Зв'язок з Богом починається з історичного досвіду цього несподіваного виклику, а не з умоглядного перетворення в логічну необхідність першоруху чи світотворчого початку. Розуміння існування Бога є подією особистого зв'язку з ним або особистого поєднання з досвідом людей, які дали життя цьому зв'язку, –

² Хотів би відіслати читача до короткого історичного дослідження: Ιωάν. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Ελληνισμός και Χριστιανισμός – Η συνάντηση των δύο κόσμων (Ο Ελληνισμός στις ιστορικές καταβολές του Χριστιανισμού), у якому він прочитає про зустріч еллінізму з християнською церквою і яке скорочено викладене в 6 томі книги «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» (вид. «Εκδοτική Αθηνών»), с 519–559.

вірою-довірою в успадкований досвід. Бог юдейсько-християнської традиції є Богом історичного одкровення і особистого зв'язку – «Богом батьків наших».

Таке розуміння, яке пов'язує існування з історичним виявленням, а пізнання – з досвідом особистого зв'язку, не перешкоджає пізнанню правди Бога ще і в історичному його посередництві «во плоті» – сприйняттю того, що Бог відкривається і як конкретна історична особа, як Ісус із Назарета, в точно визначеному просторі й часі. Однак для греків таке Богоявлення є буквально «безглуздя», тому що Бог скутий даним логосом його сутності³.

За свідченням грецької онтології, те, що повинне *бути*, наперед визначає Бог (*досконале суще, окрему природу, нерухому, чисту енергію та чистий вид*), він робить неможливою взаємозаміну понять божества і втілення. Втілення Бога є логічною суперечністю, переходом до іншого роду.

Отже, у випадку історичної зустрічі еллінізму з християнською церквою зіткнулися дві, безперечно, різні і, в принципі, не сумісні онтології та гносеології. Однак і ці дві частини, що зустрілися, втілюють дивовижне динамічне життя, яке перетворює суперечність у творчий виклик: християнська церква прагне відповісти на онтологічні питання греків за допомогою даних власного пізнавального досвіду, тоді як грецька філософія прагне перевірити можливості пізнавально-теоретичного методу в підтвердженні онтологічного факту існувальної відмінності [інобуття], свободи від будь-якого сутнісного визначення наперед. Творчий синтез, яким закінчуються ці виклики, являє собою не тільки кульмінаційний успіх грецької філософії (яка хоч і невпинно, і органічно християнізується, однак не перестає зберігати свою грецьку тотожність), а й радикальний етап у загальній історії філософії.

Основоположниками цього успіху були грецькі Святі отці церкви, які безперервно змінювали один одного від другого до п'ятнадцятого сторіччя. Більшість із них паралельно з історичною роллю, яку вони відіграли в церковному житті, є подиву гідними величинами у філософії.

Певна річ, західноєвропейська історіографія та філософія, наглухо ізолюючи одну від одної філософію та теологію і протиставляючи їх (протиставлення, що незрозуміле й непоясненне в грецькому світі як дохристиянського періоду, так і періоду після Христа), тривалий час ігнорувала філософський внесок грецьких теологів першого і середнього християнського періоду, так само як здебільшого не враховувала теологічного характеру давньогрецької філософської літератури, звичайно визнаючи лише внесок греків тільки в галузь пізнавально-теоретичного методу⁴.

³ Теологічні вислови давньогрецької філософії звичайно починають словами: «Необхідність є тим, що Бога...» і продовжують характерними і визначальними рисами його Сутності.

⁴ Непроникненне відокремлення теології від філософії, а іноді й протилежний поділ їх, були чимось неминучим на європейському Заході, там, де теологія уже від XII сторіччя ототожнюється з офіційною ідеологією римсько-католицької церкви, яка уособлює «непомилність» єдиних папських засад. У такий спосіб догма набуває офіційного характеру, відокремлюється від досвіду церковного корпусу й особистого наближення до істини. Вона перетворюється на абстрактне ідеологічне формулювання з абсолютним авторитетом, який не залишає місця для творчих філософських формулювань і нових

Однак перегрупування, що вже сьогодні сталися в галузі історії філософії, дозволяють нам побачити в перших і середніх християнських віках чудовий і радикальний етап у історії філософських досліджень⁵.

виражень особисто набутого досвіду. І контроль, який упродовж віків здійснював Ватикан за метафізичними переконаннями інтелігентів Заходу, караючи кожне відхилення, змушує філософів чітко бачити межі в свободі філософського пошуку і непохитність теологічного догматизму. Якраз тому не є випадковим те, що взагалі онтологічне обговорення і з'ясування проблем невпинно занепадає в післясередньовічній західноєвропейській філософії і зрештою завершується ототожненням метафізики з самою теорією пізнання.

⁵ Упродовж багатьох сторіч західноєвропейська історіографія відносила кінець грецької філософії до 529 р. н.е., тобто до років, коли закрилася і до того ж типово, за декретом Юстиніана, остання школа в Афінах. Віки, які наступили після цього закриття, – цілий період грецького культурного життя всередині східної Римської імперії, – західна історіографія вважала філософськи мертвими. Вона віднайшла продовження філософського розвитку в появі схоластики, в якій розпізнавала єдине історичне продовження давньогрецької філософії. Лише наприкінці XIX ст., разом з переломним моментом першого ще видання «Історії візантійської літератури» (К. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 1891), дехто з європейців починає відкривати, що, незважаючи на своє середньовічне «мракобісся», грецька історія християнського Сходу (яку католики швидше всього їдко і насмішкувато вирішили називати «Візантією») дала деякі тексти, що могли зацікавити і філософію. Так, 1895 р. з'являється стаття: Ludwig STEIN, *Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner* (*Archiv für Geschichte der Philosophie*), 9/1895, с 225–246), в якій, однак, головною ідеєю є думка про те, що продовження давньогрецької філософії, хоча і здійснилося, безперечно, в Європі з «Відродженням» все-таки врятуванням і збереженням філософської спадщини греків, у першу чергу коментуванням та інтерпретацією класичних текстів, зобов'язане візантійцям. Ідея ця панує в умовах розквіту «візантійських» студій протягом наступних десятиріч і веде до відкриття та вивчення менш творчих інтелектів «Візантії, до яких належать такі інтерпретатори давніх текстів, як Михаїл Псел, Йоан Італ, Михаїл Ефеський, Теодор Метохит та ін., хоча паралельно увага дослідників привернута до пошуку впливів Платона, Аристотеля та неоплатоніків у творах грецьких Святих отців. Усередині цього бродіння думок 1949 року з'являється дослідження: V.N. TATAKIS, *La Philosophie byzantine* (вставлене в «*Histoire de la philosophie*», Emile BRÉNIER як третє, факсимільне, доповнення) Paris (P. U. F.). Воно, безперечно, становить новий пункт в усвідомленні внеску «Візантії» у філософію. Уперше з цим твором Татакіса з'являється припущення про те, що «візантійська» філософія становить одну, християнську, форму грецької думки, грецького логосу [розуму] і грецької душі», і вперше в історії філософії займають місце такі імена, як Леонтій Візантійський, Максим Сповідник та монахів XIV сторіччя. Протягом наступних років виходить достатня кількість монографій, які доповнюють і розширюють систематичний виклад Татакіса для того, щоб ми дісталися до другого важливого пункту в дослідженні та вивченні грецької філософії першого і середнього християнського періоду, яким є книжка: Klaus OEHLE, *Antike Philosophie und byzantinischen Mittelalter*, München: Беск – вид., 1969. Це, власне, перше дослідження (Неперервність у філософії греків до падіння візантійської імперії), яке представлено в загальній книжці, де Оулер говорить про органічне і безперервне продовження і другий (після класичного та елліністичного періоду) етап грецької філософії, який триває до XV сторіччя. Заслуга його передовсім полягає у тому, що він перевів увагу дослідників від пошуку впливів Платона, Аристотеля, неоплатоніків на думку Святих отців до пошуку нового творчого

Безперечно, вступний характер цих сторінок у філософію не залишає місця для аналітичного історичного показу філософського внеску кожного зокрема з грецьких Святих отців церкви за період від другого до п'ятнадцятого сторіччя. Тому вимушено обмежимося систематичним і коротким викладом тез, які утворюють «розріз», про який іде мова, перш за все в історії онтологічного питання. І коли все-таки ми б зробили спробу нехай навіть простого посилання на імена, що утворюють плеяду корифеїв цього філософського розрізу, то необхідно було б серед них відзначити типові, такі як: попередників і основоположників Ігнатія Антіохія, Іриней Лугдуна, Атанасія Александрійського, головних інтерпретаторів, великих Каппадокійців: Василя Кесарійського, Григорія Назіанзина і Григорія Ніського; автора повніших філософських творів Максима Сповідника разом із попередниками в таких самих зусиллях Леонтієм Візантійським і Теодором Раїту, а також послідовників у систематичному завершенні Йоанна Дамаскіна і Фотія Великого, для того щоб наприкінці дійти висновку про виняткову проникливість і через це докорінну відмінність грецької тотожності від європейського «відродження», у 14-му сторіччі, з Григорієм Паламасом та Нилом і Николаєм Кавасилами.

Говоримо про історичний виклик, яким було християнство для еллінізму і навпаки. У першій фазі цей виклик оформлений як потреба викласти правду християнського досвіду за допомогою категорій, що можуть задовольнити філософський спосіб мислення греків. Першими є християнські апологети другого сторіччя, які беруться відповісти на цю потребу, разом із корифеєм у цій спробі Оригеном. Паралельно рух гностиків змушує церковних Святих отців, таких як Іриней, Іпполит, Климент Александрійський, відрізнити засади християнської гносеології від інтелектуальних викривлень як біблійного одкровення, так і грецької філософії, яку представляли гностики.

Проте в цьому коротко написаному нарисі необхідно зупинитися переважно на тому історичному викликові, який підходить для того, щоб звернутися до великих філософських бродінь четвертого і п'ятого віків і який є *савеліанізмом*. Називаємо савеліанізмом теорію і проповідь Савелія на початку третього сторіччя в Римі, яка підводить підсумок і систематизує ту теологічно сумнівну епоху, що відома на

синтезу і відповідей, які давала ця думка, на онтологічні питання. Однак найбільш досконалим і найбільш систематизованим, ніж дотепер, викладом значення, що його мають для історії філософії твори грецьких Святих отців переважно четвертого і п'ятого століть, ми зобов'язані трьом новим дослідженням Йоанніса Зизюласа: *Ιωάννη ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Ελληνισμός και Χριστιανισμός – Η συνάντηση των δύο κόσμων* (у ΣΤ' «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους») – *Από το προσωπείον εις το προσωπείον – Η συνάντηση* (у . Caristhria), 1977, с. 287– 323, *Verité et communion dans la perspective de la pensée patristique grecque*, у ж. *Irenikon*, 4/1977, с. 451–510. Нарешті разом із розвідками Зизюласа нехай читач використає кн. «Особа і Ерос», яка хронологічно є першою спробою систематизованого викладу онтології грецьких Святих отців і зіставлення її з подальшим з'ясуванням онтологічних проблем (Хр. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Το Πρόσωπο και ο Έρωας – Αθήνα / вид. Δόμος*, 1987). Читач, який з приводу цієї примітки захоче детальніше ознайомитися з бібліографією і критичною інформацією відносно дослідження так званої візантійської філософії, може звернутися до винятково систематичної публікації Ліноса Г. Бенакі (Λ. Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ, *Η σπουδή της βυζαντινής φιλοσοφίας*) – *Κριτική Επιθεώρηση* 1949–1971, с. 390–432.

Заході під назвою «монархіанізм». Монархіанізм (від терміна *монархія-монада*) прагне до примирення грецького філософського сприйняття з винятковістю і єдністю Божественної Сутності, разом з християнським досвідом історичного одкровення *Тріади Бога*. Для прихильників монархіанічних, як ми кажемо, тенденцій Бог, безперечно, є абсолютною і єдиною природою, подібно до того, як його передбачає і визначає грецька філософська думка, оскільки Син Божий і Дух Божий, про які говорить біблійна традиція, не проти способів⁶ *дії* одного Бога або Іпостасей, прийнятих⁷ у божественному житті. Ці монархіанічні припущення систематизує і поліпшує Савелій, беручи від християнської біблійної традиції термін *лице*, що використовується для визначення Тріади Бога. Він приймає, що Бог є єдиною Сутністю і трьома Лицями. Однак термінові *лице* Савелій надає того значеннєвого змісту, в якому його розуміли і греки: значення личини, маски артиста – і унікає значення латинського *persona*, тобто суспільної ролі і діяльності, активної прикмети⁸.

Отже, три Лиця Бога для Савелія є трьома масками, ролями, способами, за допомогою яких один Бог з'являється в історії: у Старому Заповіті як Святий Отець, у Новому – як Син, у церкві – як Святий Дух.

У кінці третього сторіччя савеліанізм передається в Лівію, і суперечки, які він там спричиняє, викликають плутанину в проблемі александрійських учених. Александрійці підводять підсумок загальнішої позиції християнського Сходу, тобто обговоренню проблем більше біблійних і менше грецьких: вони починають на основі історичного досвіду трьох чудес Лиця і намагаються збагнути як єдину Сутність, одного Бога. Савеліанізм, навпаки, відбиває більш загальну позицію Заходу, особливо Риму, позицію не так грецьку, як біблійну, яка бере за основу існування одного Бога і сумнівається в онтологічному визначенні (реальному **що**) трьох Лиць.

Категорії грецької філософії *сутність* та *іпостась* [субстанція] використовуються в теоретичних суперечках для того, щоб визначити онтологічний зміст поняття *лице*. Александрійці для Божества вживають вислів: *три Лиця, три Іпостасі*, який бере свій початок від Оригена, тоді як католики віддають перевагу вислову Тертулліана: *одна Іпостась, три Лиця* (*Una substantia, tres personae*). Їхня відмінність, схоже, непереборна тому, що обидві сторони осмислюють термін *іпостась* більшою або меншою мірою з тим змістом, якого йому надала грецька філософія епохи, – майже тотожним термінові *сутність*. Що ж до стоїків, які першими використали цю філософську категорію, то в них існування відрізняється від сутності тільки *уявленням, думкою*, коли доводиться розрізняти справжнє існування сутності і загальне *буття*, яке виявляється в сутності. У неоплатоніків розрізнення сутності та існування також послаблюється тому, що пересувається в напрямку розмежування *сутності* і трансцендентного та не-

⁶ Лат. *modi*, звідки й назва *modalismus*, яка позначає одне з відгалужень монархістів.

⁷ Лат. *adoptivae*, звідки й назва *adaptionismus*, що позначає одне з відгалужень монархістів [прихильників єдиного начала].

⁸ Про використання термінів *πρόσωπον* [лице, особа], *persona* в давньому греко-латинському світові і про причини, які пов'язують ці терміни з давньогрецькою трагедією, див.: Ιωάν. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Από το πρόσωπεῖον εἰς το πρόσωπον, с. 290–293.

досяжного в мисленні Єдиного: існування виявляє себе в реальному (існуючому) характері, який сутність бере від Єдиного⁹.

Вживання терміна «іпостась» з цими взятими до уваги його значеннями відтінками дозволяє диференціювати онтологічні пояснення християнського досвіду Бога. Католики вбачають у вислові «три лиця – три іпостасі» небезпеку тлумачення, що веде до «тритеїзму», коли сутність абсолютно ототожнюється з іпостассю, або до «чотирибожності», коли іпостасями називаються «два об'єднані в єдине Божества» і сутність відсилається до трансцендентного Єдиного – «справді Божества».

Відповідно представники Сходу відхиляють вислів «одна іпостась – три лиця». Адже ясно – те, що відносить реально існуючий характер до єдиного Божества, залишає необґрунтованими, без онтологічного змісту три лиця. Збентеження досягає гострішою і більш закінченою фазою на початку четвертого віку, з появою аріанізму, що народжується в Александрії в умовах радикальної суперечності з савеліанізмом. Наміром Арія і його прихильників був захист історичного досвіду «Бога в лицях» для того, щоб не розглядати три Лиця Трійці як маски чи короткочасні вираження і прояви однієї (єдиної) Божественної Сутності. Саме через це вони абсолютизують існуючу відмінність Лиць трьох Іпостасей і роблять відносною їхню реальну єдність і тотожність: вони відрізняють сутності, щоб врятувати Іпостасі в Трійці, відхиляючи «єдиносутність» Сина з Батьком. Однак, залишаючись у полоні умоглядної тотожності сутності та іпостасі, вони неминуче повертаються якраз до того, що хочуть заперечити, тобто до грецького розуміння єдиної і абсолютної Божественної Сутності (божества Батька). Так вони рятують існуючу відмінність особистої іпостасі Сина, але зводять сутність його до творця.

Суперечки Арія виснажують християнський Схід на багато десятиріч, але розробки, якими вони завершуються, розглядаються як можливості виживання грецької філософії в межах життя християнського світу і готують радикальний «розріз», етап Каппадокійців. Безперечно, ніхто не може стверджувати те, що метою цих розробок є врятування грецької філософії чи створення однієї філософської системи, яка умоглядно «виправдає» християнський досвід. Однак правильно і те, що ці розробки завершуються всередині грецького світу і чітко виражають потребу греків відповісти на основі свого християнського досвіду на онтологічні питання своєї філософської традиції, а також і способу мислення. І так само ясно, що перевага віддається досвіду, а не вимогам розуму, звідси й плутанина в термінології. Навіть віднесення трьох сутностей до Бога не дратує представників Сходу, коли вони можуть гарантувати терміном *сутність* дійсне існування трьох божих Лиць, як це виявляється в історії.

Внесок Каппадокійців можна було б у цілому і з методичних міркувань віднести до рівня термінології. Вони першими чітко розрізнили і з'ясували терміни *сутність* та *іпостась* [субстанція]. Думки дослідників відносно того, чи пояснення цих термінів ґрунтуються на Аристотелі, розходяться. Проте ми могли б прийняти те, що принаймні перегукується з розрізненням у Аристотеля *сутності першої* і

⁹ Див. Helmut KOSTER, *Ipostasis, y Theolog. Wörterbuch zum N. Testament* (Berg. v. G. Kittel) т. 8, с. 571 та ін.

*сутності другої*¹⁰. Іпостась набуває характеру аристотелівського поняття сутності першої: вона співвідноситься з індивідуальною відмінністю, з «властивим кожному існуванню» і відрізняється від сутності або природи щодо своєрідності та несхожості властивостей. Іпостась є конкретним існуванням, «якоюсь конкретною людиною або якимось конкретним конем», тоді як сутність відповідає аристотелівській сутності другій: це загальне, спільне ознак, загальний вид. Сутність – це людина взагалі, сукупність ознак, які розрізняють не кожне окреме існування, а єдність подібних існувань від усіх єдностей іншого виду.

З прийняттям цього розрізнення християнський досвід єдиного і водночас *троїстого* Бога знаходить задовільне змістове вираження, яке також відповідає даним реального самопізнання людини. Бог має єдину Сутність і три Іпостасі, подібно до того, як людина має єдину сутність і безліч втілень. Сутність не заперечує дійсного (субстанційного) характеру окремих існувань. Кожне окреме існування не вичерпує дійсності однієї і загальної сутності.

Однак онтологічне питання, так, як воно склалося в грецько-християнському світі, не вичерпується і не знаходить повної відповіді тільки в цьому розмежуванні сутності та іпостасі. Визначальна відмінність грецького підходу до буття від юдейсько-християнського (відмінність умоглядного перетворення в логічну необхідність Бога від історичного досвіду особистого Бога) зобов'язує до радикального повернення назад і формулювання онтологічного питання: чи сутність має онтологічний пріоритет, тобто як даний і необхідний логос визначає наперед реальний характер і факт субстанції, чи навпаки – існує субстанція, що онтологічно йде попереду, і, отже, сутність стає доступною тільки з досвідом історичного виявлення існуючого факту? Іншими словами, чи існує певна сутність, яка утворює буття, отже, і субстанційний дійсний характер окремих існувань, чи, навпаки, – є конкретне існування, яке утворює (робить субстанцією-дійсністю) буття, отже, сутність означає тільки спільний спосіб існування одновидових субстанцій?

Ми зобов'язані Каппадокійцям як уточненням засад питання, так і відповіддю на нього, яка відкриває нову фазу в історії онтологічного *обговорення і з'ясування* проблем. Коли ж ми знову обмежимося рівнем термінології, то зможемо в цілому висловити відповідь, ототожнюючи терміни *субстанція* і *особа*. Особа утворює субстанцію *буття*, спосіб, за допомогою якого буття втілюється як існуюча дійсність. Особа не бере субстанцію від своєї участі в даному бутті (в бутті в собі), не йде онтологічно попереду факту участі в бутті (сутність), визначаючи індивідуальність (дійсне існування) особи. Однак сама особа визначає і вичерпує буття – особи роблять буття [стійкою] субстанційною дійсністю.

Іншими словами: особа не є в принципі, взагалі, а завжди існує як особа, особа не є категоремою, якою ми наділяємо дану істоту тому, що підтверджуємо її онтологічну субстанцію, сутність, участь у *бутті в собі*. Ми пізнаємо буття тільки як субстанцію особистої відмінності, а відмінність означає свободу від будь-якої наперед визначеної сутності або природи.

Це в свою чергу не означає, що сутність відкидається або заперечується як спільний логос, котрий визначає однорідні існування. Єдине, що відкидається, так

¹⁰ Див. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Κατηγόριαι, 5, 2a 11-16; його ж: Μετά τα φυσικά Z 13, 1038v 9-16.

це можливість ототожнити спільний логос, що визначає подібні існування, з *буттям у собі*, тобто з чинником, який утворює субстанцію існуючого, – розглянути його як даний логос участі в *бутті* (бутті сутності), тобто як такий, який ми робимо справді незалежним для того, щоб змогти віддати йому онтологічну перевагу в зв'язку з субстанційною дійсністю. *Буття* не існує в собі, за межами або до субстанційної дійсності. Воно існує тільки «в особах». Особи роблять *буття* субстанційною дійсністю, а сутність, спільний логос участі в бутті, онтологічно не йде попереду, визначаючи спосіб існуючої субстанції, і розглядається як встановлення однорідності існувань, оскільки ті самі субстанції здійснюють спільний логос їхньої існуючої однорідності в такий спосіб, що кожна – єдина, своєрідна і неповторна: вони мають спільний логос сутності й абсолютно різні способи існування.

Саме абсолютна відмінність, за допомогою якої особа втілює (робить субстанцією) свою сутність, утворює буття і ототожнює його з реальною свободою від будь-якого *сутнісного* зв'язку, залежності від логосу і визначення *природи*. Буття ототожнюється з природою тому, що здійснюється тільки як особисте інобуття, тільки як реальна подія самопізнання, самовизначення і самодіяльності.

Цей онтологічний аргумент є первісно теологічним у тій частині, яка впливає з історичного досвіду Бога в юдейсько-християнській традиції: цей досвід не висуває разом з категорією «Бог» вимоги того, щоб людський розум був обтяженим існуванням однієї абсолютної Сутності, необхідної для пояснення основи *буття*, руху й енергії [дії]. Однак він підтверджує введення в історію особи, що вільна від будь-якого визначення наперед сутності, причини або логосу, тому що вона втілює (робить субстанцією) сутність і дію.

Коли Мойсей обстоює тотожність Бога, бажанням якого є повідомити ізраїльтян, відповіддю є: «Я єсь суцый»¹¹. Бог ототожнює субстанцію існування, дійсність *буття* з особистою його тотожністю. Не існує божественної природи або сутності, що як онтологічна необхідність іде попереду і змушує Бога бути особою для того, щоб примусити його (разом із самою логікою, тобто «за логосом сутності») бути безсмертним, незліченим, всесильним і т. ін. Одне таке припущення пересуне початок *буття* в онтологічно попередню необхідність Бога, в необхідність даного логосу Божественної Сутності, коли і початок усвідомлення Бога слід би було пересунути в суб'єктивне умоглядне осягнення, а не в історичний досвід. Бог є Богом, тому що він сам, без будь-якої попередньої причини, зобов'язання чи визначення наперед, а тільки як особиста несхожість і свобода, утворює своє буття, дає субстанцію своїй сутності і своїй енергії [діяльності]: «Коли Мойсей запитував Бога, Бог не сказав «я єсь сутність», але «я суцый, бо не від сутності суцый, але від суцього сутність, бо суцый містить у собі буття»¹².

Так радикально новою тезою, яку висловлюють грецькі Святі отці (з першими Каппадокійцями), підводячи підсумок досвіду церкви, є те, що вони підмінюють католицький монархіанізм єдиної сутності онтологічним початком

¹¹ Εξοδ., 3, 14.

¹² Ця фраза зобов'язана першим формулюванням Григорієві Незіанзину: ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟ (Λόγος, 45, 3, Migne P.G. 36, 625C), а останнім висловлюванням, яким ми тут користуємося, Григорієві Паламі: ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΠΑΛΑΜΑ (Υπερ των ιερως ησυχάζοντων, 3, 2-12, вид. Π. Χρήστου, τ. Α, Θεσσαλονίκη 1962, с. 666.

самовладдя Батька. Коли церква говорить про єдність Бога, про одного і водночас єдиного Бога, вона відносить єдність не до онтологічної переваги сутності, а до онтологічного початку або причини особисто потрійного життя Бога, який є одним Лицем, особою Бога-Батька. Особисте існування Бога (Батька) утворює, втілює Сутність його, тобто його Буття: вільно і від любові він народжує Сина і дає початок Святому Духові. Онтологічний початок особистої відмінності й свободи Бога стосується не сутнісної можливості самої по собі, а того, що Бог – це Батько, той, що народжує і дає початок Синові і Святому Духові. Те, чим є Бог, визначається особистою волею Батька й існує (втілюється) як факт свободи, тобто поєднання особистих Іпостасей. Коли християнське одкровення визначає, що «Бог є любов»¹³, то це стосується не однієї окремої відмінності «поведінки» Бога, а того, що Бог є як наповнення Трійцевого об'єднання Лиць.

У межах цього розгляду любов стає першорядною онтологічною категорією, єдиним *способом*, за допомогою якого субстанційно реалізується *буття* як свобода і відмінність. Можемо говорити про *одного* Бога, не підкоряючи свободу і відмінність трьох Іпостасей єдиному логосу одного апріорного визначення Сутності завдяки любові Батька, що утворює Божественне Буття як субстанційно здійснювану свободу особистого спілкування. Свобода любові є *способом* існування, який втілює Божество тому, що безпомилково відхиляє будь-яку можливість залежності, визначення наперед і необхідності. Бог є Богом, тому що те, що є як існуюча дійсність, бере свій початок від свободи любові Батька, свободи, що втілює буття як об'єднання, вільне від будь-якої необхідності любові Батька, Сина і Духу.

Таким самим *способом* любові Бог здійснює не тільки свою Сутність-Буття, але й Енергію. Для грецьких Святих отців це означає, що Бог діє, даючи субстанцію світові (створить всесвіт і різноманіття видів), не тому, що підкоряється якійсь *логічній* або *сутнісній* необхідності, а тому, що діє вільно, з любові й сам. *Способ*, яким Бог вершить створення світу, є свободою любові: світ не є наслідком необхідності, він – результат свободи. Так існування справжнього буття втілює не буття в собі (яке тоді неминуче потрібно було б ототожнити з Божественним Буттям), а Енергію особистої свободи Бога, щось подібне до способу, за допомогою якого твір мистецтва втілює особисту відмінність творчої діяльності митця. Отже, світ не є ні видимим відбитком, ні існуючим *наслідком* Божественного Буття, він є результатом творчої Енергії Бога (подібно до того, як за своєю сутністю відрізняються витвір мистецтва і митець). Матерія світу не є даною і онтологічно нез'ясовною дійсністю. Вона має *логічну* структуру і є наслідком збігу дій, виконаних *логосів* особистої творчої відмінності¹⁴.

Отже, стосовно до світу мова не йде про існуючу дійсність, яка одержує свій статичний характер від якого-небудь даного субстанційного визначення наперед. Світ втілює не одне дане *буття*, первісні «ідеї» чи «логоси», які іманентні в Божественній Сутності або в Божественному Розумі, – а вільну від будь-якого визначення наперед Енергію любові трьох божественних Лиць. Онтологічний початок субстанції світу перебуває в свободі творчої любові Бога, у вольовій,

¹³ Α' Ιωάν. 4, 16.

¹⁴ Див. попереду §18, а також «Особа і любов», §32.

командній, далекоглядній Діяльності, якою Бог виявляє *спосіб* свого власного існування і життя.

Саме тому, що любов творить *спосіб* як існування, так і енергії Бога, світ відтворює (або, краще сказати, змальовує) логосо-виявлення Божественного існування і життя. Порядок, гармонія і краса світу є не породженням однієї сутності і необхідної логічності (підпорядкованості існуючого онтологічно автономізованим засадам, передумовам і законам досконалості), а картиною-логосом-виявленням *способу* любові – єдиного способу існування, що втілює *буття*. Всесвіт існує тільки як світ, космос: доладність гармонії і упорядкованості, динамічно здійснена довершеність і суспільна послідовність справжнього буття. Однак і світ – це всесвіт для *самого потрійно декорованого*. Мудрість і краса факту світу відлунує і зображує Енергію потрійної любові, складову життя.

Космологічні наслідки онтології, яку представляють грецькі Святі отці християнського Сходу, як і наслідки її в царині гносеології, антропології і філософської етики, не можуть бути предметом ширшого аналізу в цьому параграфі. На попередніх сторінках ми прагнули коротко окреслити новий поворот, якого набуває онтологічне обговорення проблем у греків упродовж перших християнських віків, поворот, що, безперечно, утворює радикальний етап в історії філософії. На засадах цього першого етапу, які переважно сформулювали Святі отці четвертого і п'ятого сторіч, далі йдуть плідні пошуки і розробки, які завершуються винятково динамічним філософським синтезом, особливо в сьомому, дев'ятому і, нарешті, в 14-му сторіччях. Органічне приєднання цих творчих бродінь і успіхів до історичної єдності і продовження грецького обговорення філософських проблем забезпечене перш за все завдяки можливостям, які внесла динаміка давньогрецької гносеології, перетворення пізнання в суспільне досягнення *спільного логосу*, наполегливість в ототожненні суспільного з істинним. Однак це інша велика тема, що також вимагає окремого розвитку.

Внесок грецької філософії в обговорення онтологічних проблем припиняється в 15-му сторіччі, з підкоренням грецького Сходу турецькому пануванню і бурхливим покатоличенням грецької інтелігенції протягом наступних сторіч¹⁵. Покатоличення означає органічну відрубність від продовження грецької філософської (а головне духовної) традиції, відрубність, яка здійснювалася упродовж усього 8-го сторіччя, коли принаймні католицький Захід побачив передумову свого історичного існування у фактичній еллінізації християнських підвалів своєї культури. Онтологічні свідчення грецьких Святих отців християнського Сходу відкинуті разом із схоластами або відхилені для того, щоб закласти споруду новішої європейської філософії на ґрунті онтологічної переваги сутності, існування, визначеного наперед логосом, і обмеження пізнання межами умоглядної здатності суб'єкта. Так з'являється культура «разом із грецькими перекрученими термінами», як ми часто відзначали в цьому вступному нарисі до філософії.

¹⁵ Див.: Хр. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, Δυτίκες επιδράσεις στην ελληνική θεολογία από τον 17ο αιώνα ως τον 20ό, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2/1978, с 79 і далі.

Klára Buzássyová. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974, 237 s.¹

Книжка Клари Бузашшіової «Семантична структура словацьких віддієслівних утворень» належить до праць, у яких вдало поєднане опрацювання теоретичних засад аналізу словотворчої семантики та глибоке узагальнення мовного матеріалу на основі ґрунтовно викладеної теорії словотвору. Сіма дослідниця називає себе послідовницею відомих чехословацьких учених М. Докуліла та Я. Горецького, які працюють у галузі словотвору, але шукає і знаходить спільні моменти, що зближують теоретичні міркування про словотворчі системи мов у їх розвідках та розвідках польських лінгвістів школи В. Дорошевського, зокрема М. Бродовської-Гоновської. У рецензованій книжці синтезовані також погляди радянських учених, що працюють над дослідженням словотворчої семантики, З.М. Волоцької, П.А. Соболевої, І.Й. Ревзіна, О.Г. Ревзіної, Ю.Д. Апресяна та ін.

Основною рисою праці К. Бузашшіової є пошук зв'язків словотворчої, лексичної та синтаксичної систем у мові. Найдокладніше розкриті співвідношення словотворчого і синтаксичного рівнів сучасної словацької мови, частково окреслена спорідненість лексичного і словотворчого значення слова.

Вихідним пунктом у класифікації віддієслівних утворень словацької мови К. Бузашшіова вважає належність основної дієслівної лексики (тобто тієї, що мотивує похідні від неї слова) до певного інтенційного типу. Зрозуміло, що ця семантична властивість дієслова виявляється на синтаксичному рівні в його валентностях. Словотворчий опис віддієслівних утворень у праці К. Бузашшіової є парадигматичним. Авторка встановлює значення похідних слів незалежно від контексту. Беручи до уваги інтенційний тип дієслова, яке мотивує іменні утворення, К. Бузашшіова наголошує, що існує паралелізм між синтаксичною структурою дієслова і творенням слів від нього, який знаходить вияв у плані змісту. Так, наприклад, від дієслів, що керують прямим знахідним (на синтаксичному та морфологічному рівнях цей відмінок фігурує ще як знахідний результативний), творяться похідні іменники із значенням наслідку дії: *tkať* ткати – *tkanina* тканина. Від дієслів, що керують орудним відмінком, виникають похідні іменники із значенням знарядь дії (в широкому розумінні): *plniť* (čim) начиняти – *plnka* начинка. Дослідниця підкреслює, що такий паралелізм не завжди безпосередній. Іноді він сигналізує про можливість утворювати похідні

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1976. – № 4. – С.91-94.

слова з відповідним значенням від певних дієслів, що на словотворчому рівні може і не здійснюватися. З даних про те, має чи не має дієслово при собі підмет, додаток, обставину, можна дістати інформацію про його семантику, можливість утворювати від цього дієслова іменники та означення діяча, місця дії, різних об'єктів дії. На думку авторки, словотворчі можливості дієслова більше залежать від інтенції дієслова, яка становить семантичну величину, ніж від його валентних (сполучувальних) особливостей.

Свій лінгвістичний експеримент К. Бузашшіова організує в такий спосіб. З п'ятитомного «Словника словацької мови» за таблицею випадкових чисел вибрано 1600 дієслів (первинних і деяких вторинних). Далі на основі словотворчого аналізу сформовано словотворчі гнізда, основою яких є відібрані дієслова. Серед віддієслівних утворень фіксувалися лише іменники, дієприкметники та прикметники із значенням властивостей дії типу *rizálny*, *rizujúci*. Укладено три списки, що передбачають перелік: 1) інтенційних типів словацьких дієслів; 2) іменникових словотворчих категорій; 3) бінарних диференційних ознак, що класифікують значення іменників.

Авторка визначає шість інтенційних типів дієслова. Перший об'єднує такі дієслова, що передають виражену дію агента: *rezat'* різати, *strúhat'* терти, стругати, *pliest'* в'язати, плести, *ryť* рити, *kresat'* тесати, *lámat'* ламати, *bit'* бити, *fúkat'* дути, *pracovat'* працювати, *robit'* робити, *sušit'* сушити, *lepít'* клеїти, *plánovat'* планувати. При таких дієсловах агент і пацієнт не тотожні (отже, графічно перший інтенційний тип можна передати схемою А (агент) – D (дія) – Р (пацієнт). У словотворчому плані виражена дія агента виявляється в тому, що такі дієслова мають розгалужені словотворчі гнізда. Серед їх похідних зустрічаються назви об'єктів дії, а також деривати з такими словотворчими значеннями, які узгоджуються з вираженою дією, тобто іменники на озвачення знарядь дії, місця і наслідку дії.

Др другого інтенційного типу потрапляють дієслова, в яких або не названо цільовий пункт дії, або він передбачений у значенні самої дії. Їх інтенційна схема двочленна: агент – дія, А – Др. Др називає водночас і дію, і пацієнта дії, який у таких словах виражений імпліцитно: *hrmotat'* гуркотіти (робити гуркіт), *iskrit'* іскрити (видавати іскру), *škodit'* шкодити (завдавати комусь шкоди). В словотворчому плані такі дієслова є вторинними, утвореними від іменників: *zvon* дзвін → *zvonit'* дзвонити, *smetí* сміття → *smetit'* смітити. При таких дієсловах у функції виконавців дії виступають імена, похідні від іменників: *zvonár* дзвонар, *smetiar* сміттяр. Послаблення інтенції аналізованих дієслів до виконавця дії на словотворчому рівні виявляється в тому, що від них, як правило, не утворюються іменники на означення діячів. Деякі первинні дієслова другого інтенційного типу на означення звуків, психічної чи фізіологічної діяльності стають основою виникнення іменників із значенням виконавців дії. Проте кількість таких іменників невелика, а значення виконавця дії в них також ослаблене: *hundrať* бурмотіти → *hundraj* буркотун, буркун.

Третій інтенційний тип об'єднує безпредметні дієслова, при яких або не названий цільовий пункт дії, або він збігається з вихідним початковим пунктом дії. Такі дієслова також мають двочленну структуру, яку відбиває схема Ар – D. Схема показує, що агент і пацієнт не розрізнені. Дієслова цього типу передають інертну дію

агента і групуються за двома семантичними групами. Одні з них означають рух: *hojdat'* гойдати, *túlit'* тулити, притискати, інші – положення *sediet'* сидіти, *stavat'* ставити.

З непередметності дієслів руху випливає, що від них не можна утворити деривати зі значенням об'єкта дії, матеріалів дії, наслідків дії, натомість від них широко творяться іменники на означення місця дії. Своєрідність дієслів руху третього інтенційного типу відчутна в іменників із значенням виконавців дії. Іменникам від дієслів першого інтенційного типу характерні ознаки – виконавець дії, істота, стала ознака: *rezač* різець, *kopač* копач. Подібні іменники від дієслів третього інтенційного типу засвідчені з ознаками – виконавець дії, істота, стала й оказіональна ознака, факультативне вираження інтенсифікованої дії: *bežec* бігун = той, хто (добре) біжить, *plavec* плавець = той, хто вміє плавати, *chodec* пішохід = хто ходить пішки. Від дієслів цього інтенційного типу, що означають положення, творяться іменники з основним значенням знаряддя дії і супровідним – місця дії: *operadlo* спинка, ручка (крісла, стільця), *sedadlo* сидіння (місце).

Четвертий інтенційний тип відбиває схема N – D. У дієслів цього типу нейтралізоване протиставлення агента і пацієнта дії. Суб'єкт дії виступає носієм дії, ще частіше носієм властивостей дії. Дієслова, об'єднані четвертим інтенційним типом, показують перебування суб'єкта, в певному стані. Вони бувають вторинними, мотивованими прикметниками: *(s)tučnet'* товстіти, *kameniet'* кам'яніти, *kysnut'* киснути або іменниками: *bosorovat'* чарувати, ворожити, *trhovat'* торгувати. Ті з них, що означають перебування в певному стані, стають основою виникнення назв носіїв стану, самого стану, властивостей дії. Ті дієслова, що показують зміну стану, мотивують іменники на означення місця дії з супровідною ознакою наслідку дії: *kaz* ушкоджене місце, *mútnava* каламутна рідина, *trhlina* тріщина, розірване місце.

Дієслова п'ятого і шостого інтенційного типу в монографії згадані лише побіжно. Однією з причин цього може бути невелика кількість таких дієслів у списку, сформованому за таблицею випадкових чисел. З другого боку, від дієслів згаданих двох типів майже не утворюються іменники. І п'ятий, і шостий інтенційний тип відбиває схема Da : p. Вони об'єднують безособові дієслова. Різниця між ними в тому, що дієслова п'ятого інтенційного типу є предметними безособовими, а шостого – безпредметними безособовими. Від дієслів п'ятого типу зрідка творяться іменники – назви інтенсифікованої дії (хвороби): *svrbiet'* свербіти → *svrbenie* свербіння, *sverbl'avka* сверблячка, *lámat'* ламати, ломити → *lámka* ломота, *hnat'* гнати → *hnačka* понос.

Шостому інтенційному типові належать дієслова, що означають атмосферні явища. Агент при таких дієсловах не виступає, він лише мається на увазі як такий, ким охоплений пацієнт дії. Від дієслів цього типу творяться нечисленні іменники з ознакою інтенсифікованої дії в перебігу: *blyskavica* блискавиця, спалахи, *klzavica* ожеледиця, *zmrákanie* смеркання.

Два інші списки передбачають встановлення значень похідних слів. Другий список охоплює такі ознаки, що формують певні класи, тобто категорійні ознаки. Третій – ті ознаки, що диференціюють члени класу між собою, тобто диференційні супровідні ознаки. Авторка монографії вважає елементами досліджуваної нею

системи значення віддієслівних утворень. Вона підкреслює, що в плані змісту основною одиницею словотворчого рівня є категорійна словотворча ознака похідного слова (загальне словотворче значення). Мінімальною одиницею є диференційне значення (супровідна ознака). Аналіз дослідниці спрямований на пошук часткових словотворчих значень іменника, що виникають унаслідок об'єднання одного інваріантного категорійного значення з різною кількістю та комбінацією супровідних ознак. Усім віддієслівним утворенням характерна спільна риса – вони мають відношення до дії. Звідси випливає, що кількість категорійних словотворчих значень визначається залежно від дії як сума всіх можливих учасників дії, властивих кожному дієслівному інтенційному типу («учасника» дії авторка розуміє широко, ним може бути і якість). Список іменникових словотворчих категорій передбачає 11 таких учасників дії: 1) виконавець дії (при запереченні носій дії), 2) знаряддя дії, 3) дія, 4) матеріал, який витрачається при реалізації дії, 5) результат дії, 6) залишок (після дії), 7) об'єкт дії (пацієнт у вузькому значенні), 8) місце дії, 9) якість дії, 10) опредметнення якості дії, 11) носій якості дії. З аналізу цього списку видно, що дослідниця намагається з'ясувати, як члени інтенційної структури дієслова (агент – дія – пацієнт) відповідають окремим словотворчим значенням, що відносяться до дієслова. Далі буде показано, що віднесення основної дієслівної лексеми до певного інтенційного типу виступає у К. Бузашіової критерієм поділу дієслів та їх гнізд на словотворчі парадигми віддієслівних іменників. До цього в лінгвістиці інтенція дієслівної дії окреслювалася здебільшого тільки з синтаксичного погляду (залежно від неї, наприклад, виводяться значення відмінків). К. Бузашіова успішно розширює аспекти дослідження інтенційної структури дієслова, показуючи її вияви на словотвірному рівні.

Список словотворчо-значенневих супровідних ознак підпорядкований спискові категорійних ознак. Супровідні ознаки виконують подвійну роль. Вони диференціюють віддієслівні утворення всередині одного категорійного значення. Водночас з їх допомогою поглиблюється аналіз кожного категорійного значення, вони чіткіше відмежовуються одне від одного: кожне з них описується іншою комбінацією супровідних ознак. Супровідні ознаки бінарні: активний/пасивний, інтенсифікований/неінтенсифікований, лімітний/нелімітний, потенційний/реальний, абстрагований з дії та конкретний/абстрактний, істота / неістота, збірний/незбірний, одиничний/неодиничний, абстрагований з віддієслівних іменників, сталий/оказіональний тощо.

Так, слово *palič*₂ (*podpaľač*) палій, підпалювач характеризується як діяч, істота, okazіональна ознака. Воно протиставлене омонімічному слову *palič*₁ запальник, гірн., робітник, що має набір властивостей: діяч, істота, стала ознака.

Іменники *jedák*, *žrút* відрізняються від ієших слів, які означають виконавців, тим, що показують інтенсифіковану дію і тлумачаться як «той, хто багато їсть».

Слова *hrable* граблі і *hrablisko* граблище (ручка граблів) зіставляються як активне та пасивне знаряддя дії.

Іменники *sekač*₁ сікач (інструмент) і *sekač*₂ дикий кабан протиставлені як неістота / істота.

Слова на означення абстрактної дії *sejba* посів, *preváz* перев'язка протилежні за ознакою нелімітована : в часі дія. Такі деривати, як *rezba* різьба (дія) і *rezba* різьба (наслідок дії), охоплені протиставленням абстрактний / конкретний іменник.

Віднесення дієслів до певних інтенційних типів, приписування кожному віддієслівному іменнику однієї з словотворчих категорій другого списку і семантичної ознаки третього списку становлять важливий, але попередній етап аналізу в монографії К. Бузашшіової. Врахування перетину згаданих трьох ознак дає змогу встановити словотворчі парадигми дієслів і в такий спосіб розв'язати основне завдання дослідження.

Авторка уподібнює словотворчу парадигму семантичній або лексичній і визначає її, зіставляючи словотворчі гнізда дієслів. Унаслідок зіставлення К. Бузашшіова робить важливий теоретичний висновок про те, що «багатство словесних гнізд дієслів, а отже, їх словотворчих можливостей, значною мірою зумовлене інтенцією дієслівної дії основної дієслівної лексики, що найабстрактнішим способом відбиває семантику дієслова» (с.232).

Словотворча парадигма дієслова формується залежно від того, яке значення мають утворені від них іменники. За К. Бузашшіовою, слова, утворені від досліджуваного дієслова, становлять його «словотворчу словозміну». Так, дієслово *tkať* ткати має словозміну: *tkač* ткач (виконавець дії), *tkáčstvo* ткацтво, *tkanie* ткання (дія), *tkanina* тканина (матеріал, що витрачається), *tkanivo*, *tkanica*, *tkanina* стрічка, тканина (наслідок дії), *tkáčovňa* прядильня (місце дії), *tkaci* що тче, *tkaný* тканий (якість дії). В одну словотворчу парадигму потрапляють дієслова з однаковою «словотворчою словозміною», тобто такі, від яких утворюються слова з однаковим словотворчим значенням. Аналізоване дієслово *tkať* потрапило, наприклад, у першу словотворчу парадигму разом з *rezat'* різати та багатьма іншими, хоча словотворча словозміна останнього і відрізняється від першого слова, охоплюючи не шість, а дев'ять категорійних значень: *rezač* різець, *rezbár* різьбяр (діяч), *rezačka* шатківниця, *rezak* різак (прилади), *rez* різь, *rezačka* різачка, *rezanie* різання, *rezba* різьба, *rezbarstvo* різьбарство (дія), *rezivo* ніжик, клинок (використовуваний при дії матеріал, предмет), *rez* торт, *rezance* локшина, *rezba* різьба, *rezeň* скиба, шматок (наслідок дії), *rez* розтин, розріз (місце дії), *rezaci* ріжучий, *rezatel'ny* різальний (властивість дії), *rezatel'nost'* (здатність до різання, абстрактний іменник на **-ost'**). Із зіставлення цих двох парадигм видно, що при віднесенні дієслів до парадигм авторка виходить не з формальної структури дієслова, а із змісту віддієслівних утворень. Аналізуючи приклади, можна помітити поліморфізм багатьох категорійних значень. Його ми помічаємо в категоріях діяч, дія, прилади. За спостереженнями дослідниці, словотворчим парадигмам властива велика варіативність форм на противагу словозмінним парадигмам. К. Бузашшіова встановлює також і іншу специфічну для словотворчих парадигм рису – не обов'язкову необхідність вираження певних значень тільки словотворчим способом. Серед флективних парадигм більшості частин мови в сучасній словацькій мові переважають такі, в яких члени однієї парадигми мають тотожні флективні форми. В словотворі, в лексиці можна твердити про тенденцію до вираження певних значень. Такі тенденції авторка монографії виводить із певних інтенційних

типів, оскільки вже сам тип указує на можливу наявність утворень з певним словотворчим значенням. Коли у дієслів визначеного інтенційного типу немає потенційно можливих дериватів, у парадигмі будуть пусті клітини. На перешкоді утворення таких дериватів часто стає конкретне лексичне значення основного дієслова. К. Бузашіова виділяє 9 парадигм: три в першому інтенційному типі, по дві в другому, третьому, четвертому – шостому типах.

Перша словотворча парадигма об'єднує дієслова, що передають конкретну дію на зразок *rezať*. *tkať*. Від них широко утворюються конкретні іменники з супровідною ознакою (такі, що означають наслідок, місце дії) і майже немає слів із значенням об'єкта дії (виняток становлять два слова *pletenie* плетіння, *viazanka* в'язанка).

Друга словотворча парадигма багата іменниками на означення об'єктів дії (*delenec* ділене, *ukažka* уривок). Третій парадигмі належать дієслова, що передають статичну дію, їм характерна відносність. Такі дієслова легко стають основою виникнення абстрактних іменників, що передають відношення до об'єкта дії. Часто іменники на означення діячів у цій парадигмі виступають як носії властивостей дії: *zdierač* здирач, *mámitel'* звабник. У четвертій – п'ятій словотворчих парадигмах другого інтенційного типу об'єднані дієслова, які передають звуки, психічну, фізіологічну діяльність людини і які рідко мотивують іменники із значенням виконавців дії. Від дієслів цих парадигм не утворюються іменники із значенням об'єкт, залишок дії, використовуваний при дії предмет.

У восьмій словотворчій парадигмі спостерігаємо мало іменників – виконавців дії. В ній представлені поодинокими прикладами іменники – носії дії: *jašo* неухважна людина, *prežitok* пережиток. Це явище не випадкове і пояснюється тим, що твірні дієслова цієї парадигми означають стан людини, а не її діяльність. У шостій – сьомій парадигмі згруповані дієслова, що виражають рух, положення, інертну дію агента. Від них не утворюються дієслова зі значенням об'єктів, матеріалів, залишків дії. В усіх без винятку словотворчих парадигмах поширені іменники, що є назвами дії. Вони представлені також в дев'ятій словотворчій парадигмі, де не засвідчені інші похідні: *mrholenie* накрапування, *mrk* вечірні сутінки. За спостереженнями К. Бузашіової, в кожній парадигмі трапляються регулярно утворювані слова з тотожним категорійним значенням, характерні для даного інтенційного типу і парадигми. Водночас помітне тяжіння кожної з них до незаповнених (порожніх) клітин. Словотворчим парадигмам, установленим К. Бузашіовою, властива висока омонімія у формах вираження категорійних значень. Дослідниця приділяє достатню увагу словотворчій формі слова як єдності форманта і словотворчої основи, проте не аналізує детально омонімію словотворчої форми слова. Непоясненим залишається і той факт, що в межах кількох парадигм одного інтенційного типу при тих самих твірних основах творяться іменники з різним категорійним значенням за допомогою однако-вих формантів (**-dlo** в іменниках – назвах знарядь дії та в назвах предметів, використовуваних при дії). Таку омонімію спостерігаємо і в парадигмах різних інтенційних типів (пор. **-dlo** в іменниках на означення місця дії в п'ятій парадигмі та в уже згаданих іменниках).

Розглянуті словотворчі парадигми з монографії К. Бузашіової переконують у тому, що словотворчі явища, як і лексичні (про цю рису останніх ідеться в працях багатьох дослідників), відрізняються одне від одного не за бінарним принципом (так або ні), а за принципом різного ступеня виявлення ознаки. Очевидно, лише в такий спосіб можна врахувати багатозначність словотворчого і лексичного значення.

Авторка монографії усвідомлює всю складність завдань, що стоять перед дослідником словотворчого і лексичного значення слова. Вона глибоко аналізує методи вивчення різних значень слова, що опрацьовані в світовій лінгвістиці, пропонує власний підхід при встановленні семантичної структури віддієслівних утворень, розкриває закономірності словотворчої структури дієслів та іменників у словацькій мові. Завдяки цьому рецензована книжка стає цікавою для всіх, хто працює над питанням семантики.

Georg Klaus. Sprache der Politik. –

Berlin: Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1971. – 294 с.¹

Георг Клаус відомий у нашій країні як автор праць, присвячених осмисленню зв'язків кібернетики та філософії, застосуванню кібернетичних методів у дослідженні різноманітних соціологічних явищ, у розкритті семіотичного характеру мови. Зокрема популярним є книжки Г. Клауса «Кібернетика и философия» (М., 1963) і «Сила слова» (М., 1967).

1971 р. у видавництві «Наука» в Берліні вийшла нова розвідка Г. Клауса «Sprache der Politik» («Мова політики»). За методикою дослідження вона близька до попередньої праці вченого – «Сила слова». проте в останній відбиті не всі чотири аспекти семіотичного аналізу мовних знаків². Цього разу увага дослідника зосереджена на аналізі мови з прагматичного погляду. Вибір такого аспекту дозволяє по-новому розкрити об'єкт дослідження – мову політики. Будь-який аспект семіотичного аналізу спрямовується на розкриття внутрішньої структури об'єкта. Г. Клаус підкреслює, що він не може замінити, витіснити інші підходи до вивчення мови (гносеологічний, соціологічний, психологічний, лінгвістичний і т. д.). Специфіка прагматичного аспекту дослідження мови полягає в тому, що він, крім власне семіотичного, охоплює ще й соціологічні та психологічні дослідження; адже мова висвітлюється тут як засіб комунікації між людьми.

На думку Г. Клауса, кібернетика, семіотика, теорія інформації озброюють дослідника такими методами, які допомагають глибше розкрити своєрідність мовного спілкування, вивчити засоби масової комунікації, завдяки глибокому проникненню в структуру мови політики підвищити ефективність соціалістичної агітації та пропаганди.

Ознайомлення з працею Г. Клауса «Мова політики», безперечно, виявиться корисним для представників різних спеціальностей, насамперед для пропагандистів, агітаторів, журналістів, мовознавців.

За своїм характером «Мова політики» Г. Клауса, з одного боку, наближається до багатьох досліджень, що вивчають мистецтво, літературу, мову під кутом зору

¹ Уперше опубліковано в: ж. Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 87-91.

² Як відомо, розрізняють: 1) синтаксичний аспект мовних знаків – вивчаються відношення знака до знака, зв'язки між знаками; 2) семантичний аспект розглядається функція значення знака; 3) сигматичний аспект – досліджується функція позначення у знака, відношення знаків і об'єктів, на які знаки вказують; 4) прагматичний аспект – розкривається характер мовних знаків як засобів спілкування між людьми.

кібернетики, семіотики, теорії інформації (див., наприклад: А. Моль. Теория информации и эстетическое восприятие, М., 1966; Дж. Пирс. Символы, сигналы, шум, М., 1967; Б.А. Успенский. Поэтика композиции, М., 1970; Ю. М. Лотман, Структура художественного текста, М., 1970; його ж. Анализ поэтического текста, М.–Л., 1971). З другого боку, дослідження Г. Клауса можна значною мірою віднести і до жанру стилістичних розвідок. У ньому аналізуються стилістичні особливості мови преси, телебачення, радіо, агітаційно-пропагандистського мовлення. Проте стилістичні особливості мови політики розглядаються тут крізь призму прагматичного аналізу стилю.

У лінгвістичних працях основні зусилля вчених спрямовуються на те, щоб охопити дослідженням усі сторони літературної мови – «її звуковий, ритмо-мелодійний лад, граматику, словотвір, лексику, фразеологію, висвітлити їх з погляду стилістичної ролі й експресивного змісту в контексті, в мовному потоці, з погляду їх функціональної диференціації в системі літературної мови, тобто в тих аспектах, які разом і становлять об'єкт вивчення науки про стилі й стилістичні особливості мовних засобів»³.

Таке спрямування ми знаходимо в дослідженнях функціональних стилів окремих мов (відомі праці вітчизняних учених Л.В. Щерби, О.М. Пешковського, В.В. Виноградова, Л.А. Булаховського, О.М. Гвоздева, І.К. Білодіда, Ю.С. Сорокіна, О.І. Єфимова, М.А. Жовтобрюха, Б.В. Горнунга, Р.О. Будагова, І.Р. Гальперіна), авторських стилів (розвідки Л.А. Булаховського, І.К. Білодіда, М.М. Бахтіна), стилю художнього перекладу (див., наприклад, цікаву книжку: Alfred Malblanc. Stylistique comparée du Français et de l'Allemand, Paris, 1961), а також у дослідженні стилістичних диференційних ознак функціональних і авторських стилів на основі статистичних методів (праці Б.М. Головіна, Л.Долежела, Й. Містрика, М. Тешителової, В.С.Перебийніс, Г.А. Лескісса, Г. Еггерса, В. Фукса, С.Р. Левіна, Дж. Юла, Р.М. Фрумкіної та ін.).

У праці Г. Клауса «Мова політики» ми знаходимо спробу «систематичного вивчення мови агітації, або, іншими словами, політичного мовлення, з метою цілеспрямованого розвитку науки пропаганди (агітації), що стане дисципліною марксистсько-ленінської науки організації, науки зі своїм науковими положеннями, методами, із своєю технікою експериментальної перевірки даних» (с. 12).

Отже, тут власне стилістичне вивчення мови визначається як невід'ємна складова частина іншої галузі – науки керування (організації).

Г. Клаус відзначає, що об'єктом його вивчення є мова політики з семіотичного погляду. Зрозуміло, що суть політики, її класовий характер, її внутрішні зв'язки не можуть бути розкриті завдяки семіотичному аналізу. Мова політики ні в якому разі не є вирішальним аспектом політики, але вона є важливим компонентом політичних подій. Слово – найдієвіший засіб агітації. Г. Клаус намагається у своїй книжці узагальнити досвід соціалістичної агітації, викрити маніпуляції капіталістичної пропаганди. Він прагне розв'язати цю проблему шляхом застосування кібернетичних знань, підкреслюючи, що кібернетика не приводить до створення

³ М.А. Жовтобрюх. Розвиток стилістичних досліджень української мови // Статистичні параметри стилів. – К., 1967. – С. 18-19.

нових суспільних відносин, але допомагає точніше, наочніше уявляти структурні й функціональні аспекти кібернетичної суспільної системи в її співвідношенні з соціально-економічною формацією, дозволяє використати математичні методи там, де вони раніше ніколи не застосовувалися. Через те, що окрема людина та група людей в кібернетичній суспільній системі розглядаються як елементи системи і кібернетичний зв'язок «елемент – система» здійснюється постійно, елементи весь час відповідно опрацьовуються, нормуються; властивості елементів описуються в статистичному розрізі з визначеним вихідним пунктом.

Оскільки засоби масової комунікації Г. Клаус вивчає з кібернетичного погляду, він звертає особливу увагу на зворотний зв'язок між тим, хто посилає інформацію, і тим, хто її одержує. Цей зв'язок у плані аналізу матеріалів газет, радіо, телебачення, кіно набагато складніший від того, що має місце при безпосередньому спілкуванні. Прагматичний аналіз засобів масової комунікації дає змогу збагнути відношення людини і знаків, вплив знаків на людину, соціальну зумовленість і роль понять, висловлювань, теорій, слів, речень (с. 21). Добираючи певні мовні засоби, агітатор повинен завжди пам'ятати про три моменти: про необхідність озброєння слухачів науковими знаннями про певний суспільний стан; про необхідність дати оцінку (позитивну чи негативну) стану; про необхідність збудити рішучість боротися «за» або «проти» цього стану.

Докладно і критично проаналізувавши схему способів використання мовних знаків, наведену у книзі Ч. Морісса «Наука, мистецтво й технологія» (М., 1957), Г. Клаус виділяє лише один спосіб функціонування знаків – у пропагандистсько-агітаційному, політичному мовленні та пояснює, що мовні форми, в яких виражається значення, визначаються змістом, класовим характером політики. Саме тому поняття «мова політики» є умовним. У цьому можна легко переконатися, зіставивши використання таких слів, як «демократія», «свобода», «суверенітет народів» у мові експлуататорського і робітничого класу.

У першій частині пралі «Основні положення» Г. Клаус досліджує співвідношення знаків і дій, теорії і практики з семіотичного погляду, вивчає мову як матеріальне втілення думок, аналізує способи сприйняття та інтерпретації інформації.

Особливе місце у викладі посідає аспект правил політичного мовлення. Для з'ясування цього питання необхідно розглядати пресу, радіо, телебачення як регулятор свідомості, що постійно звертається до слухачів. Свідомість останніх можна уявляти собі як певний канал, де циркулює інформація. Канал має визначену пропускну спроможність, оптимальні величини сприйняття інформації тощо. Для посилення впливу політичного мовлення потрібні відповідна організація досліджень думок, урахування даних про канал зв'язку між слухачем і передавачем інформації.

Дослідження думок охоплює: 1) здобуття знань: вивчення статистичного розподілу певних політичних поглядів, наприклад, способу поведінки у різних суспільних групах, верствах; 2) обґрунтування на цій підставі диференційованого підходу до читачів, слухачів і глядачів; 3) прогнозування можливих політичних способів поведінки; 4) врахування психологічних явищ: ступінь довір'я між слухачами і радіо, читачами і газетою тощо.

При кібернетичному вивченні каналу зв'язку виділяються такі моменти: 1) увага слухачів найвища на початку повідомлення; 2) співвідношення між повідомленням фактів і коментарями має ґрунтуватися відповідно до ефекту зростання уваги (не слід надмірно коментувати повідомлення, бо при цьому дещо втрачається ясність і зрозумілість); 3) повідомлення не повинне бути повністю новим за своїм обсягом, воно має по змозі спиратися на вже відомі слухачам або читачам факти; 4) повідомлення новин повинне займати оптимальний проміжок часу, тобто не тривати довго. Скажімо, слухач може сприймати 4-8 повідомлень у передачі новин, коли кожне повідомлення має характер несподіванки. А коли передача триває 20 хвилин і містить 10-хвилинні звіти на певну тему, вона не справляє очікуваного впливу.

Отже, перед сучасним агітаційно-пропагандистським мовленням стоїть завдання дослідити зворотний зв'язок між передавачем і сприймачем інформації. Цей зворотний зв'язок проявляється у певних думках і в певному способі поведінки. Г. Клаус констатує, що тепер існують технічні засоби збільшення обсягу каналу зв'язку. Чи є подібні засоби для підвищення ефективності зворотного зв'язку між тими, хто надсилає інформацію, і тими, хто її одержує? Виявляється, що є. Це – організація листів читачів і вивчення їх, дискусії на сторінках преси і підсумкові коментарі. Метод налагодження зворотного шляху, на думку Г. Клауса, повинен дедалі вдосконалюватися.

Друга частина книжки, яка має заголовок «Теорія та метод», присвячена висвітленню різновидів мовних символів. Звертаючи пильну увагу на складні символи, особливо важкі для сприймання, Г. Клаус пропонує таку схему вивчення символів: об'єктивна реальність – відбиття її у свідомості людей – символи, які вказують на об'єктивну реальність – вплив символів на людей – перевірка людьми змісту символів через об'єктивну реальність.

Прагматичний аналіз символів вимагає чіткого уявлення щодо поняття цінності. Будь-який символ має розглядатися як позитивний чи негативний для певного класу людей. Форми цінності символів визначаються з погляду 1) відповідності фактам, 2) морального (магічні, релігійні тощо), 3) ідеологічного. При цьому встановлюється особливий зв'язок між проблемами, знаками, цінностями.

Існують проблеми трьох видів: 1) одержання, 2) вибору і 3) значення фактів. Людина як член суспільства розв'язує проблеми не з метою наукового розкриття певних відношень, а для того, щоб збагатити свій досвід, діяти. Ось чому кінцівки політичних промов повинні не тільки узагальнювати ситуації, зв'язки, факти, а й створювати ґрунт для розширення активності людей, а також містити вказівки щодо вибору можливого способу поведінки, щодо оцінки певних фактів.

У аналізованій праці Г. Клауса читачі знайдуть цікаві рекомендації про те, які слова або речення треба використовувати в політичному мовленні. Зокрема, Г. Клаус зазначає, що вживання багатозначних слів або занадто довгих речень у мові політики справляє менший вплив на людей, ніж однозначні слова та короткі речення. Спостерігається навіть таке парадоксальне явище: складні речення, синтаксично й семантично правильні, менше впливають на людей, ніж короткі речення, навіть із беззмістовними висловами (с. 90).

Предметом окремих роздумів дослідника є вплив слів за аналогією. Слова можуть мати спільне значення, але в різних соціальних контекстах нести різні заклики, інструкції до дії. Наприклад, слово «страйк» указує на один десигнат, але є сигналом до різних дій, викликає, зокрема, різні емоційні прояви у робітників (страйк як економічно-політичний засіб класової боротьби) і в капіталістів (страйк як аморальна дія робітників, яку треба зірвати, придушити). Залежно від соціального контексту в різні епохи трансформувалося і значення слова «демократія»: 1) демократія рабовласницького суспільства; 2) демократія Римської республіки; 3) демократія міст за часів середньовіччя; 4) буржуазна демократія; 5) пролетарська демократія.

Прагматичний аналіз мови політики (її слів, речень) суттєво відрізняється від логічного аналізу мови. Прагматика не досліджує чистих відношень між словами, вона виходить не з того, якими є відношення одного слова до інших або якими є зв'язки між словами і речами. Прагматику цікавлять зв'язки між людьми, зокрема способи поведінки, які викликаються і забезпечуються словом.

Прагматичний аспект аналізу мови залишає логічний аналіз її на другому плані. Саме кібернетика озброїла науку новими методами вивчення мови, вона допомагає осмислювати складне суспільне оточення. За допомогою самої логіки такий аналіз здійснити неможливо. Всі знають, що слова мають характер сигналів. Проте поняття сигналу дуже загальне, бо слова є лише одним окремим класом сигналів. Якраз кібернетика, теорія інформації учить нас, що той самий сигнал буває носієм різних значень, що лише в контексті він є змістовним. Це й не дозволяє твердити, що сигнал є носієм одного і тільки одного якогось значення. Спроба наукового обґрунтування агітації, оформлення політичного мовлення не є проблемою лінгвістичною чи мовно-психологічною, а є компонентом історико-матеріалістичного аналізу сучасної суспільної ситуації.

Г. Клаус висвітлює способи використання слів у буржуазній пресі, залежність трансформації значення слів від соціального контексту. Реакційна пропаганда послідовно маніпулює вигаданими абстракціями, приписуючи їм відповідність справжньому стану речей. За різних часів ці абстракції змінювалися, але незмінною лишалася тенденція їхнього використання. У добу середньовіччя позичалися терміни з теології та релігії, в епоху пізнього абсолютизму абстрактне поняття «держави» було звеличене до «кумира», що став основою багатьох висловів, закликів до дії. Скажімо, слова Людовіка XIV «держава – це я» і націонал-соціалістичне формулювання «ти – ніщо, твій народ усе» споріднені семантично.

Особливого поширення в мові реакційної преси набувають іншомовні слова, точного змісту яких не знають (або можуть не знати) широкі верстви населення. Наприклад, гітлерівські фашисти вживали словосполучення «пролетарський інтернаціоналізм» як синонім до вислову «зрада батьківщини». А визискувачі маніпулюють у пресі для своїх цілей словами, що мають позитивне емоційне забарвлення (це слова *мир, воля, добробут*).

У другій частині праці Г. Клаус розкриває вплив політичного мовлення на суспільну свідомість, стратегію і тактику агітації з погляду теорії відображення, виділяє різні семіотичні типи мови політики (мова права, державного апарату, економіки).

Третя частина монографії має підзаголовок «Аналіз практики». Викладені у попередніх частинах теоретичні засади науки пропаганди Г. Клаус застосовує до аналізу шпрингерівської західнонімецької газети «Bild-Zeitung» і газети «BZ am Abend», що виходить у демократичному Берліні. Автор скористався мовностилістичними спостереженнями Е. Міттельберга (E. Mittelberg. Wortschatz und Syntax der Bild-Zeitung, Marburg, 1967), але висвітлив їх з прагматичного погляду.

У розділі «Синтаксична проблематика» Г. Клаус показує, як суто синтаксичні засоби використовуються для досягнення більшого впливу на читачів і слухачів. Узяти хоча б такий параметр синтаксичного аналізу, як довжина речення, вимірювана кількістю слів, що утворюють речення. Процент використання коротких речень у газетах набагато вищий за той, що спостерігається у літературній і побутовій мові. Наприклад, речення із 16 слів рідко вживані в газеті «Bild-Zeitung». Максимум використання припадає на речення з 5 слів (у той час, як у Гете переважають речення з 30 слів). Таке надмірне використання коротких речень пояснюється тим, що: 1) за допомогою коротких речень можна легше подати неприємну інформацію, 2) короткі речення збуджують сильні емоції набагато швидше, ніж довгі, 3) короткі речення зручні тим, що стають основою думок-стереотипів. До всього цього додаються інформаційно-психологічні переваги: короткі речення менше завантажують канал зв'язку, збільшуючи його місткість.

У розділі «Семантичний аспект агітації» Г. Клаус аналізує різні способи впливу на читачів. Головні зусилля західної преси спрямовані на те, щоб здивувати читача. Газети так і рясніють наказовими реченнями, прізвищами «героїв», цифрами. Цікаво, що в газетах захоплюються не діаграмами, які зрозуміти легко, а величезними статистичними таблицями, що їх важко збагнути. Використовуються вони для того, щоб створити враження об'єктивності, вірогідності. Західнонімецькі журналісти полюбляють максимальні числа (малі й великі екстремі, наприклад, «вірус завбільшки в одну мільйонну міліметра», «дівчина, що успадкувала 12 мільйонів»). Такі числа, безперечно, збуджують сильні емоції читачів.

Особливе значення для західної преси мають слова й комплекси слів, що ґрунтуються навколо термінів «побоювання і страх». Капіталістична агітація систематично і свідомо працює в цьому плані. Адже люди часто відчують потребу в рятівникові, сильній людині або сильній політичній партії, які візьмуть на себе відповідальність. Ідеться не лише про страх щодо якоїсь конкретної події. Реакційна пропаганда прагне розширити сферу побоювання і страху. Культивується страх перед комунізмом, перед кризами, перез злочинами, страх самого існування. А все це разом узятє – для заглушення здатності критично думати, оцінювати причини страху і знаходити шляхи для їх усунення (с. 243).

Для збудження сильних емоцій використовуються слова у формі найвищого ступеня (причому без порівняння): «найкраща зубна паста», «найбільша очисна сила порошків», «найбільша спортивна невдача нашого часу». Замість слова *gut* («добрий») уживаються слова, що не є його синонімами, – *prima* («першокласний»), *glänzend* («блискучий»), *großartig* («грандіозний»), *überragend* («величезний»), *vorzüglich* («чудовий»), *vorbildlich* («зразковий»).

Для мови сучасних газет характерне зловживання «модними словами». Часто вживане модне слово створює ілюзію, ніби людина перебуває «на рівні часу». Воно сприяє формуванню шаблонних думок. До модних слів належать такі слова, як «хвиля» (*хвиля грипу, захоплення* і т. д.), «диво». «вузол», «маленька людина». Модні слова регулярно надходять до газет з галузі техніки, спорту, військової справи.

Сильний емоційний вплив часто досягається завдяки специфічному вжорганганню розділових знаків – крапок, знаків оклику й питання. Скажімо, речення «Чи справді в НДР у 1967 р. досягнуто найбільшого в світі врожаю зернових на гектар?» (з газетних текстів ФРН) не є простим повторенням повідомлень газет, що виходять у НДР; знак питання тут ставиться для того, щоб викликати у читача сумнів.

Підсумовуючи виклад думок, Георг Клаус у розділі «Деякі висновки» зазначає, що науковою основою пропаганди, мови політики повинні стати семіотика, загальна теорія інформації, інформаційна психологія, соціальна психологія, емпірична соціологія. Семіотика допомагає вивчати синтаксично-логічні властивості мови як засобу збереження та передачі інформації. Теорія інформації розкриває такі необхідні поняття, як зміст інформації, місткість каналу зв'язку, співвідношення корисної та необхідної інформації. Інформаційна психологія дає дані щодо бажаного стереотипу мислення у читачів (оптимальні розміри промови, газетної статті, припустимої дозу змішування повідомлень і коментарів). Соціальна психологія озброює способами дослідження думок. Мовно-психологічні і соціально-психологічні дослідження стають основою для відповіді на питання про вплив пропаганди на читачів. Емпірична психологія дозволяє застосовувати електронно-обчислювальну техніку для моделювання соціальних процесів, для створення математичних моделей соціальної поведінки людини.

Книжка Георга Клауса «Мова політики», як і попередні праці дослідника, присвячена найактуальнішим проблемам сучасних суспільних наук. Учений не тільки порушує питання створення науки пропаганди, але й опрацьовує методи доказового та експериментального дослідження об'єкта, вказує в теоретичному й практичному плані шляхи прагматичного аналізу політичного мовлення. Книжка зацікавить тих мовознавців, що займаються соціолінгвістичними дослідженнями, і тих, що опрацьовують мовностилістичні проблеми. Для представників структурної та математичної лінгвістики книжка Г. Клауса буде корисною тим, що показує, як ширшають сфери застосування семіотичного і статистичного аналізу мови.

Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο»¹

Οι ουκρανο-ελληνικές σχέσεις έχουν μεγάλη ιστορία και έρχονται από τα αρχαία χρόνια. Οι ιστορικές εξελίξεις έφεραν, από τον 8ο αι. π.Χ., τους Έλληνες κοντά στους πλυθισμούς που κατοικούσαν στα εδάφη της σημερινής Ουκρανίας, μεταξύ των οποίων ήταν και πρόγονοι των σημερινών Ουκρανών, οι οποίοι ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις και επιγαμίες με τους Σκύθες της Κριμαίας. Από τη βυζαντινή εποχή οι σχέσεις, οι επιρροές και οι αλληλεπιδράσεις εξαπλώθηκαν λόγω της πολιτιστικής ένωσης και κυρίως του Χριστιανισμού. Και από την εποχή εκείνη τα πρωτεία στη σύναψη και εμπλουτισμό των φιλικών σχέσεων είχαν οι λόγιοι, οι άνθρωποι των γραμμάτων, αρχίζοντας από τους δύο αδελφούς, οι οποίοι κατά την παράδοση δημιούργησαν το σλαβικό αλφάβητο. Στα εδάφη της Ουκρανίας από τον 9ο αι. μ.Χ. το Κίεβο υπήρξε βασικό κέντρο, όπου θεμελιώνονταν οι βάσεις της πνευματικής ζωής ολόκληρου του Ανατολικού σλαβικού κόσμου. Με το πέρασμα των χρόνων σ' αυτή την πνευματική λαμπαδηδρομία ακολούθησαν και άλλες εστίες στη Δύση, την Ανατολή και το Βορρά της Ουκρανίας. Έτσι το 19ο αι. στην Ουκρανία διαμορφώθηκε μια σταθερή παράδοση μελέτης του ελληνικού κόσμου και της γλώσσας. Εκ των πραγμάτων το σημαντικότερο ρόλο έπαιζαν οι κλασσικές σπουδές που αναπτύχθηκαν στα Πανεπιστήμια του Κιέβου, του Λβιβ και του Χάρκοβου. Οι μελετητές εστίαζαν την προσοχή τους στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, της καθημερινής και κοινωνικής ζωής της κλασσικής αρχαιότητας, της ιστορικής πορείας των Ελλήνων, των πολιτευμάτων της Αρχαίας Ελλάδας και, βεβαίως, και στη μετάφραση της κλασσικής ελληνικής γραμματείας. Οι επαφές με το νεοελληνικό πολιτισμό και τη γλώσσα ήταν ελάχιστες. Υπήρξαν μερικές εκδόσεις της αρχαίας ελληνικής γραμματείας μεταφρασμένης στα νεοελληνικά (π.χ. τα έργα του Λουκιανού), δημοσιευμένες κυρίως στην Οδησό, που όμως δεν είχαν απήχηση ούτε άσκησαν κάποια επιρροή. Αξιοσημείωτη ήταν η προσφορά του αποφοίτου του Πανεπιστημίου του Κιέβου, του Έλληνα ομογενή Θ. Χαρταχάη που στο 2ο μισό του 19ου αι. συνέταξε το γλωσσάρι του ρουμείου ιδιώματος της Αζοφικής θάλασσας,

¹ Уперше опубліковано в трьох числах журналу «Ελληνική διεθνής γλώσσα» (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα, Έτος 23. Τόμος ΙΑ'. Τεύχος 1 (86), Ιαν.-Μαρτ. 2012. – Σ. 20-26; Αθήνα, Έτος 23. Τόμος ΙΑ'. Τεύχος 2 (87), Απρ.-Ιουλ. 2012. – Σ. 116-121; Αθήνα, Έτος 23. Τόμος ΙΑ'. Τεύχος 3 (88) Ιουλ.-Σεπτ. – 4 (89) Οκτ.-Δεκ., 2012. – Σ. 224-226.

με την ονομασία «Λεξικό του ψυχομαχούντος ελληνικού ιδιώματος», που μελέτησε και εξέδωσε με επιστημονικά σχόλια τη δεκαετία του 1960 η υφηγ. Τ. Τσερνυσόβα.

Στο Πανεπιστήμιο «Άγιος Βολοντύμυρ» του Κιέβου (τόρα Εθνικό Πανεπιστήμιο «Ταράς Σεβτσένκο») από τη ίδρυση του το 1834 υπήρχαν οι ελληνικές σπουδές ως απαραίτητο μέρος της φιλολογικής εκπαίδευσης. Αυτή η πρώτη περίοδος αντιπροσωπεύεται από τα ονόματα των καθηγητών Ν. Ιακουμπόβυτς, Ι. Νέικιρχ, Α. Ντελλέν και των μαθητών τους καθ. Κ. Στρασκέβυτς και καθ. Θ. Μίστσενκο. Οι τομείς των ερευνών τους ήταν πολλοί – ο Στρασκέβυτς δημοσίευσε το 1866-1874, στις σελίδες του «Αγγελιοφόρου του Πανεπιστημίου», τη «Σύντομη θεώρηση των ελληνικών αρχαιοτήτων», ο Σκβορτσόβ έκανε μεταφράσεις των πλατωνικών διαλόγων, ο καθ. Α. Σόννη μελετούσε τα έργα των Πατρών της Εκκλησίας, ιδιαίτερα τη μορφή του Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ο καθ. Μίστσενκο το 1881 έγραψε μια μελέτη για τη Θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή και μετά μετέφρασε ολόκληρο το έργο του Θουκυδίδη και του Ηροδότου (1888). Έναν αιώνα μετά, μετάφραση του έργου του «πατέρα της ιστορίας» έκανε στα ουκρανικά ο αείμνηστος καθ. Ανδρύν Μπιλέτσκι. Επιτυχημένες ήταν και οι μελέτες των ιστορικών, Θ. Κνάουερ, Γ. Κουλακόβσκυ, Σ. Ντλοζέβσκυ. Το 19ο αι. κύριες εστίες των κλασικών σπουδών στην Ουκρανία έγιναν τα Πανεπιστήμια του Λβιβ και του Χάρκοβου με μια πλειάδα επιστημόνων όπως οι Λ. Τσβικλίνσκυ, Γ. Κουρυνόβυτς, Σ. Λουργιέ, Ι. Κόμπιτς, Μ. Μπίλκ, Β. Μασλιούκ, Ρ. Ολένιτς, Α. Σοντομόρα. Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους επιστήμονες αυτούς κατέχει ο καθ. Α. Μπιλέτσκι που με τις υπεράνθρωπες προσπάθειες του κατέφερε να κρατήσει ζωντανό το νήμα των ελληνικών σπουδών στο Κίεβο, που κόντευε να χάσει αυτή την πολύτιμη παράδοση.

Το Πανεπιστήμιο του Κιέβου είναι γνωστό για το ότι στη δεκαετία του '60 εδώ για πρώτη φορά σ' ολόκληρη τη Σοβιετική Ένωση στα μαθήματα κορμού ενσωμάτωσαν τη διδασκαλία των νοελληνικών. Για κάποιο χρονικό διάστημα το Κίεβο ήταν το μοναδικό κέντρο της ΕΣΣΔ, όπου τα νεοελληνικά διδάσκονταν στο Πανεπιστήμιο. Τη διδασκαλία ανέλαβε ο Α. Μπιλέτσκι που ήταν ο σημαντικότερος όχι μόνο μελετητής αλλά και πρακτικός δάσκαλος των νεοελληνικών σπουδών στη ΕΣΣΔ. Το κύρος του Α. Μπιλέτσκι φαίνεται και από το γεγονός πως ακριβώς ο Μπιλέτσκι έγραψε «Σύντομη ανασκόπηση της νεοελληνικής γραμματικής» στο Ελληνο-ρώσικο λεξικό της Α. Ιωαννίδη, του οποίου ήταν και ο επιστημονικός επιμελητής. Η «Σύντομη ανασκόπηση» ήταν η πρώτη προσπάθεια να γίνει συστηματική δομική περιγραφή των γραμματικών φαινομένων των νεοελληνικών στα ρώσικα. Εκτός από τον Α. Μπιλέτσκι τα νεοελληνικά δίδασκε και η σύζυγος του, η υφηγήτρια Τ. Τσερνυσόβα, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην Ουκρανία, ενθαρρύνοντας τη μετάφραση έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τους φοιτητές της, που σε λίγο συνέστησαν τη μεταφραστική σχολή των Μπιλέτσκι-Τσερνυσόβα [9]. Από τα τέλη της δεκαετίας του '50 οι, τότε ακόμα, φοιτητές-νεοελληνιστές δημιουργούν ένα κύκλο ομοϊδεατών γύρω από το διακεκριμένο αυτό ζευγάρι, που σε μια σειρά συναντήσεων και οικιακών διαλέξεων συντάσσει ένα πρόγραμμα μεταφράσεων νέας ελληνικής λογοτεχνίας. Ο καθηγητής Μπιλέτσκι επέμενε να προηγείται της μετάφρασης μια ερευνητική δουλειά, όπου ο μεταφραστής θα διαμορφώσει τις απόψεις και την αισθητική προσέγγιση του, όχι μόνο στο φαντασιακό κόσμο του έργου, αλλά και στην προσωπικότητα του συγγραφέα, την εποχή που αυτός ζούσε και που απεικονίζεται στο

κείμενο και συνεπώς να δίνει μεγάλη προσοχή στους ορίζοντες της αντίληψης και τις προσλαμβάνουσες που ενδεχομένως να έχει ο Ουκρανός αναγνώστης. Γι' αυτό τον σκοπό ο καθ. Μπιλέτσку διοργάνωσε στο εξοχικό σπίτι του διαλέξεις που είχαν ή γενικό ή ειδικό ή συγκριτικό χαρακτήρα. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν οι διαλέξεις αυτές όταν οι μεταφραστές είχαν ανάγκη να αποδώσουν στα κείμενα τους κάποιες αφηρημένες φιλοσοφικές έννοιες με λογοτεχνική λειτουργία ή εκφραστικότητα κάποιων λειτουργικών υφών, π.χ. του εκκλησιαστικού λειτουργικού ύφους. Έτσι τα μέλη του κύκλου μεταφράζοντας τα μεγάλα ονόματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αντιμετώπισαν μια καίρια ανάγκη, να ξαναμπούν στη λειτουργία των ουκρανικών ή να διευρύνουν την παρουσία τους κάποιες γλωσσικές ποικιλίες, όπως το εκκλησιαστικό λειτουργικό ύφος ή η γλώσσα της φιλοσοφίας, εφόσον η ημιτελής ύπαρξη τους στη γλώσσα δυσκολεύει το μεταφραστή στην απόδοση των υπογραμμισμένων από το συγγραφέα στοιχείων. Ο καθ. Μπιλέτσку και η υφηγ. Τσερνυσόβα στην επιμελητητική δουλειά τους, σχολιάζοντας τις μεταφράσεις, επιμένουν να αντλείται το ζητούμενο λεξιλόγιο προπάντων από κείμενα γραμμένα στα μεσαιωνικά ουκρανικά, το πρωτότυπο λεξιλόγιο των οποίων να υφίσταται κριτική επεξεργασία για τις ανάγκες της στιγμής, γεφυρώνοντας έτσι τα απομονωμένα συστατικά μιας ενιαίας γλωσσικής παράδοσης των αρχαίων και νέων ουκρανικών [10]. Άλλη πλευρά των προσπαθειών του ταλαντούχου ζευγαριού ήταν η διάδοση του ουκρανικού πολιτισμού στην Ελλάδα, συγκεκριμένα μέσω μεταφράσεων κλασσικής ουκρανικής λογοτεχνίας. Οι μαθητές του Μπιλέτσку και της Τσερνυσόβα έκαναν κατά λέξη μεταφράσεις των έργων του Τ. Σεβτσένκο, της Λ. Ουκραϊνκα, του Ι. Φρανκό στις οποίες έδωσαν τη λογοτεχνική μορφή Έλληνες λογοτέχνες. Ακόμα οι πρώτοι φοιτητές-νεοελληνιστές έγραψαν άρθρα αφιερωμένα στη ουκρανική λογοτεχνία που δημοσιεύτηκαν σε ελληνικά περιοδικά [5: 37]. Από εκείνα τα χρόνια στο χώρο της λογοτεχνικής μετάφρασης ενεργοποιούνται οι μαθητές των Μπιλέτσку-Τσερνυσόβα – Ν.Κλυμένκο, Α.Πονομαρίβ, Α.Τσερντακλή, Β.Στεπανένκο, Ι.Μπετκό, Β.Σκουρόβ, και ακολουθεί η καινούργια γενιά των νεοελληνιστών–Α.Σαβένκο, Σ.Περεπλιότσικοβα, Ο.Μοϊσίγενκο. Προς το παρόν οι προσπάθειες των νεοελληνιστών της σχολής των Μπιλέτσку-Τσερνυσόβα αποκορυφώθηκαν με τη έκδοση της συλλογής «Νεοελληνικό διήγημα» το 1980 και της «Ανθολογίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις ουκρανικές μεταφράσεις» την επιμέλεια της οποίας ανέλαβε η Έδρα Ελληνικών Σπουδών. Το βιβλίο αυτό δημοσιεύτηκε το 2008 με την πολύτιμη υποστήριξη εκ μέρους της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Ουκρανία και περιέχει τις μεταφράσεις των 36 Νεοελλήνων λογοτεχνών των 19ου και 20ου αι. και προς το παρόν είναι η μοναδική πηγή γνωριμίας του ουκρανικού αναγνωστικού κοινού με τη σημερινή λογοτεχνική παράδοση της Ελλάδας.

Εκτός από τη μεγάλη παιδαγωγική δραστηριότητα ο Α. Μπιλέτσку και η Τ.Τσερνυσόβα ήταν επιφανείς γλωσσολόγοι. Ο καθ. Μπιλέτσку είχε πολύπλευρα επιστημονικά ενδιαφέροντα. Ήταν ανάμεσα στους πρώτους γλωσσολόγους της ΕΣΣΔ που εφάρμοσε στις μελέτες του τη δομική ανάλυση, η οποία τότε στιγματίστηκε από τη σοβιετική προπαγανδιστική γλωσσολογία ως αστική και ξεπερασμένη. Ο Μπιλέτσку αφιέρωσε πολλά άρθρα στα φιλοσοφικά ζητήματα της γλωσσολογίας, συγκεκριμένα στην έρευνα της μονομερούς ή διμερούς φύσης του γλωσσικού σημείου, στην τυπολογική ανάλυση των γλωσσών, στο συστηματικό χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των

γλωσσικών επιπέδων, τη γλωσσολογική ορολογία (την οποία πρότεινε να ξαναδημιουργήσει αποκλειστικά βάσει στοιχείων ελληνικής προέλευσης) [2].

Άλλος τομέας των ερευνών του Μπιλέτσκι ήταν η ιστορικο-συγκριτική μελέτη της ετυμολογίας στην οποία ήταν αφιερωμένη η πρώτη μονογραφία του, όπου ο ερευνητής βάσει της συγκριτικής μεθόδου αναλύει τους κανόνες των μορφολογικών και σημασιολογικών μεταβολών στα κληρονομημένα και δάνεια στοιχεία μιας γλώσσας, ασχολείται με τη συστηματική ανακάλυψη των γλωσσικών επαφών [2: 219-220]. Ως συγκριτικός γλωσσολόγος ο Μπιλέτσκι έχει πολύτιμη συνεισφορά στην αναπαράσταση των πρωτοϊνδοευρωπαϊκών καταλήξεων των ονομάτων. Ο Α. Μπιλέτσκι ήταν φημισμένος αποκρυπτογράφος των αρχαίων ελληνικών επιγραφών της Αγίας Σοφίας του Κιέβου και της αρχαίας Ολβίας της Κριμαίας, στα επιγραφικά ευρήματα της οποίας αφιέρωσε μεγάλη προσοχή, αποκαθιστώντας μέσω των επιγραφών τις θρησκευτικές αντιλήψεις των ολβιοπολιτών [6], ερευνητής της ετυμολογίας των τοπωνυμίων της σημερινής Ουκρανίας. Ο καθ. Μπιλέτσκι ερευνά τα ζητήματα ιστορίας της ελληνικής γλώσσας και, λόγω απουσίας ριζικών δομικών μεταβολών στην ελληνική γλώσσα, υποστηρίζει ότι η άποψη περί ξεχωριστής «βυζαντινής» ελληνικής έχει τεχνητό χαρακτήρα, υπερασπίζοντας την άποψη για ενιαία γλωσσική παράδοση του Ελληνισμού και απορρίπτοντας την εφαρμογή στην περίπτωση των ελληνικών του μοντέλου της απλής συγγένειας που υπάρχει μεταξύ της λατινικής και των ρωμανικών γλωσσών [1: 192-193].

Όσον αφορά τη μελέτη της νέας ελληνικής το ζεύγος Μπιλέτσκι-Τσερνυσόβα μεγάλες προσπάθειες αφιέρωσε στην περιγραφή, κωδικοποίηση, συντήρηση και έρευνα του ιδιώματος των Ελλήνων της Αζοφικής. Με πρωτοβουλία του καθ. Μπιλέτσκι διοργανώθηκε μια σειρά επιστημονικών αποστολών στα χωριά γύρω στη Μαριούπολη. Η επεξεργασία του υλικού επέτρεψε στους Μπιλέτσκι και Τσερνυσόβα να συμπεράνουν πως το μαριουπολίτικο ιδίωμα συστάθηκε στην όψιμη βυζαντινή περίοδο από μια πανσπερμία Ελλήνων από διάφορες περιοχές του Πόντου, της Βόρειας και Στερεάς Ελλάδας, πως στην αρχή ήταν ένα γλωσσικό σύνολο αρκετά ετερογενές, γεγονός που οδήγησε σε αρκετές αποκλίσεις από τα ιδιώματα-πηγές και δεν ολοκληρώθηκε με τη εμφάνιση γλώσσας, αλλά ιδιώματος συγγενούς στα ελληνικά, η δημιουργία του ολοκληρώθηκε στο 18 αι. μ.Χ. και το δεχόμενο επιρροές από εκ μέρους των ρωσικών και νότιων ιδιωμάτων της ουκρανικής. Το 1958 η υφηγ. Τ. Τσερνυσόβα δημοσίευσε μονογραφία που αποτελούνταν από δύο μέρη: 1) περιγραφή της εθνογένεσης των Ελλήνων της Αζοφικής και της ιστορικής πορείας τους και 2) ανάλυση της μορφολογίας του ρήματος στα ιδιώματα των χωριών Ουρζούφ και Γιάλτα [7] (σε άλλες μελέτες η Τ. Τσερνυσόβα εξετάζει το σύστημα αντωνυμίων και το λεξιλόγιο του ιδιώματος και προτείνει μερικές ετυμολογίες). Τη γλώσσα του ταταρόφωνου πληθισμού των Ελλήνων επιτυχημένα μελετάει ο Α. Γαρκοβέτς.

Μεγάλη σημασία είχαν και οι έρευνες της Τ. Τσερνυσόβα στον τομέα της λαογραφικής και λογοτεχνικής παράδοσης του ιδιώματος. Συγκρίνοντας το υλικό που συγκέντρωσαν οι φοιτητικές αποστολές και τα έργα των ρουμαίων λογοτεχνών, συγκεκριμένα το ποίημα του Δαμιανού Μπγαντίτσα «Θρήνος της Σάρας», η μελετήτρια υποστήριξε την ύπαρξη στο ιδίωμα μιας υποτιθέμενης παραλλαγής του δράματος «Θυσία του Αβραάμ», αριστουργήματος της λεγόμενης Κρητικής αναγέννησης, παραλλαγής που πήρε τη μορφή δημοτικών τραγουδιών [8].

Η επιστημονική δραστηριότητα του επιφανούς ζεύγους άνοιξε το δρόμο στις έρευνες των μαθητών τους ανάμεσα στους οποίους: η Ν.Κλυμένκο και ο Α.Πονομαρίβ ασχολούνται με τα ζητήματα λεξικολογίας και μορφολογίας, συγκριτικής μελέτης της νεοελληνικής και των ανατολικών σλαβικών γλωσσών, ο Δ. Μπακόλας μελετά τη φωνητική των νεοελληνικών, ο Δ. Σκουρόβ ερευνά τη γλώσσα των μεσαιωνικών εκκλησιαστικών κειμένων και επιρροές της στα κείμενα γραμμένα στα αρχαία σλάβικα, ο Ευ. Τσερνούχιν μελετά τα ελληνικά χειρόγραφα των ουκρανικών βιβλιοθηκών, οι Β. Μιστσούκ, Γ. Μυκυτένκο, Ι.Μπετκό πραγματοποιούν μελέτες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο Α.Τσερντακλή και ο Β.Στεπανένκο δραστηριοποιούνται στο χώρο της λογοτεχνικής μετάφρασης. Πρόσφατα δημοσιεύτηκε η μελέτη του καθ. Ο.Πονομαρίβ «Λέξεις ελληνικής προέλευσης στην ουκρανική γλώσσα» που ανακεφαλαιώνει τις μακρόχρονες έρευνες του λεξικού συστήματος των ουκρανικών. Οι κλασικές σπουδές εμπνευσμένες από το ερευνητικό έργο και τις μεταφράσεις του καθ. Μπιλέτσκυ καλλιεργούνται στην Έδρα γενικής γλωσσολογίας και κλασικών σπουδών του Πανεπιστημίου του Κιέβου. Για να τιμήσουν τα επιτεύγματα του Α. Μπιλέτσκυ οι ελληνοστές του Κιέβου το 2001 διοργάνωσαν το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Από τον 20 στον 21 αιώνα», αφιερωμένο στη μνήμη του μεγάλου ερευνητή και το 2011 η Έδρα Ελληνικών Σπουδών διεξήγαγε άλλο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα «Η πνευματική κληρονομιά του καθηγητή Α. Ο. Μπιλέτσκυ στο φως των νεώτερων εξελίξεων της επιστημονικής γνώσεως» με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τη γέννησή του.

Η εν λόγω Έδρα, που ιδρύθηκε το 1999, μετά από τα χρόνια επίμονης δουλειάς της καθ. Ν.Κλυμένκο, συνεχίζει τις παραδόσεις των επιστημονικών ερευνών. Οι κατευθύνσεις της επιστημονικής δραστηριότητας της Έδρας καλύπτουν το χώρο της μεταφρασεολογίας, της υφολογίας, της γλωσσολογίας του κειμένου, του συντακτικού, της λεξικολογίας και της γνωστικής γλωσσολογίας. Τις έρευνες αυτές εφαρμόζει η νέα γενιά των νεοελλιστών που συνεχίζουν την παράδοση της Σχολής των Μπιλέτσκυ-Τσερνυσόβα και διαμορφώνουν μια καινούργια Σχολή – τη Σχολή της Κλυμένκο. Η ίδια η καθ. Ν. Κλυμένκο απέκτησε από τους Δασκάλους της μια τάση καθολικότητας και ευρέων οριζώντων της επιστημονικής έρευνας που μεταφέρει σε όλους τους συνεργάτες της. Η Ν.Κλυμένκο ανήκε στους πρωτοπόρους της δομικής και μαθηματικής γλωσσολογίας στην Ουκρανία. Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του έργου της αφιερώθηκε στον καθορισμό των μοντέλων της δομικής και στατιστικής ανάλυσης της γλώσσας, που η μελετήτρια πρακτικά εφάρμοσε στο υλικό της ουκρανικής, ρώσικης, νεοελληνικής και γερμανικής γλώσσας, έχοντας στο επίκεντρο της έρευνας το μορφολογικό σύστημα (και συγκεκριμένα τα επιθέματα). Ανάμεσα στους συνεργάτες του τμήματος δομικής και μαθηματικής γλωσσολογίας του Ινστιτούτου γλωσσολογίας της Ακαδημίας επιστημών της ΟυΣΣΔ η Ν.Κλυμένκο ήταν πρωτεργάτρια της εφαρμογής στις γλωσσολογικές μελέτες του υπολογιστή και των μεθόδων της κυβερνητικής, και της αυτοματοποίησης των ερευνών στα γλωσσικά *corpora*. Η ομάδα εργασίας στην οποία έπαιρνε μέρος η Ν.Κλυμένκο συνέταξε μερικά ψηφιακά λεξικά με κύριο έργο τον Ψηφιακό θησαυρό μορφολογίας και παραγωγής των νέων ουκρανικών. Η Ν.Κλυμένκο δημιουργικά συνδυάζει τις επιλύσεις των θεωρητικών ζητημάτων με την εφαρμογή των αποτελεσμάτων τους στην παιδαγωγική της δραστηριότητα και μέχρι σήμερα συνέβαλε στις έρευνες και εκπονήσεις 12 διδακτορικών και μεταδιδακτορικών εργασιών. Μ' αυτό τον τρόπο η Έδρα υποστηρίζει

την πρόοδο των ελληνικών σπουδών στην Ουκρανία καταρτίζοντας επιστημονικά το προσωπικό και για τα άλλα ουκρανικά πανεπιστήμια.

Σήμερα η Έδρα Ελληνικών Σπουδών αναπτύσσει το επιστημονικό θέμα «Οι ουκρανο-ελληνικές γλωσσικές επαφές» που προϋποθέτει ερευνητική δουλειά στους θεωρητικούς και εφαρμοσμένους τομείς. Προς το παρόν υπάρχουν τρεις βασικές κατευθύνσεις, συγκεκριμένα η δομική σύγκριση και αντιθετική και λειτουργική μελέτη των δύο γλωσσών (κυρίως στα επίπεδα λεξιλογίου και γραμματικής), η γλωσσοπολιτιστική και γνωστική προσέγγιση σε κείμενα γραμμένα στα νεοελληνικά και η μεταφραστική δραστηριότητα και μελέτη των βασικών κανόνων της βάσει των δυο γλωσσών ως πηγής και στόχου.

Τα αποτελέσματα των εν λόγω ερευνών δημοσιεύτηκαν στο συλλογικό τόμο «Ελληνικές σπουδές στην Ουκρανία», που αποτελείται από έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο με τον τίτλο «Ελληνικές σπουδές: γενικοί προβληματισμοί, ιδέες και πρόσωπα» παρουσιάζονται έργα (άρθρα και αποσπάσματα από μονογραφίες) του Α. Μπιλέτσκι και της Τ. Τσερνυσόβα, που θεωρούνται κλασσικά και παραμένουν επίκαιρα έως σήμερα. Είναι άρθρα από διάφορες εγκυκλοπαίδειες για την ελληνική γλώσσα, τις ελληνικές (ρουμικές) διαλέκτους της Ουκρανίας, τις μορφολογικές και λεξικές ιδιαιτερότητές τους καθώς και τα προβλήματα ταξινόμησής τους ανάμεσα στα άλλα ιδιώματα της δημοτικής. Το κεφάλαιο περιέχει τις μελέτες του Β. Σκουρόβ για την ιστορία της διαμόρφωσης της ελληνιστικής κοινής και της αφομοίωσης από την ελληνική παράδοση των χριστιανικών κειμένων, καθώς και το άρθρο του Α. Μπιλέτσκι για το δίλημμα του ορισμού της μεσαιωνικής ελληνικής. Τις σημερινές εξελίξεις στη διάλεκτο των Ελλήνων της Αζοφικής θάλασσας ερευνά η Χ. Χρίστου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο «Προβλήματα γραμματικής και σχηματισμού λέξεων» παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της μελέτης μερικών γραμματικών φαινομένων των νέων ελληνικών και έχουν μερικώς διασαφηνιστεί οι λειτουργικές ιδιαιτερότητες των κατηγοριών της πτώσης στα ουσιαστικά, της μεταβατικότητας και του σθένους των ρημάτων, τα ζητήματα μορφολογικού σχηματισμού επίτασης των επιθέτων. Το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού είναι αφιερωμένο στη συγκριτική ανάλυση της γραμματικής και της παραγωγής στα ουκρανικά και νέα ελληνικά, γεγονός που επιτρέπει όχι μόνο να ανακαλυφθούν τα παρόμοια και ανόμοια γνωρίσματα των κλιτικών γλωσσών στις οποίες ανήκουν οι δύο γλώσσες, αλλά και να υπογραμμιστούν τα καθαρώς αναλυτικά γνωρίσματα της ελληνικής που αναδεικνύονται στο γραμματικό επίπεδο. Η συγκριτική γλωσσολογία παρέχει τη δυνατότητα να διασαφηνιστούν περισσότερο οι σχέσεις γραμματικής, παραγωγής και λεξιλογίου στις υπό εξέταση γλώσσες, να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά μοντέλα παραγωγής θεμάτων, οι ρόλοι τους στην έκφραση των σημασιών του τρόπου ενέργειας από τα θεματοπαράγωγα ρήματα και των σημασιών της κτητικότητας και αναφορικότητας (στο ευρύ της φάσμα των συσχετισμών «μέρος – σύνολο», «σύνολο ως ένωση των ισοσκελών μερών», «φτιαγμένος από...», «κατάλληλος για...» κ.ο.κ.) από τα θεματοπαράγωγα ουσιαστικά.

Επίσης στο κεφάλαιο περιγράφονται η συστηματοποίηση των εκφρασμένων και επαυξημένων παραγωγικών σημασιών, τα μεταβατικά φαινόμενα της παραγωγής (στα πλαίσια της αλληλομετάθεσης και του μετασχηματισμού των μερών του λόγου), η διαμόρφωση στις σημερινές γλώσσες της ξεχωριστής τάξης των ουσιαστικών-ονομασιών ενεργείας που εκφράζουν τις σημασίες της αφηρημένης ενέργειας.

Το τρίτο κεφάλαιο «Συγκριτικές λεξικολογικές μελέτες» είναι αφιερωμένο στη συγκριτική ανάλυση των λέξικο-σημαντικών συστημάτων της ουκρανικής και νεοελληνικής γλώσσας. Σ' αυτό περιγράφονται οι ιδιαιτερότητες της κάθε γλώσσας στη χρήση των δικών τους παραγωγικών μέσων, στην παραγωγή των νεολογισμών, λέξεων-υβριδίων, στη χρήση των δανεισμένων παραγωγικών στοιχείων, διασαφηνίζονται οι κύριες τάσεις δανεισμού στη σύγχρονη φάση της εξέλιξης των γλωσσών, οι εθνογλωσσικές ιδιαιτερότητες της αφομοίωσης των διεθνισμών, αναλύονται τα σημαντικά παράλληλα στα ουκρανικά και νεοελληνικά καθώς και οι δυσκολίες στην προσαρμογή των ελληνικών λέξεων στο γλωσσικό σύστημα των ουκρανικών.

Το τέταρτο κεφάλαιο «Υφολογικές μελέτες» περιέχει τα άρθρα στα οποία εξετάζονται μερικά λειτουργικά ύφη των νεοελληνικών: επιστημονικό, δημοσιογραφικό, νομικό και λογοτεχνικό. Σ' αυτά τα άρθρα οι αναγνώστες θα μπορέσουν να ενημερωθούν λεπτομερώς για τη σημερινή φάση του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος και τη γενική εξέταση του προβλήματος της διγλωσσίας που καθορίζεται από τη αντίθεση «καθαρεύουσα – δημοτική» κυρίως με υλικό τα νομικά κείμενα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο «Γνωστικές διαστάσεις των γλωσσικών φαινομένων» παρουσιάζονται έρευνες οι οποίες πραγματεύονται τους τρόπους λεκτικής έκφρασης των πολιτισμημάτων (culturemata) στο λογοτεχνικό κείμενο (πιο συγκεκριμένα στα έργα των κορυφαίων της νεοελληνικής λογοτεχνίας Ν. Καζαντζάκη και Σ. Μυριβήλη) καθώς και οι τρόποι ενεργοποίησής τους στα μικρο- και μακροκείμενα των έργων τους. Ειδικότερα ο Α. Σαβένκο ερευνάει τις καινοτομίες του Ν. Καζαντζάκη στη χρήση μέσα στο μοντέρνο λογοτεχνικό κείμενο γνωστικών στοιχείων ριζωμένων στα κείμενα-προηγούμενα της πολιτισμικής παράδοσης, συγκρίνοντας τους τύπους του ηρωισμού των δρώντων υποκειμένων και εξηγώντας τους λόγους χρήσης των αρχαίων προτύπων στο μοντέρνο κείμενο. Ενδεχομένως οι αναγνώστες θα ενδιαφερθούν για την προσπάθεια να παρουσιαστεί η οργάνωση του σημασιολογικού πεδίου των λεκτικοποιημένων στα ουκρανικά και νεοελληνικά νοητικών κατασκευών (cognitive concept) όπως ΘΑ-ΛΑΣΣΑ που ανήκει στη βασική νοητική κατασκευή ΝΕΡΟ. Η λεπτομερής ανάλυση σε συστατικά μέρη των λέξεων που λεκτικοποιούν μια τέτοια κατασκευή επιτρέπει να περιγραφούν τα παράλληλα, οι ομοιότητες και ανομοιότητες στην κατάταξη τους μέσα στα παραγωγικά, λεξικολογικά (αντώνυμα και συνώνυμα) και φρασεολογικά παραδείγματα. Στο ίδιο κεφάλαιο από συγκριτική άποψη εξετάζεται η τυπολογία και η χαρακτηριστολογία της κατηγορίας της ποσότητας, προβάλλεται η σημασιολογική της οργάνωση μέσω μιας σειράς αντιπαραβεβλημένων λεξικο-σημασιολογικών παραδειγμάτων ποσότητας (υπολογίσιμη/ αμέτρητης, σχετικά μεγάλης ή μικρής, ακριβής/ μη ακριβής, ορισμένης/ αόριστης, πραγματικής/ μυθοποιημένης). Έχουν καθιερωθεί παρόμοιοι τρόποι της μεταφορικής αντίληψης και γλωσσικής λεκτικοποίησης της εν λόγω κατηγορίας στους φρασεολογισμούς.

Στο τελευταίο κεφάλαιο «Προβλήματα της νεοελληνο-ουκρανικής και ουκρανο-νεοελληνικής μετάφρασης» για πρώτη φορά στις ελληνικές σπουδές αναλύονται επιτυχίες και αποτυχίες της απόδοσης στις ουκρανικές μεταφράσεις του ιδιόρρυθμου γλωσσικού ύφους του Ν. Καζαντζάκη (Σ. Περεπλιότσικοβα), των φρασεολογικών μονάδων των έργων του Ν. Καζαντζάκη και Σ. Μυριβήλη (Α. Σαβένκο). Η Α. Στολιαρόβα μελετάει την περίπτωση της ενδογλωσσικής μετάφρασης των νομικών κειμένων από την

καθαρεύουσα στη δημοτική και αποδεικνύει την τάση στη δομική προσέγγιση αυτών των γλωσσικών μορφών, εξετάζει τα φαινόμενα του ενδογλωσσικού δανεισμού που έχουν τη δομική εξήγηση στο παραγωγικό σύστημα των νέων ελληνικών.

Προς το παρόν τη μεγαλύτερη δραστηριότητα η Έδρα την παρουσιάζει στον τομέα της λεξικογραφίας. Από το έτος 2003 μέχρι σήμερα δημοσιεύτηκαν 5 λεξικά: Ελληνο-ουκρανικό λεξικό (Ν.Κλυμένκο, Ο.Πονομαρίβ, Ευ.Τσερνούχιν), Ουκρανο-ελληνικό λεξικό (Ν.Κλυμένκο, Ο.Πονομαρίβ, Α.Σαβένκο), Σύντομο λεξικό των νομικών όρων (Α.Στολιαρόβα), Σύντομο λεξικό των νομικών και οικονομικών όρων (Α.Σαβένκο, Α.Στολιαρόβα), Σύντομο Ελληνο-ρωσικό νομικό λεξικό (Α.Στολιαρόβα). Τα έργα αυτά έχουν ήδη γίνει μόνιμο βοήθημα για πολλούς Ουκρανούς φοιτητές και σπουδαστές, οι οποίοι θέλουν να μάθουν τα Ελληνικά και τα οποία προκαλούν όλο και περισσότερο ενδιαφέρον στη νεολαία, επειδή η ζήτηση των ειδικών που κατέχουν τις γνώσεις της ουκρανικής και της ελληνικής γλώσσας αυξάνει διαρκώς, τόσο στην Ουκρανία όσο και στην Ελλάδα. Τα Λεξικά σκοπεύουν να τους βοηθήσουν στη μετάφραση λογοτεχνικών κειμένων, επιστημονικών έργων, εφημερίδων και άλλων ειδών του γραπτού λόγου. Τα λήμματα και το ερμηνευτικό μέρος των Λεξικών αποτελούν οι πιο εύχρηστες λέξεις της επίσημης γλώσσας της Ουκρανίας/ Ελλάδας και του ειδικού λεξιλογίου μερικών επαγγελματικών τομέων. Οι σημασίες των λέξεων ερμηνεύονται με αντίστοιχες λέξεις της άλλης γλώσσας και συνωνυμικές σειρές, εάν αυτό θεωρείται σκόπιμο. Ξεχωριστή κατηγορία κατέχουν οι πολύσημες λέξεις, στις ερμηνείες των οποίων απαραίτητα προσφέρονται παραδείγματα χρήσης. Στις περιπτώσεις έλλειψης των λεκτικών/ φραστικών αντιστοιχιών οι συντάκτες χρησιμοποίησαν περιφραστικές αποδόσεις.

Στη βάση όλων των Λεξικών βρίσκεται η αρχή της αλφαβητικής κατάταξης των λημμάτων, εν μέρει όμως έχει χρησιμοποιηθεί και η αρχή της συγγενικής τοποθέτησης λημμάτων, όπου στο πλαίσιο του κυρίως λήμματος καταχωρίζονται οι παράγωγες λέξεις, που παρουσιάζονται μετά την τελεία ή το σημείο – , στη μορφή του τελικού τους συστατικού στοιχείου. Για την επεξεργασία του ερμηνευτικού μέρους του λήμματος οι συντάκτες προσέτρεξαν σε διάφορα ερμηνευτικά και ετυμολογικά λεξικά των ελληνικών και άντλησαν τα παραδείγματα χρήσης από σώματα κειμένων, ιδιαίτερα στην περίπτωση της ορολογίας. Τα ειδικά Λεξικά απ' την αρχή προσανατολιζόταν στα σώματα των κειμένων από τα συγκεκριμένα γνωστικά και επικοινωνιακά πεδία. Η καθημερινή χρήση είχε τα πρωτεία της κατά τη συμπλήρωση των λημμάτων από τους φρασεολογισμούς ή κλισέ ή ανεύρεση της αντιστοιχίας των οποίων στις δύο γλώσσες αποτελεί σοβαρό επιστημονικό ζήτημα. Άλλο πεδίο για μελέτη παρουσιάζει το πρακτικό πρόβλημα των μορφολογικών κριτηρίων συγκρότησης του λήμματος που προβάλλει την ανάγκη για την έρευνα και την σύγκριση των παραγωγικών μοντέλων των ουκρανικών και νεοελληνικών τόσο από την μορφολογική, όσο και από τη σημασιολογική άποψη.

Σήμερα, μετά την εκπόνηση και υποστήριξη των διατριβών τους, στην Έδρα εργάζονται οι μαθητές της Ν.Κλυμένκο – Σ.Περεπλιότσικοβα, Α.Σαβένκο, Α.Στολιαρόβα, Ε.Τύστσενκο. Ο Α.Σαβένκο ασχολείται με τη γνωστική γλωσσολογία και μέσω των γνωστικών σπουδών προσεγγίζει τα ζητήματα της μετάφρασης. Στις μελέτες των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων εφαρμόζει τις σημερινές απόψεις για τη μορφή της έκφρασης μέσω μιας γλώσσας των γνώσεων, τις λειτουργίες των γλωσσοπολιτισμικών νοητικών κατασκευών και των φορέων τους στο λογοτεχνικό κείμενο. Η επιστημονική

έρευνα τον βοηθάει και στη μετάφραση της μοντέρνας ελληνικής ποίησης. Τις ιδιαιτερότητες της ατομικής γλωσσικής κοσμοθεωρίας, τη συστηματικότητα της έκφρασης της στα λογοτεχνικά έργα και τα μέσα που γίνονται φορείς των προσωπικών εννοιών του συγγραφέα μελετά η Σ.Περεπλιότσικοβα η οποία επίσης ασχολείται με μεταφράσεις νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η Α.Στολιαρόβα μελετά στους ελληνικούς νομικούς κώδικες την έκφραση στα διάφορα κειμενικά επίπεδα των πραγματολογικών συνθηκών και προϋποθέσεων, τα σημασιολογικά και γραμματικά αίτια της συντηρητικότητας της γλώσσας των νομικών κειμένων. Η εργασία της Ε. Τύστσενκο αναπτύσσει τις λειτουργικές ιδιαιτερότητες της γραμματικής κατηγορίας του γένους στά Νέα Ελληνικά. Συνεχίζουν τις ερευνητικές επαφές τους με την Έδρα και οι πρώην μεταπτυχιακοί φοιτητές Ζ. Παβλόβσκα, Τ.Λιούμπτσενκο, και Ο.Μοϊσίγιενκο που εκπόνησαν διατριβές αφιερωμένες στη σύνταξη της αιτιατικής πτώσης των Νέων Ελληνικών, στη λειτουργικότητα της γραμματικής κατηγορίας του σθένους στα νεοελληνικά ρήματα και τη ιδιοτυπία των παρενθετικών προτάσεων του συγγραφέα στο λογοτεχνικό κείμενο.

Η Έδρα προσφέρει ποικιλία προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων που είναι σχετικά με τα εξής ερευνητικά πεδία: Απόκτηση πρώτης και δεύτερης γλώσσας, Φωνολογία, Φωνητική, Γραμματική (Μορφολογία, Σύνταξη), Λεξικολογία, Διαλεκτολογία, Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Μεταφρασεολογία, Υφολογία, Γνωστική γλωσσολογία, Κοινωνιογλωσσολογία, Πραγματολογία, Σημασιολογία. Υπάρχουν πέντε κύριες κατευθύνσεις μαθημάτων: (i) Νέας Ελληνικής Γλώσσας, (ii) Θεωρητικής γλωσσολογίας, (iii) Εφαρμοσμένης γλωσσολογίας, (iv) Διαπολιτισμικής γλωσσολογίας και (v) Συγγραφής ερευνητικής και διπλωματικής εργασίας. Τα μαθήματα παρέχονται σε φοιτητές που σπουδάζουν στο Ινστιτούτο Φιλολογίας του Πανεπιστημίου, αλλά επίσης σε φοιτητές του Ινστιτούτου Δημοσιογραφίας του Πανεπιστημίου. Δεύτερη ξένη γλώσσα είναι αγγλικά. Το επίπεδο ελληνομάθειας των Bachelor αντιστοιχεί στο επίπεδο B2, και των Master στο επίπεδο Γ1.

Επιπλέον, η Έδρα παρέχει μεταπτυχιακές σπουδές πρώτου και δεύτερου κύκλου στη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία. Οι σπουδές πρώτου κύκλου είναι διάρκειας δύο ετών και οδηγούν στην απόκτηση Διπλώματος Master. Λειτουργεί ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα στη Θεωρητική και Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία. Για τον δεύτερο κύκλο σπουδών (ειδίκευση 10.01.14 – κλασσικές γλώσσες. Ορισμένες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, 10.02.16 – Μεταφρασεολογία), ο οποίος οδηγεί σε Διδακτορικό Δίπλωμα, οι φοιτήτριες/-τές διεξάγουν εμπειρική έρευνα σε ένα από τα γνωστικά πεδία ειδίκευσης της Έδρας.

Οι συνεργάτες της Έδρας ασχολούνται με τη συγγραφή των εγχειριδίων και βοηθημάτων που συμβάλλουν στην εκμάθηση των νέων ελληνικών. Με την επιμέλεια των μελών της Έδρας δημοσιεύτηκαν τα Πρακτικά των συνεδρίων, διοργανωμένων στο Πανεπιστήμιο: Ελληνική ορθοδοξία στην Ουκρανία(2000), Νίκος Καζαντζάκης: πάθος για την ελευθερία: επετηρίδα επιστημονικών μελετών και μεταφράσεων (2008), Γλώσσες και πολιτισμοί της νέας Ευρώπης: επαφές και πρωτοτυπία (2009), περιοδικό «Σημειώσεις του Ιστορικο-Φιλολογικού Συλλόγου «Ανδρέας Μπιλέτσκι» (4 τεύχη). Ο Α. Σαβένκο προετοίμασε βιβλίο «Ουκρανο-ελληνικών διαλόγων» και το εγχειρίδιο «Η χρήση των ελληνικών στο οικονομικό και νομικό περιβάλλον», η Σ.Περεπλιότσικοβα έγραψε το εγχειρίδιο «Γλωσσολογική Ελλαδογνωσία». Η Ο. Μοϊσίγιενκο δημοσίεψε

τη μονογραφία «Δομικές, σημασιολογικές και λειτουργικές ιδιαιτερότητες των σχολίων στο λογοτεχνικό κείμενο (βάσει των έργων της Α. Ζέης)» και πρόσφατα το δρόμο στους επιστήμονες αναγνώστες βρήκε η μονογραφία της Α. Στολιαρόβα «Επικοινωνιακές και πραγματολογικές ιδιαιτερότητες του νεοελληνικού νομοθετικού κειμένου».

Το φως του νοητού ηλίου της Ελλάδας που έφεραν στα μέση του 20ου αι. ο Α. Μπιλέτσκι και η Τ. Τσερνυσόβα διατηρημένο από τους μαθητές τους λάμπει και μεταδίδει τη θερμή του στο Εθνικό Πανεπιστήμιο «Ταράς Σεβτσένκο» και με τις ακτίνες του ζεσταίνει και φωτίζει τις καινούργιες γενιές στο δρόμο της γνώσης.

Βιβλιογραφία

1. Белецкий А.А. Проблема греческого языка византийской эпохи // Античная культура и современная наука. – М.: Наука, 1985. – С. 189-193.
2. Білецький А.О. Про мову та мовознавство. – К.: АртЕк, 1996.
3. Клименко Н.Ф. Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-21.
4. Клименко Н.Ф. Він любив Грецію давню і сучасну // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1 – С. 9-13.
5. Ніна Федорівна Клименко / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009.
6. Русяєва Г. Андрій Білецький як дослідник грецької епіграфіки // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. –С. 15-20.
7. Чернышева Т.Н. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический очерк и морфология глагола). – К., 1958.
8. Чернышева Т.Н. Румейский вариант критской метавизантийской драмы «Жертва Авраама» // Тезисы Всесоюзной конференции византинистов. – Тбилиси, 1965.
9. Савенко А.О. Новогречька філологія та її відтворення в українських перекладах романів Н. Казандзакіса та С.Мірівіліса: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005.
10. Σαβένκο Α. Νίκος Καζαντζάκης: ουκρανική διάσταση // http://arms-kazantzak.is.blogspot.com/2008/06/blog-post_1244.html ([ακтуальна дата]).

Перспективи неоелліністичних лінгвостилістичних та перекладознавчих студій в Україні¹

Лінгвістичне дослідження особливостей стилю новогрецьких майстрів художнього слова було пов'язане з процесом збагачення української літератури творами літераторів Еллади. Власне, можна стверджувати, що українська лінгвостилістика в грецькому контексті має свої традиції вивчення. Тривалий час вона була зосереджена на аналізі художнього слова. Такі були умови її зростання: необхідно було спочатку вивчити і уявити процес розвитку сучасної грецької літератури, досягнення її найяскравіших представників і познайомити з ними українського читача. Над цим працювали А. О. Білецький і Т. М. Чернишова, їхні учні. Вони писали про багатьох письменників Греції, торкаючись принагідно ідіостилу того чи іншого з них. Детальніше лінгвостилістичні особливості деяких грецьких поетів (Яніса Ридоса) та прозаїків (Нікоса Казандзакіса) досліджували випускники КНУ ім. Тараса Шевченка Віктор Соколюк та Віктор Міщук у своїх кандидатських дисертаціях: «Міфологізм у творчості Яніса Ридоса» [Соколюк 1997] та «Художній світ Нікоса Казандзакіса (проблеми естетики і поетики)» [Міщук 1994].

Зростання кількості художніх творів новогрецької літератури, перекладених українською мовою, уможливило подальший розвиток лінгвістики грецького тексту, новогрецько-українського напрямку перекладу та зіставної стилістики. Зокрема, статтю проф. Є. А. Карпіловської «Українські та грецькі пісні» присвячено зіставному вивченню клефтських пісень у Греції та козацьких в Україні у XVI–XVIII століттях, коли обидва народи боролися проти османів [Українська елліністика 2010: 422-432]. У цих піснях вражає близькість художнього висвітлення двома народами схожої тематики, подібність у їхньому світосприйнятті, схожість у ритмічній організації грецьких та українських народних пісень. У статті розкрито спільні мотиви пісень: віщого сну, смерті – одруження та символи: птахів як посередників між надприродними силами і людьми тощо.

¹ Матеріали до статті подані в розділі колективної монографії: Українська неоелліністика: шляхи розвою// Неперервна філологія: класичні, візантиністичні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття/ Н. Клименко, У. Головач, Л. Павленко, А. Савенко, А. Ясіновський. – Львів: Львівська Політехніка, 2014. – С. 122-209 (співавтор – А.О. Савенко).

Мовностилістичні особливості грецького тексту реклами описує С. Є. Переплюточикова в межах парадигм дискурсології [Українська елліністика 2010: 432-436]. Предметом вивчення стають спеціальні мови. Своєрідність використання юридичних термінів у текстах грецького кримінального законодавства, вплив катаревуси на мову сучасних грецьких процесуальних документів аналізує А. А. Столярова з позицій комунікативно-прагматичної лінгвістики [Столярова 2008]. Також у межах лінгвістики тексту працює Л. М. Глущенко, що досліджує композиційні особливості новогрецького роману, наприклад, використання художніх порівнянь як текстотворчого елементу роману Н. Казандзакіса «Христа розпинають знову». Дослідниця демонструє, як за допомогою порівнянь автор формує характерологічну структуру персонажів твору. Художні порівняння допомагають Казандзакісу встановити контакт із читачем, апелюючи до його досвіду та знань, які можуть збігатися або не збігатися з авторськими, що і слугуватиме підставою для активізації читацької уваги [Нікос Казандзакіс: пристрасть до свободи 2009, с. 38–42].

Можна стверджувати, що до останнього часу проблематика неоелліністичних лінгвостилістичних студій скеровувалася прикладними проблемами перекладацької практики в царині українсько-новогрецької міжкультурної комунікації. Як уже було згадано, пальму першості в цій площині мають А. О. Білецький і Т. М. Чернишова. Вони належать до тих учених, хто в Україні прокладав шляхи українсько-грецьких літературних взаємин, організовував їх, популяризуючи українську літературу в Греції, а новогрецьку в Україні. Завдяки їхнім зусиллям у Греції опубліковано «Кобзар» Тараса Шевченка [Σεβτσένκο 1964], переклад якого виконано за підрядниками, зробленими українськими елліністами, підготовлено підрядники перекладів деяких творів Івана Франка та Лесі Українки з нотатками про особи та творчій шлях авторів. І сьогодні можна з певністю сказати, що український читач має уявлення про розвиток новогрецької літератури, значною мірою завдяки організаторській та перекладацькій роботі А. О. Білецького і Т. М. Чернишової. Так, прозу авторів Греції й Кіпру репрезентують українські переклади, надруковані як в окремих виданнях, так і в жанрових збірках. Великі прозові твори представлено насамперед романами Н. Казандзакіса «Христа розпинають знову», «Капітан Михаліс (свобода або смерть!)», «Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса», «У Кносському палаці» та «Александр Македонський». Специфікою деяких видань було те, що над перекладом працювали тандеми, які склалися з перекладача та носія мови, наприклад, переклад роману Н. Казандзакіса «Капітан Михаліс (Свобода або смерть)» виконали І. С. Гречанівський разом з Яннісом та Вікторією Мочосами.

Перші українськомовні переклади творів грецьких письменників з'являються на сторінках журналу «Всесвіт» у 60-их роках ХХ століття, а пізніше як окремі видання у видавництвах «Веселка» та «Дніпро», короткий бібліографічний опис чого представлено в збірнику «Новогрецька література. Антологія» [Київ 2008]. Це перше в Україні видання, що знайомить українського читача з новогрецькою літературою в її розвитку – від ХІV століття, коли з'явився пізньовізантійський твір «Жартівлива оповідь про чотириногих звірів», до сучасного нам пе-

ріоду. В ньому представлено основні напрями розвою новогрецької літератури, подано переклади поетичних і прозових творів з доробку декотрих представників іонійської школи, куди входив засновник новогрецької літератури Діонісіос Соломос і Андреас Кальвос. Стару атенську школу, яку ще називають романтичною, представлено творами Александроса Рангавіса, нову атенську школу репрезентовано перекладами творів Янніса Психариса, Костиса Паламаса, Лоренцоса Мавіліса. Антологія знайомить українського читача також з творами представників психологічного натуралізму – Александроса Пападіямандиса, Георгіоса Візіїноса, символістів – Константиноса Кавафіса, Ангелоса Сикеліяноса, Костаса Каріотакіса, реалістів – Костаса Варналіса, Нікоса Казандзакіса, та авторів, об'єднаних під назвою «покоління 1930-их років», до яких належать два лауреати Нобелівської премії – Йоргос Сеферис та Одиссеас Елітис, лауреат Міжнародної премії миру Янніс Ріцос, Стратис Міривіліс, Іліас Венезис, Михаліс Карагацис, Галатія Казандзакі. В антології можна також ознайомитися з деякими творами грецьких сюрреалістів – Андреаса Ембірикоса, Нікоса Енгонопулоса, а також представників повоєнного покоління – Нікоса ПарAPERIKЛІСА, Костаса Кодзяса, Антоніса Самаракіса, Еллі Алексіу, Дидо Сотиріу, Василіса Василікоса, Спіроса Пласковітиса, Костаса Тахциса, Костаса Валетаса, Тасоса Лівадитиса, Алкі Зеї, Костаса Асимакопулоса, Стратиса Димитріу.

Переклади здійснили такі видатні майстри слова як Андрій Білецький, Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук, Олександр Пономарів, Василь Степаненко, Анатолій Чердаклі, Тетяна Чернишова, а також Ірина Бетко, Євген Конопатський, Янніс та Вікторія Мочоси, Віктор Соколюк, Володимир Шкуров і представники молодшого покоління елліністів – Олесь Мойсієнко, Світлана Перепльотчикова, Таїсія Пушкар, Андрій Савенко.

Окремо слід відзначити інтерес перекладачів-неоелліністів до етнографічної проблематики. В контексті досліджень малих фольклорних жанрів Олександр Пономарів підготував перекладну збірку «Грецькі прислів'я та приказки», що вийшла у видавництві «Дніпро» в серії «Мудрість народна» з передмовою В. Соколюка (Київ 1985). Нині головний інтерес зосереджено навколо етнографічної спадщини греків України: укладання збірок з текстами румейської усної народної творчості, їхній аналіз та порівняння зі східнослов'янським та димотичним етнографічним матеріалом.

На ниві здійснених перекладів з новогрецької мови розвивається критика новогрецько-українського перекладу. За цією тематикою захистили кандидатські дисертації С. Є. Перепльотчикова «Відображення ідіостилю Н. Казандзакіса в українських перекладах його творів» [Перепльотчикова 2004] та А. О. Савенко «Новогрецька фразеологія та її відтворення в українських перекладах романів Н. Казандзакіса та С. Міривіліса» [Савенко 2006]. Деякі праці цього напрямку представлено в шостому розділі колективної монографії «Української елліністики», зокрема, висвітлено труднощі перекладу грецьких фразеологічних зворотів в українських текстах, особливості відтворення ідіостилю Нікоса Казандзакіса в українських перекладах [Українська елліністика 2010: 572-587]. Не оминули дослідники проблеми інтертекстуальності в аспекті перекладу прозового твору. У статті проф. О. Д. Понома-

рева проаналізовано успіхи та невдачі перекладів творів Тараса Шевченка новогрецькою мовою на основі збірки «Ταράς Σεβτσένκο. Ποιήματα» [Αθήνα 1964].

Вивчення різних аспектів міжкультурної комунікації, якою є переклад, неможливе без аналізу середовища, в якому формувалась творча особистість перекладача, чому іноді надають недостатньо уваги перекладознавці, вважаючи, що доперекладацька фаза є явищем супровідним, до якого важко наблизитися досліднику за винятком деяких щасливих збігів авторефлексії перекладача, розгляду ним шляхів досягнення своїх результатів. Значення доперекладацької фази залежить від типу тексту та самої його рецепції. В контексті перекладу художнього твору значення згаданої фази неабияк зростає. Прикладом такої авторефлексії є дослідження питань перекладу та перекладності, що належить видатному письменникові сучасності Умберто Еко. Більша частина його праці спирається на аналітичний виклад емпіричного досвіду роботи автора як перекладача або (що набагато важливіше) як автора-консультанта / експерта, котрий розглядає з перекладачем можливість перекладу власного твору [Еко 2006]. У контексті аналізу українського художнього перекладу творів новогрецької літератури доцільно докладніше вивчити авторефлексивний підхід на матеріалі перекладів, автори яких належать до гуртка «Білецького – Чернишової». Ми віддаємо перевагу терміну *гурток*, а не *школа*, з огляду на те, що в часовому плані перекладацька діяльність, пов'язана з цариною новогрецької літератури, не є безперервною, що означало б певну спадковість творчих підходів та поглядів. Загалом, якщо говорити про грецький переклад на Україні в ХХ столітті, є сенс виділяти два ареали, в яких формувалось середовище, зацікавлене в трансляції грецького художнього слова різних епох та було об'єднане певними принципами та світоглядними позиціями: Київсько-Харківський та Львівський. Ось, зокрема, як описує відповідне київське середовище, один з його безпосередніх учасників Вадим Скуратівський: «... Це (йдеться про А. О. Білецького і Т. М. Чернишову) були люди неймовірної культури. Річ у тім, що – з одного боку тогочасний тяжкий світ, а з другого боку вони безперестану працювали над собою і знали в своїй царині неймовірно багато. Андрій Олександрович міг перекладати з 50–60-и мов, включаючи екзотичні мови. Тетяна Миколаївна викладала в університеті і латину, і старогрецьку, і новогрецьку [...] ... зрештою довкола них з'являється кілька десятків і обдарованих, і просто добрих молодих людей, котрих цікавила якась альтернативна культура» [Скуратівський, 2010].

До згаданого гуртка, окрім самих Білецького і Чернишової, входили такі перекладачі новогрецької літератури, як І. Бетко, І. Драч, Н. Клименко, Є. Конопальський, Ю. Микитенко, О. Пономарів, В. Соколюк, В. Степаненко, В. Шкуров, А. Чердаклі. Інтенсивне культурне життя гуртківців сприяло розвитку своєрідних перекладацьких «агонів», до яких у тій чи іншій формі долучались і самі метри. Це дозволяє висловити думку про існування певної цілісної концепції щодо проблем перекладу творів з грецької мови, сформованої засновниками гуртка та успадкованої й переданої їхніми послідовниками. Наприклад, грецька дослідниця О. Селеку подає уривок з інтерв'ю А. О. Білецького під час його першого перебування в Греції, надрукованого в газеті «Неа»: «Цього року в Радянському Союзі

буде видано багато творів грецьких письменників. Наразі перекладаються як російською, так і багатьма мовами народів СРСР такі твори: вибране поета Костаса Варналіса, антологія грецьких народних пісень, оповідання Катифориса, Лудеміса, Міривіліса, Алексіу, Венезиса, Луліса, Ротаса, Папаперикліса, Циркаса, Вутіраса, Галану, Касдагліса та інших. Уже завершено переклад поезій Рицоса, які увійдуть у серію «Зарубіжні поети». Українською перекладено роман Казандзакіса «Христа розпинають знову». В наших університетах існують окремі відділення класичної філології. Крім того, діють студентські гуртки шанувальників грецької культури. Проте, якщо давньогрецьку культуру, твори античної літератури радянські люди вивчають ще зі шкільної парти, сучасних грецьких письменників вони починають відкривати для себе лише зараз...». Реагуючи на коментарі журналістів про те, що більшість зі згаданих письменників поділяють ліві політичні погляди, А. О. Білецький зазначає, що існує план, що вже починає втілюватися в життя, познайомити радянський читацький загал з усіма визначними грецькими письменниками сучасності. «Звичайно, – зазначає професор Білецький, – згаданий перелік письменників не є ані вичерпним, ані цілком задовільним. Вибір творів для перекладу не обов'язково визначається політичними уподобаннями авторів» [Білецький 2012: 758-759]. Відтак, до настанов перед вибором твору для перекладу, якими керувався гурток, можна віднести: 1) постать літератора, його участь у літературному житті країни, особисті контакти (Е. Алексіу, Я. Рицос, К. Асимакопулос, Т. Лівадитис); 2) популярність твору за межами батьківщини (доступність та актуальність тем та проблем, естетична цінність з погляду іноземця); 3) ідіотнічна специфічність (актуальність тем, естетична цінність з погляду носія етнічної свідомості); 4) функціональність тексту та його проблематики в національному середовищі мови перекладу. Аналіз перекладів самого Андрія Олександровича та його учнів дозволяють зробити висновок про такі основні постулати гуртка:

1) Перекладу має передувати глибоке вивчення культурно-історичного фону оригінального твору для максимального збереження його дискурсивного простору, особливо, стилістичних реєстрів, відтворення етнокультурної специфіки. Твердження, висловлене в передмові до перекладу Геродотової «Історії»: «В пропонованому перекладі не було прагнення усунути названі характерні риси (розмовний наратив, який Андрій Олександрович називає «колоквіальним стилем») Геродотової мови» [Геродот 1993: 12]. Існує тенденція вбачати у такому підході перекладознавчий формалізм (наприклад, А. Перепада цитує слова В. Скуратівського: «Шкода, що ви не знаєте грецької. От у такій стилістиці, як Ваша, треба було перекласти Геродота» [Глібчук, 2007]). Однак, на наш погляд, підхід А. Білецького був викликаний пошуком відповідної мовної форми, яка опиралася б неминучій модернізації тексту, була б його «герменевтичним прочитанням», надзавданням якого є введення читача в чужий йому контекст епохи. Наполегливе відтворення «колоквіальності» А. Білецьким можна пояснити намаганням конструювати втрачену в інших перекладах стильову своєрідність оригіналу, що полягала, насамперед, в симбіозі техніки художнього та наукового мовлення, коли «онтологічна неупередженість» опису та первинного аналізу певного матеріалу органічно перепліталася з художнім «оповіданням», яке ставало виключно фактом тексту. Зрозуміло, перекладацька інтерпретація А. О. Білецького може сприйма-

тися, як така, що псує художній бік «Історій», однак з погляду передачі «духу і букви» тексту це безперечно був сміливий та потрібний експеримент.

2) Ознайомлення читачів України з літературним процесом у Греції через вибірковий переклад «показових» творів кожного періоду. Супровід кожного художнього твору розширеним коментарем, що стосується місця його автора в літературному, суспільно-політичному житті країни, особливостей його ідіосинкразії, вираження світоглядних позицій в творчості автора.

3) Дотримання герменевтико-онтологічного підходу до перекладу художнього твору, яке полягає в тому, щоб «змусити» оригінал «говорити за себе» мовою перекладу, «вірності об'єкту інтерпретації (дискурсу оригіналу) як іншому, не тотожному суб'єктові інтерпретації (перекладачеві-інтерпретатору)» [Коломієць 2004: 66]. В перекладі Геродота таке завдання було вирішено за допомогою розробки системи відтворення античного колориту на фонетичному, морфологічному та синтаксичному рівнях: відтворення давньогрецької фонетики та пристосування іменників-оказіоналізмів до особливостей української морфології, наприклад, Теби, Айгіна, Ахілес, анаксириди, басілевс, теменос, медімн, промандіс тощо; наслідування розмовності геродотового наративу із збереженням різних вставних конструкцій-тлумачень або комунікативних конекторів, що обтяжують, уповільнюють оповідь, але відтворюють характерну античну «непоспішність» епічного претерита. Зі схожою герменевтичною «еллінізацією» перекладів так чи інакше ми зустрічаємось у всіх перекладах гуртківців. Принципи онтологічно-герменевтичного перекладу найбільше витримані, на наш погляд, у перекладах романів «Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса» А. Чердаклі та «Життя в могилі» й «Дерево, що танцює» О. Пономарева.

Під час підготовчої фази перекладачеві насамперед слід проаналізувати гіпотетичне місце оригіналу в лінгвокультурі мови перекладу. Це передбачає вивчення: 1) контекстуальних елементів питомої лінгвокультури, відображених в оригіналі; 2) соціокультурного середовища, в якому породжувався текст і в якому він почав своє існування; 3) естетичних домінант тексту та проектування їхнього сприйняття в цільовій лінгвокультурі (наприклад, проблема міфологізації поетичного простору Й. Сеферисом); 4) визначення корекцій перекладацького лексу для вибору еквівалентної, гетерофункціональної або гомологічної перекладацької методи. Для цього перекладач повинен: 1) безперервно знайомитися з перекладеними текстами (техніка і мова), вдосконалювати редакторські навички, порівнюючи фрагмент оригіналу з фрагментом чужомовного тексту, працювати не просто з текстом, але текстом, зануреним в епоху, і власне «занурювання» свого тексту в культурну ситуацію сучасної перекладачеві епохи; 2) брати участь (активну / пасивну) в літературних дискусіях свого часу, відображені, зокрема в працях українських та російських перекладачів С. Ільїнської, І. Ковальнової, О. Пономарева; 3) досліджувати текст філологічно (встановити обсяг та потреби коментування, визначити потрібні довідкові джерела посилань, ознайомитися з обсягом філологічної літератури і дібрати джерела для опрацювання з урахуванням проблем, що ймовірно можуть виникнути: образність та її система, засоби виразності та їхнє функціонування, особливості структури тексту (наприклад, деформація романної форми в Н. Казандзакіса), явище інтертекстуальності та її витoki (наприклад, конструю-

вання суголосся текстів Й. Сефериса та Еврипіда) тощо. Доцільність окресленого вище планування можна проілюструвати на прикладі перекладу українською мовою творів «Капітан Михаліс (свобода або смерть!)» і «Кумедні й лихі пригоди Алексиса Зорбаса» Н. Казандзакіса та «Життя в могилі» С. Міривіліса. Вибір названих романів С. Міривіліса та Н. Казандзакіса для перекладу зумовлений тим, що ці твори об'єднані кількома, суттєвими з погляду аналізу дискурсу міжкультурної комунікації, моментами: спільний дієгетичний хронотоп; схожі історико-політичні та культурні обставини написання текстів; схожі біографічні передумови написання текстів (належність до однакового літературного періоду, втім, часткова, з боку Н. Казандзакіса). Усі три романи описують спільний дієгетичний світ (острівна Греція (о. Крит, о. Лесбос), Північна Греція (Македонія, Фракія, Епір), а їхні автори за походженням є острів'янами, що, на наш погляд, могло мати вплив на процес формування їхніх особистостей, зокрема, індивідуальних мовно-концептуальних картин світу, що в свою чергу впливало на формування певних текстів цих мовців. Усі три романи описують спільний дієгетичний час (приблизно сорок років) від останнього критського повстання 1889-го року (дослідники казандзакісового історизму схильні вважати саме його реальним тлом подій роману «Капітан Михаліс», підкреслюючи, що текст є проєкцією усіх трьох критських повстань [Σταματίου 2003, с. 65–70]) до встановлення диктатури генерала Метаксаса (1934 р.). Тексти романів написано фактично в межах єдиного періоду 1914–1949 років, центр якого припадає на міжвоєнну добу (20–40-і роки), а, отже, можуть розглядатися як наслідки спільних дискурсивних практик суспільства («Жвм»: рік написання – з 1917 / 18 по 1924; рік першого видання 1924; «КйпАЗ» – рік написання: з 1941 по 1943, рік видання – 1946; «КМ»: рік написання новелістичного прототипу сюжету, оповідання «Капітан Ельяс», 1928, тексту роману – 2 пол. 40-их років, рік видання – 1950). Тут звичайно ми суперечимо усталеним в історіографії новітньої Греції поглядам: період становлення грецької територіальної цілісності, першої світової війни, міжвоєнний період, друга світова та громадянська війни. Однак романи настільки збігаються в тематичному та ідеологічному планах, що це дає підстави вважати їх такими, що мають спільну дискурсивність. Відтак одним із завдань є дослідити відображення цієї дискурсивної спільності (насамперед, у площині дискурсивно маркованих мовних одиниць) в українських перекладах.

Спільним є вибір обома мовцями наративних технік авторського письма (мемуаристична нарація, що поєднує дієгетичний хронотоп з реальними біографічними фактами, ускладнена в той чи інший спосіб). Тип авторського письма впливає на вибір / створення певного комплексу мовних засобів, що, як правило, походять з різних мовленнєво-жанрових реєстрів. Найближче за типом авторського письма стоять «КйпАЗ» Н. Казандзакіса та «ЖвМ» С. Міривіліса. Обидва тексти написані у вигляді мемуарного наративу, різниця лише у тому, що наратив у Н. Казандзакіса прямий (особа наратора і автора збігаються, але структура нарації ускладнена присутністю дієгетичного наратора – Зорбас). У С. Міривіліса – наратив опосередкований (особи наратора і автора різні, що текстово виділяється). Спільні риси щодо техніки виконання мають «КМ» Н. Казандзакіса

та «ЖвМ» С. Міривіліса. Обидва тексти є своєрідними трансформаціями менших, ядерних текстів, які належали до жанрового типу новели («КМ» – «Капітан Ельяс», Париж, 1928, «ЖвМ» – низка новел та репортажів із фронту, зроблених для місцевої мітиленської газети, а також особисті щоденникові записи періоду 1917–1918 років). Якщо між часом написання «первинного» тексту «КМ», в якому було задано тип головного героя і основні ідейно-тематичні засади, минуло приблизно двадцять років, то в «ЖвМ» цей проміжок менший (близько шести років), однак остаточний текст роману (7-е видання 1955-го року) зазнає не менш, ніж чотири суттєві «перегляди», що впливають на його ідейно-тематичну та формальну (мовну) площину, зокрема, у вигляді геометричної прогресії збільшується кількість інтертекстуальних елементів, які пов'язують твір з іншими європейськими антивоєнними творами доби, насамперед, з творчістю Е. М. Ремарка [Rosenthal-Kamarinea Bochum 1981: 104-124]. Останній пункт є надзвичайно важливим з погляду перекладознавства, оскільки вказує на наявність у дискурсі свідомо внесених системних змін, які варто так само системно відображати у перекладі та супутньому коментуванні (зноски та післятекстові коментарі).

Актуальним питанням нинішнього етапу перекладознавчих студій в Україні є дослідження перекладів літературних творів, виконаних румейським діалектом новогрецької мови, ініційованих зокрема підтримкою мовнокультурних ініціатив румейської інтелігенції півдня України з боку проф. А. Білецького. Перекладацька діяльність українських греків розвивалася в контексті їхніх змагань за збереження національної ідентичності в складних умовах культурної уніфікації, притаманної радянській дійсності, і охоплює порівняно невеликий період 60-70-их років. Цікаво відзначити, що явище перекладу можна сміливо розглядати як ознаку перспектив розвитку діалекту: можливості поповнення його лексичного складу, активізації словотвірних моделей та розширення мовленнєво-жанрової номенклатури, що стало б стимулом розширення сфери користування ним як засобом комунікації. Самий переклад знакових літературних творів був свідченням на користь румейки в дискусії, що з 30-их років точилася в середовищі українських греків стосовно того, яку мовну форму використовувати в освітній, культурній та соціальній сфері: димотику метрополії чи місцевий діалект? Відтак дослідження румейських перекладів творів Т. Шевченка та «Слова о полку Ігоревім» є органічним додатком до комплексного перекладознавчого аналізу перекладу новогрецькою україномовних текстів. Перші кроки в цьому напрямі було вже зроблено, насамперед з появою перекладених новогрецькою мовою вибраних творів класиків української літератури: Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка (за свідченнями учнів А. О. Білецького, він робив підрядні переклади деяких творів останніх авторів). Перша спроба перекладу румейською відбулася в 30-их років колективом авторів, до якого входили А. Шапурма, Г. Костоправ, А. Димітріу, В. Галла. Окремі розвідки цієї проблеми зосереджено насамперед на висвітленні можливих літературних впливів доробку українських митців (насамперед Тараса Шевченка) на поезику румейських літераторів, цілковито оминаючи лінгвостилістичний аспект проблеми (передусім через те, що порівнюються російсько- або українськомовні переклади творів румейських авторів, а не власне

оригінали). Висвітлення власне перекладів творів слов'янських літератур румейськими перекладачами ще не було досліджено.

Вивченню грецько-українських літературних взаємин та рецепції української літератури в Греції присвячено статтю Ю. Микитенка «Шляхом українського Прометея: Шевченко в Греції» [Микитенко 2008: 301-321], в якій головну увагу зосереджено на перебігах «відкриття» Т. Шевченка в новій Елладі. Дослідник висвітлює діяльність гуртка «Білецького-Чернишової» у підготовці підрядника поезії Т. Шевченка на прохання Е. Алексіу, а також аналізує лінгвостилістичні особливості перекладів Я. Рицоса.

Деякі праці українських неоелліністів присвячено розгляду явища новогрецької диглосії та ситуації внутрішнього (ендомовного) перекладу. Використання елементів катаревуси в функціональному офіційно-діловому стилі в контексті явища т. зв. «внутрішньомовного перекладу» вивчає А. А. Столярова, приділяючи окрему увагу перекладацьким засадам формування новогрецького юридичного дискурсу [Столярова 2011]. Дослідниця показує, як в умовах усталення димотики в статусі державної мови в спеціальних текстах, зокрема юридичних, вона (димотика) запозичує терміни з катаревуси і це обмежує приплив запозичень з інших мов у підмову офіційно-ділового стилю. Деякі аспекти внутрішнього перекладу творів давньогрецького письменства (на матеріалі перекладів творів Платона в перекладі П. Купіториса) вивчає Л. Глущенко [Глущенко 2010: 82-93].

Серед інших актуальних завдань новогрецько-українського художнього перекладу слід відзначити: 1) формування принципів відтворення ритміко-мелодійних структур поетичного тексту, збереження в перекладі звукового символізму оригіналу та способи його компенсації, виходячи з можливостей української фонологічної системи; 2) випрацювання засад, що лежать в основі перекладацьких стратегій відтворення художніх доміант тексту, насамперед відтворювальне конструювання концептосфери оригіналу в перекладі з урахуванням використаних засобів мови оригіналу, що вимагає проведення контрастивних досліджень лексичної та граматичної систем української та новогрецької мов (наприклад, відтворення в новогрецькому перекладі граматичних категорій виду та лексико-граматичної категорії роду дієслівної дії предикативних структур з урахуванням виконуваної ними художньо-естетичної функції); 3) визначення критеріїв та методик відтворення жанрологічної системи новогрецького тексту з урахуванням їхніх комунікативно-прагматичних функцій та генологічних моделей української мови; 4) вироблення принципів системної рецепції в перекладі ідіостильової специфіки оригіналу.

Література

1. Білецький А. О. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах / перекл., передм. та прим. А. О. Білецький. – К.: Наук. думка, 1993.
3. Глібчук У. Художній ефект зухвалості [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня (2007/39) 20 жовтня. Режим доступу: <http://dt.ua/society/hudozhniy-efekt-zuhvalosti-51598.html> ([актуальна дата]).

4. Глущенко Л.М. Гномы Платона в переводе П. Купиториса // Греция и Кипр: язык, культура, страны, народы: материалы междунар. науч.-практ. конференции эллинистов памяти М.Л. Рытовой (Москва, 7-8 апреля 2010 г.). – М.: МГИМО-Университет, 2010. – С. 82-93.

5. Грецькі прислів'я та приказки / *упоряд.* О. Пономарів, передм. В. Соколюк. – К.: Дніпро, 1985.

6. Коломієць Л.В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2004.

7. Микитенко Ю.О. Сяйво Гіппокрени: З історії й типології українсько-грецьких літературних зв'язків. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2008.

8. Міщук В.В. Художній світ Нікоса Казандзакіса (проблеми естетики і поетики): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994.

9. Нікос Казандзакіс: пристрасть до свободи: Збірник наукових праць та перекладів / *упорядн.* А.О. Савенко. – К.: Логос, 2009.

10. Новогрецька література: антологія / *упоряд.* О.Д. Пономарів, Н.Ф. Клименко, С.Є. Переплотчикова. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2008.

11. Переплотчикова С.Є. Відображення ідіостилю Нікоса Казандзакіса в українських перекладах його творів: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004.

12. Савенко А.О. Новогрецька фразеологія в українському художньому перекладі (на матеріалі українських перекладів романів Н. Казандзакіса та С. Міривіліса): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.

13. Скуратівський В. Київське літературне середовище 60-70-х рр. ХХ ст. Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2010/05/25/vskuratovski.html> ([актуальна дата]).

14. Соколюк В.Г. Мифологізм в творчестві Янниса Ріцоса: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997.

15. Столярова А.А. Комунікативно-прагматичний вимір новогрецьких законодавчих документів (на матеріалі кримінального, кримінально-процесуального кодексів Греції та інших юридичних текстів): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2008.

16. Столярова А.А. Комунікативно-прагматичні аспекти новогрецького законодавчого тексту. – К.: Логос, 2011.

17. Українська елліністика. Зб. наук. праць. / Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Савенко А.О. та ін. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.

18. Эко У. Сказать почти то же самое. Опыты о переводе / перевод. с итал. яз. А. Коваль. – СПб.: Симпозиум, 2006.

19. Rosenthal-Kamarinea Isidora. Η Αντιπολεμική λογοτεχνία μετα τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Στρατής Μυριβήλης (Οι ομοιότητες ανάμεσα στα έργα: «Η Ζωή εν Τάφω» και «Ουδέν νεώτερον από το Δυτικό Μέτωπον»)// *Folia Neohellenica*, т. III., Amsterdam, 1981. – Σ. 104-124.

20. Σεβτσένκο Ταράς. Ποιήματα. – Αθήνα, 1964.

21. Σταματίου Γ. Ιστορικοί θεματικοί πυρήνες στα ελληνοκεντρικά μυθιστορήματα του Καζαντζάκη// Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Πρακτικά συμποσίου που διοργανώθηκε από τη Διεθνή Εταιρία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη. – Αθήνα, 2003. – Σ. 65-70.

Προοπτικές των νεοελληνικών γλωσσοϋφολογικών και μεταφραστικών σπουδών στην Ουκρανία

Η γλωσσολογική μελέτη των υφολογικών ιδιαιοροτήτων στα έργα των σπουδαιοτέρων Ελλήνων συγγραφέων έχει συσχετισθεί με τη διαδικασία του εμπλουτισμού της ουκρανικής λογοτεχνίας με τα λογοτεχνικά έργα της Ελλάδος. Η διερεύνηση των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων στην Ουκρανία στα πλαίσια της γλωσσοϋφολογικής προσέγγισης έχει τις δικές της παραδόσεις. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα το ενδιαφέρον των μελετητών επικεντρώθηκε στην ανάλυση της καλλιτεχνικής εκφραστικότητας και της ποιητικής των λογοτεχνικών έργων. Αυτή την προσέγγιση την ευνοούσαν οι συνθήκες και προϋποθέσεις της ενσωμάτωσης των μεταφρασμένων έργων στα πολιτιστικά και κοινωνικά συμφραζόμενα εκείνης της εποχής: ήταν αναγκαίο να εξεταστεί πρώτα και να συνειδοποιηθεί η εξέλιξη της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας (συχνά βάσει των ιδεολογικών προτιμήσεων), και μετά να παρουσιαστούν τα επιτεύγματα των πιο λαμπρών αλλά και επίκαιρων εκπροσώπων της στον Ουκρανό αναγνώστη. Για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού κατέβαλαν πολλές προσπάθειες ο Α. Μπιλέτσκι, η Τ. Τσερνυσοβα και οι μαθητές τους γράφοντας για πολλούς Έλληνες συγγραφείς, αγγίζοντας με την ευκαιρία το ατομικό τους ύφος και παρουσιάζοντας τις ιδιοιοότητες της καλλιτεχνικής γραφής τους. Η πιο λεπτομερής μελέτη γλωσσοϋφολογικών ιδιοιοτήτων των μερικών Ελλήνων ποιητών (Γιάννης Ρίτσος) και πεζογράφων (Νίκος Καζαντζάκης) εκπονήθηκε από τους αποφοίτους του Εθνικού Πανεπιστημίου «Ταρας Σεβτσένκο» του Κιέβου Βίκτορ Σοκολύκ και Βίκτορ Μιστσούκ στις διδακτορικές τους διατριβές: «Τα μυθολογικά στοιχεία στο έργο του Γιάννη Ρίτσου» [Соколюк 1997] και «Ο καλλιτεχνικός κόσμος του Νίκου Καζαντζάκη (προβλήματα αισθητικής και ποιητικής)» [Мишук 1994].

Ολοένα και αυξανόμενος αριθμός των έργων της ελληνικής λογοτεχνίας που έχουν μεταφραστεί στα ουκρανικά επιτρέπει την περαιτέρω ανάπτυξη της γλωσσολογίας του ελληνικού κειμένου, της μεταφρασεολογίας και της συγκριτικής υφολογίας. Ειδικότερα, μία από τις πρώτες μελέτες ήταν το άρθρο της καθηγήτρας Ε. Καρπιλόβσκα «Ουκρανικά και Ελληνικά τραγούδια» που αφιερωθηκε στη συγκριτική μελέτη των Κλέφτικων τραγουδιών στην Ελλάδα και των Κοζάκικων τραγουδιών στην Ουκρανία τον XVI -XVIII αι., όταν οι δύο χώρες πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών [Українська елліністика 2010: 422-432]. Αυτά τα τραγούδια παρουσιάζουν την εκπληκτική

ομοιότητα στην καλλιτεχνική κάλυψη ενός θέματος που ήταν κοινό για τους δύο λαούς, την ομοιότητα στις κοσμοθεωρίες τους, την ομοιότητα της ρυθμικής οργάνωσης των ελληνικών και ουκρανικών λαϊκών τραγουδιών. Το άρθρο αποκαλύπτει τα κοινά μοτίβα των τραγουδιών: το προφητικό όνειρο, τον θάνατο, τον γάμο καθώς και τα σύμβολα: τα πουλιά ως μεσάζοντες μεταξύ του υπερφυσικού και του ανθρώπινου κόσμου κτλ.

Οι σημερινές υφολογικές μελέτες διευρύνουν αναγκαστικά τα εξεταζόμενα πεδία και το βλέμμα των ειδικών στρέφεται στις κειμενικές ποικιλίες που ξεπροβάλλουν τελευταία στην επικοινωνιακή λειτουργία της κοινωνίας. Τα γλωσσικά και υφολογικά χαρακτηριστικά των ελληνικών διαφημιστικών κειμένων περιγράφονται από την Σ. Περεπλιότσικοβα στα μεθοδολογικά πλαίσια της ανάλυσης του συνεχούς λόγου [Українська елліністика 2010: 432-436]. Ολοένα και πιο συχνά αντικείμενο μελέτης γίνεται η χρήση της γλώσσας υπό ιδιαίτερες συνθήκες επικοινωνίας (π.χ. η λειτουργία των λεγόμενων «ειδικών γλωσσών», όπως τα νομικά ελληνικά). Οι ιδιαιτερότητες της χρήσης των νομικών όρων στα κείμενα της ελληνικής ποινικής νομοθεσίας, η επιρροή της καθαρεύουσας στα σύγχρονα ελληνικά νομικά έγγραφα αναλύονται από την Α. Στολαρόβα από την άποψη της επικοινωνιακής γλωσσολογίας και πραγματολογίας [Столярова 2008]. Επίσης, στα πλαίσια της κειμενογλωσσολογίας δουλεύει η Λ. Γλούστσενκο η οποία εξετάζει τέτοια χαρακτηριστικά σύνθεσης του σύγχρονου ελληνικού μυθιστορήματος, όπως η χρήση των παρομοιώσεων ως δημιουργικού στοιχείου στο μυθιστόρημα του Ν. Καζαντζάκη «Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται». Η ερευνήτρια δείχνει ότι με τη χρήση των παρομοιώσεων ο συγγραφέας πλάθει την δομή των μυθιστορηματικών χαρακτήρων του έργου. Οι σύγκρισεις βοηθάνε στον Καζαντζάκη να πλησιάσει τον αναγνώστη, επικαλούμενος την εμπειρία και τις γνώσεις του, οι οποίες μπορούν να συμπίπτουν ή όχι με αυτές του συγγραφέα, γεγονός που θα χρησιμεύσει ως βάση για την εμπλοκή και διέγερση της προσοχής του αναγνώστη [Нікоз Казандзакіс: пристрасть до свободи 2009: 38-42].

Είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε ότι μέχρι πρόσφατα οι μελέτες των νεοελληνικών λογοτεχνικών κειμένων στην Ουκρανία ποδηγετήθηκαν από τα πρακτικά προβλήματα του μεταφραστικού εγχειρήματος στα πλαίσια της ουκρανο-ελληνικής διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα πρωτεία σε αυτόν τον τομέα παίρνουν ο Α. Μπιλέτσκι και η Τ. Τσερνυσόβα. Αυτοί οι επιστήμονες στην ουσία έβαλαν τα θεμέλια των ουκρανο-ελληνικών λογοτεχνικών σχέσεων, τη σύναψη τους, τη μετάδοση της Ουκρανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα και της Νεοελληνικής λογοτεχνίας στην Ουκρανία. Χάρη στις προσπάθειές τους δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα η ποιητική συλλογή «Κομπζάρ» του εθνικού ποιητή της Ουκρανίας Τ. Σεβτσένκο [Σεβτσένκο 1964], η λογοτεχνική μετάφραση του οποίου έγινε από τα πρόχειρα των Ουκρανών νεοελληνιστών με την επιμέλεια του Α. Μπιλέτσκι. Ετοιμάστηκαν επίσης τα πρόχειρα μετάφρασης ορισμένων έργων του Ιβάν Φρανκό και της Λέσια Ουκραίνκα με την παρουσίαση της βιογραφίας και του έργου τους. Σήμερα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο Ουκρανός αναγνώστης έχει μια ιδέα για την ανάπτυξη της ελληνικής λογοτεχνίας, κυρίως χάρη στις οργανωτικές και μεταφραστικές προσπάθειες του Α. Μπιλέτσκι και της Τ. Τσερνυσόβα.

Οι πεζογράφοι της Ελλάδας και της Κύπρου παρουσιάζονται στις ουκρανικές μεταφράσεις τόσο στις ξεχωριστές εκδόσεις όσο και στις συλλογές συγκεκριμένων

κειμενικών ειδών. Στα μεγάλα μεταφρασμένα έργα της πεζογραφίας ανήκουν κυρίως τα μυθιστορήματα του Ν. Καζαντζάκη «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», «Ο καπετάν Μιχάλης (ελευθερία ή θάνατος)», «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», «Στα παλάτια της Κνωσού» και «Μέγας Αλέξανδρος». Η ιδιαιτερότητα των ορισμένων εκδόσεων συνίσταται στο ότι το μεταφραστικό εγχείρημα γινόταν από έναν μεταφραστή και έναν φυσικό ομιλητή, για παράδειγμα, η μετάφραση του μυθιστορήματος του Ν. Καζαντζάκη «Ο καπετάν Μιχάλης (ελευθερία ή θάνατος)» έγινε από τον Ι. Γρετσανίβσκι σε συνεργασία με τον Γιάννη και την Βικτόρια Μότσιους.

Οι πρώτες ουκρανικές μεταφράσεις των Ελλήνων συγγραφέων εμφανίστηκαν στο περιοδικό «Βσέσβιτ» (Το Σύμπαν) τη δεκαετία του '60 του εικοστού αιώνα, και αργότερα ως ξεχωριστή έκδοση, που δημοσιεύθηκε από τους εκδοτικούς οίκους «Βεσέλκα» (Ουράνιο Τόξο) και «Ντιπρό» (Δνείπερος). Μια σύντομη βιβλιογραφική περιγραφή των έργων που είχαν μεταφραστεί από τα Νέα Ελληνικά παρουσιάζεται στο βιβλίο «Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία. Ανθολογία» [Новогрецька література: антологія 2008: 337]. Είναι το πρώτο συλλογικό έργο στην Ουκρανία, που εισάγει τον αναγνώστη στη μεταφρασμένη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία ως ένα πεδίο υπό εξέλιξη: από τις αρχές της του XIV αιώνα, όταν συνεγράφη το Μεταβυζαντινό έργο «Διήγησις παιδιόφραστος των τετραπόδων ζώων» ως τη σύγχρονη εποχή. Στη συλλογή παρουσιάζονται οι βασικές κατευθύνσεις της ανθοφορίας της ελληνικής λογοτεχνίας, καθώς και προσφέρονται οι μεταφράσεις της ποίησης και πεζογραφίας από τους Ουκρανούς μεταφραστές διάφορων γενιών. Τη συλλογή ανοίγουν τα έργα των μελών της Επτανησιακής σχολής, μεταξύ των οποίων του εθνικού ποιητή της Ελλάδας Διονυσίου Σολωμού και του Ανδρέα Κάλβου. Η παλαιά Αθηναϊκή σχολή, επίσης γνωστή και ως ρομαντική, εκπροσωπείται από τα έργα του Αλεξάνδρου Ραγκαβή, ενώ η Νέα Σχολή των Αθηνών εκπροσωπείται από τις μεταφράσεις του Γιάννη Ψυχάρη, του Κωστή Παλαμά και του Λορέντζου Μαβίλη. Η ανθολογία φέρνει τον Ουκρανό αναγνώστη σε επαφή και με τα έργα των αντιπροσώπων του ψυχολογικού νατουραλισμού – του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Γεώργιου Βιζυηνού, των συμβολιστών μεταξύ των οποίων οι μεταφράσεις των ποιημάτων του «πρωτεϊακού» Κωνσταντίνου Καβάφη, του Αγγέλου Σικελιανού και του Κώστα Καρυωτάκη, των ρεαλιστών – του Κώστα Βαρνάλη, του Νίκου Καζαντζάκη, και των συγγραφέων, οι οποίοι ομαδοποιούνται υπό τον τίτλο «Η γενιά του 1930», που περιλαμβάνει δύο νομπελίστες – τον Γιώργο Σεφέρη και τον Οδυσσέα Ελύτη, τον τιμηθέντα με το Διεθνές Βραβείο Λογοτεχνίας Λένιν τον Γιάννη Ρίτσο, τον Στράτη Μυριβήλη, τον Ηλία Βενέζη, τον Μιχάλη Καραγάτση, την Γαλάτεια Καζαντζάκη. Η λογοτεχνία του ελληνικού μοντερνισμού συνεχίζεται με τα έργα των Ελλήνων υπερρεαλιστών – του Ανδρέα Εμπειρίκου, του Νίκου Εγκονοπούλου καθώς και των εκπροσώπων της μεταπολεμικής γενιάς – του Νίκου Παραπερικλή, του Κώστα Κοτζιά, του Αντώνη Σαμαράκη, της Έλλης Αλέξiou, της Δίδως Σωτηρίου, του Βασίλη Βασιλικού, του Σπύρου Πλασκοβίτη, του Κώστα Ταχτσή, του Κώστα Βαλέτα, του Τάσου Λειβαδίτη, και των νεότερων δημιουργών όπως η Άλκη Ζέη, ο Κώστας Ασημακόπουλος, ο Στράτης Δημητρίου.

Οι μεταφράσεις γίνονται από τους διαπρεπείς μάστορες του λόγου όπως ο Ανδρί Μπιλέτσκι, ο Γριγόρι Κότσυρ, ο Δμιτρό Παλαμαρτσύκ, ο Ολεξάνδρ Πονομαρίβ, ο Βασίλ Στεπανένκο, ο Ανατόλι Τσερδακλί, η Τετιάνα Τσερνυσόβα, η Ιρίνα Μπετκό, ο Ευ-

γόν Κονοπάτσκι, ο Βίκτορ Σοκολύκ, ο Βολοδίμιρ Σκυρόβ και από τους εκπροσώπους της νεώτερης γενιάς Ελληνιστών – την Ολέσια Μοισιένκο, τη Σβιτλάνα Περεπλιότσικοβα, την Ταγίσια Πουσκάρ, τον Ανδρί Σαβένκο.

Πρέπει να σημειωθεί το ενδιαφέρον των νεοελληνιστών μεταφραστών για τις λαογραφικές προεκτάσεις του καλλιτεχνικού λόγου. Στα πλαίσια των μελετών των μικρών λαογραφικών ειδών ο Ολεξάνδρ Πονομαρίβ δημιούργησε μια μεταφραστική συλλογή «Ελληνικές παροιμίες», που δημοσιεύθηκε από τον εκδοτικό οίκο «Ντνιπρό» ως ένα βιβλίο της σειράς «Λαϊκή σοφία» με πρόλογο του Βίκτορ Σοκολύκ [Грецькі прислів'я та приказки 1985]. Επί του παρόντος, το κύριο ενδιαφέρον εστιάζεται στην λαογραφική κληρονομιά των Ελλήνων της Ουκρανίας: στις συλλογές κειμένων των ρουμείκης προφορικής παράδοσης, στην ανάλυση και σύγκριση τους και τη σύγκριση τους με το ανατολικό σλαβικό και δημοτικό λαογραφικό υλικό.

Στον τομέα της μετάφρασης από την νεοελληνική γλώσσα σταδιακά αναπτύχθηκε η κριτική της ελληνο-ουκρανικής μετάφρασης. Τα επίκαιρα ζητήματα της απόδοσης των γλωσσικών εκφραστικών μέσων και κειμενικών δομικών στοιχείων ερευνούσαν στις διατριβές τους η Σ. Περεπλιότσικοβα («Αναπαράσταση της ιδιολέκτου (idiostyle) του Ν. Καζαντζάκη στις ουκρανικές μεταφράσεις των έργων του» [Переписьотчикова 2004]) και ο Α. Σαβένκο («Σύγχρονη Ελληνική φρασεολογία και η απόδοση της στις ουκρανικές μεταφράσεις των μυθιστορημάτων του Ν. Καζαντζάκη και Σ. Μυριβήλη» [Савенко 2006]). Μερικά άρθρα προς αυτή την κατεύθυνση περιέχονται στο έκτο κεφάλαιο της συλλογικής μονογραφίας «Ελληνικές σπουδές στην Ουκρανία», στα οποία ειδικότερα, επισημαίνονται οι δυσκολίες της απόδοσης στα ουκρανικά των επικών διακειμενικών δομικών στοιχείων η λειτουργία των οποίων στο κείμενο στηρίζεται στη χρήση των ιδιωματικών φράσεων και οι ιδιαιτερότητες της αναπαράστασης του γλωσσικού συμβολισμού του Ν. Καζαντζάκη. Σ'ένα άλλο άρθρο του καθηγητή Ο. Πονομαρίβ αναλύονται οι επιτυχίες και τις αποτυχίες της μετάφρασης του Ταράς Σεβτσένκο στη νεοελληνική γλώσσα βάσει της συλλογής «Ταράς Σεβτσένκο. Ποιήματα» [Σεβτσένκο 1964].

Η μελέτη των διαφόρων πτυχών της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, στην οποία ανήκει η μετάφραση, είναι αδύνατη χωρίς την ανάλυση του περιβάλλοντος στο οποίο πλάθεται η δημιουργική προσωπικότητα του μεταφραστή. Δυστυχώς οι ειδικοί στο χώρο της μεταφρασεολογίας πολλές φορές δε δίνουν σ'αυτό την πρέπουσα προσοχή, πιστεύοντας ότι η προμεταφραστική φάση είναι ένα παροδικό και υποκειμενικό φαινόμενο, που εξαρτάται από την ψυχολογική φυσιογνωμία του κάθε μεταφραστή, εξ ου και οι δυσκολίες να το προσεγγίσει ο ερευνητής και εξετάσει εφαρμόζοντας τις επιστημονικές μεθόδους, εκτός από κάποιες περιπτώσεις της ευτυχούς σύμπτωσης που έχουν σχέση με την αυτοαντανάκλαση του μεταφραστή, την εξέταση από τον ίδιο των λύσεων στις οποίες προσφεύγει για την επίτευξη του απώτερου μεταφραστικού στόχου. Η αξία της προμεταφραστικής φάσης εξαρτάται από τον τύπο του κειμένου και τον τρόπο της πρόσληψής του.

Προκειμένου για τη λογοτεχνική μετάφραση η αξία του ανωτέρω ισχυρισμού αυξάνεται ακόμη περισσότερο. Ένα παράδειγμα παρόμοιας αυτοαντανάκλασης είναι η ερμηνεία της μετάφρασης και του ζητήματος της μεταφρασιμότητας, που ανήκει στον μεγαλύτερο συγγραφέα της εποχής μας Ουμπέρτο Έκο. Ένα μεγάλο μέρος του έργου του βασίζεται στην αναλυτική έκθεση της πρακτικής εμπειρίας του συγγραφέα

ως μεταφραστή ή (το πιο σημαντικό) ως συγγραφέα – σύμβουλο / εμπειρογνώμονα ο οποίος εξετάζει με τον μεταφραστή τις δυνατότητες της μετάφρασης του δικού του έργου [Эко 2006]. Στο πλαίσιο της ανάλυσης της ουκρανικής λογοτεχνικής μετάφρασης των ελληνικών έργων, είναι σκόπιμο να εξετάσουμε περισσότερο την προσέγγιση της αυτοαντανάκλασης που βασίζεται στις μεταφράσεις που πραγματοποιήθηκαν από τους συγγραφείς που ανήκουν στην ομάδα των «Μπιλέτσκι – Τσερνυσόβα». Προτιμούμε τον όρο «ομάδα» (ή κύκλος) και όχι «σχολή», διότι οι μεταφραστικές δραστηριότητες που σχετίζονται με το χώρο της ελληνικής λογοτεχνίας, δεν ήταν αδιάκοπες από χρονική άποψη, πράγμα που θα σήμαινε συνέχιση των δημιουργικών προσεγγίσεων και μεταφραστικής νοοτροπίας. Σε γενικές γραμμές προκειμένου για την ελληνική μετάφραση στην Ουκρανία του εικοστού αιώνα, είναι λογικό να διακρίνουμε δύο περιβάλλοντα στα οποία σχηματίστηκαν οι ομάδες, που ενδιαφέρονταν για τη μετάφραση του ελληνικού Λόγου διαφόρων εποχών και συσπειρώθηκαν βάσει ορισμένων αρχών και πεποιθήσεων: του Κιέβου-Χαρκόβου και του Λβιβ.

Να πώς περιγράφεται το εν λόγω περιβάλλον του Κιέβου ένας από τους άμεσους συμμετέχοντες ο Βαδίμ Σκουρατίβσκι «... Αυτοί (πρόκειται για τον Α. Μπιλέτσκι και της Τ. Τσερνυσόβα) ήταν άνθρωποι της απίστευτης μόρφωσης. Το θέμα είναι ότι από τη μία πλευρά η ζωή τότε ήταν δύσκολη, και από την άλλη πλευρά, βελτίωναν συνεχώς τις γνώσεις τους και ήξεραν απίστευτα πολλά στον κλάδο τους. Ο κος Μπιλέτσκι μπορούσε να μεταφράζει από 50-60 γλώσσες, συμπεριλαμβανομένων και των εξωτικών γλωσσών. Η κα Τσερνυσόβα δίδαξε στο πανεπιστήμιο τα Λατινικά, τα Αρχαία Ελληνικά καθώς και τα Νέα Ελληνικά [...] ... τελικά συσπειρώνονται γύρω τους δεκάδες δεκάδες ταλαντούχοι και πολύ νέοι άνθρωποι που ενδιαφέρονται για κάποιο είδος εναλλακτικής κουλτούρας.»[Скyратівський 2010].

Στον εν λόγω κύκλο εκτός από τον Α. Μπιλέτσκι και την Τ. Τσερνυσόβα ανήκαν οι στο εξής διακεκριμένες προσωπικότητες της ουκρανικής μετάφρασης όπως οι Ι. Μπετκό, Ι. Δρατσ, Ν. Κλιμένκο, Ε. Κονοπάτσκι, Ι. Μικιτένκο, Ο. Πονομαρίβ, Β. Σοκολύκ, Β. Στεπανένκο, Β. Σκυρόβ, Α. Τσερδακλί. Η εντατική πολιτιστική ζωή των μελών του κύκλου συνέβαλε στην ανάπτυξη ιδιόμορφων μεταφραστικών «αγώνων», στους οποίους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμμετείχαν και οι ίδιοι οι Κορυφαίοι. Αυτό μας επιτρέπει να εκφέρουμε την γνώμη για την ύπαρξη μιας σφαιρικής αντίληψης για τα προβλήματα της μετάφρασης των ελληνόφωνων έργων, που σχηματίστηκε από τους ιδρυτές του κύκλου και κληροδοτήθηκε και μεταδόθηκε στους οπαδούς τους. Για παράδειγμα, η Ελληνίδα ερευνήτρια Ο. Σελέκου υποβάλλει ένα απόσπασμα από τη συνέντευξη που έδωσε ο Α. Μπιλέτσκι κατά την πρώτη παραμονή του στην Ελλάδα, η οποία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Τα Νέα»: «Εφέτος θα βγουν πολλά έργα των Ελλήνων συγγραφέων. Μεταφράζονται στα ρωσικά αλλά και σε πολλές γλώσσες των λαών της ΕΣΣΔ τα ακόλουθα: εκλογή από το έργο του ποιητή Κώστα Βάρναλη, ανθολογία δημοτικών τραγουδιών του ελληνικού λαού, διηγήματα των Κατηφόρη, Λουντέμη, Μυριβήλη, Αλεξίου, Βενέζη, Λούλη, Ρώτα, Παπαπερική, Τσίρκα, Βουτυρά, Γαλανού, Κάσδαγλη και άλλων. Επίσης έχει τελειώσει η μετάφραση ποιημάτων του Ρίτσου, που θα εκδοθούν στη σειρά «Ξένοι ποιητές». Στα ουκρανικά έχει μεταφραστεί ο Καζαντζάκης, «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται».[...] Στα πανεπιστήμιά μας υπάρχουν ειδικά τμήματα κλασικής φιλολογίας. Επίσης, υπάρχουν φοιτητικοί όμιλοι

«Θαυμασταί του ελληνικού πολιτισμού».[...] Και ενώ τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τους αρχαίους συγγραφείς οι σοβιετικοί τον διδάσκονται από τα μαθητικά θρανία, τους σύγχρονους συγγραφείς τώρα τους ανακαλύπτουμε. Σε αυτό πρέπει να βοηθήσουν και οι ίδιοι. Άλλωστε, η προσπάθεια που καταβάλλεται για την χαλάρωση της διεθνούς εντάσεως εκδηλώνεται και μέσα από τις ανταλλαγές πνευματικών ανθρώπων».

Σε σχόλια δημοσιογράφων ότι οι προαναφερθέντες, στην πλειοψηφία τους συγγραφείς είναι αριστεροί, ο Μπιλέτσκι απαντά ότι γίνεται προσπάθεια και ότι υπάρχει πρόγραμμα να γνωρισθεί το αναγνωστικό κοινό της χώρας με όλους τους μεγάλους σύγχρονους Έλληνες συγγραφείς. «Φυσικά» παραδέχεται ο καθηγητής Μπελέτσκι, «η επιλογή αυτή [των συγγραφέων] δεν είναι ούτε πλήρης ούτε απολύτως ικανοποιητική. Η επιλογή ξένων έργων για μετάφραση δεν γίνεται αναγκαστικά με πολιτικά κριτήρια». [Білецький 2012: 758-759]. Ως εκ τούτου, ο κύκλος καθοδηγείτο από τους ακόλουθους κανόνες πριν από την επιλογή του έργου για την μετάφραση: 1) η προσωπικότητα του συγγραφέα, τη συμμετοχή του στη λογοτεχνική ζωή της χώρας, προσωπικές επαφές (Ε. Αλεξίου, Γ. Ρίτσος, Κ. Ασημακόπουλος, Τ. Λειβαδίτης) 2) η δημοφιλία του έργου εκτός της χώρας (η προσιτότητα και η επικαιρότητα των θεμάτων και ζητημάτων από την άποψη της αισθητικής αξίας αλλοδαπού) 3) η αυτοεθνική ειδικότητα (ενδιαφέρον για τα θέματα, αισθητική αξία από την άποψη του φορέα της εθνικής ευαισθητοποίησης) 4) η λειτουργικότητα του κειμένου και των προβλημάτων που πραγματεύεται του σε ένα εθνικό περιβάλλον της γλώσσας-στόχου. Η ανάλυση των μεταφράσεων του Ανδρί Μπιλέτσκι και των μαθητών του επιτρέπει να διατυπωθούν οι εξής βασικές αρχές του κύκλου τους:

1) της μετάφρασης πρέπει να προηγείται η βαθιά μελέτη του πολιτιστικού και ιστορικού υποβάθρου του πρωτότυπου κειμένου για να διατηρηθούν όσο γίνεται καλύτερα τα όρια του συνεχούς λόγου (discourse), που κατασκευάζονται με την επαφή με το αναγνωστικό κοινό, ιδιαίτερα τα υφολογικά μητρώα, και για να αναπαραχθούν οι εθνοπολιτιστικές ιδιαιτερότητες. Να τι αναφέρεται στον πρόλογο της μετάφρασης της «Ιστορίας» του Ηροδότου: «Η προτεινόμενη μετάφραση δεν στόχευσε να αφαιρέσει τις χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες της γλώσσας του Ηροδότου (conversational narrative που Ανδρί Μπιλέτσκι ονομάζει «colloquial style»)» [Геродот 1993: 12]. Μερικοί τείνουν να εκλαμβάνουν αυτή την προσέγγιση ως μεταφραστικό φορμαλισμό (π.χ., ο Α. Περεπάδια αναφέρει τον Β. Σκουρατίβσκι που είπε «Κρίμα που δεν ξέρετε τα Ελληνικά. Ο Ηροδότος θα έπρεπε να μεταφραστεί στο δικό σας ύφος (πρόκειται για τη μετάφραση από τον εν λόγω μεταφραστή του έργου του François Rabelais)» [Глібчук 2007]). Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, η προσέγγιση του Μπιλέτσκι εξηγείται από την προσπάθειά του να βρει την κατάλληλη γλωσσική μορφή που θα μπορούσε να αντισταθεί στον αναπόφευκτο εκσυγχρονισμό του κειμένου, θα ήταν μια «ερμηνευτική ανάγνωση» του, και το πιο σημαντικό μέλημα της ανάγνωσης αυτής είναι η εισαγωγή του αναγνώστη στα ξένα συμφραζόμενα μιας άλλης εποχής. Η επίμονη αναπαραγωγή του «colloquial style» από τον Μπιλέτσκι μπορεί να εξηγηθεί από τις προσπάθειες να κατασκευάζει την χαμένη σε άλλες μεταφράσεις υφολογική αυθεντικότητα του πρωτότυπου, που αποτελεί κατά κύριο λόγο τη συμβίωση της τεχνικής του λογοτεχνικού και του επιστημονικού λόγου όπου η «οντολογική αμεροληψία» της περιγραφής και της αρχικής ανάλυσης του ορισμένου υλικού συμπλέχτηκε απρόσκοπτα με το λογοτεχνικό

«διήγημα», το οποίο έγινε αποκλειστικά το γεγονός του κειμένου. Φυσικά, η μεταφραστική ερμηνεία του Biletsky μπορεί να εκληφθεί ως κάτι που χαλάει την λογοτεχνική άποψη της «Ιστορίας», αλλά από την άποψη της μετάδοσης «του γράμματος και του πνεύματος» του κειμένου αυτό ήταν σίγουρα ένα θαρραλέο και απαραίτητο πείραμα.

2) Η εξοικείωση των ουκρανών αναγνωστών με την λογοτεχνική πορεία στην Ελλάδα μέσω της επιλεκτικής μετάφρασης των «επιδεικτικών» έργων της κάθε περιόδου. Η συνοδεία του κάθε λογοτεχνικού έργου από επεκτεταμένα σχόλια για την θέση του συγγραφέα στην λογοτεχνική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας, με τις ιδιαιτεροτητές της ιδιόλεκτου του, με την έκφραση των θέσεων της κοσμοθεωρίας στην τέχνη του συγγραφέα .

3) Η τήρηση της οντολογικής – ερμηνευτικής προσέγγισης στην μετάφραση του λογοτεχνικού έργου που συνίσταται στο να «κάνει» ο μεταφραστής να «μιλήσει» το πρωτότυπο στη γλώσσα-στόχο, «στην πιστότητα προς το αντικείμενο της ερμηνείας (του λόγου του πρωτότυπου) που δεν είναι ταυτόσημο με το υποκείμενο της ερμηνείας (του μεταφραστή-ερμηνευτή)» [Κολομίετς 2004: 66] . Στη μετάφραση του Ηροδότου αυτό το πρόβλημα λύθηκε με την ανάπτυξη ενός συστήματος αναπαραγωγής του χρώματος της κλασικής αρχαιότητας στο φωνητικό, μορφολογικό και συντακτικό επίπεδο: η αναπαραγωγή της αρχαίας ελληνικής φωνητικής και η προσαρμογή των ονομάτων της περιπτωσιοκρατίας (nonce word) στις ιδιαιτερότητες της ουκρανικής μορφολογίας, π.χ. *Τέβι, Αϊγίνα, Αχιλές, ανακσιριυιδι, βασίλεβς, μεμένος, μεδίμη, προμανδίσ* κλπ., η απομίμηση του ομιλητικού χαρακτήρου της αφήγησης (narrative) του Ηροδότου με την διατήρηση διαφορετικών παρενθετικών δομών-ερμηνείων ή των επικοινωνιακών συνδέσμων, που επιβαρύνουν και επιβραδύνουν την αφήγηση, αλλά αναπαράγουν το χαρακτηριστικό αρχαίο «αβίαστο» του επικού praeteritum. Παρόμοιο ερμηνευτικό «εξέλληνισμο» των μεταφράσεων ούτως ή άλλως συναντάμε σε όλες τις μεταφράσεις των συμμετεχόντων του κύκλου των «Μπιλέτσκι – Τσερνισόβα». Κατά τη γνώμη μας, οι αρχές της οντολογικής-ερμηνευτικής μετάφρασης είναι ιδιαίτερα φανερές στη μετάφραση του μυθιστορήματος «Βίος και πολιτεία του Αλέξι Ζορμπά» από τον Α. Τσερδακλί καθώς και των έργων «Η ζωή εν τάφω» και «Το δέντρο που χορεύει» από τον Ο. Πονομαρίβ.

Κατά την προπαρασκευαστική φάση ο μεταφραστής πρέπει πρώτ' απ' όλα να αναλύσει την ενδεχόμενη θέση του πρωτότυπου στον γλωσσικό-πολιτιστικό χώρο της γλώσσας-στόχου. Αυτό προβλέπει τη μελέτη: 1) των ειδικών στοιχείων από τα συμφραζόμενα της γλώσσας και του πολιτισμού, τα οποία εμφανίζονται στο πρωτότυπο, 2) του κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, στο οποίο γεννήθηκε το κείμενο και άρχισε να λειτουργεί, και 3) των κυριαρχόντων αισθητικών στοιχείων του κειμένου και του σχεδιασμού της αντίληψής τους στον πολιτισμό της γλώσσας-στόχου (π.χ. το ποιητικό πρόβλημα της μυθοποίησης από το Σεφέρη του ποιητικού χώρου μέσω της γλωσσικής χρήσης), 4) των προσαρμογών που εμφανίζονται στη μεταφραστική ιδιόλεκτο για την επιλογή των ισοδύναμων λειτουργικών, ετερολειτουργικών ή ομόλογων μεθόδων της μετάφρασης. Για να επιλύσει αυτά τα προβλήματα, ο μεταφραστής οφείλει : 1) να διαβάξει συνέχεια μεταφρασμένα κείμενα (δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στην τεχνική και η γλώσσα τους), να βελτιώνει τις δεξιότητες της διορθωτικής επεξεργασίας, συγκρίνοντας αποσπάσματα εν προόδω μεταφράσματος με το τμήμα του ξένου κειμένου, να δουλεύει όχι απλώς με κείμενα αλλά με κείμενα βυθισμένα στην εποχή, καταδύοντας ταυτόχρονα και το δικό του κείμενο στην πολιτιστική κατάσταση της

σύγχρονης του εποχής, 2) να συμμετέχει ενεργά ή παθητικά στις λογοτεχνικές συζητήσεις της εποχής (ορισμένες από αυτές αντικατοπτρίζονται στα έργα των Ουκρανών και των Ρώσων μεταφραστών Σ. Ιλίνσκαια, Ι. Κοβαλιόβα, Ο. Πονομαρίβ), και 3) να διερευνά το κείμενο φιλολογικά (να προσδιορίσει το πεδίο εφαρμογής και την ανάγκη των σχόλιων, να καθορίσει τις βοηθητικές πηγές αναφοράς, να μελετήσει τις σχετικές φιλολογικές πηγές και να διαλέξει τις πηγές προς επεξεργασία λαμβάνοντας υπ' όψη τα προβλήματα που πιθανώς να εμφανιστούν: τα εικαστικά στοιχεία (imagery) και το σύστημά τους, τα μέσα εκφραστικότητας (π.χ. τα καλολογικά στοιχεία) και η λειτουργία τους, τα χαρακτηριστικά της δομής του κειμένου (π.χ. η παραμόρφωση της μορφής του μυθιστορήματος στα έργα του Ν. Καζαντζάκη), το φαινόμενο της διακειμενικότητας και η προέλευσή του (π.χ. η κατασκευή της διαπλοκής των κειμένων του Σεφέρη και του Ευριπίδη) κ.τ.λ. Η σκοπιμότητα του παραπάνω προγραμματισμού μπορεί να απεικονιστεί βάσει της μετάφρασης στην ουκρανική γλώσσα των έργων «Ο καπετάν Μιχάλης (ελευθερία ή θάνατος)» και «Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» του Ν. Καζαντζάκη και «Η ζωή εν τάφω» του Σ. Μυριβήλη. Η επιλογή αυτών των μυθιστορημάτων του Σ. Μυριβήλη και Ν. Καζαντζάκη προς μετάφραση οφείλεται στο γεγονός ότι τα έργα αυτά έχουν πολλά κοινά στοιχεία που είναι σημαντικά από άποψη της ανάλυσης του λόγου κατά τη διαπολιτισμική επικοινωνία: το κοινό διηγηματικό χωροχρόνο, παρόμοιες ιστορικό-πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες της γραφής, όπως παρόμοιες βιογραφικές προϋποθέσεις για τη γραφή (το ότι ανήκουν οι εν λόγω συγγραφείς στην ίδια λογοτεχνική περίοδο και ρεύμα, με την ελαφριά εξαίρεση του Ν. Καζαντζάκη). Τα τρία μυθιστορήματα περιγράφουν κοινό αφηγηματικό κόσμο (νησιωτική Ελλάδα (Κρήτη, Λέσβος), Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος), και οι συγγραφείς τους έχουν νησιωτική καταγωγή, πράγμα, που κατά την άποψή μας, αναμφίβολα είχε αντίκτυπο στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, συμπεριλαμβανομένης και της ατομικής γλωσσικής και εννοιολογικής εικόνας του κόσμου. Και αυτό με τη σειρά του υλοποιήθηκε στα συγκεκριμένα κείμενα των ομιλητών. Τα τρία μυθιστορήματα αυτά αναφέρονται στο κοινό διηγηματικό χρόνο (περίπου σαράντα χρόνια) από την τελευταία Κρητική επανάσταση του 1889 (οι ερευνητές του ιστορισμού του Καζαντζάκη τείνουν να πιστεύουν ότι ήταν πραγματικό υπόβαθρο των γεγονότων του μυθιστορήματος «Ο καπετάν Μιχάλης», τονίζοντας ότι το κείμενο είναι μια προβολή των τριών κρητικών εξεγέρσεων [Σταματίου 2003: 65-70]) μέχρι την δικτατορία του στρατηγού Μεταξά (1934). Στην πραγματικότητα τα κείμενα των μυθιστορημάτων δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο 1914-1949, το κέντρο της οποίας εμπίπτει στην περίοδο του Μεσοπολέμου (οι δεκαετίες του '20 και '40) και ως εκ τούτου μπορεί να θεωρηθούν ως συνέπειες της κοινής discourse πρακτικής της κοινωνίας («Η Ζωή εν τάφω»: ο χρόνος γραφής – από το 1917/18 μέχρι το 1924, το έτος της πρώτης έκδοσης το 1924. «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» – ο χρόνος γράφης: 1941-1943, το έτος έκδοσης – 1946. «Καπεταν Μιχάλης»: το έτος γράφης του μυθιστορηματικού πρωτοτύπου – του διηγήματος «Ο Καπετάν Ηλίας» – 1928, το κείμενο του μυθιστορήματος – το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, το έτος δημοσίευσης – 1950) . Εδώ, φυσικά, ερχόμαστε σε αντιπαράθεση με τις εγκατεστημένες στην ιστοριογραφία της σύγχρονης Ελλάδος απόψεις: η περίοδος της δημιουργίας της ελληνικής εδαφικής ακεραιότητας, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μεταπολεμική περίοδος, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και ο

Εμφύλιος Πόλεμος. Ωστόσο, τα μυθιστορήματα συμπίπτουν τόσο πολύ θεματικώς και ιδεολογικώς, που αυτό μας οδηγεί στην άποψη ότι έχουν κοινά χαρακτηριστικά του λόγου. Έτσι, μία από τις αποστολές του μεταφραστή (και στο εξής ένας από τους στόχους έρευνας) είναι να αποβλέπει στη προμεταφραστική φάση την ενδεχόμενη αντανάκλαση αυτής της discourse ενότητας (κυρίως στο επίπεδο των γλωσσικών μονάδων επισημασμένων στον λόγο) στις ουκρανική μεταφράση.

Κοινή είναι και η επιλογή των αφηγηματικών τεχνικών γραφής από τους δύο συγγραφείς (απομνημονευματική αφήγηση η οποία συνδυάζει το διηγηματικό χρονότοπο (χωροχρόνο) με πραγματικά βιογραφικά γεγονότα, που περιπλέκονται με έναν ή άλλον τρόπο). Ο τύπος της γραφής προϋποθέτει την επιλογή συγκεκριμένου συνόλου των γλωσσικών μέσων τα οποία προέρχονται συνήθως από διαφορετικές γλωσσικές ποικιλίες και γένη (speech-genre registers). Από άποψη του τύπου γραφής πιο κοντά το ένα στο άλλο βρίσκονται τα μυθιστορήματα «Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά» του Ν. Καζαντζάκη και «Η ζωή εν τάφω» του Σ. Μυριβήλη. Τα δύο κείμενα είναι γραμμένα ως απομνημονευματική αφήγηση και η μόνη διαφορά μεταξύ τους συνίσταται στο ότι η αφήγηση του Ν. Καζαντζάκη είναι άμεση (το πρόσωπο του αφηγητή και του συγγραφέα συμπίπτουν, αλλά η δομή της αφήγησης περιπλέκεται με την παρουσία του διηγητικού αφηγητή – του Ζορμπά). Αντίθετα στο έργο του Σ. Μυριβήλη η αφήγηση είναι έμμεση (τα πρόσωπα του αφηγητή και του συγγραφέα διαφέρουν, ότι και υπογραμμίζεται κειμενικώς).

Από άποψη τεχνικής της εκτέλεσης των έργων τα κοινά χαρακτηριστικά έχουν «Ο καπετάν Μιχάλης» του Ν. Καζαντζάκη και «Η ζωή εν τάφω» του Σ. Μυριβήλη. Τα δύο κείμενα αποτελούν ένα είδος μετασχηματισμού των μικρότερων πυρηνικών κειμένων, που ανήκανε σε διηγήματα (short stories) («Ο καπετάν Μιχάλης» – «Ο καπετάνιος Ηλίας», Παρίσι, 1928, «Η ζωή εν τάφω» – μια σειρά διηγημάτων και ρεπορτάζ από το μέτωπο γραμμένων για μια τοπική εφημερίδα της Μυτιλήνης καθώς και προσωπικά ημερολόγια της περιόδου 1917-1918). Εάν από το χρόνο της σύνταξης του «πρωτογενούς» κειμένου «Ο καπετάν Μιχάλης», όπου pláθηκε ο τύπος του πρωταγωνιστή και η κύρια ιδεολογική και θεματική βάση, είχαν περάσει περίπου είκοσι χρόνια, στο «Η ζωή εν τάφω» αυτή η χρονική διάρκεια είναι μικρότερη (περίπου έξι χρόνια). Αλλά το τελικό κείμενο του μυθιστορήματος (η 7η έκδοση του 1955) είχε υποστεί τουλάχιστον τέσσερις σημαντικές «αλλαγές» που επηρεάζουν το ιδεολογικό, θεματικό και τυπικό (γλωσσικό) επίπεδο του, δηλαδή σε μορφή γεωμετρικής προόδου αυξάνεται ο αριθμός των διακειμενικών στοιχείων που συνδέουν το ίδιο έργο με τα άλλα ευρωπαϊκά αντιπολεμικά έργα εκείνης της εποχής, ιδίως με τα έργα του Ε.Μ. Remarque [Rosenthal-Kamarinea Bochum 1981: 104-124].

Τα προαναφερθέντα είναι εξαιρετικά σημαντικά από την άποψη της μεταφρασεολογίας, διότι υποδεικνύει την παρουσία των συνειδητών συστηματικών αλλαγών του λόγου που πρέπει να απεικονιστούν στη μετάφραση και στα συνοδευτικά σχόλια (παρapoμπές και μετακειμενικά σχόλια) με το ίδιο συστηματικό τρόπο.

Εξίσου επίκαιρο ζήτημα της σύγχρονης φάσης των μεταφρασεολογικών σπουδών στην Ουκρανία είναι η μελέτη των λογοτεχνικών μεταφράσεων έργων γραμμένων σε ρουμαϊκή διάλεκτο της νέας ελληνικής, ιδιαίτερα χάρη στην υποστήριξη της γλωσσικής και πολιτιστικής πρωτοβουλίας των Ρουμαίων διανοουμένων της Νότιας Ουκρανίας από

τον καθ. Α. Μπιλέτσκι. Οι μεταφραστικές δραστηριότητες των Ελλήνων της Ουκρανίας αναπτύσσονταν στα πλαίσια του αγώνα για τη διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας στις δύσκολες συνθήκες της πολιτισμικής ενοποίησης, η οποία υπήρξε χαρακτηριστικό γνώρισμα της σοβιετικής πραγματικότητας. Οι δραστηριότητες αυτές καλύπτουν μια σχετικά σύντομη περίοδο της δεκαετίας του '60 και του '70. Σημειωτέον ότι το φαινόμενο της μετάφρασης μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη των προοπτικών ανάπτυξης της διαλέκτου: της δυνατότητας αναπλήρωσης του λεξιλογίου της, της ενεργοποίησης των μοντέλων παραγωγής των λέξεων καθώς και της ανάπτυξης των υφολογικών ποικιλιών της, πράγμα που θα αποτελούσε κίνητρο για την διεύρυνση των ορίων χρήσης της ως μέσου επικοινωνίας.

Η ίδια η μετάφραση των πιο emblematicών ουκρανόφωνων λογοτεχνικών έργων αποτελούσε τρανή απόδειξη προς όφελος της ρωμαϊκής στις συζητήσεις που γίνονταν στα τέλη της δεκαετίας του '30 στους κύκλους των Ελλήνων της Ουκρανίας σχετικά με το ποια μορφή της γλώσσας να χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση καθώς και τον πολιτιστικό και κοινωνικό τομέα: η δημοτική της μητρόπολης ή η τοπική διάλεκτος; Ως εκ τούτου, η μελέτη των ρουμαϊκών μεταφράσεων των έργων του Τ. Σεβτσένκο και της «Η αφήγηση της Εκστρατείας του Ίγκορ» αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της σφαιρικής ανάλυσης της μετάφρασης των κειμένων από τα ουκρανικά (και τα αρχαία ρώσικα) στα νεοελληνικά. Τα πρώτα βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση έχουν ήδη γίνει, ιδιαίτερα με την εμφάνιση των μεταφράσεων στα ελληνικά των επιλεγμένων έργων των μεγάλων προσωπικοτήτων της ουκρανικής λογοτεχνίας όπως ο Ταράς Σεβτσένκο, η Λέσια Ουκραϊνκα ο Ιβάν Φρανκό (σύμφωνα με τους μαθητές του Α. Μπιλέτσκι, αυτός έκανε κατά λέξιν μετάφραση ορισμένων έργων αυτών των συγγραφέων). Η πρώτη προσπάθεια να μεταφραστούν οι παραπάνω λογοτέχνες στα ρουμαϊκά πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '30, από μια ομάδα συγγραφέων, η οποία περιελάμβανε τους Α. Σαπυρμά, Γ. Κοστοπράβ, Α. Διμιτρίου, Β. Γάλλα. Μερικές έρευνες του προβλήματος επικεντρώνονται κυρίως στην κάλυψη της πιθανής λογοτεχνικής επίδρασης των λογοτεχνικών έργων των Ουκρανών καλλιτέχνων (ειδικά του Ταράς Σεβτσένκο) στην ποιητική των Ρουμαίων συγγραφέων, παρακάμπτοντας τελείως την γλωσσολογική πτυχή του προβλήματος (αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι συγκρίνονται οι ρωσικές ή ουκρανικές μεταφράσεις των έργων του ίδιου Ρουμαίου συγγραφέα και όχι τα ρουμαϊκά πρωτότυπα). Η μελέτη των μεταφράσεων των έργων της σλαβικής λογοτεχνίας από τους Ρουμαίους μεταφραστές δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί.

Το άρθρο του Α. Μικιτένκο «Τα απόηχα του Ουκρανού Προμηθέα: ο Shevchenko στην Ελλάδα» (Μικιτένκο 2008: 301-321) είναι αφιερωμένο στη μελέτη των ουκρανο-ελληνικών σχέσεων και την αποδοχή της ουκρανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα η οποία επικεντρώνεται στην πορεία της «ανακάλυψης» του Τ. Σεβτσένκο από τη νέα Ελλάδα. Ο ερευνητής υπογραμμίζει τον ρόλο του κύκλου «Μπιλέτσκι – Τσερνυσόβα» στην προετοιμασία των κατά λέξιν μεταφράσεων της ποιήσης του Τ. Σεβτσένκο κατά την παράκληση της Έλλης Αλεξίου και αναλύει τα γλωσσολογικά χαρακτηριστικά των μεταφράσεων του Γ. Ρίτσου. Μερικές μελέτες των Ουκρανών ερευνητών της νεοελληνικής γλώσσας είναι αφιερωμένες στην διερεύνηση του φαινομένου της ελληνικής διγλωσσίας και τις ιδιαιτερότητες της ενδογλωσσικής μετάφρασης. τη χρήση των στοιχείων της καθαρεύουσας στο ύφος των επιχειρηματικών εγγράφων στα πλαίσια

του φαινομένου της ενδογλωσσικής μετάφρασης μελετάει η Α. Stolyarova, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στο ρόλο της μεταγλώττισης στη διαμόρφωση του σύγχρονου νομικού λόγου [Столярова 2011]. Η ερευνήτρια αποδεικνύει ότι με την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας σε ειδικά κείμενα, π.χ. τα νομικά, η δημοτική δανείζεται τους όρους από την καθαρεύουσα και αυτό περιορίζει την εισροή των δανείων από άλλες γλώσσες στη νομική ποικιλία του ύφους των επιχειρηματικών εγγράφων.

Η Α. Γλύστσενκο μελετάει ορισμένες πλευρές της ενδογλωσσικής μετάφρασης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας (με βάση τις μεταφράσεις του Πλάτωνα από το Π. Κουπιτώρη) [Глуценко 2010: 82-93].

Εν κατακλείδι θα θέλαμε να σημειώσουμε μερικά επίκαιρα μεταφρασεολογικά ζητήματα στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνο-ουκρανικής μετάφρασης: 1) η διερεύνηση των αρχών συντήρησης των ρυθμικών και μελωδικών δομών του ποιητικού κειμένου, η διατήρηση στη μετάφραση του ηχητικού συμβολισμού του πρωτοτύπου, σύμφωνα με τις δυνατότητες του ουκρανικού φωνολογικού συστήματος· 2) η καθιέρωση των αρχών στις οποίες θα βασιστούν οι μεταφραστικές στρατηγικές, πρώτα απ' όλα πρόκειται για την αναπαραγωγή του εννοιολογικού σχεδιασμού του κειμένου-πηγής ως ατομικής εκδοχής της γλωσσικής και εννοιολογικής εικόνας του κόσμου, πράγμα που απαιτεί τη συγκριτική μελέτη των λεξιλογικών και γραμματικών συστημάτων της ουκρανικής και της ελληνικής γλώσσας (όπως η απόδοση στη μετάφραση των ελληνικών κειμένων της γραμματικής κατηγορίας του ποιού ενέργειας και της λεξικο-γραμματικής κατηγορίας του είδους της ρηματικής ενέργειας στη συντακτική δομή του κατηγορούμενου συμπεριλαμβανομένης της καλλιτεχνικής και αισθητικής λειτουργίας τους)· 3) ο καθορισμός των κριτηρίων και των μεθόδων αναπαράστασης του ειδολογικού συστήματος των νεοελληνικών κειμένων λαμβάνοντας υπ' όψη τις επικοινωνιακές και πραγματολογικές λειτουργίες τους και τα ειδολογικά μοντέλα της ουκρανικής γλώσσας· 4) η ανάπτυξη των αρχών της συστηματικής απόδοσης στη μετάφραση της ατομικής υφολογικής ιδιαιτερότητας του πρωτότυπου κειμένου.

Βιβλιογραφία

1. Білецький А. О. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах / перекл., передм. та прим. А.О. Білецький. – К.: Наук. думка, 1993.
3. Глібчук У. Художній ефект зухвалості [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня (2007/39) 20 жовтня. Режим доступу: <http://dt.ua/society/hudozhiy-efekt-zuhvalosti-51598.html> ([актуальна дата]).
4. Глуценко Л.М. Гномы Платона в переводе П. Купиториса // Греция и Кипр: язык, культура, страны, народы: материалы междунар. науч.-практ. конференции эллинистов памяти М.Л. Рытовой (Москва, 7-8 апреля 2010 г.). – М.: МГИМО-Университет, 2010. – С. 82-93.
5. Грецькі прислів'я та приказки / упоряд. О. Пономарів, передм. В. Соколюк. – К.: Дніпро, 1985.

6. Коломієць Л.В. Концептуально-методологічні засади сучасного українсько-го поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет», 2004.

7. Микитенко Ю.О. Сяйво Гіппокрени: З історії й типології українсько-грецьких літературних зв'язків. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2008.

8. Міщук В.В. Художній світ Нікоса Казандзакіса (проблеми естетики і поетики): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994.

9. Нікос Казандзакіс: пристрасть до свободи: Збірник наукових праць та перекладів / упорядн. А.О. Савенко. – К.: Логос, 2009.

10. Новогрецька література: антологія / упоряд. О.Д. Пономарів, Н.Ф. Клименко, С.Є. Переплотчикова. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2008.

11. Переплотчикова С.Є. Відображення ідіостилю Нікоса Казандзакіса в українських перекладах його творів: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004.

12. Савенко А.О. Новогрецька фразеологія в українському художньому перекладі (на матеріалі українських перекладів романів Н. Казандзакіса та С. Міривіліса): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.

13. Скуратівський В. Київське літературне середовище 60-70-х рр. ХХ ст. Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2010/05/25/vskuratovskiy.html> ([актуальна дата]).

14. Соколюк В.Г. Мифологізм в творчестві Янниса Ріцоса: автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1997.

15. Столярова А.А. Комунікативно-прагматичний вимір новогрецьких законодавчих документів (на матеріалі кримінального, кримінально-процесуального кодексів Греції та інших юридичних текстів): автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2008.

16. Столярова А.А. Комунікативно-прагматичні аспекти новогрецького законодавчого тексту. – К.: Логос, 2011.

17. Українська елліністика. Зб. наук. праць. / Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Савенко А.О. та ін. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010.

18. Эко У. Сказать почти то же самое. Опыт о переводе / перевод. с итал. яз. А. Коваль. – СПб: Симпозиум, 2006.

19. Rosenthal-Kamarginea Isidora. Η Αντιπολεμική λογοτεχνία μετα τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Στρατής Μυριβήλης (Οι ομοιότητες ανάμεσα στα έργα: «Η Ζωή εν Τάφω» και «Ουδέν νεώτερον από το Δυτικό Μέτωπον»// Folia Neohellenica, т. III., Amsterdam, 1981. – Σ. 104-124.

20. Σεβτσένκο Ταράς. Ποήματα. – Αθήνα, 1964.

21. Σταματίου Γ. Ιστορικοί θεματικοί πυρήνες στα ελληνοκεντρικά μυθιστορήματα του Καζαντζάκη// Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Πρακτικά συμποσίου που διοργανώθηκε από τη Διεθνή Εταιρία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη. – Αθήνα, 2003. – Σ. 65-70.

ПРАЦІ
Н.Ф. КЛИМЕНКО
ТА ПУБЛІКАЦІЇ
ПРО НЕЇ

Друковані праці Н.Ф. Клименко. Хронологічний покажчик¹

1961

1. Співець українського народу (стаття про Т.Шевченка) // Грецький журнал *Πύρσος* («Смолоскип»). – 1961. – № 2. – С. 38-39.

Реферати: О.Пономарів. // Вісник КДУ. – 1962. – № 3. – С. 13-14.

Рец.: Т.Чернишова // Літературна Україна. – 1966. – березень.

1963

2. Леся Українка // Кіпрський журнал *Νέα εποχή* («Нова епоха»). – 1963. – № 56. – С. 53-56.

1967

3. Об изучении словообразовательных отношений в украинском языке // Автоматизация інформаційних робіт і питання математичної лінгвістики: Збірник. – К.: Ін-т кібернетики АН УРСР, 1967. – № 1. – С. 96-109.

1968

4. Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 28-32.

5. Про невикористані можливості словотвору української мови // Мовознавчі студії: Збірник. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 10-20.

6. Структурна характеристика слова // Методи структурного дослідження мови: Збірник. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 27-38.

1969

7. Аналіз утворення слів типу *заріччя, узбережжя* за аплікативною моделлю // Питання словотвору східнослов'янських мов: Мат. міжвузів. республ. наук. конференції. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 37-39.

¹ У межах кожного року праці подано за абеткою.

8. Вивчення словотвору на основі аплікативної породжуючої моделі // Проблеми і методи структурної лінгвістики: Збірник. Вип. II. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 52-64.

9. Семінар із структурної лінгвістики (V, 1969, Івано-Франківськ) // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 8. – С. 94.

10. Частотний словник сучасної української художньої прози. / Пробний зшит. – К.: Наук. думка, 1969. – 218 с. (укладач разом з В.С. Перебийніс та ін.).

1970

11. Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів // Питання структурної лексикології: Збірник. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 120-127.

12. Система афіксального словотворення сучасної української мови // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1970. – 22 с.

13. Структурно-типологічне зіставлення словотворчих систем української і новогрецької літературних мов на основі АПМ // Структурно-математичне моделювання. Тези Всесоюз. конф. – К.: КДУ ім. Шевченка, 1970. – Ч. I. – С. 61-62.

1972

14. Глибина слова сучасної української мови // Структурні рівні мови і методи їх дослідження: Збірник. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 23-29.

Реферати: Л.Гольденберг „Проблеми мовознавства у дослідженнях 1972-73 р.” // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 92.

15. Парадигма прикметників // Розд. проспекту „Структурная грамматика современного украинского языка”. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 18-23.

16. Породження слова з морфем // Розд. проспекту „Структурная грамматика современного украинского языка”. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 68-82.

17. *Рец.*: Греція бореться [Рец. на кн. А.Білецького, Т.Чернишової „Правда за ґратами”] // Всесвіт. – 1972. – № 8. – С. 204-205

18. *Рец. на кн.*: G. Klaus. Sprache der Politik. – Berlin: Veb Deutcher Verlag der Wissenschaften, 1971. – 294 с. // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 87-91.

1973

19. *Рец. на кн.*: Latviesu Valodas Biesuma Vardnica, 3 sejums – Dailliteratura. Idala. Riga, “Tinatne”, 1972. – 1152 с. // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 87-89 (співавтор – Орлова Л.В.).

20. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 188 с.

Рец.: K. Kowalik. Rocznik Sławistyczny. – 1980. – Т. XL. – Cz. 2. – S. 106-115.

21. Структурные уровни языка и методы их изучения // Общественные науки в СССР. Языкознание. – М., 1973. – № 2. – С. 40-41.

22. Типологическое изучение глаголов современного украинского и новогрецкого языков // Математическая лингвистика: Збірник. – К., 1973. – Вип. 1. – С.

Реферати: Л.Гольденберг „Проблеми мовознавства у дослідженнях 1972-73рр.” // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 92.

1974

23. Леонід Глібов: Зібр. творів. – Т. 1-2. – Підготовка тексту і коментарів. – К.: Наук. думка, 1974 (співавтори – Мишанич О.В., Гончарук М.Л.).

Рец.: В. Поважна. – Рад. літературознавство. – 1975. – № 3.

24. Словотворчі моделі сучасної української художньої прози // Структура мови і статистика мовлення: Збірник. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 102-112.

25. Сложные глаголы в новогреческом и украинском языках // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1974. – Вып. 2. – С. 54-62.

1975

26. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.

1976

27. Акцентуаційні властивості прикметникових суфіксів у сучасній українській мові // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1976. – Вып. 4. – С.

28. *Рец. на кн.:* Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbativ. Bratislava: Veda, 1974. – 237 с. // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 91-94.

1977

29. Складні іменники із значенням абстрактної дії // Мовознавство. – 1977. – № 3. – С. 20-28.

1978

30. Парадигмы словоизменения прилагательных в современном украинском языке // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1978. – Вып. 6. – С. 25-33.

31. Синтаксичні деривативи в сучасній російській та українській мовах // Українське мовознавство. – 1978. – Вип. 6. – С. 39-49

1979

32. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 314-403.

Рец.: О.Тихонов, О.Лукашанець, С.Карабекова. – Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 91-94.

33. Сполучуваність ознак змінних прикметників у межах слова // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 47-60.

Рец.: J. Bosak. – Jazykovedný časopis. – 1982. – № 2. – S. 193-195.

34. Способи класифікації словозмінних парадигм // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С.14-25.

Рец.: З.М.Волоцкая. – Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 89-91.

35. Структурні властивості словозмінних основ прикметників // Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 66-163.

Рец.: K.Kowalik. Rocznik Sławistyczny. – 1983. – Т. XLIII. – Cz. 1. – S. 74-81.

36. Типологічне вивчення словотворчих систем у синхронічному аспекті (на матеріалі української, російської, новогрецької мов) // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 65-75.

Рец.: В.Левицький. Нариси з контрастивної лінгвістики. – Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 87-89.

1981

37. Взаимодействие словообразовательных, лексических и грамматических значений // Теоретические основы дериватологии: Тезисы Всесоюз. конференции. – Пермь, 1981. – С. 31-32.

38. О функциональном подходе к объяснению словообразовательных явлений // Структурная и математическая лингвистика: Сборник. – К., 1981. – Вып. 9. – С. 35-42.

39. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1981. – 856 с. (укладач разом з В.С.Перебийніс та ін.).

1982

40. Взаємозв'язки словотвірної і лексичної семантики слів // Мовознавство. – 1982. – № 3. – С. 38-45.

Реферати: ж. Language and Language Behavior. Abstracts. – July 1984. – Vol.18. – No 2. – P. 422-423.

41. Потенциальные и реализованные слова // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 129-146.

Рец.: А.Т.Кривоносов. – Вопр. языкознания. – 1982. – № 4. – С. 145-148.

42. Складні слова та проблема їх гніздування // Українське мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 66-72.

43. Структура лексико-семантичного поля // Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 99-194.

44. Язык как единство реализованного и потенциального // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 85-101.

1983

45. Кількісно-оцінні складні прикметники в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 3. – С. 38-42.

46. Про вивчення семантики словотворчих одиниць // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 86-102.

1984

47. Словообразовательная структура и семантика сложных слов в современном украинском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – К., 1984. – 54 с.

48. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.

Реферати: Н.Т.Шелихова. Общественные науки в СССР. Языкознание. – Сер. 6. – 1985. – № 3. – С. 113-116.

Рец.: М.Р.Прыгодзіч. – Веснік Беларус. ун-та. Серія 4. Філологія, журналістыка, педагогіка, псіхалогія. – Мінськ, 1985. – № 2. – С. 76-77.

А.Д.Зверев. – Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 71-74.

З.С.Сікорська. – Українська мова і література в школі. – 1985. – № 5. – С. 75-78.

Ж.П.Соколовская. – Филологические науки. – 1985. – № 5. – С. 59-61.

J.Bosak. *Slavica slovaca*. – 1987. – Roč. 22. – № 1. – С. 85-87.

1985

49. Динамические процессы в синхронной словообразовательной системе, связанные с формированием сложных слов // Деривация и история языка. Тезисы Всесоюз. конференции – Пермь, 1985. – С. 21-23.

1986

50. Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними // Лексична семантика в системі „людина-машина”. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 67-93.

51. Місце композитних прикметників у формуванні лексико-семантичного поля // Лексична семантика в системі „людина-машина”. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 54-66.

52. Однотипність синтаксичних еквівалентів як основа формування однорідної семантики // Лексична семантика в системі „людина-машина”. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 94-120.

53. Основные принципы словообразовательного группирования сложных слов // Системные исследования по семантике. – Кировоград, 1986. – Депон. в ИИОН АН СРСР № 27010 від 3.10.1986.

54. Принципи лексико-словотворчого групування складних прикметників // Лексична семантика в системі „людина-машина”. – К.: Наук. думка, 1986. – С.121-127.

55. Роль антонімії у формуванні семантичних полів // Лексична семантика в системі „людина-машина”. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 25-53.

56. Словотвір: теорія і практика [Рец. на кн.: А.Н.Тихонов. Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. – М.: Рус. яз., 1985. – Т. 1-2.] // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 76-78 (співавтори –Л.С.Паламарчук, Л.О.Родніна).

1987

57. Автоматизированный анализ морфемной структуры слова // Вторая Всесоюз.конференция по проблемам создания машинного фонда русского языка. – М., 1987. – С. 126-127 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Г.М.Ярун).

58. Изучение семантики сложного слова // Методы изучения лексики языка. – Чернівецький ун-т. – Депон. в ІНІОН АН СРСР. № 31140 від 11.09.1987.

59. Проблеми функціональної граматики. [Рец. на кн.: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa, 1984. – 560 s. // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 72-73.

1988

60. Автоматизований аналіз мови: проблеми і пошуки // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 3-10.

61. Зона словообразовательного гнезда и принципы ее автоматизированного построения // Продуктивность, частотность и валентность деривационных моделей. – Владивосток, 1988. – С. 51-56 (співавтор – Є.А.Карпіловська).

62. Мовознавство і комп'ютеризація // Під прапором ленінізму. – 1988. – № 17.

63. Парадигмы прилагательных с первой адъективной основой // Словообразовательные и словосочетательные гнезда. – Владивосток, 1988. – С.

1989

64. Морфемно-словообразовательный фонд современного украинского языка: принципы организации и перспективы использования // 3-я Всесоюз. конференция по машинному фонду русского языка. – М., 1989. – С. 153-154 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова, Т.І.Недозим, Т.В.Іванова).

1990

65. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.

66. Использование ЭВМ при изучении морфемной и словообразовательной структуры слова. // Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 85-108.

67. Машинные словари морфемно-словообразовательного фонда украинского языка // Актуальные проблемы компьютерной лингвистики. Тезисы Всесоюз.

конференції. – Тарту, 1990. – С. 74-76 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова).

68. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41-50 (співавтори – Є.А.Карпіловська, Л.І.Комарова, Т.В.Іванова, Т.І.Недозим).

69. Принципы семантизации слов в существующих словарях. // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 7-99.

Рец.: Андрущенко В.М. // Вопр. языкознания. – 1993. – № 4. – С. 143-145.

70. Построение тезауруса с помощью ЭВМ // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 81-89.

71. Основные свойства автоматических словарей // Украинский семантический словарь: Проспект / М.М.Пещак, Н.Ф.Клименко, Е.А.Карпиловская и др.; Отв. ред. М.М.Пещак. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 89-99.

72. Словарь морфем украинского языка // Проблемы дериватологии и дериватографии. – Владивосток, 1990. – С. 36-39.

73. Функциональные и семантические корреляции единиц в подсистеме сложных слов // Функциональные и семантические корреляции языковых единиц: Тез. Всесоюз. конференції. – К., 1990.

1991

74. Анализатор омонимии // Проблемы создания машинных фондов национальных языков: Тез. конференції. – К., 1991.

75. Закони будови морфемної структури слова // Словотвірна і семантична структура української лексики: Тези конференції. – Л., 1991. – С. 11-14.

76. Машинний фонд мови як основа нового етапу розвитку мовознавства // Українська мова і сучасність. – К.: Либідь, 1991. – С.

77. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21 (співавтор – Є.А.Карпіловська).

78. Морфемно-словотвірний фонд української мови та його функції в машинному фонді мови // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези Міжнарод. конференції. – Л., 1991.

79. Симметрия и асимметрия в морфемной структуре слова // Проблемы изучения структуры слова. – Владивосток, 1991. – С. 41-47.

80. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения // Актуальные проблемы русского словообразования: Мат. XV республ. науч.-практ. конференции. – Самарканд, 1991. – Ч. II. – С. 81-83.

81. Як народжується слово. – К.: Рад. школа, 1991. – 288 с.

1992

82. Закономерности строения морфемных и словообразовательных структур слова как проявление взаимодействия языковых подсистем // 1-а Міжнародна конференція з проблем квантитативної лінгвістики. – М., 1992.

83. Морфеміка – обов'язковий компонент граматики сучасної української мови // Методологічні проблеми вивчення граматики у школах і вузах. Тези конференції. – Полтава, 1992.

84. Проблеми омографії та омонімії при автоматичному укладанні морфемних словників // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези 2-ої Міжнарод. конференції. – Л., 1992.

85. Проблеми систематизації науково-технічної термінології та її лексикографічна параметризація // Українська науково-технічна термінологія. Тези 1-ої Міжнарод. конференції. – Л., 1992.

1993

86. Автоматизація досліджень з української мови і проблеми мовної синергетики // Проблеми українізації комп'ютерів. Тези доповідей конференції. Львів, 1993. – С. 60-61.

87. Взаємодія функціональних стилів літературної мови і вплив її на словотвірну систему // Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С. 64-66.

88. Залежність між морфемною будовою слова і змісторозрізнявальними функціями голосових характеристик морфем // Мат. Між народ. Наук. конференції „Семантика мови і тексту”. – Ч. 1. – Ів.-Фр., 1993. – С. 126-127.

89. Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1993. – С. 199-215.

90. Проблеми омографії та омонімії при автоматичному укладанні морфемних словників // Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1993. – С. 65-69.

91. Симметрия и асимметрия в морфемных структурах слов современного украинского языка // Морфология и морфемогрфия: Сборник научных трудов. – Владивосток, 1993. – С. 44-45.

92. Складні випадки словотворення // И.Р. Выхованец, Е.А. Карпиловская, Н.Ф. Клименко. Изучаем украинский язык: Расширенный курс. – К.: Либідь, 1993. – Вид. 1-е. – С. 104-152.

1994

93. Автоматизація досліджень з української мови і проблеми мовної синергетики // Проблеми українізації комп'ютерів. Мат. 3-ї міжнарод. конференції. К., 1994. – С. 45-47.

94. Виміри притягальної сили коренів у морфемній підсистемі мови // Словотвір як вияв динаміки мови: Збірник. – Л., 1994. – Ч. 1. – С. 102-104.

95. Рівновага в морфемній підсистемі мови // Проблеми функціональної граматики української мови: Збірник. – Донецьк, 1994. – С.

96. About Equilibrium in the Morphemic Subsystem of Language // Gualico-94 / Moscow. – 2-а міжнарод. конф. з квантитативної лінгвістики. – М., 1994. – С. 184-185.

97. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Application // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol. 1. – № 2. – P. 113-131 (співавтор – Є.А. Карпіловська).

1995

98. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 3-10 (співавтор – В.М. Русанівський).

99. Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги // Актуальні проблеми українського словотвору: Мат. III наук. читань, присвячених пам'яті проф. Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 6-8.

100. Лінгвістичні продукти машинного „Морфемно-словотвірного фонду української мови” як об'єкт теоретичного вивчення мови. – УкрСофт-1995. – Львів, 1995. – С. 157-161.

101. Словотвірний потенціал грецизмів у сучасній українській мові // Доп. міжнарод. конф. „Греція – Україна”. – Афіни, 1995. – С. 7-9.

1996

102. А.О. Білецький – поліглот, учений, педагог: Післямова до кн.: А.О. Білецький. Про мову та мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – С. 216-222.

103. Мовні питання перекладу книги Хр. Яннараса „Нарис вступу до філософії” // Мат. міжнарод. конференції „Україна – Греція”. – Маріуполь, 1996.

104. Морфеміка і словотворення як частини категорійної граматики української мови // Доповіді III Міжнарод. конгресу Міжнарод. асоціації українців. – Х., 1996. – С.

105. Морфотактика основ у сучасній українській мові // Дериwационные процессы в русском и украинском языках. – Херсон, 1996. – Вип. 2. – С. 3-13.

106. Нові підходи до укладання комп'ютерних словників // Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С. 11-15.

107. Складні випадки словотворення // И.Р. Выхованец, Е.А. Карпиловская, Н.Ф. Клименко. Изучаем украинский язык: Расширенный курс. – К.: Либідь, 1996. – Вид. 2-е. – С. 104-152.

108. Словотвірний потенціал твірних як критерій типологічного опису мов // Матеріали міжнарод. конференції „Актуальні питання сучасної філології”. – К., 1996.

109. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті: Збірник Чернівецького ун-ту. – Чернівці, 1996. – С. 72-79. (співавтор – Н.В. Скибицька).

110. Створення російсько-українського словника з електроенергетики // Мат. IV міжнарод. конференції „Проблеми вдосконалення української науково-технічної термінології”. – Л., 1996. (співавтори – С.Я. Меженний, Л.Г. Нижник).

111. Шоу запозичених слів // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 4. – С. (співавтор – Н.В. Скибицька).

112. The potential of Greek loanwords in the process of word construction in Modern Ukrainian Language // Мат. міжнарод. конференції „Греція-Україна”. – Афіни, 1996. – С. 17-21.

1997

113. Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики // Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 4-9.

114. Він любив Грецію давню і сучасну // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 9-13.

115. Об изучении новогреческого языка в Украине // Вісник Салонікського ун-ту. – 1997. – № 5. – С. 16-19 (співавтор – М.А. Араджіоні).

116. Правопис і унормування реєстру словників // Тези наук. конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології 12-13 грудня 1997 р. – К., 1997. – С. 56-58.

117. Про вивчення новогрецької мови в Україні // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 28-32.

118. Тенденції мовного розвитку в сучасному українському газетному стилі // Мат. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 115-й річниці з дня народження І.І. Огієнка. – К., 1997.

119. Функціонально-парадигматический аспект морфемной подсистемы языка // Матеріали наук.-практ. конференції „Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы”. – М., Сімферополь, 1997. – С. 31-32.

120. Час усталювати державний статус української мови // Мат. наук.-практ. конференції „Українська мова як засіб консолідації нації”. – Рівне, 1997.

121. Час усталювати державний статус української мови та її норми. // Рівненський обласний часопис „Дзвін”. – № 22(66) від 30.05.97. – С. 4.

122. Эллинистика в Киевском национальном университете им. Т.Г. Шевченко // Проблемы греческой культуры: Междунар. науч.-практ. конференция (15-21 сентября 1996, Крым). – Симферополь, 1997. – С. 24-28.

1998

123. Елліністка з Божої ласки (до 70-річчя від дня народження Т.М. Чернишової) // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-21.

124. Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 1998. – Вип. II. – С. 44-60.

125. Морфеми української мови // Н.Ф. Клименко. Є.А. Карпіловська. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 5-100.

- Рец.*: Л. Полюга. Рецензії // Дивослово. – 1999. – № 9. – С. 52.
- М. Білоус. Нові посібники з морфеміки української мови // Вісник Львівського ун-ту. – Серія філол., 2000. – Вип. 29. – С. 314-317.
- А.А. Кретов. Словообразовательная морфемика: сегодня и завтра // Филологические записки. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. – Вып. 15. – С. 272-277.
126. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – Доповіді укр. делегації на XII Міжнарод. з'їзді славистів у Кракові (серп.-верес. 1998 р.). – С. 117-133 (співавтор – Є.А. Карпіловська).
127. Основи морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
- Рец.*: Т. Гаврилова, Г. Мартинова. Про морфеміку та словотворення ґрунтовно й доступно. // Українська мова та література. – 2000. – Ч. 42 (202), листопад. – С. 12.
128. Основоцентричне бачення словотвору [Рец. на кн. В.В. Грещука „Український відприкметниковий словотвір”] // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 67-69.
129. Передмова // Обернений частотний словник сучасної української художньої прози. – К.: Спалах, 1998. – С. 3-10.
130. Передмова // Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 4-41 (співавтор – Є.А. Карпіловська).
131. Правопис і унормування реєстру словників // Мат. конференції „Питання українського правопису”. – К., 1998?. – С.
132. Префіксальна частина // Словник афіксальних морфем української мови. – К.: Ін-т мовознавства НАН України, 1998. – С. 12-65 (співавтор – Т.І. Недозим)
- Рец.*: Грещук В. // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 70-73.
- Грещук В. Морфемний словник нового типу // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 86-88.
133. Українська мова в стані оновлення // Opera slavica. Slavistické rozhledy, Brno. – Roč. VIII. – 1998. – № 2. – С. 21-29.

1999

134. Вічне відлуння Григорія Кочура // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К.: ПРАЙМ компанія, 1999. – Вип. III – С. 33-36.
135. Елліністка Тетяна Чернишова // Грецький тижневик „Αγγελόφορος”. – березень 1999. – С. 3.
136. Лексические, синтаксические и фразеологические параллелизмы в новогреческом и восточнославянских языках // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сборник науч. трудов. – Донецк: Донеччина, 1999. – Вып. 5. – С. 194-219.
137. Паремические параллелизмы в новогреческом и украинском языках // Восточнославянский лингвистический сборник. – Донецк, 1999. – № 5. – С. 194-219.
138. Практичний курс новогрецької мови // Записки історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 1999. – Вип. 3. – Додаток. – С. 1-44 (співавтори – О.Д. Пономарів і Є.К. Чернухін).
139. Словотвірні паралелізми в сучасних українській та новогрецькій мовах // Матеріали конф. „Україна – Греція”. – Маріуполь, 1999. – С. 168-170.

140. Український правопис (проект найновішої редакції). –К., 1999.- 333 с. (Член авторського колективу).

2000

141. До вершин мовознавчої науки: Післямова до кн. К.М. Тищенка „Метатеорія мовознавства”. – К.: Основи, 2000. –350 с. – С. 207-307.

142. Мовні питання грецької меншини в Україні // Мат. Міжнар. наук. конференції „Державність укр. мови і мовний досвід країн світу”. – К., 2000. – С.

143. Неологізми та оказіоналізми в сучасному українському науково-технічному стилі // Українське мовознавство. – К.: Видав.-поліграф. центр „Київський ун-т”, 2000. – Вип. 22. – С. 21-25.

144. Основи морфеміки сучасної української мови : Навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів. – К.: Вид-во “1 вересня”, 2000. – 159 с. – Вид. 2-е.

145. Основи морфеміки сучасної української мови // Українська мова та література . – 2000. – число 29-32. – 95 с. Словотвірні паралелізми в сучасній українській та новогрецькій мовах (на матеріалі похідних дієслів) // Вісник Харківського нац. університету ім. В.Н. Каразіна „Іноземна філологія на межі тисячоліть”. – X., 2000. – С.

146. Спільні запозичення з турецької в сучасній українській та новогрецькій мовах // Мат. конференції „Наукова спадщина Ю.О. Жлуктенка та сучасне мовознавство”. – К., 2000. – С.

Статті в: Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім.М.П.Бажана. – К., 2000. – 1-е вид. – 752 с.; 2004. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – 824 с.; 2007. – 3-є видання, виправлене і доповнене. – 847 с.

Розділ: «Морфонологія»:

147. Акцентуація морфемі. – С. 16-17; с. 17-18; с. 17-18.

148. Інтерференція морфем. – С. 226; с. 226; с. 234-235.

149. Морфемний шов. – С. 345-346; с. 375; с. 394.

150. Морфонема. – С. 348-349, с. 378-379; с. 397.

151. Морфонологія. – С. 349-351; с. 379-381; с. 397-399.

152. Морфонемене правило. – С. 351-352; с. 381-382; с. 400.

153. Накладання морфем див. Інтерференція морфем. – С. 401; с. 401; с. 419.

154. Нарощення морфем. – С. 371-372; с. 403; с. 421.

155. Усічення. – С. 690; с. 750-751; с. 777-778.

156. Фонемна структура морфемі. – С. 699-700; с. 761-762; с. 792.

Розділ: «Морфеміка»:

157. Активність морфемі див. Морфемі активність – С. 14; с. 14; с. 14.

158. Аломорф. – С. 19; с. 19; с. 19.

159. Афікс. – С. 37; с. 37-38; с. 37-38.
160. Афіксоїд. – С. 38; с. 38-39; с. 38-39.
161. Довжина слова. – С. 147; с. 159; с. 164-165.
162. Інтерфікс. – С. 209-210; с. 226; с. 235.
163. Інфікс. – С. 211; с. 228; с. 236.
164. Конфікс. – С. 253; с. 273; с. 285.
165. Ланцюжок морфем див. Морфем ланцюжок. – С. 268; с. 290; с. 303.
166. Монема. – С. 340; с. 370; с. 388.
167. Морф. – С. 341; с. 371; с. 389-390.
168. Морфема. – С. 342-343; с. 371-373; с. 390-391.
169. Морфема нульова. – С. 343 ; с. 373; с. 391-392.
170. Морфемн активність. – С. 343; с. 373; с. 392.
171. Морфемн позиція див. Позиція морфемн. – С. 343; с. 373; с. 392.
172. Морфемн функція – С. 343-344; с. 373; с. 392.
173. Морфеміка. – С. 344; с. 374; с. 392.
174. Морфем ланцюжок. – С. 341-342; с. 371; с. 390.
175. Морфемна будова слова. – С. 344-345; с. 374-375; с. 392-393.
176. Морфемний склад слова див. Морфемна будова слова. – С. 344-345; с. 375; с. 393.
177. Морфемний словник. – С. 345; с. 375; с. 393-394.
178. Морфотактика. – С. 351; с. 381; с. 399-400.
179. Нульова морфема див. Морфема нульова. – С. 343; с. 321; с. 440.
180. Основи подільність. – С. 413; с. 446-447; с. 466.
181. Позиція морфемн. – С. 464; с. 501; с. 523.
182. Постфікс. – С. 472; с. 509; с. 531.
183. Префікс. – С. 483-484; с. 520-521; с. 542-543.
184. Субморф. – С. 612; с. 661; с. 685.
185. Суфікс. – С. 618-619; с. 669-670; с. 694-695.
186. Суфіксоїд див. Афіксоїд. – С. 619; с. 671, с. 695.
187. Уніфікс. – С. 689; с. 750; с. 777.
188. Формант. – С. 706-707; с. 769; с. 799.
189. Фузія. – С. 714; с. 776-777; с. 807.

Розділ: «Словотворення»:

190. Аббревіатура. – С. 7; с. 7; с. 7.
191. Аббревіація. – С. 7; с 7; с. 7.
192. Акронім. – С. 13; с. 13; с. 13.
193. Апокопа. – С. 30; с. 31; с. 30-31.
194. Афіксальне словотворення. – С. 37; с. 38; с 38.
195. Безафіксне словотворення. – С. 42-43; с. 44; с. 43-44.
196. Відіменникові утворення. – С. 69-70; с. 73-75; с. 72-73.
197. Відіменні утворення. – С. 70, с. 75; с. 74.
198. Відприслівникові утворення. – С. 77; с. 81-82; с. 80-81.
199. Гібридне слово. – С. 89; с. 98; с. 96.

200. Декомпозиція. – С. 124; с. 138; с. 134.
201. Декореляція. – С. 124; с. 138; с. 134.
202. Депрефіксація. – С. 126; с. 140; с. 135
203. Дериваційне правило. – С. 128; с. 142-143; с. 138.
204. Дериваційний словник див. Словотвірний словник. – С. 128; с. 143; с. 138.
205. Деривація див. Словотворення. – С. 128; с. 143; с. 138.
206. Десуфіксація. – С. 129; с. 144; с. 139.
207. Збільшувальні утворення. – С. 183-184; с. 207; с. 199.
208. Зворотна деривація. – С. 185; с. 209; с. 201.
209. Зменшувальні утворення. – С. 189-190; с. 214; с. 205-206.
210. Зрощення. – С. 195; с. 219; с. 211.
211. Калька. – С. 227-228; с. 254; с. 245.
212. Катоїконім. – С. 230; с. 257; с. 247-248 (співавтор – В.О.Горпинич).
213. Композит. – С. 243-244; с. 273-274; с. 262-264.
214. Композиція основ. – С. 244-245, с. 274; с. 264.
215. Конверсія словотвірна. – С. 246-247; с. 276-277; с. 265-266.
216. Корінь. – С. 254-255; с. 287; с. 275.
217. Морфологічний спосіб творення див. Спосіб словотворення. – С. 346; с. 371; с. 395.
218. Мотивація. – С. 352-353; с. 382-383; с. 401.
219. Моція. – С. 354; с. 384; с. 402-403.
220. Назви виконавців дії. – С. 360-361; с. 391-392; с. 410.
221. Назви дій. – С. 361-362; с. 392-393; с. 410-411.
222. Назви діячів. – С. 362; с. 393; с. 411-412.
223. Назви жителів див. Катоїконім. – С. 362, с. 393; с. 412 (співавтор – В.О.Горпинич).
224. Назви за належністю. – С. 362-363; с. 393-394; с. 412.
225. Назви за подібністю. – С. 363; с. 394; с. 412-413.
226. Назви за фахом. – С. 363-364; с. 394-395; с. 413.
227. Назви знарядь. – С. 364-365; с. 395-396; с. 413-414.
228. Назви малят. – С. 365; с. 396; с. 414.
229. Назви місця. – С. 365-366; с. 396-397; с. 414-415.
230. Назви населених пунктів див. Ойконім. – С. 366; с. 397; с. 415 (співавтор – В.О.Горпинич).
231. Назви носіїв ознак. – С. 366; с. 397-398; с. 415-416.
232. Назви осіб. – С. 366-367; с. 398-399; с. 416-417.
233. Назви результатів дії. – С. 367-368; с. 399; с. 417.
234. Назви речовин. – С. 368; с. 399-400; с. 417-418.
235. Назви суб'єктивної оцінки. – С. 368-369; с. 400; с. 418.
236. Назви чинності див. Назви дій. – С. 369.
237. Ойконім. – С. 399-400; с. 431-432; с. 450-451 (співавтор – В.О.Горпинич).
238. Основа (словотвірна). – С. 412-413; с. 446; с. 465-466.
239. Основи подільність. – С. 413; с. 446-447; с. 466.
240. Основоскладання. – С. 413; с. 447; с. 466.
241. Перифраз. – С. 435; с. 471; с. 492.

242. Потенційне слово. – С. 473-474; с. 511, с. 532-533.
 243. Похідність. – С. 474; с. 511; с. 533.
 244. Продуктивність. – С. 496; с. 534; с. 556.
 245. Синкопа 2. – С. 538; с. 584; с. 606.
 246. Складне слово. – С. 555-556; с. 602; с. 625.
 247. Словоскладання. – С. 569; с. 616-617; с. 639-640.
 248. Словотвір. – С. 570-571; с. 618; с. 641.
 249. Словотвірна категорія. – С. 571; с. 618-619; с. 641-642.
 250. Словотвірна модель. – С. 571-572; с. 619; с. 642.
 251. Словотвірна парадигма. – С. 572; с. 619; с. 642.
 252. Словотвірна система. – С. 572; с. 619-620; с. 642.
 253. Словотвірна структура слова. – С. 572-573; с. 620; с. 643.
 254. Словотвірне гніздо. – С. 573; с. 620-621; с. 643-644.
 255. Словотвірне значення. – С. 573-574; с. 621; с. 644.
 256. Словотвірний ланцюжок. – С. 574; с. 621; с. 644.
 257. Словотвірний словник. – С. 574-575; с. 621-622; с. 644-645.
 258. Словотвірний тип. – С. 575; с. 622-623; с. 645-646.
 259. Словотворення. – С. 575-578; с. 623-625; с. 646-648.
 260. Словотворчий потенціал слова. – С. 578; с. 625; с. 648.
 261. Споріднені слова. – С. 588; с. 635; с. 658-659.
 262. Спосіб словотворення. – С. 589; с. 636-637; с. 659-660.
 263. Твірне слово. – С. 626-627; с. 679; с. 704.
 264. Телескопія. – С. 628; с. 680; с. 705.
 265. Універбація. – С. 688; с. 749; с. 776.
 266. Уніфікс. – С. 689; с. 750; с. 777.
 267. Юкстапозит. – С. 742; с. 810; с. 842.

Розділ «Структурна, прикладна та математична лінгвістика»

268. Машинний переклад. – С. 303-304; с. 331, с. 347.

Персоналії:

269. Вихованець І.Р. – С. 67; с. 70; с. 71-72.
 270. Карпіловська Є.А. – С. 229; с. 246; с. 256.
 271. Перебийніс В.С. – С. 427; с. 463; с. 483.
 272. Пономарів О.Д. – С. 467; с. 504; с. 526.
 273. Скороходько Е.Ф. – С. 560; с. 606; с. 629.

2001

274. Абревіація // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2001. – Т. I. – С. 40.
 275. Категорія роду іменника в сучасній українській та новогрецькій мовах // Наукова спадщина проф. С.В. Семчинського і сучасна філологія. – К.: Видав.-поліграф. центр „Київський ун-т”, 2001. – Ч. I. – С. 532-538.

276. Синтаксичні потенції частин мови та їхній вплив на реалізацію словотвірних категоріальних значень (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 167-172.

277. Спільні історичні запозичення з турецької в сучасній українській та новогрецькій мовах // Вісник Львів. у-ту „Іноземна філологія”. – Л., 2001. – Вип. 112. – С. 11-25

278. Христос Яннарас. Неперервна філософія “Αδιάρρηκτη φιλοσοφία”. Нариси вступу до філософії / Пер. з новогрецької. – К.: Основи, 2001. – 314 с. (співавтор – А.М. Чердаклі).

2002

279. Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов (на матеріалі української та новогрецької мов) // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ: Плаї, 2002. – С. 28-37.

280. Запозичення в мовних картинах світу // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – К.: КНУ, 2002. – Вип. 1. – С.

281. Зооніми в мовних картинах світу // Вісник КНУ „Іноземна філологія”. – К., 2003. – Вип. 34-36. – С. 8-12.

282. Интернационализмы турецкого происхождения в новогреческом и восточнославянских языках // Мат. VI Крымской междунар. конф. „Греция и Крым: тысячелетия сотрудничества”. – Симферополь: Изд-во Таврич. ун-та, 2002. – С. 5-6.

283. К.М. Тищенко. Учений-поліглот // ж. „Східний Світ”. К., 2002. – № 2. – С. 201-202.

284. Лексика грецького походження як джерело словотворення в сучасній українській мові (Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πηγή σχηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα) // Мат. Міжнар. наук. конференції „Вплив грецької мови на становлення мов світу”. – Іракліон, 2002 («Η συμβολή της ελληνικής γλώσσας στο παγκόσμιο γίγνεσθαι». – Ηράκλειο, 2002). – С. 17-19.

285. Неологізми в сучасній українській та новогрецькій мовах // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 14-17.

286. Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й нарощені словотвірні значення (в типологічному аспекті) // Вісник КНУ „Іноземна філологія”, 2002. – Вип. 32-33. – С. 35-39.

287. Формально-граматична і семантична структура категорії роду іменника в новогрецькій та східнослов'янських мовах // Лінгвістичні студії.– Донецьк, 2002. – Вип. 9. – С. 15-31.

288. Формотворення і словотворення прикметників у сучасній українській та новогрецькій мовах // Мовні та концептуальні картини світу. – К.: „Прайс-М”, 2002. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 194-203.

2003

289. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 96-111. –

Доповіді укр. делегації на XIII Міжнародний з'їзд славістів в Любляні (Словенія) (співавтори – Є.А. Карпіловська, Л.І. Даниленко).

290. Етнокультурний компонент у мовних картинах світу (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Мова і культура. – К., 2003. – Вип. 9. – Т. III/1. – С. 213-219

291. Закони конструювання морфемних структур слова // Збірка праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Л., 2003. – С. 79-82

292. Конверсія в українській, російській, німецькій та новогрецькій мовах // Теоретична і прикладна лінгвістика. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 58-65.

293. Конверсія в сучасній українській та новогрецькій мовах // Лінгвістичні студії. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 402-410.

294. Концепт „море” у сучасній українській та новогрецькій мовах // Мова і культура. – К., 2003. – Вип. 6. – Т. V/2. – С. 232-240.

295. М. Тріандафілідис. „Мала граматики новогрецької мови” / Пер. з новогрецької. – Ін-т новогрецьких студій. – К., Салоніки, 2003. – 262 с. (співавтор – О.Д. Пономарів).

296. Назви осіб у сучасній українській періодиці // Українське мовознавство. – К., 2003. – Вип. 25. – С. 20-24.

297. Неологізування в українській мові в часи глобалізації // Доп. V Міжнар. конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 38-44.

298. Новогрецько-український словник: Близько 22000 слів: Літери ПО. // К.: Просвіта, 2003. – 350 с. (співавтори – О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін).

299. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – К., 2003. – № 3-4. – с. 83-105.

300. Тюркізми в українській та новогрецькій мовах // Записки Історико-філол. товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 33-52.

2004

301. Бумі-Папа Р. // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – С. 588-589.

302. Григорій Кочур та Андрій Білецький (переклади грецької поезії) // Григорій Кочур і український переклад. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. – 280 с.

303. Елліністичні студії в Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка // Наукові записки КНУ ім. Шевченка, Ін-т філології. – К., 2004. – Т. XIII. – С. 227-233.

304. Макаронізми в сучасній українській літературній мові // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – № 9. – С.

305. Назви приблизної міри в новогрецькій та сучасній українській мовах // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 208-213.

306. Новотворення чи мавпування// Урок української. – 2004. – № 10. – С. 23-26.

307. Словотвірний потенціал слів – виразників концепту «море» у сучасній українській та новогрецькій мовах // Вісник КНУ „Іноземна філологія”. – К., 2004. – № 37-38. – С. 34-37.

308. Словотвірно-лексичні значеннєві зв'язки слів, що належать одному концепту // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 11. – Кн. 1. – С. 196-201.
309. Тут навіть згаслі мови – як тепла долоня понад віки (про унікальний музей зі статусом навчального) // Урок української. – 2004. – № 3 (61). – С. 37-41.
310. Унікальний світ мовної стихії // Щорічник „Україна”. Наука і культура. – К., 2004. – Вип. 32. – С. 141-149.
311. Частиномовна належність неологізмів – композитів та юкстапозитів у сучасній українській мові // Українське мовознавство. – К., 2004. – № 31. – С. 26-31.
- Статті в Українська мова. Енциклопедія– К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана. – 2004. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – 824 с. (див. стор. статей у переліку за 2000 рік).
312. Дериватологія див. Словотвір. – С. 142; с. 138.
313. Оказіоналізми. – С. 451-452; с. 432-433. (з доповненнями, співавтор – Л.О. Пустовіт).

2005

314. Відділ структурно-математичної лінгвістики // Історія Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (до 70-річчя з дня заснування) – К.: Наук. думка, 2005. – С. 297-314.
315. Гібридизація слів як прояв аналогії в словотворенні // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2005. – Вип. 13. – С.
316. Грецькі основи в процесах словотворення сучасної української мови // Граматика слова і граматика мови. – Донецьк, 2005. – С. 254-268.
317. Кількість у вимірах великого і малого (на матеріалі сучасної української та новогрецької мов) // Збірник до 70-річчя Р.П. Зорівчак. – Л., 2005. – С. 240-251.
318. Назви приблизної кількості у новогрецькій та сучасній українській мові // Вісник КНУ „Іноземна філологія”. – К., 2005. – № 39. – С. 7-10.
319. Новогрецька література в українських перекладах: Антологія. – К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2005. – 240 с. (упорядкування, укладання разом з О.Д. Пономаревим).
320. Новогрецько-український словник: Близько 22000 слів. Літери ПО. – К.: Укр. енциклопедія, 2005. – 350 с. (співавтори – О.Д. Пономарів та Є.К. Чернухін). – Вид. 2-е (доповнене і перероблене).
321. Передмова // Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 3-8. – Серія «Словники України».
322. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови // – К.: Наук. думка, 2005. – 264 с. – Серія «Словники України» (співавтори – Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк).

2006

323. Аспектологія дієслова в контексті “Українсько-новогрецького словника” // Мат. конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження проф. І.В. Шаровольського. – К., 2006. – С.

324. В глибині мов і епох. Передмова до кн. Тищенко К.М. „Вибрані твори”. – К.: Логос, 2006 – С. (співавтор. – І.Р. Вихованець).

325. Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови // Функцыянальныя аспекты словаўтварэння: Дакл. IX Міжнар. навук. канф. Камісії па славянскому словаўтварэнню пры Міжнар. камітэце славістаў (Мінск, 9-14 кастрычніка 2006 г.). – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка, 2006. – С. 109-114.

326. Обрії творчого пошуку професора А.О.Білецького // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2006. – Вип. 18. – Кн. 1. – С. 208-211.

327. Талант, помножений на працю (до 70-річчя Р.П. Зорівчак) // Всесвіт. – 2006. – № 5-6. – С. 195-196.

328. Прикметники сучасної української мови з модальними значеннями // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2006. – Вип. 14.

2007

329. Грецька мова // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2007. – Т. 3. – С. 289.

330. Елліністи України // Розвиток еллінізму в Україні у XVIII-XXI ст. – 36. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції. – Маріуполь: Вид-во Маріупольського держ. гуманітарного університету, 2007. – С. 347-351.

331. Закоханий в античність // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – К., 2007. – Вип. 4. – Кн. 2. – С.

332. Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних // Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Herausg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – S. 257-268.

333. Неологізми в семантичних полях ад’єктивної лексики // І.І. Ковалик та актуальні проблеми словотвору. Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV-XVIII. – С. 466-469.

334. Реклама як джерело запозичень у сучасній українській мові // Мовознавство. – Кн. 5. – Мат. VI Міжнар. конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., Донецьк, 2007. – С. 114-119.

335. Центри духовного тяжіння: про родину Білецьких та Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв’язків // Мовні та концептуальні картини світу. – К., 2007. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 319-331.

Статті в Українська мова. Енциклопедія – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім.М.П.Бажана. – 2007, 3-є видання, виправлене і доповнене. – 847 с. (див.сторінки статей за 2000 рік).

336. Бацевич Ф.С., с. 43.

337. Єрмоленко С.С., с. 187.

338. Федурко М.Ю., с. 783.

339. Черниш Т.О., с. 824.

2008

340. Давні перспективи української елліністики та її нові завдання // Україна Греція: В зрізі епох. К., 2008. – С.

341. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови // Мовознавство. – 2008. – № 2-3. – С. 136-147. – Доповіді укр. делегації на XIV Міжнародний з'їзд славистів в Охрид (Македонія).

342. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови // Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов: Збірник доповідей тематичного блоку на XIV Міжнародному з'їзді славистів (10-16 вересня 2008 р., Охрид, Македонія). – К.: Нац. бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 2008. – С. 69-100.

343. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови // Слов'янські обрії: Зб. наук. праць. НАНУ, Український комітет славистів, НБУ ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 286-307.

344. Запозичені основи як виразники кількісних та інших параметричних вимірів у сучасній українській мові // Мовні та концептуальні картини світу. – К.: КНУ, 2008. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 51-57.

345. Новогрецька література: Антологія. Українські переклади. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана. – 2008. – 344 с. (співукладачі О.Д. Пономарів і С.Є. Перепляотчикова). – Бібліотека Української Літературної Енциклопедії: світове письменство.

346. Роль словотворення в сучасній українській номінації // Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 134-227.

347. Семантичне ад'єктивне поле зі значенням кількості та інших параметричних вимірів у сучасній українській мові // Українська мова. – 2008. – № 3. – С. 3-25.

348. Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи // Українське мовознавство. – К.: КНУ, 2008. – Вип. 38. – С. 96-102.

349. Українсько-новогрецький словник: 40 тис. слів. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2008. – 536 с. (співавтори – О.Д. Пономарів, А.О. Савенко).

2009

350. Національно-мовні особливості запозичень у часи глобалізації // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: Вид-во КНУ, 2009. – Вип. 25. – Ч. 2. – С. 49-56.

351. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. naukowy Elena Koriakowcewa. – Siedlce: W-ctwo Akademii Podlaskiej. – 2009. – С. 99-107.

352. Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка // Междунар. науч. симпозиум „Славянские языки и культуры в современном мире”: Труды и материалы. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С. 109-110.

353. Словотвірна параметризація лексичної семантики слова // Словообразуване и лексикология. Доклади от Десета международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите. – София, 1-6 октомври 2007 г. / Съставители Василка Радева, Цветанка Аврамова, Юлия Балтова. – София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009. – С. 19-28.

354. Термінування і детермінування в процесах інтелектуалізації сучасної української мови // *Studia Linguistica*. – Вип. III. – К.: Вид-во КНУ, 2009. – С. 100-108.

355. Точна і приблизна кількість як домінантна ознака семантики композитних прикметників у новогрецькій та українській мовах // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: 3б доповідей на Міжнар. наук. читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження Н.Ф.Клименко. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 20-32.

2010

356. Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 192-198.

357. Внутрішній синтаксис складних слів у зв'язках із зовнішнім синтаксисом словосполучень – їхніх мотиваторів // Проблеми сучасної функціонально-категорійної граматики. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 23-28. 17-21?

358. Дієслівне основоскладання в контрастивному висвітленні // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-132.

359. Дієслівне основоскладання у новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 268-339.

360. Елліністика // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 22-29.

361. Запозичення у мовних картинах світу // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 384-387.

362. Зооніми в різних мовних картинах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 353-362.

363. Іменникове основоскладання в зіставному аспекті // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 216-267.

364. Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 161-168.

365. Конверсія у новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 199-208.

366. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 388-395.

367. Неологізми в різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 344-352.

368. Основоскладання у процесах лексичної та синтаксичної деривації (зіставний аспект) // Слово а словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова. – София: ЕМАС, 2010. – С. 223-235.

369. Ословлення концепту МОРЕ в новогрецькій та українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 497-521.

370. Родова категоризація іменників у сучасній українській та новогрецькій мовах // Studia Linguistica. – Vol. IV. – К.: Вид-во КНУ, 2010. – С. 11-23.

371. Родова категоризація іменників у новогрецькій та сучасній українській мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 139-154.

372. Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование: Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов / Под ред. Е. В. Петрухиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – С. 127-136.

373. Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарощені» словотвірні значення (в типологічному аспекті) // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 209-215.

374. Словотвірні паралелізми в сучасній українській та новогрецькій мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 183-191.

375. Спільні історичні запозичення з турецької мови в українській та новогрецькій // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 363-383.

376. Способы глагольного действия в новогреческом и современном украинском языках // Греция и Кипр: язык, культура, страны, народы / Материалы международной научно-практической конференции эллинистов памяти М. Л. Рытовой. – М.: МГИМО–Университет, 2010. – С. 19-30.

377. Типологія і характерологія категорії кількості в новогрецькій та сучасній українській мові // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 522-568.

378. Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 414-418.

379. Формально-граматична і семантична структура категорії роду іменника в новогрецькій та східнослов'янських мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-138.

380. Формотворення і словотворення прикметника у сучасній українській і новогрецькій мовах // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 169-175.

381. Центри духовного тяжіння: про родину Білецьких та Алексіу в контексті українсько-грецьких дружніх зв'язків // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 30-41.

382. Λέξεις ελληνικής καταγωγής ως πηγή σχηματισμού λέξεων στη σημερινή ουκρανική γλώσσα // Українська елліністика: збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 340-343.

2011

383. Легенда української філології // газета «Київський університет». – № 15 (2178), листопад 2011- с. 5(чи 3?).

384. Лінгвокультурологічні студії як засіб формування успішного міжкультурного спілкування // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва. – Маріуполь: Гуманітарний ун-т, 2011. – С. 404 – 405.

385. Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі розумової діяльності // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 74-85.

386. Образний обшир фразеологізмів з компонентом «голова» в українській мовній картині світу // Studia Linguistica, Vol. (1). – К.: Вид-во КНУ, 2011. – С. 9-23.

387. Основоскладення у процесах лексичної та синтаксичної деривації (зіставний аспект) // Слово а словесност. Сб. в чест на доц. д-р Юлія Балтова. – Софія. – ЕМАС, 2010. – С. 223-235.

388. Порівняння як основа творення композитних дієслів (зіставний аспект) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 33. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 250-258.

389. Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах // Rocznik Slawistyczny, T. IX, 2011. – С. 71-90.

390. Шляхи пізнання істини у філології (до 100-річчя А.О. Білецького) // Українська мова, 2011. – № 3. – С. 125-137.

391. У самотності мови – своє коріння // Мова і культура. До 20-річчя конференції «У самотності мови – своє коріння». – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011.

2012

392. Його завжди вабила таїна слова // А.О. Білецький. Вибрані праці. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2012, С. 10-20 .

393. Калинович М.Я. / Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – К., 2012. – С. 132.

394. Літературна норма і неологізми // Мова і суспільство // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», Т. 137, Філологічні науки. – К., 2012, С. 53-58.

395. Невтомний мандрівник у світі мов // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 38(7), – К.: «Київський університет», 2012, С. 3-7 .

396. Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов // Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова се четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта, Београд: Филолошки факултет / Главни уредник Рајна Драгићевић, 2012. – С. 131-140 .

397. Слово про Вчителя (до 100-річчя А.О.Білецького) // Дивослово. – Ч. 1, 2012. – С. 33-35.

398. Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідорові Сидоровичу Паламарчукові. – К.: КММ, 2012. – С. 80-89. – (Серія «Не все сплива рікою часу...»).

399. Текст як підгрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія) // *Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów / Pod red. Jerzego Sierociuka.* – Poznań: Wyd. PTPN, 2012. – S. 83-90.

400. Шляхи розвою української елліністики // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 38. – К.: Київський ун-т, 2012. – С. 3–26.

401. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (Довгорічні традиції елліністичних студій у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка) // журнал *Ελληνική διεθνής γλώσσα*. (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 1 (86), Ιαν.-Μαρτ., 2012. – Σ. 20-26. (співавтор – А.О. Савенко)

402. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (Довгорічні традиції елліністичних студій у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка) // журнал *Ελληνική διεθνής γλώσσα* (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 2 (87), Απρ.-Ιουλ. 2012. – Σ. 116-121. (співавтор – А.О.Савенко).

403. Οι μακροχρόνιες παραδόσεις των ελληνικών σπουδών στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Κιέβου «Ταράς Σεβτσένκο» (у співавторстві з А.О. Савенком) // *Ελληνική διεθνής γλώσσα* (Грецька міжнародна мова). – Αθήνα. – Έτος 23. Τόμος ΙΑ΄. Τεύχος 3 (88) Ιουλ.-Σεπτ. – 4 (89) Οкт.-Δεκ., 2012. – Σ. 224-226. (співавтор – А.О.Савенко).

2013

404. Адъективная категория темпоральности в сопоставительном плане (на материале новогреческого и восточнославянских языков) // Золотая строфа. Кубанский ун-т. – Кубань, 2013. – С. 9-11.

405. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / співавтори Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. – К.: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.

406. Базові концепти мови і дериваційний потенціал належних їм слів // *Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka.* – Bratislava: VEDA, 2013. – S. 27-34.

407. За нею були сила слова і мужність духу (до 85-річчя з дня народження Т.М. Чернишової) // Т.М. Чернишова. Вибрані праці. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – С. 350-363.
408. Класична філологія // Енциклопедія сучасної України. – Т.13. – К., 2013. – С.271-272 (співавтор – Шанін Ю.В.).
409. Клінгер Вітольд-Симеон Павлович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – К., 2013. – С. 335.
410. Кліх Едвард // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – К., 2013. – С. 344.
411. Лексико-словотвірні категорії складних прикметників у новогрецькій та українській мовах (зіставний аспект) // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 43, частина 3. – К.: Вид-во Київського університету, 2013. – С. 3 – 12(чи 16).
412. Наукове кредо і творче довголіття В.С. Перебийніс (до 90-річчя з дня народження) // Українська мова. –2013. – № 4. – С. 163-172 (співавтор – Карпіловська Є.А.).
413. На пошану К.М. Тищенко: 50 років досліджень і викладання мов // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. Вип. 59. – 2013. – С. 3-10
414. Неоелліністичні студії в Україні // Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ ст. – Львів: Львівська політехніка, 2013. – С. 59-96.
415. Нові типи словників сучасної української мови // Лексикографічний бюлетень. – 2013. – № 47. – С. 63-79 (співавтор – Карпіловська Є.А.).
416. Основоскладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з німецькою та новогрецькою) // Слов'янські обрії. – Вип. 6. – Ч. 1. – Мовознавство. – К., 2013. – С. 260-281.
417. Основосложение в процессах номинации современных восточнославянских языков (в сопоставлении с новогреческим и немецким) // Международны з'езд славистаў. Тэзісы дакладаў. Т. 1. – Мовазнаўства. – Мінск, 2013. – С. 206-207.
418. Суфіксальний спосіб і транспозиція в творенні прислівників і прикметників з часовими ознаками // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – Вип. 23. – 2013. – С. 191-206.

2014

419. Українська неоелліністика: шляхи розвою // Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття/ Н. Клименко, У. Головач, Л. Павленко, А. Савенко, А. Ясіновський. – Львів: Львівська Політехніки, 2014. – С. 122-209 (співавтор – А.О. Савенко).

Публікації про Н.Ф. Клименко

1. Вихованець І.Р. Клименко Ніна Федорівна // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – К., 2013. – С. 304-305.
2. Жінки – вчені Києва. – К., 2002. – С. 89-90.
3. Карпіловська Є.А. Вірність покликанню (до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України Ніни Федорівни Клименко) // Українська мова. – 2009. – № 4. – С.133-138.
4. Клименко Ніна Федорівна // Інститут мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України (1930-2005). Матеріали до історії. Personalia / 1944-2005. – К.: Довіра, 2005. – С. 495.
5. Ніна Федорівна Клименко // Біобібліографія вчених України. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – 92 с.
6. Плющ М.Я. Клименко Ніна Федорівна // Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2000. – С. 236-237.
7. Плющ М.Я. Клименко Ніна Федорівна // Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2004. – Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – С. 254-255.
8. Плющ М.Я. Клименко Ніна Федорівна // Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана., 2007. – Вид. 3-є, зі змінами і доповненнями. – С. 264.
9. Хто є хто в Україні. – К.: К.І.С., 2004. – С. 411.

Для нотаток

Наукове видання

Упорядники:

Карпіловська Євгенія Анатоліївна
Пономарів Олександр Данилович
Савенко Андрій Олександрович

Н.Ф. КЛИМЕНКО

Вибрані праці

Художня обкладинка – Катерина Ананко
Макет і комп'ютерна верстка – Катерина Ананко

Підписано до друку 12.09.2014 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «TimesNewRoman».
Обл.-вид. арк. 48,75. Ум.-друк. арк. 42,32.
Наклад 300 прим. Зам. №1370.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
тел.: (044) 227-3828, 227-3848;
e-mail: info@burago.com.ua, www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41